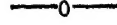

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMS'ODHANA MANDALA,
POONA

President

The Hon'ble Mr. M. S. Aney

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Prof. H. D. Velankar, M.A.

Prof. R. D. Vadekar, M.A.

Acarya V. P. Limaye, B.A. (Tilak)

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Vidyanidhi Siddheshwarasastri Chitrav

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (Tilak)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (Tilak)

Treasurer

Mr. D. K. Sathe, B.A., B.Sc.

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyana's commentary on the Ṛgveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work:—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharashtra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyana's commentary on the Ṛgveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyana's commentary on the Ṛgveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX-X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years; so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyana's commentary on the Ṛgveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.¹

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI-VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V₂. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi-viii.

(4) [ग ४] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the ऋ class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

ग

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis. I. Paper MS. written in Devanāgarī script² in Samvat 1785. Aṣṭakas III-VII. In Aṣṭaka VII it is identical with ग ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V-VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I-III it may be mentioned that the Notes to Vol. I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabalesvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I-II, IV-VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted; in the introduction to hymns the Anukramaṇī quotation and the part prescribing Vinīyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

न

(7) [न १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 1360 A). A complete MS. written at Benares in Śaivāt 1844. The chief MS. in न class.

(8) [न २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [न ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V-VIII. In Aṣṭaka VII it joins ऋ group and agrees with ऋ.

(10) [न ४] Bhārata Itihāsa Samśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV-VIII written in Śaivāt 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [न ५] A complete MS. written in Śaivāt 1877 from the Archaeological Department, Jodhpur. The Bhārata Itihāsa Samśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation न ५. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B. I. S. M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation न ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old न ५ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [न ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas V-VIII written in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916-18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with ऋ group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins न class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with ऋ (६ and ७).

(13) [न ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Śaivāt 1903 (Śaka 1768).

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions :—

- Aṣṭaka V The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
 „ VI Complete.
 „ VII Complete except the 6th Adhyāya.
 „ VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with त५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with त२. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to R̥V. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śastri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with त५; that in the large size MS. is identical with त२. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with त२. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dikṣita, Bhōr (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Samvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with त५.

(6) Bhārata Itihāsa Samśodhaka Maṇḍala, Poona. Kṛṣṇaśastri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1-67). It was fully read and found to be identical with त१.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886 92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with त५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in त५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in त२.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Prṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of R̥gveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with त५ which in its turn is

related to the त group ; in Aṣṭaka VI it agrees much with म २; in Aṣṭaka VII it is identical with त ३ which in that Aṣṭaka joins म group.¹

Classification of MSS. : The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI ग [=ग १, २, ३], घ, त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], म [=म १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII ग [=ग १, २, ३], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], म [=म १, २, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII ग [=ग १, २, ४], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], म [=म १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS. is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception : in Aṣṭaka VII त has 7 MSS. (त १ to त ७). Of these, त ३ joins म class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins म will be evident from the variants of म class recorded in the foot-notes. Similarly म in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of म class except म ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes : ग, घ, त, म. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : त and म. ग and घ can more strictly be called branches of the म class. The main feature of ग is that it gives plenty of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with म. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS. has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alvar MS. of R̥gvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the R̥gveda with our MSS. shows that the Alvar MS. agrees with त १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

अ class. The habit of Sāyaṇa to quote the *Pratīka* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of च to अ; they give the text of अ in Aṣṭaka V, then fall into च in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of अ.

So, there remain only two classes, namely त and अ. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes अ and त is that the text of अ can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that अ represents the *archtypus* of Sāyaṇa to the greatest extent. It is in the fitness of things that अ representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyaṇa who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. ग) should be related to the अ class of the Deccan which lies on its borders. As for च it is difficult to say anything peculiarly, since the च MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from अ in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of R̥gvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work :—The principle which we have generally followed in fixing Sāyaṇa's text will now become clear. We have stuck to the text of अ as far as possible. Complete dependence on अ was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग, च and त have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

1. The following is a full list of readings adopted from गः RV. IX. 22. 4 श्राम्यन्ति, 51. 3 व्याप्नवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67. 30 न अस्मानपापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मद्यज्ञं, X. I. 3 अस्या इमं, 22. 13 सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात्, 29. 7 अत्यन्द्रस्यार्थं, 40. 7 पराजीयमानं, 64. 10 शंसमानस्य स्तोतुः, 67. 12 ततः, 68. 2 स्वसामर्थ्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिभूतेन, 73. 7 काशी, 76. 2 बलाति, 82. 7 असन्, 85. 3 अपशवो वा, 85. 24 यज्ञविनियोगपक्षे, 86. 8 एकः किशब्दः पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौषधीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 यागं प्रति दीपत्रं, 95. 11 बदेल्लटपाडागमः, 95. 13 अमादेशः, 105. ini. शिष्टाः सर्वाः, 108. 6 जसः सुः, 110. 8 आ एतुः, 110. 10 स्वाङ्कुर्वन्तु, 115. 1 स्तनपानायापि, 117. 2 अतिथये, 123. 5 जरयितारं, 125. 5 ये कामये, 129. 7 ईश्वरमेव, 130. 1 य उक्तः सर्गात्मका यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः, 134. 4 अजानि धनानि वा, 134. 5 वियुत्य, 135. 2 दोषानाविष्कुर्वन्, 146. 4 पश्चिमृगादिशब्दं, 149. 4 योज्या, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition¹ as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture² as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols. I-III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. बालेन for बालेन IX. 1. 6; सर्वस्य दृष्टा for सर्वदृष्टा IX. 66. 20; युष्मदपेक्षितं for युष्मदभिमतं X. 48. 5; एषां for एतेषां X. 128. 6; बन्धान् for बन्धनान् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.³ Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded⁴ the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from सु- RV. IX. 64. 11 देवकामः, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानेन परिष्कृते, 86. 15 उत्कृष्टे, X. 13. 3 अनुरोहामि शक्रे युवयोः स्थापनवद्वानन्तरं, 26. 4 परिचर्याद्वरिण, 49. 9 अलम्भयं, 53. 1. नि पत्सद्धि, 59. 2. अध्यापि न्विति, 61. 7 रोहितं भूनामृषो भूत्वा, 61. 8 गोनिरोधायगच्छन्तं, 85. 4 सोमोऽब्रवीः, 85. 30 स्थापार्दानं, 90. 12 यथावृत्तं.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture:—RV. X. 2. 4 नदितत्, 13. 3 पदिनृणि होतृत्वेन, 14. 9 प्रमुच्यमानदहनस्थानात्, 16. 9 शान्तिकर्मार्थे-सुवादनः, 26. 4 शरीरशस्त्राक्षयलादिभिः, 61. 1 यज्ञं पारं, 65. 7 वा देवाः, 67. 12 अज्ञावयद्वा, 73. 7 सुष्ठं, 82. 7 नात्यन्तं सन्.....^०याग्यत्वात्, 85. 3 वर्धनकामार्थं, 85. 5 मसी परिमाणे मस्यते परिमाण्यते, 86. 10 समितिः समनमिति, 89. 16 सोमना, 104. 9 दृष्टव्यायां मेघहन्ने, 114. 4 समुद्रद्वर्ष, 123. 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम्, 142. 2 प्रादुर्भवन्, 148. 3 सर्वदा.

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müller's *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p. 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Parasavarna* etc. The practice has since then been changed, the *Anuvāda* being used instead. The MSS. always use *Anuvāda* and not *Parasavarna*. Our practice of showing the *Pratīka* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the *Sandhi*-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller:—Max Müller has divided his MSS. into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyana, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Puna (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our $\bar{n}$ coincides with Max Müller's ACa, $\bar{v}$ agrees with part of B, and $\bar{m}$ is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our $\bar{n}$ and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS. of his B is B₁, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Śaṁvat 1624 (=A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.² He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.³ The Ca MS. is exactly identical with our $\bar{n}$ $\bar{v}$ which was written at Benares in Śaṁvat 1643 (=A.D. 1586). $\bar{n}$ $\bar{v}$ is apparently a MS. of $\bar{n}$ class. This $\bar{n}$ class agrees with A of Max Müller and $\bar{n}$ $\bar{v}$ is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the $\bar{m}$ class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyana's original work.

1. A few places bearing the identity of A with $\bar{n}$ may be cited here:—RV. III. 2. 9; 3.2; V. 43. 9, 10; 50. ini.; VI. 62.1; VII. 55. ini.; 75. 5; 100. 6; VIII. 8. 12; 12. 32; 21. 18; 22. 10; IX. 65. 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to $\bar{n}$ some are noted below:—RV. V. 43. 9; VI 2. 5; VII. 2. ini.; 33.8; 98. 5; 99. 5; 100. 6; VIII. 1. 17; 30; 6. 33; 8.12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class¹ in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our ष which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of अ.² On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our अ.³ Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.⁴ Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.⁵ We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our न or अ, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by अ and न respectively. न and ष cannot be called independent traditions, but branches of अ as already stated. The relation of our classes अ and न and also ष to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

$$\begin{aligned}\text{अ} &= \text{B} + \text{C} \\ \text{न} &= \text{A} + \text{Ca} \\ \text{ष} &= \text{B}\end{aligned}$$

The same can be shown in a reverse way :—

$$\begin{aligned}\text{A} &= \text{न} \\ \text{B} &= \text{ष} + \text{अ} \\ \text{C} &= \text{अ} + \text{न}.\end{aligned}$$

For the second edition of his *Ṛgvedabhāṣya* Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of ष to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5 ; 8 ; III. 3. 8 ; 9. 6 ; V. 46. 3 ; 49. 3 ; 86. 3 ; VI. 62. 1 ; 75. 18 ; VII. 2 ; VIII. 13. 4 ; 5 ; 15. 3 ; 19. 37 ; 21. 18 ; 23. 7 ; 34. 15 ; 60. 20 ; 90. 5 ; IX. 8. 5.

2. e.g. see *RV.* III. 9. 6, VI. 62. 1, VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100. 6, 104. 23, VIII. 6. 33, 8. 12, 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini., 62. 21, 66. 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our अ ७.

3. A few places where Ca agrees with अ are shown below :—III. 30. 15, V. 43. 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55. ini., 56. 9, 10, VIII. 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69. 2.

It is to be noted that न ५ which is identical with Ca, also agrees with न १, २ and अ in many cases in Aṣṭaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv, Vol. I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx, Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.¹ So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyaṇa's commentary (dated Samvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements :—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the Ṛgvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the Ṛgveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyaṇabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyaṇa. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

Hymn	Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M. M. and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in Max Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I 125	30	38	10	5	0	0	0
II 34	8	32	5	4	1	6	4
III 26	19	73	12	3	1	5	2
IV 2	11	47	7	6	2	7	2
V 44	29	32	7	0	0	5	2
VI 47	16	43	7	3	1	5	0
VII 100	3	12	2	3	2	4	1
VIII 91	24	37	24	12	4	2	1
IX 96	9	33	7	2	1	2	0
X 106	24	36	11	7	3	14	8
10	173	383	92	45	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyaṇa's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratīkas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses : IX. 65. 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मयीभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्तिवन्ति निर्देशविशेषणत्वात् for सन्ति निर्देशस्याविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुण्डु पूजितौ. Max Müller has युक्तौ सुण्डु पूजितौ and suggests योजितौ for पूजितौ. In our text युक्तौ is explained by रथे नियुक्तौ, and सुण्डु पूजितौ is the explanation of सु. Max Müller suggests सुण्डु योजितौ as the explanation of युक्तौ which renders the word सुण्डु and the causal योजितौ superfluous. X. 73. 7 सुभ्रं गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्गः for शीघ्रं गतो मार्गः कांत्या गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of सुभ्रं and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्ययन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् for नाथ्यं सत् काष्ठपाषाणादिवत्संबन्धुमयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यथा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यथा च शक्या. Max Müller has यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यदा च शक्या. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा अमेच्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा अग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशानान्ता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारम्भा अग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः. We consider the emendation प्राच्यारम्भौ as essential, but the conjecture of ईशानान्ता वा for ईशितव्याः is uncalled for; ईशितव्याः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our न MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyana's commentary as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the R̥gveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyana's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyana by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of R̥gvedabhāṣya:—We have already stated (cf. intro. to Vol. III. p. viii) that we have also used the Bombay edition of R̥gvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of न group. A comparison of readings of the Bombay edition (मु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with न १ and न २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. न ३ gives the same readings as in मु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 66. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the R̥gveda:—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the R̥gveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyana. The comparison has clearly shown that Sāyana largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyana's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyana's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyana's text. Unfortunately it is neither complete nor correct. Sāyana's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14; 27. 9; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyana might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyana (X. 45. 12; 65. 1; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyana. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of Rgveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyana, since he is referred to by Sāyana at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He says, 'उद्गीथम् भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादीन् लोकाजयन्तमिति व्याचक्षार'. Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs:—भुः भूरादीन् लोकाजयन्तः। अत एव च महो महात्म विपश्ये etc. The explanation of जयन्त is not available. However, the correctness of Sāyana's statement can be ascertained by the explanation of भुः given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sāyana to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyanabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyanabhāṣya is that it has thrown its weight in favour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the अ class has the first claim to represent the *archtypus* of Sāyana is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases,¹ Udgītha's readings agree with those of म, disagreeing with those of न.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Saṁhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: ससुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च ससुषीः । वरेण्यकनुरहमा देहीरस्ये हुवे ॥ This last verse is explained by him,² while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20. 1: भई नो अपि वातय मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of R̥gveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of R̥gveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of R̥gveda. See Preface to the Khilas pp. 893-4.

The Khilas:—The R̥gveda Saṁhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the R̥gveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the R̥gveda Saṁhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the R̥gveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the R̥gveda Saṁhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Saṁhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramanī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany.

1. For example, the readings of म are supported by Udgītha at the following places, while न gives different readings:—

X. 22. 15 कर्मवैगुण्यकरणेन, 23. 2 ऋजापलक्षणं, 24. 1 शस्त्रलक्षणं, 24. 4 निर्मथितवन्तो, 24. 5 स्थित्वापदं, 26. 7 पोषणानां करणे, 27. 8 सवैतः, 27. 11 वरयितुं, 27. 23 क एते, 30. 1 महापतेरिन्द्रस्य नाथान्येति, 30. 3 वृष्टिवस्यधिकृतं, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अत्रानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजनमानं, 34. 2 जाया. The reading बलवत्कूरशरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्कूरशरमृगमित्यर्थः is found in म as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter स्म comes after बलवत्कूर, which justifies the reading in म and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des R̥gveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyana, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the R̥gvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhatta Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapāṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the R̥gvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the R̥gveda text and Sāyana-bhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrashekhar Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Bṛhannaharastra Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the R̥gveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarashastri Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, }
 Varṣa-pratipadā, Śakē 1868, }
 Aprīl 3, 1946. }

N. S. SONTAKKE
 C. G. KASHIKAR

मास्ताविकम्

अथायं मायणभाष्यसंहिताया ऋग्वेदसंहितायाधनुर्धो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां कर्मकालयोः सादरं सामोदं च सम्पद्यते । यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽ-
भाष्यारम्भनीयः प्रकाशनीयश्च यतीति तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं
मन्यामहे ।

इदमस्माकं विदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्धयर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-
निलक महाभाग् पिशापीठ शास्त्रीयस्येन निर्मितम् । सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्ल-
भाभावात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं
मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत् । तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः
१८५५ शाके प्रकाशितः । द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके
षष्ठ्यसप्तममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः । अनुनायं चतुर्थो भागो नवमदशम-
मण्डलात्मकः सन्निवृत्तः १८६८ शाके प्रकाश्यते । मेक्समुलरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशतौ
वर्षेषु मुद्रापितम् । तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता । तथा च मुम्बापुरी-
मुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितये एव संपूर्णं प्रकाशितम् । एवं सति अस्मापुस्तकप्रकाशानार्थमियान्
विशेषः कर्ममादिश्यादाता भवेत् । तत्रैवं यत्तदर्थं यन्मेक्समुलरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रण-
समयापूर्वं संपूर्णमारचितमासीत् । अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च । तेनैवान्
कामो गतः । एतद्विधाया ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिद्भूतानि संजाता स्यादिति विश्वसिमः । आस्तां
तावत् । अरुण चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते ।

ग-वर्गः—

(१) [ग १] क्रमाङ्कः ४६५ (६-७ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४
अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः । अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं
विद्यते) । मद्रासनगरस्यः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं
च । यत्रतत्र किमपि भिन्नं लुप्तः ।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्य ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुतं तालपत्र-
पुस्तकं ग १ पुस्तकगतभाष्याद्ययुतम् । सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम् ।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अद्वयारग्रामस्थित-‘ धिर्धोर्सौफिकल सोसायटी ’-
ग्रन्थालयस्य २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् । षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४
वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं कचिविशुद्धम् ।

एताभिः त्रीणि पुस्तकानि समानपाठयुतानि । ‘ ग ’ इति तेषां समूहस्य संज्ञा । यत्र तेषां पाठो
भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः ।

(४) [ग ४] तत्प्रीरनगरस्य-सरस्वतीमहालग्रन्थालयस्य ६५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां
लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीय-
वर्गान्तम् । प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि भन्नन्तरं भ-पाठानुसारि च । तेलुगुलिपिविज्ञात्तालपत्र-
लिखितत्वाच्च ग-वर्गे समावेशितम् ।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राणविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्य ४ (विभाग. १)
क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां संबत् १७८५ वर्षे कृतं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम् ।
सप्तमाष्टकापाठः तप्त-पुस्तकपाठमनुसरति ।

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि ।

(६) मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थ ४४७ क्रमाङ्कयुतं प्रथम-पद्याष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वाईक्षेत्रस्थ-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थ १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शके लिखितं १-२; ४-८ अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

एतेषां चतुर्णां पद्याष्टके समानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितायाः सूत्रार्था अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिचन्द्रोदेवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तज्जौरग्रन्थालयस्थ ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठव्येमहोदयानां १७११ शके लिखितं संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा ।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । सप्तमाष्टकाष्टौ भ-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थ कलमकरसंग्रहे १ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त ४-पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थ ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं शके १७४० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४ अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेद्विदं त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमाष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चैवं भ-पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ-गव्हर्मेस्टर्ससंस्कृतकोलेजग्रन्थालयस्थं रिधासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरप्रान्ते बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमल्लगीमहोदयानां द्वितीयाष्टके केनचिदंशेन सह तृतीयाद्यष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखित-पुस्तकम् ।

(१६) [भ १(२)] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६ संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च किर्यांश्चिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दक्षिणात्यं पुस्तकं सद्यपि भ-पाठमनुसर-तीत्ययमस्य विशेषः । भ १-पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति । अतः भ-वर्ग एवेदं समावेशितम् । अनेन दक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गशास्त्रीयत्वमपि सिध्यति । भ १-पुस्तकपाठात् भ १(२)-पुस्तक-पाठः, तस्मात् ग ४-पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ-पुस्तकपाठान् ग-पुस्तक-पाठ उत्क्रान्तो दृश्यते ।

(१७) [अ २] बटोदाननगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिस्थ १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं पष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकगष्टमाष्टकपुस्तक-मित्येतेषामनया संख्या निर्देशः । अष्टमाष्टके भट्ट पुस्तकपाठेन साम्यमावहति ।

(१८) [अ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिस्थ २२६ (विग्राम २), १५ (१८८५-१२) क्रमाङ्कयुतं पष्ठाष्टकपुस्तकम् ।

(१९) [अ ४] हन्दीनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किवे-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्ण पुस्तकम् । १-४ अष्टकेष्विदं त-पाठमन्यतरम् । ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम् । पष्ठाष्टकान्ते सप्तमाष्टकादीं चैवं त-पुस्तकपाठानुसारि । प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्थ ' न ' इति संज्ञास्तीति ।

(२०) [अ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनुपसंस्कृतग्रन्थालयस्थ ७१ संख्याकं संपूर्ण पुस्तकम् ।

(२१) [अ ६] गोंयर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२; ४-८ अष्टकात्मकं (अस्याष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्षे पर्यवसितं) १७७९ शाके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः भ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च ।

(२२) [अ ७] गेण्डमामग्रान्ते बटलीग्रामस्थ विद्यम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम् । सप्तमाष्टकपाठः भ-पुस्तकसमानोऽस्ति ।

(२३) [अ ७] सानारग्रामन्तीय-चिराट(बाई)नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५, ७, ८ अष्टकेषु भ-पाठानुसारि पष्ठाष्टके च घ-पाठानुसारि ।

(२४) [अ ८] मद्रासनिजटवर्ति-अद्वयग्रामस्थ-' धिर्भांतोक्तिकल सोसायटी '-ग्रन्थालयस्थ (३४] ४५ क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । एतेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि यज्ञयिज्ञान्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्वमुपयुक्तानि ।

षाण्यन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्थ भागस्थ पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षितानि वा तावद्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थ १५ संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम् । अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-फ-पुस्तकान्त्वामिदं साम्यमावहति ।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थ ३१, ३१.३ संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम् । प्रथमाष्टकं स-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म-पुस्तकेन ।

(३) ब्वालिथरनगरस्थ-राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थ ६-८ अष्टकानां क्वचित् शुटितं भाष्यपुस्तकम् । इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत् । प्रायः त५-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन ।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ-पण्डितबाळाचार्यस्वरेकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् शुटितं भाष्यपुस्तकम् । ६-८ अष्टकभाष्यं प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(५) पुण्यपत्तनग्रान्ते भोरग्रामस्थ-हरि यासुदेय होशिंग-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थ कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलास्थ (१-६७ सूक्तानि) अर्वाचीनं पुस्तकं त१-पाठानुसारि ।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिस्थ १६ (१८८६-९२) संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(८) लाहोरनगरस्थ-पंजाब विश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं २९६२ क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मकं भाष्यपुस्तकम् । एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनानामनुसृत्य तत्रत्याधिष्ठितैर्लेखयित्वा प्रेषिताः पष्ठसप्तमाष्टकयोः त-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त-पुस्तकपाठेन माध्यमावहन्ति ।

(९) कलकत्तानगरस्थ-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्थं १४२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः त्रुटितं भाष्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त-पाठानुसारि पष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि ।

पूर्वं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि पष्ठाष्टके ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमल्पत्वं वा सौकर्येण ज्ञास्यते । एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषां चित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत् । यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्गगान्तर्गतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम् । सप्तमाष्टके त-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति । तथापि सप्तमाष्टके त-वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता । अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त-वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि सप्तमं पाठं वहन्तीति मन्यव्यम् । अयं च भ-पुस्तकं केवलं पष्ठाष्टकात्मकमेव । अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ-वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि ।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशास्त्रीयत्वेन वर्तते । ग पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदेवात्रापि । घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्व प्रदर्शितः पृ. १ । घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव । सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति । घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति । वाईक्षेत्रस्यपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्यपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ-पाठमनुसरति पष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः । अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम् । अन्ययोः भ-वर्गस्य समीचीनार्थं पाठभेदादपीत्यर्थः च । त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते । त-वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता । अतः यथापि दक्षिणदेशपाठ एव सायण-पाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति यत्, सूक्ष्मम् । सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवात्मनो जन्मनालंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव । तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तात्पर्यपुस्तकानि भ-पाठशास्त्रात्मक-मेव पाठमङ्गीकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव ।

अतः भाष्यपाठविनिश्चयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम् । तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम् । सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धत्वं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत् । अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गानां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन् । एवं कृतेऽपि केपुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म । एतादृशेषु स्थलेषु मैक्समुल्लरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः । केपुचित् स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाङ्गीकृतः । एतेनापि कार्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि कचन अभ्यूहाः कृताः । पाठविनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः । लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केचनाल्पाः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः । प्रथमद्वितीय-तृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम् ।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्वे एव लिखितपुस्तकौपलब्धाः पाठभेदाः पाठटिप्पणीषु निर्दिष्टाः । तृतीयचतुर्थभागयोः केचनाल्पाः पाठभेदास्तथाः । मैक्समुल्लरमहोदयैरेव कृतं

दृश्यते । पाठभेदाद्विषयव्यतिचारो स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि । पाठटिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्य लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि । इयं रीतिः प्रथम-
भाषायाश्च पाठानामर्थेन तद्व्याचरुता । न तेन कापि हानिः संवृत्ता स्यादिति मन्यामहे ।

सायकमुत्तरमहोदयः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि स्वगवलोक्तानि तैः सहस्रभाषां पुस्तकानां कीदृशाः संबन्ध इति प्रश्ने किञ्चिदुच्यते । सायकमुत्तरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु विभक्तानि । ए-वर्गपाठः सायणपाठेनानीय सद्यः इति तेषामभिप्रायात् ए पाठस्य प्राधान्यं नैः स्वीकृतम् । 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः । तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपञ्चनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कल्कातापाठ इति तेषामन्यन्त । एतेषां वर्गाणामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम् । अस्माकं त-वर्गः मेक्स-
मुत्तरमहोदयाणां ए बीए इति वर्गाभ्यां समानः, च-वर्गः बी-वर्गस्यांशेन समानः, अ-वर्गश्च बीसीवर्गाभ्यां समानः । एतदेव व्यवश्येन नक्तव्यं चेत् ए-वर्गः त-वर्गेण समानः, बी-वर्गः च-अ-
वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च अ-त-वर्गाभ्यां समान इति जानव्यम् । मेक्समुत्तरपुस्तकानामस्म-
त्पुस्तकैः सह मुख्यं प्रायोऽज्ञायम् । कस्मादिति चेत्, मेक्समुत्तरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्मा-
भिरुपाठयानि । तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, न तथास्माकम् । दक्षिणात्यलिपि-
लिखितानि बहुनि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । मेक्समुत्तरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य किर्या-
न्निवेश उपलब्ध आसीत् । मेक्समुत्तरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्यां निर्दिष्टाः । केचन पाठभेदास्तत्पुस्तकेऽस्मत्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वाभाविकमेव । प्रतिसूक्तं मेक्समुत्तरपाठेभ्योऽधिकाः भिन्ना वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः शुद्धाः समीचीनाश्चेति कृत्वा लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः । एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । मेक्समुत्तर-
महोदयैः केवलं द्विप्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्त्यपेक्षया द्वितीयावृत्त्यावृत्त्यां समीचीनतया पाठाः स्वीकृताः । एयं यत् बहुनि पुस्तकान्युपयुज्यास्माभिर्भाष्यपाठो बहुत्र संशोधित इति नाश्चर्योद्भवम् ।

मेक्समुत्तरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च कियान् भेद इत्युक्ते न सहान् भेद इति मृगः । किन्तु अस्मन्मुद्रितपाठः शुद्धतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुव्यक्तं भवेत् । विशेषतः क्र. सं. ९. ६५. ४; ५७. २६; १०९. २२; ११३. १०; १०. ३०. ८; ६५. १; २ एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽर्थात् भिन्नः समीचीनतरश्च । केपुचित् स्थलेषु मेक्समुत्तरपुस्तके युटयो वर्जिताः । तेषु काञ्चन अस्माभिः पुस्तकाधारेण पूरिताः । क्र. सं. १०. १६. १; २२. १३; २७. २०; ७३. ७; ८२. ७; ८९. १४; ९१. ४; ५; १२१. ४; १३०. १; १७४. २ अत्रापि टिप्पणीषु निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः । ऋग्वेदस्थार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहुं प्रयतितम् । तेषां व्याख्यानरीतिः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं कर्तुं दुष्करम् । किञ्चिद् तावत्सत्यं यत्तत्स्वयं समीचीनसमीचीनत्वविषये बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्थार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं भवितुमर्हति । अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति । अनुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमथ-
मस्यो यत्नः ।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव । मुम्बा-
पुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि दृष्ट्वा पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव । तेषां निर्देशास्तैः प्रास्ताविके न कृतो दृश्यते । अस्मत्पाठभेदपुस्तकमेवमनुनीयते यतैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यव-
लोक्तानि । विशेषतः त १, २ पुस्तकपाठाभ्यां पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते । केपुचित् स्थलेषु सु-
पाठाः त७-पाठसमानो दृश्यते । त७-पुस्तकमसमीचीनमेव । त७-सु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं तैरुपयुक्तं प्रतिभाति ।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कस्मिंश्चिदंशे लाहोरनगरमुद्रितमुद्गीथाचार्याणां भाष्यमुप-
लभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तम्) । तत्पाठोऽनीराजमुद्रितोऽपि सायणभाष्य-
पाठेन बहु साम्यमावहति । अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमप्युपयुक्तम् ।
अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुद्गीथभाष्यमुपयुक्तम् । यत्र मेरुमृत्युपाठापेक्षया विश्वः
पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अभ्यूहमात्रेण पाठाः स्वीकृताः तादृशेषु स्थलेषु उद्गीथपाठोऽप्यस्यमव-
लोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च । केपुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते । तेषां मन्त्राणामुद्गीथभाष्यं
टिप्पण्यां दत्तम् । लाहोरनगरस्थ-पण्डितभगवदत्तमतीन्द्रानां सहाय उद्गीथभाष्यस्यापि हस्तप्राप्तौ
(ऋ. सं. १०. ३४. ५ आरभ्य १०. ८३. ५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकादुद्धृतो वर्तते । अस्माभ्यर्थनामा-
नुसृत्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः । सोऽपि पाठनिर्धारणे विनिवृक्तः । उद्गीथभाष्यस्य लिखितोऽंशः
मुद्रितोऽंशश्च उभावप्युद्भूतौ । अयं संपूर्णो भाष्यभागः संशोध्य मुद्रापितश्चेद् वेदजिज्ञासूनामुपकाराय
भवेत् । ऋ. सं. १०. ४६. ५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उद्गीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति । ‘ उद्गीथस्य भूर्त-
यन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोकाज्जयन्तमिति व्याचकार ’ इति भाष्ये लिखितम् । उद्गीथभाष्ये ‘ भूः
भूरादीन् लोकानित्यर्थः । अत एव च महां महान्तं विपोधाम् ’ इत्यादि लिखितमस्ति । जयन्तम् इति
पदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम् । तथापि भूः इति पदस्य व्याख्यानान् सायणोक्तैः सरसत्वं प्रतीयते ।
एतेनोद्गीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमारचितम् । केपुचिन् स्थलेषु पाठा लिखित-
पुस्तकाधाराभावात् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन् । एतादृशः किंचनाभ्युदिताः पाठा उद्गीथ-
भाष्य उपलभ्यन्ते । अन्यच्च उद्गीथपाठाः साधारण्येन भ-पुस्तकपाठसमाना दृश्यन्ते । अ-पाठस्य
सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते । उद्गीथाचार्याणामृग्वेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् कश्चिद्विशि-
ष्टो दृश्यते । उद्गीथमते ऋ. सं. १०. ९ सूक्तं दशर्चं, न नवर्चम् । ‘ ससुयीस्तदपसो ’ इत्यादिः येलिको
मन्त्रस्तैर्दशमत्वेन स्वीकृतो व्याख्यातश्च । तथा च वस्तुतः सप्तमाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये ऋ. सं. १०.
१८ सूक्तान्ते समाप्ते सति उद्गीथभाष्ये षष्ठेऽध्याये ऋ. सं. १०. २० सूक्तस्य ‘ भद्रं नो भवि-
वातय मनः ’ इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः । ‘ भद्रं नो ’ इति तेषां मन एकैव सूक्तम् । ऋ. सं. १०.
२० सूक्ते पञ्चममन्त्रानन्तरं शेषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोद्गीथभाष्यं नोपलभ्यते । एतावता उद्गीथभाष्यं
शाकलशाखाभिन्नायाः कस्याश्चिद्वेदशाखाया भाष्यमिति तत्पुस्तकसंपादकानां मतम् । अस्माभिस्मा-
वदिदमत्र निर्दिश्यते यदष्टकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उद्गीथभाष्ये दृश्यत एव काश्मीरऋग्वेद-
पुस्तके जुनागडशाङ्खायनशाखापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (मिलग्रामाविके पृ. ८५४ दृश्यम्) ।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशाखापाठो लोके प्रसिद्धो मुद्रापितः ।
शाखान्तरेषु किंचिन्न्यूनाधिक्यं वर्तते । केपुचिलिखितपुस्तकेष्वधिकानि खिलसंज्ञकानि सूक्तानि
लिखितानि दृश्यन्ते किंत्वस्मिन् विषये तेनैकमर्थं नोपलभ्यते । बहुषु मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि
परिशिष्टत्वेन मुद्रापितानि सन्ति । काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं
ऋग्वेदसंहितायाः प्राचीनमतिजीर्णं लिखितपुस्तकं बुहहरमहाशयैः पुण्यपत्तनस्थ-बेङ्गलकोलेज-
ग्रन्थालयार्थं संपादितम् । एतदधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापित-
मस्ति । भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९१ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति । १-१७६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता
शिष्टेषु च खिलानि लिखितानि । तानि खिलानि पञ्चस्रध्यायेषु विभक्तानि त्रयध्यायं चादौ तस्य
तस्याध्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता । एतानि खिलानि शोषट्कोविश्वमहाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शारंग-
देशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीभिश्चालंकृत्य मुद्रापितानि । एते काश्मीरखिलपाठमनु-
सृत्यैवात्र खिलानि अन्ते मुद्रापितानि । खिलपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रिताभि-
लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धग्रन्थाश्चावलोकिताः । श्रीमन्निः पि. ग. काशीकरमहोदयैरयं

शिवभागः संपादितः शिष्यगीभिश्च संयोजितः । शिवसंपादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः शिव-
प्रास्ताधिके संपूर्णतया प्रदर्शितः ।

अस्माकं वैदिकसंशोधनमण्डलस्याध्यक्षाः प्रि. चैत्रनाथ काशीनाथ राजवाडे-महोदयाः
१८६६ शके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्णोक्तं याता इत्यादिदशितुं विद्यते नश्चेतः ।
याचञ्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेते आत्मीयत्वेन निरवर्तयन् । वैदिकरूपादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार
आसीदिति विश्रुतमेव । सायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमाशङ्कास्ते सपथेव समादधति स्म । तेषां
प्रतस्थं जीवनं विद्याभ्यासः सूक्ष्मान्देषणशुद्धिः सत्यप्रियत्वं चेत्यादिगुणसमुच्चयं दृष्ट्वा ऋषिः
इति पदेनैव तान् संबोधुमुचितम् । सभाष्यऋग्वेदसंहिता संपूर्णतया सुद्रापिता तैर्दृष्ट्या इत्यस्माकं
मनीषासीत् किन्तु 'मनसा चिन्तितं कार्यं वैद्यमन्यत्र चिन्तयेत्' इति न्यायेन सा विफला संजाता ।
तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति-गोविन्दभट्ट काटक-महोदया वैदिका घनपाठनिष्णाता अप्यस्माकं
दुर्वैषयशादस्मिन्नेव हायने निधनं याताः । पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धा-
शुद्धविषय एतैर्बहु साहाय्यमारभितम् । अस्मिन् काले एतेषां सदृशा निपुणा वैदिका विरला
एव दृश्यन्ते ।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं वैदिकसुत्तरमहोदयैः संपाद्य प्रकाशितेति विश्रुतमेव । भाष्यस्य
शुद्धाप्यशुद्धानि वा प्राचीनानि नवीनानि वा लिखितपुस्तकानि समबलोक्य यो भाष्यपाठस्तैः
सुनिश्चितः यत्र पाठभेदादिविषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः । समीचीनतया
मुद्रितानां वैदिकानामग्रेषां च ग्रन्थानां तुल्यत्वेऽपि भाष्यसंशोधनमुद्रणविषयको यो महानार-
म्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकधर्मश्रद्धावतां जिज्ञासूनां धन्यवादाह्वयः । यस्यैव तेषां
शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संवृत्तम् । अतः अस्मिन्नुत्तरभागप्रकाशनावसरे तेषां
नाम सानन्दं सौपकारं चोलिखनीयं मन्यामहे ।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अद्ययावत्पर्यन्तं यैर्महाभागैरनल्पद्रविणप्रदानेन साहाय्यं
कृतं तेषामुपकारभरं सामोदं स्मरामः । तृतीयो भागः १९४३ ग्रेगोरियन्काले प्रकाशितः । तस्मिन्
काले पाश्चात्यदेशेषु महायुद्धं प्रारम्भश्चरमासीत् यस्य परिणामत्वेनात्र भारतवर्षेऽपि जीवनं दुष्करं
समजनि । चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकपठनादिकार्यं शनैः शनैः प्रचलितमासीत् । किन्तु-
शिववस्तुजातस्थातिमहावैषम्यमुद्रणविचारेऽप्युपेक्ष्यः संवृत्तः । एवं किन्तुव्यतामूढेष्वस्मासु करुणा-
करेण श्रीवेदपुरुरूपेण प्रेरिताः श्रीमन्मन्मन्मन् गोविन्द आगाशे-महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मत्साहा-
य्यार्थं प्रधाविताः । चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं पत्राणां क्रयणे मुद्रणव्यये च पर्याप्तस्य द्रविणस्य प्रदान-
मङ्गीकृत्य सुमहान् खलु भारस्तैरुदः । तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम् । यस्मैव
तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं सुशकमभूत् । प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन्
कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणाम्यसनादिकार्यं सम्यक् प्रचलेदित्याश्वासयति आगाशेमहा-
भागानामियं वदाम्यस्य । तेषामभिलषितमनुसृत्यायमृग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरुरूपकरण-
कमलयोः समर्प्यते ।

एवं श्रीमताम् आगाशेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादन-
विषयकोऽप्यः प्रभोऽस्माकं पुरस्तात्समुपस्थितः । मुद्रणपत्राण्यतीव महार्घाण्यासन् तान्यपि न
सुलभाणि । राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत् ।
अस्माभिः प्रार्थिता एतत्कार्याधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकं संमतिं दत्तव्योपकृत-
वन्तः । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिक्स'-संचालकैरप्यात्मीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रण-
पत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्ताभ्यस्तस्ते धन्यवादाह्वयः । एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत् । युद्धसंयन्धिकार्येषु बहुधनलाभात् तत्राया मह्यः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः । १९४५ ख्रिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयमंचालयानां परिश्रमाभ्यां प्रत्युहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च शीघ्रत्वेन निर्वर्तितम् । अतः अस्य भागस्य द्वािधं समीचीनत्वेन वा मुद्रणे येः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहुं प्रयतितं तेऽनीव धन्यवादाहोः । मुद्रणशुद्धयर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनामुद्रयः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः । अस्मिन् भागे संहितापद्यादयो-मुद्रणशुद्धयर्थं वेदमूर्ति-करबेलकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तप्रभाश्रमसंज्ञाः वैकुण्ठवासि-गोविन्दभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः । पुण्यपत्तन-वासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजीशीमहोदयैर्ब्याकरणविषये बहु साहाय्यं द्वितीर्णमतस्तेऽपि धन्य-वादाहोः । अस्मद्भवेदभाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधि-कृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरानवदयं स्मरामः । तेषां साहाय्येन विना इदं कार्यमेव नारप्स्यत । लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-मन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमारयितमतस्तेभ्यो धन्यवादान् वितरामः । यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं द्वितीर्णं तेऽपि धन्यवादाहोः । यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादाहोः ।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोपाय स्यादित्याशास्महे ।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम् }
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि }

ना. श्री. सोनटगे
चि. ग. काशीकर

॥ श्रीः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मं = मंसमुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिबं दसं तत्र तादृशः पाठः मंसमुल्लर-
महाशयेः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्वापुरीमुद्रितपुस्तके ।

उद्गीथ = लवपुर(लाहोर)मुद्रिते उद्गीथानार्थविरचितवृत्त्येदभाष्यपुस्तके । अस्मिन् पुस्तके
दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०.५.४ आरभ्य १०.३४.३ पर्यन्तं) ।
लवपुरस्थपण्डितभगवत्तमहोदयानां सकाशे कियतश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.
३४.५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तः) । अस्मत्प्रार्थनानामनुसृत्य तेः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोप-
युक्तः । अस्माभिरुपलब्धानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषुपलभ्यते । × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

पद्याष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), घ, त (१, २,
३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[१. १] १. १९ [२] द्विरप्यपाणिरभिपुणोति—एतद्वचनं कथमिति न ज्ञायते । ऋ.
सं. ९. ७५. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] धानाद्यजेन—*मं-मु । रसात्मके-
नाजेन—ग-भ १.२.३.५; धातुकेनाजेन—घ; धानायास्तुकेनाजेन—त; रसात्मकोनाजेन—भ ४ ॥ ९.
[५] त्वत्परिचरणमेव—भ १ । तत्परिचरणमेव—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. २] ३. १७ [२] प्लरः पानीयमन्धः—ग-त १.२.६-भ २.३-मं । प्लरः पानीय-
मन्ध अजं—घ; प्लरः पनीयमन्ध—त ४.५-भ ४; प्लरः पानीय अन्ध—त ७; प्लरः पानीयमन्ध—भ १; प्लरः
पानीयं मधु—मु ॥ २५ [४] तदा महान्तं—ग-घ-भ । तसदा महातं—त-मं-मु । ऋचि 'तत्'
नास्ति ॥ ४. २ [५] समृजे मृज्यते—*मं-मु । समृजे समृज्यते—घ; समृजे मर्मृज्यते—त-भ १.२.३;
समृज्यते—भ ४ ॥ १० [७] कर्मच्छा—*मं-मु । कर्मच्छोः—ग-घ-त-भ ४; कर्मः—भ १; कर्मणः—
भ २; कर्म—भ ३ ॥ २५ [१०] भवसि—मं-मु । भवतः; भव—भ ॥

[१. ३] ५. ३ [१] द्रोणकलशानि—नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५. ७ [२]
अथर्यो विपः—*मं । अथर्यवः—§ । विपः कथयाः—मु ॥

[१. ४] ७. २३ [९] आत्मनो विधा—ग-त १.२.६.७-भ ३-मु । आत्मनि विधा—घ;
आत्मने विधा—त ४.५-भ २; आ आत्मने विधा—भ १; आ आ अते विधा—भ ४ । आत्म-
विधा—मं ॥

[१. ५] ८. १५ [२] तनूनपावत्र—मं-मु । तनूनां पौत्रः—ग; तनूपात्रः—त १.२.६;
तनूनपात्रः—त ४.५.७-भ २.४; तनूनपात्रः—भ १; तनूनपः—भ ३ ॥ अद्भ्योऽश्वो—*मं-मु ।
अद्भ्योऽश्वो—ग; अभ्यः संवो—त १.२.६; अद्भ्यः संवो—त ४.५-भ १.२.४; अद्भ्यः संवो—त ७;
अव्य संवा—भ ३ ॥ इयं ध्रुतिः कृत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] द्वाभ्यां धाराभ्यामाप्रवर्ण

गृह्णाति । कुत उद्धृत्यं श्रुतिः १ ॥ ९.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः ' बेरां ददातीति बेरां दधातीति ' इत्यंशं त्यक्तवान्, ' धारयत इति ' अस्य स्थाने ' धारयतीति ' पठितवान्, पुनरपि ' वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति ' इत्यंशं नोद्धृतवान् । ९. २८. [९] अहमाह्वयामि—
ग-त-भ१.२.४.५-मु । आह्वयामि-व-भ३-मं ॥ १०. १३. [११] आगच्छत—ध-भ४ । प्रत्या-
गच्छत-मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ६] ११. १३ [६] तं—मं-मु-× ॥ १८. [७] आप्यायितवन्—मं-मु ।
आप्यायितवान्—१ ॥

[९. ७] १. २ गायत्रं छन्दः । अवद्धमेतत् । ' गायत्री छन्दः ' अथवा ' सूक्तं गायत्रम् ' इति भाष्यम् ॥ ६. [१] सृज्यन्ते—मं । हविर्धानं सृज्यन्ते-ग१; हविर्धानात् सृज्यन्ते-ग२; युक्तान् ज्यन्ते-घ; हविर्धाना सृज्यन्ते-त-भ ॥ १०. [२] ' धारा ' इति पदपाठः । ' धाराः ' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति । अस्य प्रयोजनं नावगम्यते ॥ १३. १७. [९] संजयतं—ग-भ१.२.४-मं-मु । संजयितं-घ-त-भ४ ॥

[९. ८] १४. ३ [३] अभिलपितः—भ१.२.४-मं-मु । अभिलपितं-ग; अभि-
लपितः-त ॥

[९. ९] १५. १५ [१] वयांसि श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभ इति । अस्याः
श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५. [१] आगच्छन्—मं-मु । अगच्छन्-ग-त४.५-भ; अगच्छत-ध-
त१.२.७ ॥

[९. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः । ' प्र ' इत्युपसर्गस्य क्रियमान्वयोऽपेक्ष्यते ॥
२६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च—मं । हरसः अहर्तारश्च-ग; हरमे हरसः आहरसः
आहर्तारश्च-घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च-त१.२.६.७-मु; हरसः आहर्तारश्च आहर्तारश्च-त४.५-भ४;
हरसः आहर्तारश्च-भ१.२.३ । ' हरसे ' इति पदस्य स्थाने ' हरसः ' इति भाष्यकारेः पठितम् ॥
१८. १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विमग्ने व्याख्यातवन्तः ॥

[९. १२] २०. ११ [३] निवसति—भ१.२.३ । अश्विवसति-ग; मिश्रयति-ध-मं-मु;
मिगसति-त; निगसति-भ४ ॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु । पदानि-ग-ध-त-मं ॥

[९. १३] २१. २२ विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दृढह्युतात्—त१.२.६-भ१-मं-मु ॥
विद्यादनुलोके घवापादह्युतात्-ग; विद्यादनुलोकेघवाया दृढह्युतात्; विद्यादनुलोके भवाया
बृहह्युतात्-त५; विद्यादनुकोपि लाघवाया दृढह्युतात्-त७ । अयमानुपुमः श्लोको भाष्यकारः
कुत उद्धृत इत्यन्वेषणीयम् । अनु. भाष्यं द्रष्टव्यम् । ऋ. सं. ५. ४१. ७; ९. ७२. १ भाष्ये-
ऽप्येकः श्लोकोर्धो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति । पङ्गुशिश्यस्य सर्वाङ्कमणीभाष्य एतादृशी
छन्दोबद्धरचना दरीदृश्यते । ऋग्वेदभाष्यकारो माधवभट्टोऽपि स्वभाष्ये अनुपुच्छन्दोबद्धाः कारिका
आराचितवान् । २२. १० [३] अन्नलाभ इत्यर्थः—भ१.२.३.५ । वाजलाभ इति-ग-घ-त-
भ४-मं-मु ॥

[९. १४] २३. २५ [२] ' यदी ' इति संहितापाठः । ' यदीम् ' इति भाष्यकाराः
पठितवन्तः । अग्रिमे मन्त्रे पुनरपि ' यदी ' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः ' यदि ' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्रते—घ-भ४-मं । जिघ्रते—मु इतरेषु च । ‘ जिघ्रते ’ इति संहितापदपाठयोः । मं-पुस्तके ‘ जिघ्रते ’ इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदनुद्धम् । भाष्यकाराः ‘ जिघ्रते ’ इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः । ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे—इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम् ॥

[९. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु । तं-मं इतरेषु च ॥

[९. १६] २८. ४ [७] पिप्युपी आप्याययन्ती—*मं-मु । पिप्युपी आप्यायती—घ; ग-त-भ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-*मं-मु । अथ-त१.२.६.७-भ; अथा-त३. ४.५ ॥

[९. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम् ॥

[९. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-भ-त१.२.३.४.५.७-भ-मु । पुनानः तद-मं ॥

[९. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—§ मं-मु । ‘ प्राप्नुवन्ति ’ इति भाष्यम् । ‘ रथम् ’ इति पदम् ‘ अर्थम् ’ इत्यर्थे गृहीत्वा ‘ अभिमतं देशम् ’ इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मैक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितं तदनावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कभधातो-रात्मनेपदत्वात् ‘ कामयमानम् ’ इति भाष्यम् ॥ १५ [५] अरावा.....प्रयच्छति—त३.४. ५-भ-मं । अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति—घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृ-शब्दरहितः सन् प्रयच्छति—तद । ‘ अरावा अदाता न किञ्चिदप्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति ’ इति स्थादिति मैक्समुल्लरमहाशयाः संसूचयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-*मं-मु । प्रेरयन्—घ-त-भ ।

[९. २२] ३५. १८ [४] श्राम्यन्ति—ग । श्राम्यन्ति—घ-त-भ-मं-मु ॥ ३६. १ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-भ३-मु । पृथिव्यां चान्तरिक्षेण-त-भ१.२.४ । पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मं ॥

[९. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण—भ३-*मं-मु । रूपकद्वारेण—ग; रूपकव्यद्वारेण—त-भ२.४; सूपकव्याहारेण—भ१ ॥ २७ [४] तत्रामिश्रितो—*मं-मु । मिश्रितो—घ; तथा-मिश्रितो—त; तदाश्रितो—भ२ ॥ तमभि पचन्त—*मं-मु । त अभि पचन्त—घ; तमभि पचन्त—त१.२.६; तं अभि पचन्त—त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—भ२.३ । रक्षसि—भ१; क्षरसे—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-*मं-मु । उदाराय—त-भ२.४; उदकाराय—भ१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्दो । हन्तरिन्द्र—§-मं-मु । “ हन्तरिन्दो इति भाष्यम् किन्तु लिखित-पुस्तकेष्वेतादृश्याश्च्युतेः साधारणत्वाच्च अभ्यूह उचितः ” इति मैक्समुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम् । परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नालं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम् । एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः । अत्र ‘ इन्दो ’ इत्याव-श्यकं । ‘ इन्द्रो ’ मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाश्रयणीयः ? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) ‘ हे सोम ’ इति व्याख्यातमिति तैरेवोल्लिखितम् । ऋ. सं. १. ९१. ५; ६. १७. ११; ८. ९२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे वृत्रहन्तृत्वं कश्चित् ॥
१५ [७] वल्ग्यात्मकः सोमो—*मै । मंश्वात्मक सोमो—ग; वल्ग्यात्मकः सोमो—भ-गु; वल्ग्यात्मक
सोमो—त; वल्ग्यात्मकं सोमो—भ ॥

[९. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२-मु । भुरिजोः—भ-त६-
भ४-मै ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-भ । सोम-त१.२.३.६.७ । सोम उक्तगुणविशिष्टं तं
त्वा त्वां—मु ॥

[९. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-भ३ । वननीयेषु पात्रेषु—त१.२.४-भ१.
२.४-मै-मु ॥ १७ [५] सोमस्त्रावणे.....सोमस्याप्यायनान्—ग-*मै-मु । समस्त्रावणे
(समस्त्रावणे—भ२.४; समश्चावणे—भ१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न बाध्यं । तं सूर्यरश्मिभिरेव
सोमस्याप्यायनान् (°व्यायमानान्—त ७)—त-भ ॥

[९. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—भ । विशेषण-ग-त-मै-मु ॥

[९. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः । एतच्छ्रुतेर्मूलस्थानमश्वेषणीयम् ॥
१० [३] शोभनाभिभावुकानि—ग-भ२.३.४-*मै-मु । साम. भा. २.९.१.१.३ । शोभनानि—
घ; शोभनानि भावुकानि—त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्तित्यर्थः—*मै-मु । मुञ्चन्तित्यर्थः—ग; अमुं-
चन्तित्यर्थः—त१.२.३.६.७; अमुञ्चन्तित्यर्थः—त४.५-भ१.२.४; अमुञ्चेन्तित्यर्थः—भ३ ॥ २१ [५]
रक्षेति—ग । रक्षयेति—घ-त-भ-मै-मु ॥

[९. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि करं—त-भ१.२.४-मै । इन्द्रियं प्रियकरं—ग;
इन्द्रियमपि गभस्त्योः करयो—भ३ । इन्द्रियमपि करं—मु । ' इन्द्रियमपि वा बलकरम् ' इति श्यादिति
मैक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति । क. सं. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥
२८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—भ१.२-*मै-मु । ब्रूयान् तेजस स्वीयान्—ग; ब्रूते यजमान
स्वीयान्—त२. ६; ब्रूते यजमा स्वीयान्—त३-भ४; ब्रूयं तेजमा स्वीयान्—त५; ब्रूते यजमानः
स्वीयान्—भ३ ॥

[९. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मै-मु । स्वानाः—घ-त; स्वाध्यानाः—भ ॥ ११
[२] अस्मभ्यमित्यर्थः—*मै-मु । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः—ग; अस्मदित्यर्थः—त; अस्मदित्यमित्यर्थः—
भ ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वं । जगदाप्यायनं स्वामित्वं—ग; जगदाप्यायिनं—
स्वामित्वं—त-भ४; जगदाप्यायिकत्वेन—स्वामित्वं—भ१.२.३ । जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं—मै ।
जगदाप्यायकत्वं तत्स्वामित्वं—मु ॥

[९. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-भ४-*मै-मु । मह्यमभ्यमित्यर्थः—
त; मभ्यमित्यर्थः—भ१; मस्मभ्यमित्यर्थः—भ२; अस्मभ्यमित्यर्थः—भ३ ॥

[९. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-*मै-मु । किं-ग-घ-भ; किं-
त४.५ ॥ १७ न । ते—मु । ते—ग; तं—त-भ४; न—भ१.२.३-मै ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—
*मै-मु । दृष्टांतः दर्पितो—त१.२.६; दृष्टांत दर्पितो—त३; दृष्टांतः दर्पितो—भ१; दृष्टांत तदर्पितो
॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ । प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (१)—मै-मु

इतरेषु च ॥ २३ इतरेऽपि पात्रा—*मै-मु । इतराणि पात्राणि—ग; इतरपि (=इतरेपि) पात्रा—त१. २. ७-म४; इतरीपि पात्रा—त३.५; इतरोपि पात्रा—त४; तारपि पात्रा—भ१; इतरपि पात्रा—भ२; इतराण्यपि पात्राणि—भ३ ॥ २६ अथवैकमेव—*मै-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव—ग-भ३; अस्माकं अथैकमेव—त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] *समुद्रमुद्रित°—भ१.२.३-मै-मु । *समुद्रभूत-मुद्रित°—ग-त१.३.४.५.७-म४; *समुद्रभूदित°—त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अग्रिमं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] सूक्तद्रष्टृर्ऋषेः सोऽयं—*मै-मु । सूक्तद्रष्टृर्ऋषेरयं—ग; ऋषेः यायं—घ; सूक्तद्रष्टृर्ऋषयेयं—त-भ२.४ । सूक्तद्रष्टृर्ऋषयेयं—भ१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु.....चकार । कोऽयं माधव इति न शायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये माधवमष्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वैकटार्थसुत इति कुन्दन् राजा-महोदधेः । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्धाते साधितम् । स एव माधव-मष्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेपणीयम् ।

[९. ३६] ५०. २८ [१] अधिषवण°—ग-घ-मु । अभिषवण°—त-भ-मै ॥ ३० युद्धमितरेतरर्षणात्—ग-मै । युद्धमितरेतरर्षणात्—त-भ२.४; यवमितरेतरर्षणात्—भ१; युद्धमितरेतरर्षणात्—मु ॥ क्रामति—भ१.२ । क्रामयति—मै-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५२. १२. [४] महर्षेः अधि—*मै-मु । ऋषितमहर्षेधि—ग; महर्षेः यत् अधि—घ; महर्षे यद्यधि—त-भ ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-भ२-मै-मु-साम. भा. २.३.१.४.२ । अनिष्कृतं संस्कृतं—मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] द्युपृथिव्याख्ययोः—त१.२.६-भ२-मु । द्युपृथिव्याख्ययोः—त३.५-म४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः—ग-मै ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] एवं चोपमीयन्ते—*मै । ये चोपनीयन्ते—ग; एव चोपमीयन्ते—त-भ४; एवं चोपमीयन्ते—भ२-मु ॥ १५ [२] बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च—*मै । दुष्टमतिं च—ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षसबंधिनिं दुराव्यं—घ; बंधनं दुराव्यं तदयं दुष्टमतिं च—त२.६.७-भ१-४ । बंधं दुष्टमतिं च—मु ॥ १६ अत्रतमकर्माणं—*मै । अत्रतं कर्मणां—ग-घ; अत्रतकर्मणां—त-भ३; अत्रतकर्माणं—भ२.४; अत्रतं दुराव्यं तदयं कर्माणं—मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमहृक्च्यते—*मै-मु । तदुपलक्षितमज्जते—ग; तदुपलक्ष्यतमज्जते—त१; तदुपलक्ष्यतमज्जते त२.७; तदुपल ... तमज्जते—त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्ष्यतमज्जते—त६; तदुपल... तमज्जते—त३; तदुपलक्षण ... तमज्जते—भ२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [३] के । सोमाः । कीदृशाः—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के सोमाः—भ५ । सोमाः—त३.४.५.भ३.४-मै ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

३; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मै-मु। दधावः दुहानः-ग; दुहानिः-भ; दधानः-त-भ ॥

[९. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाज—*मै। इन्दुर्वाज—ग; यमिदवाज—त
१.३.४.५-भ१.३; यमिदवाज—त६; यद्विदुः यमिदवाज—त७; यमिदुः वाज—भ२; यमिवाज—
—भ४। य इन्दुर्वाज—घ-मु ॥ ७ इडभावे च—*मै। इडभावश्च—ग-त म मु ॥

॥ पष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ४, ५, ६, ७)। भ६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारम्भ्यते।

[९. ४४] ६२.३ [६] गातुवित्तमः पुण्य—ग३-मै। गातुविशमदः पुण्य—भ१. २; गातुवित्पुण्य—त-भ-मु ॥

[९. ४५] ६२. १४ [२] अभिगच्छ—ग-त१.२.७-भ४-मै। अभिगच्छति—
त४.५; अभिगच्छतु—त६-भ१.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३ भ१। देवानां याचस्वेत्यर्थः—
ग; देवाना याचस्वेत्यर्थः—त१.२; देवाना याचस्वेत्यर्थः—त६-भ७; देवानां याचस्वेत्यर्थः—भ४।
देवाना पवस्वेत्यर्थः—त५-मै-मु ॥ ६३.२ [५] अनूपत अस्तुवन—त१.२-भ१-मै। अनूपत
स्तुवते-ग; अनूपत स्तुवन—त३.४.५.७-भ२.४; अनूपतास्तुवत्—त६; अनूपतास्तावन—भ६ ॥

[९. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-भ। वा जाता वा—त१.२.३.७; जाताः—
त५। वा जाताः—मै-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-भ। प्रवर्धयति—त-मै-मु ॥ ६४. ६ [६]
विशः—*मै-मु। विशः-ग-त३.४.५-भ२.४; विशेषः—त२.७; अप्यः—त६-भ६ ॥

[९. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—१। कृतान्यस्य—मै ॥ असुराणां नाशकानि—
त१.२.७। असुराणां हिंसकाव-ग; असुराणां हिंसकानि-भ१ (२)। असुराणां-त३.५.६-
भ२-६-मै। एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते—‘अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा
दस्यूनामसुराणां तर्हणा नाशकानि कर्त्ता कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि सोयं’ इ. ॥ ६५.
४ [५] शत्रून्—भ१ (२)। शत्रून्-भ४। शत्रुं-मै-मु इतरेषु च ॥

[९. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-भ। हे सुकृतो शोभनकर्मन् (‘कर्मबन्—
त४-भ४) पवमान सोम-त-मु। हे पवमान सोम—*मै। ‘सुकृतो’ इति पदं ‘सुकृतः’ इति
पठित्वा भाष्यकारैः व्याख्यातम्। ‘सुकृतः सुप्रशः’ इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम्।
एतदप्रामाणिकम्। ‘पवमान’ इति पदमप्यनावश्यकम्। एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥
२६ [४] स्वर्दशे सर्वदशे—*मै-मु। स्वर्दशे-ग-त३.६-भ; सर्वदशे-त१.२.५.७; सर्वर्दशे त४।
‘स्वेः। दशे’ इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-भ१.२.४-मै-मु।
साधारणमिच्छमानमेव-त१.२.४.५.७; साधारणमित्समानमेव-भ६ ॥

[९. ५०] ६७. १३ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-भ१.२.४। यज्ञमिच्छतो-त६-
भ६.७। यज्ञमिच्छतो-त१.२.४.५.७-मै-मु ॥ २२ [४] योनिं स्यान्—ग-त३.६-भ

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं—त१.२.४.५.७-भ२.४-मं-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (१.२५.६) । तत्र ' योनिं स्थानम् ' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[१. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवन्ति—त१.२.६-भ१.६.७; व्याप्नुवती व्याप्नुवति—त३.४.५.७-भ२-मं-मु ॥ २१ [५] अर्प गच्छ—*मं-मु । अभ्यर्थ अभिगच्छ—ग; अर्प गच्छसि—त१.२.३.४.५.७-भ२.४; गच्छसि—त६-भ६; र्थं गच्छसि—भ१ ॥

[१. ५२] ६८. २३ लुक्षः इत्यनु—ग-त२-मं-अनु । लुक्षेत्यनु—मु इतरेषु च ॥

[१. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । ' परिस्पृधः ' इति प्रतीकम् ॥ ७०. ३ [२] च निमित्ते—त३-भ१-मं-मु । धननिमित्ते—ग; च निमित्ते—त१.२.७; च निमित्त—त४.५-भ२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां यो दुर्बुद्धिः—त३.७-भ१.२.४-मं-मु । त्वां ध्रुयो दुर्बुद्धिः—त१.२.५; दुर्धियो दुर्बुद्धिः—त४; त्वा यो दुर्बुद्धिः—त६; त्वां यो दुर्गन्धि—भ७ ॥

[१. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य ... .. द्रष्टारं—त३.६-भ१.२.६.७ । आदातारं ऋषिमतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं—ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं—त१.२.५.७-भ४-मं-मु ॥

[१. ५५] ७१. ११ [१] सौभगा सौभगानि—ग-त३-भ४-मु । सौभगा सौभगा—भ२ । सौभगानि—त२.४.५-भ१.७-मं ॥

[१. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-भ२. ४ । दशसंख्याका—मं-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-भ१.२.४.७-मु । इन्द्रार्थं—त२.४.५.७-मं ॥

[१. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थं—त२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु । अभि अस्मदर्थं—त१.५ । नोऽस्मदर्थं—मं ॥ ७३.७ [४] सः अभिपुतः पुनानः—ग-त३-भ२.५ । अभिपुतः पुनानः—भ१.६.७ । पुनानः—त२.४.५.७-भ४-मं-मु ॥

[१. ५८] ७३. १ [१] ' धारा सुतस्यान्वधो ' इत्यस्यानन्तरं ' धारयाभिपुतस्यान्वधः ' इत्यधिकं निबृत्तपाठे ॥ २८ [३] ऋग्वेदभाष्ये शाठ्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुश (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७; ८. ९१. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि । वैकटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाठ्यायनकवचनानि बहुश उद्धृतानि । शाठ्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीय-ब्राह्मणेनातीव साम्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य कियार्थिदशः केलण्डमहोदयैः^१ मुद्रापितः । ऋग्वेद-भाष्यलिखितपुस्तकेषु शाठ्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाठ्यायनक-पाठशोधनं सुशकम् । एतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः^२ बहु प्रयतितम् । बटकृष्णधोषमहोदयैरपि छतब्राह्मणवचनशोधनमधिकृत्य निबन्ध आरचितः^३ । तद्वताः शाठ्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेदिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृशाते—*मं । प्रतिज्ञाते—ग; प्रतिमृशाते—त-भ१.२.४.७-मु; प्रतिमुमृशाते—भ४ ॥ नाविवेदं । नाविदं—शाठ्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ७४. ५ [४] त्रिशतं त्रिशतानि—त३-भ१.२.४ । त्रिशतं—ग; त्रिशतं शतानि—त; त्रिशतं त्रिशतानि—भ७ । त्रिशतं त्रीणि शतानि—*मं । ' त्रिशतम् ' इति पदं ' त्रिशतम् ' इति पठित्वा

भाष्यकारैः व्याख्यातामिति व्यक्तं, परं 'त्रीणि शतानि' इत्यभ्युदोऽनावश्यकः । 'त्रिशतानि' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] उपद्रवाणि । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वानि—भ१.४.७ । विश्वान्—ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव—त४.५-मं ॥

[९. ६०] ७४. २९ पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टका—*मं । पुरउष्णिगाद्यद्वादशकाष्टका—ग; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ—त-भ४; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकाः—भ१. ७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ—मु ॥

[९. ६१] ७५. २९ [२] तुर्वशं तुर्वशनामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं—ग; तुर्वशं नामकं—त१.२.६; तुर्वशनामकं—भ७ । तुर्वशनामकं—त४.५.७-मं ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भ । संगच्छेति—त । संगच्छति—*मं सप्तममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ । अन्नस्य—त-मं-मु । वरिवःशब्दो विशेषतो नवमे मण्डले सर्वत्र धनवान्नेव ॥ २५ [१४] 'संशिश्वरीरिव' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं—त२.४.५.६.७-भ७-मं-मु ॥ ७९. ७ [२३] 'दं गीद्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम्' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च भाष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रबुद्धो—*मं-मु । प्रबुद्धो—ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यन्ते—त१.२.५. ६.७; सृज्यन्ते—भ१; असृज्यन्तं—मं-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग-त३-भ१.२.७ । स चेतति—त-भ४-मं-मु ॥ ज्ञायते—ग-भ१(२); संज्ञायते—त२.३.४.६.७-भ१.७; स ज्ञायते—त१. ५-मं-मु ॥ २७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च—त२.४.५.६-भ४-मं-मु ॥ ८४. १ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्निं जमदग्निनाम्ना—त३-भ२; जमदग्निनाम्ना—त१.२७-भ१.७-मं-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परिस्तोतव्यानि—त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि—त२.४.५-मं-मु ॥ १५ [२७] तुभ्य तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं—त२. ७-भ४.७-मं ॥

[९. ६३] ८५. १६ [४] 'अति' इति पदस्य स्थाने 'आभि' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य—त-भ२.४-मं-मु ॥ एतन्वः—ग-त३.७-भ-निघण्टु । एतन्वा—त२.४.५-मं-मु ॥ ८७. १ [१५] दधि ..... दध्या-शिरः दधिसंस्कृताः—ग-त३-भ । दधिसंस्कृताः—त-मं-मु । स्वीकृतपाठो मेघसमुत्तरमहाशयैः नोपलब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्रीत्या व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] ते तव । 'ते' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ५ पवमानसौम्यम् । पवमानसौम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्षाणि—ग-त३.४-भ४ । आन्तरिक्षाणि—त२.५-भ२.७-मं । अन्तरिक्षाणि—मु ॥ ८. आ पवन्तां—भ१.७ । पवन्तां—ग-त-भ२. ४-मं-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ । प्रसृज्यमाना—त-मं-मु ॥ १३ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रासृज्यन्तं—त३; प्रसृज्यन्तं—त७-भ२; प्रासृज्यन्तं—मं-मु ।

‘अमृतम्’ इति पदस्य लुप्ये व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुत्रोपलभ्यते ॥ १७ [८] रूपा
रूपाणि—त३-ग१.४-मु। रूपाणि—त-भ२.७-मै ॥ ३० [११] देवकामः—मु। देवः—५-मै।
‘देवकामः’ इति भाष्यमिति मेक्समुद्रमहाशयाः १। ऋ. सं. ९.६१.१९ अत्र ‘दिवावीः’ इति पदमे-
वमेव व्याख्यातम् ॥ ऋ. सं. ९.६४.१२; १०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ [१२] आपवस्व—त-
भ-मु। पवस्व—ग-मै ॥ ९२. ४ [१९] च तदा स—त३-ग२। च स तदा—ग-त-मु। तदा स-
मै ॥ ९३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-भ१.४.७-मै-मु। आहर आभर—त-भ२ ॥
१० [२७] आहूत—ग-त-भ२-मु। आहूत—भ४.७-मै ॥

[९. ६५] ९४. ३१-९५. २ [४] हे सोम ... आह्वयामहे—ग-त१.२.३.६.
७-भ। पवमान पूयमान नृपा अगमितपाठानां वर्धितासि हि भवसि खलु। तस्माद् हे पवमान पुनान
वा सोम स्वाध्वः शोभनकर्माणाः सुपु ध्यानवन्तो वा बयं भानुना रश्मिना शुभन्तं दीप्तिमन्तं अति-
शयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वा हवामहे यशेषु आह्वयामहे-मु। हे पवमान पूयमान
सोम स्वाध्वः सुकर्माणि बयं भानुना रश्मिना शुभन्तं दीप्तिमन्तं त्वा त्वा हवामहे आह्वयामः। हि
यस्यास्त्वं नृपा कामानां वर्धयितासि—त५-मै ॥ स्वीकृतपाठे ‘अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः’ इत्यंशोऽ-
नावश्यकः। किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्तथैव स्थापितः ॥ ९५. १२ [६] बभसति—
भ-मै। गतमेनं—ग; गभसति—त-भ७-मु; गभसति—त३-भ२.४; गभसति—भ१ ॥ १५ पात्रेण—
ग-त३-भ। परिप्लवेन पात्रेण—त१.२.६.७-मु। पारिप्लवेन पात्रेण—त४.५-मै ॥ २६ [८]
भाष्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ ९६. ७ [९] जसि—ग-भ। जसि—त१.२.६.७-मु;
जसि—त४.५। उसि—त३-मै ॥ ९६. १८ [११] सर्वस्य—ग-त३-भ१.२। स्वर्गस्य सर्वस्य—भ७;
सर्वस्य—त४; स्वर्गस्य—त२.५.६.७-मै-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्तं—ग-भ१.४। पूर्वोक्तं—
त-भ२.६.७-मै-मु ॥ ९७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ। भाष्यकारैः ‘आ पवस्व’ इति
स्वीकृत्य ‘सर्वतो गच्छ’ इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादीन् तेषां च
वृद्धिः—५-मै-मु। ‘गवादीन् तेषां वृद्धिं च’ इति साधु ॥ ९८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—
भ१। गमनशीलं बलं किंच—त३-भ२.४.५; गमनशीलं च—भ७; गमनशीलं किंच—ग-त१.२.५.
६.७-मै-मु ॥ २४ [२१] दिक्कवस्मभ्यं—ग-भ-मै-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वव्यादाः पाठाः ॥
आ प्रापय—ग-भ१.४.७। आ प्रापय—त३; आ प्रापय—भ२। आ प्रयच्छ—त१.२.४.५-मै-मु
ऋ. सं. ९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [२९] प्रत्येकविशेषणपेक्षया—ग-त-भ१.२.४ ॥
प्रत्येकं विशेषं—भ७-मै-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञा—ग-त३-भ१.२.४। शोभनयज्ञ—त-मै-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोत्रयष्टयं—ग-त३.४.५-भ। स्तुत्यस्तो-
त्रयष्टयं—त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोत्रयष्टयं—त३। स्तुत्यः स्तोत्रयष्टयं—मु। स्तुत्यस्तोत्रय-
ष्टयं—मै ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त३। नामनी—त-भ-मै-मु ॥ १३ [३]
त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... परि वर्तन्ते। त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्रकपाः
काकविशेषाः परि भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति। यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि—भ१.४.
७) त्वदधीना अहो (‘त्वदधीना अहो’ नास्ति—भ१) तेजसां परि वर्तन्ते—ग-भ१.४.५.७;

[९. ७०] १२३. १६ [२] वरणार्थ—*मं । वर्णार्थ—ग; वर्णार्थ—त-म-मु ॥ १२४. १९. [५] रुन्धन्ति—त३-भ१.२-मु । रुन्धति—ग; रुन्धति—त-भ४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३ । स्वरूपतो—त-म-मं-मु । 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थाल्याग्रयणं—त-भ-मु । स्थाल्या ग्रहणं—मं ॥ १२६. १८. [१०] बाधां—त-भ१.२. ६.७-मु । बाधा—भ४; बाधां न्विनाश्य—ग; बाधान्—मं ॥ १९. तिपि.....तिषो लोपः—म १.४-मं । सिपि...सिपे रूपं—ग; तिपि तिलोपः—त३-भ२.६.७-मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्या-तत्वात् 'सिपि.....सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[९. ७१] १२६. ३२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-भ.१.२.५.७-मु । उदकं—त१.२.५.६.७-भ४.६-मं ॥ १२७. १. किंचायं सोमः—*मं-मु । किंचायं सोमं—ग-त३.५.६.७-भ७; किंचायं सोमं—त१.२.३.४-भ१.४.६; किंच सोमः—भ२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-भ२.६-मु । बाधकस्य—भ१.७-मं ॥ १२८. २५ [६] आ विणन्ति—ग-भ६-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वन्यथाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषेणक्तः—त३ । विशेषेणक्तः—त५.७; विशेषेण—मं-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु । सर्वेणित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो वर्णः—ग-मं-मु । सोमस्वभूतो वर्णः—त१.२.६; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभूतो वर्णः—त५; सोमस्वभूतो वर्णः—त७; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—भ१; सोमस्य स्वभूतनो वर्णः—भ४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-भ२.४ । कलशो द्रोणाभिधानः—त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः—भ६ कलशो कलशो द्रोणाभिधानः—मं-मु ॥ २६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः—ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु । दशसंख्याकाभिः—त५.भ१.४.६. ७-मं ॥ अङ्गुलीभिः—त३-भ१(२).२-मु । मं इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] अभिमन्यमानान्—ग । अभिमन्यमानान्—भ२ । अभिमन्यान्—त-भ१.४.७-मं-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—*मं । दृश्यते—मं-मु ॥ १३२. १ विः—भ१.७ । विः—मं-मु इतरेषु च ॥ ११. [६] संगच्छन्ति—ग-त३.४-भ१.२.४-मु । गच्छन्ति—त१.२.५-भ६-मं ॥ १७. [७] उच्छिष्टे पदे—त-भ२.६ । उच्छिष्टे प्रादेशे—भ७ । उच्छिष्टे प्रदेशे—मु । उच्छिष्टप्रदेशे—मं ॥ २८. [८] अवाभ्यग्रहे त्रिभिः—भ१(२). २.४-मं । अवाभ्यग्रहोत्तुभिः—ग; अवाभ्यग्रहो त्रिभिः—त-भ१.६.७ । अवाभ्यग्रहो त्रिभिः—मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—भ१(२) । मा वियोक्षीः—ग; मा वियोक्षीः—त३-भ२.५; स्वानियोक्षीः—भ.१.७; मा वियोक्षाः—भ४ । त-मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २९. [८] तैरेन .....सप्तकृत्वो वा । आपस्तम्बश्रौतसूत्र एतदन्वेषणीयम् । इदं सूत्रं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्ये-ऽप्युद्धृतम् । तत्र 'आधूनीति' इति पाठः ॥ १५. [९] स्वभूतस्य—भ२ (२) । स्वभूत तस्य ग; भूतस्य—त-भ । एवंभूतस्य—मं-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये—भ१ (२) । हनु अधिषवण इत्याम्नानात् हनुस्थाने—(हनुस्थानीयाधि—ग)—ग-त३-भ२.४.५.६; हनु अधिषवण इत्याम्नानास्त्वनुस्थाने—भ१.७; हनु—त । मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. समशब्द-यन् वा—ग-भ१(२) । तदस्य शब्दयन वा—त१; तदस्य शब्दयन वा—त२.६.७; तदस्य शब्द-

यन्वा--त३.भ४.६; तदस्य शब्दयन् वा--त५; तदस्य शब्दयन्--भ१; तदस्य शब्दस्य यत्--भ२;
तदस्य शब्दयमानस्य वा--त४। तदास्य शब्दयन्वा--भु। तदास्यशब्दयन्वा--मं॥ १३४. १
पूजयन्ति वा --त-भ-मं-भु। वा इति पदान्त् 'पूजयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाव्यम्॥ १३५. १.
[४] सहस्रधारे। सहस्रकधारा--त२.३.७-भ१.२.४-भु। सहस्रधारे सहस्रकधारे-भ६।
सहस्रधारेऽव उदकधारा--मं। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम्॥ २ स्थिताः समस्वरन्--
भ१(२)। स्थिता--भ१। स्थिता--मं इतरेषु च। पुत्रिणी समस्वरन् वृष्ट्या--भु॥ ६ राजभृत्या
यथा--भ१(२)। राजा--भ१.७। राजानो--मं-भु इतरेषु च। विचारयितुं--ग-त१.२.३.
६.७-भ। विचारयितुं (१)--त४. ५-मं-भु। विचारयितुं नाम अन्वेषितुम्॥ एते--भ१(२)।
एव ते--भ१; एत एव ते--भ४। एव ते--त-मं-भु॥ २८. [६] नरश्चापाहासत--*मं। नरश्च
तानहासत--ग; नरश्च त्वमहासत--त-भ१.२.४.६; नरश्च जपहास--भ७। नरश्च अपहासत--भु॥
१३६. ५ गन्धर्व्वक्षन्तरिक्षेऽयतिप्रते--भ१(२)। "गन्धर्वाश्चतारिक्षेविष्टन--भ१; "गन्धर्वाश्चतैत-
रिक्षेविष्टना--त२-भ४; "गन्धर्वाश्चतैरिक्षे तिष्ठति-भ६; "गन्धर्व्वक्षन्तरिक्षेष्टन--भ७। "गन्धर्वाश्चतारिक्षेऽ-
तिष्ठन्--मं-भु। अस्मत्स्वीकृतपाठ एव शुद्धः॥ ६. [७] गोरूपया--ग-भ६। याः गोपाया--भ१.
७। गोपाया--त-भ४-मं-भु॥ ८. मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा--भ१(२)। मध्यमवाचा
प्रभव मरुतः स्पशः वाचा--ग; मध्यमवाचा प्रभव मरुतो (मरुते--त) शसः वाचा--त-भ१.२.४.७;
मध्यमवाचा प्रथममयावतो शसः वाचा--भ६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा--भु।
मध्यमवाचः पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा--*मं॥ १३७. ४ [९] लेट्याहागमः--भ१.२.४--*मं।
द्विले सर्वाहागमः--ग; लेट्याहागमः--त-भ७-भु॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] गतेर्निघातः--त३-भ१.२.४--*मं-भु। गतेनघातः--ग;
गच्छतेर्निघातः--त-भ६; गतेविघातः--भ७॥ १३८. ६. [३] अस्मद्यज्ञं--ग। तस्माद्यज्ञं--
त-भ-मं-भु॥ ७. इन्द्रस्य--ग-भ१(२)। इन्द्रः--त-भ-मं-भु। ८. मार्गो--ग-त-भ१. २. ४. ६।
मार्गो--भ७-मं-भु। इन्द्रस्य गमनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्येव शुद्धं वाक्यम्। इन्द्रः गन्तुं मार्गो
विस्तीर्णोऽभवदिति मङ्गलमुत्तरपाठोऽनन्वितः॥ २४. [४] मापोरिस्त्रे रुभिति--*मं-भु। लिखित-
पुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥

[९. ७५] १४१. १७ [१] हिरण्यपाणिरभिपुणोति। ऋ. सं. ९. १. २; ९७. १
भाष्येऽपुङ्गवमेतद्वचनं कुशत्वमित्यन्वेषणीयम्॥ १८ [३] 'नियम्यमानः सोमः' इत्येतावत्पर्यन्तो
भाष्यभाग उत्तरवाक्येन न संगच्छते। अत्र भाष्ये रचनादोषो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य.....दोषु-
त्वमभिहितम्' इत्ययं भाष्यभागः 'अवकन्दति शब्दायते' इत्यस्यानन्तरं यदि स्थाप्येत, 'सोमः'
इति शब्दस्य च द्विवक्तिर्दिश्ययेत्, तर्हि समग्रं भाष्यं समीचीनं सुसंगतं च भवेत्॥ १४२. १३.
[५] वचनवन्तः। 'वचनवन्तः' इति यास्कपाठः॥

[९. ७६] १४४. २ [४] मनुष्यवाक्यमृतशब्दः। अमृतशब्दो मनुष्यवाची कुत्र
वर्तते?॥ मृतशब्दस्य देवार्थः। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते॥७ किं। रजः--*मं।
रजः--ग। किं रजः--त-भ-भु॥

[९. ७७] १४५. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अत्रेत्युपराः भ१ (२)—*मं-मु । उपरता वा अत्रेत्युपराः—ग; उपरता च अत्रेत्युपरोः—त१.२; उपरता च अत्रेत्युपराः—त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अत्रेत्युपचारः—भ१.७; उपरताचोत्पुपराः—भ६ ॥ [५] वरुणः—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजनेषु—त७-मु । वृजिनेषु—मं इतरेषु च । 'वृजनेषु' इति संहितायाम् । स एव युक्तः पाठ इति मैक्समुल्लरमहाशयाः ? ॥

[९. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आगः ईमेनं—भ१(२) । ता ईमेनं—ग । ईमेना एवेमेनं—त-भ-मं । ईमेनं पवमानं—मु ॥ ८. ता एव—त४-भ६ । ता एव—त१.२.५.६; ता एताः—भ१(२) । त एते—भ१.७-मं-मु ॥ १७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य । विकल्पेन व्याख्या तत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि—त३-भ । द्रविणानि—ग-त-मं-मु ॥

[९. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वन्तु—ग-त-भ४. ६ । धन्वन्तु—ग । प्र णो धन्वन्तु प्रधन्वन्तु—मं ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४—*मं-मु । समरीत—त१.५.६; समरीत—भ६ ॥ १४९. ८. [४] तुलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-मं-मु । कस्य सोमांशभूतं—त१.२.५.६.७ । सोमांशभूतं—भ७-मं ॥

[९. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-मं । संक्रीडमानो—भ१. ७-मं ॥

[९. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मं । यथा—त-भ६ मं ॥ २२. सोमसजुषां—*मं । सोमसजोषां—त-भ१.२.६-मु; सोमसजोषां—भ४ ॥

[९. ८२] १५३. २५ [४] तदूर्ध्वं—ग-त३-भ२. ६ । गर्भं—त-भ१.४.७-मं-मु ॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७ । सोम—त१.२.५.६.७-भ६ मं-मु ॥

[९. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ । प्रज्ञावन्तो—त-मं-मु ॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.२.४ । पालका—त१.२.५.६-भ६ मं-मु ॥ २३. [४] पाशः समूहस्वामी—ग-भ४ । पशुसमूहस्वामी (?)—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ८४] १५७. १४ [४] वायुमिरेव—भ१ (२)—*मं । वायुमिरेव—मु इतरेषु च ॥

[९. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामात्—*मं-मु । 'संग्रामात्' इति स्यादिति मैक्स मुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति ॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६ । उत्पतन्तं पतयन्तं—मं-इतरेषु च । वर्तमानं सुपर्णं शोमनपर्णोपेतं पश्चादुपपत्तिर्वांसं उपपतयन्तं सोमं—मु ॥ भाष्यकारैः 'उपपत्तिर्वांसम्' इति पदं बिभज्य व्याख्यातम् ॥

[९. ८६] १६१. ११ नीवावरी—*मं । निवावरी—मु-अनु । आकृष्टा—इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । 'अकृष्टा' इत्यनुक्रमण्यां तद्भाष्ये च ॥ १५. पृथ्वी—ग-त३.७-भ१.२.४—*मं-मु । पृथ्वी—त१.२.४.५.६-भ६; पृथ्वी—भ७ ॥ तृतीये त्रयः । 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणी-पाठः । 'चतुर्थे दशर्चेऽत्रय इतिनामानः' इति पद्गुणशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम् । 'तृतीये त्रयः'

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यास्तिस्रो ऽ-मै-मु । पञ्चांत्या-अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ प्रत्यक्षकृतः । 'अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम् ॥ १६३. १३. [७] तनस्तदर्थं—मु । ततो तदर्थं--(१) त-मै । तदर्थं--भ ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः । कृप्रेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव । अत्रैतदनावश्यकम् । 'तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः—मु ॥ १६५. ७. [१३] शोधयमानश्च —भ-मु । नूयमानः शोधयमानश्च—मै इतरेषु च । 'नूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७. [१४] दिवि स्पष्टारं—ग-भ६ । दिवस्पष्टारं—त१.२.५.६; दिवस्पष्टारं—त३.४-भ४; दिवि स्पष्टारं—त७ । देवस्पष्टारं—म१.२.७-मै । दिवः स्पष्टारं—मु । ऋ. सं. १०. ३६. ६; ८८. १ द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] उत्कृष्टे—मु । तदुत्कृष्टे—त-भ१.२.६ । मह्युत्कृष्टे—भ७-मै । महति इत्यनावश्यकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्—त-भ१.२.४ । व्योमनि—भ६-मै । व्योमन् व्योमनि—मु । ऋ. सं. १. १६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्व्याख्या विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः—ऽ-मु । अतो—मै । 'विऽओमिति । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारैः 'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामशक्यम् । नापि 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं संभवति, 'स सोमः' इति पदयोरग्रे विद्यमानत्वात् । मैक्समुल्लरटिप्पण्यमर्थं पाठो न निर्दिष्ट इत्यार्थं खलु ॥ १६९. ५ [२५] नवते क्षोदते । 'नवते क्षोदति' इति निघण्टुः ॥ १६. [२६] रसमयान् । एतत्केनाम्बितम् ? ॥ २४ [२७] दीप्तयः—त३-भ१.२.४.७ । रसमयो दीप्तयः—ग । रसमयः—त-भ६-मै-मु । रश्मि-शब्दः पुंलिङ्गः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा । अनन्तरवर्ती 'दीप्तिरक्षे' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृत-पाठस्य युक्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षितम् । ऋ. सं. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दन्—त३.७-भ२-मै । अवक्रन्दति—ग; अवक्रन्दत्—त१.२.४.५.६-भ-मु । अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभिर्नैः । 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन् । भ१ (२) लिखितपुस्तके संहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति दृश्यते इत्यार्थम् ॥ १७२. २ [३४] 'धनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः 'धन्याय' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्क्यति । एकस्मिंलिखितपुस्तके [भ१ (२)] 'जन्याय' इति पाठः साक्षादुल्लेखः ॥ १८. [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । 'च्छादयन्तीत्यर्थः' इति साधु ॥ २६. [३७] वीयसे गच्छामि । वी गत्यादिषु । 'वि । ईयसे' इति पदपाठः । 'वीयसे' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] आभिषवादिर्मणा ... दशापवित्रान् । दुष्टः प्रयोगः ॥ २३. [४६] द्रोणकलशाधवनीयं—त२.३.७-भ१.२. ७ । द्रोणकलशाधवनीयं—ग; द्रोणकलशाधवनीयं—भ४ । द्रोणकलशाधवनीयं—त१.४.५.६-भ६-मै-मु ॥

[९. ८७] १७७. २३ [५] किमिष—त-भ२. ४. ६ । किमिष--म१ । किमिच्छवः—भ७-मै-मु । उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिष' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वयं प्राप्तव्यं—मै । पात्रं स्वया प्राप्तव्यं—ग-त३-६-भ; प्राप्तं स्वया प्राप्तव्यं—त४.५ । पात्रं तथा प्राप्तव्यं—मु ॥

[१. ८८] १७९. २० [२] अस्मद्विरोधीनि—ग-त४-मु । अस्मद्विरोधाधीनि—त१. २. ५; अस्मद्विरोधादीनि—म६; अस्मद्विरोधारत्—त६-म७; अस्मद्विरोधाचित्—म४ । अस्मद्विरोधात्—म१-॥^१ । लिखितपुस्तकपाठसादृशात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मैक्समुल्लरमतम्^२ । २८. [३] हवमाह्वानं—९-मै । ' हवे ' इति पदपाठः । हवे हवं—मु ॥

[१. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ । पवमानः—त-मै-मु ॥ २०. निषीदति—म१ (२)-॥^३ । लिखितपुस्तकेऽन्यपादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते । निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे—ग; निषीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्संगे जुलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा—त१.२; निषीदति वा—त३-भ; निषीद निषीदति निषीदति वा—त५; निषीद निषीदति वा—त६; नि सीद मातुः.....उत्संगे.....सोम आ निषीदति वा—त७; नि षीदन् निषीदति वा—म६ । नि सीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे जुलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति—मु ॥ १७. [४] मार्जयन्ति । मर्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः ॥ १८२. १३ [४] उक्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं—मै । उक्तलक्षणाश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—म७ । उपलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—मु । ' व्याप्तम् ' इत्यस्यानन्तरं ' वा ' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्मादिति मैक्समुल्लरमतम्^२ ॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मैक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्^३ । अस्माभिस्तावत् केषुचिल्लिखितपुस्तकेषूपलब्धं भाष्यं न सायणान्तरार्थकृतमिति मत्वा अधष्टिपण्यां दत्तम् ॥ वस्तुतः मैक्समुल्लरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेभ्येतेन भाष्यम् ॥

[१. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३-म४ । प्रयच्छति (१)—त-म१.२.६.७-मै-मु ॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—॥^४ । निष्कृष्य—ग; निष्कृष्य—त-म ॥

[१. ९१] १८५. २० षष्ठं—॥^५ । अष्टमं—९-मु ॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-म१ । पवमानः (१)—त-म४.६.७-मै-मु ॥ ३२ ऊर्णुहि । ' वि ' इति पदं न व्याख्यातम् । विविधं ऊर्णुहि—मु ॥ १८७. २ तेषां—म४-॥^६ । अपां—ग; येषां—त-म१.६.७-मु ॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—॥^७ । तोकान् पुत्रान्—ग-त३-म४. ६; तोकान्—त-म२; लोकान्—म१.७ । तोका तोकान्—मु ॥

[१. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—९-मै । सीदन् उपविशन्—मु ॥ सप्तसंख्याका—९-मै । सप्त सप्तसंख्याका—मु ॥ १८९. १ [४] स्वभूताः—म७-॥^८ । स्वभूताः—ग; प्रभूताः—त-म१.२.४.५.६ ॥ ४ उदकैः—मै । बलैरुदकैर्वा—ग; उदकैर्वा—त-म१.२-मु; उदकैर्बलैर्वा—म४; उदकै—म७ ॥ ५ सप्त—ग-भ । त-मै-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२ [५] प्रमिद्धं—ग-भ । प्रसिद्धस्य—त-मै-मु ॥

[१. ९४] १९२. २१ [३] सांग्रामिकाणि—ग-भ२ । सांग्रामिकानि—मु । संग्रामिकाणि—त-म१-४-६-मै ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—९-मै । तानि विश्वानि—मु ॥

1. Preface to the Second Edition, Vol. IV. p. clxxviii.

2. Ibid. p. clxxi.

3. Ibid. p. clxxiii.

[९. १५.] १९४. १४ [३] अवर्णश्च—॥मं-मु। उवर्णश्च—त-भ१.२.४.६; उव-
र्णस्व--भ७; अभ्यासस्य उकारस्यात्यकारादेशश्चादसः--ग ॥ १९५. ७ [५] धनप्रदानाभिमुखी
कुरु--त३.४-भ१.२.४-॥मं-मु। धनप्रदानाभिमुखी कुरु--ग-भ७; धनप्रदानाभिमुखी--त१.
२.५.६, ७-भ६ ॥ त्वं च--ग-त३-भ४। त्वं--त-भ१.२.६-मं-मु ॥

[९. १६] १९५. २० [१] कृतानीन्द्रस्य--॥मं। कृतान् इन्द्रस्य--१-मु ॥ १९६. १९
[४] देवैस्तायमानाय--त-भ२.६। देवैः स्तूयमानाय--भ१.७-मं-मु ॥ १९७. १५ [६]
छेदकोऽस्मि। 'स्वधितिर्वनानाम्' इति मन्त्रभागस्य प्रत्यक्षकृतं व्याख्यानं शिष्टमन्त्रभागस्य परोक्ष-
व्याख्यानेन न संगच्छते ॥ २१ [७] ईशिताः--त-भ-मं-मु। 'ईशित्रीः' इति भाव्यम्। ऋ.
सं. ९. ६८. ८; ९९. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १९८. २ [८] सः सोमः.....अभि अर्प अभिगच्छ।
पुरुषव्यत्ययेन व्याख्यानं दुष्टम्। 'हे सोम' इति भाष्यादौ गृहीत्वा 'सः त्वम्' इति कृतं चेत् शब्दं
भवेत् ॥ १९९. ४ [११] अभिगतस्त्वं--१-मं। चतुर्थपादो न व्याख्यातः। पादटिप्पणी द्रष्टव्या।
अभिगतस्त्वं बीरेभिर्वेगवद्भिः अश्वैर्व्यापकैः--मु। अवातः इति पदं भाष्यकारैः प्रायः नऋपूर्वकं व्याख्या-
तम् ॥ ५. अस्माकं--१-मं। अस्माकं मघवा इन्द्रो भव भूयाः--मु ॥ १३ [१२] एवं--१-मं। एव
एवं-मु ॥ २३ [१३] उदकवतो--भ४-॥मं। उदकवभो--ग; उदकवन्ति--त-भ२-मु; उदकवतो--त३-
भ१.७; उदवतो--भ६ ॥ २००. १६ [१५] वोळ्हा वोढाश्च--१-मं। वोळ्हा न वोढा अश्व
इव-मु ॥ २५ [१६] आज्ञादेशः--त१.२.५.६-भ१.२.६.७-मं-मु। सूत्रे आज्ञादेशाभावात्
'आदेशः' इति भाव्यम् ॥ २०२. ९ [२०] यूथानि--१-मं। यूथा यूथानि--मु ॥ २८ [२२]
कुर्वन्--ग-त-भ४.६। कुर्वन् सोमस्य--भ१.२। कुर्वन् सोमः--भ७-मं-मु। 'सोमः' इति पदसमं
विद्यते खलु ॥ २०३. १५ [२४] सुषु--१-मं। सुषुषाः सुषु--मु ॥

[९. १७] २०३. ३१ [१] हिरण्यपाणिरभिपुणोति। इयं श्रुतिः कुत उद्धृता? ऋ.
सं. ९.१.२; ७५.३ भाष्येऽपीयं दृश्यते ॥ २०४. १९ [३] अविभवे--त३.४.५-भ।
अविमये--त१.२.६.७-मं-मु ॥ २८ [४] प्रभूतं धनाय--ग-त३-भ१.२.४.७-॥मं। प्रभूत-
धनाय--त-भ६-मु ॥ २०५. २ लेट्याङ्गागमः--ग-त४-भ१.२.४। लेट्याङ्गागमः--त१.२.३.५.६.
७-भ६-मं-मु ॥ ७ [५] बहुविधधारोपेतः--ग-त३.७-भ१.२.४। बहुधारोपेतः--भ७। बहुविध-
धारः--त१.२.४.५.६-भ६-मं-मु। ऋ. सं. ९.९७.१९ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] उच्चारयन्--॥मं-मु।
उच्चरन्--त१.२.६; उच्चरयन्--त४.५-भ६ ॥ २०६. ८ [८] हंसा इवाचरन्तो वा--त३-भ१.
२.४.७। हंसान् रूपा वा--ग। हंसा इव चरन्तो वा--त-भ६-मं-मु ॥ १२. घोशव्यस्य पृषोदरादि-
त्वाद्गु इत्यादेशः--॥मं। धोषाब्दस्य पृषोदरादित्वादाङ्गुष इत्यादेशः--मु। लिखितपुस्तकेष्वङ्गाः
पाठाः। ऋ. सं. १.६१.२; ६२.१; मंसमुल्लरटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ १४ [८] आङोऽनु--
आङ् अनु--१-मं। आङ् अनु--मु ॥ २०७. १२ [११] पवते--ग-त१.३.६.७-भ। पवते
क्षरति--त२-मं-मु। 'पवते' इति पदं व्याख्यातचरम् ॥ १७ [१२] प्रियाणि प्रीणयितुणि
धर्माणि धारकाणि तेजांस्यनुया। अयं पाठः मंसमुल्लरमहाभाष्यैः सु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः।
परमस्माभिः ग-त३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धः। प्रियाणि प्रीणि धारकाणि तेजांसि
ऋतुया काले--भ१.७ ॥ कालेकाले। अयं पाठः सु-पुस्तके विद्यमानोऽपि लिखितपुस्तकेष्वनुपलब्धः--

मैक्समुल्लरमहाशयै न स्वीकृतः^१ । परमस्माकं ग-त-३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स
 काले-भ१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ । मु-पुस्तकमनुसृत्य मे-पुस्तके स्वीकृतः^२ ।
 २०८. २६ [१६] सुपथानि—^३मे । सुपथा सुपथानि—मु ॥ सुगा—^३मे ।
 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः—ग-त-३.७-भ१(२). २.४-
 त-मे-मु । ऋ. सं. ९. ९७. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अयत्ना इत्यर्थः—भ
 मु । अश्वा इवेत्यर्थः—ग; अवधीत्यर्थः—त-भ१.२.४.६; अवधा इत्यर्थः—भ७ ॥ २११.
 क्षारयिता—^३मे । क्षारयि—ग; रक्षयिता—त-भ-मु; क्षरयिता—त-३ ॥ ७ [२३] प्र प
 ३-भ१.२.५ । पवते—त-भ६.७-मे-मु ॥ १९ [२४] सुष्ठु संभृतं—ग-त-३.७-भ२.४
 भृतं—भ१; सुष्ठु संभृतं—भ५; सुष्ठु भृतं—भ७ । संभृतं—त-भ६-मे-मु । 'मु' इत्यस्य व्याख्या
 इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयज्यवः... च प्रेरयन्तु—ग-त-३.४-भ१(२).
 एतन्नास्ति त-१.२.५.६-भ१.४.७-मे-पुस्तकेषु । कीदृशाः सुमति शोभनमति यजमानं
 यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न इ-मु । तृतीयपादस्य व्याख्यानं मैक
 शयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम्^३ । मु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः समीची
 विश्वसिमः । प्रथमं तावत् मु-पुस्तकपाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः । सुमतिशब्दो यजमा
 दिव प्रयुक्तः । 'आयज्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः । 'विश्ववाराः'
 विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः । तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयज्यवः' इति पदे
 सम्यगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी । स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः ।
 व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते । 'आयज्यवः' इति पदस्य व्याख्याः
 १.३९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.१
 ४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अत्रस्य प्रयत्नशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम् । 'प्रेरयन्तु' ।
 साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिमाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं ध
 भजनसाधनं—^३मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं—^३मे । पंथा पंथानं—मु ॥ मा
^३मे । मार्गमनु—मु ॥ 'अनु' इति संहिता ॥ २१५. ११ [३६] बहुधि—^३मे ।
^३मु ॥ २१६ २ [३८] प्रिया प्रियाणि—ग-त-३.४-भ४.५.६ । प्रियाणि—भ१
 ४. कारिणे न—ग-^३मे-मु । यथा कारिणे च—त-भ१.२.४.६; यथा कारिणे न-
 कारिणे—भ५.७ ॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति—^३मे । भृतकाय यथा भृतिं प्र
 कृतकाय भृतिं तथा प्रयच्छति—त-भ६; भृतकाय (कृतकाय—भ२; ऋतकाय—त-३)
 प्रयच्छति—त-३-भ१.२.४.७ । यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छति—मु ॥ २०
 समुद्रवन्ति—मु । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति—ग; संद्रवन्ति—त-भ-मे । मु-पुस्तकपाठः समीच
 मैक्समुल्लरमहाशयानां मतम्^४ । २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो—^३मे । आप
 वसुनो—त-१.२.६.७; वा पवस्व वस्वो वसुनो—त-३.४-भ१.२.४.७; वा पवस्व वस्वो व
 चापवस्व वस्वो वसुनो—भ६; आपवस्व वस्वो वसु-मु ॥ २१८. १० [४५] स्थानं—

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid
 4. Ibid. p. clxxviii.

योनिस्थानं—त-भ२-मै-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-भ । कामद-त-मै-मु ॥ [५४] स्नेहयत्
इति संहितापदपाठयोः । भाष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ॥ २२१. ११ अञ्जति°—
अचति°—मै-मु ॥ २१ [५५] मघवद्भ्यो धनवद्भ्यो—ग-त३-भ १.५.७ । मघवद्भ्यो—
त-भ४-मै-मु ॥ २२२. १ [५६] लभन्त इति—*मै । लभन्ते—ग-त-भ-मु ॥ १९. [५८] एतन्ना-
मिका—ग-त३-भ १.२.४.७ । एतन्नामका—त-भ६-मु । एतन्नामकाः—*मै ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय—ई-मै । मर्त्याय—मु ॥ २५ धनं—मै । धनं प्रयच्छति
तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं—ग । एतन्मन्त्रभाष्यं द्रुपदितं वर्तते केषांचित् पदानां
व्याख्यानाभावात् । धनं विवाससि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं
अपरिमितपुत्रपौत्रायुपेतं—मु ॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त १.२.६.७—*मै-मु । स्वय-
शसं प्रभूत°—ग; स्वयशसं भूत°—त ३.४.५-भ ॥ २२५. २८ [१२] सोममश्याम अश्रीयाम—
*मै । सोममश्याम अश्रवाम—ग; तत्रभवा सोममश्याम अश्रीम—त १.२.५.६.७; सोममश्याम अश्राम
—त ३; सोममश्याम अश्रीम—त ४-भ ४; सोममश्याम अश्राम—भ १; सोमं तत्रभवा अश्याम अश्रीम—
भ २; तत्रभवं सोममश्याम अश्रीम—भ ६; सोममश्याम अश्रवाम—भ ७ । तत्रभवं सोममश्याम अश्रीयाम
पिबेम—मु ॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-भ । सोमं—त-मै-मु ॥

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिनं—त ३-भ । क्रान्तदर्शिनं—त ४.५ । क्रान्त-
दर्शनं—ग-त १.२.६.७—मै-मु ॥ अस्माकं—ग-त-३-भ । अस्मभ्यं—त-मै-मु ॥

[९. १०१] २३०. १०. पोल्लश श्यावाश्विरंधीगुर्ययाति°—ई-मै । पोल्लशाधीगुः श्यावा-
श्विर्ययाति°—मु-अनु ॥ १७ [१] पुरःस्थित°—*मै । पुरःस्थितस्य—ई-मु ॥ २३३. २९
[१०] स्वर्गप्रापका—त ६-भ । सर्वप्रापका—त १.२.४.५.७—मै-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ॥
२३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मलमेतन्नामानं—भ १.४—*मै । मलमपराद्धं—ग; पुरा अपराद्ध-
मलं एतन्नामानं—त १.२.७-मु; पुरा अपराद्धं मलं एतन्नामानं—त ५; पुरा अपराद्धं मलं (मुखं-भ २)
एतन्नामानं—त ३-भ २; पुरापराद्धमलमेतन्नामानं—भ ६ ॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-भ । अनुशासति (?)—मै-मु ॥

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः—ई-मै । अहिंस्यः—मु ॥ २४ [६]
किप्रत्ययः—भ । कित्प्रत्ययः—त-मै-मु । ऋ. सं. ३.४९.३ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०४] २३९. ३ [१] शोभार्थं—त ३.६-भ ५ । शोभनार्थं—त १.२.४.५.७-भ
१.२.४.६.७—मै-मु ॥ २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त ३.६-भ १.२.४ । हे न
अस्मदीनां—त १.४.५; हे न अस्मदादीनां—त ७ । नोऽस्मदादीनां—त २-भ ६—मै-मु ॥ ऋ. सं. ९.
१०५.५ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेनं ... सप्तकृत्वो वा । एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽप्ये-
वर्णीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ भाष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनोति' इति पाठः ॥ १९. [७]
सोमः—*मै । सोमो भवान्—ग-त ३.४.६-भ ७; सोमो भवान्—त १.२.५.७-भ ४.६-मु; सोमो

भवान्-भ१ ॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—#मै-मु। अत्यन्तं कामो-ग-त१.२.१.५.६.७-भ१.४.६.७; अत्यन्तकामो-त४-भ२ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते तद्वत्—ग-त३.६-भ। अलंक्रियते-त१.२.४.५.७-मै-मु ॥ २४८. ७ [१२] मधुररसस्य—ग-त२.६-भ। रसस्य-त१.२.४.५.७-मै-मु ॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः-त१.२.४.५.७-भ४.६-मै ॥

[१. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य-त४.५.६-मै-मु ॥ १७ स्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य—ग-त३-भ२-#मै। हृद्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य-त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य-त६-भ१.७; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य स्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य-भ४। स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य-मु। 'स्वर्विदः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वर्दृशः' इति पठितं दृश्यते ॥ २४ [३] घुशिर विशब्दने—#मै। घुशिरवशब्दने-ग; घुशिरविशते-त१.२.५.७; घुशिरविशब्दने-त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुशिरनिशब्दने-भ४; घुशिरविशब्दे-भ६ ॥ २९ [४] एतन्नामकोऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-#मै-मु। एतन्नामकोऽगिरा-त५; एतन्नामकोऽगिरा-त६-भ१.७; एतन्नामकोऽगिरा-यद्वा-भ६ ॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन्। आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-ग-भ१.५; आनशुः आनख्योऽप्नुवन्-त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त३.६-भ२.४.६.७; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त४; आनशुः अनानि व्याप्नुवन्-त७-मु। आनशुः व्याप्नुवन्-#मै ॥ १७ [६] निरच्छिनत् निरगमयत्—त६-भ। निरच्छिनत् निरवासयत्-ग; निरच्छिनत् निरवासयत्-त३। निरच्छिनत्-त१.२.४.५-भ६-मै-मु। ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-#मै। तव्यं-त१.२.५.७; स्तोतव्यं-त६; स्तोतव्य-भ४। स्तोतव्यं-मु ॥ २७ वनकक्षं—त१.२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु। वनकक्षं-ग; वनशक्षं-त५। वनकक्षं-भ१.४-मै। 'वनकक्षम्' इत्येव संहितापाठः ॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-भ१.२.४.६। उदकानां कर्षकं-ग-त६ भ७-मु। उदकानामर्षकं—त१.२.५-मै ॥ २५४. १८ [१०] अभिषुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अभिषुतस्त्वं-त१.२.४.५.७-भ४.६-मै-मु ॥ २५५. २१ [१४] लेट्याडागमः—ग-त४-भ४। लेट्याडागमः-त१.२.३.५-भ१.२.६.७-मै-मु ॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। यतेभ्यो-त१.४.५। तेभ्यो-मु। च तेभ्यो-मै। ऋ. सं. ९.७०.८ द्रष्टव्यम् ॥ —जुष्टः पर्याप्तः—ग-त३.४.६-भ५.६। जुष्टः-त१.२.५.७-भ२.४-मै-मु ॥

[१. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इन्दुः-त४.५.७-भ६-मै-मु ॥ २५९. १८ [२२] गड्यैः क्षीरादिभिः.....रिणम्—ग-त३.४-भ६। ('श्रियमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः-त४; श्रियमाणः-भ६; 'मिधवन्वा' इत्यस्य स्थाने मिधवन्वा-भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः-ग)। स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मै-पुस्तकेषु नास्ति। 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्य उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव। अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्राप्तेऽयं लिखित उपलब्ध्यते तथापि सायणभाष्यरीत्यनुसरणादयं सायणकृत एवेति मत्समुचितम्। 'धीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संज्ञातः स्यात्। श्रीणन् प्रेरयन् उग्र ङङ्पूर्वः सोमो-मु। 'सोमोऽभिषूयते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम् ॥

[९. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-भ । यापयिता—
त१.२.४.५-मं-मु ॥ २६२. ७ [९] निःष्ठाः—ऽ-मं । निःष्ठा—मु । ऋ. सं. ३.३१.१०
द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-मं-मु । यजमानः—त-भ ॥

[९. १११] २६३. ३० [२] आदरार्थ—मं । आदरार्थ—ग-त३.६-भ१.४.७;
आदरार्थ—त-भ६-मु; आदरार्थः—भ२ ॥ २६४. ९ [३] आदरार्थ—त४-मं । आदरार्थ—
त१.२.३.५.६.७-भ । आदरार्थ—मु ॥ १३ आदरार्थ—भ१.७-मं । आदरार्थः—ग; आदरार्थ—
त-भ-मु ॥

[९. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—ऽ-मं । सोमस्य जामित्वाय—मु ।
निरु. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्याया भिषज्यति । किमूह्यं भुतिः ॥
प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-मं-मु । प्रदाक्षिणांति—ग; प्रक्षिणोति—त६-भ७;
प्रेक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः शसादेशः—मं-मु; बस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त;
जस्याकारादेशः—भ ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-भ४-मं-मु । नर्मशचिवा—त१.२.३.५-भ१.
२.६; नर्मशचिवा—त४; नर्मशचिव—त६-भ७ ॥

[९. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता श्रद्धा नाम—ग-त३.४.६-भ । दुहिता—त१.
२.५-मं-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा.....प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-भ । (त४-भ६-
पुस्तकयोः प्राप्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति । ' निकामा ' नास्ति—भ४; अभिलाषनिकामाश्च—भ१.२.
४; यत्र च विद्यते—त७-भ४.६; यत्र च लोके—भ२; तत्र लोके—ग) । त१.२.५.६.७-मं-मु-पुस्तके-
ष्वयं पाठो नास्ति । भुटितस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मंसमुद्धरमहा-
शयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् । ' यद्वा ' इति पदस्य द्विरागमेन लिखितपुस्तकेषु पाठस्योप-
संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—मं । सहस्थानं—ग-त३-भ१.४.५.६; सहस्थानं—त१-भ२;
महे स्थानं—त७ ॥ विषयं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—X-मं ॥ —हर्षणं हर्षश्च—
ऽ-मं । मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[९. ११४] २६९. १६ [१] तं जर्ज—मं । तं मनुजं—ग; तमनुजनं—त-भ-मु ॥
१७ [१] वर्धयन्—ग-मं । वर्धन्—त-भ-मु ॥ २९ पालकः—मं । पालकः सञ्-ग; पालकः
स—त-भ४.६-मु; पालकः सं—त३-भ१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-भ ।
सोता नानासूर्या—त५ । ता नानासूर्या—मं-मु ॥ ९ आवित्याः—त३-भ१.२.४ । सतादित्याः—त-भ
६-मं-मु ॥ —मातीण्ड—ग-त३-भ१.५ । मातीण्ड—त-भ२.४.६-मं-मु ॥ २७०. २० [४]
यज्ञविरस्ति—मं-मु । हविरस्ति—ऽ ॥ २२ अरातिस्त्वान्—ग-त-भ४.६.७-मु । अरातिस्त्वान्—
भ१.२ । अरातिस्त्वान्—भ७-मं ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] मथितो यद्वा विभृतः—ग-त३-भ५.६ । मथितः—त-भ १.२.७-मै-मु ॥ ‘विविधं द्वियमाणः’ इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] ‘विष्णुः’ इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम् । सु-पुस्तके तत्पक्षं भाष्यारम्भे च ‘परमं उत्कृष्टं’ इति पदद्वयमधिकम् ॥ पादटिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमं—ग । अस्य इमे त-भ-मु । अस्य मे-मै ॥ २७३. ९ [५] ‘प्रतिऽअर्थिम्’ इति पदं विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.३) ‘यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति’ इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामग्नेयस्य—ग-त३-भ । प्रायणीयायामपि-मै-मु । त-पुस्तकेषु किञ्चिद्विहितम् ॥ २७५. १८ [४] वः युष्माकं—ग-त३-भ-मु । युष्माकं-त-मै ॥ २० तदेतत् । तत् एव-ग । तदेनं-त-भ । तत्-मै । अग्निस्तत्स्विष्टकृतं विश्वं-मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनबलाः—ग । सततयानिजितेन°-त१.२.३.५-भ१.२.५; सततपान-जितेन°-त६-भ७; संततयानिजितेन°-त४; सततयाविदितेन°-त७; सततयानिजितेन°-भ६ । दीनबलाः-मै-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त३.६-भ१.२.४.५.७ । नानारूपं-त१.२.४.५.७-भ६-मै-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—ई-मु । लभ्यते-मै ॥ २७८. ६ [४] किञ्च—त२.३-भ४.६-मु । किञ्च-भ७-मै ॥ वग्नून्—त१.२.६.७-भ-मु । वग्नून्-त३; यवग्नून्-त४.५ । न वग्नून्-मै ॥ स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°—मै । स्तुत्यस्तोत्रोत्वयष्टयष्ट्यत्व°-ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°-त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°-त३.६-भ१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°-मु ॥ अञ्जन्तः । ‘अजन्तः’ इति स्यादिति मन्त्रसमुच्चरमहाशयाः ॥ १० याति वा—ग-त३-भ१.२.४.७ । याति-त-भ६-मै-मु ॥ २८ [६] ‘किञ्च’ इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] सन्नस्मिन्—ग-त३-भ१.२.४.५ । तस्मिन्-त-भ६-मै-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. १३ [६] अभीता । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं कृतं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] ‘मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति’ इति कुत्रोक्तम् ॥ २८३. ३ [३] अग्निसूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु । अग्निं सूर्यात्मना-त३.७-भ१-मै । अग्निं वा सूर्यात्मना-भ१.४; अग्निं वा सूर्यात्मना-भ७ ॥ ३१ [५] ततः—ग-त१.२.३.६.७-भ२-५-६ । व्याप्तः-भ१.४.७ । प्राप्तः-मै-मु ॥ ३२ प्रायच्छदिति—ग-त३-भ२ । प्रायच्छति-त१.२.६.७-भ१.४-मु; प्रयच्छदिति-भ६ । प्रयच्छति-भ७-मै ॥ २८४. ६ [६] निवक्तृपाठः क्वचिद्विज्ञः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-भ१.२.४.७ । प्रथमजातः-त-भ६-मै-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-भ५.६ । पूर्वत्वं-त-भ१.२.४.७-मै-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रक्षेपार्हः—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । आहुतिप्रक्षेपार्हः-भ७ । आहुतिप्रक्षेपणार्हः-मै ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] मर्यादया—§। मर्यादतया—मै-मु ॥ २४ मां प्रायसे—
त२-भ१.४.६-उद्गीथ । माप्रायसे—त१.३.७; मंत्रायसे—त४.५-भ७; मां प्रायसे—त६-भ२ । प्रायसे—
मै-मु ॥ २८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—§-मु-उद्गीथ । अध्वरस्य—मै ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] आशीषदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति—*मै-मु । क्लिप्त-
पुस्तकेष्वन्याः पाठाः । आरब्ध आशीषदर्थे रभिर्हिषार्थः ईषद्विनस्ति—उद्गीथ । २९१. १३ [५]
सोमरसलक्षणस्य । भीमरसलक्षणस्य—उद्गीथ । पुनरपि ऋ. सं. १०. २७. १३; २४ भाष्ये उद्गीथः
“ भीम० ” इत्येवालिखत् । देवराजनिधंनुर्द्रष्टव्यः ॥ २८ [६] हविषां—ग-त-भ१.२.४.५.६ ।
हविषो—भ७-मै-मु ॥ २९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-भ६-मै । इममर्थं ब्रवीति—
त१.२.४; इन्द्रममर्थं ब्रवीति—त५; इन्द्र इमर्थं ब्रवीति—त३-भ१.४.७ । इन्द्र इममर्थं ब्रवीति—मु ॥

[१०. ९] २९३. २ [१] ईशाना.....प्रतिष्ठा—*मै-मु-× ॥ ४ पञ्चमी .....
प्रतिष्ठेति—त७-भ२-मै-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-भ । तनये यथा रसं—ग । स्तन्यं
रसं—मै-मु ॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] ‘ उर्विया परि ख्यन् ’ इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो
दृश्यते । उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे ‘ वीरा उर्विया परि ख्यन् ’ इत्येतदेव व्याख्यातम् । सायण-
भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्दिश्यते—‘ (वीराः) उर्व बिस्तीर्णं विजनं
चावान्तरद्वीपं गृहसंभोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽव्यवधानेन पश्यन्ति । तस्मादत्र न
कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम् । उक्तं च मनुना—‘ मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चि-
त्पश्यतीति नः । तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वयैवान्तरपुरुषः ’ (मनु. ८. ८६) इति ’ ॥ २९५. २७
[३] देवा अपि—ग-भ । देवा—त-मु । अपि देवा—मै ॥ २९६. ९ [४] प्रजापतिः—§-
उद्गीथ । प्रजापतेः—मै-मु ॥ कृतवान्—भ६-उद्गीथ । कृ-भ१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु ‘ कृतवान् ’
नास्ति । कृतं—भ७-मै-मु ॥ १० ऋता ऋतानि—ग-भ-मु । ऋतानि—त-मै ॥ २९८. १० [१०]
उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-भ१.२.४-उद्गीथ । उत्तराणि—मै-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—भ७-मै-
मु-उद्गीथ । गच्छन्—ग; गच्छन्—त-भ१.२.४.६ ॥ २९९. १४ [१३] परिष्वक्तुं । परिष्वक्तुं—
§-मु-उद्गीथ । भाष्यकारैः प्रायः ‘ परिष्वक्तुम् ’ इति क्लिप्तं दृश्यते ॥

[१०. ११] ३००. २ [१] वृषगः । ‘ वृष्णे ’ इति प्रतीकम् । वृष्णे इति केवलं त४-
पुस्तके । इतरत्र ‘ वृष्णः ’ इति ॥ ५ यज्ञार्हः सोऽभिः—ग-त-भ२.६-मु । यज्ञार्हः—भ१.४.७-मै ॥
३०१. ३ [४] अभिगमनीयं तं प्रजन्तो—*मै-मु । अभिगमाय त्वां प्रजन्तो—ग; अभिगमनीय
तां प्रजन्तो—त-भ ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—§-मु-उद्गीथ । च पुष्टिं—मै ॥ २० [६] उदीरय उद्गमय
—ग-त१.२.३.४.६-भ२.४.५.६-मु-उद्गीथ । उद्गमय—त५-मै ॥ २२ स्वीयं ज्योतिः—त३-भ
५ । स्वीयं ज्योतिः—ग-त-भ२.६-मु । स्वज्योतिः—उद्गीथ । ज्योतिः—भ१.४.७-मै ॥ २५ इच्छति
च—त-भ१.२.४.६-मु । इच्छति—भ७-मै ॥ ३०२. ३ [७] ते त्वदीयां—त-भ५.६-मु । ते
तव स्वभूतां—उद्गीथ । त्वदीयां—ग-भ१.२.४.७-मै ॥ ३०३. २ [९] अस्मद्यज्ञादपगन्ता—
*मै । अस्मद्यज्ञांगं—ग; अस्मद्यज्ञामपगतां—त-भ१.२.४; अस्मद्यज्ञामपगतां—भ६.७-मु । अस्मद्यज्ञान-
पगतां—उद्गीथ ॥

[१०. १२] ३०३. १५ [१] अस्मद्यागकाले—१-मु-उद्गीथ । अस्मद्यजनकाले—मै ॥ २३ [२] संदीपनेन—ग-त-म१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ । दीपनेन—ग७-गं ॥ ३०४. २३ [५] क्षिधेनाहूयमानः—ग-त३ । क्षिधेमा०—त१.२.५.६; क्षिधिना०—म१.४; क्षिधाना०—म५; क्षिधेजिह्वामा०—म६; क्षिधोना०—म७ । क्षिधमाहूयमानः—त४.७-मं-मु ॥ को वि वेद । एतज व्याख्यातम् । २७ [६] षष्ठमन्त्रभाष्यं बहुषु पुस्तकेषु कृतम् । ग-त७-पुस्तकयोः परलभ्यमानमभष्टि-प्पण्यामुद्धृतम् । त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव । अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-पुस्तकपाठसमानो वर्तते । मु-पुस्तके भाष्यं कृत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मंत्रसमुत्तरमहाशयैः स्वकीय-टिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता । उद्गीथभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं नुटितम् ।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-म१.२.४.५-मं । गच्छत—त१; गच्छति—म६; गच्छता—म७ । गच्छतां—मं ॥ २५ [२] प्रतिगच्छथः—त१.२.५-म१.४ । प्रतिगच्छतः—म६.७-मं-मु । ऐतं गतवती स्थः—उद्गीथ ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.६.७-म२.६-मं-मु । प्रहरन्ति—ग; प्रतरन् प्रभरन्ति—त४.५-म४; प्रातरन् प्रभरन्ति—त३-म१; प्र भरन् प्रहरन्ति—म७ । प्र भरन् प्रभवन्तं (?)—उद्गीथ ॥ ३०७. ६ [३] पवितृणि होतृत्वेन । होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि हेतृत्वेन—त३-म२; पदित्रीणि हेतृत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृणि हेतृत्वेन—म१.४; पदित्रीणि होतृत्वेन—म६ । वृष्टिहेतृत्वेन—म७-मं । वृष्टिहेतृत्वेन—मु । पदितृणि स्थितिहेतृत्वेन—उद्गीथ ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—मु । आरोहामि शकटे युवयोः स्वासनवहनानन्तरं—त१.२.३.६.७-म१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वासनवहनानन्तरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनवहनानन्तरं—म५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—म७ । अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानन्तरं—मं । अनु अरोहं युवयोः स्वासनवहनानन्तरं—उद्गीथ । हे शकटे इति संबुद्धिः ॥ ३०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-मं-मु-उद्गीथ । पितृभूताः—त-म ॥

[१०. १४] ३०८. ७ सरमापुत्रौ.....स्थितौ—मं-मु । पुत्रौ द्वौ श्वानी परशोक-मार्गमभितस्थौ—१ ॥ ११ 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-म१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणा-मवकाशो दत्तः । 'महापितृयज्ञे परेयिवासमित्येषा यमयागाख्या याज्या' इति पाठं संभावयामः । एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३० [२] सर्वे स्वाः.....गतीरनु-गच्छन्ति—मं-मु । सर्वे स्वः स्वभूताः पश्याः स्वकर्ममार्गं प्रतिगताः अनुगच्छति—ग; सर्वस्वाः स्वभूताः पश्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः (प्रत्यागताः—त३.४.५-म) अनुगच्छति—त-म ॥ ३०९. ८ [३] भवति - - - । तत्र—मं । भवति तत्र—१ । द्वितीयपादस्य व्याख्यानं कृतम् । 'भवति तथा बृहस्पतिः ऋक्भिः पितृविशेषैः सह वर्षमानो भवति तत्र'—मु । 'बृहस्पतिर्ऋक्भिः । ऋक्नो देवविशेषाः । ऋक्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा बृहवानो वर्षमान आस्ते'—उद्गीथ । सायणभाष्यस्य उपलब्धोद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽत्रानुमातुं शक्यः ॥ ३१०. ९ [७] सत्रमध्ये दीक्षितमरणे—म६ । सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे—ग; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मन्त्रेभ्यो (रथो—त४)—त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मन्त्रेभ्यो (माग्यरणे—त३; मन्त्रेभ्यो—म१; माग्य-राणो—म५)—त३-म१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे—मं-मु ॥ १७ सत्रा मवृत्ता मवृत्ती—

१-मु । मर्दतो-मं ॥ २३ [८] 'यगेन' इति न व्याख्यातम् ॥ २५ प्रियमानाख्यं-त-भ ॥ २१.२.४.७-पुस्तकेषु क्रियाविदेशो लभः । 'नृ' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'त्रि' युक्तः पाठोऽसद्वः । 'ममानाख्यं' इति मन्मसमुल्लसमहाशयाः संभावयन्ति । तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम् ॥ ३११. ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानान् । प्रमृज्यमानदाहनं-त१; प्रमृजमानदाहनं-त.२.६; मृज्यमानदाहनं-त३-भ२.४; प्रमृजमानदहनं-त४.७-भ६; प्रमृजमानदेहनं-त५; प्रत्वक्ष-मानदहनं-भ१ । मृज्यमानदहनं-मं-मु ॥ २७ [११] ताभ्यां श्रभ्यां-ग-त-मु । ताभ्यां श्र-भ२.४.७; ताभ्यां-भ६-मं ॥ ३१२. २२ [१४] प्रतिष्ठत च-ग-त-भ२.२.४-मु । प्र तिष्ठत-भ६ । प्र च तिष्ठत-मं ॥ ३१३. ९ [१६] बृहद्ब्राह्मजगत्समश्च-मं-मु । बृहज्जगत्समश्च-ग-भ६; बृहत् महज्जगत्समश्च-त-भ२.२.४; बृहत् अंगमाश्च-भ७ ॥ षण्मोर्विरंहसं... । ऋ. सं. ६.४७.३; १०. २२८. ५ भाष्यं श. भा. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम् ॥ १० सर्वा ता सर्वाणि-ग-त३.४-भ२.२.४.६-मु । सर्वा ता सर्वाणि-त१.२.५.६.७ । सर्वाणि-भ७-मं ॥ आहिता आहितानि-त-भ२.४.६-मु । आहितानि-ग-भ७-मं ॥ ११ अवस्थितानि-१-मं-मु । 'अवस्थापितानि' इति भाष्यम् ॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] आग्निमाकते इदं पितृभ्यः-त१.२.७-भ२.७-मु । भ७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो लुप्तः । त१.२.३.७-भ२.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृमते पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्मानन्तरं पुनराहृतः । भ७-मं-पुस्तकयोः 'आग्निमाकते' इति पदं नास्ति ॥ ३१७. ९ [११] शुचीनि-त१.२.४.६.७-मु-उद्गीथ । शुनि-त५; लक्षानि-ग; शाब्दानि-त३-भ२.२.४; शुचि-भ६ । शुचि-मं । मन्मसमुल्लसमहाशयैरभ्युहितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनाश्रितः । 'शुचीनि' इति 'हवीषि' इत्यस्य विशेषणम् । बहुषु पुस्तकेष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीथभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः ॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम् । अस्य सूक्तस्य द्वादशो मन्त्रेऽपि उद्गीथः 'प्रयता' इत्यस्मानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति ॥ ३१८. १३ [१४] लुप्यन्ति-उद्गीथ-मं-मु ॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] मवीभूर्त-त३-भ२.४ । मवीभस्त्रीभूर्त-भ२; मेवीभूर्त भ७ । भस्त्रीभूर्त-त-मं-मु । मन्त्रस्य पूर्वार्धे बह्वनस्यावस्थात्रयं कथितम् । मवीभवनं संतपनं त्वग्विक्षेपणमिति ऋमेणावस्थाः । भस्त्रीभवनं न प्रथमावस्था । तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम् ॥ ३१९. ५ [२] गच्छति-उद्गीथ । १० [३] स्वदीयं-१ । ते स्वदीयं-मं-मु । 'ते' इति मन्त्रे नास्ति ॥ १३ एतन्मन्त्रस्याश्रितो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मन्मसमुल्लसमतम् । 'कर्मफलम्' इत्यत्रैकं वाक्यं परिसमापितं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम् । मु-पुस्तके 'तथान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम् । प्रति तिष्ठ-भ७-मं । प्रति तिष्ठति-त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति-त५-भ६; प्रतिष्ठितः-त३-भ२.२.४ । प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति-मु । तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः । तत्र अग्नि-मन्मागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते-यत्र पश्चिमोर्ध्वे ते तत्र हितं शुक्लमग्निं तत्र गन्धोषवीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहेभमापुदेही प्रविश्य तत्र तजोवितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥ ३२०. १२ [६] आष्वः आश्वगावस्यः-त३.४-भ२.४-मु । आष्वः आश्वगावस्यः-ग. आष्वः आश्वगावस्यः-

त१.२.५.६.७-भ६; श्वापदश्चमृगालादिः—भ१.७ । श्वापदश्च शृगालादिः—भ४-मं ॥ —तै. आ. ६.४.२ अत्र 'विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात्' इति पञ्चम्यन्तं व्याख्यातम् ॥ २२ [७] च सं—गन्त३-भ१.२.४.५ । व सं—त; च-भ६.७ । मासेन च सं—मु । मासेन—मं । 'मेदसा' इत्यस्य 'मासेन' इति व्याख्यानमवद्धम् ॥ २५ लेट्याहागमः—गन्त-भ१.२.४ । लेट्याहागमः—भ६.७-मं-मु ॥ ३२१. ६ [८] हृव्यैः कव्यैश्च—गन्त३.४-भ२.६-मु । दद्यैः कव्यैश्च—भ५ । हृव्यैश्च—भ१.४.७-मं ॥ १५ [९] अयं—भ१.२.४.७-उद्गीथ । अथ—मं-मु-त-भ६ ॥ शान्तिकर्मार्थमुपासतः । शान्तिकर्मार्थमुपासतः—उद्गीथ । शान्तिकर्मार्थमुपासतः—त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपासनः—त१.२.५.६.७-मं-मु । 'उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते' इति उपर्युक्तम् । तदनुकूलोऽयं पाठोऽभूत् इति । उद्गीथोऽपि तमुपोद्बल्यति ॥ ३२२. ३ [११] 'कव्यवाहनः' इति संहितापाठः । बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानत्वात् 'कव्यवाहनः' इत्येव सायणपाठः । आश्व. श्रौ. पाठोऽपि तथैव ॥ ५. योचतु । 'योचति' इति संहितापाठः ॥ १५ [१२] किमर्थं—गन्त३.४-भ६-उद्गीथ । एतन्नास्ति त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मं-मु-पुस्तकेषु ॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु—*मं-मु-उद्गीथ । परि पासतु परिपासि—त; परिपासति—त३; परिपासि—त७-भ१.२.४; परिपासतु परि पाति—भ६ ॥ ३२७. २१ [११] यद्वा । द्रप्सः—त-भ१.२.४.६-मु । यद्वा—भ७-मं ॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वपूर्व—*मं । पूर्व—ऽ-मु ॥ ३३१. २३ [८] अनुमरण—*मं । अनुसरण—त-भ१.२.४-मु; अनुसरण—भ६.७ ॥ ३३२. ४ [९] संघर्ष-यितृन्—भ१.४ । संघर्षयितृन्—भ७ । संघर्षयित्रीन्—त-मं-मु ॥ ३३ [१०] अत्र भाष्यादौ संशोधनं न दृश्यते । उद्गीथभाष्ये 'हे अस्थिकुंभ' इति प्रारम्भः ॥ ३३३. ७ [१२] संपरिवार्य—ऽ-मु-उद्गीथ । तं संपरिवार्य—मं ॥ ८. ते पांसवः—भ४-मं-मु उद्गीथ । तेपांसवा—त१.२.५.६.७-भ२.६; ते पार्थिवा—त४ ॥ २२ [१४] त७-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य समानं भाष्यमवष्टिप्पण्यां दत्तमेव । अन्येष्वेतेद्वान्यं लुप्तम् । अस्य मन्त्रस्य समग्रमुद्गीथभाष्यमुपलभ्यते तदधो दीयते—

प्रतीचीने प्रतिगते संप्राप्ते अहनि अस्थिसंचयनदिवसे मामस्थिकुम्भरूपं यजमानमादधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः । किमिहाभिहितवन्तः । इष्वाः पर्णमिव । यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः संबन्धि पर्णं वाजाख्यं सुस्निग्धमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ. सं. १०.१८.१०) 'उच्छ्वस्वस्व पृथिवि मा नि बाधयाः सुपायनास्मै भव सुपबञ्जना' (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकामचिकृतसत्कारां जग्नभ गृहाण । किमिव । अश्वं रथानया रज्ज्वा यथा कथितं गृह्णीयादेवं गृहाण कर्तव्यत्वेन मनसि कुर्वित्यर्थः । अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति । प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रमा दधुः इमंशानकर्मणि कर्तव्ये महतादरेण स्निग्धमाहितवन्तः अधिकृतवन्त ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा । किमिवा दधुः । इष्वाः संबन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुस्निग्धमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवीं प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' 'उच्छ्वस्वस्व पृथिवि मा नि बाधयाः' इत्यादिकां जग्नभ गृहाण कर्तव्यत्वेन । किमिव । अश्वं रथानया यथा कथितं गृह्णीयादेवम् ॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] सेचयत । अवगाहनगोदोहनं—त३ । सेवत अवगाहनगोदोहनं—ग; मेवयत अवगाहत गोदोहनं—त५ । सेचयत अवगाहनं—भ१.२.४ । सेवयत अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहनं—त१.२.६.७ । एतेषु उपरितना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा । सेवयत अवगाहनं—भ६; सचयत अवगाहनं—भ७ । सेचयत अवगाहत गोदोहनं—त४-मै-मु । ' सेचयत ' इत्यस्य ' अवगाहत ' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम् । तथा च गाह्वातुरात्मनेपदी । ' अवगाहध्वम् ' इति भाष्यम् । बहुषु पुस्तकेषु ' अवगाहन ' इति भावात् ' त ' स्थाने ' न ' एव पठनीयः । बाहनदोहनं—उद्गीथ ॥ १७ आच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमी—त३-४-भ६-मु । आच्छादयितारौ—त१.२.५.६.७-भ१.२.४.७-मै ॥ ३३५. ४ [३] सास्त्रादिमतीनां—ग-त३-भ२-मै-मु-उद्गीथ । सास्त्रादिमतीनां—त१.२.४.५.६; सास्त्रादिमतीनां—त७; सास्त्रादिमतीनां—भ१.४; सस्त्रादिप्रतीनो—भ७ ॥ वृष्टिलक्षणांनामपां । ' अपां वा वृष्टिलक्षणानाम् ' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधोयान् ॥ १५ [४] ' संज्ञानं यत्परायणं आकर्तनम् ' इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम् । उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं । सम्यग्ज्ञानं तेऽनेनेति संज्ञानम् । शबलादिचिह्नं नाम वा । तदपि प्रार्थये । यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं बनें प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवामाकर्तनं बने चरित्रमितथेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथमते ' भद्रं नो अपि वातय मनः ' इति मन्त्रस्यानन्तरं सप्तमाहकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ' अग्निमीळे ' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारम्भः ॥ १४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । अशुद्धः प्रयोगः ॥ ३३९. २० [१०] किञ्चिदेयमस्ति—ग-त३-भ१.२.४.६-मै-मु । किञ्चिदेवं यमस्ति—त१.२.४.५.६; किञ्चिदेयं यमस्ति—त७; किञ्चिदेयमस्ति—भ७ ॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] आसते उपासते—भ । आसते—त-मै-मु ॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] आह मर्यादायाम् । आ समाप्तेः—मै-मु । आमर्यादया (अमर्यादया—त६) असमाप्तः—ग-त३.४.५.६-भ६-उद्गीथ; असमाप्तः—त१.२; अमर्यादया असुजमाप्तः—त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः—भ१.२.४; आह मर्यादायां असमाप्तः—भ५; आ मर्यादायां आ समाप्तेः—भ७ ॥ ३४५. २३ [११] क्षिप्रकरणं—ग-त४ । क्षिप्रकरणं—त१.२.५.६-मै-मु । क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः—उद्गीथ ॥ ३४६. २ [१२] कुप्यक्—त-मै-मु । अकुप्यक्—भ७-उद्गीथ । अंकुप्यक्—भ१.४ । ' अकुप्यक् ' इति संहिता ॥ ११ [१३] सन्तिषति निर्देशविशेषणत्वात्—ग । सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्—त; सति निर्देशविशेषणत्वात्—त३-भ१.२.४.७; बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्—भ६ । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मै । सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मु । स्तुतिनिर्देशविशेषणत्वात्—उद्गीथ ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] मघवा—ग-त३-भ१.२.४-मु । अथवा—त-भ६ । मघवान्—मै ॥ ३४८. ९ [३] बहवः—ई-मै । वि बहवः—मु ॥ ३४९. १ [५] बर्धयति—ई-उद्गीथ । बह्वे बर्धयति—मै-मु । ' बह्वे ' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ २० [७] केचिदपि—ई-मु-उद्गीथ । काचिदपि—मै । पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मैक्समुद्र-

त२.६.७-भ४.७-मं । स्वाद्यन् स्वादु-त४; स्वाद्यन् स्वादुयुक्ता-भ६ । त५-भ१.२-पुस्तकेषु
 'स्वाद्यन्' इत्यस्यानन्तरमवकाशो दत्तः । स्वाद्यन्शब्दस्य व्याख्यानमप्रापेक्षितं दृश्यते ॥ १८.
 अस्माभिर्दत्ताः—त-भ२.६ । अस्माभिर्दत्तः-ग; अस्मादत्ताः-भ१.४.७ । स्वाद्यन् स्वाद्यानः
 स्वादिष्टाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु-मु । आस्वादिताः—मं । स्वाद्यन्शब्दस्य व्याख्यानं
 छत्तमस्तीति स्वीकरणे 'आस्वादिताः' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः स्यात् । बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात्
 स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति । 'मधूनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति ।
 उद्गीथभाष्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम् ॥ २४. [७] अस्येन्द्रस्यार्थ—ग-उद्गीथ । अस्यैन्द्रार्थ—
 त-भ१.२.४.६.मु; इंद्रार्थ—भ७ । इंद्रार्थ—मं ॥ ३७५.३. [८] इन्द्रः—ई-मु । स इंद्रः—मं ॥

[१०. ३०] ३७५. १२. अप इह्य—ई-मु । अपथिष्य (१)-मं ॥ ३७६. ११. [३]
 आर्थिकोऽयं—ग-भ६-मु । अर्थिकोयं-त । स्वार्थिकोऽयं-भ१.२.४-मं । अर्थोऽयं-उद्गीथ ॥
 ३७७. २१. [७] वेष्टिनाभिर्हिसनात्—मं-मु । मु-पुस्तकपाठ एव मं-पुस्तके स्वीकृतः ।
 वेष्टिताभिः हिंसात्-त-भ६; वेष्टिताभिः हिंसात्-भ१; विष्टिताभिः हिंसात्-भ४ । वेष्टिताभिः
 हिंसात्-उद्गीथ ॥ ३७८. १. [८] प्रगमयत.....शृणुत—ग-त१.२.४.६.७-भ१.२.४.
 ६-मु । भ६-पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'तैर्धनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च
 'तद्वत्यः' । त१.२.७-भ२-पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति । उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मं-
 पुस्तकयोर्नास्ति । न चायं मंसमुल्लरमहाशयैः स्वीयेषु लिखितपुस्तकेषूपलब्धः । अस्य मन्त्रस्योद्गीथ-
 भाष्यमत्रोद्ध्रियते—'यच्छब्दसंबन्धाद्वितीये पादे ? गर्भसारः यो यः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्पन्दन-
 शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्सिपिता । यच्छब्दसंबन्धात् गर्भ ? मधुमन्तं
 मधुस्वादोपेतं ऊर्मिमप्संघातम् । घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीढयं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु । ईदं सारं युष्म-
 त्संबन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्त्रयं प्रत्यंगभाषाय । हे आपः अस्म-
 भ्यं युष्माभिः दातव्यं ? दृष्टादृष्टफलक्षणनेन तद्वत्यं शृणुत हवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः । मे मम स्वभू-
 तम् । अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम् । ईषद्रचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमा-
 णयति ॥ ११. [९] नभोजां—ग-त७-भ६—मं-मु-उद्गीथ । नभोजं-त१.२.४.५.६-भ२;
 नभोज-भ१.४ ॥ ३८०. ११. [१४] आगमन्—मं-मु-उद्गीथ । आगमन्—ई ॥

[१०. ३१.] ३८२. ११. [४] वाग्मिः स्तुतः—भ२.५.६ । वाग्मिः स्तुत—त३-भ-
 १.४ । वाग्मिः-त-मं-मु ॥ ३८. [६] सुष्टुतिः—त६ । सुष्टुस्तिः—मं-मु इतरेषु च । सुष्टुतिः—
 उद्गीथ ॥ ३८३. १४. [८] एतावदेवजातं...अपि तु एता—मं-मु । एतावदेवजातं सामर्थ्येन
 युक्तं-ग; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता—त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं
 भ१.४.७; एतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं एता—त३; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता—भ२ ।
 न एतावत् । नैतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं । किं तर्हि एता—उद्गीथ ॥ ३८४. १३. [१०]
 ऋषादेशः—त-भ१.२.४.६-मु । ऋषाडागमः—त३; ऋषाडागमः—भ५ । ऋषादेशः—ग-भ७-मं । ऋषादेशे
 'शम्या' इति रूपं भवेत् । अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः । परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात्
 स्वीकृतः । 'ऋषादेशः' इति मं-पाठोऽवश्य एव । 'आ-भादेशः' इति युक्तम् ॥

[१०. ३२] ३८५. १२. [२] रजःशब्दाच्छस आकारः—भ६-॥मं-मु। इतर-
लिखितपुस्तकेष्वुद्धाः पाठाः ॥ ३८६. ४. [४] यद्यत्र—त-भ२.६-मु। यद्य-त३-भ१.४;
यदा—भ७। यद्यश—मं ॥ ६. यत् आगत्य प्रकाशयेत्यत्र (प्रकाशयेत्यत्र-भ६) कारणमाह (तारण-
माह—त३-भ१.२)—ग-त-भ-मु। यत् आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह—॥मं। स्वीकृतपाठो मंस-
मुल्लरमहाशयैरुपलब्धोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्युद्वाहित इति न ज्ञायते। स्वीकृतपाठ एव सम्यगर्थ-
मावहति न मंसमुल्लरमहाशयैरभ्युद्वाहितः पाठः ॥ ३८७. २. [६] अन्तर्हितं त्वां—ग-त३-भ।
अंतर्हितं—त४.५। अंतर्हितं—त१.२.६.७—मं-मु ॥ ३८८. ५. [९] हे कलश कलावन्—भ६-मु।
हे कलश कलावन्—त१.२.६.७; हे कलश कलाशन्—त३.४.५; हे कलश कलशान्—भ१.२.४।
हे कलश—भ७-मं। हे कलश कलाशयन् सर्वकलाधारपारिपूर्ण—उद्गीथ ॥ १३. [९] बहुवचनम्।
एवं—त३.४-भ५। बहुवचनं पदं—त१.२.५.६-मु; बहुवचनं पदां—त७; बहुवचनं—ग-भ१.४.
६। बहुवचनपदं—मं ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] पार्श्वस्थीनि—ग-भ१.२.४-॥मं-मु। पार्श्वस्थानि—त;
पार्श्वस्थीनि—भ६; पार्श्वस्थानि—भ७ ॥ १६. कम्पयते (२)। 'कम्पते' इति साधु ॥ ३९०. ८.
[५] प्रतिष्ठाहिनं रथं—॥मं। तिष्ठिवाहिनं रथं—ग; प्रतिष्ठवाहिनं (प्रतिष्ठ—त५) रथं च—त१.
४.५.६.७; प्रतिष्ठवाहिनं रथं—भ१.२.४.७; प्रतिष्ठावाहिनं तं रथं च—भ६। प्रतिष्ठाहिनं रथं
च—मु ॥ २९. [९] न जीवति—त-भ६-मु। जीवति—भ१.२.४.७—मं ॥

[१०. ३४] ३९१. २. अत्र द्वादश्याक्षान् स्तौति.....सा देवता—॥मं। अयं
पाठो मंसमुल्लरमहाशयैरभ्युद्वाहितः। अभ्युद्वाहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि। लिखित-
पुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते—'अत्र द्वादश्याक्षान् स्तौति नवम्याद्यावातस्तास्तरेवत्यः सप्तमी
त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता'। बृहदेवतापाठस्त्वेवं वर्तते—'अत्राक्षान् द्वादशी स्तौति
नवम्याद्या च सप्तमी। त्रयोदशी कृषिं स्तौति.....'। बृहदेवतापाठमुद्धृत्य सूक्तदेवताः कथयितुं
भाष्यकारा उद्युक्ताः। सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु अक्षान् स्तौति। तथा च 'स्तौति' इति
क्रियापदमेकवचनान्तम्। 'तयोः' इति पदमप्यब्रह्ममिति स्पष्टमेव। एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो
मंसमुल्लरमहाशयैरभ्युद्वाहितः स युक्त एव। मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः ॥ १०. विभीतकस्य—ग-॥मं-मु।
विभीतकस्य—त१.२.४.५; विभीदकस्य—त७; विभीतस्य—भ१.४.७ ॥ १३. [१] अचच्छत्—
ग-॥मं-मु। अचच्छत्—त१.२.६; अचच्छत्—त४.५; अचच्छत्—त७-भ ॥ ३९२. १७. [५] न
दूषये—त७-॥मं-मु। न दूषये—ग; दूषये—त-भ ॥ ३९३. ५. [७] नितोदितवन्तश्च—॥मं।
नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन—त१.२.६; नितोदितवन्तश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने-
त४-मु; नितोदितवन्तश्च पुरुषश्च कृषौ प्रवर्तमाने—त५; नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमान-
त७; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—ग; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—भ१.२.४;
नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः—भ६। एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये
योऽभ्युद्वाहः कृतः स यद्युचितस्तर्ह्ययमप्यभ्युद्वाह आवश्यको भवति। सप्तम्याः कृषिस्तुतिस्त्वं यदा प्रस्ता-
वनायां प्रविष्टं तदैव 'पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य' इत्यपपाठो भाष्ये प्रविष्टः ॥ १६. [८]
आस्कारे—भ१.२.४-॥मं। आस्थास्य—ग; अस्कारे—त-भ६-मु। आस्कोरा—भ७ ॥ ३९५. ४.
[१३] रतिं—उद्गीथ-मु-आउक्तेष्ट। मतिं—॥मं ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-त३-भ१.२.४.५.७ । द्यावापृथिव्यौ—त-भ६-मै-मु ॥ ३९७. ६. [६] अश्विनावपि—त-ग-मु । अभिनी—मै ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-भ१.२.४.७ । अप्रार्थितः (?)—त-भ६-मै । प्रार्थितः—मु ॥ ३९८. २७. [१२] पश्वे पशवे—मु । पश्वे-भ । पश्वे पश्वात्मकाय—त१.२.७-भ६-मै; पश्वात्मकाय—त४.५ । ऋ. सं. १.४३.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्व—ग-त३-भ१.२.४.७-मै । स्वर्ग—त१.२.६. ७-मु; सर्व—त४; सर्ग—त५; सर्ग—भ६ ॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिद्धतु—ग-भ५.६ । पिन्वतां प्रीणयतु कितु—त१.२.६.७-मु; पिन्वतां कितु—त४.५-भ१.४.७-मै । पिन्वतां बृष्टया सिंचतु—उद्गीथ ॥ ४०१. ८. [६] अस्माकं—ग-त३-भ । नोऽस्माकं—त-मै-मु । प्रथमार्था पङ्क्तावपि 'नोऽस्माकम्' इत्यनावश्यकम् । 'अस्माकम्' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्य—भ-मु । येन सूर्यो—त-मै ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.३.४-भ । देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय—त२.७-मै-मु । देवार्थमुत्पन्नाय—त५.६-भ६ । देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय—उद्गीथ ॥ ४०७. १०. [१२] निधत्त—ग-त३-भ५.६-मु-उद्गीथ । विधत्त—त-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्डवशाट्यायनकाः—भ६-मु । तांडकं छाट्यायनकाः—ग; तांडवा शाट्यायनका—त१.२.४.५.६; तांडवा छाट्यायनका—त३-भ१.२.४; तांडवाः शाट्यायनकाः—त७-मै । पञ्चममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । 'तांडवशाट्यायनका' इति मै-संस्चितम् ॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्यो—भ१.४.६.७ । त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो—त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादन्यो—त५ । त्रैवर्णिको वादेवश्चान्यो—मु । त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादन्यो—भ२-मै । यो दासः अकुलीन इत्यर्थः । आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः । अदेवः देवादन्यो वा पिशाचाग्निराक्षसादिकः—उद्गीथ ॥ २७. [५] कुत्सस्याह्वं । कुत्सस्य हवं—शा. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २८. अश्व-वदत्—मै-मु । न्यवदत्—ग-त-भ ॥ ३०. प्रादुद्रवदिति—ग-मै । प्रादुद्रवदिमपि—त; प्रादुव-दिति—त३ ॥ ३२. वार्ध्रिशतेत—मै । द्विशतेन—ग; वाध्रियतेन—त; वाध्रिशतेन—भ-मु । प्रादुद्रव-दिति—भ-मु । प्राद्ववत्—शाट्या ब्रा., जै. ब्रा. ॥ ३१. आहूतवन्तौ—भ६-मै-मु । आहूयतां—ग; आहूतवन्तौ—त१.२.६.७; आहूतवन्तौ—त४.५; आहूतवन्तौ—त३-भ । ताण्डव ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य । 'ऋतस्य' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] मे मम संबन्धितमिममाह्वानम् (?) —मै-मु ॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-भ२.६ । पुनरपि—त४-भ१.४.७-मै-मु ॥ ४१३. २१. [१४] वां—त-भ६-मु । ततो वां—त३-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] बन्दिनो वाणी कापा—त३-भ२.६-मु । बन्दीनो वरणी कापा—त१.४.६; बन्दीनो वरणी कापा—त२.५; बन्दिनो वाणी कापा—भ१.४ । बन्दिनो वाणी कापा—ग-मै ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-मै-मु । युवं युवां—त-भ ॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गीथ । पराजयमानं—त-भ-मै-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—ग-मु। स्पंद्रं स्पंदनशीलं—त-भ-मं। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्पन्दम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८; ८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये॥ २५. पूर्वाह्ने—ग-मं। पूर्वाह्नः—त१.२.४.७; पूर्वाह्नः—त३.५-भ-मु॥

[१०. ४३.] ४२२. २७. इति याज्ये—ऽ-मं-मु। इति याज्या-आश्व. श्रौ. ॥ ४२४. ११. [५] पूर्वोऽपि—ग-मं। पुत्रोपि—त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि—भ६। पुरातनोपि—मु॥ ४२५. ६. [८] पतयति—मं। पतयत् पतति—ग; पतयद्दि—त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि—त७; पतति—त३-मु; पति—भ१.२.४; पतयत् अपातयत्—भ६; तपति—भ७॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] अस्मदभिमुखं—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः—मं॥ २३. [३] नृणां—ग-त४.५-भ६। नृणां—त७-मु; नेतृणां—त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतृणां—मं॥ ४२७. १७. [५] अनाधृष्याणि—ग-भ२.६-मं। अनाधृष्यानि—त-भ१.४. ७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि—मु॥ ४२८. ८. [७] ये उपरे—मं—उद्गीथ। ये अपरे—ऽ-मु॥ २०. [८] किंचेन्द्रो वृष्णः.....मदे सति—मं। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। किंचेन्द्रो वृष्णः स्वोदरस्यासकृत् वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति—मु। वृष्णः वर्धितृन् स्वोदकस्य सेक्तु सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः—उद्गीथ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. वत्सप्रीरामेयं—ऽ-मं-मु। वत्सप्रीरामेयं—अनु. ॥ ४३०. ४. [२] धामानि—त१.२.६.७-मु-उद्गीथ। सन्नानि—त३.४.५-भ-मं॥ १३. [३] त्वा त्वां—ऽ-मु। त्वां—मं॥ ४३१. ३. [४] द्यावापृथिव्यौ—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—भ१.४-मं॥ ५. क्षामां वै रेरिह्यमाणो—मं-मु। क्षाम वै रोरिह्यमाणं—ग; क्षामामा वै रेरिह्यमाणं—त१.२.४.५; क्षामा वै रेरिह्यमाणं—त६-भ॥ ४३२. २१. [९] सुम्नं—भ२(प्रान्ते).७-मं-उद्गीथ। सुम्नं-ग-त-भ१.४.६-मु॥ ४३३. २. [१०] जनिष्यमाणैः—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। जनयिष्यमाणैः—भ१.२.४-मं। जनिष्यमाणैः—भ७॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमघो दीयते—अस्तावि स्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहुपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैर्वागर्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयं अग्नेवे देववरहिते अस्माकनुपरि परस्परतो वा हूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्वयह्वा-दृष्टफलदानायास्मभ्यं यूयमपि हे कर्मागदेवाः अमिसहिताः घत्त दत्त रथिं घनं दृष्टादृष्टफललक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुधीरं सुपुत्रसहितं॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंक्षोभनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ४), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८), भ (१, २, ४, ५, ६, ७, ८)॥

[१०. ४६] ४३५. ८. अनुवर्तनात्—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्—ग४-भ-मं॥ १६. [१] वेत्ता—त१.२.३.४.५.७-मं-मु। ज्ञाता—ग-त६.८-भ१.४.५.६.८.

ज्ञानं-भ२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—*मं । अपसामित्यर्थः-ग१.२.त१.२.३.७.८-
भ; यद्वा अप इति (‘इति’ नास्ति-त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः-ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः
यद्वा (‘यद्वा’ नास्ति-त५)-त५.६ ॥ ४३६. १. [२] चतति°---ग४-त१.२.३.६.७.८-
भ-मु । चरति°-त४; चसति°-त५ । चति°-ग१.२-मं ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मन इच्छन्तः—
*मं-मु । स्तोत्रैर्वा इच्छन्तैः अनमिषन्तो-त१; स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः आत्मानं इच्छन्तः-त२.६-भ६;
स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः अनमिषन्तो-त३.७; वा इच्छन्तः आत्मानं इच्छन्तः-त८-भ१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा
अभिगच्छन्तः अनमिषन्तो-त४; स्तोत्रैर्वा इवन्तः अनमिषन्तो-त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयित्वा-
रमरतिं गन्तारं-त४-मं-मु । नेतारमरतिं गन्तारं-ग-त८-भ; नेतारं प्रापयित्वा-त१.२.३.५.७;
नेतारं-त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं-मं । जेतव्यं-ग-त८; जेतव्यान्-त१.२.३.४.
५.६.७-भ-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा—ग१.२-मं-मु । भूर्जयन्तमित्येकपदमिति
मत्वा-ग४-त६.८-भ; भूर्जयन्तमित्येकं पदमिति कृत्वा-त१.२.३.४.५; भूर्जयन्तमित्येकपदं कत्वा-त
७ । उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये । ‘भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव पर
महां महांतं विपोधा...’ इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके । ‘जयन्तम्’ इति पदस्य
व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं त्रुटितं दृश्यते । तथापि ‘भूः’ इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तैः
सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः—मु । ‘अयन्त्रैः’ इत्यस्य स्थाने ‘यन्त्रैः’
इति भाष्यकारैः पठितम् । कर्मणायन्त्रैः-मं । अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबन्धरहितैः स्वर्गमार्गैः—
उद्गीथ ॥ २६. [७] श्वेतिमानमश्नन्तः—ग४-भ६.८-मं-मु । श्वेतिमानमश्नन्तः-ग१.२;
श्वितिमानमवन्त-त१.२.३; श्वितिमाननाचन्त-त४; श्वितिमानवन्त-त५; श्वितिमानमश्नन्तः-त७;
श्वेतिमानमवन्तः-त८; श्वेतिमानमवन्तः-भ१.४.७; श्वेतिमानमवन्तः-भ२ । ऋ. सं. २.३१.८ भाष्ये
‘श्वितिचे’ इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्वेतं-ई-मु । श्वेतः-मं ॥ ४३८. १५. [९]
किंच ईळेन्यं—ई-मु । ईळेन्यं-मं ॥ यममि—ई-मु । अमि-मं ॥

[१०. ४७] ४३८. २९. बुद्धयेन्द्र—ग-त६-भ । बुध्यद्र-त८ । बुध्यैवद्र-त१.२.३.४.
५.७-मं-मु ॥ ४३९. २६. [३] घनं च—ग-त-भ१.४-मु । घनं-भ२.६.७.८-मं ॥ ४४०.
१९. [६] जिगाति अभिगच्छति—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु । जिगाति-भ७-मं ॥ ४४१.
४. [७] हृद्दुभ्यां डेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—त-भ१.२.४.६.८-मु । डेरुपसंख्यान-
मिति सप्तम्या अलुक्-ग; हृद्दुभ्यां डेरुपसंख्यानमिति-भ५ । हृद्दुभ्यामित्युपसंख्यानानात् डेरुलुक्-मं ।
१२. [८] दद दाने—ई-मु । ददातेः-मं ॥

[१०. ४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ२.४.५.६.८-
मु । हविर्दात्रे-त७ । दात्रे-भ१.७-मं ॥ ११ [२] तदत्रोच्यते—ग-मु । तत्रोच्यते-त-भ-मं ॥
२४ [३] सेनासमूहं । समूहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ कुर्वन्ति—ग-त१.२.३.८-भ ।
कुर्वन्ते-त४-मं । मु-पुस्तकेऽस्व मन्त्रस्य भाष्यमेवम्-मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं ब्रह्म आयुषं
अतश्चत् संपादितवान् । अपि च देवाः मयि विषये ऋतुं यज्ञं अश्नुन् कुर्वन्ति मम अनीकं अश्वादि
सूर्यस्येव खेखि दुस्तरं दुखगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्तव्येन वृत्तवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं
मां सर्वे आर्यन्ति गच्छन्ति ॥ आर्यमीश्वरं—त-भ । आर्यमीश्वरं-मं ॥ ४४३. १५ [५] सर्वस्य

घनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। घनस्य-भ१.७। घनस्य सर्वस्य-मै ॥ ४४४. १० [७] यथा—
ग-मै-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति ॥ जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्—त३-मै। जीर्णकस्यादि-
स्तम्बान्-ग; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्-त; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बानात्-भ। निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्-मु ॥
२१ [८] उत वा अपि च—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च-भ७। उतापि च-मै ॥
२८ [९] आश्रयणीयः सन्—त-भ१.२.४.५.६.८-मु। आश्रयणीयः-ग-भ७-मै ॥ ४४५. १४
[१०] अस्था अस्थना—त८-भ१.२.६। अस्था अस्थना न-त६; अस्था अस्था-भ४.७.८।
अस्था-ग-त१.२.३.४.५.७-मै-मु ॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] सुखवासाय—ऽ-मु। सुखार्थ-मै ॥ ४४७. १७
[५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया
स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि-उद्गीथ ॥ १८ अरन्धयं वशमनयम्—त-मु। अरन्धयं वशं गमयः—
ग१.२; अरन्धयं वशमगमयं-ग४। अरन्धयं-भ-मै ॥ २५ [६] अनुषक्तः—ग-त६.८-भ६.८-मु।
आनुषक्तः-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मै ॥ ४४८. ७ [७] ऋधगित्ययं—त५.६.८-भ।
ऋधगित्यव्ययं-ग-त१.२.३.४.७-मै-मु ॥ १२ [८] सप्तहा सप्त—ग-त१.२.३.४.५.७-मु।
सप्त—त६.८-भ-मै ॥ शत्रुपुरां—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा-त१-भ२;
शत्रूणां पुरां-भ१; शत्रूणां पुरां वा-भ७। पुरां शत्रूणां वा-मै ॥ १६ अडभावः—त-भ-मु। अड-
भावश्छादसः-ग। अडभाव आर्पः-मै ॥ २३ [९] स्रवतीः—ऽ। स्रवतीः (?)—मै-मु। स्रवतः
नदान् सिंघुलोहितप्रभृतीन्-उद्गीथ ॥ २६ अलम्भयम्—मु। लभेयं-ग१.२; लभयं-त-भ१.२.४.
५.६.८; लभेय-ग४; लभयं-त३-भ७। अलभं-मै। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः।
'अलभे' इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि-उद्गीथ ॥ २७ पुषादि—इत्यादिनां—भ१.२.४.
६.८-मु। पुष्यादीत्यादिना-भ७; पुषादित्यादिना-त। पुषादित्वात्-मै। दिवादी लभार्थे विद्धानु-
नास्ति ॥ ४४९. ६ [१०] आगामिवर्षासमय—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु।
आवर्षसमय—भ७। आगामिवर्षसमय—त५-मै ॥

[१०. ५०] ४४९. १९ सप्तर्च—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीथ। अष्टर्च-भ१.४.७.८-मै ॥
१० [१] साहितिको दीर्घः—ऽ-मु। दीर्घः-मै ॥ ४५१. ५ [४] विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्—
ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्-भ१.७-मै ॥ ६ भुवः—ऽ-मु। अमवः-मै ॥ १६ [५] अम
गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः—मै। लिखितपुस्तकेष्वनुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः
अन्नप्रत्ययः छादस उमादेशः-मु ॥ १८. एता एतानि—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि-भ१.२.४.
७-मै ॥ २४ [६] सर्वाणि सवना—त-मु। सवना सर्वाणि-मै ॥ ४५२. ५ [७] स्तोत्र-
कर्तारो—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो-मै ॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] तत् प्रावरण—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरणं-ग४।
प्रावरणं-मै ॥ तत्तत्—त-भ-मु। तत्-मै ॥ ४५३. १ जातप्रज्ञ ते—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु।
जातप्रज्ञान-भ७-मै ॥ 'ज्ञ ते' इति पृष्ठमात्राखेनरीत्या 'ज्ञात' इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम् ॥
१८ [३] अप्रविष्टं—त६.८-भ५.६। प्रविष्टं-ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मै-मु ॥
२७ [४] देवा—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा-भ७-मै ॥ २९ हविर्ब्रह्मे—ग४-त१.२.७-

भ१.४.६.७ । हविर्वहनप्रयोजने-त४.५-म-मु ॥ नैव योजयन्तु-त६.५ । नैव योजयन्तु-ग-त
 २.३.७-भ१.२.४.५.८; नैवायोजयन्त-त१; नैव योजयन्तो-त४; नैव योजयन्तो-त५; नैव योजयन्त-
 त८-भ६; नैव योजयन्त-भ७ । नैव योजयन्त (?)—*मं ॥ ४५४. १ [५] त्वं तु-ग-त१.२.३.
 ४.५.६.७-भ-मु । त्वं-त८-मं ॥ १२ संमत्या । समित्य-मु । 'तव संगत्या' इति गभीरनीमिति
 मे-मतम् ॥ १३. बह च-ग-त१ २.३.६.७.८-भ१.५.६.८ मु । बह-त४.५-भ२.४.७ म ॥ २१
 [६] वृणोति-५-मु । वृणुते-मं ॥ २३ गौरो न गौरमृग-ग-त३.६.८-भ४.५.६-मु । गौपा
 न गौरमृग-भ८; गोरो न गौरमृग-त१.२; गोरो न गौरमृग-त७; गौरमृग-भ१; गौरो मृग-
 भ७ । गौरो न मृग-मं ॥ ३० [७] युक्तः-५ । युंक्तः-मु । तथा-म ॥ संयुक्तः-त१.२.३.
 ६.७.८-भ-मु । युक्तः-ग-त४.५-मं ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति । प्रति न जा इत्यात्मनेपदी
 बाहुः ॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः..... । 'तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजान्याजा आग्नेयमाज्यमिति'
 इति शाङ्खायनब्रह्मणम् (१.२) । 'शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति' 'पुरुषाद्भूतिर्यस्य प्रिय-
 तमा' इति वाक्यद्वयं नोपलब्धम् । 'प्रियतमा' अस्य स्थाने 'प्रयतमेति' इति सु-पाठः ॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-त४.५.७-भ४-मु ।
 आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-ग । आहुतिर्भवत्वित्यर्थः-त६.८-भ१.२.७.८-मं । प्रावृर्भवति भवत्वित्यर्थः-त१.२.३ ॥ १५ तदेवोभयं भवतीति-*मं । तदेव भव्यंतीति-ग; तदेवाभ्यंतीति-त१.
 २.३ ८; तदेवाभयं भवतीति-त४.५; ते देवा भयंतीति-त६-भ२.८; तदेवा नयंतीति-त७; तदेवा
 भवन्तीति-भ४ । तदेवोभयंतीति-मु । एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेष्टनीयम् ॥ २९ [३] इवा मानं-
 ग-त१.२.३.४.५.६.७.८-भ-मु । आत्मानं-त५-मं ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति-
 भ४.६-मु । कल्पयति-ग-त४.५.६.८-भ५.७; कल्पयाति कलायति-त१.२.३.७ । कल्पयाति-
 भ१.२.८-मं ॥ २५ [६] महां-५ । महां च-मं-मु ॥

[१०. ५३] ४५७. २८ द्रव्यस्य-ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
 वृचस्य-त४-भ७-मं ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा-त-भ४-मु । जानन्-ग । तथा-भ१.२.३.
 ७.८-मं ॥ ८ नि षत्साद्धि-मु । नि षद्धि-त१.२.३.७-भ१.२.६; नि षसंधि-भ७; नि षद्धि-
 भ८ । नि हि षत्सत्-भ४-मं ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य-*मं । जीवति सति
 मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः-त४.५)-ग-त४.५; जीवति सति प्रया जायत (जायते-त६-भ६)
 तस्याः-त१.२.३.६.७.८-भ६; जीवति सति प्रजा अजायते तस्याः-भ४; जीवति प्रजाया जायते
 तस्या-भ१.२.७.८ । जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य-मु । ऐ. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.१.६
 भगव्यं च ब्रह्म्यम् ॥ २९ [३] गुह्यां-ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु । जिह्वा गुह्या-भ७-मं ॥ ४५९.
 २७ [६] अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमेण-*मं-मु । अग्नितराले श्वातिक्रमेण-त१.२.३.७; अग्न्यं-
 तराले श्वातिक्रमेण-त५; अग्नितराले श्वातिक्रमेण-त६.८-भ१.६.८; अग्नितराले श्वातिक्रमेण-भ२;
 अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमेण-भ४; अग्नितराले श्वातिक्रमेण-भ७ ॥ २८ मध्ये-त१.२.३.६.८-
 भ-मु । मध्ये-त४.५.७-मं ॥ च पूरयेत्-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । बापूरयेत्-त४.५ । बापूर-
 येत्-मं ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्-इति न न्याख्यातम् ॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो ।
 'ते क्रमवो' इति सु-पाठो युक्तः । 'चर्मणि' इत्यस्यानन्तरं 'वा' इति सु-पुष्पकेऽधिकम् ॥

[१०. ५४] ४६३. ९ [३] केऽपीत्यर्थः—ग-त६-८-भ-मु । कोऽपीत्यर्थः (१)--त१. २.४.५.७-मै ॥ १० मातरं च—१-मु । मातरं--मै ॥ १८ [४] उत्तरसूक्ते उपान्यवर्जिते—
*मै-मु । उत्तरसूक्ते उपात्यवर्जितेषु--त४.५; उत्तरसूक्ते उपेत्यवर्जितेषु--त१.२.३.७; उत्तरसूक्तेषु
उपात्यवर्जितेषु--त६.८-भ; उत्तरसूक्ते उपात्यवर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिचतसृषु मंतृषु--ग ॥ १९
वेत्सि--ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । अदाम्यान्वर्हिस्थानि वेत्सि--भ७-मै ॥ ४६४. १० [६]
*मधुरद्रव्याणि—ग-त६.८-भ-मु । *मधुद्रव्याणि--त३.४.५-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ५५] ४६४. २३ [१] सती—१-मै । सत्यौ--मु ॥ अवेत्यब्रूतां—*मै । आह्वा-
तवत्यौ--ग; अहेत्यब्रूतां--त-भ । सु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४६५. १५ [३] आपृणात्—त-भ-मु ।
अपृणात्--ग-मै ॥ १६ *रक्षःसंज्ञकान्—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.७-मु । रक्षःसंज्ञकान्--
त६-भ४.६.८; रक्षससंज्ञकान्--त८ । राक्षससंज्ञकान्--मै ॥ २९ [४] यच्च—ग-त१.२.३.४.७-
भ१.२.४.७.८-मु । या--त५.६.८; यदा--भ६ । यदा--मै ॥ ४६६. १० [५] अननमनः
प्राणनं—*मै-मु । अनतिः प्राणनं--ग१.२; अनने अनः प्राणनं--ग४; अनेनमनः प्राणनं--त१.२.
३.४.५.७-भ२.४.६.८; अमनेन मनः प्राणनं--त६; अननः प्राणनं--त८; अनेनमनः प्राणनं--भ१.
७ ॥ १३ अयं—ग-त३.४.५.७-भ-मु । अयं--त१.२.८-मै ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-
भ-मु । सुपर्णरूपेण--ग-मै ॥

[१०. ५६] ४६७. १७ वाय्वादि°—त१.२.३.७-भ७-मु । बाद्यादि°--त४.५.६.८-
भ१.२.४.६.८-मै ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-*मै-मु । ये सूर्य--त-भ१.२.४.६.८; यः
सूर्य--भ७ । अस्याः श्रुतेर्भूलभन्वेषणीयम् ॥ ४६९. २४ [६] संवन्धिने—१-मै-मु । 'संवन्धि'
इति भाव्यम् ॥

[१०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीसूत्रात्पूर्वं विद्यमानः 'पराणि चत्वारि
सूकान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वन्निमण्डले' इतीयानंशः भाष्यकारेनार्द्धत इति दृश्यते ॥ २३ [१] लिखित-
पुस्तकेषु वर्तमानाः शाट्यायनकब्राह्मणपाठभेदा मेक्समुल्लरमहाशयैः सोद्धारं विचारितास्ते तदीयायां
टिप्पण्यां द्रष्टव्याः ॥ २३ [१] अभ्यगमंस्ते । अभ्यदांस्ते--शाट्या ब्रा.; जै. ब्रा. । २४ तं ह
स्मानग्नौ निधाय । तौ ह स्मानग्रावधिधाय-शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ पचतोऽनमौ । पचतोऽनमौ--
शाट्या, ब्रा., जै. ब्रा. । पचतोऽनमौ--ग ॥ २५ असुराग्नं दग्ध्वा । असुराग्नं जग्ध्वा--शाट्या, ब्रा.;
जै. ब्रा. ॥ २६ आवां । आवं--शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २७ [६] 'अयं ह्यातततन्मूर्यत्पजाः'
इति ब्राह्मणवाक्यस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति । त्वेता नाभितपन्तीति--
शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २८ आहुत्य । आहुत्य--शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. । समाहुत्य--ग । २९
मा प्र गाम—१-मु । प्र गाम--मै-मु ॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवेष्वाततः—ग-त-मु । साधयिता--
भ-मै ॥ ३ प्राप्नुयाम—*मै । प्राप्नोमि--ग-त१.२.३.७; प्राप्नुमः--त५; प्राप्नोति--त६.८-भ ।
प्राप्नुयाम--मु ॥ ५ [३] च तिसृभिः--मु-आश्व. औ । चतसृभिः--१-मै ॥ ८. आ हुवामहे
आहुयामहे--ग४-त१.२.३.४.५.७-मु । आ हुवामहे--ग१.२-त६.८-भ-मै ॥ ११. मन्म-
भिन्न—१-मु । मन्मभिः--मै ॥ १५. [४] क्रत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—*मै । क्रत्वे प्राणनाय
दक्षाय अपानाय (अपाननाय--ग४) च--ग-भ-मु । क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त४.५-भ४;
क्रत्वे प्राणनाय अपाननाय--त१.२.३.७-मु । क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त४.५-भ४;
क्रत्वे प्राणनाय अपाननाय--त१.२.३.७-मु ।

ऋत्वे प्राणाय अपाननाय—भ१; ऋत्वे प्राणानाय^१दक्षाय अपाननाय—भ२; ऋत्वे प्राणाय अपानाय—भ३ ॥ १६. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं—ग-त-भ-मु। ज्योक् च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं—मं ॥ २०. [५] 'पितरः' इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते। तथा च 'मनः' इत्यस्य स्थाने 'जनः' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] युक्ताः सन्तः—ग-त-भ-मु। युक्ताः—भ१.२. ४.७-मं ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] °जीवनाय—ऽ-मु। °जीवनायेत्यर्थः—मं ॥ ४७३. १. [५] तदिति गतम्—त-भ-मु। तदावर्तयामः—मं ॥

[१०. ५९]. ४७५. ६. [२] अत्रापि न्विति—मु। अत्रान्विति—ऽ। अत्र न्विति—मं ॥ जीर्णां स्तुता वा—ग-त-भ-मु. ८-मं। जीर्णां स्तुति—त१.२.७; जीर्णां स्तुतिर्वा—त३.६.८-भ; जीर्णां स्तोता वा—त४.५। जीर्णां स्तुता—मु ॥ ९. गच्छतु—ग-त३.४.५-मु। गच्छतां—त१.२. ६.७.८-म-मं ॥ १०. २३. [४] मा कार्षीः—त१.२. ३.भ-मु। नोऽस्मान् मा कार्षीः—ग-त७-मं ॥ २४. सूर्यदर्शनासंभवात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-मु। सूर्यसंदर्शनासंभवात्—त४.५; सूर्यदर्शनात्—भ७। सूर्यादर्शनात्—मं ॥ ४७६. ३. [५] चिरसंदर्शने—त१.२.३.७-मं-मु। चिरसंदर्शने—ग-त४.५.६-भ ॥ वर्षयस्व वर्षय—ग-त४.५.७-भ१.२.७-मु। वर्षयस्व वर्षयस्व—त१.२.३; वर्षय वर्षय—त६-भ४.८। वर्षय वर्षयस्व—मं ॥ ९. [६] प्राणं पुनः—त-भ-मु। पुनः प्राणं—मं ॥ ४७७. ५. [८] रपः—त१.२.३.७-भ६.८-मु। परः—भ१.२.४; परं—भ७। परं रपः—मं ॥ ६. हिनस्तु—त१.२.३.७-भ४.६.८-मं-मु। हिनस्ति—ग-त४.५; हिनस्तु—त६.८; मा आगच्छतु—भ१.७ ॥ १५. [९] परिश्रन्तु—ऽ-मु। रक्षंतु—मं ॥ २१. [१०] समीरय संप्रेरय—भ६-मु। संप्रेरय समीरय—त-भ१.२.४.७.८। समीरय प्रेरय—ग-मं ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. स्पर्शनेहेतुभूतो देवता। °भूतो हस्तो देवता इति पाठं मंस-मुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. पञ्चाद्या—मु-अनु। पञ्चम्याद्या—त-मं ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थ—मं ॥ अनयेन्द्रमाशते समत्यर्थ—ग; अनयेन्द्रमासते असमात्यर्थ—त१.२. ३.६.८-भ६; अनया इन्द्रस्य समासतेत्यसमात्यर्थ—त४.५; अनया इमासते असमात्यर्थ—भ१.२.४; अनया समासिषु असमात्यर्थ—भ७; अनया इमासते—भ८। अनयेन्द्रमाशासते असमात्यर्थ—मु ॥ ३०. दर्शनाय—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। संदर्शनाय—भ७-मं ॥ ४७९. १३. [७] एषान्तः°। एषोऽतः°—शाट्था. ब्रा., जै. ब्रा. ॥ सुप्रीतस्तस्यौ—ऽ-मं-मु। समीळस्तस्यौ—बृहदे ॥ १४. गोपायनानभि—त६.८-मं-बृहदे। गोपायनाभिभि—ग; गोपायनानिति—त१.२.३. ७; गोपायननभि—त४.५; गोपायनानभि—भ२.४.६.७.८। गोपायनानिति—मु ॥ १५. सूक्तेन ते—ऽ-मं-मु। सूक्तेनाप्य—बृहदे ॥ १५. द्वैपदेन यथात्रिषु—मं-मु-बृहदे। द्वैपदसूक्तेन स्तुषन् वेददक्षिषु—ग; द्वैपदं यदमत्रिषु—त१.२.३.६.७.८-भ; द्वैपदं यदमत्रिषु—त४.५ ॥ अथाभिरज्रवी°—ऽ-मं-मु। अभिरप्यज्रवी°—बृहदे ॥ १६. चैक्ष्वाको°—ऽ-मं-मु। चैक्ष्वाको°—बृहदे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. सूक्ते शंसय ते—ग-त-भ-मु-मं ॥ सूक्ते संयते—ग-त-भ१. २.३.७; सूक्ते संयते—त४.५; सूक्ते संस्तुयते—भ१.२.७; सूक्ते संयते—भ८। सूक्ते संयच्छते—मु ॥

८. यज्ञं पारं प्रापय-॥३॥ यज्ञपरं पारं प्रापय-ग-त-भ८; यज्ञपारं प्रापय-भ१.२.७;
यज्ञपारं प्रापय-भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय-भ५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय-मु ॥ ९.
तं च-भ६-॥३॥ मु। ते च-ग-त-भ२.८ ॥ २२. [१] तेन नाभानेदिष्टः-॥३॥ मु।
तेनायं नाभानेदिष्टः-ग; तेन यज्ञानेदिष्टः-त-भ ॥ २५. यज्ञं पारं । यज्ञपारं-॥३॥ मु।
सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा घनः-॥३॥ मु। यथा घनं-॥३॥ १६.
[३] आदिशम् आदिश्य-ग-त-भ५.५-भ६-मु। आदिशे आदिश्य-त१.२.३.७; आदिश्य-भ।
आदिशं-त६.८-॥३॥ १ [५] अस्तेः सिपि - - -॥३॥ मु। अस्तेः तिपि लोपः-ग; अस्तेः
सिपि रूपं-त४-मु। अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम्। ऋ. सं. १०. १२९. ३ भाष्ये 'आः'
इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा-मु। रोहितां भूतां
मृश्यो भूता-ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता-त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता-त३.४.५; रोहिता
भूतां-त६.८; रोहिता भूत्वा-भ१; रोहिता-भ४; रोहिता भूता-भ६.८। रोहितो भूत्वा-भ२-॥३॥
४८४. ५. [८] गोनिरोधायागच्छन्तं-मु। गोनिकरायागच्छतं-ग; गोनिरोपागच्छतं-त१.२.
३.७; गोनिरोधायागच्छतं-त४.५; गोनिरोपागच्छतं-त६.८; गोनिरोयच्छतं-भ१.४; गोनिरोधायाग-
च्छतं-भ२। गा निरोधयतं-॥३॥ ८. यः कश्चित्-ग१.२-॥३॥ मु; किंच-ग४-त४.५; यं किंचि-त१.
२.३.७.८-भ८; यं किंचित्-भ१.४.६; यं किंचि-भ२; यं किंच-त६। सु-पुस्तके 'यः कश्चित्'
इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] ऋतयुक्तिं-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। ऋतयुक्तिमगन्-ग१.२-
भ७-॥३॥ ४८५. २. 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वाक्यद्वयं
कुत उद्धृतम्? ॥ १०. [११] हे इन्द्र-॥३॥ मु। 'हे वद' इति भाव्यमिति-॥३॥ मु-मतम् ॥
२०. [१२] स्तोता इति-त४। स्तोत्रकर्ता-ग१.२; तेतेति-त१.२.३.६.७.८-भ२.८;
तेते-त७; ते इति-भ१; तेति-भ६; ति-भ४; इति-ग४-भ७-॥३॥ मु ॥ ४८७. १. [१६]
रेजयत् अकंपयत्-त१.२.३.७-भ६-मु। रेजयत् कंपयत्-त४.५। रेजयत्-ग४-त६-भ१.२.४.
७.८-॥३॥ स एवाग्नि-॥३॥ मु। स एवाग्निः-त१.२.३.६.८-भ; सोम एवाग्निः-त४.५.७ ॥
अशक्तं सन्तं-॥३॥ मु। अशक्तः सन्-॥३॥ २. रेजयत्-त१.२.३.७-भ४.६.८-मु।
रेजयत् अकंपयत्-ग४-भ१.२.७-॥३॥ २०. [१८] सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति-मु।
सूर्यापत्यमपि मित्येवं पर्यवसाम्यति-त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति-
भ४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसाम्यति-भ६। सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति-भ७-॥३॥ ४८८. ५. [१९]
द्विजा.....प्रथमजाः-॥३॥ मु। द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः-ग; द्विजा ऋतस्य-त१.३.७; द्विजाः
प्रथमजाः ऋतस्य-त२; द्विजा - - ऋतस्य प्रथमजाः-त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-
त६; द्विजा-ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः-भ१.
४.७; द्विजा - - ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-भ६; द्विजाः ऋतस्य तस्य - - सत्यप्रथमजाः-
भ८। द्विजा ब्रह्मादजा ऋतस्य-मु ॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव-॥३॥ मु। शिशुः सेनेव-ग;
शिशुर्न सेनेन-त-भ४.८; शिशुर्न सेनेन-भ१.२.७। अणिर्न पिपीळिका पंक्तिरिवाहिं शिशुः
शंसनीयः-मु ॥ ४९०. १०. [२६] अग्निर्वेदताभिर्देवबान्-ग१.२-मु। देवताभिर्देवबान्-
त१; देवताभिर्देवबान्-त७; देवताभिर्देवबान्-त४.५; देवताभिर्देवबान्-भ७। देवताभिर्देवबान्-त२.

३.६.८-भ१.२.४.८-मं । 'अङ्गिरस्देवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयैः संशुचितम् ॥
२०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.६.७.८-म-मु । प्रापय-त४; प्रापय ये च-ग४ । प्रापयत-
मं ॥ २१. अमूरा अमूदाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अमूदाः—त६.८-म । अमूराः—मं ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु । तत्पुण्यानि च कर्माणि-ग१.२ । तत्पुण्याय च कर्मणि-ग४-त४.५.६-भ७-मं । अयं श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते । एवमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥ ४९४. १३ [१०] गोपरीणसौ—*मं । 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः । परिणद्धपशू—§ । गोपरीणसौ परिणद्धपशू—मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-भ८-*मं-मु । चरया-ग१.२; सोत्तरया—त१.२.३.४.५-भ२.४; वात्तरया—त६; उत्तरया—त७; वोत्तरया—त८; तोत्तरया—भ१; वा सा सहोत्तरया—भ६ ॥ पृष्ठयाभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्वानम्—त१.२.३.४.५.७-मु । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्वानं—ग१.२; पृष्ठयाभिप्लवषोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्वानं—त६-भ४; पृष्ठयाभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्वानं (वैश्वदेवनिविद्वानं—त८-भ६.८)—ग४-त८-भ१.२.६.७.८-मं । ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च.....भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-भ१.२.४.५.८-मु । इदं नास्ति भ७-मं-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलान्—§ । अतिबलान् (†) -मं-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः । 'वः' इत्युत्तरार्धे पदम् । भाष्यकारैः 'वा' इति पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-भ१.२.७-मु । उदयनीयायां-ग४-त२.३; उदयनीया—त६.८-भ४.६; उदयनीयां—त७; उदयनी—भ८ । उदयनीयाया—मं ॥ ४९९. ८ [१२] दुर्विज्ञानं—§ । दुर्विज्ञानं—मं-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु । हे श्व देवाः—भ१.७ । हे विश्वे देवाः—भ२.८-मं ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-भ१.२.४.८-मु । सन्मार्गेण प्रापयथ-ग; सन्मार्गेण नयथ—त४ । सन्मार्गे नयथ—त८-भ७-मं ॥ २५ [१४] विनाशयन्ते—ग-त१.२.३.६.७.८-भ६.८-मु । विनश्यन्ते—त४-भ१.२.४.७-मं ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—§-मं-मु । 'गृहिणुमशक्यम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः । अगोष्ठमगृहीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः—उद्गीथ ॥ ५०३. १० [८] सोमाभिषेकार्थं—ग-त६.८-भ । सोमाभिषानार्थं—त२.३; सोमाभिषानार्थं—त७ । सोमाभिषेकार्थं—त१.४.५-मं-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं—ग-त४.५-भ२.८-मु । यज्ञपरिशिष्टे स्वामिनं—त१.२.३.७ । परिशिष्टस्वामिनं—त६.८-भ६-मं ॥ १४ [९] प्रयच्छतु—ग-त१.२.३.४.६.८-भ । प्रयच्छतु—त५.७-भ७ । प्रयच्छत—मं-मु । हे देवीः देव्यः आप.....दत्तेत्यर्थः—उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौषन्वनः—ग-*मं-मु । सौषन्वः—त१.२.३.७; सौषन्वः—त४.५; सौषन्व—त६.८-भ ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग । शंसमानं स्तोतुं—त१.२.३.६.७.८-भ-मु; तत्समानं स्तोतुं—त४.५ । शंसमानं स्तोतुन्—*मं । 'शंसमानान् स्तोतुन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः । अपरः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५. ८ [१२] हे मरुतः.....इत्तवन्तः स्थ—मं-मु । हे इन्द्रादयो देवाः वा भिर्यं यत्कर्म मे महां

दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो—त४.५) देवा (हे देवा—ग-भ५) हे वरुण हे मित्र यूय-
मददात दत्तवंतः स्थ—१ । पूर्वं भाष्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्रान्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने
प्रविष्टः स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्तः स्थ—मे-मु । 'प्राप्नुथ' इति भाष्य-
मिति प्रतिभाति । 'वहाथ लोड्ये लड् वहथ प्रापयथ यूयं'—उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि—
ग-त४.५ । लिटि—त२.३.६.७.८-भ२.८-मे-मु । भूते लट्—उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोपसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना
आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः—त१.२.७-मु । सजोपसः संहत्या—ग-त३.४.५-भ१.२.४.६;
सजोपसः—भ७ । सजोपसः संहत्य—मे । अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते—ऋग्वेये यादृदेवता-
नामानिर्देशार्थत्वात् । सजोपसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वर्गहृत् । द्यौर्महतीत्यर्थः । सोमोऽत्र
चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहृत्येषु वृत्रहन्नेषु युद्धेषु । यद्वा कर्मणि ह्यन्वयः क्यप् । वृत्राणि
शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहृत्या युद्धानि—त१.२.७-मु । युद्धानि—ग-त३.४.५.६.८-भ ।
वृत्रहृत्या युद्धानि—मे । एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति विश्वसितुं
प्रमाणं नास्ति । परं केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृती । द्वितीयमन्त्रस्यो-
द्गीथभाष्य—इन्द्राग्नी सत्यती सतां पावारौ वृत्रहृत्येषु वृत्रहन्ने शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु भियः परस्परं
सहितौ हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण । स्वयमेवेत्यर्थः । समोकशा संगतनिवासां अनन्त-
रितृष्यिष्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकज्ञेव नोपा उदकाश्रया वा । महिमानं महत्त्व-
मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तते । एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आपमुः
आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः । वा—ग-त१.२.
३.६.७.८-भ; देवा वा—त४.५-मे । देवा—मु । ऋतावृषः ऋतस्य सत्यस्य यशस्योदकस्य वा वर्ष-
यितारः—उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ६-मु । अकार-
लोपः—त६.८-भ१.२.४.७.८-मे ॥ २० व्रता व्रतानि—ग-त१.२.३.७-उद्गीथ । व्रतानि—त४.५.
६.८-भ-मे-मु ॥ ५११. ११ [१३] भावार्थे—ग । भावार्थे—त४.५ । भावार्थे—त१.२.३.६.
७.८-भ-मे । भावार्थे (१)-मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु—ग-त-भ२.८-मु । तत्तत्कार्येषु—भ१.४ ।
तत्तत्कार्येषु—भ७-मे ॥ ३० [३] गयं गृहं—ग-त१.२.३.४.५.७ । गृहं गयं—त६.८-भ-मे-मु ॥
५१३. २ छेदथाडागमः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.५.७.८-मु । छेदथाडागमः—त४.५-भ४-
मे ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अग्नीषोमौ—त६.८-भ-मे ॥

[१०. ६७] ५१७. २३ [२] प्रज्ञावतः—ग१.२-त-भ-मु । प्रज्ञानवतः—ग४-मे । प्राणवतः
प्रज्ञावतो वा—उद्गीथ ॥ ५१८. २० [४] आडागमः—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.५.८ ।
अडागमः—त४.५-भ७-मे-मु ॥ २७ [५] उषःकालं ततः—१-मु । उषःकालतः (१)-मे ॥ २८
मन्त्रं सूर्यं—१-मे-मु । 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मेक्समुल्लर-
महोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पर्णि—ग१.४-त-भ-मु । पर्णि—त२-मे ॥ २५ [८] कप्रत्ययः—
ग१.२-त१.२.७-मु । प्रत्ययः—ग४-त३.४.५.६.८-भ-मे ॥ ५२०. २१ [११] निर्धानाय—
ग१.२ । निर्धानाय—ग४-मु । निर्धानाय—त-भ-मे । ऋ. सं. १०.५५.१ ब्रह्मम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४। अतः—त-भ-म-सु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् वा । प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् (अस्त्र-
वयत्-ग१; अस्त्रावत्-ग४; अस्त्रवत्-भ२; अस्त्रावयत्-भ४) ग४-ग१, २, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८;
प्रत्यगमयत् यद्वा—ग२ । प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत्-सु । प्रत्यगमयत्-ग३ ग ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—*म । न-भ-२; ग-इतरेषु च ' यथा ' नास्ति ॥
२३ [२] संनयति—ग-त-भ-सु । नयति-मं ॥ २५ स्वस्वामभ्येत ग१, २ । स्वस्वामभ्येत म म
इतरेषु च ॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । आ समन्तात् त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग ।
सु ॥ ५२३. २३ [८] निर्जहार पर्वतान्निर्जहार ग-त१, २, ३, ४, ६, ८ ग । निर्जहार त१, २, ३, ४, ६, ८-भ-मं ॥ ५२४. ३ [९] *वलस्य पर्वणः... निर्जहार—*म सु । निर्जहारपर्वणःपर्वणः
पाठाः ॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—*सु । सूर्याचन्द्रमसौ-ग ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वा त्वां—ग-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । त्वा त्वां
८-भ-१, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । ५२८. ९ [१०] प्रतनान्—ग *म सु । प्रतनान् त१, २, ३, ४, ६, ८ ग; प्रतनान्-
त४; इतरेषु नास्ति ॥ १८ [११] *दीप्तिमन् वा—ग-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । *दीप्तिमन् त१, २, ३, ४, ६, ८-भ-मं ।
विकल्पार्थत्वात् ' वा ' आवश्यकः ॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] *शब्दस्येमनिचि—ग१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । *शब्दस्येमनिचि-ग४-भ६;
सु । *शब्दस्येमनिचि-ग४-भ६; *शब्दस्येमनिचि-त४, ५; *शब्दस्येमनिचि-ग१, २; *शब्दस्येमनिचि-ग१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग ।
निनि—म७ ॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्या—ग-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । अकारस्येकारो वर्णव्यापत्या-त४, ५;
सु । इकारस्य अकारो वर्णव्यापत्या-ग१, २; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्या-त४, ५; आकारस्येकारो वर्णव्यापत्या-म८ ॥ १७ [५] ' पृथिव्या ' इति पदम् । ' पृथिव्या ' इति भाष्यकारः । पृथिव्या
वा मात्रया वा इत्थंभूतेलक्षणे तृतीयैषा पृथिव्या परिमाणभूतया-उद्गीथ ॥ ५३१. २४ [९]
प्रातवानसि—*सु-उद्गीथ । प्रातवान्-मं ॥ २५ तप्रत्ययस्य—ग-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । तप्रत्ययस्य-म१, २, ३, ४, ६, ८;
तुप्रत्ययस्य-भ४ । प्रत्ययस्य-त४, ५, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । त्र, सं, १०, १०४, ६ द्रव्यम् ॥
सहायः—ग२ । सखायो-ग४-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । सखायो-त१; सखायो-त४; सखायो-त५ ।
सखा-मं-सु ॥

[१०. ७१] ५३२. १९ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—*मं । सुज्योतिः परमं ब्रह्म-सु ।
यज्योतिरमृतं ब्रह्म-बृहदे ॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान्—ग-त-भ४, ६-सु । शुश्रुवान् शुश्रुवान्-
भ१, ७-मं ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । तित्याज-त२, ३, ४, ६, ८-
भ-मं ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्तवरे इव । अस्याः भूतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ २१ ऋग्वेदोऽस्ती इव
खे उद्गन्ताम् । अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम् ॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४ । प्रति-
भूतेन-त-भ-मं-सु । ' प्रतिभूतेन ' अथवा ' सखिभूतेन ' इति भाष्यकारः । सखिभूतेन इति सखिभूतेन इति सखिभूतेन इति सखिभूतेन
मुल्लरमहाशयाः । विद्वत्सखिभूतेन-उद्गीथ ॥ २९ एषां—ग-त-भ१, २, ३, ४, ६, ८-सु । एषां-भ७-मं ॥
जायते—*सु । संजायते-मं ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगं—*मं-सु । प्रयोगं-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । प्रयोगं-त४, ५, ६;
प्रयोगं-भ६ ॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त१, २, ३, ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८ ग । निघातः-त१, २, ३, ४, ६, ८-भ-२, ४, ६; प्रतिघातः-त४, ५; अनिघातः-म८ ॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानसं—ग-त४, ५-मं-सु । अधिष्ठानाः स-
भ१, ३, ७-भ२; अधिष्ठानात्-त२; अधिष्ठानाः स-त१, २, ३, ४, ६, ८-भ८; अधिष्ठानाः स-भ६; अधिष्ठानाः

तत्सं-भ८ ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्च-तै. आ. ॥ २१ [९]
मृताद्वृद्धादण्डात्-ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-॥-मं-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये-१-मं-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्व-
तीये' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १.१६५; ६.१७; १०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । निविद्वानम्-
१-मं-मु । मरुत्वतीयम्-ऐ. आ. ॥ ५४१. १५ तमिन्द्रं निषण्णेति-ग-त-भ२.८-॥-मं-मु । सहितं
च निषण्णेति-भ१.४; सहितमिन्द्रं निषण्णेति-भ६; सहितं च निषण्णेति-भ७ ॥ १६ [२] अवर्ध-
यन्-ग१.२-त४ । अवर्धत-ग४-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मं-मु ॥ २३ [३] पादा पादौ-
ग१.२-भ२ । पादादौ-त१.३.७; पदो पदौ-त४.५; पादौ दौ-त२; पादौ-ग४-त६.८-भ१.४.
७.८-मं-मु ॥ ५४२. १५ [५] तमांसि.....मं । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्-ग१.२;
इतरेषु भाष्यं छतम् । वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः-मु ॥ २१ [६] अथे-
न्द्रस्तं-ग-॥-मं । अथेन्द्रस्तं-त१.२.३.४.५.७-मु; अथेन्द्रः त्वं-त६.८-भ८; अथेन्द्र त्वं-भ१.४.
७; अथेन्द्रः-भ६ ॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं-ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच-त६.८-भ८-
मं ॥ ५ सुप्रं । सुप्र-ग१.२; सुप्रं-ग४-त४.५.६.८; सुप्र-त१.२.७; सुप्र-त३; सुप्रं-भ१.२;
सुप्रं-भ४; सुप्रं-भ६; सुप्रं-भ८ । शीघ्रं-भ७-मं-मु । 'स्तुघ्रं' इति खालियरलिखितपुराणे ।
'सुप्र' इति पाठलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनावास्तीरे 'सूग'
इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काञ्ची-ग४ । काञ्चीति-ग१.२; काञ्ची-त-भ१.२.४.८; काञ्ची
-भ६ । काञ्च्या-मं । 'काञ्ची गतो मार्ग' इति सु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] नवममन्त्रस्योद्गी-
थभाष्यम्-अस्य तथेन्द्रस्य यच्चक्रं । चक्राशुभमित्यर्थः । अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निषत्त-
मुतो मर्यादया मेघैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तच्चक्राद्याशुभमस्मै द्रुम्यमिन्द्राय मधु उदकं
मेघोदरगतमित् चच्छयात् । इदित्येवार्थः । चच्छयादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः ।
तथाशुभचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् द्रुम्यं ददाति तथाशुभमित्यर्थः । दत्तं च
सत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अति-
सितं अतिशुद्धं पयः पयोऋषमुदकं ऊषः प्रतीति शेषः । ऊषःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं देवं-१-मु । इन्द्रं-मं ॥

[१०. ७५] ५४७. ३ [१] त्रिप्रकारं-मु । त्रिप्रकारं-१-मं ॥ ५४७. २० [३]
व्याप्रोति-ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । व्याप्रोति-त३.४.५.७-भ७.८-मं ॥ ५४८.
१ [४] मातरः पुत्रमिव-ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव-त४.५.६.७.८-भ-मं ॥ ३ तदौ-॥-मं ।
भरौ-ग-त-भ१.२.६.८-मु; भावे-भ४; भये-भ७; तदौ-खालियरपुस्तके ॥ १२ [५] शृणुत
च-१-मु । शृणुत-मं ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्या-
दिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्वयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्यो-
द्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तथा- 'इति श्रीमत्पद-
वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंवरचतुर्बरकुळावतसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतिः स्तोत्रमंत्रकाशीखंडमंत्र-
रहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसना-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.६-मु । शोभनवसना-भ८ । शोभनवसोपेता-त४.५-मं ॥

[१०. ७६] ५४९. २९. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ५५०. ६. [२] धृतोऽश्व—*मै-मु। धूर्त अश्व-ग-त१.२.३.६.७.८-भ; धृताश्व-त४.५. ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१.२.३.७-भ२-मु। दृढगृहीतो—त४.५-मै। गृहीतो—त४.८-म। वल्गति—ग४। चलति—ग१.२; बलानि—त१.२.३.७-भ६; बलाति—त४ ५-भ२.८; ब-गति- त६.८-भ१.४.७। बलवान्—*मै-मु। वल्ग इति गत्यर्थो भ्रातुः। चल इत्यश्वगतिज्ञानको भातुः स्यात् अतः 'बलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मैक्समुहुरमहोदयैः स्वकीयप्रतिपण्यां लिखितम् ॥ ९. 'महो' इति संहिता। 'महे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] ह्वया न—त३.७-भ२.४.६.८। ह्वया न्—ग४-त१.२; ह न-भ१। ह्वया मै-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभमानां—ग-त-भ२.६.८-मु। शोभमानां-भ१. ४; शोभमाना-भ७। शोभमानानां-मै ॥ १९. स्तुतवानस्मि—*मै-मु। स्तुतोस्मि-ग-त-भ ॥ ५५३. ६. [३] रिरिन्ने रिरिचिरे—ग४-त२.३.७-मु। रिरिन्ने-त१। रिरिन्ने-ग-मै ॥ १६. [४] परिष्कर्तारः—*मै-मु। परिवेष्टारः-ग; परिष्टारः-त१.२.३.६.७.८-भ; परिष्टा-त४.५ ॥ २४. [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु। तेजोवन्तः-त१.२.३.६.७.८-भ-मै। 'तसौ मात्वमे' इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६] द्वेष्टन्। कर्तृद्वान्—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। द्वेष्टन्-भ७-मै ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः। अमुक्तमिदम्। 'ऋत्विग्भ्योऽध्वर्या- दिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युमभूतिभ्य ऋत्विभ्यः' इति भाष्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने— ग-त३.६-भ२.६-मै। यामन् यागगमन-त१.२.३.७; यागे यागगमने-त४.५; यामन् यागगमने-भ१.४; यामन् यामनि गमने-भ७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-भ६-मु। ये यजमाना- त४.५.६.८-भ८-मै ॥ ७. व्यापृता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। व्यापृता भवति-त६.८-भ२.४.६.८-मै ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१.२.३.७-मु। ज्येष्ठाः-ग-त६ ८-भ-मै ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मै-मु। दूराध्वनिनो-ग-त७-भ१.२.७; दूराध्वानिनो- त१.२.३.६.८-भ४.६.८; अदूराध्वानिनो-त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. ३. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ। गुहायां-त३.६.८-भ-मै ॥ २६. [४] प्रभवांसीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-मै-मु। भवांसीत्यर्थः- त४.५.६.८-भ ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थ—*मै-मु। 'चकर्त' इति संहिता। चि चकर्त विकृतवानहं—उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभृतानि संभृतानि—ग-त१.२.४.५.६.७.८-भ। विभृतानि-त३-मै-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—*मु-उद्गीथ। गोनां-मै ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्म वै स्वयंभू—श. ब्रा। ब्रह्मा वै स्वयंभूः-त-मै-मु। ब्रह्म वै स्वयंभू-भ१; ब्रह्मा वै स्वयंभू-भ४ ॥ ३०. [१] बहुः—*मै-मु। बहु-* ॥ ५६३. ५. [२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-भ२.६-मु। अत्रैतस्य-त४.५; तत्रास्यां-भ१.४.७। तत्र तस्य-मै ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-भ२.४.६। मध्यमो मध्यमानि-त३। मध्यमानि-त८-भ८-मै-मु ॥ शरीराणि—त१.२.३.७-भ२.४.६.८। नामानि

शरीराणि—मै-मु ॥ ५६५. ११. [७] 'गमनं देवं—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.६-मु ।
गमनं—त८-भ४.७.८-मै ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाशः—ग-त भ१.२.४.६.८-मु । बहुविध-
प्रकाशः—भ७-मै ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु—ग१.२-भ२.४.७.८ । तत्पदेषु—ग४-त१.२.३.६.७.
८-भ६ मु । तत्पदेषु—त४.५-मै । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लसमहोदयैरुपलब्धोऽपि न स्वीकृतः । मै-
पाठादथमेव साधयान् । तत्रत्य इति पदं साक्षाद्भूम् । ५६७. २६. [६] 'अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवास्तुजत् । तदण्डमभवद्भैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः । वाजसनेयिसंहिता-
यामपि (१७. ३०) 'तमिद्वर्भम्' इति मन्त्र आगतः । तस्य व्याख्याने 'बीजमवास्तुजत्'
'सूर्यकोटि' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४. [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—१-मै-मु । तै. सं. ४.६.२.२
सायणभाष्येऽप्येवमेव । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये सर्वावदानं वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः ।
पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वाव' इति लिख्यते ॥ ६. असन्—ग१.२ । असत्-
ग४-त-भ-मै-मु । नीहारशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये
तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-
रूपान्तरेण संवद्भुमयोग्यत्वात् । काष्ठपाषाणादिर्चातरेण संवद्भुमयोग्यत्वात्—ग; काष्ठपाषाणादि-
र्चातरेण (वतरेण—त२; श्वतरेण—भ१.४) संवद्भुमयोग्यत्वात्—त१.२.३.७-भ१.२.४.६.८; काष्ठ-
पाषाणादितरेण संवद्भुमयोग्यत्वात्—त४.५; एतन्नास्ति भ७-पुस्तके । नात्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-
वत्संश्लेषमयोग्यत्वात्—मै-मु । अस्मिन् विषये मंसमुल्लसमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या । अयं मन्त्रः
तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः । काठकमैत्रायणीसंहित-
योरप्ययमागतः । तै. सं. पाठे 'यभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवति' इति वर्तते । तैत्तिरीयसंहितायाः
सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महीधरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति । उभय-
भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते—

वा. सं. महीधरभाष्यं—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाशनेनावृतत्वात् जानीथ यथा नीहारो
नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिषट्कोषयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि
नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् योषमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाशनेन भवन्तः
सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं. सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाशनेनावृतत्वात् जानन्ति ।
यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संवद्भुमयोग्य-
त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्भाष(? द्वोष)मात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनानिर्वचनीयेनाशनेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किन्तु
जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकाङ्क्षिता इति स्पष्टमेव । सायणाचार्येभ्यः पूर्वं यजुर्वेदो
व्याख्यातः अनन्तरमुग्वेदः । 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमुग्वेदो
व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयकृतेष्वेवभाष्योपोद्धातप्रारम्भे लिखितम् । अत एतन्मन्त्रस्य
महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारभितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

च ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्त्रमुचितम् । एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्यूहितः । 'नाप्यत्यन्तं सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वा-
 दभ्यूहितः । 'नात्यन्तं सन्' इति मॅक्समुल्लरमहोदयानामभ्यूहः । तथा च तै सं. सायणभाष्ये
 'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति । लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते ।
 अतः तै, सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः । मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः
 महीधरभाष्यानुसारेणाभ्यूहितः । किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्समुल्लरमहो-
 दयैर्निदिष्टमेव । तै, सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तैलिखितम् । 'संबद्धमयोग्यत्वात्' इति तै.
 सं. सायणभाष्यपाठः । लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूल एव पाठाः । 'संबद्धमयोग्यत्वात्' इति व्याकरण-
 शुद्धः पाठः त४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । 'संबद्धम्' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न
 समन्वैति । 'रोधयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबद्धम्' (अथवा संबद्धं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं
 न 'संबद्धं' इति मॅ-पाठस्य ॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—१-मु । सर्वे जीवाः—मॅ । वा. सं.
 महीधरभाष्ये तै, सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः । अतोऽत्रापि तयैव लिखित-
 मिति व्यक्तम् । मॅक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाव्यमेव । वा. सं.
 तै, सं. भाष्ययोः शुष्मच्छन्दसमानार्थकभवच्छन्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरप-
 युक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति शुष्मच्छन्दप्रयोग एव पूर्वमागतः ॥ न केवलं प्रावृत्तत्वं किंतु
 जल्प्या च । न केवलं नीहारेणैव प्रावृताः किंतु जल्प्या अपि इति विवक्षा । उपर्युद्धृतं महीधरभाष्य-
 मवलोकनीयम् ॥ ९. च्दरंभरा । व्याकरणदुष्टः प्रयोगः ॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युदेवत्यं—ग-त१.२.३.७-म२.६ । मन्युदेवतं—
 त८-म१.४.७.८ । मन्युदैवत्यं—मु । मन्युदैवतं—मॅ ॥ ५६९. १०. [३] उपक्षपणकारी—ग-
 म१.२.४.७ । उपक्षपण°—ग४-म३; उपक्षपण°-त१.२.३.६.७.८; उपक्षपण°-म८ । उपक्षय°-त-
 ४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै, ब्रा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः । तत्रस्थं
 भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ ५७२. २१. [७] हृदयेषु—ग-त१.
 २.३.६.७.८-म-मु । हृदये—त४.५-मॅ ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ पृच्छमानावित्येका—ग-त-म२.४.८-मु । *वित्येषा—म१.६.
 ७-मॅ ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—१ । यज्ञेन (?)—मॅ-मु ॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेषाम् ।
 न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—त४.५.६-मॅ-मु । सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं
 त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचय-
 सादयः—ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—त७; सोमो नो
 नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत
 इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—म२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—
 म६ । मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-म२.४.५.६.८-मु । सिद्धानां—म१.
 ७-मॅ ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते..... । कस्याः स्मृतेर्बचनमिदम् ? ॥ ५७४. १ [३] तं
 सोमं—ग-त-म१.२.४.५.७.८-मु । सोमं—म६-मॅ ॥ वर्धनकामार्थं । नवैधनकामार्थं—ग१.

२-भ२; न वैवेनकामार्थ-ग४-त३.६.८; वैवेनुकामार्थ-त१.२.७; नद्योवनकामार्थ-त४.५; नवैवेनकामार्थ-भ१.४.६.८। वैवेनकामार्थ-मु। मैथुनकामार्थ-॥ ३ [३] यद्वज्रशब्दो—॥ ३-म-मु। 'यत्' इत्यनावश्यकम् ॥ ११ अपशवो वा—ग। अपशवो वो-त१.२.३.६.७। अपशवो-त४.५.८-भ-म-मु ॥ २१ [४] पौर्णमास्याम्—मु। पौर्णमास्याममावास्यायां-त४; पौर्णमास्यायां-त१.२-भ-म-मु ॥ रूपः सोमोऽत्रत्यैः—मु। रूपः सोमोन्त्यैः-ग१.२; रूपास्वोमात्-ग४; रूपासोमास्रैः-त१.२.३; रूपसोमास्रैः-त४.५; रूपास्रैः-त६-म१.४.६.८; रूपाः सोमा अस्वमैः-त७; रूपास्वमैः-त८; रूपासोमास्रैः-भ२; रूपैस्तस्तैः-म७। रूपोऽत्रत्यैः-म-॥ ५७५. १ [५] मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते। मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते-ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते-ग४; मांस परिमाणे मस्यते परिमीयते-त१.२.३; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते-त४.५.७-भ२; मासः परिमीयते-त६-म१.४.६.७.८; मस्यत परिमा-द्यत-त८। मस्यते परिमीयते-मु। परिमीयते-म-॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा वजेत' 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतिद्वयस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ ८ चासि एकैककलाद्वाप्तवृद्धिभ्यां—ग-त३.४.५-भ२-मु। चास्यै केवलाद्वाप्तवृद्धिभ्यां-त१.२.६; चास्यै केवलाद्वाप्तवृद्धिभ्यां हि-त७; वास्यै कैकला - सवृद्धिभ्यां-भ१.६; त्वास्यै केवलसवृद्धिभ्यां-भ७। चासि एकैककलाक्षयसंवृद्धिभ्यां-म-॥ २६ [७] त्रिककुन्नामपर्वते.....आस्रते—॥ ३-म-मु। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेना-जनेन (त्रैककुदेवानां जननेन-त६) सजातीयेन चक्षुष्याजते (चक्षुष्याजते-ग१.२; चक्षुष्यते-ग४; चक्षुष्याजने-म)-ग-त४.५.६.८-भ; त्रिककुन्नाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुष्या-जात-त१.२.३.७। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत-मु। तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम् ॥ ५७६. ४. [८] येनोपशेरते—॥ ३-म-मु। येनोक्तुमर्हति-ग१.२; येनोक्तुमर्हति-ग४; येनानोवति-त१.२; येनोवति-त३-म८; योनेः तुवति-त४.५; येनोक्तुमर्हति-त६; येनावति-त७; येनानोवति-त८; येनोमर्हति-म१; येनोमर्हति-भ२.४; येनोर्हति-भ६। ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६ द्रष्टव्यम् ॥ ५७८. १८. [१६] विनिर्दिष्टे—॥ ३-म-मु। निविष्टे-ग-त६; निविचष्टे-त१.२.३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८; विनिचष्टे-म७ ॥ ५७९. ४. [१८] सुवना सुवनानि—त१.२.३.७-भ२-मु। सुवनानि-ग-म१.४.६.७.८-म-॥ ५. यद्यपि-ग-त-भ१.२.४.५.६.७-मु। यद्यपि-म८। यदि-म-॥ पुनर्जनिरस्ति—॥ ३-म-मु। पुनर्जातिरस्ति-म-॥ ५८०. ३. [२१] यतः एषा—त४। त एषा-ग४। त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मा-त्पूर्वं क्रियाविदवकाशोऽस्ति। एषा-त६.८-भ४.७-म-मु ॥ १४. [२२] लभामि तेन—त-म१.२.४.६.८-म-मु। लभामि तेन-ग; लभामि ते-म७। अवं मन्त्रः कृत्यः ॥ १५. तादृश देव—त-भ२.६.८-मु। तादृश देव-ग। स तादृश देव-म७-म-॥ २७. [२४] अथास्या योक्त्रं विचृतेत्—ग४-भ२-म-मु। अथास्यो योक्त्रं विचृतेत्-ग१.२; अथास्या योक्त्रं विचृते-त१.२.३.७-म८; अथ योक्त्रं विचृते-त६; अथास्या योक्त्रं विचृते-त४.५; अथा योक्त्रं विचृते-म६ ॥ ५८१. ४. येन पाप्मेन—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। येन-त६.८-भ१.४.६.७.८-म-मु। सुमुखो—ग-त१.३.४.५.६.७-म। सुखा-त८। सुखी-ग-त६.८.९.१०.११.१२.१३.१४.१५.१६.१७.१८.१९.२०.२१.२२.२३.२४.२५.२६.२७.२८.२९.३०.३१.३२.३३.३४.३५.३६.३७.३८.३९.४०.४१.४२.४३.४४.४५.४६.४७.४८.४९.५०.५१.५२.५३.५४.५५.५६.५७.५८.५९.६०.६१.६२.६३.६४.६५.६६.६७.६८.६९.७०.७१.७२.७३.७४.७५.७६.७७.७८.७९.८०.८१.८२.८३.८४.८५.८६.८७.८८.८९.९०.९१.९२.९३.९४.९५.९६.९७.९८.९९.१००.१०१.१०२.१०३.१०४.१०५.१०६.१०७.१०८.१०९.११०.१११.११२.११३.११४.११५.११६.११७.११८.११९.१२०.१२१.१२२.१२३.१२४.१२५.१२६.१२७.१२८.१२९.१३०.१३१.१३२.१३३.१३४.१३५.१३६.१३७.१३८.१३९.१४०.१४१.१४२.१४३.१४४.१४५.१४६.१४७.१४८.१४९.१५०.१५१.१५२.१५३.१५४.१५५.१५६.१५७.१५८.१५९.१६०.१६१.१६२.१६३.१६४.१६५.१६६.१६७.१६८.१६९.१७०.१७१.१७२.१७३.१७४.१७५.१७६.१७७.१७८.१७९.१८०.१८१.१८२.१८३.१८४.१८५.१८६.१८७.१८८.१८९.१९०.१९१.१९२.१९३.१९४.१९५.१९६.१९७.१९८.१९९.२००.२०१.२०२.२०३.२०४.२०५.२०६.२०७.२०८.२०९.२१०.२११.२१२.२१३.२१४.२१५.२१६.२१७.२१८.२१९.२२०.२२१.२२२.२२३.२२४.२२५.२२६.२२७.२२८.२२९.२३०.२३१.२३२.२३३.२३४.२३५.२३६.२३७.२३८.२३९.२४०.२४१.२४२.२४३.२४४.२४५.२४६.२४७.२४८.२४९.२५०.२५१.२५२.२५३.२५४.२५५.२५६.२५७.२५८.२५९.२६०.२६१.२६२.२६३.२६४.२६५.२६६.२६७.२६८.२६९.२७०.२७१.२७२.२७३.२७४.२७५.२७६.२७७.२७८.२७९.२८०.२८१.२८२.२८३.२८४.२८५.२८६.२८७.२८८.२८९.२९०.२९१.२९२.२९३.२९४.२९५.२९६.२९७.२९८.२९९.३००.३०१.३०२.३०३.३०४.३०५.३०६.३०७.३०८.३०९.३१०.३११.३१२.३१३.३१४.३१५.३१६.३१७.३१८.३१९.३२०.३२१.३२२.३२३.३२४.३२५.३२६.३२७.३२८.३२९.३३०.३३१.३३२.३३३.३३४.३३५.३३६.३३७.३३८.३३९.३४०.३४१.३४२.३४३.३४४.३४५.३४६.३४७.३४८.३४९.३५०.३५१.३५२.३५३.३५४.३५५.३५६.३५७.३५८.३५९.३६०.३६१.३६२.३६३.३६४.३६५.३६६.३६७.३६८.३६९.३७०.३७१.३७२.३७३.३७४.३७५.३७६.३७७.३७८.३७९.३८०.३८१.३८२.३८३.३८४.३८५.३८६.३८७.३८८.३८९.३९०.३९१.३९२.३९३.३९४.३९५.३९६.३९७.३९८.३९९.४००.४०१.४०२.४०३.४०४.४०५.४०६.४०७.४०८.४०९.४१०.४११.४१२.४१३.४१४.४१५.४१६.४१७.४१८.४१९.४२०.४२१.४२२.४२३.४२४.४२५.४२६.४२७.४२८.४२९.४३०.४३१.४३२.४३३.४३४.४३५.४३६.४३७.४३८.४३९.४४०.४४१.४४२.४४३.४४४.४४५.४४६.४४७.४४८.४४९.४५०.४५१.४५२.४५३.४५४.४५५.४५६.४५७.४५८.४५९.४६०.४६१.४६२.४६३.४६४.४६५.४६६.४६७.४६८.४६९.४७०.४७१.४७२.४७३.४७४.४७५.४७६.४७७.४७८.४७९.४८०.४८१.४८२.४८३.४८४.४८५.४८६.४८७.४८८.४८९.४९०.४९१.४९२.४९३.४९४.४९५.४९६.४९७.४९८.४९९.५००.५०१.५०२.५०३.५०४.५०५.५०६.५०७.५०८.५०९.५१०.५११.५१२.५१३.५१४.५१५.५१६.५१७.५१८.५१९.५२०.५२१.५२२.५२३.५२४.५२५.५२६.५२७.५२८.५२९.५३०.५३१.५३२.५३३.५३४.५३५.५३६.५३७.५३८.५३९.५४०.५४१.५४२.५४३.५४४.५४५.५४६.५४७.५४८.५४९.५५०.५५१.५५२.५५३.५५४.५५५.५५६.५५७.५५८.५५९.५६०.५६१.५६२.५६३.५६४.५६५.५६६.५६७.५६८.५६९.५७०.५७१.५७२.५७३.५७४.५७५.५७६.५७७.५७८.५७९.५८०.५८१.५८२.५८३.५८४.५८५.५८६.५८७.५८८.५८९.५९०.५९१.५९२.५९३.५९४.५९५.५९६.५९७.५९८.५९९.६००.६०१.६०२.६०३.६०४.६०५.६०६.६०७.६०८.६०९.६१०.६११.६१२.६१३.६१४.६१५.६१६.६१७.६१८.६१९.६२०.६२१.६२२.६२३.६२४.६२५.६२६.६२७.६२८.६२९.६३०.६३१.६३२.६३३.६३४.६३५.६३६.६३७.६३८.६३९.६४०.६४१.६४२.६४३.६४४.६४५.६४६.६४७.६४८.६४९.६५०.६५१.६५२.६५३.६५४.६५५.६५६.६५७.६५८.६५९.६६०.६६१.६६२.६६३.६६४.६६५.६६६.६६७.६६८.६६९.६७०.६७१.६७२.६७३.६७४.६७५.६७६.६७७.६७८.६७९.६८०.६८१.६८२.६८३.६८४.६८५.६८६.६८७.६८८.६८९.६९०.६९१.६९२.६९३.६९४.६९५.६९६.६९७.६९८.६९९.७००.७०१.७०२.७०३.७०४.७०५.७०६.७०७.७०८.७०९.७१०.७११.७१२.७१३.७१४.७१५.७१६.७१७.७१८.७१९.७२०.७२१.७२२.७२३.७२४.७२५.७२६.७२७.७२८.७२९.७३०.७३१.७३२.७३३.७३४.७३५.७३६.७३७.७३८.७३९.७४०.७४१.७४२.७४३.७४४.७४५.७४६.७४७.७४८.७४९.७५०.७५१.७५२.७५३.७५४.७५५.७५६.७५७.७५८.७५९.७६०.७६१.७६२.७६३.७६४.७६५.७६६.७६७.७६८.७६९.७७०.७७१.७७२.७७३.७७४.७७५.७७६.७७७.७७८.७७९.७८०.७८१.७८२.७८३.७८४.७८५.७८६.७८७.७८८.७८९.७९०.७९१.७९२.७९३.७९४.७९५.७९६.७९७.७९८.७९९.८००.८०१.८०२.८०३.८०४.८०५.८०६.८०७.८०८.८०९.८१०.८११.८१२.८१३.८१४.८१५.८१६.८१७.८१८.८१९.८२०.८२१.८२२.८२३.८२४.८२५.८२६.८२७.८२८.८२९.८३०.८३१.८३२.८३३.८३४.८३५.८३६.८३७.८३८.८३९.८४०.८४१.८४२.८४३.८४४.८४५.८४६.८४७.८४८.८४९.८५०.८५१.८५२.८५३.८५४.८५५.८५६.८५७.८५८.८५९.८६०.८६१.८६२.८६३.८६४.८६५.८६६.८६७.८६८.८६९.८७०.८७१.८७२.८७३.८७४.८७५.८७६.८७७.८७८.८७९.८८०.८८१.८८२.८८३.८८४.८८५.८८६.८८७.८८८.८८९.८९०.८९१.८९२.८९३.८९४.८९५.८९६.८९७.८९८.८९९.९००.९०१.९०२.९०३.९०४.९०५.९०६.९०७.९०८.९०९.९१०.९११.९१२.९१३.९१४.९१५.९१६.९१७.९१८.९१९.९२०.९२१.९२२.९२३.९२४.९२५.९२६.९२७.९२८.९२९.९३०.९३१.९३२.९३३.९३४.९३५.९३६.९३७.९३८.९३९.९४०.९४१.९४२.९४३.९४४.९४५.९४६.९४७.९४८.९४९.९५०.९५१.९५२.९५३.९५४.९५५.९५६.९५७.९५८.९५९.९६०.९६१.९६२.९६३.९६४.९६५.९६६.९६७.९६८.९६९.९७०.९७१.९७२.९७३.९७४.९७५.९७६.९७७.९७८.९७९.९८०.९८१.९८२.९८३.९८४.९८५.९८६.९८७.९८८.९८९.९९०.९९१.९९२.९९३.९९४.९९५.९९६.९९७.९९८.९९९.१०००.

यज्ञयोगपक्षे—त१.२.३; यज्ञवियोगपक्षे—त४.५-भ२; यज्ञविगपक्षे—त६.८-भ१.४; यज्ञयागपक्षे—त७
 यज्ञाविगपक्षे—भ८। यज्ञांगपक्षे—मै-मु ॥ २६. [२७] गृहप्रवेशनी—ग-त१.२.३.७-मु-मै
 प्रवेशनं—त४.५; प्रवेशिनी—त६.८-भ ॥ ५८२. १३. [२८] पतिश्च—ग-त४.५.६-भ।
 पतिः—त१.२.३.७.८-मै-मु ॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४.
 ५.७.८-भ६.७-मु। पापया रूपया—त६; पापया—भ४। पापरूपया—मै ॥ २. स्याच्चेदिति—
 मु। चदिति—ग४; स्योच्चेदिति—त१.२-भ२.८; स्याच्चेति—त३; स्यच्चेदिति—त७; कथं स्माच्चे-
 दिति—भ१; कथं स्माच्चेदिति—भ४; कथं स्माच्चेदिति—भ६; कस्माच्चेदिति—भ७। स्यादिति—मै ॥
 १२. [३२] जप्या—ई-मु। याज्या (?)—मै ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं—मै-
 मु। विकर्तनं—ई ॥ यत्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति—मै-मु। यत्त्रिधा वासो विकृन्तंति—ग४; यत्त्रिधा-
 त्रिधायसो विकृन्तंति—ग१.२; यत्त्रिधा वास्ये विकृन्तंति—त४.६; यत्त्रिधा वास्ये विकृन्तंति—त८;
 यत्त्रिधा वास्ये विकृन्तंति (विकृन्तनि—भ१.२; विकृन्तति—भ८)—त१.२.३.७-भ१.२.४.८; यद्विधा
 वास्ये विकृन्तति—भ६; यत्त्रिधा वसे विकृन्तंति—भ७। एतदुर्वोचमिति मैक्समुल्लरमतम् ॥ ५८५. ५.
 [३७] यस्यामूरौ। एतत्पदद्वयं द्विवारमागतं न सम्यगर्थमावहति। यस्याम् इत्यलम्। मैक्समुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—मै-मु। प्रपौत्रैः—ई ॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माघवभट्टास्तु.....। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माघव-
 भट्टो वैकुण्ठार्यसुतोऽत्रामिषेतः इति तत्पुस्तकसंपादकैः सी. कुञ्जन् राजा-महोदयैः दर्शितम्। ऋ.
 सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-भ१.२.४.६.८। जन-
 त१.२.३.६.७; जनपदेषु—ग-त४-भ५.७। देशे—मै-मु ॥ ५९०. १७ [७] यथैव इति संहिता।
 'यथैव' इति भाष्यकाराः ॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं—ग४-त४.५.
 ८-भ-मै ॥ एकः किंशब्दः पूरणः—ग१.२। एकः किंशब्दः—ग४-त-भ-मै-मु ॥ ५९१. १४
 [१०] संग्रामं वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति
 संग्रामनामसु—ग४-त७-मु; संग्रामं वा समिति संग्रामसु—त१; संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामसु—
 त२.३; संग्रामं वा समितिः संग्रामसु—भ१.२.४.६.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु—भ७। संग्रामं
 समनमिति संग्रामनामसु—मै ॥ ५९२ [१२] संस्कृतं—ग१.२-त-भ-मु। संसृतं—त४। सुसंस्कृतं-
 मै ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-भ-मु। ईशे—ग४-मै ॥ २७. [१८] सूनामुद्धानं—
 मै-मु। सूनामुद्धानं—ग१.२-त८; सूनामबं—ग४; सूनामुद्धानं—त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धानं-
 भ ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोद्वासं—मै-मु। मृगावासं—ग१; मृगोद्वासं—ग४-त१.२.३.४.
 ५.६.७-भ१.२.४.६.८; मृगोद्वासं—त८; मृगोद्वासं—भ७ ॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्र-
 विस्मृज्यमानमनेन मन्त्रेण—मै-मु। इन्द्रेण विस्मृज्यमानं शस्त्रविद्यानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम् ॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिहरणे—मै-मु। अङ्गाराभिहरणे—ग; आहाराभिहरणे—
 त१.६; आहाराभिहरणे—त२.७; आहाराभिहारणं—त३; अहाराभिहरेण—त४.५; संहाराभिहरणे—
 त८-भ ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यापारान्—मै-मु। मारकव्यवहारान्—ग-त४; मारकावा-
 वाहनं—त१.२.७; मारकावाहनं—त३; मारकव्यवाहनं—त८-भ६; मारकावाहनं—भ२.८। 'मार-
 कव्यवहारान्' इति स्वादिति मैक्समुल्लरमहाशयः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु। शरीरसंधिषु-त४.५-भ७-मं॥ ५९८
२७ [११] यो यातुधानः—*मं। यं यातु°-ग; यातु°-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; त्वं यो यातु°
-त४; त्वं यातु°-त५॥ ५९९. २३ [१४] मारकव्यापारान्—ग२। मारयितव्यान्-त-मु।
मारव्यापारान्-भ-मं॥ २, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ॥ ६००. २० [१७] अस्मदीयाया गोः—ग-त१.
२.३.४.५.७-मु। गोः-त६.८-भ-मं॥ २९ [१८] हिंस्रेभ्यः—ग-त१.२.३.६.७-मु। क्रिभ्यः
-त४; हिंस्रेभ्यः-त५.८-भ२.४.६; हिंस्रेभ्यः-भ८। सिंहेभ्यः-भ१.७-मं॥ ६०२. २५. [२५]
त्वं हरसा—ग त१.२.३.४.५.६.८-भ-मु। हरसा-त७-मं॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] चौषधीः—ग१.२; ओषधीः—ग४; चोषधीः—त१.
२.३.६.७-मु; वोषधीः—भ। बौषधीः—त४.५.८-मं॥ ६०४. ६. [४] समञ्जन्ति—ग-त-भ१.
२.६.७-मु। समञ्जति—भ४-मं॥ ७. [४] स वैश्वानरोऽग्निः—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु।
वैश्वानरोऽग्निः—भ७-मं॥ ८ जगदित्यर्थः—ई-मु। यज्जगदित्यर्थः—मं॥ ६०५. ६ [७] आभि-
मुख्येन जुहुवुः—त७-मं॥ आभिमुख्येन आ जुहुवुः—ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ; आभि-
मुख्येनाभिजुहुवुः—ग४। आभिमुख्येन जुहुवुः—मु॥ १२ [८] अजनयन्त जनयन्ति—ग-त१.
२.३.६.७-मु। अजनयन्त—त४.५.८-भ-मं॥ ६०७. ३ [१३] प्रयक्षम् इत्यादौ—*मं-मु।
प्रयक्षतममित्यादौ—ग१.२; तद् प्रयक्षतमित्यादौ—ग४; प्रयतमिहादौ—त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमि-
हादौ—त६; प्रयतमित्यादौ—त८-भ४.६; प्रयतत्यादौ—भ१; प्रत्यमित्यादौ—भ२.८; प्रत्यक्षत्यादौ—
भ७। ऋ. सं. २.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं तद्व-
दत्रापि॥ २० [१५] द्यावापृथिव्योर्मध्ये—ग-त-मु। द्यावापृथिवीमध्ये—भ-मं॥ ६०८. २
[१६] उत मन्येऽहमेतमनयोर्हि—ग४-त४.५.६-भ६-मं-मु। उत मन्येहमेतयोर्हि—ग२; उत
मन्येदमेतमनयोर्हि—त१.२; उत मन्येहमेतमनयोर्हि—भ१; उत मन्येहमेतमनयोर्हि—भ४; उत मे
हम्यमेतमनयोर्हि—भ७। अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यते॥ ५ विश्वा विश्वानि—ग-त-मु। विश्वानि—
भ-मं॥ ६ मन्यन्ते—ई-मं-मु; मन्यते—तै. सं.॥ [१७] वेत्ति। अस्यानन्तरं 'इति' आव-
श्यकमिति मेक्समुल्लरमहाशयाः॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] वारकैः—ग-त-मु। वरकैः (= वारकैः)—भ। वरकैः—
मं॥ २८ [२] सर्गोऽश्वः। तम्। कृष्णा कृष्णानि—ग-त-मु। सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि—भ।
सर्गोऽश्वः। कृष्णानि—मं॥ ६१०. ७ [३] य इन्द्रः—*मं॥ इन्द्रो—ई-मु॥ यज्ञेषु—ग-भ२।
यज्ञ यज्ञेषु—त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु—भ१.४.६.८-मु। यज्ञे यज्ञे—भ७-मं॥ १५ [४] य
इन्द्रः—ग४-मं॥ ६१०. २१ [५] आवाभिः—ग-भ। आवादिभिः—त-मं-मु॥ २५ गुरुणि
—ई-मु। गुरुणि—मं (मुद्रणदोषः)॥ ६११. २५ [८] उपद्रवाणि—ई-मं-मु। नपुंसक-
लिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः॥ ६१२. १३ [१०] प्राज्ञानां—*मं॥ प्रज्ञानां—ग४-त१.६-भ२.८-मु;
प्रज्ञानानां—त२.३.४.५.७; प्रज्ञानां—भ१.७॥ २९ [१२] पताकास्थानीयो—ग१। पाताका-
स्थानीयो—ग२-त४.५। पताकास्थानीयो—भ७। पताकास्थानीयो—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८-मं॥ ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम्॥ ६१३. १८-१९ [१४] क्व यया हेत्या..... क्व
यया च शक्त्या। यद्यया हेत्या स्वमघस्य द्वितीयार्थे आह्वनभूतमेधुकार्क्याय च शक्त्या भिन्नो

भिनः यद्यदा ल शक्त्या-ग१.२; यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेषबुद्धार्थमागच्छ-
द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा ल शक्त्या-ग४; यद्यदा च शक्त्या-त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । भ-
१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेषबुद्धार्थ-
मागच्छद्रक्षोभिनदो भिनदः यद्यदा च शक्त्या-त४.५ । त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति
पदसमूहे 'यद्यया' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं हरितालेन बिलिप्य 'दा' इति
लिखितम् । यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहृतमेषबुद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभि-
नत् यद्यदा च शक्त्या-#मं-मु । ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-
भ्यते । अतः केवलं ग-त४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्युहितव्यः । 'यद्यया हेत्या' इति
पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः । 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे
ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यया हेत्या' इति पाठानुसारेण 'यद्यया च शक्त्या' इति पाठः
स्वीकृतः । त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यया' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव । यया हेत्या त्वं शन्नू
हृतवानसि यया च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरन्ते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम् ।
'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथावद्धः । 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-
त्वेनास्माभिः स्वीकृतः । ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव । 'अभिनत्' इति मेक्समुल्लर-
पाठः अभ्युहितोऽपि पुरुषव्यत्ययेनावद्धः । 'अभूतमेषत्' अस्य स्थाने 'अहृतमेषत्' इति पाठो
मेक्समुल्लरमहाशयैरभ्युहितः । यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यनन्यगतिकत्वात् स एव स्वीकृतः ।
'अघ' इत्यस्य 'आहन्तृ' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति । तदेवान्नापि युक्तं
स्यादिति प्रतिभाति ॥ ६१४. ७. [१६] शोभना । शोभिता-ग१.२; शोचना-ग४-त-भ२.
४.८ । शब्दवती-भ७-मं-मु ॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः-ग-त४.५ । सुमतीः-त१.
२.३.६.७.८-भ । सुमतीनां-मं-मु ॥ १६. लभेमहि-ग४-त४.५ । लभेम-त१.२.३.६.७.८-
भ२.४.८-मं-मु । लभंत-भ७ ॥

[१०. ९०.] ६१६. २२. [५] माययैव इति-#मं । ययेवेति-त; ययेति-भ । माय-
येति-मु ॥ ६१८. १. [९] सामानि च-त-मु । सामानि-भ-मं ॥ २५. [१२] यत् यावूरू
तद्रूपो-मु । यद्यावूरू तद्रूपो-भ२.८; यद्यदोरू तद्रूपो-त२.४; यद्यदास्तद्रूपो-त१.६.७;
यद्यदोस्तद्रूपो-त३; यद्यारू तद्रूपो-भ४; यातद्रूपो-भ७ । यदूरू तद्रूपो-मं ॥ २६ [१२] ऊरूभ्यां-
ग१.२-मु । उरूभ्यां-त१.२-भ७ । ऊरूभ्यां-मं ॥ ६१८. २७ ब्राह्मणादीनां-ई-मु । ब्राह्मणानां-
मं ॥ ६१९. २३ [१५] दध्यात्यादित्यो-त४ । दध्यात्यादित्यो-त२ । दध्यादित्यादित्यो-
भ-मं-मु ॥ ६१९. २६ युक्तेष्मत्वेन-ग-त४.५-मु । युक्तेनष्मत्वेन-त१.२.३.६; युक्तेनेष्मत्वेन-
त७; युक्तेष्मत्वेन-त८-भ२.४.८; युक्तः षात्वेन-भ७ । युक्तंषनत्वेन-मं ॥

[१०. ९१] ६२०. १३ अग्निदेवत्यम्-ग-त८-भ४ । अग्निदैवत्यं-त१.२.३.४.५.
६.७-भ२.७.८-मं-मु ॥ ६२१. २ [२] आ क्षेतिः अभिगच्छति-ग-त-मु । आ क्षेति-भ-मं ॥
२०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत्
आ चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहिता निर्गता (निर्गत्वा-त१.२.६)
रश्मयो (रामयो-त१.२.६.७) दृश्यन्ते तद्वदाचिकित्रे (तद्वदारिकित्रे-त१.६) प्रज्ञायन्ते (आजा-

यन्ते-त१.६; आज्ञायन्ते-मु)-त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेणसः मानरहिता निम्नवा रश्मयो दृश्यन्ते तद्वदादिचिकित्र - - - ज्ञायन्ते-ग४; सूर्यरश्मयः अरेणसः अपापाः आचिकित्रे आसमन्तात् प्रज्ञायन्ते-ग१.२। सूर्यस्येव - - - मे इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मि-लक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। वर्धस्येव यथा वर्धितु-र्मघस्य। हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र-त६) विचित्रा (चिरित्रा त६; चिरिश्-त१; चिकित्रा-त२; 'विचित्रा' नास्ति-मु) चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टांतः स्तोत्र-पर्यायवर्णितुर्मघस्य ('तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्याय' नास्ति-त६)-त१.२.६.७-मु। तत्र विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायन्ते वि वर्धस्येव यथा वर्धितुर्मघस्य-ग१.२। - - - यथा वर्धितुर्मघस्य-मे इतर-पुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्चतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति। 'यथा' इति पदस्य 'चिकित्रे प्रज्ञायन्ते' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः संजातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तके-ऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यते इति विशेषः। 'चिकित्रे' इति पदस्य पुनरुक्तं समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रवयति। अरेणसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६. १७.२; २६.५; ९.६१.१६; १०.७८.१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६२२. १६ [७] अज्ञा-त-मु। अज्ञानि-भ-मे ॥ १७ काष्ठानि-ग-त-मु। काव्यानि-भ-२.४.८। काननानि-भ-७-मे ॥ २५ [८] चरुपुरोडाशादिके-ग-२-त७-मु। पशुपुरोडाशादिके-ग४। च पुरोडाशादिके-त१.२.३.४.५. ६.८-भ-मे ॥ ६२३. १५ [१०] अग्निन् नान्यः-ग-२-मे। अग्निः नान्यः-ग-१-त१.२.३. ४.६.७-भ-१.६-मु; अग्निः नान्यः-त८-भ-४.८; अग्निः नन्मिः-त५; अग्नि नान्यः-भ-२; अग्निन् नान्यः-भ-७ ॥ ६२४. २६ [१४] कीलाळपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् 'सुरा पिबते' इत्य-स्थानन्तरं 'यद्रा' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. ९२] ६२५. १३ चातुर्विधिकेन-ग४-मे-मु। चातुर्विधिकेन-ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विधिकेहनि-भ-६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ६२६. ५ [३] विपणेः। 'वि पणेः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ ६२६. १५ [४] संबन्धिनमेनमग्निं-ग-त-मु। संबन्धिनमग्निं-भ-मे ॥ ६२७. ३ [६] अन्तरिक्षस्य-ग-त-मु। अंतरिक्ष-भ-मे ॥ १३ [७] पौंस्यं। 'पौंस्ये' इति पदम् ॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा-ग-२। काममार्गान् वा-ग४; कर्ममार्गानर्वा-त१.२.८; कर्ममार्गानर्धान-त६; कर्मयागानर्वा-त७; कर्मयागान् वा-भ १.२.४.६.८; कर्मयोग्यान् वा-भ-७। कर्मयोग्यान्-मे-मु ॥ २३ [११] पत्नी-मे। पत्नी पत्न्यौ-९। पत्न्यौ-मु ॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य-मे। बुद्ध्या-ग-त१.७; बुद्ध्या-त२.३.४.५.६.७.८-भ-२.४.६.८। धिया बुद्ध्या-मु ॥ ६२९. ७ द्यौर्नहुषीयं...एष गर्भः इति बाजसनेयकवचनमन्त्रेषणीयम् ॥ १६ [१३] यागगमने-ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। मागमने-ग४-भ; गमने-त४; यागमने-त६.८। गमने-भ-७-मे ॥ 'अभि अर्चत' इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ २२ [१४] स्वयं समुपार्जितकीर्ति-ग१.२-भ-२.७। सं स्वशस्यमुपा-ग४; स्वयशमुपा-त-भ-१.४.६; स्वयशमुपा-भ-८। उपार्जितकीर्ति-मे-मु ॥ २३ पत्युरपत्यान्तत्वेन-मे। पत्युरपरत्रागन्तत्वेन-ग१.२; पत्युरतत्प्रत्यन-ग४; पत्युरपत्यंतत्रेन-त१.२.३.४.५.६; पत्यु-

पथ्यंतत्त्वेन—त७; पत्युरपतंतत्त्वेन—त८-भ६; पत्युरयतंतत्त्वेन—भ१.२.४.८; यत्युरयतत्त्वेन—भ७।
पत्युरप्रत्युतत्त्वेन—मु॥ २४ सहितां स्तुमः—भ७-मु। सह संस्तुमः—ग४-त४.५-भ६.८; सहसंस्तुमः—
त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहसस्तुमः—त८। सह स्तुमः—मै॥ ६३०. १ [१५] सन्—
त-भ-मु। सन् अनेन—ग। स-मै॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्यर्थिः। तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च। पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः। तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम्।
अनुक्रमण्याः केषुचिद्विहितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः। मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम्। सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि°—ग-भ७-मु। द्योतमानां द्योतमा-
नादि°—त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि°—त७। द्योतमानादि°—त४.५.८-भ१.२.४.
६.८-मै॥ ६३१. ८. [४] अन्थो देवजनश्च—ऽमै। देवश्च-मु॥ २५. [६] उरुध्यतां
रक्षताम्—त१.८-भ। रक्षतां—ग४-त२.३.४.५.६.७-मु। उरुध्यतां रक्षतां—मै॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति—ग-त-मु। प्राप्नोति गच्छति—भ-मै॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र°—ग१.२।
प्रतिशीघ्र°—ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। अतिशीघ्र°—भ७-मै। मैक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या। ‘यशं
प्रति शीघ्र°’ इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम्॥ २६. [९] रश्मि न यथा रश्मि चक्रादिकं—
ग१। रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं—ग२.४-त; रश्मि चक्रादिकं—भ१.४.६; रश्मि न रश्मिमिव
चक्रादिकं—भ७। रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं—मु। रश्मि न यथा चक्रादिकं—मै॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—मै-मु। विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव—ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्—त१; विस्तृताद्रश्मीन्—त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्—भ१.२.४) वर्धयन्त-
त-भ॥ २७. [१३] स्तुतिराववर्त—मै॥ स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते—ग१.२; स्तुतिः साराया
ववर्तते—ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते—त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते—त४.५; स्तुतिः साराववर्त
—त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते—भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त—भ२; स्तुतिराववर्तते—भ७।
स्तुतिराववर्त वर्तते—मु॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-भ४.६.८-मु। ना
विशेषेण—भ१.२। नानाविशेषेण—भ७-मै॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-भ४.५.६.८। शब्दायन्ति—त; शब्दयन्ते
—भ१.२; शब्दयन्ति—भ७-मु। शब्दं कुर्वन्ति—मै॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता—त-भ
२-७। बन्धकसाधनभूता—ग४; बन्धसाधनभूता—ग१.२-भ६.८; बन्धसाधनसाधनभूता—भ१.४।
बन्धने साधनभूता—मै-मु॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५। ते सोमादः—ग४-
त१.२.६.७.८-भ-मै-मु। ‘ते’ इति प्रतीकमग्र आगतमेव॥ १७ ‘गवि अधि अधिषवण°’ इति
साधु इति मैक्समुल्लरमहाशयाः। गवि गव्ये.अधिषवण°-मु॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना
न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु। न युञ्जते सदांस्यात्मना—मै॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—ग-भ६-मै-मु। शप्तवन्तौ मनुजो-
भोग्या—त१; शप्तवन्तौ मनुजौभोग्या—त७; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ
मनुजभोग्या—त४.५; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—भ४; शप्तवन्तौ मनुजौभोग्या—भ७॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

जातो—१-मु । सोममुत्तमाजातो—मै॥ तमुर्वशी तु—ग-म-४-॥-मु तमुर्वशी—त-१.२.३.६.
७.८-म-१.२.६.७.८; तमुर्वशी क—त-४.२ ॥ २ तत्सादन्यत्र—त-१.२.३.८-॥-मु तत्सादन्य-
ग-त-४.५-म-१.२.७.८; तत्सादन्यत्र—त-१; रतदन्यत्र—म-१; वदन्यत्र च—म-३ ॥ ३ एकाकद्वयं
—म-२-॥-मु । एकाकद्वयं—ग-१.२; एकाकद्वयं—ग-४-त-१.२.३.६.७.८-म-१.२.३.७.८; एकाक-
द्वयं—त-४.५; एकाकद्वयं—त-१-म-३ ॥ ८ साश्रे सापश्यदुक्ता—॥-मु साश्रे सापश्यदुक्ता—त-१.
२.३-म-२; सापश्य उक्ता—त-४.५; साश्रे सापश्यदुक्ता—त-६.७; साश्रे सापश्यदुक्ता—त-८; साश्रे
सापश्यदुक्ता—म-१.४.६.७.८ । साश्रे सापश्यदुक्ता—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग-१.
२-त-४.५-म-२ । अहमपीति—ग-४-त-१.२.३.६.७.८-म-८-॥-मु ॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग-४-
म-१.२.६.८ । मय्यभि—त-१.२.६; मय्यभिलाषं मा—त-३.७-मु; मामय्यभि—त-४.५; मा माभि—
त-८ । मा ममाभि—मै ॥ ९ स्वस्या—ग-त-१.२.४.५.६-म-४-मु । तस्या—त-८-म-१.६-मै ॥ १०
[३] मत्सामर्थ्यं—ग-१.२-त-३.४.५-म-१.२.४.६.८-मु । नत्सामर्थ्यं—ग-४; न तत्सामर्थ्यं—त-७;
तत्सामर्थ्यं—म-७ । न मत्सामर्थ्यं—त-१.२.६.८-मै ॥ २० भटा—ग-त-१.७.८-म-२.५.६.८ । भवन
—त-१.२.३.६; भ-त-४ । नरा—म-१.७-मै-मु ॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—॥-मु । यस्य
श्वशुरस्य—ग-त-म-२; यस्य श्वरस्य—म-१.६; यस्वशुरस्य—म-४; यस्यश्वरस्य—म-७ ॥ ६४४. ४ [१०]
कर्मसु कर्मवान् वा । कर्मसु—मै-मु । क. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥
१२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु । सूरक्षणाय—म-१; सूर रक्षणाय—म-२.४; मे क्षणाय—म-६;
सूरक्षणाय—म-७; भूरे रक्षणाय—म-८ । भूरक्षणाय—मै ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग-१.२-म-५.६ । पुत्र-
देवाह—ग-४-म-७; पुत्र एवाह—त; पुत्रदेवाह—म-१.२.४.८ । पुनर्देवाह—मै-मु ॥ १६ शिक्षित-
वत्यस्मि—॥-मु । शिक्षितवानस्मि—१ ॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः—ग-१.२ । वदेर्लेट्यागमः—ग-४;
लेट्या—त-३.७; लेट्या—म-८; लेट्य—त-१.२.४.५.६.८-म-१.२.४.६.७-मै-मु ॥ [११]
एकद्वयं—ग-त-८-म-२.५.८-मु । एकद्वयं—त-१.२.३.४.५.६.७; एकद्वयकद्वयं—म-१; एकद्वय-
द्वयं—म-४; पलकद्वयं—म-६ । एकद्वयकद्वयं—मै ॥ ६४५. १८ [१३] अमादेशः—ग-२ । अषादेशः—
ग-४ । आमादेशः—त-म-मै-मु ॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-म-१ । समर्थः सन्—त-मु । समर्थः—मै ॥
६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग-२-त । एतानि—ग-४-म-मै-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा—
ग-त-१.२.३.६.७-मु । तेषां यथा—त-४.५ । यथा—त-८-म-मै ॥ २१ [१६] परमयित्रीः—ग-त-म-
१.२.४.६.८ । परमयित्री—म-७ । पूरयित्रीः (१)—मै-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि । 'यजाति'
इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त-८-म-मु । प्रसूता—त-१.२.३.६.७ ।
नवप्रसूतिका—ग-त-४.५-मै ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-म-८ । उपाचारो—म-१.२.६.७-मै-मु ॥ १६.
[३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु । रूपाणि—मै ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र हर्षतः—ग-त-१.२.
३.६.७.८-म-मु । हर्षतः—त-४.५-मै ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु । प्रापयन्तु प्रवदसि—मै ॥
[१०. ९७] ६५२. १२. [१] औषधीः औषधयः—ग-त-मु । औषधयः म-मै ॥
१८. सोम्या औषधयः औषधः पुरुषः—ग-१-त-३-॥-मु । इतरपुस्तकेष्वन्यथाः पाठाः ॥ ६५३.
२६. [५] शप्वेति द्विविकरणता—॥-मु । शप्वेति विकरणता—मु । लिखितपुस्तकेष्वन्यथाः पाठाः ॥

पत्यंतंतन्वेन—त७; पत्युरपतंतन्वेन—त८-भ६; पत्युरयतंतन्वेन—भ१.२.४.८; यत्युरयतंतन्वेन—भ७।
पत्युरप्रत्युतन्वेन—मु ॥ २४ सहितां स्तुमः—भ७-मु। सह संस्तुमः—ग४-त४.५-भ६.८; सहसंस्तुमः—
त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहसस्तुमः—त८। सह स्तुमः—मै ॥ ६३०. १ [१५] सन्—
त-भ-मु। सन् अनेन—ग। स-मै ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्थर्षिः। तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च। पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः। तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम्।
अनुक्रमण्याः केषुचिद्विहितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः। मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम्। सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि°—ग-भ७-मु। द्योतमानां द्योतमा-
नादि°—त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि°—त७। द्योतमानादि°—त४.५.८-भ१.२.४.
६.८-मै ॥ ६३१. ८. [४] अन्थो देवजनश्च—ऽ-मै। देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुष्यतां
रक्षताम्—त१.८-भ। रक्षतां—ग४-त२.३.४.५.६.७-मु। उरुष्यतां रक्षतां—मै ॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति—ग-त-मु। प्राप्नोति गच्छति—भ-मै ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र°—ग१.२।
प्रतिशीघ्र°—ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। अतिशीघ्र°—भ७-मै। मैक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या। 'यत्
प्रति शीघ्र°' इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मि न यथा रश्मि चक्रादिकं—
ग१। रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं—ग२.४-त; रश्मि चक्रादिकं—भ१.४.६; रश्मि न रश्मिबि
चक्रादिकं—भ७। रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं—मु। रश्मि न यथा चक्रादिकं—मै ॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—*मै—मु। विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव—ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्—त१; विस्तृताद्रश्मीन्—त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्—भ१.२.४) वर्धयन्त-
त-भ ॥ २७. [१३] स्तुतिराववर्त—*मै। स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते—ग१.२; स्तुतिः साराया
ववर्तते—ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते—त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते—त४.५; स्तुतिः साराववर्त
—त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते—भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त—भ२; स्तुतिराववर्तते—भ७।
स्तुतिराववर्त वर्तते—मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-भ४.६.८-मु। ना
विशेषेण—भ१.२। नानाविशेषेण—भ७-मै ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-भ४.५.६.८। शब्दायन्ति—त; शब्दयन्ते
—भ१.२; शब्दयन्ति—भ७-मु। शब्दं कुर्वन्ति—मै ॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता—त-भ
२-७। बन्धकसाधनभूता—ग४; बन्धसाधनभूता—ग१.२-भ६.८; बन्धसाधनसाधनभूता—भ१.४।
बन्धने साधनभूता—मै-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५। ते सोमादः—ग४-
त१.२.६.७.८-भ-मै-मु। 'ते' इति प्रतीकमग्र आगतमेव ॥ १७ 'गवि अधि अधिषवण°' इति
साधु इति मैक्समुल्लरमहाशयाः। गवि गव्ये.अधिषवण°-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना
न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु। न युञ्जते सदांस्यात्मना—मै ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शतवन्तौ मनुजभोग्या—ग-भ६-#मै-मु। शतवन्तौ मनुजो-
भोग्या—त१; शतवन्तौ मनुजौभोग्या—त७; शतवन्तौ मनुजभोग्या—त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ
मनुजभोग्या—त४.५; शतवन्तौ मनुजभोग्या—भ४; शतवन्तौ मनुजोभोग्या—भ७ ॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

जातो—१-मु। सोमप्रतापजातो—मै॥ तमुर्वशी तु—ग-म-४-मै-मु। तमुर्वशीति—त२.२.३.६. ७.८-म१.२.६.७.८; तमुर्वशी क—त४.५॥ २ तत्पादन्यत्र—त२.३.६.७.८-मै-मु। तदान्यत्र— ग-त४.५-म१.२.७.८; तत्पादन्यत्र—त१; रतादन्यत्र—म४; यदान्यत्र च—म३॥ ३ ऋणकद्वयं —म२-मै-मु। ऋणकद्वयं—ग१.२; ऋणकद्वयं—ग४-त२.३.६.७.८-म१.२.६.७.८; ऋणक- द्द्वयं—त४.५; ऋणकद्वयं—त१-म४॥ ८ साश्रे सापश्यदुक्ता—मै॥ साश्रे सापश्यदुक्ता—त१. २.३-म२; सापश्य उक्ता—त४.५; साश्रे सापश्यदुक्त्वा—त६.७; साश्रे सापश्यदुक्ता—त८; साश्रे सापश्यदुक्ता—म१.४.६.७.८। साश्रे सापश्यदुक्त्वा—मु॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१. २-त४.५-म२। अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-म८-मै-मु॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग४- म१.२.६.८। मय्यभि०—त१.२.६; मय्यभिलाषं मा—त३.७-मु; मामप्यभि०—त४.५; मा माभि०— त८। मा ममाभि०—मै॥ ९ स्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-म४-मु। तस्या—त८-म१.६-मै॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-म१.२.४.६.८-मु। नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—म७। न मत्सामर्थ्यं—त१.२.६.८-मै॥ २० भटा—ग-त५.७.८-म२.४.५.८। भवन —त१.२.३.६; भ-त४। नरा—म१.७-मै-मु॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—मै-मु। यस्य श्वशुरस्य—ग-त-म२; यस्य श्वरस्य—म१.६; यश्वसुरस्य—म४; यस्येश्वरस्य—म७॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा। कर्मसु—मै-मु। ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम्॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु। सूरक्षणाय—म१; सूर रक्षणाय—म२.४; मे क्षणाय—म६; सूरक्षणाय—म७; भूरे रक्षणाय—म८। भूरक्षणाय—मै॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-म५.६। पुत्र- देवाह—ग४-म७; पुत्र एवाह—त; पुत्रवदेवाह—म१.२.४.८। पुनर्देवाह—मै-मु॥ १६ शिक्षित- वत्यस्मि—मै-मु। शिक्षितवानस्मि—१॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः—ग१.२। वदेतेचागमः—ग४; ०लेट्या०—त३.७; ०लेट्या०—म८; ०लेट्य०—त१.२.४.५.६.८-म१.२.४.६.७-मै-मु॥ [११] एडकद्वय०—ग-त८-म२.५.८-मु। एकद्वय०—त१.२.३.४.५.६.७; एडकवालकद्वय०—म१; एकलक- द्वय०—म४; पलकद्वय०—म६। एडकवालक०—मै॥ ६४५. १८ [१३] अमादेशः—ग२। अषादेशः— ग४। आमादेशः—त-म-मै-मु॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-म०। समर्थः सन्—त-मु। समर्थः—मै॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त। एतानि—ग४-म-मै-मु॥ १३ तेषां हृदयानि यथा— ग-त१.२.३.६.७-मु। तेषां यथा—त४.५। यथा—त८-म-मै॥ २१ [१६] प्ररमयित्रीः—ग-त-म १.२.४.६.८। परमयित्री—म७। पूरयित्रीः (?)—मै-मु॥ ६४७. ७ [१८] यजासि। 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-म-मु। प्रसूता—त१.२.३.६.७। नवप्रसूतिका—ग-त४.५-मै॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-म८। ऋषाचारो—म१.२.६.७-मै-मु॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु। रूपाणि—मै॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र हर्यतः—ग-त१.२. ३.६.७.८-म-मु। हर्यतः—त४.५-मै॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु। प्रापयन्तु प्रवहन्ति—मै॥ [१०. ९७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु। ओषधयः म-मै॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त३-मै-मु। इतरपुस्तकेष्ववदाः पाठाः॥ ६५३. २६. [५] शप्वेति द्विविकरणता—मै॥ शप्वेति विकरणता—मु। लिखितपुस्तकेष्ववदाः पाठाः॥

पत्यंततन्वेन—त७; पत्युरपतंतन्वेन—त८-भ६; पत्युरयतंतन्वेन—भ१.२.४.८; यत्युरयतन्वेन—भ७ ।
पत्युरप्रत्युतन्वेन—मु ॥ २४ सहितां स्तुमः—भ७-मु । सह संस्तुमः—ग४-त४.५-भ६.८; सहसंस्तुमः—
त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहस्तुमः—त८ । सह स्तुमः—मै ॥ ६३०. १ [१५] सन्—
त-भ-मु । सन् अनेन—ग । स-मै ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्यर्थिः । तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च । पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः । तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम् ।
अनुक्रमण्याः केषुचिद्विहितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः । मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः ।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम् । सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि°—ग-भ७-मु । द्योतमानां द्योतमा-
नादि°—त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि°—त७ । द्योतमानादि°—त४.५.८-भ१.२.४.
६.८-मै ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च—ई-मै । देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुण्यतां
रक्षताम्—त१.८-भ । रक्षतां—ग४-त२.३.४.५.६.७-मु । उरुण्यतां रक्षेतां—मै ॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति—ग-त-मु । प्राप्नोति गच्छति—भ-मै ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र°—ग१.२ ।
प्रतिशीघ्र°—ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु । अतिशीघ्र°—भ७-मै । मन्त्रसमुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या । ‘यज्ञं
प्रति शीघ्र°’ इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मि न यथा रश्मि चक्रादिकं—
ग१ । रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं—ग२.४-त; रश्मि चक्रादिकं—भ१.४.६; रश्मि न रश्मिभि
चक्रादिकं—भ७ । रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं—मु । रश्मि न यथा चक्रादिकं—मै ॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—ई-मै-मु । विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव—ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्—त१; विस्तृताद्रश्मीन्—त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्—भ१.२.४) वर्धयंत-
त-भ ॥ २७. [१३] स्तुतिराववर्त—ई-मै । स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते—ग१.२; स्तुतिः साराया
ववर्तते—ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते—त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते—त४.५; स्तुतिः साराववर्त
—त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते—भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त—भ२; स्तुतिराववर्तते—भ७ ।
स्तुतिराववर्त वर्तते—मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-भ४.६.८-मु । ना
विशेषेण—भ१.२ । नानाविशेषेण—भ७-मै ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-भ४.५.६.८ । शब्दायन्ति—त; शब्दयन्ते
—भ१.२; शब्दयन्ति—भ७-मु । शब्दं कुर्वन्ति—मै ॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता—त-भ
२-७ । बन्धकसाधनभूता—ग४; बन्धसाधनभूता—ग१.२-भ६.८; बन्धसाधनसाधनभूता—भ१.४ ।
बन्धने साधनभूता—मै-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५ । ते सोमादः—ग४-
त१.२.६.७.८-भ-मै-मु । ‘ते’ इति प्रतीकमग्र आगतमेव ॥ १७ ‘गवि अग्नि अधिषवण°’ इति
साधु इति मन्त्रसमुल्लरमहाशयाः । गवि गव्ये अधिषवण°-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना
न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु । न युञ्जते सदांस्यात्मना—मै ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—ग-भ६-ई-मै-मु । शप्तवन्तौ मनुजो-
भोग्यां—त१; शप्तवन्तौ मनुजौभोग्यां—त७; शप्तवन्तौ मनुजभोग्यां—त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ
मनुजभोग्यां—त४.५; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—भ४; शप्तवन्तौ मनुजौभोग्यं—भ७ ॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

ज्जातो—१-मु। सोममुताज्जातो—मै॥ तमुर्वशी तु—ग-म४-३-मै-मु। तमुर्वशीति—त१.२.३.६. ७.८-म१.२.६.७.८; तमुर्वशी क—त४.५ ॥ २ तल्पादन्यत्र—त२.३.६.८-३-मै-मु। तदान्यत्र— ग-त४.५-म१.२.७.८; तल्पादन्यत्र—त१; रतादन्यत्र—म४; यदान्यत्र च—म६ ॥ ३ *रुणकद्वयं —म२-३-मै-मु। *रुणकद्वयं—ग१.२; *रुणकद्वयं—ग४-त२.३.६.७.८-म१.६.७.८; *रुणक- द्रव्यं—त४.५; *रुणकद्वयं—त१-म४ ॥ ८ साश्रं सापश्यदुक्ता—३-मै। साश्रं सापश्यदुक्ता—त१. २.३-म२; सापश्य उक्ता—त४.५; साश्रं सापश्यदुक्त्वा—त६.७; साश्रं सापश्यदुक्ता—त८; साश्रः सापश्यदुक्ता—म१.४.६.७.८। साश्रं सापश्यदुक्त्वा—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१. २-त४.५-म२। अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-म८-मै-मु ॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग४- म१.२.६.८। मय्यभि°—त१.२.६; मय्यभिलाषं मा—त३.७-मु; मामप्यभि°—त४.५; मा मामि°— त८। मा ममामि°—मै ॥ ९ स्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-म४-मु। तस्या—त८-म१.६-मै ॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-म१.२.४.६.८-मु। नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—म७। न मत्सामर्थ्यं—त१.२.६.८-मै ॥ २० भटा—ग.त५.७.८-म२.४.५.८। भवन —त१.२.३.६; भ-त४। नरा—म१.७-मै-मु ॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—३-मै-मु। यस्य श्वशुरस्य—ग-त-म२; यस्य श्वरस्य—म१.६; यश्वसुरस्य—म४; यस्येश्वरस्य—म७ ॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा। कर्मसु—मै-मु। ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु। सूरक्षणाया—म१; सूरै रक्षणाय—म२.४; मे क्षणाय—म६; सूरक्षणाया—म७; भूरे रक्षणाय—म८। भूरक्षणाया—मै ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-म५.६। पुत्र- देवाह—ग४-म७; पुत्र एवाह—त; पुत्रदेवाह—म१.२.४.८। पुनर्देवाह—मै-मु ॥ १६ शिक्षित- वत्यस्मि—३-मै-मु। शिक्षितवानस्मि—१ ॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः—ग१.२। वदेतेद्यागमः—ग४; *लेट्या°—त३.७; *लेट्या°—म८; *लेट्य°—त१.२.४.५.६.८-म१.२.४.६.७-मै-मु ॥ [११] एडकद्वयं—ग-त८-म२.५.८-मु। एकद्वयं—त१.२.३.४.५.६.७; एडकबालकद्वयं—म१; एकलक- द्वयं—म४; पलकद्वयं—म६। एडकबालक°—मै ॥ ६४५. १८ [१३] अमादेशः—ग२। अणादेशः— ग४। आमादेशः—त-म-मै-मु ॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-म.। समर्थः सन्—त-मु। समर्थः—मै ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त। एतानि—ग४-म-मै-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा— ग-त१.२.३.६.७-मु। तेषां यथा—त४.५। यथा—त८-म-मै ॥ २१ [१६] प्ररमयित्रीः—ग-त-म १.२.४.६.८। परमयित्री—म७। पूरयित्रीः (?)—मै-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि। 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-म-मु। प्रसूता—त१.२.३.६.७। नवप्रसूतिका—ग-त४.५-मै ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-म८। *दुपचारो—म१.२.६.७-मै-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु। रूपाणि—मै ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र हर्षतः—ग-त१.२. ३.६.७.८-म-मु। हर्षतः—त४.५-मै ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु। प्रापयन्तु प्रवहन्ति—मै ॥

[१०. ९७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु। ओषधयः म-मै ॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त३-३-मै-मु ॥ इतरपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ ६५३. २६. [५] शप्तेति द्विविकरणता—३-मै। शप्तेति विकरणता—मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । ब्राह्मणः अ-त४.५ । ब्राह्मणः—
 मे ॥ ६५५. १२. [११] शकुन्यादीनां—ग१.२-त३.७.८-भ५-मु । कुशल्यादीनां—भ१.२.
 ४.८; कुशल्यादीनां—भ६; शकुन्यानां—भ७ । शकुनादीनां—ग४-त४.५-#मे ॥ ग्राहकाद्व्या-
 धात्—ग-#मे-मु । ग्राहकाव्याधात्—त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याध्यात्—भ६; ग्राहकाव्योधात्—भ१;
 ग्राहकाव्यात्—भ४; ग्राहकोवाधात्—भ७ ॥ १९. [१२] समनन्तरशत्रून्—ग४-त-भ१.४.७.
 ८; सामन्तं—ग२ । समनन्तरं—भ२.६-मे-मु ॥ २६. [१३] गत्या वेगेन—ग१.२-त१.२.३.६.
 ७.८-भ१.२.७.८-मु । गत्यनेन—ग४; गत्या वेगेन—भ६ । गतिवेगेन—त४.५-मे ॥ ६५६. १३
 [१५] भद-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम् ॥ ६५८. १४. [२३] अभिहि-
 नस्ति—ग-त-मु । मिहिनस्ति—भ१.४.७.८ । हिनस्ति—भ२-मे ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] तां वाचमिति—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वाच-
 मिति—त४.५-मे ॥ ६६१. १२ [१०] सति आहुतानि—मे-मु । सति आहुतानि ॥ २१
 [११] कुरुकुलजातमपि—#मे-मु । एतत्कुलजातमपि शतनुमपि भूताकुलं वाजमपि—ग१.२;
 भूतकुलजालमपि—ग४; भूताकुलजालमपि—त१.६.७.८; भूताकुलजालमपि—त२.३-भ; भूताकुल-
 जातमपि—त४.५ । 'उलकुलजातमपि' इति मेक्समुल्लरमहाशयैः संभावितम् ॥ २६ [१२] 'मृधः'
 इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] युक्तः सन्—ग-त-मु । युक्तः—भ-मे ॥ २४ माया
 आसुरी ऋते—#मे । माया आसुरीः ऋते—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसुर्यः ऋते—
 ग४; माया आसुर ऋतेन—त४.५ । भाष्यकारैः 'मायाः' इत्यस्य स्थाने 'माया' इत्येकवचनान्तं
 पठितम् ॥ ६६३. ३ [३] संग्रामे—ग४-#मे-मु ॥ ४ शतदुरस्य शतद्वारस्य—ग-त१.२.३.
 ६.७-मु । शतदुरस्य—त४.५-मे ॥ ६६४. ७ [६] व्यहन् । 'हन्' इति संहिता ॥ २७ [८]
 लभयन् । न इति—ग४-#मे । लभयन् न इति—ग१.२; लभयन् न इति—त१.२.३.६.७; अवि-
 दत् अलभत—त४.५-मु; लभयत इति—त८; लंभयन् इति—भ७ ॥ ६६६. १३ [१२] 'इन्द्रम्'
 इत्यस्य स्थाने 'इन्द्र' इति सायणान्चार्यैः पठितं दृश्यते ॥

[१०. १००] ६६६. २० त्वन्त्या त्रिष्टुप् । तु त्रिष्टुबन्तं—अनु. ॥ ६६८. २८. [८]
 सवितृदेवोऽस्माकं—ग-त१.२.३.६.७ । सवितृदेवो नोस्माकं—त४.५.८-भ-मु । सवितृदेवता-
 स्माकं—मे ॥ ६६९. १५. [१०] अङ्ग्वे—त१.२.३.६.७-#मे-मु । अङ्ग्वे—ग१.२; अङ्ग्वे—
 ग४-भ१.४.८; अङ्ग्वे—त४; अङ्ग्वे—त५; अङ्ग्वे—त८ ॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तरण्या अङ्ग्वे' इत्यापस्तम्ब-
 वचनमन्वेषणीयम् ॥ २९ [५] 'कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानं'—#मे । 'कर्षणार्थ गोपान-
 साधनं द्रुममयपानं'—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । 'कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपयमानं'—त४.५ । 'कर्षणार्थ
 गोपानसाधनद्रुममयपानं'—मु ॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं कृतम् । ग४-पुस्तकस्थं द्वितीयपादव्याख्यानं
 पादटिप्पण्यां दत्तम् ॥ ६७२. १ पित्वेनाङ्गित्वात्—ग-त । त्वेनाङ्गित्वात्—भ८; पत्वेनाङ्गित्वात्—
 भ१.४ । तेनाङ्गित्वात्—मे-मु ॥ ३ कदाचिदपि—ग४-त१.२.३.७-मु । कदाचित्—भ-मे ॥ ६
 [६] कीदृशमवर्तं—ग-त-भ८-मु । कीदृशमवर्तं—भ१.२.४.७-मे ॥ २२ [७] अश्वं रथं—१-मु ।

अश्वरथं—मं ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४ । कूपव्याजेन—भ७ । कूपरूप-
व्याजेन—त४.५-भ२.८-मं-मु ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा—ग२.४-मु । अपि वो—त-भ१.२.४ ।
अपि च—मं ॥ अपि चा—भ७ ॥ ६७४. ५ [१०] ईम् एनं—ग-त४.५.८-भ । एनं—त१.२.
३.६.७-मं-मु ॥ १० प्रति—ग४-#मं । प्र—त४.५ । 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'वह्निम्' इत्यस्य
स्थाने 'वह्नी' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ °हलविषयतया—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु ।
°हलविषयतया—त८-मं ॥ १६ [११] धुरौ आपिबद्मानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहको—
#मं । धुरो वा आपिबद्मानो वह्निः वाहको—ग१.२; धुरौ वा आपिबद्मानो वह्निर्वाहको (°वाहका
—त१.७)—ग४-त१.२.३.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो वह्निर्वाहको—त४.५; धुरौ वा आपिबद्मानः
हविर्वाहको—भ१.२.४.८; धुरौ चा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको—भ७ । धुरौ आपिबद्मानः आश-
ब्दमानो वह्निर्वाहको—मु ॥ १९ स्थापयतासन्ध्याम्—ग१.२-#मं-मु । °त सत्यां—ग४; °तासद्यां—
त१.२; °त संध्यां—भ१; °त संध्यां—भ४; °त संध्यां—भ७ ॥ २१ धुरावापिबद्मानोऽपिशब्द-
मानो—#मं । धुरावापिबद्मानो—ग१.२-त७; धुरावापिबद्मानो—ग४; धुरावपिशब्दमानो—त१.२.३.
६.८; धुरावपि पिशब्दमनो—त४.५; धुरौ अपिशब्दमानो—भ१.२.४.८; धुरावपिशब्दौ—भ७ । धुरौ
अपिबद्मानः शब्दमानो—मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. भर्ष्यश्चपुत्रो—त२-#मं । भर्ष्यश्चपुत्रो—ग१.२-त३-मु । भाम्य-
न्श्चपुत्रो—ग४; भाम्यश्चपुत्रो—त१; भाम्यश्चपुत्रो—त७-भ४.७.८; भाम्यश्चपुत्रो—भ१.२ ॥ ऋषभेण
द्रुघणेन । द्रुघणेन ऋषभेण—अनु. ॥ १२. चोरमार्गानुसारकः—ग-त१.२.३.४.५.६.८-#मं ।
चोरमार्गानुसारकः—त७-भ१.२.७.८; चोरमार्गानुसारकः—भ४ । चौर°—मु ॥ ६७७. १. [५]
°चणकादिभक्षकम्—ग४-त१.२.३.६.७-मु । °चरणकादि°—त८-भ१.२.४.८; °चरणादिक°—भ७ ।
°चर्वणादि°—त४.५-मं ॥ २४. [७] उत् उत्कृष्टम्—त१.२.३.७-मु । उत्कृष्टं—ग४-भ ।
उदावन् उत्कृष्टं—मं ॥ ३१. [८] वधौ—त१.२.३.७-भ-मु । बाधौ—भ१; वधौ—भ२.४; शधौ—
भ७ । वध्यां—मं ॥ ६७९. ६. [११] °प्याढागमः—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु ।
°प्याढागमः—ग४-त४.५.६-भ७-मं ॥ अश्रोतेर्वा लिटि तलोपः—ग-त१.४.५.६-भ२.८ ।
अश्रोतेर्वा लिटि नलोपः—त२.३.७-मु; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः—त८-भ१; अश्रोतेर्लिटि वा लोपः—
भ४; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः—भ७ । अश्रोतेर्लिटि वा णल्लोपः—मं । ऋ. सं. १०. १०४. ६.
द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] त्वया दृष्टया—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ । त्वया दृष्टा—ग१.
२ । त्वया—त४.५-मं-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः पचाद्यचि—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.
८-मु । हंतः पचाद्यचि—त३.८-भ७ । हंता पचाद्यचि—त४.५-मं ॥ २०. [२] तत् शत्रुबलं—
ग४-त४.५-मु । तत्शत्रुं बलं—ग१.२; तत्शत्रुबलं—त१.२.३.६.७-भ; तत्शत्रुबलं—त८ । शत्रुबलं—मं ॥
६८१. १. [३] भवन्तीत्यर्थः—त१.२.३.६.७-भ-मु । भवती°—त४.५.८-मं । इषवः ज्ञया न
भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा—ग-त-मु । गच्छतिकर्मा—भ-मं ॥ २८. [६]
जयन्तं—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जयंतं शत्रून्भिभवंतं—त४.५-मं ॥ ६८२. १६. [८]
अस्मत्सहायार्थं—#मं-मु । '°साहाय्यार्थम्' इति भाष्यमिति मेक्समुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां व्यावयितृणां—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। व्यावयितृणां—त४.५-भ७.८-मं ॥
 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ२-
 ८-मु। प्रीतिकानां-भ१.४; प्रीतिकामानां-भ७। सेवकानां-ग४-त४.५-मं ॥ ६८३. १७.
 [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु। विमोहयन्ती-भ-मं ॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवज्रिन्द्र—५-मं-मु। 'शक्तिमज्जिन्द्र' इति
 शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—*मं-मु। महूजाज्ञानन्तो—ग१.२; यज्ञं षष्ठमहर्जानन्तो—ग४; यज्ञं
 महर्जानन्तो—त१.२.३.६.७-भ; यज्ञं महर्जातं यातगितांगिरसः—त४.५; यज्ञमहर्जानन्तांगिरसः—त८ ॥
 ६८६. ५. [६] तत्प्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। सुप्रत्यस्य—त४.५। तत्प्रत्ययस्य-भ२-
 मं-मु। ऋ. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने।
 वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन-ग४; वृत्रहत्याय मेहवमे—त१.२.३.६.७-भ२.८;
 वृत्रहत्यायां मे हवं—त४.५; वृत्रहत्याय मेहवमे—त८; वृत्रहत्याय मे-भ१.४; वृत्रहत्याय-भ७। वृत्र-
 हत्यायां—*मं-मु ॥ १४. [१०] शक्रः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.८-मु। शक्रः—
 त८-मं ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्। कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-भ१.२-मु। ऐन्द्र-
 कुत्सपुत्रो—त२.६.८-भ४.७.८-मं ॥ २२ स ऋषिः—५-मु। ऋषिः—मं ॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—
 ग। शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-भ-मं-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.
 ६.७-मु। केशा केशिनौ—ग४। केशिनौ—त४.५-भ-मं ॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रस्तौति—
 ग४-त-भ२.४.५.८-मु। प्रास्तौति-भ१.७। प्रास्तौत्—मं ॥ ६९०. २३ तद्वती—*मं। यद्वती—
 त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्वती—त८-भ१.२.४.८; यद्वा-भ७-मु ॥ 'विश्वायुस्तन्वम्'
 इत्यस्य स्थाने 'विश्वामिस्तनुम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-भ
 १.२.४.८-मु। प्रीयमाणो वा-भ७-मं ॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-भ२.७।
 दर्विरप्यरेपाः-भ१.४.८। दर्विररणिरेपाः-मं-मु ॥

[१०. १०६] ६९२. ६. ग४-लिखितपुस्तकं १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अश्विदेवत्यम्—
 ग४-त-भ१.४.७.८-मु। ०दैवत्यं-भ२-मं ॥ ८ तिरिक्तोक्त्य—त४.५.७.८-भ१.२.४.८-मु।
 ०तिरिक्तोक्त्य-ग४; ०तिरिक्तोक्त्य-त१.२.३.६; ०तिरिक्तोक्त्य-भ७। ०तिरिक्तोक्त्य-मं ॥ १८ [१]
 अपसा अपस्विनौ—ग४-त१.२.३.६.७-भ-मु। बाह्यसा अपस्विनौ—त४; अपबाह्यसा अपस्विनौ—
 त५। अपस्विनौ—त८-मं ॥ २३ लङ्घि—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ। लटि—त४.५। लङ्घि—मं-मु ॥
 ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगौ—ग४-भ१.२-मु। प्रायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८;
 प्रायोगेन प्रयोगो—त४.५-भ४। प्रायोगेव-भ७-मं ॥ ६९३. ११ नापगच्छतः—ग४-त-मु।
 आगच्छतः-भ७। अपगच्छतः-भ१.२.४.८-मं ॥ ६९४. ९ [४] भवार्थे—त-मु। तवार्थे—
 ग४। भावार्थे-भ-मं ॥ २२ [५] भवे—त५.८। भावे-ग४-त३.४.६.७-भ२.८-मं-मु ॥
 शिम्बाता शिम्बातौ—त७-भ१.२.८-मं-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—भ७। हेतुनातितं
 व्याप्तमिति-मु। हेतुनातितं प्राप्तमिति-मं ॥ हेतुना आतं व्याप्तव्यमिति-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८;
 हेतुना आतं प्राप्तव्यमिति-त४.५ ॥ सहावस्थानात्—ग४। सहावस्थानात्-त५; सहवेख्या-

तान्-त४; सहावस्थितान्-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८ । सहावस्थित०-भ७-मै-मु ॥
 ३१ सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन—*मै-मु । सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे-ग४-त१.२.३.६.७.८;
 सुखस्य विवक्षितत्वेन-त४.५; सुखकरत्वक् विवक्षितत्वे-भ४ ॥ ६९५. ७ [५] पुरीषं पुष्पातेः
 पोषयतेर्वा । 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] तुर्फरी—त६.
 ७-भ१.२-#मै-मु । तुर्फरी-त१.२.३.८-भ१.४.८; 'तुफरी-त४.५ ॥ २५ अस्मादीकनि—
 *मै-मु । अस्माकन्-ग४; अस्मादिति-त१.२.३.७.८; अस्मादिति-त४.५; अस्मादितीष्-त६ ॥
 २७ उदन्नादेशः—ग४-#मै । उदन्यादेशः-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु; उदनादेशः-त४ ॥ रत्ने
 इव—भ१.२-#मै । रत्नेर्वश इव-ग४; रत्ने इव-त१; तन्ते इव-त२.३.७; रत्ने इव-त४.५;
 रत्ने इव-त६; रत्ने इव-त८; रत्ने इव-भ४.८; रत्नेव-भ७ । जाताविव-मु ॥ ६९६. ११ [७]
 वायुर्न वायुरिव—त४.५-भ२.५.८ । वायुरिव-त१.२.३.६.७.८-मै-मु ॥ २८ [८] आह्लादकं—
 त४.५-भ२-मु । आह्लादिकं-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै ॥ ६९७. ८ [९] स्मरतेर्लेख्या-
 ङागमः—त३.७.८-भ२.८-मु । स्मरतेर्लेख्याङागमः-त२-भ१.४; स्मरतेर्याङागमः-भ७; स्मरते-
 र्लेख्याङागमः-त४.५.८-मै ॥ ६९८. ५ [११] गोरूप्यस्य—*मै । गोरूप्यस्य—ग४; गोरूप्यस्य—
 त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; 'रथं धनं वोचतः स्व-त४.५; गोरूपस्यातस्थितं-भ७ । गोरूप-
 स्यन्तःस्थितं-मु ॥ ८ आ अप्राः—त४.५ । विलिप्राः-ग४ । अप्राः-त१.२.३.६.७.८-भ२.
 ८-मै-मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] चैत्रमासे तयोरिन्द्रः । किमस्य मूलम् ? ऋ. सं. ३.
 ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपोदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धता ॥ ६९९. १५ [३] पालिनी । मैक्समुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] हविर्मिष्य—त-भ१.४.७.८-मु । हविर्मिष्या-भ२-मै ॥ ३०
 [४] एतौ—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । तौ-त४.५-मै ॥ ७००. २७ [६] लिट्स्वरः—त१.
 २.३-भ-मु । लिट्स्वरः-मै ॥ ७०१. २६ [९] अनाहूयमानाः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
 आहूयमानाः-त४.५-मै ॥ ७०२. ३ [१०] शरीरावयवविशेषशोभया—त१.२.३.७-मु ।
 शरीरावयवविशेषशोभया-भ । शरीरावयवशोभया-मै ॥ ८ देवमानमिव देवयानमिव—त४.५-
 भ१.४.५.७ । देवमानेव देवयानेव-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव-
 भ२ । देवमानमिव-मै ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] 'निर्गूढा गा—त७-#मै । 'निर्गूढा गा—त१.३.
 ८-भ१.४.८; 'निर्गूढा गा—त२-भ२; 'निर्गूढा गा—त४; 'निर्गूढा गो—त६; 'निर्गूढा गा—भ७-मु ।
 'निर्गूढा गा—अनु. ॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] हिन-
 स्त्वेव—*मु । हिनस्त्वेव-मै ॥ ७०४. २३ [५] को वा—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । को
 नाम-त४.५-मै ॥ ७०५. ३ [६] जसः सुः—ग१.२ । जसः-त२-भ१.४; जसः स-त४.
 ५ । जसः शः-मै-मु ॥ ६ सुखयेत्—ग१.२-त४.५-भ७ । सुखयत्-त२.६.८-भ१.४ । सुखयत्
 -मै-मु ॥ ७ लेट्याङागमः—ग-त१.२.३.६.७-भ-मु । लेट्याङागमः-त४.५-मै ॥ १६ [७]
 अतो लोप—ग२-मु । अतो लोपौ—त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; अनो लोपौ—भ१.७ । आतो
 लोप—त४.५-मै ॥ २६ [८] ददतिष्ठन्—ग२ । दतिष्ठन्-त१.३.६.७.८-भ१.२.४; दतिष्ठन्

—त४.५; अतिष्ठन्—त२; द्यतिष्ठन्—भ७; दितिष्ठन्—भ८ । अध्यतिष्ठन्—मं-मु । ऋ. सं. १.३३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] समूहापेक्षयैकवचनम्—ग-त-भ२.८-मु । समूहा-पिक्षेरेक°—भ४; समूहापेक्षएक°—भ७ । समूहापेक्षैक°—मं ॥ २० [१०] छद् अपवारणे—त१. २.३.६.७.८-मं-मु । छद् आवरणे—ग-त४.५; छद् अपवारणे—भ१; छंद अपवारणे—भ४; छद् आपवारणे—भ७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] ग्रहीतव्यमेव—त४.५ । ग्रहीतव्यमेव—त३.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥ ७०९. २१ [६] अव्यवहार्यत्व°—भ४-मु । अव्यवहार्यत्व°—त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । अव्यवहार्य°—त४.५-भ१.७-मं ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] स्वादय—त-भ८ । स्वादयस्व—मं-मु ॥ स्वादूकुरु—मं । स्वादूकुरु—ग-त-भ-मु । ७११. १० [३] स त्वं—ग२-त४.५-भ-मु । स त्वं देत्वं—त१. २.३; स त्वं देव त्वं—त६.८; स त्वं त्वं—त७ । स त्वं देव—मं ॥ ७१२. १४ [६] उषासानक्ता उषाश्च—ग१.२-त४.७ । उषसानक्तोषश्च—त३.५.६.८-भ२.८-मं-मु ॥ १६ कीदृश्यौ—ग१. २-त४.५-भ१.२.५.८ । कीदृश्यो—त१.३.७.८; कीदृश्यो—त२.६; कीदृश्यौ—भ१.४ । कीदृश्ये—मं-मु ॥ ७१३. ६ [८] आ एतु—ग१.२ । एतु—त-भ-मं-मु ॥ ७ जानाना—ग१.२-त१.२.३. ६.७.८-भ२.५.८-मु । जाना—भ१.४; जनानां—भ७ । जानती—त४.५-मं ॥ २२ [९] जानानस्त्वं—त-भ-मु । जानंस्त्वं—मं ॥ ७१४. ४ [१०] स्वादूकुर्वन्तु—ग२ । स्वादू°—त५ । स्वादं°—त३.४.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ दशाष्टादंष्ट्रः । 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २२ [१] बुद्धयनु°—ग१-मं-मु । बुद्धयानु°—ग२-त-भ ॥ ७१५. १६ [३] भौवादिकः — — —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं छतः । किंतु लिखितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [४] मीङ् हिंसायाम्—ई-मं-मु । 'मीङ् हिंसायाम्' इति भाष्यम् ॥ ७१६. २४ [७] तदानीं—ग१.२-मं-मु । इदानीं—त१.२.३.६.७.८-भ; तदनु—त४.५ ॥ ७१७. १५ [९] अनुदात्तेत्—ग१.२-त४.५.८-भ । उदात्तेत्—त१.२.३.६.७-मं-मु ॥ २१ क्रीडन्ति—त४.५ । क्रीडंते—त१. ६.८-मं-मु ॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] त्वां—त४.५.८ । त्वा त्वां—त१.२.३.६.७-भ-मं-मु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] विश्वेभिः—ई-मु । विश्वेभिः सर्वेभिः (१)—मं ॥ ७२३. २८ [७] या यानि—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । यानि—मं ॥ ७२५. १ [१०] मन्यतेर्लोपि—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । मन्यतेर्लोपि—ग१.२-त४.५-मं ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ सूक्तं वैश्वदेवम्—ग१.२-त४.५ । सूक्तं—त१.२.३.६.७.८-भ-मं-मु ॥ ७२८. १ [६] स्तुतशस्त्रादिरूपेण—ग१.२-त१.४.५.७-भ५ । स्तुतशस्त्रादि°—त२.३.६.८-भ२.४.८ । सन्शस्त्रादि°—भ७ । संतः शस्त्रादि°—मं-मु ॥ ७२८. २२ [८] उक्थानि—ग१.२-भ५.८-मु । उक्थानि—त१.३.६.७.८-भ२-मं ॥ २७ प्रतिक्षणं—त-भ४.७. ८ । प्रतिक्षीणं—ग१.२ । प्रतिलक्षणं—भ१.२-मं-मु ॥ ७२९. १९ [१०] सप्तांश्वाः—ग१.२-त-भ२.५.८-मु । तांश्वाः—भ१.४; संख्याः—भ७ । अश्वाः—मं ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । सूत्र्यानायापि—त१.२. ६.८; स्तुवपानीयापि—त४.५; सूनांयानायापि—त३; सूनपानायापि—त७-भ१.४; नपानायापि—भ७; सूनपामीयापि—भ८ । पानायापि—मै-मु ॥ ७. समासान्तस्यानङः ... °नङभावः—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—*मै-मु । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—ग१.२-भ२; नहि स्तनयानाय न गच्छतीति—त१.२.३.८-भ१.४; तर्हि स्तनपानायेति—त४.५; नहि स्तनयानाय नायन गच्छतीति—त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति—त७; तर्हि तनपानाय न गच्छतीति—भ७ ॥ १०. न याति—*मै । नायाति—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ; नु याति—त४.५; न पाति—मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । इनो न समर्थः—त४.५-मै-मु ॥ ७३१. २४. [४] प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—*मै । प्रकर्षेण सिषासन्तः—ग१.२; प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—त१.२.३.६.७.८-भ२.८; प्रकर्षेणा-सिषन्तः—त४; प्रकर्षेणासिषन्तः संत—त५; प्रकर्षेण सिषन्तः—भ१.४.७ । प्रशिषन्त प्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः—मु ॥ ७३२. १. [५] शब्दार्थादशिशुषी°—*मै-मु । शब्दार्थादशिशुषिणी°—ग१.२; शब्दार्थादन् (°बन्—त७) पृथ्वी°—त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपृथ्वी°—भ ॥ कन्प्रत्ययः—*मै । वन्°—त४.५; वन्°—मु इतरेषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य—ग१.२-त४.५-भ७-मु । च प्रकृष्टस्य—त१.२.३.६.७.८-भ । च प्रकृष्टस्य च—मै ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वर्तमानस्य—त४.५-मै ॥ २८. [७] वसु धनम् । ‘वसु धवे’ इति संहिता । ‘वसुः स्तवे’ इति पदपाठः ॥ ७३३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥ १०. [८] ‘अन्नं वा आज्यम्’ इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] लेट्याडागमः—ग१.२-त१.३.७.८-भ१.२.७.८ । लट्यागमः—भ४ । लेट्याडागमः—त२. ४.५-मै-मु ॥

[१०. ११६.] ७३४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४. ५.८-मु । सोमस्य—मै ॥ ७३५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५. ८-मु । नुडागमः—त४.५; नुडभावः—भ७ । नुडागमाभावः—मै ॥ ७३६. २१ [७] ऊयि च इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-*मै-मु । दुयिवेद्यत्वाद्यु°—त१.२.३.६.७.८-भ८; सुवेत्याद्यु°—त४.५; दुःयिवेद्यत्वाद्यु°—भ१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० °प्रशंसाद्ये—*मै-मु । °प्रशंसासाख्ये—ग१.२; °प्रशंसावाद्ये—त१.२.३.६.७.८; °प्रशंसाद्ये—त४.५; °प्रशंसाचाद्ये—त७-भ१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] चक-मानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय—त३.५.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ११ अति-थये—ग१.२ । अतिथयेन—त-भ-मै-मु । ७३९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—*मै-मु । व्यतिरेकेन°—त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ ॥ २० [५] एव खलु—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ । एते खलु—त८ । खलु—त४.५-मै-मु ॥ २२ चक्रा चक्राणि—ग२-त४.५ । चक्राणि—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २९ ‘अप्रचेताः’ इति पदस्य उभयथा व्याख्या-तत्वात् ‘यस्य न भवति स वा’ इत्यावश्यकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं मामुष्मि-कमिति—ग१.२-त-भ२.४.८-मु । नैहिकं न्वामु°—भ१; नैहिन्वामु°—भ७ । ऐहिकमामुष्मिकमिति—मै ॥ १७ [७] शास्त्रार्थमब्रुवाणाञ्जनात्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमब्रुवानाञ्जनात्—मै । अक्षस्य जनस्य—भ; अज्ञस्य जनस्य—ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] °तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । °तेजस्क-त४.५-मँ ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] अकार्षम्—*मँ-मु । अकार्षं-ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.७.८; अकार्षी-त७; आकार्षं-भ४ । 'अकर्षम्' इति पाठः पीटर्सेन्महाशयैः स्वीकृतः ॥ १७ [१२] नामौ—*मँ । लभौ-त१.२.३.६.७.८; नभौ-त४; नतो-त५; लाभौ-भ७ । नभौ-मु ॥ 'अभिनभ्यम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥ १९ अव्ययीभावः—ग१.२-त७-भ१.२.४-मु । अव्ययीभाव°-त३.४.५.६.८-भ७.८-मँ ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] स्त्रीपुंसरूपेण—त-भ । स्त्रीपुंसरूपेण-मँ-मु । ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम् ॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-भ । बहुलानि (?)—मँ-मु । षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १३ [६] ढत्वकत्व°—ग१.२-त१.२.३.४.५.७-भ८-मु । ढत्व°-त६; ढत्वकत्व°-भ१.२.४ । टत्वकत्व°-त८-भ७-मँ ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । परमात्मनः सकाशात्-ग१.२-त४.५-मँ ॥ ९. वियदादीनां—भ४.७ । वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां-त-मँ-मु ॥ —°स्तदुपाहितो—त-भ-मु । °स्तदुपाहितो-मँ ॥ ७५२. १७ [३] इत्येकदेश°—१-मु । इत्येकदेश°-मँ (मुद्रणदोषः ?) ॥ १९ पूर्वपदस्य—ग१.२ । पूर्वपदं-भ२.८-मँ । पूर्वपदं..... आद्युदात्तं-मु ॥ ३१ [४] प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः । प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिशः ईशितव्याः-ग१.२-भ२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः-त१.२.३.६.७.८-भ८-पीटर्सेन् । ईशितव्याः-त४.५ । प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः-मु । प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानांता वा-मँ । मँक्समुल्लरटिप्पणी^१ पीटर्सेन्टिप्पणी^२ च द्रष्टव्या । उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ । लिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूहो मास्त्विति पीटर्सेन्महाशयानां मतम् । अस्मन्मते 'प्राच्यारम्भा' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न 'ईशानान्तो वा' इति । 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात् 'प्राच्यारम्भा' इत्यावश्यकं प्रतिभाति । प्रथमतः भाष्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राच्यारम्भा दिशः' इति व्याख्यातु-मैच्छत्, परं अनन्तरं 'बाहू' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान् । मँक्समुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः । 'भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च' इति यदि स्यात्, समीचीनमभविष्यत् । 'ईशानान्ताः' इत्यभ्यूहस्तावत् सर्व-यानावश्यकः प्रतिभाति । यंस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवद्भवम् । वस्तुतः यस्येमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः.....भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः' इति पाठः समीचीनः स्यात् । किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः 'प्राच्यारंभा' इत्यभ्यूह पाठ-निर्धारणमावश्यकम् । 'इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम् ॥ ७५३. ५ [५] उदूर्णविशेषागहनरूपा वा—भ७-मु । उदूर्णविशेषागहनरूपा कृता-ग१.२; उदूर्णविशेषागहनरूपा तता-त१.२.३.६.७.८-भ४.५.८;

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii. f. (2nd Edn.).

2. Hymns from the Rgveda (Bombay, 1888).

उद्गूर्णविशेषागहनरूपा-त४.५; उद्गूर्णविशेषागहनसंपा तता-भ२ । उद्गूर्ण विशेषागहनरूपं वा-#मौ
२०. [६] अत एव अभ्यस्ता-ग१.२-त४.५ । अभ्यस्ता-त१.२.३.६.७.८-भ-मौ-मु ॥
७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च-ग१.२-त४.५-भ२ । यश्च-त१.२.३.६.७.८-भ१.
४.७.८-मौ-मु ॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेख्यडागमः-ग१.२-त४.५-भ७-मु । लेख्याडा-
गमः-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८ । लेद् लेख्यडागमः-मौ ॥ २९. विश्वशब्दोपपदात्-
ऽमु । विश्वशब्दोपपदात्-मौ ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं पृणन्तं-ग२ । यजमानं तं-त१.२.
३.७.८-भ । यजमानं-मौ-मु ॥ २२. [५] नोऽस्माभिः । 'नः' इति मन्त्रे नास्ति ॥ ७५८. २.
[६] सुशकां-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८-मु । सुशकां-त४.५; सुशक-भ१;
सुशकं-भ७ । सुशक्यां-मौ ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे - - - -भ७-मौ । नभस्यकाथ जात
तस्यास्य हर्षतस्य पृष्ठं दर्शि दृश्यते । ऋतस्य उदकस्य सानौ उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टवे भ्राद् दीप्यमानं
तमिमं समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थानं-ग१.२ । आकाशस्य पंक्तिरेका त्यक्तास्ति-त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.५.८ । नभस्याकाशस्य-त४.५-मु ॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य-उपगत्य-ऽमौ-मु ।
अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम् ॥ २५. जरयितारं-ग२ । रजयितारं-त१.२.
३.६.७.८; रजतारं-भ; जारयितारं-त४.५-मौ-मु ॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् धृञो वः-
ग२-मौ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १६. गन्भावश्च-त४-#मौ । गन्नावश्च-त५ ।
गंभावश्च-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी-ऽ । आग्नेय्याद्या-अनु. ॥ ७६३. २१. [४]
बहून् संवत्सरान्-ऽमु । संवत्सरान्-मौ ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि-त१ । दधामि प्रयच्छामि-
ग१.२-त४.५-भ२; दधामि-त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि-त७ । धारयामि-त३.८-भ१.
४.७.८-मौ-मु ॥ ७६७. [४] आसोच्छ्वासं-भ७ । आसोच्छ्वासादि-त-भ२.८-मौ-मु ॥
११. श्रुप्रत्ययः । धातोः-त२-भ४.७ । श्रुप्रत्ययः धातोः-त१.३.६.७.८-भ२.५.८;
श्रुप्रत्ययः-त४.५; अश्रुप्रत्ययः धातोः-भ७ । ध्रुधातोः-मौ-मु ॥ २४. [५] यं कामये-ग१.२ ।
कामये-त-भ-मौ-मु ॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मात्-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
सर्वात् (१)-त४.५-मौ ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु-ग१.२-भ२ । विवादपदेषु-त१.२.
३.६.७.८-भ१.४.७.८; विवादेपदेषु-भ५ । विवादेषु-त४.५-मौ-मु ॥ ११. अङ्-त१.२.३.६.
७.८-भ१.२.४.८ । आङ्-भ७ । अद्-त४.५-मौ । आद्-मु ॥ षण्मोर्वीरंहसः..... । श. ब्रा.
१.५.१.२२; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम् ॥ २२. [५] यथा-भ२.७ । तथा-
ग१.२-त-मौ-मु ॥ २३. प्रथतध्वम्-ग२-त-भ२.८ । प्रथध्वं-भ१; प्रथत्वध्वं-भ४ । प्रयच्छध्वं-
भ७-मौ-मु ॥

[१०. १२९.] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र-#मौ-मु । सृष्टिस्थित्यादि-
प्रलया-ऽ ॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन-ग१.२-भ२-#मौ-मु । चापेक्षामुखेन-त१.२.७-

भ७; चापेक्षामुखेन—त३.८; चाक्षेपमुखेन—त४.५; चाक्षामुखेन—त६; चाणाक्षामुखेन—भ८; चापेक्ष्यमुखेन भ४ ॥ ११. आत्रियमाण०—ग१.२-त-भ२.४.८ । आचार्याभावादात्रियमाण०—भ७-मै-मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-भ२.८ । भा-त२.६.८; मा-त३; भोग-त४-भ४; भोगि-त५; न-त७ । वा-भ७-मै-मु ॥ २१. दुरवस्थानं—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मु । दुःखस्थानं—भ४.७.८-मै ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-भ४.७.८ । ओदना—त२.६.८; उदना—त३.७; ओदन-त१; उदनः—भ२ । ओदनं—त४-मै-मु ॥ ६. रात्र्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । आह न रात्र्या अहश्च—त४.५-भ४.७ । न रात्र्या-मै ॥ नासीत्—ई-मु । आसीत्-मै ॥ १२. शुद्ध—*मै-मु । शुभ्र-त१.२.३.४.५.६.७-भ; शुध्र-त८ । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध’ इति कुत उद्धृतम् ? ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—*मै-मु । तद्रूपतां तदासतां-त१; तद्रूपतां तदात्मतां—त२.४.५.६.७-भ२.७.८; तद्रूपतां तदात्मनां—त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः । आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे—भ४-मु । इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेथो—त१-भ२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितथा—(‘गतिरथा-त७’)—त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थमवगमितेथा—त४.५; इति श्रुतिरात्मनेऽर्थमवगमितेथे—भ७ । इति श्रुत्यात्मनेऽर्थमवगमितेथे—मै । ‘श्रुतिः’ इति पदमनावश्यकम् । मै-पाठे ‘तथा चाम्नायते’ ‘इत्थम्’ इत्यनावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] निगमयति—ई-मु । निर्गमयति (?)—मै ॥ ७८३. ५. [७] द्रढयति—भ४-मु । दृढयति—त-भ२.८-मै ॥ ६. न कदाचिद्—ग१.२-त४-भ२.४.७ । कदाचिद्—त१.२.३.५.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ १४. ‘बोधो न तर्हि’—ई । ‘बोधो न तर्हि (?)’—मै-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—ग२ । ईश्वरः वेद—त३.६.७.८-भ२.८; ईश्वरवेद—त४.५ । ईश्वरो वेदं—त१-मै-मु ॥ २०. गते व्याप्ते—ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५ । व्याप्ते—त४.५ । गंतव्ये—मै-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—ग१.२ । यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको—त१; सर्गालोच्छ्रो—त७; सर्गालोको—भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः—त१.२.६.७-भ५ । — । पितरः—मै । पितरः—मु ॥ ८ सर्जनेन—ग१.२ । सर्वजनेन—त-भ । स्ववयनेन—*मै-मु । ‘स्वसर्जनेन’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ विश्वतः सर्वतः—ई-मु । सर्वतो विश्वतः (?)—मै ॥ १७ एवमायामविस्तारवान् । एवमायावि०—ग१.२-भ२; एकमायावि०—त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । एवमायतो विस्तारवान्—मै-मु । ६ पङ्क्तिर्दृष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] सर्वयागोपकरणाः—ग१.२-भ-मु । यागोपकारणाः—त । यागोपकाराः—मै ॥ ७८८. ३१ [३] वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च । एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] सुष्ठु त्राता—ई-मु । सुत्राता—मै ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मैत्रावरुणं.....‘देवतान्त्या । ‘मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गो-क्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ग१.२-भ । हे मित्रावरुणौ—त-मै-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः—त-भ-मु । इत्यकार०—मै ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—भ२.८-मै-मु । मित्रावरुणौ वा—ग१.२-त४; मित्रावरुणो वा—त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणो—भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५ । हे इन्द्र—त३.६.७.८-

भ२.८-मै-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५। तादृशं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ त्वा
त्वां—त४.५। त्वां—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ १९ °लोपः। गतमन्यत्—ग१.२-त४.५।
°लोपः—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ७९६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५। कर्मण्यप्—
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्राप्ति—त१.२.३.६.७.८-भ। आप्रथयसि—
त४.५-मै-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ। जनित्री जनयित्री
—मु। जनित्री—त४.५-मै ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि धनानि वा—ग१.२। अन्नानि वा—त-
भ-मै-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२। वियता—त-भ-मै-मु। ' वियता ' इति व्याख्यानं न समी-
चीनं, किंत्वग्न्यूहोऽनावश्यक इति मेक्समुल्लरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषान्यावि°—ग१.२। दोषान्यावि°—त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.८; दोषान्यावि°—भ७। दूषणान्यावि°—मै-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२
-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। पुण्यं पुण्यकामात्मकं—त४.५। पुण्यापुण्यात्मकं—मै ॥ ८०१. १५ [५]
सार्वात्म्य°—ग१.२-भ१-मु। सर्वात्म°—त१.२.३.६.७.८। सर्वात्म्य°—त४.५-भ२.४.८-मै ॥
१८ निर्वर्तयति—*मै-मु। निर्वर्तयते—ग१.२। निर्वर्तयति—त-भ ॥ --निर्वर्तयितु°—*मै-मु।
निर्वर्तयितु°—ग१.२; निर्वर्तयितु°—त-भ ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-मै-मु। निर्वर्त्यस्या°—त-भ२.
४.८; विवर्त्यस्या°—भ७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-भ-मु। सर्वात्म्या°—मै ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोकयति—*मै-मु। आलोकयति—त१.३.७;
श्लोककयति—त२; आलोकयति—त४; आलोकयति—त५; श्लोककयति—त६; आलोकयति—भ ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-भ२-मु। विश्वानि—त
३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्रद्धयः अगमयः—ग१.२-त४.५-भ२। श्रद्धयः—
त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-मै-मु।
प्रहृतसेनः—त१.२.३.६.७.८-भ१; अहृतसेनः—त४.५; प्रहृतसेनः—भ१.२.४.८ ॥ २३. [६]
स्तोतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु। आत्रातव्यानीत्यर्थः—त५-मै ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [२] इत्यकारलोपे—त४-भ७। इत्यकारलोपे—ग१;
इत्यर्थः कारलोपे—ग२। इत्याकारलोपे—त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.८-मै-मु ॥ ८१२. २.
[६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-भ२.८-मु। निमित्तभूते—भ१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते-
मै ॥ ७. [६] लेट्याडागमः—त१.२.३.६.७। लेट्याडागमः—त४.५.८-भ-मै-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—ई-मु। वसुर्धनं (१)-मै ॥ ८१३. ७.
[३] हितः—त२.३.७-भ। कर्मभिहितः—मै-मु ॥ १०. इत्यस्य—ई-मै-मु। ' इत्यत्र ' इति
समीचीनमिति मेक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भावनं। प्रादुर्भावं—मै-मु ॥ ८१८. ८.
[६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। अक्रम्य—त८। अभिक्रम्य—मै ॥ १२. अन्वा
कर्तव्यः—*मै-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊर्ध्व—त४-मु । ऊर्ध्व-त८-भ२.७.८-मै । त्यूट-त२.३ ॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवामकुरुतम्—त२-भ१.४ । पुनर्युवानं कुरुतं—त४.५-भ७-मै-मु ॥ १७. अडभावश्च । लुङि वा मन्त्रे घस इति च्छेल्लुक्—भ२ । अडभावश्च लुङि मन्त्रे घसेति च्छेल्लुक्—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८ । अडभावश्च—मै-मु ॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमानं च—त-भ-मु । यजमानं—मै ॥ ८२३. १९. [५] जागार जजागार—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जजागार—त४ । जागार—त५-मै ॥ ८२४. १. [६] यद्वा अस्मद्स्मत्तः.....त्यन्वयः—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एतत्सूक्तं—त१.२.३.७-भ२.७.८-मु । एत एव सूक्तं—भ१ । अत एव सूक्तं—भ४-मै ॥ १०. *रभिमन्त्रणम्—*मै-मु । *रभिमन्त्रणे—त-भ१.२.८; *भिमन्त्रेण—भ४ ॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—भ२.८ । नो खलु—त-भ१.४.७-मै-मु ॥ ७. गमयामसि गमयामः—त१.४-भ२ । गमसि गयामः—त२.३.६.७.८-भ१.४.७; गमयामसि गमयाम—त५; गमयामसि गयामः—त७ । गमयामसि—मै-मु ॥ १४. [५] अभिभवाव—त४.५-भ२ । अभिभवेम—भ७ । अभिभवाम—त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] वृषारवोक्तस्य शब्दस्य—भ१.२.४ । वृषारवेकेस्य शब्दस्य—त१.२.३.६.८; वृषारकोक्तस्य शब्दस्य—त४; वृषारकेस्य शब्दस्य—त७; वृषारवे स्वशब्दस्य—भ७ । वृषारवाय स्वशब्दस्य—मै-मु । स्वीकृतपाठो यद्यपि मैक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः संभावितः ॥ चीचीशब्दकरणेन—भ२ । *करणे—त१.२.३.७-भ१.४.७.८-मु । *कारेण—*मै । स्वीकृतपाठो मैक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः ॥ १७. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः—*मै-मु । आघाटिभिरिव आघाट्या घाटलिकाः—त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघाटलिकाः—त४; आघाटिभिर्मस्तक आघाट आघाटलिकाः—त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाटलिकाः—ग१.२-भ२ ॥ २८. [३] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-भ१.२.४.८ । अर्था क्षतं—त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं—भ५ । अरण्ये क्षत्रं—मु । अरण्ये क्षतं—मै ॥ ८२७. ५. [४] पक्षिमृगादिशब्दं—ग२ । पक्षिमृगादि—त४.५ । पक्षिमृगादिकं शब्दं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु । तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मैक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] पुरुहुत बहुभिराहुत—ग१.२-त४.५ । पुरुहुत—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ सूरिषु स्तोत्रेषु—ग१.२-त४.५-भ२ । सूरिषु—त१.२.३.६.७.८-भ२-मै-मु ॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-भ । अभिकामयस्व—मै-मु ॥

[१०. १४८] ८२९. २४. [१] बहुबल बहुधन वा—ग१.२ । बहुबलधन वा—त३.६-भ२.५; बहुलधन वा—त४.५; बहुलं धन पा—भ१.४.८; बहुलधन—भ७ । बहुलधन—मै-मु ॥ २६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । यद्वा यस्य—त४.५-मै-मु ॥ ८३०. ६. [२] विशः प्रजाः—ग१.२-भ२-मै । विशः जातः—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-मु । विशः प्रभाः—त४.५; विशज जातः—भ७ ॥ १६. [३] सर्वदा भवेम । भवेम—मै-मु ॥

[१०. १४९] ८३१. १३. अर्चत आर्षं—*मै-मु । अर्चतस्यार्षं—ग१.२-त७-भ१.२.८; अर्चतस्यार्षं—त१.२.३.८-भ४; अर्चतस्यार्षं—त४.५ ॥ २६. [१] शिक्षकः सादी—ग१.२-

भ२ । शिक्षकः साक्षी—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । शिक्षकः—मै-मु ॥ ८३२. ८. [२]
ऊर्ध्वमवस्थितं—ग१.२-त-भ१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं—भ८ । ऊर्ध्वमेष स्थितं—भ७-मै-मु ॥
९. अस्तेर्लुङि—त-भ । अस्तेर्लुङि—मै-मु ॥ २९. [४] योद्धा—ग१.२ । वा—त१.२.३.६.७.
८-भ । च—त४.५-मै-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य—*मै-मु ।
लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. धनसातये—त-भ । धनस्य सातये—मै-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. १३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनान्न—ग१.२-त४.५ । शासनान्न-
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २१. [१] एतत्संज्ञोऽहं—ग१.२-त४.५-भ२ । तत्संज्ञोऽहं—त३.
६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २२. भवासि—ग१.२-त४.५-भ२ । भवसीति—त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आवरकापनोदनेन—ग१.२-त४-भ२ । आकारकां-
त१.२.३.६.७.८-भ । आवारकां—मै-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि—ग२-त४-भ२ ।
असि—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८ । अभिभूः—मै-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदार्थवर्णाङ्गिरसो—*मै-मु । यदर्थवर्णाङ्गिरसो—ग१.२.;
यदर्थवर्णाङ्गिरसो—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४; यदर्थवर्णाङ्गिरसो—भ७; यदर्थवर्णाङ्गिरसो—भ८ ॥
यद्यजुषि घृतस्य कुल्या, यदार्थवर्णाङ्गिरसो मधोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके 'कूल्या' इति
दीर्घम् ॥ १८. अपि—ग२-त४-भ२ । प्रत्यपि—त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] विकृताङ्गि—*मु । विकृताङ्गे (?)—मै ॥ ८४१.
१०. [२] अराज्यम् अदात्रीं दानं—भ । अराज्यं अदानं—त१.२.३.६.८; अराज्यं अदात्रीं
राज्यं—त४.५ । अराज्यं दानं—त७-मै-मु ॥ ८४२. २. [४] तवादेशः—ग१.२-भ२ । तन्वा-
देशः—त१.२.३.६.७.८-भ१.७.८; तनादेशः—त४.५; दद्यादेशः—भ४ । तनवादेशः—मै-मु ॥ ९.
[५] पर्यनेषत् पर्यनयन्—ग१.२.*मै । पर्यनेषत् पर्यनयत्—त१.२.३.६; पर्यनेषत् पर्यनयत्—
त४.५-भ१.४.७-मु; पर्यनेषत् पर्यनयत्—त८-भ८; पर्यनेषत् पर्यनयन्—त७-भ२ ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] अश्वैश्चोपेतं—*मु । अश्वोपेतं—मै ॥ ४. अङ्घ्रि—
ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.*मै-मु । अङ्घ्रि—त४.५-भ७; अङ्घ्रि—भ१.८; अङ्घ्रि—भ४ ॥
११. [४] उपर्यवस्थितवानसि—ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि—त-भ-मै-मु । ऋ. सं. ८.
८९. ७ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १५७] ८४३. २१ इमा नु कं—त१.२.३.६.७-भ२-अनु । इमा नु—त८-भ
१.४-मै-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] विदधातु—ग१.२-त७ । विधातु—त१.२.३.४.५-
भ । दधातु—मै-मु ॥ १६ [४] प्रकाशकं तदनुग्राहकं—ग१.२-त४.५-भ२.८-मु । प्रकाशकं—त१.२.
६.८; प्रकाशं तदनुग्राहकं—भ१.४; प्रकाशे तदनुग्राहकं—भ७ । प्रकाशकं तदनुग्राहकं—मै ॥

[१०. १६०] ८४९. १२ [५] अश्वानात्मन इच्छन्तः—त४.५-भ२ । अश्वान
इच्छन्तः—त१.२.३.६.७.८-भ८ । अश्वानिच्छन्तः—भ१.४-मै-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण । सहस्रमिति—त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मु । सहस्रमिति--भ७-मै ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मै । उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-भ-मु । उद्धरयामि--त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—भ२.८-*मै-मु । छुबुकात् चुबुकात्--त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्--त६; छुबुकात्--भ१; छुकात्--भ४; छुबुकात्--भ७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मै । उद्धारयामि--त४.५; उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७ । जघनाभ्यां--भ८-मै-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-भ१.२.४.७ । अभिट्रोहकं--त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं--त३ । अभितो द्रोहं--मै-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. १९ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-*मै । प्रायश्चित्तं--त४.५; प्रायश्चित्तं मदं--भ१.४; प्रायश्चित्तं महदं--भ५ । प्रायश्चित्तमिदं--मु-अनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-भ२ । इषितः--त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-भ२ । सर्वाणि विश्वानि--त१.३.६.७.८-भ८ । सर्वाणि--मै-मु ॥

[१०. १६६] ८५८. १३. प्रयाणसमये - - - जपेत्--मै । प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्--त१; प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं जपेत्--त२.३.६.८-भ१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्--त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्--भ२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्धवं जपेत्--भ५; प्रयाणसमये निर्गमनात्वं जपेत्--भ८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्--ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गे जपेत्--त४.५ । प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्--मु । 'प्रयाणसमये गृहमाभिगच्छन्नेतज्जपेत्' इति मैक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्वाप्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनि-युक्तम् ॥ ८५९. ९. [३] उभे आत्नींइव—ग१.२-त४.५-भ२ । आत्नीं इव--त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ २८ [५] वृष्टाज्जलात्—त१.२.३.६.७-भ । वृष्टाज्जलात्--त८; निष्कृष्टांजसात्--त४.५ । वृष्टिजलात्--मै-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवलं—त-भ-मु । नः केवलं (१)--मै ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्तं—त-भ-मु । उक्तं--मै ॥ २२ देशे—त-भ-मु । यशे--मै ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—*मै । सयुक्--मु । 'सयुक्' इति संहिता-पाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञवान्वा—भ२ । सत्यवान्वा--त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । सत्यवान्--मै-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । शनैर्गतिः--त४.५-मै ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणयित्रीः—त६-भ२.७ । प्राणयित्रीः--त३.४.५.७.८-भ८-मै-मु । ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्विति द्वाभ्यां—त-भ-मु । द्वाभ्यां--मै ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—भ२ । रोचमास्थानं--त१; रोचनमास्थानं--त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं--भ१.४.८ । रोचनं स्थानं--त४.५-भ७-मै । रोचनं--मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये—त१.२.६.८-भ १.४; अस्तमये—भ७ । अस्तसमये—मं-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले—त१.२.६.८-भ १.४ । उदयकाले—भ७-मं-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समान्नाता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन—त१; नव—त७) समान्नाता (समान्ना—त२.६-मु) (इति—त७)—त१.२.६.७-मु । सूत्रितं इमा नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति—ग१.२ । त३-भ १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्सृष्टः । सूत्रितं—त४.५-मं ॥ १८ [१] धनेन वा—ग१.२-धनेन—त-भ-मं-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-भ । त्वा—त१.२.५.६.७ । त्वां—त३.८-मं-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७-२१ [२] हे राजन् ... .. वात्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नान्—त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने याव्य—त१.२.३.६; 'अपि' नास्ति—त७; पृतना—त७; आत्मानमिच्छंतं—त१.२.३.६.७; ईष्येति—त१.२.३.६; 'ईष्येति' नास्ति—त७; 'तिरस्' नास्ति—त७-मु; ईर्ष्यान्वां—त१.३.६; ईर्ष्यां—त७) । इतर-पुस्तकेषु मं-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मेक्समुल्लरमहाशयैः सु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीय-टिप्पण्यामुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षिप्तम् । परं दिवं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोल-कल्पितमिति व्यक्तमेव । मं-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया सु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] अससि—त१.२.३.७-भ-२-मु । इति ससि—भ८ । असि—भ१-४.७-मं ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—*मं-मु । प्रसवतु—ग१.२; प्रसुवतु—त१.२.३.६.७.८; प्रसवतु—त४.५; प्रसुवतु—भ ॥

[१०. १७६.] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-भ१.२-मु । देवदेव°—त४.५; देववादेव°—भ४; अमरणदेवतादेव°—भ७ । देव°—भ८-मं ॥ मनुष्यात् मनुष्य°—त-भ १.२.४.८ । मनुष्य°—भ७-मं-मु ॥

[१०. १७७.] ८७३. ३. [१] हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्—*मं-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्वब्रह्माः पाठाः । मेक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव^१ ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] तादर्यं...गर्गादिः—*मं-मु । अत्रापि लिखित-पुस्तकपाठानामवद्धत्वान्मं-अभ्यूहो युक्तः^२ ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. इप्रत्ययः—*मं-मु । इप्रत्ययः—त१.२.३.६.७.८-भ; इडप्रत्ययः—त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ शिबिर्नाम—त४.५.६.७-भ-मु । शिबि°—त१.२.३.८-मं ॥ २. रोहिदधपुत्रो । रुशदधपुत्रो इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. शिबि°—त१.२.३.५.६-भ-मु-अनु । शिबि°—त४.७.८-मं ॥ ४. दधिघर्मे—त४.५.७-भ-२-मं । दधिघर्म्ये—त१.३.६.८-भ-८-मु ॥

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःषु । हविषु-त४.५ । हविषि-त३.६.७.८-भ२.८-मै-
मु ॥ २५ [१] रेशब्दाच्च-त१.२.३.६.७.८-भ । रेशब्दाच्च-त४.५-मै-मु । ऋ.सं. १.१८.
२; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु-त४.५-भ१.२.४ । क्षिपतु-त१.२.
३.८-भ८-मु; क्षिपंतु-त६ । क्षिपत्-त७-भ७-मै ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः-#मै-मु । अंत्याः ऋचः-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८; इत्याचरु-त४.५; अचरुः-भ७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः-भ७ । सर्वजन-
हेतुः-त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता-त४.५-भ७ । गर्भाणां-त३.६.७.८-भ२.
८-मै-मु । २३ [१] विसृजत्वित्यर्थः-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु । सृजत्वि-त४.५-मै ॥
२४. स्नावपातापप्रसवा-त३-भ१.४.८-#मै । स्नावपाताप-त१.२.६.८; स्नावपातापप्रसवा-त४.
५.७; स्नावपाताप-भ२; स्नावपातापप्रसवा-भ७ । गर्भपातापप्रसवा-मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । ' छन्दसीष्यते '
इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे-भ२ । धन्वांत-
रिक्ष धन्वंतरिक्षे-त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे-त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे-त७;
धन्वन्यंतरिक्षे-भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे-भ४; धन्वांतरिक्षे-भ८ । धन्वान्तरिक्षं-मु । धन्वांतरिक्षं
धन्वांतरिक्षं-मै ॥ २७. प्रकाशते-भ७ । प्रकाशयते-मै-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अभि
अभिमुखं-भ । अभिमुखं-त-मै-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा-त-भ । श्रुतिरूपा (१)-मै-मु ॥ ३२ [३]
सूर्यं सेवत इत्यर्थः-भ२.४.८ । स्तुयते सूर्यं सवते इत्यर्थः-त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः-त४.५;
स्तुयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः-त७ । स्तुयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः-#मै-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽभ्यूहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ °त्वात्तादृग्रूप-#मै-मु । °त्वात्तादृग्रूप-त१.२.३.६.७.८-भ२.
४.८; °त्वात्तादृग्रूप-त४; °त्वाकन्यादृग्रूप-त५ ॥ १४ [१] °रूपादुपादानभूतात्-मु । °रूपा-
दानभूतात्-त१.२.३.६.७.८-भ४.८; °भूतात्-त४; °नूनात्-त५ । °रूपापादानभूतात्-#मै ॥
२४ [२] भूतजातानि-त१.३.६.७-मु । भूतानि-त४.५.८-भ-मै ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे
-भ२ । कल्पे-भ७-मै-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि-त१.२.३.७-भ२ । समानानि
-भ१.४.७.८-मै-मु ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	19	Ms.	Ms.
३३	११	महोदयैः ।	महोदयैः
५०	९	°द्रक्षितं	°द्रक्षितं
६०	२३	बाध्रीशतेत	बाध्रीशतेन
६८	३२	स्तोतृन्	स्तोतृन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंबन्धिपाठभेदादिविषयकविचारस्य

परिशिष्टम्

प्रथमो भागः

१. १७. अभ्यर्हितं पूर्वम्—(पा. सू. २.२.३४.४) ॥

२. २. तदेतद्वचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९) ॥

२. ३. बह्व । ‘ बह्व्य ’ इति पठनीयम् । हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके (३/१ क्रमाङ्कयुते) तथोपलभ्यते ॥

२. २४. वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते । शां. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम् ।

२. २६. प्रणयनादि° । ‘ अप्रणयनादि° ’ इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः । ‘ तनप्रत्ययः ’ इति भाष्यम् ॥

३८. ८ [१. १. ६] शाठ्यायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादचानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः^१ ॥

२१३. १९ [१. २९. ७] सहस्रेषु इति पदम् । सहस्रेषु इत्यशुद्धम् ॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाठ्यायनब्राह्मणसमानः पाठः^२ ॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाठ्यायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके^३ द्रष्टव्यः ॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] ‘ अन्नादिनीं ते ’ एतस्मादारभ्य ‘ स इन्द्रोऽलभतेति ’ एतावत्पर्यन्तं शाठ्यायनकवचनम् । जैमिनीयब्राह्मणे ‘ अन्नादिनीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति ’ इत्यनेवाशः । शाठ्यायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान् । सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वेषणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्^४ ॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतविन्द्राङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (१) ॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया । ‘ मीनाते-निंगमे ’ इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

४६९. १७ [१. ७१. १०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । प्राग्वत् ‘ मीनातेनिंगमे ’ इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाठ्यायनपाठो बेङ्कटमाधवभाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम्^५ । बेङ्कटमाधवभाष्यगतः चतुर्दशमन्त्रस्थः पाठोऽत्र दीयते—

1. Collection of the Fragments of Lost Brāhmanas, Batakrisna Ghosh, Calcutta 1935, p. 1

2. Ibid. p. 6. 3. Ibid. pp. 7-12. 4. Ibid. p. 13. 5. Ibid. pp. 13-18.

‘ दध्यङ् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिबाढ उवाच क नु स दध्यङ् भवदिति । तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्या यथाभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्धान्वैधिषुः । इच्छन्नस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम बुरुक्षेत्रस्य जघनार्थं सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजहुः तदस्मै प्रायच्छन् । तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्थिभिर्नव नवतीर्जघानासुराणामिति ॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निविदध्यायः, खिल. ५. ५. ९) ॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः—सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जहिरे इति । ब्रह्म पु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम् ॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाठ्यायनकं—सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा साररूपेणोद्धतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाठ्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा—

‘ आप्यान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत् । ते घन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरोदुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत् । तौ यदापिबतामनुप्यतामध हैनं तदेव रथचक्रेणापिधाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित इयां गातुं नाथं विन्देयेति ’ । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव^१ ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाठ्यायनपाठेन सादृश्यमार्दधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽवो दीयते^२—‘ अथो ह्येषामेतान्येव पञ्च ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षादित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विद्युदप्सु ’ ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाठ्यायनकवाजसनेयकाम्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताम्यामेवोद्धृत्य दत्ता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाठ्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्विन्नः । वेङ्कटमाधवभाष्यं^३ (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिशब्दाच्च । ‘ रेशब्दाच्च ’ इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७९. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] ‘ मणिग्रीवम् ’ इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम्^४ ॥

1. Ibid. pp. 19-21. 2. Ibid. pp. 22-24. 3. Rgveda Samhitā with Venkatas Mādhava's Rgarthadīpikā, edited by Dr. L. Sarup, Lahore. 4. Cf. Rgvedānukramapī by Mādhava Bhatta, edited by Dr. C. Kunhan Raja, Madras 1932, preface p. xxv.

८१८. २६ [१. १२९. ४] पृत्सु । 'पृत्सुषु' इति संहिता ॥

१११३. २५ [१. १०१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्पम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमम इति... ..आङ्गिरस उच्यते । इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अभिर्वे देवानां शमिता इति ध्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] द्रुजः । 'द्रुजः' इति शुद्धम् । एवमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्द्रष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम् । 'मीङ्' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीङ् हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीङ्' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशचै... ..चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै माः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्तुतस्तनी । ऋ. सं. १.३८.८ भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै माः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति ध्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिस्रः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः । ताण्ड्य म. ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्याः ध्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमासे तपोदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं कस्यम् ? ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तपोदिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येपोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः । कस्यमिदम् ? ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. आ. १.२.२) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । कस्येयं ध्रुतिः ? ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानन्त्यो' इति भाष्यम् ॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते । इयं ध्रुतिरन्वेषणीया ॥

५४६. १९ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्टव्या ॥
 ६०८. २० [४. २४. ९] अल्पं यः परिगृह्णाति.....वस्त्रमित्ययम्' एते श्लोकाः
 संप्रदायविद्भिः (?) पठ्यन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] श्येनभावं.....गर्भे नु सन्निति । अस्य श्लोकस्य मूल-
 स्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६. १४ [४. ३८. २] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाम्नातम् ॥

६७९. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं खादश्च इति कुत्र श्रुतम् ? ॥

६७९. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६. ५. ६. ३) ॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु.....(पा. म. १. १. १) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतलैवृष्णकथाभागोऽधो दीयते—

‘ वृशो वै जानश्वरुणस्य त्रैवृष्णस्यैश्वाकस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ इ स्म ततः पुरा राजभ्यः
 पुरोहिता एव रथान् संयुक्त्यौपद्रष्टृथाय नेदयं पापं करवदिति । तौ हाषावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि
 क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिदतुरितरो हाषावयन्नाभिप्रयुयावा अपेतर आययाम स हाषि न शशाका-
 पयन्तुम् । तं ह तदेव विचिच्छिदतुस्तस्मिन्होदाते त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति.....नेति हेतर उवा-
 चाप वा अहमायांसं स त्वमभिप्रायोषीस्त्वमेव हन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हेक्ष्वाकूनेव
 प्रभमेयतुस्ते हेक्ष्वाकव ऊनुर्यो वाव रथं संयुह्णाति स रथस्येशे त्वमेव हन्तासीति वृशमेव पराश्रुवन् ।
 सोऽकामयतोदितं ह्यां गातुं नाथं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति । स एतत्सामापश्यत्तेनेनं समेरयत्
 .....स क्रुद्धो जनमगच्छदनुतं मा भवोचन्निति । तेषां हेक्ष्वाकूणामग्नेर्होऽपाक्रामद्यं सायमोदन-
 मध्यदधुः प्रातः सोऽपश्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्नेर्होऽपाक्रमीदे-
 तैनमनुमन्त्रयामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छे-
 देवम् । स आगत्याकामयत पश्येयमिदमग्नेर्हो इति । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत । तदपश्यत्पिशाची
 वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिग्याहरत् ’ ।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाठ्यायनोक्त इतिहासः श्लोकैर्बद्धोद्धृतः स द्रष्टव्यः । सायण-
 भाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति । वेङ्कट-
 माधवभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणभागोऽंशत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

‘ स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत
 तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति ’ १ ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन्.....प्रायच्छम् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ‘ इन्द्रो
 यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् ’ इतीयानंशो बहुवारमागतः (८. १. ४.; १३. ४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः.....‘ दपाकुन्तन् इति श्रुतिः हारिद्रविक-
 ब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलब्धते । ‘ यदरोदीतद्रुदस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् ’ इति
 निरु. १०. ५ । तै. सं. १. ५. १. १; श. ब्रा. ९. १. १. ६ अपि द्रष्टव्यम् । पातञ्जलमहाभाष्ये
 (पा. सू. ४. २. १०४. १९) हारिद्रविणा निर्दिष्टाः । ‘ हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः ’ इति च
 काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४) । चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा^२ ॥

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । अयं श्लोकार्थः
कुत उद्धृतः ? ऋ. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदितिर्गर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्थं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नकृपिभावस्य ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी
(८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] °तिरिक्तोक्तये । ' °तिरिक्तोक्तये ' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्नो वै देवानाम् इति श्रुतिः कस्याः ? ॥

९८९. २१ [५. ८९. २] वनेषु हीदमेषु... व्यन्तरिक्षं ततान इति बाजसनेयकम् (?) ॥

९९१. १४ [५. ८९. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेयं श्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च संप्रदायविद्धिरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च ..... (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगव्यूती.....स्तुतः । बृहदेवतापाठस्तु ' अगव्यूति
स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः । बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम् ' (बृहदे. ५. १११) ।
अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भरत्स्वाजे इति श्रुतः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविद्धम् । ' पशौ वसिष्ठानामिदम् ' इति युक्त-
मिति टिप्पण्यां संसूचितम् । ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां ' पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम् '
इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति । करोति—शाठ्या, ब्रा., जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः—शाठ्या ब्रा.; तेषामेति (तेषामेतत्)
ज्योतिः—जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्थ मदे... °पिन्वदपितः । खिलसूक्ते (५. ५)

' °जिन्वदजुषोऽपिन्वदजितः ' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्वर्त्ये इति श्रुतः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमभ्युहितः पाठः
ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ भाष्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (?) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्यथं पाठ उपलभ्यते । वाजसनेयकस्थोऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्य-काराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते^१ ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । ' छान्दसं वत्वम् ' इति युक्तः पाठः । त३-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] ' अग्नये गृहपतये ' इति श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४.५.१.२ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] इमंश्च युद्धमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३. १७] प्लायोगिश्वासङ्गो.....दानं दत्त्वा । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

७७९. १४-८०५.११ [८. ४९-५८] बालखिल्यसूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयती^२—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार । साभिव्याहरत्^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथौ ह वा अस्य स^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स । ' पितास ' (= पिता + आस) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्येवमेव पाठः^२ ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत् । तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा कृकलास्यमवतां खे युगस्यात्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः । त एत ऋषयः—वैकटमाचवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥
श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता
९-१० मण्डले

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे^१ मण्डले^२ मसानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'स्वादिष्टया' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्टया दश मधुच्छन्दाः' इति । वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्' (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता । प्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयम् । सूत्रितं च—'प्रैते वदन्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया^३ आ व ऋक्षसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोस्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमा^४ वा ग्रहग्रहणात्^५' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया । पवस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥ १ ॥

हे सोम^६ इन्द्राय^७ पातवे पातुं^८ सुतः अभिषुतः त्वं^९ स्वादिष्टया स्वादुतमया^{१०} मदिष्टया अतिशयेन मादयिष्या^{११} धारया^{१२} पवस्व क्षर ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिर्भि योनिमयोहतम् । द्रुणां सधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽहा । विश्वऽचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयःऽहतम् ।

द्रुणा । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

रक्षोहा रक्षसां हन्ता^{१३} विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः^{१४} अयोहतं हिरण्येन हतम् । तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपाणिरभिपुणोति' इति । द्रुणा द्रोणकलशेनाधिपवणफलकाभ्यां^{१५} वा सधस्थं सहस्थानं^{१६} योनिम् अभिपवस्थानम्^{१७} अभि^{१८} आसदत् अभ्यासीदति ॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिश्चःऽधातमः । भव । मंहिष्ठः । वृत्रहन्ऽतमः । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं^{१९} वरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता^{२०} भव । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । मंहिष्ठः दानुतमश्च भव । सर्वदासृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः । वृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किंच मघोनां धनवतां शत्रूणां^{२१} राधः धनं च पर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

१. ग-त-भे-तत्र । २. ग-प्रागुपेततमाया । ३. ग-यथार्थमावाग्रहणात्; त१-यथार्थमावाग्रहणात्; त५.६-भ१-यथार्थमावाग्रहणात्; भ४-यथार्थमताग्रहणात् । ४. भ१-°कलशेविषवण°; भ४-°कलशे-विषवण° ।

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ऋमहानां महतां ऋदेवानां ऋवीति यज्ञम् ऋअन्धसा धानाद्यन्नेन सह ऋअभ्यर्षं अभिगच्छ । उत अपि चाभिगच्छस्त्वं^१ वाजं बलं श्रवः अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छां चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्द्रो त्वे न आशंसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।

इन्द्रो इति । त्वे इति । नः । आशंसः ॥ ५ ॥

हे ऋइन्द्रो यागेषु क्लियमान सोम ऋत्वामच्छ त्वां प्रति ऋचरामसि वयं चरामः । ऋदिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं ऋतदित् तदेव त्वत्परिचरणमेव ऋअर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । ऋनः अस्माकम् ऋआशंसः आशंसनान्यपि ऋत्वे त्वय्येव नान्यत्र ॥ १६ ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम ऋते तव ऋपरिस्रुतं क्षरन्तं ऋसोमं सोमरसं ऋसूर्यस्य ऋदुहिता श्रद्धा देवी ऋवारेण^२ वालेन ऋशश्वता शश्वतेन ऋतना विस्तृतेन ऋपुनाति^३ । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—‘श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाति^३’ इति^३ ॥

तमीमणीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अणीः । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥ ७ ॥

ऋसमर्ये समनुष्ये यज्ञे ऋपार्ये ऋदिवि सौत्येऽहनि ऋयोषणः स्त्रियः ऋस्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः ऋअणीः^४ अण्व्योऽङ्गुलयः । ‘अग्रवः अण्व्यः’ इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । ऋतमीं तमेनं सोमम् ऋआ ऋगृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रवो धमन्ति बाकुरं दतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रवः । धमन्ति । बाकुरम् । दतिम् । त्रिधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

ऋतमीम् एनं सोमम् ऋअग्रवः अङ्गुलयः ऋहिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च ऋबाकुरं भासमानं ऋदतिं दतिसदृशांशुमेनं^५ सोमं ऋधमन्ति अभिषुण्वन्ति^६ । यद्यपि धमतिरभिषवकर्म न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मकं ऋमधु वस्तु ऋत्रिधातु त्रिस्थानम् । द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । ऋवारणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अभीममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

१. त१.५.६-म१-वाभि° । २. ग-म-‘वारेण.....पुनाति’ नास्ति । ३. ग-पुनंतीति । सा वारेण वाल्मयेन शश्वता दडेन वज्रेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्राह्मणं वारेण शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनंतीति; त-म१.२.४ पुनंतीति । ४. ग-त५-अण्वीरेता । ५. ग-‘सदृशुमंशुमेनं’; घ-‘सदृशं मधु । ६. ग-त१.२.५.६, ७-म-अभिषुण्वति च ।

उत अपि च इहम् एनं वक्षिषुं बालं सोमम् अग्न्याः अहन्तव्याः वनेनवः गावः
इन्द्राय पातवे पातुम् अभि श्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्रन्ते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

शूरः वीरः इन्द्रः अस्येत्यस्य सोमस्यैव मदेषु विश्वा विश्वानि वृत्राणि शत्रून् आ
जिघ्रते आहन्ति । मघा मघानि धनानि च मंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥

‘पवस्व’ इति दशमं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरार्षे गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘पवस्व मेधातिथिः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरतिं पवित्रं सोमं रंहा । इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंहा । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे सोम देववीः देवकामस्त्वं रंहा वेगेन पवित्रं यथा भवति तथा अति पवस्व
अतिक्षर । किञ्च हे इन्द्रो वृषा सेचकस्त्वम् इन्द्रम् आ विश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महिं प्सरो वृषेन्दो वृषवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महिं । प्सरः । वृषा । इन्द्रो इति । वृषवत्तमः ।

आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम महिं महान् वृषा कामानां वर्षकः वृषवत्तमः यशस्वितमः धर्णसिः
धर्ता त्वं प्सरः पानीयमन्धः आ वच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । योनिं स्वकीयं स्थानम् आ
सदः आसीद च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारां सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ठ सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ठ । सुक्रतुः ॥ ३ ॥

सुतस्य अभिपुतस्य वेधसः अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य धारा प्रियं प्रीतिकरं मधु
अमृतम् अधुक्षत दुग्धे सः सुक्रतुः सुकर्मा सोमः अपः वसतीवरीः वसिष्ठ आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्रोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं यत् यदा यज्ञे गोभिः गोविकारैः पयोभिः वासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा
महान्तं त्वाम् अनु प्रति सिन्धवः स्यन्दमानाः महीः महत्यः आपः अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्सु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मयुः ॥ ५ ॥

१. ग-त १.२.६-मेध्यातिथे* । २. ग-त १.२.६-मु-मेध्यातिथि* । ३. ग-त ४.५-सु-शोभनकर्मा;
घ-त ६-भीमकर्मा; त १.२.७-भामकर्मा; भ ४-सोकर्मा ।

१समुद्रः । समुद्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः । १विष्टम्भः १दिवः स्वर्गस्य १धरुणः धारकश्च
१अस्मयुः अस्मत्कामः १सोमः १अप्सु उदकेषु १ममृजे मृज्यते १पवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

अचि॑क्रद॒दृषा॑ हरि॑र्महान्मि॒त्रो न दर्श॑तः । सं सूर्ये॑ण रोचते ॥ ६ ॥

अचि॑क्रदत् । दृषा॑ । हरि॑ः । महान् । मि॒त्रः । न । दर्श॑तः । सम् । सूर्ये॑ण । रोच॑ते ॥ ६ ॥

१वृषा कामानां वर्षकः १हरिः हरितवर्णः १महान् सर्वोत्तमः १मित्रो १न यथा सखा तद्वत्
१दर्शतः १दर्शनीयो योऽयं सोमः १अचि॑क्रदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः १सूर्ये॑ण सह १रोचते^१
दिवि प्रकाशते ॥

गिर॑स्त इन्द्र॒ ओज॑सा म॒र्मृज्यन्ते॑ अप॒स्युवः॑ । याभि॑र्मदाय॒ शु॒म्भ॑से ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्द्रो॒ इति । ओज॑सा । म॒र्मृज्यन्ते॑ । अप॒स्युवः॑ । याभिः । मदा॑य । शु॒म्भ॑से ॥ ७ ॥

हे १इन्द्रो १ते तव १ओजसा बलेन १अप॒स्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः ताः १गिरः स्तुतयः
१म॒र्मृज्यन्ते शोध्यन्ते १याभिः गीर्भिस्त्वं १मदाय क्षरन् १शु॒म्भ॑से अलंक्रियसे ॥

तं त्वा॑ मदा॒य घृ॑ष्वय॒ उ लोक॑कृ॒तुमी॑महे । तव॑ प्र॒शस्त॑यो म॒हीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा॑ । मदा॑य । घृ॑ष्वये । ऊँ इति । लोक॑कृ॒तुम् । ई॒महे । तव॑ । प्र॒शस्त॑यः । म॒हीः ॥ ८ ॥

हे सोम यस्य १तव १प्रशस्तयः प्रशंसाः १महीः महत्यः १घृ॑ष्वय १उ त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां
वर्षणशीलाय यजमानायैव १लोक॑कृ॒तुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं १तं त्वां सोमं १मदाय १ई॒महे
वर्यं याचामहे ॥

अ॒स्मभ्य॑मिन्द्र॒विन्द्र॑युर्म॒ध्वः पव॑स्व॒ धार॑या । प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒माँइव॑ ॥ ९ ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । इन्द्रो॒ इति । इन्द्र॑युः । म॒ध्वः । पव॑स्व । धार॑या । प॒र्जन्यः । वृष्टि॒मान् ई॒व ॥ ९ ॥

हे १इन्द्रो सोम १इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं १मध्वः मदकरस्यामृतस्य^१ १धारया १पर्जन्यो.
१वृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा^२ १अस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः १पवस्व क्षर ॥

गो॒षा इन्द्रो॑ नृ॒षा अस्य॑श्च॒सा वा॒ज॒सा उ॒त । आ॒त्मा य॒ज्ञस्य॑ पु॒न्यः॑ ॥ १० ॥

गो॒ऽसाः । इन्द्रो॒ इति । नृ॒ऽसाः । अ॒सि । अ॒श्च॒ऽसाः । वा॒ज॒ऽसाः । उ॒त ।

आ॒त्मा । य॒ज्ञस्य॑ । पु॒न्यः॑ ॥ १० ॥

हे १इन्द्रो १यज्ञस्य १पुन्यः प्रत्नः १आत्मा आत्मभूतस्त्वं १गोषाः अस्मभ्यं गवां दाता १असि
भवसि । १नृषाः पुत्राणां दाता चासि । १अश्वसाः अश्वानां दाता चासि । १उत अपि च १वाजसाः
अश्वानां दाता चासि ॥ ॥ ११ ॥

‘एष देवः’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तेः शुनःशेषस्यार्पं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रान्तं च—‘एषः शुनःशेषः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. त-दर्शतो कं; म१.४-दर्शतो क । २. घ-मु- सं रोचते । ३. ग-मदकरस्य रसस्य; घ-त७-
मदकरस्य सोमस्य; त४-मदकरस्योत्तमस्य; त५-मदकरस्यामृतस्य । ४. ग-मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अ॒भि द्रो॒णान्या॒सद॑म् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽईव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

१देवः शोतमानः १अमर्त्यः मरणरहितः १एषः सोमः १द्रोणानि द्रोणकलशानि १अभि अभिलक्ष्य १आसदम् आसदनार्थं १पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन १दीयति गच्छति ॥

एष देवो वि॒षा कृ॒तोऽति॑ ह॒रांसि॑ धावति । प॒र्वमा॒नो अ॒दाभ्यः॑ ॥ २ ॥

एषः । देवः । विषा । कृतः । अति । हरांसि । धावति । पर्वमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

१विषा अङ्गुल्या । 'अथर्यो विषः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । १कृतः अभिपुतः १एषः सोमः १देवः १पर्वमानः क्षरन् १अदाभ्यः केनाप्यहिंसितश्च सन् १हरांसि शत्रून् १अति १धावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो वि॒प॒न्युभिः॑ प॒र्वमा॒न ऋ॒तायु॑भिः । ह॒रिर्वा॒जाय॑ मृ॒ज्यते॑ ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युभिः । पर्वमानः । ऋतायुभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

१पर्वमानः क्षरन् १एषः सोमः १देवः १विपन्युभिः स्तोत्रभिः १ऋतायुभिः यज्ञकामैः १हरिः अश्व इव १वाजाय संग्रामार्थं १मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष वि॒श्वानि॑ वा॒र्या शू॒रो यन्नि॑व स॒र्वभिः॑ । प॒र्वमा॒नः सि॒षास॑ति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽईव । सर्वभिः । पर्वमानः । सिषासति ॥ ४ ॥

१पर्वमानः क्षरन् १शूरः वीरः १एषः सोमो देवः १विश्वानि सर्वाणि १वार्या वरणीयाणि धनानि १सर्वभिः बलैः १यस्त्रिव गच्छस्त्रिव १सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो र॒थर्य॑ति प॒र्वमा॒नो द॑शस्यति । आ॒विष्कृ॑णोति व॒ग्वनु॑म् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पर्वमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

१पर्वमानः १क्षरन् १एषः सोमः १देवः १रथर्यति अस्मदीयं वारां प्रत्यागमनाय रथं कामयते । १दशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति १वग्वनुं शब्दम् १आविष्कृणोति । अभिपूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष वि॒प्रैर॒भिष्टु॑तो॒ऽपो दे॒वो वि॑ गा॒हते॑ । द॒ध॒द्र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिष्टुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

१विप्रैः मेधाविभिः स्तोत्रभिः १अभिष्टुतः परितः स्तुतः १एषः सोमः १देवः १दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाश्च १रत्नानि रमणीयानि धनानि १दधत् धारयन् प्रयच्छन् १अपः वसतीवरीः १वि गाहते प्रविशति ॥

एष दि॒व॒ं वि॑ धावति ति॒रो र॒जांसि॑ धार॒या । प॒र्वमा॒नः क॒र्निक॑दत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ ७ ॥

१. ग-स्तोभिपुतः । २. ग-त-भ-मु-यज्ञकामैर्वा । ३. घ-पर्वमानः पूयमानः । ४. ग-घ-त-भ-प्रयच्छति च ।

१५ धारया १५ पवमानः क्षरन् १५ एषः सोमः १५ कनिकदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् १५ रजांसि
लोकान् १५ तिरः तिरस्कुर्वन् यागात् १५ दिवं स्वर्गं १५ वि १५ धावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरत्तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । अस्रत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

१५ पवमानः क्षरन् १५ एषः सोमः १५ स्वध्वरः सुयज्ञः १५ अस्पृतः केनाप्यहिंसितश्च सन् १५ रजांसि
लोकान् १५ तिरः^१ तिरस्कुर्वन् यज्ञात् १५ दिवं प्रति १५ व्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

१५ हरिः हरितवर्णः १५ देवः द्योतमानः १५ एषः सोमः १५ प्रत्नेन पुराणेन १५ जन्मना जननेन १५ देवेभ्यः
देवार्थं १५ सुतः अभिषुतः सन् १५ पवित्रे स्थातुम् १५ अर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । उँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । निषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

१५ स्यः १५ एष १५ उ^२ सोम एव १५ पुरुव्रतः बहुकर्मा १५ जज्ञानः जायमान एव १५ इषः अश्वानि
१५ जनयन् उत्पादयन् १५ सुतः अभिषुतः सन् १५ धारया १५ पवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

‘सना च’ इति दशर्वं चतुर्थं सूक्तमाह्निरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्घं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम् । अनुक्रान्तं च-‘सन हिरण्यस्तूपः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन । च । सोम । जेषि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे १५ महि १५ श्रवः महदक्ष १५ पवमान १५ सोम १५ सन^३ । अस्मद्यागे यजनीयान् देवान् भज । १५ जेषि
१५ च । यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय । १५ अथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वानन्तरं १५ नः । अस्मान्
१५ वस्यसः श्रेयसः^४ १५ कृधि कुरु । श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

हे १५ सोम त्वं १५ ज्योतिः तेजः १५ सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च १५ स्वः^५ स्वर्गं १५ सन अस्मभ्यं
देहि । १५ विश्वा विश्वानि १५ सौभगा सौभाग्यानि १५ च सन । सिद्धमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमर्प सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अर्प । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे १५ सोम त्वं १५ दक्षं बलं १५ सन अस्मभ्यं देहि । १५ उत अपि च १५ क्रतुं प्रज्ञानं सन । १५ मृधः
हिंसकान् शत्रून् १५ अप १५ जहि मारय । सिद्धमन्यत् ॥

१. ग-त-म-‘तिरः’ नास्ति । २. ग-व-त-म-‘उ’ नास्ति । ३. ग-सना । ४. त-भ-२.४-श्रेयः ।
५. ग-त-म-‘स्वः’ नास्ति ।

पर्वीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पर्वीतारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे पर्वीतारः^१ सोमाभिपवकर्तारः यूयम्^२ इन्द्राय^३ पातुं^४ सोमं^५ पुनीतन अभिषुणुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम^१ त्वं^२ तव^३ क्रत्वा^४ तव^५ ऊतिभिः^६ त्वत्कर्तृकैण कर्मणा त्वत्कर्तृकानी रक्षाभिश्च^७ नः^८ अस्मान्^९ सूर्ये^{१०} आ^{११} भज^{१२} प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योर्पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ६ ॥

हे सोम^१ तव^२ क्रत्वा^३ प्रज्ञानेन^४ तव^५ ऊतिभिः^६ रक्षाभिश्च^७ ज्योक्^८ चिरं^९ पश्येम^{१०} सूर्यम्^{११} । पश्यामः^{१२} द्रक्ष्यामः^{१३} । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्प स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्प । स्वायुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥

हे स्वायुध शोभनायुध^१ सोम^२ त्वं^३ द्विबर्हसं^४ द्वयोर्धावापृथिव्योः^५ स्थानयोः^६ परिवृढं^७ रयिं^८ धनम्^९ अभ्यर्प^{१०} अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्पानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्प । अनपच्युतः । रयिम् । समत्सु । सासहिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ८ ॥

हे सोम^१ समत्सु संग्रासेषु^२ अभ्यर्पच्युतः^३ शयुभिरनाहतः^४ सासहिः^५ शत्रूणामभिभविता^६ त्वं^७ रयिं^८ धनम्^९ अभ्यर्प^{१०} अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृध्न्यवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । अवमान । विधर्मणि । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं^१ त्वां^२ यज्ञैः^३ विधर्मणि^४ आत्मनो^५ विधारणार्थम्^६ अवीवृधन्^७ यजमाना वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वऽआयुम् । आ । भर ।

अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

१. ग-भ१.३-पविताः । २. ग-त२-अश्यामः; त६-पश्येम । ३. त२-‘द्रक्ष्यामः’ नास्ति । ४. ग-‘रनभिभूतः; भ१.३-‘रनाभिहतः; भ२-‘रनभिहतः; भ४-‘रनभिहितः ।

हे ऽइन्द्रो यागेषु क्लिद्यमानः सोम त्वं^१ ऽचित्रं नानाविधम् ऽअश्विनम् अश्ववन्तं च ऽविश्वारुं सर्वगामिनं ऽरथिं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर । सिद्धमन्यत् ॥ २३ ॥

‘समिद्धः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य^२ देवस्य वार्षम् । अष्टम्याद्या-
श्वतस्त्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः । नराशंसवर्जिताः^३ समिदादयः क्रमेण प्रत्यृचं देवताः । तथा
चातुक्रान्तं—‘समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याद्यमाप्रियश्चतुरनुष्टुबन्तम्’
इति । काश्यपस्य^४ पावमानमिदमाग्नीसूक्तम्^५ । सूत्रितं च—‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्पि वा’
(आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पर्वमानो वि राजति । ग्रीणन्वृषा कर्निकदत् ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । विश्वतः । पतिः । पर्वमानः । वि । राजति । ग्रीणन् । वृषा । कर्निकदत् ॥ १ ॥

आग्नीवत्सोमस्तुतिरत्र^६ । ऽसमिद्धः सम्यग्दीप्तः ऽविश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी ऽवृषा कामानां
वर्षिता ऽपवमानः सोमः ऽकर्निकदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् ऽग्रीणन् देवान् ग्रीणयन् ऽवि
ऽराजति यागेषु प्रकाशते ॥

तनूनपात्पर्वमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनुंऽनपात् । पर्वमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्षति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

‘तनूनपात्’ ऽपवमानः सोमः । तनूनपादत्र सोमो भवति । तथा च श्रूयते—‘अङ्ग्योऽश्वयो
जायन्ते ततः सोमो जायते’ इति । ‘शृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे’ । ‘हृणिः शृङ्गाणि’ इति ज्वलन्नामसु
पाठात् । ऽशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ऽअन्तरिक्षेण ऽरारजत् ऽअर्षति । द्रोणकलशं प्रति गच्छति । तथा
चाज्ञायते—‘द्राम्यां धाराम्यामाप्रयणं गृह्णाति’ इति^७ ॥

ईळेन्यः पर्वमानो रयिर्वि राजति द्युमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः । पर्वमानः । रयिः । वि । राजति । द्युमान् । मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

‘ईळेन्यः स्तुत्यः’ ऽपवमानः सोमः ऽरयिः असीष्टस्य दाता ऽद्युमान् दीप्तिमांश्च सन् ऽमधोः
उदकस्य ऽधाराभिः सह क्षरन् ऽओजसा बलेन ऽवि ऽराजति प्रकाशते ॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पर्वमानः स्तूणन्हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पर्वमानः । स्तूणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

‘ऽहरिः हरितवर्णः’ ऽदेवः द्योतमानः सोमः ऽपवमानः ऽदेवेषु^८ यज्ञेषु ऽबर्हिः ऽप्राचीनं
प्राचीनाग्निं ऽस्तूणन् स्तारयन् ऽओजसा बलेन ऽईयते गच्छति ॥

१. ग-त५-भ२-स त्वं; भ १.४- - - स त्वं । २. ग-त-भ४-सु-काश्यपासितस्य । ३. घ-भ१.२.३-
नाराशंस । ४. ग-शौनकस्य पवमानसोममिदं; त-भ४-शौनकस्य पावमानमिदं । ५. त-भ४-
आग्नीतन्त्रोम; सु-आप्रियसोम । ६. घ-तनूनपादेवः । ७. त-प्रवेशे । ८. ग-पराभ्यामाप्रयणं; त६-
आसभ्यामाप्रयणं; भ२.३-आप्रयणं । ९. ग-त१.२.६.७-गृह्णामीति; त४.५-गृह्णामीति; भ३-गृह्णीति ।
१०. ग-त-भ४-‘देवेषु’ नास्ति ।

उदानैर्जिहते बृहद्द्वारे देवीर्हिरण्ययीः । पर्वमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत । आनैः । आनैः । बृहत् । द्वारैः । देवीः । हिरण्ययीः । पर्वमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

१ हिरण्ययीः हिरण्यमयः २ द्वारैः ३ देवीः द्वारैः देव्यः ४ पर्वमानेन सोमेन सह ५ सुष्टुताः स्तोत्रभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः ६ सुष्टुताः सुष्टुताभ्यो महतीभ्यः ७ आनैः आताभ्यो दिग्भ्यः । 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठान् । ८ अत्र ९ जिते उद्गच्छन्ति ॥ ॥ २४ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पर्वमानो वृषण्यति । नक्तोपासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पर्वमानः । वृषण्यति ।

नक्तोपासा । न । पर्वमाने इति ॥ ६ ॥

१ सुशिल्पे सुशिल्पे २ बृहती परिवृते ३ मही महती ४ न संप्रति ५ दर्शते दर्शनीये ६ नक्तोपासा नक्तोपासो ७ पर्वमानः सोमः ८ वृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा देव्या हुवे । पर्वमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । देव्या । हुवे । पर्वमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

१ नृचक्षसा गनुष्याणां द्वारैः २ देव्या देव्या देवसंबन्धिनो ३ होतारा होतारौ ४ उभा उभौ ५ देवा देव्यो ६ देव्य आदृष्टाणि यजे । ७ पर्वमानः सोमः ८ इन्द्रः दीप्तः । तथा च यास्कः—'इन्द्र इरां इणातीति वीरां दारयन् इति वीरां दारयतीति येन्ये भूतानीति वा तथ्यदेनं प्राणैः समैन्धत' तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निर. १०. ८) इति । ९ वृषा कामानां वर्पिता च भवतीति ॥

भारती पर्वमानस्य सरस्वतीळा मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्त्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पर्वमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

१ भारती भारत्याख्या २ सरस्वती सरस्याख्या च ३ मही महती इळाख्या ४ च ५ तिस्रः ६ सुपेशसः भृशपाः ७ देवीः देव्यः ८ तः अस्माकं ९ पर्वमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् १० इमं ११ यज्ञं प्रति १२ आ १३ गमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टास्मग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।

इन्द्रुरिन्द्रो वृषा हरिः पर्वमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टास्म । अग्रजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।

इन्द्रः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पर्वमानः । प्रजाऽर्पितः ॥ ९ ॥

१ अग्रजाम् अग्रे जातं २ गोपां प्रजानां पालयितारं ३ पुरोयावानं देवानां पुरस्ताद्वन्तारं ४ त्वष्टारं देवम् ५ आ ६ हुवे अहमाह्वयामि यजे । ७ हरिः हरितवर्णः ८ पर्वमानः ९ इन्द्रुः सोमः १० इन्द्रः देवानामीश्वरः ११ वृषा कामानां वर्पिता च १२ प्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

१. ग-सु-तप्तोपसी । २. त१.२.१.७-सु-समैधन् ; त४.५-म३-समैधन् ; म४-समैधन् । ३. म१.२.३-इळा इळाख्या । ४. त-म-'इमं' नास्ति । ५. ग-त-म२.३.४-'हरिः' नास्ति । ६. त-म-'सोमः' नास्ति ।

वनस्पतिं पवमानं मध्वा समङ्गिध धारया ।
सहस्रवल्क्षं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमानम् । मध्वा । सम् । अङ्गिध । धारया ।
सहस्रवल्क्षम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे ऽपवमान सोम ऽहरितं हरितवर्णं ऽहिरण्ययं कदाचिद्धिरण्ययवर्णं च ऽभ्राजमानं दीप्यमानं
ऽसहस्रवल्क्षं सहस्रशाखं ऽवनस्पतिं देवं ऽधारया धारामयेण ऽमध्वा मधुना ऽसमङ्गिध अङ्गध्व ।
संस्कृवित्यर्थः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।

वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाऽकृतिम् । पवमानस्य । आ । गतम् ।

वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सजोषसः ॥ ११ ॥

हे ऽविश्वे ऽदेवाः ऽवायुः ऽबृहस्पतिः च ऽसूर्यः च ऽअग्निः च ऽइन्द्रः च सर्वे यूयं ऽसजोषसः
संगताः सन्तः ऽपवमानस्य सोमस्य ऽस्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति^१ ऽआ ऽगतं^२ आगच्छत ॥ ॥२५॥

‘मन्द्रया’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवलस्य वार्षं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम्^३ ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अन्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवऽयुः । अन्यः । वारेषु । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽवृषा कामानां वर्षिता ऽदेवयुः देवकामः ऽअस्मयुः अस्मत्कामश्च ऽअभ्यः अभ्यैः
ऽवारेषु वालेषु दशापवित्रे ऽमन्द्रया मदकरया ऽधारया ऽपवस्व क्षर ॥

अभि त्वं मद्यं मदमिन्द्रविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्वम् । मद्यम् । मदम् । इन्द्रो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम त्वम् ऽइन्द्रः ईश्वरः ऽइति कृत्वा ऽत्वं^३ तं^२ ऽमद्यं मदकरं^४ ऽमदं रसम्
ऽअभि^५ ऽक्षर वर्षं । ऽवाजिनः बलवतः ऽअर्वतः अश्वश्च अस्मद्वर्षम् ऽअभि क्षरेत्यर्थः ॥

अभि त्वं पुर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्वम् । पुर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

हे सोम ऽसुवानः अभिषूयमाणस्त्वं ऽपुर्व्यं प्रत्नं ऽत्वं तं प्रसिद्धं ऽमदं मदकरं रसं ऽपवित्रे
ऽआ समन्तात् ऽअभि ऽअर्ष अभिगमय । ऽवाजं बलमस्मान् ऽअभि अर्ष । ऽउत अपि च ऽश्रवः
अश्वमन्यर्षं ॥

१. ग-त-४.५-‘प्रति आ गत’ नास्ति; त-१.२.६.७-मु-आगत । २. ग-‘देवताकं अनुक्रांतं मन्द्रया
नवेति; च-‘देवताकं मन्द्रया नवेति अनुक्रांतं च । ३. ग-त-भ-‘त्वं तं’ नास्ति । ४. त-भ-मदकरमत्यंतं ।
५. त-भ-‘अभि’ नास्ति ।

अनु द्रप्सास इन्दव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्दवः । आपः । न । प्रवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

वद्रप्सासः द्रुतगतयः^१ । पुनानाः क्षरन्तः । इन्दवः सोमाः । प्रवता प्रवणेन मार्गेण । आपो
१ न आप इव । इन्द्रम् । अनु । असरन् अनुगच्छन्ति । आशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यमिव ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम इव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥

वअत्यमिं दशापवित्रमतिक्रम्य । वने अरण्ये । क्रीळन्तं वर्तमानं । यं सोमं । दश^२ दशसंख्याकाः
योषणः स्त्रियः । अङ्गुल्य इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— 'तमीमण्वीः समयं आ गृभ्णन्ति
योषणो दश' (ऋ. सं. ९.१.७) इति । वाजिनं बलिनम् । अत्यमिव^३ अश्वमिव । मृजन्ति
परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥ ॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देवऽवीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

वृषणं कामानां वर्षितारं । देववीतये देवानां पानाय । मदाय । सुतम् अभिपुतं । तं । रसं
भराय संग्रामाय । गोभिः^४ पयोभिः^५ । सं । सृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

वदेवाय द्योतमानाय । इन्द्राय । सुतः अभिपुतः । देवः द्योतमानः सोमः । धारया । पवते
क्षरति । यत् यस्मात् । अस्या सोमस्य । पयः । पीपयत् इन्द्रमाप्यायितवत् । तस्माद्धारया पवत
इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रक्षां सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रक्षा । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

यज्ञस्य । आत्मा आत्मभूतः । सुतः अभिपुतः सोमः । सुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन्
रक्षां वेगेन । पवते क्षरति । प्रत्नं पुरातनं । काव्यम् आत्मनः कवित्वं च । नि । पाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिदधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

हे । मदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम । इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं । वीतये इन्द्रस्य पानाय । एव
एवं । मदम् । पुनानः क्षरन् । गुहा गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । गिरः । चित् शब्दानपि । दधिषे ।
अभिषववेलायामुपरिवेजु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥

१. त-द्रुगतयः । २. त-म-द-दश' नास्ति । ३. ग-म-अत्यं न । ४. ग-त-४.५-म- 'गोभिः
पयोभिः' नास्ति; च-गोभिः ।

‘असृग्रम्’ इति नवचं सप्तमं सूक्तम् । ‘असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । असितो देवलो वरिः ।
तौ च कश्यपगोत्रजौ^१ । गायत्रं^२ छन्दः^३ । सोमः पवमानो देवता । उक्तो विनियोगः ॥

असृग्रमिन्द्रवः पथा धर्मन्तृतस्य सुश्रियः । विद्वाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्द्रवः । पथा । धर्मन् । तृतस्य । सुश्रियः । विद्वानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वसुश्रियः शोभनश्रयणाः^४ अस्य इन्द्रस्य योजनं संबन्धं विद्वानाः जानन्तः इन्द्रवः
सोमाः धर्मन् कर्मणि तृतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रं सृज्यन्ते ॥

प्र धारा मध्वौ अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्हविषु वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविषु । वन्द्यः ॥ २ ॥

हविषु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुलः हविः हविरात्मको यः सोमः महीः महतीः अपः
वसतीवरीः वि गाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियः मुख्याः धाराः प्र पतन्तीत्यर्थः ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रद्वने । सद्भाभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सद्भा । अभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयति । वृषा कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः अग्रियः
मुख्यः सोमः सद्भा यज्ञगृहम् अभि प्रति वने उदके युजः युक्ताः वाचः प्र अव चक्रदत्
अवक्रन्दति । शब्दान् करोतीत्यर्थः ॥

परि यत्काव्या कृविर्नृम्णा वसानो अर्षति । स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥

परि । यत् । काव्या । कृविः । नृम्णा । वसानः । अर्षति । स्वः । वाजी । सिषासति ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः नृम्णा नृम्णानि^५ धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोतृणां काव्याः^६
काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि अर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गं^७ वाजी
बलवानश्वान् वा इन्द्रः सिषासति । यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमुष्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

पवमानः । अभि । स्पृधः । विशः । राजाऽइव । सीदति । यत् । ईम् । ऋष्वन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

यत् यदा ईम् एनं सोमं वेधसः कर्माणां कर्तारः^८ ऋष्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः
क्षरन्नेष सोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणो राक्षसान् विशः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव^९
यथा राजा^{१०} तद्वत् अभि षीदति^{११} नाशयितुमभिगच्छति ॥ ॥ २८ ॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अव्यः । वारः । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मती ॥ ६ ॥

१. गन्त७-काश्यपगोत्रजौ; म१.३-कश्यपगोत्रौ । २. म१.२.३-गायत्रछन्दः । ३. त-भ-श्रवणा ।
४. गन्त-भ-‘नृम्णानि’ नास्ति । ५. गन्त-भ-‘काव्या’ नास्ति । ६. ग-स्वर्गात् । ७. त-भ-कर्तारः ।
८. त-भ-राजसेव । ९. म१.२.३.४-राजाभिषीदति । १०. त-भ१.२.४-निषीदति ।

१हरिः हरितवर्णः १प्रियः देवानां प्रियतम एव सोमः १वनेषु उदकेषु संपृक्तः १अव्यः अवेः
१वारे वालोपेते १परि १पादति । किंच १रेभः अभिपववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन् १मती मत्या
सुत्या १वनुष्यते सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

मः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रण । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥ ७ ॥

१यः यजमानः १अस्य सोमस्य १धर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिपवादिभिः १रण रमते १सः यज-
मानः १वायुमिन्द्रं च १अश्विना अभिनौ च १मदेन १साकं सह १गच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विद्वाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विद्वानाः । अस्य । शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां १मध्वः सोमस्य १ऊर्मयः तरङ्गाः १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ १भगं
भगान्यं देवं च प्रति १पवन्ते क्षरन्ति ते यजमानाः १अस्य सोमस्येभं सोमं १विद्वानाः जानन्तः
१शक्मभिः सुखैः संगच्छन्त इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥ ९ ॥

हे १रोदसी शवाष्टिष्यो युवां १मध्वः देवानां मोदयितुः १वाजस्य सोमामकस्याश्वस्य
१सानये तामाय १अस्मभ्यं काश्यपामितेभ्यः काश्यपदेवलेभ्यो वा १रयिं धनं १श्रवः अश्वं च १वसूनि
यामकान्यस्यान्यपि पश्चादीनि धनानि १सं १जितं संजयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

‘एते सोमाः’ इति नवधर्मपट्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुकान्तं च-‘एते सोमाः’
इति । उक्तः सूक्तविनियोगः । प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे मृज्यमाने ‘मृजन्ति स्वा’
इत्येषा । सूत्रितं च-‘अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व ससेतु त इति तिस्रो मृजन्ति
स्या दश क्षिपः’ (आश्व. श्री. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

१एते अभिपुता इमे १सोमाः १अस्य इन्द्रस्य १वीर्यं शक्तिं १वर्धन्तः वर्धयन्तः १इन्द्रस्य
१कामं काम्यं १प्रियं प्रीतिकरं रसम् १अभि १अक्षरन् अभिपवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासश्चमूपदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुवीर्यम् ॥ २ ॥

१एते प्रसिद्धाः सोमाः १पुनानासः पुनाना अभिपूयमाणाः १चमूपदः चमलेषु लीदन्तः
१वायुम् १अश्विना अभिनौ च १गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः १नः अस्मभ्यं १सुवीर्यं शोभनवीर्यं १धान्तु
धारयन्तु । प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दिं चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दिं । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिषूयमाणः । हार्दिं अभिलषितस्त्वम् । इन्द्रस्य राधसे संराधनाय
 ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्र चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपों हिन्वन्ति सप्त धीतर्यः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥
 मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतर्यः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम एत्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपः अङ्गुलयः । 'विशः' क्षिपः इत्यङ्गुलिनामस्म
 पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः धीतर्यः होत्रकाश्च त्वा त्वां हिन्वन्ति
 स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् अनु अमादिषुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥
 देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेष्यः अवेलोमानि कम् उदकं च अति अभि सृजानं एत्वा त्वां देवेभ्यः
 देवानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः सं वासयामसि
 संवासयामः ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्व्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्व्यव्यत ॥ ६ ॥
 पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः अरुषः आरोचमानः हरिः हरितवर्णः
 सोमः गव्यानि दध्यादीनि वस्त्राणि वासांसीव परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥
 मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।

इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनः धनवतः नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वाः विश्वान् द्विषः
 द्वेद्वन् अप जहि मारय च । सखायं प्रियमिन्द्रम् आ विश आप्नुहि च ॥

बुष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥

बुष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि ।

सहः । नः । सोम । पृत्सु । धाः ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.४.७-म४-विशः; त६-म१.३-'विशः' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; घ-
 कमुदकं चात्यभि; त१-कं उवकं चादन्यभि; त२.६-कं उवकं न्यभि; त४.५- - - द अभि;
 त७-कमुदकं त्वदन्यभि; म१.२-द अति; म३-दशापवित्रमति; म४-अभि; मु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिवः शुलोकात् वृष्टिं वर्षं परि वसव वर्षं । पृथिव्या अधि पृथिव्याम् ।
अधिः सप्तमर्थानुवादः । वृष्टम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः । नः अस्माकं सहः बलं च वृष्टुसु
संग्रामेषु धाः विहि ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वऽर्विदम् । भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

हे सोम वृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वर्विदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण पीतं त्वा त्वां
पिबन्तः वयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला वा प्रजां पुत्रादिकाम् इषम् अन्नं च भक्षीमहि
भजेमहि ॥ ॥ ३१ ॥

‘परि प्रिया’ इति नवमं नवमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि प्रिया’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि प्रिया दिवः क्विर्वियांसि नृप्योर्हितः । सुवानो याति क्विऽऽकृतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । क्विः । वियांसि । नृप्योः । रितः । सुवानः । याति । क्विऽऽकृतुः ॥ १ ॥

वक्त्रिः मेधावी वक्त्रिः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः नृप्योः अधिपवणफलकयोः
वृत्तिः निहितः सुवानः अभिपूयमाणः दिवः शुलोकस्य परि प्रिया अतिप्रियाणि वियांसि
प्राणः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘वियांसि’ इत्येता अतिश्रयः पर्वतानां ककुभः’ इति । वयाति गच्छति ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्ष । चनिष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम प्रप्र अत्यस्तं वक्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्रे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय
मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्षातस्त्वं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्ष धागं
प्रति गच्छ ॥

स सुनुर्मतरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान्मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

सः । सुनुः । मतरा । शुचिः । जातः । जाते इति । अरोचयत् ।

महान् । मही इति । ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

वजातः उत्पन्नः शुचिः विष्णुदः महान् इविरुत्तमः सः सोमाख्यः सुनुः पुत्रः मही
महर्षौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्षयिष्यौ जाते विश्वस्य जनयिष्यौ मातरा आत्मनो मातरौ धावा-
पृथिव्यौ अरोचयत् रोचयति दीपयति ॥

स सप्त धीतिमिर्हितो नृयो अजिन्वदद्रुहः या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

सः । सप्त । धीतिऽभिः । रितः । नृयः । अजिन्वत् । अद्रुहः । याः । एकम् । अक्षि । ववृधुः ॥ ४ ॥

यथाः नद्यः यम् एकं मुख्यं सोमम् अक्षि अक्षीणं ववृधुः वर्धयन्ति वसः सोमः
 वधीतिभिः^१ अङ्गुलिभिः । 'रक्षाना धीतयः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । वहितः निहितः सन्
 वदुहः द्रोहवर्जिताः वसस सप्तसंख्याकाः नद्यः नदीः^२ अजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युवानम् । आ । दधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीये व्रते कर्मणि वताः अङ्गुल्यः । पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलिनामुपात्तत्वात्
 तच्छब्देन परामर्शः । वसन्तं विद्यमानम् अस्तृतम् अहिंसितं युवानं नित्यतरुणम् इन्दुं सोमं
 महे महतेऽभिपवादिलक्षणाय कर्मणे अभि आ दधुः ॥ ॥ ३२ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्निः । अमर्त्यः । सप्त । पश्यति । वावहिः । क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः वह्निः यज्ञस्य धुरो वोढा अमर्त्यः मरणरहितः वावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढा च
 सोमः वसस नदीः पश्यति सोऽयं क्रिविः कूपरूपेण^३ पूर्णोऽवस्थितः सन् देवीः नदीः अतर्पयत्
 तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । नः । पुमः । तमांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे पुमः पुमन् सोम कल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु वनः अस्मान् अव रक्ष । अपि च पुनान
 हे पवमान सोम त्वं योध्या योधनीयानि तमांसि रक्षांसि यानि तानि जङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नू । नव्यसे । नवीयसे । सुऽउक्ताय । साधय । पथः । प्रत्नऽवत् । रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम नव्यसे नव्याय नूतनाय नवीयसे स्तुत्यायास्माकं सूक्ताय पथः मार्गान् नु क्षिप्रं
 साधय अभिगच्छ । अपि च प्रत्नवत् यथापूर्वं रुचः स्वदीप्तिः रोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्च रासि वीरवत् । सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरऽवत् ।

सना । मेधाम् । सना । स्वरिति स्वः ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यस्त्वं वीरवत् पुत्रवत् महि महत् श्रवः अश्वं गां च अश्वं च रासि
 अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं मेधां सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च स्वः यदस्मदभिलषितं तत् सर्वं
 सन देहि ॥ ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम् ।
 उक्तो विनियोगः ॥

प्र स्वा॒नासो रथा॑ह्वर्च॒न्तो न श्रव॑स्यवः । सोमा॑सो रा॒ये अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः । रथा॑ऽह्व । अर्वन्तः । न । श्रव॑स्यवः । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र स्वा॒नासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः सोमा॑सः स्नेमाः रथा॑ह्व यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः अर्वन्तो न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा श्रव॑स्यवः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः रा॒ये यजमानानां धनाय अ॒क्रमुः आगच्छन् ॥

हिन्वा॒नासो रथा॑ह्व दधन्वि॒रे गभ॑स्त्योः । भरा॑सः का॒रिणा॑मिव ॥ २ ॥

हिन्वा॒नासः । रथा॑ऽह्व । दधन्वि॒रे । गभ॑स्त्योः । भरा॑सः । का॒रिणा॑मि॒व ॥ २ ॥

सोमाः रथा॑ह्व यथा रथास्तथा हिन्वा॒नासः हिन्वाना यागदेशं प्रति गच्छन्तः भरा॑सः कारिणा॑मिव यथा भारवाहिनां बाह्वोर्धीयन्ते तथा गभ॑स्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाह्व' इति बाहुनामसु पाठात् । दधन्वि॒रे धीयन्ते ॥

राजा॑नो न प्र॒शस्ति॑भिः सोमा॑सो गोभि॑रञ्जते । यज्ञो न स॒प्त धा॒तृभिः ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्र॒शस्ति॑भिः । सोमा॑सः । गोभिः । अ॒ञ्जते । य॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तृभिः ॥ ३ ॥

सोमा॑सः सोमाः प्र॒शस्ति॑भिः प्र॒शस्ता॑भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः राजा॑नो न यथा राजानः स॒प्त धा॒तृभिः सप्त होत्राभिः यज्ञो न यथा यज्ञस्तथा गोभिः गोविकारैः पयोभिः अ॒ञ्जते अज्यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि॑ सुवा॒नास इन्द्र॑वो मदा॒य ब॒र्हणा॑ गिरा । सु॒ता अ॒र्षन्ति॑ धार॒या ॥ ४ ॥

परि॑ । सुवा॒नासः । इन्द्र॑वः । मदा॒य । ब॒र्हणा॑ । गिरा । सु॒ताः । अ॒र्षन्ति॑ । धार॒या ॥ ४ ॥

सुवा॒नासः सुवाना अभिपूयमाणाः इन्द्र॑वः सोमाः ब॒र्हणा॑ महत्या गिरा स्तुतिरूपया वाचा सु॒ताः अभिपु॒ताः सन्तः मदा॒य मदा॒र्थं धार॒या परि॑ अ॒र्षन्ति॑ परितो गच्छन्ति ॥

आपा॑नासो वि॒वस्व॑तो जने॒न्त उ॒षसो॑ भग॒म् । स॒रा अ॒ण्वं वि त॑न्वते ॥ ५ ॥

आपा॑नासः । वि॒वस्व॑तः । जने॒न्तः । उ॒षसः । भग॒म् । स॒राः । अ॒ण्वम् । वि । त॑न्वते ॥ ५ ॥

वि॒वस्व॑तः इन्द्र॑स्य आपा॑नासः आपानभूताः उ॒षसः भग॑ जनन्तः जनयन्तः स॒राः सरन्तः सोमाः अ॒ण्वं वि त॑न्वते । अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ३४ ॥

अप॑ द्वा॒रा म॒तीनां॑ प्र॒त्ना ऋ॑ण्वन्ति का॒रवः॑ । वृ॒ष्णो ह॑र॒स आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

अप॑ । द्वा॒रा । म॒तीनाम् । प्र॒त्नाः । ऋ॑ण्वन्ति । का॒रवः॑ । वृ॒ष्णः । ह॑र॒से । आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

म॒तीनां स्तुती॑नां का॒रवः कर्ता॑ ऋत्विजः प्र॒त्नाः पुरा॑णाः वृ॒ष्णः सेच॑कस्य सोमस्य^३ ह॑र॒स आ॒हर॒स आ॒हर्त॑रश्च आ॒यवः मनु॑ष्याः द्वा॒रा यज्ञ॑स्य द्वा॒राणि अप॑ ऋ॑ण्वन्ति ॥

स॒मीची॑नास॒ आस॑ते हो॒तारः॑ स॒प्तजा॑मयः । प॒दमे॑कस्य पि॒प्रतः॑ ॥ ७ ॥

स॒मीची॑नासः । आ॒स॑ते । हो॒तारः॑ । स॒प्तजा॑मयः । प॒दम् । ए॒कस्य॑ । पि॒प्रतः॑ ॥ ७ ॥

१. त-म-सु-भारवाहानां । २. ग-भ-प्रशस्ताभिः नास्ति; घ-शस्ताभिः । ३. ग-व-त-सोमस्य नास्ति ।

वसमीचीनासः समीचीनाः वजामयः जामिसदृशाः एकस्य सोमस्य पदं स्थानं विप्रतः
पूरयन्तः सप्त होतारः सप्त होत्रकाः आसते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥ ८ ॥

वनाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं वनः अस्माकं वनाभा नाभौ अहम् वआ वददे । पिबामीत्यर्थः ।
पीतसोमानामस्माकं चक्षुश्चित् चक्षुरपि सूर्ये सचा संगतं भवति । किञ्च कवेः क्रान्तकर्मणः
सोमस्य अपत्यम् अंशम् वआ वदुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

वसूरः सुवीर्य इन्द्रः चक्षसा चक्षुषा दिवः दीप्तस्यात्मनः प्रिया प्रियं पदम् अध्वर्युभिः
गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं पीतं सोममपि अभि पश्यति ॥ ३५ ॥

‘उपास्मै’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उपास्मै’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः
सूक्तविनियोगः । अभिष्टवे धर्मदुष्ठावत्सेपनीयमाने ‘नमसेदुप’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘नमसेदुप
सीदत संजानाना उप सीदन्नभिञ्जु’ (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानयेन्दवे । अभि देवा इयक्षते ॥ १ ॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥

हे वनरः नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य देवान् इन्द्रादीन् अभि इयक्षते आभिमुख्येन यष्टु-
मिच्छते पवमानाय क्षरते अस्मै अभिषूयमाणाय इन्दवे सोमाय उप गायत उपगानं
कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्नयुः । देवं देवाय देव्यु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पयः । अथर्वाणः । अशिश्नयुः । देवम् । देवाय । देव्यु ॥ २ ॥

हे सोम वते तव देवं देवनशीलं देवयु देवयुं देवकामं रसं देवाय देवनशीलायेन्द्राय
मधुना पयः गन्धेन पयसा अथर्वाणः ऋषयः अभि अशिश्नयुः अम्यश्रीणन् । समस्कुर्वन्मित्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राज्ञोषधीभ्यः ॥ ३ ॥

सः । नः । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम सः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्माकं गवे शं सुखं पवस्व क्षर ।
वजनाय पुत्रादये च शं पवस्व । अर्वते अश्वाय च शं पवस्व । ओषधीभ्यः च शं पवस्व ॥

१. ग-अपत्यमपत्यभूतं । २. घ-त-७-दीप्तस्य स्वर्गस्यात्मनः । ३. ग-घ-त-‘निहितं’ नास्ति ।
४. त-भ-४-‘अभि’ नास्ति । ५. ग-धर्मदुष्ठावत्से उपनीयमाने; त-मु-धर्मदुष्ठावत्से पवनीयमाने;
म१.२.३-धर्मदुष्ठावत्से पनीयमाने; म४-धर्मदुष्ठावत्से पवनीयमाने । ६. ग-त-भ-‘ऋत्विजः’ नास्ति ।
७. त-भ-‘मिच्छति’ ।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविऽस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥ ४ ॥

बभ्रवे । नु । स्वतवसे । अरुणाय । दिविऽस्पृशे । सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः । वभ्रवे बभ्रुवर्णाय । स्वतवसे स्ववलाय । अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय । दिवि-
स्पृशे दिवं स्पृशते । सोमाय । नु^१ क्षिप्रं^२ । गाथं स्तुतिरूपां वाचम् । अर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु ॥ ५ ॥

हस्तच्युतेभिः । अद्रिभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः । अद्रिभिः अभिपवग्रावभिः । सुतम् अभिषुतं । सोमं । पुनी-
तन पवित्रे पावयत । अपि च । मधौ मदकरे सोमे । मधु गव्यं पयः । आ । धावत प्रक्षिपत ॥ ३६ ॥

नमसेदुपं सीदत दध्नेदामि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः । नमसेत् नमस्कारेणैव । उप । सीदत सोमसुपगच्छत । दध्नेत् दध्नैव । अभि
श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे । इन्दुं सोमं । दधातन धत्त च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

अमित्रहा । विचर्षणिः । पवस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामऽकृत् ॥ ७ ॥

हे । सोम । अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । विचर्षणिः विद्रष्टा । देवेभ्यः । अनुकामकृत् अभीष्टस्थ
कर्ता त्वं । गवे अस्माकं गवे । शं सुखं । पवस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । षिच्यसे । मनः । चित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे । सोम । मनश्चित् मनसो । ज्ञाता । मनसस्पतिः ईश्वरस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानाय
मदाय च । परि । षिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः । इन्द्रविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्द्रो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

हे । इन्द्रो ह्यधमान । पवमान । सोम त्वं । सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं । रयिं धनं । नः अस्माकं
संबन्धिना । इन्द्रेण । युजा सहयेन । नः अस्मभ्यं । रिरीहि देहि ॥ ३७ ॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सादने । इन्द्राय । मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

वसुताः अभिषुताः वमधुमन्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः^१ वइन्द्रवः वसोमाः वऋतस्य यज्ञस्य
वसादने गृहे^२ वइन्द्राय इन्द्रार्थम् वअसृग्रं सृज्वन्ते ॥

अभि विप्रा अनूषत् गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत् । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

वविप्राः मेधाविनः वसोमस्य वपीतये पानाय वइन्द्रं वमातरः जनयिष्यः वगावः ववत्सं वम
यथा वत्सं प्रति तद्वत् वअभि वअनूषत् अभिशब्दयन्ति ॥

मदच्युत्क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

मदऽच्युत् । क्षेति । सादने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपऽचित् ।

सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥ ३ ॥

वमदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः वसादने^३ । संहितायां दीर्घञ्छान्वसः । स्थाने
वक्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । वसिन्धोः नद्याः वऊर्मा ऊर्मौ तरङ्गे । वसतीवरीष्वित्यर्थः ।
वविपश्चित् विद्वान् वसोमः वगौरी वअधि गौर्यामधि । अधीति सप्तमर्थानुवादः । माध्यमिकायां
वाधि । 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात् । वश्रितः निवसति ॥

दिवो नामा विचक्षणोऽव्यो वारो महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

दिवः । नामा । विऽचक्षणः । अव्यः । वारो । महीयते । सोमः । यः । सुऽक्रतुः । कविः ॥ ४ ॥

वयः वसुक्रतुः सुप्रज्ञः वकविः क्रान्तकर्मा वविचक्षणः विद्रष्टा सः वसोमः वदिवः अन्तरिक्षस्य
वनामा नामौ नामिभूते वअव्यः अव्यः ववारो वाले वमहीयते पूज्यते । पूयमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः कलशेष्वान् अन्तः पवित्र आर्हितः । तमिन्दुः परिष्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आऽर्हितः । तम् । इन्दुः । परि । सस्वजे ॥ ५ ॥

वयः वसोमः वकलशेषु कुम्भेषु वआ आस्ते यश्च वपवित्र पवित्रस्य वअन्तः मध्ये वआर्हितः
विहितः वतं स्वांशभूतं सोमम् वइन्दुः^४ सोमो देवः वपरि वष्वजे प्रविशति ॥ ॥ ३८ ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्यार्धि विष्टपि । जिन्वन्कोशं मधुश्रुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अर्धि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ ६ ॥

वइन्दुः सोमः वमधुश्रुतं मधुनश्चावकं वकोशं मेघम् । 'असुरः कोशः' इति मेघनामसु
पाठात् । वजिन्वन् ग्रीणयन् वसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य वअधि वविष्टपि विष्टब्धे स्थाने ववाचं वप्र
वइष्यति प्रेरयति । पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः संबुर्दुधः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यऽस्तोत्रः । वनस्पतिः । धीनाम् । अन्तरिति । सबऽदुधः । हिन्वानः । मानुषा । युगा ॥ ७ ॥

१. ग-मधुराः । २. ग-त-भ-सदने; म१.२.३-'गृहे' नास्ति । ३. ग-त-भ-सदने; घ-मदन ।
४. त-भ-इन्दु ।

१नित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः १सबहुधः अमृतस्य दोग्धा १वनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः
१मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि १हिन्वानः प्रीणयन् १धीनां कर्मणाम्
१अन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्पति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥
अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्पति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

१कविः क्रान्तकर्मा १सोमः १दिवः १ अन्तरिक्षात् १हिन्वानः प्रेयमाणः १विप्रस्य मेघाचिनः
स्वस्य १धारया १प्रिया प्रियाणि १पदा पदानि स्थानानि १अभि १अर्पति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥
आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

हे १पवमान १इन्दो सोम एवं १सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं १स्वाभुवं शोभनभवनं १रयिं धनम्
१अस्मे अस्मासु १धारय १ प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये पष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य भिःश्रमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

पष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः ।

अथाष्टमः सुमतिना संगमेन^३ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'सोमः पुमानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता ।
'पवमानगुणः सोमो विज्ञेयः काश्यपादृषी । इति विद्यादनुक्तेऽपि लाबवाया दृढहृद्युतात्' ॥ 'सोमः'
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्पति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥
सोमः । पुनानः । अर्पति । सहस्रधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं १पुनानः पावकः १सोमः १अर्पति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । १सहस्रधारः अपरि-
मितधारः १अत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युपपत्तेः । अविलोमभिर्निष्पादितं दद्यापविभ्रमित्यर्थः ।
तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमयम् । १वायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । १निष्कृतम् ।
निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

पर्वमानमवस्यवो विप्रमुभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देववीतये ॥ २ ॥

हे ऽवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं ऽपवमानं शोधकं ऽविप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छुद्धं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम् । मेधाविनम् । ऽदेववीतये देवपानाय ऽसुष्वाणं सूयमानम् ऽअभि ऽप्र ऽगायत आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गुणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः । गुणानाः । देववीतये ॥ ३ ॥

ऽपवन्ते क्षरन्ति ऽसोमाः । किमर्थम् । ऽवाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः । ऽसहस्रपाजसः बहुबलाः^१ । पातृणां बलप्रदा इत्यर्थः । ऽगुणानाः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् । ऽदेववीतये । देवानां वीतिर्गतिः प्राप्त्यर्भक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः^२ । तदर्थम् । यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजसातये पर्वस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजसातये । पर्वस्व । बृहतीः । र्षः । द्युमत् । इन्दो इति । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

ऽउत अपि च ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय हे ऽइन्दो सोम ऽबृहतीरिषः महतीः रसधाराः ऽद्युमत् दीप्तिमत् ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ऽपवस्व क्षर । शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

ऽते ऽइन्द्रवः सोमाः ऽनः अस्माकं ऽसहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं ऽरयिं धनं ऽसुवीर्यं च^३ ऽआ ऽपवन्ताम् । कीदृशास्ते । ऽसुवानाः सूयमानाः ऽदेवासः द्योतनादिगुणयुक्ताः^४ ॥ १ ॥

अत्या हियाना न हेतुभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतुभिः । असृग्रम् । वाजसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

ऽवाजसातये संग्रामाय ऽहियानाः प्रेर्यमाणाः ऽअत्याः ऽन अथा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् ऽहेतुभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः ऽआशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये^५ अन्नलाभाय^६ ऽअव्यं ऽवारं दशापवित्रं ऽवि ऽअसृग्रं व्यतिसृज्यन्ते^६ ॥

वाश्ना अर्षन्तीन्दवोऽमि वृत्सं न धेनवः । दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्नाः । अर्षन्ति । इन्द्रवः । अमि । वृत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गभस्त्योः ॥ ७ ॥

१. त-म४-बहुलाः । २. त-म४-देवतातिर्यज्ञः । ३. ग-त-म४-वा । ४. ग-त-म१.२.४-गुणकाः; म५-गुणकराः । ५. म- 'वाजसातये अन्नलाभाय' नास्ति । ६. त१.२.६-व्यतिसृज्यते किं प्रति अव्यं अविमवां वारं वालं दशापवित्रं प्रतित्यर्थः; त३.५-म४-पुस्तकेषु 'व्यतिसृज्यते' इत्यस्यानन्तरं कियाश्चिदवकाशो विद्यते; त७-व्यतिसृज्यते किं प्रति अव्यं वारं वालं दशापवित्रं प्रतित्यर्थः ।

१वाश्राः शब्दयन्तः १इन्द्रवः सोमाः १अभि १अर्पन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाश्राः शब्दकारिण्यः १धेनवः १न । ता यथा शब्दयन्तः १वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् । त एव १गभस्त्योः बाह्वोः १दधन्विरे ध्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पर्वमान कर्निकदत् । विश्वा अप द्विषौ जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पर्वमान । कर्निकदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

१इन्द्राय १जुष्टः प्रियः^१ पर्याप्तः १मत्सरः सोमो भवतीति शेषः । 'मत्सरः सोमो मन्दते-
स्तुतिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति निरुक्तम् । हे १पर्वमान त्वं १कर्निकदत् शब्दयन् १विश्वाः १द्विषः
सर्वानस्माकं द्वेष्टन् १अप १जहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पर्वमानाः स्वर्दृशः । योनवृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपघ्नन्तः । अराव्णः । पर्वमानाः । स्वःऽदृशः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

हे १पर्वमानाः १अराव्णः अदानानयजमानान् १अपघ्नन्तः हिंसन्तः १स्वर्दृशः सर्वत्र^२ द्वारश्च
यूयम् १ऋतस्य १योनौ यज्ञस्य स्थाने १सीदत । अथवा । सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा ऋतस्य योनौ
सीदतेति योज्यम् ॥ ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टौ चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्यादि पूर्ववत् । 'परि प्राष्टो' इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः । कारं विभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्र । असिष्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः ।

कारम् । विभ्रत् । पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

१परि १प्रासिष्यदत् परिप्रस्यन्दते १कविः मेधावी सोमः^३ १सिन्धोरूर्मौ तरङ्गे^४ वसतीवर्युदकरसे^५
१अधि १श्रितः आश्रितः । १पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं १कारं शब्दं १विभ्रत् धारयन् परिप्रस्यन्दत
इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सर्वन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सऽसर्वन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

१सर्वन्धवः समानबन्धनाः १पञ्च १व्राताः पञ्च जना मनुष्या^६ यजमानाः^७ १अपस्यवः कर्मेच्छवः
यद्यदा हेमेन^८ १धर्णसिं धारकं सोमं १गिरा^९ स्तुत्या^{१०} १परिष्कृण्वन्ति अलङ्कुर्वन्ति । अस्योत्तरत्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस् । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-भु- 'प्रियः' नास्ति । २. भ१.३-सर्व । ३. ग-त-भ- 'सोमः' नास्ति ।
४. ग-त-भ- 'तरङ्गे... रसे' नास्ति । ५. ग-त-भ- 'मनुष्या यजमानाः' नास्ति । ६. ग-त-भ- 'गिरा
स्तुत्या' नास्ति ।

वभात् परिष्करणानन्तरमेव वभुष्मिणः बलवतः वअस्य सोमस्य वरसे वविश्वे वदेवाः
वअमस्तत अमाद्यन्त^१। वयदि यदा वगोभिः गोविकारैः। विकारे प्रकृतिशब्दः। क्षीरादिभिः
ववसायते आच्छाद्यते ॥

निरिणानो वि धावति जहृच्छर्याणि तान्वा। अत्रा सं जिघ्रते युजा ॥ ४ ॥
निऽरिणानः। वि। धावति। जहृत्। शर्याणि। तान्वा। अत्र। सम्। जिघ्रते। युजा ॥ ४ ॥

अयं सोमः वनिरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् ववि धावति विविधं धावति - - - यदा
वतान्वा। तनु दशापवित्रवस्त्रम्। तत्संबन्धीनि वशर्याणि द्वाराणि वजहृत्^२ अधः सरति। वअत्र
अस्मिन् यज्ञे वयुजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह वसं वजिघ्रते संगतो भवति। वस्त्रसुपिराद्विनिर्गत्य दशा-
पवित्रादधः सत्^३ पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

नसीमियो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा। गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥
नसीमिः। यः। विवस्वतः। शुभ्रः। न। ममृजे। युवा। गाः। कृण्वानः। न। निऽनिजम् ॥ ५ ॥

ययः सोमः वविवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य वनसीभिः पौत्रस्थानीयाभिः। तस्य हस्तः
युत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः। वमामृजे^४ मृज्यते वशुभ्रो वन दीप्तोऽश्वः वयुवा इव।
यथाप्रवृद्धोऽश्वो^५ मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः वनिर्णिजम्। 'निर्णिक्'
इति रूपनाम। स्वकीयं रूपं वगाः वन^६ वकृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या। वग्नूमियति यं विदे ॥ ६ ॥
अति। श्रिती। तिरश्चता। गव्या। जिगाति। अण्व्या। वग्नम्। इयति। यम्। विदे ॥ ६ ॥

वअण्व्या अङ्गुल्याभिषूयमाणः सोमः वगव्या गव्यानि वश्रिती श्रित्यै श्रयणार्थं वतिरश्चता
तिरश्चीनम् वअति वजिगाति। अंशुमतिक्रम्य गच्छति। तथाङ्गुल्याभिषूयमाणः ववग्नं शब्दम् वइयति
प्रेरयति^७ ॥

अभि क्षिपुः सममृत मर्जयन्तीरिषस्पतिम्। पृष्ठा गृम्णत वाजिनः ॥ ७ ॥
अभि। क्षिपुः। सम। अमृत। मर्जयन्तीः। इषः। पतिम्। पृष्ठा। गृम्णत। वाजिनः ॥ ७ ॥

वक्षिपुः अङ्गुलयः वमर्जयन्तीः अभिमृशन्त्यः वइषस्पतिम् अन्नानां स्वाभिर्न सोमम् वअभि
वसममृत अभिसंगच्छन्ते। संगत्य च ववाजिनः बलवतः सोमस्य वपृष्ठा पृष्ठानि वगृम्णत गृह्णन्त्य-
भिषवाङ्गुलयः ॥

परि दिव्यानि मर्मशुद्विश्वानि सोम पार्थिवा। वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥
परि। दिव्यानि। मर्मशत्। विश्वानि। सोम। पार्थिवा। वसूनि। याहि। अस्मऽयुः ॥ ८ ॥

१. ग-माद्यति; म१.२.३-अमाद्यं। २. त-म-'जहृत्' नास्ति। ३. ग-म१.२.३-सु-सरन्; त-
म-सन्। ४. ग-ममृजे। ५. ग-यथातिप्रयत्नात् युवाश्वो। ६. ग-त-म-'न' नास्ति। ७. ग-
प्रेरयति यं शब्दं जानामी; घ-प्रेरयति विदे जानते यजमानाय। ८. म१-४-पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः'
इत्यस्यानन्तरं कियंश्चिदवकाशो विद्यते।

हे सोमः पवित्र्यानि पार्थिवानि च विश्वानि^१ सर्वाणि वसूनि धनानि^२ उपरि वमर्शुशतं
परिमृशन् परिगृह्णन् अस्मयुः अस्मान् कामयमानः याहि आगच्छ। एवमभिषुण्वन्^३ रसं^४
संयोध्य ब्रूते ॥ ४ ॥

‘एष धिया’ इत्यष्टचै पञ्चदशं सूक्तम्। ऋत्याद्याः पूर्ववत्। ‘एष धिया’ इत्यनुक्रान्तम्।
गतौ विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः। धिया। याति। अण्व्या। शूरः। रथेभिः। आशुभिः।

गच्छन्। इन्द्रस्य। निःस्कृतम् ॥ १ ॥

पृथः सोमः पशुरः विक्रान्तः पण्डित्या अङ्गुल्याभिपुतः पधिया कर्मणा यथाति गच्छति।
कं देशं प्रति। उच्यते। पन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं दिवं प्रति पथेभिः रथैः आशुभिः क्षीघ्रगामिभिः
गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनाय। अङ्गुल्याभिपूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडन-
द्वारा^१ पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः^२ ॥

एष पुरु धियायते बृहते देवतातये। यत्रामृतासु आसते ॥ २ ॥

एषः। पुरु। धियायते। बृहते। देवतातये। यत्र। अमृतासु। आसते ॥ २ ॥

पृथः सोमः पुरुः बहुलं पधियायते धियं कर्मेच्छति। धीशब्दाद्यकारोपजनः। यद्वा।
द्वितीयार्थे कृतीया छान्दसश्चानुक्तः। कस्मै। पृहते महते देवतातये यज्ञाय। यत्र यस्मिन् यज्ञे
पमृतासुः अमृता देवाः आसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा। यदी तुज्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः। हितः। वि। नीयते। अन्तरिति। शुभ्रावता। पथा। यदि। तुज्जन्ति। भूर्णयः ॥ ३ ॥

पृथः सोमः पहितः निहितः हविर्धाने वि पनीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति। पअन्तः
तथोर्मध्यदेशे पशुभाक्ता क्षोभाक्ता पथा मार्गेण पयदि यदा पुअन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः पभूर्णयः
भरणक्षीला अप्ययवांस्यः। तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीति यूथ्योऽ वृषा। नृम्या दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः। शृङ्गाणि। दोधुवत्। शिशीति। यूथ्यः। वृषा। नृम्या। दधानः। ओजसा ॥ ४ ॥

पृथः सोमः पशृङ्गाणि शृङ्गवदुक्ततारुण्यलभिपवक्राळे पदोधुवत् धूनोति^१। यूथ्यः यूथाहो
यूथपतिः पवृषा वृषभो यथा पशिशीति तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति^२ तद्वत्। कीदृश पृथः। ओजसा बलेन
नृम्या नृम्यानि धनानि पधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

१. ग-त३.४.५-अ४-वसूनि; त७-वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; अ१.२.३-विश्वानि वसूनि।
२. ग-एवमभिषुण्वन्तरं; अ१.३-एवमभिषुण्वन्। ३. ग-निपातनद्वारा च तत्रैवागच्छतीत्यर्थः; त-
निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; अ१.३-वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; अ४-निष्पीडनद्वारा पात्रं
गच्छतीत्यर्थः। ४. घ-त१.६.७-अ१.३-धूनोति। ५. घ-त७-धूनोति; त१.२.३.६-अ१.४-धूनोति।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

✓एषः सोमः ✓रुक्मिभिः अध्वर्यादिभिः सह ✓ईयते गच्छति । कीदृश एषः । ✓वाजी वेजनवान् । ✓शुभ्रेभिः शुभ्रैर्दसैः ✓अंशुभिः विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । ✓सिन्धूनां स्थन्दमानानां रसानां ✓पतिः ✓भवन् य^२ ईयत इति ॥

एष वसूनि पिबन्ना परुषा ययिवाँ अति । अव शदेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिबन्ना । परुषा । ययिवान् । अति । अव । शदेषु । गच्छति ॥ ६ ॥

✓एषः सोमः ✓वसूनि आच्छादकानि ✓पिबन्ना पिबन्तानि^१ पीडितानि रक्षांसि ✓परुषा पर्वणा ✓अति अतिक्रम्य ✓ययिवान् गच्छन् ✓शदेषु शातनीयेषु रक्षःसु ✓अव ✓गच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इपः ॥ ७ ॥

✓आयवः मनुष्या ऋत्विजः ✓एतं सोमं ✓मर्ज्यं मार्जनीयम् ✓उप ✓मृजन्ति । निष्पीडयन्ती-
त्यर्थः । कुत्र । ✓द्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । ✓महीरिषः महान्त्यन्त्रानि ✓प्रचक्राणं कुर्वाणम् ।
प्रभूतरसत्ताविणमित्यर्थः ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे 'एतमु त्यम्' इत्येपा । सूत्रितं च-
'एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्या' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतर्यः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतर्यः ।

सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

✓व्यं तम् ✓एतमु एतमेव सोमं ✓दश ✓क्षिपः दशाङ्गुल्यः ✓मृजन्ति परिचरन्ति । ✓सप्त
✓धीतर्यः सप्त ऋत्विजश्च । ऋत्विजोऽङ्गुलिभिर्मृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम्^२ । ✓स्वायुधं शीभनायुधं
✓मदिन्तमं मादयितृतमम् । रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ५ ॥

'प्र ते सोतारः' इत्यष्ट्रं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

प्र ते सोतारं ओण्यो रसं मदाय घृष्वये । सर्गो न त्वत्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये । सर्गः । न । त्वत्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम ✓ते तव रसं ✓सोतारः सोमाभिषवकर्तारः ✓ओण्योः ✓रसम् । छुसोपममेतत् । द्यावा-
पृथिव्यो रसमुदकमिव । अथवौण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम् । ✓प्र स्नावयन्तीति

१. ग-वाजनवान् ; घ-वेगवान् । २. ग-अयं ; घ-यं । ३. ग-त१.२.३.६.७-भ२.३- 'पिबन्तानि' नास्ति । ४. ग-त-भ४-कीदृशमेतं ।

शेषः । किमर्थम् । 'पृथ्वये शत्रुघर्षणशीलाय' 'मदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवजनितः सोमः 'सर्गः
सृष्टः 'एतदाः 'न अथ ह्य 'तन्नि गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोषामण्वेषु सश्रिम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अण्वेषु । सश्रिम ॥ २ ॥

ययमभिषोतारः 'दक्षस्य बलस्य 'रथ्यं नेतारम् 'अपः उदकानि रसान् 'वसानम् आच्छाद-
यन्तम् 'अन्धसा श्रयणाक्षेन सहितं 'गोषां गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं^१ सोमं 'क्रत्वा कर्मणा
'अण्वेषु अङ्गुलीषु 'सश्रिम संयोजयामः^२ ॥

अनसप्तसु दुष्टं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनसप्तम् । अपुऽसु । दुष्टम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३ ॥

'अनसं शत्रुभिरनासम् 'अप्सु' आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । 'दुष्टम् अन्यैरनभि-
भाष्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यनितरति । इहं 'सोमं 'पवित्रे दक्षापवित्रे 'आ 'सृज प्रक्षिप हे
अप्यर्थो । तत्रोच्यते^३ । 'इन्द्राय इन्द्रस्य 'पातवे पालुं 'पुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्पति । क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्पति । क्रत्वा । सधस्थम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

'चेतसा स्तुत्या 'पुनानस्य पूयमानस्याङ्गीभूतः 'सोमः 'पवित्रे दक्षापवित्रे 'अर्पति गच्छति^४ ।
अथ पश्चात् 'क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा 'सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे^५ 'आसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्द्रव इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमोऽभिः । इन्द्रवः । इन्द्र । सोमाः । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

इ 'इन्द्र 'त्वा 'त्वां 'नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवाचैः सह 'इन्द्रवः 'सोमाः 'प्र-
'असृक्षत' प्राप्तुवन्ति । किमर्थम् । 'महे महते 'भराय संग्रामाय । कीदृशाः । 'कारिणः
बलकरणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अच्यये विश्वा अर्षन् अभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अच्यये । विश्वा । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

'अच्यये अक्षिमये 'रूपे रूप्यमाणे वस्त्रे 'पुनानः पूयमानः 'विश्वाः सर्वाः 'श्रियः शोभाः
'अभि 'अर्षन् अभिगच्छन् 'गोषु निमित्तासु 'शूरो 'न शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ
'तिष्ठति पात्रे ॥

१. घ-घर्षणशीलाय; भ-शत्रूणां घर्षणशीलाय । २. ग-दातारमेव* । ३. त-संयोजयामः । ४. त-भ-
अप्सु अप्सु । ५. ग-तदेवोच्यते; त-भ-तदेवोच्यते । ६. भ-१.२-प्रगच्छति । ७. ग-द्रोणकलशं ।
८. य-असृक्षत; त-भ-प्राप्तुवन् ।

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

वदिवो वन ब्रुलोकादन्तरिक्षादिव वसानु समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् वेधसः विधातुर्वलस्य कर्तुः वसुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पिप्युषी आप्याययन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अन्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम् । विपःचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अन्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं स्तोतारम् आयुषु मनुष्येषु मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयाथे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । तना वक्षेण पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । अन्यो वारम् अवेवालं वि धावसि विविधं गच्छसि ॥ ६ ॥

‘प्र निम्नेनेव’ इत्यष्ट्वं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र निम्नेनेव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनेव । सिन्धवः । घन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेन सिन्धवः नद्यः इव तथा वृत्राणि शत्रून् घन्तः भूर्णयः क्षिप्रगमनाः आशवः व्यासाः सोमाः प्र असृग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्द्रवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्द्रवः । वृष्टयः । पृथिवीमिव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्द्रवः द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुम् अभि अक्षरन् । किमिव । वृष्टयः पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सुरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽऊर्मिः । मत्सुरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवयुः ॥ ३ ॥

अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रबुद्ध इत्यर्थः । मत्सुरः मादनशीलः मदः मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षांसि विघ्नन् घातयन् देवयुः देवान् कामयमानोऽर्षतीति संबन्धः ॥

पवित्रे दृथा द्वितीयाज्यभागस्य ‘आ कलशेषु’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते इत्येका’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

अयं सोमः ऽकलशेषु ऽवा ऽधावसि । तदर्थं ऽपवित्रे ऽपरि ऽविस्थिते अध्वर्युभिः । ऽउक्थैः
स्तोत्रैः ऽयज्ञेषु निमित्तेषु ऽवर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् भ्राजसे दिवम् । इष्णन्तसूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽत्री ऽरोचना^१ त्रीणि^२ रोचनानि त्रीलोकान् ऽअति अतिक्रम्य ऽरोहन्
उपरिस्थं ऽदिवं सुलोकं ऽभ्राजसे प्रकाशयसि । तथा ऽइष्णन् गच्छन् ऽसूर्यं ऽन सूर्यं च ऽचोदयः
चोदयसि प्रेरयसि । नशब्दश्चार्थः ॥

अभि विप्रा अनूपत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः । दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्राः । अनूपत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि^३ अनूपत^४ अभिष्टुवन्ति ऽविप्राः मेधाविनः स्तोतारः । कुत्र^५ । यज्ञस्य ऽमूर्धन्
मूर्धनि । शिरोवदुत्तमेऽभिषवद्विषस इत्यर्थः । कीदृशास्ते । ऽकारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो
वा । ऽचक्षसि द्रष्टरि सोमे ऽप्रियं ऽदधानाः अभ्यनूपतेति समन्वयः ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नरः । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । मृजन्ति । देवतातये ॥ ७ ॥

हे सोम ऽतमु तमेव ऽत्वा^६ त्वां ऽवाजिनम् अश्ववन्तं गमनवन्तं वा ऽनरः नेतारः ऽविप्राः
मेधाविनोऽध्यवर्तादयः ऽधीभिः^७ कर्मभिः ऽमृजन्ति शोधयन्ति ऽदेवतातये यज्ञार्थम् । किमिच्छवः ।
ऽअवस्यवः अश्वमिच्छवः^८ ॥

मघोर्धारामनु क्षर तीव्रः सुधस्थमासदः । चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मघोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सुधस्थम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ऽमघोः मधुररसस्य ऽधारामनु ऽक्षर प्रवहन्^९ । ऽतीव्रः तीव्ररसः सन् ऽसुधस्थं
सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा ऽआ ऽअसदः सीद । ऽचारुः चरणशीलः सन् ऽऋताय यज्ञार्थं
ऽपीतये देवानां पानाय ॥ ७ ॥

‘परि सुवानः’ इति सप्तर्षिमष्टादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सुवानः सप्त’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मदेषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि । सुवानः । गिरिष्ठाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ १ ॥

१. त१.२.६-रोचना; त३.४.५.७-भ३-‘रोचना त्रीणि’ नास्ति । २. भ-हे सोम त्वां
अभ्यनूपत । ३. ग-ऋ; त-भ-ऋ-ऋतु । ४. ग-त-‘त्वा’ नास्ति । ५. ग-अवस्यवः रक्षणच्छवः
देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मृजति । ६. ग-म१.३-प्रवह ।

अयं ऽसोमः ऽपवित्रे ऽपरि ऽअक्षाः परिक्षरति । ऽसुवानः सूयमानः ऽगिरिष्ठाः गिरिस्थार्या ।
ग्रावसु वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं ऽमदेषु मादकेषु सोतृषु ऽसर्वधा^१ ऽअसि सर्वस्य धाता दाता
वा भवसि^१ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ २ ॥

हे सोम ऽत्वं ऽविप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा ऽत्वं च ऽकविः मेधावी । अतस्त्वम्
ऽअन्धसः अज्ञात् ऽजातं ऽमधु मधुररसं ऽप्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमांशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव । विश्वे । सजोषसः । देवासः । पीतिम् । आंशत । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ ३ ॥

हे सोम ऽतव ऽपीति पानं ऽविश्वे ऽदेवासः देवाः^२ ऽसजोपसः समानप्रीतयः सन्तः ऽआशान
प्राप्नुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ ४ ॥

ऽयः सोमः ऽविश्वानि ऽवार्या वरणीयानि ऽवसूनि धनानि^३ स्तोतुः ऽहस्तयोः ऽआ ऽदधे
करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः । ऽमदेषु ऽसर्वधा ऽअसि इति । अथवा^४ स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातरा इव । दोहते ।

मदेषु । सर्वधा । असि ॥ ५ ॥

ऽयः सोमः ऽइमे ऽमही महत्यौ ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽसं ऽदोहते । उभयोः स्मरं परि-
गृह्णातीत्यर्थः । ऽमातरेव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजैभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वाजैभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ ६ ॥

ऽयः सोमः ऽउभे ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽसद्यः तदानीमेव ऽवाजैभिः अश्वैः ऽपरि ऽअर्षति
परिगच्छति^५ । सोमाहुत्या^६ चावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेष्व पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः । शुष्मी । कलशेषु । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ ७ ॥

१. ग-सर्वधाता दाता वसि भवसि; त१.६-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति;
त३.४.५-सर्वधाता दाता वा भवति; त७-सर्वस्य दाता दाता वा भवति; म४-सर्वधा असि सर्वस्य
धाता दाता भवसि; सु-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति । २. घ-सर्वे देवाः । ३. ग-
त-म-‘ धनानि ’ नास्ति । ४. ग-त-सु-‘ अथवा ’ नास्ति । ५. त-म४-परिगच्छति परिगच्छ; सु-
परिगच्छति परिगत्य । ६. घ-आहुत्या ।

उत्तराया^१ महान् यसः सोमः पुनानः पूयमानः सन् अचिक्रदत्
शब्दं करोति । अत्र सर्वत्र यथोक्तमनुपादौ नेयः ॥ ८ ॥

‘यत् सोम’ इति समन्विष्टोन्विष्टं सूक्तम् । कल्याणाः पूर्ववत् । ‘यत् सोम’ इत्यनुकान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भेर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । मुक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तन्नः । पुनानः । आ । भेर ॥ १ ॥

हे सोम पुनान पुनानं नायनीयम् । उक्थ्यं स्तुत्यं । दिव्यं दिवि भवं । पार्थिवं पृथिवी-
संबन्धं । च वसु धनमस्ति । तन्नः पुनः अस्मभ्यं पुनानः पूयमानः सन् अवा भेर आहर ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वर्पती इन्द्रः । सोम । गोपती । ईशाना । पिप्यतं । धियः । गोपती । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे सोम पुनान पुनानं नायनीयम् । उक्थ्यं स्तुत्यं । दिव्यं दिवि भवं । पार्थिवं पृथिवी-
संबन्धं । च वसु धनमस्ति । तन्नः पुनः अस्मभ्यं पुनानः पूयमानः सन् अवा भेर आहर ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयस्यधि ब्रह्मिणि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयस्य । अधि । ब्रह्मिणि । हरिः । सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

‘वृषा’ कामानां वर्षकः सोमः । आयुषु मनुष्येष्ववस्थादिषु पुनानः पूयमानः सन् पुस्तन-
यन् शब्दं कुर्यात् । अधि । ब्रह्मिणि । अधीति सतस्यर्थांनुवादी । आस्तीर्णे कर्मे हरिः हरितवर्णः
सन् सन्योनि स्वकीयं स्थानम् आसदत् आसीदति ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सुनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयो । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सुनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

धीतयः धीयमानाः सोमाम्बेन वक्ष्येन पीयमाना वसतीवर्षः । किन् इत्यस्येनान्तोदात्तः ।
अधि । रेतसि स्वकीयं स्तनं वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । सोममित्यर्थः । अवावशन्त पुनः
कामयन्ते । सोममायायिषु कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । सुनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य वत्सस्य
सोमस्य मातरः निर्माप्यः प्रवृत्तिकामा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः ॥

कुविट्पुण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पर्यः ॥ ५ ॥

कुविट् । पुण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पर्यः ॥ ५ ॥

१. म- ग उत्तराया । २. ग-त-म- ‘आ’ नास्ति । ३. घ-कल्लोषु शब्दः । ४. ग-‘संबन्धि यत् ।
५. ग-स्थः । ११. ३. ६. ७-ग-स्वायस्य । ६. ग-त-म-‘वृषा’ . . . सोमः’ नास्ति । ७. ग-त-‘हरिः’
नास्ति; म-हरिः गन् । ८. घ-सीलितवत्; म१. २-पुनानुनः कामयते ।

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः पुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः
वगर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं कुविद् बहु प्रभूतम् आदधत् करोति । याः आपः शुक्रं वीर्यं पयः
दुहते स्ववत्साय सोमाय ताम्यो गर्भमादधत् ॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु । पर्वमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥

उप । शिक्ष । अपतस्थुषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पर्वमान । विदाः । रयिम् ॥ ६ ॥

हे पर्वमान सोम उप शिक्ष त्वं समीपे कुरु । कान् । अपतस्थुषः अपकम् स्थितान् ।
अस्मदभिमतानित्यर्थः । शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु भियसं भयम् आ धेहि कुरु जनय । अस्माकं
तेषां शत्रूणां रयिं धनं विदाः विन्दसि ॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर ।

दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥ ७ ॥

हे अभिषूयमाण सोम त्वं शत्रोः वृष्ण्यं वर्षकं बलं नि तिर । निपूर्वस्मिरतिर्नाशार्थः ।
नाशय । तथा शत्रोः शुष्मं शोषकं तेजः नि तिर । तस्यैव वयः अन्नं च नि तिर । कीदृशस्य
शत्रोः । दूरे वा सतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य अन्ति वा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ७ ॥

‘प्र कविः’ इति सप्तर्चं विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र कविः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारैभिरर्षति । संह्रान्विश्वा अभि स्पृधः ॥ १ ॥

प्र । कविः । देवऽवीतये । अव्यः । वारैभिः । अर्षति । संह्रान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥ १ ॥

कविः मेधावी सोमः देववीतये देवानां पानाय अव्यः वारैभिः वारैः वृषापविश्रेण
प्र अर्षति प्रकर्षेण गच्छति । संह्रान् शत्रूणां सोढा सोमः विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामान्
हिसकान् वा अभि भवतीति शेषः ॥

स हि प्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तुमिन्वति । पर्वमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥

सः । हि । स्म । जरितृभ्यः । आ । वाजम् । गोऽमन्तम् । इन्वति ।

पर्वमानः । सहस्रिणम् ॥ २ ॥

स हि प्मा स खलु पर्वमानः सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं
सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् अन्नम् आ अभिसुखम् इन्वति व्याप्नोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पर्वसे मृती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥

परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पर्वसे । मृती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परि मृशसे ।
प्रयच्छसीत्यर्थः । मृती मत्स्यास्मत्स्तुत्या पर्वसे क्षरसि रसम् । सः त्वं हे सोम श्रवः अस्मभ्यं
श्रवः अन्नं विदः देहि ॥

अभ्यर्षे बृहद्यशो मधवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इव स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मधवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम ^१बृहद्यशः महती कीर्तिम् ^२अभ्यर्षे अभिगमय । ^३मधवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः ^४अस्मभ्यं ^५ध्रुवं ^६परि धनं चाभ्यर्षे । किञ्च ^७इषम् अन्नं ^८स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् ^९आ ^{१०}भर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वहे अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वहे । अद्भुत ॥ ५ ॥

हे ^१सोम ^२सुव्रतः सुकर्मा ^३पुनानः ^४एवं ^५राजेव ^६गिरः अस्मदीयाः स्तुतिः ^७आ ^८विवेशिथ आविशसि । हे ^९वहे वोढः ^{१०}अद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गर्भस्त्योः । सोमश्चमूर्धु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । सोमः । चमूर्धु । सीदति ॥ ६ ॥

^१सः ^२सोमः ^३वह्निः वोढा यज्ञादेः ^४अप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः ^५दुष्टरः दुःखेनान्येस्तरणीयः ^६मृज्यमानः क्षोभ्यमानः ^७गर्भस्त्योः हस्तयोरेवभूतः सन् सः ^८चमूर्धु पात्रेषु ^९सीदति ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

हे ^१सोम ^२क्रीळुः क्रीडनशीलस्त्वं ^३मंहयुः । महतिर्दानकर्मा । दानेष्वुः ^४मखो न दानमिव ^५पवित्रं ^६गच्छसि । किं कुर्वन् । ^७स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे ^८सुवीर्यं शोभनवीर्यं ^९दधत् प्रयच्छन् ॥ १० ॥

‘एते धावन्ति’ इति सप्तर्षमेकविंशं सूक्तम् । कण्याद्याः पूर्ववत् । ‘एते धावन्ति’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विभियोगः ॥

एते धावन्तीन्द्रवः सोमा इन्द्राय घृण्वयः । मुत्सरासः स्वविदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्द्रवः । सोमाः । इन्द्राय । घृण्वयः । मुत्सरासः । स्वऽविदः ॥ १ ॥

^१एते ^२सोमाः ^३इन्द्राय ^४धावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । ^५इन्द्रवः छेदयितारो वीसा वा ^६घृण्वयः घर्षणशीलाः ^७मुत्सरासः मादयितारः ^८स्वविदः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुर्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुर्वये । वरिवऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयऽकृतः ॥ २ ॥

^१प्रवृण्वन्तः सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा ^२अभियुजः अभियोजयितारः ^३सुर्वये सुहु अभिषवकर्त्रे ^४वरिवोविदः । ‘वरिवः’ इति धननाम । तस्य लम्भयितारः ^५स्वयं ^६स्तोत्रे ^७वयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

वृथा क्रीळन्तु इन्द्रवः सधस्थमभ्येकमिह । सिन्धोरुर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्द्रवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । रुर्मा । व्य । व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा अनायासेन । क्रीळन्तः । इन्द्रवः सोमाः । एकमिह एकमेव । सधस्थं साधस्थानं द्रोणकलशं वा । अभि अक्षरश्चिति शेषः । सिन्धोरुर्मा वसतीवरीषु । व्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पर्वमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पर्वमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

एते सोमाः । पर्वमानासः पूयमानाः । विश्वानि । वार्या । वार्याणि चर्यायाणि धनानि । आशत व्यामुवन् । रथे । हिताः स्थापिताः । न । सप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमनं देशं प्राप्नुवन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्द्रो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्द्रवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे ।

यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवः सोमाः । अस्मिन् यजमाने । पिशङ्गं बहुरूपं मणिमुक्तादिरण्यादिभेदेन नानारूपं । वेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् । आदिशे अस्मभ्यमादेशनाय । आ । दधात आयच्छन् । यः यजमानः । अस्मभ्यम् । अरावा - - - - प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋषिभ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा । रथ्यं रथस्य नेता । नवं स्तुत्यं कुशलं सारधिनमप्र आधत्ते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन् । आदिशे स्वामिनि । केतं प्रज्ञानं । दधात स्थापयत । हे सोमाः । योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः । हे सोमाः । अर्णसा उदकेन । शुक्राः दीप्ताः सन्तः । पवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्वे अवीवशन्काष्ठा वाजिनो अकृत । सतः प्रासाविपुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिनः । अकृत ।

सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥

एते ते । एत उ एत एव सोमाः । अवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । काम्वा च । वाजिनः बलवन्तोऽश्ववन्तो वा सोमाः । काष्ठाम् । अकृत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशादुद्धता । प्रहानित्यर्थः । सतः यजमानस्य स्तोतुर्वा । मतिं बुद्धिं स्तुतिं वा । प्रासाविषुः प्रैरयन् ॥ ११ ॥

‘एते सोमासः’ इति सप्तर्षं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘एते सोमासः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-भ-‘वार्या’ नास्ति । २. ग-युक्ता । ३. भ-स्थापयत । ४. ग-सदेशाय स्वामिनि; त-भ-सं स्वामिनि । ५. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमांस आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गीः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमांसः । आशवः । रथाः ऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गीः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

एते पृथमानाः सोमांसः सोमाः सृष्टाः अध्वर्युणा आशवः दशापवित्रादधोगमने शीघ्राः
प्र अहेषत प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः रथाइव तथोक्तलक्षणाः
वाजिनः इव वेजनवन्तोऽथा इव ॥

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताः ऽइव । उरवः । पर्जन्यस्य ऽइव । वृष्टयः । अग्नेः ऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

एते सोमाः उरवः महान्तः वाताइव वायव इव वृथा अनायासेन व्यानशुः इत्युत्तरत्र
संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा पर्जन्यस्य वृष्टयः इव वर्षा यथा
तथैव । किंच अग्नेः भ्रमाः भ्रमणा ज्वालासंचाराः इव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमांसो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपाः ऽपश्चितः । सोमांसः । दधिः ऽआशिरः । विपा । वि । व्यानशुः । धियः ॥ ३ ॥

एते सोमांसः सोमाः पूताः शुद्धाः विपश्चितः प्राज्ञाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः विपा
प्रज्ञानेन धियः अस्मदीयानि कर्माणि व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः समुवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पृथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । समुवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पृथः । रजः ॥ ४ ॥

एते सोमाः मृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः अमर्त्याः अमरणधर्माणः समुवांसः हविर्धानात्
सरन्तः पृथः मार्गान् रजः लोकांश्च इयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः न शश्रमुः न श्राम्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विप्रयन्तः । वि । व्यानशुः । उत । इदम् । उत ऽनमम् । रजः ॥ ५ ॥

एते सोमाः रोदसोः वाचापृथिव्योः पृष्ठानि विप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः व्यानशुः
व्याप्नुवन्ति । उत अपि च इदमुत्तमं रजः शुलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः ।
रोदसोरित्यत्रान्नरिक्तोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत ऽनमम् । अनु । प्रवतः । आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुं यज्ञं तन्वानम् उत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् अनु आशत प्रवतः नद्यः । उत अपि च
इदं कर्म अनेन सोमेन उत्तमाय्यम् उत्तमीकृतम् । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

१. य-तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अथा इव; त १.२.६.७-मु-उत्कलक्षणसर्गा वाजिन इव
वेजनवतोऽथा इव । २. ग-त ३.४.५-अ-वाता । ३. त-भ २.४-इव नास्ति । ४. ग-रोदस्योः ।

५. त १.२.६-कृत्ये ।

सर्वा अन्वाशात । उतेदमुत्तमाव्यं रजः । शुलोक इत्यर्थः । सोऽप्यन्वभुते पृथिव्या वाग्नरिक्षेण च ।
उत्तमीकृतमुत्तमाव्यम् ॥

त्वं सोम पुणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । तत् तन्तुमचि क्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पुणिभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽपणिभ्यः असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् ऽगव्यानि गोहितानि ऽवसु वसुनि गोयूथानि वसुनि चेति^१ वा ऽवा आहृत्य ऽधारयः^२ धारयसि । तथा ऽतन्तुं यज्ञं प्रति ऽतत् विस्तृतं यथा भवति तथा ऽअचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति सप्तर्च त्रयोविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अग्नि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मर्दस्य । धारया । अग्नि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

ऽआशवः शीघ्राः ऽसोमाः ऽअसृग्रम् असृग्रन् सृज्यन्ते । ऽमधोः मधुरस्य^३ ऽमर्दस्य^४ मदकरस्य ऽधारया असृग्रमिति संबन्धः । किं प्रति उच्यते । ऽअग्नि लक्ष्मीकृत्य ऽविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रति । स्तोत्रसमय इत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

ऽप्रत्नासः पुराणाः केचित् ऽआयवः शीघ्रगमना अश्वाः ऽनवीयः नवतरं ऽपदम् ऽअनु ऽअक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते । ऽरुचे^५ दीप्यै^६ ऽसूर्यं ऽजमन्त कुर्वन्ति । दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्यायवेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो भरायो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजावतीरिषः । इर्यः ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान सोम त्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽअर्यः अरेः ऽअदाशुषः अग्रयणस्तः^७ ऽगयं गृहं गृहोपलक्षितं धनम् ऽआ ऽभर आहर । तथास्मभ्यं ऽप्रजावतीरिषः च^८ ऽकृधि कुरु ॥

अग्नि सोमास आयवः पवन्ते मघं मर्दम् । अग्नि कोशं मधुश्रुतम् ॥ ४ ॥

अग्नि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मघम् । मर्दम् । अग्नि । कोशम् । मधुश्रुतम् ॥ ४ ॥

ऽआयवः गन्तारः ऽसोमासः सोमाः ऽमघं मदकरं रसम् ऽअग्नि ऽपवन्ते क्षरन्ति । तथा ऽमधुश्रुतं मधुस्वाविणं ऽकोशम् । रसाधारेण कोशशब्देन तन्नामिश्रितो रसो लक्ष्यते । तम् ऽअग्नि पवन्त इति शेषः^९ ॥

१. म१.२.३-वेति । २. ग-म१.२.३-आधारयः । ३. त-म-‘मधुरस्य मदस्य’ नास्ति । ४. घ-एतैः सोमैः रुचे दीप्यैः त-म-रुचे दीप्यैः । ५. त-म-प्रयच्छतः । ६. घ-अश्वानि च । ७. घ-शेषः क्रियं मदे मर्दं मदाय हर्षाय ।

सोमो अर्पति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥
सोमः । अर्पति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुवीरः । अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

१ सोमः १ अर्पति गच्छति । कीदृशः सः । २ धर्णसिः धारको जगतां तथा २ इन्द्रियम् इन्द्रियवर्धकं
१ रसं १ दधानः धारयन् १ सुवीरः सुवीर्यः १ अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता । अभितो हिंसा ततो
रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमादौति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्द्रो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधमाद्यः । इन्द्रो इति । वाजम् । सिषाससि ॥ ६ ॥

हे १ सोम १ सधमाद्यः । सधमादो यशः । तदर्हस्त्वम् १ इन्द्राय १ देवेभ्यः चान्येभ्यः १ पवसे
क्षरसि । हे तादृश १ इन्द्रो सोम अस्मभ्यं १ वाजम् अश्वं १ सिषाससि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानाभिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥

१ मदानां मदकराणां मध्येऽतिक्षयेन मदकरम् १ अस्य अमुं सोमं १ पीत्वा १ वृत्राणि शत्रून्
अप्रतिगतः १ सन् १ इन्द्रः १ जघान हतवान् । १ नु क्षिप्रं १ जघनत् १ च । इन्तु चेदानीमपि १ ॥ १३ ॥

१ 'प्र सोमासः' इति सत्त्वं अनुयिशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्पिगायत्री छन्दः सोमो देवता ।
१ 'प्र सोमासः' इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्द्रवः । श्रीणाना अप्सु मृजत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्द्रवः । श्रीणानाः । अप्सु । मृजत ॥ १ ॥

१ सोमासः सोमाः १ पवमानासः १ पृथमानाः १ इन्द्रवः दीप्ताः १ प्र १ अधन्विषुः । धन्वतिर्गति-
कर्मा । प्रगच्छन्ति । किञ्च १ श्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः १ अप्सु वसतीवरीषु च १ मृजत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥

१ गावः गमनशीला इन्द्रवः १ अभि १ अधन्विषुः अभिगच्छन्ति वशापवित्रम् । किसिब ।
१ प्रवता प्रवणवता देशेन १ यतीः गच्छन्त्यः १ आपो १ न आप इव । पश्चात् १ पुनानाः १ इन्द्रं
प्रीणयितुम् १ आशत व्यामुवन् । आहुतिप्रणाख्येन्द्रमेव वा व्यामुवन् ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्युतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृभिः । युतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे १ पवमान १ सोम १ इन्द्राय इन्द्रस्य १ पातवे पाताय १ प्र १ धन्वसि प्रगच्छस्याहवनीयं प्रति
हविर्मानात् । तदेवाह । १ नृभिः ऋतुभिर्मन्त्रिभिः १ युतः विनीतः १ वि १ नीयसे हविर्मानात् ।
अथवा । पवमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीक्ष्यपाताय तदर्थं हविर्मानादि नीयसे ॥

१. म. ९. १. ३-१ 'चान्येभ्यः' नास्ति । २. त-म-प्रतिगतः । ३. ग-म-त-म-वेदानीमिति ।
४. त. १. ५-म-पवमानाः । ५. त-म-दीप्ताः सोमाः । ६. च-इन्द्रवः सोमाः । ७. ग-विद्यदीप्तौ ।

त्वं सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीसहे । सस्त्रियो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥
त्वम् । सोम । नृमादनः । पवस्व । चर्षणिऽसहे । सस्त्रिः । यः । अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽनृमादनः नृणां मादयिता त्वं ऽचर्षणीसहे । चर्षणयो मनुष्या द्वेष्टारः^१ । तेषां समाभि-
भवित्र इन्द्राय ऽपवस्व क्षर ऽयः त्वं ऽसस्त्रिः शुद्धः ऽअनुमाद्यः स्तुत्यः सः पवस्वेति समन्वयः ॥

इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधावसि । अरुमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥
इन्द्रो इति । यत् । अद्रिऽभिः । सुतः । पवित्रम् । परिऽधावसि । अरुम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रो त्वं ऽयत् यदा ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिपुतः ऽपवित्रं दशपवित्रं ऽपरि-
धावसि परिगच्छसि । तदा ऽइन्द्रस्य ऽधाम्ने स्थानायाधारकायोदराय^२ वा ऽअरं पर्याप्तो भवसि ॥

पवस्व वृत्रहन्तमोक्थेमिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥
पवस्व । वृत्रहन्ऽतम् । उक्थेमिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

हे ऽवृत्रहन्तम् शत्रूणामतिशयेन हन्तरिन्द्रो त्वं^३ ऽपवस्व क्षर । कीदृशस्तम् । ऽउक्थेमिः शस्त्रैः
ऽअनुमाद्यः स्तुत्यः ऽशुचिः शुद्धः ऽपावकः अन्यस्य शोधकः ऽअद्भुतः महान् । एवं महानुभावः पवस्य ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः । देवावीरघशंसहा ॥ ७ ॥
शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मध्वः । देवऽअवीरः । अघशंसहा ॥ ७ ॥

ऽसुतस्य अभिपुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य बल्लयात्मकः ऽसोमः रसरूपः ऽशुचिः स्वयं शुद्धः
ऽपावकः शोधकश्च ऽउच्यते । तथा ऽदेवावीरः देवानामविता तर्पयिता ऽअघशंसहा । अघं पापं
शंसन्तीत्यघशंसा असुराः । तेषां हन्तेति उच्यते ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षट्त्रिंशत्सूक्तानि । तत्र 'पवस्व' इति पठुं प्रथमं सूक्तं दृढहस्युतनाम्नोऽ-
गस्यपुत्रस्यार्चं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'पवस्व षट् दृढहस्युत आराभ्यः'
इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ १ ॥
पवस्व । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुद्भ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

हे ऽहरे हरितवर्ण पापहर्तृर्वा सोम ऽदक्षसाधनः । दक्षो बलम् । तस्य साधकः ऽमदः मदकरश्च
त्वं ऽपवस्व क्षर । ऽदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ऽपीतये पानाय । तथा ऽमरुद्भ्यः ऽवायवे च पीतये पवस्व ॥

पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्कदत् । धर्मेणा वायुमा विश ॥ २ ॥
पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कनिक्कदत् । धर्मेणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽधिया कर्मणास्मद्द्वयापारेण अङ्गुल्या^४ वा ऽहितः धृतः सन् ऽकनिक्कदत्
शब्दं कुर्वन् ऽयोनिं स्थानं ग्रहं वा ऽअभि विशेति शेषः । तदेवाह । ऽधर्मेणा^५ ऽवायुम् । वायु-
संबन्धिं^६ पात्रमित्यर्थः । तत् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

१. घ-शत्रवः । २. म१.२.३- 'स' नास्ति । ३. ग-स्थानाय धारकायोदराय; घ-त-भ-स्थाना-
धारकायोदराय । ४. म१.२.३- 'त्वं' नास्ति । ५. ग-त- 'अङ्गुल्या' नास्ति । ६. त१.२.६.७-
म१.२.३-सु-धर्मेणा कर्मणा; म ४-धर्मेणा कर्मणा वा । ७. ग-घ-त-भ-सु- 'संबन्धिं' ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनिवर्धि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनी । अर्धि । प्रियः । वृत्रहा । देववीतमः ॥ ३ ॥

अयं सोमः यमं शोभते देवैः सः योनीं स्थाने स्वीयेऽधिष्ठितः वृषा^१ कामानां वर्षकः
वकविः कान्तप्रजः^२ प्रियः प्रियभूतः सर्वेषां यदा प्रीणयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता देववीतमः
अतिशयेन देवान् कामयमानः एवमहानुभावः सोमः संशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतासु आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणी । आदीनान् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वानि रूपाण्याविशन् पुनानः पुरमानः हर्यतः कमनीयः । 'हर्य गतिकान्त्योः' ।
ईदृशः यथाति गच्छति । यत्र अमृतासः अमृता देवाः आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवत । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः भारीवमानः सोमः गिरः शब्दान् जनयन् पवते क्षरति । किं कुर्वन् । आयुषक्^२
अनुषक्म् इन्द्रं व्याप्यन् व्यानुयन् वक्यिक्रतुः कान्तप्रजः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आसदम् ॥ ६ ॥

हे मदिन्तम मादयितृम वक्ये कान्तप्रज सोम त्वं पवित्रम् अतिक्रम्य धारया आ
पवस्व । विमर्षम् । अर्कस्य अर्धनीयस्येन्द्रस्य योनिं स्थानम् आत्मदं प्राप्तुम् ॥ ॥ १५ ॥

'तममृक्षन्त' इति पदार्थं द्वितीयं सूक्तं दृढव्युत्पुत्रस्येवमवाहनात् आर्षं गायत्र्यं पवमान-
सोमदेवताकम् । अनुक्रान्ते च—'तममृक्षन्तेधमवाहो दाद्व्युत्पुत्रः' इति । गतो विनियोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रांसो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपस्थे । अदितेः । अधि । विप्रांसः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

तं योजिनम् अश्वमश्वदाशुम् । व्यासमिदमर्थः । अदितेः पृथिव्याः उपस्थे^३ उत्सङ्गे ।
अधि इति सप्तस्थानुवादी । अमृक्षन्त क्षोभितवन्तः । के । विप्रांसः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ।
केन साधनेन । अण्व्या अङ्गुल्या धिया प्रज्ञया स्तुत्या वा अमृक्षन्त । अधवाण्व्या सूक्ष्मया
धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अभ्यनूपत सहस्रधारमक्षितम् । इन्द्रं धृतरमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनुपत । सहस्रधारम् । अक्षितम् । इन्द्रम् । धृतरम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

तं सोमं गावः गन्धः स्तुतयः अभ्यनूपत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । सहस्रधारं बहुधारम्
अक्षितम् अक्षीणम् इन्द्रं दीप्तं दिवः शुलोकस्य आ धृतरं सर्वतो धारकम् । सोमाधारस्वात्
शुलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

तं वेधां मेधया ह्यन्पर्वमानमधि दधि । धर्णीसि भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्यन् । पर्वमानम् । अधि । दधि । धर्णीसिम् । भूरिऽधायसम् ॥ ३ ॥

१ वेधां विधातारं २ पर्वमानं ३ तं ४ मेधया प्रज्ञया ५ अह्यन् प्राहिष्यन्ति । किं प्रति । ६ अधि ७ दधि द्युलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । ८ धर्णीसि सर्वस्य धारकं ९ भूरिधायसं बहुना कर्तारम् ॥

तमह्यन्भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । समऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

१ तं सोमं २ विवस्वतः परिचरतः ३ कस्विजः ४ भुरिजोः बाह्वोः ५ धिया अङ्गुल्या ६ अह्यन् प्राहिष्यन् । कीदृशं तम् । ७ संवसानं वसन्तं पात्रे ८ वाचः स्तुते ९ पतिं स्वामिनम् १० अदाभ्यम् अदभ्यनीयम् ॥

तं सानावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । ह्येतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । ह्येतम् । भूरिऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

१ तं^२ सोमं २ हरिं हरितवर्णं ३ सानावधि समुच्छिन्ने देशे । अभीति ससम्पर्थानुयायी । ४ जामयः^५ अङ्गुल्यः^६ हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अधिषुण्वन्ति ७ अद्रिभिः प्रावभिः । कीदृशम् । ८ ह्येतं कमनीयं ९ भूरिचक्षसं बहुदृष्टारम् ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पर्वमान गिरावृधम् । इन्द्रविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पर्वमान । गिराऽवृधम् । इन्द्रो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे १ पर्वमानं^२ सोम ३ तम् उक्तगुणविशिष्टं ४ त्वा त्वां ५ हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कस्मे । ६ इन्द्राय । ७ वेधसः विधातार कस्विजः । कीदृशं त्वाम् । ८ गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानम् ९ इन्द्रुं^{१०} दीप्तं सकृपं वा^{११} मत्सरं मदकरम् ॥ ॥ १६ ॥

‘एष कविः’ इति पदार्थं तृतीयं सूक्तं मृमेधनाञ्च आङ्गिरसस्वार्थं गाधार्थं सौम्यम् । ‘एष कवितुमेधः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो घ्नन् पृथिव्यः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिऽस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । घ्नन् । अपं । पृथिव्यः ॥ १ ॥

१ एषः सोमः २ कविः मेधावी ३ अभिष्टुतः अभितः स्तुतः ४ पवित्रे ५ अधि दक्षापवित्रमतीत्य ६ तोशते । यद्यपि तोशतिर्बध्कर्मा तथापि हनने गतिसञ्जावाद्वा गतिमात्रे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः^७ । अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाजिने तोशते इत्येते । पीड्यते इत्यर्थः । किं कुर्वन् । ८ पुनानः पूयमानः ९ पृथिव्यः शत्रून् १० अपं पन्नं अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि विच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वऽजित् । परि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

१. ग-परिचरतः । २. ग-जामयोंगुल्यः तं । ३. ग-त-म-‘जामयः अङ्गुल्यः’ नास्ति । ४. घ-पर्वमान पूयमान इदो दीप्त । ५. घ-‘इन्द्रुं . . वा’ नास्ति । ६. त-गच्छतीत्यर्थः ।

१पृषः सोमः १स्वजित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता^१ १इन्द्राय १वायवे च १पवित्रे १परि १विच्यते । कीदृश एषः । १दक्षसाधनः यत्कारि ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥ ३ ॥

१पृषः १सोमः १नृभिः कर्मनेनृभिर्ऋषिभिः १वि १नीयते विविधं नीयते । एष कीदृशः । १दिवः शुक्लोकस्य १मूर्धा शिरोवत्पधानभूतः १वृषा अभिमतवर्षकः १सुतः अभिपुतः । कुत्र नीयते । १वनेषु वनर्नायेषु वनसंभूतद्रुमधिकारेषु वा पात्रेषु । १विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥

एष गन्धुरचिक्रदत्पर्वमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्त्वृतः ॥ ४ ॥

एषः । गन्धुः । अचिक्रदत् । पर्वमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राजित् । अस्त्वृतः ॥ ४ ॥

१पृषः सोमः १पर्वमानः पूयमानः १अचिक्रदत् शब्दं करोति । कथंभूतः सन् । १गन्धुः अस्माकं गा इच्छन् १हिरण्ययुः धनमिच्छन् १इन्दुः दीप्तः सन् १सत्राजित् महतः^२ शत्रोरसुरादेजेता १अस्त्वृतः स्वयमभ्यैरहिंस्यश्च सन् ॥

एष सूर्येण हासते पर्वमानो अधि धवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पर्वमानः । अधि । धवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

१पृषः १पर्वमानः पूयमानः सोमः १सूर्येण देवेन १अधि १धवि शुक्लोऽन्तरिक्षे १पवित्रे १हासते परित्यज्यते । १मत्सरः मदकरः १मदः सोमः । पृषप्यप्ययुहस्ताइशापवित्रे परित्यज्यते सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति आश्रया वीर्यवशात् । सत्स्वप्यन्यदेवेषु सोमस्त्रावणे सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यैरक्षिभिरेव सोमस्याप्यायनात् ॥

एष शुष्मसिष्यदवन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

१पृष १शुष्मी बलवान् सोमः १अन्तरिक्षे दक्षापवित्रे १असिष्यदत् स्पन्दते । कीदृश एषः । १वृषा वर्षकः १हरिः हरितवर्णः १पुनानः पूयमानः १इन्दुः वीर्यवान्^३ १इन्द्रमा इन्द्रं च अमिगच्छतीति शेषः । आ इति आर्ये ॥ ॥ १७ ॥

‘एष वाजी’ इति बहुवं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेवस्वार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘एष वाजी प्रियमेवः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विमिषोगः ॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अब्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अब्यः । वारम् । वि । धावति ॥ १ ॥

१पृषः सोमः १वाजी गमनशीलः १हितः अभ्ययुणा^४ पात्रे निहितः १विश्ववित् सर्वज्ञः १मनसः स्तोत्रस्य १पतिः स्वामी । अथवा सोमस्य मनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं^५ ‘अब्यमा

१. ग-त-म-जेता सोमः । २. ग-संहतः, त-महता । ३. ग-दीप्तवर्ण इव, च-दीप्तवर्ण, त-दीप्तवर्ण इव । ४. च-नृभिः अभ्ययुणादिभिः ।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः । तादृशोऽसौ ऽअव्यो ऽव्यासम् अविवीक्ष्य
दशापवित्रं ऽवि ऽधावति विविधं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एषः । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आश्रितानि ॥ २ ॥

ऽएषः ऽसोमः ऽदेवेभ्यः देवाय ऽसुतः अभिपुतः सन् ऽपवित्रे ऽअक्षरत् स्वानि । ऽविश्वा
सर्वाणि ऽधामानि देवशरीराणि ऽआविशन् प्रविशन् । प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रहा । देववीतमः ॥ ३ ॥

ऽएषः सोमः ऽदेवः ऽशुभायते शोभते । कुत्र । ऽअधि ऽयोनौ रवौ स्थाने । कीदृश एषः ।
ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽवृत्रहा शत्रुहन्ता ऽदेववीतमः अतिशयेन देवानां कामयिता ॥

एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्नृतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एषः । वृषा । कनिक्रदत् । दशभिः । जामिभिः । नृतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

ऽएष ऽवृषा वर्षिता कामानां ऽकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ऽदशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः ऽनृतः
ऽअभि द्रोणानि दुममयाणि^१ पात्राणि ऽअभि ऽधावति अभिगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्ववित् ॥ ५ ॥

ऽएषः सोमः ऽसूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । ऽपवमानः पृथमानः ऽविचर्षणिः सर्वस्य
द्रष्टा ऽविश्ववित् सर्ववित् । न केवलं सूर्यं किंतु ऽविश्वा सर्वाणि ऽधामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्पति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्पति । देवाऽवीराः । अघशंसहा ॥ ६ ॥

ऽएषः ऽसोमः ऽशुष्मी बलवान् ऽअदाभ्यः अदश्मनीयः ऽपुनानः पृथमानः ऽअर्पति गच्छति ।
ऽदेवावीः देवानामविता ऽअघशंसहा । अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः । तेषां हस्ता ॥ १८ ॥

‘प्रास्य’ इति षड्च पञ्चमं सूक्तं नृमेघस्याङ्गिरसस्यार्प गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रम्यते च—‘प्रास्य नृमेघः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूपतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । औजसा । देवान् । अनु । प्रभूपतः ॥ १ ॥

ऽअस्य सोमस्य ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽसुतस्य अभिपुतस्य ऽदेवाननु ऽप्रभूपतः प्रभवितुमित्यर्थः
ऽऔजसा स्ववीर्येण ऽधाराः ऽप्र ऽअक्षरन् प्रकर्षेण क्षरन्ति ॥

सप्तिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

सप्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

‘सप्तिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं’ ‘मृजन्ति शोधयन्ति । के । ‘गृणन्तः स्तुवन्तः’
‘वेधसः विधातारः’ ‘कारवः कर्मकर्तारोऽध्वर्यादयः’ ‘गिरा स्तुत्या साधनेन । कीदृशं सप्तिम् ।
‘ज्योतिः दीप्यमानं सोमं’ ‘जज्ञानं जायमानम् । प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा ज्योतिर्जायमानम् ‘अयं
वै ज्योतिर्यत् सोमः’ इति श्रुतेः । ‘उक्थ्यं स्तुत्यम्’ ॥

सुपहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुपहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्धो । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

हे ‘सोम’ ‘प्रभूवसो प्रभूतधन’ ‘पुनानाय पृथमानस्य’ ‘ते तव’ ‘तानि तेजांसि’ ‘सुपहा
शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेवं तस्मात्’ ‘समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम्’ ‘उक्थ्यं स्तुत्यं तं’ ‘वर्धं
वर्धय । पुरय रसेन ॥

विश्वा वसूनि संजयन्पवस्व सोम धारया । इनु द्वेर्पांसि सध्वक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । संजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेर्पांसि । सध्वक् ॥ ४ ॥

हे ‘सोम’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘वसूनि अस्मदर्थं’ ‘संजयन्’ ‘पवस्व क्षर’ ‘धारया । ‘द्वेर्पांसि
द्वेष्ट्याणि सर्वाणि’ ‘सध्वक् सहैव’ ‘इनु प्रेरय वृद्धेशं प्रति ॥

रक्षा सु नो अररुपः स्वनात्समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुक्ष्महे ॥ ५ ॥

रक्षा । सु । नः । अररुपः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुक्ष्महे ॥ ५ ॥

हे सोम ‘नः अस्मान्’ ‘सु सुष्ठु’ ‘रक्ष पालय । कस्मात् । ‘अररुपः अदातुः’ ‘स्वनात् शब्दात्
निन्दारूपात्’ । किमेकस्यादानशीलस्य । न । ‘समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित् ।
कंचनानुश्रित्यर्थः । न केवलमदातुः स्वनात् । किं तर्हि । ‘कस्य’ ‘चित् कस्यापि’ ‘निदः
निन्दकादक्ष । ‘यत्र’ ‘मुमुक्ष्महे’ यस्मिन्नक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति ॥

एन्दो पार्थिवं रयि दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भैर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया ।

द्युमन्तम् । शुष्मम् । आ । भैर ॥ ६ ॥

हे ‘इन्दो’ ‘क्लिष्टमान सोम त्वं’ ‘धारया’ ‘आ’ ‘पवस्व सर्वतः क्षर । ‘पार्थिवं दिव्यं च’ ‘रयि
धनं’ ‘द्युमन्तं दीप्तिमन्तं’ ‘शुष्मं बलं च’ ‘आ’ ‘भैर आहारास्मभ्यम् ॥ ॥ १९ ॥

‘प्र धाराः’ इति पठ्यं पठं सूक्तं बिन्दुनाञ्ज आङ्गिरसस्यार्यं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।

‘प्र धारा बिन्दुः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-जज्ञानं जातं । २. भ-धृतिः । ३. भ१, २, ३-‘उक्थ्यं स्तुत्यं’ नास्ति । ४. घ-त-निदः
निन्दारूपात् ।

प्र धारां अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥
प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वशुष्मिणः बलवतः वअस्य सोमस्य वधाराः वपवित्रे दशापवित्रे ववृथा अप्रयत्नेन^१ वअक्षरन् चवन्ति^२ । तदानीं वपुनानः पूयमानः सोमः ववाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा वइष्यति प्रेरयति ॥

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिकदत् । इयति वृष्टुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥
इन्दुः । हियानः । सोतृभिः । मृज्यमानः । कनिकदत् । इयति । वृष्टुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः वहियानः प्रेर्यमाणः व्याप्रियमाणः । कैः । वसोतृभिः^३ ऋत्विग्भिः । पश्चाद्दशापवित्रे वमृज्यमानः शोध्यमानः^४ वकनिकदत् शब्दं कुर्वन् वइन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिन-मिन्द्रियमपि - - - - करं ववृष्टुं शब्दम् वइयति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥
आ । नः । शुष्मम् । नृषाह्यम् । वीरवन्तम् । पुरुस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

हे वसोम त्वं वधारया वआ वपवस्व । किम् । वशुष्मं बलम् । कीदृशम् । वनृषाह्यं नृणामस्म-द्विरोधिनामभिभावुकं ववीरवन्तं वपुत्रोपेतं वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं शुष्ममा पवस्व । एतस्य लाभाय पवस्वेत्यर्थः । रसस्त्राचे सति होमद्वारा तस्मिन्ने शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिष्यदत् । अभि । द्रोणानि । आसदम् ॥ ४ ॥

अयं वपवमानः वसोमः वधारया वअति अतिक्रम्य दशापवित्रं वप्र वअसिष्यदत् प्रस्यन्दते । किमर्थम् । वद्रोणानि द्रोणकलशादीनि वआसदम् आसादनाय^५ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥
अप्सु । त्वा । मधुमत्तमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे इन्द्रो सोम वअप्सु वसतीवरीषुदकेषु वमधुमत्तम् अतिज्ञानेन मधुमन्तं वहरिं हरितवर्णं वत्वा त्वाम् वअद्रिभिः अभिषवग्रावभिः वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् । वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्षीय मत्सरम् ॥ ६ ॥
सुनोत । मधुमत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्षीय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः यूयं वमधुमत्तमं मधुररसोपेतं वसोममिन्द्राय ववज्रिणे वज्रयुक्ताय वसुनोत सुनुत । पुनः कीदृशम् । वचारुं चरणीयं वमत्सरं मदकरं वशर्षीय अस्माकं बलायेन्द्रस्य पानाय च सोमं सुनुतेति ब्रूते यजमानः स्वीयान् ॥ २० ॥

१. ग-अप्रयासेन । २. म-प्रस्रवति । ३. त-म१.४-स्तोतृभिः । ४. ग-म२.३-शोध्यमानः सन् । ५. म२.३-आसदनाय; म५-आसनाय ।

‘प्र सोमासः’ इति पदस्य सप्तमं सूक्तं राहुगणस्य गौतमस्यार्थं सौम्यम् । ‘प्र सोमासो गौतमः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासः स्वाध्यः^१ पर्वमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पर्वमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

१ प्र १ अक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशं प्रति । के । १ सोमासः सोमाः । कीदृशाः । १ स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा १ पर्वमानासः पूयमानाः । ते^१ च १ चेतनं प्रज्ञापनं १ रयिं धनं १ कृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम् ॥

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युन्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्द्रो इति । द्युन्नवर्धनः । भव । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

हे १ इन्द्रो १ वाजानाम् अज्ञानां १ पतिः स्वामी त्वं १ दिवः शुलोकस्य १ पृथिव्याः भूलोकस्य १ द्युन्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता १ भव । अस्माकं लोकद्वये यत् द्युन्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्पन्ति सिन्धवः । सोमं वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । सोमं । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

हे १ सोम १ तुभ्यं त्वदर्थं १ वाताः वायवः १ अभिप्रियः अभितर्पयितारो भवन्ति । तथा १ सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः १ तुभ्यमर्पन्ति गच्छन्ति । अभिपूयमाणस्य तवाप्यायनायैवं कुर्वन्तीत्यर्थः । त उभयेऽमी १ ते तव १ महः महत्त्वं १ वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमं वृण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृण्यम् । भव । वाजस्य । समऽगुथे ॥ ४ ॥

हे १ सोम त्वं वायुभिरग्निश्च १ आ १ प्यायस्व प्रवृद्धो भव । १ ते त्वां १ विश्वतः १ वृण्यं वर्षयोग्यं बलं १ समेतु संगच्छताम् । १ संगथे संग्रामे १ वाजस्य अश्वस्य प्रापकः १ भव ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुहे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुहे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

हे १ बभ्रो बभ्रुवर्णं सोम १ तुभ्यं त्वदर्थं १ गावो १ घृतं १ पयः च १ अक्षितम् अक्षीणं १ दुदुहे दुदुहे । १ वर्षिष्ठे प्रवृद्धे १ अधि १ सानवि समुच्छिष्टे प्रदेशे स्थिताय तुभ्यम् ॥

स्वायुधस्य ते सुतो भुवनस्य पते वयम् । इन्द्रो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सुतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्द्रो इति । सखित्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

हे १ भुवनस्य भूतजातस्य १ पते स्वामिन् पालक सोम । सोमस्य जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वम् । हे १ इन्द्रो सोम १ वयम् अनुद्धातारः १ स्वायुधस्य १ ते तव १ सुतः^२ १ स खित्वमुश्मसि कामयामहे ॥ ॥ २१ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्पं गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सोमासः श्यावाश्वः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

वसोमासः सोमाः वमदच्युतः मदच्चाविणः वसुताः अभिपुताः सन्तः विदथे यज्ञे वमघोनः हविष्मतो मम वश्रवसे अत्राय कीर्तये वा वप्र वअक्रमुः प्रगच्छन्ति ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

आत् । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वआत् अपि^१ च^२ वईम् एनं वहरिं हरितवर्णं सोमं वत्रितस्य ऋषेः वयोषणः अङ्गुलयः वअद्रिभिः प्रावभिः वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति^३ । किमर्थम् । वइन्दुं दीप्तं सोमम् वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गुणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् ।

अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ॥ ३ ॥

वआत् अपि च वईम् अयं सोमः वहंसो वयथा वगुणं जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वत् विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य वमतिं स्तुतिं बुद्धिं वा वअवीवशत् वशं नयति । स च सोमः वअत्यो वन अश्व इव वगोभिः गव्यैरुदकैर्वा वअज्यते सिञ्च्यते स्निग्धीक्रियते ॥

उमे सौमावचाकशन्मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उमे इति । सोम । अवचाकशत् । मृगः । न । तक्तः । अर्षमि ।

सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ४ ॥

हे वसोम वउमे द्यावापृथिव्यौ वअवचाकशत् । पश्यतिकर्मेदम् । पश्यन् वमृगो वन मृग इव वतक्तः गव्यैः पयआदिभिर्मिश्रितः सन् । ‘दध्ना तनक्ति’ (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । वअर्षसि^३ गच्छसि^३ च^४ । किं कुर्वन् । वऋतस्य यज्ञस्य वयोनिं स्थानम् वआ वसीदन् आश्रयन्^५ । यज्ञसाधनाय गच्छसीत्यर्थः^६ ॥

अभि गावो अनुषत योषा जारमिव प्रियम् । अगन्नाजि यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनुषत । योषा । जारमइव । प्रियम् । अगन् । आजिम् । यथा । हितम् ॥ ५ ॥

१. ग-अभिषवान्तर्ग; भ१.२-एवं च । २. ग-त-भ-‘प्रेरयति’ नास्ति । ३. घ-त-भ-अर्षति गच्छति । ४. त७-भ२-‘च’ नास्ति । ५. ग-घ-त-भ-४-आश्रयन् गच्छति; भ१.२.३-मु-आश्रयन् गच्छति । ६. ग-घ-त-भ-गच्छतीत्यर्थः ।

हे सोम त्वां ^१गावः शब्दाः ^२अभि ^३अनूपत अभिष्टुवन्ति । ^४योषा ^५प्रियं ^६जारमिव । सा यथा तं स्तौति तद्वत् । स सोमः ^७आजि गन्तव्यं ^८हितं मित्रमिव तं ^९यथा अन्यः ^{१०}अगन्^१ स्वहिताय गच्छति तद्वत् । अथवा हितं धनप्रापकत्वेन^२ हितकरम्^३ आजि शूर इव । अयमागच्छति पात्रम् ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवद्भ्यश्च मह्यं च । सुनि मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मघवत्^४ऽभ्यः । च । मह्यम् । च ।

सुनिम् । मेधाम् । उत । श्रवः ॥ ६ ॥

हे सोम ^१अस्मे^२ अस्मभ्यं ^३द्युमत् दीसिमत् ^४यशः अन्नं ^५धेहि देहि । कीदृशेभ्यो^६ऽस्मभ्यम् । ^७मघवद्भ्यश्च हविरिक्षणान्नवद्भ्यश्च ^८मह्यं ^९वच स्तुतिकर्त्रे च । अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे मघवद्भ्यश्च मह्यं चेति तेषामेवाशंसनाभेदादुभयत्र चशब्दो युक्तः । किंच ^{१०}सुनि धनं ^{११}मेधां प्रज्ञाम् ^{१२}उत अपि च ^{१३}श्रवः कीर्तिं च धेहि ॥ ॥ २२ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षट्त्वं नवमं सूक्तं त्रितस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘प्र सोमासस्त्रितः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषाईव ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । विपः^१ऽचितः । अपाम् । न । यन्ति । उर्मयः । वनानि । महिषाः^२ऽईव ॥ १ ॥

^३विपश्चितः मेधाविनः ^४सोमासः सोमाः ^५प्र^६ यन्ति^७ प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति । किमिव । ^८अपाम् ^९उर्मयः ^{१०}न । ते यथा संततमुद्भवन्ति^{११} तद्वत् । बाहुल्ये^{१२}ऽयं दृष्टान्तो दर्शितो गमने दृष्टान्ता-
न्तरमभिधीयते । ^{१३}वनानि ^{१४}महिषाः प्रवृद्धा मृगाः ^{१५}इव । अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने^{१६} प्रथमो दृष्टान्तो
द्वितीयस्तु दशापवित्रादधःप्रवेशे ॥

अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा क्रतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । द्रोणानि । बभ्रवः । शुक्राः । क्रतस्य । धारया । वाजम् । गो^१ऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ २ ॥

^२अभि क्षरन्तीति शेषः । उपसर्गश्चतुर्विधः क्रियाध्याहारः । ^३द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति ।
‘यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्प्राधान्यादितरेऽपि पात्रा द्रोणा इत्युच्यन्ते । अथवैकस्मिन्नेव
पूजार्थं बहुवचनम् । के । ^४बभ्रवः बहुवर्णाः सोमाः ^५शुक्राः दीप्ताः । केन प्रकारेण । ^६क्रतस्य^७
अमृतस्य^८ ^९धारया धाराकारेण^{१०} । किंच ^{११}वाजम् अन्नं ^{१२}गोमन्तं बहुगोयुक्तम् ^{१३}अक्षरन् क्षरन्ति ।
अथवैकमेव वाक्यम् । उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः । गोमन्तं वाजं
प्रयच्छन्त इत्यर्थः ॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमा अर्षन्ति विष्णवे ॥ ३ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्^१ऽभ्यः । सोमाः । अर्षन्ति । विष्णवे ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-‘अगन्’ नास्ति । २. त-धनं प्रापत्वेन; म१.४-धनप्रापत्वेन । ३. ग-हितकरं त्वां;
त-भ-मु-हितकरं वा । ४. ग-त-भ-‘अस्मे’ नास्ति । ५. त-म१.४-प्रणयति । ६. ग-‘मुच्यते’ ।
७. ग-प्रच्यवने; त-भ-४-प्रदवने । ८. ग-त-भ-‘क्रतस्य अमृतस्य’ नास्ति । ९. म१-धारकेण ।

वसुताः अभिषुताः वसोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं वायवे च वरुणाय च मरुद्भ्यः च विष्णवे चैवामर्थम् अर्पन्ति गच्छन्ति ॥

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरिति कनिक्कदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः । वाचः । उत् । ईरते । गावः । मिमन्ति । धेनवः । हरिः । एति । कनिक्कदत् ॥ ४ ॥

वसिष्ठो वाचः । ऋगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । उदीरते प्रोद्धमयन्तृत्विजः । धेनवः आशिरेण प्रीणयिष्यः वावः मिमन्ति शब्दयन्ति दोहार्थम् । हरिः हरितवर्णश्च सोमः कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन् एति गच्छति कलशम् ॥

अभि ब्रह्मीरनूषत यद्वाक्क्रतस्य मातरः । मर्मज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मीः । अनूषत । यद्वाक् । क्रतस्य । मातरः । मर्मज्यन्ते । दिवः । शिशुम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मीः ब्राह्मणप्रेरिताः यद्वाक् महत्यः । यद्वाक्क्रति महन्नाम । क्रतस्य यज्ञस्य मातरः निर्मात्र्यः स्तुतयः अभि अनूषत स्तुवन्ति । किम् । दिवः बुदेवतायाः शिशुं शिशुस्थानीयं सोमम् । तमेव मर्मज्यन्ते मृजन्ति । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. सं. ३. ५. ७. १) इत्यादिश्रुतेषु शिशुत्वं तस्य ॥

रायः समुद्राश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः । समुद्रान् । चतुरः । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः धनस्य संबन्धिनः चतुरः समुद्रान् । धनपूर्णानित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् अस्मभ्यम् अर्थाय हे सोम विश्वतः सर्वतः आ पवस्व । तथा सहस्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व आयच्छ । चतुःसमुद्रस्थधनविशेषप्राप्तेः तन्मध्यगतभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमण्डलस्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ २३ ॥

'प्र सुवानः' इति षड्वचं दशमं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्पति । रुजदृक्काह व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवानः । धारया । तना । इन्दुः । हिन्वानः । अर्पति । रुजत् । दृक्काह । वि । ओजसा ॥ १ ॥

इन्दुः सोमः सुवानः सूयमानः हिन्वानः अध्वर्युणा प्रेर्यमाणः धारया तना पवित्रं प्र अर्पति गच्छति । अयं प्रत्यक्षेणोच्यते । दृक्काह इदानीमपि शत्रुपुराणि ओजसा बलेन विरुजति विश्लथयति ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्पति विष्णवे ॥ २ ॥

सुतः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुद्भ्यः । सोमः । अर्पति । विष्णवे ॥ २ ॥

अयं सुतः अभिषुतः सोमः इन्द्राद्यर्थम् अर्पति गच्छति ॥

१. ग-त १.६-अ १- 'गच्छति' नास्ति । २. त-मृज्यते । ३. घ-इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च ।

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शकमना पर्यः ॥ ३ ॥
वृषाणम् । वृषऽभिः । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । शकमना । पर्यः ॥ ३ ॥

वृषाणं रससेक्तारं यतं नियतं सोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः वद्रिभिः प्रावभिः सुन्वन्ति^१ ।
शकमना कर्मणा दुहन्ति अध्वर्यादयः पर्यः सोमरसम् । सोमं पर्यो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुवत्त्रितस्य मर्ज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । स रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥
भुवत् । त्रितस्य । मर्ज्यः । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । सम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥ ४ ॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्रष्टृकैः सोऽयं मत्सरः मदकरः सोमः मर्ज्यो भुवत् शुद्धो^२
भवति । तस्य यागार्थं शेषपानार्थं च । तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मर्ज्यः भुवत् । रूपैः रूपकैश्च^३
क्षीरादिभिः हरिः हरितवर्णः सोमः सम् अज्यते ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारुं प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥
अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातरः । चारुं । प्रियतमम् । हविः ॥ ५ ॥

ईम् एनं सोमम् ऋतस्य विष्टपं स्थानम् । यज्ञाश्रयमित्यर्थः । तादृशं पृश्निमातरः मरुतः
अभि दुहते । किम् । प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारुं मनोहरम्^४ । मरुत्सेरित-
वृष्ट्या सोमबृद्धेस्तद्वोगृहत्वम् ॥

समेनमहुता इमा गिरौ अर्पन्ति सस्रुतः । धेनुर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥
सम् । एनम् । अहुताः । इमाः । गिरौ । अर्पन्ति । सऽस्रुतः । धेनूः । वाश्रः । अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् अर्पन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अहुताः अकुटिलाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः
सस्रुतः सरन्त्यः । ताश्च धेनूः प्रीणयित्रीः^५ स्तुतीः वाश्रः शब्दयन् अवीवशत् कामयते^६
सोमः ॥ ॥ २४ ॥

‘आ नः’ इति पठुचमेकादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रभूवसोरार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रान्तं च—‘आ नः पवस्व प्रभूवसुः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥
आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

हे पवमान सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर । किम् । रयिं
धनं पृथुं विस्तीर्णम् । यया धारया ज्योतिः द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लम्भयसि
नः अस्माकम् ॥

इन्द्रो समुद्रमीड्स्वय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥
इन्द्रो इति । समुद्रम् ईड्स्वय । पवस्व । विश्वम् एजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम हे समुद्रमीड्स्वय । समुद्रमित्युदकनाम । ईड्स्वयतिर्गतिकर्मा^७ । उदकप्रेरक
तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा स्वदीयेन बलेन नः

१. त-भ-‘सुन्वन्ति’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘शुद्धो’ नास्ति । ३. भ-‘वृद्धकैश्च’ । ४. ग-त-
भ-सोमं । ५. घ-त-भ-‘प्रीणयित्रीः’ । ६. ग-अ-कामयत । ७. ग-भ-‘ईडति’; त-ईषति ।

अस्मभ्यं वरायः धनस्य वधर्ता धारकः पवस्व । भवेत्यर्थः । अत्र यद्यप्युदकप्रेरणसर्वशत्रुकम्पने संबोधनान्तर्गतत्वाद्देव्यगते तथापि यजमानस्यापेक्षिते इति रायो धर्तृत्ववदाशास्ये अधिगन्तव्ये ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि ष्याम पृतन्यतः । क्षरा णो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽवः । अभि । स्याम् । पृतन्यतः । क्षर । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

हे वीरवः वीरवन् सोम वीरेण स्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् अभि ष्याम अभिभवेम । अतः वनः अस्माकं वार्यं वरणीयं धनम् अभि वक्षर । अभिगमयेत्यर्थः । अथवा वरणीयं सोमाख्यं धनं क्षर पवस्व ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिषासन्वाजसा ऋषिः । व्रता विद्वान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्दुः । इष्यति । सिषासन् । वाजऽसाः । ऋषिः । व्रता । विद्वानः । आयुधा ॥ ४ ॥

सोमः वाजम् अन्नम् इष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः^१ । किं कुर्वन् । सिषासन् यजमानान् संभक्तुमिच्छन् । ईदृशः इन्दुः^२ वाजसाः अन्नस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा व्रता कर्माणि आयुधानि च विद्वानः जानन् ॥

तं गीर्भिर्वाचमीड्स्वयं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीऽभिः । वाचम् ईड्स्वयम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥ ५ ॥

तं सोमं गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः^३ स्तौमीति शेषः । किंच वाचमीड्स्वयं वाचः प्रेरयितारं पुनानं पूयमानं तं सोमं वासयामसि वासयामः श्रयणद्रव्यैः । कीदृशं सोमम् । जनस्य गोपतिं गुवां पालकम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयाम इति । माधवस्तु वाचमिति पृथक्पदं तिङन्तं कृत्वा वाक्यद्वयं चकार ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मेणस्पतैः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मेणः । पतैः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः सर्वः जनः मनुष्यो यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मणि दाधार धारयति मन इति शेषः । कीदृशस्य । धर्मेणः^४ कर्मणः पतैः पालकस्य पुनानस्य पूयमानस्य प्रभूवसोः प्रभूतधनस्य ॥ २५ ॥

‘असर्जि’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असर्जि’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः । कार्ष्मन्वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्बोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

रथ्यो यथा रथसंबन्धश्च इव स यथा विसृज्यते तद्वत् चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतः अभिषुतः सोमः असर्जि सृष्टोऽभूत् पवित्रे । तथाभूतः वाजी वेजनवान् सोमाख्योऽश्वः कार्ष्मन् । कार्ष्मं युद्धमितरेतरकर्षणात् । अत्र देवानामाकर्षणवति^५ यज्ञाख्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां क्रामति ॥

१. त-ऋचमानेभ्यः । २. अ१.२-इन्दुः सोमः । ३. त१.२.६-अ१.२-स्तुतिभिर्वाग्भिः; त७-स्तुतिभिः । ४. गन्त-भ-यस्य धर्मेणः । ५. ग-माकर्षणोपेतैः; त-अ२.४-माकर्षणयति; अ१-माकर्षयति ।

स वह्निः सोम जागृविः पर्वस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पर्वस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ २ ॥

हे ऽसोम ऽस ऽवह्निः वाहकः ऽजागृविः जागरूकः ऽदेववीः देवकामस्त्वं ऽमधुश्चुतं मधुस्त्रावि
 ऽकोशं दशापवित्रमतिक्रम्य ऽअभि ऽपर्वस्व द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥

स नो ज्योतीषि पूर्य पर्वमान वि रोचय । ऋत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतीषि । पूर्य । पर्वमान । वि । रोचय । ऋत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

हे ऽपूर्य पुराण ऽपर्वमान सोम^१ ऽनः अस्माकं ऽज्योतीषि दिव्यानि स्थानानि ऽवि ऽरोचय
 प्रकाशय । किंच ऽऋत्वे कर्मणे यागाय ऽदक्षाय बलाय च^२ बलप्रदाय^३ यागाय वा ऽनः अस्मान्
 ऽहिनु प्रेरय ॥

शुम्भमान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गर्भस्त्योः । पर्वते वारं अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । पर्वते । वारं । अव्यये ॥ ४ ॥

ऽऋतायुभिः यज्ञकामैर्ऋत्विग्भिः ऽशुम्भमानः अलंक्रियमाणस्तेषामेव ऽगर्भस्त्योः हस्तयोः
 ऽमृज्यमानः सोमः ऽअव्यये अविमये ऽवारे वाले दशापवित्रे ऽपर्वते पूयते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पर्वतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

सः । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

ऽसः अभिव्यमाणः ऽसोमः ऽदाशुषे हविर्दान्त्रे ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसूनि धनानि
 ऽपर्वतां प्रयच्छतु । विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं शिष्टम् । ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिवी-
 संबद्धानि ऽअन्तरिक्ष्या^४ अन्तरिक्षे भवानि च पर्वताम् ॥

आ दिवस्पृष्टमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्टम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं स्तोतृणाम् ऽअश्वयुः अश्वमिच्छन् ऽगव्ययुः गा इच्छन् ऽवीरयुः पुत्रानिच्छन्
 ऽदिवस्पृष्टं ब्रूलोकम् ऽआ ऽरोहसि आहुतिद्वारा हे ऽशवसस्पते अन्नस्य पालक ॥ ॥ २६ ॥

‘स सुतः’ इति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तं रङ्गगणस्थायै^५ गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘स
 सुतो रङ्गगणः’ इति । गतो विनियोगः ॥

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

ऽसः ऽसोमः ऽपीतये इन्द्रादिपानाय^६ ऽसुतः अभिषुतः ऽवृषा वर्षणः^७ सन् ऽपवित्रे ऽअर्षति
 गच्छति । किं कुर्वन् । ऽरक्षांसि ऽविघ्नन् ऽदेवयुः देवकामः स इत्यन्वयः ॥

१. घ-सोम स त्वं । २. ग-घ-त-‘च’ नास्ति । ३. म१.२-बलप्रदानाय । ४. त५-म१.२-
 आंतरिक्ष्या । ५. ग-त-म४-राहु । ६. ग-ईक्ष्पावाय । ७. ग-वर्षकः; त३.४.५-म४-कषणः ।
 ८. ग-त५-विघ्नन् निघ्नन्; त३-निघ्नन् ।

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कर्निक्रदत् ॥ २ ॥

सः । पवित्रे । वि॒ऽच॒क्षणः । हरिः । अ॒र्षति । ध॒र्णसिः । अभि । योनिम् । कर्निक्रदत् ॥ २ ॥

१सः सोमः १विचक्षणः । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा १हरिः हरितवर्णः सोमः १धर्णसिः सर्वस्य धारकः १पवित्रे १अर्षति गच्छति । पश्चात् १कर्निक्रदत् शब्दं कुर्वन् १योनिं स्थानं द्रोणकलशम् १अभि गच्छति ॥

स वाजी रोचना दिवः पर्वमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वा॒जी । रो॒चना । दि॒वः । प॒र्वमानः । वि । धा॒वति । र॒क्षः । स॒हा । वा॒रम् । अ॒व्ययम् ॥ ३ ॥

१स १वाजी वेजनवानश्वस्थानीयः १दिवः स्वर्गस्य^१ १रोचना रोचकः १पर्वमानः पृथमानः १वि १धावति । कीदृशः । १रक्षोहा रक्षोहन्ता १अव्ययं १वारं दशापवित्रमतीत्य च^२ धावति ॥

स त्रितस्याधि सानवि पर्वमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्य सह ॥ ४ ॥

सः । त्रि॒तस्य॑ । अधि॑ । सा॒नवि॑ । प॒र्वमानः । अ॒रोच॑यत् । जा॒मिभिः॑ । सू॒र्यम् । स॒ह ॥ ४ ॥

१सः सोमः १त्रितस्य महर्षेः १अधि १सानवि समुच्छिद्ये यज्ञे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । १पर्वमानः पृथमानः १जामिभिः प्रवृद्धैर्बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः १सह सहितः सन् १सूर्यम् १अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविदाम्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृ॒त्र॒ऽहा । वृ॒षा । सु॒तः । व॒रि॒वः । वि॒दाम्यः॑ । सो॒मः । वा॒जम् । अ॒स॒रत् ॥ ५ ॥

१स १वृत्रहा १वृषा वर्षकः १सुतः अभिषुतः १वरिवोवित् यष्टुर्धनस्य लम्भकः १अदाम्यः^३ अन्यैरदम्भनीयः १सोमः १वाजमिव संग्राममश्व इव १असरत् गच्छति कलशम् ॥

स देवः कविनैषितोऽभि द्रोणानि धावति । इन्दुरिन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

सः । दे॒वः । क॒विना॑ । इ॒षितः॑ । अ॒भि । द्रो॒णा॒नि । धा॒वति॑ । इ॒न्दुः । इ॒न्द्राय॑ । मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

१सः सोमः १देवः १इन्दुः क्लिद्यमानः १कविना क्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा १इषितः प्रेरितः सन् १द्रोणानि द्रोणकलशान् १अभि १धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । १इन्द्राय इन्द्रार्थम् । १मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

‘एषः’ इति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एष उः स्यः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष उ स्य वृषा रथोऽव्यो वारैभिरर्षति । गच्छन्वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

एषः । उ॒ इति॑ । स्यः । वृ॒षा । रथः । अ॒व्यः । वा॒रैभिः॑ । अ॒र्षति॑ ।

गच्छन् । वा॒जम् । स॒ह॒स्रिणम्॑ ॥ १ ॥

१. ग-त-म-‘स्वर्गस्य’ नास्ति । २. ग-वि; त-म-व । ३. घ-त १.२.६.७-अदाम्यः अदातृभ्यः; त ३.४.५-अदातृभ्यः ।

वस्यः स^१ प्रसिद्धः वपुषः अभिषुतः सोमः ववृषा वर्पिता वरथः रंहणस्वभावः वअव्यो
ववारेभिः अवेवालैर्दशापवित्रेण वअर्पति गच्छति कलशम् । ववाजम् अन्नं वसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं
यजमानाय प्रदातुं वगच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्पतीत्यर्थः । वउ^२ पूरणः^३ ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

एतम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वएतम् वइन्दुं छिद्यमानं वहरिं हरितवर्णं सोमं वत्रितस्य ऋपेः वयोषणः अङ्गुलयः वअद्रिभिः^३
वहिन्वन्ति^३ वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

एतं त्यं हरितो दशं मर्मज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

एतम् । त्यम् । हरितः । दशं । मर्मज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भते ॥ ३ ॥

वएतं वत्यं तं सोममध्वर्योः वदशं वहरितः हरणस्वभावा अङ्गुलयः वअपस्युवः कर्मेच्छवः
सत्यः वमर्मज्यन्ते शोधयन्ति । वयाभिः इन्द्रस्य वमदाय वशुम्भते दीप्यते । शोध्यत इत्यर्थः ।
तमेतमिति संबन्धः ॥

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति । गच्छञ्जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । मानुषीषु । आ । श्येनः । न । विक्षु । सीदति । गच्छन् । जारः । न । योषितम् ॥ ४ ॥

वस्यः सः वएषः सोमः वमानुषीषु वविक्षु प्रजासु यजमानरूपास्वनुग्रहेण वआ वसीदति
वश्येनो वन श्येन इव । पुनः^४ क इव^४ । वयोषितं वगच्छन् अभिगच्छन् वजारो वन जार इव । स
यथा संकेतितस्तस्याः कामपूरणाय गृहो गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

वस्यः^५ सः वएषः वमद्यः मदनिमित्तः वरसः वअव चष्टे सर्वमवपश्यति^६ । वदिवः वशिशुः
शुपुत्रः । तत्रोपत्तेः पुत्रत्वमस्य । वय इन्दुः दीसः सोमः ववारं दशापवित्रम् वआविशत् आविशति
स एष इति ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥ ६ ॥

वएष वस्यः स सोमः वपीतये पानाय वसुतः अभिषुतः वहरिः हरितवर्णः वधर्णसिः धारकः
वप्रियं स्वप्रियभूतं वयोनिं स्थानं द्रोणकलशं वक्रन्दन् शब्दयन् वअभि वअर्षति गच्छति ॥ ॥ २८ ॥

‘आशुरर्ष’ इति षड्वचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
‘आशुरर्षं बृहन्मतिः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-भ-‘स’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘उ पूरणः’ नास्ति । ३. घ-अद्रिभिः प्रावभिः
हिन्वन्ति प्रेरयति । ४. ग-घ-त३.४.५-भ३-‘पुनः क इव’ नास्ति । ५. ग-त-भ३.४-‘स्यः’ नास्ति ।
६. ग-त-भ२.३-सर्वमवपश्यति; भ४-सर्वमेव पश्यति ।

आशुरर्षं बृहन्मते परिं प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्षं । बृहत्तुः । परिं । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे बृहन्मते महामते सोम प्रियेण देवानां प्रियतमेन धाम्ना शरीरेण धारया आशुः शीघ्रः सन् परि अर्षं परिगच्छ । यत्र देवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते इति ब्रवन् ब्रुवन् उच्चारयन् । तां दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परिं स्रव ॥ २ ॥

परिः । ऽकृण्वन् । अनिः । ऽकृतम् । जनाय । यातयन् । निषः । वृष्टिम् । दिवः । परिं । स्रव ॥ २ ॥

अनिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् जनाय यागकर्त्रे इषः अन्नानि यातयन् निर्गमयन् दिवः अन्तरिक्षात् वृष्टिं परि स्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विचक्षाणः । विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः सन् पवित्रे दद्यापवित्रे । आ इत्यनर्थकः । ओजसा बलेन शीघ्रम् एति गच्छति । कीदृशः सन् । त्विषिं दीप्तिं दधानः धारयन् विचक्षाणः सर्वं पश्यन् विरोचयन् दीपयन् । किम् । देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परिं रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परिं । रघुः । यामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयं सः सोमः पवित्रे आ सिच्यमान इति शेषः । सिन्धोः जलस्राविण्याः ऊर्मौ संघाते व्यक्षरत् विविधं क्षरति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो दिवस्परि शुलोकस्योपरि रघुयामा लघुगमनो देवप्राप्तौ सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवांसन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः परावतः । दूरनामैतत् । दूरस्थान् अथो अपि च अर्वावतः अन्तिकस्थाश्च देवान् आविवासन् । रसेन परिचरणायेत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं मधु मधुसदृशः सोमः सिच्यते ॥

समीचीना अनूषत् हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽसीचीनाः । अनूषत् । हरिम् । हिन्वति । अद्रिभिः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

समीचीनाः सम्यगञ्जिताः संगताः स्तोतारः अनूषत् स्तुवन्ति । किंच सोमं हरिं हरितवर्णं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति अद्रिभिः प्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् वृतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने सीदत निषण्णा भवत हे देवाः ॥ २९ ॥

१. ग-तेषां; त-भ३.४-ते तां । २. ग-त-भ- 'ऊर्मा' नास्ति । ३. ग-क्षरति गच्छति । ४. घ-आविवासन्; त-भ-देवानामविवासन् ।

‘पुनानः’ इति पठ्यं षोडशं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘पुनानः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥
पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः । विचर्षणिः द्रष्टा सोमः^१ । विश्वाः सर्वान् । मृधः हिंसकान् शत्रून् । अभि
अक्रमीत् अतिक्रान्तवान्^२ । तं विप्रं मेधाविनं । धीतिभिः कर्मभिरभिपवादिभिः स्तुतिभिर्वा
शुम्भन्ति दीपयन्ति अलंकुर्वन्ति ॥

आ योनिमरुणो रुहद्रुमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदर्शसि सीदति ॥ २ ॥
आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गर्भत् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदर्शसि । सीदति ॥ २ ॥

अयम् अरुणः अरुणवर्णः सोमः । योनिं स्थानं द्रोणकलशम् । आ रुहत् आरोहति । ततः
इन्द्रं । गर्भत् गच्छति । कुतः सन् । अयं वृषा वर्षकः फलानां । सुतः अभिपुतः सन् गत्वा ध्रुवे
सदर्शसि स्थिरे स्थाने शुलोकाल्ये सीदति निवसति ॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नू । नः । रयिम् । महाम् । इन्दो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः ।

आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

हे सोम अभिपुतस्त्वं हे इन्दो^३ । नः । अस्मभ्यं । नु क्षिप्रं । महाम् महान्तं । सहस्रिणम्
असंख्यातं^४ । रयिं धनं । विश्वतः । आ पवस्व सर्वतः परितः ॥

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर । विदाः सहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान् । द्युम्नानि । इन्दो इति । आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ४ ॥

हे सोम पवमान पूयमान इन्दो दीप्त त्वं । विश्वा सर्वाणि बहुविधानि । द्युम्नानि
द्रविणानि । आ भर आहर । विदाः लम्भ्य च सहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि^५ । रिषः अन्नानि ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् । जरितुः । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

हे सोम । सः^६ त्वं । नः । अस्मभ्यं । स्तोत्रे स्तोत्रभ्यः । पुनानः पूयमानोऽभिपूयमाणः । आ
भर आहर । किम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीर्यं सुपुत्रम् । किंच जरितुः स्तोत्रः । गिरः
स्तुतिः । वर्धय ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् । वृषभिन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।

वृषन् । इन्दो इति । नः । उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

१. ग-सर्वस्य । २. ग-घ-त१.२.४.५.७-आक्रान्तवान् ; त३.६-भ३.४-अक्रान्तवान् । ३. घ-इन्दो
दीप्त । ४. घ-सहस्रसंख्यातं । ५. ग-घ-त-भ-संख्याका । ५. त-‘सः’ नास्ति ।

हे ^१इन्द्रो सोम ^२पुनानः पूयमानस्त्वम् ^३आ ^४भर आहर । किम् । ^५रयि धनम् । कीदृशं धनम् । ^६द्विबर्हसं द्वयोः शुपृथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृद्धम् । तदेवाह । हे ^७इन्द्रो ^८वृषन् वर्षकं ^९नः अस्मभ्यम् ^{१०}उक्थ्यं स्तुत्यं धनमा भर ॥ ॥ ३० ॥

‘ प्र ये गावः ’ इति षड्वचं सप्तदशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्र ये गावो मेध्यातिथिः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः । घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥
प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रमुः । घ्नन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥ १ ॥

पये अभिषुताः सोमाः पगावो पन उदकानीव तानि यथा तूर्णमधः पतन्ति तद्वत् । एवं वोपमीयन्ते । यथा गावः स्वगोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः । ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ^१भूर्णयः क्षिप्राः ^२त्वेषाः दीप्ताः ^३अयासः अया गमनशीलाः ^४कृष्णां त्वचम् । कृष्णा त्वग्रक्षाः । तम् ^५अप ^६घ्नन्तः ^७निघ्नन्तः । त्वचिः संवरणकर्मा । ईदृग्भूताः सोमाः ^८प्र ^९अक्रमुः । तान् स्तुतेति ^{१०}शेषः ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । साह्यांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥
सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुःसाव्यम् । साह्यांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

पसुवितस्य । शोभनं प्राप्तः सुवितः । शोभनस्य सोमस्य पसेतुं रक्षोविषयं बन्धनं पदुराव्यं दुष्टमतिं च रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च सोमकर्तृकाः पमनामहे स्तुमः । कथं स्तुम इति तदुच्यते । पव्रतम् अकर्माणं पदस्युं शत्रुं पसाह्यांसः अभिभवन्तः ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतौ दिवि ॥ ३ ॥
शृण्वे । वृष्टेः इव । स्वनः । पवमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

पशृण्वे श्रूयते । किम् । सोमस्वनः । किमिव । पवृष्टेः वर्षणस्य पस्वनः पइव । तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरसापातसमये श्रूयते । कस्य स्वन इति तत्राह । पपवमानस्य पूयमानस्य पशुष्मिणः बलवतः । तस्यैव पविद्युतः दीप्तयः पदिवि अन्तरिक्षे पचरन्ति ॥

आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्द्रो हिरण्यवत् । अश्ववद्वाजवत्सुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । इषम् । गोमत् । इन्द्रो इति । हिरण्यवत् ।

अश्ववत् । वाजवत् । सुतः ॥ ४ ॥

हे पइन्द्रो सोम पसुतः अभिषुतस्त्वं पमहीमिषम् महदश्वम् पआ पपवस्व ^१ । कीदृशमश्वम् । पगोमत् बहुगोभिरूपेतमेवं ^२ पहिरण्यवत् ^३ हिरण्यैः पअश्ववत् ^४ अश्वैः पवाजवत् ^५ वाजैर्बलैश्चोपेतम् ^६ ॥

१. ग-त-म-‘इन्द्रो’ नास्ति; घ-इन्द्रो सोम । २. ग-त-३.४.५-म-३-‘क्षिप्राः’ नास्ति । ३. त-म-‘अप घ्नन्तः’ नास्ति । ४. ग-स्तुवतीति; घ-त-म-३.४-मु-स्तुवतेति । ५. त-महत्; म-३.४-महन् । ६. घ-पवस्व क्षर । ७. घ-गोमिषं; म-बहुभिर्गोभिः । ८. ग-हिरण्यवद्विरण्यैरुपेतं अश्ववद्वाज-वद्वाजैर्बलैश्चोपेतं; घ-हिरण्यवद्विरण्ययुक्तं अश्ववदश्वयुक्तं वाजवद्बलैश्चोपेतं; त-म-३-हिरण्यवद्विरण्यैरश्व-वद्वाजैर्बलैश्चोपेतं ।

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उपाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

मः । पवस्व । विचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।

उपाः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ ५ ॥

हे ^१विचर्षणे विद्वष्टः सोम ^२सः त्वं ^३पवस्व क्षर रसम् । तथा कृत्वा तेन रसेन ^४मही महस्यौ ^५रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^६आ ^७पृण आपूरय । ^८उपाः उपसः । एकदेशवाचिनोपःशब्देन तदुप-
लक्षितमहरुच्यते तत्प्राधान्यात् । अहानि ^९रश्मिभिः ^{१०}सूर्यो न सूर्य इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सरा । रसाइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे ^१सोम ^२नः अस्मभ्यं ^३शर्मयन्त्या सुखयन्त्या ^४धारया ^५विश्वतः सर्वतः ^६परि ^७सर परिचर । ^८रसेव रसेनेव ^९विष्टपं भूलोकम् । यद्वा । रसा नदी स्थानं सा प्रवरणरूपमिव ॥ ॥ ३१ ॥

‘जनयन्’ इति पङ्चमष्टादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘जनयन्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

जनयत्रोचना दिवो जनयन्त्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्सु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं ^१हरिः सोमः ^२दिवः द्युसंबन्धीनि ^३रोचना रोचनानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि ^४जनयन् तथा ^५अप्सु अन्तरिक्षे ^६सूर्यं च ^७जनयन् तथा ^८गाः अधोगन्त्रीः ^९अपः ^{१०}वसानः भूमिमात्मानं वाच्छादयन् पवत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

^१एषः सोमः ^२प्रत्नेन पुराणेन ^३मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः ^४सुतः अभिषुतश्च सन् ^५देवेभ्यः ^६परि ^७परितः ^८धारया स्वीयया ^९पवते ॥

वावृधानाय तूर्वेये पर्वन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय । तूर्वेये । पर्वन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

^१वावृधानाय वर्धमानाय ^२तूर्वेये क्षिप्राय ^३वाजसातये संग्रामायाज्ञलाभाय ^४वा ^५पवन्ते पूयन्ते । के । ^६सोमाः । ^७कीदृशाः । ^८सहस्रपाजसः अपरिमितबलाः । असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पर्यः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन् देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पर्यः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

१. च-सोमो देवः । २. ग-युक्तो देवो द्योतमानः । ३. ग-त ३.४.५-भ ३-‘परि’ नास्ति ।

४. त-संग्रामाज् ।

वप्रत्नमिह पुराणमेव वपयः रसं वहुहानः दधानः सोमः वपवित्रे वपरि वपिच्यते । किंच वक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् वदेवानजीजनत् जनयति स्वसमीपे । यत्र सोमोऽभिपूयते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्ति । अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्पति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्याँ । अभि । देवान् । ऋतऽवृधः । सोमः । पुनानः । अर्पति ॥ ५ ॥

अयं वसोमः वपुनानः पूयमानः विश्वानि वार्या वरणीयानि धनानि अभि वअर्पति । तथा वऋतावृधः यज्ञवर्धकान् वदेवान् वअभि अर्पति ॥

गोमन्नः सोम वीरवदश्चावद्वाजवत्सुतः । पर्वस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोऽमत् । नः । सोम । वीरऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुतः । पर्वस्व । बृहतीः । इपः ॥ ६ ॥

हे वसोम वसुतः त्वं वनः अस्मभ्यं गोमत् गोभिर्युक्तं वीरवत् बहुभिर्वीरैरुपेतम् । अश्वावत् अश्वैर्युक्तं वाजवत् वाजैर्बलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं बृहतीरिषः प्रभूतान्यश्नानि वपवस्व । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

‘यो अत्यइव’ इति षड्चमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘यो अन्यइव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यो अत्यइव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यऽइव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीऽभिः । वासयामास ॥ १ ॥

यः सोमः वअत्यइव अतनशीलोऽश्व इव गोभिः वसतीवरीभिरद्विगोविकारैः पय-आदिभिर्वा वमृज्यते मिश्रयते । किमर्थम् । वमदाय देवानाम् । कीदृशः । यः वहर्यतः कान्तः । वतं सोमं वगीभिः स्तुतिभिः वासयामसि वासयामः ॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वऽथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वतम् वइन्दुं सोमं वनः अस्माकं विश्वाः सर्वाः वअवस्युवः । अवो रक्षणम् । तद्विच्छन्त्यः वगिरः स्तुतयः वपूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि वशुम्भन्ति दीपयन्ति । किमर्थम् । वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेघ्यातिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेघ्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

वपुनानः पूयमानः वहर्यतः कमनीयः वसोमो वगीभिः वपरिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः वयासि कलशं प्रति । किमर्थम् । वविप्रस्य मेघाविनः वमेघ्यातिथेः मम यागार्थम् । यद्वा । मम गीर्भिरिति संबन्धः ॥

पर्वमान विदा रयिमुस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुऽश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान^१ ऽइन्दो ऽसोम ऽअस्मभ्यं^२ ऽसुधियं शोभनया^३ श्रिया^४ युक्तं ऽसहस्रवर्चसं
बहुदीप्तिं ऽरयि धनं ऽविदाः । देहीत्यर्थः ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत्कनिक्कन्ति पवित्र आ । यदक्षरति देव्युः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजसृत् । कनिक्कन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देव्युः ॥ ५ ॥

अयम् ऽइन्दुः ऽवाजसृत् संप्राप्तसरणः ऽअत्यो ऽन अश्व इव ऽपवित्र ऽआ पवित्रे ऽकनिक्कन्ति^३
शब्दं^४ करोति । ऽयत् यदा ऽअक्षाः क्षरति । 'क्षर संचलने' इत्यस्माच्छान्दसे लुङि तिपि सिच् ।
'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । इडभावे च 'रात्सस्य' इति सलोपः । ऽदेव्युः देवकामः सन् तदा
शब्दं करोति' ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम ऽपवस्व क्षर । किमर्थम् । ऽवाजसातये अञ्जलाभाय^५ । तथा ऽगृणतः स्तुवतः
ऽविप्रस्य मम मेध्यातिथेः ऽवृधे वर्धनाय च । हे ऽसोम ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च ऽरास्व
देहि ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तं च षष्ठाष्टकम् ॥

१. ग-त-पवमानविदास्मभ्यं । २. भ१.२.५-शोभनश्रिया । ३. त३-भ१.४-कनिक्कन्ति ।

४. ग-त३.५-भ३.४-'शब्दं' नास्ति । ५. घ-त१.२.६-करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४-
मु-अश्वस्य लाभाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरभ्यते । 'प्र णः' इति षडृचं विंशं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्य-
स्यापि गायत्रं पवमानगोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र णोऽयास्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मि न बिभ्रदर्षसि । अ॒भि दे॒वाँ अ॒यास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इ॒न्दो इति । म॒हे । त॒न । ऊ॒र्मिम् । न । बि॒भ्रत् । अ॒र्षसि । अ॒भि । दे॒वान् । अ॒यास्यः ॥ १ ॥

हे ऽइन्दो सोम त्वं ऽनः अस्माकं ऽमहे महते ऽतने धनाय ऽप्र ऽअर्षसि प्रगच्छसि^१ । ऽन
संप्रति ऽअयास्यः चायमृषिः तव^२ ऽऊर्मि तरङ्गं^३ बिभ्रत् धारयन् ऽदेवान् ऽअभि गच्छति यष्टुम् ॥

म॒ती जु॒ष्टो धि॒या ह॒ितः सोमो॑ हि॒न्वे प॒राव॒ति । वि॒प्रस्य॑ धा॒रया॑ क॒विः ॥ २ ॥

म॒ती । जु॒ष्टः । धि॒या । ह॒ितः । सोमः॑ । हि॒न्वे । प॒राऽव॒ति । वि॒प्रस्य॑ । धा॒रया॑ । क॒विः ॥ २ ॥

ऽकविः क्रान्तकर्मा ऽसोमः ऽविप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः ऽमती मत्या स्तुत्या ऽजुष्टः सेवितः
ऽधिया कर्मणा ऽहितः यज्ञे निहितः ऽपरावति पवित्राहूरदेशे ऽधारया ऽहिन्वे प्रेष्यते ॥

अ॒यं दे॒वेषु॑ जा॒गृविः॑ सु॒त ए॒ति प॒वित्र॑ आ । सोमो॑ या॒ति वि॒चर्ष॑णिः ॥ ३ ॥

अ॒यम् । दे॒वेषु॑ । जा॒गृविः॑ । सु॒तः । ए॒ति । प॒वित्रे॑ । आ । सोमः॑ । या॒ति । वि॒ऽचर्ष॑णिः ॥ ३ ॥

ऽजागृविः जागरणशीलः ऽअयं ऽसोमः ऽदेवेषु देवार्थं ऽसुतः अभिपुतः ऽआ ऽएति समन्तात्
गच्छति । अपि च ऽविचर्षणिः विद्रष्टा^४ सोमः ऽपवित्रे ऽयाति पावनाय गच्छति ॥

स नः॑ प॒वस्व॑ वा॒जयु॑श्च॒क्राण॑श्चा॒रुम॑ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॑ आ वि॒वास॑ति ॥ ४ ॥

सः । नः॑ । प॒वस्व॑ । वा॒जऽयुः॑ । च॒क्राणः॑ । चा॒रुम् । अ॒ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॑ । आ । वि॒वा॒स॒ति ॥ ४ ॥

हे सोम यं त्वां^५ ऽबर्हिष्मान् ऋषिक् ऽआ ऽविवासति परिचरति ऽसः त्वं ऽनः अस्मदर्थं
ऽवाजयुः अश्वमिच्छन् ऽअध्वरं हिंसारहितं यागं^६ ऽचारुं कल्याणं ऽचक्राणः कुर्वन् ऽपवस्व क्षर ॥

स नो॑ भ॒गाय॑ वा॒यवे॑ वि॒प्रवी॑रः स॒दावृ॑धः । सोमो॑ दे॒वेषु॑ य॒मत् ॥ ५ ॥

सः । नः॑ । भ॒गाय॑ । वा॒यवे॑ । वि॒प्रऽवी॑रः । स॒दाऽवृ॑धः । सोमः॑ । दे॒वेषु॑ । आ । य॒मत् ॥ ५ ॥

ऽसः पवमानः ऽसोमः ऽवायवे वायुदेवार्थं ऽभगाय भगदेवार्थं च ऽविप्रवीरः विप्रैर्मेधाविभिः
स्तुत्या प्रेरितः ऽसदावृधः नित्यवृद्धो^७ भवन् ऽनः अस्मभ्यं ऽदेवेषु स्थितं धनम् ऽआ ऽयमत्
आ प्रयच्छतु ॥

१. घ-त६-भ१-क्षिप्रं गच्छसि । २. ग-स्तोता । ३. ग-विश्वद्रष्टा । ४. घ-त-भ-यापि च ।
५. भ१-नित्यनित्यशुद्धो; भ२-नित्यं वृद्धो ।

स नो अद्य वसुत्तये ऋतुविद्रातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । नः । अद्य । वसुत्तये । ऋतुऽवित् । गातुवित्ऽतमः । वाजम् । जेषि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

हे सोम ऋतुवित् ऋतूनां कर्मणां लम्भकः^१ गातुवित्तमः पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य ज्ञाता स्वम् अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्माकं वसुत्तये धनलाभाय बृहत् महत् श्रवः अज्ञं वाजं बलं च जेषि जय ॥ ॥ १ ॥

‘स पवस्व’ इति षडृचमेकविंशं सूक्तम् । ऋग्यायाः पूर्ववन् । ‘स पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

सः । पवस्व । मदाय । कम् । नृऽचक्षाः । देवऽवीतये । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

हे इन्द्रो सोम नृचक्षाः नृणां नेतृणां द्रष्टा सः त्वं देववीतये यज्ञाय इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय च मदाय मदार्यं च कं सुखं यथा भवति तथा पवस्व क्षर ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्तसखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

सः । नः । अर्ष । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं दूत्यं^२ दूतस्य कर्म अर्ष अभिगच्छ^३ । अपि^३ च यस्त्वं इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशसे पीयसे सः त्वं सखिभ्यः प्रियेभ्यः अस्मभ्यं वरं श्रेष्ठं धनं देवान् आ याचस्वेत्यर्थः ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरञ्जमो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अञ्जम् । मदाय । कम् ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

उत अपि च हे सोम यम् अरुणम् अरुणवर्णं त्वां मदाय मदार्यं वयम् आङ्गिरसायास्थाः गोभिः गोविकारैः पयोभिः अञ्जमः वासयामः^४ संस्कुर्मः^५ । कम् इति पूरणम् । स त्वं नः अस्माकं राये धनाय दुरः द्वाराणि वि वृधि विवृतानि कुरु ॥

अत्यं पवित्रमक्रमीद्वाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्वेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥ ४ ॥

इन्दुः सोमः वाजी अश्वः यामनि गमने धुरं न रथस्य धुरं यथा तथा पवित्रम् अति अक्रमीत् अतिगच्छति । देवेषु देवानां मध्ये पत्यते गच्छति च ॥

समी सखायो अस्वरन्वने क्रीळन्तुमत्यविम् । इन्दुं नावा अनूषत ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

इन्दुम् । नावाः । अनुषत ॥ ५ ॥

१. ग-लम्भकोथ । २. त६-म१.४.७-‘दूत्यं’ नास्ति । ३. त३-अभिगच्छत्स्वपि; भ२-अभिगच्छसि अपि । ४. त१.२.३-म१-वातयामः; त६-म६.७-अंजयामः । ५. ग-त१.२.३.६-म-‘संस्कुर्मः’ नास्ति ।

वअस्यविम् अतिक्रान्तं दशापवित्रं ववने उदके वक्रीडन्तं संक्रीडमानम् वैम् एनम् इन्दुं सोमं
वसम्वायः प्रियस्तोतारः वसम् वअस्वरन् संस्तुवन्ति । वनावाः वाचोऽपि वअनूपत अस्तुवन् ।
'नौरक्षरम्' इति बाङ्गनामसु पाठान् ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । पीतः । विचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे इन्दो त्वं यया धारया पीतः सन् विचक्षसे विचक्षणाय स्तोत्रे स्तोत्राणां कर्त्रे
पुरुषाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं प्रयच्छसीति शेषः । तथा धारया पवस्व क्षर ॥ २ ॥

'असृग्रन्' इति पठ्यं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'असृग्रन्' इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

असृग्रन्देववीतयेऽत्यासः कृत्व्याइव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥

असृग्रन् । देववीतये । अत्यासः । कृत्व्याऽइव । क्षरन्तः । पर्वतावृधः ॥ १ ॥

पर्वतावृधः पर्वतैरभिपवग्रावभिर्वृद्धाः पर्वतेषु जाता वा क्षरन्तः सोमाः देववीतये यज्ञाय
वअन्यासः अश्वाः कृत्व्याइव यथा कर्मण्या अश्वाः तद्वत् असृग्रन् सृज्यन्ते ॥

परिष्कृतासु इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥

परिष्कृतासः । इन्दवः । योषाऽइव । पित्र्यावती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

इन्दवः यागेषु क्लियमानाः सोमाः परिष्कृतासः परिष्कृता अलंकृताः सन्तः पित्र्यावती
पितृमती योषेव अलंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छति तद्वत् वायुं प्रति असृक्षत गच्छन्ति ॥

एते सोमासु इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मभिः ॥ ३ ॥

इन्दवः दीप्ताः प्रयस्वन्तः अश्ववन्तः एते अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अमी सोमासः
सोमाः चमू चम्वारधिपवणफलकयोः सुताः अभिपुताः सन्तः कर्मभिः यागैः इन्द्रं वर्धन्ति
वर्धयन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

आ धावता सुहस्यः शुक्रा गृम्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥

आ । धावत । सुहस्यः । शुक्रा । गृम्णीत । मन्थिना । गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम् ॥ ४ ॥

हे सुहस्यः शोभनहस्ता ऋत्विजः आ धावत । मां संप्रति आगच्छत । मन्थिना सह
शुक्रा शुक्रं च गृम्णीत गृहीत सोमम् । मत्सरं सोमं गोभिः गोविकारैः पयोभिः श्रीणीत
संस्तुयत च ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । धनम् । प्रयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ ५ ॥

हे ऽधनेजय शत्रुसंबन्धिनां जनानां जेतः ऽसोम ऽगातुवित् अभीष्टमार्गस्य लम्भकः ऽअस्मभ्यं
महः महतः ऽराधसः धनस्य ऽप्रयन्ता प्रदाता च यः^१ ऽसः त्वं^२ ऽपवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पर्वमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पर्वमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

ॽमर्ज्यं मजर्नीयं शोध्यं^३ ऽपवमानं क्षरन्तं^४ ऽमत्सरं मदकरम्^५ ऽएतम् इमं^६ ऽमदं सोमं
दशसंख्याकाः ऽक्षिपः अङ्गुल्यः । 'विशः क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थं^७ ऽमृजन्ति
पवित्रे^८ शोधयन्ति ॥ ३ ॥

'अया सोमः' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तं ऋगुपुत्रस्य कवेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तम्—'अया सोमः पञ्च कविर्भार्गवः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्या महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृपायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुकृत्या । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृपऽयते ॥ १ ॥

ॽसोमः ऽअया अनया ऽसुकृत्या शोभनयाभिषवादिलक्षणया क्रियया ऽमहश्चित् महतो
देवान् प्रति ऽअभ्यवर्धत प्रवृद्धोऽभूत् । ऽमन्दानः मोदमानः ऽउद्वृपायते वृपवदाचरति । यथा
मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

ॽअस्य यस्य एतस्य सोमस्य ऽदस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि ऽकर्त्वा कर्माणि सः ऽइत्
अस्माभिरेव सोऽयं ऽधृष्णुः धृष्टः सोमो यजमानानाम् ऽऋणा ऽच ऋणान्यपि ऽचयते कामप्रदानेन
चातयति ॥

आत्सोम इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रसा । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

ॽयत् यदा ऽअस्य इन्द्रस्य ऽउक्थं शस्त्रं^१ ऽजायते प्रादुर्भवति तत् ऽआत् अनन्तरमेव ऽइन्द्रियः
इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् ऽवज्रः वज्रसदृशः केनाप्यहिंस्यः ऽसोमः ऽसहस्रसाः अस्मभ्यम-
परिमितस्य^२ धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कविर्विधर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विऽधर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यद्दि । मर्मज्यते । धियः ॥ ४ ॥

ॽयदि ऽकविः क्रान्तकर्मा अयं सोमः ऽधियः धीभिः^३ । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः^४ ।
अङ्गुलीभिरित्यर्थः । ऽमर्मज्यते शोध्यते तर्हि ऽस्वयं^५ स्वयमेव ऽविप्राय मेधाविने ऽविधर्तरि कामानां
विधातरीन्द्रे ऽरत्नं रमणीयं धनम् ऽइच्छति । इन्द्रेण धनं दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३-म२-स त्वं; त६-भ७-स; म१-सद्य । २. ग-इन्द्रस्य पानाय; त१.२.३.७-म२.
७- 'इन्द्रार्थं' नास्ति; म४-इन्द्राय इन्द्रार्थं । ३. ग-पवित्रैः । ४. ग-सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-म१.
७-धीतिभिः; म४-धीतिः । ६. त१.२.७-धीभिः; म१-धीतिः । ७. ग-त६-म१.७-'स्वयं' नास्ति ।

सिषासतू रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिषासतुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ^१भरेषु संग्रामेषु ^२जिग्युषां शत्रून् जयतां ^३रयीणां धनानां ^४सिषासतुः संभक्तुमिच्छुः ^५असि भवसि । शत्रून्^१ जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^६वाजेषु संग्रामेषु ^७अर्वतामिव अश्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भ्योऽश्वेभ्यो घासं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः^८ ॥ ५ ॥

‘तं त्वा’ इति पञ्चम्यं चतुर्विधं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तं त्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

तं त्वा नृम्णानि विभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । विभ्रतम् । सधस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

^१महः^२ ^३दिवः महतो शुलोक्तस्य ^४सधस्थेषु सहस्थानेषु स्थितं ^५नृम्णानि धनानि ^६विभ्रतम् अस्मदर्थे^७ धारयन्तं ^८चारुं कल्याणं ^९तं पवमानं ^{१०}त्वा त्वां ^{११}सुकृत्यया शोभनया क्रियया ^{१२}ईमहे धनानि याचामहे ॥

संवृक्तधृष्णमुक्थ्यं महामहित्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तधृष्णम् । उक्थ्यम् । महामहित्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम ^१संवृक्तधृष्णम् । संवृक्ताः संछिन्ना धृष्णवो धर्षणशीलाः^२ शत्रवो येनासौ संवृक्तधृष्णुः । तम् ^३उक्थ्यम् उक्थ्याः प्रशस्यं ^४महामहित्रतं महनीयबहुकर्माणं ^५मदं मदकरं ^६शतं बहुनि ^७पुरः शत्रूणां पुराणि ^८रुरुक्षणिं विनाशयन्तं त्वां धनानीमह इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अन्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः ।

सुपर्णः । अन्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम ^१रयिमभि धनं प्रति ^२राजानं ^३त्वा त्वाम् ^४अतः^५ ^६दिवः अमुष्मात् शुलोकात् ^७सुक्रतोः सुप्रज्ञः ^८अन्यथिः व्यथारहितः ^९सुपर्णः इयेनः ^{१०}भरत् आहरत् । तथा च निगमान्तरम्— ‘आदाय इयेनो अभरत्सोमं सहस्रं सर्वो’ (ऋ. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःस्तुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥ ४ ॥

^१रजस्तुरम् उक्थस्य प्रेरकम् ^२ऋतस्य यज्ञस्य ^३गोपां गोपायितारं ^४विश्वस्मै सर्वस्मै ^५स्वर्दृशे सर्वदृशे देवाय ^६साधारणम् ^७इत् समानमेव सन्तं सोमं ^८विः पक्षी इयेनः ^९भरत् स्वर्गादाहरत् ॥

१. ग—सिषासतू वाजेषु संग्रामेषु अश्वानां घासं प्रयच्छति तद्वत् जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । २. त१-अ१.२.३.७-महो महत्याः; म४-महो महत्याः । ३. ग-त६-अ१.७- अस्मदर्थे । ४. त३. ६-अ१.२.७-धृष्णाः; म४-धृष्टाः धर्षणशीलाः । ५. त१.२-महतो; त५-अतोपि ।

अर्धा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अर्धं । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महित्वम् । आनशे । अभिष्टिकृत् । विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अथ अथ विचर्षणिः कर्मणां विद्वष्टा अभिष्टिकृत् यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः । इन्द्रियं स्वकीयं बलं हिन्वानः प्रेरयन् ज्यायः प्रशस्यतरं महित्वं महत्त्वम् आनशे प्राप्नोति ॥ ५ ॥

‘पवस्व’ इति पञ्चर्चं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिपः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । रिपः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं दिवः शुलोकात् वृष्टिं नः अस्माकम् आ पवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति । अपाम् उदकानाम् ऊर्मिं तरङ्गं दिवः परि आ पवस्व । अपि च अयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि^१ अनामयानि बृहतीः महान्ति^२ इपः अज्ञानि आ पवस्व ॥

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यासु उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं तथा तादृश्या धारया पवस्व क्षर । कीदृशेत्यत्राह^३ । यया यादृश्या त्वदीयया धारया जन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवाः गावः इह अस्मिँल्लोके नः अस्माकं संबन्धि गृहम् उप आगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देववीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

हे सोम यज्ञेषु देववीतमः अत्यन्तं देवकामस्त्वम् अस्मभ्यं भार्गवेभ्यः^४ कविभ्यः^४ घृतम् उदकम् । ‘वनं घृतम्’ इत्युदकनामसु पाठात् । धारया संपातेन पवस्व क्षर । वृष्टिं वर्ष च आ पव पवस्व ॥

स न ऊर्जे व्यव्ययं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृणवन् हि क्रम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवासः । शृणवन् । हि । क्रम् ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिषुतस्त्वं नः अस्माकम् ऊर्जे अज्ञाय अव्ययम् अविमयं पवित्रं धारया संपातेन वि धाव प्राप्नुहि । देवासः देवा अपि हि वक् शृणवन् रासनवेलायामुत्पन्नं तव शब्दं शृण्वन्तु ॥

पर्वमानो असिष्यदृक्षास्यपजङ्घनत् । प्रत्नवद्रोचयन् रुचः ॥ ५ ॥

पर्वमानः । असिष्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रत्नऽवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

१. ग-यक्ष्मरहितानि; त६-भ१.७-रहितानि । २. ग-महतीः । ३. ग-त्यत आह । ४. ग-होत्रच्छावाकादिभ्यो ।

१रक्षांसि राक्षसान् १अपजङ्गन्त अपजङ्गन् १रुचः आत्मीया दीप्तिः १प्रत्नवत् पुराणवत्^१
१रोचयन् दीपयन् १पवमानः सोमः १असिष्यदत् स्थन्दते ॥ ॥ ६ ॥

‘उत्ते’ इति पञ्चचं पङ्क्तिं सूक्तमाङ्गिरसस्योच्यस्यापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्ते शुष्मास उच्यथः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मेरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । ईरते । सिन्धोः । ऊर्मेऽईव । स्वनः । वाणस्य । चोदय । पविम् ॥ १ ॥

हे सोम १ते तव १शुष्मासः शुष्मा वेगाः १उत् १ईरते उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १सिन्धोः समुद्रस्य १ऊर्मेरिव यथा तरङ्गात् १स्वनः ध्वनिरुद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । सः त्वं १वाणस्य विसृष्टस्य बाणस्य नालस्य^२ वा वादित्रविशेषस्य^३ १पविं शब्दम् । ‘पविः भारती’ इति वाङ्नामसु पाठात् । १चोदय प्रेरय । वेगेन स्थन्दमानस्त्वं विसृष्टबाणशब्दसदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः । यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रऽसवे । ते । उत् । ईरते । तिस्रः । वाचः । मखस्युवः । यत् । अव्ये । एषि । सानवि ॥ २ ॥

हे सोम १ते तव १प्रसवे सति १मखस्युवः यज्ञमिच्छतो यजमानस्य १तिस्रो १वाचः ऋग्यजुः-सामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि १उदीरते उद्गच्छन्ति । कदेत्यत आह । १यत् यदा १सानवि व्युच्छिन्ते १अव्ये अविमये पवित्रे १एषि त्वं गच्छसि ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पवमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ३ ॥

१प्रियं देवानां प्रीतिकरं १हरिं हरितवर्णम् १अद्रिभिः प्रावभिरभिषुतं १मधुश्चुतं मधुनो रसस्य च्यावथितारं १पवमानं सोमम् १अव्यः अव्यः १वारे वाले १परि १हिन्वन्ति ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम् पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ४ ॥

हे १मदिन्तम् मादयितुम् १कवे क्रान्तकर्मन् सोम १अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य १योनिं स्थानम् १आसदं प्राप्तुं १पवित्रम् अतीत्य १धारया संपातेन १आ १पवस्व आभिमुख्येन क्षर । यद्यप्येषा पूर्वस्मिन्नध्याये (ऋ. सं. ९.२५.६) व्याकृता तथापि मन्दमतीनां विस्मरणशङ्कया पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम् गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । मदिन्तम् । गोभिः । अञ्जानः । अक्तुभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे १मदिन्तम् मादयितुम् १इन्द्रो सोम १अक्तुभिः अञ्जनसाधनभूतैः १गोभिः गोविकारैः पयोभिः १अञ्जानः अञ्जमानः संस्क्रियमाणः १सः त्वम् १इन्द्राय इन्द्रस्य १पीतये पानाय^२ १पवस्व क्षर ॥ ॥ ७ ॥

१. ग-त७-भ७-‘पुराणवत्’ नास्ति । २. ग-त६-भ१.७-‘नालस्य...’विशेषस्य’ नास्ति ।
३. ग-पानार्थः; त१.२.४.५.७-पानीय ।

‘अध्वर्यो’ इति पञ्चवं सप्तविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्थोचध्वस्यापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्रम्यते—‘अध्वर्यो’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥
अध्वर्यो इति । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

हे ऽध्वर्यो ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतम् अभिषुतं ऽसोमं ऽपवित्र ऽआ ऽसृज । एतदेव
दर्शयति । ऽइन्द्राय इन्द्रस्य ऽपातवे पानाय ऽपुनीहि पावय ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥
दिवः । पीयूषम् । उत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं ऽमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ऽदिवः छुलोकस्य ऽपीयूषम् अमृतम्
ऽउत्तमं श्रेष्ठं ऽसोमं ऽवज्रिणे वज्रवते ऽइन्द्राय ऽसुनोत अभिषुत ॥

तव त्य इन्द्रो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥
तव । ते । इन्द्रो इति । अन्धसः । देवाः । मधोः । वि । अश्नते । पवमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम ऽतव संबन्धिनं ऽमधोः मदकरस्य^१ ऽपवमानस्य^२ पूयमानम् ऽअन्धसः
अन्नम् । कर्मणि षष्ठी । ऽत्ये त इमे ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽमरुतः च ऽव्यक्षते व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्त्सुतो मदाय भूर्णये । वृषन्त्स्तोतारमूतये ॥ ४ ॥
त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूर्णये । वृषन् । स्तोतारम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽसुतः अभिषुतः ऽत्वं ऽवर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् ऽवृषन् कामान् वर्पन्
ऽभूर्णये क्षिप्राय ऽमदाय ऽऊतये रक्षणाय च ऽस्तोतारम् अभिगच्छसीत्यर्थः^३ ॥

अभ्यर्ष विचक्षण पवित्रं धारया सुतः । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ५ ॥
अभि । अर्ष । विऽचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ५ ॥

हे ऽविचक्षण सोम ऽसुतः अभिषुतस्त्वं ऽपवित्रम् ऽअभि प्रति ऽधारया ऽअर्ष गच्छ । ऽउत
अपि चास्माकं ऽवाजम् अन्नं ऽश्रवः कीर्तिं च ऽअभि क्षरेत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

‘परि बुक्षः’ इति पञ्चर्चमष्टाविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि बुक्षः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि बुक्षः सनद्रयिर्भरद्वाजं नो अन्धसा । सुवानो अर्ष पवित्र आ ॥ १ ॥
परि । बुक्षः । सनत्ऽरयिः । भरत् । वाजम् । नः । अन्धसा । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ ॥ १ ॥

ऽबुक्षः दीप्तः ऽसनद्रयिः दीयमानधनः सोमः ऽनः अस्माकं ऽवाजं बलम् ऽअन्धसा अज्ञेन सह
ऽपरि ऽभरत् परिभरतु^५ प्रयच्छतु^६ । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे सोम^६ ऽसुवानः अभिपूयमाणस्त्वं ऽपवित्रे
ऽआ ऽअर्ष क्षर ॥

१. ग-मधुरस्य । २. ग-पूयमानस्य । ३. ग-अभ्यर्षेति उत्तरत्र संबंधः । ४. त१.४.५.६-भ१.७-
मु-रक्षेत्यर्थः; त३-रक्षेति शेषः । ५. ग-संपादयतु; त३.६-भ१.२.७-भरतु । ६. ग-‘प्रयच्छतु...सोम’
नास्ति ।

तव प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो यात्तना ॥ २ ॥

तव । प्रत्नेभिः । अध्वऽभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सहस्रऽधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

हे सोम वतव संयन्धी वप्रियः देवानां प्रीतिकरः सहस्रधारः बहुधारः वतना विस्तृतसारो रसः वप्रत्नेभिः पुराणैः अवधभिः मार्गैः अव्यः अवेः वारे वाले दशापवित्रे वपरि वयात् परिगच्छति ॥

चरुर्न यस्तमीह्वयेन्दो न दानमीह्वय । वधैर्वधस्तवीह्वय ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईह्वय । इन्दो इति । न । दानम् । ईह्वय ।

वधैः । वधस्तो इति वधऽस्तो । ईह्वय ॥ ३ ॥

हे सोम वचरुर्न चरुरिव यः पूर्णोदनो भवति तमीह्वय अस्मान् प्रापय । अपि च हे इन्दो वन इदानीं वदानं देयम् ईह्वय । हे वधस्तो प्रहारेण प्रस्रवणशील सोम वधैः प्राणां प्रहारैः ईह्वय ॥

नि शुष्ममिन्दवेष्णं पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥ ४ ॥

हे वपुरुहूत बहुभिराहूत इन्दो सोम त्वं यः शुष्मो येषां शत्रुजनानां बलम् अस्मान् वआदिदेशति बाधार्थमाह्वयति एषां शत्रुजनानां तं वशुष्मं बलं वनि न्यक् कुर्विति शेषः ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पवस्व । मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम मंहयद्रयिः प्रदीयमानधनस्त्वं वनः अस्माकम् ऊतिभिः ऊतिभ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । रक्षार्थं वशुचीनां शुद्धानां तव अंशभूतानां सोमानां वशतं वसहस्रं ववा पवस्व क्षर ॥ ५ ॥

‘उत्ते’ इति चतुर्लक्षमेकोनत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्ते चतुष्कमवत्सारः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मासो अस्थु रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥ १ ॥

हे वअद्रिवः प्राववन् सोम वते तव वशुष्मासः शुष्मा वेगाः वरक्षः राक्षसान् वभिन्दन्तः विदारयन्तः वउत् वअस्थुः उत्तिष्ठन्ति । वयाः वस्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्त्वं वनुदस्व प्रेरय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

अया निज्जघ्नरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अविभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निऽज्जघ्निः । ओजसा । रथऽसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अविभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

१. ग-विस्तृतसारो; त६-अ१.७-विस्तृतसारो । २. ग-त१.२.३.४.५-अ१.२-पूर्णोदनो; त६-अ७-पूर्णोदनो; अ४-पूर्णोदनो ।

हे सोम त्वम् ^१अया अनेन कृतेन^१ ^२अजसा बलेन ^३निजग्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वाम् ^४अविन्युषा अभीतेन ^५हृदा मनसा युक्तोऽहं ^६वर्यसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे ^७हिते शत्रुषु निहिते ^८धने च निमित्ते ^९स्तवै स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पर्वमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पर्वमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥३॥

हे सोम ^१पर्वमानस्य क्षरतो यस्य ^२अस्य तव ^३व्रतानि कर्माणि ^४दूढया दुर्बुद्धिना राक्षसेन ^५नाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां ^६यः दुर्बुद्धिः शत्रुः ^७पृतन्यति योद्धुमिच्छति तं ^८रुज बाधस्व ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुभिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥४॥

^१मदच्युतं मदस्य च्यावयितारं ^२हरिं हरितवर्णं ^३वाजिनं बलिनं ^४मत्सरं मदकरं ^५तम् ^६इन्दुं सोमं ^७नदीषु वसतीवरीषु ^८इन्द्राय इन्द्रार्थं ^९हिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ ॥ १० ॥

‘अस्य प्रत्नाम्’ इति चतुर्वचं त्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अस्व प्रत्नाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अहयः । पर्यः । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥१॥

^१अस्य सोमस्य ^२प्रत्नां पुराणां ^३द्युतं^३ द्योतमानां तनुम् ^४अनु^२ ^५शुक्रं दीप्तं ^६सहस्रसाम् अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम् ^७ऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं ^८पर्यः पातव्यं रसम् ^९अहयः कवयः ^{१०}दुदुहे दुहन्ति ॥

अयं सूर्यदेवोऽपद्गयं सरांसि धावति । सप्त प्रवतु आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥२॥

^१अयं सोमः ^२सूर्यदेव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्थोपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम् ^३उपदृक् उपद्रष्टा । अपि च ^४अयं सोमः ^५सरांसि । त्रिंशदुक्तपात्राणीति केचिद्वर्णयन्ति । अपरे तु त्रिंशदहोरात्राणि सरांसीति । तानि ^६धावति^३ गच्छति^३ । तथा च यास्कः—‘तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्तपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः’ (निरु. ५. ११) इति । अपि चायं सोमः ^७दिवम् अधिकृत्य ^८सप्त ^९प्रवतः सप्त नदीः ^{१०}आ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवन्ोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवन् । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥३॥

^१पुनानः पूयमानः ^२अयं ^३सोमः ^४विश्वानि सर्वाणि ^५भुवना भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम् ^६उपरि तिष्ठति । तत्र दृष्टान्तमाह । ^७देवो ^८न ^९सूर्यः । यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

१. त६-भ७-प्रकृतेन । २. ग-द्योतमानां तनु; त३-भ२-द्योतमानां तनुमनु; त६-भ७-द्योतवन्मनु; भ१-द्योतनुमनु । ३. ग-तावति; त३.६-भ१.२.७-धावति ।

परि गो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमंतः । पुनान इन्द्रविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देववीतये । वाजान् । अर्षसि । गोमंतः । पुनानः । इन्द्रो इति । इन्द्रयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामः पुनानः पूयमानस्त्वं नः अस्माकं देववीतये यज्ञाय गोमंतः गोयुक्तानि वाजान् अन्नानि परि अर्षसि परितः क्षरेत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘यवयवं नः’ इति चतुर्ऋचमेकत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्प गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम् । ‘यवयवम्’ इत्युक्तान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यवयवं नो अन्धसा पुष्टपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यवम् यवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम् पुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं पुष्टपुष्टं बहुलं यवयवं पुनः पुनर्युतं रसम् अन्धसा अन्नात्मना परि स्रव धारया क्षर ॥ अत्र प्रार्थयितुस्तृष्णात्यन्तं पीडितत्वात् ‘आवाधे च’ (पा. सू. ८.१.१०) इति द्विर्भावः^१ । पीडा प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च विश्वा विश्वानि सौभगा सौभगानि धनानि परि स्रव ॥

इन्द्रो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदः ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम अन्धसः अस्ररूपस्य तव संबन्धी स्तवः स्तवनं स्तोत्रं तथा ते तव जातं जन्म यथा प्रादुर्भूतमस्ति तथा त्वं प्रिये प्रीणयितरि बर्हिषि अस्मद्यागे नि पदः निपण्णो भव^२ ॥

उत नो गोविदश्चवित्पवस्व सोममन्धसा । मक्षुतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोविदः । अश्चवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मक्षुतमेभिः । अहभिः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे सोम नः अस्माकं गोविद गोप्रदः अश्चवित् अश्वप्रदश्च त्वं मक्षुतमेभिः मक्षुतमैरतिशयेन शीघ्रेः अहभिः अहोभिर्हेतुभिः अन्धसा अग्नेन पवस्व धारया क्षर ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिः इत्य । सः । पवस्व । सहस्रजित् ॥ ४ ॥

हे सहस्रजित् असंख्यानानां^३ शत्रूणां जेतः सोम यः भवान्^४ जिनाति शत्रून् हन्ति न जीयते स्वयं शत्रुभिर्न जीयते । न हन्यत इत्यर्थः । शत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येत्य हन्ति न च स्वयं शत्रुभिरभिभूयते सः त्वं पवस्व क्षर ॥ १२ ॥

‘परि सोमः’ इति चतुर्ऋचं द्वात्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सोमः’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि सोमं ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्नर्क्षसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षसि । देवयुः ॥ १ ॥

१. ग-द्विर्भावः । आवाधनमावाधः; त३-भ२.५-द्विर्भावः । अवाधमावाधः; भ१.७-द्विर्भावः । आवाधे चेति । २. ग-हे इन्द्रो यथा तव स्तवो भवति यथा वा ते तुभ्यं अंधसो जातं अन्ननं प्रियार्थं तादृशः त्वं बर्हिषि निषीद । ३. भ४-सहस्रसंख्यानां । ४. ग-त३.६-भ१.२.७-‘भवान्’ नास्ति ।

१आशुः क्षिप्रकारी १देवयुः देवकामः १सोमः १पवित्रे स्थित्वा १रक्षांसि राक्षसान् १विघ्नन् निघ्नन् १बृहत् महत् १ऋतम् अन्नं १परि १अर्षति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो वाजमर्षति शतं धारा अपस्युवः । इन्द्रस्य सख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्षति । शतम् । धाराः । अपस्युवः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आविशन् ॥ २ ॥

१यत् यदा १अपस्युवः कर्मकामाः १शतं शतसंख्याकाः १धाराः सोमस्य धाराः १इन्द्रस्य १सख्यं सखित्वम् १आविशन् प्राप्नुवन्ति तदा १सोमः १वाजम् अन्नम् १अर्षति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनुपत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥ ३ ॥

हे १सोम १त्वा त्वां याः १दश दशसंख्याकाः १योषणः अङ्गुलयः १कन्या पितृमती^१ कन्यका १जारं १न यथा प्रियमभिषब्दायते तद्वत् १अभि १अनूषत अभिषब्दायन्ते ताभिः १सातये अस्माकं धनस्य लाभाय १मृज्यसे इन्द्रार्थं शोध्यसे^२ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नृन्तस्तोतृन्पाहंसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । पाहि । अहंसः ॥ ४ ॥

हे १इन्दो सोम १स्वादुः प्रियरसस्त्वम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १विष्णवे विष्ण्वर्थं च १परि १स्रव परिक्षर । १नृन् कर्मणां नेतृन् १स्तोतृन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तृन् १अहंसः दुरितात् १पाहि रक्ष च ॥ १३ ॥

‘प्र ते धाराः’ इति चतुर्वचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते धाराः’ इत्यनुकान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

प्र ते धारा असुश्र्वतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असुश्र्वतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

हे सोम १ते तव १असुश्र्वतः सङ्गरहिताः १धाराः १सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं १वाजम् अन्नम् १अच्छ अस्मदर्थं १प्र १यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १दिवो १न १वृष्टयः । यथा शुलोकात् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं^३ प्रयच्छन्ति^४ तद्वदित्यर्थः ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुज्ञान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुज्ञानः । आयुधा ॥ २ ॥

१हरिः हरितवर्णः सोमः १विश्वा विश्वानि १प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि १काव्या काव्यानि कर्माणि १चक्षाणः पश्यन् १आयुधा स्वकीयान्वायुधानि १तुज्ञानः राक्षसान् प्रति प्रेरयन् १अभि १अर्षति पात्रं प्रति गच्छति ॥

१. ग-ऋतुमती । २. ग-त३-म५-त्वं शोध्यसे । ३. ग-जनानाम* । ४. ग-त३-म४.५-प्रति याति; त-प्रयति; म१.२-प्रयाति ।

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुभिः । इभः । राजाऽइव । सुव्रतः । श्येनः । न । वंसु । षीदति ॥ ३ ॥

वसुव्रतः सुकर्मा वसः सोमः आयुभिः मनुष्यैर्कृत्विग्भिः मर्मृजानः शोध्यमानः इभः गतभयः पराजेव यथा राजा श्येनो न यथा च श्येनस्तथा वंसु उदकेषु वसतीवरीषु षीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्द्रो वा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्रो सोम वसः अभिपुतः पुनानः पवमानस्त्वं दिवः अधि दिवि स्थितानि उतो अपि च पृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तमर्थानुवादः । विश्वा विश्वानि वसु वसूनि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ ॥ १४ ॥

‘तरत्सः’ इति चतुर्कचं चतुर्विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तरत्सः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ १ ॥

मन्दी देवानां हर्षकरः वसः सोमः तरत् स्तोतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् धावति पवते । तदेव दर्शयति । सुतस्य अभिपुतस्य अन्धसः देवानामन्नात्मकस्य सोमस्य धारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं तरत्स मन्दी धावति इति । यद्वा । अस्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिपुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य’ (निरु. १३-६) इति ॥

उक्षा वैद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उक्षा । वैद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अवसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

वसूनां धनानाम् उक्षा उत्सरणशीला प्रदात्री देवी द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य धारा मर्तस्य मनुष्यं यजमानम् अवसः रक्षितुं वैद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्वहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्रयोः । पुरुषन्त्योः । आ । सहस्राणि । दद्वहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः ध्वस्रः कश्चिद्राजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोरुभयोः । अत्र इतरेतर-योगविनक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यम् । सहस्राणि धनानां सहस्राणि आ दद्वहे वयं प्रतिगृह्णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् । यथावत्सार पृतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुमीकहौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाट्यायनकम्—‘अथ ह वै तरन्तपुरुमीकहौ वैददधी ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह स्माङ्गुल्या सातं प्रतिमशृशाते तावकामयेतामसातं नाविवेदं सातं स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति

तावेतच्चतुर्कचमपश्यतां तेन प्रत्यैतां ततो वै तथोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न प्रतिगृहीतं स यः प्रतिगृह्य कामयेत ' इत्यादि ॥

आ ययोस्त्रिंशत् तना सहस्राणि च दद्वहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययोः । त्रिंशत् । तना । सहस्राणि । च । दद्वहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ४ ॥

ययोः ध्वस्त्रपुरुषन्त्योः त्रिंशत् त्रिंशतानि सहस्राणि तना वस्त्राणि आ दद्वहे वयं प्रतिगृह्णीमः तथोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोममृषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

'पवस्व' इति चतुर्कचं पञ्चत्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'पवस्व' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदश्वजिद्विश्वजित्सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्वजित् । विश्वजित् । सोम । रण्यजित् ।

प्रजावत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम गोजित् शत्रूणां गवां जेता अश्वजित् अश्वानामपि जेता विश्वजित् विश्वस्य जगतो जेता रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रत्नं रमणीयं धनम् आ भर आहर ॥

पवस्वाञ्चो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्यः । अदाभ्यः । पवस्व । ओषधीभ्यः । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् अद्भ्यः वसतीवरीभ्यः अदाभ्यः अंशुभ्यश्च पवस्व क्षर । अपि च ओषधीभ्यः पवस्व क्षर । किंच धिषणाभ्यः प्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमानः । विश्वानि । दुःइता । तर । कविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानः कविः क्रान्तकर्मा त्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः कृतान्युपद्रवाणि तर निराकुरु । अस्मिन् बर्हिषि नि षीद च ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वा अभीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विदः । जायमानः । अभवः । महान् । इन्दो इति । विश्वान् । अभि । इत् । असि ॥ ४ ॥

हे पवमान सोम त्वं स्वः सर्वं विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च जायमानः प्रादुर्भवन्नेव महान् पूजनीयः अभवः असि । किंच हे इन्दो सोम त्वं विश्वानि सर्वाण्येव शत्रून् अभि असि तेजसाभिभवसि ॥ १६ ॥

'प्र गायत्रेण' इति चतुर्कचं षट्त्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षम् । तृतीया पुरउष्णिगाद्य-द्वादशका व्यष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र गायत्रेणोपान्त्या पुरउष्णिक्' इति । उक्तो विनियोगः ॥

प्र गायत्रेण गायत पर्वमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायत । पर्वमानम् । विऽचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रऽचक्षसम् ॥ १ ॥

वविचर्षणिं विद्रष्टारं सहस्रचक्षसं बहुदर्शनं पर्वमानं पूयमानम् इन्दुं सोमं गायत्रेण गायत्रनामधेयेन साञ्जा प्र गायत हे स्तोतारः गानं कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वा सहस्रचक्षसमथो सहस्रभर्णसम् । अति वारम्पाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रऽचक्षसम् । अथो इति । सहस्रऽभर्णसम् । अति । वारम् । अपाविषुः ॥ २ ॥

हे सोम सहस्रचक्षसं बहुदर्शनम् अथो अपि च सहस्रभर्णसं बहुभरणं तम् अभिषुतं त्वा त्वारं वालं दशापवित्रम् अति अपाविषुः ऋत्विजः पावयन्ति ॥

अति वारान्पर्वमानो असिष्यदत्कुलशौ अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्याविशन् ॥ ३ ॥

अति । वारान् । पर्वमानः । असिष्यदत् । कुलशान् । अभि । धावति । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

पर्वमानः पूयमानः सोमः वारान् अवेर्वालान् अति अतिक्रम्य असिष्यदत् स्थन्दते । अपि च इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् कुलशान् द्रोणान् अभि धावति अभिगच्छति ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽवर्त् । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वविचर्षणे विद्रष्टारं त्वम् इन्द्रस्य राधसे राधनाय संसिद्धयै शं सुखकरं रसं पवस्व क्षर । अपि चास्मभ्यं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रेतः उदकमन्नं वा आ भर आहर । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अथा वीती' इति त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अमहीयु-
नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । पर्वमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अथा वीती
त्रिंशदमहीयुः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया वीती परिं स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा । अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परिं । स्रव । यः । ते । इन्दो इति । मदेषु । आ । अवऽअहन् । नवतीः । नव ॥ १ ॥

हे इन्दो सोम अया अनेन रसेन वीती वीत्या इन्द्रस्य भक्षणाय परि स्रव परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत आह । यते तव यः रसः मदेषु संग्रामेषु नवतीर्नव इति नवनवतिसंख्याकाश्च शत्रुपुरीः अवाहन् जवान । अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीर्जघानेति कृत्वा रसो जघानेयुपचारः ॥

पुरः सद्य इत्थार्धिये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । सद्यः । इत्थार्धिये । दिवः । उदासाय । शम्बरम् । अध । त्यम् । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

सद्यः एकस्मिन्नेवाह्नि पुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन् । इत्थार्धिये सत्यकर्मणे
दिवोदासाय राशे शम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् अध अथ त्यं तं तुर्वशं तुर्वशनामकं राजानं
दिवोदासशत्रुं यदुं यदुनामकं राजानं च वशमानयच्छ । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्रः
सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

परि णो अश्वमश्चविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरो सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यवत् । क्षर । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ३ ॥

हे वृन्दो सोम वश्ववित् अश्वस्य लग्नभक्तस्त्वं वनः अस्माकम् वश्वं वगोमत् गोयुक्तं
वहिरण्यवत् हिरण्योपेतं धनं च वपरि वक्षर । अपि च वसहस्रिणीः बहूनि वरूपः अन्नानि क्षर ॥

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥

पवमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम वपवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिहेदयतः पवमानस्य क्षरतश्च वते तव वसखित्वं सख्यं
ववयम् अमहीयव अङ्गिरसाः वआ ववृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळ्य ॥ ५ ॥

ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळ्य ॥ ५ ॥

हे वसोम वते तव वये^१ वऊर्मयः तरङ्गाः वपवित्रं वधारया वक्षरन्ति वतेभिः तैरुर्मिभिः वनः
अस्मान् वमृळ्य सुख्य ॥ ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयि वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे वसोम विश्वतः सर्वस्य जगतः वईशानः ईश्वरः वसः अभिषुतः वपुनानः पूयमानस्त्वं वनः
अस्मभ्यं वरयि धनं ववीरवतीं पुत्राद्युपेतम् वइषम् अन्नं च वआ वभर आहुर ॥

एतमु त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरेख्यत ॥ ७ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्वम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

वसिन्धुमातरं यत्न सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति वत्वं तम् वएतम् इमं सोमं वदश
वक्षिपः दशसंख्याका अङ्गुलयः वमृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः वआदित्येभिः आदित्यैः
वसम् वअख्यत संगच्छते ॥

समिन्त्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ८ ॥

वसुतः अभिषुतः सोमः वपवित्रे वइन्द्रेण वसम् वएति संगच्छते । उत अपि च ववायुना
समेति । वसूर्यस्य वरश्मिभिः मयूखैरपि वसम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुमित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम वमधुमान् मधुररसः वचारुः कल्याणस्वरूपश्च वसः अभिषुतस्त्वं वनः अस्माकं यज्ञे
वभगाय भगाख्याय देवाय ववायवे च वपूष्णे^२ च^२ वमित्रे मित्राय देवीय ववरुणे वरुणाय वच
वपवस्व क्षर ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षड्रम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।

उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम ऽते तत्र संयन्विनः ऽअन्धसः रसस्य ऽउच्चा उपरि ऽजातं जन्म अपि च ऽदिवि
हुलोके ऽसत् विश्वमानं स्वतस्तय संवन्धि ऽउग्रम् उद्गुणं ऽशर्म सुखं ऽमहि महत् ऽश्रवः अन्नं च
ऽभूमिः ऽआ ऽददे । भूम्या ददे इति पदत्रयमामनन्ति । विसर्जनीयलोपः साहितिकः । भूमिभौमा
जना माहेशाः । भूमिधैरादीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

ऽएना एतेनानेन सोमेन ऽमानुषाणां मनुष्याणां विश्वा ऽविश्वानि ऽद्युम्नानि अन्नानि ऽआ
ऽअर्यः अभिगच्छन्तः ऽसिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तश्च वर्यं ऽवनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम ऽवरिवोवित् धनस्य लम्भकः पवमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽयज्यवे यष्टव्याय ऽइन्द्राय
ऽवरुणाय च ऽमरुद्भ्यः च ऽपरि ऽस्रव धारया क्षर ॥

उपो पु जातमपतुरं गोभिर्भेजं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अपऽतुरम् । गोभिः । भेजम् । परिऽकृतम् ।

इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥ १३ ॥

ऽसु ऽजातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् ऽअपतुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं ऽभेजं शत्रूणां भेजकं ऽगोभिः
गोविकरिः पयोभिः ऽपरिष्कृतम् अलंकृतं संस्कृतम् ऽइन्दुं सोमं ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽउप ऽअयासिषुः
उपागच्छन्ति ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्ऽसनिः ॥ १४ ॥

ऽयः सोमः ऽइन्द्रस्य ऽहृदंसनिः हृदयस्य संभक्ता भवति ऽतमित् तमेव सोमं ऽनः अस्माकं
ऽगिरः स्तुतिरूपा वाचः ऽसं ऽवर्धन्तु सम्यग्वर्धयन्तु । तत्र इष्टान्तः । ऽवत्सं बालं ऽशिश्वरीरिव ।
यथा शिश्वर्यो बद्धपयस्का मातरो वत्सं वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अर्षी णः सोम शं गर्वे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्षी । नः । सोम । शम् । गर्वे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्धा । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्माकं ऽगर्वे ऽशं सुखम् ऽअर्षं क्षर । अपि च ऽपिप्युषीं प्रबुद्धम्^३ ऽइषम्
अन्नं ऽधुक्षस्व पूरय । किंच ऽउक्थ्यं प्रशस्यं ऽसमुद्रम् उदकं ऽवर्धे वर्धय ॥ २० ॥

१. ग-त२. ५. ६-भ२. ४- आ' नास्ति । २. ग-द्वयपसका; त१. ६-वृद्धपयस्का; त२-वृद्धस्यस्का;
त४-वृद्धपयस्का । ३. ग-त-भ४-प्रबुद्धा ।

पर्वमानो अजीजनद्विवचित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥
पर्वमानः । अजीजनत् । द्विवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः सोमः पृहत् महत् पृवैश्वानरं वैश्वानराख्यं पृज्योतिः तेजः पृदिवः सुलोकस्य
पृचित्रं विचित्रं पृतन्यतुं पृन अशनिमिव पृअजीजनत् अजनयत् ॥

पर्वमानस्य ते रसो मर्दो राजन्नदुच्छुनः । वि वारमव्यमर्षति ॥ १७ ॥
पर्वमानस्य । ते । रसः । मर्दः । राजन् । अदुच्छुनः । वि । वारम् । अव्यम् । अर्षति ॥ १७ ॥

हे पृराजन् दीप्यमान सोम पृपर्वमानस्य क्षरतः पृते तव पृअदुच्छुनः रक्षोवर्जितः पृमदः
मदकरः पृरसः पृअव्यम् अविमर्षं पृवारं वालं दशापवित्रम् पृअर्षति अभिगच्छति ॥

पर्वमान रसस्तव दक्षो वि राजति द्युमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥
पर्वमान । रसः । तव । दक्षः । वि । राजति । द्युमान् । ज्योतिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १८ ॥

हे पृपर्वमान सोम पृतव त्वदीयः पृदक्षः वृद्धः पृद्युमान् दीप्तिमान् पृरसः पृवि पृराजति
प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किंतु पृविश्वं व्याप्तं पृस्वः सर्वं पृज्योतिः तेजश्च पृदृशे द्रष्टुं
करोतीति शेषः ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा । देवावीरघशंसहा ॥ १९ ॥
यः । ते । मर्दः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्धसा । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ १९ ॥

हे सोम पृते तव पृदेवावीः देवकामः पृअघशंसहा राक्षसानां हन्ता पृवरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः पृमदः
मदकरः पृयः रसो विद्यते पृतेन रसेन पृअन्धसा अदनीयेन पृपवस्व क्षर ॥

जग्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवेदिवे । गोषा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जग्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सन्निः । वाजम् । दिवेऽदिवे ।

गोऽसाः । ऊँ इति । अश्वऽसाः । असि ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् पृअमित्रियम् अमित्रभवं पृवृत्रं शत्रुं पृजग्निः हन्ता पृअसि भवसि । किंच
पृदिवेदिवे प्रतिदिनं पृवाजं संग्रामं पृसस्निः संभक्तसि । किंच पृगोषाः गावां दातासि । पृअश्वसाः
अश्वानां दाता चासि ॥ २१ ॥

संमिश्रो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः । सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥ २१ ॥

सम्ऽमिश्रः । अरुषः । भव । सुऽउपस्थाभिः । न । धेनुऽभिः ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं पृसूपस्थाभिः शोभनोपस्थानाभिः पृधेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पृयोभिरित्यर्थः ।
पृसंमिश्रः संमिश्रितः पृश्येनो पृन यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् पृयोनिं स्वकीयं
स्थानम् पृआ पृसीदन् । पृन संग्रथ्येयं । इदानीम् पृअरुषः आरोचमानः पृभव ॥

स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वृत्रिवासं महीरपः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविथ । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वृत्रिवासं । महीः । अपः ॥ २२ ॥

हे सोम ऽयः त्वं ऽमहीः महतीः ऽअपः महान्युदकानि ऽवन्निवांसं निरुन्धानं ऽवृत्राय वृत्रं
 ऽहन्तवे हन्तुम् ऽइन्द्रम् ऽआविथ अरक्षः ऽसः त्वं ऽपवस्व धारया क्षर । सोमं पीत्वा मत्तः
 सन्निद्रो महान्युदकानि निरुन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

ॽसुवीरासः सुवीराः कल्याणपुत्राः ऽवयम् अमहीयव आङ्गिरसाः ऽधना शत्रूणां धनानि ऽजयेम ।
 शत्रून् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकुर्यामित्यर्थः । हे ऽमीढः सेक्तः ऽसोम ऽपुनानः पूयमानस्त्वं
 ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतिरूपा वाचश्च ऽवर्ध वर्धय ॥

त्वोतासस्तवावसा स्याम वन्वन्त आमुर्गः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अवसा । स्याम । वन्वन्तः । आऽमुर्गः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽतव त्वदीयेन ऽअवसा रक्षणेन ऽत्वोतासः त्वया रक्षिताः सन्तः ऽवन्वन्तः शत्रून्
 भजमानाः ऽआमुर्गः तेषामभिमारकाः ऽस्याम भवेम । ऽव्रतेषु अस्माकं कर्मसु ऽजागृहि प्रबुद्धो भव ॥

अपघ्नन्पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ २५ ॥

ॽसोमः ऽमृधः हिंसकाञ्छत्रून् ऽअपघ्नन् मारयन् ऽअराव्णः शक्तौ सत्यां धनानामदातृश्च
 ऽअप घ्नन् ऽइन्द्रस्य ऽनिष्कृतं स्थानं ऽगच्छन् प्राप्तुवन् ऽपवते धारया क्षरति ॥ ॥ २२ ॥

महो नो राय आ भर पवमान जहि मृधः । रास्वेन्दो वीरव्यशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः ।

रास्व । इन्द्रो इति । वीरऽवत् । यशः ॥ २६ ॥

हे ऽपवमान ऽइन्द्रो सोम ऽनः अस्माकं ऽमहः महान्ति ऽरायः धनानि ऽआ ऽभर आहर ।
 ऽमृधः हिंसकाञ्छत्रूश्च ऽजहि मारय । ऽवीरवत् पुत्राद्युपेतां ऽयशः कीर्तिं च ऽरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन हुतो राधो दित्सन्तुमा मिनन् । यत्पुनानो मखस्यसे ॥ २७ ॥

न । त्वा । शतम् । चन । हुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् ।

यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम ऽराधः धनम् ऽआ ऽदित्सन्तम् आदातुमिच्छन्तं ऽत्वा त्वां ऽशतं ऽचन बहवोऽपि
 ऽहुतः हिंसकाः शत्रवः ऽन ऽमिनन् न^२ हिंसन्ति । कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽपुनानः पूयमानस्त्वं
 ऽमखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ २८ ॥

पवस्व । इन्द्रो इति । वृषा । सुतः । कृधि । नः । यशसः । जने । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ २८ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽसुतः अभिषुतः^१ ऽवृषा सेक्ता त्वं ऽपवस्व धारया क्षर । ऽजने जनपदेषु
 ऽनः अस्मान् ऽयशसः यशस्विनः ऽकृधि कुरु । ऽविश्वाः सर्वान् ऽद्विषः द्वेष्टन् शत्रून् ऽअप ऽजहि
 मारय च ॥

अस्य ते सुख्ये व्यं तवेन्दो द्युम्न उत्तमे । सासह्याम पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । सुख्ये । व्यम् । तव । इन्दो इति । द्युम्ने । उत्तमे । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ २९ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽस्य अस्मिन् यागे वर्तमानस्य ऽते तव ऽसुख्ये सखित्वे सति ऽवयम्
 अमहीयव आङ्गिरसाः ऽतव त्वदीये ऽउत्तमे श्रेष्ठे ऽद्युम्ने अन्ने तृप्ति^२ प्राप्ताः^३ । तथा च यास्कः—‘ द्युम्नं
 द्योततेर्यशो वाचं वा ’ (निरु. ५. ५) इति । ऽपृतन्यतः युद्धमिच्छतः शत्रून् ऽससह्याम अभिभवेम ॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३० ॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्ष । समस्य । नः । निदः ॥ ३० ॥

हे सोम ऽते तव ऽया यानि ऽभीमानि शत्रूणां भयंकराणि ऽतिग्मानि तीक्ष्णानि ऽआयुधा
 आयुधानि ऽधूर्वणे^३ शत्रुवधार्थं ऽसन्ति तैरायुधैः ऽसमस्य सर्वस्य शत्रोः ऽनिदः निन्दायाः ऽनः
 अस्मान् ऽरक्ष पालय ॥ ॥ २३ ॥

‘ एते असूग्रम् ’ इति त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं भार्गवस्य जमदग्नेरार्षं गायत्रं पवमानसोम-
 देवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ एते असूग्रं जमदग्निः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

एते असूग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

एते । असूग्रम् । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । विश्वानि । अभि । सौभगा ॥ १ ॥

ऽआशवः शीघ्राः ऽएते पवमानाः ऽइन्दवः सोमाः ऽविश्वानि सर्वाणि ऽसौभगा सौभगानि
 धनान्यभिलक्ष्य ऽपवित्रं ऽतिरः ऽअसूग्रम् कृत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

विघ्नन्तौ दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः । तना कृण्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विघ्नन्तः । दुःऽइता । पुरु । सुगा । तोकाय । वाजिनः । तना । कृण्वन्तः । अर्वते ॥ २ ॥

ऽवाजिनः बलवन्तः सोमाः ऽपुरु बहूनि ऽदुरिता दुरितानि ऽविघ्नन्तः विशेषेण नाशयन्तः
 ऽतोकाय अस्माकं पुत्राय ऽअर्वते अश्वाय च ऽसुगा सुखानि ऽतना धनानि च ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः
 तिरः पवित्रं सृज्यन्त इति संबन्धः ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽस्म्यर्षन्ति सुष्टुतिम् । इळामस्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । समऽयतम् ॥ ३ ॥

अस्माकं ऽगवे ऽअस्मभ्यं च ऽसंयतं यदस्मान् संयच्छति तत् ऽवरिवः धनम् ऽइळाम् अन्नं च
 ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः सोमाः ऽसुष्टुतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् ऽअभ्यर्षन्ति आभिमुख्येन
 गच्छन्ति ॥

१. ग-त३-६-म१.२.७-‘ अभिषुतः ’ नास्ति । २. ग-त३-म१.५.७-‘ तृप्ति प्राप्ताः ’ नास्ति ।
 ३. त१.२.६-तूर्वणे; त४.५-पूर्वणे ।

असाव्यं शुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्सु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

१ गिरिष्ठाः पर्वते जातः २ अंशुः सोमः ३ मदाय मदार्थम् ४ असावि अभिपुतः । ५ अप्सु वसती-
वरीषु ६ दक्षः प्रवृद्धश्च भवति । किंच ७ श्येनो ८ न यथा श्येनो वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदर्थं
सोमो ९ योनिं स्वकीयं स्थानम् १० आसदत् आसीदति ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धृतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पर्योभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्सु । धृतः । नृभिः । सुतः ।

स्वदन्ति । गावः । पर्यऽभिः ॥ ५ ॥

यत् १ देववातं देवैः प्रार्थितं २ शुभ्रं शोभनम् ३ अन्धः अज्ञं ४ गावः पशवः ५ पर्योभिः आशिरैः
६ स्वदन्ति स्वादयन्ति ७ सोऽयं सोमः ८ नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ९ सुतः अभिपुतः सन् १० अप्सु वसती-
वरीषु ११ धृतः शोधितो भवति ॥ ॥ २४ ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽश्वशुभ्रमृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अश्वशुभ्रम् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधऽमादे ॥ ६ ॥

१ आत् अनन्तरं २ हेतारः प्रेरका ऋत्विजः ३ सधमादे यज्ञे ४ ईम् एनं ५ मध्वः मदकरस्य सोमस्य
६ रसम् ७ अमृताय अमरणाय ८ अश्वं ९ न अश्वमिव १० अश्वशुभ्रम् शोभयन्ति ॥

यास्ते धारा मधुश्रुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । तामिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्रुतः । असृग्रम् । इन्द्रो इति । ऊतये ।

तामिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्रो सोम २ ते तव ३ मधुश्रुतः मधुररसस्य श्रोतयिष्यः ४ याः धाराः ५ ऊतये रक्षणाय
६ असृग्रं सृज्यन्ते ७ तामिः धाराभिस्तव ८ पवित्रम् ९ आसदः आसीद ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये त्रिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेषु ॥ ८ ॥

सः । अर्ष । इन्द्राय । पीतये । त्रिः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥ ८ ॥

हे सोम १ सः अभिपुतस्त्वम् २ अव्यया अव्ययानि अविमयानि ३ रोमाणि वालानि ४ त्रिः
तिरस्कुर्वन् ५ वनेषु पात्रेषु ६ योना योनौ स्थाने ७ आ ८ सीदन् ९ इन्द्राय इन्द्रस्य १० पीतये पानाय
११ अर्षे क्षर ॥

त्वमिन्द्रो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोम्यः । वरिवोविद्वृतं पर्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्द्रो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरऽम्यः । वरिवऽवित् । वृतम् । पर्यः ॥ ९ ॥

हे १ इन्द्रो सोम २ स्वादिष्ठः स्वादुतमः ३ वरिवोवित् अस्मदभिलषितस्य धनस्य लम्भकश्च
४ त्वम् ५ अङ्गिरोम्यः अङ्गिरसामर्थाय ६ वृतम् आज्यं ७ पर्यः च ८ परि ९ स्रव परिक्षर ॥

१. ग-त-भ १.२.४-स्वदयति; भ ७- 'स्वादयति' नास्ति । २. ग-लम्भक ।

अयं विचर्षणिर्हितः पर्वमानः स चेत्तति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विचर्षणिः । हितः । पर्वमानः । सः । चेत्तति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

विचर्षणिः विद्वद्वा । हितः पात्रेषु निहितः । पर्वमानः । अयं सोमः । आप्यम् अप्सु भवं । बृहत् महदन्नं । हिन्वानः प्रेरयन् । चेत्तति सर्वैः ज्ञायते ॥ २५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पर्वमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषव्रतः । पर्वमानः । अशस्तिहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वृषा कामानां सेक्ता । वृषव्रतः वृषकर्मा । अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता । पर्वमानः । एषः सोमः । दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाश्च । वसूनि धनानि । करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पर्वस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पर्वस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । पुरुश्चन्द्रम् । पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं । सहस्रिणं बहुसंख्याकं । गोमन्तं गोभिरुपेतम् । अश्विनम् अश्ववन्तं । पुरुश्चन्द्रं बहूनां हर्षकं । पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं । रयिं धनम् । आ । पर्वस्व परिक्षर ॥

एष स्य परिं पिच्यते मर्मज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परिं । पिच्यते । मर्मज्यमानः । आयुभिः । उरुगायः । कविक्रतुः ॥ १३ ॥

उरुगायः बहुस्तुतिः । कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा । स्यः सः । एषः अयं सोमः । आयुभिः मनुष्यैः । मर्मज्यमानः शोध्यमानः । परिं पिच्यते ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोज्जतिः । शतमघः । विमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः । शतमघः बहुधनः । रजसः लोकस्य । विमानः निर्माता । कविः क्रान्तकर्मा । मदः मदकरः सोमः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । वियोना वसताविं ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसताविं ॥ १५ ॥

जातः प्रादुर्भूतः । गिरा स्तुत्या । स्तुतः च । इन्दुः सोमः । इह अस्मिन् यज्ञे । योना योनौ स्वस्थाने । इन्द्राय इन्द्रार्थं । वसताविं । विः यथा स्ववासे पक्षी तथा । धीयते मिधीयते ॥ २६ ॥

पर्वमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शकमनासदम् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । सुतः । नृभिः । सोमः । वाजम् । असरत् । चमूषु । शकमना । आसदम् ॥ १६ ॥

नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः । सुतः अभिषुतः । सोमः । चमूषु चमसेषु । शकमना बलेन । आसदम् उपवेष्टुं । वाजमिव युद्धमिव । स्थानम् । असरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सुप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिपृष्ठे । त्रिवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सुप्त । धीतिभिः ॥ १७ ॥

वृत्रिष्टे त्रिषवणपृष्टे वृत्रिवन्धुरे त्रिवेदवन्धुरे वृक्षणीणां वरथे यज्ञरथे वृतं सोमं वसत सप्तभिः
वृधीतिभिः छन्दोभिः वयातवे देवान् प्रति गन्तुं वयुजन्ति ऋत्विजो योजयन्ति ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

हे वसोत्तरः अभिषवकर्तार ऋत्विजः वधनस्पृतं धनानां स्पष्टारं वाजिनं बलिनम् आशुं
वेगवन्तं वृतं सोमात्मकं वहरिम् अश्वं वाजाय यज्ञार्थं संप्रामं वयातवे गन्तुं वहिनोत प्रेरयत । यथा
योद्धारो युद्धं गन्तुं बलिनं वेगवन्तमश्वं प्रेरयन्ति तद्वत् यज्ञमभिगन्तुं बलवन्तं सोमं प्रेरयतेति भावः ॥

आविशन्कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

वसुतः अभिषुतः सोमः वकलशं द्रोणम् आविशन् विश्वाः सर्वाः वश्रियः संपदः वअभि
वअर्षन् अस्मानभिगमयन् गोषु शत्रूणां पशुषु वशूरो वन यथा शूरो निःशङ्कः तिष्ठति तद्वच्चक्षुषु
निःशङ्कस्तिष्ठति ॥

आ त इन्द्रो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्द्रो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

हे इन्द्रो सोम वते तव मधु मधुभूतं पयः पयं रसं देवाः स्तोतारः आयवः मनुष्याः
मदाय वकं मदार्थं देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः वा दुहन्ति ॥ २० ॥

आ नः सोमं पवित्र आ सृजत मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्तमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

हे ऋत्विजः वनः अस्माकं देवश्रुत्तमम् अत्यन्तं देवैः श्रूयमाणं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधु-
मन्तं सोमं देवेभ्यः इन्द्रादर्थं पवित्रे दशापवित्रे वा सृजत साधयत ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्तमस्य । धारया ॥ २२ ॥

वगृणानाः स्तूयमानाः एते इमे सोमाः महे महते श्रवसे अज्ञाय मदिन्तमस्य माद-
धितुतमस्य रसस्य धारया असृक्षत ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनद्वाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

हे सोम वपुनानः पूयमानो यस्त्वं वीतये भक्षणाय गव्यानि गोसंबन्धीनि नृम्णा
नृम्णानि धनानि क्षीरादीनि अभि वअर्षसि अभिगच्छसि स त्वं सनद्वाजः दीयमानासः सन् वपरि
स्रव परिक्षर ॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुमः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिष्टुमः । गृणानः । जमदग्निना ॥ २४ ॥

१उत अपि च हे सोम १जमदग्निना जमदग्निनाञ्चा ऋषिणा मया १गृणानः स्तूयमानस्त्वं
१नः अस्माकं १गोमतीः गोभिर्युक्तानि १परिष्टुभः परितः स्तोत्रव्यानि १विश्वाः सर्वाणि १इषः
अत्रानि १अर्षं गच्छ । अस्मभ्यमेवंविधान्यन्नानि देहीत्यर्थः ॥

पर्वस्व वाचो अग्रियः सोमं चित्राभिः कृतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥
पर्वस्व । वाचः । अग्रियः । सोमं । चित्राभिः । कृतिभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

हे १सोम १अग्रियः मुख्यस्त्वं १चित्राभिः पूजनीयैः १कृतिभिः रक्षणैः सह १वाचः अस्मदीयाः
स्तुतीः १अभिः १पवस्व । एतदेव दर्शयति । १विश्वानि सर्वाणि १काव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि
वाक्यानि अभि पवस्वेति ॥ ॥ २५ ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाचं ईरयन् । पर्वस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचं । ईरयन् । पर्वस्व । विश्वम् १ऽएजय ॥ २६ ॥

हे १विश्वमेजय विश्वकम्पक सोम १अग्रियः मुख्यः १त्वं १वाचः १ईरयन् प्रेरयन् १समुद्रियाः
आन्तरिक्षाणि १अपः उदकानि १पवस्व धारया क्षर ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

तुभ्यम् । इमा । भुवना । कवे । महिम्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ॥ २७ ॥

हे १कवे क्रान्तकर्मन् १सोम १तुभ्यं तुभ्यं तव १महिम्ने १इमा इमानि १भुवना भुवनानि
१तस्थिरे तिष्ठन्ति । स्वामेव पुरस्कृन्वन्तीत्यर्थः । अपि च १सिन्धवः नद्यः १तुभ्यम् एव १अर्षन्ति
गच्छन्ति । त्वदाज्ञामेवानुपालयन्तीत्यर्थः ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसश्चतः । अभि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिवः । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असश्चतः । अभि । शुक्राम् । उपऽस्तिरम् ॥ २८ ॥

हे सोम १ते तव १असश्चतः असङ्गाः १धाराः १दिवः अन्तरिक्षात् १वृष्टयः १न वर्षाणीव
१शुक्रां शुक्लवर्णां शुक्लवर्णैः अविलोमभिर्निर्मितम् १उपस्तिरम् उपस्तीर्यमाणं पवित्रम् १अभि प्रति
१प्र १यन्ति ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय सार्धनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । सार्धनम् । ईशानम् । वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

हे ऋषिजः १उग्रम् उग्रं १दक्षाय बलस्य १सार्धनं करणम् १ईशानं धनानामीश्वरं १वीति-
राधसं दत्तधनम् १इन्दुं सोमम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १पुनीतन पुनीत ॥

पर्वमान ऋतः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पर्वमानः । ऋतः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

१ऋतः सत्यभूतः १कविः क्रान्तकर्मा १पर्वमानः १सोमः अस्मदीये १स्तोत्रे १सुवीर्यं शोभन-
वीर्यं १दधत् प्रयच्छन् १पवित्रमासदत् आसीदति ॥ ॥ २९ ॥

‘आ पवस्व’ इति त्रिंशद्वचं तृतीयं सूक्तं काश्यपस्य निधुविरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चातुक्रान्तम्—‘आ पवस्व निधुविः काश्यपः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ पर्वस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥

आ । पर्वस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । सोम । सुवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं सुवीर्यं शोभनवीर्यं रयिं धनम् आ पर्वस्व आभि-
मुख्येन क्षर । अपि च अस्मे अस्मासु श्रवांसि अन्नानि धारय स्थापय ॥

इषमूर्जं च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चमूष्वा नि षीदसि ॥ २ ॥

इषम् । ऊर्जम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ २ ॥

हे सोम मत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितृत्तमस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् इषम् अन्नम् ऊर्जं
रसं च पिन्वसे क्षरसि । अपि च चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि तिष्ठसि ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमां अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुतः । इन्द्राय । विष्णवे । सोमः । कलशे । अक्षरत् । मधुमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च वायवे वाय्वर्थं च सुतः अभिषुतः यः सोमः
कलशे द्रोणकलशे अक्षरत् क्षरति सोऽयं सोमः मधुमान् मधुररसवान् अस्तु भवतु ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्वरांसि बभ्रवः । सोमां ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आशवः । अति । ह्वरांसि । बभ्रवः । सोमाः । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः आशवः शीघ्राः एते इमे सोमाः ऋतस्य उदकस्य धारया असृग्रं
सृज्यन्ते । ह्वरांसि रक्षांस्यभिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अरावः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्तुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपघ्नन्तः । अरावः ॥ ५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तः वर्धयन्तः अप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः विश्वं सोममस्मदीयकर्मार्यम्
आर्यं भद्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः अरावः अदातून् अपघ्नन्तः विनाशयन्तः अभ्यर्पन्तीत्युत्तरया
संबन्धः ॥ ३० ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्दवः ॥ ६ ॥

सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्षन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्दवः ॥ ६ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सुताः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः इन्द्रम् आ गच्छन्तः आभिमुख्येन
प्राप्नुवन्तः स्वं स्वकीयं रजः स्थानम् अनु प्रति अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अया पर्वस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पर्वस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

हे सोम मानुषीः मनुष्याणां हितानि अपः उदकानि हिन्वानः प्रेरयस्व यया धारया
सूर्यमरोचयः प्राकाशयः तया अया अनया धारया पर्वस्व क्षर ॥

१. त-अस्माकं । २. ग-त-मादयितुः । ३. ग-त-म-उत्तरया । ४. ग-त-म-१.२.७-
अप्रकाशयः; त-म-सु-प्रकाशयः ।

अयुक्तं सूर एतंशं पर्वमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतंशम् । पर्वमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पर्वमानः पूषमानः सोमः पमनावधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । पान्तरिक्षेण
पयातवे गन्तुं पसूरः सूर्यस्य पतशम् अश्वम् । 'एतग्वः एतशः' इत्यश्वनामसु पाठात् । पयुक्त युङ्क्ते ॥

उत त्या हरितो दश सूरौ अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

पउत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्याः ताः दश दशसंख्याकाः पहरितः
दिशः प्रति पयातवे गन्तुं पसूरः सूर्यस्यैतशम् पयुक्त युनक्ति ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परी । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

हे पगिरः स्तोतारः यूयं पवायवे वायवर्थम् पइन्द्राय इन्द्रार्थं च पसुतम् अभिषुतं पमत्सरं
मदकरं सोमम् पइतः अभिषवदेशादुद्धृत्य पव्यः अवेः पवारेषु वालेषु पपरि पपिञ्चत ॥ ॥ ३१ ॥

पर्वमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुष्टरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

हे पपर्वमान पसोम पयः रयिः पवनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा पदूणाशः नाशयितुमशक्यः तं
शत्रुभिः पदुष्टरं परथि धनम् पअस्मभ्यं पविदाः देहि ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्ष । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं पसहस्रिणं बहुसंख्याकं पगोमन्तं गोभिर्युक्तम् पअश्विनम् अश्ववन्तं परथि धनम्
पअभ्यर्ष अस्मानभिगमय । पउत अपि च पवाजं बलं पश्रवः अन्नं चास्मान् पअभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिऽभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

पदेवो पन देव इव पसूर्यः रोचमानः पसोमः पअद्रिभिः प्रावभिः पसुतः अभिषुतः सन्
पकलशे द्रोणकलशे परसं पदधानः धारयन् पपवते धारया क्षरति ॥

पुते धामान्यार्यां शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

पुते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

पपुते अभिषुताः इमे पशुक्राः दीप्ताः सोमाः पआर्या आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानां पधामानि
गृहान् प्रति पगोमन्तं गोभिर्युक्तं पवाजम् अन्नम् पऋतस्य उदकस्य पधारया पअक्षरन् क्षरति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

वज्रिणे वज्रवते इन्द्राय इन्द्रार्थं सुताः अभिषुताः पृथ्याशिरः । दधि आशीराश्रयणद्रव्यं
येषां ते दध्याशिरः । दधिसंस्कृताः सोमासः सोमाः पवित्रमति अतिक्रम्य अक्षरन् धारया
क्षरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

प्र सोमं मधुमत्तमो राये अर्षं पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्तमः । राये । अर्षं । पवित्रे । आ । मदः । यः । देववीतमः ॥ १६ ॥

हे सोम ते तव पृथः पृथः रसः मधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् देववीतमः अतिशयेन
देवकामश्च तं रसं राये अस्माकं धनार्थं पवित्रे प्र प्र आ अर्षं धारया क्षर ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

वहरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तं पवमानम् ईम् एनम् इन्दुं सोमम्
आयवः मनुष्या ऋत्विजः नदीषु वसतीवरीषु मृजन्ति मार्जयन्ति ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तुमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवत् । अश्ववत् । सोम । वीरवत् । वाजम् । गोमन्तम् । आ । भर ॥ १८ ॥

हे सोम त्वं हिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् अश्ववत् अश्वयुक्तं च वीरवत् पुत्रायुपेतं च धनम् आ
पवस्व अस्मान् प्रति क्षर । अपि च गोमन्तं पशुभिरुपेतं वाजम् अन्नम् आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

परि वाजे न वाज्युमन्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाज्युम् । अन्यः । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

वाज्युं युद्धकामं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थं अन्यः अवेः
वारेषु वालेषु दशापवित्रे वाजे न युद्ध इव हे ऋत्विजः परि विञ्चत ॥

क्वमिं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्कदर्शति ॥ २० ॥

क्वमिम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कनिक्कत् । अर्पति ॥ २० ॥

अवस्यवः रक्षणकामाः विप्राः मेधाविन ऋत्विजः धीभिः अङ्गुलीभिः मर्ज्यं मर्जनीयं
क्वमिं क्रान्तकर्मणं यं सोमं मृजन्ति मार्जयन्ति सोऽयं वृषा सेचकः सोमः कनिक्कत् शब्दं
कुर्वन् अर्पति धारया क्षरति ॥ ॥ ३३ ॥

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्तुरम् । सोमम् । मृतस्य । धारया । मती । विप्राः । समः । अस्वरन् ॥ २१ ॥

विप्राः मेधाविन ऋत्विजः वृषणं कामानां वर्षकम् अप्तुरम् अपां प्रेरकं सोमं धीभिः
अङ्गुलीभिः मती मत्या स्तुत्या च मृतस्य उदकस्य धारया समस्वरन् प्रेरयन्ति ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥ २२ ॥

हे ऽदेव द्योतमान सोम ऽपवस्व धारया क्षर । अपि च ऽते तव ऽमदः मदकरो रसः ऽआयुषक्
अनुषक्तम् ऽइन्द्रं प्रति ऽगच्छतु । अपि च त्वं ऽवायुं ऽधर्मणा धारकेण रसेन ऽआ ऽरोह प्राप्नुहि ॥

पर्वमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पर्वमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

हे ऽपवमान ऽसोम यस्त्वं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं ऽरयिं शत्रूणां धनं ऽनि ऽतोशसे नितरां
पीडयसि स त्वं ऽप्रियः सन् ऽसमुद्रं द्रौणकलशम् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

अपघ्नन्पवसे मृधः क्रतुवित्सोम मत्सरः । नुदस्वाद्वेयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपऽघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽमत्सरः मदकरो यस्त्वं ऽमृधः हिंसकान् शत्रून् ऽअपघ्नन् मारयन् ऽक्रतुवित्
अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् ऽपवसे क्षरसि स त्वम् ऽअदेवयुम् अदेवकामं ऽजनं राक्षसवर्गं ऽनुदस्व प्रेरय ॥

पर्वमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

ऽशुक्रासः उज्ज्वलाः ऽइन्दवः दीप्ताः ऽपवमानाः क्षरन्तः ऽसोमाः ऽविश्वानि ऽकाव्या
काव्यानि स्तोत्राणि ऽअभि ऽअसृक्षत सृज्यन्त ऋत्विग्भिः^१ ॥ ॥ २४ ॥

पर्वमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः । घन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पर्वमानासः । आशवः । शुभ्राः । असृग्रम् । इन्दवः । घन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

ऽआशवः शीघ्राः ऽशुभ्राः शोभमानाः ऽपवमानासः क्षरन्तः ऽइन्दवः दीप्ताः सोमाः ऽविश्वः
सर्वान् ऽद्विषः द्वेष्टन् शत्रून् ऽअप ऽघन्तः मारयन्तः ऽअसृग्रं सृज्यन्ते ॥

पर्वमाना दिवस्पत्यन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

ऽपवमानाः सोमाः ऽदिवः बुलोकात् ऽअन्तरिक्षात् च ऽपृथिव्याः भूम्याः ऽअधि ऽसानवि
समुच्छ्रिते देशे देवयजने ऽपरि ऽअसृक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप सिधः । जुहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । सिधः ।

जुहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

हे ऽइन्दो दीप्तं ऽसुक्रतो सुकर्मन् ऽसोम ऽधारया ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽविश्वः सर्वान्
ऽसिधः द्वेष्टन् शत्रून् ऽरक्षांसि राक्षसांश्च ऽअप ऽजुहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिक्कदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपऽघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कनिक्कदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ २९ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽरक्षसः रक्षांसि ऽअपघ्नन् विनाशयन् ऽकनिक्कदत् शब्दं कुर्वन् ऽद्युमन्तं दीप्ति-
मन्तम् ऽउत्तमं श्रेष्ठं ऽशुष्मं बलम् ऽअभ्यर्षं अस्मान् प्रति पवस्व ॥

अस्मे वसूनि धारय सोमं दिव्यानि पार्थिवा । इन्द्रो विश्वानि वार्यी ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्द्रो इति । विश्वानि । वार्यी ॥ ३० ॥

हे ऽइन्द्रो दीप्त ऽसोम ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च ऽविश्वानि^१ सर्वाणि ऽवार्यी^२ वार्याणि वरणीयानि ऽवसूनि ऽअस्मे अस्मासु ऽधारय प्रक्षिप ॥ ॥ ३५ ॥

‘ वृषा सोम ’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्थं गायत्रं पवमानसौम्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ वृषा सोम कश्यपः ’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युमान् । असि । वृषा । देव । वृषऽव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽवृषा वर्षकस्त्वं ऽद्युमान् दीप्तिमान् ऽअसि । अपि च हे ऽदेव द्योतमान सोम ऽवृषा त्वं ऽवृषव्रतः वर्षणशीलकर्मासि । किंच हे सोम ऽवृषा त्वं ऽधर्माणि देवानां मनुष्याणां च हितानि कर्माणि ऽदधिषे धारयसि ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।

सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे ऽवृषन् कामानां वर्षक सोम ऽवृष्णः वर्षितुः ऽते तव ऽशवः बलं ऽवृष्ण्यं वर्षणशीलं भवति । ऽवनं तव^३ भजनमपि^४ ऽवृषा वर्षणशीलम् । ऽमदः तव रसोऽपि ऽवृषा वर्षणशीलः । ऽसत्यं सत्यमेव त्वं ऽवृषेत् वर्षणशील एव ऽअसि भवसि ॥

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्द्रो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्द्रो इति । सम् । अर्वतः ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम ऽवृषा त्वम् ऽअश्वो ऽन अश्व इव ऽसं ऽचक्रदः संक्रन्दसे । अपि च ऽगाः पशून् ऽअर्वतः अश्वांश्चास्मभ्यं ऽसं प्रयच्छसीति शेषः । किंच ऽनः अस्माकं ऽराये धनाय ऽदुरः द्वाराणि ऽवि ऽवृधि विवृतानि^५ कुरु ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमांसो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमांसः । अश्वया । शुक्रासः । वीरया । आशवः ॥ ४ ॥

ऽवाजिनः बलवन्तः ऽशुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः ऽआशवः वेगवन्तश्च ऽसोमांसः सोमाः ऽगव्या गवेष्वेच्छया ऽअश्वया अश्वेष्वेच्छया च ऽवीरया पुत्रेष्वेच्छया च ऽप्र ऽअसृक्षत ऋत्विग्भिः^६ सृज्यन्ते^७ ॥

शुम्भमाना ऋतयुभिर्मृज्यमाना गर्भस्त्योः । पर्वन्ते वारो अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुभिः । मृज्यमानाः । गर्भस्त्योः । पर्वन्ते । वारो । अव्यये ॥ ५ ॥

१. ग-भ-‘ विश्वानि...वार्या ’ नास्ति । २. ग-ते संभजनमपि; त४-तव जनमपि; त५-तव मा भजनमपि । ३. ग-वृद्धानि । ४. ग-भ१.७-असृज्यत; त-ऋत्विग्भिः सृज्यत सृज्यते; त३-भ२.४-असृज्यते ।

वृक्तायुभिः यज्ञकामैः वृक्ष्मभमानाः अलंक्रियमाणाः वृगभस्थोः गभस्तिभ्यां बाहुभ्याम् ।
 'गभस्ती बाहु' इति बाहुनामसु पाठात् । वृज्यमानाः शोध्यमानाः सोमाः अव्यये अधिमये
 ववरे वाले पवित्रे पवन्ते क्षरन्ति ॥ ३६ ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पर्वन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
 ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

वृते वृसोमाः वृदिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां संभूतानि च वृअन्त-
 रिक्ष्या अन्तरिक्ष्याणि अन्तरिक्षे जातानि च वृविश्वा विश्वानि वृवसु वसूनि धनानि वृदाशुषे हविषां
 प्रदात्रे यज्ञमानाय वृआ पर्वन्तां क्षरन्तु ॥

पर्वमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असुक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥
 पर्वमानस्य । विश्ववित् । प्र । ते । सर्गाः । असुक्षत । सूर्यस्य इव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

हे विश्ववित् विश्वस्य द्रष्टः सोम पर्वमानस्य क्षरतः वृते तव वृसर्गाः सृज्यमाना धाराः
 वृसूर्यस्येव वृरश्मयः सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः । वृन इति^२ संप्रत्यर्थे^२ । इदानीं । वृप्र असुक्षत
 प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्पारि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥
 केतुम् । कृण्वन् । दिवः । पारि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे वृसोम वृसमुद्रः । समुद्रवन्ति यस्माद्रसाः स समुद्रः । स त्वं वृकेतुं प्रजानं वृकृण्वन् कुर्वन्
 अस्माकं वृविश्वा विश्वानि वृरूपा रूपाणि वृदिवः अन्तरिक्षात् वृअभ्यर्षसि अभिपवसे । वृपिन्वसे
 नानाविधानि धनानि वास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पर्वमान विधर्मणि । अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥
 हिन्वानः । वाचम् । इष्यसि । पर्वमान । विधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

हे पर्वमान सोम वृहिन्वानः प्रेष्यमाणस्त्वं वृवाचं शब्दम् वृइष्यसि प्रेरयसि । कदेत्यग्राह । यदा
 तव रसः वृसूर्यः वृदेवो वृन देव इव वृविधर्मणि विधारके पवित्रे वृअक्रान् अक्रमीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥
 इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीः इव ॥ १० ॥

वृचेतनः प्रज्ञापकः वृप्रियः देवानां प्रीतिकरः वृइन्दुः सोमः वृकवीनां क्रान्तकर्मणां स्तोतृणां
 वृमती मत्या स्तुत्या वृपविष्ट पवते । वृअश्वं हयं वृरथीरिव रथीव ऊर्मिं वृसृजत् सृजति च ॥ १३ ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नुतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवः अवीः । परिः अक्षरत् ।

सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ११ ॥

हे सोम वृते तव वृयः वृदेवावीः देवकामः वृऊर्मिः तरङ्गः वृऋतस्य यज्ञस्य वृयोनिं स्थानम्
 वृआ वृसीदन् वृपवित्रे वृपर्यक्षरत् परिक्षरति तमूर्मिं सृजतीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः ।

इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्रो ^२यः त्वं ^३देववीतमः अतिशयेन देवकामः ^४मदः मदकरश्च भवसि ^५सः त्वं ^६नः अस्माकं ^७पवित्रे ^८इन्द्राय इन्द्रस्य ^९पीतये पानाय ^{१०}आ ^{११}अर्ष आपवस्व ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिभिः । इन्द्रो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२मनीषिभिः ऋत्विग्भिः ^३मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वम् ^४इषे अस्माकमन्नाय ^५धारया ^६पवस्व क्षर । ^७रुचा रोचमानेनान्धसा ^८गाः पशून् ^९अभि ^{१०}इहि अभिगच्छ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरै सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरै । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

हे ^१गिर्वणः गीभिर्वननीय ^२हरे हरितवर्णं सोम ^३आशिरं क्षीरं^१ प्रति ^४सृजानः विसृज्यमानः ^५पुनानः पृथमानस्त्वं ^६जनाय यजमानार्थं^२ ^७वरिवः धनम् ^८ऊर्जम् अन्नं च ^९कृधि कुरु ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निऽकृतम् । द्युतानः । वाजिभिः । यतः ॥ १५ ॥

हे सोम ^१द्युतानः दीप्यमानः ^२वाजिभिः बलिभिर्यजमानैः ^३यतः संगृहीतः ^४देववीतये यज्ञार्थं ^५पुनानः पृथमानस्त्वम् ^६इन्द्रस्य ^७निष्कृतं स्थानं ^८याहि गच्छ ॥ ॥ १५ ॥

प्र हिन्वानास इन्द्रवोऽच्छा समुद्रमाश्रवः । धिया जुता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्द्रवः । अच्छ । समुद्रम् । आश्रवः । धिया । जुताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

^१आश्रवः वेगवन्तः ^२इन्द्रवः सोमाः ^३समुद्रम् अन्तरिक्षम् ^४अच्छ प्रति ^५हिन्वानासः हिन्वानाः प्रेर्यमाणाः ^६धिया अङ्गुल्या ^७जुताः कृष्टाश्च ^८प्र ^९असृक्षत सृज्यन्ते^३ ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्द्रवः । अग्नन्तस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्द्रवः । अग्नन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

^१मर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः ^२आयवः गन्तारः ^३इन्द्रवः सोमाः ^४वृथा आयासं विनैव ^५समुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । ^६ऋतस्य उदकस्य ^७योनिं स्थानम् ^८अग्नन्^४ गच्छन्तीति ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून् योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मऽयुः । विश्वा । वसूनि । योजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरवत् ॥ १८ ॥

हे सोम ^१अस्मयुः अस्माकमस्त्वं ^२नः अस्माकं ^३विश्वा विश्वानि ^४वसूनि धनानि ^५योजसा बलेन सह ^६परि ^७याहि रक्षार्थं परिगच्छ । अपि च ^८नः अस्माकं ^९वीरवत् पुत्रवत् ^{१०}शर्म गृहं ^{११}पाहि रक्ष ॥

१. ग-त३.६.म१.२.७- 'क्षीरं' नास्ति । २. ग-त-म१.२.४.५-जनार्थः । ३. ग-प्रसृज्यन्ते; त७.म२-सृज्यते । ४. त१.२.३.४.५.६-म१.२.७-आगमन्; म४-आगमन् ।

मिमाति वह्निरेतशः पदं युजान ऋक्भिः । प्र यत्समुद्र आर्हितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वह्निः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्भिः । प्र । यत् । समुद्रे । आर्हितः ॥ १९ ॥

हे सोम यत्^१ यदा यः^२ वह्निः वहनशीलः पदतशः अश्वः मिमाति शब्दं करोति
वृक्भिः^३ ऋत्विग्भिः स्तोतृभिः पदं^४ यज्ञे युजानः^५ निदधत् स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छति च तदा
स यज्ञवाहकाश्वात्मा त्वं वसमुद्रे उदके वसतीवरीषु प्र आर्हितः भवसि^६ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुक्रतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । क्रतस्य । सीदति । जहाति । अप्रचेतसः ॥ २० ॥

यत् यदा आशुः वेगवान् सोमः क्रतस्य यज्ञस्य हिरण्ययं हिरण्यमयं योनिं स्थानम् ।
'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इत्युक्तम् । आ सीदति तदानीम् अप्रचेतसः जहाति विसृजति ।
अस्तोतृणां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतृणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अभि वेना अनूपतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनूपत । इयक्षन्ति । प्रचेतसः । मज्जन्ति । अविचेतसः ॥ २१ ॥

वेनाः कान्ताः स्तोतारः अभि अनूपत सोममभिषुवन्ति । प्रचेतसः सुमतयः इयक्षन्ति
यष्टुमिच्छन्ति च । अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः ।
मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिषुवन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रायैन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः । क्रतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥

इन्द्राय । इन्द्रो इति । मरुत्वते । पवस्व । मधुमत्तमः । क्रतस्य । योनिम् । आसदम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्रो सोम मधुमत्तमः अतिशयेन मधुमांसवम् क्रतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम्
आसदम् उपवेष्टुं मरुत्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पवस्व क्षर ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । वचः विदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥ २३ ॥

हे सोम तं पवमानं त्वा त्वां विप्राः प्राज्ञाः वेधसः कर्मणां कर्तारः^१ वचोविदः स्तोतारः
परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अपि च त्वा त्वाम् आयवः मनुष्याः सं मृजन्ति सम्यक्
शोधयन्ति ॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥

रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

हे कवे कान्तकर्मन् सोम पवमानस्य क्षरतः ते तव रसं मित्रः अर्यमा च वरुणः च
मरुतः च एते सर्वे देवाः पिबन्ति ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वाचमिष्यसि । इन्द्रो सहस्रमर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सोम । विपः चितम् । पुनानः । वाचम् । इष्यसि । इन्द्रो इति । सहस्रमर्णसम् ॥ २५ ॥

१. ग-यस्त्वदीयो । २. ग-यदा ऋक्भिः । ३. त१.२.६.७-मु-पदं युजानो यज्ञे युजानो; त५-पदं यज्ञे
युजानौ युजानो; म४-पदं यज्ञे युजानो । ४. त३-म१.७-भवति । ५. ग-धावितरो (? विधातारो) ।

हे ^१इन्द्रो दीप्त ^२सोम ^३पुनानः पूयमानः ^४स्त्वं ^५विपश्चितं प्रज्ञया पवित्रां ^६सहस्रभर्णसं बहु-
भरणां ^७वाचम् ^८इष्यसि प्रेरयसि ॥ ॥ ४० ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युर्वम् । पुनान इन्द्रवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रऽभर्णसम् । वाचम् । सोम । मखस्युर्वम् ।

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

^१उतो अपि च हे ^२इन्द्रो दीप्त ^३सोम ^४पुनानः पूयमानस्त्वं ^५सहस्रभर्णसं सहस्रभरणां ^६मखस्युर्वं
धनकामां ^७वाचम् अस्मभ्यम् ^८आ ^९भर आहर ॥

पुनान इन्द्रवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे ^१पुरुहूत बहुभिराहूत ^२इन्द्रो सोम ^३पुनानः पूयमानस्त्वम् ^४एषाम् अस्मिन् यागे स्तोत्रं
कुर्वतां ^५जनानां ^६प्रियः सन् ^७समुद्रं द्रोणकलशम् ^८आ ^९विश प्रविश ॥

दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दविद्युतत्या । रुचा । परिऽस्तोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽर्वाशिरः ॥ २८ ॥

^१शुक्राः उज्ज्वलाः ^२दविद्युतत्या द्योतमानया ^३रुचा दीप्त्या ^४परिष्टोभन्त्या परितः शब्दाय-
मानया ^५कृपा धारया च युक्ताः ^६सोमाः ^७गवाशिरः भवन्ति । गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥

हिन्वानो हेतुर्भिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतुऽभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् ।

सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

^१वाजी बलवान् ^२सोमः ^३हेतुभिः प्रेरकैः स्तोत्रभिः ^४हिन्वानः स्तोत्रैः प्रेर्यमाणः ^५यतः संयतः
सन् ^६वाजं यागाख्यं युद्धम् ^७आ ^८अक्रमीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । ^९यथा ^{१०}वनुषः हन्तारो
भटाः ^{११}सीदन्तः युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति^{१२} तद्वदित्यर्थः ॥

ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पर्वस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । समऽजग्मानः । दिवः । कविः । पर्वस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे ^१सोम ^२कविः क्रान्तः ^३सूर्यः सुवीर्यस्त्वम् ^४ऋधक् ऋधुवन् । तथा च यास्कः—‘ऋधगिति
पृथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्युद्धोत्थर्थे दृश्यते’ (निरु. ४. २५) इति । ^५संजग्मानः
संगच्छमानः ^६स्वस्तये ^७दृशे दर्शनाय च ^८दिवः ^९पर्वस्व क्षर ॥ ॥ ४१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘हिन्वन्ति’ इति त्रिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं वरुणपुत्रस्य भृगोरार्षं भार्गवस्य जमदग्नेर्वा गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘हिन्वन्ति भृगुर्वारुणिर्जमदभिर्वा’ इति । गतौ विनियोगः ॥

हिन्वन्ति सूरस्र्यः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । स्र्यः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते । तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह । मदीया अङ्गुलयस्त्वामभि-
षोत् प्रेरयन्तीति । तदुच्यते । ऽस्वसारः । अङ्गुलिनामैतत् । सुष्ठु कर्मसु प्रेर्यन्त ऋत्विग्भिरिति
स्वसारः । ऽजामयः एकस्मात्पणेरुत्पन्नत्वात्^१ परस्परं बन्धुभूताः । ऽस्र्यः कर्मार्थं निवसन्त्यः ।
सर्वत्र गन्ध इत्यर्थः । तादृशोऽङ्गुल्यः । महीयुवः त्वदभिषवं कामयमानाः सत्यः । सूरं सुधीर्यं
सोमे पीते वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं ऽपतिं सर्वस्य
स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं यस्माद्देवार्थमिज्यते अतः^२ एव ऽमहां देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं
महनीयं वा ऽइन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ‘हि वर्धनरान्योः’ । स्वादिः ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्पतिं । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः । पतिं । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

हे ऽपवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान शुद्ध सोम ऽरुचारुचा । ‘रुच दीप्तौ’ । सर्वेण
तेजसा ऽदेवः दीप्यमानस्त्वं ऽदेवेभ्यः ऽपतिं देवेभ्यः सकाशात् ऽविश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि
ऽवसूनि धनानि अस्माकम् ऽआ ऽविश प्रापय । यद्वा । देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवास-
स्थानानि ग्रहादीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इषे । पवस्व । समऽयतम् ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान पूयमान पुनान वा सोम ऽसुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां ऽवृष्टिं ऽदेवेभ्यः देवानां
ऽदुवः । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्यां लुक् । दुवसे परिचरणाय ऽआ ऽपवस्व आगमय । त्वं यथा
मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भविष्यति तथा कुर्वित्यर्थः । किं चास्माकम् ऽइषे अन्नार्थं च ऽसंयतं सम्य-
गस्मान् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुरु । यद्वा । दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां
वृष्टिम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः । एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा अंसि भानुना घुमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । अंसि । भानुना । घुऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ऽवृषा अभिमतफलानां वर्षिता ऽअंसि ऽहि भवसि खलु । तस्मात् हे ऽपवमान

१. म१(२)—एकस्मिन् पाणौ अत्यासन्नत्वात् । २. त३-म१.२.७—तं अत ।

पूयमान पुनान वा सोम ऽस्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं ऽभानुना तेजसा ऽधुमन्तं दीसिमन्तम् । अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्तं वा ऽत्वा त्वां ऽहवामहे यज्ञेष्वामहे ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो ऽहिन्द्रवा गहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुऽवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्द्रो इति । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे ऽस्वायुध । यज्ञे स्फ्यकपालादीनि दशायुधानीत्यभिधीयन्ते । शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा । धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः । तादृश हे सोम त्वं ऽमन्दमानः मोदमानः सन् । यद्वा । अन्तर्णीतण्यर्थः । देवान् स्वयं मादयन् । ऽसुवीर्यं शोभनवीर्येपितं पुत्रादिकमस्माकम् ऽआ ऽपवस्व । पवतिर्गत्यर्थः । आप्रापय । किंच हे ऽइन्द्रो ग्रहेषु चमसेषु च क्षरणशील सोम ऽइहो । इह उ पद-
द्वयम् । उ इत्यवधारणे । इहैवास्मदीये यज्ञ एव सुष्ठु ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥ ॥ १ ॥

यदद्भिः परिपिच्यसे मृज्यमानो गर्भस्त्योः । दुणा सधस्थमश्रुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । दुणा । सधऽस्थम् । अश्रुषे ॥ ६ ॥

हे सोम ऽगर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बभसति दीपयन्ति निर्मञ्चन्त्याभ्यामग्निमिति गर्भस्ती बाहु । तयोः ऽमृज्यमानः ताभ्यां शोध्यमानः सन् ऽअद्भिः । सोमसेचनार्थं चतुर्विधा आपः । ताभिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च यत् यदा ऽपरिपिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं ऽदुणा द्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाणः सन् ऽसधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम् । ऽअश्रुषे प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत्पर्वमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वऽवत् । पर्वमानाय । गायत । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः ऽपर्वमानाय दशपवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा ऽसोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण सामगानं^१ कुरुत । अभिष्टुत वा । कथमिव । ऽव्यश्ववत् । यथा पूर्वं व्यश्वो नामर्षिः सोम-
मगासीत् तद्वन्पूयमपि । कीदृशाय । ऽमहे महते देवेभ्यः स्वीक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा महस्व-
युक्ताय ऽसहस्रचक्षसे । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम् । सहस्रसंख्याकस्तोत्रयुक्ताय । यद्वा । नाना-
विधैर्देवैरेकधा ऽष्टष्याय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्रुतं हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य । वर्णम् । मधुऽश्रुतम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ ८ ॥

हे अध्वर्यादयः ऽवर्णं शत्रूणां वारकम् । येनासौ पीयते तेन मत्सेन शत्रवः संप्रहार्यन्त इति शत्रुनिवारणसमर्थम् । ऽमधुश्रुतं मधुरसस्य च्यावयितारं^२ ऽहरिं^३ हरितवर्णम् ऽइन्दुम् । इन्धेरेतद्रूप-
मत्रेष्यते । सर्वतो दीप्यमानम् । ' उन्दी छेदने ' इत्यस्माद्वा । अभिषवानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम् । ऽयस्य सोमस्य तव कारणमंशुम् ऽअद्रिभिः ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीत्यर्थः । ऽइन्द्राय ऽपीतये इन्द्रस्य पानाय । तदर्थमित्यर्थः ॥

१. ग-साम गायत गानं; त१.३.४.५.६-भ१.२.४-साम गायमानं; त२-सामगायमानं; त३-साम-
गायनं । २. ग-त३-भ५-च्यावयितारं क्षारयितारं । ३. त-रसं ।

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥

तस्य । ते । वाजिनः । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे सोम ववाजिनः संभृतहविष्काः वयं विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुधनानि वजिग्युषः जितवतः तस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा एते तव सखित्वं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं सग्यम् वा वृणीमहे संभजामहे । अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म इत्यर्थः ॥ जिग्युषः । ' जि जये ' । लिटि कसौ ' वस्वेकाजात् ' इति नियमादिङभावः । ' सन्निहोर्जैः ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । ङसि परतो वसोः संप्रसारणम् । कसुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥

वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सरः । विश्वा । दधानः । ओजसा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं वृषा स्तोत्राणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् धारया त्वदीयया पवस्व द्रोण-कलशमापच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । आगतस्त्वं यदास्माभिरिन्द्राय दीयसे तदा मरुत्वते सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मा इन्द्राय मत्सरः मदकरः च भव । कीदृशः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि ओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रभ्यस्तानि वृद्धानः प्रयच्छन् । त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ॥ २ ॥

तं त्वा धर्तारमोण्योः पर्वमान स्वर्दशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । धर्तारम् । ओण्योः । पर्वमान । स्वः । ऽदृशम् । हिन्वे । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

हे पर्वमान पूयमान पुनान वा हे सोम ओण्योः । द्यावापृथिवीनामैतत् । तयोः धर्तारं धारकमत एव स्वर्दशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वदैवैर्द्रष्टव्यं वा वाजिनं बलवन्तं तं पूर्वोक्त-गुणप्रसिद्धं त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु हिन्वे प्रेरयामि । यद्वा । वाजेष्वन्नेषु विषयेषु हिन्वामि । अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अया चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥

अया । चित्तः । विपा । अनया । हरिः । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥ १२ ॥

हे पर्वमान अया । ' अय पय गतौ ' । कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनया विपा । ' विप प्रेरणे ' । हवींष्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपोऽङ्गुलयः । एकवचनं छान्दसम् । प्रत्येकविवक्षया वा । एताभि-र्मदीयाभिरङ्गुलीभिः चित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिषुतः हरिः हरितवर्णस्त्वं धारया संततया पवस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्चागच्छ त्वम् । किंच युजं सखायमिन्द्रं वाजेषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । यदा अस्माभिरिन्द्रार्थं सोमो दीयते तदा तत्पानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न इन्दो महीमिषु पवस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥

आ । नः । इन्दो इति । महीम् । इषम् । पवस्व । विश्वदर्शतः ।

अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ १३ ॥

हे ऽह्न्दो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ऽविश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दृशनीयः । यद्वा । विश्वं सर्वं वस्तुजातं दर्शयते ज्ञाप्यतेऽनेनेति । सः विश्वस्य प्रकाशक^१ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं ऽमहीमिधं महत्प्रभूतमन्नं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽपवस्व आगमय । प्रयच्छेत्त्यर्थः । किंच हे ऽसोम अभिषूयमाण पवमान ऽअस्मभ्यं ऽगातुवित् स्वर्गमार्गस्य^२ लम्भयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कलशां अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनुषत । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥ १४ ॥

हे ऽह्न्दो क्षरणशील सोम ऽओजसा बलेन युक्तस्य तव ऽधाराभिः निरन्तराभिः सहिताः ऽकलशाः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वहुवचनम् । द्रोगकलशाः ऽआ^३ ऽअनूषत^३ स्तोतृभिः^४ अभिमुख्येन स्तूयन्ते । सोमाभिषवकाले हि ऋत्विजः स्तुवन्ति खलु । ततस्त्वम् ऽइन्द्रस्य ऽपीतये पानाय ऽआ ऽविश ग्रहांश्चमसांश्च प्रविश ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्याद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥ १५ ॥

हे सोम ऽयस्य ऽते तव ऽमद्यं मदकरं ऽतीव्रं क्षिप्रं मदकारिणं ऽरसम् ऽअद्रिभिः प्रावभिरध्व-
य्वाँदयः ऽदुहन्ति अभिषुण्वन्ति ऽसः^५ तादृशस्त्वं^५ ऽअभिमातिहा । अभितो मातिरभिमानं येषां ते शत्रवः । पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सन् ऽपवस्व सर्वतो गच्छ । येऽभिषुण्वन्ति ते पापरहिताः सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

ऽमनौ मनुष्ये यागं कुवाणे सति । यद्वा । मनावधि । मनुर्मन्तव्यो यज्ञः । तस्मिन् ऽपवमानः पूयमानः पुनानो वा ऽराजा । राजशब्देन सोमोऽभिधीयते । 'सोमं राजानमक्रीणन्' (ऐ. ब्रा. १.२७) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । स राजा ऽमेधाभिः स्तुतिभिः सह^६ ऽईयते गच्छति । किमर्थम् । ऽअन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति ऽयातवे यातुम् । द्रोणाभिगमनकाले हि स्तोतृभिः स्तूयते खलु ॥

आ न इन्दो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम् । वह भर्गत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । गवांम् । पोषम् । सुऽअश्वम् । वह । भर्गत्तिम् । ऊतये ॥ १७ ॥

हे ऽह्न्दो पात्रेण क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ऽशतग्विनं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्युक्तं ऽगवां ऽपोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं ऽस्वश्व्यं शोभनाश्वसङ्गसहितं ऽभर्गत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदात्वं च ऽऊतये रक्षणाय ऽनः अस्माकम् ऽआ ऽवह प्रापय । गवादींश्च तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

१. त-प्रकाशकस्य; २. त-प्रकाशस्य । ३. त-स्वर्गस्य । ४. त-अनूषत । ५. ग-ऋत्विग्भिः ।

५. म-एतादृशस्त्वं । ६. ग-स्तुतः ।

हे सोम देववीतये देवपानाय देवानां कामाय वा सुष्वाणः अभिषूयमाणोऽभिपुतो भव
स्वम् । सहः शश्वभिभवनसमर्थं बलं जुवः । जु इति गत्यर्थः । शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं च । यद्वा ।
सर्वतो गमनशीलं बलं च । न इति चार्थः । वर्चसे । 'वर्चं दीप्तौ' । दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय
रूपं च नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ ॥

अर्षी सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अर्षी । सोम । द्युमत्तमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ १९ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं द्रोणानि । प्रयोग-
बाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणान् अभि लक्ष्यकृत्य रोरुवत् पुनः पुनर्भृशं वा शब्दं कुर्वन् अर्षं
तानागच्छ । दशापवित्रमध्याक्षिर्गतः सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशे^१ पतन् शब्दं करोति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । श्येनो न यथा आ सीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसनीयगतिः^२ पक्षी योनिं
स्वस्थानं कुलायं प्रति भृशं शब्दायमानः सन्नागच्छति तद्वत् ॥

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्भ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः वसतीवरीनामधेयानामपां संभक्ता । 'षण संभक्तौ' । 'जनसन' इति विद् ।
आत्वं 'विड्वनोः' इति । तादृशः सोमः अर्षति द्रोणकलशमागच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय । सर्व-
देवानां प्रथम^३ एवेन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः । तस्मै वायवे तत्सहायाय च । ऐन्द्र-
वायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः । तस्मै च वरुणाय मरुद्भ्यः मितं
शब्दं कुर्वद्भ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः विष्णवे सर्वजगद्व्यापिने विष्णवे च । एतेषां पातुं सोमः
स्रवतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इषम् । तोकाय । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं तोकाय पुत्राय इषम् अन्नं दधत् विदधत् प्रयच्छन् सहस्रिणं
सहस्रसंख्याकं धनं विश्वतः सर्वतो दिक्षु अस्मभ्यं च^४ आ पवस्व आप्रापय । अस्मभ्यं
पुत्राय च अन्नधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमांसः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणाऽवति ॥ २२ ॥

एतदादिभ्यामृभ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभिषवोऽस्तीत्याह । ये सोमांसः सोमाः परावति
विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ये वा अर्वावति अन्तिके देशे इन्द्रार्थं सुन्विरे अभिषूयन्ते अभ्यषूयन्त ये वा
शर्यणावति । कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञकं मधुररसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति । अदः अस्मिन्
सरसि सुरसा ये सोमाः इन्द्रायाभिषूयन्ते तेऽस्माकमभिमत्तफलं प्रयच्छन्ति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१. ग-त३-म१.७- 'द्रोणकलशे' नास्ति । २. त-शंसनीयं गच्छति । ३. ग-त३-म१.४.७-
प्रथमतः । ४. त-मु-वा ।

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये । आर्जीकेषु । कृत्वसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये वा सोमाः । आर्जीकेषु । कृजीकानामदूरभवा आर्जीका देशाः । तेषु तथा । पृथ्वसु । कृत्वान इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किंच । पस्त्यानां सरस्वत्यादीनां नदीनां । मध्ये समीपे च । ये सोमा अभिषूयन्ते । 'ऋपयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २.१९) इत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किंच । जनेषु । पञ्चसु । निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च जनाः । तेषु च । ये । वा सोमा अभिषुताः ते सोमा अस्माकमभिमतं प्रयच्छन्ति वयुत्तरेण संबन्धः ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्द्रवः ॥ २४ ॥

ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवाः । इन्द्रवः ॥ २४ ॥

सुवानाः तत्र चात्र चाभिषूयमाणा देवा दीपनशीलाः स्तुत्या वा । इन्द्रवः ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः । ते सोमाः । नः अस्माकं । दिवस्परि । परिशब्दः पञ्चमीद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याद्वा । वृष्टिम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति वृष्टिकारणत्वात् । किंच । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च धनादिकं वा । आ । पर्वन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोति खलु ॥

पर्वते हर्यतो हरिर्गुणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधि त्वचि ॥ २५ ॥

पर्वते । हर्यतः । हरिः । गुणानः । जमत् । अग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

हर्यतः देवान् कामयमानः । हरिः हरितवर्णः किंच । गोः । त्वचि । अधि आनङ्गहे चर्मणि । हिन्वानः प्रेर्यमाणः स सोमः । जमदग्निना मन्त्रद्रष्टृषिणा । गुणानः स्तूयमानः सन् । पर्वते दशा-
पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राण्यभिगच्छति ॥ ५ ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न ससयः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥ २६ ॥

प्र । शुक्रासः । वयः । जुवः । हिन्वानासः । न । ससयः । श्रीणानाः । अप्सु । मृञ्जत ॥ २६ ॥

शुक्रासः शुक्रा दीप्यमानाः । वयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यद्यदपेक्ष्य देवेभ्यः सोमं प्रयच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमाः । श्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमाणाः सन्तः । अप्सु वसतीवरीष्वेकधनासु च । मृञ्जत ऋत्विग्भिः प्रमृज्यन्ते शोध्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । हिन्वानासो । न । ससयः । अश्वनामैतत् । यथाश्वा हिन्वानासो हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमाणाः सन्तोऽप्सु तैरेव प्रशोधिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । सुतेषु । आभुवः । हिन्विरे । देवतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम । आभुवः । कर्मकरणार्थं समन्ताद्भवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते । सुतेषु । सुतोऽभिषुतः सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु । देवतातये । 'सर्वदेवात्तातिल्' इति स्वाधिक-
स्तातिल् । इन्द्रादिदेवेभ्यः । तं तादृशं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । हिन्विरे प्रावभिः प्रेरयन्ति । अभिषुपवन्ती-
त्यर्थः । ततः । सः अभिषुतः स त्वम् । अनया । रुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति । पवस्व

आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अनया मदीयया रुचा स्तुत्या सह कलशमागच्छ । कलशमि-
गमनकाले हि सोमं स्तुवन्ति ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ । ते । दक्षम् । मयःऽभुवम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥

हे सोम यद्यारो वयं ऽते तव स्वभूतं ऽदक्षं बलम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने आभिमुख्येन ऽआ
वृणीमहे संभजामहे^१ । कीदृशम् । ऽमयोभुवं सुखस्य भावकं ऽवह्निं धनादीनां प्रापकं ऽपान्तं
शत्रुभ्यो रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ । मन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २९ ॥

हे सोम ऽमन्द्रं मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् ऽआ वृणीमहे । ऽवरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं संभजनीयं च ।
किंच ऽविप्रं मेधाविनं त्वाम् । तथा ऽमनीषिणम् । मनस ईषा मनीषा । तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम्
वृणीमहे । अत्येकविशेषणापेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः । किंच ऽपान्तं सर्वेषां रक्षकं ऽपुरुस्पृहं
बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां संभजामहे ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ । रयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । तनूषु । आ ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ ३० ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनप्रज्ञ सोम त्वदीयं ऽरयिं धनं वयम् ऽआ वृणीमहे । किंच ऽसुचेतुनम् ।
'चित्ति संज्ञाने' । भाव औणादिक उन्नन्प्रत्ययः । सुज्ञानं च । ऽतनूषु^२ अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं
च त्वम् ऽआ विधेहि । यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे । तथा ऽपान्तं सर्वस्य रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः
काम्यमानं त्वां संभजामहे ॥ ॥ ६ ॥

'पवस्व' इति त्रिज्ञद्वचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'पवस्व शतं वैखानसा अष्टादश्यानुष्टु-
प्परास्तिस्र आग्नेय्यः' इति । शतसंख्याका वैखानसाख्याः संहता ऋषयः । 'त्वं सोम सुरः'
इत्येषानुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः । 'अग्न आर्युषि' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानविशिष्टाग्निदेवताकाः ।
अन्यासां पवमानः सोमो देवता । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व । विश्वऽचर्षणे । अभि । विश्वानि । काव्या । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ १ ॥

हे ऽविश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य द्रष्टृ^३ सोम ऽसखा स्तुत्यस्तोतृषट्षष्ट्यलक्षणेन संबन्धेन
सखिभूतस्त्वम् ऽईड्यः स्तोतव्यः सन् ऽसखिभ्यः हविःप्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं
विश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या । कवेः कर्माणि काव्यानि । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सर्वाणि स्तोत्राणि
वृषि लक्ष्मीकृत्य ऽपवस्व आगच्छ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति ।

प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पवमान दशापवित्रेण पूयमान पुनान वा हे सोम ये धामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लतारूपस्य सोमस्य तवैकैकपर्णवृद्धिहासाभ्यां तव स्वभूतौ पूर्वादिपक्षौ । यद्वा ये धामनी नामनी अंशुसोमात्मके अपि प्रतीची त्वदभिमुखं गच्छन्तौ गच्छती वा पक्षौ नामनी वा तस्थतुः उपजग्मतुः ताभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि । पूर्वादिपक्षाभ्यां सर्वलोकस्योपनायकत्वात्तस्य स्वामी भवसि । पृथिव्यामंशुनाम्ना मनुष्याणां सर्वेषामभीप्सितदानेन तस्य लोकस्य शुलोकै देवेभ्यः स्वसुधामयकलादानेन तेषां प्रीणयिता भवसि^१ । देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धिहासाभ्यां कलाः पिबन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुऽभिः । कवे ॥३॥

हे सोम यस्मात् ते त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परि वर्तन्ते अत एव हे पवमान पूयमान हे कवे क्रान्तकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः असि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति । तथोक्तदधीनत्वादित्यर्थः ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सखा सखिभूतस्त्वं विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयान्यस्मकृतानि स्त्रोत्राणि अभि लक्ष्मीकृत्य सखिभ्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय इषः अन्नानि जनयन् प्रयच्छन् पवस्व आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्टे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्टे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र ज्वलनशीलाः धामभिः तेजोभिः सहितस्य तव स्वभूताः अर्चयः अर्चनीया रश्मयः दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य शुलोकस्य वा पृष्टे अधरभागे । पृथिव्यामित्यर्थः । पवित्रं पवनसाधनमुदकं वि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति । सर्वत्र कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तवमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्त्रते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रशिषम् । सोम । सिस्त्रते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥६॥

पृष्टिकर्तृत्वप्रसङ्गादाह । हे सोम इमे इमाः त्वया सृष्टाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः तव प्रशिषं प्रशासनमाज्ञामभि सिस्त्रते

अनुसरन्ति । त्वदाज्ञामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किंच षधेनवः नवप्रसूतिका देवानां हविष्प्रदानेन ग्रीणयिभ्यो गावः षतुभ्यं त्वदर्थमेवाक्षिरं प्रयच्छाम इति षधावन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सुरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सुरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे^१ षसोम अभिषूयमाण देव षमत्सुरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं षसुतः अस्माभिरभिषुतः सन् षइन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्राक्षिरातया संततया त्वदीयया षधारया द्रोणकलशं षप्र षयाहि प्रकर्षेण प्राप्नुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिषुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितुमः सन् धारयाग्नौ स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः^२ । षअक्षिति अक्षीणं षश्रवः । श्रव इत्यश्वनाम । षदधानः अस्मभ्यं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

सस्र त्वा धीभिस्स्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।

विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे षसोम षहिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुतीः प्रेरयन्तः षसप्त सप्तसंख्याकाः षजामयः एकस्मिन् यज्ञे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होतृप्रभृतयः सप्त होत्रकाः षविवस्वतः देवानां हविष्प्रदानेन परिचरणवतो यजमानस्य षआजा आजौ । अजन्ति गच्छन्ति ऋत्विजोऽन्नेत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् षविप्रं मेधाविनं पवमानं षत्वा त्वामेव षधीभिः^३ धीतिभिः स्तुतिभिः षसम् षअस्वरन् अशब्दयन् अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । वर्णलोप-
ञ्छान्दसः । धीतिभिः^३ अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च परिशोधनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि प्वाणि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

हे सोम षअग्रुवः । अङ्गुलिनामैतत् । अजन्ति प्रक्षिपन्ति हवीष्यप्राविति । यद्वा अगेर्गत्यर्थस्य । कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीति । अग्रुवोऽङ्गुलयोऽस्मदीयाः षजीरौ पापानामभिभायुके क्षिप्रं कृते वा षस्वनि षअधि अधिकं शब्दायमाने षअव्ये अविवालेन कृते पवित्रे षत्वा त्वां तदा^४ षसं षमृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति । षयत् यदा षरेभः । 'रेभु शब्दे' । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्त्वं षवने वननीये वसतीवर्याख्य उदके षअज्यसे अकः सिको भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पर्वमानस्य ते कवे वाजिन्सर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पर्वमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

मार्जनप्रसङ्गमाह । हे षकवे क्रान्तप्रज्ञ हे षवाजिन् अश्वन् सोम षपर्वमानस्य दशापवित्रेण पूयमानस्य षते तव षसर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । षश्रवस्यवः । छन्दसि परेच्छायां

१. ग-हे सोम इन्द्रार्थं सुतोभिषुतः मदकरः एवंभूतः धारया प्र याहि । पुनः कीदृशः । २. त-म१. २. ७- 'धीभिः' नास्ति । ३. ग-त१. ५. ७-धीभिः । ४. त-सदा ।

क्यच् । यष्टृणामन्नं कामयमानास्त्वदीया धाराः ऽअसृक्षत सृजन्ति^१ । निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
 ऽअर्वन्तो^२ न । यथाश्वा मन्दुरातो^३ निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्राग्निःसरन्तीत्यर्थः । प्रयोगापेक्षं चात्र
 धाराबाहुल्यम् ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्रुतमसृग्रं वारं अव्यये । अवावशन्त धीतयः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् । असृग्रम् । वारं । अव्यये । अवावशन्त । धीतयः ॥ ११ ॥

धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते । ऽमधुश्रुतं मधुररसस्य च्यावयितारं क्षारयितारं ऽकोशं
 द्रोणकलशम् ऽअच्छ अभिलक्ष्य ऽअव्यये अविमये अविस्वभूते^४ वा ऽवारे वाले दशापवित्रे ऽअसृग्रं
 सोमा ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते । सृजेः कर्मणि 'तिष्ठां तिष्ठो भवन्ति' इति झो^५ रमादेशः^६ । किंच
 ऽधीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । धयन्ति गिवन्त्याभिरिति । अस्मदीया अङ्गुलयः ऽअवावशन्त तान्
 सोमान् पुनः पुनर्माज्जनार्थं कामयन्ते ॥

अच्छा समुद्रमिन्दुवोऽस्तं गावो न धेनवः । अग्नन्तस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्द्रवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अग्नन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

ऽइन्द्रवः^७ क्षरन्तः सोमाः ऽसमुद्रं सोमानामेकत्रैव संगमनस्थानं द्रोणकलशम् ऽअच्छ अभि
 गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽधेनवः पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयिष्यो नवप्रसूतिकाः ऽगावः ऽअस्तं
 गृहं यथाभिगच्छन्ति तद्वत् । किंच ते सोमाः ऽऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ऽयोनिं स्थानम् ऽआ
 ऽअग्नन् आभिसुख्येन गच्छन्ति । गमेर्लुङि सिचो लुक्पुपधालोपः ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । रणे । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः ।

यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

हे ऽइन्दो क्षरन् सोम ऽनः अस्माकं स्वभूताय ऽरणे रणाय । रणन्ति स्तुवन्ति देवानत्रेति रणो
 यज्ञः । अधिकरणे अप् । 'ढेर्यः' (पा. सू. ७.१.१३) इति न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पि-
 तत्वात् । ऽमहे महते रणाय यज्ञाय तदर्थं ऽसिन्धवः स्यन्दमानाः ऽआपः वसतीवर्याख्याः सोम-
 सेकार्थं तदा ऽअर्षन्ति प्रगच्छन्ति । ऽयत् यदा श्वं ऽगोभिः गन्धैर्दधिक्षीरादिभिः ऽवासयिष्यसे
 आच्छाद्यसे मिश्रितो भवसि तदापो गच्छन्तीति ॥

अस्य ते सुख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः । इन्दो सखित्वमुन्मसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । सुख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उन्मसि ॥ १४ ॥

हे ऽइन्दो पवमान ऽइयक्षन्तः यष्टुभिश्चन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा ऽअस्य प्रसिद्धस्य ऽते
 तव ऽसख्ये सखिकर्मणि स्थिताः ऽवयं ऽत्वोतयः त्वदायत्तरक्षणाः सन्तः ऽसखित्वं सखिभावमेव
 ऽउन्मसि उन्मः कामयामहे ॥

१. ग-त३-भ२.४.५-विसृजति । भ१.७-विसृज्यति । २. ग-नगरतः ; त१.५.७-मंडुगतो ; त२-
 मंडुगतो ; त३-नंदुरतो ; त४-मंडुगतयो ; भ४-नंदुरातो । ३. ग-अविसंभूते ; त-म४-अविश्वभूते ।
 ४. ग-भ१-मु-क्षेरमादेशः ; त१-नोरमादेशः ; त२.४.५.६.७-नो इमादेशः । ५. त१.५-इंदवः समुद्रः ;
 त४-इंदवः समुद्राः ।

आ पवस्वु गर्विष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽर्ष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे सोम पवमान ऋग्विष्टये अक्षिरसां गवामन्वेष्टे महे महते नृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्टे कर्मनेतृणां फलं पश्यते वा इन्द्राय वा पवस्व पात्रेषु दशापवित्रेण पूतो भव । ततः इन्द्रस्य जठरे उदर उदरभूते द्रोणकलशे वा वा विश प्रविश ॥ १५ ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे सोम त्वं महान् असि यतस्त्वं देवानां प्रीणयितासि खलु । त्वं ज्येष्ठः प्रशस्यतमो भवसि । किंच हे इन्दो पवमान त्वम् उग्राणाम् उदूर्णबलानामपि ओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं युध्वा सन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्नेव शश्वत् सर्वदा जिगेथ तांस्तेषां धनानि च जितवानसि । ' जि जये ' । यलि ' सन्लिदोर्जे ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोर्जीयाञ्छरेभ्यश्चिच्छरतरः । भूरिदाम्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओर्जीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरतरः ।

भूरिदाम्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः उग्रेभ्यश्चित् उदूर्णेभ्यो बलवद्भ्योऽपि ओर्जीयान् ओजस्वितमः । किंच यः शूरेभ्यश्चित् वीरेभ्योऽपि शूरतरः अत्यन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः भूरिदाम्यः । ' बुदाश् दाने ' । ' आतो मनिन् ' इति चित् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि मंहीयान् दातृतमो भवति । तं त्वां वृणीमहे इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सुख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । एषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सुख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे सोम सूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकः त्वम् इषः अन्नानि अस्माकम् वा धेहि । उपसर्गाश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच त्वं तोकस्य पुत्रस्य तनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति कुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च साता दाता भव । ' षणु दाने ' । ' जनसन ' इति विद् । ' जनसन ' इत्यात्वम् । वयं तं त्वां सुख्याय सखिभावाय कर्मणे वा वृणीमहे संभजामहे । तथा युज्याय । युज् सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा ष्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेयत्वेन त्वादवृद्धिः । शत्रुवधादिलक्षणसाहाय्याय च वयं वृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ हुतायामुपस्थितेन यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिसंवत्सरं बानेन रुक्मेनाभिरुपस्थेयः । सूत्रितं च- ' आग्नेयीभिश्चाग्नेय आरूषि पवस इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरे ' (आश्व. १. ग-वह । २. ग-युक् ; म१.७-युक्तः । ३. त२.६.७-सु- 'मुपोषितेन ; त५- 'मुपोषितेन ।

श्रौ. २.३-४) इति । चोलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिस्रः । सूत्रितं च—‘तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुह्यादन्न आयूँपि पवस इति तिसृभिः’ (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावग्नेः पवमानस्य ‘अग्न आयूँपि’ इत्येवानुवाक्या । ‘अग्ने पवस्व’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽग्न आयूँपि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः’ (आश्व. श्रौ. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य ‘अग्न आयूँपि’ इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्यं पूर्वमनुवाह्याग्निनोऽग्न आयूँपि पवस इत्युत्तरम्’ (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

अग्न आयूँपि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूँपि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने पवमानरूप त्वमस्माकम् ऽआयूँपि जीवनानि^१ ऽपवसे रक्षसि^२ । ऽनः अस्माकम् ऽऊर्जम् अक्षरसम् ऽइषम् अन्नं च ऽआ ऽसुव आभिसुख्येन प्रेरय । किंच ऽदुच्छुनाम् । रक्षोनामैतत् । रक्षांसि ऽआरे अस्मत्तो दूर एव ऽबाधस्व संपीडय ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

ऽपाञ्चजन्यः । निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणेऽभिहिताः पञ्चजनाः । ‘गन्धरीराभ्यः’ इत्यत्र ‘यहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम्’ (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थे व्यग्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ऽऋषिः सर्वस्य द्रष्टा ऽपवमानः तद्रूपोऽग्निः^३ ऽपुरोहितः कर्मार्थसृष्टिग्भिः पुरो निहितः । ऽतं पूर्वोक्तलक्षणं ऽमहागयं महज्जिर्देवादिभिरपि गीर्भिः^४ गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविक्षिप्तमग्निम् ऽईमहे धनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्वायि मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वपाः । ‘सोमनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनकर्मा त्वम् ऽअस्मे अस्मासु ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ऽवर्चः । ‘वर्चं दीप्ति’ । तेजः ऽपवस्व आगमय । तथा भवान् ऽरयि धनं पुत्रं वा ऽपोषम् । आमे कर्मणि वा घञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिर्कं मयि भवान् ऽदधत् दधातु । करोत्वित्यर्थः । दधातेर्लेख्यडागमः । ‘घोर्लोपो लेटि वा’ (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकाशलोपः ॥

पवमानो अति स्निघोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरौ न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्निघः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

१. गन्ध-‘जीवनानि’ नास्ति; त३-जीवनाय । २. ग-भ-‘रक्षसि’ नास्ति । ३. ग-त३-भ-‘तद्रूपोऽग्निः’ नास्ति । ४. त३.७-भ२-‘गीर्भिः’ नास्ति ।

पवमानः सोमः पविधः हिंसकान् शत्रून्तिक्रम्य गच्छति । तथा पसुष्टुतिं स्तोतॄणां शोभनां स्तुतिम् अभ्यर्षति अभिसुख्येन गच्छति । 'ऋषी गतौ' । तौदादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शाप् । गुणः । किंच पसूरो पुन सूर्य इव पविश्वदर्शतः सर्वस्य द्रष्टा सर्वेषां दर्शनीयो भवति ॥

स मर्मज्ञान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मज्ञानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विचक्षणः ॥ २३ ॥

प्रायुभिः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः पर्मज्ञानः पुनःपुनर्मृज्यमानः शोध्यमानः पसः पइन्दुः स सोमः पत्यः देवान् संततं गन्ता भवति । कीदृशः । पप्रयस्वान् प्रीणनशीलान्नावान् । यद्वा । स्तोतॄभ्यो देयत्वेनाभ्युक्तः । अत एव पप्रयसे हवीरूपायान्नाय पहितः पविचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विद्रष्टा वा सोमो देवानभिगन्ता भवति । 'चक्षिष् व्यक्तायां वाचि' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः पऋतं सत्यं यथार्थभूतं पबृहत् प्रभूतं सर्वदेशेषु व्यापकं पशुक्रं दीप्यमानं श्वेतवर्णं पज्योतिः तेजः पअजीजनत् शुक्रोक्त उदपादयत् । किं कुर्वन् । पकृष्णा कृष्णवर्णानि पतमांसि पजङ्घनत् भृशं विनाशयन् । हन्तेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

पवमानस्य जङ्घतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पजङ्घतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः पहरेः हरितवर्णस्य पअजिरशोचिषः सर्वत्र गमनशील-तेजसः पवमानस्य सोमस्य पचन्द्राः । 'चदि आह्लादने' । देवानामाह्लादयिष्यः पजीराः क्षिप्र-क्षरणशीला धाराः पअसृक्षत सृजन्ति । पवित्राग्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पवमानः । रथिऽतमः । शुभ्रेभिः । शुभ्रशःऽतमः । हरिश्चन्द्रः । मरुत्ऽगणः ॥ २६ ॥

पवमानः देवः परथीतमः अतिशयेन रथवान् । 'ईन्द्रधिनः' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारः । तथा पशुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि पशुभ्रशस्तमः अत्यन्तदीप्यमानश्च । यद्वा । निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशोयुक्तः पहरिश्चन्द्रः । 'हस्वाच्चन्द्रोचरपदे' इति साहित्यिकः सुट् । हरित-वर्णदीप्तिर्हरितधारावान् वा पमरुद्गणः । मरुतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः । तादृशः सर्वाङ्गो-कान् स्वरश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यभवत् व्याप्नोस्वित्युत्तरेणान्वयः ॥

पवमानो व्यश्रवद्रश्मिभिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः । वि । अश्रवत् । रश्मिऽभिः । वाजऽसातमः । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः सोमः^१ वरिभिः स्वदीप्तिभिः पश्यन्वत् सर्वं जगद्व्याप्नोतु । कीदृशः । पवाज-
सातमः अतिशयेनाश्वस्य दाता बलस्य संभक्ता वा । तथा पस्तोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वते मनवे पसुवीर्यं
सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा पदधत् विदधत् प्रयच्छन्^२ व्याप्नोतु । अश्वोतेर्लैक्यडागमः ॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवानः । इन्दुः । अक्षारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् ।

पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ २८ ॥

पसुवानः अभिपूयमाणः पशुः सोमः पव्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्र-
मतीत्य पत्रं^३ पक्षाः^४ कलशं प्रति प्रकर्षेण क्षरति । क्षरतेर्लुङि तिपि सिचि छान्दस इडागमाभावः ।
'अतो लान्तस्य'^५ (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः । 'रास्सस्य' इति सिचो लोपः । रेफान्तं
स्पष्टयितुमितिकारः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडभावः । ह्रस्वादिना तिलोपः ।
ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः पशुः सोमः पशुमा विशति । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

एष सोमो अर्थि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एषः । सोमः । अर्थि । त्वचि । गवाम् । क्रीळति । अद्रिभिः । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥ २९ ॥

पेषः अंशुरूपः पसोमः पगवां पत्वचि आनङ्गुहचर्मणि । अधिश्चाद उपर्यर्थोक्तकः । चर्मण्युपरि
पअद्रिभिः प्रावभिः सह पक्रीडति अभिषवाय संक्रीडते । किं कुर्वन् । पमदाय सोमपानेन मादयितुम्
पइन्द्रं पजोहुवत् भृशमाङ्गयन् । एतेन तत्काल इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्तीत्यवगम्यते ॥

यस्य ते द्युम्रवत्पयः पर्वमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । द्युम्रवत् । पयः । पर्वमान । आऽभृतम् । दिवः । तेन । नः । मृळ । जीवसे ॥ ३० ॥

हे पवमान पूयमान हे सोम पदिवः सुलोकात् पआभृतं श्येनरूपया गायत्र्याहृतं पद्युम्रवत्
अश्ववत् यशोयुक्तं वा पयः सोमलक्षणमश्वं पयस्य पते तच्च स्वभृतं विद्यते तस्मात्त्वं पतेन अश्वेन
पनः अस्मान् पजीवसे शिरजीवनाय पमृळ^६ मृळय सुखय ॥ ॥ ३२ ॥

'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तम् । आद्यतृचस्य बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
द्वितीयस्य मारीचः कश्यपः । तृतीयस्य राङ्गणो गोतमः । चतुर्थस्य भौमोऽग्निः । पञ्चमस्य गायिनो
विश्वामित्रः । षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः । सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः । सूक्तशेषस्याङ्गिरसः पवित्रो
वसिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी । 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा गायत्र्यः ।
'अलारयस्य' इत्येपा त्रिंशो पुरउणिक् आद्यद्वादशकव्यष्टकवती सप्तविंशत्येकत्रिंशोद्वात्रिंशस्तिस्र-
स्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः । 'अविता नो अजाश्वः' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपृषदेवत्याः पवमान-
सोमदेवताका वा । 'यत्ते पवित्रमर्थिपि' इत्याद्याः पञ्चचः पवमानाभिदेवत्याः । आसां पञ्चानां मध्ये
'उभाम्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानसवितृदेवताका^१ वा । चतुर्थी 'त्रिभिर्द्वं देव सवितः'

१. ग-त३-भ५-पुनानः एतन्नामको देवः । २. ग-प्रयच्छतु; त२-प्रयन; भ१.७-प्रयच्छते ।
३. ग-श्रेण । ४. ग-त१.२-लान्तस्य; त४-लान्तस्य; त५-लतिस्य; त६-त्रातस्य; भ४-लतिस्य;
भ१(२)-सु-पा. सू.-लान्तस्य । ५. ग-त-भ२.४-'मृळ' नास्ति । ६. त-भ२.५-पवमानसोमदेवताका;
भ१-पवमानसवितृदेवताका; भ४-पवमानसवितृसोमदेवताका ।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाग्निस्वितृदेवताका । 'पुनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी । 'यः पावमानीरध्येति' इत्यादिके द्वे पवमानमण्डलाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैव देवता । शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वं सोमासि द्वात्रिंशद्भिरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिंविंशामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह' तृचाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा पवस्व सोम तिस्रो नित्यद्विपदा गायन्त्योऽविता नस्तिष्ठः पौण्ड्यो वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्नेरयः सावित्र्यग्निसावित्री वैश्वदेवी वासामन्त्यास्त्रिंशी पुरउष्णिक् सप्तविंश्यनुष्टुबन्त्ये च ते पावमान्य-ध्येतृस्तुति' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयत्सरयिः ॥ १ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान षमन्द्रः मादयितृतमः षओजिष्ठः ओजस्वितमः षत्वम् षअध्वरे हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे षधारयुः अभिषवणधाराकामः षअसि भवसि । तत्तत्त्वं षमंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् षपवस्व द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः । 'तद्गदर्थे भाष्यते' इति मत्वर्थीयो युः । स हे सोम त्वं धारावानिव ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान्मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्तमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

हे सोम षनृमादनः नृणां कर्मणो नेतृणामृत्विजां मादयिता अत एव षदधन्वान् तेभ्यो धनानि धारयन् प्रयच्छन् यद्वा यज्ञस्य धारकः षसूरिः प्राज्ञः षसुतः अस्माभिरभिपुतः षत्वम् षअन्धसा हवीरूपेणाग्नेन सह षइन्द्राय षमत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'नादस्य' इति नकारः ॥

त्वं सुत्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कर्निक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुत्वाणः । अद्रिऽभिः । अर्ष । कर्निक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम^१ अद्रिभिः द्रावभिः षसुत्वाणः सुत्वानोऽभिषूयमाणः षत्वं षकर्निक्रदत् शृशं शब्दं कुर्वन् षअभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा^२ अभिगच्छ^३ । तथा षद्युमन्तं दीप्तियुक्तम् षउत्तमं षशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं च प्राप्नुहि । यद्वा । एकवाक्यतया योजनीयः । सूयमानस्त्वं बलमभिगच्छेति । 'कदि क्रदि' आह्वाने । क्रदेर्यङ्लुकि नलोपोऽभ्यासस्य निगागमश्च 'दाधतिदधति' इति सूत्रेण सर्वं निपात्यते । तस्माच्छतृप्रत्ययः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दुर्हिन्वानो अर्षति तिरौ वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

षहिन्वानः द्रावभिः श्रेयमाणोऽभिषूयमाणः षइन्दुः सोमः षअव्यया अविमयान्यवीनां स्वभूतानि षवाराणि वालानि । पवित्राणीत्यर्थः । तानि षतिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय षअर्षति गच्छति । प्रभूतं निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं षहरिः हरितवर्णः सोमः षवाजम् अश्वम् षअचिक्रदत् शब्दयति । त्वया सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः^४ ॥

१. ग-त-भ१.७-मु- 'ह' नास्ति । २. ग-त३-भ१.२.७ 'सोम' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु-चाभिगच्छ । ४. त-ईन्द्रमहं माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः; त३-भ२.५-ईन्द्रमह मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्द्रो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्तसोम गोमंतः ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा ।

वि । वाजान् । सोम । गोऽमंतः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२व्यव्यम् अविवाले भवं पवित्रं ^३वि ^४अर्षसि विविधं धाराभिर्गच्छसि । किंच ^५श्रवांसि हवीरूपाण्यन्नानि च ^६वि गच्छसि । तथा ^७सौभगा । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगशब्द उद्गात्रादिषु पठ्यते । तस्योत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । सौभगानि^१ धनानि विविधं प्राप्नोषि । तथा हे ^२सोम ^३गोमंतः पशुमन्ति ^४वाजान् बलानि च विविधं प्राप्नुहि । तानि सर्वाण्यस्माकं प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्द्रो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरां सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।

भरं । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरन् हे ^२सोम ^३नः अस्मभ्यम् ^४आ ^५भर संपादय देहि । किमिति उच्यते । ^६शतग्विनम् । शतं गावो यस्य स शतगुः । तद्वन्तं ^७गोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् ^८अश्विनम् अश्वयुक्तं ^९सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ^{१०}रयिं धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पर्वमानास इन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पर्वमानासः । इन्द्रवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

^१पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं ^२तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा ^३पर्वमानासः कलशं प्रति बहुधाराः क्षरन्तः ^४आशवः क्षिप्रमदकारिणश्चमसादीन् व्यामुवन्तो वा ^५इन्द्रवः सोमाः ^६यामेभिः स्वीचैर्मनैः ^७इन्द्रम् ^८आशत व्यामुवन्ति ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्द्रुरिन्द्राय पूर्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्द्रुः । इन्द्राय । पूर्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

^१ककुहः । सोमः^२ सर्वकर्मकारयितृत्वेन सर्वेषां समुच्छिन्नोऽतिषायितो भवति । सोऽयं ^३पूर्यः पूर्वं कृतोऽभिषुतः पूर्वं प्रातःकाले कृतो वा ^४आयुः इन्द्रमभिगन्ता^५ ^६इन्द्रुः पात्रेषु क्षरन् ^७सोम्यः । 'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः । सोममयः ^८रसः ^९आयवे सर्वत्र गन्त्रे ^{१०}इन्द्राय ^{११}पवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति । पवतिर्गतिकर्मा ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पर्वमानं मधुश्रुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । पर्वमानम् । मधुऽश्रुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥ ९ ॥

^१उस्रयः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽङ्गुलयः ^२मधुश्रुतं मदकरस्य रसस्य व्यावयितारं ^३सूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं ^४पर्वमानं सोमं ^५हिन्वन्ति अभिषवार्थं संप्रेरयन्ति । ततः ^६स्तोतारः ^७गिरा स्तुत्या तमेनम् ^८अभि ^९समस्वरन् सम्यगभिष्टुवन्ति ॥

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वअजाश्वः । 'अजाः पूषणः' इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः वपूषा एतन्नामको देवः वयामनियामनि सर्वस्मिन् गमने भौमदिग्यलक्षणे वनः अस्माकम् वअविता पालयिता भवतु । किंच वकन्यासु कमनीयास्वभिमतासु स्त्रीषु वनः अस्मान् वआ वभक्षत् आभजतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छत्वित्यर्थः । भजः सेवार्थांल्लेटि सिष्यङागमे रूपम् । यद्वा । अजाश्वोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमो यामनियामनि । यायते प्राप्यते देवैरेवेति याम यज्ञः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्विष्टास्वस्माना भक्षत् प्रापयतु ॥ १४ ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वकपर्दिने कल्याणमुकुटवते सोमाय पूषे वा तदर्थम् वअयं मादयिताभिषुतोऽस्मदीयः वसोमः वपवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । वघृतं वन वमधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषणं वा गच्छति तद्वत् । ततः सः वकन्यासु अस्मानागमयत् ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

हे वआघृणे । 'घृ क्षरणदीप्योः' । सर्वतो दीप्यमान पचमान पूषन् वा वते त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः वअयं सोमः वपवते त्वदभिमुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । वघृतं वन वशुचि । शुद्धं घृतं यथा त्वं प्राप्नोति तद्वत् । ततस्त्वमभिलषितान्यस्माकं देहीति ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधाः । असि ॥ १३ ॥

हे वसोम वकवीनां कान्तप्रज्ञानां स्तोतृणां ववाचो वजन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । मेधाविनां मध्ये त्वमेव वाचं जनयसि । अत्यन्तं वाग्मी त्वं वधारया वपवस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्च प्राप्नुहि । तत् इन्द्रादिदेवेषु वरत्नधाः रमणशीलस्य सोमस्य निधाता वअसि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वाणेषु वात्सासु रत्नस्य कनकादेदांता भवसि ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कलशेषु सोम आसिच्यमाने वक्तव्यस्य तृचस्य 'आ कलशेषु' इत्यादिके द्वितीयावृत्तये । सूत्रितं च—'आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कर्निकदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कर्निकदत् ॥ १४ ॥

१. ग-त-म१.२.४—'भक्षत्' नास्ति । २. ग-कन्याः अस्मानागमयतु; त१-कन्यास्तस्मानागमयत्; त२-कन्यास्वमानागमयत्; म१-कन्यास्मानागमयत्; म४-कन्यामयत्; म७-कन्यासु नोऽस्मानागमयत् । ३. त- 'त्वमेव' नास्ति ।

ऋत्विग्भिर्भक्षिष्यमानः कश्चित्सोमः ^१कलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु ^२वा ^३धावति सर्वतो गच्छति । ^४इयेनः । लुसोपममेतत् । यथा इयेनः ^५वर्म वरणीयं कुलायं ^६वि ^७गाहते प्रविशति तद्वत् । ^८कनिकदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् ^९द्रोणा द्रोणकलशानभिगच्छति च । यद्वा । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञ-
काभिप्रायम् । एकः सिच्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात् पात्रद्वयमिति ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । इयेनो न तक्तो अर्पति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुतः । इयेनः । न । तक्तः । अर्पति ॥ १५ ॥

हे ^१सोम ^२कलशेषु द्रोणाभिधानेषु ^३सुतः अभिपुतः ^४ते तव ^५रसः ^६परि ^७प्र ^८असर्जि^९ परितो ग्रहेषु चमसेषु च प्रसृष्टो विनक्तो^{१०} भवति^{११} । कथमिव । ^{१२}इयेनो ^{१३}न ^{१४}तक्तः । तर्किर्गतिकर्मा । गमनशीलः इयेनः पक्षी यथा सर्वत्र ^{१५}अर्पति गच्छति तद्वत् । यद्वा । यथा इयेनः सर्वतो गन्ता तद्वत्तक्तः पात्रेषु गतः सोमोऽर्पति इन्द्रादिदेवानागच्छतु । अतैर्लेटि सिपि वा रूपम् । पूर्वम् 'ऋषी गतौ' इत्यस्वाल्हादि शपि रूपम् ॥ ॥ १५ ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

हे ^१सोम ^२मधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवांस्त्वं ^३मन्दयन् मादयिता भवन् । यद्वा । ^४इन्द्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानम् । इन्द्रं मोदमानः सन् ^५पवस्व इन्द्रार्थमागच्छ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथाइव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । वाजऽयन्तः । रथाऽइव ॥ १७ ॥

पृतेऽभिपुताः सोमाः ^१वाजयन्तः सन्तः^२ ^३देववीतये देवानां पानाय ^४असृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^५रथाइव । वाजयन्तः शत्रुधनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥

ते सुतासौ मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्तमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

^१मदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः ^२शुक्राः दीप्यमानाः सुता^३ अभिपुताः ^४ते सोमाः ^५वायुं शब्दम् ^६असृक्षत असृजन् अकार्षुः । यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् । सोमेषु सुतेषु^७ सत्सु^८ वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥

ग्राव्णा तुन्नो अभिष्ठुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णा । तुन्नः । अभिऽष्ठुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

१. ग-म४-सृज्यते; त-म१.२.७-प्रसृज्यते; सु-प्रासर्जि परिप्रसृज्यते । २. त३-म१.४.७-विभक्तोभवत् । ३. ग-म५-यजमानानामक्षमिच्छतः; त३-म२.४-यजमानानामक्षमिच्छतः संतः । ४. म१ (२)-सुतासः । ५. त-'सुतेषु' नास्ति । ६. ग-त३-म१.७-'सत्सु' नास्ति ।

हे ऽसोम ऽग्राणा ऽतुन्नः अभिपीडितोऽभिषुतस्त्वं स्तोतृभिः ऽअभिषुतः सन् ऽपवित्रं^१
 ऽगच्छसि प्राप्नोषि । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तोत्रकारिणे जनाय ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनादिकं
 ऽदधत् विदधत् प्रयच्छन् ॥

एष तुन्नो अभिषुतः पवित्रमर्तिं गाहते । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ २० ॥

एषः । तुन्नः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । अर्तिं । गाहते । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ २० ॥

तुन्नः । 'तुद व्यथने' । ग्रावभिरभिव्यथितः सुतः अत एव सर्वैः ऽअभिषुतः ऽएषः अस्मदीयः
 सोमः ऽरक्षोहा कर्मविघ्नकारिणां रक्षसां पापानां वा^२ हन्ताभवत् । ऽअव्ययम् अविमयमव्ययवभूतं
 ऽवारं वालं तेन कृतं ऽपवित्रं दशापवित्रम् ऽअति अतिक्रम्य ऽगाहते द्रोणकलशं प्रविशति ॥ ॥१६॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह । पर्वमानु वि तज्जहि २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पर्वमान । वि । तत् । जहि ॥ २१ ॥

हे ऽपर्वमान पूयमान पुनान वा सोम ऽयत् ऽभयम् ऽअन्ति अन्तिके तथा ऽयच्च भयं ऽदूरके
 अतिदूरे देशे अथवा ऽइह अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं ऽमां ऽविन्दति लभते प्राप्नोति ऽतत् भयं त्वं ऽवि
 ऽजहि विशेषेण नाशय । यद्वा । इहेति यज्ञोऽयं लोको वा । अस्मिन् क्रियमाणे यज्ञेऽस्मिँल्लोके
 वा यद्धयं व्याप्नोति तन्नाशयेत्यर्थः ॥

पर्वमानुः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु । नः ॥ २२ ॥

ऽसः तादृशः प्रसिद्धः ऽविचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ऽपर्वमानः ऽअद्य इदानीमेव ऽपवित्रेण पाप-
 शोधकेन तेजसा^३ ऽनः अस्मान् ऽपुनातु पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेष्टयां प्रथमाज्यभागस्य याज्या 'यत्ते पवित्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'यत्ते पवित्र-
 मर्चिण्या कलशेषु धावतीति पवित्र इत्येते'^४ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यन्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विऽततम् । अन्तः । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । नः ॥ २३ ॥

हे पर्वमानगुणविशिष्ट ऽअग्ने ऽते त्वदीयं ऽपवित्रं शोधकं ऽयत् स्वतेजः ऽअर्चिषि सौरवैद्युतादि-
 तेजसि ऽअन्तः मध्ये ऽआ ऽविततम् आविस्तृतं विद्यते । यद्वा । हे अग्ने ते तव स्वभूतेऽर्चिषि
 तेजस्यन्तर्मध्ये यत्पवित्रं शुद्धयुत्पादकं सामर्थ्यमस्ति । ऽतेन तादृशेन^५ तेजसा ऽब्रह्म पुत्रादिबर्धन-
 कारि ऽनः शरीरं ऽपुनीहि पापरहितं पूतं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यदग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्ममवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्ने । तेन । पुनीहि । नः । ब्रह्मऽसवैः । पुनीहि । नः ॥ २४ ॥

१. ग-त३-भ५-पवित्रं दशापवित्रं । २. त१.५-भ७-च; त४-चा । ३. त७-तेजसा पोता
 स्वयं पवित्रः सन्; सु-तेजसा यः पोता स्वयं पवित्रः सन् । ४. ग-इत्येका; त-भ-सु-इत्येक ।
 ५. ग-तत्सदृशेन ।

हे अग्ने ऽपवित्रं शोधकम् ऽअर्चिवत् अर्चिवत् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । सौरादि-
तेजोयुक्तं ऽते त्वदीयं ऽयत् तेजो विद्यते ऽतेन स्वीयेनैव तेजसा ऽनः अस्मान् ऽपुनीहि पूतान् कुरु ।
किंच ऽब्रह्मसवैः ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिषवैः । यद्वा । ब्रह्म सोमः । तस्याभिषवैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक हे ऽदेव द्योतमान सोम त्वं ऽपवित्रेण पापशोधकेन त्वदीयेन तेजसा
ऽसवेन सोमाभिषवेण ऽच एताभ्याम् ऽउभाभ्यां ऽविश्वतः सर्वतः ऽमां ऽपुनीहि पूतं कुरु ॥ ॥१७॥

त्रिभिष्टुं देव सवितुर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥ २६ ॥

हे ऽदेव स्तुत्य दीप्यमान वा हे ऽसवितः सर्वस्य स्वस्वकर्मणि चोदयितर्ह्ये ऽसोम पवमान-
गुणविशिष्ट हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवर्षिष्ठैः वृद्धतमैः अत एव ऽदक्षैः सामर्थ्यवद्भिः ऽत्रिभिः ऽधामभिः
शरीरैः अग्निवायुसूर्यात्मकैश्चिभिः शरीरैः ऽनः अस्मान् ऽपुनीहि परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।

विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

ऽदेवजनाः । देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यज्ञेष्विति देवजना यजमानाः । यद्वा इन्द्रादि-
देवगणाः । ऽमां ऽपुनन्तु परिपूतं कुर्वन्तु । तथा ऽवसवः वासका^१ देवाः^२ ऽधिया आत्मीयेन कर्मणा
मां ऽपुनन्तु । अथ प्रत्यक्षः । हे विश्वे ऽदेवाः सर्वे देवाः ऽमा मां ऽपुनीत पूतं कुरुत । हे ऽजातवेदः
जातानि भूतजातानि वेत्तीति यद्वा जातप्रज्ञ हे अग्ने ऽमा मां ऽपुनीहि ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । देवेभ्यः । उत्तमम् । हविः ॥ २८ ॥

हे ऽसोम ऽप्र ऽप्यायस्व अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय^३ । यद्वा देवान् सोमेन वर्धय । किंच
ऽविश्वेभिरंशुभिः सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः ऽदेवेभ्यः देवार्थम् ऽउत्तमं प्रशस्ततमं ऽहविः सोमरूपं ऽप्र
ऽस्यन्दस्व कलशादीन् प्रति प्रस्रव । प्रयच्छेति यावत् ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'उप प्रियम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'उप प्रियं पनिमतमित्यर्थं आरमेत्'
(आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पनिमतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिमतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

ऽप्रियं सर्वस्य प्रीणयितारं ऽपनिमतम् अत्यन्तं शब्दायमानं ऽयुवानं तरुणम् ऽआहुतिवृधम्
आहुतिभिरवर्धनीयं पवमानं वर्ध ऽनमः^३ हविर्नमस्कारं वा ऽबिभ्रतः धारयन्तः सन्तः ऽउप ऽअगन्म

उपगच्छेम । गमेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुङि सति 'म्वोश्च' इति नकारः । पनिप्रतम् ।
पनेः स्तुत्यर्थस्य यङ्लुङि रूपम् । 'दाधर्तिं दर्धति' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादत्राभ्यासस्य
निगागम उपधालोपश्च निपात्यते ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।

आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

वअलाय्यस्य । अतैरौणादिक आर्यप्रत्ययः । कपिलकादित्वाह्वत्वम् । अभिगमनशीलस्य शत्रोः
परशुः छेदकः पवमानः वतम् एव शत्रुं वननाश नाशयतु नास्मानपापात् । ततो हे देव दीप्यमान
सोम आ पवस्व अस्मादभिमुख्येन गच्छ । किंच हे देव द्योतमान स्तुत्य वा हे सोम आखुं
चित् । 'खतु अवदारणे' । सर्वस्याहन्तारमपि वतं शत्रुम् एव बाधस्व नास्मानपापानिति ॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्चन ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।

सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्चन ॥ ३१ ॥

यः जनः^१ पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिर्मधुच्छन्दः-
प्रभृतिभिः संभृतं संपादितं रसं वेदरसभृतं सारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते सः जनः सर्वं
भोज्यजातं पूतं परिशुद्धमेव अश्नाति । परिपूतं पापरहितमन्नं भक्षयति । कथमस्य पूतत्वं तत्राह ।
स्वस्याशनात्प्रागेव मातरिश्चन । मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः । स च वायुः पवित्रमेव ।
पवित्रेण वायुना स्वदितं स्वादूकृतं परिपूतमेवात्र पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानीः । यः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।

तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पिः । मधु । उदकम् ॥ ३२ ॥

यः ब्राह्मणः पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः तदात्मकम् ऋषिभिः मधुच्छन्दश्चादिभिः
संभृतं रसं वेदसारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय सरस्वती
सर्वत्र सरणवती वाग्देवता क्षीरं यज्ञसाधनभृतं पयः सर्पिः तादृशं घृतं मधु मदकरम् उदकं सोमं
दुहे स्वयमेव दोग्धि । एनं नरं यागादिपरं वेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः । 'दुह प्रपूरणे' । कर्मकर्तारि
'न दुहस्नुनमां यन्विचणौ' इति यकः प्रतिषेधः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ १८ ॥ ३॥
चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवम्' इति दशर्यं प्रथमं सूक्तं मल्लन्दनपुत्रस्य
वत्सप्रेरार्षं पवमानसोमदेवताकम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'प्र देवं दश
वत्सप्रिर्भल्लन्दनस्त्रिष्टुप्बन्तं ह' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र देवमच्छा मधुमन्तु इन्दवोऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।

बर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुस्त्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छ । मधुमन्तः । इन्दवः । असिष्यदन्त । गावः । आ । न । धेनवः ।

बर्हिऽसदः । वचनाऽवन्तः । ऊधभिः । परिऽस्रुतम् । उस्त्रियाः । निःऽनिजम् । धिरे ॥ १ ॥

वमधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः^१ । इन्दवः सोमाः । देवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् । अच्छ प्रति । प्र । असिष्यदन्त प्रस्यन्दन्ते । अग्रादिषु प्रक्षरन्ति । स्यन्दतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । गाव । आ । न । धेनवः । पयस्विन्यः प्रीणयिष्यो गावो यथा वत्सं प्रति पयांसि प्रस्रवन्ति तद्वत् । किंच । बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः । वचनावन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः । उस्त्रियाः । गोनामैतत् । तादृश्यो गावः । ऊधभिः पयोधारकैः स्वैः स्वरूधभिः । परिस्रुतं^२ परितः स्रवणशीलं । निर्णिजं शुद्धं पयोभूतं सोमरसं । धिरे । धिरे । इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रथयन्त्स्वादते हरिः ।

तिरः पवित्रं परियन्तुरु ज्यो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । अभि । पूर्वाः । अचिक्रदत् । उपऽआरुहः । श्रथयन् । स्वादते । हरिः ।

तिरः । पवित्रम् । परिऽयन् । उरु । ज्यः । नि । शर्याणि । दधते । देवः । आ । वरम् ॥ २ ॥

रोरुवत् कलशादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् । सः सोमः । पूर्वाः मुख्याः स्तोत्राणां स्तुतीः । अभि । अचिक्रदत् अभिमुखमध्वनयत् । स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिध्वनिमङ्गीकारमकार्षी-
दित्यर्थः । किंच । हरिः हरितवर्णः । उपारुहः । रोहतेस्ताच्छीलिकः किप् । उपारोहणशीला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवनशीला ओपधीः । श्रथयन् अग्रे विश्लेषयन् । स्वादते स्वादूकरोति । ताः फलिनीः कुर्वन् स्वादुयुक्ता विदधातीत्यर्थः । तथा । पवित्रम् अविवालात्मकं दशापवित्रं । तिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यात्मनः क्षरणकाले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा । परियन् परितो गच्छन् सोमः । उरु महान्तं । ज्यः वेगं करोति । ततः । शर्याणि । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसितव्यानि यद्वा शरेण हन्तव्यानि रक्षांसि । नि । दधते निक्षिपति न्यक्करोति । हिनस्तीति यावत् । पश्चात् । देवः दीप्यमानः सोमः । वरं वरणीयं धनं सोमदातृभ्यो यजमानेभ्यः । आ । दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधातेः लेट्यङागमे^३ । 'घोर्लोपो लेटि घा' इत्याकारलोपः ॥

वि यो ममे यम्या संयती मदः साकंबृधा पर्यसा पिन्वदक्षिता ।

मही अपारे रजसी विवेविंददभिर्वज्रजक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

वि । यः । ममे । यम्या । संयती इति समुऽयती । मदः । साकम् । बृधा । पर्यसा । पिन्वत् । अक्षिता ।

मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविंदत् । अभिऽवर्जन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥ ३ ॥

यः । यमदः । माद्यत्यनेनेति मदः सोमरसः । यम्या युगलभूते । संयती परस्परं संगच्छमाने द्यावापृथिव्यौ । वि । ममे विशेषेण निर्मितवान् ततः ते । साकंबृधा सहैव वर्धनशीले तथा । अक्षिता

१. ग-मधुरसयुक्ताः; त३-भ२-मदकरसयुक्ताः । २. त-मु-ताभ्यः परिस्रुतं । ३. त३-भ१.

५.७-लेट्याङागमे ।

अक्षीणे सामर्थ्यवत्यौ यथा भविष्यतः तथा स सोमः पयसा पयोरूपेण स्वीयरसेन पिबन्वत् असिञ्चत् । अवर्धयदिति यावत् । किंच वमही महत्यौ अत एव अपारे पर्यन्तरहिते वरजसी । द्यावापृथिवीनामै-
तत् । ते द्यावापृथिव्यौ विवेदित् । ' विदुः ज्ञाने ' । यङ्लुकि शतरि रूपम् । अभ्यासस्वरः^१ । इयं
पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञापयन् अभिब्रजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः
वक्षितम् अक्षीणमविनश्वरं पाजः बलम् वा ददे स्वीकृतवान् । अत्यन्तं बलवानभवदित्यर्थः ॥

स मातरां विचरन्वाजयन्नुपः प्र मेधिरः स्वधया पिबन्वते पदम् ।

अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

सः । मातरां । विऽचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधया । पिबन्वते । पदम् ।

अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृऽभिः । सम् । जामिऽभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

मेधिरः । ' मेधारथाम्यामिरनिरचौ ' (पा. सू. ५. २. १०९. ३) इतीरन्प्रत्ययो मत्वर्थीयः ।
मेधवान् प्राज्ञः वसः सोमः मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ विचरन् अन्तरेणात्यन्तं
चरन् तथा अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि वाजयन् प्रेरयन् वजेर्ष्यन्तस्य^२ शतरि रूपम् । तादृशः
स्वधया सकुलक्षणेनावेन सह पदं स्वस्थानमुत्तरवेदिरूपं प्र पिबन्वते प्रकर्षेणाप्याययति । ततः
नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः यतः संयतः वंशुः सोमः यवेन पिपिशे । ' पिश अवयवे ' ।
अवयवत्वेन कृतः । मिश्रित इत्यर्थः । सोमस्तु यवसक्तुभिः श्रीयते खलु । सोऽयं जामिभिः
एकस्मात्पाणेरूपेणामिरकुलीभिः वसं नसते संगच्छते च । शिरः शीर्णं भूतजातं रक्षते च^३ ।
स्वीयरसेन रक्षति पोषयति । नसतिर्गतिकर्मा । ' चादिलोपे विभाषा ' इति न निघातः ॥

सं दक्षेण मनसा जायते क्विर्कृतस्य गर्भो निहितो यमा पुरः ।

यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । क्विः । ऋतस्य । गर्भः । निऽहितः । यमा । पुरः ।

यूना । ह । सन्ता । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहा । हितम् । जनिम । नेमम् । उत्स्यतम् ॥ ५ ॥

प्रसङ्गात् सोमसूर्ययोरविर्भावमाह । दक्षेण प्रवृद्धेन मनसा सह वसं जायते पृथिव्याः^४
सम्यग्जायते । तथा ऋतस्य उदकस्यैव गर्भः गर्भस्थानीयः । यद्वा । सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः
शब्दनीयः स्तुत्यः । स एव सोमः परः परस्तादन्तरिक्षे यमा यमेन नियमेन देवैः निहितः सः ।
सूर्याद्वि वृष्टिर्भवति । तस्मात्सोमः सूर्यात्मकतयावस्थित इत्यर्थः । एवं यूना । ह इत्यवधारणे ।
युवानावेव सन्तौ तौ प्रथमं जननकाले वि जज्ञतुः । अयं सोमोऽयं सूर्य इति विशेषेण ज्ञायते ।
तयोश्चार्धं जनिम जन्म गुहा गुहायां हितं निहितं भवति । तयोः नेमम् अर्धं च^५ उद्यतं^६
प्रकाशितं भवति । दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ ॥ १९ ॥

मुन्द्रस्य रूपं विविदुर्भनीषिणः श्येनो यदन्धो अर्भरत्परावर्तः ।

तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वौ उशन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम् ॥ ६ ॥

१. ग-त३-भ-अभ्यस्तस्वरः; त४.५-अभ्यस्वरः । २. त४-भ२.७-वाजेर्ष्यतस्य । ३. भ६-' च ' नास्ति । ४. ग-पृथिव्यां । ५. त१.२.५.६-चोद्यतमुद्यत; त४-बोद्यतमुद्यत; भ६-चोद्यतमुद्यत; भ७-चोद्यत ।

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । ज्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृधम् । नदीपुं । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्नियम् ॥ ६ ॥

वमनीषिणः प्राज्ञा यष्टारः वमन्द्रस्य मदकरस्य तस्य सोमस्य वरूपं वविविदुः जानन्ति ।
वयत् वअन्धः यत् सोमलक्षणमन्नं वज्येनः गायत्रीरूपः पक्षी वपरावतः दूरात् खुलोकात् वआभरत्
आजहार । ' ह्रप्रहोभंछन्दसि ' इति भकारः । वतं तादृशं वसुवृधं सुष्टु वर्धमानं सुवर्धयितारं वा
वअंशुं सोमं वनदीषु नदमानासु^१ वसतीवर्याख्यास्वप्सु वआ वमर्जयन्त ऋत्विज आशोधयन्ति ।
अलंकुर्वन्ति वा । कीदृशम् । वउशन्तं^२ देवान् कामयमानं वपरियन्तं परितो गच्छन्तम् वऋग्नियम्
ऋगहं स्तुत्यं सोममामर्जयन्तीति ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोमं ऋषिभिर्मृतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।

अव्यो वारैभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाज्रमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दर्श । योषणः । सुतम् । सोमं । ऋषिऽभिः । मृतिऽभिः । धीतिऽभिः । हितम् ।
अव्यः । वारैभिः । उत । देवहूतिऽभिः । नृऽभिः । यतः । वाज्रम् । आ । दर्षि । सातये ॥ ७ ॥

हे वसोम वयोषणः द्वाभ्यां पाणिभ्यां विभज्योत्पन्नाः वदश दशसंख्याका अङ्गुलयः वऋषिभिः
मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः वसुतम् अभिषुतं वहितं पात्रेषु निहितं वत्वां वमृतिभिः स्तुतिभिः वधीतिभिः
कर्मभिश्च वअव्यः ववारैभिः^३ अविवालैः^३ पवित्रैः वमृजन्ति शोधयन्ति । वउत अपि च वदेवहूतिभिः
देवाह्वानयुक्तैः वनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः वयतः प्रहेषु संयमितः संगृहीतस्त्वं वसातये^४ दानाय
ववाजम् अन्नम्^५ वआ वदर्षि आविदारयसि । विवृतं करोषि । स्तोतृभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छसीति यावत् ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।

यो धारया मधुमां ऊर्मिणा दिव इर्यति वाचं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽसंसदम् । सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुषत । स्तुभः ।

यः । धारया । मधुमान् । ऊर्मिणा । दिवः । इर्यति । वाचम् । रयिषाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

वपरिप्रयन्तं पात्राणि परितः प्रगच्छन्तं ववय्यं देवैः काम्यमानं वसुसंसदं शोभनसंसदनं वसोमं
वमनीषाः मनस ईशिष्यः वस्तुभः स्तुतयः वअभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । वय्यम् । ' वी गत्याद्विषु '
इत्यस्माद्यति ' मध्यप्रवच्ये च छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ८३) इति निपातितः । अत्रानुपसर्गस्यापि
निपातनं भवति । वमधुमान् मदकरसवान् वयः सोमः वधारया स्वीयया वऊर्मिणा वसतीवर्याख्ये-
नोदकेन सह वदिवः आकाशात् द्रोणकलश आपतति^६ वरयिषाट् शत्रुघनानामभिभविता वअमर्त्यः
मनुष्यधर्मरहितः स सोमः ववाचम् वइर्यति प्रेरयति । तदा हि स्तोतारः स्तुवन्ति^६ ॥

अयं दिव इर्यति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कुलशेषे सीदति ।

अङ्गिर्गोभिर्मृज्यते अद्रिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत्प्रियम् ॥ ९ ॥

१. ग-म६-नदनासु । २. त१.३.४.५.६.७-म१.२.४.६-उशन्तं त । ३. ग-म१.७-वालैः । ४. त१-
वाजमर्जः त२.३.४.५.६-म२.६-वाजमर्ज सातये दानाय वाजमर्ज । ५. ग-आपवते । ६. घ-त३-
स्तुवति तदुच्यते; त१.२.६.७-म१.२.४.७-स्तुवति उच्यते ।

अयम् । दिवः । इयति । विश्वम् । आ । रजः । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ।
अत्सभिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिऽभिः । सुतः । पुनानः । इन्दुः । वरिवः । धिदत् । प्रियम् ॥ ९ ॥

अयं सोमः । दिवः । शुलोकात् । विश्वं । रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् । इयति ।
अभिप्रापयति । किंच । पुनानः । दशापवित्रेण पूयमानः । सोमः । कलशेषु द्रोणनामसु । सीदति । तथा ।
अद्रिभिः । प्रावभिः । अद्रिः । वसतीवर्याख्याभिः । गोभिः । गोविकारैः । क्षीरदध्यादिभिश्च । मृज्यते ।
शोध्यते । अलंक्रियते । ततः । पुनानः । पूतः । इन्दुः । सोमः । प्रियं । प्रियतरं । द्रोणनकारि वा । वरिवः ।
वरणीयं धनं । विदत् । स्तोत्रभ्यो लभ्यति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमानो वयो दधच्चित्रतमं पवस्व ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । वयः । दधत् । चित्रतमम् । पवस्व ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १० ॥

अयं प्रत्यक्षकृतः । हे । सोम । दधत् । प्रयच्छंस्व । परिषिच्यमानः । परितोऽङ्गिगोभिर्वा सिच्यमानः ।
एव । चित्रतमं । चित्रं । नानाविधं । चायनीयतमं वा । वयः । अङ्गं । नः । अस्मभ्यं । पवस्व । प्रापय ।
प्रयच्छेति यावत् । किंच । अद्वेषे । द्वेषरहिते । द्यावापृथिवी । द्यावापृथिव्यो । हुवेम । हविष्प्रदानार्थं ।
वयमाह्वयेम । हे । देवाः । यूयं च । सुवीरम् । वीरः । कर्मणि समर्थः । पुत्रः । तादृशपुत्रोपेतं । रयिं । धनम् ।
अस्मे । अस्मासु । धत्त । निधत् ॥ ॥ २० ॥

‘इषुर्न’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्थं पवमानसोमदेवताकम् ।
नवमीदशम्यो त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इषुर्न हिरण्यस्तूपोऽस्य’ त्रिष्टुभौ ।
इति । गतो विनियोगः ।

इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सज्यूर्धनि ।

उरुधारेव दुहे अग्रे आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सजि । ऊर्धनि ।

उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानरूप इन्द्रे । मतिः । मननीयास्मदीया स्तुतिः । प्रति । धीयते । अस्माभिर्निधीयते ।
वा । दधाते । रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इषुर्न यथेषु शरः । धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच ।
ऊर्धनि सर्वस्य पोषितृत्वेनोद्यःस्थानीय इन्द्रे सोमो मदार्थमस्माभिः । उप । सजि । उपसृज्यते ।
कथमिव । मातुः । गोः । ऊर्धनि पयोधारके । वत्सो । न । वत्सो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् ।
उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव । अग्रे वत्सस्य पुरतः । आयती गच्छन्ती सती पयः । दुहे दुग्धे ।
तथा सोऽयमिन्द्रो वत्सभूतेभ्यः स्तोत्रभ्यः पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच । अस्पृ-
ष्टादृशस्य । व्रतेष्वपि । सोम । इष्यते यष्टुभिः प्रैयते खलु ॥

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्रार्जनी चोदते अन्तरासनि ।

पर्वमानः संतनिः प्रव्रतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअर्जनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पर्वमानः । सम्प्रतनिः । प्रव्रताम् ईव । मधुमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

अस्मिन् पर्वमानरूपे इन्द्रे ऽमतिः स्तुतिः ऽउपो ऽपृच्यते उपपृच्यते स्तोत्रभिः संयोज्यते ।
'पृची संपर्के' । तथा ऽमधु मदकरः सोमः इन्द्रार्थं ऽसिच्यते अग्निः यवसक्तुभिश्च सिक्तो भवति ।
ततश्च ऽमन्द्रार्जनी । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ल्युटि ङीप् रूपम् । मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री
सोमधारा तस्येन्द्रस्य ऽआसनि आस्ये ऽअन्तः मध्ये ऽचोदते यष्टृभिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य
'पद्मोमास्' इत्यादिना आसक्षित्यादेशः । किंच ऽसंतनिः प्रहादिषु सम्यग्विस्तृतः ऽमधुमान्
मदकरसवान् ऽपर्वमानः पूयमानः सोमः ऽद्रप्सः द्रुतगमनशीलो यद्वा क्षिप्रं हननशीलः सन्
ऽवारम् अविवालयमं पवित्रं परितः ऽअर्षति आगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रव्रतामिव । प्रकर्षेण
हन्तृणां योद्धृणां संतनिः सम्यग्विस्तृतः शरो यथा शीघ्रं प्राप्यमभितो गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नृप्तीरदितेर्कृतं यते ।

हरिरक्रान् यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नृप्तीः । अदितेः । कृतम् । यते ।

हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्प्रयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वधूयुः । वधूभूता वसतीवर्यं एकधनासहिता आपः । तद्वान् सोमः ऽअव्ये अवेः स्वभूते ऽत्वचि
चर्मणि ऽपरि ऽपवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किंच ऽनृप्तीः नृप्त्रीः । नृप्ताशब्दश्चतुर्थापत्यवाची ।
सोमस्य नृप्त्रीः । सोमो ह्योषधीनामग्रे^१ रेतो निषिञ्चति । 'प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य
रेत ओषधयः' (पे. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नृप्ताशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापत्यानि । सोमः
सुधामयैः स्वकिरणैरोषधीर्वर्धयति । तस्मादपत्यभूतः । ऽअदितेः । पृथिवीनामैतत् । अदीनायाः
पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः ऽकृतं सत्यरूपं यज्ञं ऽयते गच्छते यजमानाय ऽश्रथीते अग्रभागे फलिनीः कर्तुं
विश्लेषयति । किंच ऽहरिः हरितवर्णः ऽयजतः सर्वैर्यष्ट्यैः अत एव ऽसंयतः प्रहादिषु संगृहीतः ऽमदः
माद्यस्यवेनेति मदः सोमः । तादृशः ऽअक्रान् क्रामति । पात्रेष्ववतिष्ठते । यद्वा । शत्रूनतिक्रामति ।
क्रमेर्लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति इडागमाभावाद्बहुलं कृतायां सिज्जलोपे सति हल्ङ्यादिना तिपो
लोपे 'मो नो धातोः' इति नवे कृते रूपम् । अत एव सोमः ऽनृम्णा स्वबलानि ऽशिशानः
तीक्ष्णीकुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तनूकुर्वन् । ऽमहिपो ऽनृ^४ । महिनामैतत् । महानिव सर्वत्र व्याप्त
इव ऽशोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः सम्प्रत्यर्थे । इदानीमेवंगुणयुक्तो महान् सोमः
शोभत इति ॥

१. त-म६-पर्वमानरूपे स्तोत्रे । २. ग-क्षिप्रपवन^०; त-म१.२.४.७-क्षिप्रधनन^०; म६-क्षिप्र-
प्रधनन^० । ३. त१.२.५.७-ह्योषधीनामौ; त४-म६-ह्योषधीनामौ; म७-ह्योषधीनामौ । ४. ग-त-म-
'न' नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरूपं यन्ति निष्कृतम् ।

अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न नित्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःस्कृतम् ।

अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । नित्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥ ४ ॥

१ उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतः १ मिमाति शब्दायते । ' माह् माने शब्दे च^१ ' । तं वृषभं १ धेनवः गावः १ प्रति १ यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा १ देवस्य द्योतमानस्य १ निष्कृतं^२ संस्कृतं स्थानं^३ १ देवीः देव्यः १ उप १ यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्धेन सोमस्तुतिश्चाभिधीयते । सोमः^४ सन् द्रोण-कलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । तमनु धेनवः प्रीणयिष्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुत-योऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः १ अर्जुनं श्वेतवर्णम् १ अव्ययम् अविमयमविस्वभूतं^५ १ वारं वालं पवित्रम् १ अत्यक्रमीत् अतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किंच १ सोमः १ अत्कं १ न आत्मीयं कवचमिव १ नित्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्रव्यं^६ १ परि १ अव्यत परितः संवृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।

दिवस्पृष्टं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।

दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

१ अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः १ हरिः हरितवर्णः सोमः १ निर्णिजानः उदकेन शोध्यमानः सन् १ अमृक्तेन । ' सृजी शौचालंकारयोः' । अनिर्णिक्तेनापि १ रुशता स्वतः शुक्लवर्णेन पथोरूपेण १ वाससा १ परि १ व्यत परित आच्छादयति । सोमे परिपृते गव्येन पयसा मिश्रीकुर्वन्ति खलु । तदुच्यते । ततः सोऽयं सोमः १ दिवः द्युलोकस्य १ पृष्ठं पृष्ठभागे तिष्ठन्तमादित्यं १ बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमन-कारिणे पापनाशिने १ निर्णिजे निर्णेजनाय परिपवनाय^१ १ कृत द्युलोकेऽकार्षीत् । स हि स्वदीप्या सर्वं निर्णेक्ति । कृत । कृणोतेर्लुङि 'ह्रस्वात्'^२ इति सिचो लोपः । तदेवाह । १ चम्वोः । द्यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र देवा मनुष्या इति । तयोः १ उपस्तरणम् आच्छादनशीलं १ नभस्मयम् आदित्य-मयमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय^३ अकार्षीत् ॥ ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्ववो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।

तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । द्रवयित्ववः । मत्सरासः । प्रऽसुपः । साकम् । ईरते ।

तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥ ६ ॥

१. म६-वा । २. त-म१.४.६.७-स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; म२-स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं; मु-निःकृतं संस्कृतं स्थानं । ३. ग-सोमः कामसेक्ता । ४. ग-अविसंभूत । ५. ग-म४-श्रवणद्रव्यं; त४-अर्थेणद्रव्यं; त५-अर्थेणद्रव्यं; म६-अर्थेणद्रव्यं । ६. त-म१.२.४.७-परिपवमानाय । ७. त३-म२-निर्णेजनाय; त७-निर्णिजेजनाय; म१.७-निर्णेजमानाय ।

१सूर्यस्य १रश्मयः १रुर्वरस्य १रेरकस्य १सुवीर्यस्य १वादित्यस्य १रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः
 १इव १द्रावयित्त्वः १सर्वत्रद्रवणशीलाः १मत्सरासः १मदकराः १प्रसुपः १शत्रूणां १प्रस्वापका हन्तारः
 १आशवः १ग्रहेषु १चमसेषु च व्याप्ताः १सर्गासः १सृज्यमानाः १सोमाः १ततं विस्तृतं १तन्तुं तन्तुभिः कृतं
 १वस्त्रं १साकं सह युगपत् १परि १द्वैरते १परितो गच्छन्ति । ते सोमाः १इन्द्रादृते इन्द्रं १वर्जयित्वा
 १अन्यत् १किं १चन १धाम देवशरीरं १लक्ष्मीकृत्य १न १पवते न गच्छति । १एकवचनं छान्दसम् । न
 १गच्छन्ति । १किंविन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वं च १अयाछिन्द्रस्य प्रिया
 १धामानि १ (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।

शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषऽच्युताः । मदासः । गातुम् । आशत ।

शम् । नः । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ७ ॥

१वृषच्युताः । १वृष हिंसासंक्षेपानदानेष्वपि । १वृषभिः सोमस्य दातृभिर्ऋत्विग्भिश्च्युताः
 १परिच्युताः १मदासः मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तव्य इन्द्रे १गातुं गमनम् १आशत प्राप्तुवन्ति ।
 १तत्र दृष्टान्तः । १सिन्धोरिव १प्रवणे । १प्रगच्छन्त्युदकानि यत्रेति तत्प्रवणम् । तस्मिन् १निम्ने स्थले
 १सिन्धोर्नद्याः १आशवः व्याप्ता आपो यथा गच्छन्ति तद्वत् । अथ प्रत्यक्षः । हे १सोम १नः अस्माकं
 १निवेशे स्वगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा १द्विपदे पुत्रादिकाय १चतुष्पदे गवादिकाय पशवे १वां
 १सुखं कुरु । किंच हे सोम १अस्मे अस्मासु १वाजाः अज्ञानि १कृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च १तिष्ठन्तु ।
 १अज्ञादिकं देहीत्यर्थः ॥

आ नः पवस्व वसुमद्विरण्यवदश्वावद्रोमद्यवमत्सुवीर्यम् ।

यूयं हि सोम पितरो मम स्थनं दिवो मुर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुऽमत् । द्विरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यवऽमत् । सुऽवीर्यम् ।

यूयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थनं । दिवः । मुर्धानः । प्रऽस्थिताः । वयःऽकृतः ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं १वसुमत् वसुयुक्तं १द्विरण्यवत् कनकादिसहितम् १अश्ववत् १गोमत् गवाश्व-
 १सहितं १यवमत् । यद्यो नाम धाम्यविशेषः । धाम्यविशिष्टं १सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं धनं १नः
 १अस्मभ्यम् १आ १पवस्व आप्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच हे १सोम यतस्त्वं मम पितृणामग्नि-
 १रसामपि पितृसि ततो १यूयम् एव १मम १पितरः १स्थनं भवथ । पितृबहुत्वमत्र सोमस्या-
 १भिधीयते । कीदृशाः । १दिवः शुलोकस्य १मुर्धानः मूर्ध्ववतुच्छ्रिताः । कर्मभिः स्वर्गादिकमलभन्ते-
 १त्यर्थः । १प्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः १वयस्कृतः हवीरूपस्याश्वस्य कर्तारः । तादृशा मम
 १पितरस्त्वं भवसि ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-गच्छति । २. त-गच्छत्यु । ३. त३-म१.७-पुत्राय ।
 ४. ग-त३-म२.४.५-पशवे च । ५. ग-अज्ञादिकं पश्वादिकं च । ६. ग-त३-म२.४.५-गवाश्वयुक्तं; म१.
 ७-वाश्वयुक्तं । ७. ग-त-म२.४.६-मगिरसामभिपितरसि ।

एते सोमाः पवमानासु इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।

सुताः पवित्रमर्तिं युन्त्यव्यं हित्वी वृत्रि हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पवमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।

सुताः । पवित्रम् । अर्तिं । युन्ति । अव्यम् । हित्वी । वृत्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥ ९ ॥

पवमानासः पवित्रेण पूयमानाः पृते अस्मदीयाः पसोमाः पसातिम् । 'पण संभक्तौ' । कर्मणि कित् । सर्वैः संभजनीयम् पृन्द्रम् पच्छ पप्र पययुः प्रकर्षेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पृथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा पसातिम् । 'यो अन्तकर्मणि' । 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातितः । लीयते त्रियतेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किंच पसुताः प्रावभिरभिपुताः सोमाः पव्यम् अविवाहभवं पवित्रम् पति पयन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽमी पहरितः^१ हरितवर्णा अश्वाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यवाहनरूपा^२ अश्वा भूत्वा । पवत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वत्रिर्जरा । 'आद्यगमहन' इति किप्रत्ययः । सर्वाङ्गव्यापिनीं जरां पृहित्वी हित्वा तरुणाः सन्तः पृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । 'जहातेश्च क्त्वि' (पा. सू. ७. ४. ४३) इति ह्यादेशः । 'स्नात्वाद्यश्च' इति छन्दसि निपातितम्^३ ॥

इन्द्रविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।

भरो चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्घावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्द्रो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।

भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । घावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

हे पृन्द्रो सोम त्वं पृहते महते पृन्द्राय तदर्थं पवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं प्रत्यागच्छ वा । कीदृशः । पसुमृळीकः इन्द्रस्य सुष्ठु सुखयिता अत एव पवनवद्यः गहारहितः पृरिशादाः रिशतां बाधकानामसिता । एतादृशस्वमिन्द्राय पवस्व । किंच पृणते स्तुवते मह्यं पृन्द्राणि आह्लादकानि पवसूनि धनानि पभर प्रयच्छ । किंच हे पृधावापृथिवी युवां च पवमानेन परिप्लुते सत्यौ पृदेवैः सुभगैर्वनैः सह पनः अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ २२ ॥

'त्रिरस्मै' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । 'त्रिरस्मै रेणुः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

त्रिरस्मै सप्त घेनवो दुदुहे सत्यामाशिरं पूव्ये व्योमनि ।

चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रिः । अस्मै । सप्त । घेनवः । दुदुहे । सत्याम् । आऽशिरम् । पूव्ये । विऽओमनि ।

चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निर्निजे । चारूणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

पृस्मै पवमानाय पृव्ये पूर्वैः कृते पृव्योमनि । विविधमोमावर्तं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । प्रत्ये व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । पृत्रिः पसप्त एकविंशतिसंख्याकाः

१. त-भ६- 'हरितः' नास्ति । २. ग-त३-भ२.४-आदित्यस्य वाहनरूपा । ३. ग-त३-भ१.२.४. ५.७-निपातितः ।

वधेनवः प्रीणयिष्यो गावः वसत्यां यथार्थभूताम्^१ आशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि वदुद्वे दुहन्ति । यद्वा । त्रिः सप्त द्वादश मासाः पञ्चतैवस्य इमे लोका असावादित्य एकविंशः^२ (तै. सं. ५. ४. १२. २) इत्येतैः सर्वैः सह गोपु पथ उत्पाद्यते तद्गावो दुहन्त इति । किंचायं सोमः वन्या अन्यानि चत्वारि भुवनानि उदकानि वसतीवरीस्तिस्रश्चैकधना इति तानि चतुःसंख्याकानि चारुणि कल्याणान्युदकानि निर्णिजे निर्णेजनाय परिशोधनाय परिरोपणाय^३ वा^४ चक्रे । कदा करोति । यत्त यदा अयम् ऋतैः यज्ञैः अवर्धत वर्धितवान् तदा करोति ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।

तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदुः ॥ २ ॥

सः । भिक्षमाणः । अमृतरस्य । चारुणः । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।

तेजिष्ठाः । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदः । विदुः ॥ २ ॥

वसः पवमानः चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्ये बहुलम्' (पा. सू. २. ३. ६२) इति पठ्यते । चारुदकं भिक्षमाणः यष्टुभिर्याच्यमानः सन् उभे । द्यावादेशस्य द्वंद्वे विहितत्वादत्रोत्तरपदाभावे द्वंद्वः प्रतीयते । उभे द्यावापृथिव्यौ काव्येन कविकर्मणा वि शश्रथे विवृते^५ करोति । यज्ञनिमित्तेन^६ उदकेन^७ संपूरयतीत्यर्थः । किंच तेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि^८ अपः उदकानि मंहना महत्त्वेन परि व्यत वरणार्थं परित आच्छादयति । यदि यदा ऋत्विजः देवस्य द्योतमानस्य सोमस्य सदः स्थानं श्रवसा हविषा युक्ताः सन्तः विदुः यागार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आवृणोतीति । 'विदुः ज्ञाने' । 'सिजभ्यस्त' इति श्लेर्जुसादेशः^९ ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।

येभिर्नुम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाभ्यासः । जनुषी इति । उभे इति । अनु ।

येभिः । नुम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मननाः । अगृभ्णत ॥ ३ ॥

अस्य पृतादशस्य सोमस्य केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्चायनीयाः अमृत्यवः मरणधर्मरहिता अत एव अदाभ्यासः । 'दमेधेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् । परैरहिस्थाः एते तादृशाः अस्य रश्मयः उभे जनुषी जन्मनी स्थावरजङ्गमात्मके द्वे अनु लक्ष्मीकृत्य सन्तु रक्षन्तु । ओषधीनामर्थं सोमो रेतो निषिञ्चति यज्ञे मनुष्याणां च धाराः स्रवन्ति खलु । सोऽयं येभिः यैः केतुभिः नुम्णा नुम्णानि बलानि देव्या^{१०} देवार्हाणि^{११} च अन्नानि पुनते प्रेरयति आदित् अभिपवानन्तरमेव राजानं सोमं मननाः मननीयाः स्तुतयः अगृभ्णत परिगृह्णन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । 'ह्रप्रहोः' इति भकारः ॥

१. त३-म२.६-यथार्थभूतं; म१.७-यथार्थ भूतं । २. ग-त३-म१.७-परिपोषणाय वा' नास्ति । ३. त३-म१.२.५.७-विवृते । ४. ग-त-म२.४.६-मु-यज्ञेन निमित्तेन; म१-यज्ञे निमित्तेन । ५. ग-अमृत्यवोदकेन; त-म२.४.६-प्रलेनोदकेन । ६. म६-दीप्ता । ७. त१.४-जुसादेशः; त२.६-रुजुसादेशः; त५-रुजुसादेशः; म६-मनुषादेशः । ८. ग-त-म१.२.४.६-ओषधीनामर्थे । ९. त-म६-देव्यावार्हाणि ।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।

व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उमे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशभिः । सुकर्मभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रमे । सचा ।

व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उमे इति । नृचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

वसः पवमानः वसुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः वदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः
वमृज्यमानः^१ सः वसचा 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यप्रदिक्रमेणापां सहायः प्रमे लोकान् प्रमानुं
वमध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु अवतिष्ठते ॥ प्रमे । प्रपूर्वांन्मातेः क्विपि ङयि 'आतः' इति योग-
विभागादाकारलोपः ॥ किंच वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः वचारुणः कल्याणस्य वामृतस्य उदकस्य
वृष्ट्यर्थं व्रतानि यागादिकर्माणि वपानः रक्षन् वउमे वविशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन्
वानु वपश्यते^२ अनुपश्यति । मनुष्यान्भिमतदानेन देवान् हविष्यदानेनेति ॥

स मर्मज्ञान इन्द्रियाय धार्यसु ओमे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।

वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मज्ञानः । इन्द्रियाय । धार्यसे । आ । उमे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।

वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःमतीः । आदेदिशानः । शर्यहाइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

वमर्मज्ञानः पवित्रेण मृज्यमानः वसः पवमानः वधार्यसे जगतो धारकाय वइन्द्रियाय इन्द्रस्य
पर्यासाय बलाय तदर्थम् वउमे वरोदसी । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । उभयोः चावापृथिभ्योः
वअन्तः वहितः मध्ये वर्तमानः सन् वआ^३ वहर्षते^३ सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति ।
ववृषा कामानामुदकानां वा वर्षकः सोऽयं वशुष्मेण शोषकेण बलेन वदुर्मतीः दुष्टबुद्धीनसुरान् वधि
वबाधते विशेषेण पीडयति । किं कुर्वन् । वशुरुधः । शुचा रुन्धन्ति परानिति । पृषोदरादिः । दुःख-
कारिणोऽसुरान् वआदेदिशानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वशर्यहेव । इन्द्रस्यैव ।
इष्टुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभटान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उस्त्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।

ज्ञानव्रुतं प्रथमं यत्स्वर्णरं प्रशस्तये कर्मवृणीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्त्रियः । नानदत् । एति । मरुतामिव । स्वनः ।

ज्ञानम् । क्रतम् । प्रथमम् । यत् । स्वः । ऽनरम् । प्रशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥ ६ ॥

वसः पवमानः वमातरा मातरौ चावापृथिभ्यौ वददृशानः पुनःपुनः पश्यन् ततः वज्ञानदत्
मृशं शब्दं कुर्वन् वएति सर्वत्र गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वउस्त्रियः वन । उस्त्रियेति गोनाम । तस्य
स्वभूतो वत्सो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किंच वमरुतामिव । यथा मरुतां णः
वस्वनः । पचाद्यजन्तः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छति तद्वत् । यत् उदकं वस्वर्णरम् । स्वरिति

१. ग-त३.४-म५.६-मृज्यमानः शोध्यमानः । २. त-म६-पश्यन् । ३. त-म२.६-आ हर्षति;
अ१.७-आर्षति ।

सर्वपर्यायः । सर्वमनुष्यहितं भवति । सर्वे हि मनुष्या उदके संगच्छन्ते तत्कार्यत्वात् । तादृशं प्रथमं मुख्यम् प्रकृतम् उदकं जानन् विद्वान् सुकृतुः शोभनकर्मा सुप्रज्ञो वा स पवमानः प्रशस्तये प्रशंसनायामस्तोत्रकरणाय कं मनुष्यम् अवृणीत समभजत । नान्यमस्मद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः ।

आ योनिं सोमः सुकृतं नि पीदति गुव्ययी त्वग्भवति निर्णिगुव्ययी ॥७॥

रुवति । भीमः । वृषभः । तविष्यया । शृङ्गे इति । शिशानः । हरिणी इति । विचक्षणः ।

आ । योनिम् । सोमः । सुकृतम् । नि । पीदति ।

गुव्ययी । त्वक् । भवति । निःसृजति । अव्ययी ॥ ७ ॥

वभीमः शत्रूणां भयंकरः वृषभः कामानामुदकानां वा चर्पणः विचक्षणः सर्वस्य विदर्शन-
शीलः स पवमानः तविष्यया । तु इति वृद्धयर्थः । अस्मात् 'अच इः' (उ. सू. ४. १३८) इति
इप्रत्ययः । तस्मादिच्छायाभयं कथम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (का. ७.१.५१.३) इति सुगागमः ।
आमनो बलेच्छया हरिणी हरितवर्णे द्वे शृङ्गे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वाभ्यां
धारभ्यां स्थाप्याग्रयणं गृह्णाति । तदुच्यते । ते धारारूपशृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् रुवति शब्दायते ।
'रु' शब्दे । 'बहुलं छन्दसि' इति शः । ततः सः सोमः सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं स्वस्थानं
द्रोणकलशम् आ नि पीदति समन्तात्सिष्ठति । तस्य सोमस्य निर्णिक् निर्वेक् परिशोधयित्री
गुव्ययी गोमयी त्वग्भवति । आनन्दे हि चर्मणि सोमाभिपवः । एवम् अव्ययी अविमयी त्वक्
च निर्वेक् भवति । तद्धि दशापवित्रापेक्ष्यमभिहितम् ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि ।

जुष्टे मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः । पुनानः । तन्वम् । अरेपसम् । अव्ये । हरिः । नि । अधाविष्ट । सानवि ।

जुष्टे । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिधातु । मधु । क्रियते । सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

अरेपसं पापरहितम् । यद्वा । 'रिपि गतौ' । गतिरहितम् । पात्रे स्थितमित्यर्थः ।
तादृशं तन्वम् आत्मीयं शरीरं पुनानः शोधयन् अत एव शुचिः पुनो दीप्यमानो वा हरिः
हरितवर्णः सोमः सानवि सानुनि समुच्छ्रिते अव्ये अविवालकृते दशापवित्रे न्यधाविष्ट
ऋषिभिर्निधीयते । 'भूज कम्पने' । 'स्यसिञ्चसीयुद्तासिपु' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि
लुङि चिण्वद् । निरवाद्बुद्धिः । ततः मित्राय वरुणाय वायवे पुतेभ्यः जुष्टे पर्यासः
त्रिधातु त्रिसंधानो वसतीवरीभिर्दद्या पयसा संस्पृष्टः सोमः त्रिधातु तादृशं मधु मदकरः सोमः
सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक् ऋषिभिः क्रियते मित्रादिदेवार्थं प्रदीयते ॥

पर्वस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दिं सोमधानुमा विश ।

पुरा नो बाधाहुरिताति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आहं विपृच्छते ॥ ९ ॥

पर्वस्व । सोम । देववीतये । वृषा । इन्द्रस्य । हार्दिं । सोमधानम् । आ । विश ।

पुरा । नः । बाधात् । दुःसहता । अति । पारय । क्षेत्रविद्धि । हि । दिशः । आहं । विपृच्छते ॥ ९ ॥

हे सोम वृषा कामानामुदकानां वा सेचकस्त्वं देववीतये देवानां पानाय पवस्व कलशादिषु क्षर । अथ हे सोम त्वम् इन्द्रस्य वहादिं हृदयंगमं प्रियं सोमधानम् । सोमो निधीयतेऽस्मिन्निति सोमधानं पात्रम् । तत् आ विश प्रविश । किंच नः अस्माकं बाधात् बाधनात् पीडनात् पुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि अति पारय अतीत्य पारं गमय । अपि च पक्षेत्रवित् मार्गज्ञः पुरुषः विपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय दिशः मार्गान् आह वहि ब्रूते खलु । उक्त्वा तं यथा रक्षति तथा यज्ञमार्गवेत्ता त्वमस्मभ्यं यज्ञपथ उक्त्वास्मान् पालयेति ॥

हितो न सप्तिरभि वाजर्मर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व ।

नावा न सिन्धुमर्ति पर्षि विद्वान्छूरो न युध्यन्नव नो निदः स्पः ॥ १० ॥

हितः । न । सप्तिः । अभि । वाजम् । अर्ष । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व ।

नावा । न । सिन्धुम् । अर्ति । पर्षि । विद्वान् ।

शूरः । न । युध्यन् । अर्व । नः । निदः । स्परिति स्पः ॥ १० ॥

हे सोमं ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः सन् वाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् अभि अर्षे अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । हितो न सप्तिः । अथो हितः प्रेर्यमाणः सन् याजं संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत् । ततो हे इन्दो इन्द्रस्य जठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा आ पवस्व अभिमुख्येन प्रविश । किंच विद्वान् सर्वं ज्ञानं स्ववस्मान् अति पर्षि दुरितान्यतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । नावा न । यथा नाविकाः सिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत् । किंच हे सोम त्वं शूरो न शूरो वीर इव युध्यन् शत्रून् संप्रहरन् निदः निन्दकाच्छत्रोः नः अस्मान् अव रूपः अवपारय । बाधां विनाश्य पालय । यद्वा । नोऽस्माकं निदो निन्दकाच्छत्रूनव स्यः अवाङ्मुखं जहि । 'स्पृ हिंसायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति आप्रत्ययस्य लृक् । तपि गुणे हल्लयादिना तिपो लोपः ॥ २४ ॥

'आ दक्षिणा' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षभस्यार्ष पवमानसोमदेवताकम् । नवमी त्रिष्टुप शिष्टा जगत्यः । तथा चाजुक्तान्तम्—'आ दक्षिणा नव ऋषभस्तौ वैश्वामित्रौ' इति । 'तौ' इत्यनेन प्रकृतो रेणुर्ऋषभश्चोभे परामृश्येते । श्रूयते हि—'अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामग्नयामास मधुच्छन्दाः शृणोतैन ऋषभो रेणुरष्टकः' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्मीऽसदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।

हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्बोऽर्बक्ष निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।

हारीः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्बोः । अर्बक्ष । निर्णिजे ॥ १ ॥

सोमस्य स्वभूते यज्ञे ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा आ सृज्यते अस्माभिः प्रदीयते । शुष्मी बलवान् सोमः आसदम् आस्थानं द्रोणार्थं वेति प्रविशति । किंच जागृविः जागरणशीलः सोमः द्रुहः द्रोहकारिणः रक्षसः राक्षसात् पाति स्तोतृन् रक्षति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः ओपशम् । आ समन्तादुपशेत् इत्योपशः । सर्वस्य धारकं नभः नभस आदित्यस्य स्वभूतं पयः उदकं कृणुते सर्वत्र करोति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः । यद्वा । नभोऽन्तरिक्षं पयः पयसो

धारकं करोतीति । किंचायं सोमः चम्वोः । यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्ति मनुष्यदेवा अत्रेति । तयोः उपस्तिरे उपस्तरणायच्छादनाय व्रतम् बृहदुद्यते तमांसि विनाशयन्तं यद्वा परिवृढं सूर्यं ध्रुलोकं करोति । तथा तमेव सूर्यं निनिर्जि पदार्थानां निर्नेजनाय परिशोधनाय च करोति । आदित्यो हि यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तरुणाति । स हि स्वभासा सर्वं निर्नेक्ति च ॥

प्र कृष्टिहेव शूप एति रोरुवदसूर्यं^१ वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।

जहाति वत्रि पितुरेति निष्कृतमृपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहेव । शूपः । एति । रोरुवत् । असूर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् ।
जहाति । वत्रिम् । पितुः । एति । निः । ऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निः । ऽनिर्जम् । तना ॥ २ ॥

वशूपः शत्रूणां शोषको बलवान् सोमः परोरुवत् अस्यन्तं शब्दं कुर्वन् कृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता योद्धेव वत्रि पृति प्रगच्छति । किंच असूर्यम् असुराणां बाधकम् अस्य आत्मनो वर्णं हरितमावारकं बलं वा नि रिणीते निर्गमयति । ततः स सोमः वत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वत्रिर्जरा । वजहाति त्यजति । कथमिति यत् तदुच्यते । पितुः अस्मै सोमः निष्कृतं^२ संस्कृतं द्रोणकलशं दिवं वा इदानीम् पृति गच्छति । किंच सोमः तना अविवालेन तने विस्तृते दशापवित्रे निर्निजम् । निर्निगिति रूपनाम । आत्मीयं रूपम् उपपप्रुतम् उपगमनशीलं कृणुते करोति । तस्माज्जरां त्यजतीत्यर्थः ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गर्भस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती ।

स मोदते नसते साधते गिरा नैनिक्ते अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । पवते । गर्भस्त्योः । वृषऽयते । नभसा । वेपते । मती ।
सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नैनिक्ते । अप्सु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

वअद्रिभिः प्रायभिः गर्भस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च सुतः अभिपुतः स सोमः पवते पात्राणि प्रति गच्छति । यः^३ सोमः वृषायते वृषवदाचरति । किंच यः मती स्तुत्याभिपुतः सन् नभसा अन्तरिक्षेण वेपते सर्वत्र गच्छति^४ सः सोमः मोदते हृष्टो भवति । तथा नसते ग्रहादिषु संश्लिष्टो भवति । किंच गिरा स्तुत्या स्तुतः सन् साधते स्तोत्राणां धनाद्भादिकं साधयति । अपि च अप्सु वसतीव्रयाख्यासु नैनिक्ते श्रुद्धो भवति । तथा परीमणि देवै रक्ष्यमाणे यज्ञे देवानां हविष्प्रदानेन पोषके वा यज्ञे यजते पूजितो भवति ॥

परिं धुक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।

आ यस्मिन्गार्वः सुहुताद् ऊर्धनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परिं । धुक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।
आ । यस्मिन् । गार्वः । सुहुतऽअदः । ऊर्धनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमभिः ॥ ४ ॥

वसहसः सहस्रिक्कः वमध्वः मदकराः सोमाः धुक्षं दीप्यमाने^५ ध्रुलोकं क्षियन्तं निवसन्तं पर्वतावृधं मेवानां पर्वतानां वा वर्धयितारं हर्म्यस्य शत्रुपुरस्य सक्षणिम् अभिभवितारमिन्द्रं परि

१. त-भ-तिरस्कृतं । २. ग-नभसातरिक्षेण वृषायते वेपते मत्या स्तुत्यस्थानात् कपते । ३. ग-त-भ-६-दीप्यमानं ।

वृषिञ्चन्ति । तथा सुहुतादः सुहुतानां हविषां भक्षयितारः । गावः । मूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते । उधनि पयोधारके स्थाने स्थितम् । अग्रियं मुखं पयः । वरीमभिः उरुत्वैर्महत्त्वैः । यस्मिन् पवमानगुण-विशिष्ट इन्द्रे । आ । श्रीणन्ति आमिश्रयन्ति । दद्या पयसा च सोमं श्रीणन्ति खलु । तदुच्यते ॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत् दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।

जिगादुर्प जयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेषत् । दश । स्वसारः । अदितेः । उपस्थे । आ । जिगात् । उप । जयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मतुथाः । अजीजनन् ॥ ५ ॥

भुरिजोः । बाहुनामैतत् । बिभ्रति पदार्थानाम्यामिति । तयोर्बाह्वोः । दश दशसंख्याकाः । स्वसारः सर्वत्रसरणशीला अङ्गुलयः । अदितेः भूमेः । उपस्थे समीपे देवयजनदेशे । ईम् एनं सोमम् । आ आभिमुख्येन । सम् । अहेषत् संप्रेरयन्ति । ' हि वर्धनगत्योः ' । लुङि रूपम् । कथमियम् । रथं । यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत् । स सोमः । जिगात् पात्राणि गच्छति । किञ्च । गोः धेनोः । अपीच्यम् अन्तर्हितं पयः । उप । जयति तदानीमुपगच्छति । यत् यदा । मतुथाः मननीय-गाथावन्तः स्तोतारः । अस्य सोमस्य । पदं स्थानम् । अजीजनन् जनयन्ति तदानीमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अभिधेयै ' इयेनो न योनिम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' संप्रेषितः इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषा । सूत्रितं च—' अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।

ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्चो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

इयेनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईपति । आ । ईमिति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा । अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥ ६ ॥

देवः द्योतमानः पवमानः । धिया स्वकर्मणा । कृतं संपादितं । हिरण्ययं हिरण्यम् । आसदम् आसन्धभिधानम् । एषति अभिमुखं गच्छति । ईषतेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तत्र दृष्टान्तः । इयेनो न । योनिम् । कुलायं यथा इयेनः पक्षी प्रविशति तद्वत् । ततः । ईम् एनं । प्रियं प्रीणयितारं सोमं । गिरा स्तुत्या । बर्हिषि यज्ञे । आ । रिणन्ति स्तोतारोऽभिमुखं प्रेरयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अनन्तरं । यज्ञियः यज्ञार्हः यष्टव्योऽयं सोमः । अश्वो न । अश्व इव त्वरया । देवान् । अप्येति अभिगच्छति ॥

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।

सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वोरुषो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽर्जतः । अरुषः । दिवः । कविः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्टः । गाः । अभि । सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वीः । उषसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

अरुषः आरोचमानः पविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः पव्यक्तः विस्पष्टधारायुक्तः । यद्वा । वसती-
वरीभिर्विशेषेणाक्तः सिक्तः सन् पविः अन्तरिक्षात् परा पराङ्मुखम् आगच्छति । पवित्रात् द्रोण-
कलशं परागच्छतीत्यर्थः । पृषा पृषभः पृषिष्ठः । त्रीणि सवनानि पृष्ठान्यस्येति त्रिष्ठः सोमस्य
सर्वेषु विधयान्त्वात् । तस्मात् त्रिष्ठः सोमः पगाः स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतीरभिलक्ष्य अनविष्ट
शब्दायते । 'नु शब्दे' । किञ्च सहस्रणीतिः सहस्रनयनः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षं ग्रहेषु चमसेषु च
सहस्रविधनयनत्वम् । अत एव पयतिः पात्रादीनि प्रत्यागन्ता परायतिः कलशान् प्रति परागन्ता
भवति । सोऽयं पृषीः बह्वीः उपसः । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । बहुपूपः कालेषु परेभ्यो वन ।
'रेभ्यः शब्दे' । शब्दायमानः स्तोतेव पवि राजति विशेषेण दीप्यते । तेषु सोमस्याभिपूयमाणत्वात् ।
स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति^१ ॥

त्वेपं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति सिधः ।

अप्ता याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेपम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । सम् । सुष्टुती । नसते । सं । गोऽग्रया ॥ ८ ॥
अप्ताः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽग्रया ॥ ८ ॥

अस्य । अन्वादेशे अशादेशः । अस्य सोमस्य स्वभूतः वर्णः शत्रूणां निवारको रश्मिः पत्वेपं
दीप्यमानं रूपं कृणुते करोति । पसः रश्मिः यत्र समृता । अर्तेः क्तिनि रूपम् । सम्यक् प्राप्यते
योद्धृभिरत्रेति संग्रामः । अस्मिन् समृतौ युद्धे अशयत् शेते तिष्ठति । शीङो लङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुगभावः । तत्र युद्धे स रश्मिः पत्विधः शोपकान्छयून् सेधति निषेधति । हिनस्तीति
यावत् । घाक्प्रभेदादनिवातः । किञ्च अप्ताः । सनोतेः त्रिटि आत्वे कृते रूपम् । अपासुदकानां
दाता । यद्वा वसतीवर्षाख्यानामपां संभक्ता । सोऽयं स्वधया हवीरूपेणास्त्रेण सह पदैव्यं देवानां
संबन्धिनं जनं प्रति पयाति गच्छति । अपि च सोऽयं सुष्टुती सुस्तुत्या सं संगच्छते । उपसर्गश्रुते-
र्थोऽयक्रियाध्याहारः । किञ्च स सोमः गोअग्रया गवादिमुख्यया यथा वाचा स्तोतारः पशून् वाचन्ते
तथा वाचा सं नसते संगतो भवति । नसतिर्गोत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वादनिवातः ॥

उक्षेवं यूथा परियभरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।

दिव्यः सुपुर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि कर्तुनां पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽव । यूथा । परियन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।

दिव्यः । सुऽपुर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । कर्तुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

उक्षेवं वृषभ इव यूथा गोयूयानि प्रत्यागच्छन्छब्दं करोति तद्वदयं सोमः स्तुतीः परियन्
परिगच्छत् अरावीत् शब्दायते । ततः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य^२ त्विषीः दीप्तिः अधि
अधित अधिवधाति । सूर्यात्मना शुद्धोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । दधातेर्लङि 'स्थाध्वोरिच' इति
इत्त्वकिञ्चे । किञ्च दिव्यः दिवि भवः सुपुर्णः सुपतनः श्येनरूपया^३ गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः
सोमः क्षाम् । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति । क्षां पृथिवीम् अव चक्षत अवपश्यति ।

१. म६-विराजति । २. त१. २. ५. ६-म६- 'जन' नास्ति । ३. त-म-प्रेरकादित्यस्य । ४. त१.
२. ६. ७-म६-शोभन^४; त५-शोभ^५ ।

चष्टेल्लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । ततः ऽसोमः ऽजाः^१ जाताः^१ प्रजाः ऽक्रतुना प्रज्ञानेन ऽपरि ऽपश्यते परितः पश्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ॥ २६ ॥

' हरिं मृजन्ति ' इति नवचं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य हरिमन्तस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । ' जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः ' (अनु. ९.६७) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—' हरिं मृजन्ति हरिमन्तः ' इति । गतो विनियोगः ॥

हरिं मृजन्त्यरूपो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।

उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरुषः । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।

उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुष्टुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

१हरिं हरितवर्णं सोममृत्विजो ऽमृजन्ति मार्जयन्ति । ' मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ' (पा. म. १.१.३.१०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभावः । सोऽयम् ऽरुषः । अतैरुपच्यप्रत्ययः । गमनशीलोऽश्व इव ऽयुज्यते इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किञ्च ऽकलशे द्रोणाभिधाने स्थितः ऽसोमः ऽधेनुभिः गोविकारैः दध्यादिभिः ऽसम् ऽअज्यते समक्तः सिक्तो भवति । अपि च सोमो यदा ऽवाचं शब्दम् ऽउत् ऽईरयति उद्गमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च ऽमती । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं ऽहिन्वते प्रेरयन्ति । ' हि गतौ वृद्धौ च ' इति स्वादिः आत्मनेपदी । ततः स्तोत्राभिष्टुतः सः ऽपुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोतुः ऽपरिप्रियः । ' ग्रीष् तर्पणे ' । किम् । शसि इयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परितः प्रीणयितुणि ऽकति ऽचित् क्रियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।

यदी मृजन्ति मुग्भस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।

यदि । मृजन्ति । सुऽग्भस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशऽभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

१मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः ऽबहवः स्तोतारः ऽसाकं सहैव युगपत् मन्त्रान् ऽवदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा^२ ऽइन्द्रस्य ऽजठरे द्रोणकलशे ऽसोमम् ऽआदुहुः ऋत्विजो दुदुहुः तदाभिष्टुवन्तीति । दुहेलिङ्युसि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विवचनाभावः । किञ्च ऽयदि यदा ऽसुगभस्तयः शोभनबाहुकाः ऽनरः कर्मचैतारो मनुष्याः ऽकाम्यं काम्यमानं ऽमधु मदकरं सोमं ऽसनीळाभिः ऽदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः ऽमृजन्ति सोममभिष्टुवन्ति तदा वदन्तीत्यन्वयः ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।

अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगुसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।

अनु । अस्मै । जोषम् । अमरत् । विनमऽगुसः ।

सम् । द्वयीभिः । स्वसृभिः । क्षेति । जामिभिः ॥ ३ ॥

१सः सोमः १अरममाणः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय ग्रहादीनि प्रविशक्षित्यर्थः ।
 १गाः गोविकारानाश्रयणानभिलक्ष्य १अयेति अतिक्रम्य गच्छति । ततः शब्दायमानः सोमः १सूर्यस्य
 आदित्यस्य १दुहितुः उपसः १प्रियं १रवं शब्दं १तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिपवध्वनिर्महान्
 भवतीत्यर्थः । १विनंगुसः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगुसः स्तोता । १जोपम् । जुषेर्ध्वनि
 रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय १अनु १अभरत् अनुभरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः
 १द्वयाभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्पन्नाभिः १जामिभिः परस्परं बन्धुभिः स्वसृभिः कर्मकरणाथमितस्ततो
 गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः १सं १क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृधूतो अद्रिपुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।

पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृधूतः । अद्रिऽसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवांम् । प्र॒दिवः । इन्दुः । ऋत्वियः ।
 पुरंधि॒वान् । मनु॒षः । य॒ज्ञ॒सा॒धनः । शुचिः । धि॒या । प॒व॒ते । सोमः । इन्द्रः । ते ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्टेन्द्र १ते त्वर्थं १बर्हिषि यज्ञेऽयं १सोमः १धिया स्वेन कर्मणा
 धारया वा १पवते पात्रेषु स्यन्दते । कीदृशः । १नृधूतः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः शोधितः १अद्रिपुतः प्रावभि-
 रभिपुतः १प्रियः देवानां प्रीणयिता १गवां १पतिः स्वामी । इन्द्रो गा अलभत तस्माद्गवां स्वामी ।
 १प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् १ऋत्वियः ऋतौ जातः । 'ऋतोरण्' 'छन्दसि
 वस्' (पा. सू. ५. १. १०५-१०६) इति वस् । सिस्वेन पदसंज्ञायां भसंज्ञानिमित्तं ओर्गुणो
 न भवति । १पुरंधिवान् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । बहुकर्मवान् १मनुषः
 मनुष्यस्य १यज्ञसाधनः १शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । एवंगुणः सोमः इन्द्रार्थं
 पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।

आप्राः क्रतुन्त्समजैरध्वरे मतीर्वेन द्रुपश्चम्बोऽरासदहरिः ॥ ५ ॥

नृबाहु॒भ्याम् । चो॒दि॒तः । धा॒र॒या । सु॒तः । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । प॒व॒ते । सोमः । इन्द्रः । ते ।
 आ । अ॒प्राः । क्र॒तु॒न् । स॒म् । अ॒जैः । अ॒ध्व॒रे । म॒तीः ।
 वेः । न । द्रु॒ऽस॒त् । च॒म्बोः । आ । अ॒स॒द॒त् । हा॒रिः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्ट १नृबाहुभ्यां कर्मनेतृणामृत्विजां बाहुभ्यां १चोदितः प्रेरितः १धारया
 १सुतः अभिपुतः । यथा धारा भवति तथाभिपुत इत्यर्थः । तादृशः १सोमः १ते तव १अनुष्वधं
 बलमनु बलार्थम् । यद्वा । स्वधेस्त्वग्रनाम । अन्नार्थं १पवते आगच्छति । ततः स त्वं सोमपानेन
 १क्रतून् कर्माणि १आप्राः आपूरयसि । किंच १अध्वरे यज्ञे १मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् १समजैः
 सम्यग्जितवानसि । 'जि जये' । लुङि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'सिचि
 वृद्धिः' इति वृद्धिः । सोऽयं १हरिः हरितवर्णः सोमः १चम्बोः अधिपवणफलकयोः १आसदत्
 आसीदति । तत्र दृष्टान्तः । १वेन । वी गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते' इति विच् । 'सार्व-

धातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणः । यथा विः पक्षी 'दुषत्' दुमे सीदतीति तद्वत् । 'दुषत्' । 'इर्व-
पदात्' इति षत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तुमाक्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।

समी गावो मृतयो यन्ति संयतं ऋतस्य योना सद्ने पुनर्धुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।

सम् । ईमिति । गावः । मृतयः । यन्ति । सम्ययतः । ऋतस्य । योना । सद्ने । पुनः । धुवः ॥ ६ ॥

वकवयः क्रान्तप्रज्ञाः । अपसः कर्मवन्तः । मनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्त
ऋत्विजः । स्तनयन्तं शब्दायमानम् । अक्षितम् अक्षिणं । कविं क्रान्तदर्शिनम् । अंशुं सोमं । दुहन्ति
अभिषुण्वन्ति । ततः । पुनर्धुवः पुनर्भवनशीलाः । गावः पशवः । मृतयः मननीयाः स्तुतयश्च
संयतः परस्परं संगताः सन्धः । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य । योना योनौ योनिस्थानीय उत्पत्तिभूते
सद्ने उत्तरवेद्याख्ये । ईम् पुनं सोमं । सं । यन्ति संगच्छन्ति ॥

नामा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मो सिन्धुवन्तरक्षितः ।

इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नामा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मो । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।

इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

महः महतः । दिवः ब्रुलोकस्य । धरुणः धारकोऽयं सोमः । पृथिव्याः विस्तीर्णाया भूमेः
नामा नामौ नामिस्थानीये उच्छ्रिते पदे 'यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्याशानात्
उत्तरवेदिस्थानं ऋत्विग्भिर्निहितः । सिन्धुषु स्यन्दमानासु नदीषु । अपाम् उदकानाम् । ऊर्मौ संघे
अन्तः मध्ये । उक्षितः सिक्तः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृशः । इन्द्रस्य वज्रः
वज्रस्थानीयः । वृषभः कामानां वर्धिता अत एव । विभूवसुः व्यासधनः । सोमः । चारु कल्याणं यथा
भवति तथा । इन्द्रस्य मत्सरः मादयिता सन् । हृदे मनसे सुखाय । पवते आगच्छति ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।

मा नो निर्भागवसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आधून्वते । च । सुक्रतो

इति सुक्रतो ॥ मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सदनस्पृशः ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे सुक्रतो शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ वा सोम तादृशस्त्वं । पार्थिवं रजः लोकं लक्ष्मीकृत्य । तु क्षिप्रं
परि पवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं कुर्वन् । आधून्वते अदाभ्यग्रहे त्रिभिरंशुभिराधावनं कुर्वते ।
तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितं—'तैरेन चतुराधुनोति पञ्चकृतवः सप्तकृतवो वा' इति । तस्मै
धनादिकं शिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । ततस्त्वं नः अस्मान् वसुनः धनात् । मा

‘निर्भाक् मा निर्भाक्षीः मा वियोक्षीः । कीदृशात् । ‘सदनस्पृशः । येन^१ भूतेन^२ वसुना सदनानि गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गृहादिकस्य प्रदातुः धनान्मा^३ वियुजः । भाक् । ‘भज सेवायाम्’ । लुक्लि सिपि सिचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति ईडागमाभावः । ‘एकाचः^४’ इति इदृप्रतिषेधः । हलन्त-लक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३) । सिपो^५ लोपः । यस्मादेवं तस्माद्वयं^६ ‘विशङ्कं नानारूपं कनकादिना अत एव बहुलं प्रभूतं^७ परियं धनं^८ ववसीमहि आच्छादयेम । बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः । ‘वस आच्छादने’ । आदादिकः । लिङि रूपम् ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्विरण्यवत् ।

उप मास्व बृहती रेवतीरेषोऽधि स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतऽदातु । अश्व्यम् । सहस्रऽदातु । पशुऽमत् । हिरण्यऽवत् । उप । मास्व । बृहतीः । रेवतीः । इपः । अधि । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

हे^१ इन्दो पवमान^२ नः^३ अस्मभ्यं^४ तु^५ क्षिप्रं धनम्^६ आ^७ आयच्छ । कीदृशम् । शतदातु । दातु दानम् । बहुदानम्^८ अश्व्यम्^९ अश्वसहितं^{१०} सहस्रदातु सहस्रदानोपेतं^{११} पशुमत्^{१२} पश्वादियुक्तं^{१३} हिरण्य-वत्^{१४} हिरण्ययुक्तं^{१५} च धनं देहि । तथा हे सोम^{१६} बृहतीः^{१७} प्रभूतानि^{१८} रेवतीः^{१९} धनवन्ति^{२०} । यद्वा पयसो दातारः पशवः । तद्वन्ति^{२१} इपः^{२२} अश्वानि चास्मभ्यम्^{२३} उप^{२४} मास्व^{२५} उपनिर्मिमीष्व । कुर्विति यावत् । किंच हे^{२६} पवमान^{२७} नः^{२८} अस्माकं^{२९} स्वभूतस्य^{३०} स्तोत्रस्य^{३१} श्रवणाय^{३२} अधि^{३३} गहि^{३४} आगच्छ । ‘क्रिया-र्थोपपदस्य’ (पा. सू. २.३.१४) इति चतुर्थी । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति षष्ठी ॥ ॥ २८ ॥

‘स्रक्’ इति नवचं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यापं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘स्रक् पवित्रः’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘स्रक् द्रप्सस्यायं वेन-श्रोदयत्पृथगिगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४.६) इति ॥

स्रक् द्रप्सस्य धर्मतः समस्वरन्तस्य योना समरन्तु नाभयः ।

त्रीन्त्स मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक् । द्रप्सस्य । धर्मतः । सम् । अस्वरन् । ऋतस्य । योना । सम् । अरन्तु । नाभयः । त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असुरः । चक्र । आरभे । सत्यस्य । नावः । सुकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

‘स्रक् यज्ञस्य^१ इनुस्थानीये । स्रक् ओष्ठप्रान्तो इनुरुच्यते । ‘हनुरधिपवणफलकः’ इत्याम्नात् इनुस्थानीये^२ अधिपवणफलके^३ धर्मतः^४ अभिपूयमाणस्य^५ द्रप्सस्य^६ सोमस्यांशवः^७ समस्वरन्^८ संगच्छन्ते । समशब्दयन् वा । ऋतस्य^९ सत्यभूतस्य^{१०} यज्ञस्य^{११} योना^{१२} योनावुत्पत्तिस्थाने^{१३} नाभयः^{१४} सोमरसाः^{१५} समरन्त संगच्छन्ते । अतः ‘समो गमिः’ इत्यादिनात्मनेपदम् । ‘सर्तिशास्यतिभ्यश्च’ इति ष्ठेरङ् । अथ असुरः^{१६} बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा^{१७} सः सोमः^{१८} मूर्ध्नः^{१९} समुच्छितान्^{२०} त्रीन्^{२१} लोकान्^{२२} आरभे^{२३} आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां^{२४} संचरणाय^{२५} करोति । किंच सत्यस्य^{२६} सत्यभूतस्य^{२७} सोमस्य^{२८} नावः^{२९} औका इव स्थितावतस्रः^{३०} स्थास्यः^{३१} । आदित्याग्रयणोक्थ्यध्रुवस्थास्य इति । ताः

१. ग-त३.४-म५-येन प्रभूतेन; त१.२.५.६.७-म४-ये भूतेन; म१.७-यते नव । २. ग-यत्रास्मान् मा; त-अ२.४.६-यज्ञात्रा; म१.७-यज्ञा । ३. ग-सिचो । ४. ग-धनवती; त७-धनवती । ५. म६-सोम । ६. ग-यज्ञवक्त्रस्य । ७. ग-त-म५.६-संचरणाय च; म१.७-संचरणाय । ८. त-स्थास्या स्थानि; म१.४-स्थास्यः स्थानि; म६-स्थास्य स्थानि ।

स्थाल्यः ^१सुकृतं सुष्टु कर्माणि कुर्वन्तं यजमानम् ^२अपीपरन् अभिमतदानेन पूजयन्ति वा । पारयते-
लुङि चङि सन्वद्वावाभ्यासेत्वदीर्घाः ॥

सम्यक् सम्यञ्चो महिषा अहेषत सिन्धोः ऊर्मौ वाधि वेना अवीविपन् ।

मधोऽधाराभिर्जनयन्तो अर्कमिति प्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।

मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

महिषाः पूज्या महान्तो वर्तिजः ^१सम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः ^२सम्यक् ^३अहेषत सोमं
सम्यक् प्रेरयन्ति अभिषुषन्तीति यावत् । ' हि गतौ वृद्धौ च ' । लुङि सिचि रूपम् । ततः ^४वेनाः ।
' वेनतेः कान्तिकर्मणः ' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । स्वर्गादिफलं कामयमाना ऋत्विजः
^५सिन्धोः स्यन्दमानस्थोदकस्य ^६ऊर्मौ ^७अधि संघे वसतीवर्षादिषु जलेषु सोमम् ^८अवीविपन्
कम्पयन्ति । तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः । वपतेर्ष्यन्तस्य ^९लुङि चङि ' णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ।
किंच ^{१०}अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रं ^{११}जनयन्तः कुर्वन्तस्ते ^{१२}प्रियां प्रियतमाम् ^{१३}इन्द्रस्य ^{१४}तन्वं धाम च
^{१५}मधोः मदकरस्य सोमस्य ^{१६}धाराभिः ^{१७}अवीवृधन् वर्धितवन्तः । वर्धतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेत्कुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ३ ॥

पवित्रवन्तः । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रत्नः । अभि । रक्षति । व्रतम् ।

महः । समुद्रम् । वरुणः । तिरः । दधे । धीराः । इत् । शेकुः । धरुणेषु । आऽरभम् ॥ ३ ॥

पवित्रवन्तः पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः ^१वाचं सोमस्थितां माध्य-
मिकां वाचं ^२परि ^३आसते पयुपविशन्ति । सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु ' सोमो वै राजा गन्धर्वेत्वा-
सीत् ' (ऐ. ब्रा. १. २७) । इत्याम्नानात् । ततः ^४प्रत्नः पुराणः ^५एषां रश्मिनां ^६पिता अयं सोमश्च
^७व्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म ^८अभि ^९रक्षति अहितं करोति । किंच ^{१०}वरुणः सर्वस्य स्वतेजसाच्छादकः
सोऽयं सोमः ^{११}महः महत् ^{१२}समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । महदन्तरिक्षं तैर् ^{१३}रश्मिभिः ^{१४}तिरो ^{१५}दधे
अन्तर्हितमकरोत् । सर्वं व्याप्नोदिति यावत् । तमिमं सोमं ^{१६}धीराः । ^{१७}इत् अवधारणे । कर्मणि
कुशलाः प्राज्ञा एवर्त्विजः ^{१८}धरुणेषु सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्षास्थेवृद्धकेषु ^{१९}आरभम् आरब्धुं ^{२०}शोकः
शक्नुवन्ति च । रभेस्तुमर्थे ' शकि णसुल्कमुलौ ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । किरस्वरेण
मध्योदात्तः ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असुश्रतः ।

अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असुश्रतः ।

अस्य । स्पशः । न । नि । मिषन्ति । भूर्णयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥ ४ ॥

१. ग-पूरयति । २. ग-वेपते* ; त-म४.६-पतते* ; भ२-कंपते* ; भ७-वतपते* । ३. ग-अंशना ।
४. ग-स्त्रे ।

१सहस्रधारे । बहुदकधारा यस्माद्भवन्ति तत्तथोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमानाः २ते सोमरश्मयः ३अव अवस्तान् स्थिताः ४समस्वरन् । पृथिवीं वृष्ट्या संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच ५दिवः शुलोकस्य ६नक्के समुच्छिन्ने देशे वर्तमानाः ७मधुजिह्वाः मध्वग्राः । सोमतेजसाम्प्रेभ्यो^१ हि मधूपन्नं भवति । अतो मधुजिह्वाः । ८असश्रतः संगतवर्जिताः^२ पृथक्पृथग्दिव्यवस्थिताः ९अस्य सोमस्य स्वभूताः १०स्पशः सारभूता रश्मयः ११भूर्णयः क्षिप्रगामिनः सन्तः १२न १३नि १४मिपन्ति निमेषं न कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजभृत्या यथा दुष्टान् विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः १५पदेपदे स्थाने स्थाने १६सेतवः संबद्धाः सन्तः १७पाशिनः पापकृतां बाधकाः १८सन्ति भवन्ति ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नुचा शोचन्तः संदहन्तो अत्रतान् ।

इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिंक्नीं भूमनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । सम्ऽदहन्तः । अत्रतान् । इन्द्रद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिंक्नीम् । भूमनः । दिवः । परि ॥ ५ ॥

१पितुर्मातुः द्यावापृथिव्योः । ‘द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्’ (क्र. सं. १.१६४.३३) इत्यादिषु द्यावापृथिव्योर्मातापितृत्वाम्नानात् । द्यावापृथिवीभ्यां २ये सोमरश्मयः ३अध्या ४समस्वरन् अधिकं प्रादुर्भूता अभवन् ते ५ऋचा ऋत्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या ६शोचन्तः क्षीयमानाः ७अत्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् ८संदहन्तः सम्यग्विनाशयन्तस्ते रश्मयः ९इन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेषकारिणीम् । ‘के च’ (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इन्द्रेण द्विष्टां वा । १०असिंक्नीम् । रात्रिनामैतत् । रात्रिवारकृष्णरूपां ११त्वचम् । राक्षसमित्यर्थः^३ । १२मायया कर्मणा प्रज्ञया वा १३भूमनः विस्तृताद्भूलोकात् १४दिवस्परि शुलोकाच्च १५अप १६धमन्ति अपगतं कुर्वन्ति । अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।

अपानक्षासौ बधिरा अहासत ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रत्नात् । मानात् । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रासः । रभसस्य । मन्तवः । अप । अनक्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःऽकृतः ॥ ६ ॥

१श्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । स्तुतिनियमनाः २रभसस्य ३मन्तवः वेगमभिमन्यमानाः पुतादशाः ४ये सोमरश्मयः ५प्रत्नात् पुराणात्^४ ६मानात् अन्तरिक्षात् ७अध्या ८समस्वरन् सह प्रादुर्भूता अभवन् ताप्रह्मीन् ९अनक्षासः चक्षुर्वर्जिताः साधु पदार्थानामद्रष्टारो नराः १०बधिराः देवतास्तुति-श्रवणवर्जिताः पापकृतो^५ नरश्च ११अप १२अहासत तान् परित्यजन्ति । दक्षिनः श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु न परिजहति किंतु स्तुवन्ति । तदेवाह । १३ऋतस्य सत्यस्य १४पन्थां मार्गभूतमेषां गणं १५दुष्कृतः पापकृतो नराः १६न १७तरन्ति नोत्तारयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

सहस्रधारे विरते पवित्र आ वार्च पुनन्ति क्वयौ मनीषिणः ।

रुद्रास एषामिषिरासौ अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

१. ग-सोमतेजसाम्प्रेभ्यो । २. ग-त४-भ६-संगवर्जिताः; म७-संगतावर्जिताः । ३. म१(२)-राक्षसी* । ४. म६-पुरातनात् । ५. म१(२)-दुष्कृतः पापकृतः ।

सहस्रधारे । वि॒स्त॒ते । प॒वि॒त्रे । आ । वाच॑म् । पु॒न॒न्ति । क॒वयः । म॒नी॒षिणः ।

रु॒द्रा॒सः । ए॒षाम् । इ॒षि॒रा॒सः । अ॒द्रु॒हः । स्पर्शः । सु॒ऽअ॒ञ्चः । सु॒ऽदृ॒शः । नृ॒ऽक्ष॑सः ॥ ७ ॥

१कवयः क्रान्तकर्माणः अत एव २मनीषिणः प्राज्ञा ऋत्विजः ३सहस्रधारे अनेकधारोपेते ४वितसे कर्मणि विस्तृते ५पवित्रे शुद्धयुसादके सोमे वर्तमानां ६वाचं माध्यमिकाम् । सोमः खलु विश्वायसु-
ग्रभृतिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत्' (ऐ. ब्रा. १. २७) इति श्रवणात् ।
तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः । तदा सोमे वाक्तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम् ।
तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् ७आ ८पुनन्ति संस्कुर्वन्ति । स्तुवन्तीति यावत् । य उक्तगुणा
मरुतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां ९रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः १०स्पशः मध्यमया वाचा
वशिनी भवन्ति । कीदृशाः । ११इषिराः गमनशीलाः १२अद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मणि
किबौणादिकः । परैरहिंस्याः । १३स्वञ्चः शोभनाञ्चनाः अत एव १४सुदृशः सुदर्शनाः १५नृक्षसः नृणां
कर्मनेतृणां द्रष्टारः ॥

ऋ॒तस्य॑ गो॒पा न द॒माय॑ सु॒क्रतु॑स्त्री ष प॒वित्रा॑ हृ॒द्य॑न्तरा द॒धे ।

वि॒द्वान्त॑स वि॒श्वा भु॒र्वना॑भि पश्य॑त्यवाजु॒ष्टान् वि॒ध्यति॑ क॒र्ते अ॒व्र॒तान् ॥ ८ ॥

ऋ॒तस्य॑ । गो॒पाः । न । द॒माय॑ । सु॒ऽक्र॒तुः । त्री । सः । प॒वि॒त्रा । हृ॒दि । अ॒न्तः । आ । द॒धे ।
वि॒द्वान् । सः । वि॒श्वा । भु॒र्वना । अ॒भि । प॒श्य॒ति । अ॒व । अ॒जु॒ष्टान् । वि॒ध्य॒ति । क॒र्ते । अ॒व्र॒तान् ॥ ८ ॥

१ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य २गोपाः गोपायिता अत एव ३सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः ४न
५दमाय दम्माय^१ स्तम्भनाय न भवति । परैर्दम्भयितुं न शक्यत इत्यर्थः । किंच ६सः सोमः ७त्री ।
'शे'ञ्छन्दसि बहुलम्' इति लुक् । त्रीणि ८पवित्रा अग्निवायुसूर्यात्मकानि त्रीणि पवित्राणि ९हृद्यन्तः
हृदयस्यान्तः १०आ ११प॒धे आ॒दधा॒ति । स्वस्मिन् संगमयतीत्यर्थः । अपि च १२विद्वान् सर्वं जानातः
१३सः सोमः १४विश्वा १५भुवना सर्वाणि भुवनानि १६अभि पश्यति । ततः १७कर्ते । करोतेरीणादिकः
सप्रत्ययः । कर्मणि १८अजुष्टान् अभियान् अत एव १९अव्रतान् अयजमानान् २०अव २१विध्यति
अवाङ्मुखान् कृत्वा ताडयति । हिनस्तीति यावत् ॥

ऋ॒तस्य॑ तन्तु॒र्वित॑तः प॒वित्र॑ आ जि॒ह्वाया॑ अ॒ग्रे वरु॑णस्य मा॒यया॑ ।

धीरा॑श्चित्स॒मिर्नक्ष॑न्त आ॒शता॑त्रा क॒र्तम॑व प॒दात्य॑प्र॒भुः ॥ ९ ॥

ऋ॒तस्य॑ । तन्तुः । वि॒स्त॒तः । प॒वि॒त्रे । आ । जि॒ह्वायाः । अ॒ग्रे । वरु॑णस्य । मा॒यया॑ ।

धीराः । चि॒त् । तत् । स॒म॒ऽइ॒नक्ष॑न्तः । आ॒श॒त । अ॒त्र । क॒र्त॒म् । अ॒व । प॒दा॒ति । अ॒ग्र॒ऽभुः ॥ ९ ॥

१ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य २तन्तुः तनिता^२ ३पवित्रे अविवालयये दशापवित्रे ४विततः
विस्तृतः । यद्वा । पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः ५वरुणस्य ६जिह्वाया ७अग्रे ८मायया कर्मणा ९आ^३
आस्थितः^३ । वरुणजिह्वाय आपस्तिष्ठन्ति । तामु^४ सोमो वसतीति वसतीवर्याशुदकेषु^४ स्थित इत्यर्थः ।

१. ग-न दमाय । २. ग-तनिता अयं । ३. ग-त३-भ७-दुरास्थितः; त१-दुरास्थितः; त२. ४. ५. ६
दुरास्थितः; त७-दुरास्थितः; म१. २-दुरा दुरास्थितः; म४-दुरस्थितः; म६-दुरस्थित । ४. त-म६-तेषु ।
५. त-म२-भुदके ।

ततः षधीराश्रित् कर्मणि प्राज्ञा एव षतत् वरुणजिह्वाग्रस्थानं षसमिन्क्षन्तः । इन्क्षतिर्गतिकर्मा । संख्यामुवन्तः सन्तः षआशत स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्रामुवन् । यः पुनः षकर्तम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । कर्मणि षअप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् षअग्र अस्मिन्नेव लोके षअव षपदाति अवस्तान्नरके पतति नोपरि गच्छति । 'पद गतौ' । छेद्याद्यागमः । तस्मात्सर्वैरग्निष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति ॥ ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नवचं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसस्य कक्षीवत् आपं पवमानसोमदेवताकम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रम्यते—'शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुष्टमी' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्वर्त्यद्राज्यरुषः सिषासति ।

दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अव । चक्रदत् । वने । स्वः । यत् । वाजी । अरुषः । सिषासति ।

दिवः । रेतसा । सचते । पयःऽवृधा । तम् । ईमहे । सुऽमती । शर्म । सऽप्रथः ॥ १ ॥

स पवमानः सोमः षवने वननीये घसतीवर्षास्य उदके षजातः उत्पन्नः षशिशुर्न शिशुरिव षअव षचक्रदत् अवाङ्मुखं क्रन्दति । तदोदकमध्ये पतच्छब्दं करोति खलु । षयत् यदा षवाजी बलवानश्ववान् वा षअरूपः आरोचमानः । यद्वा । वाज्यश्व इव अरूपः । अर्तरूपश्च । गमनशीलः सोमः षस्वः स्वर्गलोकं षसिषासति संभक्तुमिच्छति । सनोतेः सनीडभाव आरम्भम् । 'सनोतेः' इति साहितिकं पठ्यम् । सोऽयं षपयोवृधा गवामोपधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन^१ रेतसा उदकेन सह षदिवः शुलोकात् षसचते पार्थिवं लोकं समवैति । षतं तादृशं प्रसिद्धं सोमं षसप्रथः सर्वतः पृथुतरं^२ धनादिना युक्तं षशर्म गृहं तद्वयं षसुमती । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । सुमस्था शोभनया स्तुत्या षईमहे याचामहे । ईमहे इति याच्याकर्मो । 'ईङ् गतौ' । दैवादिकः । छान्दसः श्वनो लुक् ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वाततु आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।

सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सुऽआततः । आऽपूर्णः । अंशुः । परिऽएति । विश्वतः ।

सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आऽवृता ।

समीचीने इति समऽईचीने । दाधार । सम् । इषः । कविः ॥ २ ॥

षदिवः शुलोकस्य षस्कम्भः विष्कम्भयिता संरोद्धा षधरुणः सर्वस्य धारकः । यद्वा । पृथिव्या धारकः । 'विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः' (अ. सं. ९.८९, ६) इत्याज्ज्ञानात् । तादृशः षस्वाततः सुषु सर्वत्र षविततः विस्तृतः अत एव षआपूर्णः^३ पात्रेषु संपूर्णः षयः षअंशुः सोमात्मकः षविश्वतः सर्वतः षपर्येति परिगच्छति । 'तिङ् चोदासवति' इति गतेर्निघातः । षसः सोमः षइमे षरोदसी यावापृथिव्यौ षआवृता संभजनीयेन कर्मणा षयक्षत् यजतु । स्वबलेन संयोजयतित्यर्थः । ततः सोऽयं षसमीचीने परस्परं संगते यावापृथिव्यौ षदाधार धारयाचकार । 'गुजादीनाम्' इत्याभ्यासस्य दीर्घः । अनन्तरं षकविः क्रान्तकर्मा षइषः अज्ञानि स्तोत्रभ्यः षसं प्रथच्छतु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

महिँ प्सरः सुकृतं सोम्यं मधुर्वी गव्यूतिरदितेऋतं यते ।

ईशे यो वृष्टेरित उस्त्रियो वृषापां नेता य इतऊतिऋग्मियः ॥ ३ ॥

महिँ । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्त्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतऽऊतिः । ऋग्मियः ॥ ३ ॥

वृक्तं सत्यभूतं यज्ञं यते गच्छते तस्मा इन्द्राय वृक्तं सुष्ठु संस्कृतं वसोम्यं सोममयं ममहि
महत् प्रभूतं मधु मधुररसं प्सरः भक्षणं पानीयं भवति । 'प्सा भक्षणे' । किंच अस्मभ्यं
प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् वदितेः^१ पृथिव्याः वगव्यूतिः मार्गश्च उर्वी विस्तीर्णो भवति । इन्द्रस्य
शतसहस्रसंख्याकैर्हिरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णो भवदित्यर्थः । ययः इन्द्रः इतः इमं लोकं
प्रत्यापतन्त्याः वृष्टेः ईशे ईश्वरो भवति । तथा उस्त्रियः । उस्त्रेति गोनाम । गोभ्यो हितः अपाम्
उदकानां वृषा वर्षकः यज्ञस्य^२ नेता^३ नायकः^४ इतऊतिः इममस्मदीयं यज्ञं प्रत्युतिर्गमनं यस्य स
तथोक्तः । इतो गच्छन् ययः इन्द्रः ऋग्मियः ऋगर्हः स्तोतव्यो भवति । तस्मा अयं सोमः
पातव्यो^५ भवतीति ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नभो' इत्येषा । सूत्रितं च—'तदु प्रयक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नभो
दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः ऋतस्य नार्भिरमृतं वि जायते ।

समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आत्मन्ऽवत् । नमः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नार्भिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सम्ऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । पेरवः ॥ ४ ॥

व आत्मन्वत् । 'अनो नुद' इति नुडागमः । आत्मवत् सारवत् घृतं पयः च नभः नभस
आदित्यरूपास्तोमः दुह्यते । किंच ऋतस्य यज्ञस्य नार्भिः । 'गृह बन्धने' । 'स्वमोर्नपुंसकात्'
(पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुप्त भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । नार्भिः^१
यज्ञस्य बन्धकम् अमृतम् उदकं च वि जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति । ततः सुदानवः शोभन-
स्तुतिहविर्दानवन्तो यजमानाः समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति^२
स्तुतिभिस्तर्पयन्ति । अथ नरः नेतारः पेरवः । 'पा रक्षणे' । 'मापोरित्वे रुन्' इति रुन्प्रत्ययः ।
सर्वस्य रक्षकाः सोमरश्मयः हितं निहितम् अव अवस्ताद्वर्तमानं पार्थिवमुदकं मेहन्ति वर्पयन्ति ।
'मिह सेचने' । भौवादिकः । यद्वा । हितमुदकं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं मनुषे पिन्वति त्वचम् ।

दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन लोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । लोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ ५ ॥

१. ग-त३-म१.२.४.७-मक्षणीयं । २. त-भ२-या; भ१-या द्यावा; सु-अदितेः अदीनायाः ।
३. ग-त३-म१.२.४.५.७-नेता सर्वस्य । ४. ग-जगतः । ५. ग-दातव्यो । ६. ग-म१.६.७-
नार्भिः; त४-नार्भिः । ७. म१(२)-स्तुतिभिः प्रीणन्ति प्रीणयन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति ।

१८मिणा वसतीवर्यादीनामुदकानां संधेन १सचमानः १अंशुः सोमः १अरावीत् शब्दं करोति । किंच स सोमः १देवाव्यम् । 'अव रक्षणे' । 'अवितृस्तृतन्त्रिम्य ईः' इति ईप्रत्ययः । देवानां पालयित्री १स्वचम् आत्मनः शरीरं १मनुषे मनुष्याय यजमानाय १पिन्वति सिद्धति । पात्रेषु क्षरतीति यावत् । अपि च १अदितेः अदीनायाः पृथिव्याः १उपस्थे समीप ओषधीषु तं १गर्भम् १आ १वधाति सुधामयैः किरणैर्विदधाति । १येन गर्भेण वयं १तीकं दुःखनाशकं पुत्रं १व १तनयम् । तनोति कुलमिति तनयः पौत्रः । तं १व १धामहे दध्महे धारयामः । वधातेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ३१ ॥

सहस्रधारेऽव ता असृश्वतस्तृतीयै सन्तु रजसि प्रजावतीः ।

चतस्रो नामो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे । अव । ताः । असृश्वतः । तृतीयै । सन्तु । रजसि । प्रजावतीः ।

चतस्रः । नामः । निहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

१सहस्रधारे बहुदधारे १तृतीये १रजसि लोके स्वर्गे वर्तमानाः १असृश्वतः परस्परमसक्ताः १प्रजावतीः उत्पादितप्रजावत्यः सोमस्य स्वभूताः १ताः १अव १सन्तु अवस्तापृथिव्यां पतन्तु । कास्ता इत्याह । १चतस्रो १नामः तपसो^१ बाधिकाः सोमस्य संबन्धिन्यश्वतस्रो दीप्तयः कलाः १दिवः शुलोकात् १अवः अवस्तात् १निहिताः सोमेन स्थापिताः ताः १घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य व्यावयिज्यः सत्यः १हविः सोमादिलक्षणं १भरन्ति देवानां प्रयच्छन्ति । तथा^२ १अमृतं गोष्वोषधीषु च पयोरूपं सुधारूपं च भरन्ति प्रक्षिपन्ति ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत्सिपासति सोमो मीढ्वान् असुरो वेद भूमनः ।

धिया शमी सचते सेमभि प्रवद्विस्कर्बन्धमव दर्षदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिपासति । सोमः । मीढ्वान् । असुरः । वेद । भूमनः ।

धिया । शमी । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रवत् । दिवः । कर्बन्धम् । अव । दर्षत् । उद्रिणम् ॥ ७ ॥

१श्वेतं दीप्यमानं शुक्लं १रूपं १कृणुते तदा करोति १यत् यदा १सिपासति स्वर्गं संभक्तुमिच्छति । सोमे पात्राण्यागते सति तत्तेजसानुरञ्जितानां तेषां श्वेतं रूपं भवति । ततः १मीढ्वान् । 'मिह सेचने' । अस्मात् कसौ 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वान्' इति निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । कामानां सेक्ता १असुरः प्राज्ञो बलवान् वा १सोमः १भूमनः बहुधनानि १वेद स्तोत्रभ्यो^३ दातुं जानाति । प्रयच्छतीति यावत् । १स १ईम् । 'सोऽचि लोपे चेत' इति सुलोपः । सोऽयं १धिया प्रज्ञानेन १प्रवत् प्रकृष्टानि १शमी । द्वितीयायाः पूर्वस्वर्णदीर्घः । कर्माणि १अभि १सचते अभितः समवैति । किंच १दिवः अन्तरिक्षात् १उद्रिणम् उदकवन्तं १कवन्धं^४ मेघम् । कवन्धशब्देन^५ मेघोऽभिधीयते । तारस्थ्यात्ताच्छब्दमिति । मेघम् १अव १दर्षत् अवदारयति । विवृतद्वारं करोति । मेघं विद्वार्यान्तरिक्षात् वृष्टिं करोतीत्यर्थः ॥

अथ श्वेतं कुलशं गोभिरुक्तं कार्मुन्ना वाज्यक्रमीत् ससवान् ।

आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कुक्षीर्वते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

१. ग-सु-नमसो; त३-म१.२.५.६-तमसो; म७-नमसो । २. त-म१-यथा । ३. ग-पातृभ्यः । ४. त३.५-म-कवन्ध । ५. त-म-कवन्ध ।

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

१अध अथानन्तरं १श्वेतं संगति सोमसंसर्गात् श्वेतवर्णं १गोभिः उदकैः १अक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं
१ससवान् संभजन् सोमः १आ १अक्रमीत् आक्रमते । १कार्ष्मन् १कार्ष्मण्यशब्दः काष्ठावचनः । आजि
धावन्तो शोदारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां १वाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत्
आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय १देवयन्तः देवानिच्छन्त
ऋत्विजः १मनसा १आ १हिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र १शतहिमाय बहुगमनाय
१कक्षीवते स्तोत्रकारिण एतन्नामकायर्षये सोमः १गोनां गाः पशून् प्रेरयति । 'गोः पादान्ते' (पा.
सू. ७. १. ५७) इति जुडागमः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे पठ्यते ॥

अद्भिः सोमं पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।

स मुज्यमानः कविभिर्मदिन्तम् स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मुज्यमानः । कविभिः । मदिन्ऽतम् । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे १पवमान पवित्रेण पूयमान हे १सोम १अद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैः १पपृचानस्य संपृच्य-
मानस्य १ते तव १रसः १अव्यः अवेः १वारं वारं दशापवित्रं १वि १धावति विविधं प्राप्नोति । ततो
हे १मदिन्तम् मादयितुम् हे १पवमान सोम एवं १कविभिः क्रान्तकर्मभिर्ऋत्विग्भिः १मुज्यमानः
पूयमानः सन् १इन्द्राय १पीतये इन्द्रस्य पानार्थं १स्वदस्व प्रियरसो भव ॥ ॥ ३२ ॥

'अभि प्रियाणि' इति पञ्चमष्टमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथानुक्रम्यते—'अभि प्रियाणि पञ्च कविः' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि युहो अधि येषु वर्धते ।

आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नाधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहितः । नामानि । युहः । अधि । येषु । वर्धते ।

आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

१चनोहितः । चन इत्यञ्जनाम् । चायतेरसुनि चन इत्यौणादिकसूत्रेण निपातितः । चनसेऽज्ञाय
हितः यद्वा हिताङ्गः सोमः १प्रियाणि जुगतः प्रीणयितुं १नामानि गमनशीलानि साम्युदकानि
१अभि १पवते अभितः करोति । १येषु अन्तरिक्षस्थितेषुदकेषु १युहः महानयं सोमः १अधि १वर्धते
अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति । ततः १बृहन् महान् सोमः १बृहतः महतः
परिवृढस्य १सूर्यस्य १विष्वञ्चं विष्वग्गमनम् १अधि उपरि १रथं १विचक्षणः सर्वस्य विग्रहा सन्
१आ १अरुहत् आरोहति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति ॥

१. म१(२)—सोमः कार्ष्मन् । २. त२-म१-७—'कार्ष्मन्' नास्ति । ३. म१—प्रियतमो । ४. ग-
म२—विष्वग्गामिनं रथं; त४-म१—विष्वग्गामनरथं; म७—विष्वग्गान् चनं युहः; म१(२)—गमनसा चनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वृक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।

दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वृक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाभ्यः ।

दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

वृक्तस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य वृजिह्वा मुख्यत्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः प्रियं प्रियकरं मधु मदकरं रसं पवते क्षरति । कीदृशः । वृक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्ता । अस्याः धियः एतस्य कर्मणः पतिः पालयिता अदाभ्यः रक्षोभिर्हिसितुमशक्यः पुत्रः यजमानः पित्रोः मातापित्रोः अपीच्यम् अन्तर्हितं यत् नाम । तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं तत् तृतीयं नाम दिवः शुभोक्तस्य रोचने दीप्यमाने सोमेऽभिपूयमाणे सति अधि दधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रव्यावहारिकनाम्नी प्रभाष्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बोधायनेनोक्तम् (बौ. गृह्यशेष. १.११.४-७) ॥

अव द्युतानः कलशा अचिक्रदन्मृमिर्येमानः कोश आ हिरण्यये ।

अभीमृतस्य दोहना अनुषतार्धि त्रिपृष्ठ उषसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृमिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनुषत । अधि । त्रिपृष्ठः । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

वृधुतानः । 'द्युत दीप्तौ' । दीप्यमानः नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः हिरण्यये हिरण्यये कोशे अधिपवणचर्मणि^१ । तस्य हिरण्ययत्वं 'हिरण्यपाणिर्भिषुणोति' इति हिरण्यसंबन्धात् । तादृशे कोशे येमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् । नियम्यमानः सोमः । ततः^२ ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य दोहनाः दोग्धार ऋत्विजः ईम् एनं सोमम् अभि अनुषत अभिष्टुवन्ति । 'प्रावाणो वसा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ४.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मण एषां दोग्धत्वमभिहितम् । सोमः कलशान् द्रोणाभिधानान्^३ प्रति अव अचिक्रदत् अवक्रन्दति शब्दायते । ततः त्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादिस्वादुत्तरपदान्तोदात्तरत्वम् । तादृशः सोमः उषसः अधि यागाहनि वि राजति । 'अधिशीङ्स्थासां' (पा. सू. १. ४. ४६) इति द्वितीया । तेजहःसु विशेषेण दीप्यते । यद्वा । राजतिरन्तर्णीतण्यर्थः । अहानि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन्नोदसी मातरा शुचिः ।

रोमाण्यव्या समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिभिः । सुतः । मतिभिः । चनः । उहितः । प्ररोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ।

रोमाणि । अव्या । समया । वि । धावति । मधोः । धारा । पिन्वमाना । दिवेदिवे ॥ ४ ॥

१. त१.२.५.७-स्तुतः; त३.४-अ१.५.७-स्तुतीः; म६-स्तुतिः । २. ग-अभिषव^०; त३-म१.२-अधिषव^० । ३. ग-पवमानः; त३-म१.२.६.७-ते तव; त४-तेनाव; म१(२)-तेन च । ४. त३.४-द्रोणानभिधानान्; म६-द्रोणकलशभिधानान् ।

वमतिभिः । 'मन ज्ञाने' । 'मन्त्रे वृषेषपचमन' इति किञ्चुदात्तः । स्तुतिभिः वमतिभिः प्रावभिश्च वसुतः अभिषुतः वचनोहितः चनसे अन्नाय हितः हितान्नो वा वमतरा मातरौ अगतौ निर्मात्र्यौ वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वप्ररोचयन् स्वतेजसा प्रकाशयन् अत एव वसुचिः दीप्यमानः पूर्वविद्यः सोमः अय्यानि^१ अविवभवानि वरोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि वसमया अभितः समीपे ववि वधावति विशेषेण क्षरति । किंच वपिन्वमाना अग्निः सिच्यमाना वमधोः मदकरस्य सोमस्य वधारा वदिवेदिवे अन्वहं दीर्घसत्रेषु पवित्राण्युभयतः पवते ॥

परिं सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।

ये ते मदा आह्वनसो विहायस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मधम् ॥ ५ ॥

परिं । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृभिः । पुनानः । अभि । वासय । आशिरम् ।

ये । ते । मदाः । आह्वनसः । विहायसः । तेभिः । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मधम् ॥ ५ ॥

हे वसोम वस्वस्तये अविनाशाय वपरि वप्र वधन्व पात्राणि परितः प्रगच्छ^२ । धविगंत्यर्थः । किंच वनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः वपुनानः पूयमानस्त्वम् वआशिरम् आश्रयणं क्षीरादिकम् वअभि ववासय आच्छादय । संयोजयेति यावत् । वआह्वनसः । 'आह्वनवन्तो वचनवन्तः' (निरु. ४.१५) इति यास्कः । शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तारोऽभिहन्यमाना अभिपूयमाणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा वविहायसः । महन्नामैतत् । महान्तः वते त्वदीयाः वधे वमदाः मदहेतवो रसाः सन्ति वतेभिः तैः सोमैरस्माभिर्दीयमध्वैः^३ वमधं मंहनीयं धनमस्मभ्यं वदातवे दातुम् वइन्द्रं वचोदय प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपलसास्त्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यायाव्याहृतप्रज्ञः सप्तमस्य द्वितीयकम् ।

अध्यायं सायणामात्यस्तृतीयं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'धर्ता' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । 'धर्ता' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

हरिः सृजानो अत्यो न सत्त्वभिर्वृथा पाजोसि कृणुते नदीष्व ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुमाद्यः । नृभिः ।

हरिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्त्वभिः । वृथा । पाजोसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

पूयते । कीदृशः सोमः । पृकृत्यः कर्तव्यः । शोध्य इत्यर्थः । वरसः रसात्मको देवानां दक्षः बल-
प्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थाय । तथा नृभिः नेतृभिर्कृत्विग्भिः अनुमाद्यः अनुमद-
नीयः स्तुत्यो वा हरिः हरितवर्णः सत्त्वभिः प्राणिभिः सादिभिः सृजानः सृज्यमानः अत्यो
न अश्व इव स यथा शिक्षितो वृथा अनायासेन गच्छति तद्वत् वृथा अप्रयत्नेन पाजांसि बलानि
स्वीयान् वेगान् कृणुते कुरुते । नदीषु वसतीवरीषु । ताभिरित्यर्थः । आ सिक इति शेषः । अयम्
अभिपवसमयाभिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गर्भस्त्योः स्वः । सिषासन्नथिरो गविष्टिषु ।

इन्द्रस्य शुष्ममीर्यन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गर्भस्त्योः । स्वः । सिषासन् । रथिरः । गोऽईष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईर्यन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिऽभिः ॥ २ ॥

अयं सोमः पवमानः हस्तयोः आयुधा आयुधानि शूरो न शूर इव धत्ते धारयति ।
पृकृत्यः स्वर्गसुखसाधनं यश्च वा सिषासन् संभक्तुमिच्छन् रथिरः रथवान् । रथादिरचप्रत्ययः ।
गविष्टिषु यजमानस्य गवामेपणेषु सत्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । इन्द्रस्य शुष्मं
बलम् ईर्यन् प्रेरयन् इन्दुः सोमो देवः अपस्युभिः कर्मैच्छुभिः मनीषिभिः मेधाविभिर्कृत्विग्भिः
हिन्वानः प्रेर्यमाणः अज्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।

प्र णः पिन्व त्रिद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विश ।

प्र । नः । पिन्व । त्रिऽद्युत् । अत्राऽइव । रोदसी इति ।

धिया । न । वाजाँ । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानस्त्वं तविष्यमाणः वर्धयितव्यमाणः सन् इन्द्रस्य जठरेषु
ऊर्मिणा प्रभूतया धारया आ विश । जठरप्रदेशस्य बाहुल्याद्बहुवचनम् । नः अस्मदर्थं त्रिद्यु-
दभ्रेव अत्राणीव सा यथा दोग्ध्यभ्राणि तद्वत् प्र पिन्व ध्रुक्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ । किंच
धिया कर्मणा न इदानीम् । नेति संप्रत्यर्थे । शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् वाजान् अश्वानि
उप समीपे मासि निर्मांसि ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वः । दशः । ऋतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।

यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

वश्वित्य जगतः पराजा स्वामी सोमः स्वर्दशः स्वर्गद्रष्टुः सर्वद्रष्टुर्वा ऋतस्य सत्यभूतस्ये-
न्द्रस्य । मनुष्यवाक्यनृतशब्दप्रतियोगिकस्य ऋतशब्दस्य^१ देवार्थः^२ । तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परि-
गृह्यते^३ । तस्य ऋषीति मतिं कर्म वा ऋषिषाद् ऋषीणामतीन्द्रियद्रष्टृणामभिभविता । महर्षेण
स्वयमपि^४ ऋषिश्रेष्ठत्वादिति^५ भावः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः ’
(ऋ. सं. ९. ९६. ६) इति । ईदृशः सोमः ऋषीवशात् अकामयत्^६ इन्द्रस्य^७ कर्म । ष्यः सोमः सूर्यस्य
देवस्य ऋषिरेण क्षेपकेण रश्मिना ऋज्यते । असमष्टकाव्यः अन्यैः कविभिरव्याप्तकर्मा सोमः
मतीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां पिता पालकः स्वामी भवतीति शेषः । यद्वा । यो मतीनां पिता
असमष्टकाव्यश्च सन् ऋज्यते सः ऋज्यते इति संबन्धः ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्ये वृषभः कर्निक्रदत् ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षसि । अपाम् । उपस्ये । वृषभः । कर्निक्रदत् ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तमः । यथा । जेषाम । समस्ये । त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं वृषेव यूथा^१ यूथानि वृषभ इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् कोशं कोशवत्
रसधारकं^२ कलशं परि^३ अर्षसि परिगच्छसि । कुत्रस्थः सन् । अपामुपस्ये अन्तरिक्षे । कीदृशः
सन् । वृषभः वर्षिता ऋनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् । सः त्वं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे ।
मत्सरिन्तमः मादयितुमस्त्वम् । यथा वयं जेषाम जयेम समिथे संग्रामे त्वोतयः त्वया
रक्षिताः सन्तः ॥ १ ॥

‘ एष प्र कोशे ’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एषः ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रदुदिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुषा घृतश्रुतो वाश्रा अर्षन्ति पर्यसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुषः । वपुऽतरः ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । सुदुषाः । घृतश्रुतः । वाश्राः । अर्षन्ति । पर्यसाऽइव । धेनवः ॥ १ ॥

एषः अयं सोमः मधुमान् मधुररसः कोशे द्रोणकलशे प्र अचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते ।
कीदृश एषः । इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः । बलकरत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधनत्वात् वज्रोपचारः ।
एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधने । तथा वपुषः बीजानां वपुः अन्यस्मात् वपुष्टरः
अतिशयेन वृत्ता । बीजावापस्य सोमकर्तृत्वात् ‘ सोमो वै रेतोधाः ’ (तै. सं. २. १. १. ६) इति
श्रुतेः । ईम् अस्य ऋतस्य सत्यफलस्य सोमस्य । धारा इति शेषः । ताः अभि अर्षन्ति
अभिगच्छन्ति । कीदृश्यस्ताः । सुदुषाः सुदु दोषयः फलानां घृतश्रुतः उदकस्य रसस्य वा
क्षारयुष्यः वाश्राः शब्दयन्त्यः । किमिव । पर्यसा युक्ता वाश्राः धेनवः इव इति ॥

१. त३.म७-‘ शब्दस्य देवार्थः; म६-‘ शब्दस्येवार्थः । २. त-सु-प्रतिगृह्यते । ३. ग-स्वयं
ऋषिषापि श्रेष्ठत्वादिति । ४. ग-कामयते । ५. ग-त१.५.७-म१.२.७-‘ यूथा ’ नास्ति । ६. ग-हविषः
संधारकः; त-म६-रसं धारकः; म१.७-रवधारकः ।

स पूर्यः पवते यं दिवस्परि^१ श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः ।

स मध्व आ युवते वेविजान इत्कृशानोरस्तुर्मनसाह विभ्युषा ॥ २ ॥

सः । पूर्यः । पवते । यम् । दिवः । परि^१ । श्येनः । मथायत् । इषितः । तिरः । रजः ।

सः । मध्वः । आ । युवते । वेविजानः । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अहं । विभ्युषा ॥ २ ॥

१सः सोमः १पूर्यः प्रतनः १पवते पूयते । अभिपूयत इत्यर्थः । १यं सोमं १दिवः शुलोकात् १श्येनः १इषितः स्वमात्रा प्रेषितः^१ सन् १परि १मथायत् पर्यमन्नात् १तिरः तीर्णं तिरस्कुर्वन् । किम् । १रजः तृतीयं लोकम् । १सः एव सोमः १मध्वः मधुररसं सोमम् १आ १युवते यौति पृथक्करोति शुलोकात् । स्वयं १वेविजान १इत् चलन् अग्रे गच्छन् १कृशानोः सोमपालस्य १अस्तुः शरक्षेप्तुः सकाशात् १विभ्युषा भीतेन १मनसाह^२ । मध्व आ युवत इति संबन्धः । कृशानोः सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं—'कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः' (ऐ. ब्रा. ३. २६) ॥

ते नः पूर्वीस उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।

ईक्षेण्यासो अह्यो^३ न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्विः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वीसः । उपरासः । इन्दवः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोमते ।

ईक्षेण्यासः । अह्यः । न । चारवः । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःऽहविः ॥ ३ ॥

१ते वक्ष्यमाणाः १पूर्वीसः पूर्वे १उपरासः । उपरता अत्रेत्युपराः । तादृशाः १इन्दवः सोमाः १महे महते १गोमते १नः सद्यं १वाजाय अन्नाय अन्नलभार्थं १धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशा इन्दवः । १ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः^३ संदर्शनीयाः १अह्यो १न । अह्यः स्त्रिय आहननात् । ता इव सुवेपाः स्त्रिय इव १चारवः रमणीयाः । त^४ इत्युक्तं क इत्याह । १ये इन्दवः १ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तावकमन्त्रजातं १हविर्विः सर्वमपि हविर्जातं च १जुजुषुः सेवन्ते ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः ।

इनस्य यः सदर्ने गर्भमादधे गवामुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुतः ।

इनस्य । यः । सदर्ने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुब्जम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥ ४ ॥

१अयम् १इन्दुः सोमः १नः अस्मान् १वनुष्यतः हन्तुमिच्छतः शत्रून् १विद्वान् जानन् हन्तुं १वनवत् हन्तुं तान् । केन साधनेन । १सत्राचा सहाञ्जता १मनसा । कीदृशः । १पुरुष्टुतः बहुभिः स्तुतः । १यः सोमः १इनस्य ईश्वरस्याग्नेः १सदर्ने स्थाने भूसौ वेद्यां वा वर्तमानः १गर्भमादधे धारयत्योषधीषु । १यश्च १गवाम् अस्मदीयानां शत्रुभिरपहतानाम् १उरुब्जं प्रभूतानामपां पयसां जनकं १व्रजम् १अभ्यर्षति गच्छति । स वनवदिति ॥

चक्रिर्दिवः पवते कृत्वा यो रसो महौ अदब्धो वरुणो हरुग्यते ।

असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कर्निकदत् ॥ ५ ॥

१. ग-म१.७-प्रेरितः । २. त-नमसा सह; त३-भ२.७-मनसा सह; भ६-नमसा सह; सु-मनसा अह सह । ३. ग-त१.३.४.७-म१.४.७-ईक्षणीयाः नास्ति । ४. त१.२.४.५-यत ।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्यः । रसः । महान् । अदब्धः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । युथे । वृषऽयुः । कनिकदत् ॥ ५ ॥

वचक्रिः सर्वस्य कर्ता वृक्षस्यः कर्मण्यः वरसः रसात्मकः महान् गुणैरधिकः अदब्धः
अहिंस्यः हुरुक् कुटिलं यते गच्छते । इतस्ततः परिचरत इत्यर्थः । तदर्थं वदिवः सकाशात् पवते
पूयते । अन्तरिक्षस्थाहशापवित्रादित्यर्थः । किंचासौ सोमः असावि सूयते । कदा । वृजनेषु अरिष्टेषु
सत्सु तत्परिहारार्थम् । कीदृशः सः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः यज्ञियः यष्टव्यः अत्यो न अश्व
इव यूथे वडवायूथे स यथा वृषयुः सन् शब्दं करोति तद्वदसौ वृषभो रसस्य वर्णिता वनिकदत्
शब्दं कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

‘प्र राजा वाचम्’ इति पञ्चर्वमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र राजा’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।

गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

वराजा राजमानोऽयं सोमोऽभिषूयमाणः सन् वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् असिष्यदत्
प्रस्यन्दते । तथा अपः वसतीवरीः वसानः आच्छादयन् गाः स्तुतीः अभि इयक्षति
अभिगच्छति । इयक्षतिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्य सोमस्य रिप्रम् अनुपादेयत्वेन पापरूपम्
अभिषुतवल्लीशकलादिरूपम् अविः अविरोमनिर्मितं दशापवित्रं तान्वा स्वीयेन वक्षेण गृभ्णाति
गृह्णाति शोधनसमये । पश्चात् शुद्धः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोम परि पिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।

पूर्वीर्हि ते सुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । सिच्यसे । नृऽभिः । नृऽचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वीः । हि । ते । सुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं नृभिः नेतृभिर्नृचक्षिभिः परि पिच्यसे अभिषूयसे । तथा
हे सोम नृचक्षाः नृणां यष्टूणामनुग्रहेण द्रष्टा ऊर्मिः प्रेर्यमाणः प्रवृद्धो वा कविः मेधावी च एवं
वने उदके अज्यसे प्रेर्यसे । पूर्वीः बह्वयः हि ते सुतयः मार्गाश्छिद्राणि सन्ति यातवे
यातुम् । अल्पस्य सोमस्य अपरिमितसुतिगमनासंभववात्स्य बाहुल्यमाह । चमूषदः अभिषवण-
फलकयोः सीदतः सहस्रम् अपरिमिताः अश्वाः व्यासाः हरयः हरितवर्णा अंशवः सन्ति ।
अथवा । इन्द्राय परिपिच्यस इत्युक्त्वादिन्द्रप्राप्तौ मार्गसाधनयोः सन्नाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः ।
ते पुरातन्यः सरण्यः सन्तीन्द्रं प्रति यातुम् । तथा सहस्रसंख्याका हरितवर्णा अश्वाश्च सन्ति
चमूषदस्तवेति ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।

ता ई हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणि याचन्ते सुम्नं पर्वमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।

ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पर्वमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वसमुद्रियाः । समुद्रसाधनत्वात् समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः । अप्सरसः काश्चन । अन्तः यज्ञमध्ये । आसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वसतीवर्यः । मनीषिणं मेधाविनं । सोमम् । अभि । अक्षरन् अभिपूयमाणं सोममभिक्षरन्ति । ताः एता आपः । ईम् एनं । हर्म्यस्य हर्म्यवत्सुखरस्य यागगृहस्य । सक्षणिं सेचनशीलं । हिन्वन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा । पर्वमानं सोमम् । अक्षितम् अक्षिणं । सुम्नं सुखं । याचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रायं भावः । काश्चनाप्सरसः सोमं राजानं मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गादागत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रसानाददते । स्वरसेन वर्धयन्ति तं सुखं च याचन्त इति ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित्स्वर्जिद्विजित्पवते सहस्रजित् ।

यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्टं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।

यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्टम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

नः अस्माकं । गोजित् गवां जेता तथा । रथजित् रथस्य जेता । हिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता तथा । स्वर्जित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता । अजित् अपां जेता । सहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य जेता । सोमः । पवते पूयते । यं । देवासः देवाः । चक्रिरे कृतवन्तः । किमर्थम् । पीतये पानाय । कीदृशं सोमम् । मदं मदकरं । स्वादिष्टं स्वादुतमं । द्रप्सं रसात्मकम् । अरुणम् अरुणवर्णं । मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पर्वमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।

जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पर्वमानः । अस्मयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।

जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥ ५ ॥

हे । सोम । एतानि पूर्वमन्त्रोक्तानि गवादीनि । द्रविणानि धनानि । सत्यानि । कृण्वन् कुर्वन् । पर्वमानः पूयमानः । अर्षसि पवसे । जहि च । शत्रुं यः अस्मच्छत्रुः । अन्तिके समीपे । दूरके अत्यन्तं दूरे देशे । च वर्तते तं जहि । तथा । उर्वी । गव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् । अभयं । च । नः । अस्माकं । कृधि कुरु ॥ ३ ॥

‘अचोदसः’ इति पञ्चर्षं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अचोदसः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

अचोदसो नो धन्वन्तिवन्दवः प्र सुवानासो बृहदिवेषु हरयः ।

वि च नशन्न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्सदिवेषु । हरयः ।

वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । सनिषन्त । नः । धियः ॥ १ ॥

वअचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरितः । वइन्दवः सोमाः । वनः अस्माकं । वप्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वन्तिर्गतिकर्मा । कुत्र । वबृहदिवेषु प्रभूतदीप्तिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहदिवकुलजेषु मध्ये । न इति संबन्धः । कीदृशा इन्दवः । वसुवानासः सूयमानाः । वहरयः हरितवर्णाः । किंच वनः^१ अस्मर्थः^२ ये च वइषः अन्नस्य वअरातयः अदातारः सन्ति ते वच ववि वनशन् विनश्यन्तु । तथा वअर्यः अरयोऽपि वनशन्त^३ विनश्यन्तु^३ । वसनिषन्त संभजन्तु च वनो वधियः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मत्प्रियभूता वा ॥

प्र णो धन्वन्तिवन्दवो मदच्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।

तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिहृति वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । मदच्युतः । धना । वा । येभिः । अर्वतः । जुनीमसि ।

तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिहृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥ २ ॥

वप्र^२ धन्वन्तु प्रगच्छन्तु^३ वनः अस्माकम् । वइन्दवः सोमाः । वमदच्युतः मदस्त्राविणः । ववा अथवा^४ । किंचेत्यर्थः^५ । वधना धनान्यपि प्र धन्वन्तु । वयेभिः यैः सोमैः । वअर्वतः बलघतः शत्रोः समीपं । वजुनीमसि जुनीमः प्राप्नुमः । वकस्य वचित् कस्यापि वमर्तस्य मनुष्यस्य प्रबलस्य वपरिहृतिं परितो बाधां । वतिरः तिरस्कुर्वन्तो ववयं वधनानि गवादिरूपाणि वविश्वधा सर्वदा वभरेमहि बिभ्रयाम ॥

उत स्वस्या अरात्या अरिर्हि ष उतान्यस्या अरात्या वृको हि षः ।

धन्वन्न तृष्णा समरीत तां अभि सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्याः । अरात्याः । अरिः । हि । सः । उत । अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । सः ।

धन्वन् । न । तृष्णा । सम् । अरीत । तान् । अभि । सोम । जहि । पवमान । दुः । आध्यः ॥ ३ ॥

वउत अपि च वसः सोमः । वस्वस्याः । वअरात्याः । स्वीयस्य शत्रोः^६ । वअरिः अभिगन्ता हननाय । वउत अपि च वसः सोमः । वअन्यस्याः । अस्मदीयायाः । वअरात्याः । अस्मच्छत्रोः । ववृको । वहि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । धन्वन्न वतृष्णा । धन्व निरुद्धको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णेव सा यथा तं वसमरीत प्राप्नोति तद्वत् वतान् उभयविधान्^७ शत्रून् वजहि^८ ॥

१. तप-नोस्मार्थः; म६-नोस्माकं । २. ग-त१.२.५.७-म२.६-नश्यन्तु; त३.४-नशन्त नश्यन्तु । ३. म१.७-‘प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु’ नास्ति । ४. ग-म१(२)-‘अथवा’ नास्ति । ५. त-मु-किंचिदित्यर्थः । ६. त-म६-मु-शत्रोः समीपं । ७. ग-तान् शत्रून्भि समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धोस्तान् शत्रून् जहि ।

दिवि ते नामा परमो य आददे पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्रयस्त्वा बप्सति गोरधि त्वच्यप्सु त्वा हस्तैर्दुदुहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नामा । परमः । यः । आऽददे । पृथिव्याः । ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिपः ।

अद्रयः । त्वा । बप्सति । गोः । अधि । त्वच्य । अप्सु । त्वा । हस्तैः । दुदुहुः । मनीषिणः ॥ ४ ॥

हे सोम एते तव सः परमः उत्तमोऽशो एदिवि दिवः एनामा नामौ शुलोकस्य नाभिस्थानीये देशे । अथवा नामौ वृष्ट्यादर्थन्धके दिवि शुलोके । वर्तते एव एवाददे आदत्ते हविर्देवतारूपः सन् । एते तव शुलोकस्थाशस्यावयवाः एपृथिव्याः एसानवि ससुक्ष्मैरे देशे पर्वतादिप्रदेशे एक्षिपः क्षिप्ताः सन्तः एरुरुहुः रोरुन्ति । एत्या स्वां शुलोकस्थसोमांशभूतम् एअद्रयः प्रावाणः एबप्सति मक्षयन्ति । बप्सतिरलिकर्मा । कुत्र । एगोरधि एत्वधि । अर्धाति सप्तम्यर्थानुवादी । आनहुहेऽधिपवणचर्मणीत्यर्थः । यद्यपि इदानीन्तनाः कृष्णाजिनेऽभिपुण्वन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिसीते तस्याधिपवणचर्म इति सूत्रान् मानसाधनस्यैव गोचर्मणः अधिपवणचर्मत्वाभिधानाद्विरोधः । एत्या स्वां तथा एअप्सु यस्तीवरीषु एदुदुहुः दुहन्ति । अग्निराह्वाव्य दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । अप्सूदकेषु रसेषु निमिसेषु दुदुहुः । कैः साधनैः । एहस्तैः । ‘हस्तो हन्तेः’ (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । के । एमनीषिणः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ॥

एवा त इन्दो सुभ्वं सुपेशंसं रसं तुञ्जन्ति प्रथमा अभिश्रियः ।

निर्दनिदं पवमान नि तारिष आविस्ते शुष्मो भवतु प्रियो मदः ॥ ५ ॥

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशंसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमाः । अभिऽश्रियः ।

निर्दम्ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र ‘अद्रयस्त्वा बप्सति’ इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे एहन्दो सोम एव एवमिदानीं-क्रियमाणप्रकारेण एते तव सुभ्वं शोभन्भवन् एसुपेशंसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूपं एरसं एप्रथमाः प्रथममेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । एप्रथमाः मुख्याः । प्रावाणोऽध्वर्यवो वा एअभिश्रियः अभिश्रयन्तः सन्तः एतुञ्जन्ति प्रेरयन्ति । हे एपवमान एनिर्दनिदम् अस्मिन्दकं सर्वमपि शत्रुं एनि एतारिषः विनाशय । एते तव एशुष्मः बलकरः एप्रियः प्रियभूतः एमदः मदकरो रसः एआविः एभवतु ॥ ॥ ४ ॥

‘सोमस्य धारा’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्प जागतं पवमानसोम-देवताकम् । तथा चातुक्रान्तं—‘सोमस्य वसुभारद्वाजः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।

बृहस्पते र्वथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सर्वनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।

बृहस्पतेः । र्वथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सर्वनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

एसोमस्य अभिष्यमाणस्य एधारा एपवते श्रोतते । कीदृशस्य सोमस्य । एनृचक्षसः नृणां यजमानानां ब्रह्मः । स च एऋतेन यज्ञेन एदेवास् सोमभाज इत्यादीन् एहवते । कुत्र । एदिवस्परि

द्युलोकस्योपरि वर्तमानान् । ऽबृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः ऽरवथेन शब्देन स्तोत्रेण ऽवि ऽदिद्युते विद्योतते । ऽसमुद्रासो ऽन समुद्रा इव पृथिवीं ऽसवनानि यज्ञसंबन्धीनि ऽविच्यत्तुः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन् अघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।

मघोनामार्युः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयः ऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युमान् । मघोनाम् । आर्युः । प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

हे ऽवाजिन् अन्नवन् सोम ऽयं ऽत्वा त्वाम् ऽअघ्न्याः अहननीया गावः ऽअभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् ऽअयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्यमेव पाणिना हतं संस्कृतं ऽयोनि स्थानम् ऽआ ऽरोहसि ऽद्युमान् दीप्तः सन् । 'अभि योनिमयोहतम्' (ऋ. सं. ९. १. २) इति ह्युक्तम् । किंच हे ऽसोम ऽमघोनां हविष्मतां यजमानानाम् ऽआर्युः आर्युष्यं ऽमहि महत् ऽश्रवः अन्नं यशो वा ऽप्रतिरन् वर्षयन् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽपवसे पूयसे । ऽवृषा वर्षको ऽमदः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम् ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरित्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्तम् । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुऽमङ्गलः । प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोमः ऽइन्द्रस्य ऽकुक्षा कुक्षौ ऽआ ऽपवते आसिच्यते । किमर्थम् । ऽश्रवसे तस्यान्नाय यष्टुर्वा अन्नसिद्धयर्थम् । सोमो विशेष्यते । ऽमदिन्तम् मादयितुमः ऽऊर्जं ऽवसानः बलकरं रसमाच्छादयन् । 'अपो वसानः' (ऋ. सं. ९. ७८. १) इति ह्युक्तम् । ऽसुमङ्गलः शोभनमङ्गलप्रदः । ऽसः सोमः ऽप्रत्यङ् ऽविश्वा ऽभुवना सर्वाणि भूतजातानि ऽअभि ऽपप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उदितः सन् ऽक्रीळन् वेद्यां संक्रीडमानः ऽहरिः हरितवर्णः ऽअत्यः अतनकुशलः ऽवृषा वर्षकः ऽस्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्तम् । नरः । सहस्रधारम् । दुहते । दश । क्षिपः । नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रजित् ॥ ४ ॥

हे सोम ऽतं तादृशं ऽत्वा त्वां ऽदेवेभ्यः इन्द्रार्थं ऽमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ऽसहस्रधारं बहुधारायुक्तं ऽदुहते दुहन्ति । के । ऽनरः नेतार ऋत्विजः ऽदश ऽक्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च । हे ऽसोम ऽनृभिः मनुष्यैः ऽप्रच्युतः ऽग्रावभिः ऽसुतः अभिषुतस्त्वं ऽसहस्रजित् सहस्रसंख्याकघनस्य जेता सन् ऽविश्वान् ऽदेवान् ऽआ ऽपवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोभिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्सु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।
इन्द्रम् । सोम । मादर्यन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पर्वमानः । अर्षसि ॥५॥

१८ तं तादृशं १९ मधुमन्तं मधुररसं २० वृषभं कामानां वर्षकं २१ त्वा त्वां २२ हस्तिनः सुहस्तस्थ २३ दश
२४ क्षिपः अङ्गुलयः २५ अद्रिभिः प्रावभिः २६ अप्सु २७ दुहन्ति । तादृशं हे २८ सोम २९ इन्द्रम् अन्यं ३० दैव्यं
३१ जनं देवसंबन्धिनं संघं ३२ मादर्यन् ३३ सिन्धोरूर्मिरिव ३४ पर्वमानः पूयमानः सन् ३५ अर्षसि गच्छसि ॥५॥

‘ प्र सोमस्य ’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋषिदेवते पूर्ववत् । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
‘ प्र सोमस्य ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमस्य पर्वमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।

दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पर्वमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुपेशसः ।

दध्ना । यत् । ईम् । उतऽनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उतऽअमन्दिषुः । सुताः ॥१॥

१९ पर्वमानस्य पूयमानस्य २० ऊर्मयः रसप्रवाहाः २१ इन्द्रस्य २२ जठरं २३ प्र २४ यन्ति प्रगच्छन्ति ।
२५ सुपेशसः सुरूपा ऊर्मय इति संबन्धः । २६ यत् यदा २७ ईम् एते २८ सुताः अभिषुताः सोमाः २९ गवां
३० यशसा बलभूतेन ३१ दध्ना सह ३२ उन्नीताः सन्तः ३३ दानाय यजमानविषयाभिमतदानाय ३४ शूरं
३५ विक्रान्तमिन्द्रम् ३६ उदमन्दिषुः उन्मादयन्ति तदा जठरं यन्ति ॥

अच्छा हि सोमः कलशां असिष्यदुदत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्दृषा ।

अर्था देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वान् अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिष्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुवर्तनिः । दृषा ।

अर्थ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्नोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

असौ २ सोमः ३ कलशान् ४ अच्छ अभिमुखम् ५ असिष्यदत् स्यन्दते । क इव । ६ अत्यो ७ न
८ वोळ्हा रथस्य वाहकोऽथ इव । स यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अयमुत्तरत्र दृष्टान्तः ।
९ वोळ्हा अथ इव १० रघुवर्तनिः लघुगमनः ११ वृषा वर्षकश्च । १२ अथ अपि च १३ देवानां सोमसजुषाम्
१४ उभयस्य उभयविधं १५ जन्मनः जातं १६ विद्वान् जानन् असिष्यदत् कलशान् । किं तदुभयं जन्मेति
उच्यते । यदेवजातम् १७ अमुतः सुलोकात् १८ इतश्च अस्मान्दूलोकाच्च १९ अश्नोति व्याप्नोति यज्ञम् ।
तस्योभयस्य जातं विद्वानिति संबन्धः ॥

आ नः सोम पर्वमानः किरा वस्विन्दो भवं मधवा राधसो महः ।

शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गर्यमारे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पर्वमानः । किर । वसु । इन्दो इति । भवं । मधवा । राधसः । महः ।

शिक्ष । वयःऽधुः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गर्यम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥३॥

१आ १किर सर्वतो १विक्षिप १नः अस्मभ्यं हे १सोम १पवमानः पूयमानस्त्वम् । किम् ।
१वसु वासकं धनं गवादिरूपम् । किंच १इन्द्रो दीप्त हे सोम १मघवा धनवांस्त्वं १महः महतः
१राधसः धनस्य १भव दातेति शेषः । तथा हे १वयोधः अन्नस्य धातः सोम १वसवे वासकाय
परिचरते मह्यं १चेतुना^१ प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन १सु सुखं कल्याणं १शिक्ष देहि । १नः अस्मभ्यं प्रदेयं १गयं
धनम् १अस्मत् १आरे अस्मत्तो दूरं १मा १परा १सिचः मा प्रेरय ॥

आ नः पूषा पर्वमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।

बृहस्पतिर्मरुतो वायुराश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । नः । पूषा । पर्वमानः । सु॒रातयः । मि॒त्रः । ग॒च्छन्तु । वरु॑णः । स॒जोष॑सः ।
बृ॒हस्प॑तिः । म॒रुतः । वा॒युः । अ॒श्विना । त्वष्टा । स॒विता । सु॒यमा । सर॑स्वती ॥ ४ ॥

१सुरातयः सुदानाः १सजोषसः संगताः पूपादयो देवाः १आ १गच्छन्तु १नः अस्मान्
अस्माकं यज्ञं वा । तथा १सुयमा । यम्यते नियम्यत इति यमो विग्रहः । सुविग्रहा १सरस्वती
चागच्छतु ॥

उमे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।

भगो नृशंस उर्व॑न्तरिक्षं विश्वे देवाः पर्वमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उ॒मे इति । द्या॒वापृ॑थि॒वी इति । वि॒श्वमि॒न्वे इति वि॒श्वम् इ॒न्वे । अ॒र्यमा । दे॒वः । अ॒दि॒तिः । वि॒धा॒ता ।
भ॒गः । नृ॒शंसः । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒श्वे । दे॒वाः । पर्व॑मानम् । जु॒षन्त ॥ ५ ॥

१विश्वमिन्वे । इन्वतिव्याप्तिकर्मा । सर्वव्यापिन्यौ १उमे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमा-
दयस्त्रयश्च भगश्च १नृशंसः नृभिः शंसनीयः १उर्वन्तरिक्षं च १विश्वे १देवाः च १पवमानं पूयमानं
सोमं १जुषन्त सेवन्ते ॥ ॥ ६ ॥

‘असावि’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अत्रानुक्रमणिका—‘असावीति
त्रिष्टुबन्ते’ इति । अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः ‘प्र सोमस्य’ इत्यादिकयोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता
प्रतिपादिता । गतो विनियोगः ॥

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

अ॒सावि । सोमः । अ॒रुषः । वृ॒षा । ह॒रिः । राजा॑ऽइव । द॒स्मः । अ॒भि । गाः । अ॒चि॒क्रद॑त् ।
पु॒ना॒नः । वा॒रम् । प॒रि । ए॒ति । अ॒व्यय॑म् । श्ये॒नः । न । यो॒निम् । घृ॒तव॑न्तम् । आ॒सद॑म् ॥ १ ॥

१सोमः १असावि अभिषुतोऽभूत् । कीदृशः सोमः । १अरुषः आरोचमानः १वृषा वर्षकः १हरीः
हरितवर्णः । स च १राजेव १दस्मः दर्शनीयः सन् १गाः उदकानि अभिलक्ष्य १अचिक्रदत् शब्दं
करोति स्वरसन्निर्गमसमये । पश्चात् १पुनानः पूयमानः १अव्ययम् अविमयं १वारं वालं दशापवित्रं
१पर्येति । ततः १श्येनो १न श्येन इव १योनिं स्वकीयं स्थानं १घृतवन्तम् उदकवन्तम् १आसदम्
आसदनाय पवत इति शेषः ॥

कुर्विर्वेधस्या पर्येषि माहिन्मत्यो न मृष्टो अभि वाजर्मर्षसि ।

अपसेधन्दुरिता सोम मृळय घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिन्म् । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वाजर्म् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुः । ऽइता । सोम । मृळय । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निः । ऽनिजम् ॥ २ ॥

हे सोम ऽकविः क्रान्तदर्शी सन् ऽवेधस्या यागविधानेच्छया ऽमाहिन् मंहनीयं पवित्रं ऽपर्येषि परिगच्छसि । पश्चात् ऽमृष्टः प्रक्षालितः ऽअत्यो ऽन अश्व इव ऽवाजं संग्रामम् ऽअभि ऽअर्षसि । हे ऽसोम ऽदुरिता अस्माकं दुरितानि ऽअपसेधन् परिहरन् ऽमृळय सुखय । ऽघृतम् उदकं ऽवसानः आच्छादयन् ऽपरि ऽयासि अभिगच्छसि । किम् । ऽनिर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नामा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नामा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥ ३ ॥

यस्य ऽमहिषस्य महतः ऽपर्णिनः पर्णवतः पतनवतो वा सोमस्य ऽपर्जन्यः ऽपिता जनकः स सोमः ऽपृथिव्याः ऽनामा नामौ नाभिस्थानीये हविर्धाने ऽगिरिषु गिरिसंबन्धिग्रावसु^१ ऽक्षयं निवासं ऽदधे धारयत्यभिषवसमये । ऽउत अपि च ऽस्वसारः अङ्गुलयः ऽआपः वसतीवर्यः ऽगाः आशिरार्थाः स्तुतयो वा ऽअभि^२ ऽअसरन्^२ अभिसरन्ति । ऽसं ऽनसते संगच्छते च ऽग्रावभिः साकम् । कुत्र । ऽवीते कान्ते ऽअध्वरे यज्ञे ॥

जायेव पत्यावधि शेवं मंहसे पज्जाया गर्भं शृणुहि ब्रवीमि ते ।

अन्तर्वाणीषु प्र चर सु जीवसेऽनिन्द्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेवं । मंहसे । पज्जायाः । गर्भं । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्यः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

ऽजायेव ऽपत्यौ जाया यथा स्वभावां भर्तारि सुखं प्रयच्छति तद्वत् ऽशेवं शेवम् । द्वितीयाया अम्भावाभावश्छान्दसः । सुखं ऽमंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे ऽपज्जाया ऽगर्भं सोम ऽशृणुहि शृणु स्तुतीयाः ऽते तुभ्यं ऽब्रवीमि । पज्जिर्गतिकर्मा । पज्जा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्जा । भूमावोषधिरूपेण जातत्वात्तद्भूत्वम् । माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधनत्वात् तत्पुत्रत्वम् । स त्वं ऽवाणीषु वाक्स्तुतिषु ऽअन्तः मध्ये ऽसु सुष्टु ऽप्र चर ऽजीवसे अस्माकं जीवनाय । हे ऽसोम ऽअनिन्द्यः स्तुत्यस्त्वं ऽवृजने अस्माकं शत्रुबले ऽजागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वभ्यः शतसा अमृध्रः सहस्रसाः पर्यया वाजमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । शतऽसाः । अमृध्रः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नर्व्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे ऽइन्दो सोम त्वं ऽयथा ऽपूर्वैभ्यः महर्षिभ्यः स्तोत्रभ्यः ऽशतसाः शतसंख्याकस्य धनस्य दाता तथा ऽसहस्रसाः च सन्^१ ऽपर्ययाः परिगच्छेः ऽएव^२ एवमिदानीमपि^३ ऽनव्यसे नवतराय ऽसुविताय अभ्युदयाय ऽपवस्व क्षर । ऽतव ऽव्रतं कर्म ऽअन्वापः वसतीवर्यः ऽसचन्ते^४ । अतः पवस्व ॥ ॥ ७ ॥

‘पवित्रं ते’ इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यापं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘पवित्रं ते पवित्रः’ इति । अभिष्टव आद्ये ऋचौ वक्तव्ये । सूत्रितं च—‘पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वत’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।

अतस्तनुर्न तदामो अश्रुते शूतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽमुः । गात्राणि । परि । एपि । विश्वतः ।

अतस्तनुः । न । तत् । आमः । अश्रुते । शूतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम् । आशत ॥ १ ॥

हे ऽब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ऽते^५ ऽपवित्रं शोधकमङ्गं ऽविततं सर्वत्र विस्तृतम् । स ऽप्रभुः प्रभविता त्वं ऽगात्राणि पातुरङ्गानि ऽपर्येषि परिगच्छसि ऽविश्वतः सर्वतः । तय ऽतत् पवित्रम् ऽअतस्तनुः पयोव्रतादिना^६ असंतसगात्रः ऽआमः अपरिपक्वो ऽन ऽअश्रुते न ऽप्राप्नोति । ऽशूतास ऽइत् शूता एव परिपक्वा एव ऽवहन्तः^७ यागं निर्वहन्तः ऽतत् पवित्रं ऽसमाशत ऽप्राप्नुयन्ति^८ ॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विऽततम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।

अवन्ति । अस्य । पवितारम् । आशवः । दिवः । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

ऽतपोः शत्रूणां तापकस्य^९ सोमस्य^{१०} ऽपवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा ऽदिवस्पदे शुलोकस्य उच्छिष्टे स्थाने ऽविततं विस्तृतम् । ‘तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्’ (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इति ब्राह्मणम् । ऽअस्य ऽतन्तवः अंशवः ऽशोचन्तः दीप्यमानाः ऽव्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । ऽअस्य सोमस्य ऽआशवः क्षीघ्रगामिनो रसाः ऽअवन्ति रक्षन्ति । कम् । ऽपवितारं पावयितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा^{११} पश्चाद्भुताः^{१२} ऽदिवः शुलोकस्य ऽपृष्ठं पृष्ठभागमुज्जतदेशं ऽचेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या ऽअधि ऽतिष्ठन्ति आश्रयन्ते ॥

अभिष्टवे ‘अरुरुचत्’ इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—‘इळे धावापृथिवी इति प्रागुत्तमाया अरुरुचदुषसः पृथिरप्रिय इत्यावपेत’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ग-यथा अमृध्रः वाजं संग्रामं । २. ग-एवा एवमि^३; घ-त-म-एवमेवमि^४ । ३. ग-त३.४-सचन्ते सेवन्ते । ४. म६-ते तव । ५. म६-पर्योग्न्यादिना । ६. ग१-त३-म१.२.७-‘वहन्तः’ नास्ति । ७. म६-प्राप्नुवन्ति यः श्रुतः स रौद्रः यः श्रुतः स स देवः यो विदरधः स नैर्ऋतः इति भ्रुतेः । ८. त-प्रापकस्य । ९. ग-शोधकस्य । १०. ग-सोमधाराश्वामौ हुताः; म६-होमद्वारेण पश्चाद्भुताः ।

अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय उक्षा विभर्ति भुवनानि वाजयुः ।

मायाविनो मभिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरूरुचत् । उपसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । विभर्ति । भुवनानि । वाजयुः ।

मायाऽविनः । मभिरे । अस्य । मायया । नृचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

१उपसः संबन्धी १पृश्निः आदित्यः । 'पृश्निरादित्यो भवति प्राञ्जुत एनं वर्णः' (निरु. २.१४) इति निरुक्तम् । १अग्रियः मुख्यः सोऽयं सोमः १अरूरुचत् रोचयति । सः १उक्षा जलस्य सेक्ता १विभर्ति पुष्पास्त्युदकेन १भुवनानि भूतजातानि १वाजयुः तेषामन्नमिच्छन् । १मायाविनः । माया प्रज्ञा । प्रज्ञावन्तो देवाः १अस्य सोमस्य १मायया प्रज्ञया १मभिरे निर्मान्ति । सोमस्यैकैकांशपानेन जातबला अभ्यादयः स्वस्वव्यापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तथास्य मायया १नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः १पितरः पालका देवा अग्निरसः पितरो वा १गर्भमा १दधुः धारयन्ति । ओषधीषु वात्र सूर्यात्मा सोमः स्तयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनाच्चन्द्रस्य । अयमुपसः पृश्निः सवितारुरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्संबन्धिनो नृचक्षसो नृणां द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुर्वृष्ट्यर्थम् ॥

अभिष्टवे खरमवेक्षमाणः 'गन्धर्व इत्था' इत्येतां पठेत् । सूत्रितं च—'गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष्य' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।

गृष्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्था । पदम् । अस्य । रक्षति । पाति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।

गृष्णाति । रिपुम् । निऽधया । निधाऽपतिः । सुकृत्तमाः । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

१गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः १अस्य सोमस्य १पदं स्थानं सुसंबन्धिः १इत्था सत्यं १रक्षति । सोऽयं सोमः १देवानां १जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । १पाति रक्षति १अद्भुतः महान् । किंचायं १रिपुम् अस्मद्वैरिणं १निधया । निधा पाश्या । पाशसमूहेन १गृष्णाति गृह्णाति । १निधापतिः पाशसमूहस्वामी । तस्यास्य १मधुनः मधुररसस्य १भक्षं १सुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव १आशत प्राप्नुवन्ति ॥

अन्तिमे प्रवर्ग्ये परिधानीयायाः पूर्वं 'हविर्हविष्मः' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—'उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सद्य दैन्यमित्यावपेत' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सद्य दैव्यं नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयासि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हविः । हविष्मः । महि । सद्य । दैव्यम् । नभः । वसानः । परि । यासि । अध्वरम् ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रभृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

हे ष्विष्मः । हविरित्युदकनाम । उदकवन् सोम हविभूतं ष्वनभः । उदकनामैतत् । उदक-
रसमित्यर्थः । ष्वसानः आच्छादयन् ष्वमहि महत् ष्वदैव्यं ष्वसन्न यागगृहं ष्वपरि ष्वयासि परिगच्छसि
ष्वअध्वरं निर्वोदुम् । किंच हे सोम ष्वराजा ष्वपवित्ररथः च ष्ववाजं संप्रामम् ष्वआरुहः आरोहसि ।
यद्वा । तत्र तत्र संप्राप्तवाचकेन शब्देन यज्ञव्यवहारदर्शनादत्र वाजो यज्ञाभ्यसंप्राप्तः । तमारुहः ।
यथा कश्चिद्राजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः । किंच ष्वसहस्रभृष्टिः बहुभंशः ।
अपरिमितगमन इत्यर्थः । अथवा भृष्टिरायुधम् । असंख्यातायुधः सन् । ष्वगृहत् ष्वश्रवः महदंशं
ष्वजयसि अस्माकम् ॥ ८ ॥

‘पवस्व देवमादनः’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरार्पणं जागतं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘पवस्व वाच्यः प्रजापतिः’ इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्व । देवमादनः । विचर्षणिः । अप्साः । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।

कृधि । नः । अद्य । वरिवः । स्वस्तिमत् । उरुक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

हे सोम ष्वदेवमादनः देवानां मादयिता ष्वविचर्षणिः विद्वद्वा ष्वअप्साः अपां दाता^१ त्वं ष्वपवस्व
क्षर । कस्मै । ष्वइन्द्राय ष्ववरुणाय ष्ववायवे च । ष्वनः अस्माकं ष्ववरिवः धनं ष्वस्वस्तिमत् । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम । तद्वद्धनं ष्वकृधि कुरु । ष्वउरुक्षितौ विस्तीर्णायां भूमौ यज्ञसंबन्धिन्यां ष्वदैव्यं ष्वजनं
देवसंबन्धिनं संघम् । जनशब्दः संघवाची । तं ष्वगृणीहि । गृणातिः शब्दकर्मा । शब्दय । यथा त्वदीया-
भिषवशब्दे श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः । अथवा दैव्यं जनमित्यृषिः स्वात्मानमाह ।
देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि साधुसंभक्ता इति शब्दय ॥

आ यस्तस्यौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति ।

कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टय इन्दुः सिषक्त्युषसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । यः । तस्यौ । भुवनानि । अमर्त्यः । विश्वानि । सोमः । परि । तानि । अर्षति ।

कृण्वन् । संचृतम् । विचृतम् । अभिष्टये । इन्दुः । सिषक्ति । उषसम् । न । सूर्यः ॥ २ ॥

यः ष्वअमर्त्यः देवः ष्वसोमः ष्वभुवनानि लोकान् ष्वआ तस्यौ आस्थितवान् ष्वतानि ष्वविश्वानि
सर्वाणि भुवनानि ष्वपरि ष्वअर्षति परितो गच्छति । परितो रक्षतीत्यर्थः । सोऽयम् ष्वइन्दुः यज्ञं
यजमानं वा ष्वसंचृतं देवैः फलैर्वा^२ संबद्धं ष्वकृण्वन् कुर्वन् ष्वविचृतम् असुरादिभिर्दुःखैर्वा विमुक्तं^३
ष्वकृण्वन् अभितो यागाय ष्वसिषक्ति सेवते यज्ञम् । ष्वउषसं ष्वन सूर्यः । सूर्यं उषसमिव यथा
ष्वअभिष्टये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकारैः संयुक्तं विचृतं तमोभिर्विमुक्तं च लोकं कुर्वन्नुपसं
सेवते तद्वत् ॥

आ यो गोभिः सृज्यत ओषधीष्व देवानां सुभ्र इष्यन्नुपावसुः ।

आ विद्युता यवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । यः । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुम्ने । इष्यन् । उपऽवसुः ।

आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुतः । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जन्म् ॥ ३ ॥

यः सोमः गोभिः रश्मिभिः आ सृज्यते ओषधीषु । यं सोमं स्थापयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानां सुम्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशोऽयम् । इषयन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । ' इष गतौ ' । धनमिच्छन् वा । तथा उपावसुः शत्रुभ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । सः सोमः विद्युता विद्योतमानया धारया आ पवते सुतः सन् । किं कुर्वन् । दैव्यं देवस्वामिनम् इन्द्रं मादयन् ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुपवृधम् ।

इन्दुः समुद्रमुदियति वायुमिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उपऽवृधम् ।

इन्दुः । समुद्रम् । उत । इयति । वायुमिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥ ४ ॥

एष स्यः सः सोमः पवते पूयते । कीदृश एषः । सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । वाचम् ऋत्विजां स्तुतिरूपां वाचं हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशां वाचम् । इषिरां गमनशीलां स्तुत्यं प्रति गन्त्रीम् उपवृधम् उपसि प्रवृद्धाम् । सोऽयम् इन्दुः सोमः समुद्रं समुद्रियं रसम् उदियति उद्गमयति वायुभिः गन्तृभिरध्वर्यादिभिः वायुमिरेव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा इन्द्रस्य हार्दि । हार्दं प्रियम् । तद्धार्दि इन्द्रस्य प्रियवधया भवति तथा कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु आ सीदति ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।

धनंजयः पवते कृत्स्नो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिभिः । स्वऽविदम् ।

धनम् उजयः । पवते । कृत्स्नः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वऽचनाः ॥ ५ ॥

इत्यं तं पयोवृधं पयसो वर्धकं सोमं गावः पयसा स्वकीयेन क्षीरेण श्रीणन्ति श्रयणं कुर्वन्ति । यः मतिभिः स्तुतिभिः सर्वं प्रयच्छति तं स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । सः धनंजयः शत्रु-धनानां जेता सोमः काव्येन कर्मणा पवते पूयते । कीदृशः सः । कृत्स्नः कर्मण्यः रसः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः क्रान्तप्रज्ञः स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । चन इत्यङ्गनाम^१ ॥ ॥ ५ ॥

' इन्द्राय ' इति द्वादशचर्मष्टादशं सूक्तं भृगुगोत्रस्य वेनस्यार्धं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशी-द्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्पयः । तथा चासुक्रान्तम्—' इन्द्राय द्वादश वेनो भागवो द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्राय सोम सुषुतः परि सुवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।

मा ते रसस्य मत्सत द्रयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्तिवन्दवः ॥ १ ॥

१. भ२-दैव्यं जन् । २. ग-त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिश्रीणन्ति । कीदृशं । पयोवृधं पयोवर्धकं मतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लभयितारं । धनानां जेता कृत्स्नः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । य एवभूतस्तौ सोममभिश्रीणन्तीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षमा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सुत । द्र्याविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽसुषुतः सुषु अभिषुतः सन् इन्द्रार्थं ऽपरि ऽस्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं
मुञ्च । ऽअमीवा रोगः ऽरक्षसा ऽसह ऽअप ऽभवतु अपगतो विद्युक्तो भवतु । ऽते तव ऽरसस्य
स्वांशं रसं पीत्वा ऽमा ऽमस्तत मा माद्यन्तु । के । ऽद्र्याविनः । द्रयं सत्यानृतम् । तेन युक्ताः । पापिन
इत्यर्थः । किंच ऽइन्दवः ते रसाः ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽद्रविणस्वन्तः धनवन्तः ऽसन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्त्समर्थे पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।

जहि शत्रूरभ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधौ जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सऽमर्थे । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।

जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । अहि ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽअस्मान् ऽसमर्थे संग्रामे ऽचोदय प्रेरय । ऽदक्षः ऽहि ऽअसि समर्थः
खलु भवसि ऽदेवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीणनाय दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां ऽप्रियः
प्रियकरो ऽमदः मादयितासि हि । ऽजहि च ऽशत्रून् अस्माकम् । ऽअभ्या गच्छ चास्मान् प्रति
ऽभन्दनायतः । भन्दनाः स्तुतयः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । ऽपिब च ऽइन्द्र ऽसोमम्
ऽअव ऽजहि च ऽनः अस्माकं ऽमृधः संग्रामात् ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।

अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्तमः ।

अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निसते ॥ ३ ॥

हे ऽइन्दो क्लिप्तमान सोम ऽअदब्धः अहिंसितः ऽमदिन्तमः मादयितृत्तमस्त्वं ऽपवसे पूयसे ।
ऽआत्मा स्वयमेव ऽउत्तमः त्वम् ऽइन्द्रस्य ऽधासिः अन्नं ऽभवसि । ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽराजानं
सोमं ऽबहवो ऽमनीषिणः स्तोतारः ऽअभि ऽस्वरन्ति अभिष्टुवन्ति । ऽनिसते गच्छन्ति^१ च^१ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढुः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।

जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढुः ॥ ४ ॥

ऽसहस्रनीथः बहुप्रकारनयनः ऽशतधारः अपरिमितधारोपेतः ऽअद्भुतः आश्चर्यकरो महान्
ऽइन्दुः ऽइन्द्राय ऽकाम्यं ऽमधु ऽपवते । किंच ऽक्षेत्रम् अस्मभ्यम् ऽअपः च ऽजयन् ऽअभ्यर्थं
अभिगच्छ पवित्रम् । हे ऽसोम ऽमीढुः सेक्तः ऽगातुं मार्गं ऽनः अस्माकम् ऽउरुं विस्तीर्णं ऽकृणु कुरु ॥

१. ग-मप-संगच्छते च; त१.२.४.५.६-मु-गच्छति वा; त३-संगच्छते च; अ१.७-गच्छते च ।

कर्निकदत्कलशे गोभिरज्यसे व्यव्ययं समया वारमर्षसि ।

मर्मज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

कर्निकदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।
मर्मज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम । अक्षरः ॥ ५ ॥

हे सोम वकर्निकदत् शब्दं कुर्वन् वकलशे वर्तमानः वगोभिः पयोभिः वज्यसे सितो भवसि ।
वअव्ययम् अविमयं ववारं वालं दशापवित्रं वसमया तत्समीपे ववि वअर्षसि विविधं गच्छसि । वमर्म-
ज्यमानः शोध्यमानः वअत्यो वन अथ इव वसानसिः संभजनशीलस्त्वं हे वसोम वइन्द्रस्य वजठरे
वसमक्षरः सम्यक् क्षरसि ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमां अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुनाम्ने ।
स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

हे सोम वस्वादुः त्वं वदिव्याय वजन्मने देवगणाय वपवस्व । तथा वसुहवीतुनाम्ने शोभना-
ह्वाननामधेयाय वइन्द्राय वस्वादुः त्वं पवस्व । वमित्राय ववरुणाय ववायवे वबृहस्पतये च पवस्व
वमधुमान् मधुररसः वअदाभ्यः अन्यैरहिंस्यस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।

पर्वमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।
पर्वमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्द्रवः ॥ ७ ॥

वअत्यम् अतनवन्तमश्वस्थानीयं वा सोमं वकलशे वदश वक्षिपः दशाङ्गुलयोऽध्वर्यु-
संश्रन्धिन्यः वमृजन्ति शोधयन्ति । तथा वविप्राणां मध्ये वमतयः स्तोतारः ववाचः स्तुतीः वईरते
प्रेरयन्ति । वपर्वमानाः सोमाः वअभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति वसुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । वइन्द्रं वमदि-
रासः मदकराः वइन्द्रवः सोमाः वआ विशन्ति प्रविशन्ति ॥

पर्वमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वी गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।

मार्किर्नो अस्य परिष्वतिरीशतेन्द्रो जयेम त्वया धनं धनम् ॥ ८ ॥

पर्वमानः । अभि । अर्ष । सुवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सप्रथः ।
मार्किः । नः । अस्य । परिऽसूतिः । ईशत । इन्द्रो इति । जयेम । त्वया । धनम् । धनम् ॥ ८ ॥

हे सोम वपर्वमानः पूयमानस्त्वं वसुवीर्यमुर्वी महतीं वगव्यूतिं गोमार्गं च वमहि महत्
वसप्रथः सर्वतः पृथु वशर्म गृहं सुखं वा वअभ्यर्ष अभिगमय । वनः अस्माकम् वअस्य कर्मणः

१. ग-जन्मने जन्मवते; त-जन्मने जन्मदेवते; त३-म४.६-जन्मने जन्मदेवते; भ१-जन्मने जन्म;
भ५-जन्मने जन्मदेवतो ।

परिष्कृतिः हिंसायाः परिश्रेको द्वेषी ऽमाकिः ऽईशत मेधरो भवतु । हे ऽहन्दो सोम ऽत्वया साधनेन
धनं धनं सर्वमपि धनं ऽजयेम ॥

अधि धामस्थादृषभो विचक्षणोऽरुरुचद्रि दिवो रोचना कविः ।

राजा पवित्रमत्येति रोरुवादिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । धाम् । अस्थात् । वृषभः । विऽचक्षणः । अरुरुचत् । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिवः । पीयूषम् । दुहते । नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि ऽअस्थात् ऽवृषभः वर्षिता ऽविचक्षणः विद्रष्टा अयं सोमः । तथा कृत्वा
ऽदिवः ब्रुलोकसंबन्धीनि ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि ऽवि ऽअरुरुचत् विविधं रोचयति ।
ऽकविः क्रान्तप्रज्ञः सन् ऽराजा सोमः ऽपवित्रं दशापवित्रम् ऽअत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ऽरोरुवत्
शब्दं कुर्वन् । ऽदिवः ब्रुलोकस्य ऽपीयूषं सारं रसं ऽनृचक्षसः नृणां द्रष्टारः सोमाः ऽदुहते स्रयन्ति ।
स्वकीयं रसमान्तरिक्ष्यमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्वतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सं ववृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असश्वतः । वेनाः । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।

अप्सु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । मधुमन्तम् । पवित्रे । आ ॥ १० ॥

दिवः द्योतमानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि ऽनाके दुःखरहिते हविर्धानाख्ये स्थाने ऽमधुजिह्वाः
मधुरवाचः ऽअसश्वतः असंस्क्ताः । पृथक्पृथगित्यर्थः । यद्वा चिरमकृत्वा^१ शीघ्रमभिपुण्वन्तः ऽवेनाः
पुतन्नामका महर्षयः ऽदुहन्ति अभिपुण्वन्ति । यद्वा ब्रुलोक एव वेनाः कान्ता देवा दुहन्ति । तं सोमम्
ऽउक्षणं सेक्तारं ऽगिरिष्ठं गिराबुज्जते देशे वर्तमानम् ऽअप्सु उदकेषु वसतीवरीष्वन्तः^२ ऽववृधानं^३
वर्धमानं ऽद्रप्सं रसरूपं ऽसमुद्रे समुद्रवत् प्रवृद्धे द्रोणकलशे ऽसिन्धोः उदकस्य ऽऊर्मा ऊर्मौ पूरे ऽआ
सिञ्चन्तीति शेषः । तदर्थं ऽमधुमन्तं माधुर्योपेतं रसं ऽपवित्रे दशापवित्रे ऽआ सिञ्चन्तीति शेषः ॥

नाके सुपर्णमुपपत्तिवांसं गिरौ वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।

शिशुं रिहन्ति मृतयः पनिमृतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपत्तिऽवांसम् । गिरौ । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वीः ।

शिशुम् । रिहन्ति । मृतयः । पनिमृतम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके ब्रुलोके वर्तमानं पश्चादुत्पतन्तं सोमं ऽवेनानाम् अस्माकं संबन्धिन्यः ऽपूर्वीः बह्वयः
ऽगिरः स्तुतयः ऽउप ऽअकृपन्त उपकल्पन्ते । अभिपुण्वन्तीत्यर्थः । तं ऽशिशुं शिशुवत् संस्कर्तव्यं सोमं
ऽमृतयः स्तुतयः ऽरिहन्ति^१ लिहन्ति संस्पृशन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कीदृशं शिशुम् । ऽपनिमृतं
शब्दाद्यन्तम् । पनतेर्यङ्गुगन्तात् शतरि अभ्यासस्य निगागम उपघालोपश्च । ऽहिरण्ययं हिरण्ययं
ऽशकुनं पक्षिणं ऽक्षामणि क्षमायां ऽस्थां हविर्धाने स्थां वर्तमानम् ॥

१. ग-चिरप्रवृत्ताः; त-भ१.२.६-चिरमधृत्वा; भ४-चिरसधृत्वा । २. ग-वसतीवरीषु ववृद्; त१.
२.४.५-म-वसतीवरीषु तैर्ववृद्; त३-भ१.२.४-वसतीवरीषु तैर्ववृद्; त७-भ६-वसतीवरीषु ते वावृद् ।
३. त-परिहीति ।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थादिश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।

भानुः शुक्रेण शोचिपा व्यद्यौत्प्रारुरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाणः । अस्य ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिपा । वि । अद्यौत् । प्र । अरुरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः उन्नतः । गन्धर्वः रश्मिनां धारकः सोमः । नाके आदिष्ये । अधि । अस्थात् । अधितिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आदित्यस्य । विश्वा विश्वानि रूपाणि । प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् । शुक्रेण दीप्तेन । शोचिपा तेजसा । व्यद्यौत् विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु । मातरा निर्माय्यौ । रोदसी यावापृथिव्यौ । प्रारुरुचत् प्ररोचयति । शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'प्र ते' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशचंस्य आकृष्टा^१ इति गापा इति च द्विनामान ऋषिगणा^२ द्रष्टारः । द्वितीयस्य दशचंस्य सिकता इति नीचावरी इति द्विनामान ऋषिगणाः । तृतीयस्य दशचंस्य पृथ्व्य इत्यजा इति च नामद्वयोपेता ऋषिगणाः । अष्टादशमेपां द्विनामत्वमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशचंस्य आकृष्टा माषा इत्यादिद्विनामानस्त्रयो गणा द्रष्टारः । एवं चत्वारिंशद्भूताः । अथ पञ्चानां भौमोऽत्रिंशत्पि । ततस्तिष्ठणां गृह्यसमदः । जगती छन्दः । पयमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र तेऽष्टाचत्वारिंशद्विगणा दशर्चा आकृष्टा माषाः प्रथमे सिकता निचावरी द्वितीये पृथ्व्योऽजास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽत्रिः पञ्चान्त्यास्तित्तो गृह्यसमदः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ते आशर्वः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजाइव त्मना ।

दिव्याः सुपुर्णा मधुमन्त इन्द्रवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशर्वः । पवमान । धीऽजवः । मदा । अर्षन्ति । रघुजाऽइव । त्मना ।

दिव्याः । सुऽपुर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्द्रवः । मदिन्ऽतमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

हे । पवमान पयमान सोम । ते तत्र । आशर्वः व्याप्ताः । धीजवः मनोवेगाः । मदाः मदकरा रसाः । अर्षन्ति गच्छन्ति । पमना आत्मनैव । अनायासेनेत्यर्थः । क इव । रघुजाइव । रघुः^३ शीघ्रगा वज्रवा^४ । तत्र जाता रघुजाः । त इव निर्गतास्ते । दिव्याः दिवि भवाः । अन्तरिक्षे दशा-पवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । सुपुर्णाः सुपतनाः । मधुमन्तः माधुर्योपेताः । मदिन्तमासः अतिशयेन मादयितृत्माः । इन्द्रवः दीप्ता रसाः । कोशं द्रोणकलशं । परि । आसते पयंपविशन्ति ॥

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।

धेनुर्न वत्सं पर्यसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्द्रवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशर्वः । असृक्षत । रथ्यासः । यथा । पृथक् ।

धेनुः । न । वत्सम् । पर्यसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्द्रवः । मधुऽमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

१. ग-प्रादीपयद्धि । २. ग-भ५.६-पृथ्व्य इति याजा (भ६-यजा) इति च नामगणाः ।

३. ग-रघवः शीघ्रवेगा अश्वाः; त६-रघुः शीघ्रवाइवा ।

प्र असृक्षत प्रसृज्यन्ते ते तव मद्रिरासः मदकराः आशवः व्यासाः मदास्यः मदा
रसाः । क इव । रथ्यासः रथ्या अश्वाः ते यथा तथा पृथक् प्रसृज्यन्ते । ते मधुमन्तः माधुर्योपिताः
उर्मयः प्रवृद्धरसाः इन्द्रवः सोमाः धेनुः पयसा अस्मिन् इव स्वरमेन वज्रिणमिन्द्रम् अभि
गच्छन्ति ॥

अस्यो न हियानो अभि वाजर्मर्षं स्वर्वित्कोशं दिवो अद्रिमातरम् ।

वृषा पवित्रे अधि सानौ अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धार्यसे ॥ ३ ॥

अर्थः । न । हियानः । अभि । वाजर्म । अर्पे । स्वः । वि । कोशम् । दिवः । अद्रिमातरम् ।

वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्यये । सोमः । पुनानः । इन्द्रियाय । धार्यसे ॥ ३ ॥

अस्यो न अथ इव हियानः प्रेर्यमाणः वाजं संग्रामम् अभि अर्पे अभिशक्तः । तथा
स्वर्वित् सर्ववित् कोशं द्रोणकलशं दिवः सुलोकात् अद्रिमातरम् । अद्रिमयः । तेन तज्जान्य-
मुदकं लक्ष्यते । तस्य निर्मातारमभ्यर्थे । अथ प्रत्यक्षकृतः । वृषा वर्षकः सोमः अव्यये अभिमये
अधि । सानौ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते तस्मिन् पुनानः पूषमानो भवति ।
किमर्थम् । धार्यसे धारकाय इन्द्रियाय तदर्थम् ॥

प्र तु आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि ।

प्रान्तर्कषयः स्थाविररीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यृषिपाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आश्विनीः । पवमान । धीजुवः । दिव्याः । असृग्रन् । पयसा । धरीमणि ।

प्र । अन्तः । कषयः । स्थाविररीः । असृक्षत । ये । त्वा । मृजन्ति । ऋषिपाण । वेधसः ॥ ४ ॥

हे पवमान सोम ते तव आश्विनीः व्यासाः ॥ 'अशू व्यासौ' इत्यस्मादौणादिको यिनिः ।
ततोऽण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ धीजुवः मनोवेगाः दिव्याः दिवि भवा दिवः पतन्त्यो धाराः
पयसा युक्ताः धरीमणि धारके द्रोणकलशे प्र असृग्रन् गच्छन्ति । धे वेधसः विधानारः
कषयः हे सोम ऋषिपाण ऋषिभिः संभक्त त्वा त्वां मृजन्ति अभिपुण्वन्ति ते कषयः
स्थाविररीः स्थविरा धाराः अन्तः मध्ये पात्रस्यान्तः प्र असृक्षत प्रसृजन्ति ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः ।

व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा । धामानि । विश्वचक्षः । ऋभ्वसः । प्रभोः । ते । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।

विद्यानशिः । पवसे । सोम । धर्मभिः । पतिः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ॥ ५ ॥

हे विश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टा सोम प्रभोः परिवृढस्य सतः ते तव ऋभ्वसः । ऋभ्वा इति
महन्नाम । महान्तः केतवः रश्मयः विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि देवशरीराणि परि
यन्ति परिगच्छन्ति । प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे सोम व्यानशिः व्यापनशीलश्च त्वं धर्मभिः धारकैः
रसनिस्त्यन्दैः पवसे पूयसे । विश्वस्य भुवनस्य च पतिः स्वामी त्वं राजसि ईश्वरो भवसि ॥ १२ ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयतः । पर्वमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अग्नि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥ ६ ॥

पर्वमानस्य पृथमानस्य ध्रुवस्य स्वयमविचलितस्य सतः विद्यमानस्य सोमस्य केतवः
प्रजापकाः रश्मयः उभयतः दृष्टासुतश्च परि यन्ति परिगच्छन्ति । अभिपवसमय एवं भवति ।
यदि यदा पवित्रे दशापवित्रे हरिः हरितवर्णोऽयम् अग्नि मृज्यते तदानीं सत्ता सदन-
शीलोऽयं योनां स्वीये स्थाने कलशेषु द्रोणकलशादिषु नि पीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।

सहस्रधारः परि कोशमर्पति वृषा पवित्रमत्यैति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः । पवते । मृदुध्वरः । सोमः । देवानाम् । उप । याति । निःकृतम् ।
सहस्रधारः । परि । कोशम् । अर्पति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः प्रजापकः स्वध्वरः शोभनयागः सोमः पवते पूयते अभिपूयते । तादृशः
सोमः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति । तदर्थं सहस्रधारः कोशं
द्रोणकलशं परि अर्पति । ततस्तदर्थं वृषा सेक्तायं रोरुवत् शब्दयन् पवित्रम् अतिक्रम्य
गच्छत्यधोदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो वि गाहतेऽपाम्निं संचते सिन्धुषु श्रितः ।

अध्यस्थात्सानु पर्वमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यः । वि । गाहते । अपाम् । अर्निम् । संचते । सिन्धुषु । श्रितः ।
अग्नि । अस्थात् । सानु । पर्वमानः । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः ॥ ८ ॥

अयं सोमः राजा समुद्रम् अन्तरिक्षं नद्यः तत्रत्या अपश्च वि गाहते । विगाह्य च
अपाम्निम् संचते उदकधरं स्वयति । सिन्धुषु उदकेषु प्रहेषु वा श्रितः सन् हूयमानः सन्
रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तते इत्यर्थः । अस्यैव वृष्टिमाधनत्वात् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् ।
समुद्रं नद्य इव सिन्धुषु यमतीवरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिपुतसोमरसाधारपात्रं वि गाहते
अभिपवसापूर्वम् । पश्चात् पृथमानः पूयमानः अध्ययं सानु समुच्छिन्नं दशापवित्रम् अध्यस्थात्
अधितिष्ठति । कुत्र देशे । नाभा पृथिव्याः नाभिस्थानीये यज्ञे । तत्संयन्धिनि हविर्धान इत्यर्थः ।
'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्' (तै. सं. ७.४.१८.२) इति श्रुतेः । कीदृशः । महो दिवः सुलोकस्य
धरुणः धर्ता ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।

इन्द्रस्य सुख्यं पवते विवेर्विदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मैः ।
इन्द्रस्य । सुख्यम् । पवते । विवेर्विदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

१ दिवो १ न १ सानु १ स्तनयन् १ युलोकस्य १ समुच्छ्रितं स्थानं १ शब्दयन्निव १ अचिक्रदत् क्रमदत्ते ।
 १ यस्य सोमस्य १ धर्मभिः १ धारणैः १ द्यौश्च १ पृथिवी १ च धृते स्याताम् । वृष्टिप्रदानद्वारौ पथ्याशुत्पादनेन
 देवानां हविर्भावेन २ चोभयधारकत्वं प्रसिद्धम् । तादृशः १ सोमः महाबुभावः सोमः १ पुनानः पूयमानः
 १ इन्द्रस्य १ सस्यं १ विवेविदत् १ पवते पूयते पवित्रे । सः पुनाजः सोमः ४ कलशेषु १ सीदति निवमति ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवसुः ।

दधाति रत्नं स्वधयोरपीर्ष्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योतिः । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभूवसुः ।

दधाति । रत्नम् । स्वधयोः । अपीर्ष्यम् । मदिन्तमः । मत्सरः । इन्द्रियः । रसः ॥ १० ॥

१ यज्ञस्य १ ज्योतिः प्रकाशकः सोमः १ प्रियं १ देवानां १ मधु मधुरं रसं १ पवते क्षरति । यज्ञा ।
 ज्योतिर्यज्ञस्येतदपि मधुविशेषणम् । तथा सति उक्तलक्षणं मधु पवते पूयत इत्यर्थः । सोमरसो
 विशेष्यते । १ पिता रक्षिता १ देवानां १ जनिता उत्पादयिता सर्वस्य १ विभूवसुः प्रभूतधनः । ईदृशः
 सः १ स्वधयोः द्यावापृथिव्योः । ‘ स्वधे पुरंधी ’ इति द्यावापृथिवीनामसु पठितः । तयोः १ अपीर्ष्यम्
 अन्तर्हितं १ रत्नं रमणीयं धनं १ दधाति स्थापयति स्तोत्रेषु । पुनः स पुन विदोष्यते । १ मदिन्तमः
 मादयितुमः १ मत्सरः सोमः १ इन्द्रियः इन्द्रेण जुष्ट इन्द्रस्य वर्धको वा १ रसः रसरूपः ॥ ॥ १३ ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

हरिर्मित्रस्य सद्नेषु सीदति मर्मजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिःक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्षति । पतिः । दिवः । शतधारः । विचक्षणः ।

हरीः । मित्रस्य । सद्नेषु । सीदति । मर्मजानः । अविभिः । सिन्धुभिः । वृषा ॥ ११ ॥

१ वाजी वेजनवान् गमनवान् अश्वसदृशो वा सोमः १ अभिक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् १ कलशम् अभि
 १ अर्षति गच्छति । कीदृशो वाजी । १ दिवः १ पतिः युलोकस्य स्वामी १ शतधारः शतसंख्याकधारः
 १ विचक्षणः विद्वष्टा । १ हरिः हरितवर्णो रसात्मकः सोमः १ मित्रस्य देवानां मित्रभूतस्य यज्ञस्य वा
 १ सद्नेषु स्थानेषु १ सीदति पात्रेषु धृतः सन् । कीदृशो हरिः । १ सिन्धुभिः स्यन्दनसाधनैः १ अविभिः
 दशापवित्रच्छिद्रैः १ मर्मजानः शोध्यमानः १ वृषा वर्षकः ॥

अग्रे सिन्धूनां पर्वमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।

अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पर्वमानः । अर्षति । अग्रे । वाचः । अग्रियः । गोषु । गच्छति ।

अग्रे । वाजस्य । भजते । महाधनम् । सुऽआयुधः । सोतृभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

१ यः सोमः १ पवमानः १ सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानाम् १ अग्रे १ अर्षति गच्छति । तथा
 १ अग्रियः अग्रार्हः श्रेष्ठः १ अग्रे १ वाचः माध्यमिकाया अग्रे अर्षति । तथा १ गोषु रश्मिषु १ गच्छति ।

१. त-‘ धर्मभिः ’ नास्ति । २. ग-हविर्दानेन । ३. ग-त३-म४-विवेविदत् जानन् । ४. त-म-
 सोमेः । ५. ग-त३-म१.२.४.७-श्रेष्ठोयं; त१.२.४.५.७-श्रेष्ठोयै; म६-श्रेष्ठोयो ।

तथा ऽवाजस्य अन्नस्य बलस्य वा लाभाय ऽमहाधनं संग्रामं ऽभजते । सः ऽस्वायुधः ऽवृषा वर्षकः
सोमः ऽसोनृभिः अभिषवकर्तृभिः ऽपूयते ॥

अयं मृतवाञ्छुकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पर्वमान ऊर्मिणा ।

तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मृतवाङ् । शुकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पर्वमानः । ऊर्मिणा ।

तव । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

अयं सोमः ऽमृतवान् । मृतं संमतं प्रियं स्तोत्रम् । तद्वान् ऽपर्वमानः पूयमानः शोधयमानश्च
सन् ऽहिनः प्रेरितः ऽशुकुनः पक्षी ऽयथा शीघ्रं गच्छति तथा ऽव्ये पवित्रे ऽऊर्मिणा रसेन ऽससार
गच्छति । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ अनुचान वा । ‘ये वा अनुचानास्ते कवयः’ (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति
श्रुतेः । तादृश यजमान यद्वा उक्तलक्षण इन्द्र ऽते तव ऽक्रत्वा कर्मणा ऽधिया प्रज्ञया च । यद्वा ।
विशेषणविशेष्यभावः । धिया धारकेण क्रत्वा कर्मणा ऽरोदसी ऽअन्तरा रोदस्योर्धावापृथिव्योरन्तरा
ऽशुचिः ऽसोमः ऽपवते पूयते ॥

द्रापि वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।

स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत्प्रलमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।

स्वः । ज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रलम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥

ऽदिविस्पृशं दिविस्पृशरं ऽद्रापि कवचं तेजोरूपं ऽवसानः आच्छादयन् ऽयजतः यष्टव्यः ऽअन्त-
रिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरक उदकेन तादृशः सोमः ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः ऽस्वः सर्वं स्वेन पाययि-
तव्यं देवसंघं स्वर्गं वा ऽजज्ञानः जनयन् । अथवा । स्वसदकम् । तज्जनयन् । नभसा उदकेन ऽअभ्य-
क्रमीत् अभिक्रामति । अस्य उदकस्य ऽपितरं पालकं ऽप्रलं पुराणमिन्द्रम् ऽआ ऽविवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धामं प्रथमं व्यानशे ।

पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धामं । प्रथमम् । विऽआनशे ।

पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओभानि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । सम्ऽयतः ॥ १५ ॥

ऽसः सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽविशे प्रवेशनाय ऽमहि महत् ऽशर्म सुखं ऽयच्छति^१ । ऽयः
सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽधामं^२ तेजोयुक्तं शरीरं ऽप्रथमम्^३ इतरदेवप्राप्तेः पूर्वं ऽव्यानशे प्राप्तवान् ।
ऽयत् यस्य ऽअस्य सोमस्य ऽपरमे उच्छेदे ऽव्योमन् विश्वेषिण रक्षके शुलोके वेद्यां वा^४ ऽपदं^५
भवति । ऽयतः यस्मात् सोमात् नृस इन्द्रः सोमः स्वयं वा ऽविश्वाः ऽसंयतः सर्वान् संग्रामान्
ऽअभि ऽयाति^६ सम्भगभिगच्छति । स सोमो महि शर्म यच्छतीति संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

१. ग-त३.४-भ४-यच्छति प्रयच्छति; भ१.७-प्रयच्छति । २. त-सोम । ३. ग-त-भ१.२.४.६-

‘प्रथमं’ नास्ति । ४. त-भ६-‘वा पदं’ नास्ति । ५. ग-त३.४-भ१.२.४-सु-संयाति ।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।

मर्यैव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति ।
सम्ऽगिरम् ॥ मर्यैऽइव । युवतिऽभिः । सम् । अर्षति । सोमः । कलशे । शतयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतं^१ स्थानमुदरं । प्रो अयासीत् प्रव गच्छति । गन्ता च
सखा सखिभूतः सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरं सम्यगिरणाधारभूतमुदरं^२ । न प्र मिनाति न
हिनस्ति । किंच^३ मर्यैव युवतिभिः^४ मर्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्वदयमपि
सोमः युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरद्भिः सह समर्षति संगच्छतेऽभिपयकान् । पथान्
सोमः शतयाम्ना अनेकयानसाधनच्छिद्रोपेतेन पथा मार्गेण दशापविग्रसंबन्धिनि^५ कलशे
द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वा एकमेव वाक्यम् । यथा मर्यो युवतिभिः सह संगच्छते एव^६ कलशे
शतयाम्ना पथा संगच्छतेऽद्भिः^७ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पर्यसेमशिश्रयुः ॥ १७ ॥

प्र । वः । धियः । मन्द्रऽयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम्ऽवसनेषु । अक्रमुः ।
सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः । अभि । धेनवः । पर्यसा । ईम् । अशिश्रयुः ॥ १७ ॥

हे सोम वः युष्माकं धियः ध्यातारः मन्द्रयुवः मद्रकरं शब्दं कामयमानाः पनस्युवः
स्तुतिं कामयमानाः विपन्युवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः संवसनेषु संवासयोग्येषु यागगृहेषु
प्र अक्रमुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह । सोमं मनीषाः मनस ईश्वराः वस्तुभः स्तोतारः अभ्यनूषत
अभिष्टुवन्ति । धेनवः अपि पयसा स्वीयेन ईम् एनं सोमम् अभि अशिश्रयुः अभिश्रीणन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्द्रो पर्वस्व पर्वमानो अस्त्रिधम् ।

या नो दोहते त्रिरहन्नसंश्रुषी क्षुमद्राजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्द्रो इति । पर्वस्व । पर्वमानः । अस्त्रिधम् ।
या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असंश्रुषी । क्षुमत् । वाजवत् । मधुमत् । सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

हे इन्द्रो दीप्त सोम पर्वमानः त्वं नः अस्माकं संयतं संगृहीतं पिप्युषीं प्रष्टुम्
इषम् अन्नम् अस्त्रिधम् अक्षीणं पर्वस्व । प्रयच्छेत्यर्थः । या यादृशी नः अस्माकम् अहन्
अहनि अहः त्रिः त्रिषु सवनेषु असंश्रुषी अप्रतिबन्धा दोहते क्षरति । किम् । क्षुमत् शब्दोपेतं
सर्वत्र श्रूयमाणं वाजवत्^१ मधुमत् माधुर्योपेतं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तामिषं
पर्वस्वेति समन्वयः ॥

१. ग-म-निष्कृतं संस्कृतं । २. ग-सम्यगिरणामाधारः; त१.५-सम्यगिरणामाधारः; त२.४.५.
१-म६-सम्यगिरणामाधारः । ३. ग-तत्र दृष्टांतः । मर्यो । ४. ग-तथा वसतीवरीसंपृक्तः सन् कलशे
समर्षतीति संबंधः । ५. ग-त३-म१.४.७-वाजवत् बलवत् ।

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अह्नः प्रतरीतोपसो दिवः ।

क्राणा सिन्धूनां कलशां अवीवशदिन्द्रस्य हाद्यां विशन्मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विचक्षणः । सोमः । अह्नः । प्रतरीता । उपसः । दिवः ।

क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशां । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हादि । आऽविशन् । मनीषिभिः ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिपूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मतयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्वष्टा । अह्नः उपसो दिवः सुलोकस्यादिस्थस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता । किंच सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोते शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । सुः । ' सुपां सुलृक् ' इत्याकारः ॥ कलशानवीवशत् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हादि हृदयम् आविशन् प्रविशन् मनीषिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । व्यवहितमपि मनीषिभिर्नियेतत् पवत इत्यनेन संबध्यते ॥

मनीषिभिः पवते पूर्यः क्विर्नृभिर्यतः परि कोशां अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिभिः । पवते । पूर्यः । क्विः । नृभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।

त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीषिभिः मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पवते पूयते । यद्वा । अयं मनीषिभिर्मनीषिणीभिर्धाराभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्यः पूरणः क्विः मेधावी नृभिः नेतृभिरध्वर्यादिभिः यतः निगमिताः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते शब्दं करोति । त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु त्रिसूतस्येन्द्रस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं जनयन् उपादयन् मधु मधुरं रसं पशुरं क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तवे सख्यं कर्तुम् ॥ १५ ॥

अयं पुनान उपमो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिर सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनानः । उपसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुभ्यः । अभवत् । ऊँ इति ।

लोककृत् ॥ अयम् । त्रिः । सप्त । दुदुहानः । आऽशिरम् ।

सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः उपसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः स्यन्दमानाभ्योऽद्रयो वसन्तीवरीभ्यः अभवत् समृद्धो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् । लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् रेतोधारकत्वाच्चास्य लोककृत्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त एकविंशतिं वा प्रतिष्कम्भन् । आशिर दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजकत्वात् कर्तुपचारः । मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयगमनाय ॥

१. त-वर्धयिता । २. ग-त१.७-भ६-मु- ' सुः ' नास्ति । ३. ग-त४-भ६.७- ' प्रविशन् ' नास्ति । ४. ग-त-भ५.६-मु- ' स्थेन्द्रस्य यजमानस्य । ५. त५-भ६-एकविंशतिवारान् त्वङ्मुखेन; भ४-एकविंशतिवारं ऋत्विगमुखेन; मु-एकविंशतिं वा ऋत्विङ्मुखेन । ६. भ६-पूरकत्वात् । ७. ग-कर्तृत्वोपचारः; त१.२.७-मु-कर्तृत्वोपचारः; त३-हृत्वोपचारः; त४.५-कर्तृत्वोपचारः; भ१.२.७-उपचारः; भ६-कर्तृत्वोपचारः ।

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकदन्तृभिर्नृतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।
सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिकदन्तृ । नृभिः । नृतः । सूर्यम् । आ । आरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

हे ऽसोम ऽदिव्येषु ऽधामसु स्थानेषु । देवानां संबन्धिषूदरेष्वित्यर्थः^१ । तेषु ऽपवस्य क्षर ।
कीदृशः^२ सन्^३ । हे ऽइन्दो दीप्त सोम ऽकलशे ऽपवित्र ऽआ दशापवित्रे च । आ इति चार्थः । ऽसृजानः
सृज्यमानः । अत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति' इतिवदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किंच
ऽइन्द्रस्य ऽजठरे ऽसीदन् जठरं गच्छन् ऽकनिकदन्तृ शब्दं कुर्वन् ऽनृभिः नेतृभिर्नृभिर्विभः ऽनृतः
परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् ऽदिवि ऽसूर्यम् ऽआरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः^३ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्द्रविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।

त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिभिः । सुतः । पवसे । पवित्रे । आ । इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आविशन् ।
त्वम् । नृचक्षाः । अभवः । विचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरोभ्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिषुतस्त्वं ऽपवसे क्षरसि पूयसे वा । ऽपवित्र ऽआ
दशापवित्रे । आ इति पूरणः । यद्वा । अभिषुतो भवसि पवसे चेति चार्थः आकारः । किं कुर्वन् ।
ऽइन्द्रस्य ऽजठरेषु जठरप्रदेशेषु ऽआविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किंच हे ऽविचक्षण विद्रष्टः सोम
ऽत्वं ऽनृचक्षा ऽअभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण द्रष्टा भवसि । किंच हे ऽसोम त्वम् ऽअङ्गिरोभ्यः
ऽगोत्रं मेवमुदकं क्षारयितुं पणिभिरपहतानां गवामावरकं पर्वतं वा ऽअप ऽअवृणोः ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्योऽनु विप्रासो अमदन्तृस्यवः ।

त्वां सुपर्ण आभरद्विस्वपरीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्यः । अनु । विप्रासः । अमदन् । अवस्यवः ।
त्वाम् । सुऽपर्णः । आ । अमरत् । दिवः । परि ।
इन्द्रो इति । विश्वाभिः । मतिभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽपवमानं ऽत्वां ऽस्वाध्यः सुमतयः सुकर्माणो वा ऽविप्रासः विप्रा मेधाविनः स्तोतारः
ऽअवस्यवः रक्षाकामाः ऽअनु ऽअमदन् अनुष्ठुवन्ति । हे ऽइन्दो ऽत्वां ऽसुपर्णः इत्येनः ऽआभरत्
आहरत् । ऽदिवस्पतिं शुलोक्त्योपरि । शुलोकादित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ऽविश्वाभिर्मतिभिः सर्वाभिः
स्तुतिभिः ऽपरिष्कृतम् अलंकृतम् ॥

अव्ये पुनानं परि वारं ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।

अपामुपस्थे अध्यायवः कविमृतस्य योनां महिषा अहेषत ॥ २५ ॥

१. भ६-संबधिषु देवेष्वित्यर्थः । २. ग-कीदृशस्त्वं; त-भ१.२.१-सु-कीदृशान्; भ४.७-कीदृशः ।
३. त-भ६-मकरोत् ।

अव्ये । पुनानम् । परि । वारे । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अभि । सप्त । धेनवः ।
अपाम् । उपऽस्थे । अधि । आयवः । कविम् । कृतस्य । योना । महिषाः । अहेपत ॥ २५ ॥

वअव्ये अविमये ववारे वाले दशापवित्रे वऊर्मिणा रसेन वपरि परितः वपुनानं पवमानं वहरिं
हरितवर्णं सोमम् वअभि वनवन्ते अभिगच्छन्ति वसप्त वधेनवः प्रीणयिष्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त
गङ्गाद्या नद्यो वा । 'नवते क्षोदते' इति गतिकर्मस्वयं पठितः । किंच वकवि स्वाम् वअपासुपस्थे
अन्तरिक्षस्योत्सङ्गे वकृतस्य योनौ । उदकनामैतत् 'कृतं योनिर्कृतस्य योनिः' इति तन्नामसु पाठात् ।
उदके वमहिषाः महान्तः वआयवः मनुष्याः वअधि वअहेपत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ १६ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृण्वन्सुपथानि यज्यवे ।

गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृण्वन् । सुऽपथानि । यज्यवे ।

गाः । कृण्वानः । निःऽनिजम् । हर्यतः । कविः ।

अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्षति ॥ २६ ॥

अयम् वइन्दुः दीप्तः सोमः वपुनानः पूयमानः वअति वगाहते अतिक्रम्य गच्छति वमृधः
शत्रून् । किं कुर्वन् । विश्वानि गन्तव्यानि सुवर्त्मनि वैदिकानि लौकिकानि च वसुपथानि वकृण्वन्
कुर्वन् । कस्मै । यज्यवे यागकर्त्रे । यजमानाय शत्रून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं
प्रविशतीत्यर्थः । किंच वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपं वगाः वकृण्वानः । रसमयान् कुर्वाण इत्यर्थः^१ ।
वहर्यतः कान्तः । 'हर्यं गतिकान्त्योः' । औणादिकोऽतच् । वकविः कान्तप्रज्ञः एवंभूतः सोमः वअत्यो
वन अश्व इव वक्रीळन् ववारं दशापवित्रं वपरि वअर्षति परिगच्छति ॥

असश्वतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः ।

क्षिपो मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीयं पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असश्वतः । शतऽधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । नवन्ते । अव । ताः । उदन्युवः ।

क्षिपः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृतम् । तृतीयं । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ २७ ॥

वअसश्वतः परस्परमसंगताः वशतधाराः वअभिश्रियः अभितः सोमं श्रयन्त्यः वताः प्रसिद्धाः
सूर्यस्य दीप्तयः वहरिम्^२ अव वनवन्ते गच्छन्ति । वउदन्युवः उदकेच्छावत्यः सत्यः । यद्वा ।
धाराशब्देनात्र सोमधारा अभिप्रेताः । असश्वतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽभितो गाः श्रयन्त्यो गोभिः
श्रितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंबन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव नवन्ते संगच्छन्ते । वक्षिपः
अङ्गुल्योऽपि वगोभिः दीप्तिपक्षे गोभी रश्मिभिः वआवृतं सोमधारापक्षे गोभिः वपरि आवृतं
न्यासं सोमं वमृजन्ति अवशोधयन्ति । वदिवः आदित्यात् वरोचने रोचमाने यमादित्यो रोचयति
तस्मिन् वतृतीये^३ क्षित्यपेक्षायां तृतीयभूते^४ ध्रुलोके वअधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

१. गन्त३.४-भ१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तद्विकाराणि क्षीराणि कुर्वाण इत्यर्थः । २. ग-हरिं
हरितं । ३. सु-तृतीये पृष्ठे । ४. भ१(२)-तृतीयभूते पृष्ठे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।

अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।

त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामधाः । असि ॥ २८ ॥

तव ऽदिव्यस्य ऽरेतसः सकाशात् ऽइमाः ऽप्रजाः उत्पद्यमानाः प्राणिन उत्पन्नाः । 'सोमो वै रेतोधाः' (तै. सं. २.१.१.६) इति श्रुतेः । ऽत्वं^१ ऽविश्वस्य ऽभुवनस्य ऽराजसि ईश्वरो भवसि । ऽअथ अपि च ऽइदं ऽविश्वं हे ऽपवमानं ऽते^२ ऽवशे त्वदधीनं वर्तते । हे ऽइन्दो ऽप्रथमः मुक्त्यः ऽत्वं ऽधामधाः धान्नो धर्ता ऽअसि भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।

त्वं द्यां च पृथिवीं चार्तिं जग्निषे तव ज्योतीषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्ववित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रदिशः । विधर्मणि ।

त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अर्तिं । जग्निषे । तव । ज्योतीषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ ऽत्वं यस्मात् ऽसमुद्रः वर्षसाधनोऽपामू^३ अतः ऽविश्ववित् ऽअसि । यद्वा । समुद्रो द्रवात्मकोऽसि विश्वविज्ञासि । किंच तव ऽविधर्मणि विधारणे ऽपञ्च ऽप्रदिशः प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । ऽत्वं ऽद्यां ऽच दिवं च ऽपृथिवीं ऽच ऽअर्तिं ऽजग्निषे बिभर्षि । हे ऽपवमान ऽसूर्यः देवः तव ऽज्योतीषि आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।

त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।

त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्ये । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे ऽसोम ऽपवमान ऽत्वं ऽरजसः लोकस्य रसस्य वा ऽविधर्मणि विधारके दक्षापवित्रे ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽपूयसे । ऽत्वामुशिजः कामयमाना ऋत्विजः ऽप्रथमाः प्रतमा^४ मुख्याः ऽअगृभ्णत गृह्णन्ति । ऽतुभ्ये तुभ्यम् ऽइमा इमानि ऽविश्वा सर्वाणि ऽभुवनानि भूतजातानि ऽयेमिरे यच्छन्त्यात्मानम् ॥ १७ ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रद्वरिः ।

सं धीतयौ वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिमत् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभः । एति । अर्तिं । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।

सम् । धीतर्यः । वावशानाः । अनूषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिमत् ॥ ३१ ॥

१. म१-२.७-त्वं सोम । २. म१-ते व; म२-ते तव । ३. ग-द्रविणसाधनोपा । ४. ग-त४-अ-
'प्रतमा' नास्ति ।

१रेभः शब्दयिता । 'रेभृ शब्दे' । सोमः १वारमव्ययम् अविमथं वालं १प्र^१ १अति १एति^१ प्रकपेणातिगच्छति । १वृषा सेक्ता सोमः १वनेषु उदकेषु १अव १चक्रदत् अवक्रन्दन् १हरिः हरितवर्णः सोमः । १सम् १अनूपत संस्तुवन्ति । के । १धीतयः ध्यातारः १वावशानाः यागं सोमं वा कामयमानाः । १शिञ्जं शिञ्जवत् संस्कृतव्यं सोमं १मतयः स्तुतयः १रिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वविषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशम्^२ । १पनिप्रतं शब्दयन्तम्^३ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृत् यथा विदे ।

नयन्नृतस्य^४ ग्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिवृत्तम् । यथा । विदे ।

नयन् । नृतस्य । प्रशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःस्कृतम् ॥ ३२ ॥

१सः सोमः १सूर्यस्य १रश्मिभिः १परि १व्यत परिवेष्टयत्यात्मानम् । किं कुर्वन् । १त्रिवृत्तं सवनैर्देवैर्वा त्रिवृत्तं १तन्तुं यज्ञं १तन्वानः विस्तारयन् १यथा १विदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्णमवगच्छति तथा तन्वानः । १नृतस्य सत्यभूतस्य यजमानस्य १नवीयसीः नवतराः १प्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि १नयन् प्रापयन् । तस्मा^५ एव^६ १जनीनां १पतिः पालकः स्वामी १निष्कृतं संस्कृतं पात्रम् १उप १याति गच्छति^७ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव क्रतस्य याति पथिभिः कनिकदत् ।

सहस्रधारः परि पिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । क्रतस्य । याति । पथिभिः । कनिकदत् ।

सहस्रधारः । परि । पिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपवसुः ॥ ३३ ॥

१सिन्धूनां नदीनामुदकानां १राजा ईश्वरः^८ १दिवः^९ १पतिः बुलोकस्य स्वामी^{१०} १क्रतस्य यज्ञस्य १पथिभिः मार्गैः १कनिकदत् शब्दं कुर्वन् १याति । १सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नैतृभिर्ऋत्विग्भिः १परि १पिच्यते पात्रेषु । १पुनानः पूयमानः १वाचं शब्दं १जनयन् उत्पादयन् १उपावसुः उपागच्छद्भनः^८ परि पिच्यत इति समन्वयः ॥

पर्वमानु मह्यणो वि धावसि सरो न चित्रो अव्ययानि पर्वया ।

गर्भस्तिपूतो नृभिराद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पर्वमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पर्वया ।

गर्भस्तिपूतः । नृभिः । अद्रिभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे १पर्वमान सोम १मह्यणः बहूदकम् । अर्णं ह्युदकनाम । रसं वा १वि १धावसि गमयसि^१ । 'धावु गतिश्चुद्धयोः' । किंच^२ १सूरो १न १चित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीयः पूज्यः सन् १अव्ययानि

१. त-म२-मु-प्रत्येति । २. ग-त३-भ४.५- 'कीदृशं...शब्दयन्तं' नास्ति; त-म६-कीदृशं शब्दयन्तं ।

३. ग-तस्मादेव; सु-तस्मा एव । ४. भ६-उपगच्छति । ५. ग-ईश्वरः पवते । ६. त-'दिवः' नास्ति ।

७. सु-स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-म१.४.६.७-उपगच्छद्भनः । ९. ग-शोधयसि । तत्र दृष्टांतः ।

अविमयानि ^१पश्यया पात्राणि गच्छसि । किंच ^२गमस्तिपूतः बाहुभिरभिशोधितः ^३नृभिः ऋत्विग्भिः
ग्रावभिश्च ^४सुतः अभिषुतः ^५महे महते ^६वाजाय संग्रामाय ^७धन्याय ^८धनेभ्यो ^९हिताय ^{१०}धन्वमि
गच्छसि । धन्वतिर्गतिकर्मा ॥

इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि इयेनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।

इन्द्राय मद्रा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्षसि । इयेनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।

इन्द्राय । मद्रा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपमः । विचक्षणः ॥ ३५ ॥

हे ^१पवमान पूयमान सोम ^२इषम् अन्नम् ^३ऊर्जं बलं च ^४अभ्यर्षसि । ^५इयेनो ^६न इयेन इय
^७वंसु वननीयेषु कलायेषु ^८कलशेषु ^९सीदसि^{१०} निषण्णो भवसि^{११} । अथ परोक्षकृतः । ^{१२}इन्द्राय ^{१३}मद्रा
मदकरः ^{१४}मद्यः मदहेतुः ^{१५}मदः रसः ^{१६}सुतः अभिषुतः । कीदृशः । ^{१७}दिवः सुलोकस्य ^{१८}उपमः
उपमीयमानः ^{१९}विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता । स्थूणा यया गृहं तथा^{२०} । ^{२१}विचक्षणः धिद्वष्टा ।
'स्थूणेव जनाँ उपमिन्' (ऋ. सं. १.५९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १८ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।

अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षंसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपश्चितम् ।

अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृचक्षंसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

^१सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा ^२मातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनाद्याः ^३शिशुं 'शिशु-
स्थानीयम्' ^४अभि गच्छन्तीति शेषः । स्वकीयैः पथोभिराच्छादयन्तीति शेषः । कीदृशं शिशुम् । ^५नवं
^६जज्ञानं जायमानं ^७जेन्यं जयशीलं ^८विपश्चितं विद्वांसम् ^९अपां जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं या
^{१०}गन्धर्वम् उदकस्य घातारः ^{११}दिव्यं दिवि भवं ^{१२}नृचक्षंसं नृणां दृष्टारं ^{१३}सोमम् अभिगच्छन्ति ।
किमर्थम् । ^{१४}विश्वस्य ^{१५}भुवनस्य विराजसे^{१६} विराजनाथम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीर्यसे युजान इन्दो हरितः सुपुण्यः ।

तास्ते क्षरन्तु मधुमद्वृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईर्यसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुपुण्यः ।

ताः । ते । क्षरन्तु । मधुमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

हे ^१इन्दो सोम ^२ईशानः सर्वस्य स्वामी त्वम् ^३इमा इमानि ^४भुवनानि भूतजातानि ^५वीर्यसे
गच्छसि । वी गत्यादिषु । किं कुर्वन् । ^६हरितः हरितवर्णाः ^७सुपुण्यः सुपतनाश्वाश्वाः रथे ^८युजानः
योजयन् । ^९ताः सुपुण्यः ^{१०}ते तव संबन्धिन्यः ^{११}मधुमत् माधुर्योपेतं ^{१२}घृतं दीप्तं ^{१३}पयः उदकं ^{१४}क्षरन्तु ।
हे ^{१५}सोम ^{१६}तव ^{१७}व्रते कर्मणि ^{१८}तिष्ठन्तु ^{१९}कृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

१. म१(२)-अद्रिभिः ग्रावभिस्त्वं सुतोभिषुतश्च । २. म१(२)-जन्याय । ३. त-म१.२.५.६-
जनेभ्यो । ४. म६-कूपेषु । ५. त-सीदति निषण्णो भवति । ६. त-म-सु-तथा तद्वत् । ७. म१(२)-सु-
राजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पर्वमान वृषभ ता वि धावसि ।

स नः पवस्व वसुमद्विरण्यवद्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृऽचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पर्वमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।

सः । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽविश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु ऽनृचक्षाः नृणां द्रष्टा ऽअसि भवसि । हे ऽपवमान ऽवृषभ अपां वर्षक ऽताः अपः ऽवि ऽधावसि विविधं गच्छसि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽपवस्व क्षर । किम्^१ । ऽवसुमत् बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादिद्रव्यैर्युक्तं तथा ऽहिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्यैर्युक्तं धनम् । ऽवयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः ऽभुवनेषु लोकेषु ऽजीवसे जीवितुं प्रभवः ऽस्थाम भवेम ॥

गोविर्पवस्व वसुविद्विरण्यविद्वेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं त्वा विप्रा उष गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।

त्वम् । सुऽवीरः । अग्नि । सोम । विश्वऽवित् ।

तम् । त्वा । विप्राः । उष । गिरा । इमे । आसते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं ऽपवस्व क्षर । कीदृशः । ऽगोवित् गवां लम्भकः ऽवसुवित् धनस्य लम्भकः ऽहिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः ऽरेतोधाः । रेत उदकम् । तस्य धातोपधीनाम् । यद्वा । रेतः प्रजनन-सामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः । हे ऽइन्दो ऽसोम ऽत्वं ऽसुवीरः सुवीर्यः ऽअसि भवसि । ऽविश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । ऽतं ऽत्वा त्वाम् ऽइमे ऽविप्राः ऽगिरा स्तुत्या ऽउप ऽआसते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

ऽमध्वः मधुरस्य ऽऊर्मिः रसः ऽवननाः वननीया वाचः ऽउत् ऽअतिष्ठिपत् उत्थापयति । सोमाभिपक्षकाले स्तुतिवाचः प्रवृत्तेः । ऽअपः ऽवसानः आच्छादयन् ऽमहिषः महान् ऽवि ऽगाहते प्रविशति कलशम् । ऽराजा सोमः ऽपवित्ररथः । दशापवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः ऽवाजं संप्राप्तम् ऽआरुहत् आरोहति । ऽसहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशोऽपरिमितगमनः ऽबृहत् ऽश्रवः महदक्षं ऽजयति अस्मदर्थम् ॥ ॥ १९ ॥

स भन्दना उर्दियति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।

ब्रह्म प्रजावद्भयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दुविन्द्रमुस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयति । प्रजाऽवतीः । विश्वाऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहः । दिवि ।
 ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्त्यम् ।
 पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचताम् ॥ ४१ ॥

वसः सोमः विश्वायुः सर्वस्य गन्ता सोमः प्रजावतीः प्रजारूपफलदात्रीः^१ सुभराः सुष्ठु
 द्वियमाणाः विश्वाः सर्वाः भन्दनाः स्तुतीः उदियति उत्कृष्टं प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते ।
 अहर्दिवि अहोरात्रयोश्च । अथ प्रत्यक्षकृतः । ब्रह्म परिवृढं कर्म प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलक-
 मित्यर्थः । यद्वा । अश्वं तच्च प्रजावत् प्रजायुपेतम् । तथा रयिं धनम् । कीदृशम् । अश्वपस्त्यं व्यास-
 गृहम् । तदुभयं हे इन्दो दीस सोम पीतः इन्द्रेण पीतस्त्वं तमेव इन्द्रमस्मभ्यं याचताम् याचस्य ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु युभिः ।

द्वा जना यातर्यन्नन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । युभिः ।
 द्वा । जना । यातर्यन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

वसः सोमः अग्रे सर्वेषां संमुखं चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह अह्नां युभिः दीप्तिभिः
 अनु प्र चेतयते अनुप्रज्ञायते । यद्वा । अह्नामग्रे अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोत्राणां धेतसा
 प्रज्ञानेन युभिर्दीप्तिभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । हरिः हरितवर्णः । हर्यतः कान्तः
 मदः मदकरः । किंच द्वा जना द्वौ जनौ स्तोतारं यष्टारं च यातर्यन् प्रापयन् स्वचिह्निनेन
 कर्मणा । लौकिकवैदिकौ द्वौ जनौ दृष्टव्यौ । एवं कुर्वन् अन्तः छात्राद्यध्वयोर्मध्ये ईयते गच्छति ।
 ' ईङ् गतौ ' । किं कुर्वन् । नराशंसं नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । दैव्यं च दिवि भयम्
 उभयविधं धनं धर्तरि धारके यजमाने प्रेरयन्निति शेषः ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुच्छ्वासे पतर्यन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अभ्यञ्जते ।
 सिन्धोः । उत् । उच्छ्वासे । पतर्यन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

सोममृत्विजः अञ्जते गोभिः । तथा व्यञ्जते विविधमञ्जन्ति । समञ्जते सम्यगञ्जन्ति ।
 स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा क्रतुं बलकर्तारं रिहन्ति लिहन्ति । आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः
 मधुना गन्धेन अभ्यञ्जते । तमेव सोमं सिन्धोः उदकस्य रसस्याधारभूते उच्छ्वासे उच्छिष्टे
 देशे पतर्यन्तं गच्छन्तम् ॥ ' पतु गतौ ' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि वृद्धयभावश्छान्दसः ॥ उक्षणं
 सेकारं हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः पशुं द्रष्टारम् । ' पशुः पश्यते ' (निरु. ३.१६) इति
 निरुक्तम् । आसु वसतीवरीषु गृभ्णते गृह्णन्ति ॥

विपुश्चिते पर्वमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।

अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीलन्नसर्दृषा हरिः ॥ ४४ ॥

१. त-म-मु-फलदात्र्यः । २. त१.२.५-विश्वपस्त्यं । ३. ग-त-म-मु- ' दिवि भवं ' नास्ति ।

विपः संचिते । पयमानाय । गायन् । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्पति ।
 अर्तिः । न । पूर्णम् । अर्ति । मूर्ति । त्वर्चम् ।
 अत्यः । न । क्राळम् । अमृतम् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे^१ कृत्विजः^२ विपश्चिते मेधाविने पयमानाय पूयमानाय गायन् स्तुतिं कुरुत । स च विपश्चितोऽसः पयसी^३ न धारा महती वर्षधारेव^४ अन्धः अज्ञं रसात्मकम्^५ अति^६ अपरिति । अतिर्न अतिरिव^७ पूर्णा^८ जीर्णा^९ त्वचम्^{१०} अति^{११} सपति अतिमुज्जति । अभिषवादिकर्मणा^{१२} त्वचं मुज्जतीत्यर्थः^{१३} । तद्भूतिसर्पति धारा दशापवित्रात् । अतो^{१४} न अश्व इव^{१५} क्रीळन्^{१६} असरत् सरति गच्छति द्रोणकलशम्^{१७} । वृषा वर्षकः कामानां^{१८} हरिः हरितवर्णः रसः ॥

अग्नेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।

हरिर्धृतस्नुः मृदशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्नेऽगः । रायः । अप्यः । तानप्यते । विमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पितः ।
 हरिः । धृतस्नुः । मृदशीकः । अर्णवः । ज्योतिः सरथः । पवते । राये । ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्नेगः अग्ने गन्ता राजा राजमानः अप्यः अप्मु संस्कृतः सोमः तविष्यते स्तूयते । यः अह्नां दिनानां विमानः निर्माता चन्द्रकलाहामवृद्धयधीनत्वादहर्व्यवहारस्य । भुवनेषु उदकेषु जलनीचरीभ्योऽपि^१ अर्पितः स्थापितः स राजा तविष्यते । किंच^२ हरिः हरितवर्णः धृतस्नुः प्रसृतोदकः^३ मृदशीकः शोभनदर्शनः^४ अर्णवः उदकवान् । अर्ण इत्युदकनाम । ज्योतीरथः ज्योति-संयथः^५ राये धनस्य प्रापयिता । ओक्थः । ओक इति निवासनाम । तस्य हितः ॥ २० ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मद्रः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्पति ।

अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्रतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उद्यतः । मद्रः । परि । त्रिधातुः । भुवनानि । अर्पति ।
 अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्रतम् । गिरा । यदि । निर्निजम् । ऋग्मिणः । ययुः ॥ ४६ ॥

दिवः सुलोकाश्च स्कम्भः स्कम्भयिता धारकः उद्यतः सोमः असर्जि सृज्यते । अभिपूयते इत्यर्थः । किंच^१ त्रिधातुः । द्रोणकलशाधयनीयपूतभृदात्म्याख्यो धातवो यस्य स तथोक्तः । तादृशो भुवनानि उद्वहति^२ अपरिति गच्छति । अंशुं सोमं पनिप्रतं शब्दायमानं मतयः पूजकाः रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । कदा । यदि निर्निजं निर्णिक्तम् । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । रूप-वन्तमित्यर्थः । तम् ऋग्मिणः स्तोतारः गिरा स्तुत्या ययुः गच्छन्ति तदा ॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेप्यः पुनानस्य संयतौ यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिर्निन्दो चम्बोः समज्यम् आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धाराः । अति । अत्यण्वानि । मेप्यः । पुनानस्य । समज्यतः । यन्ति । रंहयः ।
 यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्बोः । समज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

१. ग-त३-भ१.२.७-‘हे कृत्विजः’ नास्ति । २. ग-त३-भ५-सोमात्मकः; त१.२.४-रथात्मकः; भ६-सोमात्मकं रसात्मकं । ३. ग-त३-भ१.५.७-‘अभिषवा...त्यर्थः’ नास्ति । ४. ग-त३-भ१.५.७-‘द्रोणकलशं’ नास्ति ।

पुनानस्य पूयमानस्य वसंयतः संगृह्यमाणाः वरंहयः रंहणस्वभावाः धाराः मेघ्यः अप्पवानि
अणूनि होमानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । हे इन्द्रो सोम यत् यदा गोभिः उदकैः
चस्वोः अधिषवणफलकयोरुपरि वसमज्यसे तदानीं हे सोम सुवानः सूयमानस्त्वं कलशेषु
आसीदसि ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।

जहि विश्वान्रक्षस इन्द्रो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

पवस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नः । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्द्रो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ४८ ॥

हे सोम नः अस्माकं क्रतुवित् कर्मज्ञः । स्तुतिश्च इत्यर्थः । उक्थ्यः स्तुत्यः । यतः
स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः । ईदृशस्त्वं नोऽस्माकं यागाय पवस्व सव रसम् । अव्यो वारे
दशापवित्रे प्रियं मधु परि धाव परिक्षर । हे इन्द्रो दीप्त सोम अत्रिणः भक्षकान् विश्वान्
रक्षसः जहि । सुवीराः सुपुत्रा वयं विदथे यज्ञे बृहत् महद्वनं वदेम उच्चारयेम । याच-
मेत्यर्थः । यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वदेम ॥ २१ ॥

‘प्र तु द्रव’ इति नवर्च द्वितीयं सूक्तं काव्यस्थोशनस आर्पमनादेशपरिभाषया श्रेष्ठुर्भ
पवमानसोमदेवताकाम् । तथा चानुकान्तं—‘प्र तु नवोशना’ इति । ‘जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः’
(अनु. ९. ६७) इति वचनाज्जगत्यधिकारो निवृत्तः । गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्हि रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । षीद । नृभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम तु क्षिप्रं प्र द्रव प्रगच्छ । गत्वा च कोशं द्रोणकलशं परि नि षीद निषण्णो
भव । नृभिः नेतृभिः पुनानः पूयमानः वाजम् अश्वं यजमानार्थमुद्दिश्य अभि अर्प अभिगच्छ ।
वाजिनं बलवन्तम् अश्वं न अश्वमिव तं यथा मार्जयन्ति^१ तद्वत् वाजिनं त्वां मार्जयन्तः^२ शोधयन्तः
बर्हिः यज्ञम् अच्छ प्रति रशनाभिः रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः नयन्ति अध्वर्युप्रमुखाः ॥

स्वायुधः पवते देव इन्द्रुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्द्रुः । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।

पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

स्वायुधः शोभनायुधः इन्द्रुः सोमः देवः पवते । स च देवः अशस्तिहा रक्षोहा
वृजनम् उपद्रवं रक्षमाणः पिता पालकः देवानां तथा जनिता उत्पादकः सुदक्षः सुबलः
दिवः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता पृथिव्याः च धरुणः धारकः । पूर्वमहानुभावः पवते ॥

ऋषिर्विप्रः पुरेता जनानामृधीर उशना काव्येन ।

स चिद्विवेद निहितं यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःपुता । जनानाम् । ऋषुः । धीरः । उशना । काव्येन ।

सः । चित् । विवेद । निहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वृषिः अतीन्द्रियद्रष्टा विप्रः मेधावी पुरेता पुरतो गन्ता जनानां मनुष्याणां वृषुः उरु भासमानः धीरः धीमान् उशना एतन्नामर्षिः यः वस वचित् स एव काव्येन कवित्वेन स्तोत्रेण विवेद लभते । किम् । यदासां शानां गवाम् अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गुह्यं गोपनीयं नाम नामकमुद्रकं पथोलक्षणम् ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बहिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । ते । मधुमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।

सहस्रसाः । शतसाः । भूरिदावा । शश्वत्तमम् । बहिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृष्णे वर्षकाय ते तुभ्यम् एष स्यः सः सोमः मधुमान् माधुर्योपेतः वृषा वर्षकः पवित्रे परि अक्षाः परिधरति । धरतेत्येति रूपम् । स एव सहस्रसाः सहस्रसंख्याक-धनस्य दाता शतसाः शतसंख्याकस्य दाता भूरिदावा ततोऽपि भूरेदाता वाजी बलवान् शश्वत्तमं नित्यं बहिः यजम् आ अस्थात् आतिष्ठति ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।

पवित्रेभिः पर्वमाना असृग्रच्छ्वस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।

पवित्रेभिः । पर्वमानाः । असृग्रश् । श्वस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

एते सोमाः गव्या गव्यानि सहस्रा सहस्राणि श्रवांसि अज्ञानि आशिरलक्षणानि लक्ष्मीकृत्य पवित्रेभिः पवित्रच्छिद्रैः पर्वमानाः पृथमानाः महे महते वाजाय अन्नाय अमृताय अमृतत्वाय अभि असृग्रश् सृज्यन्ते । किमिव । श्वस्यवः अश्लेच्छवः पृतनाजः सेनाजेतारः अत्याः न अन्ना इव ॥ २२ ॥

परि हि स्मा पुरुहुतो जनानां विश्वासरज्जोर्जना पूयमानः ।

अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयि तुज्ञानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुहुतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।

अथ । आ । भर । श्येनभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुज्ञानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ ६ ॥

अथं परि असरत् परिसरति जनानाम् अर्थाय विश्वा सर्वाणि भोजना भोजनान्यज्ञानि धनानि वा । कीदृशः । पुरुहुतः बहुभिराहुतः पूयमानः शोध्यमानः । अथ प्रत्यक्षकृतः । अथ

१. त३-भ१.२.६.७-जनानां यजमानानां ।

इदानीं हे ऽध्येनभृत इयेनेनाहृत सोम त्वं ऽप्रयांसि अन्नानि ऽआ ऽभर आहर । ऽरयि धनं ऽनुजानः
ददानः ऽवाजम् अन्नं रसम् ऽअभि ऽअर्षे अभिगच्छ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावद्वी ।

तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नाभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एषः । सुवानः । परि । सोमः । पवित्रे । सर्गः । न । सृष्टः । अदधावत् । अर्षी ।

तिग्मे इति । शिशानः । महिषः । न । शृङ्गे इति ।

गाः । गव्यन् । अभि । शूरः । न । सत्वा ॥ ७ ॥

१ एष ऽसुवानः सूयमानः २ अर्षा अरणकुशलः ३ सोमः ४ सर्गो ५ न ६ सृष्टः विशृष्टोऽश्वा इव
७ पवित्रे ८ परि ९ अदधावत् परिधावति । किंच १० तिग्मे तीक्ष्णे ११ शृङ्गे १२ शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् १३ महिषो
१४ न महान् १५ महिषाख्यो मृग इव १६ तथान्यदृष्टान्तः । १७ गा १८ गव्यन् प्रभूता गा इच्छन् १९ शूरो २० न
शूर इव । एतौ महिषशूरो यथा प्रतिबुद्धौ शीघ्रं धावतः तद्वत् ऽसत्वा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्वेः कूचित्सतीरुर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युत्स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्तः । अद्वेः । कूचित् । सतीः । ऊर्वे । गाः । विवेद ।

दिवः । न । विद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

१ एषा सोमधारा २ परमात् उच्छ्रितात् स्थानात् ३ ययौ जगाम पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं देवां वा ।
किंच ४ अद्वेः पणीनां निवासस्थानस्य पर्वतस्य ५ अन्तः ६ कूचित् क्वचित् कुत्रचिद्भूते ७ ऊर्वे देशे ८ सतीः
वर्तमानाः पणिभिरपहृताः ९ गाः १० विवेद लब्धवती । यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश
ऊर्वः । ' ऊर्वं गव्यं महि गृणानः ' (क्र. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम् । ११ दिवो १२ न १३ विद्युत्
दिवः सकाशाद्विद्युदिव ऽस्तनयन्ती शब्दयन्ती । विद्युत् विशेष्यते । १४ अभ्रैः प्रेरितेति शेषः । सा
यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती । १५ सोमस्य संबन्धिनी सेयं १६ धारा हे १७ इन्द्र १८ ते पवत्यं
स्वल्पानाय १९ पवते पूयते । क्षरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः ।

पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टु ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम् । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । सरथम् । पुनानः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । जीरदानो इति जीरऽदानो ।

शिक्षा । शचीऽवः । तव । ताः । उपऽस्तुत् ॥ ९ ॥

१ उत २ स्म अपि च खलु हे ३ सोम ४ पुनानः पूयमानः ५ गोनां गवां ६ राशिं समूहं पणिभिरपहृतं
७ परि ८ यासि परिगच्छसि । कथंभूतः सन् उच्यते । ९ इन्द्रेण सह १० सरथम् एकमेव रथमास्थाय । हे

१. ग- ' महान् ' नास्ति । २. ग-इव पवित्रे पर्यदधावत् परिधावति ।

१जीरदानो क्षिप्रदान सोम १उपस्तुत् उपस्तुयमानस्त्वं १पूर्वीः बह्वीः १बृहतीः महतीः १इषः
उक्तलक्षणान्यन्नानि १शिक्ष देहि । हे १शचीवः अन्नवन् १ताः इषः १तत्र स्वभूता इति शेषः ॥ १२३॥

‘अयं सोमः’ इत्यष्ट्वं तृतीयं सूक्तम् । कण्वाद्याः पूर्ववत् । ‘अयं सोमोऽष्टौ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं मुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चकृषे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । मुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।

त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १अयं १सोमः १तुभ्यं स्वदर्थं १मुन्वे सूयते ॥ मुनोतेः कमार्थं लटि ‘लोपस्त आत्मने-
पदेषु’ इति तलोपः ॥ १तुभ्यं स्वदर्थमेव १पवते पूयते । १त्वं च १अस्य अमुं १पाहि पिब । १त्वं १ह
१यम् १इन्दुं १सोमं १चकृषे करोषि । १त्वं च यं १ववृषे वृतवानसि । किमर्थम् । १मदाय १युज्याय
सहायाय । सोम इन्द्राय बलकरवात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पाहीति समन्वयः ॥

स ई रथो न भूरिपाळयोजि महः पुरुणि सातये वसूनि ।

आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्पाता वने ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भूरिपाद् । अयोजि । महः । पुरुणि । सातये । वसूनि ।

आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽमाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

१स १ई सोऽयं सोमः १भूरिपाद् भूरिभारस्य सोढा १रथो १न रथ इव भूरिपाद् प्रभूतस्य भारस्य
सोढा १अयोजि युज्यते । कीदृशः सः । १महः महान् । किमर्थमयोजि । १पुरुणि बहुनि १वसूनि
धनानि १सातये असम्भ्यं दानुम् । १आदीं योगानन्तरं १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १नहुष्याणि । नहुषो
मनुष्याः । तेषां संयन्धीनि १जाता जातान्यस्मद्विरोधीनि १ऊर्ध्वा उन्मुखानि १वने वननीये १स्वर्पाता
स्वर्पातौ । संग्रामनामैतन् । स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे १नवन्त गच्छन्तु । नवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । सोमं
संग्रामे युद्धार्थिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।

विश्ववारो द्रविणोदाईव त्मन्पुपेव धीजवनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वाँ । इष्टयामा । नासत्याऽइव । हवे । आ । शम्भविष्ठः ।

विश्वऽवारः । द्रविणोदाऽइव । त्मन् । पुपाऽइव । धीऽजवनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

१यः सोमः १नियुत्वाँ । नियुतो वायोरश्वाः । तद्वान् १वायुर्न वायुरिव १इष्टयामा इष्टगमनः ।
१नासत्येव अश्विनाशिव १हवम् आह्वानमाकर्ण्य १आ सर्वतः १शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृत्तमः ।
१द्रविणोदाइव धनदातेव १त्मन् आत्मनि १विश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्ब्रह्मविश्वारोऽसि । १पुपेव
पोषकः सवितेव १धीजवनः सन्तोषेणः १असि । यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि हे १सोम ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूभिर्त् ।

पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पूः ऽभिर्त् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

वइन्द्रो वन इन्द्र इव यः त्वं वमहा महान्ति वकर्माणि वचक्रिः ताच्छीलयेन करोषि म त्वं
हे वसोम ववृत्राणां शत्रूणां वहन्ता वअसि भवसि । तथा वपूभिर्त् पुरां भेत्तासि । किंच वपैद्वो वन
अथ इव खलु वहिनाम्नां वहन्ता भवसि । आगत्य हन्तीत्यहिः । तन्नामकानामित्यर्थः । न केवलं
तेषामेव अपि तु विश्वस्य अपि सर्वस्यापि दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता वअसि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीपु ।

जनो न युध्वा महत उपब्दिर्यति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीपु ।
जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्दिः । र्यति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

वअग्निर्न अग्निरिव यः सोमः ववने अरण्ये वआ वसृज्यमानः वनसंबन्धमग्निर्यथा बलानि^१
कुरुते^१ एवं यः सोमः ववृथा अनायासेन वनदीपु आन्तरिक्षाणि वपाजांसि वकृणुते कुरुते । किंच
वयुध्वा युद्धस्य कर्ता वजनो वन शूरो मनुष्य इव वमहतः शत्रोः वउपब्दिः । वाङ्मनामेतत् । शब्दधिता
सन् वपवमानः वपयमानः वसोमः वऊर्मिं प्रवृद्धं रसम् वइत्यति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशा असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रवर्षाः ।
वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

वएते पयमानाः वसोमाः वअव्या अविमयानि ववाराणि बालानि वअति गच्छन्तीति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः । वदिव्या वन कोशासः दिवि भवाः कोशा आप इव । ता विश्लेष्यन्ते । वअभ्रवर्षाः
अभ्रैर्वृष्यमाणाः । किंच ववृथा अनायासेन वसमुद्रं वसिन्धवो वन नद्य इव वनीचीः नीचीनाम्नाः
वसुतासः अभिषुताः सोमाः वकलशान् वअभि वअसृग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिश्शस्ता दिव्या यथा विद् ।

आपो न मभू सुमतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाण्ण यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धोः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिश्शस्ता । दिव्या । यथा । विद् ।
आपः । न । मभू । सुमतिः । भव । नः । सहस्राप्साः । पृतनाषाण् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

हे सोम वशुष्मी । शुष्मं बलं शोषणात् । बलवांस्त्वं वमारुतं वशर्धो वन मरुतां बलमिव
वपवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । यथा वदिव्या वविद् प्रजा वअनभिश्शस्ता । अभिशासो निन्दा ।

अनिन्दिता पवते । 'मरुतो वै देवानां विशः' (ते. सं. २. २. ५. ७) इति हि ब्राह्मणम् । किञ्च
 Vआपो Vन उदकानीव Vमश्रु क्षिप्रं पवमानस्त्वं Vसुमतिः Vभव Vनः अस्माकम् । किञ्च Vसहस्राप्साः ।
 अप्स इति रूपनाम । बहुरूपस्त्वं Vप्रतनापाट् प्रतनानामभिभवितेन्द्र इव Vयज्ञः यष्टव्यो भवसीति ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्रभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्मसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । अभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । आम् । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ८ ॥

हे Vसोम Vवरुणस्य वारकस्य Vते तव Vव्रतानि कर्माणि Vनु क्षिप्रं करोमीति शेषः । हे Vसोम
 Vतव Vधाम तेजःस्थानं Vबृहत् महत् Vगभीरं च । Vप्रियः Vमित्रः इव Vत्वं Vशुचिः दीप्तः शुद्धो
 वा Vअसि । Vअर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं Vदक्षाय्यः Vअसि ॥ ॥ २४ ॥

'प्रो स्य वद्धिः' इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याणां पूर्ववत् । 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो धिन्यांगः ॥

प्रो स्य वद्धिः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असद्वन्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वद्धिः । पथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षरिति ।

सहस्रधारः । असद्वत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

प्र ऊ इति निपातद्वयममुदाय एको निपातितः । Vप्रो Vअस्यान् प्रत्यन्दते Vस्यः सः Vवद्धिः
 वोढा Vपथ्याभिः यज्ञमार्गैः । Vदिवो Vन Vवृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव Vपवमानः पूयमानः
 सन् Vअक्षाः व्याप्तोपि । स्यादर्थः Vसोमः Vसहस्रधारः बहुधारः सन् Vअस्मे अस्मासु Vनि Vअसद्वत्
 निपीदति ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वासं क्रतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सो वावृधे इयेनर्जतो दुह ई पिता दुह ई पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । क्रतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।

अप्सु । द्रप्सः । वावृधे । इयेनर्जतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

अयं Vराजा सोमः Vसिन्धूनाम् उदकानां क्षीरादित्यन्दिनीनां गवां वा Vवासः वसनस्थानीयं
 क्षीराकथं श्रयणद्रव्यम् Vअवसिष्ट आश्लावयति । तथा कृत्वा Vरजिष्ठाम् ऋजुतराम् Vक्रतस्य यज्ञस्य
 Vनावमारुहत् आरोहति । सः Vद्रप्सः सोमरसः Vइयेनर्जतः इयेनेनापहतो रसः^१ Vअप्सु वसती-
 वरीषु Vवावृधे वर्धते । Vई तमिम् Vपितुः पालकात् पितृस्थानीयात् घृलोकात् Vजां जातमपत्यं सोमम्
 Vईम् अयं Vपिता पालको लोकः Vदुहे दोग्धि रसम् । तथाध्वर्युरपि Vदुहे दोग्धि । अथवा । उक्त-
 लक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽध्वर्युरपि रसं दुहे । यद्वा । दुह
 ईमिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

सिंहं नसन्तं मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।

शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।

शूरः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

१सिंहं शत्रूणां हिंसकं सिंहसदृशं १मध्वः उदकस्य १अयासं प्रेरकं १हरिं हरितवर्णम् १अस्य १दिवः द्युलोकस्य १पतिं पालकं सोमं १नसन्त व्याप्नुवन्ति यजमानाः । १युत्सु संग्रामेषु १शूरः १प्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः सोमः १गाः पणिभिरपहृताः १पृच्छते मार्गज्ञान् । पणीन् हत्वा गा लब्धुं गोमार्गं पृच्छतीत्यर्थः । किंच १अस्य १चक्षसा सामर्थ्येन १उक्षा सेक्ता देवेन्द्रः १परि १पाति विशम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।

स्वसार ई जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुचक्रे । ऋष्वम् ।

स्वसारः । ईम् । जामयः । मर्जयन्ति । सनाभयः । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

१मधुपृष्ठं मधुरपृष्ठभागं १घोरं भयानकम् १अयासं गन्तारम् १ऋष्वं दर्शनीयमुत्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्यासं सोमम् १उरुचक्रे प्रभूतचक्रे १रथे यथार्थं रथे १युञ्जन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रङ्गणस्य साधने यज्ञालये रथे युञ्जन्ति । योजयन्त्यश्ववर्षादयः । किंच १ईम् एनं सोमं १स्वसारः स्वर्णसारिण्यः परस्परं स्वसृभूता वा १जामयः बन्धुभूता अङ्गुलयः । एकहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वसृत्वं जामित्यं च । एवंभूताः १मार्जयन्ति शोधयन्ति । तदेवाह । १सनाभयः समानबन्धनाः १वाजिनं बलवन्तं सोमम् १ऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस्र ई घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।

ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ई विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ईम् । घृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे । निषत्ताः ।

ताः । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनानाः । ताः । ईम् । विश्वतः । परि । सन्ति । पूर्वीः ॥ ५ ॥

१चतस्रः १घृतदुहः घृतदोह्यो गावः^१ १ईम् एनं सोमं १सचन्ते सेवन्ते । कीदृश्यस्ताः । १समाने एकस्मिन् १धरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे १निषत्ताः निषण्णाः । १ताः घृतदुहः १ईम् एनम् १अर्षन्ति प्राप्नुवन्ति १नमसा अग्नेन १पुनानाः पूयमानाः सत्यः । १ताः १पूर्वीः बह्व्यः प्रभूता गावः^२ १विश्वतः सर्वतः १परि १षन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत् उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।

असत् । ते । उत्सः । गृणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-नावः; म७-नागावः । २. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-नावः; म७-नागावः ।

अयं सोमः ऽदिवः सुलोकस्य विष्टम्भभूतः । यथा गृहस्य स्तम्भस्तद्वत् । तथा ऽपृथिव्याः
 ऽधरणः धारकः । ऽउत अपि च ऽविधाः सर्वाः ऽक्षितयः प्रजाः ऽअस्य सोमस्य ऽहस्ते भवन्ति ।
 ऽउत्सः । उत्तरन्त्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः । सः ऽगृणते स्तुवते ऽते हभ्यं ऽनियुत्वान्
 अश्ववान् ऽअसत् भवतु । स सोमः ऽमध्वः मधु । कर्मणि पठी । मधुररसः ऽअंशुः सोमः । ' अंशुः
 शमष्टमात्रो भवति ' (निरु. २. ५) इति यास्कः । ऽइन्द्रियाय^१ ऽपवते पूयते अभिषूयते^२ ॥

वृन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।

शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वृन्वन् । अवातः । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।

शग्धि । महः । पुरुश्चन्द्रस्य । रायः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

' प्र हिन्वानः ' इति षट्त्वं पञ्चमं सूक्तं मैत्रावरुणोर्वसिष्ठस्यार्पं श्रद्धुमं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुक्रान्तं—' प्र हिन्वानः पद्वसिष्ठः ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सन्निष्यन्नेयासीत् ।

इन्द्रं गच्छन् आयुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्योः । रथः । न । वाजम् । सन्निष्यन् । अयासीत् ।

इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । सम्ऽशिशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

१ हिन्वानः^३ प्रेथ्यमाणोऽध्वर्यादिभिः ऽजनिता उत्पादयिता ऽरोदस्योः चावागृथिव्योः । तयोः^४
 जनयितृत्वं वृष्टिप्रदानहविष्प्रापणाभ्याम् । तारकसोमः ऽवाजम् अश्वं ऽसन्निष्यन् दास्यन् ऽप्र
 ऽअयासीत् प्रगच्छति । १ इन्द्रं ऽगच्छन् प्राप्तुवन् ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिशानः सम्यक् तीक्ष्णी-
 कुर्वन्निन्द्रमाहाय्यगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन् ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसूनि ऽहस्तयोरादधानः अस्मभ्यं
 दानाय । एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गुषाणामवावंशन्त वाणीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

१. ग-इन्द्रियार्थः; त-भ-भु-य इन्द्रियाय । २. त३-भ६-अभिषूयते । त्यक्तं किञ्चित् । * ग-हे
 सोम वन्वन्नवातः शत्रुभिरनभिभूतः देववीतिं यज्ञमभिगच्छ । शत्रुहृता रसन् इंद्राय पवस्व । बहुभिः
 स्पृष्ट्वायं धनं देहि । वयं न सुवीर्यस्य पतयः स्याम; त१-२.६.७-अ९-वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं
 देवानां पानार्थं हे सोम इंद्राय इंद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हृता (भ२-वृत्रहृता) त्वं पवस्व क्षर । कथंभूत-
 स्त्वं । शग्धि शक्तिमानसि (त१-मानसि) । त्वत्प्रसादाद्वयं पुरुष्वेदस्य रायः बह्वाल्हादकस्य रायः
 सुवीर्यस्य शोभनवीरा (त१.२-शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम; भ४-उक्तोर्थः;
 सु-वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इंद्राय इंद्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हृता अवातः त्वं अभिपवस्व
 क्षर । कथंभूतस्त्वं । शग्धि शक्तिमान् महो महानसि । त्वत्प्रसादात् वयं पुरुष्वेदस्य बह्वाल्हादकस्य
 सुवीर्यस्य शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम । ३. त३-म- प्र हिन्वानः ।
 ४. ग-त३-भ१.२.४.७-' तयोः ' नास्ति ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गूषाणाम् । अवावशन्त । धाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । द्यते । वार्याणि ॥ २ ॥

त्रिपृष्ठम् । त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि^१ वा^२ सवनानि वा यस्य स
तथोक्तः । तं वृषणं वर्षकं वयोधाम् अन्नस्य दातारं सोमम् आङ्गूषाणाम् आघोपवतां स्तोत्राणां
वाणीः वाचः अभि अवावशन्त शब्दयन्ते । वना वनान्युदकानि वसानः आच्छादयन् वरुणो
न वरुण इव सिन्धून् आच्छादयति तद्वत् । रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः वार्याणि धनानि
द्यते प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।

तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळ्हः साह्वान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।

तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रधन्वा । समत्सु । अषाळ्हः । साह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम पवस्व त्वम् । कीदृशस्त्वम् । शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः । मर्ववीरः ।
सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । सहावान् सहनवान् जेता जयशीलः सनिता संभक्ता धनानि
तिग्मायुधः तीक्ष्णग्रहरणसाधनः क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा समत्सु संग्रामेषु अपाळ्हः
असोदः^३ साह्वान् अभिभवन् । कुत्र । पृतनासु शत्रुसेनासु । कान् । शत्रून् ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृष्वन्तर्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।

अपः सिंसासन्नुषसः स्वर्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुऽगव्यूतिः । अभयानि । कृष्वन् ।

समीचीने इति समऽईचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरंमऽधी ।

अपः । सिंसासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥ ४ ॥

हे सोम उरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गस्त्वम् अभयानि स्तोत्रभ्यः कृष्वन् कुर्वन् पुरंधी ।
इदं यावापृथिन्योनाम् । ते^३ समीचीने संगते कुर्वन् आ पवस्व आक्षर^४ । अपः उपसः
स्वः आदित्यं गाः रश्मीश्च सिंसासन् पुष्ट्यर्थं संभक्तुमिच्छन् सं चिक्रदः संक्रन्दसे । महः
महतो महान्ति वाजान् अन्नानि अस्मभ्यं दातुमिति शेषः ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।

मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥ ५ ॥

१. ग-त३-अ१.२.४.७-‘द्रोण...वा’ नास्ति । २. ग-त-अ-असोदा । ३. ग-त१.२.३-अ-‘ते’
नास्ति । ४. अ१(२)-क्षर ।

हे ऽपवमान पृथमान ऽह्न्दो ऽसोम त्वं वरुणादीन् ऽमस्ति तर्पय तेषां ऽमदाय । इन्द्रस्य प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजैव क्रतुर्मां अमेन विश्वा घनिघ्नदुरिता पवस्व ।

इन्दो सृक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽहता । पवस्व ।

इन्दो इति । सृऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंगतम् फलमाशास्ते । हे सोम ऽपव एवं स्तुत इति शेषः । ऽक्रतुमान् त्वं ऽराजैव ऽअमेन धातेन ऽविश्वा सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि ऽघनिघ्नत् विनाशयन् ऽपवस्व । हे ऽह्न्दो दीप्त सोम ऽसृक्ताय शोभनमुदिताय ऽवचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वच्चो विमृष्यार्थवदवगत्य ऽवयो ऽधाः अक्षं धेहि । अक्षलाभस्य स्तुतिनिमित्तकत्वात्तस्य स्तुतिवचसः प्राधान्येनोक्तिः । शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्श्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाश क्रकर्मणिताभाष्ये

सप्तमाष्टके नृनीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽश्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं यन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

नृनीयं ध्रुवितरयज्ञः सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

व्याख्याय सायणामात्यश्चतुर्थं व्याचक्षिर्पति ॥

तत्र 'असर्जि' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं भारीचस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।

'असर्जि कश्यपः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि वक्ता रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानो अन्येऽजन्ति वह्निं सदेनान्यच्छ ॥ १ ॥

असर्जि । वक्ता । रथ्ये । यथा । अजौ । धिया । मनोता । प्रथमः । मनीषी ।

दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अन्ये । अजन्ति । वह्निम् । सदेनानि । अच्छ ॥ १ ॥

वक्ता शब्दायमानः । 'वक्त्र परिभाषणे' । वनिप् । एतादृशः^१ पवमानः सोमः ऽआजौ । अजन्ति कर्मार्थान्तरिज इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् ऽधिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् ऽअसर्जि सृज्यते पात्रेत्विति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्ये ऽयथा रथाई आजौ । संग्रामनामैतत् अजन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधा-
न्यत्रेति^२ । तस्मिन्नाधो यथा धियाङ्गुल्या सृज्यते^३ तद्वत् । कीदृशः । ऽमनोता यस्मिन् देवानां

१. ग-त३.४-म१.२.४.७-तादृशः । २. ग-आयुष्यत्रेति । ३. त१.२.४.५.७-म२-सु-सृज्यते ।

मनांस्योतानि प्रोतानि सः । तथा च ब्राह्मणं—‘ तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि ’ (ऐ. ब्रा. २.१०) इति । १ प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः १ मनीषी । मनस ईषा मनीषा स्तुतिः । तद्वाञ् । १ दश १ स्वसारः दशसंख्याका अङ्गुलयः १ सदनानि यज्ञगृहाणि १ अञ्छ अभिमुखीकृत्य १ वह्निं वोढारं सोमं १ सानो समुच्छ्रिते । अधिः ससम्प्रथानुवादकः । १ अन्ये अविभवे अविवालेन कृते पवित्रे १ अजन्ति प्रेरयन्ति । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ ॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्यैभिरिन्दुः ।

प्र यो नृभिर्मृतो मर्त्यैर्भिर्मर्ज्जानोऽर्विभिर्गोभिर्नृभिः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कव्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्यैभिः । इन्दुः ।

प्र । यः । नृऽभिः । अमृतः । मर्त्यैभिः । मर्ज्जानः । अर्विऽभिः । गोभिः । अत्ऽभिः ॥ २ ॥

१ कव्यैः साधुभिः स्तोत्रभिः १ नहुष्यैभिः मनुष्यैः १ सुवानः अभिपूयमाणः १ इन्दुः सोमः १ दिव्यस्य दिवि भवस्य १ जनस्य देवगणस्य १ वीती । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सत्पुण्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । सोमभक्षणार्थं यज्ञम् १ अधि गच्छति । किञ्च १ अमृतः मरणधर्मरहितः १ यः सोमः १ नृभिः कर्मनेतृभिः १ मर्त्यैभिः मर्त्यैः १ अविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा १ गोभिः आनन्दुहैरधिषवणचर्मभिः यद्वा गोविकारैः क्षीरादिभिः १ अग्निः वसतीवर्षादिभिरुदकैश्च १ मर्ज्जानः मृशं शोध्यमानः सन् यज्ञं प्रति गच्छति । उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पर्वमानो रुशदीर्ते पयो गोः ।

सहस्रमृका पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरौ अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पर्वमानः । रुशत् । ईर्ते । पयः । गोः ।

सहस्रम् । मृका । पथिऽभिः । वचःऽवित् । अध्वस्मऽभिः । सूरः । अण्वम् । वि । याति ॥ ३ ॥

१ वृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरन् वा १ रोरुवत् भृशं शब्दायमानः १ अंशुः सोमः १ पर्वमानः पूयमानः सन् १ अस्मै १ वृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं १ रुशत् । रोचतेरिदं रूपम् । आरोषमानं श्वेतं १ गोः १ पयः आश्रयणद्रव्यम् १ ईर्ते गच्छति । ‘ ईर गतौ ’ । आदादिकः । किञ्च १ मृका । ‘ छन्दसीवनिषी ’ इति मत्स्यार्थो वनिष् । स्तोत्रवानत एव १ वचोवित् स्तुतीनां ज्ञाता १ सूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्निष्टोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः १ अध्वस्मभिः ध्वंसनवर्जितैर्हिसारहितैः १ सहस्रं १ पथिभिः बहुभिर्मागैः १ अण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं १ वि १ याति । अतीत्य द्रोणकलशं गच्छति ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द्र ऊर्णुहि वि वाजान् ।

वृश्चोपरिष्ठात्तुजता वृधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्द्रो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।

वृश्च । उपरिष्ठात् । तुजता । वृधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे सोम १ दृळ्हा १ चित् दृढान्यपि परैरगन्तव्यत्वेन १ रक्षसः राक्षसस्य १ सदांसि स्थानानि पुराणि १ रुज विनाशाय । ‘ रुजो भङ्गे ’ तौदादिकः । किञ्च हे १ इन्द्रो पर्वमान १ पुनानः पवित्रादिभिः पूयमानस्त्वं १ वाजान् तस्यान्तानि तस्य बलानि वा १ ऊर्णुहि आच्छादय । आहरेत्यर्थः । तथा १ ये

राक्षसाः ऽउपरिष्ठात् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा ऽअन्ति' अन्तिके समीप आगच्छन्ति ये च ऽदूरात् दूरदेशाद्वागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् ऽउपनायम् उपनेतारं स्वामिनं ऽतुजता । तुजतिर्हिंसाकर्म । हिंसकेन ऽवधेन हननसाधनेनायुधेन त्वं ऽवृश्च छिन्धि । 'ओवृश्च छेदने' तौदादिकः ॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।

ये दुष्पहासो वनुषा बृहन्तस्ताँस्ते अश्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्ताय । पथः । कृणुहि । प्राचः ।

ये । दुऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अश्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ ५ ॥

हे ऽविश्ववार विश्वैः सर्वैर्वरेणीय हे सोम ऽसः तादृशस्त्वं ऽप्रत्नवत् पुराण इव स्थितस्त्वं ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः । तस्मै ऽसूक्ताय शोभनस्तुतिकाय मह्यं ऽपथः मार्गान् ऽप्राचः प्राचीनान् ऽकृणुहि कुरु । सर्वत्र गमनं प्रयच्छेत्यर्थः । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । 'ध्निविकृण्वयोरच्' इत्युप्रत्ययः । हे ऽपुरुकृत् बहुकर्मन् हे ऽपुरुक्षो । 'दक्षु शब्दे' । मितद्र्वादिवाङ्मुप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. १८०. १) । बहुविधं शब्दायमान हे सोम ऽदुःसहासः रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव ऽवनुषा । वनतिर्हिसार्थः । हिंसया युक्ताः ऽबृहन्तः महान्तः ऽये त्वदीया अंशाः सन्ति ऽताँस्ते तव स्वभूतानंशान् वयं यज्ञे ऽअश्याम प्राप्नुयाम ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।

शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतीषि सोम ज्योङ्न्ः सूर्यं दृश्ये रिरिहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वः । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।

शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतीषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृश्ये । रिरिहि ॥ ६ ॥

हे सोम ऽएव एवं ऽपुनानः पूयमानः पवित्रादिभिः ऽअस्मभ्यं ऽरिरिहि प्रापय प्रयच्छ । किं तत् । ऽअपः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । आप्नोति सर्वमपि । अन्तरिक्षं ऽस्वः स्वर्गं शुलोकं ऽगाः । सर्वैर्गम्यतेऽत्रेति गावः पृथिव्यः । ताः पृथिवीश्च ऽभूरि । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । बहून् ऽतोका पुत्रान् ऽतनयानि । तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पौत्राः । तांश्च तथा ऽनः अस्मभ्यं ऽक्षेत्रं ऽशं सुखकरं कुरु । हे ऽसोम ऽज्योतीषि नक्षत्राणि ऽउरु उरुणि अन्तरिक्षे विस्तीर्णानि कुरु । तथा ऽनः अस्मभ्यं ऽसूर्यम् आदित्यं ऽज्योक् । चिरनामैतत् । चिरकालं ऽदृश्ये द्रष्टुं कुरु ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यापि त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । 'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।

आपच्छोर्कमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवानः । हरिः । अंशुः । पवित्रे । रथः । न । सर्जि । सनये । हियानः ।

आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमानः । प्रति । देवान् । अजुषत । प्रयःऽभिः ॥ १ ॥

वसुवानः^१ अभिषूयमाणः वृहियानः कृत्विग्भिः प्रेर्यमाणः वहरिः हरितवर्णः वभ्रुः सोमः
 वपवित्रे अविवालेन कृते दशावपवित्रे वपरि वसर्जि परिसृज्यते । किमर्थम् । वसनये धनलाभाय देवानां
 संभजनाय वा । तत्र दृष्टान्तः । वरथो वन । रथो यथा युद्धे शत्रुवधार्थं शत्रुधनहरणार्थं वा सृज्यते
 तद्वत् । किंच वपूयमानः पवित्रेण सोऽयं सोमः वृन्दिष्यम् इन्द्रलिङ्गमिन्द्रस्य पर्याप्तं वा वृष्टीकं
 स्तोत्रम् आपत् आप्नोति । ' आप्ल व्यसौ ' । लेख्यडागमः । तथा स सोमः वप्रयोभिः प्राणयितृभिः
 हवीरूपैरन्नैः देवान् प्रति वजुषत प्रतिसेवते । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' ॥

अच्छा नृचक्षा असरत्पवित्रे नाम दधानः कविरस्य योनौ ।

सीदन् होतेव सदेन चमूषूपेमग्मन्नुषयः सुप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृचक्षाः । असरत् । पवित्रे । नाम । दधानः । कविः । अस्य । योनौ ।

सीदन् । होताऽइव । सदेन । चमूषु । उप । ईम् । अग्मन् । ऋषयः । सुप्त । विप्राः ॥ २ ॥

नृचक्षाः नृणां द्रष्टा कविः कान्तप्रज्ञः सोमः वनाम वसतीवर्याण्यमुदकं वदधानः धारयन्
 अस्य एतादृशस्यात्मनः वयोनौ स्थाने वपवित्रे वअच्छ वअसरन् अभितः सरति । ततः वसदेन ।
 सीदन्त्यत्रेति सदनो यज्ञः । तस्मिन् वहोतेव होता यथा देवान् स्तोतुमुपविशति तद्वद्देवानागन्तु-
 मुपविशन् सोमः वचमूषु । चमन्ति^२ चम्बो ग्रहादयः । तेष्वभिसरति । अनन्तरं सप्तसंख्याकाः विप्राः
 मेघाविनो भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते वप्रपयः वईम् एनं सोमम्
 उप वअग्मन् स्तोत्रैरुपगच्छन्ति ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्चदेवः सोमः पुनानः सदे एति नित्यम् ।

भुवद्विष्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान्यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुमेधाः । गातुवित् । विश्वदेवः । सोमः । पुनानः । सदे । एति । नित्यम् ।

भुवत् । विष्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

वसुमेधाः । ' नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ' (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्समासान्तः ।
 शोभनप्रज्ञः गातुवित् मार्गस्य वेत्ता । यद्वा । गातवः स्तोतारः । तेषां धनस्य लभयिता । विश्वदेवः
 सर्वदेवोपगतः । यद्वा । देवो देवनं दीप्तिः । व्यापकदीप्तिरुक्तः । एतादृशः सोमः पुनानः पूयमानः
 सन् वनित्यम् अविनश्वरं सदे स्थानं द्रोणकलशं वप्र वपुति प्रगच्छति । ततः विष्वेषु सर्वेषु
 काव्येषु कविकर्मसु स्तोत्रेषु रन्तानु वभुवत् रमणशीलो भवति । रमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । तथा धीरः
 प्राज्ञः सोऽयं पञ्च जनान् निषादपञ्चमंश्चतुरो वर्णान् अनु वयतते अनुगन्तुं प्रयत्नं करोति ।
 अनुगच्छतीति यावत् ॥

तव त्ये सौम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।

दर्श स्वधाभिरधि सानो अर्व्ये मृजन्ति त्वा नर्थः सुप्त यद्हीः ॥ ४ ॥

तव । त्ये । सोम । पवमान । निण्ये । विश्वे । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।

दर्श । स्वधार्मिः । अर्धि । सानौ । अर्व्ये । मृजन्ति । त्वा । नर्थः । सुप्त । यद्हीः ॥ ४ ॥

१. त-भ२- 'वुवानः' नास्ति । २. ग-त-भ६- 'धनाहरणार्थः भ४- 'धनाय हरणार्थ' । ३. ग-चमंतीति ।

हे ऽपवमान पूयमान हे ऽसोम ऽतव स्वभृताः ऽस्ये^१ ते प्रसिद्धाः^२ ऽत्रय ऽएकादशासः ।
 पूरणार्थे उद्ग्रथयः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽनिष्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते
 स्थाने लुलोके वर्तन्ते । तादृशं त्वां दशसंख्याका अङ्गुलयः ऽअधि ऽसानौ अधिकं समुच्छ्रिते ऽअव्ये
 अविमये पवित्रे ऽस्वधाभिः उदकैः ऽमृजन्ति शोधयन्ति । किञ्च ऽयद्धीः । ' वा छन्दसि ' इति
 पूर्वस्यर्णदीर्घः । यद्गुयो महत्यः ऽसप्त सप्तसंख्याका गङ्गाद्याः ऽनद्यः ऽत्वा त्वां ऽमृजन्ति । वसती-
 वर्यात्मकैरेकधनात्मकैश्च स्वीयैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तच्च सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।

ज्योतिर्यदह्ने अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे करभीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु । सत्यम् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । सम्सनसन्त ।

ज्योतिः । यत् । अह्ने । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ।

प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । कः । अभीकम् ॥ ५ ॥

ऽसत्यं सत्यभूतं ऽतत् प्रसिद्धं ऽपवमानस्य सोमस्य स्थानं ऽनु क्षिप्रमस्माकम् ऽअस्तु । ऽयत्र
 यस्मिन् स्थाने ऽविश्वे सर्वे ऽकारवः स्तोतारः ऽसंनमन्त स्तोतुं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु । अस्य
 सोमस्य ऽयत् ऽज्योतिः ऽअह्ने दिवसाय ऽलोकम् आलोकं प्रकाशम् ऽअकृणोत् करोति । ऽउ इत्यव-
 धारेण । तज्ज्योतिः ऽमनुम् एतन्नामानं राजापि ऽप्रावत् प्रकर्षेणारक्षत् । तथा सोमः स्वीयं तेजः
 ऽदस्यवे सर्वस्योपक्षपत्रिणैः सुसुराय ऽअभीकम् अभिगमनशीलं ऽकः अकार्षात् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे
 घस ' इति च्लेर्लुङ् ॥

परि सञ्चय पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।

सोमः पुनानः कलशा अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सञ्चय । पशुमान्ति । होता । राजा । न । सत्यः । सम्सईतीः । इयानः ।

सोमः । पुनानः । कलशात् । अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

ऽहोता देवानामाह्वानस्विक् ऽपशुमन्ति पशुमतः ऽसञ्चय यज्ञगृहान्^२ यथोपगच्छति^३ । किञ्च
 ऽराजा ऽन यथा राजा ऽसत्यः सत्यकर्मा सन् ऽसमितीः । संग्रामनामैतत् सम्यक् प्राप्यते योद्धृभि-
 रथेति । तान् संग्रामान् ऽइयानः गच्छन् भवति तथा ऽपुनानः^४ ऽसोमः ऽवनेषु वननीयेषु वसती-
 वर्याद्येपूदकेषु ऽसीदन् ऽमृगो ऽन ऽमहिषः महिषाख्यो मृग इवोदकेषु तिष्ठन् ऽकलशान् द्रोणाभि-
 धानान् ऽअयासीत् परिधाति । यद्वा । महिषो महान् पूज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ २॥

' साकमुक्षः ' इति पञ्चमसष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस्य आर्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
 चानुक्रम्यते—' साकमुक्षः पञ्च नोधाः ' इति । गतो विनिधोगः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

१. त- ' त्वे ते प्रसिद्धाः ' नास्ति । २. ग-यज्ञगृहान् परि याति । ३. त१-°गच्छते; त२.४.५.७.
 भ६-°गच्छत; त३.६-भ१.२.४.७-°गच्छति; मु-यथा परिगच्छते । ४. ग-त३-भ५.६-पुनानः
 पूयमानः; भ४-पुनानः पूयमानाः ।

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।

हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

‘साकमुक्षः सह युगपत् सिञ्चन्त्यः । ‘उक्ष सेचने’ । क्विपि रूपम् । तादृश्यः ‘स्वसारः कर्म-
करणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्योऽङ्गुलयः’ मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । ‘मृजू शौचालंकारयोः’ ।
तथा ‘दश दशसंख्याकाः’ धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलयः ‘धीरस्य समर्थस्य प्राज्ञस्य वा
देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य’ धनुत्रीः प्रेरयिष्यो भवन्ति । ततः ‘हरिः हरितवर्णः
सोमः’ ‘सूर्यस्य’ ‘जाः प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः’ ‘पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा ह्याग्निर्भग-
न्तीति दिशां तस्य जात्वम् । ‘अत्यः अतनशीलः’ ‘वाजी’ ‘न अथ इव स्थितः सोमः’ ‘द्रोणं कलशं
‘ननक्षे’ न्याप्नोति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अङ्घ्रिः ।

मयो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलशं उक्षियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवारः । अतऽभिः ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । निऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उक्षियाभिः ॥ २ ॥

‘वावशानः देवान् काम्यमानः’ ‘वृषा कामानां वर्षकोऽत एव’ ‘पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमः’
‘अङ्घ्रिः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः’ ‘सं’ ‘दधन्वे’ संधार्यते । तत्र इष्टान्तः । ‘मातृभिर्न’ ‘शिशुः ।
काम्यमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संधार्यते । धविर्गात्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । ‘मर्यो
‘न मनुष्यो यथा’ ‘योषां युवतिमभिगच्छति तद्वत्’ ‘निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम्’ ‘अभि’ ‘यन्
अभिगच्छन्’ ‘कलशे द्रोणाभिधाने’ ‘उक्षियाभिः अङ्घ्रिर्गोविकारैः क्षीरादिभिर्वा’ ‘सं’ ‘गच्छते ।
गमेरकर्मकात् ‘समो गम्यच्छि’ इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिष्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धानं गावः पर्यसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिष्ये । ऊध्रः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुऽमेधाः ।

मूर्धानम् । गावः । पर्यसा । चमूष्व । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

‘उत अपि च’ ‘अघ्न्यायाः । अघ्न्येति गोनाम । अहन्तग्न्याया गोः’ ‘ऊध्रः पयःस्थानं सोमः’ ‘प्र
‘पिष्ये । ओषध्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षणाप्याययति । प्यायतेर्लिटि ‘लिङ्गलोक्ष’ इति पीभावः ।
‘सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम्’ ‘इन्दुः सोमः’ ‘धाराभिः’ ‘सचते समवैति संगच्छते । ततः’ ‘गावः
‘चमूष्व । चमन्ति अक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्वो प्रहादयः । तेषु स्थितं’ ‘मूर्धानं समुच्छ्रितमिमं सोमं
‘पर्यसा श्वेतेन’ ‘अभि’ ‘श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र इष्टान्तः । ‘निक्तैः प्रक्षालितैः’ ‘वसुभिर्न
वक्ष्येयथाच्छादयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवैर्मिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।

रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्य गा दावने वसनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान् । रद् । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरायताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्वक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

हे पवमान पूयमान सोम वसः तादृशस्त्वं वनः अस्मभ्यं वदेभिः देवैः सह परद प्रयच्छ ।
किं तत् उच्यते । हे इन्दो पात्रेषु क्षरन् सोम वावशानः कामयमानः सन् अश्विनम् अश्वचन्तं
वरयि धनं प्रयच्छेति । किंच वरथिरायताम् । रथो येषामस्तीति रथिराः । 'मेधारथाम्याम्' इतीरष्-
प्रत्ययः । तद्वाचरतस्तानिच्छतो वा पुरुषान् उशती कामयमाना पुरंधिः त्वदीया बहुविधा धीः
वसूनां धनानां दावने दानाय अस्मद्वक् अस्मदभिमुखी आ आगच्छतु । यद्वा । रथिरायतामिति
धनानां विशेषणम् । बलवतां धनानामिति । अस्मद्वक् । 'विष्वग्देवयोश्च देरद्व्यश्चतावप्रत्यये'
(पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्यादेशः । अद्विसधोरन्तोदात्तत्वनिपातनात् 'उदात्तस्वरितयोर्णः' इति स्वरितः^१ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वचन्द्रम् ।

प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नू । नः । रयिम् । उप । मास्व । नृवन्तम् । पुनानः । वाताप्यम् । विश्वचन्द्रम् ।

प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं वनः अस्मभ्यं नू क्षिप्रं नृवन्तं मनुष्यैर्युक्तम् । छान्दसं
मनुषो वस्वम् । तादृशं वरयि धनम् उप मास्व उपनिर्मिमीष्व । उपकुर्वित्यर्थः । किंच विश्वचन्द्रं
सर्वेषामाह्लादकं वाताप्यम् । उदकनामैतत् । उदकं च कुरु । तथा हे इन्दो सोम वन्दितुः तव
स्तोतुः आयुः जीवनं प्र तारि स्वया वर्धितमस्तु । सोऽयं सोमः धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा
प्राप्तधनः प्रातः काले वा सवने वा^२ मक्षु शीघ्रमस्मदीयं यज्ञं प्रति जगम्यात् आगच्छेत् । गमे-
लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ३ ॥

'अधि यत्' इति पञ्चमं नवमं सूक्तमाग्निरसस्य कण्वस्यार्घम्^३ । तथानुक्रम्यते—'अधि
यत्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।

अपो वृणानः पवते कवीयन्व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते । धियः । सूर्ये । न । विशः ।

अपः । वृणानः । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

यत् यदा अस्मिन् सोमे वाजिनीव शुभः अश्वे यथा वक्त्रप्रभृत्यलंकारा भवन्ति ।
यदा वास्मिन् सोमे सूर्ये वन यथा सूर्ये विशः रश्मय उदिता भवन्ति । तदा^४ धियः अङ्गुलयः
अधि स्पर्धन्ते । अहं पुरस्ताच्छोधयाम्यहं पुरः शोधयामीत्यहमहमिक्योपतिष्ठन्ति । ततोऽयं सोमः
अपः वसतीवरीः वृणानः आच्छादयन् पवते पात्रेषु क्षरति । कलशानधिगच्छति^५ । कीदृशः ।

१. त-भ२.६-सु-तित्स्वरितः । २. त-भ—'वा' नास्ति । ३. त-भ-काण्वस्यार्घम् । ४. त३-भ२.
६.७-तथा । ५. भ१(२)—कलशानधिगच्छति ।

वकवीयन् कविरिवाचरन् । यद्वा । कवयः स्तोतारः । तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । वज्रं वन वमन्म मननीयं गवां गोष्ठं पशुवर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति । तथा देवानां प्रीणनाय पात्राणि प्रति पवत इति ॥

द्विता व्यूर्ण्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त ।

धियः पिन्वानाः स्वसरे न गावः ऋतायन्तीरभि वावश्च इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ण्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वऽविदे । भुवनानि । प्रथन्त ।

धियः । पिन्वानाः । स्वसरे । न । गावः । ऋतऽयन्तीः । अभि । वावश्चे । इन्दुम् ॥ २ ॥

वमृतस्य उदकस्य वधाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः वद्विता द्विधा व्यूर्ण्वन् उभयतः स्वतेजसाच्छादयन् मध्येन गच्छति । ततः स्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय वभुवनानि प्रथन्त विस्तीर्णानि भवन्ति । तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त इत्यर्थः । अथ पिन्वानाः प्रीणयिष्यः धियः स्तुतिलक्षणा वाचः वृतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः सत्यस्तमिमम् इन्दुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे यागाहनि वावश्चे शब्दायन्ते । यद्वा । सोमं कामयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । गावो न यथा पिन्वमानाः पयः क्षरन्त्यो गावः स्वसरे । सुहृ अत्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽग्रेति स्वसरो गोष्ठम् । तस्मिन्नच्छाभिलक्ष्य शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा ।

देवेषु यशो मर्तीय भूषन्दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।

देवेषु । यशः । मर्तीय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

वकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्या काव्यानि कवेः कर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि भरते परितो बिभर्ति । परिगच्छतीति यावत् । कथमिव । शूरो न यथा शूरः शत्रूणां बाधकः रथः तदीयः विश्वा वभुवनानि सांग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत् । तदानीं देवेषु स्थितं यशः व्यापकं धनं मर्तीय मनुष्याय स्तोत्रे भूषन् । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् सनि रूपम् । भावयितुमिच्छन् सोमः रायः आत्मना दत्तस्य धनस्य दक्षाय वृद्धयर्थं पुरुभूषु बहुषु यज्ञभवनेषु नव्यः स्तोतव्यो भवति । 'णु स्तुतौ' । अचो यत् ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।

श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृभ्यः । दधाति ।

श्रियम् । वसानाः । अमृतत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । समऽइथा । मितऽद्रौ ॥ ४ ॥

स सोमः श्रिये जातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति । तदेवाह । श्रिये ऋयर्थमेव आ निरियाय । अंशुभ्य आभिमुख्येन निर्गच्छति । निर्गतश्च स सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः श्रियं

वयः अन्नं जीवनं वा ऽवधाति विदधाति प्रयच्छति । तेन दत्तां ऽश्रियं ऽवसानाः आच्छादयन्तः
स्तोतारः ऽअमृतत्वं देवत्वममरणं^१ वा ऽआयन् प्राप्नुवन् । तस्मिन् ऽमितद्रौ मितगमने सोमे
ऽसमिधा । युद्धनामैतत् सम्यक् प्राप्यतेऽत्रेति । ' समीणः ' (उ. सू. २. ११) इत्येतेः संपूर्वस्य
थक्प्रत्ययः । तानि युद्धानि ऽसत्या सत्यानि यथार्थानि ऽभवन्ति न तु वितथानि । तेन सोमेन
पराजितानि भवन्तीत्यर्थः ॥

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।

विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पर्वमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्षि । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पर्वमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे सोम ऽइषम् अन्नम् ऽऊर्जम् अन्नरसं च अस्मभ्यम् ऽअभ्यर्षं अभिगमय । किंच ऽअश्वं वाहनं
ऽगां पयःप्रदानेन यज्ञस्य साधनभूतां गां च । तथा ऽउरु महत् ऽज्योतिः सूर्याख्यं ऽकृणुहि जगदा-
लोकनार्थं कुरु । किंच ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽमत्सि सोमेन तर्पय । मदेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति
विकरणस्य लुक् । वाक्यभेदादनिवातः । अपि च हे सोम ऽतुभ्यं ऽविश्वानि सर्वाणि रक्षांसि
ऽसुषहा सुसहान्यनायासेनैवाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति । हिरवधारणे । अत एव हे ऽपर्वमान
पूयमान हे ऽसोम सर्वान् ऽशत्रून् ऽबाधसे जहि ॥ ॥ ४ ॥

' कनिक्रन्ति ' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्याष्वम् । तथानुक्रम्यते—' कनि-
क्रन्ति प्रस्कण्वः ' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन्वनस्य जठरे पुनानः ।

नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधार्भिः ॥ १ ॥

कनिक्रन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे । पुनानः ।

नृऽभिः । यतः । कृणुते । निःऽनिजम् । गाः । अतः । मतीः । जनयत । स्वधार्भिः ॥ १ ॥

ऽसृज्यमानः ऽआ समन्ताद्विसृज्यमानोऽभिपूयमाणः ऽहरिः हरितवर्णः सोमः ऽकनिक्रन्ति
पुनःपुनः शब्दायते । क्रन्दतेर्यङ्लुकि तिपीडभावे ' दाधति दधति ' इत्यादिना निपातनादभ्या-
सस्य निगागमः । अभ्यस्तस्वरः । तथा ऽपुनानः पूयमानः ऽवनस्य वननीयस्य द्रोणकलशस्य ऽजठरे
ऽसीदन् उपविशन् शब्दायते । किंच ऽनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ऽयतः संयतः सोमः ऽगाः
गोविकारान् क्षीरादीन्याच्छादयन् ऽनिर्णिजम् आत्मनो रूपं ऽकृणुते प्रहादिषु करोति । ऽअतः अस्मै
सोमाय ऽमतीः मननीयाः स्तुतीः ऽस्वधार्भिः हविर्भिः सह ऽजनयत स्तोतारः अजनयन्^२ । इत्या-
न्तादेशाभावः छान्दसः^३ । यद्वा । हे स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतीर्जनयत उत्पादयत । कुस्तेति यावत् ॥

हरिः सृजानः पृथ्यामृतस्येयंति वाचमरितेव नावम् ।

देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे ॥ २ ॥

१. ग-देवत्वममरणत्वं । २. ग-जनयतु । ३. ग-छादसस्तादेशः; म१-छादादेशः; म२.४-
छांदसोदादेशः ।

हरिः । सुजानः । पथ्याम् । ऋतस्य । इर्यति । वाचम् । अरिताऽईव । नावम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

वसृजानः सृज्यमानः वहरिः हरितवर्णः सोमः वक्तस्य सत्यभूतस्य^१ पथ्यां पथि भवां ववाचं
दैवीम् वृथति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । वरितेव जनांस्तीरं प्रापयन्नाविकः वनां यथा प्रेरयति
तद्वत् । ' ऋ गतौ ' । जौहोत्यादिकः । ' अतिपिपर्योः ' इत्यभ्यासस्येत्यम् । ततः वदेवः दीप्यमानः
सोमः वदेवानाम् इन्द्रादीनां वगुह्यानि अन्तर्हितानि वनाम नामानि शरीराणि वप्रवाचे प्रकर्षेण
वाचयित्रे स्तोत्रे वबर्हिषि यज्ञे वआविष्कृणोति स्तोतुमाविष्करोति ॥

अपामिवेदूर्म्यस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।

नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपामऽईव । इत् । उर्म्यः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

वअपामिव यथोदकानाम् वउर्म्यः त्वरन्ते^२ । वइत् इति पूरणः । तद्वत् वतर्तुराणाः कर्मणि
देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । ' तुर त्वरणे ' । जौहोत्यादिकः । यद्वन्तुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्या-
वर्णश्च रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः वमनीषाः मनस ईशित्रीः स्तुतीः
वसोममच्छ सोमं प्रति वप्र वईरते प्रेरयन्ति^३ । वनमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः सत्यः तम्
वउप वयन्ति वच उपगच्छन्ति तमेव वसं यन्ति वच । ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः ।
ततः वउशतीः कामयमानाः स्तुतयः वउशन्तं कामयमानं सोमम् वआ विशन्ति वच^४ ॥

तं मर्मृजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मृजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रितः । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

वमर्मृजानं यष्टुभिः परिचर्यमाणं वमहिषं वन महिषाख्यं मृगमिव वसानौ समुच्छिन्ने देशे
वर्तमानम् वउक्षणं कामानां सेक्तारं वगिरिष्ठाम् अभिषवार्थं ग्रावसु निष्ठितं^५ वतं तादृशं प्रसिद्धम्
वअंशुं सोमं वदुहन्ति ऋत्विजो दुहते । ' ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ' (तै. सं. ६.२.११.४)
इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । वतं तादृशं ववावशानं कामयमानं सोमं वमतयः मन्तव्याः स्तुतयः वसचन्ते
समवयन्ति । सेवन्त इति यावत् । ततः वत्रितः त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इन्द्रः ववरुणं शत्रूणां
निवारकमेवं सोमं वसमुद्रे अन्तरिक्षे वबिभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु
द्रोणाधवनीयपूतमृदाख्येषु कलशेषु ततो^६ विततः^६ सोमः शत्रूणां निवारकमिन्द्रं सुलोके बिभर्ति
पोषयति ॥

१. म१(२)-सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग-तरंगाः । ३. ग-प्रेरयति नो स्तुतिः; त३-म५-प्रेरयति
ता स्तुतिः । ४. ग-त२.३.४-म१.२.४.५.७-च प्रविशन्ति च । ५. ग-त३-म१.२.४.७-तिष्ठति । ६. त१-
स्थितः लताः; त७-सु-स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवृक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।

इन्द्रश्च यत्क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवृक्ताऽईव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।

इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽवाचं स्तुतिम् ऽइष्यन् प्रेरयन् ऽहोतुः ऽउपवृक्तेव यथाध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत् स्तोतॄणां शंसनाय प्रोत्साहं कुर्वन् ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽमनीषां बुद्धिं ऽवि ऽव्य विमुञ्च । किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखीं कुरु । किंच ऽयत् यदा ऽइन्द्रश्च त्वं च सह यजे ऽक्षयथः निवसथः तदा स्तोतारो वयं ऽसौभगाय सौभाग्याय स्याम । किंच ऽसुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य ऽपतयः स्वामिनः ऽस्याम भवेम ॥ ५ ॥

‘प्र सेनानीः’ इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘प्र सेनानीश्चतुर्विंशतिर्दिवोदासिः प्रतर्दनः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नैति हर्षते अस्य सेना ।

भद्रान्कृण्वन्निन्द्रहवान्तसखिभ्य आ सोमो वखा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।

भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिऽभ्यः । आ । सोमः । वखा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

‘सेनानीः’ सेनानामग्र उपनेता ऽशूरः शत्रूणां बाधकः ऽसोमः ऽगव्यन् शत्रूणां गा इच्छन् । यद्वा । यजमानानां पश्वादिक्मिच्छन् । ऽरथानाम् ऽअग्रे रथानां पुरतः ऽप्र ऽएति प्रकर्षेण संग्रामं गच्छति । ऽअस्य^१ सोमस्य ऽसेना च ऽहर्षते हृष्यति । वाक्यभेदादनिघ्रातः । किंच ऽसखिभ्यः समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ऽइन्द्रहवान् तैः कृतानीन्द्रस्याह्वानानि ऽभद्रान् कल्याणानि यथार्थानि ऽकृण्वन् कुर्वन् । आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । ऽरभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि^२ वखाण्याच्छादकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि ऽआ ऽदत्ते आगृह्णाति ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्चहृयैरनिशितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्राँ एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्चऽहृयैः । अनिऽशितम् । नमःऽभिः ।

आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्रान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

‘हरयः’ हरन्त्यभिषुण्वन्ति सोममित्यृत्विजोऽङ्गुलयो वा^३ ऽहरिं हरितवर्णम् ऽअस्य सोमस्य कारणमङ्गुं ऽसं ऽमृजन्ति सम्यगभिषुण्वन्ति । ततः सोमः ऽनमोभिः नामयितृभिः ऽअश्चहृयैः व्यासैरपि^४ ऽअनिशितम् असंस्कृतमयुक्तमननुगतं ऽरथं रमणसाधनमात्मीयं दशापवित्रम् ऽआ

१. त-भ६-तस्य । २. भ६-मु-निमित्तानि वखा । ३. ग-त३-भ-वा हरयः । ४. ग-व्यासैरपि नमोभिः । ५. ग-व्यासैरपि नमोभिः ।

वृत्तिष्ठति आसीदति । अनन्तरम् ^१इन्द्रस्य ^२सखा सखिभूतः ^३विद्वान् प्राज्ञः सोमः ^४पुना एतेन रथेन पवित्रेण ^५सुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् ^६अच्छ ^७याति अभिगच्छति । तस्मिन्^१ काले तेन क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरस इन्द्रपानः ।

कृण्वन्नपो वर्षयन्द्यामुतेमापुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रपानः ।

कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । द्याम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

हे ^१देव द्योतमान हे ^२सोम ^३सः तादृशः ^४इन्द्रपानः इन्द्रेण पातयस्वत्वं ^५नः अस्माकं स्वभूते ^६देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे ^७महे^१ महते ^८प्सरसे भक्षणायेन्द्रस्य पानाय ^९पवस्व ग्रहादिषु क्षर । किंच ^{१०}अपः उदकानि ^{११}कृण्वन् कुर्वन् ^{१२}उत अपि च ^{१३}द्याम् ^{१४}इमां द्यावापृथिव्या ^{१५}वर्षयन् । भूमिं पर्जन्यरूपेण तर्पयति द्युलोकमग्निरूपेणेति । ‘भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः’ (ऋ. सं. १.१.६४.५१) इति श्रवणात् । ^{१६}उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् ^{१७}आ आगच्छस्वत्वं ^{१८}पुनानः पूयमानः सन् ^{१९}नः अस्मान् ^{२०}वरिवस्य धनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहृतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।

तदुशन्ति विश्व इमे सखायस्तदहं वक्षि पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहृतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वतातये । बृहते ।

तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वक्षि । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

हे सोम ^१अजीतये यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा तेषामजयाय^२ ^३अहृतये यथा तीरहताः स्याम^४ तस्यै^५ च अत एव ^६स्वस्तये अविनाशाय किंच ^७बृहते^८ ^९सर्वतातये सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः ताथमानाय यज्ञाय एतदर्थं ^{१०}पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । पविर्गैतिकर्मा । ^{११}विश्वे सर्वे ^{१२}इमे मदीयाः ^{१३}सखायः स्तोतारः ^{१४}तत् त्वदीयं रक्षणम् ^{१५}उशन्ति कामयन्ते । हे ^{१६}पवमान ^{१७}सोम ^{१८}तत् रक्षणम् ^{१९}अहम् अपि ^{२०}वक्षि कामये ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।

जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

^१सोमः अभिपूयमाणः ^२पवते पात्रेषु क्षरति । कीदृशः । ^३मतीनां बुद्धीनां यद्वा मननीयानां स्तुतीनां ^४जनिता जनयिता । ‘जनिता मन्त्रे’ (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाणिलोपः । किंच ^५दिवः द्युलोकस्य ^६जनिता प्रादुर्भावयिता तथा ^७पृथिव्याः जनयिता ^८अग्नेः जनयिता प्रकाशयिता ^९सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य ^{१०}जनिता ^{११}इन्द्रस्य ^{१२}जनिता पानेन मदस्य जनयिता ^{१३}उत अपि

१. त-म-६-अस्मिन् । २. ग-त-म-‘महे’ नास्ति । ३. ग-पवस्व । अहृतिरहननं । ४. त-१.३. ७-म-२-तस्मै । ५. त-३-म-४.५-बृहते महते ।

च ऽविष्णोः व्यापकस्य ऽजनिता जनयिता । एतत् सर्वं सोमेऽभिषूयमाणे भवतीति । सोमो हि देवानाप्याययतीति ॥ ॥ ६ ॥

देवसुवां हविःषु सोमस्य वनस्पतेः 'ब्रह्मा देवानाम्' इति याज्या । सूयते च—'त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

इयेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदऽवीः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । महिषः । मृगाणाम् ।

इयेनः । गृध्राणाम् । स्वऽधितिः । वनानाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

सोम एवरूपो भवति । ऽदेवानां स्तोत्रकारिणामृत्विजां ऽब्रह्मा ब्रह्माख्यद्विक्स्थानीयो भवति । यद्वा । देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनां ब्रह्मा राजा भवति । तथा ऽकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां ऽपदवीः । स्वलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः । वी गत्यादिष्वित्येतस्मात् क्षिपि रूपम् । तथा ऽविप्राणां मेधाविनां मध्ये ऽऋषिः भवति । यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः 'ऋषिर्दृशनात्' (निरु. २. ११) इति । ऽमृगाणां ऽमहिषः भवति । महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा ऽगृध्राणां पक्षिविशेषाणां ऽइयेनः शंसनीयः पक्षिराजो भवति । ऽवनानाम् । वनतिर्हिंसाकर्मा । हिंसकानां छेदकानां मध्ये ऽस्वधितिः एतन्नामकच्छेदकोऽसि । 'एवंप्रभावः ऽसोमः ऽरेभन् शब्दायमानः सन् ऽपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन कृतम् ऽअत्येति अतिगच्छति ॥

प्रावीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पर्वमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अवीविपत् । वाचः । ऊर्मिम् । न । सिन्धुः । गिरः । सोमः । पर्वमानः । मनीषाः ।

अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभः । गोषु । जानन् ॥ ७ ॥

ऽपवमानः ऽसोमः ऽमनीषाः मनस ईक्षिता^१ हृदयंगमाः ऽगिरः स्तुतीः ऽप्रावीविपद् प्रकर्षेण वेपयति प्रेरयति । कथमिव । ऽसिन्धुः स्यन्दमाना नदीव ऽवाचः शब्दस्य ऽऊर्मिं ऽन संघं यथा प्रेरयति तद्वत् । किंच ऽवृषभः कामानामुदकानां वा वर्षकः सोमः ऽअन्तः अन्तर्हितं वस्तुजातं ऽपश्यन् ऽअवराणि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि ऽइमा ऽवृजना इमानि बलानि ऽआ ऽतिष्ठति आसीदति । किं कुर्वन् । ऽगोषु ऽजानन् गवां^२ जानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

स मत्सरः पुत्सु वृन्वन्नवातः सुहस्रेता अभि वाजमर्थ ।

इन्द्रायिन्द्रो पर्वमानो मनीष्यं शोऋर्मिमीरय गां इष्यन् ॥ ८ ॥

सः । मत्सरः । पुत्सु । वृन्वन् । अवातः । सुहस्रेताः । अभि । वाजम् । अर्थ ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । पर्वमानः । मनीषी । अंशोः । ऊर्मिम् । ईरय । गाः । इष्यन् ॥ ८ ॥

१मस्सरः मदकरः १ध्रुसु संग्रामेषु १वन्वन् शत्रून् हिंसन् अत एव १अवातः अन्यैर्गन्तुमशक्यः
१सहस्रैरताः सहस्रोदकधारोपेतः १सः सोमः १वाजं शत्रूणां बलम् १अभि १अर्पं अभिगच्छ । हे
१इन्द्रो सोम १पवमानः पूयमानः १मनीषी प्राज्ञस्त्वं १गाः १इपयन् शब्दान् प्रेरयन् । यद्वा ।
यजमानानां यज्ञसाधनभूता गाः प्रेरयन् । १इन्द्राय इन्द्रार्थम् १अंशोः अभिपूयमाणस्य सोमस्य
१ऊर्मिं संघम् १ईरय प्रेरय ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रियः । कलशे । देववातः । इन्द्राय । सोमः । रण्यः । मदाय ।

सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः । वाजी । न । सप्तिः । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

१प्रियः प्रीणयिता अत एव १देववातः देवैरभिगतः १रण्यः रमणीयः १सोमः १इन्द्राय इन्द्रस्य
१मदाय मदार्थं १कलशे द्रोणाभिधाने १परि १जिगाति परिगच्छति । कीदृशः । १सहस्रधारः बहु-
विधधारोपेतः १शतवाजः बहुबलः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् । तत्र दृष्टान्तः । १वाजी १न यथा वाजी
बलवान् १सप्तिः अश्वः १समना । संग्रामनामैतत् । 'सम एव अवैकुञ्च्ये' । समन्ति दृष्टा भवन्ति
योद्धारोऽत्रेति । तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पून्यो वसुविज्जयमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपा भुवनस्य राजा विदद्रातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

सः । पून्यः । वसुविज् । जायमानः । मृजानः । अप्सु । दुदुहानः । अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

१पून्यः पुराणो यद्वा पूर्वं कृतोऽभिषुतः १वसुविज् धनानां लम्भकः १जायमानः १अप्सु
वसतीवर्याल्येषूदकेषु १मृजानः मृज्यमानः १अद्रौ अभिपवप्रावणि १दुदुहानः दुह्यमानः १अभि-
शस्तिपाः । अभितः शस्तिहिंसा येषां तेऽभिश्शस्तयः शत्रवः । तेभ्यः परिरक्षकः १भुवनस्य भूतजातस्य
१राजा स्वामी एवंविधः १सः तादृशः सोमः १ब्रह्मणे कर्मार्थं १पूयमानः सन् १गातुं मार्गं समीचीनं
१विदत् यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या 'त्वया हि नः पितरः' इत्येषा ।
सूत्रितं च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वं'
(आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वं कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वन्वन्नवातः परिधीर्योर्णु वीरेभिरश्मैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वं । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।

वन्वन् । अवातः । परिधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्मैः । मघवा । भव । नः ॥ ११ ॥

हे ऽपवमान पयमान ऽसोम ऽधीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः ऽनः अस्माकं ऽपितरः ऽपूर्वे पुरातना अङ्गिरसः ऽत्वया । हिरवधारणे । त्वया^१ सहायेनैव ऽकर्माणि अमिष्टोमादीनि ऽचक्रुः कृतवन्तः । किंच ऽवन्वन् स्तोतृन् संभजन् । यद्वा । वनतिहिंसार्थः । शत्रून् हिंसन्* । ऽअवातः तैरभिगतस्त्वं ऽपरिधीन् । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् ऽअपोर्णुं अपोर्णुहि अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतेर्लो^२टि^३ छान्दसो हेर्लुक् । एतादृशस्त्वं ऽनः अस्माकं^२ पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यथार्पवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्विष्मान् ।

एवा पवस्व द्रविणं दधानं इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि ॥ १२ ॥

यथा । अर्पवथाः । मनवे । वयः ऽधाः । अमित्रहा । वरिवः ऽवित् । हविष्मान् ।

एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आयुधानि ॥ १२ ॥

हे सोम ऽयथा पुरा त्वं ऽमनवे राज्ञे ऽवयोधाः अन्नस्य धाता तथा ऽअमित्रहा शत्रूणां हन्ता ऽवरिवोवित् धनस्य लम्भयिता ऽहविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् ऽअपवथाः तस्मै धनादिकं प्रदातुं यथागच्छः एवमस्मभ्यमपि ऽद्रविणं धनं ऽदधानः प्रयच्छन् ऽपवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । किंच अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् ऽइन्द्रे ऽसं ऽतिष्ठ सम्यक् तिष्ठ । अपि च ऽआयुधानि त्वदीयानि ऽजनय तस्मै प्रकाशय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

पवस्व सोम मधुमाँ क्रतावापो वसानो अधि सानो अन्ये ।

अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधु^१मान् । क्रतु^२ऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानौ । अन्ये ।

अव । द्रोणानि । घृत^३ऽवन्ति । सीद । मदिन्^४ऽतमः । मत्सरः । इन्द्र^५ऽपानः ॥ १३ ॥

हे ऽसोम ऽमधुमान् मदकररसोपेतः ऽक्रतावा यज्ञवान् । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिष्म-
त्वर्थायः । तादृशस्त्वम् ऽअपः वसतीवरिरिकधनाश्च ऽवसानः आच्छादयन् ऽअधि अधिकं ऽसानौ
समुच्छ्रिते ऽअन्ये अविभवे पवित्रे ऽपवस्व क्षर । ततः ऽमदिन्तमः अतिशयेन मदकरः ऽइन्द्रपानः
इन्द्रेण पातव्यः ऽमत्सरः मादयिता सोमः ऽघृतवन्ति उदकवतः ऽद्रोणानि द्रोणकलशान् ऽअव
ऽसीद अवतिष्ठस्व ॥

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।

सं सिन्धुभिः कलशै वावशानः समुस्त्रियाभिः प्रतिरन्न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवः । शत^१ऽधारः । पवस्व । सहस्र^२ऽसा । वाज^३ऽयुः । देव^४ऽवीतौ ।

सम् । सिन्धु^५भिः । कलशै^६ । वावशानः । सम् । उस्त्रि^७याभिः । प्र^८ऽतिरन् । नः । आयुः ॥ १४ ॥

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः । वन्वन् रक्षांसि संभजन् अवातः तैरभिगतः राक्षसान् परिधीन् ऊर्णुहि लिटि । * ग-त३-भ-हिंसन्त एव । २. ग-त३-भ-अस्माकं वीरेभिर्वीरैः कर्मप्राज्ञैः (भ-कर्मणि प्राज्ञैः) पुत्रैरधैश्च सह मधवा धनवान् भव । यस्मात् (भ-तत्त्वं च) मम पितरः त्वया (भ-यया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (भ-१.६.७-नोस्माकं) ।

हे सोम षशतधारः बहुधारोपेतः^१ त्वं षदिवः अन्तरिक्षादादित्याद्वा षष्टिं षपवस्व कुरु । यद्वा । शतधारो बहुधात्मीयधारोपेतस्त्वं^२ षदिवो द्योतमानात् षवित्रात् षष्टिमविच्छिन्नधारां षवस्व पात्रेषु कुरु^३ । कीदृशः । षदेववीतौ । देवानां वीतिर्हविर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन् षसहस्रसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता षवाजयुः तेषामन्नं कामयमानस्त्वं^४ षसिन्धुभिः स्यन्दमानाभिः वसतीवरीभिः षकलशो द्रोणाभिधाने षसं गच्छस्व । तथा त्वं षनः अरमाकम् षआयुः जीवनं षप्रतिरन् वर्धयन्^५ षउत्तियाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिश्च^६ कलशे^७ षसं गच्छस्व ॥

एष स्य सोमो मतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।

पयो न दुग्धमदितोरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मतिऽभिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तरति । इत् । अरातीः । पयः । न । दुग्धम् । अदितेः । इषिरम् । उरुऽईव । गातुः । सुऽयमः । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

१ एषः^१ एतादृशः षस्यः सः^२ षसोमः षमतिभिः मननसाधनैः स्तोत्रैः षपुनानः षयमानो भवति । यः सोमः षअत्यो षन अतनशीलः षवाजी अथ इव संग्रामे षअरातीः अरातीन् हाथन् षतरति । षइत् अवधारणे । तरत्येव हिनस्येव । यद्वृत्तयोगादनिघातः । किञ्च षअदितेः । गोनामंतत् । अदीनाया गोः षइषिरम् अन्वेषणीयं षदुग्धं षपयो षन क्षीरं यथा पूतं भवति एवं सोमः परिशुद्धः । अपि च षउर्विव । ‘सुपां सुळक्’ इति सोळक् । उरुर्विस्तीर्णः षगातुः मार्गं इव सधैः समाश्रयणीयस्तथा षवोळ्हा वोढाश्चः षसुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोत्रभिः नियन्तव्यो भवति ॥ ॥ ८ ॥

स्वायुधः स्रोतुभिः पूयमानोऽभ्यर्ष गुह्यं चारु नाम ।

अभि वाजं सतिरिव श्रवस्याभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । स्रोतुऽभिः । पूयमानः । अभि । अर्ष । गुह्यम् । चारु । नाम ।

अभि । वाजम् । सतिःऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

१ स्वायुधः शोभनायुधोपेतः । यद्वा । यज्ञे स्पृशकपालादीनि दक्षायुधानि सन्ति । तद्वाच । षस्रोतुभिः^२ अभिषुण्वद्भिः षपूयमानः त्वं षगुह्यं गुहायां निहितं षचारु कमनीयं षनाम त्वदीयं रसात्मकं शरीरं स्तुतिभिः सह षअभ्यर्षं कलशादीन्यभिगमय । किञ्च षसतिरिव अथ इव वर्तमानस्त्वं षश्रवस्या । ‘सुपां सुळक्’ इति सप्तम्या आज्ञादेशः^३ । अस्मदीयायामञ्जेच्छायां षवाजम्^४ अथमस्म-
म्यम् षअभि गमय । अपि च हे षदेव स्तोतव्य हे षसोम षवायुं प्राणं जीवनम् षअभि गमय । षगाः पशून्वास्मम्यम् षअभि गमय ॥

१. ग-त-म४.६-सु-बहुधोदकधारोपेतः; म१-बहुकधारोपेतः; म२-बहुदकधारोपेतः । २. ग-म१.४.७-बहुविधात्मीय* । ३. म६-क्षर । ४. ग-त३-म१.२.५.६.७-कामयमानः किञ्च वावशानः कामय-मानस्त्वं । ५. ग-त३-म२.४.५.६-प्रवर्धयन्; त१.२.५.७-‘वर्धयन्’ नास्ति । ६. म६-क्षीरादिभिः स्वकलशे । ७. त१.२.७-एष स्य एतादृशः; त४.५-एष स्य एतादृशस्य । ८. त१.२.४.५.६-म६-स्तोत्रभिः । ९. ग-म४-याज्ञादेशः; त७-अज्ञादेशः । १०. त-म२-‘वाजं’ नास्ति ।

शिशुं जज्ञानं हयंतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।

कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हयंतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।

कविः । गीर्भाभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् इदानीमुपकृत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् । यद्वा । पापानि तन्कुर्वन्तं विनाशयन्तम् ।
जज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव हयंतम् । 'हयं गतिकान्त्योः' । 'भृशृश' इत्यादिनातच् । सर्वैः
काव्यमानं सोमं मृजन्ति मरुतः शोधयन्ति । किंच वह्निं बोधारं सोमं गणेन आत्मीयेन सप्त-
मंख्याकेन गणेन शुम्भन्ति अलंकृत्यन्ति । ततः कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्येन कविकर्मणैव
कविः शब्दोपेतः एवन् रेभन् शब्दायमानः गीर्भिः स्तुतिभिः सह पवित्रमत्येति अतीत्य
गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्पाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।

तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ह्यु ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वःऽर्पाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

तृतीयम् । धाम । महिषः । सिषासन् । सोमः । विराजम् । अनु । राजति । ह्यु ॥ १८ ॥

ऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव ऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशनस्य कर्ता
स्वर्पाः सर्वस्य सूर्यस्य वा संभक्ता सहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिकः कवीनां क्रान्त-
प्रज्ञानां मध्ये पदवीः स्थिता पदानां साधुत्वेन सर्वयोजयिता यः सोमो विद्यते सः महिषः महान्
पूज्यां वा सोमः तृतीयं धाम शूलिकं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ह्यु स्तूयमानः सन् विराजं
विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् अनु राजति प्रकाशयति ॥

चमुपच्छयेनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि विभ्रत् ।

अपामूर्मि सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमुऽमत । श्वेनः । शकुनः । विभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । विभ्रत् ।

अपाम् । मूर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

चमुपत् । अमग्नौ भक्षयन्त्यग्रेति चम्बध्वमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्बावधिषण्णफले ।
तयोर्वर्तमानः । श्वेनः श्वसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी विभृत्वा । हरतेः 'आतो मनिन्'
इत्यादिना कनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः गोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । 'विन्दुरिच्छुः'
(पा. सू. ३. २. १६९) इत्युपस्ययान्तत्वेन निपातितः । द्रप्सः द्रवणशीलः आयुधानि
स्पर्शकपालादीनि विभ्रत् धारयन् अपाम् उदकानाम् उमि प्रेरकं समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् ।
अन्तरिक्षलोकं सचमानः सेवमानः महिषः महान् य एवंविधः सोमः स सोमः तुरीयं चतुर्थं धाम
आम्रमसं स्थानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्थोपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या

अधिपतिः स मावतु इत्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायते
(तै. सं. ३. ४. ५. १) ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।

वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्वोऽरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिक्रदत् । चम्वोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

वशुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृतः । मर्यो न मनुष्य इव । तन्वम् आत्मीयं शरीरं । मृजानः वसती-
वरीभिः शोधयन् किंच । धनानां । सनये संभजनाय लाभाय । अत्यो न अतनशीलोऽश्व इव । सृत्वा
सरणशीलः अपि च । वृषेव वृषा यथा यूथानि प्रतिगच्छन् शब्दं करोति तद्वत् । कोशम् अधिषवण-
चर्मणा कृतं पात्रं । परि । अर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः । कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् । चम्वोः
अधिषवणफलकयोः । आ । विवेश आविशति ॥ कनिक्रदत् । क्रदेर्यङ्लुकि ' दाधतिं दधतिं ' इत्यादिना
निपातनादभ्यासस्य निगागमः । तस्य शतरि ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कनिक्रदत्परि वाराण्यर्ष ।

क्रीळञ्चम्वोऽरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वस्व । इन्दो इति । पर्वमानः । महः । ऽभिः । कनिक्रदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।

क्रीळन् । चम्वोः । आ । विश । पूयमानः । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥ २१ ॥

हे । इन्दो सोम । महोभिः पूजकैर्ऋत्विग्भिः । पर्वमानः पूयमानस्त्वं । पर्वस्व क्षर । ततः
। कनिक्रदत् शृशं शब्दं कुर्वन् । वाराणि अवेवाँलानि पवित्राणि । परि । अर्ष परिगच्छ । किंच । पूयमानः
त्वं । चम्वोः अधिषवणफलकयोः । क्रीळन् संकीडमानः सन् । आ । विश पात्राणि प्रविश । अनन्तरं
। मदिरः मदकरः । ते त्वदीयः । रसः । इन्द्रं । ममत्तु मोदयतु । माघतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रुतिः ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्नक्तो गोभिः कलशाँ आ विवेश ।

सामं कृण्वन्सामन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धाराः । बृहतीः । असृग्रन् । अक्तः । गोभिः । कलशान् । आ । विवेश ।

सामं । कृण्वन् । सामन्यः । विपः । ऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥ २२ ॥

। अस्य सोमस्य । बृहतीः बृहत्सो महत्सुः । धाराः । प्र । असृग्रन् प्रसृज्यन्ते । सृजेः कर्मार्थे
लङि व्याथयेन क्षेरेनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । ततः सोऽयं सोमः । गोभिः गोविकरैः
क्षीरादिभिः । अक्तः सन् । कलशान् द्रोणाभिधानान् । आ । विवेश आविशति । साम सामानि
। कृण्वन् कुर्वन् । सामन्यः सामगानकुशलः । सुष्ठु शब्दायमान इत्यर्थः । विपश्चित् सर्वं जानानः
सोमः । क्रन्दन् देवानाङ्घ्रयन् । अभि । एति । ग्रहादीनि त्वरयाभिगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । सख्युर्न
सख्युः । जामि जायां यथेतरो लम्पदो वेगेनाभिगच्छति तद्वत् ॥

अपघ्नन्नेषि पवमान् शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।

सीदन्वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपघ्नन् । एषि । पवमान् । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिगीतः । इन्दुः ।

सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम अभिगीतः स्तोतृभिरभिप्लुतः इन्दुः पात्रेषु क्षरस्त्वं शत्रून् अपघ्नन् अपहिसन् गुपि आगच्छसि । कथमिव । जारः प्रियां न प्रियतमामसतीं स्त्रीमन्यान् बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । पत्वा पतनशीलः शकुनो न यथा शकुनः वनेषु वृक्षेषु सीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । पुनानः पूयमानः सोमः कलशेषु सत्ता सदनशीलो निषण्णो भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ‘एकाचः’ इतीदमतिषेधः ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषैव यन्ति सुदुधाः सुधाराः ।

हरिरानीतः पुरुवारो अप्सवर्चिकदत्कलशे देवयुनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषा इव । यन्ति । सुदुधाः । सुधाराः ।

हरिः । आनीतः । पुरुवारः । अप्सु । अर्चिकदत् । कलशे । देवयुनाम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानस्य पूयमानस्य ते तव स्वभूता योषैव स्त्री यथा पुत्राणां पयो दोग्धि तद्वज्रजमानानां धनादिकस्य सुष्ठु दोग्धयः सुधाराः शोभनधारोपेताः रुचः दीप्तयः आ यन्ति पात्रादीन्यागच्छन्ति । किंच हरिः हरितवर्णः आनीतः क्रतिवग्भिः पुरुवारः बहुधा वरणीयः सोमः अप्सु वसतीवरीषु देवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते कलशे द्रोणाख्ये च अर्चिकदत् पुनः पुनः क्रन्दते शब्दायते ॥ १० ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘अस्य प्रेषा’ इत्यष्टापञ्चाशद्वचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमान-सोमदेवताकम् । तत्राद्यस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्येन्द्रप्रसतिनाम । तृतीयस्य वृषगणः । चतुर्थस्य मन्युः । पञ्चमस्योपमन्युः । पष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य कर्णश्रुत् । नवमस्य मृळीकः । दशमस्य वसुक्रः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशद्वचो गताः । अथ चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । शिष्टानामाङ्गिरसः कुत्सः । तथानुक्रम्यते—‘अस्य प्रेषाष्टापञ्चाशद्वचं तृचं वसिष्ठोऽपश्यदुत्तराश्रव पृथग्वसिष्ठा इन्द्रप्रसतिर्वृषगणो मन्युरूपमन्युर्व्याघ्र-पाच्छक्तिः कर्णश्रुमृळीको वसुक्र इति चतुर्दश पराशरोऽन्याः कुत्सः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अस्य प्रेषा हेमनां पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सन्नं पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम । अपृक्त । रसम् ।

सुतः । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिता इव । सन्नं । पशुमन्ति । होता ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रेषा । प्रेषतिर्गत्यर्थः । क्रिपि रूपम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रेषा प्रेरकेण हेमना हिरण्येन पूयमानः । ‘हिरण्यपाणिरभिषुणोति’ इति हिरण्यसंबन्धः । तादृशः देवः दीप्यमानांशुः रसम् आत्मीयं देवेभिः देवैः सह समपृक्त संपर्चयति संयोजयति । ‘पृच्छी

संपर्के' । ततः ^१सुतः अभिषुतः सोमः ^२रेभन् शब्दायमानः सन् ^३पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं ^४पर्येति परिगच्छति । कथमिव । ^५होता देवानामाह्वातत्विक् ^६मितेव निर्मितान् ^७पशुमन्ति बद्ध-
पशून् ^८सद्यः सदनानि यज्ञगृहान् यथा पर्येति तद्वत् ॥

भद्रा वक्त्रा समन्या^३ वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन् ।

आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वक्त्रा । समन्या । वसानः । महान् । कविः । निवचनानि । शंसन् ।

आ । वच्यस्व । चम्बोः । पूयमानः । विचक्षणः । जागृविः । देववीतौ ॥ २ ॥

^१भद्रा भद्राणि कल्याणानि ^२समन्या । 'समनम्' इति संग्रामनाम । 'तत्र साधुः' इति
यत् । संग्रामयोग्यानि ^३वक्त्रा वक्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि ^४वसानः आच्छादयन् ^५महान् ^६कविः
क्रान्तदर्शी भूत एव ^७निवचनानि नितरां वक्तव्यान्वृत्तिकृतानि स्तोत्राणि ^८शंसन् ^९विचक्षणः
विशेषेण सर्वस्य दृष्ट्वा ^{१०}जागृविः जागरणशीलः सोमस्त्वं ^{११}देववीतौ । देवानां वीतिभक्षणं यस्मिन्
स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन् ^{१२}चम्बोः अधिषवणफलकयोः ^{१३}आ ^{१४}वच्यस्व पात्राण्याविश ।
वच्चिरात्यर्थः । व्यत्ययेन श्यन् । ^{१५}पूयमानः^१ सन्^२ ॥

समुं प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरौ यशसां क्षैतौ अस्मे ।

अभि स्वरं धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशःस्तरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।

अभि । स्वर । धन्व । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

^१यशसां यशस्विनां मध्ये ^२यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी ^३क्षैतः क्षितौ भवः ^४प्रियः प्रीणयिता
सोमः ^५सानौ समुच्छिद्यते ^६अव्ये अविभवे पवित्रे ^७अस्मे अस्मदर्थं ^८सं ^९मृज्यते ऋत्विग्भिः
परिपूयते । ^{१०}उ अवधारणे । ^{११}पूयमानः त्वं ^{१२}धन्व अन्तरिक्षे ^{१३}अभि ^{१४}स्वर अभितः शब्दय ।
^{१५}यूयम् । पूजायां बहुवचनम् । हे सोम त्वं ^{१६}नः अस्मान् ^{१७}स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः ^{१८}सदा
सर्वदा ^{१९}पात रक्षत पालयत ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्तसोमं हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम् । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।

स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवयुः । नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः ^१प्र ^२गायत । सोमं प्रकर्षेणाभिष्टुत । तथा ^३देवान् ^४अभ्यर्चाम् अभ्यर्चत ।
पुरुषव्यत्ययः । यद्वा । वयं देवानभिष्टुमः यूयं सोमं स्तुतेति । किंच ^५महते महत् प्रभूतं ^६धनाय
धनं प्राप्तुं सोमं ^७हिनोत अभिषवार्थं प्रेरयत । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति धन-
शब्दस्य चतुर्थी । ततः ^८स्वादुः स्वादुकरः^२ सोमः ^९अव्यम् अविभवं ^{१०}वारं वारं पवित्रम् ^{११}अति

१. त-म२.६- 'पूयमानः सन्' नास्ति । २. त३-म१.२-स्वादुकारी; म४.७-स्वादुकारि ।

पचते अतीत्य पचते । किंच पदेवयुः देवान् कामयमानः पनः अस्मदीयः सोमः पकलशं पात्रम्
पचा पसीदाति आस्यं इति प्रविशति । उभयत्र लेट्याडागमः ॥

इन्द्रदेवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।

नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्द्रः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आयन् । सहस्रधारः । पवते । मदाय ।

नृभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

पदेवानाम् इन्द्रादीनां पसख्यं सखिभावम् उप आयन् उपगच्छन् पसहस्रधारः बहुविध-
धारोपेतः पइन्द्रः सोमः पमदाय देवानां मदार्थं पपचते कलशादिपु क्षरति । पनृभिः कर्मनेतृभिः
पस्तवानः स्तूयमानः सोमः पपूर्वं पुरातनं पधामं शुलोकम् पअनु गच्छति । तदेवाह । पमहते
प्रभूताय पसौभगाय सौभाग्याय पइन्द्रम् पअगन् गच्छति । सोम इन्द्रेण पीते सति यजमानानां
महत् सौभाग्यं भवति खलु ॥ अगन् । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । 'मो नो धातोः' इति
नत्वम् ॥ ॥ ११ ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदीं गच्छतु ते भराय ।

देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्षा । पुनानः । इन्द्रम् । मदीं । गच्छतु । ते । भराय ।

देवैः । र्याहि । सरथम् । राधो । अच्छा । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सोम पहरिः हरितवर्णः पुनानः पूयमानस्त्वं पस्तोत्रे अस्माभिः क्रियमाणे सति पराये
धनार्थम् पअर्षा आगच्छ । ततः पते त्वदीयः पमदः मदकरः रसः पभराय । 'भू भर्त्सने' । भर्त्स-
यन्ति शत्रून् योद्धार इति भरः संग्राहः । तदर्थम् पइन्द्रं पगच्छतु । किंच पसरथं पदेवैः समानं
रथमास्थाय पराधः पअच्छ अस्माकं धनार्थं पयाहि आगच्छ । पयूयं पनः अस्मान् पस्वस्तिभिः
पमदा पपात । त्वं रक्ष ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

महिषवतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।

महिषवतः । शुचिबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

पउशनेव एतन्नामक ऋषिरिव पकाव्यं कविकर्म स्तोत्रं पब्रुवाणः उच्चारयन् पदेवः स्तोताय-
मृषिर्वृषगणो नाम पदेवानाम् इन्द्रादीनां पजनिम जन्मानि पप्र पविवक्ति प्रकर्षेण ब्रवीति । 'वच
परिभाषणे' । व्यत्ययेन विकरणस्य श्रुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । पमहिषवतः प्रभूत-
कर्मा पशुचिबन्धुः । बध्नन्ति शत्रूनि तन्धूनि तेजांसि बलानि वा । दीप्ततेजस्कः पपावकः पापानां
शोधकः पवराहः । वरं च तदहश्च वराहः । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्नहनि

अभिषूयमाणत्वेन तद्वात् । अशंआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच् । तादृशः सोमः ष्रेभन् शब्दं कुर्वन् षपदा पदानि स्थानानि पात्राणि षभ्येति अभिगच्छति । यद्वा । यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।

आङ्गूष्यं पर्वमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषऽगणाः । अयासुः ।

आङ्गूष्यम् । पर्वमानम् । सखायः । दुःसर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

हंसासः शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा षवृषगणाः एतन्नामका ऋषयः षअमात् शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः षतृपलम् । तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन—‘ तृपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारी ’ (निरु. ५. १२) इति । क्षिप्रप्रहारिणं षमन्युं शत्रूनभिमन्यमानं सोमम् षअच्छ अभिलक्ष्य षअस्ते यज्ञगृहं षप्र षअयासुः प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति । ततः षसखायः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन सखिभूताः स्तोतारः षआङ्गूष्यं सर्वैरभिगन्तव्यम् । यद्वा । घोशब्दस्य षृपोदरादित्वात् गू इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकश्रृङ्गान्दसः । स्तोत्राहं षदुर्मर्षं शत्रुभिर्दुर्धरं दुःसहमेवंविधं सोमं षपर्वमानम् उद्दिश्य षवाणं वाद्यविशेषं षसाकं सहैव षप्र षवदन्ति प्रवादयन्ति । तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।

परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुऽगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।

परीणसम् । कृणुते । तिग्मऽशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । मृजः ॥ ९ ॥

सः सोमः षरंहते । अतिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । षउरुगायस्य बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः षजूतिं गतिमनुसरन् । तं षवृथा अनायासेन षक्रीळन्तं विहरन्तं गच्छन्तं सोमं षगावः अन्ये गन्तारः षन षमिमते न परिच्छिन्दन्ति । तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच षतिग्मशृङ्गः । शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि । तीक्ष्णतेजस्कः षपरीणसम् । बहुनामैतत् । बहुविधं तेजः षकृणुते करोति । अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः षदिवा अहनि षहरिः हरितवर्णः षददृशे दृश्यते । न प्रकाशत इत्यर्थः । षनक्तं रात्रौ तु षमृजः ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते । दृशेः कर्मणि लिटि रूपम् ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोऽन्योधा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योधाः । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।

हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

१इन्द्रुः क्षरणशीलः १वाजी बलवान् १गोन्योधाः गमनशीलनीचीनाग्रससंघातः १इन्द्रे
१सहः बलकररसम् १इन्वन् प्रेरयन् १सोमः १मदाय तस्य मदार्थं १पवते क्षरति^१ । किंच १रक्षः
रक्षःकुलं १हन्ति हिनस्ति । किंच १अरातीः अरातीन् शत्रून् १परि १बाधते परितः संहरति । कीदृशः ।
१वरिवः वरणीयं धनं १कृण्वन् स्तोतृणां कुर्वन् १वृजनस्य बलस्य १राजा ईशिता सोम इति ॥ ११२ ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोमं पवते अद्रिदुग्धः ।

इन्द्रुरिन्द्रस्य सुख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोमं । पवते । अद्रिदुग्धः ।

इन्द्रुः । इन्द्रस्य । सुख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

१अध अथानन्तरम् १अद्रिदुग्धः प्रावभिर्दुग्धोऽभिपुतः सोमः १मध्वा मदकारिण्या १धारया
१पृचानः देवान् संपर्चयन् संयोजयन् १रोमं अथिरोमभिः कृतं पवित्रं १तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं
कृत्वा १पवते कलशेषे क्षरति । किंच १इन्द्रस्य १सुख्यं सखिभावं कर्म वा १जुषाणः सेवमानः
१देवः शीतमानः १मत्सरः मदकरः १इन्द्रुः सोमः १देवस्य इन्द्रस्य १मदाय मदार्थं पवते ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।

इन्द्रुर्धर्माण्यतुथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।

इन्द्रुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

१प्रियाणि प्रीणयितृणि १धर्माणि धारकाणि तेजांसि १ऋतुथा काले काले १वसानः आच्छा-
दयन् १इन्द्रुः सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १अभि १पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः ।
१देवः संक्रीडनशीलः १स्वेन आत्मीयेन १रसेन १देवान् इन्द्रादीन् १पृञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन् ।
तमिमं १दश दशसंख्याकाः १क्षिपः । अङ्गुलिनामैतत् । कर्मार्थं प्रेरयन्त इति । तत्संख्याका अङ्गुलयः
१सानौ समुच्चिते १अव्ये अविभक्ते पवित्रं १अव्यत गमयन्ति । यद्वा । तत्र पवित्रे पूयमानं सोम-
मव्यत गच्छन्ति । वी गत्यादिपु । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

वृषा शोणो अभिकनिर्कदद्वा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम् ।

इन्द्रस्येव वसुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्वर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिर्कदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

इन्द्रस्यऽह्व । वसुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

१शोणः शोणवर्णः १वृषा कश्चिद्वृषभः १गाः पशून् १अभिकनिर्कदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति ।
एवं गाः स्तुतीर्बिभ्रयणार्थं पयसो दोग्ध्रीर्धेनूर्वा अभिकनिर्कदद्भिर्वाहदायमानः । तदेवाह । १नदयन्
शब्दमुत्पादयन् सोमः १पृथिवीमुत अपि च १द्याम् एतौ लोकौ १एति गच्छति । किंच १वसुः ।
वाङ्मनामैतत् । तस्य वाक् शब्दः १आजौ संग्रामे १इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव १आ १शृण्वे सर्वैः

श्रूयते । ततः ऽप्रवेतयन् आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् ऽहमां ऽवाचम् ऽअर्चति समन्ताद्गमयति । उच्चैः शब्दायत इत्यर्थः ॥

रसाय्यः पर्यसा पिन्वमान ईर्यन्नेषि मधुमन्तमंशुम् ।

पर्वमानः संतनिमेषि कृण्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पर्यसा । पिन्वमानः । ईर्यन् । एषि । मधुमन्तम् । अंशुम् ।

पर्वमानः । समस्तनिम् । एषि । कृण्वन् । इन्द्राय । सोम । परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

हे सोम ऽरसाय्यः । रसेरौणादिक आद्यप्रत्ययः । आस्वाद्यः ऽपयसा^१ ऽपिन्वमानः क्षरंस्त्वम् ऽईर्यन् शब्दं प्रेरयन् ऽमधुमन्तं माधुर्येणितम् ऽअंशुं रसभावम्^२ ऽएषि प्राप्नोषि^३ । ‘अंशुः क्षमप्रमात्रो भवति’ (निरु. २.५) इति यास्कः । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किंच हे ऽसोम ऽपरिषिच्यमानः अग्निः परिषिक्तत्वं ऽपर्वमानः पवित्रे पूयमानः सन् ऽसंतनिम् । ‘तनु विस्तारे’ । इत्यर्थः । संततां धारां ऽकृण्वन् कुर्वन् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थम् ऽएषि गच्छसि ॥

एवा पर्वस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः ।

परि वर्ण भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पर्वस्व । मदिरः । मदाय । उदग्राभस्य । नमयन् । वधस्नैः ।

परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्ष । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

हे ऽसोम ऽमदिरः मदकरस्त्वम् ऽउदग्राभस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ (पा. सू. १.४.३२.१) इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलम्’ (पा. सू. २.३.६२) इति पठ्ठी । उदग्राभ-मुदकप्राहिणं मेघं ऽवधस्नैः हननसाधनैरायुधैः ऽनमयन् वृष्ट्यर्थं प्रह्नीकुर्वन् ऽमदाय मदार्थम् ऽएव ऽपर्वस्व । एवं पात्रेषु क्षर । किंच ऽरुशन्तम् आरोचमानं श्वेतं ऽवर्णं ऽपरि ऽभरमाणः परितो विभ्रक्ष ऽसिक्तः पवित्रे सिच्यमानस्त्वं ऽगव्युः ऽनः^४ अस्माकं गा इच्छन् ऽपरि ऽअर्षे परिगच्छ ॥ ॥ १३ ॥

जुष्टी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पर्वस्व वरिवांसि कृण्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नधि ण्णुना धन्व सानो अव्यै ॥ १६ ॥

जुष्टी । नः । इन्दो इति । सुपथा । सुगानि । उरौ । पर्वस्व । वरिवांसि । कृण्वन् ।

घनाऽइव । विष्वक् । दुःऽइतानि । विघ्नन् । अधि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्यै ॥ १६ ॥

हे ऽइन्दो दीप्त पर्वमान ऽजुष्टी । ‘स्नात्वाद्यश्च’ इति निपातितः । स्तुतिभिः प्रीतो^५ भूत्वा^६ ऽनः अस्माकं सुपथानि वैदिकमार्गान् तथा ऽवरिवांसि वरणीयानि धनानि ऽसुगा सुगमनानि सुप्रासव्यानि ऽकृण्वन् कुर्वन् ऽउरौ विस्तीर्णे द्रोणकलशे ऽपर्वस्व क्षर । किंच ऽघनेव घनीभूतेन लोहमयेनायुधेनेव ऽविष्वक् सर्वतः ऽदुरितानि दुष्प्रासव्यानि रक्षांसि ऽविघ्नन् हिंसन् ऽसानौ समुच्छिन्ते^६ ऽअव्ये अविभवे ऽस्तुना स्रवता धारासंवेन ऽअधि ऽधन्व अधिगच्छ । धविर्वात्यर्थः ॥

१. त१.७-सु-पयसा युक्तः । २. त-भवं । ३. त१.२.३.४.५-प्राप्नोति । ४. ग-त-भ१.२.४.६-
‘नः’ नास्ति । ५. भ६-प्रीतस्त्वं । ६. त७-सु-समुच्छिन्ते देशे ।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्सुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।

स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्बन्धूरिमां अवरां इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्सुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम वनः अस्माकं वृष्टिम् अर्षे गत्रय । कीदृशीम् । दिव्यां दिवि भवां जिगत्सुं
गमनशीलाम् इळावतीम् अन्नवतीं शंगयीं सुखस्य निवासभूतां जीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच
हे इन्दो त्वं स्तुकेव वीता कान्ताभि । स्तुकशब्दोऽपत्यवचनः । अपत्यानि यथा विचिनोपि तद्वत्
वन्धून् स्तुत्यस्तोत्रत्वेन बन्धुभूतान् अवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् वायून् त्वामभि-
गच्छतः इमान् अस्मान् विचिन्वन् धनादिप्रदानार्थं गत्रेयमाणः सन् धन्व गच्छ ॥

ग्रन्थि न वि प्य ग्रथितं पुनान क्रजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।

अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । प्य । ग्रथितम् । पुनानः । क्रजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

पुनानः पूयमानस्त्वं प्रथितं पापैर्वद्धं मां वि प्य सुहृद् । पापेभ्यो विश्लेष्य । कथमिव ।
ग्रन्थि वन यथा कश्चित् ग्रन्थि विश्लेषयति । 'पो अन्तकर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे सोम
स्वम् क्रजुम् अवक्रं गानुं मार्यं च वृजिनं बलं च मह्यं देहि । हरिः हरितवर्णस्त्वम् आ
सृजानः पात्रेष्वागृह्यमानः सन् अत्यो वन अतनशीलोऽथ इव क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । किंच
हे देव मर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा शत्रूणां पस्त्यवान् । पस्त्यं गृहम् । तद्वास्त्वं धन्व
मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवताते इन्दो परि ण्णुना धन्व सानो अव्ये ।

सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषहे ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्तुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसहे ॥ १९ ॥

हे इन्दो मदाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं देवताते देवैस्तते यज्ञे सानौ समुच्छिते अव्ये
अविभवे पवित्रे स्तुना स्रवणशीलेन धारासंघेन सह परि धन्व परिगच्छ । सहस्रधारः
बहुविधवारोपेतः सुरभिः सुगन्धिस्रवम् अदब्धः न कैश्चिद्विसितः सन् वाजसातौ अन्नलानिमित्ते
नृसङ्गे नृभिः सोऽव्ये युद्धे परि स्रव परितो गच्छ ॥

अरश्मानो यैरुथा अर्युक्ता अत्यासो न संसृजानास आजौ ।

एते शुक्रासौ धन्वन्ति सोमा देवासस्तां उप याता पिबन्ध्वै ॥ २० ॥

१. त३-अ४.५-विमुच । २. ग-त३-अ१.४.७- 'अविभवे' नास्ति । ३. त१.७-अ२-सु- 'पवित्रे'
नास्ति । ४. त१-अ६-सु-श्रयण* । ५. ग-अन्नलानि धननिमित्ते; त१.३.४.५.६.७-अ२-सु-
अन्नलानि निमित्ते; अ१.४-अन्नलानि निमित्ती ।

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्वै ॥ २० ॥

वअरश्मानः रश्मिवर्जिताः । रज्जुरहिता^१ इति यावत् । वअरथाः रथवर्जिताः । वअयुक्ताः
कुत्रापि न नियुक्ताः । अबद्धा इत्यर्थः । एतादृशाः । ये । वआजौ युद्धे । वससृजानासः सृज्यमानाः
वअत्यासो । वन अश्वा यथा त्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वद्वाजौ । अजन्ति कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र
इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् सृज्यमानाः शुक्रा^२ दीप्यमानाः । एते । वसोमाः धन्वन्ति क्षिप्रं कलशानभि-
गच्छन्ति । अथ प्रत्यक्षः । हे । वदेवासः देवाः । वतान् आगच्छतः सोमान् । वपिबध्वै पानाय । वउप । वयात
उपगच्छत ॥ ॥ १४ ॥

एवा न इन्दो अभि देववीतिं परि स्रव नभो अर्णश्चमूषु ।

सोमो अस्मभ्यं काम्यं बृहन्तं रयि ददातु वीरवन्तमुग्रम् ॥ २१ ॥

एव । नः । इन्दो इति । अभि । देवऽवीतिम् । परि । स्रव । नभः । अर्णः । चमूषु ।

सोमः । अस्मभ्यम् । काम्यम् । बृहन्तम् । रयिम् । ददातु । वीरऽवन्तम् । उग्रम् ॥ २१ ॥

हे । इन्दो सोम । वनः अस्मदीयम् । एव । देववीतिम् । देवानां वीतिर्भक्षणं गमनं वा यस्मिन्
स देववीतिर्यज्ञः । तमभिलक्ष्य । वनभः नभसो शुलोकात् । वअर्णः उदकम् । अनेन पवित्राभिर्गतः
सोमरसोऽभिधीयते । तं रसं । वचमूषु चमसेषु । वपरि । वस्रव परितः श्वर । ततः । वसोमः । वकाम्यं
काम्यमानं । वबृहन्तं प्रवृद्धं । ववीरवन्तं पुत्रयुक्तम् । वउग्रम् उद्वृण्वलं । वरयिं धनम् । वअस्मभ्यं । वददातु
प्रयच्छतु ॥

तक्षद्यदी मनसो वेनतो वाग्ज्येष्ठस्य वा धर्मणि क्षोरनीके ।

आदीमायन्वरमा वावशाना जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ २२ ॥

तक्षत् । यदि । मनसः । वेनतः । वाक् । ज्येष्ठस्य । वा । धर्मणि । क्षोः । अनीके ।

आत् । ईम् । आयन् । वरम् । आ । वावशानाः । जुष्टम् । पतिम् । कलशे । गावः । इन्दुम् ॥ २२ ॥

ववेनतः । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । काम्यमानस्य
वमनसः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः । स्तोतुः । ववाक् स्तुतिलक्षणा । यदि पुनं । वतक्षत् संस्करोति । वाशब्द
उपमार्थः । यथा । वधर्मणि । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । धारकं
योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य । वक्षोः शब्दायमानस्य । वअनीके मुखे तत्र स्थितस्य जानपदिकस्य वाक्
वज्येष्ठस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रशस्यतमं राजानं यथा स्तौति तथा स्तोतुर्वाक् सोमं स्तौतीत्यर्थः ।
वआत् अनन्तरमेव । ववरं वरणीयं । वजुष्टं देवानां मदाय पर्याप्तं । वपति सर्वस्य पालकं । वकलशे स्थितम्
वइन्दुम् । वईम् एनं सोमं । ववावशानाः काम्यमानाः । वगावः । वआ । वआयन् । पयसा स्वीयेन
मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

१. त-सु-रज्जुवर्जिता; भ२-रज्जुता । २. भ१(२)-शुक्रासः शुक्रा । ३. त-भ६-निमित्तत्वात् कर्म-
संयोग; भ१.२-निमित्तत्वात् कर्मसंयोग; भ४-निमित्तत्वात् कर्मयोगः । ४. त-भ२.६-धर्मोद्दिश्य ।

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व कृतमृताय पवते सुमेधाः ।

धर्मा भुवद्भुजन्त्यस्य राजा प्र रश्मिभिर्दशभिर्भारि भूम ॥ २३ ॥

प्र । दानुऽदः । दिव्यः । दानुऽपिन्वः । कृतम् । कृतम् । पवते । सुऽमेधाः ।

धर्मा । भुवत् । भुवन्त्यस्य । राजा । प्र । रश्मिऽभिः । दशऽभिः । भारि । भूम ॥ २३ ॥

‘दिव्यः दिवि भवः’ दानुदः दानुभ्यो धनादीनां दाता । तदेवाह । ‘दानुपिन्वः’ । ‘पिबि सेचने’ । ‘कर्मण्यण्’ (पा. सू. ३. २. १) इत्यण् । दानुस्यः कामानां क्षारयिता ‘सुमेधाः’ शोभन-
प्रज्ञः सोमः ‘कृतम्’ सत्यभृतायेन्द्राय ‘कृतं’ सत्यभृतमाप्स्यं रसे ‘प्र’ ‘पवते’ प्रकर्षेण क्षरति ।
‘राजा’ दीप्यमानः सोमः ‘भुजन्त्यस्य’ स्थापुयलस्य ‘धर्मा’ धारयिता ‘भुवत्’ भवति । किंच ‘दशभिः’
‘पृतस्वल्पाकाभिः’ ‘रश्मिभिः’ कर्मकरणार्थमभुवानाभिरङ्गुलिभिः ‘भूम’ प्रभूतं ‘प्र’ ‘भारि’ प्रधार्यते ।
चिणि रूपम् ॥

पवित्रेभिः पर्वमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रथिपती रथीणामृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः । पर्वमानः । नृऽचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

द्विता । भुवत् । रथिऽपतिः । रथीणाम् । कृतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चार्वं । इन्दुः ॥ २४ ॥

‘पवित्रेभिः’ पवित्रैः ‘पर्वमानः’ पूयमानः ‘नृचक्षाः’ नृणां कलाकलयोर्द्रष्टा तथा ‘देवानाम्’
‘हन्द्रादीनाम्’ ‘उत’ अपि च ‘मर्त्यानां’ मनुष्याणामेवमुभयेषां जनानां ‘राजा’ ‘रथिपतिः’ धनस्य
‘पतिः’ न सत्यस्य पतिः किंतु ‘रथीणां’ बहुनां धनानां स्वामी । नृस्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च
विवक्ष्यते । इदंशः सोमः ‘द्विता’ द्विधा देवेभ्यपि च मनुष्येषु ‘भुवत्’ भवति । सोऽयम् ‘इन्दुः’
‘सोमः’ ‘सुभृतं’ सुष्ठु संभृतं ‘पञ्च’ कल्याणम् ‘कृतम्’ उदकं ‘भरत्’ विभर्ति ॥

अवींश्च श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरियो दा भवा सोम द्रविणोवित्पुनानः ॥ २५ ॥

अवींश्च । श्रवसे । सातिम् । अर्षः । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्षः ।

सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । रियोः । दा । भवा । सोम । द्रविणः । वित् । पुनानः ॥ २५ ॥

‘हे सोम’ अन्वार्थं युजे ‘अवींश्च’ अवीं यथा गच्छति तद्वत् त्वं ‘श्रवसे’ अस्माकमन्वार्थं तथा
‘सातिमच्छेन्द्रस्य’ धनलाभं प्रति ‘इन्द्रस्य’ वायोः च ‘वीतिं’ पामम् ‘अभि’ ‘अर्ष’ अभिगच्छ । ऐन्द्रवायव-
प्रदे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम् । ‘सः’ त्वं ‘सहस्रा’ सहस्राणि बहुविधानि
‘बृहतीः’ बृहतीनि प्रबृहानि ‘इयः’ अक्षानि ‘नः’ अस्मभ्यं ‘दाः’ प्रयच्छ । हे ‘सोम’ ‘पुनानः’
‘पूयमानस्य’ नोऽस्मभ्यं ‘द्रविणोवित्’ धनस्य लभयिता भव । द्रविणशब्दात् ‘सर्वप्रातिपदि-
केभ्यो लालसायां सुव्यक्तस्यः’ (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ ॥ १५ ॥

१. त१.२.७-अथा; त३.४.५.६-अ१.२.४.७-‘तथा’ नास्ति; अ६-यथा; सु-अथ ।
२. त-अस्य ।

देवाभ्यो नः परिषिष्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।

आयुज्यवः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवि यजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअभ्यः । नः । परिऽसिष्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।

आऽयुज्यवः । सुऽमतिम् । विश्वऽवाराः । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

१ देवाभ्यः । अवतेस्तर्पणार्थस्य 'अत्रितृस्तुतन्निभ्य ईः' इतीप्रत्ययः । 'उदात्तस्वरितयोर्थणः' इति जसः स्वरितत्वम् । देवानां तर्पयितारः १ परिषिष्यमानाः परितः पात्रेषु सिष्यमानाः १ सोमाः १ नः अस्माकं १ सुवीरं शोभनपुत्रं १ क्षयं गृहं १ धन्वन्तु प्रेरयन्तु । तथा १ आयुज्यवः आभिमुख्येन यष्टव्या आभिमुख्येन प्रयच्छन्तो वा अत एव १ विश्ववाराः सर्वैर्वरणीयाः १ सुमतिम् अनुग्रहशुद्धिं च प्रेरयन्तु । कीदृशाः । १ होतारो १ न होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं १ दिवि यजः दिवि द्युलोके^१ स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः । दिव्शब्दे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । १ मन्द्रतमाः अत्यन्तं मदकराः ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।

महश्चिद्धिं स्मसिं हिताः समये कृधि सुष्ठाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।

महः । चित् । हि । स्मसिं । हिताः । सुऽमये ।

कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥ २७ ॥

हे १ देव द्योतमानस्तोतव्य वा हे १ सोम १ देवपानः देवैः पातव्यस्त्वं १ देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे १ महे महते १ प्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय १ एव एवं १ पवस्व क्षर । ततो वयं १ हिताः त्वया प्रेरिताः सन्तः १ समये मरणधर्मसंहिते संग्रामे १ महश्चित् महतो बलाधिकानपि शत्रून् १ स्मसि १ हि अभिभवेम खलु । किंच १ पुनानः पूयमानस्त्वं १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ सुस्थाने अस्माकं शोभनावासस्थाने सत्यौ १ कृधि कुरु ॥

अश्वो न क्रदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।

अर्वाचीनैः पृथिभिर्ये रजिष्ठा आ पवस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रदः । वृषऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।

अर्वाचीनैः । पृथिऽभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥ २८ ॥

हे सोम १ वृषभिः ऋत्विग्भिः सोममभिषुष्वजिः १ युजानः योज्यमानस्त्वम् १ अश्वो १ न अश्व इव १ क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । कीदृशः । १ सिंहो १ न सिंह इव १ भीमः शत्रूणां भयंकरः तथा १ मनसः अपि १ जवीयान् वेगवत्तरः । १ अर्वाचीनैः अभिमुखैः १ पृथिभिः मार्गैः १ ये मार्गाः १ रजिष्ठाः अत्यन्तमृजवो भवन्ति । 'विभाषर्जोऽच्छन्दसि' इत्युकारस्य रादेशः । हे १ इन्दो दीप्यमान सोम तैर्मागैः १ नः अस्माकं १ सौमनसं सौमनस्यम् १ आ १ पवस्व आप्रापय ॥

शतं धारां देवजाता असृग्रन्त्सहस्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।

इन्द्रो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।

इन्द्रो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

हे सोम देवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः पशुं शतसंख्याकास्वदीयाः धाराः असृग्रन् सृज्यन्ते । ततः कवयः क्रान्तदर्शिनः क्रत्विजः सहस्रं बहुविधाः एनाः स्वदीया धाराः मृजन्ति अलंकुर्वन्ति । यद्वा । सहस्रमेकधा मृजन्ति शोधयन्ति । हे इन्द्रो सनित्रं भजनसाधनं धनं दिवः सुलोकादस्माकं पुत्रार्दानां च आ पवस्व आप्रापय । कुतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । महतः प्रभूतस्य धनस्य पुरएता पुरतो गन्ता असि भवसि । तस्माद्देहीति ॥

दिवो न सर्गा असृग्रमङ्गां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । असृग्रम् । अङ्गम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।

पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्थे । अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवो न यथा दिवो शीतमानस्यादित्यस्य अङ्गां संबन्धिनः सर्गाः रश्मयः असृग्रं विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्ते इति सर्गा धाराः । विसृज्यन्ते । सृजेर्बन्त्येन कर्मार्थे लङ् 'बहुलं लङ्' इति शास्त्रे ऋतुः । शेरमादेशाच्छान्दसः । धीरः प्राज्ञः राजा अयं सोमः मित्रं सखायं न प्र मिनाति न हिमस्ति । क्रतुभिः कर्मभिः यतानः यतमानः पुत्रः पितुर्न पितृपथापराभवं करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्त्वम् अस्य विशे प्रजाये अजीतिम् अपराभवम् आ पवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

प्र ते भारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान् ।

पर्वमान पर्वसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अकैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।

पर्वमान । पर्वसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अकैः ॥ ३१ ॥

पते तव स्वभूताः मधुमतीः मधुमत्स्यः धाराः प्र असृग्रन् तदा प्रसृज्यन्ते यत् यदा पूतः वसतीवरीभिरस्त्वम् अव्यव्यान् अविभवान् वारान् बालान् पवित्राणि अत्येषि अतीत्य गच्छसि । किञ्च हे पर्वमान धाम धारकं गोनां गवां पशो लक्ष्मीकृत्य पर्वसे । ततः जज्ञानः जायमानस्त्वम् अकैः अर्चनीयैः स्वतैजोभिः सूर्यम् आदित्यम् अपिन्वः पूरयसि ॥

१. त-म६-सु-प्रभूत* । २. त-म६-शीतमानस्त्वमादित्यस्य । ३. ग-पितुर्पथा पुत्रः पराभवं न करोति तथा अस्य विशे यथा न पराजयो भवति तथा आपवस्व रक्षणं कुर्वतीत्यर्थः । *त-म१.२.४.५-सु-अजीतिमपराजिति ।

कर्निकददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कर्निकदत् । अर्तु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

अभिषूयमाणः स सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थानं मार्गमभि ऋनिकदत् पुनः-
पुनः शब्दायते । अथ प्रत्यक्षः । ऋमृतस्य अमरणधर्मस्य धाम स्थानभूतः । मरणरहित इत्यर्थः ।
तादृशः ऋशुक्रः शुक्लवर्णस्त्वं ऋवि ऋभासि विशेषेण राजसि । मत्सरवान् मदकररसयुक्तः सः त्वम्
इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरसि । कीदृशः । कवीनां स्तोतृणां मतिभिः सह वाचं शब्दं
हिन्वानः प्रेरयन् पवसे ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।

एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।

आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥ ३३ ॥

हे सोम ऋदिव्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अव चक्षि अवस्तात् पश्य ।
चष्टेलंति सिपि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वन् । देववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे कर्मणा
धाराः पिन्वन् क्षरन् । किंच हे इन्दो सोमधानं कलशम् आ विश । क्रन्दन् शब्दाय-
मानस्त्वं सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिं कान्तिम् उप इहि उपगच्छ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयौ वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।

गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वह्निः बोढा यजमानः तिस्रो वाचः ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति । तथा
ऋतस्य यज्ञस्य धीतिं धारयित्रीं ब्रह्मणः परिवृढस्य सोमस्य मनीषां मनस ईशित्रीं कल्याणीं
वाचं च प्रेरयति । किंच गोपतिं वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वद्वां स्वामिनं सोमं गावः
पृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति । स्वपयसा मिश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा वावशानाः
कामयमानाः मतयः स्तोतारः सोमं यन्ति स्तोतुमभिगच्छन्ति ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।

सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमे । अर्काः । त्रिऽस्तुभः । सम । नवन्ते ॥ ३५ ॥

१धेनवः प्रीणयिष्यः १गावः १सोमं १वावशानाः कामयमाना भवन्ति । १विप्राः मेधाविनः स्तोतारः १मतिभिः^१ १पृच्छमानाः पृच्छन्तो भवन्ति । १अज्यमानः गोभिः सिच्यमानः १सुतः अभिषुतः १सोमः ऋत्विग्भिः परिपूयते । तथा १त्रिष्टुभः त्रिष्टुवृषाः १अर्काः अस्माभिः क्रियमाना एते मन्त्राः १सोमे १सं १नवन्ते संगच्छन्ते ॥ १७ ॥

ए॒वा नः सोम परिषिच्यमा॑न आ प॒वस्व पू॒यमा॑नः स्व॒स्ति ।

इन्द्र॑मा वि॒श बृ॒हता रवे॑ण व॒र्धया वाचं॑ ज॒नया पु॑रंधिम् ॥ ३६ ॥

ए॒व । नः । सो॒म । परि॒ऽसिच्य॑मानः । आ । प॒वस्व । पू॒यमा॑नः । स्व॒स्ति ।

इन्द्र॑म् । आ । वि॒श । बृ॒हता । रवे॑ण । व॒र्धय॑ । वाचं॑म् । ज॒नय॑ । पु॒रं॑ऽधिम् ॥ ३६ ॥

हे १सोम १परिषिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः १पूयमानः त्वं १नः अस्माकम् १एव १स्वस्ति अविनाशम् १आ १पवस्व आप्रापय । किंच १बृहता महता १रवेण शब्देन सह १इन्द्रमा १विश प्रविश । तथा^२ १वाचं स्तुतिलक्षणां १वर्धय । किंच १पुरंधि बहुधि प्रज्ञानं १जनय अस्मभ्य-मुत्पादय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जागृ॑विर्विप्रं ऋ॒ता म॑तीनां सोमः पु॒नानो अ॑सद॒क्षमू॑षु ।

स॒पन्ति॑ यं मि॒थुना॑सो नि॒कामा॑ अध्व॒र्यवो रथि॑रासः सु॒हस्ताः॑ ॥ ३७ ॥

आ । जागृ॑विः । वि॒प्रः । ऋ॒ता । म॑तीनाम् । सोमः । पु॒नानः । अ॒सद॑त् । च॒मू॑षु ।

स॒पन्ति॑ । यम् । मि॒थुना॑सः । नि॒ऽकामाः । अध्व॒र्यवः । रथि॑रासः । सु॒ऽहस्ताः॑ ॥ ३७ ॥

१जागृविः जागरणशीलः १ऋता । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या आकारः । ऋतानां सत्थानां १मतीनां स्तुतीनां १विप्रः ज्ञाता सः १सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १चमूषु चमसेषु १आ १असदत् आसीदति । १मिथुनासः परस्परं संगताः १निकामाः नितरां कामयमानाः १रथिरासः यज्ञस्य नेतारः १सुहस्ताः कल्याणपाणयः १अध्वर्यवः पवित्रे १यं सोमं १सपन्ति स्पृशन्ति । 'षप समवाये' । 'सपतिः स्पृशतिकर्मा' (निरु. ५.१६) इति नैरुक्ताः ॥

स पु॒नान॑ उप॒सूरे॑ न धातो॒भे अ॒ग्रा रोद॑सी वि ष आ॒वः ।

प्रि॒या चि॒द्यस्य॑ प्रि॒यसा॑स ऊ॒ती स तू ध॑नं का॒रिणे॑ न प्र यंस॑त् ॥ ३८ ॥

सः । पु॒नानः । उप॑ । सू॒रे । न । धा॒ता ।

आ । उ॒मे इति॑ । अ॒ग्राः । रोद॑सी इति॑ । वि । सः । आ॒व॒रित्या॑वः ।

प्रि॒या । चि॒त् । यस्य॑ । प्रि॒यसा॑सः । ऊ॒ती । सः । तु । ध॑नम् । का॒रिणे॑ । न । प्र । यंस॑त् ॥ ३८ ॥

१पुनानः पूयमानः १सः सोम इन्ध्रे १उप गच्छति । तत्र इष्टान्तः । १सूरे १न यथा सूयं १धाता संवत्सर उपगच्छति । 'संवत्सरो वै धाता संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति' (तै. ब्रा. १.७.२.१) इत्याज्ज्ञानात् । किंच १उमे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १अग्राः स्वमहिम्ना आपूरयति । तथा १सः सोमः १वि १आवः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति । वृणोतेः 'मन्त्रे षस' इति

च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः^१ । 'पूर्वपदात्' इति स इत्यस्य सांहितिकं पत्यम् ।
 प्रिया । षष्ठ्या आकारः । प्रियस्य वयस्य सोमस्य यद्वा^२ प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य^३
 प्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमा धाराः वज्रती उत्थै रक्षणाय भवन्ति । वसः वतु क्षिप्रमस्मभ्यं वधनं
 प्र वयसत् प्रयच्छतु । यच्छतेर्लेटि सिन्धुडागमः । तत्र दृष्टान्तः । वकारिणे वन भृतकाय भृति यथा
 प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वान् अभि नो ज्योतिषावीत् ।

येनो नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढ्वान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
 येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । स्वः । विदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वर्धिता देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता ववर्धनः स्वयं वर्धमानः वपवित्रेण वपूयमानः
 वमीढ्वान् कामानां सेक्ता वसः वसोमः वनः अस्मान् वज्योतिषा स्वतेजसा वअभि वआवीत्
 अभिरक्षतु । येन सोमेन वपदज्ञाः पणिभिरपहतानां गवां पदानि जानन्तः वस्वर्विदः सर्वज्ञाः^४
 सूर्यं जानन्तो वा^५ वनः अस्माकं वपूर्वे चिरंतनाः वपितरः अङ्गिरसः वगाः पशून्भिलक्ष्य वअद्रि-
 मुष्णन् शिलोच्चयमुष्णन् । सोमतेजसान्धकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशूनाहरन्त्यर्थः । उपरिह
 मुष्णातिसमानकर्मा । यद्वा । मुष्णातेर्लेटि वणलोपः ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्ग्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । ग्रजाः । भुवनस्य । राजा ।
 वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

वसमुद्रः । यस्मादापः^६ समुद्रवन्ति स समुद्रः । अपां वर्षकः^७ वराजा सोमः वप्रथमे विस्तृते
 वभुवनस्य उदकस्य विधर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे वग्रजाः वजनयन् उत्पादयन् वअक्रान् सर्वमति-
 क्रामति । क्रमतेर्लुङि तिपीडभावे वृद्धौ च कृतायां सिञ्जोपे मकारस्य 'मो नो धातोः' इति मकारे
 रूपम् । ववृषा कामानां वर्धिता वसुवानः अभिषूयमाणः वइन्दुः दीप्तः सः वसोमः वअभि अधिकं
 वसानौ समुच्छ्रिते वअव्ये अविभवे^८ वपवित्रे वबृहत् प्रभूतं ववृधे वर्धते ॥ १८ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

अर्दधादिन्द्रे पर्वमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
 अर्दधात् । इन्द्रे । पर्वमानः । ओजः । अर्जनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

१. त-भ६-सु-इत्यडागमः । २. त१.२.५.६.७- 'यद्वा ...सोमस्य' नास्ति । ३. त-सर्वं जानन्तो
 वा; भ६-सर्वं जानन्तो । ४. ग-समुद्रवत्यस्मादाप इति । ५. त१.२.५.६.७-अविभवे; त४-अविसये ।

वमहिषः महान् पूज्यो वा वसोमः वमहत् प्रभूतं वतत् कर्म वचकार अकरोत् । किं तत् ।
 वअपां वगर्भः उदकानां गर्भभूतो जनयितृत्वाज्जन्यत्वाच्च स सोमः वदेवान् वअवृणीत समभजतेति
 वयत् वतत् कृतवानिति । किंच वपवमानः पूयमानः सोमः वओजः सोमपानेन^१ जन्यं बलम् वहन्द्रे
 वअध्वात् व्यदधात् । तथा वहन्दुः सोमः वसूर्ये वज्योतिः तेजः वअजनयत् ॥

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

हे सोम त्वं ववायुं वमत्सि मादय^२ । किमर्थम् । वहृष्टये अस्माकमेषणायाश्चाय^३ वराधसे
 धनाय वच । तथा वपूयमानः पवित्रेण त्वं वमित्रावरुणा मित्रावरुणै च वमत्सि तर्पयसि । किंच
 वमारुतं मरुतां स्वभूतं वशर्धः बलं च वमत्सि । तथा वदेवान् इन्द्रादीन् वमत्सि हर्षयसि । हे
 वदेव स्तोतव्य^४ हे वसोम द्यावापृथिव्यौ च वमत्सि मादय । एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं
 प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च ।

अभिःश्रीणन्पयः पर्यसाभि गोनाभिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । बाधमानः । मृधः । च ।

अभिःश्रीणन् । पर्यः । पर्यसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

हे सोम वऋजुः ऋजुगमनः^५ सन् वपवस्व क्षर । किं कुर्वन् । वृजिनस्य उपद्रवस्य वहन्ता ।
 वअमीवां रोगरूपं राक्षसम् वअप बाधमानः । तथा अस्मदीयान् वमृधः हिंसकान् शत्रून् वच
 बाधमानः सन् पवस्व । ततः वपयः आत्मीयं रसं वगोमां गवां वपयसा क्षरेण वअभिःश्रीणन् अभि-
 संयोजयन् पात्राणि वअभि गच्छसि । अपि च वस्वम् वहन्द्रस्य सखासि हे सोम वतव ववयं
 वसखायः स्तुत्यस्तोतृत्वयद्वयष्टव्यत्बलक्षणेन सखिभूताः स्मः ॥

मध्वः सूर्द पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भर्गं च ।

स्वदुस्वेन्द्राय पवमान इन्द्रो रयि च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूर्दम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भर्गम् । च ।

स्वदस्व । इन्द्राय । पवमानः । इन्द्रो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

हे सोम वमध्वः माधुर्यस्य वसूर्द क्षारयितारं धनीभूतं वा ववस्वः वसुनो धनस्य वउत्सम्
 उत्स्यन्दकं रसं वपवस्व । किंच वनः अस्मभ्यं ववीरं पुत्रम् वआ वपवस्व आप्रापय । तथा वभर्गं
 भजनीयं धनं वच देहि । हे वहन्द्रो वपवमानः पूयमानः सन् वहन्द्राय वस्वदस्व रुचितो भव ।

१. म६-सोमपान* । २. म१(२) मादयसि । ३. म१(२)-'मेषणीयायाश्चाय । ४. ग-द्योतमान ।

५. त४-शीघ्रगमनः ।

तत्स्वं वनः अस्मभ्यं वसमुद्रात् अन्तरिक्षान् वरयि धनं पुत्रं वा । रानि ददानि क्षीरमिति रयिर्गोर्वा ।
तां वा वा^१ पवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यंक्षाः ।

आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अतःभिः ॥ ४५ ॥

वसुतः अभिषुतः वसोमः धारया स्वीयया अत्यो वन अतनशीलोऽथ इव हित्वा गत्वा ।
हिनोतेः कनिपि^२ रूपम् । किंच वाजी बलवान् सोमः सिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्यन्दमाना नदी
निम्नं प्रदेशमभिगच्छति तद्वन्निम्नमधरभाविनं कलशम् अभि अक्षाः अभिक्षरति । ततः पुनानः
पूयमानः सोमः वन्यं वृक्षभवं योनिं स्थानं कलशम् आ असदत् आसीदिति । सोऽयम्
इन्दुः सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः सम् असरत् संसरति । तथा अद्भिः
वसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ १९ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।

स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

हे इन्द्र उशते कामयमानाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीरः प्राज्ञः तवस्वान् वेगवान् स्यः सः
एषः सोमः चमूषु चमसेषु पवते क्षरति । स्वर्चक्षाः सर्वदर्शनः रथिरः रथवान् सत्यशुष्मः
यथार्थबलः यः सोमः देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां कामो वन काम इव असर्जि
असृज्यत । अदीयतेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्षांसि दुहितुर्दधानः ।

वसानः शर्म त्रिवरूथमुप्सु होतैव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्षांसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिवरूथम् । अप्सु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

प्रत्नेन पूर्वकालीनेन वयसा अग्नेन पुनानः पूयमानः । अन्नात्मिकया धारया क्षरन्नित्यर्थः ।
तादृशः दुहितुः सर्वस्य दोग्र्याः पृथिव्याः वर्षांसि । वर्ष इति रूपनाम वृणोति शरीरमिति ।
रूपाणि तिरः दधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्नाच्छादयन् तथा त्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम् । यद्वा ।
अयः शीतातपवर्षाः । तेषां निवारकम् । शर्म यज्ञगृहं वसानः आच्छादयन् अप्सु वसतीवरीषु
स्थितः एषः सोमः होतैव यथा होता स्तुतिध्वनिं कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् रेभन् शब्दायमानः
सन् समनेषु । समन्ति कर्माणि धृष्टाः प्रगल्भा यन्त्यन्तेति समना यज्ञाः । तेषु याति गच्छति ॥

नू नुस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावाँ देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्बोः । पूयमानः ।

अप्सु । स्वादिष्ठः । मधुमान् । ऋतवाँ । देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

हे देव काम्यमान हे सोम रथिरः रथवान् त्वं नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे चम्बोः अधिपवणफलकयोः पूयमानः सन् अप्सु वसतीवरीषु नु क्षिप्रं परि स्रव परितः क्षर । स्वादिष्ठः स्वादुतमोऽत एव मधुमान् माधुर्ययुक्तः ऋतावा यज्ञवान् सविता सर्वस्य प्रेरकः यः त्वं देवो न देव इव सत्यमन्मा सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परित्यजेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम गृणानः स्तूयमानस्त्वं वीती । 'सुपां सुलूक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । वीत्यै पानाय वायुम् अभि अर्ष अभिगच्छ । तथा पवित्रेण पूयमानः त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ । किंच नरं सर्वस्य नेतारं धीजवनं बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं रथेष्ठां रथेस्थां रथे तिष्ठन्तम् । अनेनाश्विनावभिधीयेते । एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया वा । एतादृशावश्विनौ च अभि गच्छ । तथा वृषणं कामानां वर्षकं वज्रबाहुं वज्रयुक्तबाहुम् इन्द्रं च त्वं पानाय अभि गच्छ ॥

अभि वक्षा सुवसुनान्यर्षाभि धेनूः सुदुधाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्चात्रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वक्षा । सुवसुनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुदुधाः । पूयमानः ।

अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे सोम त्वमस्माकं सुवसुनानि सुपरिधानानि वक्षा वक्षाणि अभि अर्ष अभिगमय । यद्वा । सुवसुनानि शोभनवस्त्रसहितानि वक्षा आच्छादकानि धनान्यभिगमय । किंच पूयमानः पवित्रेण त्वं सुदुधाः सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः धेनूः नवप्रसूतिका गाः अभि प्रापय । अपि च चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि हिरण्या हिरण्यानि भर्तवे भरणाय पोषणाय नः अस्माकम् अभि गमय । तथा हे देव स्तोतव्य हे सोम रथिनः रथवतः अश्वान् अस्माकम् अभि प्रापय ॥ ५० ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून् यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमुश्रवांमाभ्यर्षेयं जमदग्निवर्चः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्ष । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अश्वाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकम् अभि अर्ष अभिगमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि विश्वा सर्वाणि धनानि अभि गमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयम् अभि अश्वाम अभिव्याप्तुयाम तत् सामर्थ्यमभिगमय । किंच आर्षेयम् आपाणासृपिपुत्राणां योग्यं धनं जमदग्नि-वत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अभि अर्ष । यद्वा । आर्षेयमार्पाणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं कुर्विति कुस्तो नामर्षिः प्रार्थयते ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्वं इन्द्रो सरसि प्र धन्व ।

ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्द्रो इति । सरसि । प्र । धन्व ।

ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

हे सोम अया अनया पवा पवमानया धारया सह एना एनानि वसूनि धनानि पवस्व क्षर । पवा । 'पृङ् पवने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्प्रत्ययः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । 'सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे इन्द्रो त्वं माँश्चत्वे मन्यमानानां चतुर्के सरसि उदके वसतीवर्याख्ये प्र धन्व प्रगच्छ । ततः अत्र अस्मिन् सोमे पूयमाने सति ब्रध्न-श्चित् सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वादित्योऽपि वातो न वात इव जूतः वेगितः सन् किंच पुरु-मेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदिन्द्रोऽपि तकवे । तत्तिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्मादौणादिक उन्प्रत्ययः । सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्मह्यं नरं कर्मनेसारं पुत्रं दात् प्रयच्छतु । हे सोम त्वया तर्पितो सन्ताविन्द्रादित्यौ मह्यं पुत्रं प्रयच्छतामित्यर्थः ३ ॥

उत न एना पवया पवस्वार्धि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पृक्तं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अर्धि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।

षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पृक्तम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम उत अपि च श्रवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव श्रुते प्रसिद्धे । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रुतस्य शब्दस्य तीर्थे स्थाने नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे एना अनया पवया पूयमानया धारया अर्धि अधिकं पवस्व क्षर । नैगुतः । नीचीनं गवन्ते शब्दाद्यन्त इति निगुतः शत्रवः । तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोऽयं सोमः षष्टिं सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि

१. म७-सर्वाणि वसूनि । २. त-म६-वर्तमानानां । ३. ग-त३-म१.५.७- 'हे...मित्यर्थः' नास्ति । * त-संतौ चंद्रादित्यौ । ४. ग-त-म-मु-ध्रुतः । ५. ग-त-म- 'अधि' नास्ति । ६. त१.२.४. ५-गतातः, त६-गताः, त७-गच्छन्, म६-गच्छते ।

वसूनि धनानि वराण्य शत्रूणां जयार्थं धून्वत् अस्माकमकम्पयत् । प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ।
वृक्षे वन वृक्षं पक्षफलं वृक्षे यथा कम्पयति फलार्थं तद्वत् ॥

महीमे अस्य वृषनाम शूषे माँश्चत्वे वा पृशने वा वर्धत्रे ।

अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितौ अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूषे इति । माँश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वर्धत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

महि महती^१ प्रभूते वृषनाम । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । वृषनामनी वर्षणनमने ।
शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम् । इमे एते द्वे कर्मणी अस्य सोमस्य शूषे सुखकरे भवतः । ये च
कर्मणी माँश्चत्वे । अश्वनामैतत् मक्षु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे । तत्साध्यत्वाद्युद्धमिह गृह्यते ।
वा अपि वा पृशने स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे वर्धत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं निगुतः
नीचैः शब्दायमानान् शत्रून् अस्वापयत् ताम्यामसूषुपत् । अवधीदित्यर्थः । किंच स्नेहयत् प्राद्वयत्
संग्रामाच्छत्रून् । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम स त्वम् अमित्रान् शत्रून् अप अच अपगमय । तथा
अचितः अग्निचयनमकुर्वतो नास्तिकांश्च इतः अस्मत्सकाशात् अप अच अपगमय । अञ्जतिर्गतिकर्मा ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येभ्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।

असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विस्तृतानि । एभि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघवा । मघवत्ऽभ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम विततानि विस्तृतानि त्री त्रीणि पवित्राणि^२ अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि
सम् एषि सम्यक् प्राप्नोषि । किंच पूयमानः त्वम् एकम् अविवालकृतं पवित्रम् अनु धावसि
अनुगच्छसि । किंच त्वं भगः भजनीयः असि । तथा दात्रस्य देयस्य धनस्य दाता असि ।
कथमस्य^३ धनदत्वमिति* चेत् तदुच्यते । हे इन्दो सोम^३ मघवद्भ्यः धनवद्भ्योऽन्येभ्योऽपि त्वं
मघवा असि अतिशयेन धनवान् भवसि ॥ २१ ॥

एष विश्ववित्पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।

द्रुप्साँ ईरयन्विदथेभ्विन्दुर्वि वारमन्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रुप्तान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अन्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता अत एव मनीषी मेधावी विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य
राजा स्वामी एषः सोमः पवते क्षरति । एतदेव विवृणोति । विदथेषु । विदन्ति जानन्त्यत्र

१. त-भ-महते । २. भ१(२)-पवित्रा पवित्राणि; सु-पवित्रा । ३. ग-भवसि; किंच ।

* त१-भ१.४-धनत्वमिति; त२.३.४.५.६.७-भ२.५.६-धनवत्त्वमिति ।

देवानिति यद्वा विन्दन्ति लभन्त इति विदथा यज्ञाः । तेषु ऽद्रप्सान् रसकणान् ऽर्हरयन् प्रेरयन् ऽह्नुः सोमः ऽअव्यम् अविभवं ऽवारं वालं पवित्रं ऽसमया उभयतः ऽवि ऽअति ऽयाति व्यतीत्य गच्छति ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अर्दब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरां दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अर्दब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।

हिन्वन्ति । धीराः । दशभिः । क्षिपाभिः । सम् । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

ऽमहिषाः महान्तः पूज्या वा अत एव ऽअर्दब्धाः कैश्चिदप्यहिंसिता देवाः ऽइन्दुं सोमं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । किंच देवाः सोममुशन्तः सन्तः ऽपदे तस्यास्य सोमस्य धारास्थाने ऽरेभन्ति शब्दायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽकवयो ऽन ऽगृध्राः । धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तोतारो यथा स्तुवन्तः शब्दायन्ते^१ तद्वत् । ऽधीराः कर्मणि कुशला ऋत्विजः ऽदशभिः एतत्संख्याकाभिः ऽक्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिमं सोमं ऽहिन्वन्ति अभिपवार्थं प्रेरयन्ति । अपि च ऽरूपं सोमस्य^२ ऽरूपम्^३ अंशुम् ऽअपां वसतीवर्याख्यानां ऽरसेन ऽसमञ्जते सम्यक् सेवयन्ति ॥

त्वया वयं पर्वमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पर्वमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

हे ऽसोम ऽपर्वमानेन पवित्रेण पूयमानेन ऽत्वया सहायेन ऽभरे । संग्रामनाम । संग्रामे ऽशश्वत् बहु ऽकृतं कर्तव्यं ऽवयं ऽवि ऽचिनुयाम विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः ऽतत् तस्मात् ऽनः अस्मान् ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअदितिः एतन्नामिका ऽसिन्धुः एतदभिधाना च ऽपृथिवी ऽउत अपि च ऽद्यौः एते मित्रादयो नोऽस्मान् ऽमामहन्तां पूजयन्तु धनादिदानेन ॥ २२ ॥

‘अभि नः’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । वृषागिरो राज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र ऋजिश्चोभौ सहितावस्यर्षी । इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्टुभानि । अत्र त्वेकादशी बृहती । पर्वमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘अभि नो द्वादशाम्बरीष ऋजिश्चा चानुष्टुभं ह बृहत्युपान्त्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युन्नं विम्वसहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।

इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युन्नम् । विम्वऽसहम् ॥ १ ॥

हे ऽइन्दो दीप्तः^१ ऽवाजसातमम् अत्यन्तं बलप्रदमन्नाप्रदं वा ऽरयिं धनं पुत्रं वा ऽनः अस्माकम् ऽअभि ऽअर्ष अभिगमय । कीदृशम् । ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं ऽसहस्रभर्णसं

१. त-शब्दार्थेति; अ६-शब्दार्थेति । २. त१.२.५.६.७-‘सोमस्य रूपं’ नास्ति; अ६-सोमस्य ।

३. ग-त३-अ१.२.६.७-‘दीप्त’ नास्ति ।

बहुविधभरणम् । अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । 'तुविद्युन्नम् । 'द्युन्नं द्योततेर्यशो द्राघं वा' (निरु. ५.५)
इति यास्कः । बह्वन्नं बहुयशोयुक्तं वा 'विभ्वसहम् । विभ्व इति महन्नाम । महतोऽभिभवनारम् ॥

परि व्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत ।

इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।

इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

सुवानः सूयमानः^१ स्थः स सोमः अव्ययम् अविमयं पवित्रं परि पवते । तत्र दृष्टान्तः ।
रथे वन यथा रथे स्थितः^२ पुरुषः वर्म कवचम् अव्यत परिव्ययति । व्ययतेर्लुङि वर्णलोप-
श्चान्दसः । अभि हितः अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोत्रभिरभिष्टुतः सः इन्दुः सोमः द्रुणा द्रुममयेन
द्रोणकलशेन हियानः । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तेन पूर्यमाणः सन् धाराभिः अक्षाः क्षरति ।
क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

परि व्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।

धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदच्युतः ।

धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्ययुः ॥ ३ ॥

सुवानः सूयमानः स्थः सः इन्दुः सोमः मदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन् अव्ये
अविभवे पवित्रे परि अक्षाः परितः क्षरति । अध्वरे ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यः यः
सोमः गव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन् धारा धारया सह एति गच्छति ।
भ्राजा वन भ्राजमानया दीप्त्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत् ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्तीय दाशुषे ।

इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्तीय । दाशुषे ।

इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽर्मात्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

हे देव सोम सः त्वं शश्वते पुत्रादिमत्वेन बहवे मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय वसु धनं^३ मह्यं च विवाससि प्रेरयसि । एकवाक्यतापक्षे हि तिङन्तस्य
हियोगादनिवातः स्यात् ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।

नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुभ्रस्याग्निगो ॥ ५ ॥

१. त१.२.५-पूयमानः; त४-पूयमानः । २. म१.२.७-अवस्थितः । ३. ग-धनं प्रयच्छति तथा
सति हे इन्दो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं ।

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । वसो इति । वस्वः । पुरुऽस्पृहः ।

नि । नेदिष्ठतमाः । इषः । स्याम । सुन्नस्य । अधिगो इत्यधिगो ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तः सोम अस्य एतादृशस्य ते तव स्वभूताः वयं स्मः । ततो हे वसो वासयितः पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयस्य वस्वः वसुनः धनस्य त्वया दीयमानस्य वयं नि नितरां नेदिष्ठतमाः अस्यन्तमन्तिकतमाः स्याम । तथा इषः अन्नस्य किंच हे अधिगो अद्यतगमन सोम सुन्नस्य सुखस्य वयमन्तिकतमाः स्याम भवेम ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयंशसुं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्तापयन्त्युर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वयंशसम् । स्वसारः । अद्रिसंहतम् ।

प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रस्तापयन्ति । उर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः पञ्च दशसंख्याकाः स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्त्योऽङ्गुलयः स्वयंशसं स्वभूतयशस्कम् अद्रिसंहतं प्रावभिरभिपुतम् इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानम् उर्मिणं धाराभिस्तद्वन्तं यं सोमं प्रस्तापयन्ति वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेचयन्ति यजमानाः तं पुनन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २३ ॥

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।

यो देवान्विश्वाँ इत्परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यतम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।

यः । देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

वह्यतं सर्वैः स्पृहणीयं हरिं हरितवर्णं बभ्रुं बभ्रुवर्णं च त्यं तं सोमं वारेण वालेन पवित्रेण परि पुनन्ति परिशोधयन्ति । यः सोमः विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् देवान् इत् देवानेव मदेन मादकैः रसेन सह परि गच्छति ॥

अस्य वो ह्यवसा पान्तो दक्षसाधनम् । यः सुरिषु श्रवो बृहदधे स्वर्णं हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षसाधनम् ।

यः । सुरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

वः । छान्दसो वसादेशः । हिरवधारणे । वो यूयम् अस्य सोमस्य अवसा रक्षणेन दक्षसाधनं बलस्य साधनं रसं पान्तः पिबन्तो भवथ । स्वर्णं आदित्य इव वह्यतः सर्वैः काम्यमानः यः अयं सोमः सुरिषु स्तोत्राणि प्रेरयत्सु स्तोत्रेषु बृहत् महत् प्रभूतं श्रवः अन्नं दधे विदधे । स्थापयतीति यावत् ॥

स वां युज्ञेष्टु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।

देवो देवी गिरिष्ठा अस्तेध्वन्तं तुविष्वाणे ॥ ९ ॥

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।

देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अश्लेधन् । तम् । तुविऽस्त्वनि ॥ ९ ॥

हे १मानवी मानव्यौ मनोः स्वभूते हे १देवी द्योतमाने हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १वा युवयोः १यज्ञेषु १सः १इन्दुः सोमः १जनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे १देवः स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्यां १गिरिष्ठाः प्रावसु निष्ठन् । १तं जातं सोमं १तुविष्वणि बहुस्वने उपरे यज्ञे वा १अश्लेधन् ऋत्विजो प्रावभिरघ्नन् । अस्य पुण्वन्निति यावत् ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रघ्ने । परि । सिच्यसे ।

नरे । च । दक्षिणाऽवते । देवाय । सदनऽसदे ॥ १० ॥

हे १सोम १वृत्रघ्ने वृत्रस्य हन्त्रे १इन्द्राय । पृष्ठयथे चतुर्थी । इन्द्रस्य १पातवे पानार्थं १परि १पिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे । वसतीवरीभिर्वा । किंच १दक्षिणावते ऋत्विग्न्यो दक्षिणादानेन तद्वते १देवाय देवार्थं हवींषि दातुं १सदनसदे यज्ञगृहे सीदते १नरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।

अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्तां अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । व्युऽष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।

अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरऽश्चितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

१व्युष्टिषु उपसां व्युच्छलेषु प्रकाशनेषु १प्रत्नासः प्रत्नाः १ते १सोमाः १पवित्रे १अक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमाः १सनुतः अन्तर्हितान् १अप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान् १हुरश्चितः । स्तेननामैतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । १तान् मायाचिनः स्तेनान् १प्रातः प्रातःकाल एव १अपप्रोथन्तः । अपप्रोथनं चापप्रेरणम् । अपप्रेरयन्तः शब्देन निराकुर्वन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति समन्वयः ॥

तं सखायः पुरोरुचं युयं वयं च सूरयः ।

अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरऽरुचम् । युयम् । वयम् । च । सूरयः ।

अश्याम । वाजऽगन्ध्यम् । सनेम । वाजऽपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे १सखायः स्तोतारः १सूरयः प्राज्ञाः १यूयं १वयं १च यजमानाः १पुरोरुचं पुरतो रोचमानं १वाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् १अश्याम अश्रीयाम पिबेम । किंच १वाजपस्त्यम् अन्नयुक्त-गृहसहितं यद्वा बलकरं सोमं १सनेम संभजेमहि । सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘आ हॠताय’ इत्यष्ट्वर्चं तृतीयं सूक्तम् । कश्यपगोत्रौ रेभसून् एतत्संज्ञौ द्वावृषी । आद्या बृहती सप्तानुष्टुभः । पवमानसोमो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ हॠतायाष्टौ रेभसून् काश्यपौ बृहत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ हॠताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।

शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

आ । हॠताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।

शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

‘हॠताय सवैः स्पृहणीयाय’ धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय, ‘पौंस्यं’ पुंस्त्वस्या-
भिव्यञ्जकं ‘धनुः’ ‘आ’ ‘तन्वन्ति’ । धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमानं पवित्रमभिधीयते । तदेव^१ विवृणोति^२ । ‘महीयुवः’ पूजाकामा ऋत्विजः ‘विपां’ मेधाविनां देवानाम् ‘अग्रे’ पुरस्तात् ‘शुक्रां’ शुक्रवर्णां ‘निर्णिजं’ यथा सोमो निर्णिज्यते ताम् ‘असुराय’ बलवते^३ ‘वयन्ति’ वितन्वन्ति । दशापवित्रं विस्तारयन्तीत्यर्थः । वयतिर्गतिक्रमां ॥

अध क्षपा परिष्कृतो वाजौ अभि प्र गाहते ।

यदी विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अध । क्षपा । परिऽकृतः । वाजान् । अभि । प्र । गाहते ।

यदि । विवस्वतः । धियः । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

‘क्षपा’ ‘सुपां सुलुक्’ इति पञ्चम्या आकारः । क्षपाया रात्रेः ‘अध’ अनन्तरं प्रातःकाले ‘परिष्कृतः’ भूषणार्थं ‘संपर्युपेभ्यः’ इति करोतेः सुडागमः । अङ्गिरलंकृतः । यद्वा । क्षपयिष्यां सेनायामलंकृतः । सोमः^४ ‘वाजान्’ अश्वानि बलानि वाभिलक्ष्य ‘प्र’ ‘गाहते’ प्रगच्छति । ‘विवस्वतः’ परिचरणवतो यजमानस्य ‘धियः’ कर्मसाधनभूता अङ्गुलयः ‘हरीं’ हरितवर्णमेतमङ्गु ‘यातवे’ पात्रा-
ण्यभिगमनाय ‘यदि’ ‘हिन्वन्ति’ प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छतीति ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।

यं गावं आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपातमः ।

यम् । गावं । आसभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

‘अस्य’ सोमस्य ‘तं’ रसं ‘मर्जयामसि’ मर्जयामः शोधयामः । अलङ्कुर्मो वा । ‘यः’ ‘मदः’ मदकरो रसः ‘इन्द्रपातमः’ इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति । किंच ‘गावः’ गन्तारः ‘सूरयः’ स्तोतारः ‘पुरा’ ‘च’ ‘नूनम्’ इदानीं च ‘यं’ सोमरसम् ‘आसभिः’ आस्यैः ‘दधुः’ धारयन्ति । पिबन्तीति यावत् । यद्वा । गावो वैनवो यं सोमं तृणादिष्ववस्थितमासभिरास्यैर्दधुधारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥

१. त१-२-तादृश च; त५-म६-तादृक् । २. त१-२-३-४-५-६-म१-२-४-६-विवृणोतीति । ३. ग-त३-म५-६-बलवते सोमाय । ४. ग-तदनन्तरं प्रातःसवने ।

तं गार्थया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।

उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गार्थया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनुषत ।

उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

पुनानं पूयमानं तं सोमं पुराण्या पुरा कृतया गाथया स्तुत्या अभ्यनूषत स्तोतारः अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । लुङि रूपम् । उतो अपि च वनाम कर्मार्थं नमनं बिभ्रतीः बिभ्राणाः धीतयः अङ्गुलयः देवानां सोमरूपहविष्प्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति । 'कृप् सामर्थ्यं' ॥

तमुक्षमाणमव्यये वारं पुनन्ति धर्णसिम् ।

दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारं । पुनन्ति । धर्णसिम् ।

दूतम् । न । पूर्वचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

उक्षमाणम् अग्निः सिच्यमानं धर्णसि सर्वस्य धारकं तं सोमम् अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पुनन्ति शोधयन्ति । ततः मनीषिणः मेधाविनो यजमानाः तमिमं सोमं दूतं न दूतमिव पूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय आ शासते प्रार्थयन्ते ॥ २५ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।

पशौ न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्तमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।

पशौ । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

मदिन्तमः अत्यन्तं मादयिता सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूषु चमसेषु सीदति । ततः पशौ न यथा पशौ कश्चिद्वृषभो रेत आदधाति तद्वच्चमसादिषु रेतः स्वीचं रसम् आदधत् आदधानः धियः कर्मणः पतिः पालयितायं सोमः वचस्यते अभिष्टुयते ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।

विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।

विदे । यत् । आसु । संददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा सः सोमः सुकर्मभिः ऋत्विग्भिः मृज्यते परिपूयते । यत् यदायं सोमः आसु प्रजासु संददिः सम्यग्धनदानशील इति विदे ज्ञायते तदानीं महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते विशेषेणाभिगच्छति । यदा सोममभिषुण्वन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सुत इन्द्रो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्द्रो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ।

इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्रो ऽसुतः अभिपुतः ऽयतः आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं ऽनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः
 ऽपवित्रे ऽवि ऽनीयसे विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः ऽमत्सरिन्तमः अतिशयेन मादयिता त्वम्
 ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽचमूषु चमसेषु ऽआ ऽनि ऽषीदसि' ॥ २६ ॥

‘अभी नवन्ते’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदपिद्वते । सर्वा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—
 ‘अभी नवन्ते नव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

वत्सम् । न । पूर्वं । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा ऽमातरः गावः ऽपूर्वं प्रथमे ऽआयुनि वयसि ऽजातं ऽवत्सं ऽरिहन्ति लिहन्ति तथा
 ऽअद्रुहः अद्रोहा वसतीवर्याख्या आपः ऽइन्द्रस्य ऽप्रियं ऽकाम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् ऽअभि
 ऽनवन्ते अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्द्रो भर् सोमं द्विबर्हसं रयिम् ।

त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर् । सोम । द्विबर्हसम् । रयिम् ।

त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्रो दीप्यमान हे ऽसोम ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽद्विबर्हसं द्वयोः स्थानयोः परिबृंहणशीलं
 ऽरयि धनमस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर देहि । ऽत्वं हि ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ऽगृहे
 स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽवसूनि धनानि ऽपुष्यसि पोषयसि ॥

त्वं धिर्यं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धिर्यम् । मनःस्युजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।

त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽमनोयुजं मनसा युज्यमानां मनोवेगां ऽधिर्यं ध्यातव्यां धारां ऽसृज पात्रेषु
 विसृज । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृष्टिं ऽन तन्यतुः । ‘तनु विस्तारे’ । ‘ऋतन्यज्ञि’ इत्यादिना यतुच्-
 प्रत्ययः । तनोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेघः । यथा मेघो वृष्टिं सृजति तद्वत् । ततो हे सोम ऽत्वं

पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि च पुण्यमि
अस्मभ्यं पोषयसि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

परि ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।

रंहमाणा व्यव्यं वारं वाजीव सानसि ॥ ४ ॥

परि ते जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।

रंहमाणा । वि । अव्यम् । वारम् । वाजीव । सानसि ॥ ४ ॥

वसुतस्य ते त्वदीया सानसिः संभजनशीला यद्वा स्तोतृभिः संभजनीया रंहमाणा वेगं
कुर्वाणा धारा अव्ययम् अविमयं वारं वालं पवित्रं वि परि धावति विशेषेण परितो
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । जिग्युषः शत्रूणां जेतुर्वारस्य वाजीव अश्वो यथा युद्धं परितो धावति
तद्वत् । जयतेः कसौ 'सन्लियोर्जः' इति कुस्वम् । यथा इति पूरकः ॥

कृत्वे दक्षाय नः कृत्वे पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

कृत्वे । दक्षाय । नः । कृत्वे । पर्वस्व । सोम । धारया ।

इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

हे कृत्वे क्रान्तदक्षिन् हे सोम नः अस्माकं कृत्वे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च त्वं
धारया पर्वस्व क्षर । कीदृशः । इन्द्राय पातवे पानार्थं तथा मित्राय वरुणाय च सुतः
अभिपुतः खलु ॥ २७ ॥

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।

इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्सुतमः ॥ ६ ॥

हे सोम वाजसातमः अतिशयेनास्त्रस्य दाता सुतः अभिपुतस्त्वं पवित्रे धारया सह
पर्वस्व क्षर । ततो हे सोम त्वम् इन्द्राय विष्णवे चान्येभ्यो मित्रादिभ्यः देवेभ्यः च मधु-
मत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतो भव ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वृत्सं जातं न धेनवः पर्वमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।

वृत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पर्वमान । विधर्मणि ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽविघ्नमणि विविधं हविषां धारके यज्ञे ऽअनुहः द्रोहवर्जिताः ऽमातरः
मातृभूता वसतीवर्थः ऽहरिं हरितवर्णं ऽत्वां ऽपवित्रेः स्थितं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति ।
कथमिव । यथा ऽधेनवः ऽजातं ऽवत्सं लिहन्ति तथा ॥

पवमान् महि श्रवश्चित्रेर्मिर्यासि रश्मिभिः ।

शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

हे ऽपवमान ऽमहि महत् ऽश्रवः श्रवणीयमन्तरिक्षं ऽचित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चायनीयेषां
ऽरश्मिभिः परि ऽयासि परिगच्छसि । तथा ऽशर्धन् वेगं कुर्वस्व ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य
ऽगृहे स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽतमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि ऽजिघ्नसे हंसि । एवं द्यावापृथिव्योः
वर्तस इत्यर्थः ॥

त्वं द्यां च महिब्रत पृथिवीं चाति जग्निषे ।

प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च । महिऽब्रत । पृथिवीम् । च । अति । जग्निषे ।

प्रति । द्रापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽत्वना ॥ ९ ॥

हे ऽमहिब्रत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम ऽत्वं ऽद्यां ध्रुलोकं ऽच ऽपृथिवीं ऽच ऽअति ऽजग्निषे
अत्यन्तं विभर्षि । ' दुभृज् धारणपोषणयोः ' । तस्य छान्दसे लिटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
त्वादन्नेडागमः । अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां लतारूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तिस्त्वम् । हे ऽपवमान
क्षरन् सोम त्वं ऽमहित्वना महत्वेन युक्तः सन् ऽद्रापि कवचं ऽप्रति ऽअमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि
संवृणोषि ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तुर्यं व्याख्याय सप्तमे ।

सायणार्थस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'पुरोजिती वः' इति षोडशर्चमनुवाकपेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य श्यावाश्व-
पुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुषस्य राज्ञः पुत्रो ययातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुषो नाम
राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणख्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्कचस्य वाचः
पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्कचिः । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ शिष्टाश्रतुर्दशानुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते-
'पुरोजिती षोडश श्यावाश्विरन्धीगुर्ययातिर्नहुषो नहुषो' मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे
प्रजापतिरुपाद्ये गायत्र्यौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।

अप श्वानं श्रथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् ॥ १ ॥

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्नवे ।

अप । श्वानम् । श्रथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्वयम् ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः समानख्याना वा हे स्तोतारः ऽवः यूयं ऽपुरोजिती । पृथ्याः पूर्व-
सवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य ऽअन्धसः अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय ऽसुताय अभिषुताय
ऽमादयित्नवे अत्यन्तं मदकराय-रसाय ऽदीर्घजिह्वयम् । दीर्घा जिह्वा यस्य^२ सः । 'दीर्घजिह्वा च च्छन्दसि'
(पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीष्णत्वेन निपातितः । तादृशं ऽश्वानम्^३ ऽअप ऽश्रथिष्टन अपश्रथयत
अपवाधध्वम् । यथा आ राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

पवित्रेष्ट्यां द्वितीयाज्यभागस्य 'यो धारया' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्ता-
वाज्यभागवाध्नी रक्षांसि सेधति यो धारया पावकया' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

ऽसुतः अभिषुतः ऽकृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः ऽयः ऽइन्दुः सोमः ऽपावकया
पापानां शोधयिष्या^४ ऽधारया ऽपरिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । ऽअश्वो ऽन अश्वो यथा
वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । युञ्जं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । युञ्जम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

ऽनरः कर्मनेतार ऋत्विजः ऽदुरोषम् । रोषतेहिंसार्थस्य रेफलोपे दीर्घाभाव ओषतेर्दाहार्थस्य^५
वा खलि^६ रूपमिति संदेहादनवग्रहः । ऽतं दुर्दहं दुर्वधं वा ऽयञ्जं यष्टव्यं तं^६ ऽसोमं ऽविश्वाच्या

१. त१.२.४.५-सु-नहुषो नाम । २. त-म१.४.५.९-अस्य । ३. त१.२.४.५.७-म६-सु-श्वानं च ।
५. ग-अषतेर्वा दुष्पूर्वस्य वा णमुलि । ६. त१.२.४.५.७-म६-सु-तं वा ।

सर्वान् कामानञ्जिन्या ऽधिया बुद्ध्या ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽअभि ऽहिन्वन्ति अभिप्रेरयन्ति । अभि-
घुण्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे 'सुतासः' इति तिष्ठः । सूत्रितं च—'दधिकान्णोऽकारिण-
मित्यनुहुर् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिष्ठः' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्रवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

मधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्यवेता अत एव मन्दिनः मदकराः सुतासः अभिषुताः सोमाः
पवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमानाः सन्तः इन्द्राय इन्द्रार्थम् अक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः
वः युष्माकं मदाः मदहेतवो रसाः देवान् इन्द्रादीन् गच्छन्तु ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अनुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान् ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अनुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थम् पवते कलशे क्षरति इति देवासः स्तुतिकारिणः स्तोतारः
अनुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एवं वदन्ति तदानीं वाचः स्तुतेः पतिः पालयिता । यद्वा ।
शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः मखस्यते स्तुतिभिः पूजामिच्छति ।
कालसायां सुगागमः । कीदृशः । ओजसा बलेन विश्वस्य सर्वस्य ईशानः प्रभुः ॥ १ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीद्वयः ।

सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचम् ईद्वयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः सोमः पवते क्षरति । कीदृशः । समुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति
रसाः । सरःस्थानीयः वाचमीद्वयः । ईद्वयतेपर्यन्तस्य सुप्युपपदे खचप्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता
रयीणां धनानां पतिः प्रभुः । यद्वा । रयीणां हविषो दातृणां यजमानानां पतिः पालयिता । दिवे-
दिवे प्रत्यहम् इन्द्रस्य सखा मित्रभूतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।

पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उमे ॥ ७ ॥

१. त१.२.४.५.७-सु-मदकरा । २. ग-त३-म२.४-स्वबलेन; त६-म७-स्वबलात्; म१-स्व-
वाकान् । ३. ग-त३.६-म-सु-रसस्थानीयः; त१.२.४.५-सरस्थानीयः ।

अयम् । पुनः । रयिः । भर्गः । सोमः । पुनानः । अर्ति ।

पतिः । विश्वस्य । भूर्मनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ ७ ॥

पूषा पोषकः सर्वेषां भगः भजनीयः रयिः धनहेतुः अयं सोमः पुनानः पवित्रेण पूयमानः सन् अर्पति कलशमभिगच्छति^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भूर्मनः भूतजातस्य पतिः पालयिता सोमः उमे रोदसी वावापृथिव्यौ व्यख्यत् स्वतेजसा प्रकाशयति । अनेन लोकद्वयवर्तिस्त्वं सूचितम् ॥

समुं प्रिया अनूपत गावो मदाय घृष्वयः ।

सोमांसः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूपत । गावः । मदाय । घृष्वयः ।

सोमांसः । कृण्वते । पथः । पवमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

प्रियाः प्रियतमाः घृष्वयः अत्यन्तं दीप्ताः । यद्वा । अहं प्रथमतः स्तौमि अहं पुरस्तात् स्तौमीति परस्परं स्पर्धमानाः । गावः स्तुतिप्रक्षणा वाचः सोमस्य मदार्थं सम् अनूपत संस्तुवन्ति । उः प्रसिद्धौ । यद्वा । गावो येनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते । ततः पवमानासः पूयमानाः इन्दवः दीप्ताः सोमांसः सोमाः पथः मार्गान् कृण्वते क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।

यः पञ्च चर्षणीरभि रयि येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यम् ।

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

हे पवमान पूयमान सोम ओजिष्ठः ओजस्वितमः यः त्वदीयो रसोऽस्ति तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रसम् वा भर अस्मभ्यमाहर । किञ्च यः रसः पञ्च चर्षणीः पञ्च जनाभिषाद-पञ्चमांश्चतुरो वर्णान् अभि तिष्ठति^२ । अपि च येन रसेन वयं रयिं धनं च वनामहै संभजामहे । यद्वा । येन स्वां रयिं याचामहे तमा भर ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वविदः ॥ १० ॥

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्तमाः ।

मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वऽविदः ॥ १० ॥

गातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गस्य लम्बकाः इन्दवः दीप्ताः सोमाः पवन्ते अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्त्यागच्छन्ति वा । कीदृशाः । मित्राः देवानां सखिभूताः सुवानाः अभिपूयमाणाः अरेपसः पापरहिताः अत एव स्वाध्यः शोभनध्यानाः^३ स्वविदः सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ १२ ॥

१. त१.२.४.७-कलशेभिः; त५-कलशभिः; भ६-कलशानभिः । २. ग-गच्छति । ३. ग-त३. ४-शोभनाध्यानाः ।

सुष्वाणासो व्यद्रिंभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।

इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

१गोः अनङ्गुहः १अधि १त्वचि अधिषवणचर्मणि १चितानाः ज्ञायमानाः १अद्रिभिः प्राचभिर्विविधं
१सुष्वाणासः सूयमानाः १वसुविदः वसुनो लम्भका एते सोमाः १अस्मभ्यम् १इषम् अन्नम् १अभितः
१समस्वरन् सम्यक् शब्दयन्ति । प्रयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपऽचितः । सोमासः । दर्धिऽआशिरः ।

सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

१पूताः पवित्रेण परिपूताः १विपश्चितः मेधाविनः १दध्याशिरः दध्यामिश्रणाः १घृते वसती-
वर्षाख्य उदके १जिगत्नवः गमनशीलाः १ध्रुवाः तत्र स्थैर्येण वर्तमानाः १एते १सोमासः सोमाः
१सूर्यासो १न सूर्या इव १दर्शतासः पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।

अप श्वानमराधसं हता मुखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मुखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

१सुन्वानस्य अभिष्टुयमाणस्य १अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य १तत् प्रसिद्धं १वचः वचनं धोर्यं
१मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा १न १प्र १वृत न भजताम् । न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः
१अराधसं संसाधककर्मरहितं तं १श्वानम् १अप १हत । तत्र दृष्टान्तः । १मुखं १न । यथा पुरापरान्दं
मखमेतन्नामानं १भृगवः अपहतवन्तः तथापहतैत्यर्थः ॥

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वुरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।

सरत् । जारः । न । योषणाम् । वुरः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

१जामिः बन्धुभूतो देवानां सोमः १अत्के आच्छादके पवित्रे १आ १अव्यत आवृणोति ।
संबद्धो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १भुजे १न यथा १ओण्योः रक्षकयोर्मात्रापिभ्योः भुजे १पुत्रः
आवृणोति तद्वत् । ततः सोऽयं सोमः १योनिं स्वस्थानभूतं कलशम् १आसदम् आसत् १सरत् सरति ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम् । वजरो व न यथा जारः वयोपणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति । यथा वा वरः कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत् ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीरः । दक्षऽसाधनः । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति ।

हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

वक्षसाधनः बलसाधनः वसः सोमः वीरः समर्थो भवति । वयः सोमः रोदसी धावापृथिव्यौ वि तस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तन्नात् । आच्छादयतीत्यर्थः । किंच वहरिः हरितवर्णः सोमः वेधा वन विधाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् वयोनिं स्वस्थानं कलशम् आसदम् आसत्तुं पवित्रे अव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति ॥

अव्यो वारैभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।

कनिःक्रददृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यः । वारैभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अधि । त्वचि ।

कनिःक्रदत् । दृषा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःऽकृतम् ॥ १६ ॥

अयं वसोमः अव्यः अवेः वारैभिः वालैः पवित्रैः तेभ्यः पवते कलशं प्रति क्षरति । किंच गव्ये आनदुहे अधि त्वचि चर्मणि कनिःक्रदत् शब्दायमानः दृषा कामानां वर्षकः वहरिः हरितवर्णः सोमः इन्द्रस्य स्वभूतं निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् अभ्येति अभिगच्छति ॥ १६ ॥

‘क्राणा शिशुः’ इत्यष्ट्वं षष्ठं सूक्तमाह्वस्य त्रितस्यापम् । इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्तान्यौष्णिहानि । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘क्राणाष्टौ त्रित औष्णिहं वै’ इति । गतो विनियोगः ॥

क्राणा शिशुर्महीनां द्विन्वभृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १७ ॥

क्राणा । शिशुः । महीनाम् । द्विन्वन् । भृतस्य । दीधितिम् ।

विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अधि । द्विता ॥ १७ ॥

क्राणा । करोतेः शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । ‘सुपां सुलृक्’ इति सुप आकारादेशः । यशं कुर्वाणः महीनां महतीनां मंहीनानां वा अपां विशिशुः पुत्रस्थानीयः सोमः भृतस्य यज्ञस्य दीधितिं प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं द्विन्वन् प्रेरयन् विश्वा सर्वाणि प्रियाणि हवींश्च परि भुवत् परिभवति व्याप्नोति । अध अपि च द्विता द्विधा भवति । दिवि च पृथिव्यां च वर्तते इत्यर्थः ॥

उप त्रितस्य पाण्योऽभर्मक्त यजुर्हा पदम् । यज्ञस्य सुप्त धामभिरध प्रियम् ॥ १८ ॥

उप । त्रितस्य । पाण्यैः । अभर्मक्त । यत् । गुर्हा । पदम् ।

यज्ञस्य । सुप्त । धामभिरध । अधि । प्रियम् ॥ १८ ॥

वज्रितस्य मम यज्ञे वगुहा गुहायां हविर्धानि वर्तमानयोः वपाप्योः पाषाणवद्दृढयोरधिपवण-
फलकयोः वपदं स्थानं सोमः यत् यदा उप अभक्त समभजत अध अनन्तरं यज्ञस्य धामभिः
धारकैः सप्त सप्तभिश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः ग्रिभ्यं प्रीणयितारं सोममभिषुवन्ति ऋत्विजः^१ ।
अपि वा । सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्यादिभिर्दुकैः सोममभिषुवन्ति ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरेया रयिम् । मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥ ३ ॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पृष्ठेषु । आ । ईरय । रयिम् ।

मिमीते । अस्य । योजना । वि । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

हे सोम वज्रितस्य मम यज्ञस्य स्वभूतानि त्रीणि सवनानि धारया आत्मीयया विधारय ।
किंच पृष्ठेषु सामसु रयिं दातारमिन्द्रम् अथा ईरय आगमय । सुक्रतुः सुप्रज्ञः स्तोता अस्य
इन्द्रस्य योजना योजनानि योजनकारीणि^२ स्तोत्राणि वि मिमीते करोति । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं
सामसु प्रेरयेत्यर्थः ॥

जज्ञानं सप्त मातरौ वेधामशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरः । वेधाम् । अशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेत । यत् ॥ ४ ॥

वज्रज्ञानं प्रादुर्भूतं वेधां कर्मणो विधातारं सोमं सप्त सप्तसंख्याकाः मातरः गङ्गाद्या नद्यः
सप्त छन्दांसि वा श्रिये यजमानानामैश्वर्यार्थम् अशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति ।
शास्तेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यत् यस्मात् ध्रुवः अयं सोमः^३ रयीणां धनानि चिकेत
जानाति तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति ॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः । स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्तु यत् ॥ ५ ॥

अस्य । व्रते । सऽजोषसः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । स्पार्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्तु । यत् ॥ ५ ॥

अद्रुहः द्रोहवर्जिताः विश्वे सर्वे देवासः देवाः अस्य सोमस्य व्रते कर्मणि सजोषसः
संगताः सन्तः स्पार्हाः स्पृहणीयाः भवन्ति । रन्तयः स्मरणशीला देवाः सुतमेनं सोमं यत् यदि
जुषन्तु सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति ॥ ४ ॥

यमी गर्भमृतावृधो दृशे चारुमर्जीजनन् । कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यम् । ईमिति । गर्भम् । ऋतुऽवृधः । दृशे । चारुम् । अर्जीजनन् ।

कविम् । मंहिष्ठम् । अध्वरे । पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

वक्रतावृधः यज्ञस्य वर्षयिष्यो वसतीवर्याख्या आपः गर्भं गर्भस्थानीयम् ईम् एनं^४ यं
सोमम् अध्वरे यज्ञे दृशे दर्शनाय अर्जीजनन् उदपादयन् । कीदृशम् । चारुं सर्वेषां कल्याणरूपं
कविं क्रान्तप्रज्ञं मंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः
सेवन्त इति पूर्वेण समन्वयः ॥

१. गन्त३.६-भ१.२.७-‘ऋत्विजः’ नास्ति । २. गन्त३-भ४.५-संयोजन* । ३. गन्त१.२.
३.४.५.७-भ१.२.४.६-सोमं सोमः ।

समीचीने अभि त्मना यद्ही कृतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुष्यदक्षते ॥७॥

समीचीने इति समुऽईचीमे । अभि । त्मना । यद्ही इति । कृतस्य । मातरा ।

तन्वानाः । यज्ञम् । आनुपक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोमः । वसमीचीने परस्परं संगते । यद्ही महस्यौ । वक्तस्य यज्ञस्य । मातरा निर्मात्र्यौ धावा-
ग्रथिभ्यौ । त्मना आत्मना स्वयमेव तदा । अभि गच्छति । यत् यदा । यज्ञं । तन्वानाः । अध्वर्यवः
। आनुपक् अनुपक्तं । वसतीवरीभिः । अञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

कृत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरप ब्रजं दिवः । हिन्वन्नुतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

कृत्वा । शुक्रेभिः । अक्षभिः । ऋणोः । अप । ब्रजम् । दिवः ।

हिन्वन् । कृतस्य । दीधितिम् । प्र । अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं । कृत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा । शुक्रेभिः शुक्रैर्दीप्यमानैः । अक्षभिः । अक्षैरिन्द्रियैरिवा-
श्रुवानैः स्वतेजोभिः । ब्रजम् अन्धकारसमूहं । दिवः अन्तरिक्षात् । अप । ऋणोः अपगमय विनाशय ।
'ऋणु गतो' । तानादिकः । किं कुर्वन् । अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे । कृतस्य यज्ञस्य । दीधितिं धारकं
स्वीयं रसं । प्र । हिन्वन् प्रेरयन् । अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति पठुं सप्तमं सूक्तमाह्वयस्य द्वितस्वार्यम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
चानुक्रम्यते—'प्र पुनानाय पठ् द्वित आह्वयः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वचः । उद्यतम् ।

भृतिम् । न । भर । मतिभिः । जुजोषते ॥ १ ॥

द्वितो नामर्षिः स्वात्मानं प्रत्याह । पुनानाय पवित्रेण पूयमानाय । वेधसे कर्मणो विधात्रे
। मतिभिः स्तुतिभिः । जुजोषते प्रीयमाणाय । यद्वा मतिभिः स्तोत्रभिः सह जुजोषते प्रीणयित्रे ।
। सोमाय । उद्यतम् उद्युक्तं । वचः । प्र । भर प्रकर्षेण संपादय । अभिष्टुहीत्यर्थः । तत्र हृष्टान्तः । भृतिं
। न । यथा भृतका भृतिं संपादयन्ति सद्भूतम् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति । त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्षति ।

त्री । सधऽस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

। गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः । अञ्जानः अज्यमानः सोमः । अव्यया अविमयानि । वाराणि
वालानि पवित्राणि । परि । अर्षति परिगच्छति । अपि च । हरिः हरितवर्णः सोमः । पुनानः पूयमानः
सन् । त्री त्रीणि । सधस्था । सह तिष्ठत्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि
त्रीणि स्थानानि । कृणुते करोति ॥

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारं अर्षति । अमि वाणीऋषीणां सुप्त नूषत ॥ ३ ॥

परि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । अव्यये । वारं । अर्षति ।

अमि । वाणीः । ऋषीणाम् । सुप्त । नूषत ॥ ३ ॥

स सोमः ऽअव्यये अविमये ऽवारं बाले पवित्रे ऽमधुश्चुतं मधुरसस्य च्यावयितारं^१ द्रोणकलशं प्रत्यास्मीयं रसं ऽपरि ऽअर्षति गमयति । तमिमं सोमं ऽऋषीणां ऽसप्त ऽवाणीः छन्दांसि ऽअमि ऽनूपत अभिष्टुवन्ति । ' नू स्तवने ' । कुयादिः ॥

परि नेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्वरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेवः । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

ऽहरिः हरितवर्णः सः ऽसोमः ऽपुनानः पूयमानः सन् ऽचम्वोः अधिषवणफलकयोः ऽपरि ऽविशत् परिविशति । कीदृशः । ऽमतीनां स्तुतीनां ऽनेता यद्वा मतीनां स्तोतृणां स्वकर्मण्युपनेता । ऽविश्वदेवः सर्वदेवः । सोमेऽभिपूयमाणे सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति खलु । तस्मात् सर्वदेवोपेतः अत एव ऽअदाभ्यः अहिंसितः कैश्चिदपि ॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्विरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सऽरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत्ऽभिः । अमर्त्यः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वम् ऽइन्द्रेण ऽसरथं समानं रथमारुह्य ऽदैवीः देवानां संबन्धीनि^२ ऽस्वधाः बलानि ऽअनु देवसेनाः ऽपरि ऽयाहि परिगच्छ । कीदृशः । ऽपुनानः पूयमानः ऽवाघद्भिः । वाघत इति ऋत्विङ्नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः ऽवाघत् ऊह्यमानः ऽअमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा । वाघद्भिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानो वाघत् स्तोतृणां यष्टृणां धनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्देवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पर्वमानो वि धावति ॥ ६ ॥

परि । सप्तिः । न । वाजऽयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विऽआनशिः । पर्वमानः । वि । धावति ॥ ६ ॥

ऽसप्तिर्न अश्व इव ऽवाजयुः युद्धमिच्छन् ऽदेवः दीप्यमानः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिष्टुतः ऽव्यानशिः पात्रेषु व्यापी ऽपर्वमानः पवित्रेण पूयमानः एतादृशः सोमः ऽपरि ऽधावति परितः पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः । ' अशु व्याप्तौ ' । ' आह्वगमहन ' इत्यत्र ' उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ' इति किप्रत्ययः । ' अमोत्तेश्च ' इति नुडागमः ॥ ६ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र ' सखायः ' इति षड्चं प्रथमं सूक्तम् । काण्वौ पर्वत-नारदावृषी । अथवा कश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्याख्ये द्वे अप्सरसावस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यौ । पूर्ववच्छन्दो-देवते । तथा चानुक्रम्यते—' सखायः पर्वतनारदौ काश्यप्यौ द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्सरसौ ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न युजैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत ।

शिशुम् । न । युजैः । परि । भूषत । श्रिये ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः स्तोतार ऋत्विजः ऽआ ऽनि ऽवीदत स्तोतुमुपविशत । अथ ऽपुनानाय
पूयमानाय सोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण गायत । तमभिष्टुत । ततोऽभिष्टुतं सोमं ऽयज्ञैः यजनीयैः
हविर्भिः मिश्रणैश्च ऽश्रिये शोभार्थं ऽपरि ऽभूषत परितोऽलंकुरुत । तत्र दृष्टान्तः । ऽशिष्ठं ऽन यथा
शिष्ठं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलंकुर्यन्ति तद्वत् ॥

प्रवर्येऽभिष्टुते 'समी वत्सम्' इत्येका । सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव
मातृभिः' (आश्र. श्री. ४. ७) इति ॥

समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् । देवान्यं^१ मदमभि द्विशवसम् ॥२॥

सम् । ईभितं । वत्सम् । न । मातृभिः । सृजत । गयसाधनम् ।

देवसाधनम् । मदम् । अभि । द्विशवसम् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ऽगयसाधनं गृहस्य साधनम् ऽईम् एनं सोमं ऽमातृभिः^१ मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः
ऽसं ऽसृजत संमिश्रयत । कथमिव । ऽवत्सं ऽन यथा वत्सं ऽमातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत् ।
कीदृशम् । ऽदेवाभ्यं देवानां रक्षकं ऽमदं मदनहेतुं ऽद्विशवसं द्विगुणवेगमतिशयितबलं वा । यद्वा
द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः । तेषां हविर्धनप्रदानेन वर्धयितारम् । तं सोमम् ऽअभि
सं सृजत ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्षीय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनात । दक्षसाधनम् । यथा । शर्षीय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शमस्तमः ॥ ३ ॥

ऽदक्षसाधनं बलस्य साधनं धनादिवृद्धेर्वा साधकं सोमं ऽपुनात पवित्रेण पुनीत ॥ 'पूष् पवने'
ऋषादिः । तस्माल्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः । पित्रादीत्वाभावः । असौ सोमः
ऽशर्षीय वेगार्थं ऽवीतये देवानां पानार्थं ऽयथा भवति ऽयथा वा ऽमित्राय ऽवरुणाय च ऽशंतमः
अतिशयेन सुखं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुविदम् । अभि । वाणीः । अनुपत ।

गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥ ४ ॥

हे सोम ऽवसुविदं धनस्य दातारं ऽत्वा त्वाम् ऽअस्मभ्यं धनादिप्रदानार्थं ऽवाणीः अस्मदीया
वाचः ऽअभि ऽअनूपत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । वयं ऽते तव ऽवर्णम् आवरकं रसं ऽगोभिः
गोविकारैः क्षीरादिभिः ऽअभि ऽवासयामसि अभिवासयामः । अभित आच्छादयामः ॥

स नो मदानां पतु इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥ ५ ॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवप्सराः । असि ।

सखाऽहव । सख्ये । गातुवित्तमः । भव ॥ ५ ॥

१ नः अस्मदीयानां १ मदानां^१ मदकानां^१ १ पते स्वामिन् हे १ इन्द्रो सोम १ सः त्वं १ देवप्सरा १ असि । पसर इति रूपनाम । दीप्तरूपो भवसि । स त्वं १ सखेव यथा सखा सुहृत् १ सख्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्वदस्माकमपि १ गातुर्वित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लभ्यकः १ भव ज्ञापको भव ॥

सनैमि कृध्य १ स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादेवं द्रुयुमंहो युयोधि नः ॥ ६ ॥

सनैमि । कृधि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

अप । अदेवम् । द्रुयुम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

हे सोम १ अस्मत् अस्मासु १ सनैमि । पुराणनामैतत् । पुराणं सख्यं १ कृधि कुरु । १ आ अपि च १ अत्रिणम् अदनशीलं १ कं १ चित् १ रक्षसम् १ अप युध्यस्व । कीदृशम् । १ अदेवम् अदेवनशीलं १ द्रुयुं द्रुयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा । किंच १ नः अस्माकम् १ अंहः पापं चाप १ युयोधि संप्रहर । युध्यतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः १ छुः । ' वा छन्दसि ' इति हेङिस्वाभावाद्गुणः^२ । ध्रुलोपश्छान्दसः । यौतेवां श्लौ पूर्ववद्रूपम् ॥ ७ ॥

' तं वः ' इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम् । अन्यत् पूर्ववत् । ' तं वः ' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गुर्तिभिः ॥ १ ॥

तम् । वः । सखायः । मदाय । पुनानम् । अभि । गायत ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । स्वदयन्त । गुर्तिभिः ॥ १ ॥

हे १ सखायः ऋत्विजः १ वः यूयं १ मदाय देवानां मदार्थं १ पुनानं पूयमानं १ तं सोमम् १ अभि १ गायत अभिष्टुत । तमिमं सोमं १ शिशुं १ न शिशुमिवालंकारैः क्षीरादिभिश्च यथा^३ स्वादूकुर्यन्ति तद्वत् १ यज्ञैः हविर्भिभिर्ग्राजैः १ गुर्तिभिः स्तुतिभिश्च १ स्वदयन्त स्वादूकुर्यन्ति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ' सं वत्स इव मातृभिः ' इत्येका^४ । सूत्रं च ' समी वत्सम् ' इत्यनया सहोक्तम् ॥

सं वत्स इव मातृभिर्हिन्दुर्हिन्वानो अज्यते । देवावीर्मदो मृतिभिः परिष्कृतः ॥ २ ॥

सम् । वत्सः इव । मातृभिः । हिन्दुः । हिन्वानः । अज्यते ।

देवऽअवीः । मर्दः । मृतिभिः । परिष्कृतः ॥ २ ॥

१ हिन्वानः प्रेर्यमाणः १ हिन्दुः सोमो वसतीवरीभिः १ सम् १ अज्यते । सम्यक् सिको^५ भवति । तत्र दृष्टान्तः । १ वत्स इव वत्सो यथा १ मातृभिः गोभिः समको भवति तद्वत् । कीदृशः । १ देवावीः देवानां रक्षकः १ मर्दः मर्दकरः १ मृतिभिः स्तुतिभिः १ परिष्कृतः अलंकृतः ॥ भूषणार्थं ' संपर्युपेभ्यः ' इति सुहागमः । ' परिनिविभ्यः ' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम् ॥

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्धाय वीतये । अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम् । दक्षाय । साधनः । अयम् । शर्धाय । वीतये । अयम् । देवेभ्यः । मधुमत्तमः । सुतः ॥ ३ ॥

१. म६-मदकानां; म७-मदानां । २. त१.२.३.४.५.७-म१.२.४.५.६-मु-हेङित्वादगुणः ।

३. त-म-' यथा ' नास्ति । ४. म६-इत्येषा । ५. म६-अक्तो ।

अयं सोमः । वक्ष्याय बलाय वर्धनाय वा । साधनः साधयिता भवति । तथा । अयं सोमः ।
 वक्ष्याय वेगार्थं । वीतये देवानां भक्षणांश्च भवति । । सुतः अभिपुतः । अयं सोमः । देवेभ्यः
 इन्द्रादिभ्यः । मधुमत्तमः अतिशयेन साधुर्ययुक्तो भवति । अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोमन्त्र इन्द्रो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमाधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत् । नः । इन्द्रो इति । अश्वऽवत् । सुतः । सुऽदक्ष । धन्व ।

शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

हे । सुदक्ष सुबल हे । इन्द्रो सोम । सुतः अभिपुतस्त्वं । नः अस्माकं । गोमत् यज्ञसाधन-
 गोयुक्तम् । अश्वयान् अश्वयुक्तं धनं । धन्व गमय । धविर्गन्त्यर्थो भूवादिः । ततोऽहं । शुचिं पूतं दीप्यमानं
 वा । ते तव । वर्णं रसं । गोषु गव्येषु क्षीरादिषु । अधि । दीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पतु इन्द्रो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नः । हरीणां । पतु । इन्द्रो इति । देवप्सरःऽतमः ।

सखाऽइव । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥ ५ ॥

हे । हरीणां । पते । नः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां^१ स्वामिन् हे । इन्द्रो सोम । देव-
 प्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः । सः त्वं । नर्यः कर्मनेतृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः । स त्वं । नः अस्माकं
 । रुचे । भव दीप्तिकरो भव । किमिव । । सखेव यथा सखा । सख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत् ॥

सनैमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् । साह्याँ इन्द्रो परि बाधो अप द्वयुम् ॥६॥

सनैमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

साह्यान् । इन्द्रो इति । परि । बाधः । अप । द्वयुम् ॥ ६ ॥

हे सोम । त्वं । सनैमि पुराणं सख्यम् । अस्मत् अस्मासु कुरु । । आ अपि च । अदेवम्
 अदेवशीलं । कं । चित् अपि । अत्रिणम् अद्वन्द्वशीलं राक्षसमस्मत्तोऽपगमय । किंच हे । इन्द्रो
 । साह्यान् शत्रून् अभिभवन् । बाधः बाधमानान् । परि जहि । तथा । द्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं
 बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ८ ॥

‘इन्द्रमच्छ’ इति चतुर्दशर्यं तृतीयं सूक्तमौगिहं पवमानसोमदेवताकम् । प्रथमस्य तृचस्य
 चक्षुराख्यपुत्रोऽभिर्ऋषिः । द्वितीयस्य मनुपुत्रश्चक्षुर्नामा । अप्सुनाज्ञः पुत्रो मनुस्तृतीयस्य । एवं नवर्चो
 गताः । शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽभिः । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्रमच्छ पञ्चनाभिश्चाक्षुषश्चक्षु-
 मानवो मनुराप्सव इति तृचाः पञ्चभिः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुष्टी जातासु इन्द्रवः स्वविदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छ । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः ।

श्रुष्टी । जातासः । इन्द्रवः । स्वऽविदः ॥ १ ॥

श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं । जातासः जाताः । इन्द्रवः पात्रेषु क्षरन्तः । स्वविदः
 सर्वज्ञाः । हरयः हरितवर्णाः । सुताः अभिपुताः । इमे सोमाः । वृषणं कामानां सेतारम् । इन्द्रमच्छ
 । यन्तु अभिगच्छन्तु ॥

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥२॥

वभराय संग्रामाय तदर्थं वसानसिः भजनीयः वसुतः अभिषुतः वअयं वसोमः वइन्द्राय इन्द्रार्थं वपवते ग्रहादिषु क्षरति । ततः वसोमः वजैत्रस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संग्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी ॥ जयशीलमिन्द्रं वचेतति जानाति । वयथा इन्द्रः वविदे लोकज्ञायते तथा जानाति ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्रामं गृष्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्रामम् । गृष्णीत । सानसिम् ।

वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुजित् ॥ ३ ॥

वआ अनन्तरम् वइन्द्रः वअस्येत् अस्य सोमस्यैव वमदेषु संजातेषु वसानसिं सवैः संभजनीयं वग्रामं ग्राहं ग्रहीतव्यं धनुः वगृष्णीत गृह्णाति । 'हग्रहोर्भेः' इति भत्वम् । किञ्च वअप्सुजित् उदकार्थं वृषस्य जेता । यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता । इन्द्रः ववृषणं वर्षितारं ववज्रं वच वसं वभरत् संबिभर्तु । बिभर्तेल्लब्धडागमः ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव । द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वविदम् ॥४॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ।

द्युमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वऽविदम् ॥ ४ ॥

हे वसोम वजागृविः जागरणशीलस्त्वं वप्र धन्व प्रक्षर । हे वइन्द्रो सोम वइन्द्राय वपरि वस्रव परितः पात्रेषु क्षर । किञ्च वद्युमन्तं दीप्तियुक्तं वस्वविदं सर्वस्य लम्भकं वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् वआ वभर आहर ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदम् । पवस्व । विश्वऽदर्शतः । सहस्रयामा । पथिकृत् । विऽचक्षणः ॥५॥

हे सोम त्वं ववृषणं वर्षितारं वमदं मदहेतुं रसम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं वपवस्व क्षर । कीदृशः । वविश्वदर्शतः सवैर्दर्शनयः वसहस्रयामा बहुमागः वपथिकृत् यजमानानां सम्मार्गकरणशीलः वविचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ॥ ५ ॥

अस्मभ्यं गातुविचमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कर्निकदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमः । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ।

सहस्रम् । याहि । पथिभिः । कर्निकदत् ॥ ६ ॥

हे सोम वअस्मभ्यं वगातुविचमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः तथा वदेवेभ्यः च वमधुमत्तमः अत्यन्तं स्वादुकारी त्वं वकर्निकदत् शब्दं कुर्वन् वसहस्रं वपथिभिः बहुभिर्मागैः वयाहि कलशमागच्छ ॥

पवस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा । आ कुलशं मधुमान्तसोम नः सदः ॥७॥

पर्वस्व । देवऽवीतये । इन्द्रो इति । धाराभिः । ओजसा ।

आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२देववीतये देवानां भक्षणाय ^३ओजसा बलेन ^४धाराभिः आस्मीयाभिः ^५पर्वस्व क्षर । हे ^६सोम ^७मधुमान् मदकरसवांस्रं ^८नः अस्मदीयं ^९कलशं द्रोणाभिधानम् ^{१०}आ ^{११}सदः । सवेर्लुङि रूपम् । आसीद् ॥

तव द्रप्सा उदग्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदग्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

^१उदग्रुतः वसतीवर्यालयमुदकं प्रति गच्छन्तः । यद्वा । उदकस्य निर्गमयितारः । ^२तव स्वभूताः ^३द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः ^४मदाय मदार्थम् ^५इन्द्रं ^६वावृधुः वर्धयन्ति । ततः ^७देवासः देवा इन्द्रादयः ^८कं सुखकरं ^९त्वाम् ^{१०}अमृताय अमरणार्थं ^{११}पपुः पिबन्ति ॥

आ नः सुतास इन्द्रवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्द्रवः । पुनानाः । धावत । रयिम् ।

वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वःऽविदः ॥ ९ ॥

हे ^१सुतासः अभिपूयमाना हे ^२इन्द्रवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे ^३रीत्यापः यैः पृथिवीं प्रति स्रवणशीला आपः कृताः तादृशा हे सोमाः ^४पुनानाः पूयमाना यूयं ^५नः अस्मभ्यं ^६रयिम् ^७आ ^८धावत आगमयत । कीदृशाः । ^९वृष्टिद्यावः । वृष्टिमभि द्यौर्यैः क्रियते । वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः ^{१०}स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पर्वमानः कर्निकदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति ।

अग्रे । वाचः । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ १० ॥

^१पुनानः पूयमानः ^२सोमः ^३ऊर्मिणा स्वीयया धारया ^४अव्यः अग्नेः ^५वारं वालं पवित्रं ^६वि ^७धावति यिदिधं गच्छति । कीदृशः सोमः ^८पर्वमानः पूतः ^९वाचः स्तोत्रस्य ^{१०}अग्रे ^{११}कर्निकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति ॥ १० ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

^१वाजिनं बलवन्तं ^२वने वननीये वसतीवर्यालय उदके ^३क्रीळन्तं संक्रीडमानम् ^४अत्यविम् । अविशब्देन तद्रोमकृतं पवित्रमभिधीयते । अतिक्रान्तपवित्रं सोममृत्विजः ^५धीभिः स्तुतिभिः

१॥ हिन्वन्ति वर्धयन्ति । यद्वा । धीभिः । वर्णलोपः॥ चान्दसः । धीतिभिरङ्गुलीभिर्हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ।
‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ स्वादिः । किंच ऽत्रिपृष्ठम् । त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाह्वयानि^१
पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति स तथोक्तः । तं सोमं ऽमतयः स्तुतयः ऽअभि
ऽसमस्वरन् अभितः संस्तुवन्ति ॥

असजिं कलशां अभि मीळ्हे सप्तिर्न वाज्युः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥१२॥

असर्जि । कलशान् । अभि । मीढहे । सतिः । न । वाजऽयुः ।

पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् ॥ १२ ॥

१ वाजयुः यजमानानामन्नमिच्छन् स सोमः २ कलशान् अभिलक्ष्य कलशेषु ३ असर्जिं सृज्यते ।
तत्र द्रष्टव्यम् । ४ सतिर्न यथाश्वः ५ मीळहे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे सृज्यते तद्वत् । ततः ६ पुनानः
पूयमानः सोमः ७ वाचं शब्दं ८ जनयन् उत्पादयन् ९ असिष्यदत् पात्रेषु स्थन्दते ॥

पर्वते हर्यतो हरिरिति ह्वरांसि रंघ्या । अभ्यर्षन्तस्तोतृभ्यो वीरवृद्धशः ॥ १३ ॥

पवते । ह॒र्यतः । ह॒रिः । अति । ह॒रांसि । रं॒द्या । अ॒भिऽअर्षन् । स्तो॒तृऽभ्यः । वी॒रऽवत् । यशः ॥ १३ ॥

वह्यतः सृष्टणीयः वहरिः हरितवर्णः सोमः वरंदा । तृतीयाया आकारः । साधुवेगेन वहरांसि
कुटिलान्यनृजुनि पवित्राणि भति पवते अतीत्य गच्छति । किं कुर्वन् । वस्तोतृभ्यो वधीरवत्
पुत्रयुक्तं यशः अभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते ॥

अया पवस्व देव्युर्मधोर्धारा असृक्षत । रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेमन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम ऽदेवयुः देवान् कामयमानस्त्वम् ऽअथा अनया धारया ऽपवस्व क्षर । ततः ऽमधोः
मवकरस्य तव ऽधाराः आत्मीयाः ऽअसृक्षत सृज्यन्ते । अनन्तरं ऽरेभन् शब्दायमानः ऽपवित्रं
ऽविश्वतः ऽपर्येणि सर्वतः परिगच्छसि ॥ ॥ ११ ॥

‘परीतः’ इति षड्विंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तम् । ‘त्वं सोमासि’ (अ. सं. ९. ६७) इत्यत्रोक्ता भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती । अथमेकः प्रगाथः । ‘परि सुवानः’ इत्येषा तृतीयैकविंशत्यक्षरा भुरग्विराड् द्विपदा । ‘नृभिर्येमानः’ इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराड् । चतुर्थ्याद्विद्वौ प्रगाथौ । दशम्यादित्रयः सप्तदश्यादिपञ्च प्रगाथाः । पञ्चमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘परीतः षड्विंशतिः सप्तर्षयः प्रागाथं तृतीयाषोडश्यौ द्विपदे अष्टम्याद्ये बृहत्स्थौ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।

दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्व१न्तरा सुषाव॒ सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि । इतः । सिध्दत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तमम् । हविः ।

दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्सु । अन्तः । आ । सुसाव । सोमम् । अद्रिभिः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ऽसुतम् अभिपुतं सोमम् ऽदत्तः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमथवास्मात्प्रदेशादूर्ध्वं ऽपरि
 ऽपिञ्जत वसतीवरीभिः ॥ ' इतो पिञ्जत ' इत्यत्र संहितायां ' छन्दसि ' इति^१ रोक्त्वम् । ' आदेश-
 प्रत्यययोः ' इति पत्वम् ॥ ऽयः ऽसोमः देवानाम् ऽउत्तमं प्रशस्यं ऽहविः भवति ऽआ अपि च
 ऽनर्थः मनुष्यहितः ऽयः च सोमः ऽअप्सु वसतीवरीष्वन्तरिक्षे वा ऽअन्तः ऽदधन्वान् गच्छन्
 भवति तं ऽसोममद्विभिः प्रावभिरध्वगुः ऽसुपाव अभिपुतं चकार । तं परि पिञ्जतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽर्विभिः परि स्रवादब्धः सुरभितरः ।

सुते चित्वाप्सु मंदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अर्विऽभिः । परि । स्रव । अर्दब्धः । सुरभिम्ऽतरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्ऽसु । मंदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे सोम ऽअर्दब्धः कैश्चिदप्यर्हसितः ऽसुरभितरः अत्यन्तं सुगन्धिस्त्वं ऽनूनम् इदानीं ऽपुनानः
 पूयमानः सन् ऽअर्विभिः अधियाल्लुतैः पवित्रैस्तेभ्यः ऽपरि ऽस्रव परितः क्षर । ऽसुते ऽचित्
 अभिपुते सति ऽअन्धसा सक्कुलक्षणेनाजेन ऽगोभिः गोविकारैः क्षीरैः क्षीरादिभिः ऽश्रीणन्तः
 मिश्रयन्तो वयम् ऽउत्तरम् उत्तरतरम् ऽअप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वां ऽमदामः मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमार्दनः ऋतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवऽमार्दनः । ऋतुः । इन्दुः । विऽचक्षणः ॥ ३ ॥

ऽसुवानः अभिपूयमाणः सोमः ऽचक्षसे सर्वेषां दर्शनाय ऽपरि स्रवति । क्रीदशः । ऽदेवमार्दनः
 देवानां तर्पयिता ऽऋतुः कर्ता ऽइन्दुः पात्रेषु क्षरणशीलो दीप्तो वा ऽविचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्पसि ।

आ । रत्नऽधा । योनिम् । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽपुनानः पूयमानस्त्वम् ऽअपः उदकानि वसतीवर्याख्यानि ऽवसानः आच्छादयन्
 ऽधारया ऽअर्पसि पवित्रं गच्छसि । ततः ऽरत्नधाः रत्नानां दाता त्वम् ऽऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य
 ऽयोनिं स्थानम् ऽआ ऽसीदसि । हे ऽदेव द्योतमान सोम ऽउत्सः प्रस्यन्दनशीलस्त्वं ऽहिरण्ययः
 हिरण्ययो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु । यद्वा देवानां हितरमणीयो भवसि ॥

दुहान ऊर्धर्दिव्यं मधु प्रियं प्रतनं सधस्थमासदत् ।

आपृच्छय धरुणं वाज्यर्पति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊर्धः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रतनम् । सधऽस्थम् । आ । असदत् ।

आऽपृच्छयम् । धरुणम् । वाजी । अर्पति । नृऽभिः । धूतः । विऽचक्षणः ॥ ५ ॥

१मधु मदकरं १प्रियं प्रीणनकारि १दिव्यं दिवि भवम् १ऊधः सोमवल्लीलक्षणं^१ १दुहानः सोमः १प्रत्नं पुरातनं १सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । अन्तरिक्षम् १आसदत् आसीदति । सदेर्लुङि रूपम् । ततः १आपृच्छयं कर्मण्याप्रष्टव्यं १धरुणं कर्मणो धारयितारं यजमानं १वाजी अश्ववान् सोमः १अर्षति । तस्मा अन्नं दातुमभिगच्छति । कीदृशः । १नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋतिवग्भिः १धूतः अदाभ्यगृहे परिकोषितः । 'तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वः ससकृत्वो वा' इत्यापस्तम्भेन सूत्रितम् । १विचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ॥ १२ ॥

पुनानः सोम जागृविर्व्यो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनानः । सोम । जागृविः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः ।

त्वम् । विप्रः । अभवः । आङ्गिरःऽतमः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्ष । नः ॥ ६ ॥

हे १सोम १जागृविः जागरणशीलः १प्रियः प्रीणयिता त्वं १पुनानः पूयमानः सन् १अध्यः अवेः १वारे वाले पवित्रे १परि धरसि । किंच १विप्रः मेधावी १त्वम् १अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां धरिष्ठः पितृणां नेता १अभवः^२ भवसि । स त्वं १नः अस्मदीयं १यज्ञं १मध्वा मधुनात्मीयेन रसेन १मिमिक्ष सिद्ध । मिहेः सेचनार्थस्य सनि रूपम् ॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कृविरभवो देववीतम् आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोमः । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्ऽतमः । ऋषिः । विप्रः । विऽचक्षणः ।

त्वम् । कृविः । अभवः । देवऽवीतम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ॥ ७ ॥

१मीढ्वान् कामानां सेका १सोमः १पवते क्षरति । कीदृशः । १गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्थ लम्बकः १ऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः १विप्रः मेधावी १विचक्षणः विद्वष्टा । किंच १कृविः क्रान्तप्रज्ञः १त्वं १देववीतमः अत्यन्तं देवकामः १अभवः भवसि । अपि च १दिवि शुद्धोक्ते १सूर्यम् १आ १रोहयः प्रादुर्भावयसि ॥

सोम उ शुवाणः सोतुभिरधि णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोमः । ऊँ इति । सुवानः । सोतुभिः । अधि । णुभिः । अवीनाम् ।

अश्वयाऽइव । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

१सोतुभिः अभिषुण्वद्भिर्ऋतिवग्भिः १सुवानः अभिषूयमाणः १सोमः १अवीनां १स्तुभिः । 'मांस्तुल्लानामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्तुभावः । सप्तुष्टितै-र्बलैः पवित्रैः १अधि १याति अधिकं गच्छति । १उ इति प्रसिद्धौ । १अश्वयेव वद्वयेव १हरिता हरितवर्णया १धारया १याति । १मन्द्रया मदकारिण्या १धारया द्रोणकलशमभिगच्छति^३ ॥

१. गन्त३.६-म१.७-सोमलक्षणं । २. त६-म१.२.७-वा । ३. त१.२.३.४.५.७-म२.६-मु-मधिगच्छति ।

अ॒नूपे गो॒मान्गोभि॑रक्षाः सोमो॑ दुग्धाभि॑रक्षाः ।

स॒मुद्रं॑ न स॒व॒रणान्यग्मन्म॑न्दी म॒दाय॑ तो॒शते ॥ ९ ॥

अ॒नूपे । गोऽमा॑न् । गोभिः । अ॒क्षा॒रिति॑ । सोमः । दुग्धाभिः । अ॒क्षा॒रिति॑ ।

स॒मुद्रम् । न । स॒मु॒ऽव॒रणानि॑ । अ॒ग्मन् । म॒न्दी । म॒दाय॑ । तो॒शते ॥ ९ ॥

१ गोमान् गोयुक्तः सोमः २ अनूपे निम्ने देशे कलशे ३ गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः सह ४ अक्षाः क्षरति । तदेवोच्यते । सः ५ सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं ६ दुग्धाभिः गोभिः सह ७ अक्षाः क्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । किञ्च ८ समुद्रं ९ न यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् १० संवरणानि संभजनीयानि रसरूपाण्यश्नानि द्रोणकलशम् ११ अग्मन् गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुङि रूपम् । किञ्च १२ मन्दी मदकरः सोमः १३ मदाय मदाय १४ तोशते हन्यतेऽभिपूयते । तोशतिर्वधकर्म ॥

आ सोम॑ सुवा॒नो अ॒द्रिभि॑स्ति॒रो वा॒राण्य॑व्यया ।

ज॒नो न पु॒रि च॒म्बोर्वि॑शुद्ध॒रिः स॒दो वने॑षु दधि॒षे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अ॒द्रिऽभिः । ति॒रः । वा॒राणि । अ॒व्यया ।

ज॒नः । न । पु॒रि । च॒म्बोः । वि॒शत् । ह॒रिः । स॒दः । वने॑षु । दधि॒षे ॥ १० ॥

हे १ सोम २ अद्रिभिः प्रावभिः ३ सुवानः अभिपूयमाणस्त्वम् ४ अथवा अविमयानि ५ वाराणि वालानि पवित्राणि ६ तिरः कुर्वन् इयवधायकानि कुर्वाणः सन् ७ आ पवस इति शेषः । ८ हरिः हरितवर्णः स सोमः ९ चम्बोः अधिपवणफलकयोः उपरि स्थिते कलशे १० विशत् प्रविशति । तत्र दृष्टान्तः । ११ जनो न यथा जनः १२ पुरि पुरे प्रविशति । स त्वं १३ वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु १४ सदः स्थानं १५ दधिषे करोषि ॥ ११ ॥

स मा॑मृजे ति॒रो अ॒ण्वानि॑ मे॒ष्यो मी॒ळहे॑ स॒त्तिर्न॑ वा॒ज॒युः ।

अ॒नुमा॑द्यः प॒र्वमा॑नो म॒नीषि॑भिः सोमो॑ वि॒त्रेभि॑र्ऋ॒क्षभिः ॥ ११ ॥

सः । म॒मृजे । ति॒रः । अ॒ण्वानि॑ । मे॒ष्यः । मी॒ळहे॑ । स॒त्तिः । न । वा॒ज॒ऽयुः ।

अ॒नु॒ऽमा॒द्यः । प॒र्वमा॑नः । म॒नी॒षि॒भिः । सोमः । वि॒त्रेभिः । ऋ॒क्ष॒ऽभिः ॥ ११ ॥

१ वाजयुः अश्वकामः २ अण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि ३ मेष्यः मेष्या अवे रोमाणि पवित्राणि ४ तिरः कुर्वन् ५ सः ६ सोमः ७ ममृजे परिशील्यते । अलंक्रियते वा । तत्र दृष्टान्तः । ८ सत्तिर्न यथा जयकामैरश्वो ९ मीळहे संप्राप्तेऽलंक्रियते तद्वत् । कीदृशः । १० अनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः ११ पर्वमानो १२ मनीषिभिः ऋत्विग्भिः पूयमाणः तथा १३ ऋक्षभिः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । स्तुतिमन्निर्विघ्नैर्मैधाविभिः अभिपूयते ॥

प्र सोम॑ दे॒ववी॑तये॒ सिन्धु॑र्न पि॒प्ये अ॑र्णसा ।

अंशोः॑ प॒र्यसा॑ मदि॒रो न जा॑गृ॒विर॑च्छा को॒शं मधु॑श्चु॒तम् ॥ १२ ॥

१. त१-म१.७-पवस्व । २. ग-त३.६-म१.७- 'उपरि स्थिते कलशे' नास्ति ।

प्र । सोम । देवऽवीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।

अंशोः । पर्यसा । मदिरः । न । जागृविः । अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ १२ ॥

हे ऽसोम ऽदेववीतये देवानां पानाय तदर्थम् ऽअर्णसा वसतीवर्याख्येनोदकेन ऽप्र ऽपिप्ये प्रप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः । ऽसिन्धुर्न । यथा सिन्धुरुदकेन प्रपिप्ये प्रप्यायते तद्वत् । ऽप्यायतेऽलिति ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । ततः स त्वं ऽमदिरो ऽन मदकरः सुरादिरिव ऽजागृविः जागरणशीलः । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । ऽअंशोः लताखण्डस्य ऽपर्यसा रसेन ऽमधुश्रुतं मधुररसस्य क्षारयितारं^१ ऽकोशं द्रोणकलशम् ऽअच्छ अभिगच्छसि ॥

आ ह्येतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सुनुर्न मर्ज्यः ।

तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्व गभस्त्योः ॥ १३ ॥

आ । ह्येतः । अर्जुने । अत्के । अव्यत । प्रियः । सुनुः । न । मर्ज्यः ।

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपसः । यथा । रथम् । नदीषु । आ । गभस्त्योः ॥ १३ ॥

ऽह्येतः स्पृहणीयः ऽप्रियः प्रीणयिता ऽसुनुर्न सुनुरिव ऽमर्ज्यः माजनीयः सोमः ऽअर्जुने अर्जुनवर्णे ऽअत्के रूपे पवित्रे ऽआ ऽअव्यत आवृणोति । ऽतमीम् एनं सोममशुगुलयः ऽनदीषु नदमानासु वसतीवरीषु ऽगभस्त्योः बाह्वोः ऽआ आभिमुख्येन ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअपसो ऽयथा वेगवन्तो जनाः ऽरथं संग्रामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

अभि सोमांस आयवः पर्वन्ते मद्यं मदम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वविदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमांसः । आयवः । पर्वन्ते । मद्यम् । मदम् ।

समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सरासः । स्वऽविदः ॥ १४ ॥

ऽआयवः गमनशीलाः ऽसोमांसः सोमाः ऽमद्यं मदकरं ऽमदम् आत्मीयं रसम् ऽअभि ऽपर्वन्ते । अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते । ऽसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य ऽअधि ऽविष्टपि अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे । यद्वा । समुद्रस्य । समुद्रवन्त्यस्माद्रसाः^२ । तस्य कलशस्याध्युपरि विष्टपि स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कीदृशाः । ऽमनीषिणः मनस ईशितारः ऽमत्सरासः मदकराः ऽस्वविदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

तरत्समुद्रं पर्वमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत् ।

अर्षेन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पर्वमानः । ऊर्मिणा । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ।

अर्षत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मणा । प्र । हिन्वानः । ऋतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

ऽपर्वमानः पृथमानः ऽदेवः द्योतमानः ऽबृहत् अत्यन्तम् ऽऋतं सत्यभूतो ऽराजा सोमः ऽसमुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ऽऊर्मिणा धारया ऽतरत् तरति । ऽहिन्वानः प्रेर्यमाणः ऽऋतं ऽबृहत् अत्यभूतं सत्यभूतः स सोमः ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य मित्रावरुणयोः ऽधर्मणा धारणार्थं ऽप्र ऽअर्षत् प्रगच्छति ॥ १५ ॥

१. त१.२.५-क्षावयितारं; त४-म१-च्यावयितारं । २. त-१.२.४.५.७-तस्मात् समुद्रवन्ति रसाः; त३-म२.४.६-मु-यस्मात् समुद्रवन्ति रसाः ।

नृभिर्येमानो हर्ष्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृभिः । येमानः । हर्ष्यतः । वि॒ऽन॒क्षणाः । राजा । देवः । समु॒द्रियः ॥ १६ ॥

नृभिः कर्मनेत्रभिः पथेमानः नियम्यमानः हर्ष्यतः स्पृहणीयः विचक्षणः विद्वष्टा देवः दीप्यमानः समुद्रियः अन्तरिक्षे भवः राजा सोम इन्द्रार्थं पवत इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ 'समुद्राभादः' इति भवार्थः घप्रत्ययः ॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमीं मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । प॒वते । म॒दः । सो॒मः । म॒रु॒त्व॒ते । सु॒तः ।

स॒ह॒स्र॒धा॒रः । अ॒ति । अ॒व्य॒म । अ॒र्ष॒ति । त॒मीं । मृ॒ज॒न्ति । आ॒य॒वः ॥ १७ ॥

मदः मादकः सुतः अभिपुतः सोमः मरुत्वते मरश्चिस्तद्धते इन्द्राय इन्द्रार्थं ऽवते क्षरति । ततः सहस्रधारः बहुधारीषेतः सोमः अव्यम अविमयं पवित्रम् अति अवर्षति अतिगच्छति । तम् इमं सोमम् आयवः मनुष्या ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति ॥

पुनानश्चमू जनयन्मति कविः सोमो देवेषु रण्यति ।

अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पु॒ना॒नः । ज॒न॒य॒न् । म॒ति । क॒विः । सो॒मः । दे॒वेषु॑ । र॒ण्य॒ति ।

अ॒पः । व॒सा॒नः । प॒रि । गो॒भिः । उ॒त्त॒रः । सी॒दन् । व॒नेषु॑ । अ॒व्य॒त ॥ १८ ॥

चमू । सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । चञ्चोरधिपवणफलकयोः पुनानः पूयमानोऽभिषूयमाणः मति स्तुतिं जनयन् उत्पादयन् कविः कान्तप्रज्ञ प्रतापशः सोमः देवेषु इन्द्रादिषु रण्यति । किञ्च अपः वसन्तीवरी वसानः आच्छादयन् वनेषु काष्ठेषु पात्रेषु सीदन् सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः परि अव्यत परिदीयते । आच्छाद्यते ॥

तत्राहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।

पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधोरति ताँ इहि ॥ १९ ॥

तव । अ॒हम् । सो॒म । र॒रण । स॒ख्ये । इ॒न्दो इति॑ । दि॒वे॒ऽदि॒वे ।

पू॒रू॒णि । ब॒भ्रो इति॑ । नि । च॒र॒न्ति । मा॒म् । अ॒व । प॒रि॒ऽधी॒न् । अ॒ति । ता॒न् । इ॒हि ॥ १९ ॥

हे इन्दो हे सोम तव सख्ये सखिकर्मणि अहं दिवेदिवे अन्वहं रारणम् । रणेः छिटशुलमे गलि रूपम् । हे बभ्रो बभ्रुवर्ण सोम पुरूणि बहूनि रक्षांसि ममां तव सख्ये स्थितं नि अव चरन्ति नीचीर्न चरन्ति बाधन्ते । ये मां बाधन्ते तान् परिधीन् राक्षसांस्त्वम् अति इहि अतीत्य गच्छ । जहीति यावत् ॥

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊर्धनि ।

घृणा तपन्तमति सूर्य परः शकुनाईव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊर्धनि ।
घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाऽईव । पप्तिम ॥ २० ॥

हे वभ्रो बभ्रुवर्णं हे सोम उत अपि च वनक्तम् उत अपि च विवा अहोरात्रयोः
वसख्याय सख्याय तव ऊर्धनि समीपे अहं रम इति^१ शेषः^२ । ते वयं घृणा दीप्त्या वतपन्तं
ज्वलन्तं परः परमस्थानस्थितं^३ सूर्यं तदात्मकं स्वाम् अति पप्तिम । तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमति-
पेतिम^३ । कथमिव । वशकुनाईव । यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पल्ल गतौ' ।
अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः ॥ १५ ॥

प्रावस्तोत्रेऽभिरूपकरणे सोमे मृज्यमान एकस्तृचः । तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया ।
सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।

रयि पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमानः । सुहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

हे सुहस्त्य । हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः । शोभनाङ्गुलिक सोम मृज्यमानः शोभ्य-
मानस्त्वं समुद्रे अन्तरिक्षे कलशे वा वाचं शब्दम् इन्वसि प्रेरयसि । किंच हे पवमान पूयमान
सोम पिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं बहुलं प्रभूतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनम् अभ्यर्षसि
स्तोतृणामभिक्षरसि प्रयच्छसि ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।

देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिर्अजानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजानः । वारै । पवमानः । अव्यये । वृषा । अव । चक्रदः । वने ।

देवानाम् । सोम । पवमान । निःस्कृतम् । गोभिः । अजानः । अर्षसि ॥ २२ ॥

हे सोम वृषा वर्षिता त्वं मृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः अव्यये अविमये
वारे वाले पवित्रे पवमानः पूयमानः सन् वने वननीय उदके काष्ठे कलशे वा अव चक्रदः
अवक्रन्दसि शब्दायसे । ततो हे सोम हे पवमान त्वं गोभिः गव्यैः क्षीरादिभिः अजानः
अज्यमानः सन् निष्कृतं संस्कृतं देवानां स्थानम् अर्षसि गच्छसि ॥

पर्वस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।

त्वं संमुद्रं ग्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सुरः ॥ २३ ॥

१. ग-त३-६-भ१.७- 'इति शेषः' नास्ति । २. त-भ२-परस्थान* । ३. त६- 'मतिपेतिम अतिगच्छेम';
भ१.२- 'मतिपेतिम इति शेषः ।

पर्वस्व । वाजसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।

त्वम् । समुद्रम् । प्रथमः । वि । धारयः । देवेभ्यः । सोम । मत्सरः ॥ २३ ॥

हे सोम वि॒श्वानि सर्वाणि वि॒काव्या कविकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य वि॒वाजसातये अन्नलाभाय
वि॒पवस्व क्षर । हे वि॒सोम वि॒देवेभ्यः देवानां वि॒मत्सरः मदकरः वि॒प्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः वि॒त्वं
वि॒समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा वि॒वि धारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पर्वस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । पर्वस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । दिव्या । च । सोम । धर्मऽभिः ।

त्वाम् । विप्रासः । मतिऽभिः । वि॒चक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिऽभिः ॥ २४ ॥

हे वि॒सोम वि॒सः तादृशस्त्वं वि॒पार्थिवं वि॒रजः लोकं प्रति दिव्यानि वि॒च रजांसि^१ प्रति वि॒धर्मभिः
धारकैः^२ सह वि॒तु क्षिप्रं वि॒परि वि॒पवस्व परितः क्षर । हे वि॒चक्षण वि॒द्रष्टः सोम वि॒विप्रासः वि॒प्रा
मेधाघिनः वि॒मतिभिः स्तुतिभिः वि॒धीतिभिः अङ्गुलीभिश्च वि॒शुभ्रं श्वेतवर्णं वि॒त्वां वि॒हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।

मरुत्वन्तः । मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

वि॒पर्वमानाः पृथमानाः सोमाः वि॒धारया आत्मीयया वि॒पवित्रम् अतीत्य वि॒असृक्षत सृज्यन्ते ।
कीदृशाः । वि॒मरुत्वन्तः मरुद्भिर्मुक्ताः वि॒मत्सराः मदकराः वि॒इन्द्रियाः इन्द्रजुष्टाः । वि॒मेधां स्तुतिं
वि॒प्रयांसि अन्नानि वि॒च अभिलक्ष्य स्तोत्रेभ्यः उभयं^३ कर्तुं वा वि॒हयाः गन्तार एते सृज्यन्ते ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयङ्ग्योतिर्मन्दना अवीवशद्गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दुः । हियानः । सोतृभिः ।

जनयन् । ज्योतिः । मन्दनाः । अवीवशत् । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिर्जम् ॥ २६ ॥

वि॒अपः वसतीवरीः वि॒वसानः आच्छादयन् वि॒सोतृभिः अभिषुण्वद्भिः वि॒हियानः प्रेरमाणः
वि॒इन्दुः सोमः वि॒कोशं कलशं वि॒परि वि॒अर्षति प्रति गच्छति । किञ्च वि॒ज्योतिः दीप्तिं वि॒जनयन् उत्पादयन्
वि॒गाः गव्यानि क्षीरादीनि वि॒निर्णिजम् आत्मनो रूपं वि॒कृण्वानः कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः । नः
संप्रत्यर्थे । इदानीं वि॒मन्दनाः स्तुतीः वि॒अवीवशत् कामयते । 'वशा कान्तौ' । लुङि चङि रूपम् ॥ ॥ १६ ॥

'पवस्व' इति षोडशर्षं पञ्चमं सूक्तम् । आद्यदृष्टस्य गौरिवीतिनां शक्तिपुत्र ऋषिः ।
तृतीयायाः शक्तिनाम वासिष्ठः । ततः पञ्चानां द्रुचानामूर्त्तानामाङ्गिरस ऋजिषा नाम भारद्वाज

ऊर्ध्वसद्या नामाङ्गिरसः कृतयशा नाम कश्चित् सोऽप्याङ्गिरस ऋणंचयो नाम राजपिरित्येते क्रमेणर्पयः । एवं त्रयोदश गताः । ततस्तिष्ठणां वासिष्ठः शक्तिः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजः ककुभः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । ' स सुन्वे यो वसूनाम् ' इत्येपा तु यवमध्या गायत्री । पवमानः सोमो
देवता । तथा चानुक्रम्यते—' पवस्व घोळश गौरिवीतिद्वैचं शक्तिरेकामूरुर्कजिश्वोर्ध्वसद्या कृतयशा
ऋणंचय इत्यृषयो दृचास्तिष्ठः शक्तिः ककुभाः प्रगाथाः स सुन्वे गायत्री यवमध्या ' इति । गतो
विनियोगः ॥

पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महि द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥
पवस्व । मधुमत्तमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तमः । मदः । महि । द्युक्षतमः । मदः ॥ १ ॥

हे सोम मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं मदः मदकरः सन्
पवस्व क्षर । कीदृशः । क्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लम्भकः । महि महान् मंहनीयो
वा द्युक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः । मदः मदहेतुः ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।

स सुप्रकैतो अभ्यक्रमीदिषोऽच्छा वाजं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषभः । वृषायते । अस्य । पीता । स्वः । स्वर्विदः ।

सः । सुप्रकैतः । अभि । अक्रमीत् । इषः । अच्छ । वाजम् । न । नैतशः ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः यस्य यं वृते त्वां पीत्वा वृषायते वृषभ इवाचरति । किंच
स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य अस्य ते तव पीता पाने सति सुप्रकैतः सुप्रज्ञः सः इन्द्रः वृषः
शत्रूणामन्नानि अभ्यक्रमीत् अभिक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । वाजं नैतशः । एतश इत्यश्वनाम ।
यथाश्वो वाजं संग्राममभिगच्छति तद्वत् ॥

त्वं ह्यङ्ग दैव्या पवमान जनिमानि द्युमत्तमः । अमृतत्वाय घोषयः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । दैव्या । पवमान । जनिमानि । द्युमत्तमः । अमृतत्वाय । घोषयः ॥ ३ ॥

हे पवमान पूषमान सोम द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं हि त्वमेव दैव्या देव-
संबन्धीनि जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । तानभिलक्ष्य अमृतत्वाय तेषाममरणाय अङ्ग
क्षिप्रं घोषयः शब्दायसे । ' द्युषिर् विशद्वने ' । ण्यन्तस्य लेटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

येन नवगवो दध्यङ्घ्रपोर्णुते येन विप्रास आपिरे ।

देवानां सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्यानशुः ॥ ४ ॥

येन । नवगवः । दध्यङ्घ्र । अपः । पोर्णुते । येन । विप्रासः । आपिरे ।

देवानाम् । सुम्ने । अमृतस्य । चारुणः । येन । श्रवांसि । आनशुः ॥ ४ ॥

नवगवः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मासैः सत्रस्यानुष्ठाता दध्यङ्घ्र एतन्नामकोऽङ्गिराः येन
सोमेन पणिभिरपहतानां गवां द्वारम् अपोर्णुते अपाच्छादयति चिबृतमकार्षात् । विप्रासः तन्कुक्षाः

सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः 'येन च' सोमेन 'आपिरे' एतैरपहृता गा आप्नुवन् । किंच 'देवानाम्' इन्द्रादीनां 'सुम्ने' सुखे यज्ञेन संजाते सति 'चारुणः' कल्याणस्य 'अमृतस्य' उदकस्य संबन्धीनि 'श्रवांसि' अस्मानि 'येन च' सोमेन यजमानाः 'आनशुः' व्याप्नुवन् अलभन्त । स त्वं देवानाममृतत्वाय शब्दायस इति पूर्वैण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारंभिः पवते मदिन्तमः । क्रीळन्नुर्मिरपामिव ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । धारया । सुतः । अव्यः । वारंभिः । पवते । मदिन्तमः ।

क्रीळन् । उर्मिः । अपाम् ईव ॥ ५ ॥

'स्यः' सः । 'पुपः' 'सुतः' अभिपुतः सोमः । 'अव्यः' अवेः । 'वारंभिः' वालैस्तेभ्यः पवित्रेभ्यः । 'धारया' आत्मीयया । 'पवते' कलशमभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः । 'मदिन्तमः' मादयितुतमः । 'अपामिव' उदकानाम् । 'उर्मिः' संघात इव । 'क्रीळन्' इतस्ततः संक्रीडमानः पवते ॥ ॥ १७ ॥

य उस्त्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोर्जसा ।

अभि व्रजं तत्तिनेषु गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णो रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्त्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओर्जसा ।

अभि । व्रजम् । तत्तिनेषु । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मी ईव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

'यः' सोमः । 'उस्त्रियाः' उत्सरणशीलाः । 'अप्याः' । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मात् 'भवे' छन्दसि 'इति' यत् । अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहृत्य निहिताः । 'गाः' अपः । 'अश्मनः' । मेघनामेतत् । मेघात् । 'अन्तः' । 'ओर्जसा' बलेन । 'निः' । 'अकृन्तत्' निरच्छिनत् निरगमयत् । अन्तरिक्षात् वृष्टिमकार्पीदित्यर्थः । स त्वमसुरैरपहृतं 'गव्यं' गोसंबन्धिनम् । 'अश्व्यम्' अश्वेषु भवं । 'व्रजं' समूहम् । 'अभि' । 'तत्तिनेषु' अभितो व्याप्नोषि ॥ 'तत्तु' विस्तारे । 'छान्दसे' लिटि 'तनिपत्यो' छन्दसि 'इत्युपधा-लोपः' । किंच हे 'धृष्णो' शत्रुधर्पणशील सोम स त्वं 'वर्मीव' कवचीव शूरः । 'आ' । 'रुज' असुरानाजहि ॥

आ सोता परिषिञ्चताश्वं न स्तोममुत्तुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अप्स्तुरम् । रजःस्तुरम् ।

वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋषिबजः । 'आ' । 'सोत' सोममभिपुणुत ॥ 'पुष्' अभिषवे । लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तसनसनयनाश्व' इति तस्य तवादेशः ॥ किंच 'परि' । 'षिञ्चत' परितस्तं वसतीवर्थादिभिः सिञ्चत । कीदृशम् । 'अश्वं' । 'न' अश्वमिव दैगिनं । 'स्तोमं' स्तोतव्यम् । 'अप्स्तुरम्' अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकं । 'रजस्तुरं' तेजसां च प्रेरकम् । 'वनक्रक्षम्' उदकानां कर्षकम् । यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु विप्रकीर्णम् । 'उदप्रुतम्' उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिपुणुताभिषिञ्चत च' ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं ब्रूहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधरम् । वृषभम् । पयःऽवृधम् । प्रियम् । देवार्यम् । जन्मने ।

ऋतेन । यः । ऋतऽजातः । विऽवृधे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधारं बहुधारोपेतं पृषभं कामानां वर्षकं पयोवृधम् उदकानां वर्षकं प्रियं प्रीणयितारं तं सोमं देवाय देवसंबन्धिने जन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिषुणुत । ऋतजातः उदकाज्जातः पयः राजा सोमः ऋतेन वसतीवर्षाख्येनोदकेन विवृधे विशेषेण वर्धते । कीदृशः । देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा^१ ऋतं सत्यभूतः सन् बृहत् महान् । तमासुनुतेति पूर्वैण समन्वयः ॥

अभि धुम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । धुम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः ।

वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥ ९ ॥

हे इषस्पते अज्ञस्य पते हे देव स्तोतव्य सोम देवयुः देवकामस्त्वं धुम्नं द्योतमानं बृहत् प्रभूतं यशः अज्ञमस्मभ्यम् अभि दिदीहि आभिमुख्येन प्रकाशय । प्रयच्छेत्यर्थः । आमन्त्रितस्याविद्यमानवस्त्वेन^२ पादादिवादनिकातः । किंच मध्यमम् अन्तरिक्षस्थितं कोशं मेघं वि युव वृष्ट्यर्थं विगमय विक्षेपय ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्बोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः ।

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमुपां जिन्वा गविष्ट्ये धियः ॥ १० ॥

आ । वच्यस्व । सुदक्ष । चम्बोः । सुतः । विशाम् । वह्निः । न । विश्पतिः ।

वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽईष्ट्ये । धियः ॥ १० ॥

हे सुदक्ष सुबल सोम चम्बोः अधिवषणफलकयोः सुतः अभिपुतः विशां प्रजानां वह्निर्न विश्पतिः राजेव सर्वासां प्रजानां बोढा त्वम् आ वच्यस्व आगच्छ । कलशमापवस्व । वचेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन श्यनि रूपम् । किंच त्वं वृष्टिं वृष्यमाणाम् अपाम् उदकानां रीतिं गतिं दिवः झुलोकात् पवस्व कुरु । ततः गविष्ट्ये गामात्मन इच्छते यजमानाय धियः कर्माणि जिन्व आपूरय^३ ॥ १८ ॥

एतमु त्पं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्वम् । मदऽच्युतम् । सहस्रधरम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः ।

विश्वा । वसूनि । बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

पदिवः देवान् कामयमाना ऋत्विजः एतं त्वं तमिमं सोममेव दुहुः दुदुहुः दुहन्ति । 'आवाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकब्राह्मणम् । कीदृशं सोमम् । मदच्युतं मदस्य प्रेरकं सहस्रधारं बहुधारं वृषभं कामानां वर्षकं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि बिभ्रतं धारयन्तं सोमं दुहन्ति ॥

१. त१.२.४.५.७-म६- 'वा' नास्ति । २. त१.२.३.४.५.७-म-मु-विद्यमानत्वेन । ३. त१. २.४.५.७-म६-पूरय ।

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्चयोतिषा तमः ।

स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योतिषा । तमः ।

सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस् । दंससा ॥ १२ ॥

वृषा कामानां वर्षकः । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः सोमः । वि । जज्ञे विज्ञायते । किं कुर्वन् । जनयन् शब्दं ज्योतिर्वोत्पादयन् । ज्योतिषा स्वीयेन । तमः । प्रतपन् प्रज्वलयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः । कविभिः मेधाविभिः स्तोत्रभिः । सुष्टुतः । सः सोमः । निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिश्रणं गन्धं । दधे धारयति । अथ । त्रिधातु त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोम-धारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तच्चार्थं कर्म । अस्य सोमस्य । दंससा कर्मणा ध्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।

सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः सोमः । सुन्वे अभिसुषुव^१ ऋत्विग्भिः । यः सोमः । वसूनां धनानाम् । आनेता । यः च । रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः । तेषामानेता । यः च । इळानाम् । अन्नानां च । यः च । सोमः । सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आ येन मित्रावरुणा करांमहे एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।

आ । येन । मित्रावरुणा । करांमहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

नः अस्मदीयं । यस्य यं सोमम् । इन्द्रः । पिबात् पिबति । 'पा पाने' । लेख्याहागमः । यं च सोमं । मरुतः पिबन्ति । वा अपि च । अर्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह । भगः देवः यं सोमं पिबति । येन सोमेन । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् । आ । करांमहे अभिसुखीकुर्महे तथा । महे महे । अवसे रक्षणाय येन च सोमेन । इन्द्रम् अभिसुखीकुर्महे स सोमोऽभिषूयते^२ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पर्वस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्तमः ।

पर्वस्व । मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

हे । सोम । मधुमत्तमः अतिशयेन मायुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय । पातवे पानार्थं । पर्वस्व कलशे श्वर । कीदृशः । नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः । यतः संयतः । स्वायुधः शोभनस्य कपालाद्यायुधोपेतः । मदिन्तमः मादयितुमः ॥

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानुमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमधानम् । आ । विश । समुद्रम् इव । सिन्धवः ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्तमः ॥ १६ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हार्दि हृदयंगमं हृदयभूतं वा सोमधानम् । सोमो निधीयते अस्मिन्निति सोमधानः कञ्शः । तम् आ विश प्रविश^२ । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रमिव यथा समुद्रं सिन्धवः नद्यः प्रविशन्ति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः दिवः शुलोकस्य विष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता उत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमस्त्वं कलशमाविश ॥ ॥ १९ ॥

‘परि प्र’ इति द्वाविंशत्यृचं द्वैपदं पष्ठं सूक्तम् । यज्ञे सदस्यवस्थितहोत्रीयादिधिण्योपेता अग्नयो नामेश्वरपुत्रा ऋषयः । विशतिका द्विपदा विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुकान्तं— ‘परि प्र ब्रह्मिकाग्नयो धिण्या ऐश्वरा द्वैपदम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

हे सोम स्वादुः स्वादुरसस्त्वम् इन्द्राय मित्राय पूष्णे भगाय एतेभ्यो देवेभ्यः परि प्र धन्व परितः पात्रेषु प्रक्षर^३ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

हे सोम सुतस्य अभिपुतस्य ते तव स्वं भागम् इन्द्रः पेयाः पेयात् पिबन्तु ॥ पाते-
राशोल्लिङ्गि रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ किमर्थम् । क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च । किञ्च
अमी विश्वे सर्वे देवाः च त्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः दिव्यः दिवि भवः पीयूषः देवैः पातव्यः सः त्वम् अमृताय
अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एव अर्ष एवं पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम महान्समुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वाभि । धाम ॥ ४ ॥

हे सोम महान् देवेभ्यो दीयमानत्वेन महस्वयुक्तः समुद्रः समुद्भवः । यस्मात् समुद्भवन्ति
रसास्तादृशः । पिता सर्वेषां पालयिता त्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि
शरीराण्यभिलक्ष्य पवस्व ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रजायै ॥ ५ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तस्त्वं देवेभ्यः देवार्थं पवस्व क्षर । किंच दिवे पृथिव्यै च वावा-
पृथिवीभ्यां च ततः प्रजायै प्रजाभ्यश्च शं सुखं च कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः पीयूषः पातव्यस्त्वं दिवः द्युलोकस्य धर्ता धारकः असि । वाजी
बलवान् स त्वं सत्ये सत्यभूते विधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्मणः ऋषिजो यस्मिन् । यद्वा ।
विविधसोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यज्ञे पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुधारः । महाम् । वीनाम् । अनु । पूर्यः ॥ ७ ॥

हे सोम द्युम्नी । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाक्त्रं वा' इति यास्कः । अन्नवान् यशस्वी वा सुधारः
शोभनधारायुक्तः पूर्यः पुरातनस्त्वं महान् महताम् अवीनां रोम्णां रोमभ्यः सकाशादनुक्रमेण
पवस्व क्षर ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वा नि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः येमानः नियम्यमानः जज्ञानः जायमानः पूतः पवित्रेण
शोधितः मन्द्रः मोदमानः स्वर्वित् सर्वज्ञः एतादृशः सोमः विश्वानि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं
क्षरत् क्षरतु ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वा नि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

पुनानः पूयमानः उराणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' (निरु. ६. १७) इति यास्कः ।
देवान् बहु कुर्वाणः इन्दुः सोमः नः अस्माकं प्रजाम् अपत्यादिकां विश्वानि व्याप्तानि द्रविणानि
धनानि च करत् करोतु । करोतेर्लङि रूपम् ॥

पवस्व सोम ऋत्वे दक्षायाम्शो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । ऋत्वे । दक्षायाम् । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

हे सोम अश्वो न अश्व इव निक्तः वसतीवरीभिरङ्गिर्निक्तः वाजी वेगवांस्त्वं ऋत्वे
ऋत्वे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय धनार्थं च पवस्व क्षर ॥ २० ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं मुहे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । मुहे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

१. त१.२.३.४.५-म२-विविधाः कर्मणः; त६-म७-विधाः कर्म; त७-विविधः कर्मणाः म६-
विविधकर्मणां । २. गन्त३.६-म१.७-'रोमभ्यः' नास्ति । ३. गन्त३-'निर्निक्तः' ।

१सोतारः अभिषोतार ऋत्विजो हे सोम १ते तव स्वभूतं १रसं १मदाय मदार्थं १पुनमिति ।
तदेवोच्यते । १महे महते १बुध्नाय । ' बुध्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ' । अन्नाय यज्ञसे वा १सोमं पुनमिति
शोधयन्ति । यद्वा । सोममभिषूयमाणं तं रसं पुनन्तीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

१शिशुम् अपां पुत्रभूतं १जज्ञानं जायमानं १हरिं हरितवर्णम् १इन्दुं दीप्तं १सोमं १देवेभ्यः
देवार्थं १पवित्रे १मृजन्ति ऋत्विजो मार्जयन्ति ॥

इन्दुः पविष्टं चारुर्मदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्टं । चारुः । मदाय । अपाम् । उपऽस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

१चारुः कल्याणरूपः १कविः क्रान्तप्रज्ञः १इन्दुः सोमः १अपाम् उदकानाम् १उपस्थे
उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा १मदाय मदार्थं १भगाय भजनीयधनार्थं च १पविष्टं पवते ॥

बिभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥ १४ ॥

बिभर्ति । चारु । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जघान ॥ १४ ॥

स सोमः १चारु कल्याणम् १इन्द्रस्य १नाम शरीरं १बिभर्ति धारयति पोषयति । १येन
शरीरिणेन्द्रः १विश्वानि सर्वाणि वृत्राणि पापरूपाणि रक्षांसि १जघान हतवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रीतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवासः । गोभिः । श्रीतस्य । नृभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

१विश्वे सर्वे १देवासः देवाः १गोभिः गोविकारैः १श्रीतस्य मिश्रितं १नृभिः कर्मनेनृभिर्ऋत्विग्भिः
१सुतस्य अभिषुतम् १अस्य अमुं सोमं १पिबन्ति । द्वितीयार्थे पठ्यते ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

१सुवानः अभिषूयमाणः अत एव १सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः १अव्यम् अविभक्तं १वारं
वालं १पवित्रं १तिरः व्यववायकं कुर्वन् १प्र १अक्षाः विविधं प्रक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्रेता अद्रिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

सः । वाजी । अक्षारिति । सहस्ररेताः । अद्रिभिः । मृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

१वाजी वेगवान् बलवान् वा १सः सोमः १अक्षाः क्षरति । कीदृशः । १सहस्रेताः बहुरेतस्को
बहुदृकः १अद्रिः वसतीचरीभिः १मृजानः मृजयमानः १गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः १श्रीणानः
श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृभिः । येमानः । अद्रिभिः । सुतः ॥ १८ ॥

हे सोम वृभिः कस्त्रिभिः वेमानः^१ नियम्यमानः वभ्रिभिः आब्रिभिः वसुतः अभिषुतः
त्वम् इन्द्रस्य वृक्षाः ॥ स्वसम्या आदेशः ॥ कुशानुदरभूते कलशे वा वप्र वयाहि प्रकर्षणं गच्छ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रधारः ॥ १९ ॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा वपयित्रं तिरस्कृतेन सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय
इन्द्रार्थम् असर्जि स्रज्यते ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वृष्णे कामानां वर्धित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं मध्वः मधुनः रसेन गव्येन एनम्
इन्दुं सोमसृष्टिजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पाजसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आच्छादयन्तं हरिं हरितवर्णं एवा त्वां वृथा अनायासेन
कस्त्रिजः मृजन्ति शोधयन्ति । किमर्थम् । देवेभ्यः देवानां पानार्थं पाजसे तेषां बलार्थम् ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणक्षुप्रो रिणक्षपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिपूयते । नि तोशते नितरामभिपूयते ।
तोशतिर्वधकर्मा । कीदृशः । श्रीणन् गव्यैः क्षीरादिभिः श्रीयमाणः तानि मिश्रयन् वा उग्रः
उत्तुर्गन्धः अपः उदकानि वसतीवरीः रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिपूयते ॥ २१ ॥

‘पर्यु पु’ इति द्वादशार्धं सप्तमं सूक्तम् । श्यरणग्रसदस्यू राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्रष्टारौ ।
आदितस्तिस्रः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकादशकवत्यः । ततः षड्ध्वंष्टस्यो द्वादशक-
त्रयवत्यः । अथ दशम्याष्टास्तिस्रो विराजः । पञ्चमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्यु पु
द्वादश श्यरणग्रसदस्यू’ तिष्ठोऽनुष्टुभः पिपीलिकमध्याः षड्ध्वंष्टस्यस्तिस्रश्च विराजः’ इति । गतो
विनिधोगः ॥

पर्यु पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि स्रक्षणिः ।

द्विषस्तरण्या ऋणया न ईयसे ॥ १ ॥

परि । इति । सु । प्र । धन्व । वाजसातये । परि । वृत्राणि । स्रक्षणिः ।

द्विषः । तरण्यै । ऋणयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

हे सोम वसु^१ सुहु वाजसातये अहमभ्यमन्नदानायैव परि वप्र धन्व परितः प्रगच्छ ।
यद्वा । वाजसातयेऽन्नलाभाय संश्रामं प्रगच्छ । किंच स्रक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

अथ यदिमे पवमान् रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।

यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अथ । यत् । इमे इति । पवमान् । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।
यूथे । न । निःऽस्थाः । वृषभः । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम पृथ अन्तरं यत् यथा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमा इमानि
विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्मना बलेन अभि तिष्ठसि स त्वं तथा कुर्वन्
भुवनेषु वि तिष्ठसे । तत्र दृष्टान्तः । यूथे न यथा कश्चित् वृषभः गवां यूथे वृन्दे निःष्ठाः
निःष्ठितो वर्तते तद्वच्चस्थानीयेषु भूतजातेषु निःष्ठितो भवसि ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन्पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीळन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । शतऽवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पूतः सोमः अव्यये अविमये वारे बाले पवित्रे शिशुर्न
शिशुरिव क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः सन् अक्षाः क्षरति । कीदृशः । सहस्रधारः बहुधारा-
युक्तः शतवाजः बहुबलः इन्दुः दीप्तः ॥

एष पुनानो मधुमां क्रतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुर्मुनिः ।

वाजसर्निर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एषः । पुनानः । मधुमान् । क्रतुऽवा । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । उर्मिः ।
वाजऽसर्निः । वरिवऽवित् । वयऽधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुर्योपेतः क्रतुवा क्रतवान् यज्ञवान् इन्दुः क्षरणशीलः
स्वादुः स्वादुकरः उर्मिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । कीदृशः । वाज-
सर्निः अश्वस्य दाता वरिवोवित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यन्त्सेधत्रक्षांस्यर्प दुर्बहाणि ।

स्वायुधः ससहान्तोम शत्रून् ॥ १२ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यन् । सेधन् । रक्षांसि । अर्प । दुःऽगहाणि ।
सुऽआयुधः । ससहान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

हे सोम सः तादृशस्त्वं पवस्व । किं कुर्वन् । पृतन्यन् ॥ 'कव्यध्वरपृतनस्यर्षि लोपः'
इति क्यचि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् तथा वुर्गहाणि

कैश्चिदपि दुर्गमाणि रक्षांसि अप वसेधन् अपगमयन् हिंसन् । किंच स्वायुधः शोभनायुधः सन्
वशयन् वसासद्धान् अभिभयन्नभितपन् पवस्व ॥ २३ ॥

‘अया रुचा’ इति तृचमष्टमं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानतास्यस्यार्पमत्यष्टिच्छन्दस्कं पवमान-
सोमदेवताकम् । तथा घानुक्रम्यते-‘अया रुचा तृचमनानतः पारुच्छेपिराल्यष्टम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेपांसि तरति स्वयुग्वभिः सरो न स्वयुग्वभिः ।

धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुपो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परिंयात्यृकभिः सप्तास्यैभिर्ऋकभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेपांसि । तरति । स्वयुग्वभिः । सरोः । न । स्वयुग्वभिः ।

धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अरुपः । हरिः ।

विश्वा । यत् । रूपा । परिंयाति । ऋकभिः । सप्तस्यैभिः । ऋकभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः सोमः हरिण्या हरितवर्णया अया अनया रुचा रोचमानया धारया
विश्वा सर्वाणि द्वेपांसि द्वेष्टृणि रक्षांसि तरति विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः । सरो न यथा सूर्यः
स्वयुग्वभिः स्वयं युक्तै रदिमभिस्तर्मांसि दिनस्ति तद्वत् । स्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिरादरार्था ।
यद्वा । धारया युक्तः सोमः स्वीर्ययुक्तैस्तेजोभि रक्षांसि तरति । तस्य सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य
धारा रोचते दीप्यते । पुनानः पूयमानः हरिः हरितवर्णः सोमः अरुपः आरोचमानो भवति ।
यत् यः सोमः सप्तास्यैभिः रसहरणशीलास्यैः ऋकभिः स्तुतिमग्निः ऋकभिः तेजोभिः
विश्वा विश्वानि व्यासानि रूपा रूपाणि नक्षत्राणि परिंयाति गच्छति व्याप्नोति ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दमं ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतर्यः ।

त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विदुः । वसु । सम् । मातृभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे ।

ऋतस्य । धीतिभिः । दमे । परावतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतर्यः ।

त्रिधातुभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

हे सोम वरुं वरुणं वपणीनां वसु पणिभिरपहृतं गवात्मकं धनं विदुः अलभथाः । आ
अपि च ऋतस्य यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः मातृभिः वसतीवरीभिः स्वे आत्मीये दमे गृहभूते
वमे यजे स्वं मर्जयसि सम्पत्कृन्नुदो भवसि । परावतो न दूरस्थाद्देशाद्यथा साम सामध्वनिः
श्रूयते तथा तव तत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । असौ सोमाभिषवाभिप्रायेणोक्तः । यत्र यस्मिन्
वाक्ये धीतयः कर्मणो धर्तारो यजमानाः रणन्ति रमस्ते । रोचमानः सोमः त्रिधातुभिः त्रयाणां
कोकानां धारयित्रीभिर्मातृभिर्वसतीवरीभिः अरुषीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः वयः अन्नं दधे
स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । पुनः वयो दधे हृष्यादरार्थम् ॥

१. त४-५-तसुतस्य; अ६-तसुतस्य । २. त५-अ२-६-धारा पवति । ३. त१-२-५-७-यतयः;
अ६-यतः यः ।

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत्सं रश्मिभिर्यते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।
अग्मन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रंश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रदिशम् । याति । चेकितत् । सम् । रश्मिभिः । यते । दर्शतः । रथः ।
दैव्यः । दर्शतः । रथः । अग्मन् । उक्थानि । पौंस्या । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।

वज्रः । च । यत् । भवथः । अनपच्युता । समत्सु । अनपच्युता ॥ ३ ॥

चेकितत् जानानः सोमः पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां दिशम् अनु याति अनुगच्छति ।
किंच दर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः दैव्यः देवेषु भवस्त्व वर्यः सूर्यरश्मिभिः सं यते संगच्छते ।
पुनः दर्शतो रथः इत्यादरार्थम् । ततः पौंस्या पुंस्वावगमानि उक्थानि स्तोत्राणि अग्मन्
इन्द्रं गच्छन्ति । तथा जैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि इन्द्रं हर्षयन् हर्षयन्ति । तथा तस्य वज्रंश्च
तमिन्द्रं गच्छति । यत् यदा समत्सु संग्रामेषु अनपच्युता अनपच्युतो क्षत्रुभिरपराजितौ सोम
त्वं वेन्द्रश्च युवां सह भवथः तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः अनपच्युता
इत्यादरार्थम् ॥ ॥ २४ ॥

‘नानानम्’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य शिशुनाम्न आपम् । पञ्चपदा पङ्क्तिश्छन्दः ।
पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘नानानं चतुष्कं शिशुः पाङ्क्तं हि’ इति । गतो
विनियोगः ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षा रिष्टं रुतं मिषक् ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम् । वै । ऊँ इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानाम् ।

तक्षा । रिष्टम् । रुतम् । मिषक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

ऋषिरेतदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः^१ सोमस्याजामित्वाय मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह ।
हे सोम वनः अस्माकं धियः कर्माणि नानानं नानाजातीयकानि बहूनि भवन्ति । वैशब्दः
प्रसिद्धयर्थोत्तमार्थः । उ इति पूरणः । तथान्येषामपि जनानां व्रतानि कर्माणि विविधानि
भवन्ति । तक्षा त्वष्टा रिष्टं दारुतक्षणम् इच्छति । तथा मिषक् वैद्यश्चिकित्सकः रुतं रोग-
मिच्छति । ब्रह्मा ब्राह्मणः सुन्वन्तं सोमामिषवं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति । तथाहं त्वत्परिस्रवण-
मिच्छामि । तस्मादे इन्दो सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं परि स्रव परितः क्षर ॥

जरतीमिरोषधीभिः पुणोभिः शकुनानाम् ।

कार्मारो अश्मभिर्बुभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीभिः । ओषधीभिः । पुणोभिः । शकुनानाम् ।

कार्मारः । अश्मभिः । बुभिः । हिरण्यवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

१जर्ताभिः जीर्णाभिः^१ २ओषधीभिः ३हृषयः क्रियन्ते । तथा ४शकुनानां ५पर्णेभिः इष्णां पक्ष-
भूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते । तथा ६शुभिः दीक्षाभिरिष्णां तेजनार्थाभिः^२ ७अद्मभिः^३ शिलाभिश्च क्रियन्ते ।
८पतैः ९कामोरः अथस्कारः १०हिरण्यवन्तम् आनयं पुरषम् ११इच्छति । तथाहं स्वस्परिस्त्रवणमिच्छामि ।
तस्मात् १२इन्द्रो १३इन्द्राय १४परि १५स्रव ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गाईव तस्थिमेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः । अहम् । ततः । भिषक् । उपलप्रक्षिणी । नना ।

नानाधियः । वसूयवः । अनु । गाः । ईव । तस्थिम् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

ऋषिः प्रवृत्तसोमयागः सन् दक्षापवित्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापापनुत्तये पुरश्चरितानु-
कीर्तनपुरःसरमभ्येषणां चकार । तावत् १अहं २कारुः स्तोमानां कर्तास्मि । ३ततः इति संताननाम ।
तन्मयतेऽस्मादिति ततः पिता । तन्मयतेऽस्मादिति वा ततः पुत्रः । ४भिषक् भेषजकृत् । यज्ञस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
'सर्वे' त्रय्या विषया भिषज्यति' इति श्रुतेः । तथा ५उपलप्रक्षिणी । उपलेषु बालुकासु^४ प्रक्षिणोति
यवान् हिनस्ति भृजतीति । यद्वा । दृषदादिपुपलेषु भृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति । अथवा
धानासक्तुकरभ्रादीनां कारिका वा । अस्मै ६नना माता दुहिता वा । नमनक्रियायोग्यत्वात् । माता
स्वस्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा शुश्रूषार्थम् । एवं सर्वेषां परिचरणेन
७नानाधियः नानाकर्माणः ८वसूयवः धनकामा वयम् ९अनु १०तस्थिम लोकमन्वास्थिताः स्मः । तत्र
इष्टान्तः । ११गाईव । छात्रदसो जसः शसादेशः । गायो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपथःप्रदानेन परि-
चरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः । एतज्ज्ञात्वा हे १२इन्द्रो सोम १३इन्द्राय १४परि १५स्रव दक्षा-
पवित्रात् क्षर । एवमेवाभ्येषणा सस्कारपूर्विका व्यापारणा । अत्र निरुक्तम्—'उपलप्रक्षिणीत्युपलेषु
प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी'^५ वा । कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति संताननाम पितुर्वा
पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी^६ सक्तुकारिका नना नमतेमाता वा^७ दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो
वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाय इव लोकम्' (निरु. ९. ५-६) इति ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामृपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छतीन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । मृपमन्त्रिणः ।

शेषः । रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

१वोळ्हा कर्ष्यं देशं^१ प्रापयन् २अश्वः ३सुखं कल्याणं ४रथम् ५इच्छति । ६उपमन्त्रिणः
उपमन्त्रवन्तो जर्मसन्निवाः ७हसनाम् उपहसनां वाचमिच्छन्ति । तथा ८शेषः । 'शेषो वैतस इति
पुंसप्रजनस्य' (निरु. ३. २१) इति शास्त्रकः । यथा शेषः ९रोमण्वन्तौ १०भेदौ इच्छति । ११मण्डूकः

१. त१.२.३.४.५.७-म६-जीर्णाभिर्याभिः । २. त-म२.६-तेजनार्थाभि रद्मभिः । ३. त१.३.
७-म२-स च । ४. म६-उल्लङ्घनासु । ५. त-प्रक्षिणीत्युपलेषु प्रक्षेपणा; म१.७-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षिणा;
म२-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षेपणि; म६-प्रक्षिणीत्युपलेषु प्रक्षेपणा । ६. त१.२.४.५.७-म२.६.७-भिषगुपल-
प्रक्षेपिणी; त३-भिषगुपलप्रक्षिणी । ७. त१.२.४.५-म६-च । ८. ग-रथं स्वदेशं; त१.२.४.५.७-रथं
देशं; त३-म१.२.४-रथं देशं; म६-रथं देशं; सु-लक्षं देशं ।

१वारित्^१ । इदवधारणे^२ । उदकमेवेच्छति । तथाहं स्वत्परिस्रवणमिच्छामि । तस्मात् १इन्द्रायेन्दो
१परि १स्रव इति ॥ ॥ २५ ॥

‘ शर्यणावति ’ इत्येकादशच दशमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यायम् । पूर्वत्र ‘ हि ’ इत्युक्तत्वा-
दिदमुत्तरं च पाङ्क्तम् । पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ शर्यणावत्येकादश कश्यपः ’
इति । गतो विनियोगः ॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।

बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रहा ।

बलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

१शर्यणावति । शर्यणावन्नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः । तत्र स्थितं १सोमं १वृत्रहा १इन्द्रः
१पिबतु । कीदृशः । १आत्मनि १बलं १दधानः बलं निदधानः अत एव १महत् १वीर्यं १करिष्यन्
ज्ञान् प्रति । तस्मात् १इन्द्रायेन्दो १परि १स्रव ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात्सोम मीढुः ।

ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढुः ।

ऋतऽवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

हे १दिशां १पते प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकत्वेन स्वामिन् हे १मीढुः कामानां सेक्तुर्हे १सोम
१आर्जीकात् । ऋजीकानामदूरभव आर्जीको जनपदः । तस्मात् १आ १पवस्व अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ ।
यद्वा । आर्जीकादजोरकुटिलात् पवित्रात् क्षर । कीदृशः । १ऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन १सत्येन ।
सत्यतयोरस्यो भेदो द्रष्टव्यः । १श्रद्धया १तपसा युक्तैर्दीक्षितैः १सुतः अभिषुतस्त्वं पवस्व ॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।

तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अमरत् ।

तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

१सूर्यस्य १दुहिता अद्वा नाम । ‘ अद्वा वै सूर्यस्य दुहिता ’ (श. ब्रा. १२. ७. ३. ११)
इति वाजसनेयकम् । सा १पर्जन्यवृद्धं पर्जन्यवत् समर्थम् । यद्वा । पर्जन्येन तत्कार्यत्वेनोदकेन
प्रवृद्धम् । १महिषं महान्तं पूज्यं वा १तं सोमम् १आमरत् आह्वत् । शुलोकादाहतवती । १तम्
आह्वियमाणं सोमं १गन्धर्वाः विश्वावसुप्रमृतयः १प्रत्यगृभ्णन् प्रत्यगृह्णन् । प्रतिगृहीतवन्तः । ह्यप्र-
होमः । ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं १रसं १सोमे प्रत्यक्षम् १आदधुः । दधातेर्लङि । तस्मात्
१परि १स्रव ॥

श्रुतं वदन्तद्युम्न सत्यं वदन्तसत्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्तसोम राजन्धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

श्रुतम् । वदन् । श्रुतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ऽकृतशुम्न कृतेन श्रोतमान सत्ययशस्क वा ऽसत्यकर्मन् यथार्थकर्मन्^१ हे ऽसोम अभिषूय-
माण ऽराजन् सर्वेषां यज्ञनिष्पादकस्येन स्वामिन् हे ऽसोम ऽकृतं यज्ञं ऽवदन् ऽसत्यं ऽवदन् उच्चा-
रयन् ऽश्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां ऽवदन् ऽधात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा
यजमानेन ऽपरिष्कृतः अलंकृतस्त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्रव । 'संपर्युपेभ्यः' इति भूषणार्थे
करोतेः सुद् ॥

सत्यमुग्रस्य बृहत्तः सं संवन्ति संस्रवाः ।

सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हरे इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहत्तः । सम् । संवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।

सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

ऽसत्यमुग्रस्य संग्रामे सत्येन शत्रूणामुद्धारयितुः । यद्वा उद्गूणसत्यस्य । यद्वा । यथार्थभूत-
मुद्गूणं बलं यस्य तस्य । पृषोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः । ऽबृहत्तः महत्तः सोमस्य तव ऽसंस्रवाः सन्त्यक्-
स्त्रवणशीला^२ धाराः ऽसं संवन्ति सन्त्यक् गच्छन्ति । किञ्च ऽरसिनः रसवतस्तव स्वभूताः ऽरसाः
ऽसं यन्ति संगच्छन्ते । तस्मादेव ऽहरे हरितवर्णं सोम ऽब्रह्मणा ब्राह्मणेन भस्त्रेण वा ऽपुनानः पूयमानः
स त्वमिन्द्रार्थं ऽपरि ऽस्रव ॥ ॥ २६ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां^३ वाचं वदन् ।

ग्राव्या सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयामिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।

ग्राव्या । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ६ ॥

हे ऽपवमान पूयमान सोम त्वदर्थं ऽछन्दस्यां सप्तच्छन्दोभिः कृतां तेषु भवां ऽवाचं
स्तुतिं ऽवदन् उच्चारयन् ऽसोमे सोमाभिषवार्थं ऽग्राव्या अभिषवं कुर्वता युक्तस्तेनाभिषुतेन ऽसोमेन
देवानाम् ऽआनन्दं संतोषं ऽजनयन् उत्पादयन् ऽब्रह्मा ब्राह्मणः ऽयत्र यस्मिन् देवो ऽमहीयते देवैः
पूज्यते तत्र हे सोम त्वं ऽपरि ऽस्रव ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वं^४ हितम् ।

तस्मिन्मां धेहि पवमानामृतं लोके अर्क्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वं । हितम् ।

तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृतं । लोके । अर्क्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ७ ॥

हे ऽपदमान ऽयत्र यस्मिँल्लोके ऽज्योतिः सर्वं तेजः ऽअजस्रं सर्वदाविनश्वरं वर्तते । ऽयस्मिन् च ऽलोके ऽस्वः आदित्यस्य ज्योतिः ऽहितं निहितमस्ति । ऽतस्मिन् ऽअमृते मरणधर्मरहिते अत एव ऽअक्षिते अक्षीणे ऽलोके ऽमां सोमाभिषवं कुर्वन्तं ऽधेहि निधेहि^१ । तस्मात् मामुत्तमलोकं प्रापयितुं त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्त्रव ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्राविरोधनं दिवः ।

यत्रामूर्यहृतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्त्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अविरोधनम् । दिवः ।

यत्र । अमूर्यः । यहृतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्त्रव ॥ ८ ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽवैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः ऽराजा भवति । यत्र च लोके ऽदिवः आदित्यस्य ऽअवरोधनं भूतानां प्रवेशनम् । किंच यत्र लोके ऽयहृतीः महत्यः ऽअमूर्यः इमा गङ्गाद्याः ऽआपः तिष्ठन्ति । ऽतत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं मरणधर्मरहितं ऽकृधि कुरु । मम देवत्वं प्रापयेत्यर्थः । ततः कारणात्^२ ऽपरि ऽस्त्रव ॥

यत्रानुक्तामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्त्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुक्तामम् । चरणम् । त्रिनाके । त्रिदिवे । दिवः ।

लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्त्रव ॥ ९ ॥

यत्र ऽत्रिदिवे तृतीयस्थां दिवि चुलोके ऽत्रिनाके । तत्राधरमध्यमोत्तमभावेन त्रीणि स्थानानि सन्ति । तत्र तृतीये नाके उत्तमे स्थाने ऽदिवः आदित्यस्य ऽअनुक्तामं कामानुगुणं ऽचरणम् अस्ति । किंच यत्र यस्मिँल्लोके ऽलोकाः ऽज्योतिष्मन्तः ज्योतिर्युक्तास्तिष्ठन्ति । ऽतत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं ऽकृधि । यथा ममोत्तमलोको भवति तथा त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्त्रव ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्त्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निऽकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।

स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्त्रव ॥ १० ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽकामाः काश्यमाना देवाः ऽनिकामाः नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः ऽच विद्यन्ते । यद्वा कामा निकामा अभिलाषा निकामाश्च यत्र विद्यन्ते । यत्र लोके ऽब्रध्नस्य सर्वेषां प्रज्ञापकस्य । यद्वा । सूर्येण विना कर्माणि^३ न घटन्त^३ इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य ऽविष्टपं सहस्थानं यत्र विद्यते तत्र लोके । ऽस्वधा अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नं ऽतृप्तिः तर्पणं हर्षणं हर्षः । ऽच यत्र विद्यते ऽतत्र लोके ऽमाममृतं ऽकृधि ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।

कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ११ ॥

यत्र यस्मिंल्लोके आनन्दादयः आसते । तेषामल्लो भेदो द्रष्टव्यः । यत्र च लोके कामस्य काम्यमानस्य देवस्य सर्वे कामाः आप्ताः प्राप्ता भवन्ति तत्र माममृतं कृधि । एतत् त्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं परि स्रव ॥ ॥ २७ ॥

‘य इन्दोः’ इति घतुर्ऋचमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । तथा चानुक्रम्यते—‘य इन्दोश्चतुष्कम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

य इन्दोः पर्वमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्तै सोमार्विधन्मन इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्दोः । पर्वमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ॥ तम् । आहुः । सुऽप्रजाः ।

इति । यः । ते । सोम । अर्विधत् । मनः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

पर्वमानस्य पूयमानस्य इन्द्रोः सोमस्य धामानि स्थानानि द्रोणकलशादीनि यद्वा धामानि तेजांसि यः ब्राह्मणः अनु अक्रमीत् अनुक्रमति अनुगच्छति तं जनं सुप्रजाः शोभन-प्रजननः^१ कल्याणपुत्रादिप्रजायुक्त इत्याहुः । ‘नित्यमसि च प्रजामेधयोः’ इत्यसि च समासात्तः । यः सोममभिषुणोति स पुत्रादियुक्तो भवतीत्यर्थः । किंच हे सोम यः मनुष्यः ते त्वदर्थं यमनः अविधत् करोति । यद्वा । ते त्वदीयं मनोऽविधत् परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । तमपि कल्याणजननमित्याहुः^२ । तस्मात्तं परि स्रव ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धर्धयन्गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उत्ऽवर्धयन् । गिरः ।

सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह । हे ऋषे सूक्तद्रष्टृहे कश्यप आत्मन् त्वं मन्त्रकृतां ऋषीणां स्तोमैः स्तोत्रैः गिरः स्तुतिरूपा वाचः उद्धर्धयन् उपयुपरि वर्धयन् राजानं सर्वेषां स्वामिनं तं सोमं यमस्य पूजय^३ । नमसः पूजायां ‘नमोवरिव’ इति क्यच् । यः सोमः वीरुधां वनस्पतीनां पतिः पालकः जज्ञे जातः तं नमस्य । हे सोम यथात्मना सुतो भवसि तथा परि स्रव ॥

१. त-भर-प्रजनः । २. त२.३-भ-जनमित्याहुः; अ१.२-जनयिन्याहुः; अ६-जनमित्यर्थः ।

३. त१.२.५.६.७-अ६-सु-मनसा पूजय; अ७-नमसा पूजय ।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।

देवा अदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।

देवाः । अदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

१सप्त १दिशः । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । १नानासूर्याः नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिताः सप्तवो भवन्ति । ' नानालिङ्गत्वाद्दत्तानां नानासूर्यत्वम् ' (तै. आ. १.७) इत्याम्नात् । यद्वा । नानासूर्या इति दिग्विशेषणम् । तथा १होतारः वषट्कर्तारो होत्रादयः १सप्त १ऋत्विजः भवन्ति । किंच १आदित्याः अदितेः पुत्रा धात्रादयो माताण्डवर्जिताः १ये १सप्त १देवाः सन्ति । एतत्तु ' अष्टौ पुत्रासो अदितेः ' (ऋ. सं. १०. ७२. ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे १सोम १तेभिः तैर्दिगादिभिः सर्वैः १नः अस्मान् १अभि १रक्ष । एतत्तु त्वया विना न घटत इति तस्मात् १इन्द्राय १इन्द्रो १परि १स्रव ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे ' यत्ते राजन् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' यत्ते राजन्कृतं हविरिति ' द्रुचाः समानी व आकूतिरित्येका ' (आश्व. गृ. ३. ५. ७-८) इति ॥

यत्ते राजन्कृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । श्रुतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चनः । आममत् ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे १राजन् सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे १सोम १ते त्वदर्थं १श्रुतं एकं १यत् १हविः अस्ति । ' श्रुतं पाके ' (पा. सू. ६. १. २७) इति निष्ठायां निपातितः । १तेन हविषा १नः अस्मान् १अभि १रक्ष । अभिपालय । तस्मात्त्वदभिरक्षितानस्मान् १अरातीवा अरातिस्त्ववाग्शत्रुः १नः अस्मान् १मा १तारीत् मा वधीत् । किंच १नः अस्माकं १किं १चन किंचिदपि धनादिकं शत्रुः १मो १आममत् मा हिंसीत् । यदेतदेतैः सूक्तैरुक्तं तद्यथास्माकं भवति तथा हे १इन्द्रो १इन्द्राय १परि १स्रव । एवं ' स्वादिष्ट्या ' इत्यादिभिरेतदन्तैः सूक्तैर्बहुविधं सोमसाहाय्यमभ्यधाति तस्मादैहिकाभ्युत्थिकफलसिद्धये सोमयागः करणीय इत्युक्तं भवति ॥ ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दाशतय्या नवमे मण्डले

सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अग्ने बृहन्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तमाख्यस्य त्रितस्यार्यम् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्नि-
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'अग्ने सप्त त्रितः' इति । प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोरग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे
छन्दसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्यास्तिस्रो वर्जयित्वा । सूच्यते हि—'अग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टा-
नामुत्तमादुत्तमास्तिस्रः उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । 'प्रातरनुवाकन्यायेन
तस्यैव समाज्ञायस्य सहस्वायममोदेतोः शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति च । होमार्थं प्रणीत
आहवनीये प्राग्भांमादुपक्षान्ते ज्योतिष्मद्रूपकामिदेवताका काचिदिति । तत्राद्या याज्या । सूत्रितं
च—'इष्टिरग्निज्योतिष्मान् वरुण उद्धरे शुचयस्तत्राग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थात्' (आश्व. श्रौ. ३.
१२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येया । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थाभिर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने । बृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।

निःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । सुऽअङ्गः ।
आ । जातः । विश्वा । सन्नानि । अप्राः ॥ १ ॥

वृहन् महानेषोऽग्निः । उपसाम् । अग्ने उपसामुपर्युपःकाले । ऊर्ध्वः । प्रज्वलितः सन् ज्वाला-
रूपेण । अस्थात् तिष्ठति । ततः । तमसः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः । निर्जगम्बान् निर्गतः ॥ गमेः
कसाविडभावे रूपम् ॥ निर्गतो निष्क्रान्तवान् सोऽग्निः । ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्
आगात् । गार्हपत्याग्निद्विषमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति । अनन्तरं । स्वङ्गः । शोभनज्वालावयवः^२
जातः । कर्मार्थं समुत्पन्न एव । अग्निः । रुशता । रोचतेऽर्ज्वलतिकर्मण इदं रूपम् । आरोचमानेन ।
यद्वा । रुशतिर्हिसार्थः । तमसां हिंसकेन । भानुना तेजसा विश्वा । सन्नानि सर्वाङ्गिकान् यद्वा
सद्वानि यज्ञगृहाणि । आ । अप्राः आपूरयति । 'प्रा पूरणे' । 'सिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः
सिबादेशः । अत्र वाजसनेयकम्—'अग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्ने द्वेष्टे बृहन्नपसामूर्ध्वं तिष्ठति ।
निर्जगम्बान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगम्बान् रात्रेस्तमसो ज्योतिषैति । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग
इत्यभिर्वा एव भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सन्नानि
तानेव जात आपूरयति' (श. ब्रा. ६. ७. ३. १०) इति ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्रे चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमोस्यक्तन्त्र मातृभ्यो अधि कर्निकदद्वाः ॥ २ ॥

सः । जातः । गर्भैः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।
चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अक्तून् । प्र । मातृऽभ्यः । अधि । कनिकदत् । गाः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः उत्पन्नः ऽचारुः कल्याणरूपः ऽओषधीषु ओषधिविकारेष्वरणीषु ऽविभृतः
विशेषेण मथितो यद्वा विभृतः आहवनीयाद्यात्मना विविधं ह्रियमाण ओषधीषु वर्तमानः ऽसः त्वं
ऽरोदस्योः छावापृथिव्योः ऽगर्भोऽसि गर्भो भवसि । अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति । किंच ऽचित्रः
चित्रवर्णः ' काली कराली च मनोजवा ' (सु. उ. १. २. ४) इत्यादिसप्तजिह्वाभिः^१ नानारूपः यद्वा
चित्रश्चायनीयः ऽशिशुः ओषधीनां शिशुरग्निः ऽतमांसि ऽअक्तून् रात्रिवत् कृष्णान् शत्रूंश्च ऽपरि
भवसि । स्वतेजसाभिभवसि । स त्वं ऽमातृभ्यः मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः । अधिः पञ्चम्यर्थद्योतकः ।
ताभ्यः ऽकनिकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ऽप्र ऽगाः प्रगच्छसि प्रजायसे ॥

विष्णुरित्था परमस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् ।

आसा यदस्य पयो अकृत स्व सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

विष्णुः । इत्था । परम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अकृत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

ऽविद्वान् जानानः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽबृहन् महान् ऽविष्णुः^२ ऽइत्था इत्थमनेन प्रकारेण
विष्णुः व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः ऽअस्य इमं ऽतृतीयं त्रयाणां पूरकं त्रितं माम् ऽअभि
ऽपाति अभिरक्षतु । ' एकतो द्वितस्त्रि इति त्रयो बभूवुः ' (निह. ४. ६) इति यास्केनोक्तम् ।
किंच ऽअस्य अग्नेः ऽस्वम् आत्मीयं ऽपयः उदकम् ऽआसा आस्थेन ऽयत् यदा ऽअकृत कुर्वन्ति
यजमाना याचन्ते तदानीम् ऽअत्र अस्मिद्धौके स्थिताः स्तोतारः ऽसचेतसः समानमनस्का भूत्वैनम्
ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति ॥

अत उ त्वा पितृभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यनैः ।

ता ईं प्रत्येपि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितृऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अनैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽअतः । ' उ ' इत्यवधारणे । अस्मादेव कारणात्^३ ऽपितृभृतः पितृनाम्नेन सर्वस्य जगतो
धारयिष्यः पोषयिष्यो वा ऽजनित्रीः जनयिष्य ओषधयः ऽअन्नावृधम् अन्नस्य वर्धकं ऽत्वा स्वाम्
ऽअन्नैः हेतुभिः ऽप्रति ऽचरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति । ततस्त्वम् ऽईम् एनाः ऽताः ओषधीः
ऽप्रत्येपि प्रतिगच्छसि । पुनरपि ऽअन्यरूपाः जीर्णा ओषधीर्दावभूतस्त्वं गच्छसि । किंच ऽमानुषीषु
मनुष्यजातिषु ऽविक्षु प्रजासु । यद्वा । विश्वमिहोत्रादिक्रियास्वमिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्य-
जातिषु । ' होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको ' वा ऽअसि भवसि । मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं—
' देवो शेष मर्त्येषु ' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति ॥

१. त१.२.५.७-भ६-^१जिह्वादिभिः । २. गन्त३-भ५.६-विष्णुः इत्था अमुत्र लोके स्थितमस्याग्नेः
स्वभूत परममुत्तमं तृतीयं दिविष्ठमर्गं अभिपाति अभिरक्षति यद्वा । ३. त१.२.५.७-कारात् ।

आतिथ्यायां शिष्यकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथ-
मध्वरस्य प्रप्रायमग्निभिरतस्य शृण्व इति संयाग्ये' (भाष. श्री. ४. ५) इति ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।

प्रत्यर्थि देवस्यदेवस्य मद्वा श्रिया त्वग्निमितिथि जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्ररथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्ययज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।

प्रतिऽअग्निम् । देवस्यऽदेवस्य । मद्वा । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारम् एतन्नामानमृग्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वारं चित्ररथं
नानारूपरथमध्वरस्य रुशोभिराहमितस्य यज्ञस्य मध्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताका-
स्थानीयं वा रुशन्तं भेतवर्गं मद्वा स्वमहात्वेन देवस्यदेवस्य सर्वेषां देवानाम् अग्निम् इन्द्रं
प्रति भवन्तम् । 'यस्यैषामग्निमिन्द्रं प्रति' इति ब्राह्मणम् । तादृशं जनानां यजमानानाम्
अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् अग्निं तु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं स्तुमः ॥

स तु वस्त्राण्यध्व पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः ।

अरुपो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध्व । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।

अरुपः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

हे राजन् दीप्यमानाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि अथ अपि च पेशनानि तेषां तेजसां
कार्पण्यशौक्यादीनि रूपाणि । यद्वा अध्वानन्तरं पेशनानि । पेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवत्
हिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि । वसानः आच्छादयन् पृथिव्याः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये
इळायाः पदे उत्तरवेष्टाम् । 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इत्याम्नानाम् । तस्यां जातः समुत्पन्नः अरुपः आरोग्यमानो यः अग्निः एवंविधोऽसि स त्वं
पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्थां दिशि आहवनीयायतने स्थापितः सन् इह अस्मिन् यज्ञे
देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यज्ञं पूजय ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्र उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ ।

प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरा । ततन्थ ।

प्र । याहि । अष्ट । उशतः । यविष्ठ । अर्थ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वम् उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सदा सर्वदा आ ततन्थ आतेतिथि ।
स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु ॥ 'बभूया ततन्थ' इति थलि निपातितः ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो न
यथा पुत्रः मातरा मातापितरौ क्षीणौ धनैस्तनोति तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युवतम स त्वम्

१. त-भ२.४.६-देवस्य । २. त-भ१.४.६.७-अग्निरर्थ । ३. त१.२.३.५.७-भ१-शौक्यादीनि;
त४-शौकादीनि; भ२-शौकादीनि । ४. ग-त१.२.३.७-भ१.२.४-आहवनीयात्मना; त४-आह-
वनीयायतनो; त५-आहवनीयायतने । ५. ग-स तादृश; त१.२.४.५.७-तन्वं; सु-त्वं ।

वशतः कामयमानान् वञ्छ अभिलक्ष्य प्र याहि प्रकपेणागच्छ । अथ अनन्तरं हे सहस्र सहस्रो बलस्य पुत्र हे भग्नो ध्वम् वृह अस्मदीये यज्ञे देवान् इन्द्रादीन् आ वह प्रापय ॥ २९॥

‘विप्रीहि’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘विप्रीहि’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तः सूक्तविनियोगः । दर्शपूर्णमासयोराद्यां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अथ स्विष्टकृतः विप्रीहि देवो उग्रतो यविष्ठेत्यनुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

पिप्रि॒हि दे॒वाँ उ॒शतो य॒विष्ठ वि॒द्वाँ ऋतूँ॑ऋतुपते य॒जेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्रे त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पि॒प्री॒हि । दे॒वान् । उ॒श॒तः । य॒वि॒ष्ठ । वि॒द्वान् । ऋ॒तून् । ऋ॒तुऽप॒ते । य॒ज्ञ । इ॒ह ।

ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतॄणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतमाझे ऽउशतः स्तुतीः श्रोतुं^२ कामयमानान् ऽदेवान् ऽपिप्रीहि हविर्भिः
प्रीणय । हे ऽऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नाझे ऽऋतून् यागकालान् ऽविद्वान् जानानस्वम्
ऽइह अस्मिन्^३ यज्ञे तान् ऽयज पूजय । किंच हे ऽअग्ने ऽदैव्याः देवेषु भवाः ‘अभिर्होताश्चिनावध्वर्युं
त्वष्टाग्रीन्मित्र उपवक्ता’ (तै. आ. ३. ३) इत्यत्रोक्ताः ऽये ऽऋत्विजः सन्ति ऽतेभिः तैः सह
देवान् यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः चन्द्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः
पर्जन्य उद्गाता (आश्व. गृ. १. २३. ८-९) इति । तैः सह यज । यस्मात् ऽत्वं ऽहोतृणां मध्ये
ऽआयजिष्ठः आभिमुख्येन देवानां ऽयष्टतमः ऽअसि भवसि ॥

वेषि होत्रमुत् पत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा क्रतावा ।

स्वाहा वयं कृण्वामा हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निर्हन् ॥ २ ॥

वे॒षि । हो॒त्रम् । उ॒त । पो॒त्रम् । ज॒न॒ना॒म् । म॒न्धा॒ता । अ॒सि । द्र॒वि॒णः । ऽदाः । कृ॒त॒स्वा ।

स्वाहा । व॒यम् । कृ॒णवा॑म । ह॒वींषि॑ । दे॒वः । दे॒वान् । य॒जु॒तु । अ॒ग्निः । अ॒ह॒न् ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽजनानां यजमानार्यं ऽहोत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं ऽवेपि कामयसे । ऽउत अपि च ऽपोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुतिं कामयसे । किंच ऽमन्धाता मेधावी ऽकृतवा^४ सत्यवांस्तुवं^५ द्विचणोदाः ऽअसि घनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृतः । ऽवयं देवेभ्यः ऽहवींषि ऽस्वाहा ऽकृणवाम स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततः ऽदेवः दीप्यमानः ऽअर्हन् प्रशंस्यो^६ यजमान-योम्यो वा ऽअग्निः ऽदेवान् ऽयजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपथ्यादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'आ देवानाम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'केथा हि वेधो अघ्नन आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । प्रायणीयायामग्नेयस्यैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्ना देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

१. ग-त१.२.४.५-भ६-प्रकर्षेण गच्छ । २. ग-त३-भ१.४.५.६.७-श्रोतुं हवींषि चातुं । ३. ग-त३-भ२.४.७-अस्मदिये । ४. ग-कृतावा; त१.२.४.५.७-भ६-कृतवान् । ५. ग-नमस्यो; त-भ४.६-मु-प्रशस्यो ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम् ।

अग्निर्विद्वान्तस यजात्सेदु होता सो अध्वरान्तस ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रवोळ्हुम् ।

अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता ।

सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

‘देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं पन्थां पन्थानं तम् अपि वैदिकमार्गं वयम्
आ पगन्म आगतवन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः । तथा वयं यत् कर्म अनुष्ठातुं शक्नवाम
शक्नुमः समर्था भवामः पतत्^१ कर्म अनुक्रमेण प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोळुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था
भवेम^२ । अनन्तरं विद्वान् तं पन्थानं जानानः पसः पग्निः यजात् देवान् यजतु । सेदु स एव
खलु होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः पसः एवाग्निः अध्वरान् यज्ञान् किञ्च ऋतून्
कालान्^३ कल्पयाति कल्पयतु करोतु ॥

व्रतातिपत्तौ व्रतपत्तीष्टिः कर्तव्या । तत्र ‘यद्वो वयम्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘त्वमग्ने
व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विष्टमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रमिनाम् । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।

अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुभिः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

हे देवाः पविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः वयं वः शुष्माकं यत् यत्किञ्चित्
व्रतानि कर्माणि विदुषां भवतां जानतामेव प्रमिनाम प्रहंसितवन्तः । भवस्तु जानस्तु नित्य-
नैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः । विद्वान् एतत् सर्वं जानानः पग्निः स्विष्टकृत् यत्
एतत् विश्वं सर्वं कर्मजातम् आ पृणाति आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः । केनापूरयतु
तत्राह । येभिः ऋतुभिः यागयोग्यैः कालैः देवान् कल्पयाति कल्पयति कर्माङ्गभावाय^४
समर्थयति तैरापूरयतु ॥

यत्पाक्त्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।

अग्निष्टद्वोता ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाक्त्रा । मनसा । दीनदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।

अग्निः । तत् । होता । ऋतुद्वित् । विजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुशः । यजाति ॥ ५ ॥

पदीनदक्षाः सततयाजनेन दीनबला दीनोत्साहा वा मर्त्यासः मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः
पाक्त्रा पाकेन । बहुलग्रहणादस्मादपि तृतीयार्थे त्राप्त्यर्थः । पाकेन पक्त्व्येन^५ विशिष्टज्ञानरहिते-

१. त-भ६-यत् । २. ग-त५.६-मु-भवामः; त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-भवाम । ३. ग-त३-
भ५-यज्ञकालान् । ४. त१.२.४.५.७-भ६-कर्माङ्गभावेन । ५. त-भ६-पोषकेन ।

नाल्पेन वा षमनसा युक्ताः सन्तो यज्ञसंबन्धि षयत् कर्म षन षमन्वते न जानन्ति षतत् कर्म
 षविजानन् षहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा षक्रतुवित् कर्मवित् षयजिष्ठः देवानामतिशयेन
 यष्टा सः षअग्निः स्विष्टकृत् षऋतुशः ऋतावृतौ स्वे स्वे यागयोग्ये काले षदेवान् षयजाति यजतु
 हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वेषां ध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।

स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।
 सः । आ । यजस्व । नृवतीः । अनु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुमतीः । विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने षविश्वेषां सर्वेषाम् षअध्वराणां यज्ञानाम् षअनीकं मुखं^१ प्रधानं षचित्रं चायनीयं
 नानारूपं वा षकेतुं प्रज्ञापकं षत्वा त्वां षजनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा षजजान
 जनयामास । उत्पादितः षसः त्वं षनृवतीः दासादियुक्ताः षक्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षयन्त्यग्रेति
 क्षा^२ भूमिः^३ । षअनु षआ षयजस्व अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं
 वेदिलक्षणमनुगतानि वेद्यामासादितानि षस्पार्हाः स्पृहणीयानि षक्षुमतीः स्तुतिमन्त्रलक्षणशब्दवन्ति
 षविश्वजन्त्याः सर्वजनहितानि वृष्टयन्नहेतुत्वात् तानि षइषः अन्नानि हविलक्षणानि यजस्व^४ देवेभ्यः
 प्रयच्छ ॥

य त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।

पन्थामनु प्रविद्वान्पितृयाणं धुमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुजनिमा । जजान ।
 पन्थाम् । अनु । प्रविद्वान् । पितृयानम् । धुमत् । अग्ने । समुदधानः । वि । भाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने षयं षत्वा त्वां षद्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा^५ । तथा षयं
 त्वाम् षआपः मेघोदरगता विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । द्यावा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन् । किञ्च षसुजनिमा शोभनजननः षत्वष्टा प्रजापतिः
 षयं षत्वां षजजान जनयामास हे अग्ने षपितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं षपन्थां हविर्वहन-
 मार्गम् षअनु षप्रविद्वान् प्रजानस्त्वं षसमिधानः समिध्यमानः सन् षधुमत् दीप्तियुक्तं यथा भवति
 तथा षवि षभाहि विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥ ३० ॥

‘इनो राजन्’ इति सप्तमं तृतीयं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘इनः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि ।

चिकिद्रि भाति भासा बृहतासिक्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । समुदधः । रौद्रः । दक्षाय । सुषुमान् । अदर्शि ।
 चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्नीम् । एति । रुशतीम् । अपजजन् ॥ १ ॥

१. त१.२.४.५-अ४.६-मुखं; त६-अ७-मुख्य । २. त१.२.४.५-अ१.४.६-ता भूमीः; त३.
 ७-ता भूमिः । ३. त१.२.७-आयजस्व । ४. त-अ-सु- च ।

हे १ राजन् दीप्यमानाग्ने त्वम् १ हुनः ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः । २ अरतिः हवि-
रादाय देवान् प्रति गन्ता १ ३ समिद्धः संदीप्तः ४ रौद्रः शत्रूणां भयंकरः ५ सुषुमान् । ओषध्यात्मना
स्थितांऽशुः २ सुषु सूयत इति सुषुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः ६ वक्षाय यज-
मानानां घनादिवृद्धयर्थम् ३ ७ अदक्षि सर्वैर्दृश्यते । किंच ८ चिकित् सर्वं जानानोऽग्निः ९ वि १० भास्ति
विशेषेण दीप्यते । तथा ११ बृहता महता १२ भासा तेजसा ज्वाला लक्षणेन १३ असिक्नीं रात्रिम् १४ पति ।
सायंहोमसिद्धयर्थमेव १५ गच्छति । किं कुर्वन् । १६ रुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् १७ अपाजन् अपगमयन् १
रात्रिं गच्छति । सामर्थ्याद्वात्रि परित्यजन्नुपसं प्रातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्षसा भूज्जनयन्योषां बृहतः पितुर्जाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्षसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहतः । पितुः । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुभिः । अरतिः । वि । भाति ॥ २ ॥

सोऽग्निः १ यत् यदा २ कृष्णां कृष्णवर्णाम् ३ एनीं गच्छन्तीं रात्रिं ४ वर्षसा आत्मीयेन ज्वाला-
लक्षणेन रूपेण ५ अभि ६ भूत् अभिभवति । किं कुर्वन् । ७ बृहतः महतः ८ पितुः सर्वस्य जगतः
पालयितुः पितृभूताद्वादिष्यात् ९ जां जायमानां १० योषाम् उपसं ११ जनयन् अभिव्यञ्जयन् १२ । तदानीम्
१३ अरतिः गमनशीलोऽग्निः १४ दिवः शुलोकस्य १५ वसुभिः वासयितुमिराच्छादकैः संशुक्षणसमर्थैरात्मीयै-
स्तेजोभिः १६ सूर्यस्य १७ भानुं दीप्तिम् १८ ऊर्ध्वम् उपरिष्ठात् १९ स्तभायन् स्तम्भयन् २० वि २१ भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्नुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अगात् । स्वसारम् । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकेतैः । द्युभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभिः । वर्णैः । अभि । रामम् । अस्थात् ॥ ३ ॥

१ भद्रः भजनीयः कल्याणः २ भद्रया भजनीयया दीप्योषसा वा ३ सचमानः सेव्यमानः
संगच्छमानो वाग्निः ४ आगात् आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति । ततः ५ पश्चात् ६ जारः
जरयिता शत्रूणां सः ७ अग्निः ८ स्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वा आगतामुषसम् ९ १० अभ्येति अभि-
गच्छति । तथा ११ सुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैः १२ द्युभिः दीप्तैस्तेजोभिः सह १३ वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः
१४ अग्निः १५ रुशद्भिः श्वेतैः १६ वर्णैः १७ वारकैरात्मीयैस्तेजोभिः १८ वरामं कृष्णं शार्वरं तमः १९ अभि २० अस्थात्
सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

१. त४.५-हंता; त६.७-गतः । २. त-म१.२.६.७-स्थितेरंशुः । ३. ग-त३-म२.५.६-“वृद्धयर्थं
कर्मवृद्धयर्थं वा; त-सु-“वृद्धयर्थं वा । ४. त-म१.२.४.६-सु-“सिद्धयर्थमेति; त३-“सिद्धयर्थं येन । ५. ग-त३-
भ-अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा रुशतीं दीप्तामुषसं अपाजन् अपक्षिपन् परित्यजन् (ग-“परित्यजन्”
नास्ति); त-अपागमयन् । ६. ग-त-म-सु-अभिव्यञ्जयन् रात्रिमभ्यभूत् । ७. त४-अगत्य उपसं; त५-
अगत्यमुषसं; त७-आ अगात् आगतामुषसं; अ६-आगात् त्वमुषसं । ८. त-म६-सु-श्वेतवर्णैः ।

अस्य यामासो बृहतो न वृषूनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।

ईड्यस्य वृष्णा बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वृषून् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।

ईड्यस्य । वृष्णाः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वृहतः महतः । अस्य । अग्नेः संबन्धिनः । इन्धानाः दीप्यमानाः । यामासः । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । वृषून् स्तुतिकारिणो जनान् । न बाधन्ते । किंच । सख्युः स्तुत्यस्तोतृत्व-
यष्ट्यष्ट्यत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य । शिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्य । ईड्यस्य स्तोत-
व्यस्य । वृष्णाः कामानां वर्षितुः । वृहतः महतः । स्वासः शोभनास्यस्य । अस्याग्नेः स्वभूताः । अक्तवः
तमांस्यञ्जन्तोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा । यामासः । 'याम क्रोधे' । तीक्ष्णा अप्रसङ्गा
रश्मयः । यामन् । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यङ्गभावायेति यामा यज्ञः ।
तस्मिन् । चिकित्रे सर्वतो जज्ञिरे । प्रथिता अभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।

ज्येष्ठैर्भिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमज्जिर्वर्षिष्ठैर्भिरानुभिर्नक्षति घाम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।

ज्येष्ठैर्भिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठैर्भिः । भानुऽभिः । नक्षति । घाम् ॥ ५ ॥

रोचमानस्य दीप्यमानस्य । बृहतः महतः । सुदिवः शोभनदीप्तिर्वा^१ । यस्य अग्नेः स्वभूताः
यामासः । 'भा दीप्तौ' । दीप्ता रश्मयः । स्वना । न । स्वनन्तो मरुत इव । पवन्ते सर्वतः शब्दं
कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच । यः अग्निः । ज्येष्ठैर्भिः अत्यन्तं प्रशस्तैः । तेजिष्ठैः तेजस्वित्तमैः । क्रीळुमज्जिः
क्रीडनवज्जिः । वर्षिष्ठैर्भिः वृद्धतमैः । भानुभिः^२ आत्मयैस्तेजोभिः । यथां शुलोकं । नक्षति व्याप्नोतीति ।
स त्वं देवानावहेत्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्धिः ।

प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विम्बा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानऽपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।

प्रत्नेभिः । यः । रुशत्ऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभत्ऽभिः । अरतिः । भाति । विम्बा ॥ ६ ॥

ददृशानपवेः दर्शनीयज्वालाग्नेः । यद्वा । पविर्वज्र आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य ।
जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः । अस्य अग्नेः स्वभूताः । शुष्मासः शोषकाः
नियुद्धिः । 'नियुतो वायोः' इति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तैः वायुभिः^३ संयुक्ता रश्मयः । स्वनयन्
शब्दायन्तं । किंच । देवतमः देवानां मुख्यः । अरतिः गन्ता । विम्बा विभवनशीलो महान् । यः^४ अग्निः^४
प्रत्नेभिः पुराणैः । रुशद्भिः श्वेतवर्णैः । रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिः । वि । भाति विविधं दीप्यते ॥

— १. ग-शोभनदीप्तिः । २. त-भ-सु-भानुमज्जिः । ३. ग-भ-२-वा नियुद्धिः; त-भ-१-वायुद्धिः ।
त-भ-६-वा युद्धिः । ४. त-१. २. ५-अग्निभिः; त-४-सोभिः ।

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वै रभस्वद्भिरभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । सत्सि । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।
अग्निः । सुतुकः । सुतुकैभिः । अश्वैः । रभस्वत्सुभिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ^१सः तादृशस्त्वं ^२नः अस्मदीये यज्ञे ^३महि महान्^४ देवान् ^५आ वक्षि आवह
प्रापय । किंच ^६युवत्योः परस्परं मिश्रितयोः तरुणयोर्वा^७ ^८दिवस्पृथिव्योः द्वावापृथिव्योर्मध्ये ^९अरतिः
अग्निः सूर्यारमना गन्ता त्वम् ^{१०}आ^{११} ^{१२}सत्सि अस्माकं यज्ञमासीद । तथा ^{१३}सुतुकः । तुकिर्गत्यर्थः ।
सुगमः स्तोतृभिः यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यः ^{१४}रभस्वान् वेगवान् ^{१५}अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तस्त्वं
^{१६}सुतुकैभिः सुगमैः ^{१७}रभस्वद्भिः वेगवद्भिः ^{१८}अश्वैः रोहिदाख्यैः सह ^{१९}इह अस्मदीये यज्ञे ^{२०}आ ^{२१}गम्याः
आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

‘प्र ते’ इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र त इयमि मन्म भुवो यथा वन्धो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्ष्वे पूर्वै प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । भुवः । यथा । वन्धः । नः । हवेषु ।

धन्वन्इव । प्रपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्ष्वे । पूर्वै । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ^१ते तुभ्यं हविः ^२प्र वयक्षि प्रयच्छामि । यजिर्दोनार्थः । तथा ^३मन्म मननीयां स्तुतिं ^४ते
त्वर्थं ^५प्र इयमि प्रेरयामि प्रोत्सायामि । ^६वन्धः सर्वैर्वन्दनीयस्त्वं ^७नः अस्मदीयेषु ^८हवेषु देवा-
ङ्क्षानेषु यथा^९ त्वं संनिहितः ^{१०}भुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च । हे ^{११}प्रत्न पुराण ^{१२}राजन्
सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे ^{१३}अग्ने सः ^{१४}त्वम् ^{१५}इयक्ष्वे यष्टुमिच्छते ^{१६}पूर्वै । पुरुरिति मनुष्यनाम^{१७} ।
मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान् पूरयित्रे जनाय ^{१८}धन्वन्निव ^{१९}प्रपा ^{२०}असि । यथा धन्वन् धन्वनि
भरौ निरुदकप्रवेक्षो प्रपा । प्रपिबन्त्यग्नेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं
धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गाव उष्णमिव ब्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्मह्यश्चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनासः । अभि । समुच्चरन्ति । गावः । उष्णमुइव । ब्रजम् । यविष्ठ ।

दूतः । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्तः । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम अग्ने ^२यं^३ ^४त्वा त्वां ^५जनासः जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थम् ^६अभि
^७संचरन्ति अभितः^८ परिचरन्ति^९ सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}गावः ^{११}उष्णमिव यथा गावः शीतार्तां
^{१२}उष्णं शीतजनिषुः स्नापनोदनार्थमुष्णं ^{१३}ब्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत्^{१४} । स त्वं ^{१५}देवानाम् इन्द्रादीनां

१. ग३.६-भ-महतो । २. त-तक्षण्योर्वा । ३. त४-आ च । ४. त-भ६-तथा । ५. त-मनुष्यनाम
नास्ति । ६. त-‘यं’ नास्ति । ७. त-‘अभितः परिचरन्ति’ नास्ति । ८. त-भ६-मु-‘तद्वत्’ नास्ति ।

१मर्त्यानां मनुष्याणां च १दूतः १असि हविष्प्रापणद्वारा । ततः १महान् त्वम् १अन्तः द्यावापृथिव्यो-
र्मध्ये हवींष्यादाय १रोचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन १चरसि गच्छसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनोः । अधि । प्रवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुः । ईव । अवसृष्टः ॥ ३ ॥

हे अग्ने १जेन्यं जयशीलं १त्वा त्वां १शिशुं १न पुत्रमिव १वर्धयन्ती^१ पोषयन्ती १माता
पृथिवी १सचनस्यमाना संपर्कमिच्छन्ती सती १बिभर्ति धारयति । स त्वं १हर्यन् कामयमानः^२
सन्नस्मिँह्लोके १धनोरधि । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अन्तरिक्षात् १प्रवता प्रवणेन मार्गेण १यासि यज्ञं
प्रत्यागच्छसि । किंच त्वम् १अवसृष्टः यष्टृभिर्हविरादाय १जिगीषसे देवान् प्रति गन्तुमिच्छसि ।
कथमिव । १पशुरिव । यथा विसुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

शये वृत्रिश्चरति जिह्वयादन्नैरिह्यते युवति विशपतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महिऽत्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से ।

शये । वृत्रिः । चरति । जिह्वया । अदन् । रेऽरिह्यते । युवतिम् । विशपतिः । सन् ॥ ४ ॥

हे १अमूर अमूढ अत एव १चिकित्वः चेतनवन् हे अग्ने १मूराः मूढाः १वयं तव माहात्म्यं
१न जानीमः । किंतु हे १अग्ने १त्वमङ्ग । अङ्गेति निपात एवार्थः । त्वमेव तव १महित्वं माहात्म्यं
१वित्से जानासि । त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति । किंच १वृत्रिः जीर्णः ओषधीसङ्गः १शये शेते
तिष्ठति । यद्वा । वृत्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याद्भ्रान्तर्णीतमत्वर्थः द्रष्टव्यम् । आहवनीयाख्येन रूपेण
रूपवान् शये चरति । अथ १जिह्वया^३ ज्वालाख्यया १अदन् हवींषि भक्षयन् १चरति । वाक्यभेदा-
दनिघातः । किंच १विशपतिः विशां स्वामी १सन् अग्निः १युवतिम् आत्मनो मिश्रयित्रीमाहुतिं दीर्घ-
प्रसृतया^४ ज्वालाया जिह्वया १रेऽरिह्यते अत्यर्थं लेढि आस्वादयति ॥ 'लिह आस्वादने' । यद्धि रूपम् ।
यद्वा । सोऽभिर्युवतिं तरुणीं जीर्णौषधिकां^५ पृथिवीमास्वादयति ॥

कूचिजायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।

अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्तीः ॥ ५ ॥

कूचिच् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमकेतुः ।

अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सचेतसः । यम् । प्रणयन्त । मर्तीः ॥ ५ ॥

१नव्यः नवतरः स्तुत्यो वाग्निः १कूचिच् कचिच् प्रदेष्टो १जायते । कुत्र । १सनयासु पुराणीषु
जीर्णांस्वोषधीष्वरण्योः । तथा १पलितः पालयिता श्वेतवर्णः १धूमकेतुः धूमप्रज्ञानोऽग्निः १वने सर्व-

१. त-भ६-‘वर्धयन्ती’ नास्ति । २. त-भ६-‘कामानान्’ । ३. त१.४.५-भ६-जिह्वा; त२.४.७-सु-
जिह्वया जिह्वा । ४. त-‘प्रसृतया’ । ५. त१.२.६.७-भ६-जीर्णस्वधिकां; त४.५-जीर्णस्वधिकां

स्मिन्नरण्ये ऽतस्थौ तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विद्युदात्मना तिष्ठति च । ऽअस्नाता स्नान-
मकुर्वन्ननपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः ऽआपः । सुख्यत्ययः । अप उदकानि शान्त्यर्थं ऽप्र
वेति प्रगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृषभो ऽन । यथा वृषभस्तृष्णोपशमनार्थमरण्यमध्यस्थान्युदकानि
प्रगच्छति तद्वत् । ऽमर्ताः मनुष्या ऋत्विजः ऽसचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञानाः सन्तः ऽयम्
अग्निं ऽप्रणयन्त हविर्भिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनगू रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनगू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीताम् ।

इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्वा । रथम् । न । शुचयत्ऽभिः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽवनगू वनगामिनौ ऽतनूत्यजा^१ चौर्ये मर्तुं कृतनिश्चयौ दृष्टौ ऽतस्करा तस्करौ यथा
पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्ध्वाकृष्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्^२ । तथा यास्कः—‘तनूत्यक्
तनूत्यक्ता वनगू वनगामिनावशिमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते’ (निरु. ३. १४) इत्यादि^३ ।
अधीताम् ॥ दधातेर्लुङि सिचौ लुकि ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस आर्धधातुकत्वेन छिस्वात् ‘घुमास्थाः’
इतीकारः । ततो हे ऽअग्ने ऽते त्वदर्थं ऽनव्यसी नवतरा ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एत-
ज्ज्ञात्वा ऽशुचयद्भिः सर्वं प्रकाशयद्भिरात्मीयैः ऽअङ्गैः तेजोभिः आत्मानं मदीयं यज्ञं प्रति ऽयुक्ष्वा
योजय । कथमिव । ऽरथं ऽन । यथा^४ रथमश्वैः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उत्सांसभरणीयेष्टावमेष्टाण्वतो याज्या ‘ब्रह्म च ते’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च पुरुष्यमे पुरुधा त्वाया’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चैयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ऽते त्वदर्थं ऽब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नं^५ ऽवर्धनी वर्धनं
ऽभूत् भवतु । तथा ऽनमः नमस्कारश्च । किंच ऽइयम् इदानींक्रियमाणेषा स्तुतिः ऽसदमित् सदैव
ऽवर्धनी वर्धयित्री ऽभूत् भवतु । तस्मादे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽतनयानि पुत्रान् ऽतोका पौत्रांश्च ऽरक्ष
पालय । ऽउत अपि च ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽतन्वः अङ्गानि ऽरक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

‘एकः समुद्रः’ इति सप्तर्षं पञ्चमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनिर्द्योगश्च । ‘एकः’
इत्यनुक्रान्तम् ॥

१. त१.२.६-तनूत्यजेव; भ६-तनूत्यजे । २. ग-तद्वत् अंगुलिभिर्दशभिः मम बाहू त्वाम-
बन्धनीता । ३. त१.२.६.७-मु-इत्यादि रशनाभिर्दशभिर्गुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीता अभ्यधापि ।
४. त१.२.६.७-यथा रथिकः रथं अश्वैर्योजयति तद्वत् यज्ञं प्रति लक्ष योजय । कथमिव रथं न यथा ।
५. त१.२.७-भ६-हवीरूपमद्भुतमन्नं ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणाम्स्मद्भूदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिषक्त्यूर्ध्वनिष्प्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।

सिंसक्ति । ऊर्ध्वः । निष्प्योः । उपऽस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

वसुद्रः यस्माद्धनान्युदकानि वा समुद्भवन्तीति तादृशः वरयीणां धनानां धरुणः धारयिता वृष्टः असहायः वभूरिजन्मा बहुविधजननो नानाधन्नेष्वाहवनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निः वअस्मत् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । अस्माकं हृदः हृदयान्यभिलषितानि वि चष्टे विषयति^१ जानाति । उक्तं च—'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति^२' इति । किंच निष्प्योः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितयोज्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोः उपस्थे उपस्थाने समीपे वर्तमानम् ऊर्ध्वः रात्रिं सिषक्ति सेवते उपजीवति । यद्वा । निष्प्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य समीपे वर्तमानमूधो मेवं सेवते । अथ प्रत्यक्षः । हे अग्ने उत्सस्य उदकधारकस्य^३ लोकस्य मध्ये पदम् अपां स्थानं निहितम् । तत् माध्यमिकां वाचं वेः गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विद्युदाख्यं तत् स्वात्मतया^४ गच्छ ॥ वेः । वी गत्यादिषु । लङि सिपि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

समानं नीलं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।

ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीलम् । वृषणः । वसानाः । सम् । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।

ऋतस्य । पदम् । कवयः । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वृषणः आहुतीनां सेक्ताः वसमानम् एकं नीलं स्थानमग्निं वसानाः मन्त्रत आच्छादयन्तः महिषाः महान्तो यजमानाः अर्वतीभिः वडवाभिः वसं जग्मिरे समगच्छन्तः । अश्ववन्तोऽभूवन् । यद्वा । अग्निमेवात्मीययज्ञं प्रत्यागन्तुं रोहिदाख्याभिवडवाभिः संयोजितवन्तः । तथा कवयः मेधा-विनः ऋतस्य उदकस्य पदम् आवासस्थानमग्निं नि पान्ति नितरां रक्षन्ति । हविर्भिः स्तुति-भिश्च आराधयन्तीत्यर्थः^५ । ततः गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि दिव्यानि नामानि उदकानि दधिरे धारयन्ति । यद्वा । गुहा गूढे संवृते हृदये पराणि प्रधानान्यग्निजातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे कुर्वन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।

विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य क्वेश्चित्तन्तुं मनसा विर्यन्तः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति ।

मित्वा । शिशुम् । जज्ञतुः । वर्धयन्ती इति ।

विश्वस्य । नाभिम् । चरतः । ध्रुवस्य । क्वेः । चित् । तन्तुम् । मनसा । विर्यन्तः ॥ ३ ॥

१. त-विनश्यति । २. त-भ-जानाति । ३. त-भ-उदकधारस्य; भ-४.७-उदकाधा-
रस्य लोकधारस्य; भ-६-उदकाधारकस्य । ४. ग-स्वात्मनोप; त-१.२.५.७-स्वान्यतया; त-४-स्वात्म-
ततया; भ-२-स्वात्म्यतया । ५. त-भ-१.४.६-रोधयतीत्यर्थः ।

वृत्तायिनी कृतवत्यौ सत्यवत्यौ अत एव वृत्तायिनी प्रज्ञावत्यौ कर्मयुक्ते वा^१ द्यावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते^२ अरणी वा इममग्निं वसं वृद्धाते सम्यक् धारयतः । अग्निसूर्यात्मना केवलाग्न्यात्मना वा संवृद्धाते । वसित्वा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य वशिष्ठं शंसनीयं बालमग्निं वज्रतुः जनयतः । वर्धयन्ती वर्धयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततः विश्वस्य सर्वस्य वचरतः जङ्गमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतः वनाग्निं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा वक्त्रेः मेधाविनोऽग्नेः वतन्तु तमितारं वैश्वानराख्यमंशमेव वमनसा वियन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति^३ ॥

कृतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

कृतस्य । हि । वर्तनयः । सुजातम् । इषः । वाजाय । प्रदिवः । सचन्ते ।

अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । घृतैः । अन्नैः । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

वृत्तस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तकाः^४ वृषः अभिलषितानीच्छन्तः प्रदिवः पुरातना ऋत्विग्यजमानाः सुजातम् आधानकाले सुहृत्पञ्चमग्निं वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचन्ते वहि सेवन्ते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्वौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अवोवासम् ओषधिनक्षत्राद्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरुपर्थं । त्रयाणां लोकानामुपर्यग्निविद्युदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं मधूनाम् उदकानां जन्यत्वेन संबन्धिभिः घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते वर्धयां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसूरुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।

अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वत्रिमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसूः । अरुषीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । उज्जभार । दृशे । कम् ।

अन्तः । येमे । अन्तरिक्षे । पुराजाः । इच्छन् । वत्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

वावशानः कामयमानो वाश्यमानः^५ स्तोतृभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वं जानानः सोऽग्निः अरुषीः आरोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसूः स्वयंसारिणीः 'काली कराली च' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः मध्वः मदकरात् यज्ञात् उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । वक्त्रं सुखेन वदते सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किंच पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे स्थितः^६ ता जिह्वाः येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानान् कामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम् । पार्थिवस्य लोकस्य वक्त्रं रूपं पृथिव्यणम् अविदत् प्रायच्छत् । यद्वा । 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निततः सूर्यो जायते प्रातरहन्' (ऋ. सं. १०.८८.६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्माग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसू रग्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्धृतवान् । ततोऽन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रायच्छदिति ॥

१. त-भ६- 'वा' नास्ति । २. त-भूती । ३. त-भ१.२.४.६-सु-इति वा । ४. त-भ२. ४.६-प्रवर्तनकाः । ५. ग-वाश्यमानः; त-भ२.६-सु-वाश्यमानः वेष्टयमानः; भ५-वाश्यमानः । ६. त-भ२. ६-सु-तस्मिन्; भ१.४-वस्मिन्; भ७-च स्थितः ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चस्तासामेकामिदम्यहुरो गात् ।

आयोर्है स्कम्भ उपमस्य नीले पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततश्चुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।

आयोः । ह । स्कम्भः । उपमस्य । नीले । पथाम् । विसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

वकवयः मेधाविन ऋषयः वसप्त वमर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । ' स्तेयं गुरुतत्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यम् ' (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः वततश्चुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्टु लङ्घनीयाश्चकुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । वतासां मर्यादानाम् वएकामित् एकामेव वअंहुरः पापवान् पुरुषः वअभि वगात् अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच वआयोः तस्य मनुष्यस्य वस्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽग्निः वउपमस्य समीपभूतस्यायोः वनीले स्थाने वपथाम् आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां वविसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु वधरुणेषु उदकेषु वतस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असञ्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मनदितेरुपस्थे ।

अग्निर्है नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत् । च । सत् । च । परमे । विसओमन् । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपमस्ये ।

अग्निः । ह । नः । प्रथममजाः । ऋतस्य । पूर्वं । आयुनि । वृषभः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

वअसत् अव्याकृतं वसञ्च व्याकृतम् । ' असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत् ' (छा. उ. ३. १९. १) इति श्रुतेः । सदसदात्मकं जगत् सर्वं वपरमे उत्तमे ज्ञानसहिते व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । वअदितेः पृथिव्याः वउपस्थे उपस्थाने समीपे वदक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा दक्षस्य । ' स त्रेधात्मानं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् ' (श. ब्रा. १०. ६. ५. ३) इति श्रुतेः तृतीयस्य ब्रुलोकस्याधिष्ठातृत्वादादित्यस्य । वजन्मन् जन्मनि । तत् एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात् पूर्वंम् वअग्निर्है अग्निरेव वऋतस्य कर्मफलस्य भोक्तृणां वनः अस्माकं वप्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । ' तेजो रसो निरवर्तताग्निः ' (श. ब्रा. १०. ६. ५. २; बृ. उ. १. १. २. २) इति श्रवणात् । पश्चात् तत्प्रकरणे ' ततो मनुष्या अजायन्त ' इति प्रथमत एव मनुष्य-सृष्टेरभिहितत्वात् अनन्तरं वपूर्वं उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन् वआयुनि कालेऽयमग्निरेव ववृषभश्च आसीत् । वधेनुः च अभवत् । स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं शन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सप्तमस्याष्टकस्येत्थं व्याकार्षीत् पञ्चमं सुधीः ।

सायणाहस्ततः पष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अयं स यस्य' इति सप्तमं षष्ठं सूक्तमात्म्यस्य त्रितस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'अयम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य शर्मन्नवोभिरग्रेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति परिर्वीतो विभावा ॥ १ ॥

अयम् । सः । यस्य । शर्मन् । अग्रेऽभिः । अग्रेः । एधते । जरिता । अभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणाम् । परिऽएति । परिऽवीतः । विभाऽवा ॥ १ ॥

१ जरिता स्तोता २ अभिष्टौ यागे कृते ३ यस्य ४ अग्रेः ५ अवोभिः पालनैः ६ शर्मन् शर्मणि स्वगृहे ७ एधते वर्धते ८ सः ९ अयम् अग्निर्योगार्थमस्माभिराहुत इति शेषः । १० विभावा दीप्तिमान् ११ यः अग्निः १२ ऋषूणां सूर्यरश्मीनां १३ ज्येष्ठेभिः प्रशस्तैः १४ भानुभिः तेजोभिः १५ परिर्वीतः परिवृतः १६ पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।

आ यो विवायं सख्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सतिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽवा । विऽभाति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अजस्रः ।

आ । यः । विवायं । सख्या । सखिऽभ्यः । अपरिऽहृतः । अत्यः । न । सतिः ॥ २ ॥

१ ऋतवा सत्यवानुदकवान् २ यज्वान् वा ३ अजस्रः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थः । ४ विभावा दीप्तिमान् ५ यः अग्निर्देवेभिः देवैर्द्योतमानैः ६ भानुभिः तेजोभिः ७ विभाति विविधं दीप्यते किञ्च ८ यः अग्निः ९ सख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । १० सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थाय ११ अपरिहृतः अपरिहिंसितः । अपरिश्रान्त इत्यर्थः । १२ आ १३ विवाय आभिमुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १४ सतिः । सदासर्पणं इत्यर्थः । १५ अत्यो न यथा सततगमनसमर्थोऽधोऽपरिश्रान्तो गच्छति तद्वत् । सोऽयमग्निरस्माभिर्योगार्थमाहुत इति पूर्ववद्योज्यम् ॥

इंशे यो विश्वस्या देववीतेरींशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मना हवींष्यन्नावरिष्टरथः स्क्रभार्ति शूषैः ॥ ३ ॥

१. ग-तश्म-कृते सति । २. त-पालकैः । ३. त१.२.५.६-म६-सत्यवाकवान्; त४-सत्यवाक्यवान्; त७-सत्यवाक्वान्; मु-सत्यवान् । ४. ग-सदासर्पणशील; त२.४.६.७-सदामर्षण; त५-सदासर्पण; भ१.४-सदापर्वण ।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउद्यौ ।
आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कन्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

यः अग्निः । विश्वस्याः । देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य । ईशे ईष्टे । अपि च विश्वायुः सर्वत्रा-
प्रतिहतगमनः । उषसो । व्युद्यौ विवासन उद्यकाले^१ होमार्थं यजमानानाम् । ईशे ईष्टे । शूषैः
शत्रुबलैः । अरिष्टरथः अहिंसितयज्ञरथः सर्व एव यजमानः । यस्मिन् । अग्नौ । मना मननीयानि
हवींषि । आ । स्कन्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अकैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्व यजिष्ठः समिष्ठो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अकैः । देवान् । अच्छ । रघुपत्वा । जिगाति ।
मन्द्रः । होता । सः । जुह्व । यजिष्ठः । समिष्ठः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

वृधः वर्धितोऽग्निः^२ । शूषेभिः हविलक्षणैर्बलैः^३ । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अकैः स्तोत्रैश्च
जुषाणः सेव्यमानः सन् । देवान् इन्द्रादीन् । अच्छ आप्तुं । रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी
जिगाति गच्छति^४ । गत्वा च । मन्द्रः स्तुत्यः । होता देवानामाह्वाता^५ होमनिष्पादको वा । यजिष्ठः
यष्टृतमः । समिष्ठः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः । सः । अग्निः । देवान् प्रति हविः । आ । जिघर्ति
आहारयति । देवेभ्यो हविर्देदातीत्यर्थः^६ ॥

तमुत्सामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गुणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उत्साम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीऽभिः । नमऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गुणन्ति । जातवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् । उत्तां भोगानामुत्साविणं दातारं । रेजमानं ज्वालात्मना कम्पमानं । तम्
अग्निम् । इन्द्रं । न इन्द्रमिव । गीर्भिः स्तुतिभिः । नमोभिः हविर्भिश्च । आ । कृणुध्वम् । अस्मदभि-
मुखं कुरु^६ । विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः । सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितृणां देवानां । जुह्वम्
आह्वातारं । जातवेदसं जातधनं जातप्रशं वा । यम् अग्निम् । आ । गुणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमा
कृणुध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तिवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्ने आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिवन्तः । एवैः ।
अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽतमा । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

१. त-उषःकाले । २. त-भ२.६-पंडितोभिः; भ१-पंडितोभिः । ३. त-भ६-हविर्युक्तैर्बलैः ।
४. त-मु-‘गच्छति’ नास्ति । ५. ग-यष्टृतमः होमसाधनज्वालाया संगतः अग्निः देवानिन्द्रादीनाजुहोति ।
६. त-भ६-कुरुष्व ।

हे अग्ने ^१यस्मिन् त्वयि विश्वानि^१ ^२यसूनि धनानि ^३यसं ^४यजग्मुः स्वस्वेन संगताभि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^५यद्वैः^२ गमनैः ^६यस्यीवन्तः सर्पणघन्तः शीघ्रगमनसमर्थाः^३ ^७यअश्वाः ^८यवाज्जे ^९यन यथा संग्रामे संगतास्तद्वत् । हे ^{१०}यअग्ने स त्वम् ^{११}यद्वेवाततमाः ^{१२}यद्वेणाभिगताः ^{१३}यऊतीः रक्षाः ^{१४}यअस्मे अस्मासु ^{१५}यर्वाचीनाः अभिमुखीः ^{१६}यआ ^{१७}यकृणुष्व आदरेण कुरु ॥

अघ्रा ह्यग्ने म॒ह्ना निष॒द्या सु॒द्यो ज॒ज्ञानो ह॒व्यो ब॒भूथ ।

तं ते दे॒वासो अनु के॒तमा॒यन्न॒धर्वन्त॒ प्रथ॒मास॒ ऊमाः ॥ ७ ॥

अ॒ध । हि । अ॒ग्ने । म॒ह्ना । नि॒ऽस॒द्य । सु॒द्यः । ज॒ज्ञानः । ह॒व्यः । ब॒भूथ । ।

तम् । ते । दे॒वासः । अनु । के॒तम् । आ॒यन् । अ॒ध । अ॒र्वन्त॒ । प्र॒थमा॒सः । ऊ॒माः ॥ ७ ॥

^१अध^४ अनन्तरं ^२हि यस्माद्धे ^३अग्ने त्वं ^४मह्ना महत्त्वेन ^५यज्ञानः जायमानो ज्वलन् ^६निषद्य उपविश्य ^७सद्यः तस्मिन् प्रजननकाल एव ^८हव्यः हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपार्हः ^९बभूथ भवसि तस्मात् कारणात् ^{१०}देवासः हविषां दातारः ऋत्विज्यजमानाः ^{११}ते तव स्वभूतं ^{१२}तं तादृशं ^{१३}केतं प्रज्ञान-लक्षणम् ^{१४}अनु ^{१५}आयन् अनुगच्छन्ति । वीप्ते त्वयि हवींषि जुहुतीत्यर्थः । ^{१६}अध^४ अनन्तरमृत्विगादयः ^{१७}प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यारणुरूपकृष्टाः ^{१८}ऊमाः त्वया रक्षिताः सन्तः ^{१९}अवर्धन्त वर्धन्ते ॥ ॥१॥

‘स्वस्ति नः’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘स्वस्ति’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सूक्तविनियोगः । स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्य ‘स्वस्ति नः’ इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः’ (आश्व. श्री. २. १०.) इति ॥

स्व॒स्ति नो दि॒वो अ॒ग्ने पृथि॒व्या विश्वा॒युर्धेहि॒ यज॒थाय॒ देव ।

स॒चेम॒हि तव॑ द॒स्य प्र॒केतैरु॒रुष्या ण॑ उ॒रुभिर्दे॒व शंसैः ॥ १ ॥

स्व॒स्ति । नः । दि॒वः । अ॒ग्ने । पृथि॒व्याः । विश्वा॒ऽआ॒युः । धे॒हि । यज॒थाय॒ । दे॒व ।

स॒चेम॒हि । तव॑ । द॒स्य । प्र॒ऽके॒तैः । उ॒रुष्य॒ । नः । उ॒रुऽभिः । दे॒व । शंसैः ॥ १ ॥

हे ^१देव दानादिगुणविशिष्ट ^२अग्ने त्वं ^३दिवः ^४पृथिव्याः चावापृथिव्योः सकाशात् ^५नः अस्मभ्यं ^६विश्वायुः सर्वांश्च ^७स्वस्ति पुत्रादि^६ ^८यजथाय देवयागार्थं ^९धेहि प्रयच्छ । सर्वोपद्रव-रहिताः सर्वाश्चपुत्रयुक्ताश्च^{१०} सन्तो वयं यथा यज्वानो भवेम तथास्मान् कुर्विति वाक्यशेषः । अपि च वयं ^{११}सचेमहि । हे ^{१२}दस्य दर्शनीय ^{१३}देव अग्ने ^{१४}उरुभिः बहुभिः ^{१५}शंसैः शंसनीयैः ^{१६}तव संबन्धिभिः ^{१७}प्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैः ^{१८}नः अस्मान् ^{१९}उरुष्य रक्ष ॥

इ॒मा अ॒ग्ने म॒तय॒स्तुभ्यं॑ जा॒ता गो॒भिर॒धैर॒भि गृ॑णन्ति राधः ।

य॒दा ते म॒र्तो अनु॑ भो॒ग॒मान॒द्वसो॑ द॒धानो म॒तिभिः॑ सुजात ॥ २ ॥

१. ग-त३.७-भ५.६-सु-विश्वा विश्वानि; त१-विश्वा । २. त-एतैः । ३. त-भ६-सु-शीघ्रगमन-शीलाः समर्थाः । ४. त१-अथ; भ१.४.७-अधाय; भ६-अधा । ५. त१.२.५.७-भ६-अथ; त३-भ१.२.४.७-अधाय । ६. ग-पुत्राद्यविनाशाय; त-पुत्रा; त३-भ५.६-पुत्राद्यविनाश । ७. त-भ२.६-सर्वाश्चयुक्ताश्च; त३-भ१.४.७-सर्वाश्चपुत्राश्च । ८. भ५-सचेमहि त्वां सेवेमहि ।

इमाः । अग्ने । म॒तयः । तुभ्य॑म् । जा॒ताः । गोभिः । अ॒श्वैः । अ॒भि । गृ॒णन्ति । रा॒धः ।
य॒दा । ते । म॒तैः । अ॒नु । भो॒गम् । आ॒न॒द् । व॒सो इति । द॒धानः । म॒तिऽभिः । सु॒ऽजात ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽइमाः ईदृश्यः ऽमतयः स्तुतयः ऽतुभ्यं त्वदर्थं ऽजाताः अस्मदादिस्तोत्रमुखादुत्पन्नाः । उच्चारिता इत्यर्थः । ऽगोभिरश्वैः च सहितं ऽराधः त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम् ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुरूपान्नमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । ऽयदा ऽमतैः अस्मदादिको मनुष्यः ऽते त्वया दीयमानं ऽभोगं भोगार्हं धनम् ऽअनु ऽआन॒द् प्राप्नोति लभते तदा हे ऽवसो प्रदास्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे ऽसुजात शोभन-
कर्मार्यमुत्पन्नाग्ने त्वं ऽदधानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् ऽमतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूयस इति शेषः ॥

अ॒ग्निं म॒न्ये पि॒तरं॑ म॒ग्निमा॒पिम॒ग्निं भ्रा॒तरं॑ स॒द॒मि॒त्स॒खाय॑म् ।

अ॒ग्नेर॒नीकं॑ बृ॒हतः॑ स॒पर्य॑ दि॒वि शु॒क्रं य॑ज॒तं सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये । पि॒तरम् । अ॒ग्निम् । आ॒पिम् । अ॒ग्निम् । भ्रा॒तरम् । स॒दम् । इत् । स॒खाय॑म् ।
अ॒ग्नेः । अ॒नीकम् । बृ॒हतः । स॒पर्यम् । दि॒वि । शु॒क्रम् । य॑ज॒तम् । सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता ऽपितरम् ऽअग्निम् एव ऽमन्ये जाने । ऽआपिं बन्धुम् ऽअग्निम् एव ऽमन्ये ।
ऽभ्रातरम् ऽअग्निम् एव ऽमन्ये । ऽसदमि॒त् सदै॒वावि॑संवादिनं ऽस॒खाय॑म् अग्निमेव जानामि । ऽबृहतः
महतः ऽअग्नेः ऽअनीकम् आहवनीयाख्यं मुखं ऽसपर्यं परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । ऽदिवि
द्युलोके स्थितं ऽयजतं यदृच्यं पूजनीयं ऽसूर्यस्य संबन्धि ऽशुक्रं दीप्तिमत् मण्डलं यथा कश्चिदग्नि-
प्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सि॒ध्रा अ॒ग्ने धि॒र्यो अ॒स्मे स॒नु॒त्रीर्यं॑ त्रा॒य॒से द॒म आ॒ नित्य॑होता ।

ऋ॒तावा॒ स रोहि॑द॒श्वः पु॒रु॒क्षुर्द्यु॑भि॒रस्मा॒ अह॑भि॒र्वाम॑स॒स्तु ॥ ४ ॥

सि॒ध्राः । अ॒ग्ने । धि॒र्यः । अ॒स्मे इति । स॒नु॒त्रीः । यम् । त्रा॒य॒से । द॒मे । आ । नित्य॑होता ।
ऋ॒त॒ऽवा । सः । रो॒हि॒त्ऽअ॒श्वः । पु॒रु॒ऽक्षुः । द्यु॒ऽभिः । अ॒स्मै । अह॑ऽभिः । वा॒मम् । अ॒स्तु ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽसनुत्रीः संबन्ध्यः ऽअस्मे अस्माकं संबन्धिन्यः ऽधिर्यः स्तुतयः ऽसिध्राः सिद्धा
निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः ऋता इत्यर्थः । ऽदम ऽआ अस्मद्यज्ञगृहे मर्यादयावस्थितस्त्वं ऽनित्यहोता
सततं होमनिष्पादको देवानामाह्लाता वा सन् ऽयं मां ऽत्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि ऽसः अहं
त्वत्प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतः सन् ऽऋतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । ऽरोहिदश्वः
रोहिस्संज्ञकाश्वः ऽपुरुक्षुः बह्वक्षश्च स्याम् । किंच ऽअस्मै ईदृग्भूताय तुभ्यं ऽद्युभिः दीप्तिषु ऽअहभिः
अहःसु दिवसेषु ऽवामं वननीयं हविः ऽअस्तु ॥

१. त१.२.४.५-“स्तोत्रमुवाचदुत्पन्नाः; त२-“स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७-“स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः;
म६-“स्तोत्रमवोचमुखादुत्पन्नाः । २. ग-“कर्मणोत्पन्नाग्ने; त२.४.५-“कर्माख्यन्नाग्ने; त३.७-म-“कर्मा-
दुत्पन्नाग्ने; त६-“कर्मात्पन्नाग्ने ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रलभृत्विजमध्वरस्य जारम् ।

बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विश्वु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः । हितम् । मित्रम् ईद्व । प्रऽयोगम् । प्रत्नम् । ऋत्विजम् । अध्वरस्य । जारम् ।

बाहुऽभ्याम् । अग्निम् । आयवः । अजनन्त । विश्वु । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ५ ॥

वद्युभिर्हितं दीप्तिराहितं वमित्रमिव स्निग्धमिव वप्रयोगं प्रयोक्तव्यं वप्रत्नं पुराणम् वऋत्विजं होतृसंज्ञकम् । 'अभिर्वै देवानां होतासीत्' (मे. ब्रा. २. ७; ३. १४) इति श्रुतेः । वअध्वरस्य यज्ञस्य वजारं समापयितारम् एवंभूतम् वअग्निमायवः यजमाना मनुष्याः वबाहुभ्याम् वअजनन्त जनितवन्तः । किंच वविश्वु मनुष्येषु^१ । तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः । वहोतारम् आह्वतारं वन्यसादयन्त नियमेन सादितवन्तः । देवानां यागार्थं निरूपितवन्त इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः ।

यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पाकः । कृणवत् । अप्रऽचेताः ।

यथा । अयजः । ऋतुऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ६ ॥

हे वदेव द्योतमानास्ते त्वं वदिवि ध्रुलोके स्थितान् वदेवान् इन्द्रादीन् वस्वयम् आत्मनैव वयजस्व । वपाकः पक्त्व्यप्रश्नः वअप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो^२ मनुष्यः वते तव वकिं वकृणवत् किं करोति । स्वयानधिष्ठितः^३ किंचिदपि न जानातीत्यर्थः । किंच हे वदेव त्वम् वऋतुभिः कालविशेषैः वदेवान् वयथायजः इष्टवानसि वएव एवं हे वसुजात शोभनजन्मश्च वतन्वम् आत्मानमपि वयजस्व ॥

भवां नो अग्नेऽवितोत गोपा भवां वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःकृत् । उत । नः । वयःधाः ।

रास्व । च । नः । सुऽमहः । हव्यऽदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्माकम् वअविता इष्टभयेभ्यो रक्षकः वभव भूयाः । वउत अपि च वगोपाः अष्टभयेभ्यो गोप्ता रक्षको भव । वउत अपि च ववयस्कृत् अन्नस्य कर्ता वभव । ववयोधाः अन्नस्य दाता भव । हे वसुमहः सुष्टु पूजनीयस्ते त्वं स्वभूतां वहव्यदातिं हविषो दातिं वनः अस्मभ्यं वरास्व वच प्रयच्छ । वउत अपि च वनः अस्माकं स्वभूताः वतन्वः शरीराणि वअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वत्रास्व पालय ॥ ॥ २ ॥

'प्र केतुना' इति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः । आदितः षडाग्नेय्य-स्ततस्तिस्र ऐन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र केतुना नव त्रिशिरास्त्वाष्टृस्तृचोऽन्त्य ऐन्द्रः' इति । आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयक्रतानुक्तो विनियोगः ॥

१. ग-त३-भ२.५-सु-विशो मनुष्याः; त१.२.६-भ१.४-विशो मनु; त७-भ७-विशो मनुः; भ६-विशो मनुष्याः । २. त-प्रकृष्टज्ञानो । ३. ग-त३-भ-०धिष्ठितः सन् ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्ता उपमां उदानलपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।

दिवः । चित् । अन्तान् । उपऽमान् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥ १ ॥

वअग्निः वबृहता महता वकेतुना प्रशानेन युक्तः सन् वआ हृदानीं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वप्र वयाति प्रकर्षेण गच्छति । किंच देवानामाह्वानकाले ववृषभः इव वरोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति ।
वदिवश्चित् ब्रूलोकस्यापि वअन्तान् अवलानात् वउपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना
वा स्थितः वउदानट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । वअमां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् वउपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे
वैद्युतात्मना वमहिषः महान् वववर्धं वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुब्जानस्त्रेमा वत्सः शिमीवां अरावीत् ।

स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुब्जऽमान् । अस्त्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।

सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

वगर्भः द्यावापृथिव्योरन्तर्गतः ववृषभः कामानां वर्षिताभिः वककुब्जान् उन्नततेजस्कः वमुमोद
मोदते । किंच वअस्त्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तः ववत्सः नक्तोषसोर्वसभूतः सायंप्रातराहुत्युप-
जीवनात् वशिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानभिः वअरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति ।
वसः अग्निः वदेवताति यज्ञे वउद्यतानि उद्यमान्युत्साहकर्माणि वकृण्वन् कुर्वन् वस्वेषु वक्षयेषु आत्मी-
येष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः वप्रथमः देवानां स्थानेषु सुख्यः वजिगाति गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णः ।

अस्य पत्न्यरुषीरश्वबुध्ना क्रतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।

अस्य । पत्नम् । अरुषीः । अश्वऽबुध्नाः । क्रतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

वयः अग्निः वपित्रोः मातापितृभूतयोर्ध्यावापृथिव्योः वमूर्धानम् वआ वअरब्ध स्वतेजोभिरा-
रभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत् प्रधानभूतं मन्थनप्रदेशम् । आङ्गीषदर्थे । आरब्ध
हृषङ्निनस्ति । निर्मथनकालेऽपि दाहेन दग्धं समर्थः । वसूरः सुवीर्यस्याग्नेः वअर्णः गमनशीलं तेजः
वअध्वरे यज्ञे वनि वदधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति । वअस्य अग्नेः वपत्नम् पतने वअरुषीः आरोच-
मानाः वक्रतस्य यज्ञस्य वयोनौ स्थाने वअश्वबुध्नाः व्यासमूला अशनबन्धना वा । हविराहारान्विता
इत्यर्थः । वतन्वः तदीयास्तनूः वजुषन्त कवयः सेवन्ते ॥

उषउषो हि वसो अग्रमेपि त्वं यमयोरभवो विभावा ।

क्रताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वे स्वायै ॥ ४ ॥

उषःऽउषः । हि । वसो इति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अभवः । विभाऽवा ।
ऋताय । सप्त । दधिषे । पदानि । जनयन् । मित्रम् । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितव्यं सुमन् वा प्रशस्य वा अग्रे त्वम् उषउषः सर्वस्या
एवोपसः अग्रं पूर्वम् एषि प्राप्नोषि । अपि च यमयोः युगमयोः परस्परमवियुक्तयोरहोरात्रयोः
विभावा दीसिमान् अभवः भवसि । तन्वे स्वायै आत्मीयाच्छरीरात् मित्रम् आदित्यं
जनयन् उत्पादयन् सप्त पदानि सप्तसंख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानानि ऋताय यज्ञार्थं दधिषे
धारयसि ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेषि ।

भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवः । चक्षुः । महः । ऋतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । ऋताय । वेषि ।

भुवः । अपाम् । नपात् । जातऽवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य हे अग्रे त्वं चक्षुः इव प्रकाशकः भुवः भवसि । गोपाः
यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव भवसि । यत् यदा ऋताय सोमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं वरुणः आदित्यः
वेषि गच्छसि तदा त्वमेव भुवः भवसि । हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्रे अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां
नपात् पौत्रस्त्वमेव भुवः भवसि । अद्भ्यो हि मेघो जायते मेघादग्निर्विद्युद्भूपो जायत इत्यपां
पौत्रत्वमुच्यते । यस्य यजमानस्य हव्यं हविः जुजोषः सेवसे तस्य दूतः भुवः भवसि ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासशोराग्नेयस्य याज्या 'भुवो यज्ञस्य' इत्येषा । सूत्रितं च—'तासां याज्यानुवाक्या
अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । आग्नेयी काचित् कान्धेष्टिः । तस्यामेवैव याज्या ।
सूत्रितं च—'आग्नेय्या उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्रे चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।

दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वऽस्ताम् । जिह्वाम् । अग्रे । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वं यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे शिवाभिः कल्याणीभिः नियुद्धिः नियुत्संज्ञकाभिरश्व-
जातिभिः संबद्धं वायुं सचसे संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे यज्ञस्य रजसश्च उदकस्य च नेता प्राप-
यिता भुवः भवसि । 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (निरु. ७. २४) इति श्रुतेः । किंच
दिवि शुल्लोके मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं स्वर्षा सर्वस्य संभक्तारमादित्यं दधिषे हविर्वहनद्वारेण
धारयसि । हे अग्रे त्वं जिह्वां ज्वालां हव्यवाहं हविषां वोढीं चकृषे करोषि ॥

अस्य त्रितः ऋतुना वव्रे अन्तरिच्छन्धीति पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रितः । कर्तुना । वत्रे । अन्तः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सचस्यमानः । पित्रोः । उपस्थे । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

अस्मिन्वृच इममर्थं ब्रवीति । हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वीतीन्द्रेणैवं पृष्टस्त्रितः स्ववीर्यवृद्धयर्थं यज्ञभागं वत्रे । स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च जलं यज्ञभागं च दत्तवान् । अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः ऽत्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः ऽएवैः आत्मनो रक्षणैर्युक्तः ऽअन्तः यज्ञस्य मध्ये ऽधीतिं भागम् ऽइच्छन् ऽपरस्य उत्कृष्टस्य ऽपितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽकर्तुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन ऽवत्रे सखायं वृतवान् । किंच ऽपित्रोः मातापितृभूतयोर्धावापृथिव्योः ऽउपस्थे समीपस्थे यज्ञे ऽसचस्यमानः ऋग्विरिभिः सेध्यमानस्त्रितः ऽजामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं स्तोत्रं ऽब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्धयर्थमुच्चारयन् ऽआयुधानि स्वभूतानि ऽवेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रैषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।

त्रिशिर्षाणं सप्तसरिम् जघन्वान्त्वाष्टस्य चित्रिः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अभ्युध्यत् ।

त्रिऽशिर्षाणम् । सप्तसरिम् । जघन्वान् । त्वाष्टस्य । चित्रः । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

ऽआप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा । तत्कारोपजनञ्छान्दसः । ऽसः त्रितः ऽपित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीनि ऽआयुधानि ऽविद्वान् जानन् ऽइन्द्रेषितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् ऽअभ्ययुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान् । तदनन्तरं ऽसप्तसरिम् शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रह-हस्तम् । यद्वा । सप्तसरिमरादित्यः । तत्सदृशम् । ऽत्रिशिर्षाणं त्रिशिरस्कं मां ऽजघन्वान् हतवान् । मूर्च्छितं कृतवानित्यर्थः । किंच ऽत्रितः ऽत्वाष्टस्य ऽचित् त्वष्टृपुत्रस्य ममापि ऽगाः पशून् ऽनिः ऽससृजे विसृष्टवान् । अपहतवानित्यर्थः ॥

भूरीन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिन्त् सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्ऽइनक्षन्तम् । ओजः । अव । अभिन्त् । सत्ऽपतिः । मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य । चित् । विश्वरूपस्य । गोनाम् ।

आऽचक्राणः । श्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क ॥ ९ ॥

ऽसत्पतिः सतां पालकः ऽइन्द्रः ऽभूरीत् बह्वेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा ऽओजः बलम् ऽउदिन-क्षन्तं व्याप्नुवन्तं ऽमन्यमानं शूरमिध्यात्मानं चिन्तयन्तम् । यद्वा । मन्यतिर्दीप्तिकर्मो क्रोधकर्मो वा । दीप्यमानं कुध्यन्तं वा । त्वष्टृपुत्रं माम् ऽअवाभिन्त् वज्रेण विदारितवान् । विदार्यं ऽत्वाष्टस्य ऽचित् त्वष्टृपुत्रस्यापि ऽगोनां गवाम् । स्वाभिन् इति शेषः । ऽविश्वरूपस्य मम ऽश्रीणि ऽशीर्षा शीर्षाणि ऽआचक्राणः आ समन्ताच्छब्दं कुर्वन् ऽपरा ऽवर्कं पराङ्मुखस्य वृक्कवान् छिन्नवानित्यर्थः । ईदृशं मावि वस्तु विश्वरूपः स्वमान्तेऽनेन तुचेन दृष्टवान् ॥ ॥ ४ ॥

‘ आपो हि ’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीपं ऋषिस्वधूपुत्र-
श्चिशिरा वा । ‘ इदमापः ’ इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । ‘ ईशाना^१ ’ इति वर्धमाना । ‘ आपः पृणीत ’
इति प्रतिष्ठा^२ । शिष्टा गायत्र्यः । आपो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘ आपो हि सिन्धुद्वीपो वाम्ब-
रीष आपं गायत्रं ब्रानुष्टुबन्तं पञ्चमी^३ वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा ’ इति^४ । गतः सूक्तविनियोगः ।
आग्निमारुते ‘ आपो हि ष्ठा ’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘ आपो हि षेति तिस्रो वियतमप
उपस्पृशन् ’ (आश्व. श्री. ५. २०) इति ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्थ । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

‘ हि यस्मात् कारणात् ’ आपः या यूयं ‘ मयोभुवः सुखस्य भावविश्वः ’ स्थ भवथ ‘ ताः
तादृश्यो यूयं ’ नः अस्मान् ‘ ऊर्जे अस्त्राय ’ दधातन धत्त । अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत । अन्न-
मस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः । ‘ महे महते ’ रणाय रमणीयाय^५ ‘ चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त ।
अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवऽतमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उशतीऽइव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः ‘ वः युष्माकं स्वभूतः ’ वः ‘ रसः शिवतमः सुखतमः ’ इह अस्मिँल्लोके ‘ तस्य तं
रसं ’ नः अस्मान् ‘ भाजयत सेवयत । उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ‘ उशतीरिव उशस्य इव
पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः ’ मातरः स्तन्यरसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथा । च । नः ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं ‘ यस्य पापस्य ’ क्षयाय विनाशाय अस्मान् ‘ जिन्वथ प्रीणयथ ’ तस्मै तादृशाय
पापक्षयाय ‘ अरं क्षिप्रं ’ वः युष्मान् ‘ गमाम गमयाम । वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः । यद्वा ।
यस्याक्षस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीजिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमकं पर्याप्तं यथा
भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किंच हे ‘ आपः ’ नः अस्मान् ‘ जनयथा ’ वः ।
पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये । शम् । योः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥ ४ ॥

‘ नः अस्माकं पापापनोदद्वारेण ’ शं सुखं ‘ भवन्तु ’ देवीः देव्यः ‘ आपः^६ ’ अभिष्टये
अस्मद्यज्ञाय भवन्तु । यज्ञाज्जभावाय च भवन्त्वित्यर्थः । ‘ पीतये पानाय च भवन्तु । तथा ‘ शम्
उत्पन्नानां रोगाणां शमनं ’ योः यावन्मनुष्यानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु । अपि च ‘ नः अस्माकम्
‘ अभि उपरि ’ स्रवन्तु शुद्धयर्थं सिञ्चन्तु ॥

१. ग-त-भ-‘ ईशाना...प्रतिष्ठा ’ नास्ति । २. ग-त १. २. ३. ४. ५. ६-भ १. ४. ६. ७-‘ पञ्चमी...
प्रतिष्ठेति ’ नास्ति । ३. ग-संप्रामाय । ४. त-‘ आपः ’ नास्ति ।

ईशानां वार्याणां क्षयन्तीर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ ५ ॥

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् । अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ५ ॥

वार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहिद्यवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानाम् । ईशानाः ईश्वराः । चर्षणीनां मनुष्याणां । क्षयन्तीः निवासयित्रीः । अपः उदकानि । भेषजम् । सुखनामैतत् । पापापनोदनं^१ सुखं । याचामि अहं प्रार्थये ॥

अप्सु मे सोमो अत्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अत्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे^२ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ७ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ७ ॥

इदमापः प्र बहत् यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोहं यद्वाशेष उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । बहत् । यत् । किम् । च । दुःइतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषुं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्ना आ गृहि तं मा सं सृज वचसा ॥ ९ ॥

आपः । अब । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गृहि । तम् । मा । सम । सृज । वचसा ॥ ९ ॥

‘अप्सु मे सोमो अत्रवीत्’ इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विनियोगपुरःसरं व्याख्याताः (ऋ. सं. १. २३. २०-२३)^१ ॥ ५ ॥

‘ओ चित्’ इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ओ चित् पक्ष्ना वैवस्वतयोर्यमंयन्योः संवादः षष्ठ्ययुग्मिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे’ इति । ततः षष्ठ्यां प्रथमातृतीयाद्युक्षु विवस्वतः पुत्री यम्युषिर्यमो देवता । ‘यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवता’ इति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युक्षु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । गतो विनियोगः ॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातुमा दधीत वेधा अधि क्षमिं प्रतुरं दीर्घानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्त्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमिं । प्रतुरम् । दीर्घानः ॥ १ ॥

१. ग-पापापनोदनात्मकः, म-पापापनोदकं । २. त७-पुस्तके ऋ. सं. १. २३. २०-२३ मन्त्राणां भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमनवममन्त्रभाष्यत्वेनोद्धृतम् । उद्गीथाचार्येणापि स्वकीय ऋग्भाष्य एते मन्त्रा न व्याख्याताः ।

अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयभ्योः संवाद उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच ।
 वतिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम् । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । वपुरु वचित् बह्वपि विस्तीर्णं च वअर्णवं
 समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं वजगन्वान् गतवती यमी । वचित् इति पूजार्थं । पूजितमिष्टम् । श्रेष्ठमित्यर्थः ।
 वसखायं गर्भवासदारभ्य सखीभूतं यमं वसख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय वओ
 ववृत्त्याम् आवर्तयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य त्वत्संभोगं करोमीत्यर्थः । 'धर्मस्य
 त्वरिता गतिः' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात् । अपि च वपितुः आवयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृ-
 भूतस्य तवार्थाय वअधि वक्षमि अधि पृथिव्याम् । पृथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः । वप्रतरं प्रकृष्टम् ।
 सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । वनपातं गर्भलक्षणमपत्यं ववेधाः विधाता प्रजापतिः वदीध्यानः आवयोरनुरुपस्य
 पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् वआ वदधीत^१ । 'प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' (ऋ. सं. १०.
 १८४. १) इत्युक्तत्वात् ॥

न ते सखा सख्यं वष्टयेतत्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवति ।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विपुरुषा । भवति ।

महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच । हे यमि वते तव वसखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो
 यमः वएतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं वसख्यं वन वष्टि न कामयते । वयत् यस्मात् कारणात्
 यमी वसलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा वविपुरुषा भगिनीत्वाद्विपमरूपा वभवति भवति । तस्मान्न
 वष्टीत्यर्थः । इदानीं 'तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते । वमहः महतः
 वअसुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः वपुत्रासः पुत्रभूताः ववीराः । 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेवां
 स्याद्व्रतिकर्मणो वीरयतेवां' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । शत्रूणां विविधमीरयितारः^२ वधर्तारः
 धारयितारः^३ वदिवः शुलोकस्य । प्रदर्शनमेतत् । शुप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः^३ । — — — ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । घा । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वम् । आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच । वव इति निपातोऽप्यर्थे । हे यम वते प्रसिद्धाः वअमृतासः
 प्रजापत्यादयो^४ देवा अपि वएतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं वत्यजसम् । त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति
 त्यजसं दुहितृभगिन्यादिव्रिजातम् । वउशन्ति कामयन्ते । वएकस्य वचित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि
 प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति शेषः । अतः कारणात् वते तव वमनः चित्तम्

१. ग-दधीत आदधातु; त-भ६-दधीत आदधाव; भ१.२-दधीत अदधात; म४-दधीत आदधात ।

२. त१-विविधधारयितारो; त२.४.५.६.७-विविधमाधारयितारो; भ-विविधमीरयितारो । ३. ग-

मित्यर्थः धर्तारः उर्विया उरवः मां परिचक्षते न कर्तव्यमिति वदति । ४. त-भ६-प्राजापत्यादयो ।

१अस्मे अस्माकम् । ममेत्यर्थः । १मनसि चित्ते १नि १धायि निधीयताम् । अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः । अपि च । १जन्युः इति लुप्तोपममेतत् । जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः १पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा १तन्वं मदीयं शरीरम् १आ १विविध्याः संभोगेनाविश । योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगृह्णन्नुन्म्वनादिना मां संभुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न यत्पुरा चक्रुमा कद्धं नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्सवप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चक्रुम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सु । अप्या । च । योषा । सा । नः । नाभिः । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

यमो यमीं पुनर्ब्रूते । १पुरा पूर्वं प्रजापतिः १यत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं १न १चक्रुम नाकुर्म । वयम् १ऋता ऋतानि सत्यानि १वदन्तः ब्रुवन्तः १अनृतम् असत्यं १कद्ध कदा खलु १नूनं^१ निश्चितं १रपेम वदेम । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत् । अपि च १अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे स्थितः १गन्धर्वः^२ गवां रश्मिनामुदकानां वा धारयिता^३ आदित्यः १अप्या अन्तरिक्षस्था १सा प्रसिद्धा १योषा आदित्यस्य भार्या सरण्युः १च १नः नावावयोः १नाभिः उत्पत्तिस्थानम् । मातापितरावित्यर्थः । १तत् तस्मात् कारणात् १नौ आवयोः १जामि बान्धवमुत्कृष्टम्^४ । एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नर्किरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः ।

नर्किः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

१त्वष्टा रूपाणां कर्ता १सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः १विश्वरूपः सर्वात्मकः १देवः दानादिगुणयुक्तः १जनिता जनयिता प्रजापतिः १गर्भे १नु गर्भावस्थायामेव १नौ आर्वा १दंपती जायापती १कः कृतवान् एकोदरे सहवासित्वात् । १अस्य प्रजापतेः १व्रतानि कर्माणि १नर्किः १प्र १मिनन्ति न केचित् प्रहिंसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः । अपि च १नौ आवयोः १अस्य इदं मातृरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं १पृथिवी भूमिः १वेदं जानाति । १उत अपि च १द्यौः शुलोकोऽपि जानाति ॥ ॥ १ ॥

को अस्य वेदं प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कटुं ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेदं । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रवः । आहनः । वीच्या । नृन् ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-‘नृन्’ नास्ति । २. त-भ-१.२.४.६-‘गन्धर्वः’ नास्ति । ३. त-भ-६-धारयिता गन्धर्वः । ४. ग-बाधवं परमुत्कृष्टं ।

प्रथमस्याहः संबन्धि अस्य इदमन्योन्यसंगमनं षकः वेद जानाति । प्रथमेऽहनि यत्किर्यते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । इह अस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षतः षक ईम् इदं संगमनं षददर्श पश्यति षकः प्र षोचत् प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मित्रस्य षवरुणस्य मित्रावरुणयोः षवृहत् महत् षधाम स्थानमहोरात्रं यदस्ति तत्र षनृन्^१ मनुष्यान् षवीच्या नरकेण हे षआहनः आहन्तर्मर्यादया हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मपेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यम त्वं षकदु षव्रवः किं वा ब्रवीषि ॥

यमस्य मा यम्यं^१ काम आगन्तस्मान्ने योनौ सहशेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहऽशेय्याय ।

जायाऽईव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तव कामः अभिलाषः यम्यं यमीं मा मां प्रति आगन् आगच्छतु । समोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । समाने योनौ एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वम् आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्याम् । त्वर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति पूरणः । वि वृहेव । 'वृह उद्यमने' । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत्^१ ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । पुते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम् । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

यस्या प्रख्यातो यमः पुनराह । इह अस्मिँल्लोके देवानां संबन्धिनः ये स्पशः अहोरात्रादयश्चाराः चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति पुते चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिताः न तिष्ठन्ति । न नि मिषन्ति मेषणं^१ न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आहनः ममापहन्त्रि असह्यभाषणेन दुःखयित्रि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वत्सदृशेन सह तूयं क्षिप्रं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि वृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः । अस्मै । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धू इति सऽबन्धू । यमीः । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥ ९ ॥

१रात्रिभिः १अहभिः अहोरात्रयोः १अस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानः १दशस्येत् प्रयच्छतु । १सूर्यस्य संबन्धि १वक्षुः तेजः १मुहुः मुहुः अस्मै यमाय १उन्मिमीयात् उदेतु । १दिवा १पृथिव्या चावापृथिवीभ्यां सह १मिथुना मिथुनौ १सबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय^१ । एतज्ज्ञात्वा इयं १यमीः १यमस्य १अजामि अत्रातरं १बिभृयात् धारयतु । यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्बहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । बर्बहि । वृषभाय । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

१यत्र येषु कालेषु १जामयः भगिन्यः १अजामि अत्रातरं पतिं १कृणवन् करिष्यन्ति १ता तानि १उत्तरा उत्तराणि १युगानि कालविशेषाः १आ १गच्छान् आगमिष्यन्ति । १घ इति पूरणः । यस्मादेवं तस्माद्धे १सुभगे त्वमिदानीं १मत् मत्तः १अन्यं १पतिं भर्तारम् १इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं १वृषभाय तव योनौ रेतः सेवन्ने पुरुषाय आत्मीयं १बाहुम् १उप १बर्बहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ॥ ७ ॥

किं भ्रातासुधर्दनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्गतिर्निगच्छात् ।

काममृता बहु इतर्द्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवति ।

किम् । ऊँ इति । स्वसा । यत् । निःऽकृतिः । निऽगच्छात् ।

काममृता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वा । मे । तन्वम् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । १यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वसादिकम् १अनाथं नाथ-रहितं भवति सः १भ्राता १किम् १असत् किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं १निर्गतिः दुःखं १निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा १स्वसा १किमु किं वा भवति । भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं १काममृता कामेन मूर्च्छिता सती १बहु नानाप्रकारम् १एतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च १रपामि प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा १मे मम् १तन्वा शरीरेण १तन्वं शरीरं १सं १पिपृग्धि संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्भुक्ष्वेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पृच्छ्या पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्टयेतत् ॥ १२ ॥

न । वै । ऊँ इति । ते । तन्वा । तन्वम् । सम् । पृच्छ्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निऽगच्छात् ।

अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १२ ॥

यसो यमीं प्रत्युक्तवान् । हे यमि १ते तव १तन्वा शरीरेण १तन्वम् आत्मीयं शरीरं १न १वै १सं १पृच्छ्यां नैव संपर्चयामि । नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । १यः भ्राता १स्वसारं भगिनी

पनिगच्छात् नियमेनोपगच्छति । संभुङ्क्त इत्यर्थः । तं पपापं पापकारिणम् आहुः । शिष्टा वदन्ति ।
एतज्ज्ञात्वा हे सुभगे सुपु भजनीये हे यमि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रसुदः
संभोगलक्षणान् ग्रहणान् कल्पयस्व समर्थय । ते तव आता यमः एतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं
कर्तुं न वष्टि न कामयते । नेच्छति ॥

वतो ब॒तासि यम॑ नैव ते॒ मनो॑ हृदयं चावि॒दाम् ।

अ॒न्या कि॒ल त्वां क॒क्ष्येव॑ यु॒क्तं परि॑ ष्वजा॒ते लि॒बुजे॑व वृ॒क्षम् ॥ १३ ॥

व॒तः । व॒त् । अ॒सि । य॒म । न । ए॒व । ते॒ । म॒नः । हृ॒दय॑म् । च । अ॒वि॒दाम् ।

अ॒न्या । कि॒ल । त्वा॒म् । क॒क्ष्या॑ऽइ॒व । यु॒क्तम् । परि॑ । स्व॒जा॒ते । लि॒बुजा॑ऽइ॒व । वृ॒क्षम् ॥ १३ ॥

यमी प्रत्युवाच । हे यम त्वं वतः दुर्बलः असि । वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ।
अनुकम्प्यश्चासि । ते त्वदीयं मनः मनोगतं संकल्पं हृदयं च बुद्धिगतमध्यवसायं च नैव
अविदाम वयं न जानीम एव । मत्तः अन्या काचित् स्त्री एतां परि ष्वजाते किल । तत्र
दृष्टान्तद्वयमुच्यते । कक्ष्येव युक्तम् । यथा कक्ष्या रज्जुर्युक्तमात्मना संबद्धमश्वं परिष्वजते तद्वत् ।
लिबुजेव वृक्षम् । यथा लिबुजा व्रततिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वच्च । अन्यस्यां स्त्रियामासक्तस्त्वं मां
परिष्वङ्क्तुं नेच्छसीत्यर्थः ॥

अ॒न्यम् पु॒ त्वं य॒म्यन्य॑ उ॒ त्वां परि॑ ष्वजा॒ते लि॒बुजे॑व वृ॒क्षम् ।

तस्य॑ वा॒ त्वं म॒न इ॒च्छा स॒ वा त॒वाधा॑ कृणु॒ष्व सं॒विदं॑ सु॒भद्रा॑म् ॥ १४ ॥

अ॒न्यम् । ऊँ॑ इति । सु । त्वम् । य॒भि । अ॒न्यः । ऊँ॑ इति । त्वा॒म् । परि॑ । स्व॒जा॒ते । लि॒बुजा॑ऽइ॒व । वृ॒क्षम् ।
तस्य॑ । वा॒ । त्वम् । म॒नः । इ॒च्छ । सः । वा॒ । त॒व । अ॒ध । कृ॒णु॒ष्व । स॒म् । वि॒दम् । सु॒ऽभ॒द्रा॒म् ॥ १४ ॥

यमः पुनरप्याह । हे यमि त्वम् अन्यसु अन्यं पुरुषमेव सु सुपु परिष्वज । अन्य उ
अन्योऽपि पुरुषः एतां परि ष्वजाते । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । यथा बल्ली गाढं वृक्षं
परिष्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः समुच्चये । त्वं तस्य च पुरुषस्य मनः इच्छ कामय ।
तस्य त्वं वशावर्तिनी भवेत्यर्थः । सः च पुरुषः तव मन इच्छतु । अध अथ परस्परवशावर्तित्वा-
नन्तरं त्वं तेन सह सुभद्रां सुकल्याणीं संविदं परस्परसंभोगसुखसंविदिं कृणुष्व कुरुष्व ॥ ॥८॥

‘वृषा’ इति नवर्षमेकादशं सूक्तमाज्ञेर्हविर्धानस्यार्षमाग्नेयम्^१ । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टा
जगत्थः । तथा चानुक्रान्तं—‘वृषा नवाग्निर्हविर्धान आग्नेयं तु त्रिष्टुष्टुभन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

वृ॒षा वृ॒ष्णे द॒दुहे॑ दो॒हसा॑ दि॒वः प॒यांसि॑ य॒ज्ञो अ॒दिते॑रदा॒म्यः ।

वि॒श्वं स वे॒द वरु॑णो॒ यथा॑ धि॒या स॒ यज्ञि॑यो॒ यज॑तु॒ यज्ञि॑यो॒ ऋ॒तन् ॥ १ ॥

वृ॒षा । वृ॒ष्णे । द॒दुहे॑ । दो॒हसा॑ । दि॒वः । प॒यांसि॑ । य॒ज्ञः । अ॒दिते॑ । अ॒दा॒म्यः ।

वि॒श्वम् । सः । वे॒द । वरु॑णः । यथा॑ । धि॒या । सः । य॒ज्ञि॑यः । य॒ज॑तु । य॒ज्ञि॑यान् । ऋ॒तन् ॥ १ ॥

वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता^१ वयङ्मः महान् वदाम्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निः वदितेः
अक्षीणयागाक्रियस्य वृष्णः यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्पितुर्यजमानस्याथार्य वदोहसा दोहनेन
महता प्रक्षारणेन वदिवः सकाशात् वपयांसि वृष्टिलक्षणान्युदकानि वदुदुहे दोग्धि प्रक्षारयति । किञ्च
वयथा ववरुणः आदित्यः वधिया आत्मानुरूपया प्रज्ञया वविश्वं सर्वं वेद जानाति तथा वसः
अयमग्निः जानातीत्यर्थः । वयज्ञियः यज्ञार्हः वसः अग्निः वयज्ञियान् यज्ञार्हान् वक्रतून् वयजतु पूजयतु ॥

रपद्वन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥ २ ॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥ २ ॥

वरपत् रपितवत्यग्निगुणानुक्तवती गन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री अप्या अग्निः संस्कृता योषणा
आहुतिलक्षणा स्त्री च । अग्निं तर्पितवतीति शेषः । नदस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः । मे मम स्वभूतं
वमनः । नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे परि पातु अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक्
स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किञ्च वदितिः अखण्डनीयोऽग्निः वनः अस्मान् इष्टस्य यागस्य मध्ये नि
धातु निदधातु नितरां स्थापयतु । प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः वनः अस्माकं ज्येष्ठः भ्राता
वि वोचति विशेषेण ब्रवीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्व एवास्मत्कुलीनो
देवयागप्रिय इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा भुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्ववती ।

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । भुऽमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वऽवती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥ ३ ॥

वभद्रा भजनीया वभुमती शब्दवती वयशस्वती अन्नवती कीर्तिमती वा सो वचित् सैव
प्रसिद्धा उषाः वमनवे मनुष्याय यजमानाय वस्ववती आदित्यवती सती वनु क्षिप्रम् उवास
उषितवती^२ । उदितवतीत्यर्थः^३ । कदोदितवती इत्युच्यते । यत् यदा वउशन्तं स्तुतिं हविश्व कामय-
मानम् वउशतां यष्टु^४ कामयमानानां संबन्धिनं होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा वईम्
एनम् वअग्निम् वअनु वक्रतु स्तुतिकर्मणः पश्चात् विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं वजीजनन्^५ ।
ऋत्विग्यजमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अथ त्यं द्रुप्तं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते दस्ममार्यी अग्निं होतारमध्व धीरजायत ॥ ४ ॥

अध्व । त्यम् । द्रुप्तम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अमरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।

यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । मार्यीः । अग्निम् । होतारम् । अध्व । धीः । अजायत ॥ ४ ॥

१. त-भ६-वर्षिता । २. त-भ६-उषितवतीत्यर्थः । ३. त-भ६-शब्दः । ४. त१-भ२.५-काम-
यमानानां यजमानानां । ५. ग-त३-म५-जीजनन् अजीजनन् ।

१अथ अथ अनन्तरं २इयेनाख्यः ३विः^१ पक्षी ४अध्वरे यागे ५इषितः अग्निप्रेषितः ६विभ्वं महान्तं ७विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं ८इत्थं तं प्रसिद्धं ९द्रष्टं नात्यर्थं नातिबहुलं सोमम् १०आभरत् आहृतवान् । अपि च ११यदि यदा १२आर्याः अभिगमनीयं तं व्रजन्तः १३विशः यजमाना मनुष्याः १४दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा १५होतारम् १६अग्निं १७वृणते प्रार्थयन्ते १८अथ तदा १९धीः यागादिक्रिया २०अजायत । यज्वभिः प्रतायत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्रे मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं वाजं ससवां उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा । असि । रण्वः । यवसाऽइव । पुष्यते । होत्राभिः । अग्रे । मनुषः । सुऽअध्वरः ।

विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यम् । वाजम् । ससवान् । उपयासि । भूरिभिः ॥ ५ ॥

हे अग्रे त्वं^२ १सदा सततं २रण्वः ३असि रमणीयो भवसि^३ । तत्र दृष्टान्तः । ४यवसेव ५पुष्यते । यथा यवसानि तृणानि स्वपुष्टिं कुर्वते इत्यश्वगोमहिषादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति तद्वत् । अपि च हे अग्रे ६मनुषः मनुष्यस्य स्वभूतैः ७होत्राभिः । होत्रेति यज्ञनामैतत् । यज्ञैः ८स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः । ९विप्रस्य १०वा स्तोतुर्वा ११यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् १२उक्थ्यं स्तोत्रं १३शशमानः प्रशंसन् १४वाजं हविलक्षणमश्वं १५ससवान् संभजमानश्च १६भूरिभिः^४ बहुभिर्देवैः सह १७उपयासि उपगच्छसि ॥ ११ ॥

उदीरय पितरां जार आ भगमिर्यक्षति हर्यतो हृत् इष्यति ।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मुखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत् । ईर्य । पितरां । जारः । आ । भगम् । इर्यक्षति । हर्यतः । हृत् । इष्यति ।

विवक्ति । वह्निः । सुऽअपस्यते । मुखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वदीयं ज्योतिः १पितरा पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते धावापृथिव्यौ प्रति २उदीरय उद्गमय । तत्र दृष्टान्तः । आकार उपमार्थे । रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् ३जारः आदित्यः । स यथा धावापृथिव्यौ प्रति ४भगं भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत् । ५हर्यतः यागं कामयमानान् प्रति ६इर्यक्षति यजमानो यष्टुमिच्छति । ७हृत्तः हृदयेन^५ च^६ ८इष्यति । इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽन्युपसर्गपूर्वां द्रष्टव्यः । अधीष्यति देवान् यष्टुमधिगच्छति । ९विवक्ति विवक्षति । शस्त्रलक्षणाः स्तुतीर्वक्तुमिच्छति च । १०वह्निः बोधा स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च ११स्वपस्यते शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति । १२मुखः । यज्ञनामैतत् । अत्र तत्प्रयोक्ताध्वर्युरुच्यते । स च १३तविष्यते । तविषिर्बुद्धयर्थः । स चात्रान्तर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः । तुलुविषति स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः । १४असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा । ब्रह्मेति शेषः । १५मती मत्या बुद्ध्या १६वेपते । कर्मवैशुण्यात् बिभ्यत् कम्पते । हे अग्रे यतो यजमानः सर्वैर्विजश्व स्वस्वकर्म^६ कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतस्त्वं शीघ्रमुद्गमयेत्यर्थः ॥

यस्ते अग्रे सुमतिं मती अक्षत्सहसः स्रुनो अति स प्र शृण्वे ।

इषं दधानो बहमानो अश्वैरा स द्युमौ अमवान्भूषति द्युन् ॥ ७ ॥

१. ग-कश्चित् । २. त-भ६-‘त्वं’ नास्ति । ३. त-भ६-असि । ४. ग-त्वं भूरिभिः । ५. त-भ६-मु-हृदयेनेव । ६. त-मु-स्वकर्म ।

यः । ते । अग्ने । सुऽमन्तिम् । मर्तः । अक्षत् । सहसः । सुनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । बुऽमान् । अमऽवान् । भुवति । दून् ॥ ७ ॥

हे ऽसहसः ऽसुनो बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽते त्वदीयां ऽसुमन्ति शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं ऽयः^१
ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः ऽअक्षत् अश्नुते । अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः ।
ऽसः यजमानः ऽअति ऽप्र ऽशृण्वे सर्वाँल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते । प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः ।
ऽइषम् अन्नं ऽदधानः अर्थिन्यः प्रयच्छन् ऽअश्वैः ऽवहमानः^२ । किंच ऽसः एव ऽबुमान् दीप्तिमान्
शरीरपतनानन्तरं बुस्थानवान् वा ऽअमवान् बलवान् ऽआ ऽदून् । दुरित्यहर्नाम । 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया । आदित्यकर्तृकाण्यहानि । आचन्द्रार्कमित्यर्थः । ऽभूपति भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये 'यदग्र एषा' इत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । तथैव ऽपञ्च-
मारण्यकैः^३ सूत्रितं—'यदग्र एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति^४ ॥

यदग्र एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । समऽतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।

रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥ ८ ॥

हे ऽयजत्र यष्ट्यः ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽएषा ऽसमितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः^५ ऽयजता
यजतेषु यष्ट्येषु ऽदेवेषु मध्ये ऽदेवी द्योतमाना ऽभवति । यष्ट्या देवा अस्माभिः स्तूयन्त इज्यन्ते
चेत्यर्थः । हे ऽस्वधावः हविर्लक्षणान्नवज्जमे त्वं ऽयत् यदा ऽरत्ना ऽच रत्नानि रमणीयानि धनानि
स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ऽविभजासि विभजसि ऽअत्र तदानीं तथा ऽनः अस्मान् प्रति ऽवसुमन्तं धनवन्तं
नानाधनावयवभूतं ऽभागम् अंशं ऽवीतात् । वी^६ गत्यादिषु^७ । 'तुह्योस्ततःकुडाशिश्यन्यतरस्याम्'
(पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातङ् । अन्तर्णीतप्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । वयय आगमय ।
अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

श्रुधी नो अग्ने सदेने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदेने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवित्नुम् ।

आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽसधस्थे सहस्थाने सर्वदेवतासाधारणे^८ ऽसदेने यज्ञगृहे स्थितः सन् ऽनः अस्मदीयं
व्रचनं ऽश्रुधि शृणु । किं तद्वचनम् उच्यते । ऽअमृतस्य देवपानस्य मधुनः ऽद्रवितुं द्रावकं ऽरथम्
आत्मीयं ऽयुक्ष्व । आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुक्ष्व । संयुक्तेन रथेन गत्वा ऽनः अस्माकं

१. त-म-मु- 'यः' नास्ति । २. ग-त-३-म-५-वहमानः उह्यमानः । ३. त-म-१.२.४-पंचमारण्यकः;
म-६-पंचमारण्यकं यदग्र एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभजाथ वीथेति । ४. त-स्तुतिर्महतिश्च; म-१.२.४-
स्तुतिसंहितत्वं; म-६-स्तुतिर्महतिश्च; सु-स्तुतिः संहतिश्च । ५. त-१.२.६-म-१- 'वी गत्यादिषु' नास्ति;
त-३.४.५-म-२.४-पुस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने कियांश्चिद्वकाशो विद्यते; म-६-भक्षयतु ।
६. त-सर्वदेवतासाधारणे ।

यज्ञं प्रति ऽदेवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ । यद्वा^१ देवाः पुत्रा ययोस्ते । ऽरोदसी^२ द्यावापृथिव्यौ
 ऽआ ऽवह प्रापय । ऽदेवानां मध्ये कश्चिदेवः ऽअप ऽभूः अपभविता अस्मद्यज्ञादपगन्ता ऽमाक्रिः
 स्यात् । त्वं च ऽहह अस्मिन् यज्ञे ऽस्याः संनिहितो भव ॥ १० ॥

‘द्यावा’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तमाङ्गेर्हविर्धानस्यापै^३ त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘द्यावा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मतींन्यजथाय कृण्वन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्रावे । भवतः । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मतीं । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥ १ ॥

ऽसत्यवाचा सत्यवाचौ सत्यवादिन्यौ ऽप्रथमे प्रधानभूते ऽद्यावा ऽक्षामा लुक्षामे द्यावापृथिव्यौ
 ऽऋतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सह ऽअभिश्चावे । आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्चाव आह्वानम् । तस्मिन्
 अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबन्धिधन्याह्वाने ऽभवतः । लोडर्थे लट् । भवताम् । यत् यदा ऽदेवः द्योत-
 मानोऽग्निः ऽयजथाय यज्ञाय ऽमतीन् मनुष्यान् ऽकृण्वन् प्रेरयन् ऽप्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां
 प्रत्यक्षिता ऽस्वम् ऽअसुम् आत्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं ऽयन् प्राप्नुवन् ऽहोता देवानामाह्वाता
 ऽसीदत् वेद्यां निपीदति । तदास्मद्यागकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्निः^४ आह्वयत्वित्यर्थः ॥

देवो देवान्परिभूक्तेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भाक्रजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमऽकेतुः । समऽध्वा । भाऽऽक्रजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

ऽदेवः द्योतमानोऽग्निरस्त्वं ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽपरिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परि-
 गृह्णन्^५ ऽऋतेन यज्ञेन सह ऽनः अस्माकं ऽहव्यं हविः ऽवह प्रापय । कीदृशस्वम् । ऽप्रथमः देवानां
 मुख्यः ऽचिकित्वान् सर्वं जानन् ऽधूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा ऽसमिधा
 समिन्धनेन संदीपनेन ऽभाक्रजीकः ऋजुदीप्तिः । ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः । ऽमन्द्रः स्तुत्यः ऽहोता
 आह्वाता ऽनित्यः ध्रुवः ऽवाचा ऽयजीयान् अतिशयेन यष्टा च ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वाः ॥ ३ ॥

१. त-‘यद्वा’ नास्ति । २. त-‘रोदसी’ नास्ति । ३. ग-त-भ-सूक्तमग्नेर्हविः* । ४. भ१-
 प्रमुखोऽग्निः; भ४.६-प्रमुखानग्निः; भ७-प्रमुखान्नि । ५. त-भ२.६-परिगृह्णन्; भ१.४-परिगृ; भ७-
 परिभूः ।

१देवस्य अग्नेः १स्वावृक् स्वाजैनम् १अमृतम् उदकं स्वतेजसः सकाशात् १यदि यदोत्पद्यते तदा १अतः अस्मात् १गोः उदकात् १जातासः उत्पन्ना ओषधयः १उर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति । १विश्वे १देवाः सर्वे स्तोतारः १ते तव संबन्धि १तत् १यजुः उदकस्य तद्दानम् १अनु १गुः अनुगायन्ति । १एनी श्वेता दीप्तिः १दिव्यं दिवि भवं १घृतं क्षरत् १यत् १वाः वृष्टिलक्षणं यदुदकं १बुहे दोग्धि ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नु द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरां शिशिताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अर्पः । घृतस्नु इति घृतऽस्नु । द्यावाभूमी इति । शृणुतम् । रोदसी इति । मे । अहा । यत् । द्यावः । असुनीतिम् । अयन् । मध्वा । नः । अत्र । पितरां । शिशिताम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् १अपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म १वर्धाय । प्रोत्सर्पिते सति हे १घृतस्नु वृष्टयुदकस्य प्रसवित्र्यौ हे १द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ १वां युवाम् १अर्चामि । ‘ ऋच स्तुतौ ’ । स्तौमि । हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां १मे मदीयं स्तोत्रं १शृणुतम् । १यत् यस्मिन् १अहा । अहःशब्दसामर्थ्याद्दहो-
रात्रसाध्यं कर्मोच्यते । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्येकवचनस्याजादेशः । अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि १द्यावः स्तोतारः १असुनीतिम् । असुः प्रज्ञा । तथा नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः । ताम् १अयन् गच्छन्ति १अत्र अस्मिन् कर्मणि १पितरां सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ १नः अस्मान् वृष्टयु-
दकेन १शिशिताम् । स्नानपानादिना संस्क्रुताम् ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चक्रमा को वि वेद ।

मित्रश्चिद्धिष्मा जुहुराणो देवाञ्छोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम् । स्विन् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चक्रम् । कः । वि । वेद । मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥ ५ ॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थः । किंवा^१ १राजा दीप्यमानोऽग्निः १नः अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतींश्च १जगृहे परिगृह्णीयात् किंवा १अस्य अग्नेः १अति १व्रतम् अतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म १चक्रम् वयं क्रियास्म । कर्मवैगुण्याङ्गीतस्य पूर्वाधे एतद्वचनमुक्तम् । उत्तरार्धे इदानीं तन्निराक्रियते । १हि १स्म इतीमौ पूरणौ । १चित् इत्युपमार्थः । १जुहुराणः स्निग्धेनाहूयमानः १मित्रः स्निग्धो यथा-
गच्छेत् तथा । १न इति संप्रत्यर्थः । १श्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् १देवान् इन्द्रादीन् १यातां गच्छतु । १अपि १वाजः हविराख्यं चाक्षं यत् १अस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छतु । देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णन्वित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःसमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवाति ।

यमस्य । यः । मनवते । सुसमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥*

यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदेने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यः अक्तून्परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदेने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रधानांशे सति ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽविदथे यज्ञे ऽमादयन्ते हविषा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च ऽविवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते ऽसदेने वेद्याख्ये स्थाने ऽधारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च । किंच ऽसूर्ये ऽज्योतिः अहराख्यं तेजः ऽअदधुः स्थापितवन्तः । ऽमासि चन्द्रमसि ऽअक्तून् रात्रीः स्थापितवन्तः । तदनन्तरम् ऽअजस्रा अनुपक्षीणौ सूर्या-चन्द्रमसौ ऽद्योतनिं दीप्तिं ऽपरि ऽचरतः परिगच्छतः । सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्तसविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । समुच्चरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य । विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

देवाः इन्द्रादयः यस्मिन् अग्नौ ऽमन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति ऽसंचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते । ऽअपीच्ये अन्तर्हिते स्थितमग्नेः स्वरूपं ऽवयं न ऽविद्म तत्त्वतो न जानीमः । ऽअत्र अस्मिन् यज्ञेऽङ्गभावाय वर्तमानः ऽमित्रः ऽवरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्नये ऽनः अस्मान् ऽअनागान् अपापान् ऽवोचत् ब्रवीतु । तथा ऽअदितिः देवमाता ऽसविता सर्वस्य प्रेरकः ऽदेवः च ब्रवीतु ॥

श्रुधी नो अग्ने सदेने सुधस्ये युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह् रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदेने । सुधस्ये । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । वह् । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

मार्किः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

कृतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मतु दुर्वचनं भवति । यद्यस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति । तत्तु न तथा इति यमं यः स्तौति सुवचनमस्य नामेति तं स्तोतारं दर्शनीयाम्ने अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् रक्षः । त-७-मु-यद्यस्य अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य । अस्य मरणधर्मराहित्यं तु सूर्ये विषमा सजामीत्यस्यां ऋचि प्रसिद्धं । तादृशस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरुपा नानारूपं भवति भवति । उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मन्त्रे स्फुटमुक्तं । कीदृशं तत् । दुर्मतु निरपरार्थं प्रहृस्वभावत्वात् । पुनः कीदृशं । सलक्ष्मा मधुररसरूपलक्षणोपेतं (मु-रसल-क्षणोपेतं) । किंच यः सूर्यः यमस्य संयमिनीपतेः सुमंतु सुतरामपरार्थं मातृताडनरूपं मनवते अवबुध्यते सर्वज्ञत्वात् (मु-‘सर्वज्ञत्वात्’-नास्ति) । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः । तं तादृशं जलजनकं सर्वज्ञं क्षमाशीलं सूर्यं हे ऋष्व महज्जमे अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् त्वं पाहि । आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वारात्मरक्षणं प्रार्थयते ऋषिः । १. त-संवर्तते ।

‘श्रुषी नः’ इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ १२ ॥

‘युजे वाम्’ इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वत आर्यम् । हविर्धानाख्ये ये द्वे शकटे तद्देवस्यमिदम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘युजे पञ्च विवस्वाना-
दित्यो हाविर्धानं’ जगस्यन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । हविर्धानप्रवर्तने ‘युजे वाम्’ इत्येका ।
सूत्रितं च—‘अन्तरा वर्त्म पादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्यैव सुरैः ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्यम् । नर्मऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्याऽइव । सुरैः ।

शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥ १ ॥

हे हविर्धानशकटे १वां युवामहं १पूर्य पूर्वस्मिन् काले भवम् । अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः ।
एवंभूतं १ब्रह्म मन्त्रम् । उच्चार्येति शेषः । १नमोभिः सोमादिहविलक्षणैरन्नैः १युजे युनज्मि ।
युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः । एवंभूतयोर्युवयोः
१श्लोकः शब्दः १वि १एतु विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । १पथ्यैव १सुरैः । यथा
स्तोतुः स्वभूता पथ्या परिणामसुखावहा^१ आहुतिः^२ विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत् ।
१अमृतस्य अमरणधर्मणः प्रजापतेः १पुत्राः १विश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं १शृण्वन्तु १ये देवाः १दिव्यानि
दिवि भवानि १धामानि स्थानानि १आ १तस्थुः अधिष्ठितवन्तः^३ । ते शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने^४ ‘यमेइव’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यमेइव यतमाने यदैतमधि
द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्चं आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

यमेइव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतुभिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवयन्तः ।

आ । सीदतम् । स्वम् । ॐ इति । लोकम् । विदाने इति ।

स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । नः ॥ २ ॥

१यमेइव यथा सहोत्पन्ने अपत्ये संचरतः तथा १यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि
प्रवर्तमाने हविर्धानशकटे युवां^१ १यत्^२ यदा १ऐतं^३ हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छथः तदा १देवयन्तः
देवकामाः १मानुषाः यजमानाः १वां युवां १प्र १भरन् प्रभरन्ति । किंच युवां १स्वमु १लोकम्
आत्मीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं १विदाने जानती १आ १सीदतम्^४ । ततः १नः अस्माकम् १इन्दवे
सोमार्थं १स्वासस्थे शोभननिवासस्थाने १भवतम् ॥

१. त-भ१.२.४.६-सु-हविर्धानं । २. त२.५.६-‘स्तुस्वाहुतिवान्’ ; त४-भ६-‘सुखावहा आहुतिर्वान्’ ;
त३-भ१.४.७-‘सुखावहा आहुतिर्वा’ ; भ२-‘सुखावहा आहुतीर्वा’ । ३. त१.२.४.५.६-भ१.२.४.६-
अधिष्ठितवन्तः । ४. त-भ-हविर्धाने । ५. त-भ६-युवयोः । ६. त१.२.३.६.७-भ१.२.६-यद्यदा
एतं ; त४.५-यद्यदा एत ; भ४-यद्यदा एवं ; भ७-यद्यदा येतं । ७. ग-त३.४-भ५.६-सीदतं निषीदतं ।
८. त-भ४.६-भवतां ।

पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पदानि । रूपः । अन् । अरोहम् । चतुःऽपदीम् । अन् । एमि । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नामौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

रूपः यदृणां स्वर्गमारोपयितुं तस्यैव संबन्धीनि पञ्चसंख्याकानि धानासोमपशुपुरोडा-
शाज्याख्यानि^१ पदानि पदितृणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तृणि हवींषि^२ अन्वरोहम् अनुरोहामि ।
शकटे युवथोः स्थापनवह्नानन्तरं करणं करोमीत्यर्थः । किञ्च चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्तां^३ त्रिष्टुबादि-
च्छन्दसं क्रियां^४ व्रतेन प्रयोगकर्मणा^५ अन्वेमि अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुज्यमीत्यर्थः । अक्षरेण
प्रणवाख्येन एताम् उपस्थितां प्रतिगरक्रियां प्रति^६ मिमे निर्ममे । अपि च ऋतस्य यज्ञस्य ।
अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । नामौ नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने सं पुनामि संशोधयामि ।
दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कमृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । कमृ । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः देवानां मृत्युं मारयितारं^१ कं^२ स्वपुरुषम् अवृणीत प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते । किञ्च
प्रजायै देवव्यतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः अमृतम् अमरकमविनाशकं^३ कं वा स्वपुरुषं
नावृणीत न प्रयुङ्क्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितेरवश्यं भाविस्वाज्ञ
कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः^४ । अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणे
पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वामिनं वा ऋषिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं यज्ञम् अकृण्वत
ऋत्विग्यजमानाः कुर्वन्ति । अपि च यमः प्रियां तन्वम् अस्मदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत् । धातू-
नामनेकार्थत्वात् रिचिरत्र^५ परिहारार्थं वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात् परिहरति । कर्मवैगुण्य-
जनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्मृतम् ।

उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुण्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवतन् । ऋतम् ।

उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुण्यतः ॥ ५ ॥

मरुत्वते । मरुतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय^१ शिशवे शंसीयाथ
हविर्धानशकटयोः सुखासीनभूताय सोमाय सप्त च्छन्दांसि क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति । अपि च

१. त-भ-४-धना* । २. त-मु-पदैर्युक्तां । ३. त-भ-मु-क्रियां नास्ति । ४. त-२.३.७-म१.२.
४.६-यं कं । ५. त-भ-अमारकं विनाशकं । ६. ग-निवारयति । प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अन्नावृणीत
कमपि न वारयतीत्यर्थः; त-निरूपयति; म१.२.४-न रूपयति । ७. त-रिचिरत्र; भ-रिचिरत्र ।

पुत्रासः । अपि सोमस्य पुत्रभूता ऋत्विजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् । अवीवतन् संगमयन्ति । सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । उभे एव द्वे एव हविर्धानशकटे अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः ईशाते । उभे एव शकटे यतेते कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुण्यतः । हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

‘परेथिवांसम्’ इति षोडशचं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम् । ‘अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः’ इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः । ‘ग्रेहि’ इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । ‘अति द्रव सारमेयौ’ इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तदेवताकाः । शिष्टा यमदेवत्याः । ‘यमाय सोमम्’ इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । ‘यमाय मधुमत्तमम्’ इत्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं— ‘परेथिवांसं षोडश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्पुपान्त्या’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । महापितृयज्ञे यमयागाल्या याज्या । सूत्रितं च— ‘इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेथिवांसं प्रवतो महीरनु’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

परेथिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेथिवांसम् । प्रवतः । महीः । अनु । बहुभ्यः । पन्थाम् । अनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । समसगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूयदेशविशेषान् । अनु परेथिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतार्थं पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गम् । अनुपस्पशानम् अबाधमानम् । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति? न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपमर्त्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्याः अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एना । गव्यूतिः । अपमर्त्तवे । ऊँ इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः । नः अस्माकं प्रजानां गातुं श्रुभाश्रुभनिमित्तं विवेद^१ जानाति । एषा गव्यूतिः न अपमर्त्तवा उ । अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे^२ पितरः परेयुः^३ एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः^४ जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥

१. त-म-सु-प्रापयति । २. त१-४.५.७-म१.२.४.६-मा विवेद; त२-६-मां विवेद । ३. त-म-६-‘पूर्वे’ नास्ति । ४. त३-म१-पुस्तकयोः ‘परेयुः’ इत्यस्यानन्तरं क्रियांश्चिद्वकाशो विद्यते; म२-परेयुः पित्रादयो गताः । ५. म१-पुस्तके ‘गच्छन्तः’ इत्यस्यानन्तरं क्रियांश्चिद्वकाशः ।

आग्निमाहते 'मातली कव्यैः' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्ऽभिः । ववृधानः ।

यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभागिभिः^१ पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति । यमः^२ च^२ अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । — — — तत्र देवाः इन्द्रादयः यथांश्च कव्यभागादीन् पितृन् ववृधुः वर्धयन्ति ये वच कव्यभागादयः पितरः देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । 'इमं यम प्रस्तरमा^३ हि सीदति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति हि सूत्रितम् । सैषाग्निमाहतेऽपि^३ धाव्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम् । प्रस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । समऽविदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । बहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे यम अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्वम् इमं प्रस्तरं विस्तीर्ण यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः मन्त्राः त्वा त्वाम् आ बहन्तु । हे राजन् एना एतेन इहविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियैर्भिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियैभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियैभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय । यः विवस्वान् एते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ १४ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमत्तौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुमत्तौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

१अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः २अथर्वाणः अथर्वनामकाः ३भृगवः भृगुनामकाश्च ४नः अस्माकं ५पितरः ६नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः । सदा^१ नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च ७सोम्यासः । सोममर्हन्तीति सोम्याः । ८यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ९तेषां १०सुमत्तौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ ११वयं १२स्याम सर्वदा तिष्ठेम । १३अपि च १४सौमनसे १५भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितमरणे 'प्रेहि' इत्याद्याः पञ्चर्चस्मृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराईयुः ।

उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

१यत्र यस्मिन् स्थाने २नः अस्माकं ३पूर्वे पुरातनाः ४पितरः पितामहादयः ५परेयुः^२ ६पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । ७पथिभिः मार्गैः हे मरिपतः तत्स्थानं ८प्रेहि प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ । गत्वा^३ च ९स्वधया अमृताब्देन १०मदन्ता मदन्तौ तृष्यन्तौ ११राजाना राजानौ १२उभा उभौ १३यमं देवं द्योतमानं १४वरुणं १५च १६पश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनैष्टापुर्तेन परमे व्योमन् ।

हित्वायावृधं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापुर्तेन । परमे । विओमन् ।

हित्वाय । अवृधम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुवर्चाः ॥ ८ ॥

हे मदीय पितः तत्स्व^४ ५परमे उत्कृष्टे ६व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः ७पितृभिः सह ८सं गच्छस्व । ९इष्टापुर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन १०सं गच्छस्व । तत् इष्टापुर्तेन सहागम्य ११अवृधं पापं १२हित्वा परित्यज्य १३अस्तं त्रियमानाख्यं गृहम् १४इहि आगच्छ । ततः १५सुवर्चाः^५ । तृतीयायै प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीसियुक्तेन १६तन्वा स्वशरीरेण १७सं गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि इमशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति । सूत्रितं च—'गर्तोदकेन शमी-शाखया^६ त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः' (आश्व. गृ. ४. २. १०) इति ॥

१. त-भ-१.२.४-तदा । २. ग-त-३.४-भ-५.६-परेयुः परेताः । ३. त-३.४-भ-१.२.४.५-तत्र गत्वा; त-५-तां गत्वा । ४. ग-त्वं; त-भ-मु-अतस्त्वं । ५. ग-त-भ- 'सुवर्चाः' नास्ति । ६. त-भ-शाखया ।

अपेतं वीतं वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरौ लोकमक्रन् ।

अहोभिरङ्गिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।
अहःऽभिः । अतःऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तम् । यमः । ददाति । अवऽसानम् । अस्मै ॥ ९ ॥

इमंशाने पूर्व स्थिता हे पिशाचादयः वतः अस्मात् प्रमृज्यमानदहनस्थानात् अपेत अप-
गच्छत । वीत विशेषेण गच्छत । वि वसर्पत वच । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं
गच्छतेत्यर्थः । वपितरः वअस्मै मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् वअक्रन् ।
यमस्याज्ञयान्वक्तुर्वन् । यमः अपि अहोभिः दिवसैः अङ्गिः अम्युक्षणोदकैः वअक्तुभिः रात्रिभिः
वव्यक्तं संगतम् । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्थानम् वअस्मै
मृतयजमानस्यार्थाय ददाति दत्तवान् ॥

अनुत्तरण्या वृक्षौ पार्श्वयोराश्रफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव
सारमेयौ' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च—'वृक्षावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वानौ'
(आश्व. गृ. ४. ३. २०) इति ॥

अतिं द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।

अथा पितृन्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।
अथ । पितृन् । सुऽविदत्रान् । उपे । इहि । यमेन । ये । सधऽमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने वसाधुना पथा समीचीनेन मार्गेण वश्वानौ उभौ वअति वद्रव अतिक्रम्य गच्छ ।
यमसंबन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ ।
वसारमेयौ । सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ वचतुरक्षौ उपरिमाणे पुनरप्यक्षिद्वयं
यथोक्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं वये पितरः वयमेन वसधमादं सहर्षं वमदन्ति
प्राप्नुवन्ति तान् वसुविदत्रान् सुष्ठुभिज्ञान् वपितृन् उपेहि उपगच्छ ॥ १५ ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम् । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षौ इति पथिऽरक्षौ । नृऽचक्षसौ ।
ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ ११ ॥

हे राजन् हे वयम् वते त्वदीयौ यौ वश्वानौ विद्येते वताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम एनं प्रेतं
वपरि वदेहि रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । वरक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ वचतुरक्षौ अक्षिचतुष्टय-
युक्तौ वपथिरक्षौ मार्गस्य रक्षकौ वनृचक्षसौ मनुष्यैः क्लृप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ
प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा वअस्मै प्रेताय वस्वस्ति वच क्षेममपि वअनमीवं वच रोगाभाव-
मपि वदेहि संपादय ॥

उरूणसार्वसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।

तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमधेह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनौ अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ । उरूणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ । तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य दिने इह कर्मणि भद्रम् असुं समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरंऽकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं हविः जुहुत । अग्निदूतो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः । अग्नेदूतत्वमन्धत्राज्ञातम्—‘अग्निदेवानां दूत आसीत्’ (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशः यज्ञः यमं इह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोतु प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेष्वायमदीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत । प्र तिष्ठत च यमं यूयमुपतिष्ठस्व च । देवेषु मध्ये सः यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्तमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृत्भ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिज्ञानेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वैभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥

१. त-भ२.१-असुं । २. त-भ१.२.४-पूर्वजेभ्यः । ३. त-भ-शोभनमार्गपथिकारिभ्यः । ४. त-भ१.२.४.१-सु-य इदं ।

त्रिकद्रुकेभिः पतति षड्वीरेकमिदृहत् ।

त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषा-
न्त्रिकद्रुका^१ उच्यन्ते । तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च पतति । यमस्तान् प्राप्नोति । षट्संख्याकाः
उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । ताश्चोर्ध्वः शाखान्तरमन्त्रे^२ समान्नाताः—‘षण्मोर्वीरंह-
सस्पान्तु धोश्च पृथिवी चापश्रौपधयश्चोर्ध्वं च सुनुता च’ इति । एकमित् एकमेव षडृहत् महत् जगत्
यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि षड्छन्दांसि सन्ति षसर्वा षता सर्वाणि
तानि छन्दसांसि यमे षआहिता आहितानि ऋत्विग्भिः स्तुतिस्त्वेनावस्थितानि ॥ १६ ॥

‘उदीरताम्’ इति चतुर्दशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘उदीरतां षकृन्ना शङ्कः पित्र्यं
जगत्थेकादशी’ इति । ‘यामायनाः परे पञ्च’ (अनु.) इति वचनाद्यमपुत्रः शङ्कास्थ ऋषिः ।
‘अग्निष्वात्ताः’ इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः । अष्टकायाम्
‘उदीरतामवरं’ इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः । सूत्रितं च—‘उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा’
(आश्व. गृ. २. ४. ६) इति । महापितृयज्ञे ‘पितरः सोमवन्तः’ इत्यस्यानुवाक्या ‘उदीरताम्’
इत्येषा । सूत्रितं च—‘पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः’ (आश्व. श्रौ. २. १९)
इति । आग्निमास्तेऽप्येषा धाय्या । सूत्रितं च—‘मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर
उत्परासः’ (आ. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता
उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य ‘ये
अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा’ इत्यादिमन्त्रः समान्नातः । तेषु षअवरे निकृष्टाः षउदीरताम् उत्तमं हविः
प्राप्नुवन्तु । षपरासः उत्तमाः षपितरः षउत् ईरताम् । षमध्यमाः पितरश्च षउत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्य-
स्मद्विषये षसोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । षये पितरः षअवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु
हिंसामकुर्वन्तः षऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः षअसुम् अस्मत्प्राणम् षईयुः रक्षितुं प्राप्ताः षते
षपितरः षहवेषु अस्मदीयेष्वाङ्गानेषु षनः अस्मान् षअवन्तु रक्षन्तु ॥

महापितृयज्ञे ‘पितरो बर्हिषदः’ इत्यस्य ‘इदं पितृभ्यः’ इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रं तु
पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. २. १९) । आग्निमास्ते ‘इदं पितृभ्यः’ इत्येषा धाय्या । सूत्रितं
च—‘आहं पितृन्सुविद्वर्षी अविस्तीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य स्वादुष्किलायमिति चतस्रः’ (आश्व.
श्रौ. ५. २०) इति ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वीसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विश्व ॥ २ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वीसः । ये । उपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विश्व ॥ २ ॥

वपूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः वये वईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ।
वये चान्ये वउपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ।
वये अप्यन्ये वपार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि वरजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि वआ वनिषत्ताः हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । वये ववा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः विश्व बन्धुरूपासु प्रजासु आ
निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विश्व । वसुवृजनासु । वृज्यते परित्यज्यते
दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमृद्ध्या श्राद्धादि-
कर्मपरास्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः वपितृभ्यः^१ वअ अस्मिन् कर्मणि वइदं वनमः वअस्तु । अय-
माहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

आहं पितृन्सुविदत्राँ अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुऽविदत्रान् । अविस्ति । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।

बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

वअहं यजमानः वसुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः वपितृन् वअविस्ति आभिमुख्येन
लब्धवानस्मि । वविष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य वनपातं वच विनाशाभावं च वविक्रमणं वच विशेपेण
प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । वये पितरः वबर्हिषदः बर्हिषि^२ सीदन्ति^२ वते वइह अस्मिन् कर्मणि
वभागमिष्ठाः अतिशयेनागताः । आदरपूर्वं समागत्य वस्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह वसुतस्य अभिषुतस्य
सोमलक्षणस्य वपित्वः पितोरन्नस्य भागं वभजन्त सेवन्ते उपयुज्यते ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चक्रमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चक्रम् । जुषध्वम् ।

ते । आ । गत । अवसा । शमऽतमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

हे वबर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः'
(तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यार्ग्यं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे वपितरः वअर्वाक्
अर्वाचीनानामस्माकम् वऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । ववः युष्मदर्थम् वइमा वहव्या एतानि-
हवीषि वचक्रम अतस्तानि वजुषध्वम्^३ । वते हविर्जुष्टवन्तो यूयं वशंतमेन सुखतमेन वअवसा रक्षणेन

निमित्तभूतेन ^१वा^१ ^२ग^२ आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत^३ । ^४अथ अनन्तरं ^५नः अस्मभ्यं ^६शं सुखं
^७योः दुःखवियोगम् ^८अरपः पापरहितं च ^९दधात दत्त ॥

महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्य याज्या 'उपहृताः पितरः' इत्येषा । सूत्रितं च—
'उपहृताः पितरः सोम्यासस्यं सोमं प्र चिकितो मनीषा' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तैऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपहृताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

^१सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा ^२पितरः ^३बर्हिष्येषु यागार्हेषु ^४प्रियेषु
^५तृप्तिकेषु ^६निधिषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु ^७उपहृताः अस्माभिराहृताः ^८पते पितरः
^९आ ^{१०}गमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ^{११}इह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः ^{१२}श्रुवन्तु
^{१३}श्रुवन्तु । श्रुत्वा च ^{१४}अधि ^{१५}ब्रुवन्तु । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ^{१६}पते तादृशाः पितरः
^{१७}अस्मान् ^{१८}अवन्तु रक्षन्तु ॥ १७ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्वा आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आअभ्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसब । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

पितृणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य' (श. ब्रा. २. ४. २. २) इति वचनात् । हे पितरः ^१विश्वे सर्वे यूयं ^२जानु ^३आच्य भूमौ निपात्य ^४दक्षिणतः
^५दक्षिणपार्श्वे ^६निषद्य उपविश्य ^७इमम् अस्मदीयं ^८यज्ञमभि ^९गृणीत अभिष्टुत । विशिष्टतृप्तियोगात्
परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपि च ^{१०}वः युष्माकं ^{११}यत् किञ्चित् कर्मवैगुण्य-
जनितम् ^{१२}आगः अपराधं ^{१३}पुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना ^{१४}कराम वयं कृतवन्तः हे ^{१५}पितरः तेन ^{१६}केन
^{१७}चित् अप्यपराधेन ^{१८}नः अस्मान् ^{१९}मा ^{२०}हिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

^१अरुणीनाम् आरोचमानानां उवाकानां वा देवतानां वा ^२उपस्थे समीपस्थाने वेद्यास्ये
^३आसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं ^४दाशुषे हविर्दत्तवते ^५मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ^६परि

धनं^१ वधत् दत्त । हे^२ पितरः यूयं^३ वतस्य यजमानस्य^४ पुत्रेभ्यः^५ वस्वः वसु धनं^६ प्र^७ वयच्छत् ।^८ वते तादृशा यूयम्^९ इह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि^{१०} ऊर्जं धनं^{११} वदधात निधत्त ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशङ्निः प्रतिक्राममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।

तेभिः । यमः । समऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽक्रामम् । अत्तु ॥ ८ ॥

वसोम्यासः सोमसंपादिनः वसिष्ठाः । वस्तुतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा नः अस्माकं^१ ये पूर्व^२ पितरः सोमपीथं सोमपानम्^३ अनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । उशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः यमः पितृपतिः उशङ्निः यमेन सह संभोगं कामयमानैः तेभिः तैरस्मदीयैः पितृभिः सह रराणः रममाणः हवींषि अस्माभिर्दत्तानि^४ प्रतिकारं कामं कामं^५ प्रति^६ अत्तु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयस्वित्यर्थः ॥

महापितृयज्ञे अग्नेः कव्यवाहनस्य 'ये तातृषुः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'ये तातृषु-देवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अकैः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ ९ ॥

ये । तातृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अकैः ।

आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

देवत्रा देवान् जेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः ये पितरः तातृषुः तुष्यन्ति हे अग्ने त्वं तैः पितृभिः अर्वाङ्^२ अस्मदभिमुखः आ याहि आगच्छ । कीदृशैः । सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः सत्यैः अघिसंवादिभिः कव्यैः । कव्यं नाम पितृदेवत्यं हविः । तत्संबन्धिभिः । यद्वा कव्यैः कविभिर्मन्त्राविभिः । स्वार्थिको यत् । धर्मसङ्निः यज्ञसादिभिः ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविऽअदः । हविऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । दधानाः ।

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

सत्यासः सत्याः ये पितरः हविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽन्तारो भक्षयितारः हविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातारः इन्द्रेण देवैः सरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं दधानाः । ऊढर्थे शानच् । गमनाय सदा धारयन्ति हे अग्ने तैः पितृभिः सह आ याहि आगच्छ । कीदृशः । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । देववन्दैः देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तः परैः परकालीनैः पूर्वैः पूर्वकालीनैः धर्मसङ्निः यज्ञसादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा ॥ ११८ ॥

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निष्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निष्वात्ताः पितरः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रणीतयः ।

अत्त । हवींषि । प्रयतानि । बर्हिषि । अर्थ । रयिम् । सर्ववीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

वअग्निष्वात्ताः^१ अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः वपितरः यूयम् इह अस्मिन् पितृकर्मणि वआ गच्छत । आगत्य च हे वसुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं वसदःसदः तत्तत्स्थानं^२ वसदत सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः । उपविश्य च बर्हिषि आसादितानि वप्रयतानि ह्युचीनि वहवींषि वअत्त भक्षयत । वअथ अनन्तरं वसर्ववीरं सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं वरयि धनं वदधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'त्वमग्न ईळितः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'योऽग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाहुव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाद् । हुव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।

प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयता । हवींषि ॥ १२ ॥

हे वजातवेदः । जातं सर्वं जगद्भस्तेति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः वत्वं वहुव्यानि अस्मदीयानि हवींषि वसुरभीणि सुगन्धीनि वकृत्वी कृत्वा वअवाद् वहनं कृतवानसि । कृत्वा च वपितृभ्यः वप्रादाः । वते च पितरः वस्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः वअक्षन् अदन्तु । हे वदेव वत्वम् अपि वप्रयता प्रयत्नसंपादितानि वहवींषि वअद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तम् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ उ च न प्रविद्म ।

त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधार्भिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति ।

च । न । प्रऽविद्म ॥ त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः ।

स्वधार्भिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

१. त- 'अग्निष्वात्ताः' नास्ति । २. त-स्वतत्स्थानं; त३-भ१.२.४-सत्तस्थानं; भ३-स्वस्थानं; सु-स्वस्थानं ।

१ये १च १पितरः १इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते १ये १च १इह १न सन्ति । १यांश्च पितॄन् १विद्या संनिकृष्ट्वाजानीमः १याँ^१ १उ १च १न अपि^२ च न १प्रविद्या विप्रकृष्टत्वाद्वयं न विजानीमः । १यति १ते यावन्तस्ते^३ भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे १जातवेदः उपपन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्रे १त्वं १वेत्थ जानासि^४ । १स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः १सुकृतं साधु कृतं १यज्ञं १जुपस्व ग्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे 'ये अग्निदग्धाः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'ये अग्निदग्धा ये अनग्नि-दग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराट्सुनीतिमेतां यथावशं तन्वम् कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये^१ । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

तेभिः । स्वराट् । असुनीतिम् । एताम् । ययावशम् । तन्वम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

१ये पितरः १अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः । इमंशानं प्राप्ता इत्यर्थः । १ये च पितरः १अनग्निदग्धाः इमंशानकर्म न प्राप्ताः १मध्ये १दिवः द्युलोकस्य मध्ये १स्वधया हविर्लक्षणेनाग्नेन १मादयन्ते तृप्यन्ति^५ हे अग्ने १स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानः १तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् १असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्मानम् १पूतां १तन्वम् एतदेवताशरीरं १यथावशं यथाकामं १कल्पयस्व समर्थयस्व । प्रासयेत्यर्थः^६ ॥ १९ ॥

'मैनम्' इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनस्यार्षम् । आदितो दश त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चातुक्रान्तं—'मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति । दीक्षितमरण आद्याः षड्वचः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेतच्छ्यावथतु प्र विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा श्रुतं कृणवो जातवेदोऽर्थमेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शोचः । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिपः । मा । शरीरम् । यदा । श्रुतम् । कृणवः । जातवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृभ्यः ॥ १ ॥

हे १अग्ने १एनं प्रेतं १मा १वि १दहः । विशेषेण दग्धं मयीभूतं मा कुरु । १माभि १शोचः अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु । १अस्य १त्वचं १मा १चिक्षिपः इतस्ततो विक्षिप्तां मा^७ कुरु^८ । १शरीरम् अपि विक्षिप्तं १मा कुरु । हे १जातवेदः अग्ने १यदा^९ त्वं^{१०} १श्रुतं पक्कं सुदग्धं १कृणवः करिष्यसि १अथ तदानीम् १ईमेनं प्रेतं १पितृभ्यः १प्र १हिणुतात् पितृसमीपे प्रेरय ॥

श्रुतं यदा करसि जातवेदोऽर्थमेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

१. त-म६-एषां; त३-म१.२.४-तां । २. उद्गीथ-यानपि । ३. त-म६-वायस्तते । ४. त-जानामि । ५. ग-वृते वृथयंतु; त-म-तृप्यंतु । ६. त-म६-प्रासायेत्यर्थः; उद्गीथ-गामयस्वेत्यर्थः । ७. त२.३. ७-म-मा कुरु' नास्ति । ८. ग-म-त्वं यदा ।

शुतम् । यदा । करसि । जातऽवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदा । गच्छति । असुऽनीतिम् । एताम् । अर्थ । देवानाम् । वशऽनीः । भवति ॥ २ ॥

हे ऽजातवेदः ऽयदा प्रेतशरीरं ऽश्रुतं पक्कं ऽकरसि करिष्यसि ऽअथ ऽईम् तदानीमेव ऽएनं प्रेतं
ऽपितृभ्यः ऽपरि ऽदत्तात् प्रयच्छ । ऽयदा अर्थं प्रेतः ऽएताम् अग्निना कृताम् ऽअसुनीतिं प्राणस्य नयनं
प्राणप्रेरणं ऽगच्छति^१ प्राप्नोति ऽअथ तदानीमेव ऽदेवानां ऽवशनीः देवानां वशं प्रापितो भवति^२ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वार्तमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मेणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वार्तम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मेणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत त्वदीयं ऽचक्षुः इन्द्रियं ऽसूर्यं ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽआत्मा प्राणः ऽवार्तं बाह्यं वायुं
गच्छतु । अपि च त्वमपि ऽधर्मेणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं ऽद्यां ऽच । अत्र चशब्दो विकल्पार्थः ।
द्युलोकं वा ऽपृथिवीं ऽच पृथिवीं वा ऽगच्छ प्राप्नुहि^३ । ऽअपो ऽवा अन्तरिक्षलोकं ऽगच्छ प्राप्नुहि ।
ऽतत्र अन्तरिक्षे ऽहितं स्थापितं ऽते तव कर्मफलम् । ऽओषधीषु ऽशरीरैः शरीरावयवैः ऽप्रति ऽतिष्ठ ॥

अजो भागस्तर्पसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।

यास्ते शिवास्तन्वा जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृताम् लोकम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तर्पसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वाः । जातऽवेदः ।

ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ४ ॥

ऽअजः जननरहितः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणो यः ऽभागः अस्ति हे अजे
ते त्वदीयेन ऽतपसा तापनेन ऽतं तादृशं भागं ऽतपस्व तसं^४ कुरु । तथा ऽते तव ऽशोचिः शोक-
हेतुः^५ ज्वालाविशेषः ऽतं भागं ऽतपतु संस्करोतु । अपि^६ च ऽते तव ऽअर्चिः भासको ज्वालाविशेषः
ऽतं भागं तपतु संस्करोतु^६ । तपःशोचिरर्थिः शब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । हे ऽजातवेदः ऽते तव
ऽयाः ऽतन्वाः मूर्तयः ऽशिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ऽताभिः ऽएनं तन्मभिः प्रेतं ऽसुकृतां
शोभनकर्मकारिणां ऽलोकं स्थानं ऽवह प्रापय । उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्रे पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधामिः ।

आयुर्वसान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव । सृज । पुनः । अग्रे । पितृऽभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति । स्वधामिः ।

आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातऽवेदः ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ६.७-गच्छति; भ१.२ ४-गच्छति; सु-गच्छति गच्छति । २. सु-भवाति । ३. त-भ६-
प्राप्नुहि याहि । ४. त-भ-तपनं । ५. त४-शोकहेतुत्वात् ; त५.६.७-शोकहेतु । ६. त-^६ अपि
च ... ... संस्करोतु ' नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽयः प्रेतः पुमान् ऽआहुतः चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् ऽस्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह ऽचरति तं प्रेतं ऽपितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं ऽपुनः^१ ऽअव ऽसृज^२ भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः ऽआयुः जीवनं ऽवसानः आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । ऽशेषः शिष्यमाणमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरम् ऽउप ऽचेतु उपगच्छतु । हे ऽजातवेदः तव प्रसादात् ऽतन्वा शरीरेण ऽसं ऽगच्छतां संगतो भवतु ॥ २० ॥

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोदं पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणां आविवेश ॥ ६ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोदं । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ऽते तव संबन्धि ऽयत् अङ्गं ऽकृष्णः ऽशकुनः काकाख्यः ऽआतुतोद । आह् ईषदर्थे । ईषतुञ्जवान् । तथा ऽपिपीलः पिपीलिका वा ऽसर्पः वा ऽउत ऽवा अपि वा ऽश्वापदः श्वश्र्वालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुञ्जवानित्यर्थः । ऽविश्वात् सर्वस्यात्ता ऽअग्निः ऽतत् तादृशमङ्गम् ऽअगदं ऽकृणोतु दोषरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा ऽसोमश्च^३ देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु । ऽयः सोमः ऽब्राह्मणान् ऋत्विगादीन् ऽआविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य मुखम् 'अग्नेर्वर्म' इत्यनया प्रोर्णयात् । सूत्रितं च—'अनुस्तरण्या^४ वषामुत्थित्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मं परि गोभिर्यज्यस्वेति' (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति^५ ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्यज्यस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।

नेत्वा धृष्णुर्हरसा जर्हषाणो दधृक्विधक्ष्यन्पर्यङ्क्षयाते ॥ ७ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्ययस्व । सम । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जर्हषाणः । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्क्षयाते ॥ ७ ॥

हे प्रेत ऽअग्नेः स्वभूतं ऽवर्मं ज्वालालक्षणं कवचं ऽगोभिः अनुस्तरणीगोचर्मणा ऽपरि ऽव्ययस्व परितः संवृणु । किञ्च ऽपीवसा स्थूलेन ऽमेदसा ऽच ऽसं सम्यक् ऽप्रोर्णुष्व आच्छादय । एवं कृते सति ऽहरसा तेजसा ऽधृष्णुः धर्षणशीलः ऽजर्हषाणः अत्यर्थं हृष्यन् ऽदधृक् धृष्टः प्रगल्भः । 'ऋत्विक्' इत्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः । ऽविधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निः ऽत्वा त्वां ऽनेत् पर्यङ्क्षयाते नैव सर्वतो विस्तारयति । अखेर्गत्थथाल्लिङ्याडागमः ॥

'इममग्ने चमसम्' इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते । सूत्रितं च—'इममग्ने^६ चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते' (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति^७ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृतां मादयन्ते ॥ ८ ॥

१. त-भ६-पुनरवासृजः; त३-भ१.२.६.७-पुनरवासृज । २. त-सोम अश्व । ३. ग-त-भ१.२.४.५- 'अनुस्तरण्या.....इति' नास्ति; भ६-अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्यज्यस्वेतीति । ४. ग-त-भ१.२.४.५. ५- 'इममग्ने.....इति' नास्ति ।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽइमं ऽचमसं प्रणीताप्रणयनं ऽमा ऽवि ऽजिह्वरः मा विचालीः । यश्चमसः ऽदेवानाम्
इन्द्रादीनां ऽप्रियः ऽउत अपि च ऽसोम्यानां सोमार्हाणां पितृणां प्रियः । किंच ऽयः ऽपुषः
चमसः ऽदेवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्थानीयो भवति ऽतस्मिन्^१ चमसे ऽअमृताः
मरणवर्जिताः ऽदेवाः पितरश्च ऽमादयन्ते हव्यैः कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति^२ ॥

ऋव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

ऋव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।

इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरण^२ एतदादिके^२ द्वे ऋचावौपासनोद्भासने विनियुक्ते । तत्र प्रथमायाः पूर्वार्धेन
दक्षिणस्थां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्थति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते (आश्व. गृ. ४. ६) ।
ऋव्यादम् । ऋव्यमामिपम् । तस्यात्तारं तीव्रम् ऽअग्निं ऽदूरं विप्रकृष्टदेशे ऽप्र ऽहिणोमि प्रगमयामि ।
' हि गतौ ' स्वादिः । ऽरिप्रवाहः । रिप्रं पापम् । तस्य वोढा सोऽग्निः ऽयमराज्ञः यमो राजा येषां
तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽअयं शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः ऽइतरः ऋव्यादादन्यः
जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा ऽप्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः ऽइहैव देशे ऽदेवेभ्यः देवार्थं
ऽहव्यं हवनयोग्यं हविः ऽवहतु प्रापयतु ॥

यो अग्निः ऋव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स धर्ममिन्वात्परमे सुधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । ऋव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।

तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । धर्मम् । इन्वात् । परमे । सुधऽस्थे ॥ १० ॥

ऽयः ऋव्यादः ऽअग्निः देवो युष्माकं गृहिणां ऽगृहं ऽप्रविवेश प्रविष्टवान् ऽतं ऋव्यादं
ऽदेवं ऽहरामि । गृहाद्वहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽपितृयज्ञाय तदर्थम् । किं कुर्वन् । ऽइमम्
ऽइतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं ऽजातवेदसं ऽपश्यन् पर्यालोचयन् । तथा सति ऋव्यादात्परोऽग्निः ऽपरमे
उत्कृष्टे ऽसुधस्थे सहस्थाने ऽधर्मं यज्ञम् ऽइन्वात् प्राप्नोतु । पितृभिर्धर्मपैः सहेति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां ' यो अग्निः कव्यवाहनः^३ ' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च— ' यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्ने^४ ईकितो जातवेद इति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः ऋव्यवाहनः पितृन्यक्षदत्तावृधः ।

प्रेदुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

१. त-तस्मिन्...भवन्ति' नास्ति । २. त-भ६-अतिक्रमणे एतदादि; त३-अतिमरणे एतदादि;
भ१.२.४-अग्निमरणं एतदादि । ३. त१.७-भ६-मु-ऋव्यवाहनः । ४. त२.७-भ२.६-मु-

यः । अग्निः । ऋग्व्यऽवाहनः । पितृन् । यक्षत् । ऋतुऽवृधः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितुऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

१ ऋग्व्यवाहनः^१ ऋग्व्यस्य^२ हविषो वोडा १ योऽग्निः १ पितृन् १ ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितृन् सत्येन वृद्धान् वा देवान् । एतत्पितृविशेषणं वास्तु । तान् १ यक्षत् यजति । यजेल्लेदिति सिबडागमः । सोऽग्निः १ हव्यानि हवींषि १ प्र १ वोचतु पितृयज्ञे प्रववीतु । युष्मदर्थं मयानीतानीति । इदू पूरणौ । केभ्यः । १ देवेभ्यश्च १ पितृभ्यः च । आकारः समुच्चये ॥

महापितृयज्ञे ' उशन्तस्त्वा ' इत्येषा सामिधेनी । सूच्यते हि—' उशन्तस्त्वा नि धीमहीत्येतां त्रिरमषानं ताः सामिधेन्यः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृन्हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने १ उशन्तः कामयमाना वयं १ त्वा त्वां १ नि १ धीमहि^३ कर्माणि स्थापितवन्तः । १ उशन्तः वयं १ समिधीमहि संदीपयामः । त्वमपि १ उशन् कामयमानः हविरादिकम् १ उशतः आगन्तुकामान् १ पितृन् अस्मिन् यज्ञे १ आ १ वह । किमर्थम् । १ हविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः १ अत्तवे अस्तुम् । अदेस्तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वीपया पुनः ।

क्रियाम्बवत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । समऽअदहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।

क्रियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ १३ ॥

हे १ अग्ने १ त्वं पितृदहनकाले १ यं देशं १ समदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि । ' तिङि चोदात्तवति ' इति समो निघातः । १ तसु तमेव १ पुनः १ निर्वीपय । १ अत्र अस्मिन् देशे १ क्रियाम्बु क्रियमाण-मुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं^४ १ रोहतु उत्पद्यताम् । किंच १ व्यल्कशा विविधशाखा १ पाकदूर्वा परिपक्वदूर्वा चोत्पद्यताम् ॥

अस्थिसंचयने क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं इमशानायतनं प्रोक्षति ' शीतिके शीति-कावति ' इत्यनया । सूत्रितं च—' क्षीरोदकेन^५ शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति ' (आश्व. गृ. ४. ५. ३) इति^६ ॥

शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

मण्डूक्या^१ सु सं गम इमं स्व^२भिं हर्षय ॥ १४ ॥

१. त१.२.७-मु-उद्गीथ-ऋग्व्यवाहनः ऋग्व्यस्य । २. ग-त४-अ१.२.४.५-धीमहि निदधीमहि; त५-धीमहि निधीमहि । ३. त१-मु-पुष्करिण्यादि । ४. ग-त-म-' क्षीरोदकेन...इति ' नास्ति ।

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मण्डुका । सु । सम । गमः । इमम् । सु । अग्रिम् । हर्षय ॥ १४ ॥

हे ऽशीतिके शैत्ययुक्ते हे ऽशीतिकावति । शीतिकाः शैत्ययुक्ता ओपधयः । तामिस्तद्वति हे
 ऽह्लादिके आह्लादयित्री हे ऽह्लादिकावति आह्लादकफलयुक्तैर्बुद्धैस्तद्वति हे पृथिवि ऽमण्डूक्या मण्डूक-
 स्त्रिया वृष्टिप्रियया ऽसु सुष्टु ऽसं ऽगमः संगच्छस्व । गमेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ततः ऽइमम्
 ऽअग्रिं ऽसु सुष्टु ऽहर्षय ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहित्रे' इत्येतच्चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् ।
 यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी
 पुरस्ताद्बृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूर्देवता । 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वतीं
 देवयन्तः' इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्याः पञ्चर्चोऽब्देवताकाः । तत्र
 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—'त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूदेवते
 पौण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वान्त्ये अनुष्टुभावुपान्त्या पुरस्ताद्बृहती
 वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिशिराश्चेति
 स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । तत्तत्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां
 विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचित् आत्मसदृश्या^१ देवजनितायाः स्त्रियः
 समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरून् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं
 सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुनाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेपा सरण्यूर्न भवतीति
 विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः
 पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजगौ । ततस्तस्याः सकाशान्नासत्यो दत्तश्चे-
 त्युभावश्चिनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुम् । कृणोति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । सम । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥ १ ॥

ऽत्वष्टा एतन्नामको देवः ऽदुहित्रे । पृथगर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्यूनामिकायाः ऽवहतुं वहनं
 विवाहम् । 'एविवहोश्चतुः' (उ. सू. १. ७९) इति वहेश्चतुप्रत्ययः । तं ऽकृणोति करोति । ऽइति
 एतेन हेतुना ऽइदं ऽविश्वं सर्वं ऽभुवनं भूतजातं ऽसमेति तं विवाहं समागमत् । ऽपर्युह्यमाना
 विवस्वतोद्गोढव्या ऽयमस्य यस्याश्च ऽमाता ऽमहः महतः ऽविवस्वतः ऽजाया भार्या सरण्यूः
 ऽननाश । उत्तरान् कुरून् प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः^२ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्यैभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्यैभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊँ इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः ॥ २ ॥

वमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्युं मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थम् अपागूहन् अपगूहित-
वन्तः संवृतवन्तः । देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच सवर्णां सरण्युसदृशीमन्यां^१ स्त्रियं कृत्वा
कृत्वा तस्मै विवस्वते देवाः अबददुः प्रायच्छन् । उत अपि च साश्वरूपिणी सरण्युस्तदा अश्विना-
वभरत् । स्वोदरे गर्भभूतौ धारितवती । यत् यदा तत् जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः^२
पतितम् आसीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा सरण्युः सरणवत्येतन्नामिका द्वा मिथुना द्वौ
मिथुनौ यमयम्यौ अजहात् त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा सरण्युरेतन्नामिका मध्यमस्थाना
देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'पूषा त्वेतश्चावयतु प्र
विद्वानिति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा पोषयितैतन्नामको देवः त्वा त्वाम् इतः अस्मादेशलोकात् प्र च्यावयतु प्रकर्षेणो-
त्तमलोके गमयतु । कीदृशः । विद्वान् अस्मन्नक्ततां विजानानः अनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः ।
यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः । भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायिता । किंच
प्रक्रमस्य षसः पूषा एतेभ्यः पितृभ्यः त्वा त्वां परि ददत् परिप्रयच्छतु । तथा अग्निः च
सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा । तदहं : सुविदत्रियाः । छान्दसो घप्रत्ययः । शोभन-
ज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा देवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोके स्थापयत्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विश्वआयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुकृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वत्र गमनशीलो वा आयुः । वकारलोपश्छान्दसः । वायुः । यद्वा ।
'छन्दसीणः'^५ इत्युप्रत्यये वृद्धौ च कृतायां रूपम् । गन्ता वायुः । त्वा त्वां परि पासति परिपातु ।
पूषानुज्ञया परितो रक्षतु । 'पा रक्षणे' । लेटि सिष्यडागमः । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे सर्वे पुरस्तात्
सर्वेषां प्रथममेव वर्तमानः पूषा स्वयमेव त्वा त्वां प्रमितं यजमानं पातु रक्षतु । सुकृतः पुण्य-
कर्माणः यत्र यस्मिन् देशे आसते तिष्ठन्ति यत्र वा ते सुकृतः ययुः प्राप्ताः तत्र तस्मिन् स्थाने
देवः दीप्यमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः त्वा त्वां दधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः 'पूषेमाः' इत्यनुवाक्या । 'पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

१. त-भ-मु-सदृशामन्या । २. त-भ-'रेतः' नास्ति । ३. ग-अस्मिन् । ४. त३.४-अ१.
२.४-सर्वस्य भूतजातस्य । ५. त-भ-छान्दसीणः । ६. ग-त१.२.४-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव ।
७. त-तस्मिस्तस्मिन् ।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।

स्वस्तिदा आशृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयतमेन । नेषत् ।

स्वस्तिऽदाः । आशृणिः । सर्ववीरः । अप्रयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा देवः । इमाः । सर्वाः । आशाः प्राच्याद्या दिशः । अनु । वेद । आनुपूर्व्येण जानाति । इमाः सुखेन गन्तव्या अनुसुखेनेति वैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सति अस्मान् प्रमिते यजमानो ब्रवीति पुत्रसुखेन याजकसुखेन वा । अस्मान्^१ अभयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नयतु । कथम् । स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता । आशृणिः आगतदीप्तियुक्तः । सर्ववीरः सर्ववीरैः कर्मणि समर्थैर्ऋत्विग्भिरुपेतः । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् प्रजानन् अस्माकं फलाफले विजानानः सन् । पुरः । एतु अस्माकं पुरस्ताद्गच्छतु । यथास्माकं भयं न^२ भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोः पुरोडाशस्य 'प्रपथे पथाम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्पथः परिपति वचस्या' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उमे अभि प्रियतमे सुधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रपथे । दिवः । प्रपथे । पृथिव्याः ।

उमे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियतमे । सुधस्थे इति सुधस्थे ।

आ । च । परा । च । चरति । प्रजानन् ॥ ६ ॥

पथाम् अन्तरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये । प्रपथे यः प्रकृष्टः पन्थास्ति तत्र पूषा । अजनिष्ट प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्राप्त्यर्थमवस्थित इति भावः । तथा । दिवः । शुलोकस्य च मार्गाणां मध्ये । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा । पृथिव्याः । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा । प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे । सुधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते । उमे द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य । आ । चरति । अभिसुख्येन चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा । परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

व्यूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे^३ सारस्वततृचस्य 'सरस्वतीं देवयन्तः' इत्येषाद्या । सूच्यते हि—'प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमानि ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमानि ।

सरस्वतीम् । सुकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

१देवयन्तः देवात्^१ यष्टुं स्तोतुं च^२ कामयमाना यजमानाः १सरस्वतीम् एतन्नामिकां मध्यम-
स्थानदेवतां १हवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति । तथा १तायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणे^३
१अध्वरे यज्ञे १सरस्वतीं यजन्तीति शेषः । १सुकृतः पुण्यकर्माणः १सरस्वतीम् १अह्वयन्त फलप्रदानाय
ह्वयन्ते । यत् एवमतः कारणात् १सरस्वती देवी १दाक्षुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १वार्यं वरणीयं
कर्मफलं १दात् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधार्भिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । स॒र॒थम् । य॒याथ । स्व॒धार्भिः । दे॒वि । पि॒तृ॒भिः । म॒दन्ती ।

आ॒स॒द्य । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि । मा॒द॒य॒स्व । अ॒न॒मी॒वाः । इ॒षः । आ । धे॒हि । अ॒स्मे इति॥८॥

हे १सरस्वति हे १देवि १या त्वं १सरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा
१ययाथ । अस्मदीयं यज्ञं ग्राह्यासि । किं कुर्वती^३ । १पितृभिः सह १स्वधार्भिः हविर्लक्षणैरन्नैः १मदन्ती
मादयन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः । सा त्वं १बर्हिषि १अस्मिन् वेदिस्तरणे यज्ञे १आसद्य उपविश्य
१मादयस्व हविर्भिस्तृप्ता भव । आत्मानं तर्पय वा । ततस्तृप्ता सती त्वम् १अनमीवाः । अमीवा
रोगः । तद्गर्जितान्यारोग्यजननानि १इषः अन्नानि १अस्मे अस्मभ्यम् १आ १धेहि पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पि॒तरः । ह॒वन्ते । द॒क्षिणा । य॒ज्ञम् । अ॒भि॒ऽन॒क्ष॒माणाः ।

स॒ह॒स्र॒अ॒र्धम् । इ॒ळः । अ॒त्र । भा॒गम् । रा॒यः । पो॒षम् । य॒ज॒मा॒नेषु । धे॒हि ॥ ९ ॥

१यां त्वां १सरस्वतीं १पितरो १हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । १दक्षिणा ॥ ‘दक्षिणादाच्’
(पा. सू. ५. ३. ३६) इत्याद्यप्रत्ययः ॥ दक्षिणत आगत्य १यज्ञमभिनक्षमाणाः अभितो गच्छन्तो
व्याप्नुवन्तः । १अत्र अस्मिन् यज्ञे १सहस्रार्धं बहुभिः पूजनीयमुपपोज्यम् १इळः^४ अन्नस्य १भागं
१रायः धनस्य १पोषं पुष्टिं च १यजमानेषु त्वं १धेहि स्थापय ॥

अवभृथस्थाने ‘आपो अस्मान्’ इत्येषा । सूत्रितं^५ च—‘तत आषम्याप्लवन्त आपो अस्मान्
मातरः शुन्धयन्तु’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । दशमेऽहनि वषामार्जनेऽप्येषा^६ । सूत्रितं च—
‘इदमापः प्र वहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं ग्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अ॒स्मान् । मा॒तरः । शु॒न्ध॒य॒न्तु । घृ॒तेन । नः । घृ॒त॒ऽप्वः । पु॒न॒न्तु ।

वि॒श्वम् । हि । रि॒प्रम् । ग्र॒व॒ह॒न्ति । दे॒वीः । उ॒त् । इ॒त् । आ॒भ्यः । शु॒चिः । आ । पू॒तः । ए॒मि ॥ १० ॥

१. ग-देवानेव यष्टुं स्तोतुं वा । २. ग-त-भ२.४-मु-विस्तार्यमाणे । ३. भ-कुर्वती । ४. त-इषः ।
५. त-भ६-‘सूत्रितं...‘प्येषा’ नास्ति ।

वमातरः जगतो मातृस्थानीयाः वआपः वअरमान् वशुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । तथा वृत्तप्वः ।
 घृतमुदकम् । तेनान्यान् पुनन्तीति । तास्तथोक्ता आपः । यद्वा घृतप्वः । घृतं गन्धम् । तेन पुनन्ति ।
 तथा ब्राह्मणं—‘घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तीति तद्वै सुपूतं यद्घृतेन पूयते’ (श. ब्रा. ३.१.२.११)
 इति । ता आपः वघृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन वनः अस्मान् वपुनन्तु । वहि यस्मात् वदेवीः देव्यो देवनशीला
 आपः वविश्वं सर्वं वरिप्रं पापं वप्रवहन्ति^१ पुरुषसकाशात्^२ प्रगमयन्ति । अपनयन्तीति यावत् । अन-
 न्तरम् वआम्यः अद्भ्यः वआ वपूतः आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहम् वउत् वएमि उद्गच्छामि ।
 ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुत्येऽहनि ‘द्रप्सश्चस्कन्द’ इत्यादिके द्वे विभुद्धोमार्थे । सूत्रितं च—‘द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां
 विभुद्धोमौ हुत्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. २) इति । स्कन्धविरभिमर्शनेऽपि ‘द्रप्सः’ इत्येषा । आहुति-
 र्बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात् । स्कन्धमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूत्रितं—
 ‘द्रप्सश्चस्कन्देत्याहुतिश्चेद्वहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमाँ अनु योनिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ११ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । प्रथमान् । अनु । बून । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ।
 समानम् । योनिम् । अनु । समऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥ ११ ॥

वद्रप्सः अभिषूयमाणस्य सोमस्य रसः वप्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवाल्लोकान् वबून दीप्य-
 मानान् द्युलोकंश्च वअनु लक्ष्मीकृत्य वचस्कन्द स्कन्धवान् गतवान् । तदेवाह । वइमं परिदृश्यमानं
 वयोनिं स्थानभूतं लोकं वच वयश्च अस्मात् वपूर्वः अस्ति तम् वअनु गतवान् । वसमानं साधारणं
 वयोनिं द्वावापृथिवीलक्षणं स्थानम् वअनु वसंचरन्तं सम्यग्गच्छन्तं वद्रप्सं सोमरसं विभुद्धलक्षणं वसप्त
 वहोत्राः सप्तसंख्याका विभुद्धोमस्य कर्तारो होतृप्रभृतयो वयम् वअनु आनुपूर्व्येण वजुहोमि जुहुमः ।
 यद्वा । होत्राः । सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः । ता अनु पश्चाद्वयुर्रहं जुहोमि । यद्वा ।
 द्रप्सः । द्रुतगामित्वाद्रप्स आदित्य उच्यते । स^३ आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनि-
 मन्तरिक्षं लक्ष्मीकृत्य । सम्यक्चरन्तं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः । यस्यां
 दिशि सूर्यो वर्तते तद्वयतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः^४ । अनु पश्चाज्जुहोमि । यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं
 द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि । प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकम्—‘असौ वा आदित्यो द्रप्सः स
 दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीमं च योनिमनु यश्च पूर्वं इतीमं च लोकममुं श्रेयेतत् समानं योनिमनु
 संचरन्तमिति समानं द्वेष एतं योनिमनु संचरति’ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो
 द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति’ (श. ब्रा. ७. ४. १. २०) इति ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्देति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो ध्रिषणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्देति । यः । ते । अंशुः । बाहुऽच्युतः । ध्रिषणायाः । उपऽस्थात् ।
 अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

१. त-भ६-वहति । २. त-भ-पुरुषात्सकाशात् । ३. त-भ६-‘स’ नास्ति । ४. त-भ६-दिशः सप्त ।

५. त-भ१.२.४.६-संचरति ।

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसः ऽस्कन्दति अधिपवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । ऽयः च ऽते त्वदीयः ऽअंशुः रसादितरः सन् स्कन्दति । ऽबाहुच्युतः अध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता ग्रावाणः । तैः प्रच्युतोऽभिषुतः सन् ऽधिपणायाः । धिपणेत्यधिपवणफलक-
नाम । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् । अधिपवणफलकयोः ऽउपस्थात् समीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति ।
तथा ऽअध्वर्योर्वा अभिषुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात् स्कन्दति । ऽवा अपि^१ वा^१ ऽपवित्रात् दशापवित्रात्
ऽपरि स्कन्दति । ऽतं सर्वं द्रप्सं ऽते त्वदीयं रसं ऽमनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह ऽवपट्कृतं
वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं ऽजुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते^१ द्रप्सः स्कन्नो यस्ते^१ अंशुरवश्च यः परः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्नः । यः । ते । अंशुः । अवः । च । यः । परः । सुचा ।

अयम् । देवः । बृहस्पतिः । सम् । तम् । सिञ्चतु । राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसोऽन्यत्र ऽस्कन्नः गतः ऽयः च त्वदीयस्तव कारणभूतः
ऽअंशुः लताखण्डो रसादितरो भवति ऽसुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः ऽअवः अवस्तात् स्कन्दते
ऽपरः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति ऽतम् इमं सोमम् ऽअयं बृहस्पतिः एतन्नामकः ऽदेवः ऽसं ऽसिञ्चतु
सम्यक् प्रक्षारयतु । किमर्थम् । ऽराधसे अस्माकं धनार्थम् । स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्वादिक्रमपस्कणं
भवति खलु ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्मामकं वचः ।

अपां पर्यस्वदित्पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । वचः ।

*अपाम् । पर्यस्वत् । इत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुन्धत ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षकृता । हे आपः ऽओषधयः ऽपयस्वतीः पयस्वत्यो वृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो
भवन्ति । ऽमामकं मदीयं ऽवचः वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं ऽपयस्वत् सारवत् भवति । किं बहुना ।
यच्च इह किञ्चित् ऽअपाम् उदकानां ऽपयः क्षीरवत् सारभूतं^२ यदस्ति^२ तत्सर्वं पयस्वत् सारवदेव ।
ऽतेन उदकसारेण सह ऽमा मां ऽशुन्धत यूयं शोधयत । ‘ आपो अद्यान्वचारिपं रसेन समगस्महि ’
(ऋ. सं. १. २३. २३) इति निगमान्तरम् ॥ ॥ २५ ॥

‘ परं मृत्यो ’ इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्यार्षम् । एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिः ।
आष्टौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ । ‘ प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ’ (पि. सू. ३. ४१) इति । त्रयोदशी
जगती चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टाछिष्टुभः । तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवत्याः । पञ्चमी धातृदेवताका । षष्ठी
त्वष्टृदेवत्या । सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिधाधिन्यः । अतस्तदेवताकाः । अन्त्या त्वनिरुक्तत्वात्
प्राजापत्या वा । तथा चालुक्रान्तं—‘ परं मृत्यो संकुसुकश्चतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वाष्ट्री
पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिर्जगत्युपान्त्यान्त्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरुक्ता ’ इति ॥

१. त१.५.६.५-म१.२.४-‘ अपि वा ’ नास्ति; त२-वा; त३.४-अपि च; मं६-अथवा ।

२. ग-त-म-सारभूतो योस्ति ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । स्वः । इतरः । देवऽयानात् ।
चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजाम् । रिरिषः । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

हे मृत्यो सर्वेषां मार्कैतन्नामकं देव परम् अन्यं पन्थां पन्थानम् अनु आनुपूर्व्येण परेहि पराङ्मुखो गच्छ । यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः । एते तव स्वः स्वभूतः देवयानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः । तस्मात् इतरः यः पन्थाः तं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञाना-
येत्यर्थः । एते तुभ्यं व्रवीमि कथयामि । नः अस्माकं प्रजां दुहितृदौहित्रात्मिकां मा रिरिषः मा हिंसीः । उत अपि च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् मा हिंसीः । तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यार्यमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ।
आऽप्यार्यमानाः । प्रजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे मृत्यस्य ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतः तस्य पदम् । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः । तं योपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः यत् यस्मात् एते देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् द्राघीयः दीर्घतरम् आयुः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवथ । किंच हे यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाश्वादिकेन च आप्यार्यमानाः वर्धमानाः सन्तः शुद्धाः जन्मान्तरसंघितदुरितक्षयात् शुद्धाः भवत । पूताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयात् पूता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मणि अमात्याः ' इमे जीवा वि मृतैः ' इति सव्यावृत्तो व्रजन्ति । सूत्रितं च—
' इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृत्तो व्रजन्ति ' (आश्व. गु. ४. ४. ९) इति ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रभृद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।
प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

इमे जीवाः जीवनतः पुरुषाः मृतैः पित्रादिभिः । तेभ्य इत्यर्थः । वि आ अववृत्रन् व्यावृत्ता भवन्तु । एते न म्रियन्तामिति भावः । किंच अद्य अस्मिन् दिने नः अस्माकमशौच-
विसृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः भद्रा कल्याणः अभूत्

भवतु । तत उत्तरं वयं प्राञ्जः प्राङ्मुखान्नाः अगाम^१ गच्छेम । प्रत्यञ्च इति भावः । नृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविश्लेषाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । हसाय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय । क्रीडना वयम् । द्वावीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तमृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति । जीवेभ्यः जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं दधामि निदधामि^२ । ततः एषां जीवतां मध्ये अपरः अन्यः एतम् इमम् अर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणार्थं मार्गं नु क्षिप्रं मा गात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः । किञ्च पुरुचीः बहुञ्जना बहुगमनाः शतं शरदः एतत्संख्याकान् वर्षान् जीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु । तथा पर्वतेन शिलोच्चयेन मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् अन्तः दधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति^३ तथा कुर्वतामित्यर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ क्रतव क्रतुभिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । क्रतवः । क्रतुऽभिः । यन्ति । साधु । यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि अनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते । यथा च क्रतवः वसन्तादयः क्रतुभिः सह साधु शोभनमविपर्यासेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च पूर्वपूर्वकालीनं पितरम् अपरः अर्वाकालीनः पुत्रः न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । एव एवं^४ तेनैवोक्तप्रकारेण हे धातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामकं देव एषाम् अस्मत्कुलीनानां जीवानाम् आयूषि जीवनानि कल्पय समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सुजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ । इह । त्वष्टा । सुजनिमा । सुजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः जरसं जरां वृणानाः संभजमाना यूयम् आयुः जीवनम् आ रोहत अधितिष्ठत । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण । अव्ययीभावः । पूर्वा ज्येष्ठः । ज्येष्ठानुपूर्व्या यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं^५ यति स्थ यत्संख्याका भवथ । यच्छब्दाच्छान्दसो ङितिः ।

१. त१.२.५-जनाम; त३.४-म-जगाम; सु-अयाम । २. त१.४-म६.७-'निदधामि' नास्ति; त२.५-दधामि; त७-स्थापयामि । ३. ग-त१.३.४.५.६-म-गच्छति । ४. त-एवं एवमु; म१.४-एवं एवमु । ५. त-म-वयं ।

वसुजनिमा शोभनजननः वृष्ट्या एतन्नामको देवः वसजोषाः भवद्भिः संगतः सन् वृह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां ववः युष्माकं वजीवसे जीवनाय वदीर्घं प्रभूतम् वआयुः वकरति करोतु ॥

इमा न.रारिविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।

अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।

अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

वअविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भर्तुका इत्यर्थः । वसुपत्नीः शोभनपतिकाः वइमाः वनारीः नार्यः वआञ्जनेन सर्वतोऽञ्जनसाधनेन वसर्पिषा घृतेन अक्तनेत्राः सत्यः वसं वविशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा वअनश्रवः अश्रुवर्जिता अरुदत्यः वअनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । वसुरत्नाः शोभनधनसहिताः वजनयः । जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्याः । ताः वअग्रे सर्वेषां प्रथमत एव वयोनिं गृहम् वआ वरोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीम् 'उदीर्घं नारि' इत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् । सूत्रितं च— 'तामुत्थापयेद्देवः' पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरहासो वोदीर्घं नार्यभि जीवलोकम्' (आश्व. गृ. ४. २. १८) इति^१ ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवलोके । गतऽअसुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि । हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ ८ ॥

हे वनारि मृतस्य पत्नि वजीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां^२ लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य वउदीर्घं अस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ । 'ईरं गतौ' आदादिकः । वगतासुम् अपक्रान्तप्राणम्^३ वएतं पतिम् वउप वशेषे तस्य समीपे स्वपिपि । तस्मात्त्वम् वएहि आगच्छ यस्मात्वं वहस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः वदिधिषोः गर्भस्य निधातुः वतव अस्य वपत्युः संबन्धादागतम् वइदं वजनिस्त्वं जायात्वमभिलक्ष्य वसं वबभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

क्षत्रियस्य 'धनुर्हस्ता' इत्यनया धनुः प्रहरेत् । सूत्रितं च—'धनुर्हस्तादाददानो' मृतस्येति भणुः' (आश्व. गृ. ४. २. २०) इति^४ ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

१. ग-त-भ२.४.७—'तामुत्थापयेद्देवः...इति' नास्ति; भ१—उदीर्घं नार्यभि जीवलोकमिति कर्ता वृषले जपेत् । २. त—'पुत्रपौत्रादीनां' नास्ति । ३. त-भ-उपक्रान्तः; उद्गीय-उत्क्रान्तः । ४. ग-त-भ१.९.४.५.७—'धनुर्हस्ता'...इति' नास्ति ।

वृत्तस्य क्षत्रियस्य वृहस्तात् वधुः वआददानः । किमर्थम् । वअस्मे अस्माकं वक्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय ववर्चसे तेजसे वबलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं ब्रवीमीति शेषः । किमिति । वत्वम् वअत्रैव अस्मिन् स्थान एव भव ववयं च वइह अस्मिंल्लोके वसुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तः विश्वाः सर्वान् वअभिमातीः अभिमन्यमानान् वस्पृधः संघर्षयितुं बाधकान् शत्रून् वजयेम सहेमहि ॥

दीक्षितमरणे 'उप सर्प मातरम्' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'उप सर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकैभ्यः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । 'उप सर्प' इत्यनया संचिता-न्यस्थीनि गते निदध्युः (आश्व. गृ. ४. ५. ५) ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निःकृतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुऽव्यचसम् । पृथिवीम् । सुऽशेवाम् ।

ऊर्णऽम्रदाः । युवतिः । दक्षिणाऽवते । एषा । त्वा । पातु । निःऽकृतेः । उपऽस्थात् ॥ १० ॥

वमातरं मातृभूतां वभूमिम्^१ अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् वउप वसर्प उपगच्छ । अनुप्रवि-शेत्यर्थः । कीदृशीम् । उरुव्यचसं बहुव्यासिकां वपृथिवीं विस्तीर्णां वसुशेवां सुसुखाम् । सर्वेषां सुखदात्रीमित्यर्थः^२ । तामुपगच्छ । युवतिः यौवनाम्बिता स्त्रीरूपेयं भूमिः वदक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन धनवते यजमानाय वऊर्णम्रदाः । ऊर्णेव ऊर्णास्तुक इव मृद्वी भवति । सुकुमारा भवति । न बाधयित्रीत्यर्थः । सा वएषा पृथिवी वनिःकृतेः मृत्युदेवतायाः वउपस्थात् समीपस्थानात् वत्वा त्वामस्थिरूपं यजमानं वपातु रक्षतु ॥ ॥ २७ ॥

'उच्छ्वस्व' इत्येतया पांसूनवकिरेत् । सूत्र्यते हि—'उत्तरया^३ पांसूनवकिरेत्' (आश्व. गृ. ४. ५. ६) इति^३ ॥

उच्छ्वस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवञ्चना ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णहि ॥ ११ ॥

हे वपृथिवि वउच्छ्वस्व । ऊर्ध्वगतोच्छ्वासमेनं कुरु । अधस्तान्मा कृथा इत्यर्थः । किंच वमा वनि वबाधथाः मा संपीडय । तथा वअस्मै यजमानार्थं वसूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका भवेत्यर्थः । वसूपवञ्चना । उपवञ्चनं प्रलम्भनम् । शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा भव । अपि च वमाता वपुत्रम् आसीयं बालकं वसिचा वस्त्रान्तेन वयथा आच्छादयति तद्वद्धे भूमि वएनम् अस्थिरूपं यजमानं त्वम् वअभि वऊर्णहि आभिमुर्येनाच्छादय ॥

उच्छ्वस्वमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतश्रुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

१. ग-एतां भूमिं । २. त-सुखदायिनीमित्यर्थः । ३. ग-त-भ१.२.४.५.६- 'उत्तरया...इति' नास्ति ।

उत्तऽश्वश्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहासः । घृतऽश्रुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । उत्च्छ्वञ्चमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छन्ती पृथिवी सु
पतिष्ठतु प्रतिष्ठिता भवतु । किंच सहस्रं सहस्रसंख्याकाः पमितः प्रक्षिप्ताः ॥ मिनोतेरौणादिके कर्मणि
क्वपि तुगागमः । ततो जस् । यद्वा । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् ।
व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो वृषादिस्वाद्ब्रह्म्यः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पार्थिवाः
पांसवः उप पश्रयन्ताम् । पुनमुपसेवन्ताम् । संपरिवार्यं तिष्ठन्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा
पते पांसवोऽस्मै गृहासः गृहा भवन्तः घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः भवन्तु ।
अत्र अस्मिन्लोके विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा अस्मै अस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु ॥
'उत्ते स्तभ्नामि' इति कपालेनास्थिन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च—'उत्ते' स्तभ्नामीति कपाले-
नापिधाय (आश्व. गृ. ४. ५. ८) इति^१ ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।

एतां स्थूणां पितरौ धारयन्तु तेऽत्रा यमः सार्दना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निदधत् । मो इति । अहम् । रिषम् ।
एताम् । स्थूणां । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सार्दना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ त्वत्परि । परिशब्दयोगे पञ्चमी । तवोपरि पते त्वदीयेन कपालेन पृथिवीम्
उत् स्तभ्नामि प्रतिबध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । इमं लोगं^२
कपाललक्षणं लोष्टं निदधत् उपरि^३ स्थापयन् अहं यमो रिषं मा हिंसिषम् । किंच एतां मया
निहितां स्थूणां पते त्वदीयां पृथिव्यां धारयित्रीं कपाललक्षणां पितरः धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु ।
ततः पते त्वदीये अस्मिन् स्थाने यमः पितृपतिः सदनानि स्थानानि मिनोतु परिच्छिनत्तु ।
करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पूर्णमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रशनया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पूर्णम्ऽईव । आ । दधुः ।

प्रतीचीम् । जग्रभ । वाचम् । अश्वम् । रशनया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. त-भ२.४—'उत्ते...इति' नास्ति । २. त-भ६-लोकं । ३. त१.२.६-उपस्थे उपरि । ४. त-भ२.
४-पृथिव्यां । * त७-सु-अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते
संवत्सरात्मके मां संकुसुममृषिं आ दधुः निहितवतः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः बाणस्य पूर्णमिव
पक्षमिव । पक्षं यथा बाणस्य मूले स्थापयति तद्वज्जगन्मूले त्वयि मां स्थापितवतः । अतो मदीयां प्रतीचीं
प्रतिपूज्यां (सु-पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभ गृहाण । कथमित्युच्यते । अश्वं आशुगामिनं हयं
रशनया रज्ज्वा यथा गृह्णाति तद्वत्कर्णाम्यां मत्कर्ता स्तुति गृहाणेत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टके सप्तमे षष्ठं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्यस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्त-
ध्वम्' इत्यष्ट्वर्चं तृतीयं सूक्तम् । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो भृगुर्वाथवा भार्गवश्च्यवनः ।
षष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यर्धर्चोऽ-
ग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'नि वर्तध्वमष्टौ मथितो भृगुर्वा वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वापं
गव्यं वानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽर्धर्चः षष्ठी गायत्री' इति । गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्सिषक्त रेवतीः ।

अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिषक्त । रेवतीः ।

अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे गावो हे आपो वा यूयं ऽनि ऽवर्तध्वम् अस्मान् प्रत्यागच्छत । ऽमानु ऽगात अस्मद्व्यतिरिक्तं
यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे ऽरेवतीः रेवत्यो धनवत्यो यूयम् ऽअस्मान् ऽसिषक्त सेचयत ।
अवगाहनगोदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः । हे ऽपुनर्वसू पुनःपुनर्वस्तारौ स्तोतॄणां यष्टुणामा-
च्छादयितारौ हे ऽअग्नीषोमा अग्नीषोमौ एतन्नामकौ देवौ युवाम् ऽअस्मे अस्मासु ऽरयिं ब्रह्मादिलक्षणं
धनं ऽधारयतं स्थापयतम् ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।

इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।

इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रति ब्रूते । हे मदीयात्मन् त्वम् ऽएनाः एताः अन्यतोऽभिगन्त्रीर्गा
अपो वा ऽपुनः ऽनि ऽवर्तय पुनःपुनर्मदभिमुखीकुरु । तदनन्तरम् ऽएनाः एताः ऽपुनः भूयो भूयो
ऽन्या ऽकुरु नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच ऽइन्द्रः अपि तव सहायभूतः सन् ऽएनाः एताः ऽनि
ऽयच्छतु त्वदायत्ताः करोतु । ऽअग्निः च ऽएनाः एताः गा अपो वा ऽउपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु
वा । उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।

इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः । एताः । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोऽपतौ ।

इह । एव । अग्ने । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥ ३ ॥

एना एता ईदृश्यो गाव आपो वा । पुनः । नि । वर्तन्तां भूयो भूयो मां प्रत्यागच्छन्तु । आगत्य च । गोपतौ सास्त्रादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणानामपां पालके । अस्मिन् ईदृशे मयि । पुष्यन्तु आत्मायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु । पुष्टाः सतीस्ता हे । अग्ने त्वम् । इहैव अस्मिन्नेव मयि । नि । धारय नियमेन स्थापय । या । रयिः यदपि ब्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोसहितम् । इह अस्मिन्नेव गोपतौ मयि । तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽअयनम् । सम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

यनियानम् । अधिकरणे ल्युट् । नियमेन यान्त्यागच्छन्ति गावोऽत्रेति नियानं गोष्टाल्यं स्थानम् । यत् अस्तीति शेषः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । हुव इति क्रियापदं सर्वत्रानुषज्यते । तत्स्थानं । हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोसहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । न्ययनम् । भावे ल्युट् । नियमेन गृहं प्रति प्रासिलक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । यः । अपि । गोपाः । गवां पालकोऽस्ति । तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदानद् व्ययनं य उदानट् परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः । उत्ऽआनट् । विऽअयनम् । यः । उत्ऽआनट् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपाः । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः । गोपाः गोपालः । व्ययनं नष्टानां गवामन्वेपणार्थं विविधं गमनम् । उदानट् व्याप्नोति अनुभवति । यः । परायणं परागमनम् । उदानट् व्याप्नोति । वनं प्रति गवां चरणाय गमनमित्यर्थः । यश्च । आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति । यः । अपि । गोपाः । निवर्तनं गोभिः सह वनादृहं प्रति निर्गमनमनुभवति । सोऽपि गोपालः । नि । वर्ततां गोभिः सह वनादृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवामिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुनः । नः । इन्द्र । गाः । देहि । जीवामिः । भुनजामहै ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-भ-मु- च पालके । २. ग-प्रार्थये । यत्र संगच्छते इतरेतरं जानतस्तत् संज्ञानं । अथ ततश्चरणार्थं पराचीना यत्र यति तत्परायणं । चरित्वाद्या आवर्तते तदावर्तनं; सु-प्रार्थये । संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये । परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \text{ त्वम् } \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{निवर्त}} \text{ आनिवर्तस्व अस्मदभिमुखो भव । ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गाः } \sqrt{\text{नि}} \sqrt{\text{वर्तय}} \text{ अस्मदभिमुखीः कुरु । एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं } \sqrt{\text{पुनः}} \text{ पश्चात् } \sqrt{\text{नः}} \text{ अस्मभ्यं } \sqrt{\text{गाः}} \sqrt{\text{देहि}} \text{ प्रयच्छ । त्वया दत्ताभिः } \sqrt{\text{जीवाभिः}} \text{ चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः } \sqrt{\text{भुनजामहै}} \text{ वयं भुञ्जीमहि । यद्वा ! अजिरन्तर्भावितण्यर्थः । देवपितृन्^१ संभोजयेमहि ॥$

परिं वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पर्यसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परिं । वः । विश्वतः । दधे । ऊर्जा । घृतेन । पर्यसा ।

ये । देवाः । के । च । यज्ञियाः । ते । रय्या । सम् । सृजन्तु । नः ॥ ७ ॥

हे देवाः $\sqrt{\text{विश्वतः}}$ सर्वतः स्थितान् $\sqrt{\text{वः}}$ युष्मान् $\sqrt{\text{ऊर्जा}}$ गोसंबन्धिना दधिलक्षणेनाग्नेन $\sqrt{\text{घृतेन}}$ आल्येन^२ $\sqrt{\text{पयसा}}$ क्षीरेण च $\sqrt{\text{परि}}$ $\sqrt{\text{दधे}}$ संधारयामि । युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि । न केवल-
मात्मानं पुष्पामीत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा $\sqrt{\text{ये}}$ $\sqrt{\text{के}}$ $\sqrt{\text{च}}$ $\sqrt{\text{देवाः}}$ $\sqrt{\text{यज्ञियाः}}$ यज्ञार्हाः सन्ति $\sqrt{\text{ये}}$ देवाः $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् $\sqrt{\text{पर्यसा}}$ गोलक्षणेन धनेन $\sqrt{\text{सं}}$ $\sqrt{\text{सृजन्तु}}$ संयोजयन्तु ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ । निऽवर्तन । वर्तय । नि । निऽवर्तन । वर्तय ।

भूम्याः । चतस्रः । प्रऽदिशः । ताभ्यः । एनाः । नि । वर्तय ॥ ८ ॥

मन्त्रद्रष्टृभिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह । हे मदीयात्मन् त्वं गाः $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{वर्तय}}$ । आकारोऽ-
ल्येनेनापि संबध्यते । मदभिमुखीः^३ कुरु । स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः । हे गावः
यूयमपि प्रसाद्यमानाः $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{निवर्तन}}$ आनिवर्तध्वम् । अभिमुख्येनागच्छत । पुनरप्याह । हे
मदीयात्मन् त्वं $\sqrt{\text{नि}}$ $\sqrt{\text{वर्तय}}$ गोसंचरणस्थानादपगच्छन्तीर्गा इतोऽभिगन्त्रीः कुरु । यूयमपि हे गावो
निवर्त्यमानाः सत्यः $\sqrt{\text{निवर्तन}}$ निवर्तध्वम् । इदानीं स्वात्मा गावश्चापि प्रति भ्रुवते । हे ऋपे अहं
कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सन्नाह । $\sqrt{\text{भूम्याः}}$ पृथिव्याः
 $\sqrt{\text{चतस्रः}}$ $\sqrt{\text{प्रदिशः}}$ चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति $\sqrt{\text{ताभ्यः}}$ दिग्भ्यः $\sqrt{\text{एनाः}}$ गाः $\sqrt{\text{नि}}$ $\sqrt{\text{वर्तय}}$
हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु । हे गावो यूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लब्धम् ।
यद्वा । अन्दैवतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ ॥ १ ॥

‘भद्रम्’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट् । ‘अग्निमीळे भुजाम्’
इत्येवाणुष्टुप् । नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षट् गायत्र्यः । इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः
प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुक्रपुत्रो वसुकृदाख्यो वा । इदमुत्तरं चाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘सप्तोत्तराण्येन्द्रो विमदः प्रजापत्यो वा वासुक्रो वसुकृद्वा भद्रं दशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद
एव वा शान्त्यर्थः पराणुष्टुबन्धे विराट्त्रिष्टुभौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त३-भ५.६-देवपितृसंधान् । २. त-भ-सु-आल्येन च । ३. त१.२.६.७-म२.६-
मदभिमुखी; त४.५-सु-मदभिमुखी; ग-त३-भ१.४.७-मदभिमुखं ।

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वनः अस्माकं मनः भद्रं शुभयुक्तम् अपि वातय । अपिरत्र धात्वर्थानुवादी । आगमय । त्वत्संबन्धितोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मन्त्स्वरेनीः सपर्यन्ति मातुरुधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईळे । भुजाम् । यविष्ठम् । शासा । मित्रम् । दुःधरीतुम् ।

यस्य । धर्मन् । स्वः । एनीः । सपर्यन्ति । मातुः । ऊधः ॥ २ ॥

वभुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये यविष्ठम् अहन्यहन्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवानं शासा अनुशासनेन मित्रम् । यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः । दुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवंभूतम् अग्निम् ईळे स्तौमि । अपि च यस्य अग्नेः धर्मन् धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि स्वः शुलोकमादित्यं सर्वं देवजातं वा एनीः एन्यः प्रतिगन्त्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते । यद्वा । स्वः सपर्यन्तीत्यनयोः सामानाधिकरण्यम् । अत्र स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । स्वः सर्वे देवाः एनीरात्मनः प्रतिगन्त्रीराहुतीः स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते । उपजीवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लुप्तोपम-मेतत् । मातुः गोः ऊधः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत् । तमग्निमीळ इति पूर्वण संबन्धः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकैतुं वर्धयन्ति । आजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम् । आसा । कृपनीळम् । भासाकैतुम् । वर्धयन्ति । आजते । श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारो यष्टारश्च आसा स्तुतिहविलक्षणोपासनेन यम् अग्निं वर्धयन्ति । कीदृशम् । कृपनीळं कर्मस्थानम् । कर्माधारमित्यर्थः । भासाकैतुं ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तेः कर्तारं वा । यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सोऽग्निः श्रेणिदन् स्तोत्रभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा एवम्भूतः सन् आजते भासते ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानङ् दिवो अन्तान् । कविरभ्रं दीद्यानः ॥ ४ ॥

अर्यः । विशाम् । गातुः । एति । प्र । यत् । आनङ् । दिवः । अन्तान् ।

कविः । अभ्रम् । दीद्यानः ॥ ४ ॥

विशां यजमानमनुष्याणाम् अर्यः गन्तव्यः गातुः गमनशीलोऽग्निः दीद्यानः दीप्यमानः यत् यदा एति ऊर्ध्वं गच्छति तदा दिवः शुलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् कविः मेधावी सोऽग्निः प्र आनङ् प्रकर्षेण व्याप्नोति । अभ्रं मेघोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

जुषद्भ्यः मानुषस्योर्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे । मिन्वन्त्सर्वा पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत् । ह्य्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ऋभ्वा । यज्ञे । मिन्वन् । सर्वा । पुरः । एति ॥ ५ ॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे ह्य्या ह्य्यानि हवीषि जुषत् सेवमानोऽग्निः^१ ऋभ्वा उरुभूतो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्थौ उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । अपि चायमग्निः प्राग्वंशादारभ्य सन्न सदनं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशाला-मुखीयात् प्रणीयमानः सन् एति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षेमः । हविः । यज्ञः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति ।

अग्निम् । देवाः । वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः । हि इत्येतदवधारणे । सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविषस्तुष्टिमित्त्वात् । यज्ञः यागोऽपि स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात् । किंच श्रुष्टीत् क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्मा एति देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतम् अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति^२ शेषः ॥ २ ॥

यज्ञासाहं दुर्व इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य । अद्रेः सुनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥

यज्ञऽसहम् । दुर्वः । इषे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेवस्य । अद्रेः । सुनुम् । आयुम् । आहुः ॥ ७ ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपराधर्चः पूर्व व्याख्येयः । आयुं देवानामाह्वानार्थं दूत्येन गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सुनुम् अभ्यनः पुत्रम् आहुः 'त्वमङ्गयस्त्वमङ्गमनस्परि' (ऋ. सं. २. १. १) इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति । यज्ञसहं यागस्य बोधार्थम् । धारयितारमित्यर्थः । तमग्निमभिलक्ष्य दुर्वः परिचरणम् इषे इच्छामि । किमर्थम् । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टस्य शेवस्य स्वर्गापवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेत्ते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः । ये । के । च । अस्मत् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः ।

अग्निम् । हविषा । वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मत् अस्माकं सन्ति । आकारः पूरकः । ये पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संभजनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव पश्चादिष्वने आ स्युः आ समन्ताद्भवेयुः । उपविशेयुरित्याशास्महे । किं कुर्वन्तः । अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः^३ वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्न ऋज उत शोणो यशस्वान् ।

हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

कृष्णः । श्वेतः । अरुषः । यामः । अस्य । ब्रध्नः । ऋजः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यरूपम् । जनिता । जजान् ॥ ९ ॥

अत्र यच्छब्दमध्याहृत्य योज्यम् । यामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना
निर्मितः । कीदृशः । वृष्णः असितवर्णः । श्वेतः सितवर्णः । अरुषः आरोचमानः । ब्रध्नः महान्
वृजः ऋजुगामी । उत अपि च शोणः रक्तवर्णः । यशस्वान् कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम ।
हविलक्षणेन धनेन युक्तः । हिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथम् । अस्य अग्रेरर्थः । जनिता सर्वस्य
जगतो जनयिता प्रजापतिः । जजान जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः । कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादि-
नानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्रेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथ-
वाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोक्त-
रथवत्तयाग्निः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा तै अग्रे विमदो मनीषामूर्जौ नपादमृतेभिः सजोषाः ।

गिर आ वक्षत्सुमतीरियान् इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्रे । विमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सजोषाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुमतीः । इयानः ।

इषम् । ऊर्जम् । सुसुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे वृजो नपात् ओषधिवनस्पतिपितृभूतस्याज्ञस्य पौत्र हे अग्रे अमृतेभिः
अमृतैर्हविलक्षणैरग्रेः सजोषाः संगतः । विमदः नामर्षिः । मनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः सन् । ते
तुभ्यं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । आ वक्षत् आभिमुख्येनोक्तवान् । वक्षेच्छन्दसि लेटि रूपम् ।
ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा सुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः^१ संगमयन्^२ इषम् अन्नम् । ऊर्जं क्षीरादिकं
रसं च सुक्षितिं शोभननिवासम् । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं यत्किंचित्
देयमस्ति तत् विश्वं धनं च आभाः तस्मै विमदायाहर देहि ॥ ३ ॥

‘आग्निं न’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम् । आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ
जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आग्निं नाष्टावास्तारपाङ्क्तम्’
इति । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि ‘आग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रत
आग्निमाहुते यावतीष्वक्षिवळानन्दं साम स्तुवीरन् तदानीमादितस्तावत्य ऋचोऽनुरुपायाः । सूत्रितं
च—‘यदीळानन्दं भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुरूपः’ (ऐ. आ. ५.
३. २) इति ॥

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे वि वो मदै शीरं पावकशौचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णवर्हिषे । वि । वः । मदै । शीरम् । पावकशौचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त१.२-बुद्धीः स्तागमयन् ; त३-बुद्धीस्तंगमन ; त५-बुद्धीः स्तगमयन् ; त७-बुद्धीः ता-
गमयन् ; म१.२.४.७-बुद्धीस्ताः गमयन् ; म६-बुद्धिः अगमयत् ।

हे अग्ने ववः^१ तव स्वभूते वविमदे एतदाख्य ऋषौ मयीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । वन इति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं वस्ववृत्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः वृहोत्तरं देवानामाह्वातरं होमनिष्पादकं वा वअग्निं वत्वा त्वाम् वआ ववृणीमहे आभिसुरथेन संभजामहे । किमर्थम् । वस्तीर्ण-बर्हिषे वयज्ञाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थम् । कीदृशम् । वशीरम् ओपध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनं वपावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् । वविवक्षसे^२ । महन्नामैतत्^३ । हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वामावृणीमहे इति योज्यम् ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

वेति त्वामुपसेचनी वि वो मदे ऋजीतिरमु आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । सुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

वस्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः वअश्वराधसः व्यासधनाः^४ वते यजमानाः हे अग्ने वत्वामु त्वामेव वशुम्भन्ति शोभयन्ति । यज्ञे हविर्भिर्दीपयन्तीत्यर्थः । किंच वउपसेचनी तवोपरि क्षरणशीला वऋजीतिः ऋजुगामिनी हूयमाना वआहुतिः हे अग्ने वत्वां वेति गच्छति । किमर्थम् । ववः तव वमदे मदनिमित्ते । नृप्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि वविवक्षसे महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहुभिः सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहुभिः । सिञ्चतीऽइव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विश्वाः । अधि । श्रियोः । धिषे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

वधर्माणः यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः वजुहुभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैः वत्वे त्वामेव वआसते उपासते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वसिञ्चतीरिव । वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिञ्चन्त्य^५ आपोऽग्निं^६ यथा स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत् । 'अग्नेरापः' (तै. आ. ८.१) इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वम् । यद्वा । जुहुभिः सिञ्चतीरिव सिच्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते निवसन्ति । हे अग्ने त्वं वकृष्णा कृष्णवर्णानि वअर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालान्तर्गतरूपाणि च वविश्वाः सर्वाः वश्रियोः शोभाः वअधि वधिषे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थम् । ववः युष्माकं सर्वेषां देवानां वविमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थम् । यत एवमतः वविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।

तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भर विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽवन् । अमर्त्य ।

तम् । आ । नः । वाजसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. त-‘वः’ नास्ति । २. त१.२.४.५-विवक्षते । ३. त-अहन्नामैतत् । ४. त-म-दीप्तधनाः । ५. त-सिचति । ६. त३.४.५-म१.२-आपः अग्नीन् ; त१.२.६.७-आप वृष्ट्युदकं पृथिवीं अग्नीन् ; म७-आप इव अग्नीन् ।

हे ऽअमर्त्य अमरणधर्मन् ऽसहसावन् बलवन् एवम्भूत हे ऽअग्ने त्वं ऽयं ऽरयि ऽमन्यसे सर्वेषु धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति जानासि ऽचित्रं चायनीयं ऽतं रयिं ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय ऽआ ऽभर आहर प्रयच्छ । किमर्थम् । ऽवः युष्माकं सर्वेषां देवानां ऽयज्ञेषु ऽविमदे विविधसोमादि-हविर्जन्यमदनिमित्ते । यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भियुष्माकं तर्पणायेत्यर्थः । त्वमपि ऽविवक्षसे महान् भवसि ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वानि काव्या ।

भुवद्भूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अथर्वणा । विदत् । विश्वानि । काव्या ।

भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽअथर्वणा एतन्नाग्नार्चिणा ऽजातः जनितः ऽअग्निः । कथमवगम्यते । ‘त्वामग्ने पुष्करादध्यथवां निरमन्थत’ (ऋ. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात् । ऽविश्वानि समस्तानि ऽकाव्या काव्यानि स्तोत्रकर्माणि ऽविदत् वेत्ति । ऽविवस्वतः यजमानस्य ऽदूतः देवानामाह्वानार्थं ऽभुवत् भवति । किंच ऽयमस्य संयन्तुर्यजमानस्य ऽप्रियः इष्टः सन् ऽकाम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ४ ॥

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईळते । अग्ने । प्रयति । अध्वरे ।

त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने ऽअध्वरे यागे ऽयज्ञेषु यजनीयेषु हविः-ष्वासश्रेषु सत्सु ऽईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति । अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽविश्वा विश्वानि ऽकाम्या काम्यानि कमनीयानि ऽवसूनि धनानि ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽविमदे सोमादिहविर्जन्य-तृप्तौ तस्यां ऽदधासि प्रयच्छसि । अतः कारणात् ऽविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि षेदिरे ।

घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । षेदिरे ।

घृतप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षऽभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां मनुष्या यजमानाः ऽयज्ञेषु यागेषु ऽनि ऽषेदिरे नियमेन स्थापयन्ति । कीदृशम् । ऽऋत्विजं होतृनामकं^१ ऽचारं रमणीयं ऽघृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुखं ऽशुक्रं ज्वलन्तम् ऽअक्षभिः व्यासैस्तेजोभिः ऽचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम् । किमर्थम् । ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमादि-हविर्जन्यविविधतृप्त्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् ऽविवक्षसे महान्^२ भवसि^३ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिकन्दन्वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।

अभिकन्दन् । वृषायसे । वि । वो । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे ऽग्ने ऽबृहत् महास्त्वं ऽशुक्रेण दीप्तिं ऽशोचिषा तेजसा ऽउरु ऽप्रथयसे विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि । किंच ऽअभिकन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाङ्गयन् ऽवृषायसे वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोहवद्भवसीत्यर्थः । त्वं माध्यमिकः सन् ऽजामिषु भगिनीभूतास्वोषधीषु ऽगर्भं बीजलक्षणं ऽदधासि वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकाशादुद्भूतत्वादन्योषधोर्जामित्वमुपचर्यते । कस्मिन् सति । ऽवि ऽवो ऽमदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यमदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं ऽविवक्षसे महान् भवसि । विवक्षस इति महन्नाम वक्तेर्वा बहतेर्वा सनन्तस्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

‘कुह’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यस्तिस्त्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्स्यः । आद्यद्वादशकयष्टकवती पुरस्ताद्बृहती । पूर्ववदपि । तथा चानुक्रान्तं— ‘कुह पञ्चोना पुरस्ताद्वाहंतं त्रिष्टुबन्तं त्वं त्या चिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभः’ इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्री. ७. ११) इति ॥

कुहं श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चक्रेषे गिरा ॥ १ ॥

कुहं । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।

ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चक्रेषे । गिरा ॥ १ ॥

‘अद्य’ अस्मिन् दिने ऽइन्द्रः ऽकुह कुत्र स्थाने ऽश्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः । ऽकस्मिन् ऽजने यजमान इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः ऽश्रूयते प्रख्यायते । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन सूर्य इव सखेव वा तद्वत् । ऽयः इन्द्रः ऽऋषीणां भृगवादीनां ऽक्षये निवास आश्रमे ऽगुहा ऽवा गुहायामरण्ये वा ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ऽचक्रेषे अत्यर्थमाकृष्यते । अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुहं श्रुत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवै वृज्यचीषमः ।

मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असांम्या ॥ २ ॥

इह । श्रुतः । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । स्तवै । वृज्जी । ऋचीषमः ।

मित्रः । न । यः । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ ॥ २ ॥

‘इह’ अस्मिन् यज्ञे ऽइन्द्रः ऽश्रुतः प्रख्यातः । ऽअद्य अस्मिन्दिनवसे ऽअस्मे अस्माभिः ऽस्तवै स्तूयते । कीदृशः । ऽवृज्जी वज्रवान् ऽऋचीषमः । ‘यद्वाच इन्द्र ते शतं शतं भूमीस्तुः न त्वा

वज्रिन्' (ऋ. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । ऽयः इन्द्रः ऽमित्रो ऽनसूर्य इव स्निग्ध इव वा ऽजनेषु स्तोतृजनेषु ऽयशः अन्नं कीर्तिं वा ऽचक्रे करोति । कीदृशम् । ऽअसामि असाधारणम् । स इन्द्रोऽस्माभिः स्तूयत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

महो यस्पतिः शर्वसो असास्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शर्वसः । असामि । आ । महः । नृम्णस्य । तूतुजिः ।

भर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम् इव । प्रियम् ॥ ३ ॥

ऽयः इन्द्रः ऽमहः महतः ऽशवसः बलस्य ऽपतिः ईश्वरः ऽअसास्या । आङ् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः । अनन्तगुण इत्यर्थः । ऽमहः महतः ऽनृम्णस्य धनस्य च ऽतूतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः । किंच ऽधृष्णोः शत्रूणां धर्पकस्य ऽवज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य ऽभर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽस्मान् पात्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ऽपिता ऽपुत्रमिव ऽप्रियम् । यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनीं देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिवः ।

स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोषि । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्थीयोऽनुवादकः । ऽदेवः द्योतमानस्त्वं ऽदेवस्य द्योतमानस्य ऽवातस्य वायोः ऽधुनी प्रेरकौ । वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः । ऽअश्वा अश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ ऽयुजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशौ । ऽविरुक्मता विरोचनवता ऽपथा मार्गेण ऽस्यन्ता स्यन्तौ गच्छन्तौ । ऽअध्वनः युद्धे गमनमार्गान् ऽसृजानः उत्पादयन् ऽस्तोषि सततं स्तूयसे ॥

त्वं त्या चिद्रातस्याश्वागा ऋजा त्मना वहध्वै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नर्किर्विदार्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋजा । त्मना । वहध्वै ।

ययोः । देवः । न । मर्त्यः । यन्ता । नर्किः । विदार्यः ॥ ५ ॥

यच्छब्दसंबन्धादुत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्यायते । ऽययोः त्वदीययोः ऽयन्ता नियन्ता निवारयिता ऽदेवो ऽन देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति ऽमर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति ऽनर्किः न कश्चिदपि ऽविदार्यः वेत्ता । जवस्य बलस्येति वा शेषः । हे इन्द्र त्वं ऽवातस्य वायोर्बलेन जवेन च युक्तौ ऽऋजा ऋजुगामिनौ ऽस्या ऽचित् सावपि ऽअश्वा त्वदीयावश्वौ ऽत्मना आत्मनैव । सारथि- निरपेक्षेत्यर्थः । ऽवहध्वै वहनार्थम् । अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः । ऽआगाः आभिमुख्येन गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

अध॒ ग॒म॒न्तो॒श॒ना॒ पृ॒च्छ॒ते वां॑ क॒द॒र्था न॒ आ गृ॒हम् ।

आ ज॒ग्म॒थुः प॒रा॒का॒दि॒वश्च॒ ग॒मश्च॒ म॒र्त्यम् ॥ ६ ॥

अध॒ । ग॒म॒न्ता॒ । उ॒श॒ना॒ । पृ॒च्छ॒ते । वा॒म् । क॒त्ऽअ॒र्था॒ । नः॒ । आ॒ । गृ॒हम् ।

आ । ज॒ग्म॒थुः । प॒रा॒का॒त् । दि॒वः । च॒ । ग॒मः । च॒ । म॒र्त्यम् ॥ ६ ॥

१अध अथ यज्ञसमाप्त्यनन्तरम् २उशना भार्गव ऋषिः हे इन्द्राग्नी ३गमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ ४वां युवां ५पृच्छते पृच्छति स्म । यद्वा । उशनेति विभक्तिव्यत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सखिभूतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति । किं पृष्टवानिति उच्यते । युवां ६कदर्थौ कदर्थौ किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ ७नः अस्मदीयम् । आकारः प्रतीत्यस्यार्थः । ८गृहं प्रति ९पराकात् । दूरनामैतत् । दूरात् १०आ ११जग्मथुः आगतवन्तौ स्थः । तदेवोक्तम् । १२दिवश्च द्युलोकाच्च १३गमश्च भूलोकाच्च १४मर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वादत्रागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन्ननुव्रजतीत्यर्थः ॥

आ न॒ इन्द्र॒ पृ॒क्ष॒सेऽस्माकं॑ ब्र॒ह्मो॒द्य॒तम् ।

त॒त्त्वा॒ या॒चा॒म॒हेऽवः॑ शु॒ष्णं॑ य॒द्व॒न्न॒मा॒नु॒षम् ॥ ७ ॥

आ । नः॒ । इन्द्र॒ । पृ॒क्ष॒से॒ । अ॒स्माक॑म् । ब्र॒ह्म॒ । उ॒त्ऽय॑तम् ।

तत् । त्वा॒ । या॒चा॒म॒हे॒ । अवः॑ । शु॒ष्णम् । यत् । हन् । अ॒मा॒नु॒षम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वम् । न इति तृतीयार्थे षष्ठी । २नः अस्माभिः ३उद्यतम् उरिक्षितम् । दत्तमित्यर्थः । ४अस्माकम् अस्मदीयं ५ब्रह्म हविलक्षणमन्नम् । आह् मर्यादायाम् । आ त्वेतिरित्यर्थः । ६पृक्षसे आत्मना संपर्चय । 'पृची संपर्के' इति धातो रूपम् । आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि ७त्वा एवंभूतं त्वां ८तत् । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्तादृशमन्नम् ९अवः तद्वक्षणं च १०याचामहे प्रार्थयामहे । तथा ११यत् १२शुष्णं बलम् १३अमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं १४हन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च १५याचामहे । यद्वा । हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् हतवानसि । हत्वा च यथेन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामहे इति वाक्यार्थः ॥

अ॒क॒र्मा द॒स्यु॒र॒भि नो॑ अ॒म॒न्तु॒र॒न्य॒व्र॒तो अ॒मा॒नु॒षः ।

त्वं त॒स्यो॒मि॒त्र॒ह॒न् व॒र्ध॒दा॒स॒स्य द॒म्भ॒य ॥ ८ ॥

अ॒क॒र्मा॒ । द॒स्युः॒ । अ॒भि । नः॒ । अ॒म॒न्तुः॒ । अ॒न्य॒व्र॒तः॒ । अ॒मा॒नु॒षः॒ ।

त्वम् । तस्य॑ । अ॒मि॒त्र॒ह॒न् । व॒र्ध॒ । दा॒स॒स्य॑ । द॒म्भ॒य ॥ ८ ॥

१अकर्मा अविद्यमानयागादिकर्मा २दस्युः उपक्षपयिता ३अभि अभिमुख्येन स्वरूपतः ४नः अस्मान् ५अमन्तुः अज्ञाता । यद्वा । अन्न अवेत्युपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभिः भविता । ६अन्यव्रतः श्रुतिस्मृतित्यतिरिक्तकर्मा ७अमानुषः मनुष्यसंव्यवहाराद्वाह्यः । असुरप्रकृतिरित्यर्थः । ८य एवंभूतोऽस्ति हे ९अमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र १०त्वं ११दासस्य उपक्षपयितव्यस्य १२वधः हन्ता सन् १३दम्भय तं शत्रुं हिन्धि ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।

पुरुत्रा ते वि पूर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽर्जतासः । बर्हणा ।

पुरुऽत्रा । ते । वि । पूर्तयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे ऽशूर विक्रान्त ऽइन्द्र ऽत्वं ऽशूरैः भटैः मरुद्भिः सहितः सन् ऽनः अस्मान् पाहीति शेषः ।
 ऽउत अपि च ऽत्वोतासः त्वया रक्षिता वयं ऽबर्हणा परिबर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम ।
 किंच ऽते त्वदीयाः ऽपूर्तयः कामानां पूरणान्पितार्थप्रदानानि ऽपुरुत्रा बहून् स्तोतृन् ऽवि ऽनवन्त
 विविधं व्याप्नुवन्ति । ऽक्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं ऽयथा
 व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान् वृत्रहत्ये चोदयो नृन् कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृत्रहत्ये । चोदयः । नृन् । कार्पाणे । शूर । वज्रिऽवः ।

गुहा । यदि । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रधर ऽशूर इन्द्र ऽत्वं ऽकार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं^१ युद्धं कार्पाणम् ।
 तस्मिन् ऽवृत्रहत्ये शत्रुह्ननार्थं ऽनृन् नरान् ऽतान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् ऽचोदयः चोदयसि प्रेरयसि ।
 ऽयदि यदा त्वं ऽकवीनां मेधाविनां ऽनक्षत्रशवसां देवान् प्रतिगच्छस्तोतृबलानां ऽविशां स्तोतृजनानां
 संबन्धीनि ऽगुहा गुहानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वैणान्वयः ॥ ॥७॥

मक्षु ता त इन्द्र दानाग्रस आक्षाने शूर वज्रिवः ।

यद्गु शुष्णस्य दम्भयो जातं विश्वं सयावभिः ॥ ११ ॥

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽग्रसः । आक्षाने । शूर । वज्रिऽवः ।

यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । सयावभिः ॥ ११ ॥

हे ऽशूर विक्रान्त ऽवज्रिवः वज्रोपेत ऽइन्द्र ऽदानाग्रसः दानकर्मणः । स्तोतृभ्यः सततमभीष्टफल-
 प्रदस्येत्यर्थः । ऽते तव स्वभूतानि ऽमक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । ऽआक्षाने
 योद्धृभिर्ग्राप्यमाने त्वय्यवस्थितानि ऽता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । ऽसयावभिः
 सह्यवान्भिर्मरुद्भिः सहितत्वं ऽशुष्णस्य असुरस्य ऽविश्वं ऽजातं सर्वमपत्यजातं ऽदम्भयः अदम्भयः ।
 हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वैण संबन्धः ॥

माकुर्ध्यागिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।

वयंवयं त आसां सुम्ने स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुर्ध्याक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भुवन् । अभिष्टयः ।

वयम्ऽवयम् । ते । आसाम् । सुम्ने । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

हे व॒शूर॑ वि॒क्रान्त॑ व॒इन्द्र॑ व॒अस्मे॑ अस्माकं स्वभूताः व॒स्वीः॑ मह॒त्यः॑ व॒अभिष्टयः॑ आभि-
मुख्येष्टय इज्याः । यद्वा । आभिमुख्येच्छा अभीप्सितप्रार्थनाः । व॒कु॒श्र्यक्॑ कुत्सिताः । वि॒फला॑
इत्यर्थः । व॒मा॑ व॒भूवन् । किं तर्हि हे व॒वज्रिवः॑ वज्रिन्निन्द्र व॒ते॑ तव प्रसादात् व॒वयं॑वयम् क॒स्विग्यज-
मानाः । द्विवचनमतित्वराप्रदर्शनार्थम् । व॒आसाम्॑ इज्यानामिच्छानां वा संबन्धिनि व॒सुन्ने॑ सुखे
अवस्थिताः व॒स्याम॑ भवेम । वयमभिष्टिजन्त्येन दृष्टादृष्टसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्मह इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्यार्हिसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अर्हिसन्तीः । उपस्पृशः ।

विद्याम । यासाम् । भुजः । धेनुनाम् । न । वज्रि॒वः॑ ॥ १३ ॥

हे व॒इन्द्र॑ व॒अस्मे॑ अस्माकं स्वभूताः । ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः
सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात् । व॒ता तास्तादृश्यः॑ व॒उपस्पृशः॑ । त्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः ।
व॒ते तव॑ प्रसादात् व॒सत्या॑ सत्याः व॒सन्तु॑ यथार्था भवन्तु । तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अपि च
व॒अर्हिसन्तीः॑ त्वामर्हिसत्यश्च भवन्तु । सत्स्तुतित्वादनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः । हे व॒वज्रिवः॑ इन्द्र
व॒थरा॑नां स्तुतीनां संबन्धिनिः^१ व॒भुजः॑ दृष्टादृष्टान् भोगान् व॒विद्याम॑ वयं लभेमहि । तत्र दृष्टान्तः ।
व॒धेनूनां॑ वन । गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवन्त्विति पूर्वेषणान्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्रथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीभिः । वेद्यानाम् ।

शुष्णम् । परि । प्रदक्षिणि॒त् । वि॒श्च॒वः॑ । नि । शि॒श्रथः॑ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र व॒थत् यदा॑ व॒क्षाः॑ भूमिः व॒अहस्ता॑ पाणिरहिता व॒अपदी॑ चरणवर्जिता च । अमनुष्य-
कर्मकेत्यर्थः । व॒वेद्यानां॑ स्तोत्रयोग्यानां त्वत्प्रभृतीनां देवानां संबन्धिभिः व॒शचीभिः॑ कर्मभिः व॒वर्धत॑
अवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा त्वं व॒परि॑ व॒प्रदक्षिणि॒त् एवंभूतां॑ पृथिवीं परिवेष्ट्य
प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं व॒शुष्णम्॑ असुरं व॒विश्वायवे॑ । तादर्थ्ये^२ चतुर्थी । सर्वत्राप्रतिहत-
गामिन एतदाल्यस्यैर्विश्वेयराज्ञोऽर्थाय व॒नि व॒शिश्रथः॑ नितरां ताडितवानसि । यद्वा । यदा शुष्णस्या-
च्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं
परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे^२
सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्रथः ॥

पिबपिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान वसुः सन् ।

उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबे॒ऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रि॒षण्यः॑ । व॒सवान् । वसुः । सन् ।

उत् । त्रा॒यस्व॑ । गृ॒णतः॑ । म॒घोनः॑ । म॒हः । च । रा॒यः । रे॒वतः॑ । कृ॒धि । नः॑ ॥ १५ ॥

पिबपिब इति वीप्सातिस्वरप्रदर्शनार्थम् । हे वशूर वीर इन्द्र स्वमभिषुतं सोमं शीघ्रं पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । इत् इति पूरणः । हे वसवान वसूनां धनानामानेतः त्वं वसुः प्रशस्तः सन् वमा र्षिष्यः यागकालातिक्रमजातेन दोषेणास्मान्मा हिंसीः । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन^१ हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । उत अपि च हे इन्द्र त्वं गृणतः त्वां स्तुवतः स्तोतृन् मघोनः हविलक्षणधनवतो यजमानांश्च त्रायस्व प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व । किंच महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी । महः महता रायः धनेन च^२ नः अस्मान् रेवतः कृधि धनवतः कुरु ॥ ८ ॥

‘यजामहे’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चम्यभिसारिणी । द्विदशक-द्विद्वादशकवतीत्यभिसारिणीत्युच्यते । शिष्टाश्चतस्रो जगत्थः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुकान्तं—‘यजामहे सप्ताद्यान्त्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिसारिणी’ इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयापञ्चम्यो-रावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन् । सूत्रितं च—‘यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यं विव्रतानाम् ।

प्र श्मश्रु दोधुवदूर्ध्वथा भूद्वि सेनाभिर्दयमानो वि राधसा ॥ १ ॥

यजामहे । इन्द्रम् । वज्रदक्षिणम् । हरीणाम् । रथ्यम् । विव्रतानाम् ।

प्र । श्मश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वथा । भूत् । वि । सेनाभिः । दयमानः । वि । राधसा ॥ १ ॥

वयम् इन्द्रं यजामहे सोमलक्षणैर्हविभिः पूजयामः । कीदृशम् । वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां रथ्यम् आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं श्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि दोधुवत् पुनः-पुनः पुनवानः सन् ऊर्ध्वथा ऊर्ध्वं प्र भूत् प्रादुरभूत् । किंच सेनाभिः मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैः वि दयमानः विविधं शत्रून् हिंसन् राधसा । द्वितीयार्थे तृतीया । राधो धनम् । वीत्युपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । विविधं स्तोत्रम्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मधैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मघैः । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् । ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्ष्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ या यौ हरी अश्वौ वने । वन्यन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन्^३ देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा । तस्मिन् वसु ऋजीषलक्षणं^४ धनं यवसलक्षणं वा नु क्षिप्रं विदे विन्देते लभेते । यद्वा । यौ हरी अस्वेन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु^५ वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः । ताभ्यां हरिभ्यां मघैः घनैः मघवा धनवान् इन्द्रः वृत्रहा वृत्रास्यस्यासुरस्य मेवस्य वा हन्ता भुवत् भवति । अपि च ऋभुः दीप्तः वाजः बलवान् ऋभुक्षाः महानिन्द्रः शवः शवसो

१. त-कर्मवैगुण्येन । २. त-‘च’ नास्ति । ३. त-भ-संभजंतेस्मिन् । ४. त-मु-ऋजीकलक्षणं । ५. त-भ-१.२.४-‘वसु’ नास्ति ।

बलस्य धनस्य वा पत्यते ईष्टे । यद्वा । शत्रूणां बलं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते^१ गच्छति । अहमपि तस्य प्रसादात् पदास्य उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः नाम चित् । नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः । तदपि अवक्ष्णोमि अव हन्मि । किमुतान्यदङ्गम् । अथवा नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुम् ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सुरिभिः ।

आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसुस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अर्थ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि । सुरिभिः ।

आ । तिष्ठति । मघवा । सनश्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

यदा इन्द्रः पृथिव्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहनाय गृह्णातीति शेषः । इत् इति पूरणः । अथ तदानीम् अस्य इन्द्रस्य हरी अश्वौ यं रथं वहतः गन्तृप्रदेशं^२ विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवान् इन्द्रः सुरिभिः स्तोत्रभिः कुत्सादिभिः सह तं रथम् आ तिष्ठति आरोहति । कीदृशः । सनश्रुतः चिरप्रख्यातः । जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः । दीर्घश्रवसः बहुकीर्तिः वाजस्य अश्वस्य पतिः स्वामी । एवंभूत इन्द्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्युथ्या स्वा सचा इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।

अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिदूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । युथ्या । स्वा । सचा । इन्द्रः । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।

अव । वेति । सुक्षयम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धुनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । या महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिः नु क्षिप्रम् । चित् इत्युपमार्थः । यथा सर्वं सिञ्चति तथा इन्द्रः स्वा स्वानि यूथ्या यूथानि मरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्वानि श्मश्रूणि च हरिता हरिद्वर्णेन सोमेन^३ अभि प्रुष्णुते । 'मुष प्लुप स्नेहन-सेचनपूरणेषु'^४ इति धातुः । आभिसुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिञ्चति । सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः । अपि च सुक्षयं शोभनं यज्ञगृहम् अव वेति अभिगच्छति । गत्वा च सुते सोमे अभिपुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा । मत्तः सञ्जति शेषः । उदिदूनोति स्वशरीरमुत्कम्पयति । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कम्पयति तद्वत् ॥

यो वाचा विवाचो मध्रवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥ ५ ॥

यः । वाचा । विवाचः । मध्रवाचः । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।

तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिता इव । यः । तविषीम् । ववृधे । शवः ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः वाचा वाक्मात्रेणैव विवाचः विविधवाचः स्वशत्रून् मध्रवाचः हिंसितवाचः । कुत्सेति शेषः । पुरु पुरुणि बहुनि अशिवा अशिवान्यसुखकराणि । दुःखकराणीत्यर्थः । सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान हन्ति । अपि च यः च इन्द्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं

बलमन्नप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः वशवः बलं ववृधे वर्धयति अस्य इन्द्रस्य तत्तदित् तत्तदेव वपौस्यं बलं वगुणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्वलं वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्पूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे ।

विद्वा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । सुऽदानवे ।

विद्वा । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं सुदानवे शोभनदानस्यार्थाय विमदाः विमदनामानो वयं स्तोमं स्तोत्रविशेषम् अजीजनन् जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः । कीदृशम् । अपूर्व्यम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । पुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारोपेतमित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् हे इन्द्र इन्द्रस्य ईश्वरस्य अस्य ईदृशस्य तव यत् भोजनं धनमस्तीति विद्वा वयं जानीमः तस्मात् कारणात् त्वदीयं तद्धनम् वा करामहे वयमस्मदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न गोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखीं करोति तद्वत् ॥

मार्किर्न एना सख्या वि यौषुस्तवं चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।

विद्वा हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे तै सन्तु सख्या शिवानि ॥ ७ ॥

मार्किः । नः । एना । सख्या । वि । यौषुः । तवं । च । इन्द्र । विऽमदस्य । च । ऋषेः । विद्वा । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव च विमदस्य ऋषेः मम च नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः एना एनानि सख्याः सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणानि सखिकर्माणि मार्किः वि यौषुः केचिदपि न विश्रययेयुः । अपि च हि यस्मात् कारणात् हे देव द्योतमानेन्द्र वते तव प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं विद्वा वयं जानीमः । तत्र दृष्टान्तः । जामिवत् । यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् अस्मे अस्माकं वते तव च सख्या सख्यानि शिवानि सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । अनपायानीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति षड्वचमष्टमं सूक्तम् । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः । आदितस्तिस्र एन्द्रश्च आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र सोमं षळास्तारपाङ्क्तं त्वाश्विन्योऽन्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।

अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सट्स्त्रिणं पुरुवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चम् इति । सुतम् ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । वः । मदे ।

सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् ईदृशं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चम् चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय नितरां स्थापय । कीदृशम् । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणात् विवक्षसे । महन्नामैतत् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेभिरुक्थैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभिः । उक्थैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।

शचीऽपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्थैः शस्त्रलक्षणैः^१ स्तोत्रैः हव्येभिः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । त्वाम् उपेत्य ईमहे अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नः अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं^२ पश्चादिधनं धेहि देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता ।

इन्द्रं स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाहंसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रध्रस्य । चोदिता ।

इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यः त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतृषु चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतृणामविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।

विमदेन यदीलिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति समऽईची । निः । अमन्थतम् ।

विऽमदेन । यत् । ईलिता । नासत्या । निऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

हे ऽशक्रा शक्रौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ ऽमायाविना मायाविनौ प्रज्ञावन्तौ शत्रुवञ्जनकुशलौ वा ऽयुवं युवां ऽसमीची परस्परं संगतौ ऽनिरमन्थतम् अग्निं निरमञ्जीतम् । 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमन्थनमप्यश्विनोरुपपन्नमिति । कदाश्विनौ निर्मथितवन्तौ उच्यते । यत् यदा ऽनासत्या नासत्यौ युवां ऽविमदेन मया ऽईळिता ईळितौ स्तुतौ ऽनिरमन्थतं निरमञ्जीतं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ^१ स्थ इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।

नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । समीच्योः । निःस्पतन्त्योः ।

नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमन्थनकाले^२ प्रेर्यमाणयोः ऽसमीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररण्योः ऽनिष्पतन्त्योः विस्फुलिङ्गान् निर्गमयन्त्योः सत्योः ऽविश्वे सर्वं इन्द्रादयो ऽदेवाः ऽअकृपन्त युवामस्तुवन् । किंच ऽदेवाः ऽनासत्यौ अश्विनौ युवाम् ऽअब्रुवन् अवोचन् । किमिति । ऽपुनरा ऽवहतादिति । पुनः-पुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वावहतम्^३ । यद्वा । युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनश्चायमग्निस्मदीयानि^४ हवींष्यावहत्विति देवा नासत्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनम् ।

ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधुमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुमत् । पुनः । आऽअयनम् ।

ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुमत् । कृतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽमे मदीयं ऽपरायणं गृहात्परागमनं ऽमधुमत् । अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्गता प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः । ऽपुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं ऽमधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु । अपि च हे ऽदेवा देवौ द्योतमानौ ऽता तौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽमधुमतः प्रीतियुक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । केनेति उच्यते । ऽदेवतया देवत्वेन । अणिमादिदेवतैश्चर्ययोगे-नेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'भद्रम्' इत्येकादशच नवमं सूक्तम् । तुह्यादिपरिभाषयेदमप्यास्तारपाङ्कम् । सोमदेवताकम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा विमदो वा वासुको वसुकृद्भर्षिः । तथा चानुक्रान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।

अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अपि । वातय । मनः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।

अध । ते । सख्ये । अन्धसः । वि । वः । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त-निर्मथितौ । २. त-धुताभ्यामभि^२; भ-युवामभि^३ । ३. त-मु-स्थित्वावहतां । ४. त-मग्निस्मदीयानि ।

हे सोम त्वं वनः अस्मदीयं वमनः वभ्रं कल्याणं ववातय गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा वदक्षमुत दक्षमपि । ' दक्ष वृद्धौ ' । वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभ-कारित्वलक्षणं^१ प्रापय । अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । उतापि च वक्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । वअध अथ स्तोतारः वते तव वसख्ये स्तुत्यस्तोतृवेज्ययष्ट्वलक्षणे सखिकर्मणि वरणन् रमन्ताम् । तत्र दृष्टान्तः । वगावो वन वयवसे । यथा घेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कस्मिन् सति । वअन्धसः सोमाख्यस्याज्ञस्य संबन्धिनि वः तव वविमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अथा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामसु ।

अर्ध । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसूयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे वसोम वते तव वहृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋत्विजो विश्वेषु धामसु सर्वेषु स्थानेषु वासते त्वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति । वअध अथ ईदम्भूताः^२ वकामाः अभिलापाः ववि ववो वमदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । ववसूयवः वसुकामाः धनमिच्छन्तः वमम । हृदयादिति शेषः । ववि वतिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । कस्मादेवम् । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते ग्राहं मिनामि पाक्या ।

अथा पितेव सूनवे वि वो मदे मूळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।

अर्ध । पिताइव । सूनवे । वि । वः । मदे । मूळा । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत अपि च हे वसोम अहं वते तुभ्यं वव्रतानि यागादिकर्माणि वपाक्या परिपक्रया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया । यद्वा । पाक्येति व्रतविशेषणमेतत् । पाक्यानि परिपक्रानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः । वप्र वमिनामि ग्रहिनस्मि । प्रकर्षेण करोमीत्यर्थः । वअध अथ यागानन्तरं ववि ववो वमदे तव विविधे मदे सति वनः अस्मान् वमूळा सुखय । वअभि वचिद्वधात् आभिमुख्येन स्थित्वा शम्वादिवधाद्यास्मान् पालयेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वपितेव वसूनवे । यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत् । यस्मात् सुख्यमानः पाल्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुखय पालय केत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्वं वविवक्षसे महान् भवसि । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति थावत् ॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गीसोऽवताँइव ।

क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गीसः । अवतान्इव ।

क्रतुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्इव । विवक्षसे ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽधीतयः देवतागुणान् दधति गृह्णसीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः ऽसमु संभूयैव ऽप्र
 ऽयन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽसर्गासोऽवतानिव । विसृज्यन्त उदकपानार्थ-
 मिति सर्गा गोसंधा यन्त्रस्था घटसंधा वा । ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वा अवतान् । कूपनामैतत् ।
 कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । त्वमप्येतज्ज्ञात्वा ऽकृतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा ऽनः अस्माकं ऽजीवसे
 चिरंजीवनाय ऽधारय महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । ऽचमसानिव । यथा ऽवः तव ऽविमदे
 विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन चमसान् सोमपात्राणि
 स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्वं ऽविवक्षसे महान्भवसि । यद्वा । धीतयः । अङ्गुलि-
 नामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽङ्गुलयः । हे सोम त्वां समु प्र यन्ति सहैव प्रकर्षेण त्वां
 प्राप्नुवन्ति । किमिव । अवतानिव । जलोद्धरणार्थं विसृज्यन्त इति सर्गा रजवः । यथा कूपान् प्रति
 गच्छन्ति तद्वत् । ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय कृतुं कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा
 पूरय । किमिव । यथा चमसान् स्वयं पूरयसि^१ तद्वत् ॥

तव त्वे सोम शक्तिभिर्निकामासो ऽवृण्विरे ।

गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥ ५ ॥

तव । त्वे । सोम । शक्तिऽभिः । निऽकामासः । वि । ऋण्विरे ।

गृत्सस्य । धीराः । तवसः । वि । वः । मदे । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

१निकामासः^२ दृष्टादृष्टफले नियतकामाः ऽप्ये ते प्रसिद्धाः ऽधीराः मेधाविन ऋत्विजः ऽशक्तिभिः
 यागादिकर्मभिः सह हे ऽसोम ऽगृत्सस्य मेधाविनः ऽतवसः महतः ऽतव ऽवृण्विरे विविधाः स्तुती-
 गेमयन्ति^३ प्रापयन्ति^३ । कुर्वन्तित्यर्थः । अतः कारणात् ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमपानजन्यविविध-
 मदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं ऽगोमन्तं गोसहितम् ऽअश्विनम् अश्वसहितं ऽव्रजं गोष्टम् । सामर्थ्यात्
 मन्दुरा लभ्यते । मन्दुरा च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् ऽविवक्षसे महान्भवसि ॥ ११ ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोषि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुऽत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।

सम्ऽआकृणोषि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽपशुं देवयागार्थमुपाकृतं ऽरक्षसि पालयसि । न केवलं पशुं किन्तु
 ऽपुरुत्रा बहुधा ऽविष्टितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं ऽजगत् च रक्षसि । किंच स त्वं ऽसमा-
 कृणोषि जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽजीवसे जीवनार्थम् । किं कुर्वन् । ऽविश्वा
 ऽभुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ऽसंपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । ऽवि ऽवो
 ऽमदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यत्प्यर्थम् । उक्तं हि—'इतः प्रदानमुत देवा उप
 जीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति' (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति । अत एव त्वं
 ऽविवक्षसे महान् भवसि । महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाम्यो भव ।

सेध राजन्नप स्निधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाम्यः । भव ।

सेध । राजन् । अप । स्निधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऋसोम ऋदाम्यः केनाप्यर्हिस्थः । त्वं विश्वतः सर्वतः । नः अस्माकं गोपाः रक्षिता भव । अपि च हे राजन् राजमान सोम त्वं स्निधः अस्माकमुपक्षपयितृन् अप स्नेध अस्मत्तोऽपगमय अपजहि वा । नः अस्माकं दुःशंसः विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता ऋमा ईशत ईशिता मा भूत् । तव प्रसादादस्माकमपवक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यसे । वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । अतो विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुकतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाहंसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुऽकतुः । वयःऽधेयाय । जागृहि ।

क्षेत्रवित्ऽतरः । मनुषः । वि । वः । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अहंसः । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे ऋसोम सुकतुः शोभनप्रज्ञः क्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लम्बकः । त्वं नः अस्माकं वयोधेयाय अन्नदानाय जागृहि । किंच द्रुहः द्रोणुः मनुषः मनुष्याच्छत्रोः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अहंसः पापाच्च नोऽस्मान् पाहि । किमर्थम् । वि वो मदे । तव सोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।

यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन्ऽतम । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । शिवः । सखा ।

यत् । सीम् । हवन्ते । समिथे । वि । वः । मदे । युध्यमानाः । तोकऽसातौ । विवक्षसे ॥ ९ ॥

हे वृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तर्हे इन्द्रो हे सोम यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नः अस्मान् पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । तोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम । सातिः । 'षणु दाने' इत्यस्माद्धातो रूपम् । दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणम् । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । समिथे संग्रामे युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतः यत् यदा हवन्ते युद्धार्थमस्मानाह्वयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन् निमित्ते । वि वो मदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते । विवक्षसे त्वं महान्भवसि । महतां हि पालनं युक्तेवेति ॥

अयं व स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीर्वतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम् । घ । सः । तुरः । मदेः । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीवतः । महः । वि । वः । मदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

अयं व व ईदृशः खलु वसः प्रसिद्धः अस्माभिरभिषुतः सोमः वतुरः सर्वकार्येषु स्वरणशीलः^१
वमदः मदकरः वप्रियः वइन्द्रस्य तर्पयिता ववर्धत अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । वअयं सोमः वकक्षीवतः
एतदाख्यस्यर्षेः । कीदृशस्य । वमहः महतः वविप्रस्य मेधाविनः वमतिं प्रज्ञां ववर्धयत् अवर्धयत् ।
तद्वदस्माकमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टं गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयति गोमतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे ग्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयति । गोऽमतः ।

अयम् । सप्तभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मदे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिषत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयं सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमतः पशुयुक्तानि
वाजान्^२ अन्नानि इयति प्रेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंच अयम् एव सोमः सप्तभ्यः होतृभ्यः
वरं वरणीयं धनम् आ प्रयच्छति । अन्धं नेत्रहीनं दीर्घतमसमृषिं चक्षुःप्रदानेन श्रोणं च पट्टं
परावृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी प्र तारिषत् प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥१२॥

‘प्र हि’ इति नवचं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पूषदेवताकम् । आद्याचतुर्थ्यानुष्णिहौ । ऋषिः पूर्ववत् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘प्र हि नव पौष्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्थ्या उष्णिहौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पर्हा यन्ति नियुतः ।

प्र दक्षा नियुदथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पर्हाः । यन्ति । नियुतः ।

प्र । दक्षा । नियुतऽरथः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १ ॥

हि यस्मात्कारणात् मनीषाः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषण-
मभिप्राप्तुं प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । स्पर्हाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः नियुतः ।
नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतदपम् । अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतत्
ज्ञात्वोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं दक्षा दर्शनीयः नियुदथः गमनाय सर्वदा नियतरथो^३ नियुक्तरथो
वा माहिनः महान् पूषा देवः प्राविष्टु अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दक्षा दंसयितारौ कर्मणा-
मुपक्षपयितारौ । परिसमापयितारावित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षत्विति योज्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्भीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

यस्य । त्यत् । म॒हिऽत्वम् । वा॒ताप्यम् । अ॒यम् । ज॒नः ।

वि॒प्रः । आ । व॑स॒त् । धी॒तिऽभिः । चि॒क्रे॒न । सु॒ऽस्तुती॒नाम् ॥ २ ॥

१विप्रः मेधावी^१ १अयं १जनः यजमानः^२ १यस्य पूष्णः संबन्धि १त्यत्^३ तत् प्रसिद्धं १महित्वं महत्त्वं १वाताप्यं मण्डले संभृतं परिपक्वमुदकं १धीतिभिः यागादिकर्मभिः^३ १आ १वसत् संभजते स देवः १सुष्टुतीनां तदीयाः शोभनाः स्तुतीः १चिक्रेन जानातु ॥

स वे॒द सु॒ष्टुती॒नामि॒न्दुर्न॑ पू॒षा वृ॒षा ।

अ॒भि प्सु॒रः प्रु॒षाय॑ति व्र॒जं न॒ आ प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

सः । वे॒द । सु॒ऽस्तुती॒नाम् । इ॒न्दुः । न । पू॒षा । वृ॒षा ।

अ॒भि । प्सु॒रः । प्रु॒षाय॑ति । व्र॒जम् । नः । आ । प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

य उक्तगुणः १सः पूषा १सुष्टुतीनां शोभनस्तोत्राणाम् । स्वरूपमिति शेषः । १वेद जानाति । अपि च १इन्दुर्न सोम इव तथायं १पूषा १वृषा कामानां वर्णिता भवति । १प्सुरः रूपवान् सः १अभि अस्मानभिलक्ष्य १प्रुषायति सिञ्चति । तथा १नः अस्माकं १व्रजं गोष्ठं च १आ १प्रुषायति आभिसुख्येन सिञ्चति । अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिकं ददातीत्यर्थः ॥

मं॒सीमहि॑ त्वा व॒यम॒स्माकं॑ दे॒व पू॒षन् ।

म॒तीनां॑ च॒ साध॑नं वि॒प्राणां॑ चा॒ध्वम् ॥ ४ ॥

मं॒सीमहि॑ । त्वा । व॒यम् । अ॒स्माकम् । दे॒व । पू॒षन् ।

म॒तीनाम् । च॒ । साध॑नम् । वि॒प्राणाम् । च॒ । आ॒ध्वम् ॥ ४ ॥

हे १देव द्योतमान १पूषन् १वयं स्तोतारः १त्वा त्वां १मंसीमहि स्तुमः । कीदृशम् । १अस्माकम् अस्मदीयानां १मतीनां १च अभिलषितानां च १साधनं साधयितारं १विप्राणां १च मेधाविनामपि १आध्वं परिचर्याद्वारेण कम्पयितारम् ॥

प्र॒त्यर्धिर्य॑ज्ञाना॒मश्व॑ह॒यो रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः स॒ यो म॒नुर्हितो॑ वि॒प्रस्य॑ याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

प्र॒तिऽअ॒र्धिः । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒श्वऽह॒यः । रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः । सः । यः । म॒नुऽहितः । वि॒प्रस्य॑ । याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

१ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा १सः पूषा १यज्ञानां १प्रत्यर्धिः अर्धभाक् १रथानां १अश्वहयः । हयतिर्गति-कर्मा । रथानां संबन्धिभिरश्वैर्गमनशिलो भवति । अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । १मनुर्हितः मनुष्यहितः १यः १विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः १यावयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा भवति स इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १३ ॥

१. त-मेधावीयं यजमानजनः; त३-भ१.२.४-मेधावी अयं यजमानः; भ६-मु-मेधावी अयं यजमानजनः । २. त१.२-भ७-य तत्; त३.४.५.६.७-भ२-यत्; भ१.४.६-यत् तत् । ३. त-भ१.२.४-यागादिकर्म ।

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मजत् ॥ ६ ॥

आऽधीषमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।

वासःऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मजत् ॥ ६ ॥

वआधीषमाणायाः आत्मार्थं धीयमानायाः वशुचायाश्च दीसाया अजायाश्च वपतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु वशुचस्य दीप्तस्य पुंपशोः वच पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः वअवीनाम् उरणानां संबन्धिभी रोमभिः ववासोवायः दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् ववासांसि रजकशोभ्यानि तानि वस्त्राणि वआ वमर्मजत् आ समन्तात् प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।

प्र इमश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।

प्र । इमश्रु । हर्यतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

वइनः ईश्वरः पूषा ववाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्नानां वपतिः स्वामी वइनः प्रभुः वपुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां^१ करणे^२ वसखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारित्वात् । किंच वहर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । वइमश्रु इमश्रुणि ववृथा अनायासेनाप्रयत्नेन वप्र ववि वअदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति वयः पूषा वअदाभ्यः शत्रुभिरर्हिस्यः स इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः ।

विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।

विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनःऽजाः । अनपऽच्युतः ॥ ८ ॥

हे वपूषन् देव वते स्वदीयस्य वरथस्य वधुरम् वअजाः वाहनत्वेन वआ वववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य वअर्थिनः याचकस्य अभिलषितार्थप्रदातृत्वात्सखिभूतः वसनोजाः चिरं जातः वअनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः^३ तस्य^२ ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।

भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्भवम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।

भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

वमाहिनः महान् वपूषा वअस्माकं स्वभूतं वरथम्^३ वऊजां बलेन^३ अन्नेन वा वअविष्टु अवतु रक्षतु । किंच ववाजानाम् अन्नानां ववृधः वर्षकः वभुवत् भवतु । वनः अस्मदीयम् वइमम् ईदृग्भूतं वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोतु ॥ ॥ १४ ॥

१. ग-पोषकानां रक्षणे; त-मु-पोषकाणां करणे । २. त-भ२-°दनपगतस्यः म१.२.७-°दन-पच्युतश्च तस्य । ३. त-रसं ऊर्जा वतेन; भ-रसं ऊर्जा बलेन ।

‘असत्सु मे’ इति चतुर्विंशत्युच्चेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘असत्सु चतुर्विंशतिरेन्द्रो वसुक्रः’ इति । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः’ (दे. आ. ५. १. १) इति ॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अमिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।

अनाशीऽदाम् । अहम् । अस्मि । प्रहन्ता । सत्यऽध्वृतम् । वृजिनऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

वासुकेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते । इदानीमिन्द्रो वसुक्रं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति । यद्वा । कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति । क्वचित् क्वचिदिन्द्रं चेति । हे ऽजरितः स्तोतः ऽमे मम ऽसु शोभनः ऽसः तादृशः ऽअभिवेगः अभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषः ऽअसत् अस्ति विद्यते । ऽयत् येन अभिवेगेन ऽसुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते ऽयजमानाय यज्वने ऽशिक्षम् अभिलषितमर्थं ददामि । किंच ऽअहम् ऽअनाशीर्दाम् । आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु^१ सामर्थ्यात् प्रार्थितं^२ हविरुच्यते । तन्मह्यमददतं जनम् । यद्वा । आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते । तस्यादातारम् । असोमयाजिनमित्यर्थः । ऽप्रहन्ता ऽअस्मि प्रकर्षेण हिंसिता भवामि । कीदृशम् । ऽसत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकम् । अनृतवादिनं चेत्यर्थः । ऽवृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् ऽआभुं व्याप्नुवन्तम् ॥

यदीदृहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा^३ शूशुजानान् ।

अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि षिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । सुमऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शूशुजानान् ।

अमा । ते । तुम्रम् । वृषभम् । पचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । षिञ्चम् ॥ २ ॥

‘यत् यद्वा ऽअहमित् अहमेव ऽयुधये युद्धार्थम् ऽअदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः^३ ऽसंनयानि संगमयामि । कीदृशान् । ऽतन्वा स्वशरीरेण ऽशूशुजानान् आत्मभरित्वाष्टुष्विलक्षणया दीप्या युक्तान् । पुष्टानित्यर्थः । तदा हे इन्द्र अहम् ऽअमा ऋत्विगादिभिः सहितः ऽते तुम्रं ऽतुम्रं प्रेरकं बलिनम् । पीवानमित्यर्थः । ऽवृषभं सेचनसमर्थं पुंपशुं ऽपचानि । किंच ऽतीव्रं मदकररसं ऽसुतम् अभिषुतं ऽपञ्चदशम् । प्रतिपत्प्रभृति^४ पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृद्ध्या पर्णानि जायन्ते । कृष्णपक्षे तु तद्वन्निहीयन्ते । एवंभूतत्वात्पञ्चदशः सोम उच्यते । तम् । यद्वा । त्रिवृत्पञ्चदश-स्तोमोपेतं माध्यन्दिनसवनकमित्यर्थः । ऽनि ऽषिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ^५ वा^६ सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

१. त-‘तु’ नास्ति । २. त-प्रार्थ्यमानं । ३. त-‘मिच्छतः अयजनः । ४. ग-त३-भ१.३.४.५-‘प्रभृतिषु । ५. त१.२.६.७-चमसपात्रेणाग्नौ च; त४.५-चमसपात्रे अग्नौ च; त३-भ-सु-चमसपात्रे अग्नौ च ।

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्यदेवयून्त्समरणे जघ्नवान् ।

यदावाख्यत्समरणमृधावृदादिद्धं मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । यः । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । समऽअरणे । जघ्नवान् ।

यदा । अवऽअख्यत् । समऽअरणम् । ऋधावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

यः जनः यदेवयून् देवानकामयमानान्^१ देवद्विषो राक्षसादीन् यमरणे संग्रामे यजघ्नवान् अहं हतवान् इति यब्रवीति वदति यत् तादृशं मध्यतिरिक्तं जनम् अहं न वेद न जानामि । मत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हन्ता नास्तीत्यर्थः । किंच यदा यस्मिन्काले यमरणं संग्रामम् अवाख्यत् अवाकृतं न्यक्कृतमहं पश्यामि । कीदृशम् । यृधावत् ऋधावन्तं परस्परं हिंसायुक्तम् । अत्यन्तक्रूर-मित्यर्थः । यआत् तदानीं यमे मम स्वभूतानि यवृषभा यृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तकर्माणि यप्र^२ यब्रुवन्ति^३ । विद्वज्जना इति शेषः । यद्वद् इतीमौ पदपूरणौ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वसं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।

जिनामि वेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आमुम् ।

प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

यत् यदा यज्ञातेषु शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु वृजनेषु^१ संग्रामेषु आसम् अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा विश्वे सर्वे यमघवानः हविलक्षणतपोलक्षणघनवन्त ऋषयः सतः एवं वर्तमानस्य यमे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति । मम वीर्यवृद्धयर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अपि च यक्षेमे जगत्पालने निमित्ते या सन्तम् । आकारोऽभीत्यस्यार्थे वर्तते । सर्वमभिभवन्तम् यआभुं महान्तं शत्रुं जिनामि या विनाशायाम्येव । नात्र विनाशे संशयः । यद्वद् इति पूरणः । यत् महान्तं शत्रुं यपादगृह्य पादौ गृहीत्वा यपर्वते गिरौ यप्र यक्षिणां ग्रहिनस्मि प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात् एवेदनु दून्किरणः समैजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।

मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयात् । एव । इत् । अत् । दून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

यै यउ इत्येवैव । यवृजने संग्रामे यमां युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं न वारयन्ते केचिन्निवारयितुं समर्था न भवन्ति । अहं यत् कर्म मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि यपर्वतासः अवितरणक्षमा^४ हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा प्रोढुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच यमम इन्द्रस्य यस्वनात् शब्दा-देव यकृधुकर्णः नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ह्रस्वकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि

१. त-भ२-मु-देवान् । कामयमानान् । २. ग-भ५-प्रकथयति; त३-भ६-प्रब्रुवन्ति - प्रकथयति ।

३. त-वृजनेषु नास्ति । ४. त-भ-मु-अतितरणक्षमा; उद्गीथ-अतिभाक्षमाः ।

वभयाते बिभेति । अपि च एवेत् एवमेव कृधुर्कणवत् एअनु एधून् प्रतिदिनमित्यर्थः । एकिरणः । अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । किरणवान् रश्मिवानादित्यः एसमेजात् सम्यक्कम्पयते चलति । नियमेन प्रयातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दर्शन्वत्र शृतपाँ अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यु न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शनं । नु । अत्र । शृतपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।

घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अयिं । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

एअत्र अस्मिन्नगति एश्रतपान् श्रतानि पक्कानि सोमादिहवीष्यपहृत्य पिबतः एअनिन्द्रान् इन्द्रेण मया वर्जितान् एबाहुक्षदः बाहुभिर्यजमानान्शकलीकुर्वतः एशरवे हिंसार्थं एपत्यमानान् अभिपततोऽसुरादीन् एनु क्षिप्रं एदर्शनं अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु एषु एअधि उपरि एपवयः मदीयान्यायुधानि एववृत्युः वर्तन्ते । वाशब्दः समुच्चये । एघृषुं महान्तं च एसखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं मां एये एनिनिदुः निन्दन्ति । एउ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अभूवौक्षीर्व्युः आयुरानदृषन्तु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।

द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः । नु । दर्षत् ।

द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषेणेन्द्रस्योच्यमानत्वादसुक् इन्द्रं स्तौति । एउ इत्यवधारणे । द्वे इन्द्र एअभूः त्वमेव प्रादुर्भवसि । एऔक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनदित्यादौ सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवि इति वैविध्ये । एउ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवान् विविधम् एआयुः च एआनट् व्याप्नोति । आ भूतसंज्ञवाज्जीवतीत्यर्थः । किंच एपूर्वः पुरातनो भवानिन्द्रः एनु क्षिप्रं एदर्षत् । ' इ विदारणे ' । ' सिञ्चदुलं लेटि ' । वज्रेण शत्रून् विदारयति । एअपरः अन्यः शत्रुः एनु एदर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः । अपि च एयः भवानिन्द्रः एअस्य ईदृशस्य एरजसः लोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः । एपारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थित्वेति शेषः । एविवेष सर्वतो व्याप्नोति एतं भवन्तमिन्द्रं एद्वे इति सामर्थ्यात् द्यावापृथिव्यौ एन एपरि एभूतः न परिभवतः । अभिभवितुं न शक्तु इत्यर्थः । कीदृशौ । एपवस्ते । पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽस्तप्रत्ययः । अतः ' अजाद्यतष्टाप् ' (पा. सु. ४. १. ४) इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चैतद्वृत्तं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभिभवनाय गच्छन्त्यौ ।

१. ग-आभूतसंज्ञवः, त-अभूतसंज्ञवाः, म१.४-आभूतसंज्ञः, म१(२)-उद्गीथ-आमहाभूतसंज्ञवाः, म२-अभूतसंपूर्णः, म६-अभूतसंज्ञवाः, म७-आभूतं संज्ञवः । २. त१.२.६-मु-तमिन्द्रः, त४-तं मद्रं ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।

हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिः छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवम् । प्रयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहगोपाः । चरन्तीः ।

हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आयन् । कियत् । आसु । स्वपतिः । छन्दयाते ॥ ८ ॥

१गावः घेनवः १प्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परेण सह भूताः १यवं मद्गृष्टिजनितयवादि-
घासम् १अक्षन् अदन्ति भक्षयन्ति । १अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं १ताः गाः १अपश्यं पश्यामि ।
कीदृशीः । १सहगोपाः पशुपालकेन सहिताः १चरन्तीः घासं भक्षयन्तीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या
पश्यामीत्यर्थः । किंच १हवाः वाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावः १अर्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अर्यं
स्वामिनं प्रति १अभितः सर्वतः १समायन् । समित्येकीभावे । एकीभूयागच्छन्ति । १इदिति पूरणः ।
आगतासु १आसु गोषु १स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी १कियत् क्षीरं १छन्दयाते दोग्धुं कामयते ।
मदर्थं दोग्धीत्यर्थः २ । 'गाव आशिरं दुदुहे' (ऋ. सं. ८. ६२. ६) इति वचनात् ॥

सं यद्वर्यं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्जे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । वर्यम् । यवसऽअर्दः । जनानाम् । अहम् । यवऽअर्दः । उरुऽअज्जे । अन्तरिति ।

अत्र । युक्तः । अवऽसातारम् । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तम् । युनजत् । ववन्वान् ॥ ९ ॥ *

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अत्र वर्षणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुऽपात् । समऽसृजानि ।

स्त्रीभिः । यः । अत्र । वर्षणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

१मे मम १अत्र अस्मिन् स्तोत्रे १उक्तं मया कथितं १सत्यमित् यथाभूतमेव १मंससे त्वं जानीहि ।
अर्थवादरूपेण नैतदध्यारोपितगुणमित्यर्थः । १उ इति पूरणः । किंच १द्विपाच्च मनुष्यादिकं च १चतु-
ष्पात् च पश्वादिकं च १यत् स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् १संसृजानि अहमुत्पादयानीति त्वं जानीहि ।
१अत्र अस्मिन्नगति १स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलादिहीनैः पुरुषैः सह १यः शूरमन्यो जनः १वृषणम् अभि-
लषितस्य वर्षितारं माम् । परित्यजेति शेषः । १पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् १अस्य ईदृशस्य

१. त- 'सर्वतः' नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-मु-दोग्ध्रीरित्यर्थः । *. त७-मु-अनया ऋषिरिद्र-
प्रसादलब्धं स्वस्य सार्वभौम्यं प्रकाशयति । जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यातारः पशवः ते
वयमिति सं सम्यक् जानीहि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्य
अतारो मनुष्यास्तेपि वयमिति संजानीहि । वस्तुतस्तु उर्वज्जे विस्तीर्णे अजिरंगेण हार्दाकाशरूपे यत् अंतः
अंतर्गामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि । अत्रास्मिन् हार्दाकाशे युक्तः समाहितो भवानिद्रः अवसातारं आत्मनः
संभक्तारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं ववन्वान् । द्वितीयार्थे
प्रथमा । वदन्वतं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे । शापानुग्रहसमर्थो भवद्गुणो-
द्देवास्माति भावः ।

स्वभूतं वेदः धनम् अयुद्धः तेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहत्य वि भजानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।

कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ई वहति य ई वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।
कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहति । यः । ईम् । वा । वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य इन्द्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य अनक्षा अश्विर्वर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः ।
दुहिता प्रकृत्याख्या जातु कदाचित् आस । असतेर्गत्यर्थस्य^१ लटि^२ रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये
मध्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते तां प्रकृतिं विद्वान् मध्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः कः
भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च अन्यां दर्शनहीनामचेतनां ताम् अभि मन्याते आत्मन्याश्रय-
प्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन
को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव
जानामि नान्य इति । किंच कतरः देवः मेनिं वज्रं तं प्रसिद्धं वज्रादिशत्रुं प्रति मुचाते मुञ्चति ।
स्वयमेव प्रश्नमुत्थाप्येदानीं प्रतिब्रूते । यः देवः ईम् एनं शत्रुं वहति वहति । अपि वा यः ईम्
एनं वरेयात् वरयितुमिच्छति^३ । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती । योषा । मर्यतः । वधुऽयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

कियती किंपरिमाणा योषा स्त्रीजातिः मर्यतः मनुष्यसंबन्धिनो भोगानाचरतः वधूयोः
स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्यामिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य परिप्रीता अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः ।
कीदृशस्य । वार्येण वरणीयेन पन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च यत् या वधूः
भद्रा कल्याणी सुपेशाः शोभनरूपा च भवति सा द्रौपदीदमयन्त्यादिका वधूः स्वयम् आत्मनैव
जने चित् जनमध्ये अवस्थितमिति मित्रं प्रियमजुननलादिकं पतिं वनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण
प्रार्थयते । स च ग्रीयमाणो वरजोऽहमेवेत्यभिप्रायः । ‘रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव’ (ऋ. सं. ६. ४७.
१८) इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पुत्तो जंगार प्रत्यश्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।

आसीनः ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पुत्तः । जंगार । प्रत्यश्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।

आसीनः । ऊर्ध्वम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

अत्रादित्यात्मनेन्द्रः स्तुयते तदंशत्वात् । आदित्यरूपीन्द्रः ऽपत्तः रश्म्याख्यैः पादैः ऽजगार
बृष्टिलक्षणमुदकं गिरति^१ गृह्णाति^२ वा । गृहीत्वा च ऽप्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् ऽअस्ति
भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनन्तरं ऽवरुथं वरणीयं बृष्टिलक्षणमुदकं^३ ऽत्रीणां शिरः-
स्थानीयेन रश्मिजालेन ऽशिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं ऽप्रति ऽदधौ दधाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः ।
किंच ऽउपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले ऽआसीनः उपविष्टः सन् ऽऊर्ध्वाम् उद्रतां स्वदीप्तिं
ऽक्षिणाति हिनस्ति । आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः । ऽन्यद् रश्मिसमूहरूपेण नीचैरञ्जिता गन्ता सन्
ऽउत्तानां विस्तृतां ऽभूमिम् ऽअन्वेति अनुगच्छति ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अस्ति गर्भः ।

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसितः । अस्ति । गर्भः ।

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

वसुक्रोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तौति^३ । ऽबृहन् महानादित्यः ऽअच्छायः छायावर्जितः ।
तमोरहित इत्यर्थः । ऽअपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः* । विनाशरहित इत्यर्थः^३ । ऽअर्वा सतत-
गामी ऽतस्थौ तिष्ठति । किंच ऽमाता बृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता ऽविषितः विमुक्तः ।
निरालम्बन इत्यर्थः । ऽगर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मनेन्द्रः ऽअस्ति हवींषि भक्षयति । यद्वा ।
अनेन^४ विनाशनं^५ लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किंच^६ ऽअन्यस्याः अदित्याख्याया देवमातुः ऽवत्सम्
अपत्यभूतमादित्यं ऽरिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती^७ वर्धयन्ती ऽमिमाय निर्मिमीते । पूर्वस्यां
दिश्यह्न्यह्न्युत्पादयन्तीत्यर्थः । ऽकया ऽभुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । ऽधेनुः
द्यौरुदकस्याधारत्वात् क्षरितृत्वाच्च ऊर्ध्वस्थानीयमादित्यं^८ ऽनि ऽदधे स्थापयति^९ । यद्वा । धेनुगौ-
रुधो यथा तद्वदादित्यं द्यौर्धारयति ॥

सप्त वीरासौ अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन् ते ।

नवं पश्चातात्स्थिविमन्त आयन् दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्वः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सम् । अजग्मिरन् । ते ।

नवं । पश्चातात् । स्थिविऽमन्तः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अश्वः ॥ १५ ॥

अनयेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तुयते । ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽवीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रा-
दयः ऽअधरात् प्रजापतेरधःकायात् ऽउदायन् उत्पन्ना बभूवुः । ऽअष्ट अष्टसंख्याकाः ऽते प्रसिद्धा
वाल्खिल्यादयः ऽउत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् ऽसमजग्मिरन् संजज्ञिरे । ऽस्थिविमन्तः स्थानवन्तः
ऽनव नवसंख्याका भृगवः ऽपश्चातात् पृष्ठतः ऽआयन् आगतः । उत्पन्ना इत्यर्थः । तथा ऽदश
दशसंख्याका अङ्गिरसः ऽप्राक् अग्रत उत्पन्नाः सन्तः ऽअश्वः अशनवतो शुलोकस्य ऽसानु उन्नतप्रदेशं

१. त-‘गिरति’ नास्ति; भ-जिगर्ति । २. त-‘गृह्णाति...मुदकं’ नास्ति । ३. ग-गुष्टाव

अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायारहितपलाशरहितः । * तप-पराशवदनवर्जितः;
म१.४-पराशदनवर्जितः; म६-पलाशवदनवर्जितः । ४. उद्गीथ-अदनेन । ५. त१.२.७-विलाशः; त३-
५-भ-उद्गीथ-विनाशः; सु-विनाशः । ६. त-किं । ७. म१(२)-उपजीवयती । ८. म१(२)ऊर्ध्वः
ऊर्ध्वस्थानीय^० । ९. म१(२)स्वोदरे स्थापयति; उद्गीथ-स्वोदरे निदधाति ।

१वि १तिरन्ति वर्धयन्ति । अपर आह । सप्तसंख्यापेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुद-
गमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते । स्थानवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागा-
दागच्छन्ति । दशसंख्याकास्तेऽश्वोऽशनवत् इन्द्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छ्रितमुदक् तेजो वा १वि
१तिरन्ति । मरुतः प्रतिदिशमवस्थानेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।

गर्भम् । माता । सुऽधितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

१दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवाङ्गिरसां मध्ये १एकं मुख्यं १कपिलम् एतन्नामानं १तं
प्रसिद्धमृषिम् । कीदृशम् । १समानं सदृशम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । १हिन्वन्ति अवशिष्टा
अङ्गिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थम् । १क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । यद्वा । सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय ।
कीदृशाय । १पार्यायं परिसमापयितव्याय प्रणेतव्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः । १माता
प्रकृत्याख्या च १वक्षणासु । वक्षणा इति नद्य उच्यन्ते । तामिश्रात्रापो लक्ष्यन्ते । प्रकृतिस्थासु
सूक्ष्मास्वप्सु १सुधितं सुहितम् । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । १अवेनन्तम् । वेनतिः कान्तिकर्मा ।
तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेः १गर्भं १तुषयन्ती तुष्यन्ती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं^१ योग्योऽयमिति
प्रीता सती १बिभर्ति प्रजापतेर्नियोगाद्धारयति ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्रा धनुं बृहतीमप्स्व^१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीराः । निऽउप्ताः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।

द्रा । धनुम् । बृहतीम् । अप्सु । अन्तरिति । पवित्रवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

१वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः १पीवानं स्थूलम् । मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः । १मेषम् अजम्
१अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्वन्तोऽभवन् । पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । लुप्तोपम-
मेतत् । यथा देवानाम् १अक्षाः १दीवे देवने रमणस्थाने १न्युप्ताः निक्षिप्ताः सन्तः १अनु १आसन्
संकीदमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति । १द्रा^१
अङ्गिरसां^१ मध्ये द्वावङ्गिरसौ १धनुम् । धनुशब्दोऽत्र^१ धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्थथा
वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवध्नीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । १बृहतीं प्रजापतेराज्ञया
वर्धयित्रीं प्रकृतिम् १अप्स्वन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये १चरतः प्रजापत्यादेशादाराधयतः ।
कीदृशौ । १पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ १पुनन्ता
शुद्धौ । प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रौशनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदुर्धः ।

अयं मे देवः सविता तदाहु द्रुच इदं नवत्सर्पिरिन्नः ॥ १८ ॥

१. ग-त३-भ५.६-पार्याय प्रापणीयाय । २. ग-त-भ-मु-सम्यग्ज्ञानान्युपदेष्टुं । ३. त-भ१.४.६.७-
यद्वा अंगिरसां । ४. त-भ६-धनुःशब्दोत्र ।

वि । क्रोशनासः । विष्वञ्चः । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।
अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । दुःअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

१वि १क्रोशनासः विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयन्तः १विष्वञ्चः नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽङ्गिरसः १आयन् आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानः १नेमः अर्धोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः १पचाति प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । १अर्धः अपरो भागः १नहि १पक्षत् नहि पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि उच्यते । १अयम् ईदृशः १देवः द्योतमानः १सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा १मे मह्यं १तत् सर्वं यथोक्तम् १आह । किंच १सर्पिरन्नः घृतौदनः १द्रव्यं १इत् दावौदनः अशिरपि १वनवत् हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।

सिषक्त्यर्थः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्रा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।

सिसक्ति । अर्थः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिश्रा । प्रऽमिनानः । नवीयान् ॥ १९ ॥

१अपश्यं वसुक्रोहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । १ग्रामं भूतसंघं १वहमानं वाहयन्तम् । सृजन्तमित्यर्थः । कुतः । १आरात् दूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतित इत्यर्थः । १अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया १स्वधया स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया १वर्तमानम् आगच्छन्तम् । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच १अर्थः सर्वस्य स्वामीन्द्रः १जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबन्धिनः १युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् १प्र १सिपक्ति प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । १सद्यः तदानीमेव १शिश्रा शिश्रानि । 'शिश्रं श्रयतेः' (निरु. ४. १९) इति निर्वचनात् श्रितृणि ताडयितृणि राक्षसादिवृन्दानि १प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् १नवीयान् शरीरेण च बलपौरुषनयनादिभिश्च नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीमुहुरिन्ममन्धि ।

आर्पश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रऽमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।

आर्पः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १. १५. ११) इति वचना-
खेन्द्ररूपेणावस्थितस्य १प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः १मे मम स्वभूतौ १एतौ एतादृशौ १युक्तौ रथे
नियुक्तौ १सु सुहु पूजितौ १गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी १मो १प्र १सेधीः । स्तुत्युपसंहार-
करणेनात्मद्यज्ञान्मापगमय । किं तर्हि १मुहुरित् मुहुर्मुहुः १ममन्धि पुनःपुनः स्तुहि ममात्मन्नित्यर्थः ।
१आपश्चित् वृष्टिलक्षणान्युदकान्यपि १अस्य इन्द्रस्य १अर्थं गतिं १वि १नशन्ति । विनशतिर्व्याप्ति-
कर्मा । व्याप्नुवन्ति । तथा १सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । १मर्कः मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता
१उपरः मेघसदृशः १बभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहत्तः पुरीषात् ।

श्रव इदेना पुरो अन्यदस्ति तदव्ययी जरिमाणस्तरेन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुधा । विवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहत्तः । पुरीषात् ।

श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्ययी । जरिमाणः । तरेन्ति ॥ २१ ॥

वयः वयं वज्रः इन्द्रस्य स्वभूतः वसूर्यस्य आदित्यस्य बृहत्तः महत्तः पुरीषात् पूरकात् मण्डलात् अवः अवस्तादधोभागे स्थितेषु विवृत्तः वृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छदोऽप्यर्थः । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । परः परस्तादन्तरिक्षलोकस्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् एना एनत् । श्रवः इत्यङ्गनाम् । तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् अन्यत् अपि अस्ति अव्ययी व्यथारहिता जरिमाणः स्तोतारो मरुदादयः तत् तादृशमुदकं तरेन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्रौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पूरुषादः ।

अथ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयात् । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमये धनुषि नियता संबद्धा गौः गोसंबन्धिनी स्नायुमती मौर्वी मीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृत्यमाणा सती शब्दं करोति । ततः तस्माद्धनुषः पुरुषादः शत्रुजनानामत्तारः । मारयितार इत्यर्थः । वयः पक्षिसदृशा गन्तारो बाणाः प्र पतान् शत्रून् प्रति प्रपतन्ति । अथ तदानीम् इन्द्राय इन्द्राय सुन्वत् सोमयागं कुर्वत् ऋषये च शिक्षत् कर्मणां द्रष्टृ ऋत्विजे च संपूर्णां दक्षिणां दददपि इदम् ईदृशं विश्वं समस्तं भुवनं भूतजातं भयात् इन्द्राद्विभेति । अन्यत्किमुतेत्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कुन्तत्रादिषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीर्मनुपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कुन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।

त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनुपाः । द्वा । बृबूकम् । वहतः । पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानां सर्वेषां माने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि स्रष्टव्यत्वेन प्रथमा अतिष्ठन् इन्द्रादेशादेते पूर्वे स्थिताः । ३२ एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. २. २२) । एषाम् एवभूतानां मेघानां कुन्तत्रात् छेदनात् उपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्थाः आप उच्यन्ते । मेघस्था आपः उदायन् उत्पन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता इत्यर्थः । पातितास्वस्विन्द्रस्याज्ञया पर्जन्या वायुरादित्य इत्येते त्रयः देवाः पृथिवीं भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । तपन्ति

१. ग-त३-४-म६-स्थितेषु मेघेषु । २. त-म-कुर्वन् । ३. त-एका । ४. ग-अतः तत्रस्थाः त- तत्र तत्रस्थाः त३-म५-अत्र तत्रस्था । ५. त-म६-उदारयन् । ६. ग-त३-म६-निपातिता ।

वृष्टिशीतोष्णैः संतापयन्ति । पावयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । अनूपाः वर्षादीनामानुपूर्व्येण वसतः प्रभावयितारः । प्रक्षेसार इत्यर्थः । द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ पाचित्तास्वोपधीषु स्थितं पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ पूरयितृ वा बृवूकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति वहतः । वायुः शोषयन्नादित्यो रश्मिभिराददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्थे ।

आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । सुसमर्थे ।
आविः । स्व । रिति स्वः । कृणुते । गूहते । बुसम् ।
सः । पादुः । अस्य । निःसर्जः । न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते । हे अन्तरात्मन् एते तव एसा तादृश्यादित्यात्मिका देवता जीवातुः जीविका जीवनहेतुः । एत अपि च एतस्य आदित्यस्य एतादृक् ईदृशं स्वरूपं समर्थे । संग्रामवाची समर्थशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे एविद्धि जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । एसा एस्म एअ एगूहः मा खल्वपवृणोः । किंच एनिर्णिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य एस एपादुः तच्च पादनं गमनं रश्मिद्वारेण गत्वा एस्वः सर्वं त्रैलोक्यम् एआविः एकृणुते प्रकाशीकरोति । एबुसम् उदकं एगूहते संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्मै प्रयोजनद्वयायादित्येन निर्वेदनाच्छ्रेमेण वा गमनं एन एमुच्यते । न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘विश्वो हि’ इति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । इन्द्रवसुकयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुके यज्ञं कुर्वाणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम । तं वसुकपत्नीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विप्रकृष्टमिवाद्यथास्तौत् । अतस्तस्याः सर्पिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्यै वसुकेण सहेन्द्रः संवादमकरोत् । द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः पञ्चर्चं इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । यद्यप्यासु वसुकः संबोध्यत्वादेवता तथापि ता ऋच एन्दे कर्मणि विनियोक्तव्या इन्द्रलिङ्गसद्भावात् । चतुर्थीसहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुकवाक्यानि । अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं—‘विश्वो हि द्वादशेन्द्रवसुकयोः संवाद एन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्तुपा परोक्षवदिन्द्रमाहेन्द्रस्य युजः शेषा ऋषेश्चतुर्थी च’ इति । गतो विनियोगः ॥

विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः । हि । अन्यः । अरिः । आऽजगाम । मम । इत् । अह । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।
जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमम् । पपीयात् । सुऽआशितः । पुनः । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुकपत्नीन्द्रं स्तौति । अन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः अरिः अयं ईश्वरः विश्वो एहि सर्व एव देवगणः आजगाम अस्मद्यज्ञं प्रत्याययौ । इत् इत्यवधारणे । अह इत्यनुते । सर्वदेवगण आगते सति एमम एव एश्वशुरः इन्द्रः एना एजगाम । स इन्द्रो यथागच्छेत् तर्हि एधानाः शृष्टयवान् एजक्षीयात् भक्षयेत् । एत अपि च एसोमम् अभिषुतं एपपीयात् पिबेत् । ततः एस्वाशितः सुष्टु मुक्तस्तृप्तः सन् एपुनः भूयः एअस्तं स्वगृहं प्रति एजगायात् गच्छेत् ॥

स रोरुवदृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मेन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेभ्येन वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पूणाति ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मशृङ्गः । वर्ष्मेन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतसोमः । पूणाति ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता वृत्तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः वसः इन्द्रोऽहं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मेन् वर्ष्मणि । वर्ष्मेन्नाद उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवत् शृङ्गं शब्दायमानः सन् वआ वतस्थौ आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संग्रामेषु एनम् ईदृशं वसुक्तं यजमानं वपामि रक्षामि । ययः यजमानः वसुतसोमः अभिषुतसोमः वमे मम कुक्षी उभौ पार्श्वौ वृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबन्धः ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्तसुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेषाम् ।

पचन्ति ते वृषभान् अत्सि तेषां पूक्षेण यन्मघवन्हुयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।

पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पूक्षेण । यत् । मघवन् । हुयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृते त्वदर्थं मन्दिनः मादयितुन् वतूयान् अविलम्बितान् सोमान्^१ अद्रिणा अभिषव-
प्राच्यां सुन्वन्ति यजमाना अभिषुण्वन्ति । एषाम् अस्मदादियजमानानां संबन्धिनः^२ सोमान्
एवं पिबसि । किंच त्वदर्थं^३ वृषभान् पशून् ये च यजमानाः पचन्ति तेषां संबन्धिनो^४ हवि-
र्भूतान् पशून् अत्सि भक्षयसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं यदा पूक्षेण हविर्भूतेनाग्नेन निमित्तेन
हुयमानः यजमानैर्हुयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः ॥

इदं सु मे जरितुरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यश्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरितः । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम् । नद्यः । वहन्ति ।

लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यश्चम् । अत्सारिति । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितरिन्द्र त्वं वमे मम वसु शोभनमपि इदम् ईदृशं रूपं सामर्थ्यम् वआ
चिकिद्धि आ समन्ताजानीहि । कीदृशम् । नद्यः गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापम् उदकं
वहन्ति । अपि च लोपाशः । लुप्यमानं तृणमश्नातीति लोपाशो मृगः । मथा प्रेषितः सन् प्रत्यश्चम्
आत्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहम् अत्साः अत्सारीत् । आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोष्टा शृगालः
वराहं बलवन्तमपि सूकरं कक्षात् अतिगहनदेशात् निरतक्त निर्गमयति । एतदपि सर्वं सामर्थ्यं
त्वत्पुत्रे मयि त्वत्पसादाच्छ्रवणमपि जानीहीत्यर्थः ॥

१. त-भ१-‘सोमान्’ नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-संबन्धीन् । ३. ग-भ२-ते त्वदर्थं । ४. त-
भ२.६-संबन्धीन् ।

कथा त एतद्दहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।

त्वं नो विद्वां ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मधवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तवसः । मनीषाम् ।

त्वम् । नः । विद्वान् । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मधऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१पाकः पक्वव्यप्रज्ञः ^२अहं ^३गृत्सस्य मेघाविनः ^४तवसः वृद्धस्य ^५ते तव ^६मनीषां स्तुतिम् । कर्तुमिति शेषः । ^७एतत् ईदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं ^८कथा कथं केन प्रकारेण ^९आ ^{१०}चिकेतम् आ समन्तात् जानामि । त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् ^{११}विद्वान् सर्वज्ञः ^{१२}त्वम् एव ^{१३}नः अस्मभ्यम् ^{१४}ऋतुथा कालेकाले ^{१५}वि ^{१६}वोचः विशेषेण ब्रूहि । हे ^{१७}मधवन् धनवन्निन्द्र ^{१८}ते तव ^{१९}अर्धं यथं स्तुत्यवयवं कुर्मः ^{२०}सा स्तुतिः ^{२१}धूः ^{२२}क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति । यस्मात्तव ^{२३}स्तुत्यवयवमेव वयमङ्कशेन कर्तुं न ^{२४}शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत् उत्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकर्मशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहत् । उत्तरा । धूः ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकर्म । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमुक्तप्रकारेण ^३तवसं प्रबृद्धं ^४मां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तो वीर्येण ^५वर्धयन्ति तस्मात्कारणात् ^६बृहत् महत् ^७मे मम इन्द्रस्य ^८दिवश्चित् बुलोकादपि ^९धूः स्तुतिः ^{१०}उत्तरा उद्गततराधिकतरा । किंच ^{११}पुरु पुरुणि बहुनि ^{१२}सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि ^{१३}साकर्म युगपत् ^{१४}नि ^{१५}शिशामि तनूकरोमि । हिनस्मीत्यर्थः ^{१६}हि यस्मात्कारणात् ^{१७}जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः ^{१८}मा मामिन्द्रम् ^{१९}अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं ^{२०}जजान जनितवान् ॥ २० ॥

एवा हि मां तवसं जज्जुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः ।

वधी वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । जज्जुः । उग्रम् । कर्मन्ऽकर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।

वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप । व्रजम् । महिना । दाशुषे । वम् ॥ ७ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमनेनोक्तप्रकारेण हे ^३इन्द्र ^४देवाः मरुदादयः ऋत्विग्यजमाना वा ^५तवसं महान्तं त्वत्पुत्रं त्वद्रूपेणावस्थितं सन्तं वसुर्कं ^६मां ^७कर्मन्कर्मन् वृत्रवधाग्निहोत्रादौ सर्वस्मिन् कर्मणि ^८उग्रं शूरमसह्यं वा ^९वृषणं वर्षितारं हविषां दातारं ^{१०}जज्जुः जानन्ति अतः ^{११}मन्दसानः मोदमानोऽहं ^{१२}वज्रेण आयुधेन ^{१३}वृत्रं मेघमसुरं वा ^{१४}वधीं अवधिषम् । किंच ^{१५}दाशुषे हविर्देतवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं ^{१६}महिना महत्त्वेन ^{१७}व्रजं मेघसमूहम् ^{१८}अप ^{१९}वम् अपावम् अपवृणोमि ॥

१. त-काले । २. त-म-वयं कुर्मः । ३. त-यस्मादतः ; भ-यस्मादतः । ४. त-भ-‘न’ नास्ति । ५. त-१.२.६-भ-मु-बहुनि मे ; त-५-बहुनि से । ६. त-हिनस्तीत्यर्थः । ७. त-भ-‘अ’ अविद्यमान-शत्रुं नास्ति । ८. त-भ-मु-त्वद्रूपनिरूपणावस्थितं ।

देवास आयन्परशूरविभ्रन् वना वृश्न्तो अभि विड्भिरायन् ।

नि सुद्रं दधतो वक्षणासु यत्र कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अबिभ्रन् । वना । वृश्न्तः । अभि । विट्सभिः । आयन् ।
नि । सुड्रम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

१ देवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः सन्तः २ आयन् गच्छन्ति । मेघवधार्थं ३ परशून् वज्रान्
४ अबिभ्रन् धारयन्ति च । तदनन्तरं ५ विड्सभिः मरुदादिप्रजाभिः सहिताः ६ वृश्न्तः मेघांश्छिन्दन्तः
७ वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकानि ८ अभि ९ आयन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । ततः १० सुद्रं शोभन-
द्रवणं वृष्ट्युदकं ११ वक्षणासु नदीषु १२ नि १३ दधतः नियमेन स्थापयन्तः १४ यत्र यस्मिन्मेघजाते १५ कृपीटम् ।
उदकनामैतत् । निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवाः १६ तत् मेघजातम् १७ अनु लक्ष्मीकृत्य १८ दहन्ति उदक-
निर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यश्च जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।

बृहन्तं चिदहते रन्धयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यश्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।
बृहन्तम् । चित् । ऋहते । रन्धयानि । वयत् । वत्सः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिब्रूते । १ शशः एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः २ प्रत्यश्चं वधायात्मानं
प्रति गच्छन्तं ३ क्षुरं क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रादिकम् । बलवत्कूरशूरमृगमित्यर्थः ।
४ जगार गिरति गृह्णाति वा । किंच ५ लोगेन लोष्टेन ६ अद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् ७ आरात् दूरे स्थित-
मपि ८ वि ९ अभेदम् अहं भिनन्ति । १० बृहन्तं ११ चित् महान्तमपि हस्त्यादिकम् १२ ऋहते ह्रस्वकायास्पाय
शशकादिकाय १३ रन्धयानि वशं गमयानि । १४ शूशुवानः वीर्येण वर्धमानः १५ वत्सो १६ वृषभं महोक्षं
१७ वयत् युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्या नखमा सिषायारुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्महिषस्तृष्यावान् गोधा तस्मा अयर्थं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुडपर्णः । इत्या । नखम् । आ । सिषाय । अवरुद्धः । परिपदम् । न । सिंहः ।
निरुद्धः । चित् । महिषः । तृष्यावान् । गोधा । तस्मै । अयर्थम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

१ सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री २ इत्या अमुत्र शुलोकै ३ नखम् आत्मीयम् ४ आ ५ सिषाय सोमा-
हरणकाल इन्द्रार्थमाबबन्ध । इन्द्रस्य प्रसादाद्वि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः । तत्र दष्टान्तः । ६ अवरुद्धः
पञ्जरेणावृतः परिवेष्टितः ७ सिंहः ८ परिपदं ९ न यथा करस्थोपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किंच ।
१० चित् इत्युपमार्थः । यथा केनापि बद्धपादो ११ निरुद्धः १२ महिषः १३ तृष्यावान् उदकाभावे तृषावान्भवति
एवमिन्द्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृषितवानभूदिति शेषः । १४ तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । तादृशस्य
तृषितस्येन्द्रस्यार्थं १५ गोधा । गमयति वर्णानिति गौर्वाक् तत्र निधीयमानत्वात् १६ गायत्री १७ गोधा ।

यद्वा । गुधिर्निष्कर्षणार्थः । निष्कृत्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री । अयथम् अयत्नेन । लीलयेत्यर्थः ।
एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।

सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

ये मरुदादिदेवगणाः ब्रह्मणः परिवृढस्येन्द्रस्य स्वभूतैः अन्नैः सोमाल्लैः । नृसाः सन्त इति शेषः । प्रतिपीयन्ति । पीयति हिंसाकर्मा । इन्द्रादेशाद्विंसकान् प्रति हिंसन्ति तेभ्यः तेषां देवगणानामर्थाय गोधाः पूर्वोक्ता गायत्री अयथम् अनायासेन एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । किंच सिमः सिमान्श्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । उक्ष्णः सिद्धतः^१ अवसृष्टान् इन्द्रेण निसृष्टाननुज्ञातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु अदन्ति भक्षयन्ति^२ । किं कुर्वन्तः^३ । स्वयम् आत्मनैव बलानि शत्रूणां सैन्यानि तन्वः शरीराणि च शृणानाः हिंसन्तः । गायत्री इन्द्रादेशादेवेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमीं अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः^१ सोमं उक्थैः ।

नृवद्ददनुषं नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभिः । सुऽशमी । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वः । सोमं । उक्थैः ।

नृऽवत् । वदन् । उषं । नः । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवः । दधिषे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

ये देवर्ष्यादयः तन्वः शरीराणि सोमे सोमयागे उक्थैः शस्त्रैः हिन्विरे वर्धयन्ति एते देवादय इन्द्रादेशात् सोमे आहृते सति शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमीं सुकर्माणः अभूवन् । नृवत् मनुष्यवत् वदन् हृदं युष्मभ्यं मया दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् नः अस्मभ्यम् उष माहि उपगम्य वाजान् अन्नानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणात् वीरः दानशूरत्वं दिवि शुलोके श्रवः दानपतिरिति कीर्तितं नाम नामधेयं दधिषे धारयसि ॥ २१ ॥

‘वने न वा’ इत्यष्टौ त्रयोदशं सूक्तं वसुकस्याषं त्रैलुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘वने नाष्टौ’ इति । चतुर्थेऽहनि स्तोमबुद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा यः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रते निष्कैवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानं वने न वा यो न्यधाति चाकन्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

वने न वा यो न्यधाति चाकञ्छुर्चिर्वा स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अत्रायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृऽतमः । क्षपावान् ॥ १ ॥

वने न वा यो न्यधायीति । वने वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं
 वन्यधाधि निदधाति शिशुकमजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः पक्षान् पश्यन्^१ भयाद्दिशो
 निरीक्षमाण आसीत् । अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमयमानस्मासु वृक्षस्थ नीडभूतेषु
 शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणौ भर्तारावश्विनौ शीघ्रौ
 वा । भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति । किंच यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु इन्द्रः होता इन्द्रोऽ-
 प्याह्लाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किंलक्षणः^२ पुनरिन्द्र आह्लाता । यः नृणां मनुष्याणां
 नृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यः च नृभ्यो हितो यः
 क्षपावान् च राष्ट्रिपथायेषु सोमभागः । एवंगुगुकेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः
 स युवां प्रति अजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एवं तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते ।
 तदसाधु । ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तच्च पुनः पृष्ठयस्य पष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यंदिने
 सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते । हे भुरणौ भर्तारौ देवानां पती य एष स्तोमोऽस्मासु
 निहितः शुचिव्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्निव कामयमान इव
 वेन्द्रमास्ते । यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्लाताभूत् अपि नाम मामनेन
 स्तोमेन स्तुयुरिति । किंलक्षणः पुनराह्लाता । यस्येदिन्द्र इति नृणां नृतमो नर्यश्च क्षपावांश्च समान-
 मेतत्पूर्वैर्गर्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थ्यते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः । अथवा स एष
 स्तोमोऽस्माभिर्दुर्दयमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात् । 'जिगर्तिगृह्णातिकर्मा' (निरु. ६. ८) इति
 ह्युक्तम् । एवमत्र चाकस्त्रित्यस्य चायक्षिति वा कामयमान इति वेत्येतां विपरिणामावुपपद्येते शब्द-
 सारूप्यादर्थविरोधाच्च । एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारः—'वेति च
 य इति च चकार शाकल्यः' (निरु. ६. २८) इति । वेति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः ।
 तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किं कारणम् । 'उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्' । एवमेतस्मिन्
 पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभविष्यत् । यदुत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य
 निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्माद्य इति नेदं यदुत्तं किं तर्हि वाय
 इत्येकमेव पदम् । किंच । 'असुसमासश्चार्थः' । अपुष्कलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽ-
 सुसमाप्तो भवति ॥^३

प्र ते अस्या उषसः प्रारपरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावहन्नुकुत्सेन रथो यो असत्सुवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उषसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् ।

अनु । त्रिऽशोकः । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । सुऽवान् ॥ २ ॥

अस्याः वर्तमानाया ईदृश्याः उषसः नृतौ । 'नृ नये' नयने प्रापणे । उदयकाल इत्यर्थः ।
 नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्य अतिशयेन नेतुः एते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च प्र अस्याम वयं
 प्रकृष्टा भवेम । तथा हे इन्द्र अपरस्याः आगामिन्याश्चोषसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं
 प्रकृष्टा भवेमेत्याशासमे । किंच त्रिशोकः नामभिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादात् एतं बहून् अनु

१. त. १. २. ६. ७-मु- 'पश्यन्' नास्ति । २. त-भ-किंच लक्षणः । ३. ग-पुस्तकस्थमेतन्मन्त्र-
 भार्य—वने न वृक्ष इव वा यः पक्षनिहितः कामयमानः शुचिः सोमः तथा स्तोमः भुरणाविद्वक्तु
 सौ वां युवामजीगः निर्गमयति । यस्येत् यस्यैव पानेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु शत्रूणामाह्लाता नृणां मध्ये
 नृतमः श्रेष्ठः नर्यः नरहितः क्षपावान् शत्रुक्षपणशीलः; भ. १. ४. ७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भार्य नास्ति ।

अनुचरभूतान्^१ नृन् मनुष्यान्^२ आवहत् प्रापितवान् । लब्धवानित्यर्थः । तथा तव कुत्सस्य च^३ वससवान्^४ सनिता युगपदेव संभक्ता वयः^५ वरथः^६ असत् अस्ति स रथः^७ कुत्सेन कुत्सो लब्धवानिति शेषः । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः'^८ (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति । यस्मादेवं तस्मात्प्रसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः ॥

कस्ते मदं इन्द्र रन्त्यो भूदुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।

कद्राहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अनैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।

कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपऽमम् । राधः । अनैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेपन्मध्यसोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये^१ कः^२ मदः^३ रन्त्यः^४ रमयिता प्रीतिकरः^५ भूत् भवति । त्वत्प्रीतिकरमदयोऽसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः । उग्रः ओजस्वी त्वं^६ दुरः यज्ञगृहद्वाराणि गिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्च अभि^७ वि^८ धाव अभ्यागच्छ । किंच कत् कदा^९ वाहः । इन्द्रं प्रत्युद्यत इति वाहः सोम उच्यते । पूर्वभूतः^{१०} अर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्मद्-भिमुखो भविष्यतीति शेषः । अपि^{११} च कदा मनीषा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा सर्वगुणग्राहिणी स्तुतिर्वा^{१२} मा मां त्वत्प्रसादात् उप गमिष्यतीति शेषः^{१३} । कदा हे इन्द्र त्वा त्वाम् । आ इत्युपसर्गश्रुते-योऽप्यपदाध्याहारः । आराध्य वयम् अनैः सह राधः धनम् उपमं मत्समीपं शक्याम् । शकिरत्र गत्यर्थोऽन्तर्भावित्यर्थः । संगमयेयम् ॥

कदु युष्मर्मिन्द्र त्वावतो नृन्कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भूत्या अने समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । युष्मम् । इन्द्र । त्वाऽवतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कन्न । नः । आ । अगन् । मित्रः । न । सत्यः । उरुगाय । भूत्यै । अने । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं कदु कदा वा युष्मं हविलक्षणमस्मदीयमन्नं भुक्त्वेति शेषः । कया^१ धिया^२ केन कर्मणा^३ नृन् नेतृनस्मान् त्वावतः त्वत्सदृशान् करसे करिष्यसि । कत् कदा नः अस्मान् प्रति^४ आगन् आगमिष्यसि । सत्यः अनवद्य इत्यर्थः । मित्रो न सखेव तथा । हे उरुगाय बहुकीर्तं इन्द्र त्वं भूत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः । यत् यदा समस्य अस्मदादिकस्य सर्वस्य जगतः^५ अन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे मनीषाः अन्नाभिलक्षणा बुद्धयः असन् भवेयुः । तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेरय सरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधाइव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीनर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यनैः ॥ ५ ॥

प्र । ईरय । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाः इव । गमन् ।

गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अनैः ॥ ५ ॥

१. त-म- 'ससवान्' नास्ति । २. ग-म १.२.४.७-एवंभूतः सोमः; त १.२.४.५.९-एवंभूतः ।

३. त-म- 'अपि च ... शेषः' नास्ति ।

१सूरः सूर्यः १अर्थ १न यथार्थं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् १पारं संसारस्यान्तमपवर्गं गमयति
तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं १प्रेरय गमय । १ये अस्मदादयो यजमानाः १अस्य
तवेन्द्रस्य १कामं सोमपानेच्छां १गमन् । गमिरन्न विपूर्वोऽन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगमयन्ति
महता सोमपानेनापनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १जनिधाइव । जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु
धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत् । किंच १नरः नेतारोऽ-
स्मदादयः १ये यजमानाः हे १तुविजात बहुरूप । ' रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ' (ऋ. सं. ६.४७.१८)
इति वचनात् । सर्वात्मन् १इन्द्र १ते तुभ्यं १पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ताः १गिरश्च स्तुतिरक्षणाय वाचश्च
१अग्नैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह १प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं
गमयेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २२ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्जमना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाघ्नभवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्जमना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाघ्नन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ते तव स्वभूतेन १मज्जमना शत्रूणां मज्जेन १काव्येन कर्मणा १द्यौः १पृथिवी यावा-
पृथिव्यौ १नु क्षिप्रं १सुमिते निर्मिते । कीदृश्यौ । १मात्रे निर्माद्यौ १पूर्वीं पूर्व्यौ महस्यौ । यस्मादी-
दृशेन महत्त्वेन युक्तः तस्मात् १घृतवन्तः अग्निमुखत्वात् त्वां क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतात्वात्
यदाज्यसंयुक्ताः १सुतासः अभिषुताः सोमाः १वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय १स्वाघ्नन् १भवन्तु ।
अस्माभिर्दत्ताः सन्तु । किमर्थम् । १पीतये पानाय । १मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यन्नानि
हवींषि भक्षणार्थं दत्तानि भवन्तु ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।
सः । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

१अस्मै १इन्द्राय अत्येन्द्रस्यार्थं १मध्वः मधुररसस्य सोमस्य १पूर्णम् १अमत्रं ग्रहणमसादिकं
पात्रम् १आ १असिचन् अभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्यास्मदीया क्रत्विजः सिक्तवन्तः अग्नौ
प्रक्षिप्तवन्तः । १हि यस्मात्कारणात् १सः इन्द्रः १सत्यराधाः सत्यधनः । यजमानेभ्यो दातव्यत्वेना-
विसंवादिधनं इत्यर्थः । तस्मादसिचन्निति संबन्धः । अग्रावासिक्तेन तेन पात्रेण तृप्तः १सः इन्द्रः
१पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य १वरिमन् अतिशयेन विस्तीर्णं स्थाने आगत्य १अभि १ववृधे अभिवर्धते ।
कीदृशा इन्द्रः । १नर्यः नृभ्यो हितः । १क्रत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा १पौंस्यैश्च युक्त इति शेषः ॥

व्यानुळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनृ । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सुख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

वस्वोजाः शोभनबलः । इन्द्रः । पृतनाः शत्रुसेनाः । व्यानृ व्याप्नोति । इन्द्रः संग्रामेषु
केनाप्यप्रतिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः । किञ्च । पूर्वीः । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टाः
शत्रुसेना अप्रभवन्त्यः सत्यः । अस्मै अस्म्येन्द्रस्य । सत्याय संधित्वलक्षणाय^१ सखित्वाय । आ
यतन्ते । संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अपरोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतत्वाज्जिह्वं वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं । यं
स्वीयं रथं । भद्रया कल्याण्या । सुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या । चोदयासे यज्ञान् प्रति
प्रेरयसि तं । रथम् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागन्तुं महतादरेण । आ । तिष्ठ आरोह । तत्र दृष्टान्तः । पृतनासु
संग्रामेषु । रथं । न यथा^२ स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि^३ तद्वत् । अस्म इति पदपूरणः ॥ ८२३ ॥ ८२ ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । इलूष-
पुत्रस्य कवषस्यार्पं त्रैष्टुभमवदेवत्यमपानपादेवताकं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र देवत्रा पञ्चोना कवष
ऐलूष आपमपोनप्रीयं वा' इति । 'अप इत्य होतः' इत्युक्तः सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या
नवर्चोऽनुब्रूयात् । सूत्रितं च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति
दशमीम्' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति ।

महीं मित्रस्य वरुणस्य धासि पृथुञ्जयसे रीरधा सुवृक्तिम् ॥ १ ॥

प्र । देवऽत्रा । ब्रह्मणे । गातुः । एतु । अपः । अच्छ । मनसः । न । प्रयुक्ति ।

महीम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । पृथुऽञ्जयसे । रीरध । सुऽवृक्तिम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणे । तृतीयार्थे चतुर्थी । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । स्तूयमान इति शेषः । गातुः देवानपो वा
प्रतिगमनशीलः सोमः । देवत्रा देवीर्द्योतमानाः । अपः वसतीवर्यैकधनालक्षणान्युदकानि । अच्छ अभि
प्र । एतु प्रकर्षेण गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । मनसो न प्रयुक्ति । यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः
शीघ्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमेऽपः प्रतिगते सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा । महीं । धासि महत्सोम-
लक्षणमन्नं । मित्रस्य । वरुणस्य चार्थाय । पृथुञ्जयसे विस्तीर्णजवाय । महागतेरिन्द्रस्य^४ चार्था-
येत्यर्थः^५ । रीरध संसाधय संस्कुरु । दानयोग्यं कुरु । सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं च कुरु ॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोऽशतीरुशन्तः ।

अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । हविष्मन्तः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशन्तः ।

अव । याः । चष्टे । अरुणः । सुऽपर्णः । तम् । आ । अस्यध्वम् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽहस्ताः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं । हविष्मन्तो । हि अभिपोतग्न्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु । भूत
भवत । किञ्च हे । उशन्तः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् । उशतीः सोमाभिषवा-

१. ग-सखित्वलक्षणाय; त-भ२.६-सु-संबधित्वलक्षणाय; उद्गीथ-सख्याय सखिभावाय सखित्व-
लक्षणाय । २. ग-यथा रथी । ३. ग-महतादरेणातिष्ठति । ४. त-भ६-महतेरिन्द्रस्य । ५. त-
वार्थायेत्यर्थः; भ६-वीर्यायेत्यर्थः ।

ऋभावमभिलषन्तीरेकधनालक्षणाः । अपः । अच्छ आभिमुख्येन । इत गच्छत । अरुणः रक्तवर्णः । सुपर्णः सुपतनः सोमः । अव अधस्तात् अन्तरिक्षे । याः मेघोदरगता अपः । चष्टे पश्यति हे । सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारित्वात् सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । बद्धा शोभनहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयम् । अद्य इदानीं । तं तादृशम् । ऊर्मि सोमसंघातं तामिरङ्गिः सह । अस्यध्वम् आभिमुख्येन स्थित्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।

स वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।

सः । वः । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुऽमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

हे । अध्वर्यवः यूयम् । अपः एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । । ससुद्रम् उदधि-
स्थाचीर्यं जलाशयम् । इत गच्छत । इदानीमुत्तरोऽध्वर्यो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः । आर्थिकोऽयं
क्रमः । । अद्य इदानीं । सः अपां नपात् । वः जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं । सुपूतं सुशुद्धम् । ऊर्मि
जलसमूहं । ददत् ददातु । यूयमपि तेन समूहेन । तस्मै अपां नपाते । मधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं । सोमं
। सुनोत अभिषुणुत । अभिषुतेन सोमाख्येन । हविषा । अपां । नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं । देवं । यजध्वम् ॥

यो अनिध्मो दीदयदस्वः । अन्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ ४ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अपऽसु । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।

अपाम् । नपात् । मधुऽमतीः । अपः । दाः । याभिः । इन्द्रः । वावृधे । वीर्याय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः ।
। यः भवान् अपां नपात् । अपस्वन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने । अनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् । दीदयत्
दीप्यते । विप्रासः मेघाविन ऋत्विग्यजमानाः । अध्वरेषु यागेषु । यं भवन्तम् । ईळते स्तुवन्ति हे
। अपां । नपात् स त्वं । मधुमतीः मधुररसयुक्ताः । अपः वृष्टिलक्षणाः । दाः अस्मभ्यं देहि । याभिः
वसतीवर्षेकधनारूपाभिः सोमेन मित्रिताभिरङ्गिः । इन्द्रः । वीर्याय वृत्रवधादिशूरकर्मणे । ववृधे
वर्धते ता अपो देहीति संबन्धः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्बुवतिभिर्न मर्यैः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । बुवतिभिः । न । मर्यैः ।

ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छा । परा । इहि । यत् । आऽसिञ्चाः । ओषधीभिः । पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभिषुतः । सोमः । याभिः वसतीवर्षेकधनारूपाभिरङ्गिः सह । मोदते मुदितो भवति । हर्षते
। पुनरुक्तिरादरार्था । अत्यर्थः हृष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । कल्याणीभिः कमनीयाभिः । बुवतिभिः
तर्णीभिः स्त्रीभिः । सह । मर्यो । न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे । अध्वर्यो त्वं । ताः तादृशीः । अपः

अच्छ अभिप्राप्तुं परोहि जलाशयं प्रतिगच्छ । किंच यत् यदा आहृताभिस्ताभिरङ्गिः^१ आसिञ्चाः
आ समन्तात्सोमानासिञ्चसि तदा ओषधीभिः सोमैः सहापश्च पुनीतात् दशापवित्रेण पुनीहि ॥ २४ ॥

एवेधूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मनसा सं चिकित्त्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्त्रे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

युवतयः तरुण्यः स्त्रियः यूने तरुणाय नमन्त यथा प्रह्वीभवन्ति एव^२ एवं वसतीवर्येक-
धनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति^३ । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूने अभिष-
वादिकर्मणासात्मना सह मिश्रयिष्ये कर्त्रेऽध्वर्यवे नमन्त प्रह्वीभवन्त्येव । इत् इति पूरणः । कदा ।
यत् यदा उशन् अभिषवार्थं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानः
अध्वर्युवां उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिकर्माङ्गभावं च कामयमानाः ईम् एना अपः
अच्छ प्राप्तुम् एति गच्छति तदोपनमन्ते । अध्वर्यवो धिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक् च
देवीः देव्यः आपश्च मनसा विशिष्टया बुद्ध्या सं जानते सम्यग्जानन्ति सं चिकित्त्रे स्वं
स्वमधिकारं परस्पोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मद्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मद्याः । अभिशस्तेः । अमुञ्चत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । देवमादनम् । प्र । हिणोतन । आपः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः वृताभ्यः मेवैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः वः युष्मभ्यमङ्गयः लोकं मेवोदराङ्गि-
र्गमनमार्गम् अकृणोत् अकरोत् । उ इति पूरणः । किंच यो वः युष्मानपः मद्याः महत्याः
अभिशस्तेः मेवपरिवेष्टनाभिर्हिसनात् अमुञ्चत् मोचितवान् । हे आपः यूयं तस्मै तादृशाय
इन्द्राय मधुमन्तं मधुरस्वादुयुक्तं देवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम्
ऊर्मिम् अप्संघातं प्र हिणोतन अस्मद्यज्ञं प्रति गमयत । सोमाभिषवकर्मणाभावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै दिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।

घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हव मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । दिनोत । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।

घृतपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्वितीयः पादः^३ पूर्व व्याख्येयः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः वः
युष्मार्कं यः गर्भः मध्वः मधुररसस्य उत्सः उत्स्यन्दनः प्रसवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । तं मधुमन्तं मधुररसोपेतम् ऊर्मिम् अप्संघातम् । सारमित्यर्थः । अस्मै अध्येन्द्रस्यार्थाय

१प्र १हिनोत ग्रहिणुत । प्रगमयत । कीदृशम् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १घृतपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तम् । पश्चाद्धृतपातिनमित्यर्थः । १ईड्यं स्तुत्यम् । किंच हे १आपः यूयं १रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः १मे मदीयं १हवम् आह्वानं १शृणुत ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेतु य उमे इयति ।

मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेतु । यः । उमे इति । इयति । मदऽच्युतम् । औशानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रितन्तुम् । विऽचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

हे १सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः १यः युष्मदीयः सारभूतः समूहः १उमे अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफले दाता सन् १इयति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते १मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् १इन्द्रपानं देवानां प्रमुखेनेन्द्रेण पानीयं १तं तादृशम् १ऊर्मिम् उदकसमूहं १प्र १हेतु प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रति प्रेरयत । कीदृशम् । १मदच्युतं मदस्य च्यावकम् १औशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं १नभोजां नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण^१ जातं १परि सर्वतः १त्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं^२ १विचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् १उत्सम् उत्स्यन्दनम् । तर्पितारं देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थः ॥

अपोनग्न्रीय एकधनास्वावृत्तासु 'आववृत्ततीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आववृत्ततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । तत्रैव 'हिनोता नः' इत्येषा । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ॥

आववृत्ततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः ।

ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयोनीः ॥ १० ॥

आऽववृत्ततीः । अर्ध । नु । द्विऽधाराः । गोषुऽयुधः । न । निऽयवम् । चरन्तीः ।

ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सऽवृधः । सऽयोनीः ॥ १० ॥

१अध्व अथानन्तरं १गोषुयुधो १न । गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेधैः सह युध्यत इति गोषुयुदिन्द्रः । तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः १द्विधाराः । द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची^३ । अनेकधाराः । अपर्यन्तधारा इत्यर्थः । अस्माकमप्येवंस्थिताः १आववृत्ततीः आवृत्ताः १नियवं सोमं प्रति निश्चयेन १मिश्रीभावं १चरन्तीः गच्छन्तीः १भुवनस्य लोकस्य १जनित्रीः जनयित्रीः १पत्नीः पालयित्रीश्च १सवृधः सह सोमस्य वर्षयित्रीः १सयोनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे १ऋषे मदीयान्तरात्मन् अध्वर्यो वा स्वमेवभूताः १अपः १नु क्षिप्रं १वन्दस्व स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि स्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवऽयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।

ऋतस्य । योगे । वि । स्यध्वम् । ऊधः । श्रुष्टीऽवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥

१. त१.२.५.७-विश्वरूपेण । २. त१.२.७-तारयितारं विस्तारयितारं । ३. त-भ६-द्विशब्दो-नेकत्ववाची ।

हे ऋत्विजः ऋहिनोत ग्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतम् ऋध्वरं यज्ञं ऋदेवयज्या^१ देव-
यज्यायै देवयजनार्थम् । किंच ग्रहिणुत ऋब्रह्म स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण ऋसनये लब्धये ऋनः अस्माकं
ऋधनानाम् । किंच ऋतस्य यज्ञस्य ऋयोगे संयोगे यदेतद्भरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्मं वर्तते । अथवा
योगसंबन्धाच्छकटं योगः । तद्धि^२ तत्रैव^३ युज्यते । तेनाधिषवणचर्मेणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति
मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति^४—‘याज्ञे शकटं इति^५ वा’ (निरु. ६. २२) इति । यदेतद्यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतत् ऋवि ऋव्यध्वं विमुञ्चध्वम् । ग्रहचमसस्याख्यादिषु यो
निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोधसः । तद्धि सोम उत्सिच्यमाने श्रुधीभवति यथेतरद्गोरुधो
दुह्यमानायां गवि । एवमृत्विज उक्त्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे ऋआपः एभिः
ऋत्विग्भिर्हस्तिच्यमानाः ऋश्रुष्टीवरीः सुखवत्यः ऋभूतन भवत ऋअस्मभ्यम् । एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य
सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः । ग्रहिणुतेति । अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्विनोतेः
गत्यर्थत्वमुपपद्यते । एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम् ॥^६

प्रातरनुवाकस्य ‘आपो रेवतीः’ इत्येषा प्रतिपत् । सूत्रितं च—‘आपो रेवतीः क्षयथा हि
वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथा । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । बिभृथ । अमृतम् । च ।

रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

हे ऋआपो ऋरेवतीः रेवत्यो धनवत्यः यूयं ऋवस्वः वसुनः धनस्य ऋक्षयथ ऋहि ईंशिध्वे खलु ।
किंच ऋभद्रं भजनीयं ऋक्रतुं ऋच सोमयागादिलक्षणं कर्म च ऋअमृतं ऋच अमरणरूपं तज्जन्यफलं च
ऋबिभृथ धारयथ । पुष्णीथ वा । तथा ऋरायश्च धनस्य च ऋस्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च ऋपत्नीः पत्न्यः
पालयिष्यः ऋस्थ भवथ । तथा ऋसरस्वती तदभिमानिनी देवता ऋगृणते स्तुवते मद्यं ऋतत् इदं सर्वं
ऋवयः अञ्जलक्षणं धनं ऋधात् ददातु^१ ॥

अपोनप्त्रीये ‘प्रति यदापः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘प्रति यदापो अहश्चमायतीरिति प्रतिदृश्य-
मानासु’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्रति यदापो अहश्चमायतीर्धृतं पर्यासि बिभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अहश्चम । आऽयतीः । घृतम् । पर्यासि । बिभ्रतीः । मधूनि ।

अध्वर्युभिः । मनसा । समऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

हे ऋआपः ऋआयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः ऋयत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्त्यल्लुक् । याः
युष्मान् ऋप्रति ऋअहश्चं प्रतिपद्यामि ऋघृतं सोमसंसृष्टमाज्यं ऋमधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि

१. त-म-‘देवयज्या’ नास्ति । २. त-तद्धि तर्हि; भ-सु-तद्धि तर्हि । ३. त-म-ब्रवीते शकट
इति । ४. ग-पुस्तकस्यमेकादशमन्त्रभाष्य-नोस्माकं अध्वरं यज्ञं देवयागार्थं हिनोत प्रेरयत । अप्सु हि
यज्ञश्रितः ब्रह्मकर्मघनानां लाभाय हिनोत यज्ञस्य योगार्थं ऊधः आत्मीयं विष्यध्वं विमुक्तं कुरुत । हे
आपः यूयं श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यम् । ५. त-म-ददातु ।

पयांसि उदकानि च^१ संभूय विभ्रतीः यागकाले धारयन्तीः तथा^२ अध्वर्युभिः मनसा अन्तः-
करणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंच इन्द्राय इन्द्रार्थं सुषुतं सुष्टु सुतं सोमं भरन्तीः
धारयन्तीः* एवंभूतास्ता युष्मानस्तौमीति शेषः^३ ॥

अपोनप्त्रीये 'एमा अगमन्' इति द्वे । सूत्रितं च—'एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या इति द्वे
सन्नासूत्तरया परिधाय' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रा संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अगमन् । रेवतीः । जीवधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।

नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्त्रा । सम्सविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः १ जीवधन्याः जीवानां पालयिष्यः^२ प्रीणयिष्यो वा इमाः ईदम्भूता
आपः १ आ अगमन् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे १ सखायः सखिभूता हे १ अध्वर्यवः यूयम्
१ अपां नप्त्रा वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन^४ देवेन सह १ संविदानाः संमन्त्रयमाणाः १ एनाः एता अपः
१ सादयत स्थापयत । कुत्र सादयाम इति उच्यते । १ सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं १ बर्हिषि
वेद्यामास्तीर्णे कुशमये १ नि १ धत्तन नियमेन स्थापयत ॥

आगमन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अगमन् । आपः । उशतीः । बर्हिः । आ । इदम् । नि । अध्वरे । असदन् । देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः । सुनुत । इन्द्राय । सोमम् । अभूत् । ऊँ इति । वः । सुशका । देवयज्या ॥ १५ ॥

१ आपः वसतीवर्येकधनाख्याः १ इदम् ईदृशं १ बर्हिः वेदिस्तरणम् १ उशतीः उशत्यः कामय-
मानाः १ आगमन्^५ आगच्छन् । अस्मद्यज्ञं प्रति १ आ आगत्य च १ अध्वरे अस्मदीये यज्ञे १ देवयन्तीः
देवान् कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । १ नि १ असदन् न्यसीदन्^६ । एतज्ज्ञात्वा हे १ अध्वर्यवः
यूयम् १ इन्द्राय इन्द्रार्थं १ सोमं १ सुनुत अभिषुणुत । इदानीमपां प्रसादात् १ वः युष्माकं १ देवयज्या
देवानिन्द्रादीनुद्दिष्य क्रियमाणा यागक्रिया १ सुशका सुष्टु कर्तुं शक्या १ अभूद् आसीदेव ॥ ॥ २६ ॥

'आ नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवचस्थार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'आ न
एकादश वैश्वदेवम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्य
'आ नः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व उत्या नो देवानामुप वेतु शंसः'
(आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. त- 'च' नास्ति । २. ग-एतद्वि सर्वं सरस्वत्या विद्यते । तदुक्तं घृतं पयो दुदुहे नाहुषायेति ।
तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता इन्द्रार्थं सुष्टुभिषुतं सोमं भरन्तीः । एवंभूताः प्रत्यपश्यमिति संबंधः ।
*. त-म६- 'धारयन्तीः' नास्ति । ३. त१.२.३.४.५.६-म६-मु-पाययिष्यः; म१.४-पायिष्यः; उद्गीथ-
वर्धयिष्यः । ४. ग-म५.६-वृष्टिकर्मप्यधिकृतेन । ५. त५.७-म-उद्गीथ-अगमन् । ६. ग-न्यसीदन्;
त-म-मु-निषीदन् ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।

तेभिर्वयं सुपुत्रायो भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।

तेभिः । वयम् । सुऽसुखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःऽदृता । स्याम ॥ १ ॥

१ देवानां स्तोतॄणां १ नः अस्माकं १ शंसः स्तोतव्यः १ यजत्रः यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रः १ तुरैः स्वरणशीलैः १ विश्वेभिः सर्वैः महद्भिः सह १ अवसे अस्मद्यज्ञरक्षणार्थम् १ आ १ उप १ वेतु उपा-
गच्छतु । १ वयम् अपि १ तेभिः तैः सह १ सुसुखायः शोभनसुखायः १ भवेम स्याम । किंच १ विश्वा
१ दुरिता^१ विश्वानि^२ दुरितानि पापानि १ तरन्तः १ स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।

उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । क्रतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।

उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत् । श्रेयांसम् । दक्षम् । मनसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

१ मर्तः मनुष्यः यजमानः १ परि १ चित् सर्वतः १ द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं १ मम-
न्यात् । मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत् लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च १ क्रतस्य यज्ञस्य १ पथा मार्गेण
१ नमसा हविराख्येनाग्नेन १ आ १ विवासेत् परिचरेत् । १ उत अपि च १ स्वेन आत्मीयेन १ क्रतुना^३
प्रज्ञानेन^३ । मनसेत्यर्थः । १ सं १ वदेत् । संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्कारिण्यन्
विश्वान् देवान् मनसाध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तत्प्रसादात् १ श्रेयांसम् अति-
शयेन प्रशस्यमात्मानं १ दक्षं^४ प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं १ मनसा ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन १ जगृभ्यात्
गृहीयात् ॥

अधायि धीतिरससृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यन्त्यूमाः ।

अभ्यानश्म सुवितस्य शुषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । अससृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊमाः ।

अभि । आनश्म । सुवितस्य । शुषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

१ धीतिः देवयागक्रिया १ अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनन्तरम्
१ ऊमाः अचितारस्तर्पयितारः १ अंशाः अस्माभिर्दत्ता हविर्भागाः १ दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षयितारं
वा १ अससृग्रम् असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः^५ । एवंभूतं देवसंघम् १ उप १ यन्ति उप-
गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १ तीर्थे १ न । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विसृष्टा अपामंशाः देवसंघमुप-
गच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं १ सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य १ शुषं सुखम्
१ अभ्यानश्म अभिप्राप्तवाम । किंच वयम् १ अमृतानां देवानां १ नवेदसः । न वेदेयेतस्मिन्नर्थे नवेदः-

१. त-दुरितानि । २. भ- 'विश्वानि' नास्ति । ३. त-'क्रतुना प्रज्ञानेन' नास्ति । ४. त-'दक्ष' नास्ति । ५. त-सु-उग्रजन्मान* ।

शब्दो 'नभ्राणपाशवेदा' इति निपातितः । न न वेत्तारो वेत्तार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः ।
 १अभूम् भवेमेत्याशास्महे ॥

नित्यंश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।

भगो वा गोभिर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वऽपतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊँ इति । देवः । सविता । जजान ।

भगः । वा । गोभिः । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

१नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः १चाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां । कीदृशः ।
 १स्वपतिः स्वीयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा १दमूनाः दानमनाः । कस्मै कामयतामिति उच्यते ।
 १उ उत अपि च १यस्मै यजमानाय मह्यं १सविता सर्वस्य प्रेरको १देवः १जजान जनितवान् । दृष्टा-
 दृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । तथा १भगः देवश्च १गोभिः अस्मदीयाभिः स्तुति-
 रूपाभिः वाग्भिः स्तुतः १अर्यमा देवश्च १ईम् ईदृग्भूतं दृष्टादृष्टफलम् १अनज्यात् व्यक्तीकुर्यात् ।
 दद्यादित्यर्थः । १उत अपि च १स्यात् अन्योऽपि १यो देवगणोऽस्ति १चारुः रमणीयः १सः अपि
 देवगणः १अस्मै यजमानाय मह्यं १छदयत् दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे ॥

इयं सा भूया उषसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शर्वसा समायन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूयाः । उषसाम्ऽइव । क्षाः । यत् । ह । क्षुऽमन्तः । शर्वसा । सम्ऽआयन् ।

अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

१क्षुमन्तः । क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा । अन्नवन्तः स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । एवं-
 भूता देवाः १शर्वसा बलेन १यत् यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति १समायन् समागच्छन् संप्राप्ताः १सा १इयं
 स्तुतिर्देवानां प्राप्या १भूयाः भूयात् भवतु । १उषसामिव १क्षाः । यथा पृथिवी उषसां व्याप्या सर्वेषां
 प्राप्या भवति तद्वत् । किंच १जरितुः स्तोतुः १अस्य मम १स्तुतिं १भिक्षमाणाः याचमानाः १शग्मासः ।
 शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकराः १वाजाः सुधन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्यृभुर्विभ्वा वाज इत्येते १नः
 अस्मानामिमुख्येन १उप १यन्तु उपगच्छन्तु ॥ ॥ २७ ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवेत्पूर्या भूमना गौः ।

अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्या । भूमना । गौः ।

अस्य । सऽनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

१इत् इदानीम् १अस्य देवगणसंबन्धिनी १एषा १सुमतिः सुष्टुतिः १पप्रथानाभवत् विस्तीर्थ-
 माणामूत् । अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः । कीदृशी । १पूर्या पूर्वकालीना १भूमना भूम्ना बहुत्वेन युक्तेति
 शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वाद्गर्शं जातेत्यर्थः । १गौः देवान्प्रति गन्त्री । एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः १असुरस्य-
 प्रजारूपबलवतः १अस्य मम संबन्धिनि १समाने सर्वदेवसाधारणे १भरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे
 १योनौ यज्ञाख्ये स्थाने १सनीळाः समानस्थानाः १बिभ्रमाणाः अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयन्तः १आ
 गच्छन्तिवति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।

संतस्थाने अजरे इतर्जती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।

निःस्ततक्षुः ॥ संतस्थाने इति समस्तस्थाने । अजरे इति । इतर्जती इतीतःऽर्जती ।

अहानि । पूर्वीः । उषसः । जरन्त ॥ ७ ॥

यतः यस्माद्वृक्षात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्ठतक्षुः देवाः निःशेषेण कृतवन्तः सः तादृशः वृक्षः क उ स आस कीदृगवा बभूव । तदुत्पादकं वनम् अरण्यं किं स्वित् । संतस्थाने सम्यक्निष्ठस्यो अजरे जरावर्जिते इतर्जती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते । किंच अहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीः बह्वीः उपसः च देवा निष्ठतक्षुः । एवंभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।

त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।

त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि तु एना एतेभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः । हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ बिभर्ति धारयति । किंच स्वधावान् बलवानन्नवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचम् आत्मीयं शरीरं दीप्तं मन्त्रं वा कृणुत करोति । कदेति उच्यते । यत् यदा ईम् इमां त्वचं हरितः अश्वाः सूर्यं न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । सृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूमं ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूमं ।

मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । 'स्वैष्ट्येष्ट्यै शब्दसंघातयोः' । रश्मिसंघाती आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं तेजसा न अत्येति नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातः वायुरपि खलु भूमं भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति साव-
शेषमेव वर्षयतीति^१ वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान^२ इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट-विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणः च व्यक्तीभवन्^३ स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टान्तः । अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

१. त. १.२.६.७—न वर्षतीति; त. ३.४.५—भ. ६.५—उद्गीथ—वर्षतीति; भ. १.२.४—वर्षयति । २. त—'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति ।

स्तरीर्यस्तूत सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगौपा ।

पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ठ शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तरीः । यत् । सूत । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगौपा ।

पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ठ । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । वस्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः वसद्यः शीघ्रम् वज्यमाना निषिच्यमानरेतस्का सती यत् यदा वसूत वत्सं प्रसूते तदा व्यथिः दुःखानां बाधयित्री स्वगौपा स्वायत्तगोपुका स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौः अव्यथीः व्यथारहिताः प्रजाः कृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्यतामृत्विजामश्वत्थस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये । श्रूयते हि—‘शमीगर्भादग्निं मन्यन्ति’ (तै. ब्रा. १.१.९) इति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः । पुत्रान्नो नरकात् त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । पित्रोः जनयित्वोररण्योः सकाशात् यत् यदा जनिष्ठ मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं गौः पृथिवी तयोररण्योर्मातृभूतां शम्याम् अश्वत्थगर्भां तां शमीम् । ‘सुपां सुलुङ्’ इति सुपो ङ्यादेशः । जगार उद्गिरति । यद्ध यां खलु शमीं पृच्छान् ऋत्विजः पृच्छन्ति वीप्सन्ति गवेषयन्ति ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।

प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोर्धृक्तमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।

प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊर्ध्वः । धृतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत अपि च कण्वम् ऋषिं नृषदः पुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । उत अपि च वाजी हविरुक्षणाश्वान् कण्वः श्यावः श्यामवर्णः सन्नस्मादग्नेः सकाशात् धनमादत्त अगृह्णात् । कृष्णाय श्यामवर्णां नार्षदाय कण्वायाग्नेः ऊर्ध्वः रुशत् रोचमानरूपं प्र अपिन्वत प्रासिञ्चत् । अत्र इत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवः अस्मै कृष्णाय कृतं यज्ञं नकिः अपीपेत् नावर्धयत् । ‘युवं श्यावाय रुशतीमदत्तम्’ (क. सं. १. ११७. ८) इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

‘प्र सु गमन्ता’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । आदितः पञ्च जगत्यः । अथ चतस्रस्त्रिभुवः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र सु गमन्ता नव पञ्चाद्या जगत्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु गमन्ता धियसानस्य सक्षणिं वरेभिर्वरां अभिषु प्रसीदतः ।

अस्माकमिन्द्र उभर्यं जुजोषति यत्सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । गमन्ता । धियसानस्य । सक्षणिं । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।

अस्माकम् । इन्द्रः । उभर्यम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । बुबोधति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूतौ हरी वियसानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य मम संबन्धिनि वसक्षणिं सेवायां सद्गुणके सेव्ये यज्ञे निमित्ते गमन्ता आगच्छन्तौ सु सुहु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

वरेभिः वरणीचैर्मनैः प्रसीदतः हविरासादयतो यजमानस्य वरान् उत्कृष्टान् हविर्विशेषान् स्तुति-
विशेषांश्च अभि लक्ष्मीकृत्य सु सुष्टु आगच्छतु । इन्द्रः आगतः सन् अस्माकं स्वभूतम् उभयं
हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्वयं जुजोषति सेवताम् । भक्षयतु शृणोतु चेत्यर्थः । यत् यदा सोम्यस्य
सोमसंपादिनो मम अन्वसः अन्नरूपस्य सोमस्य । रसमिति शेषः । बुबोधति बुध्यते जिह्वया
विजानाति । सोमं पिबतीत्यर्थः । तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबन्धः ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।

ये त्वा वहन्ति मुहुर्ध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

हे इन्द्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतीषि यद्वा
दिव्याङ्गोक्तान् वि यासि व्याप्नोषि । हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि
रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा विबुलक्षणेन । यद्वा । रजःशब्दाच्छस आकारः । पार्थिवाङ्गोक्तान् ।
व्याप्नोषि । ये त्वदीया अश्वाः मुहुः पुनःपुनः अध्वरान् अस्मदीयान् यजान् प्रति त्वा त्वाम्
उप वहन्ति समीपे प्रापयन्ति ते अश्वाः वग्वनान् वचनेन स्तुत्या संभक्तुन् अराधसः धन-
रहितानस्मान् सु सुष्टु वन्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्ताम् ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।

जाया पतिं वहति वग्वनाँ सुमत्पुंस इन्द्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुः । वपुऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।

जाया । पतिम् । वहति । वग्वनाँ । सुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वपुषः । वपुः रूपम् । तद्वाङ्गोक्तम् । वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यन्तं सुरूपं तत् यज्ञ-
कर्म मे मह्यं छन्त्सत् इन्द्रः कामयताम् । यत् यदा पुत्रः जानं जन्म आत्मन उत्पत्तिं पित्रोः
मातापित्रोः सकाशात् अधीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति । सुब्रह्मण्याह्वानकालेऽमुकशर्मणः पुत्रो
यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति । यद्वा । यजननादागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति
तदेव मह्यमिच्छतु । जाया पत्नी पतिं यजमानं सुमत् कल्याणेन वग्वना वागूपेण शब्देन वहति
आत्मसमीपं प्रापयति । भद्रः भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः पुंस इत् । पत्युरेवेत्यर्थः ।
वहतुः जायायै प्रदातव्यः । तदुक्तं— 'सुभद्रमर्थं भोजनं विभर्षि' (ऋ. सं. ८. १. ३४) इति ।
यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान् प्रति स सोमः परिष्कृतः
संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदित्सधस्थमभि चारु दीधय गात्रो यच्छासन्वहतुं न धेनवः ।

माता यन्मन्तुर्युथस्य पूव्याभि वाणस्य सुसधातुरिजनः ॥ ४ ॥

१. त-भ-१.२.४-मु- 'सु' नास्ति । २. त-भ-मु-उपा । ३. त-भ-१.२.४-मु- 'सु' नास्ति ।
४. ग-त-भ-२.५.६-मु-संस्कृतः । ५. ग-त-भ-१.२.४.७-मु-इत् पुंसः ।

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अ॒भि । चारु । दी॒धय । गावः । यत् । शास॑न् । वह॒तुम् । न । धेनवः ।
मा॒ता । यत् । मन्तुः । यु॒थस्य । पू॒र्व्या । अ॒भि । वा॒णस्य । स॒प्तऽधा॑तुः । इत् । ज॒नः ॥ ४ ॥

१ तदित् तदेव १ सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञाख्यम् । १ चारु शोभनम्
१ अ॒भि १ दी॒धय हे इन्द्र॑ अभितो दीप्यस्व । १ यत् यत्र १ गावः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्र आगच्छ
हरिव आगच्छ इत्येवमाद्याः १ शासन् अस्मद्यज्ञं प्रति त्वदागमनमाशासते । तत्र दृष्टान्तः । १ वहतुं
१ न १ धेनवः^१ । यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत् । यत आगत्य प्रकाश-
येत्यत्र कारणमाह । १ यत् यस्मात् १ मन्तुः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता^२ १ माता
देवतागुणानां^३ निष्पादयित्री स्तुतिः १ यूथस्य यष्टृस्तोतृगणस्य १ पू॒र्व्या प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च
१ सप्तधातुः । धार्यन्ते क्रियन्ते कर्माण्येष्विति धातवश्छन्दस्युतवो वा । सप्तछन्दस्कः सप्ततुकः सप्त-
होत्रात्मको वायं १ जनः १ वाणस्य स्तुतिशब्दस्य १ अ॒भि कर्ता खलु । तस्माच्छीघ्रमागच्छेति भावः ।
यद्वा । यत्कल्याणं^४ तदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीण-
यिभ्यो गावो वहतुम् । उद्धते पुरुषोऽनेनेति वहतुरन्नम् । पयोधृताद्यनुशासति । न संप्रत्यये । इदानीं
प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुर्मन्तव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य
सप्तधातुर्निषादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति^५ भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुषपदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।

ज॒रा वा ये॒ष्वमृ॑तेषु दा॒वने॑ परि॒ व ऊ॒मेभ्यः॑ सिञ्च॒ता मधु॑ ॥ ५ ॥

प्र । वः । अ॒च्छ । रि॒रिचे॑ । दे॒व॒युः । प॒दम् । ए॒कः । रु॒द्रेभिः॑ । या॒ति । तु॒र्वणिः॑ ।
ज॒रा । वा । ये॒षु । अ॒मृते॑षु । दा॒वने॑ । परि॑ । वः । ऊ॒मेभ्यः॑ । सि॒ञ्चत॑ । मधु॑ ॥ ५ ॥

हे यजमानाः १ देवयुः देवान् कामयमानो होता १ वः युष्माकं १ पदम् १ अच्छ स्थानं प्रति १ प्र
१ रिरिचे प्ररिक्तोऽभूत्^१ । अथ^२ होतृभ्यः^३ सकाशात् १ एकः मुख्य इन्द्रः १ रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः मरुद्भिः
सह १ तुर्वणिः क्षिप्रगामी सन् १ याति गच्छति युष्मदीयं यज्ञम् । १ ज॒रा १ वा । वाशब्दोऽप्यर्थे ।
स्तुतिरेषि १ येष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु १ दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् १ वः
यूयम् । छान्दसो वसादेशः । १ ऊ॒मेभ्यः रक्षितृभ्यो देवेभ्यः १ मधु मदकरं सोममग्निः १ परि
१ सिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपंगूळहमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो॑ वि॒द्वाँ अनु॑ हि त्वा च॒चक्ष॑ तेन॒हम॑ग्ने अ॒नुशिष्ट॑ आगाम् ॥ ६ ॥

नि॒ऽधीय॑मानम् । अप॑ऽगूळहम् । अ॒प्सु । प्र । मे । दे॒वाना॑म् । व्र॒त॒ऽपाः । उ॒वाच॑ ।

इन्द्रः । वि॒द्वान् । अनु॑ । हि । त्वा । च॒चक्ष॑ । तेन॑ । अ॒हम् । अ॒ग्ने । अनु॑ऽशिष्टः । आ । अ॒गाम् ॥ ६ ॥

१. ग-त-म-मु-^१ धेनवः^२ नास्ति । २. ग-स्वभूतानां माता देवतागुणानां; त१.२.५.६.७-म६-
स्वभूता नानादेवतागणानां; त३.४-स्वभूता नानादेवतागुणानां; म१.२.४.७-स्वभूतानां देवतागुणानां ।
३. त-म१.२.४.६-कल्याणं । ४. ग-त३-म५.६-गृहं प्रयच्छेति । ५. त-प्रतिरिक्तोभूत् । ६. त-म२.४.६-
अन्यहोतृभ्यः; म१.४-अन्यहोतृभ्यः ।

कुरुश्रवणस्य यस्मै निधीयमानोऽग्निरभिधीयते । १ निधीयमानम् अप्वयुर्गणाह्वनीयेऽग्नौ १ अप्सु मातृभूतासु १ अपगूळहम् अन्तर्हितं त्वां १ देवानां १ व्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः १ मे मयं १ प्र १ उवाच । प्रावादीत् । हे १ अग्ने १ विद्वान् जानानः १ इन्द्रः स्वाधिकारमस्मद्भक्ततां वा १ त्वा त्वाम् १ अनु १ हि १ वचक्ष अनुगतः पश्चाद्दर्श । १ तेन इन्द्रेण १ अनुशिष्टः १ अहम् अनेन पथा त्वया स्वर्गो गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् १ आगाम् आभिमुख्येन स्वर्गं १ गच्छेयम् ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राद् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्तुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राद् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः । एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्तुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

सेयमनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी । १ अक्षेत्रवित् । 'क्षि निवासगत्योः' । क्षीयते गम्यतेऽनेनेति क्षेत्रं पन्थाः । पन्थानमजानन् पुरुषः १ क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं २ पुरुषम् १ अप्राद् पृष्ठवान् । १ सः २ १ क्षेत्रविदा पथिज्ञेन तेन १ अनुशिष्टः प्रदर्शितमार्गः सन् १ प्रैति स्वाभिलषितं देशं गच्छति । १ अनुशासनस्य मार्गो-पदेशरूपस्य ३ १ एतद्वै एतत्खलु १ भद्रं भजनीयं कल्याणकरम् । किं तत् । १ उत अपि च १ अञ्जसीनाम् ऋजुना मार्गेण गन्तव्यानामपि १ स्तुतिं मार्गं पिपासितः सन् १ विन्दति लभते । यद्वा । अञ्जसीना-मिति स्तुतेर्विशेषणम् । ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदर्ममन्त्रिमाहापीवृतो अधयन्मातुरुर्ध्वः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अद्य । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अर्ममन् । इमा । अहा । अपिऽवृतः । अधयत् । मातुः । उर्ध्वः । आ । ईम् । एतम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेळन् । वसुः । सुऽमनाः । बभूव ॥ ८ ॥

अयमग्निः १ अद्येत् अद्यैवास्मिन्दिने १ प्राणीत् मथनेन चेटितोऽभवत् । 'श्वस प्राणने अन च' इति धातुः । तदानीमेव १ इमा इमानि १ अहा अहानि सौमिकानि १ अममन् नेतुममन्यत । 'मन ज्ञाने' । व्यत्ययेन श्लुः । तिङ् उत्तरस्वादिनिघातः । अपि च १ अपीवृतः तेजोभिः परिवृतः सन् १ मातुः पृथिव्याः १ उध्वः सारभूतं सोमादिकं हविः १ अधयत् पिबति । तथा १ युवानं नित्यतरुणं देवानां हविषा मिश्रयन्तं वा १ एनम् अग्निं १ जरिमा । जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्मादौणादिक इमनिच् । स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः १ आप आभिमुख्येन व्याप्नोति । १ ईम् इति पूरणः । ततः १ अहेळन् अक्रुध्यन् स्तोतृप्रति १ वसुः वासयिता सर्वेषां धनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान् वाग्भिः १ सुमनाः शोभनमनस्को १ बभूव ॥

१. त- 'स्वर्ग' नास्ति । २. ग-पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राद् पृच्छति । पृच्छ जीप्सायां । स च पृष्ठोभिर्गतव्यमनेन मार्गेणेति वदति ततः पुरुषः; त-क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राद् पृष्ठवान्; त३-म५.१-पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राद् पृच्छति । पृच्छ जीप्सायां । स च कदाभिर्गतव्यमानेन मार्गेण इति ततः स पुरुषः; म१.२.४.७- 'क्षेत्रज्ञं...सः' नास्ति । ३. त-सर्गोपदेशरूपस्य ।

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रवण ददतो मघानि ।

दान इद्वौ मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुऽश्रवण । ददतो । मघानि ।

दानः । इत् । वः । मघऽवानः । सः । अस्तु । अयम् । च । सोमः । हृदि । यम् । बिभर्मि ॥ ९ ॥

हे ऋकलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमवर्थायः । द्रोणकलशवन् हे ऋकुरुश्रवण । कुरुव ऋत्विजः । तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतर्हे इन्द्र ऋमघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ऋददतः प्रयच्छतस्त्वेन्द्रस्यार्थम् ऋएतानि ऋभद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च ऋक्रियाम् विधेयास्म । करोते-राशीलिङि ' रिङ्शयग्लिङ्छु ' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः । अथ स्तोतृन्प्रस्थाह । हे ऋमघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः ऋवः युष्माकं ऋसः इन्द्रः ऋदान ऋइत् धनादेदतैव ऋअस्तु भवतु । ऋअयं ऋच यज्ञे स्थितः ऋसोमः दातास्तु हृदय आत्मीये ऋयं पीतं सोमं ऋबिभर्मि धारयामि । ' डुभृज् धारणपोषणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' भृजामित् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । यद्वा । हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणैतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम् । मघवानः^१ कुरुश्रवणाः । पूजायां बहुवचनम् । एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु । अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ' प्र मा ' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमैलूपस्य कवचस्यार्थम् । आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी । द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्यौ ऐन्द्र्यौ । पराः षड्गायत्र्यः । ' कुरुश्रवणमावृणि ' इति द्वाभ्यां त्रसदस्तुपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव । अतस्तद्देवताके । अथ ' यस्य प्रस्वादसः ' इत्यादिभिश्चतसृभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपश्रवोनामानं कवच ऋषिः स्नेहवशादभिगत्य विगतशोकमकरोत् । अतस्तासां तद्देवतात्वम् । तथा चानुक्रान्तं—' प्र माद्या वैश्वदेव्यैन्द्रः प्रगाथः परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रसदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिभूते मित्रातिथौ राज्ञि तस्नेहादृषिरुपमश्रवसं पुत्रमस्य व्यशोकयत् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र मा युयुजे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पुषणमन्तरेण ।

विश्वे देवासो अथ मारमरक्षन् दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा । युयुज्जे । प्रस्युजः । जनानाम् । वहामि । स्म । पुषणम् । अन्तरेण ।
विश्वे । देवासः । अर्ध । माम् । अरक्षन् । दुःशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

वजनानां यजमानानां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः वमा मां कवषमृषिं प्र युयुज्जे कुरुश्रवणं
प्रति युक्तवन्तः । अन्तरेण मार्गे वपूषणं देवम् अध्वनां पतिं सखायमहं वहामि स्म ऊढवानस्मि ।
तथा श्रूयते—‘ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यन्’ इत्युपक्रम्य ‘ पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् ’ (तै.
सं. २.२.१.४) इति । अथ मार्गे विश्वे देवाः वमां कवषम् अरक्षन् रक्षितवन्तः । दुःशासुः
केनापि दुःशासनोऽयमृषिः आगात् आगच्छति इति घोषः शब्दश्च मार्गे आसीत् अभूत् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशंवः ।

नि बाधते अमतिर्नग्नता जसुर्वेन वैवीयते मतिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीः इव । पशंवः ।

नि । बाधते । अमतिः । नग्नता । जसुः । वे । न । वैवीयते । मतिः ॥ २ ॥

वमा मां देवताप्रसादरहितं कवषं पशंवः पार्श्वस्थीनि अन्नाभावाद्दौर्बल्यात् कुशयनाच्च
सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वत् अभितः उभयतः सं तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । किंच अमतिः
दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा मां नि बाधते मां पीडयति । वन्नाभावादागता नग्नता
च मां नि बाधते । जसुः अज्ञानाभावादागत उपक्षयोऽपि मां नि बाधते । किंच वैर्व
यथा पक्षिणः मतिः शाकुनिकव्याधभयात् कम्पयते तथा मे मतिः शत्रोः वैवीयते भृशं कम्पयते ॥

मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सुकृत्सु नो मघवन्निन्द्र मृळयाधा पितेर्व नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिश्रा । वि । अदन्ति । मा । आध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

सुकृत् । सु । नः । मघवन् । इन्द्र । मृळय । अर्ध । पिता इव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् मघवन् धनवश्च इन्द्र ते तव स्तोतारं वमा मां कवषम् आध्यः
आध्यः मूषो न यथा मूषिकाः शिश्रा आस्नातानि सूत्राणि अश्नन्ति तथा व्यदन्ति विविधमदन्ति ।
तथा च यास्कः—‘ संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशंवः कूपपशवो मूषिका इहास्नातानि
सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्रानि व्यदन्तीति’ । संतपन्ति माध्यः कामाः’ (निरु.
४. ६) इति । तथा च सति नः अस्मान् सुकृत् सु मृळय अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुख्य ।
अथ अथ नः अस्माकं पितेर्व यथा पिता तद्वद्रक्षिता भव ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘ अध ’ नास्ति । २. उद्गीथ-कुशयनाच्च । ३. त-भ-रसा; भ१.२.७-सं मा; भ२-
सरसा । ४. त१.२.५.६.७-‘व्याधि’; उद्गीथ-‘व्यथादि’ । ५. त-‘ धनवश्च ’ नास्ति; भ१.४.६-
धनवन् । ६. त-‘ वा ’ नास्ति । ७. त-भ-व्यदन्तीति वा ।

‘प्रावेपाः’ इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य कवपस्यार्चं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टाख्योदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्ता-
स्तदेवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्च गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽ-
क्षाश्च निबन्धन्ते । अतस्ता अपि तदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रावेपाः पळूना मौजवान्वाक्षोऽक्ष-
कृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा हरिणे वर्धतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मां । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेजाः । हरिणे । वर्धतानाः ।

सोमस्यऽइव । मौजवतस्य । भक्षः । विभीदकः । जागृविः । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥

वृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः । प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः । हरिणे
आस्फुरे । वर्धतानाः प्रवर्तमानाः । प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः । मा मां । मादयन्ति
हर्षयन्ति । किंच । जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता । विभीदकः
विभीतकविकारोऽक्षो । मह्यं माम् । अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव
यथा सोमस्य । मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः । तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते ।
भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘प्रवेपिणो मा महतो
विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा हरिणे वर्तमाना हरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं
भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान्
पर्वतो मुजवान् मुजो विमुच्यते’ इषीकयेषीकपतेर्गतिकर्मणः इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको
विभेदनाजागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्’ (निरु. ९. ८) इति ॥

न मां मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिम्य उत मह्यमासीत् ।

अश्वस्याहमैकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मां । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिम्यः । उत । मह्यम् । आसीत् ।

अश्वस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

एषा अस्मदीया जाया^१ । मा मां कितवं । न । मिमेथ न च चुक्रोध । न । जिहीळे न च
लजितवती । सखिम्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः । शिवा सुखकरी । आसीत् अभूत् । उत अपि च
मह्यं शिवासीत् । इत्थम् । अनुव्रताम् अनुकूलां । जायाम् । एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य
अश्वस्य । हेतोः कारणात् । अहम् । अप । अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्दितारम् ।

अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्दितारम् ।

अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्न्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

वक्षश्चः जायाया माता गृहगतं कितवं वद्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किंच वजाया भार्या वअप
वरुणद्वि निरुणद्वि । अपि च वनाथितः याचमानः कितवो^१ धनं वमर्दितारं धनदानेन सुखयितारं वन
विन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन् वअहं वजरतः वृद्धस्य ववन्ध्यस्य । वर्त्नं मूल्यम् ।
तदहंस्य वअश्वस्येव वकितवस्य वभोगं वन विन्दिमि न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृध्वद्वेदने वाज्यक्षः ।

पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।

पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् वअक्षः देवः वअगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति
तस्य वअस्य कितवस्य वजायां भार्याम् वअन्ये प्रतिक्रितवाः वपरि वमृशन्ति^२ वरुणकेशाद्याकर्षणेन
संस्पृशन्ति । किंच वपिता^३ जननी च वभ्रातरः सहोदराश्च वएनं कितवम् वआहुः वदन्ति । वन
वयमस्मदीयमेनं वजानीमः । रज्ज्वा वबद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं वनयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायञ्चोऽव ह्रीये सखिभ्यः ।

न्युसाश्च बभ्रवो वाचमक्रतु एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । परायत्स्यः । अव । ह्रीये । सखिभ्यः ।

निऽस्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एषाम् । निऽकृतम् । जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् यदा अहम् वआदीध्ये ध्यायामि तदानीम् वएभिः अक्षैः वन वदविषाणि न दूषये न
परितपामि । यद्वा न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । वपरायङ्ग्यः स्वयमेव परागच्छङ्ग्यः वसखिभ्यः^४
सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः वअव वह्रीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किंच
वबभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षाः वन्युसाः कितवैरवक्षिताः सन्तः ववाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं
परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् वएषाम् अक्षाणां वनिष्कृतं स्थानं वजारिणीव यथा काम-
व्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् वएमीत् गच्छान्येव ॥ ॥ ५ ॥

सुभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सुभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।

अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिदीप्ते । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

वतन्वा शरीरेण वशूशुजानः शोशुजानो दीप्यमानः वकितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं वजेष्वा-
मीति वपृच्छमानः पृच्छन् वसमां कितवसंबन्धिनीम् वएति गच्छति । तत्र वप्रतिदीप्ते प्रतिदेवित्रे
कितवाय वकृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि वआ वदधतः जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः
वअस्य कितवस्य वकामम्-इच्छाम् वअक्षासः अक्षाः ववि वतिरन्ति वर्धयन्ति ॥

१. ग-त-म- 'कितवो' नास्ति । २. त-म-मृजति । ३. ग-पिता जनको माता । ४. त-म-
'सखिभ्यः' नास्ति ।

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निःकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निःस्तोदिनः । निःकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णाः । जयतः । पुनःहर्णः । मध्वा । समःपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

वअक्षास वइत् अक्षा एव वअङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः वनितोदिनः नितोदितवन्तश्च वनिः-
त्वानः पराजये निकर्तनशीलाऽष्टेत्तारो वा वतपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः वतापयिष्णवः सर्वस्व-
हारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच वजयतः वकितवस्य वकुमारदेष्णाः धनदानेन
धान्यतां लभ्यन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अपि च वमध्वा मधुना वसंपृक्ताः प्रतिकितवेन
वबर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य वपुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।

उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवऽइव । सविता । सत्यधर्मा ।
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

वएषाम् अक्षाणां वत्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः वव्रातः संघः^१ वक्रीळति आस्फारे
विहरति । अधिकः प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । वसत्यधर्मा वसविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सूर्यो वदेवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः ।
किंच वउग्रस्य वचित् क्रूरस्यापि वमन्यवे क्रोधाद्य एते अक्षाः वन वनमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे
वर्तन्ते । तं^२ नमयन्तीत्यर्थः^३ । वराजा वचित् जगत् ईश्वरोऽपि वएभ्यः^४ वनम वइत् नमस्कारमेव
देवनवेलायां वकृणोति^५ । नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युसाः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः वनीचा नीचीनस्थले ववर्तन्ते । तथापि वउपरि पराजयात् भीतानां घृतकराणां
कितवानां हृदयस्योपरि वस्फुरन्ति । वअहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः वहस्तवन्तं घृतकरं कितवं
वसहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । वदिव्याः दिवि भवा अपकृताः वअङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः
वइरिणे इन्धनरहिते आस्फारे वन्युसाः वशीताः क्षीतस्पर्शाः वसन्तः अपि वहृदयं कितवानामन्तः-
करणं वनिर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥

१. त-^१ संघः^२ नास्ति । २. ग-तमपि जयतीत्यर्थः; त१.२.५.६-तमयतीत्यर्थः; त४-म१.२.४.७-
तमपि यतीत्यर्थः; त७-न नमयतीत्यर्थः; भ६-नमयतीत्यर्थः । ३. ग-त४-म२.४-एभ्यः अक्षेभ्यः ।
४. ग-म२.४-कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य^१ हीना माता पुत्रस्य चरतः^२ कं स्वित् ।

ऋणावा बिभ्यद्भनमिच्छमानोऽन्येषामस्तुष्टुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य^१ । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । कं । स्वित् ।

ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

१क वस्वित् कापि २चरतः निर्वेदाद्रच्छतः ३कितवस्य ४जाया भार्या ५हीना परित्यक्ता सती ६तप्यते वियोगजसंतापेन^१ संतप्ता भवति । ७माता जनन्यपि ८पुत्रस्य^२ कापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना^३ तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । ९ऋणावा अक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो १०बिभ्यद्भनं स्तेयजनितम् ११इच्छमानः कामयमानः १२अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् १३अस्तं गृहम् । ' अस्तं पस्यम् ' इति गृहनामसु पाठात् । १४नक्तं रात्रौ १५उप १६एति चौथार्थमुपगच्छति ॥ ४ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ।

पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

१कितवं कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । २अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां ३जायां जायाम्भूतां ४स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां ५सुकृतं सुष्ठु कृतं ६योनिं गृहं ७च^४ ८दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा ९तताप तप्यते । पुनः^५ १०पूर्वाह्णे प्रातःकाले ११बभ्रून् बभ्रुवर्णान् १२अश्वान् व्यापकानक्षान् १३युयुजे युनक्ति । पुनश्च १४वृषलः वृषलकर्मा १५सः कितवो रात्रौ १६अग्नेरन्ते समीपे १७पपाद शीतार्तः सन् शेते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धनां रुणध्मि दशहं प्राचींस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।

तस्मै । कृणोमि । न । धनां । रुणध्मि । दश । अहम् । प्राचीः । तत् । कृतम् । वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः १वः युष्माकं २महतो ३गणस्य संघस्य ४यः अक्षः ५सेनानीः नेता ६बभूव भवति ७व्रातस्य च । गणव्रातयोरूपो भेदः । ८राजा ईश्वरः ९प्रथमः मुख्यो बभूव १०तस्मै अक्षाय ११कृणोमि अहमक्षलिं करोमि । अतः परं १२धना धनानि अक्षार्थमहं १३न १४रुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । १५अहं १६दश दशसंख्याका अङ्गुलीः १७प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । १८तत् एतत् अहम् १९कृतं सत्यमेव २०वदामि । नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अश्वैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

१. त-भ-सु-वियोगसंतापेन । २. त-भ-सु-पुत्रस्यापि । ३. ग-त-संबन्धिनी; भ-संबन्धिनी । ४. त-भ-सु-च नास्ति । ५. त१.२.५.६.७-तः; त४-भ-सु-ततः ।

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।

तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

हे वृकितव वबहु वमन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वस्वम् वअक्षैर्मां वदीव्यः द्यूतं मा कुरु । वकृषिमित् कृषिमेव वकृषस्व कुरु । ववित्ते कृष्या संपादिते धने वरमस्व रतिं कुरु । वतत्र कृषौ वगावः भवन्ति । वतत्र जाया भवति । वतत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिसृष्टिकर्ता वसविता सर्वस्य प्रेरकः वअर्यं दृष्टिगोचरः वअर्यः ईश्वरः ववि वचष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।

नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।

नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खलु इति पूरणः । नः अस्मान् मृळत सुखयत च । नः अस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेण असह्येन मा अभि^१ चरत मा गच्छत । किंच वः युष्माकं मन्युः क्रोधः अरातिः अस्माकं शत्रुः नि विशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । अन्यः^२ अस्माकं^३ शत्रुः कश्चित् बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रम् वस्तु भवतु ॥ ५ ॥

‘अबुध्रम्’ इति चतुर्दशर्चं षष्ठं सूक्तं धनाकपुत्रस्य लुशस्यार्षम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अबुध्रं लुशो धानाको वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपा-यागस्यानुवाक्या ‘विश्वे अद्य’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अबुध्रम् त्य इन्द्रवन्तो अग्नयो ज्योतिर्भरन्त उषसो व्युष्टिषु ।

मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रवन्तः । अग्नयः । ज्योतिः । भरन्तः । उषसः । विऽउष्टिषु ।

मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्रवन्तः यष्टव्यत्वेनेन्द्रसंबन्धिनः त्ये ते अग्नी आहवनीयादयः^३ अग्नयः उषसो व्युष्टिषु व्युच्छन्नेषु तमसां विवासनकालेषु ज्योतिः तेजः भरन्तः धारयन्तः अबुध्रं प्रबुद्धा आसन् । मही मह्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अपः कर्म । ‘अपोऽमः’ इति कर्मनामसु पाठात् । चेततां जानीताम् । अद्य अस्मिन्नहनि वदेवानाम् इन्द्रादीनाम् अवः रक्षणं वयम् वा वृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातृन्तिसन्धुन्पर्वताञ्छर्यणावतः ।

अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातृन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।
अनागाःऽत्वम् । सूर्यम् । उषसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमः । सुवानः । अद्य । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

१दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन^१ संबन्धि १अवः रक्षणं वयम् १आ १वृणीमहे । किंच १मातृन् लोकस्य निर्मातृन् १सिन्धून् १शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः १पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा १सूर्यमुषसं च १अनागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यम् १ईमहे वयं याचामहे । किंच १अद्य अस्मिन्नहनि १नः अस्माकं १सुवानः अभिषूयमाणः १सोमः १भद्रं कल्याणं १कृणोतु करोतु ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा ।

उषा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेताम् । सुविताय । मातरा ।
उषाः । उच्छन्ती । अप । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१मही महत्त्वौ १मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते^२ १द्यावा १पृथिवी द्यावापृथिव्यौ १अद्य अस्मिन्नहनि १अनागसः अपराधरहितान् १नः अस्मान् १सुविताय सुखाय १त्रायेतां रक्षेताम्^३ । किंच १उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती १उषाः अस्माकम् १अघं पापम् १अप १बाधताम् अपनयतु । अपि च १समिधानं सम्यग्दीप्यमानं १अग्निं १स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे वयं याचामहे ॥

इयं न उक्षा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।

आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उक्षा । प्रथमा । सुऽदेव्यम् । रेवत् । सनिऽभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।

आरे । मन्युम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

१रेवती धनवती १प्रथमा मुख्या १इयम् १उक्षा पापानामुत्सारिणी उषाः १सुदेव्यं शोभनदेवाहं १रेवत् धनवत् प्रधानयागकालत्वं १सनिभ्यः भजमानेभ्यः १नः अस्मभ्यं प्रयच्छन्ती १व्युच्छतु तमांसि विवासयतु । किंच १दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य १मन्युं क्रोधम् १आरे दूरे १धीमहि निधीमहि । सिद्धमन्यतु ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु ।

भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्रते । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उषसः । विऽउष्टिषु ।

भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

१याः १उषसः १सूर्यस्य १रश्मिभिः किरणैः १प्र १सिस्रते संगच्छन्ते १व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां^४ विवासनकालेषु १ज्योतिः आत्मीयं तेजः १भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं १नः अस्माकम् १अद्य अस्मिन्नहनि १श्रवसे अन्नाय १भद्राः भजनीया भवत १व्युच्छत तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यतु ॥ ॥ ६ ॥

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्रयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।

आयुक्षातामश्विना तूतुजि रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उषसः । आ । चरन्तु । नः । उत । अग्रयः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
आयुक्षाताम् । अश्विना । तूतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः । उषसः । नः । अस्मान् । आ । चरन्तु आगच्छन्तु । बृहत् बृहता महता । ज्योतिषा तेजसा युक्ताः । अग्रयः अपि । उत । जिहताम् उद्गच्छन्तु । अश्विना अश्विनावपि । तूतुजि क्षिप्रगामिनं । रथम् । आयुक्षाताम् । अस्मान् प्रस्थागन्तुं रासभाभ्यां युङ्क्ताम् । 'हरित आदित्यस्य रासभावश्विनोः' (नि. १. १५. ३-४) इति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।

रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

हे सवितः त्वम् । अद्य अस्मिन्नहनि । नः । अस्मभ्यं । वरेण्यं वरणीयं । श्रेष्ठं प्रशस्त्यतमं । भागं भजनीयं धनम् । आ । सुव प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मात् । सः प्रार्थितस्त्वं । रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां संविभक्ता । असि भवसि । तथा च निगमान्तरं—' विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राघसः सवितारं नृचक्षसम् ' (ऋ. सं. १.२२.७) इति । रायः धनस्य । जनित्रीं । धिषणां सर्वदेवस्तुतिरूपां वाचम् । उप । ब्रुवे अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिषणां देवीमुप ब्रुवे उपस्तौमीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्याः अमन्महि ।

विश्वा इदुक्षाः स्पृष्टेदेति सूर्यः स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उक्षाः । स्पृष्ट् । उत । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ८ ॥

यत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि । देवानां । प्रवाचनं प्रकर्षेण गुणानां कथनं स्तोत्रं । मनुष्याः वयम् । अमन्महि कर्तुं जानीमः । यत् प्रवाचनं । मा मां । पिपर्तुं पालयतु । किंच । सूर्यः । विश्वाः सर्वाः । उक्षाः उषसः । स्पृष्ट् स्पृशन्नवगच्छन्^१ वा^२ उदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि प्राव्णां योगे मन्मनः साधे ईमहे ।

आदित्यानां शर्मणि स्था भूरण्यसि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । प्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।

आदित्यानाम् । शर्मणि । स्थाः । भूरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

१अद्य अस्मिन्नहनि १बर्हिषः १स्तरिणीणि वेद्यां स्तरणे १मन्मनः मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य
१साधे साधके १ग्राणाम् अभिषवपाषाणानां १योगे सोमेन सह संयोगे च सति १अद्वेषः द्वेषवर्जि-
तानादित्यान् १ईमहे वयमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषाम् १आदित्यानां देवानां १शर्मणि सुखे
स्थाने वा १स्थाः तिष्ठ । १भुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि विभर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहदिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतृन् ।

इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतृन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

१नः अस्माकं १बृहत् बृहति महति १दिवि दीप्ति १सधमादे । सह माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् ।
१बर्हिः बर्हिषि यज्ञे १सप्त सप्तसंख्याकान् १होतृन् वषट्कर्तृन् १इन्द्रं १मित्रं च १वरुणं च १भगं च
१देवान् इतरानपि यष्टव्यान् देवान् हे अग्ने त्वम् १आ १सादय । अग्रेराभिसुख्यकरणम् ' इहाद्य दैव्यं
जनं बर्हिः सादया वसो ' (क. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तत्र त्वया आसा-
दितास्तानिन्द्रादीन् देवानहं १सातये धनलाभाय १ईळे स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोषसः ।

बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । वृधे । नः । यज्ञम् । अवत । सऽजोषसः ।
बृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे १आदित्याः येऽस्माभिराहूताः १ते यूयं १सर्वतातये यज्ञार्थम् १आ १गत आगच्छत । आगत्य
च हे १सजोषसः संगता यूयं १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १यज्ञं प्रति १अवत गच्छत । वयं च
१बृहस्पतिं १पूषणं च १अश्विना अश्विनौ च १भगं भगार्यं देवं च १समिधानं सम्यग्दीप्तम् १अग्निं च
१स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे याचामहे ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिः आदित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।

पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । नः । देवाः । यच्छत । सुऽप्रवाचनम् । छर्दिः । आदित्याः । सुऽभरम् । नृऽपाय्यम् ।
पश्वे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

हे १आदित्याः १देवाः यूयं १सुप्रवाचनम् अत्यन्तं प्रशस्तं १सुभरं सुमसृद्धं १नृपाय्यं नृणां
रक्षकं १तत् अस्मदभिलषितं १छर्दिः गृहं १नः अस्माकं १पश्वे पशवे १तोकाय' पुत्राय १तनयाय
पौत्राय च १जीवसे जीवनार्थं १यच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । सम्ऽईद्वाः ।
विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मे इति ॥ १३ ॥

१ अथ अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे २ विश्वे सर्वे ३ मरुतः ४ विश्वे सर्वे मरुद्गणसहचरिताः
रुद्रादयो देवाश्च ५ ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु । अपि च ६ विश्वे सर्वे ७ अग्नयः आहवनीयादयः
८ समिद्धाः संदीप्ताः ९ भवन्तु । अपि च १० विश्वे सर्वे इन्द्रादयः ११ देवाः १२ नः अस्माकम् १३ अवसा
रक्षणेन १४ आ गमन्तु आगच्छन्तु । किंच १५ अस्मे अस्मासु १६ विश्वं सर्वं १७ द्रविणं धनं १८ वाजः अश्वं च
१९ अस्तु भवतु २० ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं त्रायध्वे यं पिपुथात्यंहः ।

यो वो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । त्रायध्वे । यम् । पिपुथ । अति । अंहः ।

यः । वः । गोऽपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देवऽवीतये । तुरासः ॥ १४ ॥

हे १ तुरासः अभीष्टप्रधाने क्षिप्रः २ देवासः देवा यूयं ३ वाजसातौ संग्रामे ४ यं मनुष्यम्
५ अवथ रक्षथ ६ यं च ७ त्रायध्वे शत्रोः पालयथ ८ यं च ९ अंहः पापम् १० अति अतिनीय ११ पिपुथ कामैः
पूरयथ १२ यः चापि मनुष्यः १३ वः युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि १४ गोपीथे रक्षणे १५ भयस्य भयं १६ न
१७ वेद न जानाति १८ ते सर्वे वयं १९ देववीतये यज्ञार्थं २० स्याम भवेम ॥ ॥ ८ ॥

‘उपासानक्ता’ इति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं धानाकस्य लुशस्यार्षम् । आदितो द्वादश
जगत्पुत्रस्ततो द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् ।
‘उपासानक्ता’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्वानम् । सूत्रितं
च—‘कतरा पूर्वोपासानक्तेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्री. ७. ७) इति ॥

उपासानक्ता बृहती सुपेशसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रं हुवे मरुतः पर्वता अप आदित्यान् द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

उपासानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

१ बृहती बृहत्यौ महत्यौ २ सुपेशसा सुरूपे ३ उपासानक्ता रात्र्युषसौ ४ द्यावाक्षामा ५ द्यावापृथिव्यौ
च ६ वरुणो ७ मित्रः मित्रावरुणौ च ८ अर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतान् ९ इन्द्रं १० मरुतः च
११ पर्वतान् च १२ अपः १३ उदकानि च १४ आदित्यान् च १५ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च । पुनर्द्यावापृथिव्यो-
ग्रहणमादरार्थम् । १६ अपः अन्तरिक्षं च १७ स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं १८ हुवे ह्वयामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।

मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

१. ग-‘सहचरा । २. त-भवतु । ३. त-‘ते’ नास्ति । ४. त-‘द्यावाक्षामा’ नास्ति ।

५. ग-त३.४-भ-नोस्माकमपः ।

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्युतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः । मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुबुद्धी ऋतावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ^१ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्याद्युभे^२ नः अस्मान् रिषः हिंसकात्^३ अंहसः पापाच्च^४ रक्षताम् । किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना निऋतिः सृष्ट्युदेवता नः अस्माकं मा ईशत ईश्वरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबन्धि तत् असाधारणम् अवः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।

स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः । स्वऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधकरहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनम् । शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुःस्वन्यं निऋतिं विश्वमत्रिणम् ।

आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःस्वन्यम् । निःऽऋतिम् । विश्वम् । अत्रिणम् । आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा अभिषवपाषाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् रक्षांसि यागविघ्नकारीणि अप सेधतु विनिवारयतु । दुःस्वन्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निऋतिं सृष्ट्युदेवतां चाप सेधतु । अत्रिणम् अदन्नशीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन^५ निष्पन्ने यागे वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि मरुतां च संबन्धि शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्तुयाम । सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋको अर्चतु ।

सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामऽभिः । ऋकः । अर्चतु । सुप्रकेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अर्वः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयितुलक्षणा वागपि पिन्वतां सिञ्चतु । सामभिः गीयमानः^६ ऋकः स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु ।

१. त-भ-मु-सत्यवत्यौ च । २. त२.६-हिंसकसकात् ; त५-हिंसकसकाशात् । ३. ग-त३-म-पापात् । ४. ग-चाविघ्नेन ; त-भ-मु-निर्विघ्नेन । ५. त१.२.३.४.५.७-म-गीयमाने ; त६-मु-गायमाने ।

किंच वयं वसुप्रकेतं सुप्रज्ञानं वमन्म मननीयं धनं स्तोत्रं वा वधीमहि निदधीमहि वजीवसे
जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ १ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुन्नामिष्टये ।

प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अश्विना । जीरऽअध्वरम् । कृणुतम् । सुन्नाम् । इष्टये ।
प्राचीनरश्मिम् । आऽहुतम् । घृतेन । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवां नोऽस्माकं वयज्ञं वदिविस्पृशं दिवि स्पष्टारं गन्तारं वकृणुतं कुरुतम्^१ ।
तथा वजीराध्वरं क्षिप्रं हिसारहितं च यज्ञमस्माकं वकृणुतं कुरुतम् । वइष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं
वसुम्नं सुखं च कुरुतम् । किंच वघृतेन आज्येन वआहुतम् अग्निं वप्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुत-
मित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।

रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुहवम् । मारुतम् । गणम् । पावकम् । ऋष्वम् । सख्याय । शम्ऽभुवम् ।
रायः । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ७ ॥

वसुहवं स्वाह्वानं वपावकं शोधकम् वऋष्वं दर्शनीयं वशंभुवं सुखस्य भावयितारं वरायः धनस्य
वपोषं पोषकं वमारुतं मरुतां संबन्धिनं वगणं संघं वसख्याय सखिभावाय वउप वह्वये उपगम्य
ह्वयामि । आगतं गणं वसौश्रवसाय शोभनाज्ञवस्वाय सुयशस्स्वाय^२ वा वयं वधीमहि बुद्धौ
निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।

सुरश्मि सोममिन्द्रियं यमीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेरुम् । जीवऽधन्यम् । भरामहे । देवऽअव्यम् । सुहवम् । अध्वरऽश्रियम् ।
सुरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

वअपाम् उदकानां वपेरुं पालकं वजीवधन्यम् । धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः । तं वदेवाव्यं
देवानां तर्पकं वसुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा वअध्वरश्रियं वसुरश्मिं शोभनांछुं वसोमं वभरामहे
धारयामः । पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । श्रुतं तं सोमम् वइन्द्रियं वीर्यं^३ वयमीमहि
वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सुनेम तत्सुसुनितां सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भेररत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सुनेम । तत् । सुऽसुनिता । सनित्वऽभिः । वयम् । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः ।
ब्रह्मद्विषः । विष्वक् । एनः । भेररत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

१. त-भ६-मु-‘कुरुतं’ नास्ति । २. त-शास्त्राय । ३. त१.२.६.७-वीर्यं तत् ।

१जीवाः जीवन्तः १जीवपुत्राः जीवनवत्पुत्राश्च १अनागसः अपराधवर्जिताश्च १वयं धनाका
लुशाः १सन्निवभिः संभक्तभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह १सुसनिता शोभनेन भजनेन १तत् देवजातं
१सनेम । स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि । किंच १ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारः १विष्वक्
नानागच्छत् १एनः अस्मदीयं पापं १भरेत आत्मनि धारयन्तु । पोषयन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन यद्वो देवा ईमहे तद्दातन ।

जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरवद्यशस्तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः । यज्ञियाः । ते । शृणोतन । यत् । वृः । देवाः । ईमहे । तत् । ददातन ।
जैत्रम् । क्रतुम् । रयिम् । वीरवत् । यशः । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे १देवाः १ये यूयं १मनोः मनुष्यस्य १यज्ञियाः यज्ञार्हाः १स्थ भवथ १ते यूयं १शृणोतन
अस्मदीयां स्तुतिं १शृणुत । किंच हे देवाः १वः युष्मान् १यत् अभीष्टम् १ईमहे याचामहे १तत् १जैत्रं
जयशीलं १क्रतुं प्रज्ञानं १रयिमत् धनवत् १वीरवत् १पुत्राद्युपेतं १यशः च १ददातन नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छत । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणाम् ।

यथा वसु वीरजातं नशामहे तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महताम् । आ । वृणीमहे । अवः । देवानाम् । बृहताम् । अनर्वणाम् ।
यथा । वसु । वीरजातम् । नशामहे । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥

१अद्य अस्मिन्नहनि १महतां श्रेष्ठानां १बृहतां वृद्धानाम् १अनर्वणाम् अप्रतिगतानां १देवानाम्
इन्द्रादीनां संबन्धि १महत् अधिकम् १अवः रक्षणम् १आ १वृणीमहे प्रार्थयामहे । किंच वयं १यथा
१वसु धनं १वीरजातम् अपत्यजातं च १नशामहे प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः ।
सिद्धमन्यत् ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । समऽइधानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।
श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १२ ॥

१समिधानस्य समिध्यमानस्य १महः महतः १अग्नेः १शर्मणि सुखे वयं १स्याम भवेम । किंच
वयम् १अनागाः अनागसः । वचनव्यत्ययः । स्याम । अपि च १मित्रे १वरुणे मित्रावरुणयोः । षष्ठ्यर्थे
सप्तमी । १सवितुः च १सवीमनि प्रसवे १स्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः ।

ते सौमगं वीरवद्रोमदमो दधातन द्रविणं चित्रमुस्मे ॥ १३ ॥

ये । सवितुः । सत्यऽसवस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।
ते । सौमगम् । वीरऽवत् । गोऽमत् । अम्रः । दधातन । द्रविणम् । चित्रम् । अस्मे इति ॥ १३ ॥

१ये १विश्वे १देवाः १सत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य १सवितुः १मित्रस्य १वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च
१व्रते प्रसवारूपे कर्मणि भवन्ति १ते यूयं १सौमगं सौभाग्यं १वीरवत् पुत्राद्युपेतं १गोमत् गोयुक्तं
१चित्रं पूजनीयं १द्रविणं धनं च १अम्रः कर्म च १अस्मे मह्यं १दधातन प्रयच्छत ॥

सविता पश्चात्तात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।

सविता नः सुवतु सर्वताति सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चात्तात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।

सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥ १४ ॥

१पश्चात्तात् पश्चिमतः स्थितः १सविता १पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः १सविता १उत्तरात्तात् उत्तरतः
स्थितश्च १सविता १नः अस्माकं १सर्वताति सर्वमभिलषितं धनादिकं १सुवतु प्रेरयतु । किंच १सविता
एव १नः अस्मभ्यं १दीर्घं बहुकालीनम् १आयुः १रासतां ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यन्त-
मादरार्थम् ॥ ॥ ११ ॥

‘नमो मित्रस्य’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि
पञ्च सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘नमो
द्वादश सूर्योऽभितपाः सूर्यं जागतं वै त्रिष्टुप्दशमी’ इति । आश्विनशब्दे सूर्योदयादूर्ध्वं सूर्यकाण्ड
एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘चित्रं देवानां नमो मित्रस्य’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । विषुवति
निष्केवल्य आयस्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘विभ्राद्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य
चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । स्वपन्तमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा
प्रातः ‘येन सूर्यं ज्योतिषा’ इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अन्याधितं चेत्स्व-
पन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तम इति
पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्’ (आश्व. गृ. ३. ७. १) । स्वपन्तमभ्युदिते ‘यस्य ते विश्वा’ इत्यादि-
भिश्चतसृभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत
इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सूर्यस्य
पश्चोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष जुषिषाः’ (आश्व.
श्रौ. ३. ८) इति । होत्रकाणां शकलाधाने ‘यद्वो देवाः’ इत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. १२) । विवाहे
कन्यारोदनीये ‘जीवं रुदन्ती’ इत्येषा जप्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् संपर्यत ।

दूरेऽदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्यत ।

दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

१. ग—सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त३-म—सविता अधरात्तात् अधरतश्च
स्थितः सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त४—एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋत्विजः यूयं ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य मित्रावरुणयोः ऽवक्षसे ऋष्ट्रे ऽमहः महते ऽदेवाय
द्योतमानाय ऽदूरेदृशे दूरे सन्तमपि पश्यते ऽदेवजाताय देवेषु जाताय ऽकेतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय
ऽदिवः ऽपुत्राय पुत्रभूताय । दिवि जायमानत्वात् तत्पुत्रत्वव्यपदेशः । ऽसूर्याय सूर्यार्थं ऽनमः कृत्वा
ऽतत् विहितम् ऽभूतं यागादिलक्षणं कर्म ऽसपर्यत पूजयत । ऽशंसत स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मां सत्योक्तिः परिं पातु विश्वतो द्यावां च यत्र ततनन्नहानि च ।

विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्योक्तिः । परिं । पातु । विश्वतः । द्यावां । च । यत्र । ततनन् । अहानि । च ।
विश्वम् । अन्यत् । नि । विशते । यत् । एजति ।
विश्वाहा । आपः । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

ऽसा ऽसत्योक्तिः तत्सत्यवचनं ऽमा मां ऽविश्वतः सर्वतः ऽपरि ऽपातु परिरक्षतु । यथा
सत्योक्त्या ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽद्यावा ऽच द्यावापृथिव्यौ ऽअहानि रात्रयः ऽच ऽततनन् अतन्वन्
तत्र ऽविश्वं सर्वम् ऽअन्यत् भूतजातं ऽनि ऽविशते विश्राम्यति । यत् एतद्भूतजातम् ऽएजति
कम्पते विश्वाहा सर्वदा ऽआपः च स्यन्दन्ते विश्वाहा सर्वदा ऽसूर्यः च ऽउदेति । सा सत्योक्तिर्मां
परिपात्वित्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसिं ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेवः । प्रदिवः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरैः । रथर्यसिं ।
प्राचीनम् । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्य ॥ ३ ॥

हे ऽसूर्यं ऽते तव समीपे ऽप्रदिवः प्रत्नः पुरातनः कश्चित् ऽअदेवः असुरो राक्षसो वा ऽन ऽनि
ऽवासते न निवसति । कदेव्यत आह । यत् यदा त्वं ऽपतरैः गमनशीलैः ऽएतशेभिः अश्वैः ऽरथ-
र्यसिं रथं कामयसे योक्तुम् । किंच ऽप्राचीनमन्यत् त्वदीयं ज्योतिः ऽरजः उदकम् ऽअनु ऽवर्तते ।
ऽअन्येन तेन ऽज्योतिषा ऽउत् ऽयासि उदेधि । यद्वा । प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्रारुखं ज्योतिस्त्वामनु
वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेधीत्यर्थः ॥

येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षिं भानुना ।

तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामीवामप दुष्स्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

येन । सूर्यं । ज्योतिषा । बाधसे । तमः । जगत् । च । विश्वम् । उत् ऽउदियर्षिं । भानुना ।
तेन । अस्मत् । विश्वाम् । अनिराम् । अनाहुतिम् ।
अप । अमीवाम् । अप । दुःस्वप्न्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे ऽसूर्यं त्वं ऽयेन ऽज्योतिषा तेजसा ऽतमः अन्धकारं ऽबाधसे निवारयसि येन ऽच ऽभानुना
तेजसा ऽविश्वं सर्वं ऽजगत् जङ्गमम् ऽउदियर्षिं उद्गमयसि ऽतेन ज्योतिषा ऽअस्मत् अस्मत्तः

१अनिराम् अन्नाभावम् २अनाहुतिम् अहोमं च ३अमीवां रोगजातं च ४अप ५सुच अपगमय ।
६दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं च ७अप सुच ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळ्यन्नुच्चरसि स्वधा अनु ।

यद्य त्वा सूर्योपब्रवामहै तं नो देवा अनु मंसीरत क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽईषितः । रक्षसि । व्रतम् । अहेळ्यन् । उत्त्ऽउच्चरसि । स्वधाः । अनु ।

यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽउब्रवामहै । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे १सूर्य २प्रेषितः प्रेरितस्त्वम् ३अहेळ्यन् अकुध्यन् ४विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य ५व्रतं कर्म
६रक्षसि ७हि । यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि । ८स्वधाः हवींषि ९अनु १०उच्चरसि उद्ग-
च्छसि च । प्रातर्होमि निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः । तथा च यत् ११यदा १२अद्य अस्मिन्नहनि १३त्वा
त्वाम् १४उपब्रवामहै उपब्रूमः तदा १५नः १६अस्माकं १७तं १८क्रतुं तत्कर्म १९देवाः इन्द्रादयः २०अनु २१मंसीरत
अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हव वचः ।

मा शूने भूम सूर्यस्य संदशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।

मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । समऽदशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ २आपः च ३इन्द्रः च ४मरुतः च ५नः अस्माकं ६तं ७हवम्
आह्वानं ८नः अस्माकं ९तत् १०वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च । न इति द्विरुक्तिरादरार्था । ११शृण्वन्तु । किंच
वयं १२सूर्यस्य १३संदशि संदर्शने १४शूने प्रवृद्धाय दुःखाय १५मा १६भूम मैव भवेम । किंतु १७जीवन्तः चिरं
प्राणान् धारयन्तो वयं १८भद्रं कल्याणं १९जराणां वृद्धत्वममरत्वं च २०अशीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः ।

उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवन्तः । अनमीवाः । अनागसः ।

उत्त्ऽउद्यन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

हे १सूर्य २त्वा त्वां ३सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः ४सुचक्षसः सुदर्शनाः ५प्रजावन्तः पुत्राद्युपेताः
६अनमीवाः रोगरहिताः ७अनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं ८विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः । किंच
हे ९मित्रमहः मित्राणां पूजितः १०सूर्य ११दिवेदिवे प्रतिदिनम् १२उद्यन्तम् उदयं प्राप्नुवन्तं १३त्वा त्वां
१४ज्योक् चिरं १५जीवाः जीवन्तो वयं १६प्रति १७पश्येम ॥

मद्वि ज्योतिर्विभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योतिः । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहतः । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम् । सूर्य ॥ ८ ॥

हे ऽविचक्षण चिद्रष्टः ऽसूर्य ऽमहि महत् ऽज्योतिः तेजः ऽबिभ्रतं धारयन्तं ऽभास्वन्तं दीप्ति-
मन्तं ऽचक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टृणां चक्षुषे ऽमयः सुखकरं ऽबृहतः महतः ऽपाजसः बलवतः ऽपरि ।
महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः । ऽआरोहन्तं ऽत्वा त्वां ऽजीवाः चिरं जीवन्तः ऽवयं
ऽप्रति प्रतिदिनं ऽपश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चरेते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।

अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्वाह्वा नो वस्यसावस्यसोर्दिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुऽभिः ।
अनागाऽस्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्वाऽअह्वा । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे ऽहरिकेश हरितवर्णकेश ऽसूर्य ऽयस्य ऽते तव ऽकेतुना प्रज्ञानेन ऽविश्वा विश्वानि
ऽभुवनानि भूतजातानि ऽप्र ऽच ऽईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति ऽअक्तुभिः रात्रिभिः ऽनि ऽविशन्ते ऽच
विश्राम्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअनागास्त्वेन अपराधवर्जितत्वेन ऽवस्यसा-
वस्यसा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वा ऽअह्वाह्वा तेन तेन दिवसेन ऽउदिहि उद्गच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्वा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।

यथा शमध्वञ्छमसदुरोणे तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्वा । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।
यथा । शम् । अध्वन् । शम् । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे ऽसूर्य त्वं ऽचक्षसा तेजसा ऽनः अस्माकं ऽशं सुखकरः ऽभव । ऽअह्वा दिवसेन च ऽशं
सुखकरः ऽनः अस्माकं भव । ऽभानुना रश्मिना च ऽशं भव अस्माकं सुखकरो भव । ऽहिमा शैत्येन
च ऽशं भव । ऽघृणेन औष्ण्येन च शंकरो भव । ऽयथा यादृशेन ऽनः अस्माकम् ऽअध्वन् अध्वनि
मार्गे ऽशं भवति ऽदुरोणे गृहे च ऽशं सुखम् ऽअसत् भवति ऽतत् ऽचित्रं पूजनीयं ऽद्रविणं धनं
ऽधेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।

अदत्पिबदूर्जयमानमाशितुं तदस्मे शं योररपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।

अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे ऽदेवाः सूर्येणाम्भनुज्ञाता यूथम् ऽअस्माकं ऽद्विपदे मनुष्यात्मकाय ऽचतुष्पदे पश्वात्मकाय
च ऽउभयाय उभयविधाय ऽजन्मने भूतजाताय ऽशर्म सुखं ऽयच्छत वत् । किञ्च यथास्मत्पुत्रादिकम्
ऽअदत् भक्षणीयं भक्षयत् ऽपिबत् पानीयं पिबन् ऽऊर्जयमानं बलवन्तमिवात्मानमावरन् ऽआशितं

सुहितं च भवति तथा वशं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं वयोः विषययोगजनितं सुखं च वरपः अपापं च वदधातन प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनम् ।

अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । वः । देवाः । चकृम । जिह्वया । गुरु । मनसः । वा । प्रयुती । देवहेळनम् ।

अरावा । यः । नः । अभि । दुच्छुनायते । तस्मिन् । तत् । एनः । वसवः । नि । धेतन ॥ १२ ॥

हे वसवः वासयितारः देवाः वः युष्माकं वयं जिह्वया वाचा मनसः प्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण गुरु महत् देवहेळनं देवक्रोधनं च यत् पुनः चकृम अकार्ष्म वयः अस्मच्छत्रुः नः अस्मान् अभि प्रति अरावा गमनवान् भूत्वा दुच्छुनायते पापान्याचरति अस्मानुद्वेजयति वा तस्मिन् अस्मच्छत्रौ तत् पुनः अस्माभिः कृतं पापं नि धेतन सूर्यस्याज्ञया निधत्त । स्थापयते-त्यर्थः ॥ १३ ॥

‘अस्मिन्नः’ इति पञ्चर्च नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम् । मुष्कविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः । तथा चानु-क्रान्तम्—‘अस्मिन्नः पञ्च मुष्कवानिन्द्रः’ इति । गतो विनियोगः । अपरे तु ताण्ड्यशास्त्रायनका अस्य सूक्तस्य मुष्कवानिन्द्रो देवता लुश ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्रावं सातये ।

यत्र गोषाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृषाह्ये ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।

यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यशस्वति कीर्तिमति शिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति^१ अस्मिन् उपस्थिते पृत्सुतौ संग्रामे क्रन्दसि सिंहनादं करोषि । सातये धनलाभाय प्राव नः अस्मान् प्ररक्षसि च । कस्मिन्नित्यत्राह । यत्र यस्मिन् गोषाता गोसातौ लब्धपशुके नृषाह्ये नृणामभिभावुके च संग्रामे खादिषु परस्परखादकेषु च योद्धृषु धृषितेषु शृष्टेषु सत्सु दिद्यवः आयुधानि विष्वक् सर्वतः पतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम् ।

स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुऽमन्तम् । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।

स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

हे इन्द्र वसः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं नः अस्माकं सदने गृहे क्षुमन्तम् अन्नवन्तं शब्दवन्तं वा गोअर्णसम् । गावोऽणं उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रयिं धनं व्यूर्णुहि विविधमाच्छादय । किंच हे वसो वासक शक्र इन्द्र जयतः शत्रुं ते तव प्रसादाद्वयं मेदिनः मेदसा युक्ता बलवन्तः स्याम भवेम । किं बहुक्त्वा । यथा यत् वयमुश्मसि कामयामहे । तत् सर्वं कृधि कुरु ॥

यो नो दासु आयौ वा पुरुषुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया व्यं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आयः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।

अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । व्यम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुषुत बहुस्तुत इन्द्र यः दासः कर्मकरः शूद्रः आर्यः त्रैवर्णिको वा अदेवः देवाद-
न्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव
प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः सन्तु भवन्तु । किंच व्यं त्वया सहायेन तान्
शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दध्नेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविनुषाह्ये ।

तं विखादे सस्त्रिमद्य श्रुतं नरमर्वाश्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दध्नेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवऽवित् । नुऽसह्ये ।

तम् । विऽखादे । सस्त्रिम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाश्चम् । इन्द्रम् । अवसे । कराभहे ॥ ४ ॥

नुसह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षके अभीके संग्रामे वरिवोवित् धनस्य
लभ्यकः यः इन्द्रः पदध्नेभिः स्ववृषैः हव्यः ह्वातव्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः हव्यः तं
सस्त्रिं शुचिं श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अद्य अस्मिन्नहनि अवसे अस्मद्रक्षणाय
अर्वाश्चम् अस्मदभिसुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।

प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्वद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अननुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।

प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।

किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । वद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव च्छेत्तारम् अननुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं
रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वाम् अहं लुशः शुश्रव अश्रौषं हि यस्मात् तस्मात् प्र
मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्ध्वाशतेनाण्डयोर्बद्धमात्मानं बन्धनाद्विमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिकृतस्त्वं
कुत्सात् कुत्साख्यादयैः इह अस्मद्यागे आ गहि आगच्छ । किमु त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित्
मुष्कयोर्बद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लजस्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाक्यायनकं—
'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्ध्वाभिराण्डयोरबध्नात् तं लुशोऽ-
भ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि
किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्रादुद्रुवत्' इति । छन्दोगब्राह्मण-
मपि—'कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति
जगाम तं तु गतं वक्षित्वाकुत्सो वार्ध्वाशतेनाण्डयोरबध्नात्' इति ॥ १४ ॥

१. त- 'अभीके' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-म-त्वा त्वां । ३. त३.७-म-लुशश्चेद्रे । ४. त-म-
मु-बध्निशतेना । ता. ब्रा. ९.२.२२ दृष्टव्यम् ।

‘यो वाम्’ इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । अन्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्स्यः । अश्विनौ देवता । तथा चानुकान्तं—‘यो वां षक्नुना काक्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जांगते छन्दसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘यो वां परिष्मेति त्रीणि त्रिष्टुबन्तो अद्य’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृदाश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तमुं वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवँ हवामहे ॥ १ ॥

यः । वाम् । परिज्मा । सुवृत् । अश्विना । रथः । दोषाम् । उषसः । हव्यः । हविष्मता । शश्वत्तमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् ।

पितुः । न । नाम । सुहवम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऽश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽसुवृत् सुष्ठु वर्तमानः ऽथः ऽरथः ऽदोषां रात्रिम् ऽउषसः च । अहोरात्रयोरित्यर्थः । ऽहविष्मता यजमानेन ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽवां युवयोः स्वभूतं ऽसुहवँ शोभनाह्वानं ऽतमु तमेव रथं ऽशश्वत्तमासः अतिशयेन चिरंतना वयं ऽपितुर्न यथा ऽपितुः ऽइदं ऽनाम तथा ऽहवामहे ह्वयामः ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उतपुरंधीरीरयतं तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृताः । पिन्वतम् । धियः । उत । पुरं ऽधीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।

यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघवत्सु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

हे ऽश्विना अश्विनौ युवां ऽसूनृताः वाच उषसो वा ऽचोदयतं प्रेरयतम् । अस्माकं ऽधियः कर्माणि च ऽपिन्वतं पूरयतम् । ऽपुरंधीः बह्वीः प्रज्ञाश्च ऽउत् ऽईरयतम् उद्गमयतं प्रेरयतम् । उत्पादयतमित्यर्थः । ऽतत् एतत्त्रयम् ऽउश्मसि वयं कामयामहे । किंच ऽनः अस्माकं ऽयशसं यशस्विनं ऽभागं भजनीयं धनादिकं ऽकृणुतं कुरुतम् । ऽचारुं कल्याणं ऽसोमं ऽन सोममिव ऽनः अस्मान् ऽमघवत्सु धनवत्सु^१ ऽकृतं कुरुतम् ॥

अमाजुरश्विद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।

अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुभिषजा रूतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।

अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् ।

युवाम् । इत् । आहुः । मिषजा । रूतस्य । चित् ॥ ३ ॥

हे ऽनासत्या नासत्यौ ऽयुवं युवाम् ऽअमाजुरश्वित् पितृगृहे ज्येन्था^२ अपि^३ दुर्भगाया घोषायाः ऽभगः ऽभवथः । शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—

‘घोषायै चित्पितृष्वे दुरोगे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११७. ७) इति ।
 १ अनाशोश्चित् अनशनस्यापि २ अश्वितारा रक्षितारौ युवां भवथः । ३ अपमस्य ४ चित् जात्यातिनिकृष्ट-
 स्यापि^१ रक्षितारौ भवथः । ५ अन्धस्य ६ चित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । ७ कृशस्य ८ चित्
 दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच ९ युवामित् युवामेव १० क्रतस्य ११ चित् यज्ञस्यापि^२ भिषजौ वैद्यौ
 १२ आहुः विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत्ता वां सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।

निः । तौग्र्यम् । ऊहथुः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ १ युवं युवां २ सनयं पुराणं ३ च्यवानम् कर्षिं ४ यथा ५ रथं जीर्णं रथमिव ६ पुनर्युवानं
 तरणं ७ चरथाय चरणार्थं ८ तक्षथुः ततक्षथुः । अकुरुतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘युवं च्यवानं
 सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा’ (निरु.
 ४. १९) इति । किंच युवां १ तौग्र्यं तुप्रपुत्रं भुज्युम् २ अन्धः ३ परि समुद्रस्योपरि ४ निः ५ ऊहथुः ।
 किंच ६ वां युवयोः ७ विश्वा विश्वानि ८ ता तानि कर्माणि ९ सर्वनेषु यज्ञेषु १० प्रवाच्या प्रवाच्यानि
 प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्यां प्र ब्रवा जनेऽथौ हासथुभिषजा मयोभुवा ।

ता वां नु नव्याववसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्यां । प्र । ब्रव । जने । अथौ इति । ह । आसथुः । भिषजा । मयः सुवर्वा ।
 ता । वाम् । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ १ वां युवयोः २ पुराणा पुराणानि वीर्याणि ३ जने लोके ४ प्र^२ ५ ब्रव^३ ६ प्रब्रवीमि ।
 ७ अधो अपि च हे ८ नासत्या नासत्यौ युवां ९ मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ १० भिषजा भिषजौ
 वैद्यौ ११ आसथुः बभूवथुः । १२ ता^४ तौ^५ युवाम् १३ अवसे रक्षणाय १४ नव्यौ स्तुत्यौ १५ करामहे कुर्मः ।
 १६ अयम् १७ अरिः गन्ता पतिर्यजमानः^४ १८ यथा १९ श्रत् २० दधत् श्रद्धयादिति ॥ ॥ १५ ॥

इयं वामहे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायैव पितरा मह्यं शिक्षतम् ।

अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

इयम् । वाम् । अहे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायैव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
 अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥ ६ ॥

हे १ अश्विना अश्विनौ २ वां युवाम् ३ इयं घोषा अहम् ४ अह्ने आह्वयामि । ५ मे मम संबन्धिनम्
 हमसाह्वानं ६ शृणुतम् । ७ श्रुत्वा चाह्वानं ८ मह्यं ९ पुत्रायैव यथा पुत्राय १० पितरा मातापितरौ तद्वत्

१. ग-जात्या निकृष्टस्यापि; त-भं६-मु-जात्यादिनिकृष्टस्यापि; त३-भ१.२.४-जात्यादिकृष्टस्यापि;
 भ७-जात्यादिकृष्टस्यापि । २. त७-रुगस्यापि । ३. त-भ-‘प्र ब्रव’ नास्ति । ४. त-सातौ ।
 ५. ग-एष यजमानः ।

वशिक्षतं धनं दत्तम् । वअनापिः अबन्धुः वअज्ञा अकृतज्ञा वअसजात्यामतिः अश्रद्धेया चाभिज्ञास्तिः
मासागच्छति । वतस्या वअभिज्ञास्तेः वपुरा प्रागेव वअव वस्युतं मामवपारयतम् ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।

युवं हवं वधिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथेन । विमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहथुः । पुरुमित्रस्य । योषणाम् ।

युवम् । हवम् । वधिमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुसुतिम् । चक्रथुः । पुरंमधये ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वपुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य वयोषणां दुहितरं वशुन्ध्युवं नाम
जायां विमदाय विमदनामधेयाय ऋषये वरथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन वन्यूहथुः प्रापयतम् ।
विमदस्य गृहं नीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘यावर्भगाय विमदाय जायां
सेनाजुवा न्यूहत् रथेन’ (क्र. सं. १. ११६. १) इति । किंच वयुवं युवां वधिमत्याः संग्रामे
शत्रुभिश्चिन्नहस्तायाः वहवम् आह्वानम् अगच्छतम् । आगत्य च तस्यै हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतम् ।
तथा च निगमान्तरम्—‘अजोहवीनासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः । श्रुतं तच्छासुरिव
वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्’ (क्र. सं. १. ११६. १३) इति । किंच वयुवं युवां वपुरंधये
बहुप्रज्ञायै वधिमत्यै वसुषुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा वचक्रथुः कृतवन्तौ स्थः ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुपयुयुवं सद्यो विस्पलामेतवे कथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपेयुषः । पुनरिति । कलेः । अकणुतम् । युवत् । वयः ।

युवम् । वन्दनम् । ऋश्यदात् । उत् । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विस्पलाम् । एतवे । कथः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां विप्रस्य मेधाविनः वजरणां जराम् उपेयुषः उपगतवतः वकलेः कलि-
नामधेयस्य ऋषेः वयः वपुनः पुनरपि वयुवत् युवत्वयुक्तम् वअकणुतम् अकुरुतम् । तथा च निगमा-
न्तरं—‘कलिं याभिर्विचजानिं दुवस्यथः’ (क्र. सं. १. ११२. १५) इति । किंच वयुवं युवां
वन्दनं जायावियोगसंतापेन कृपपतितं वन्दनाख्यमृषिम् वऋश्यदात् कृपात् वउदूपथुः उद्देरयतम् ।
तथा निगमान्तरम्—‘उद्वन्दनमैरयतं स्वदंशे’ (क्र. सं. १. ११२. ५) इति । किंच वयुवं युवां
वविस्पलाम् । खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्धी विस्पला नाम काचित् स्त्री । तां संग्रामे शत्रुभिश्चिन्नजङ्घां
वसद्यः तदैव वपुतवे गमनाय वकथः अकुरुतम् । तथा च निगमान्तरं—‘चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि
पर्णमाजा खेलस्य परितक्मयायाम् । सद्यो जङ्घामायसीं विस्पलायै धने हिते सतवे प्रत्यक्षतम्’ (क्र.
सं. १. ११६. १५) इति ॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहां हितमुदैरयतं ममुवांसमश्विना ।

युवमृवीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवधये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममुवांसम् । अश्विना ।

युवम् । ऋवीसम् । उत् । तप्तम् । अत्रये । ओमन्वन्तम् । चक्रथुः । सप्तवधये ॥ ९ ॥

१. त-भ१-सु-‘च’ नास्ति । २. त-भ१-सु-तस्मै । ३. त-भ१-सु-प्रयच्छतं; त३-भ१.४-
अप्रयच्छतं; भ२-अप्रायच्छतं ।

हे वृषणा वर्धितारौ वश्विना अश्विनौ युवं युवां गुहा गुहायां वहितम् असुरैर्निहितं
 वसुधांसं त्रियमाणं वरेभं रेभाख्यमृषिम् उदैरयतम् उत्तारितवन्तौ स्थः । तथा च निगमान्तरं—
 ' दश रात्रीरशिषेना नव धूनवनद्धं श्रथितमस्त्वन्तः । विभुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुश्विन्यथुः सोममिव
 सुवेण ' (क्र. सं. १. ११६. २४) इति । उत किंच युवं युवां वतसम् ऋबीसम् अग्निकुण्डम्
 वअत्रये अत्रेरथाय वओमन्वन्तम् अवनवन्तं वचक्रथुः । वृष्टया निशमय्य शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ।
 तथा च निगमान्तरं—' हिमेनाग्निं ध्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋबीसे अत्रि-
 मश्विनावनीतमुश्विन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ' (क्र. सं. १. ११६. ८) इति । किंच युवां वसवध्रये
 अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूपायां निहितस्य ससवध्रिनामधेयस्य ऋपेरथाय
 चक्रथुः । मञ्जूषोद्घाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—' वि जिहीष्व वनस्पते
 योनिः सूर्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं ससवध्रिं च मुञ्चतम् ' (क्र. सं. ५. ७८. ५) इति ॥

युवं श्वेतं पेदवैऽश्विनाश्च नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।

चर्कृत्यं ददधुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवं ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवै । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
 चर्कृत्यम् । ददधुः । द्रवयत्सखम् । भगम् । न । नृभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवं ॥ १० ॥

हे वश्विना अश्विनौ युवं युवां पेदवे पेदुनामधेयाय राज्ञे वश्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिने
 वनवभिः वनवती नवत्याश्वैः सहितं चर्कृत्यं संग्रामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा द्रवयत्सखं
 शत्रुसखीनां^१ द्रावयितारं^२ हव्यं ह्वातव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् वअश्वं वनृभ्यः मनुष्येभ्यः
 वभगं वन भजनीयं धनमिव ददधुः प्रायच्छतम्^३ ॥ १६ ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहौ अश्रोति दुरितं नकिर्भयम् ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अंहः । अश्रोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् ।
 यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥ ११ ॥

हे राजानौ ईश्वरौ अवदिते अदीनौ सुहवौ स्वाह्वानौ रुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमागौ हे वश्विना
 अश्विनौ युवां वयं जनं पुरोरथम् अग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुथः कुरुथः वतं जनं वकुतश्चन
 कुतोऽपि वअंहः पापं वन वअश्रोति न व्याप्नोति । दुरितं दुर्गतिरपि वन वअश्रोति । वनकिः न च
 वअयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवंश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उमे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना ।
 यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः ।

उमे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने । विवस्वतः ॥ १२ ॥

१. त-मु-सखानां । २. ग-त१.२.६-अ१.४.७-अभिद्रावयितारं; म५-अभिद्रावयितारकं ।
 ३. त-म-अप्रयच्छतं ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽयं ऽरथम् ऽऋभवश्चक्रुः अकार्षुः ऽयस्य रथस्य ऽयोगे संबन्धे सति ऽदिवः ऽदुहिता उषाः ऽजायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे ऽविवस्वतः भास्करात् ऽउभे ऽअहनी अहोरात्रे ऽसुदिने शोभने जायेते ऽत्तेन रथेन ऽमनसः अपि ऽजवीयसा वेगवत्तरेण ऽआ ऽयातं युवामागच्छतम्^१ ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।

वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽता तौ युवां ऽजयुषा जयशीलेन रथेन ऽपर्वतम् अद्रिं प्रति ऽवर्तिः मार्गं ऽवि ऽयातं विविधं गच्छथः । तथा च निगमान्तरं—‘ वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वधिमत्स्याः ’ (ऋ. सं. ६. ६२. ७) इति । किंच युवां ऽशयवे शयोरथांयं ऽधेनुम् ऽअपिन्व- तम् । निवृत्तप्रसवां वृक्षां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं कृतवन्ती स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— ‘ युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूव्याय ’ (ऋ. सं. १. ११८. ८) इति । किंच ऽयुवं युवां ऽवृकस्य ऽअन्तः अनुप्रविष्टां ऽग्रसितां वृकेण प्रस्तां ऽवर्तिकाम् । वर्तिका नाम चटका । ताम् ऽआस्यात् वृकस्य मुखात् ऽशचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ऽअमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमा- न्तरम्—‘ अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ’ (ऋ. सं. १.११७.१६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सुनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।

नि । अमृक्षाम् । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सुनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽएतं यथोक्तं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअकर्म अकुर्म । तदेवाह । ऽभृगवो ऽन भृगव इव ऽरथम् ऽअतक्षाम वयं स्तोत्रं संस्कृतवन्तः । कर्मयोगाद्भवो भृगव उच्यन्ते । अथवा रथकारा भृगवः । किंच वयं ऽनित्यं शाश्वतं ऽतनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं ऽसुनुं ऽन औरसं पुत्रमिव स्तोमं ऽदधानाः धारयन्तः ऽमर्ये मनुष्ये ऽन्यमृक्षाम् । युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ऽयोषणां ऽन । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘ रथं यान्तम् ’ इति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं काक्षीवत्या घोषाया आर्षं जागतमाश्विनम् ।

‘ रथं यान्तम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुविताय भूषति ।

प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शर्मि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युमन्तम् । सुविताय । भूषति ।

प्रातः । ऽयावानम् । विभ्वम् । विशे । विशे । वस्तोः । ऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शर्मि ॥ १ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारावश्विनौ वं युधयोः संबन्धिनं धुमन्तं दीप्तिमन्तं प्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति^१ प्रातःकाले गन्तारं विभ्वं विभुं व्यापिनं विशेविशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोः अन्वहं वहमानं धनं प्रापयन्तं यान्तं गच्छन्तं रयं कुह कस्मिन् देशे को वृह कः खलु यजमानः शमि यज्ञरूपे कर्मणि विधिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुविताय अभ्युदयार्थं प्रति भूषति^२ अलं करोति । कस्मिन् देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मयज्ञं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्थ इत्यभिप्रायः ॥

कुहं स्विदोषा कुहं वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषां कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुहं । स्वि॒त् । दो॒षा । कुहं । वस्तोः । अ॒श्विना । कुहं । अ॒भिऽपि॒त्वम् । कर॒तः । कुहं । ऊ॒प॒तुः ।
कः । वा॒म् । श॒यु॒त्रा । वि॒ध॒वा॒ऽइ॒व । दे॒वर॒म् । म॒र्य॒म् । न । यो॒षा । कृ॒णु॒ते । स॒ध॒ऽस्थे । आ ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कुहं स्वि॒त् क चि॒त् दोषा रात्रौ भवथ इति शेषः । कुहं वस्तोः क वा दिवा भवथः । कुहं क वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिं करतः कुरुतः । कुहं क वा ऊ॒प॒थुः वसथः । किंच वं युवां वृकः यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्याख्ये वा कृणुते आकुरुते^३ । परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । शयुत्रा शयने विधवेव यथा मृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति । मर्यं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोग-कालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ क स्विद्रात्रौ भवथः क दिवा काभिप्राप्तिं कुरुतः क वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यां मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने ’ (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कार्पया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।

कस्य ध्वस्ना भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनावं गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रा॒तः । ज॒रे॒थे इति । ज॒र॒णा॒ऽइ॒व । का॒र्प॒या । वस्तोः॒ऽवस्तोः । य॒ज॒ता । ग॒च्छ॒थः । गृ॒हम् ।
कस्य॑ । ध्व॒स्ना । भ॒व॒थः । कस्य॑ । वा । न॒रा ।
रा॒ज॒पु॒त्रा॒ऽइ॒व । स॒व॒ना । अ॒व । ग॒च्छ॒थः ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे स्तोतृभिः स्तूयेथे । तत्र दृष्टान्तः । जरणेव । यथा जरणौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ कार्पया । प्रातःप्रबोधकस्य बन्दिनो वाणी कापा । तथा स्तूयेत । तद्वदित्यर्थः । किंच वस्तोर्वस्तोः अन्वहं यजता यष्ट्यौ युवां गृहं यजमानस्य मन्दिरं गच्छथः प्राप्नुथः । तौ युवां कस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य ध्वस्ना ध्वंसकौ विनाश-यितारौ भवथः । कस्य यजमानस्य सवना सवनानि राजपुत्रेव राजकुमाराविव^४ युवाम् अव गच्छथः प्राप्नुथः ॥

युवां मृगेव वारुणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।

युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषु जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽईव । वारुणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।

युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ^१युवां ^२वारुणा वारणौ ^३मृगेव यथा शार्दूलौ ^४मृगण्यवः मृगयवः तद्वद्वयं ^५दोषा रात्रौ ^६वस्तोः अहनि च ^७हविषा ^८नि ^९ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । किंच हे ^{१०}नरा नेतारावश्विनौ ^{११}युवं युवाम् ^{१२}ऋतुथा काले काले ^{१३}होत्राम् आहुतिं ^{१४}जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां ^{१५}शुभः शुभस्य वृष्ट्युदकस्य ^{१६}पती स्वामिनौ सन्तौ ^{१७}जनाय जनार्थम् ^{१८}इषम् अन्नं ^{१९}वहथः प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।

भूतं मे अहं उत भूतमृक्त्वेऽश्ववते रथिने शक्तमवते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।

भूतम् । मे । अहं । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अवते ॥ ५ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२युवां खलु ^३परि परितो ^४यती गच्छन्ती ^५राज्ञः दीप्तस्य कक्षीवतः ^६दुहिता पुत्री ^७घोषा घोषालया अहम् ^८ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच ^९वां युवां ^{१०}पृच्छे वृद्धान् संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि । तथा सति ^{११}मे मम ^{१२}अहं दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे ^{१३}भूतं भवतम् । ^{१४}उत अपि च ^{१५}अक्तवे राज्ये रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे ^{१६}भूतं भवतम् । तथा ^{१७}अश्ववते अश्वयुक्ताय ^{१८}रथिने रथवते च ^{१९}अवते भ्रातृव्याय ^{२०}शक्तं निरसने शक्तौ भवतम् ॥ १८ ॥

युवं कवी ष्टः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।

युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२कवी मेधाविनौ ^३युवं युवां ^४रथं ^५परि ^६ष्टः परितो^१ भवथः^२ । अथ ^७जरितुः स्तोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय ^८नशायथः रथं^३ प्राप्नुथः^२ । तत्र दृष्टान्तः । ^९कुत्सः ^{१०}न । यथा ^{११}कुत्सश्चेन्द्रश्च सरथमधितिष्ठतः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य ह्यौरीशानः’ (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति । किंच हे ^{१२}अश्विना अश्विनौ ^{१३}युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं ^{१४}मधु ^{१५}मक्षा मक्षिका ^{१६}आसा आस्येन ^{१७}परि ^{१८}भरत विभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}निष्कृतं ^{२०}न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु ^{२१}योषणा नारी तद्वदित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति’ (ऋ. सं. १. ११९. ९) इति ॥

युवं ह भुज्यं युवमश्विना वशी युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।

युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुभ्रमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वराम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ॥
युवोः । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥ ७ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं ऽह युवां खलु ऽभुज्युं समुद्रमध्ये विपन्ननावं तृप्रपुत्रं भुज्युम्
ऽउपारथुः उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः । किंच ऽयुवं युवां ऽवशं हस्तिबलेन शयुभिः पराजीयमानं
वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारथुः । किंच ऽयुवं युवां ऽशिञ्जारम् अत्रिमशिकृष्टादुत्तारयितुम्
ऽउशनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ अत्रिं शिञ्जारमश्विना ’
(ऋ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच ऽयुवोः युवयोः ऽसख्यं मित्रत्वं ऽररावा हविषां प्रदाता यजमानः
ऽपरि ऽआसते पर्यास्ते । वचनव्यत्ययः । किंच ऽयुवोः युवयोः ऽअवसा रक्षणेन ऽअहं घोषा
ऽसुम्नं सुखम् ऽआ ऽचके कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवांशुरुष्यथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनापं व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवां । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं ऽह युवां खलु ऽकृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा ऽउरुष्यथः रक्षथः ।
किंच ऽयुवं युवां ऽशयुं शयुनामानमृषिमुख्यथः । किंच ऽयुवं युवां ऽविधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं
ऽविधवां च अपतिकां वध्रिमतीं शोद्धीं स्त्रियं च उरुष्यथः । किंच हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां
ऽस्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं ऽसप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं ऽव्रजं मेघम् । ‘ व्रजश्चरुः ’ इति मेघनामसु पाठात् ।
ऽसनिभ्यः हविषां दातृभ्यः ऽअप ऽऊर्णुथः विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषां पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।

आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अहं भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषां । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽइव । सिन्धवः । अस्मै । अहं । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादिभ्यं घोषा ऽयोषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा ऽजनिष्ट जाता । अस्याः
समीपं ऽकनीनकः कन्याकामः पतिः ऽपतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः ऽदंसनाः ऽअनु
वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्ष्मीकृत्य ऽवीरुधः ओषधयः ऽवि ऽचारुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । ऽअस्मै
कनीनकाय ऽनिवनेव प्रवणेनेव ऽसिन्धवः उदकानि ऽआ ऽरीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच
ऽअहं केनाप्यहन्तव्याय ऽअस्मै कनीनकाय ऽतत् संभोगसमर्थं ऽपतित्वनं यौवनं ऽभवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अघ्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुनरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं संमेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अघ्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समऽएरिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहात् ऽये ऽनरः पतयो जायानां ऽजीवं जीवनमुद्दिश्य ऽरुदन्ति । रोदने-
नापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः । ता जायाः ऽअध्वरे यज्ञे ऽवि ऽमयन्ते निवेशयन्ति च
किंच तासु ऽदीर्घा महतीं ऽप्रसितिं भुजयोः प्रबन्धनम् ऽअनु ऽदीधियुः अनुदधति । ऽइदं ऽवामं
वननीयमपत्यं ऽपितृभ्यः ऽसमीरिरे संप्रेरयन्ति च^१ । तेभ्यः ऽपतिभ्यः ऽजनयः जायाः ऽपरिष्वजे
परिष्वज्जायं ऽमयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥ १९ ॥

न तस्य विद्म तद् यु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।

प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत । युवा । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ।

प्रियऽउस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽतस्य ऽतत् सुखं वयं ऽन ऽविद्म न जानीमः । तत्सुखं यूयं^२ ऽसु^३
सुष्ठु ऽप्र वोचत । बहुवचनं पूजार्थम् । ऽयुवा ऽह तरुणः खलु मत्पतिः ऽयुवत्याः यौवनान्विताया
मम ऽयोनिषु गृहेषु ऽयत् ऽक्षेति निवसतीति । किंच ऽप्रियोस्त्रियस्य प्रिययुवतेः ऽवृषभस्य सेकुः
ऽरेतिनः रेतस्विनो मत्पतेः ऽगृहं ऽगमेम गच्छेम । वयं ऽतत् गृहम् ऽउश्मसि कामयामहे ॥

आ वामगन्तुमतिर्वीजिनीवसू न्यश्विना हृत्सु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्यो अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

नि । अश्विना । हृत्ऽसु । कामाः । अयंसत ।

अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पती इति । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्योन् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अन्नधनौ ऽशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमिथुना
मिथुनौ परस्परं सहितौ ऽवां युवां ऽसुमतिः ऽआ ऽअगन् आगच्छतु । ऽहृत्सु अस्मदीयेषु हृदयेषु
ऽकामाः अभिलाषाः ऽनि ऽअयंसत नियम्यन्ताम् । किंच युवां ऽगोपा मम गोपायितारौ ऽअभूतं
भवतम् । अपि च ऽप्रियाः सत्यो वयम् ऽअर्यम्णः पत्युः ऽदुर्योन् गृहान् ऽअशीमहि प्राप्नुयाम^४ ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्येव ।

कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्टामपं दुर्मतिं हतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तम् । रयिम् । सहऽवीरम् । वचस्येव ।

कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपाणम् । शुभः । पती इति ।

स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अपं । दुऽमतिम् । हतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ ऽमन्दसाना मन्दसानौ ऽता तौ युवां ऽमनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः ऽदुरोणे गृहे
ऽवचस्येव युष्मस्तुतिकामायै मद्यं ऽसहवीरं पुत्रादिसहितं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽधत्तं स्थापयतम् ।

१. त-भ-सु- 'च' नास्ति । २. ग-युवां । ३. त-भ- 'सु' नास्ति । ४. त-भ-प्राप्नुयामः ।

किंच हे अश्विनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या मम पतिर्था पानाय सुप्रपाणं
पुतं कुरुतम् । किंच युवां पथेष्टां मार्गस्थं स्थानं वृक्षं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च अप
हतम् अपगमयतम् ॥

कं सिद्ध्य कतमास्वश्विना विक्षु दत्ता मादयेते शुभस्पती ।

क ई नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

कं । सिद् । अद्य । कतमासु । अश्विना । विक्षु । दत्ता । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।
कः । ईम् । नि । येमे । कतमस्य । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहम् ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ पदत्ता दर्शनीयौ शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ पृक्त
पतिवत् क स्थितौ जनपदे अद्य अस्मिन्नहनि पतमासु कासु विक्षु प्रजासु मादयेते आत्मानं
तर्पयतः । किंच पकः यजमानः ईम् एतौ नि येमे नियच्छति । किंच भवन्तौ पतमस्य विप्रस्य
मेधाविनः स्तोतुः यजमानस्य गृहं वा जग्मतुः गतवन्तौ ॥ २० ॥

‘समानम्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्यस्यापि जागतमाश्विनम् । अनुक्रान्तं
च—‘समानं तृचं सुहस्यो घोषेयः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

समानमु त्वं पुरुहूतमुक्थ्यं रथं त्रिचक्रं सर्वना गनिगमतम् ।

परिज्मानं विद्वथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उपसौ हवामहे ॥ १ ॥

समानम् । ऊँ इति । त्वम् । पुरुहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिचक्रम् । सर्वना । गनिगमतम् ।
परिज्मानम् । विद्वथ्यम् । सुवृक्तिभिः । वयम् । विउष्टौ । उपसः । हवामहे ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवयोः समानसु साधारणमेव त्वं तं पुरुहूतं बहुभिराहूतम् उक्थ्यं प्रशस्यं
त्रिचक्रं सवना सवनानि यज्ञान् गनिगमतं प्रतिगच्छन्तं परिज्मानं परितो गन्तारं विद्वथ्यं
यज्ञहितं रथम् उषसः व्युष्टौ सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः वयं हवामहे
आह्वयामः ॥

प्रातुर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।

विशो येन गच्छथो यज्वरीनरा कीरेश्विद्यज्ञं होतुमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानम् । मधुवाहनम् । रथम् ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतुमन्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे नासत्या नासत्यभूतौ सत्यस्य प्रणेतारौ वा नरा नेताराश्विनौ युवां प्रातुर्युजं प्रातः-
कालेऽश्वैर्युज्यमानं प्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं मधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं रथम् अधि
तिष्ठथः । आरोहतमित्यर्थः । यज्वरीः यजनशीलाः विशः प्रजाः येन रथेन गच्छथः । येन
च कीरेश्वि स्तोतुरपि होतुमन्तम् ऋचियुक्तं यज्ञं गच्छथः ॥

१. ग-त३-स्थित्वा; म१.४.७-स्थिता । २. म-मु-स्तोतुर्वा यजमानस्य वा गृहं । ३. ग-त३-म६-
सत्यभूतौ । ४. ग-त३-म-तिष्ठथः अधिकतिष्ठतं ।

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम् ।

विप्रस्य वा यत्सर्वनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुऽपाणिम् । सुहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतदक्षम् । दमूनसम् ।

विप्रस्य । वा । यत् । सर्वनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमधुपाणिं सोमपाणिम् ऽअध्वर्युं ऽवा ऽसुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं मां
 ऽधृतदक्षं धृतबलं ऽदमूनसं दानमनसम् ऽअग्निधं ऽवा ऋत्विग्विशेषं समायातम्^१ । तदेव दर्शयति ।
 ऽयत् यद्यपि ऽविप्रस्य अन्यस्य मेधाविनः ऽसर्वनानि यज्ञान् ऽगच्छथः तथापि ऽअतः तेभ्यो यज्ञेभ्यः
 ऽमधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् ऽआ ऽयातम् अन्वागच्छतम् ॥ २१ ॥

‘अस्तेव’ इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णाख्यस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं
 च—‘अस्तेवैकादश कृष्णः’ इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धाविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिन आवा-
 पायम् । सूत्रितं च—‘यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूषन्निव प्र भरः स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितुः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भरः । स्तोमम् । अस्मै ।

वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं ऽलायं संश्लेषणं हृदयवेधिनां शरं ऽसु सुष्ठु ऽअस्यन् क्षिपन् ऽअस्तेव यथा
 क्षेप्ता धानुष्कः ऽभूषन्निव यथा च अलंकारमलं कुर्वन् अलंकर्ता तद्वत् ऽस्तोममस्मै इन्द्राय ऽप्र ऽभर
 प्रापय । हे अन्तरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे ऽविप्राः मेधाविनः यूयं ऽवाचा स्तुत्या ऽअर्यः अरेः
 शत्रोः ऽवाचं ऽतरत नितरां^२ तरत^३ । निराकृष्टेत्यर्थः^४ । हे ऽजरितः स्तोतः त्वं ऽसोमे सोमयागे
 ऽइन्द्रं ऽनि ऽरमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यूष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।

कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽकृष्टम् । आ । च्यावय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे ऽजरितः त्वं ऽदोहेन कामानां दोहनार्थं ऽगां गोरूपं ऽसखायं प्रियम् ऽइन्द्रम् ऽउप ऽशिक्ष
 वशं नय । किंच ऽजारं भूतानां जरयितारमिन्द्रं ऽप्र ऽबोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच ऽपूर्णम्
 उदकेन पूरितं ऽकोशं ऽन पात्रमिव^५ ऽवसुना हिरण्यादिना धनेन ऽन्यूष्टं नीचैर्गतं ऽशूरं वीरमिन्द्रं
 ऽमघदेयाय धनदानाय ऽआ ऽच्यावय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

१. ग-मामागतं; त-मामायातं । २. ग-त-भ-‘नितरां तरत’ नास्ति । ३. त१-२.९.७-नितरां
 कुष्टेत्यर्थः । ४. ग-पात्रमिव वीतिविभिः; त-भ२-पात्रमिव वाचिभिः; त३-भ१.४.६.७-पात्रमिव
 वीचिभिः; भ५-पात्रमिव वीधिभिः; सु-पात्रमिव वारिभिः ।

किमङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशिहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।

अमस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशिहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अमस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति सामान्याह्वानम् । अङ्ग हे मघवन् धनवन् शक्र इन्द्र त्वा त्वां किं किमर्थं
भोजं स्तोतृणां भोजकमभीष्टम् आहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्येव
स्तोतृभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति मार स्तोतारं शिशिहि धनदानेन तीक्ष्णिकुरु । त्वा त्वां
शिशयं स्तोतृणां संस्कर्तारं शृणोमि । किंच मम धीः बुद्धिः अमस्वती कर्मवती अस्तु भवतु ।
किंच नः अस्माकं वसुविदं धनस्य लम्बकं भगं भाग्यम् आ भर आहर ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽसत्यानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वां जनाः ममसत्येषु संग्रामेषु वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् ।
एतदेव दर्शयति । समीके युद्धे संतस्थानाः सह तिष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । अत्र अस्मिन्ना-
ह्वाने सः शूरः वीर इन्द्रः तं युजं सखायं कृणुते कुरुते यो हविष्मान् भवति । असुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह सख्यं सखित्वं न वष्टि न कामयते ॥

धनं न स्पन्दं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्तसोमा आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुतुकान्प्रातरहो नि स्वष्ट्रान्युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्दम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुतुकान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

प्रयस्वान् हविष्मान् यः यजमानः स्पन्दं स्पन्दनशीलं गवाश्वादिकं बहुलं प्रभूतं धनं
न यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् अस्मै इन्द्राय तीव्रान् तीव्रसान्
सोमान् आसुनोति अभिषुनोति । अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । तस्मै यजमानाय
प्रातरहो पूर्वाह्ने सुतुकान् सुप्रेरणान् शोभनपुत्रसहितान् वा स्वष्ट्रान् शोभनायुधान् शत्रून्
नि युवति स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच वृत्रं तदीयमुपद्रवं हन्ति हिनस्ति ॥ २२ ॥

१. त-म६-‘कि’ नास्ति । २. ग-म७-मां; म६-मा मां । ३. त-म१.२.४.७-त्वं; म६-
‘तं’ नास्ति । ४. त-‘यो’ नास्ति । ५. ग-शोभनपुत्रान्; त-शोभनसहिताः पुत्रान् वा; त३-
शोभनसहितपुत्रान् वा; म१.४-शोभनरहितपुत्रान् वा; म२-शोभनसहिता पुत्रान् वा; म६-शोभन-
सहितान् पुत्रान् वा; सु-शोभनपुत्रान् वा । ६. त-म२-ज्ञानायुधान्; त३-म१.४-शोभायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा कामस्मे ।

आराचित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै बुभ्रा जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम् । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । बुभ्रा । जन्या । नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् इन्द्रे वयं धौपेयाः सुहस्ताः वशंसं स्तुतिं दधिम विदधमः^१ । यः च मघवा धनवानिन्द्रः अस्मे अस्मासु कामम् अभिलाषं शिश्राय श्राययति । अस्य इन्द्रस्य शत्रुः आरात् दूर एव सन् चित् सन्नपि भयतां विभेत्तु । किंच अस्मै इन्द्राय जन्या जन्यानि शत्रुजनपदभवानि बुभ्रा बुभ्रान्यन्नानि नि नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । भोजनीयानि भवन्तिवत्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद्रोमदिन्द्र कुधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्भः । पुरुहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवमद्रम् । गोमद्रम् । इन्द्र । कुधि । धियम् । जरित्रे । वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र तव यः उग्रः उदूर्णः शम्भः वज्रः । तथा च शास्कः—
'शम्भ इति वज्रनाम शमयतेवां शातयतेवां' (निह. ५. २४) इति । तेन वज्रेण शत्रुम् अस्मदरिम् आरात् अस्मत्समीपात् दूरम् अप बाधस्व त्वमपगमय । किंच अस्मे^२ अस्मासु यवमद्रं यवयुक्तं गोमद्रं गोजुक्तं च धनं धेहि निधेहि । किंच जरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां रमणीयान्नं धियं कर्म कुधि कुरु ॥

प्र यमन्तवृषसुवासो अगमन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।

नाह दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषसुवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलान्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मघवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

यमन्तः जठरे यम् इन्द्रं वृषसवासः वृषसवा अग्नौ सोमस्य वर्धितृभिरध्वर्युभिरभिषुताः तीव्राः तीव्ररसाः बहुलान्तासः बहुलमन्नादिकमन्ते येभ्यस्ते बहुलान्ताः सोमाः प्र अगमन् प्रगच्छन्ति स मघवा धनवानिन्द्रः दामानं दातारं यजमानं नाह नैव नि यंसत् नियच्छति । किंतु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भूरि अधिकं वामं वननीयं धनं नि वहति नितरां प्रापयति ॥

उत ग्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छुभी विचिनोति काले ।

यो देवकामो न धनां रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । ग्रहाम् । अतिदीव्यं । जयाति । कृतम् । यत् । अशुभी । विचिनोति । काले ।
यः । देवकामः । न । धनां । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत अपि चेन्द्रः प्रहां प्रहन्तारम् अतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थे वर्तते । दीव्यतिर्गत्यर्थः । अभिपूजितं गमयित्वा जयति । किंच यत् यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । पञ्चणी कितवः कृतं कृतसमर्थं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच यः मनुष्यः देवकामः देवान् यष्टुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तस्यार्थाय धना धनानि न वरुणद्वि नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु स्वधावान् बलवानिन्द्रः तं देवकामं राया धनेन सं सृजति संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वृयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।

वृयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र तव प्रसादात् दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताम् अमतिं दुर्बुद्धिं वयं वीषयाः सुहृत्स्याः गोभिः पशुभिः तरेम निस्तेम । किंच यवेन विश्वां व्याप्तां पशुधं तरेम । किंच प्रथमाः मुख्यानि धनानि राजभिः धनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबन्धः । किंच अस्माकेन अस्मदीयेन वृजनेन बलेन जयेम । शत्रूनि शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

पश्चात् पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मात् अघायोः पापकाच्छत्रोः नः अस्मान् बृहस्पतिः परि^१ पातु रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्मात् उत्तरतः अधरात् अधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नोऽस्मान् परि^२ पातु^३ । उत अपि च इन्द्रः पुरस्तात् पूर्वतः मध्यतः च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नः अस्मान् परि पातु । किंच सखा सखिभूतेन्द्रः सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं वरिवः धनं कृणोतु करोतु ॥ २३ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'अच्छा मे' इत्येकादशार्चं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्पः । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—'अच्छा मे द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति । उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । षष्ठेऽह्न्यप्यस्यैतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा म इन्द्रं मतर्यः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।

परि वृजन्ते जर्नयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मधवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनुषत ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । उत्तये ॥ १ ॥

आङ्गिरसस्य^१ कृष्णस्य^२ ऽमे मम ऽस्वविदः सर्वस्य लम्भयिष्यः ऽसध्रीचीः संगताः ऽविश्वाः
व्यासाः ऽउशतीः कामयमानाः ऽमतयः स्तुतयः ऽइन्द्रम् ऽअच्छ ऽअनुषत अभिष्टुवन्ति । किंच
ऽजनयः जायाः ऽयथा ऽपतिं भर्तारं ऽमर्यं ऽन यथा च मनुष्यं ऽशुन्ध्युं शुद्धं दोषरहितं ऽमघवानं
धनवन्तम् ऽउतये रक्षणार्थं ऽपरि ऽस्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्वदिन्द्रं मे स्तुतयः परि ऽस्वजन्ते ॥

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मर्नः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुहूत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूत ऽदस्म दर्शनीयेन्द्र ऽत्वद्रिक् त्वदभिमुखं ऽमे मदीयं ऽमनः ऽन ऽघ
न खलु ऽअप ऽवेति त्वत्तोऽपगच्छति । किंच ऽत्वे ऽइत् त्वच्येव ऽकामम् अभिलाषं ऽशिश्रय
स्थापयामि । किंच ऽराजेव ईश्वर इव ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽषदः निषीद । किंच ऽते तव ऽअस्मिन्
ऽसोमे ऽअवपानमस्तु भवतु ॥

विष्वद्विन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विष्वद्वत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रः ऽअमतेः अस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा ऽविष्वद्वत् विश्वगवर्तको
भवतु । ऽउत अपि च ऽक्षुधः दुःशुक्षाया विष्वद्वत् भवतु । किंच ऽसः ऽइत् स एव ऽमघवा धनवा-
निन्द्रः ऽवस्वः वासयितुः ऽरायः धनस्य ऽईशते ईष्टे । किंच ऽवृषभस्य वर्धितुः ऽतस्येत् इन्द्रस्यैव
ऽइमे प्रसिद्धाः ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽसिन्धवः नद्यः ऽप्रवणे देशे ऽवयः अक्षं ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमासु इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।

प्रेषामनीकं शर्वसा दविद्युतद्विदस्व र्मनवे ज्योतिरायम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आयम् ॥ ४ ॥

ऽवयो ऽन यथा पक्षिणः ऽसुपलाशं शोभनपर्णं ऽवृक्षम् आसीदन्ति^२ तद्वत् ऽमन्दिनः मदकराः
ऽचमूषदः चमसपात्रेषु स्थातारः ऽसोमासः सोमाः ऽइन्द्रम् ऽआ ऽअसदन् आसीदन्ति । अधितिष्ठन्ती-
त्यर्थः । ऽएषाम् इन्द्रमभितिष्ठतां सोमानां ऽशर्वसा वेगेन युक्तम् ऽअनीकम् अग्रं ऽप्र ऽदविद्युतत्

प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः स्वः स्वात्मना वार्यं प्रेर्य वज्रोतिः आदित्याख्यं तेजः मनवे मनुष्येभ्यः विदत् प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शक्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्वघ्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्स्वर्गम् । यत् । मघवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शक्त् । न । पुराणः । मघवन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

वश्वघ्नी परस्वानां हन्ता कितवः देवने ब्रूते कृतं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः संवर्गं सम्यग्बृष्टैर्वर्जयितारं सूर्यम् आदित्यं जयत् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव तत् सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरत्वम् अन्यः त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् अनु अनुकर्तुं न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि त्वद्वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति । उत अपि च नूतनः वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीयं वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति ॥ ॥ २४ ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेनां अवचाकशवृषा ।

यस्याहं शक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशं विशं । मघवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवचाकशत् । वृषा ।
यस्य । अहं । शक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवानिन्द्रः विशंविशं सर्वान् मनुष्यान् पर्यशायत परिशेते । किंच जनानां स्तोतृजनानां धेनाः स्तुतिः अवचाकशत् अभिपश्यति । किंच शक्रः इन्द्रः यस्याहं यद्यैव यजमानस्य सर्वनेषु रण्यति रमते सः यजमानः तीव्रैः तीव्रकरैः प्रदीप्यमानैः सोमैः पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् सहते अभिमवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमांस इन्द्रं कुल्याइव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सार्दने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्स्वक्षरन् । सोमांसः । इन्द्रम् । कुल्याऽइव । हृदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सार्दने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यदा सोमांसः सोमाः इन्द्रम् अभि समक्षरन् अभिषरन्ति । अभिषच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । आपो न यथा आपः सिन्धुं समुद्रमभिसंक्षरन्ति । कुल्याइव यथा च कुल्याः हृदम् अभिसंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् अस्य इन्द्रस्य महः महत्त्वं सार्दने यज्ञगृहे विप्राः मेधाविनः वर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः कर्तरि कृत् । वर्षिता पर्जन्यः दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥

१. ग-तत्प्रकृतं; त-म-ते तव । २. त- न शक्त् नास्ति । ३. त-म-शक्नोति कत् । ४. त-म-यज्ञे । ५. त-म-वर्धयति ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजः स्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजः । सु । आ । यः । अर्यपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः । सः । सुन्वते । मघवा । जीरदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

परजः सु लोकेषु वृषा वन यथा वृषभः वक्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति तद्वत् वयः इन्द्रः क्रुद्धः सन् मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघम् वर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्याः इमाः प्रसिद्धाः अपः वृष्टयुद्कानि वा अकृणोत् आकृणोति अस्मदभिमुखं करोति सः मघवा धनवानिन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय हविष्मते मनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिः तेजः अविन्दत् प्रायच्छत् ॥

उजायतां परशुज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुर्घा पुराणवत् ।

वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुदुर्घा । पुराणवत् । वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्पतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा तेजसा सह उजायताम् । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च व्याप्रियतामित्यर्थः । किंच ऋतस्य सत्यस्य सुदुर्घा माध्यमिका वाक् पुराणवत् प्रत्यवत् काले भूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किंच इन्द्रः अरुषः आरोचमानः भानुना दीप्या शुचिः ज्वलन् वि रोचतां प्रकाशताम् । किंच सत्पतिः सतां पतिरिन्द्रः स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं ज्वलन् शुशुचीत अत्यन्तं दीप्यताम् ॥

गोभिष्टरेमार्मतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अर्मतिम् । दुः । एवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूत । विश्वाम् ।

वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोर्चस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिम्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत । उत । उत । अर्धरात् । अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिम्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतद्वद्वयं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ॥ २५ ॥

‘आ यातु’ इत्येकादशार्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णस्यार्षमैन्द्रम् । आदितस्तिस्त्रिष्टुभः । ततः षट् जगत्यः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ यातु त्रिष्टुभादि’ इति । आभि-

प्लविकेषून्ध्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मेणा तूतुजानस्तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मेणा । तूतुजानः । तुर्विष्मान् ।

प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

वयः इन्द्रः वतूतुजानः त्वरमाणः वतुर्विष्मान् वृद्धिमान् विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रु-
बलानि अपारेण महता अधिकेन वृष्ण्येन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनुकुर्वन् अति गच्छतीति
शेषः । स्वपतिः धनपतिः इन्द्रः मदाय मदार्थं धर्मणा धारकेण रथेन आ यातु अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।

शीर्भं राजन्तसुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पुपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ ।

शीर्भम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पुपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

हे नृपते नृणां पालकेन्द्र ते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानः हरी अश्वावपि सुयमा
सुयमौ । सुबद्धावित्यर्थः । किंच तव गभस्तौ बाहौ वज्रः मिम्यक्ष संहतो भवति । तथा सति हे
राजन् सर्वस्येश्वरेन्द्र शीर्भं शीघ्रं सुपथा शोभनेन मार्गेण अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि
आगच्छ । आगत्य पुपुषः सोमं पीतवतः ते तव वृष्ण्यानि बलानि वर्धाम वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेस्मन्ना सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिम् । वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।

प्रऽत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मन्ना । सधमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

नृपतिं नृणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् उग्रम् उदूर्णं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनु-
कर्तारं वृषभं कामानां वर्धितारं सत्यशुष्मम् अविस्वादिबलम् एनम् इन्द्रम् । आ ईम् इति
पूरणौ । उग्रासः उदूर्णः तविषासः प्रवृद्धाः सधमादः सह माद्यन्तः इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः
अस्मन्ना अस्मासु आ वहन्तु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचैतसमूर्जः स्क्रुम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओर्जः । कृष्व । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानाम् । इनः । वृधे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वम् एव एवं पतिं पालकं वद्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं वसचेतसं सप्रज्ञम्
ऊर्जः स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारके जठरे आ वृषायसे आसिञ्चसे । धारयसीत्यर्थः ।
किञ्च मद्यम् ओजः बलं कृष्व कुरुष्व । रवे त्वयि अस्मान् अपि वसं गृभाय संगृहाण च । किञ्च
केनिपानां मेधाविनामस्माकम् । 'केनिप उशिजः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय
यथा यथावत् सर्वथा^१ वृद्धः स्वामी असः भवसि ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिषे सास्मिन्ना संतिसि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मेणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । संतिसि । बर्हिषि ।

अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मेणा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वसूनि त्वद्देयानि धनानि अस्मे मयि^२ आ^३ गमन् आगच्छन्तु । हि यस्मात्
त्वामहं वशंसिषं स्तौमि । किञ्च सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिन्
भरं यज्ञम् आ याहि त्वमागच्छ । किञ्च त्वमीशिषे धनस्येश्वरोऽसि । एवंविधः वसः त्वम्
अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तृते बर्हिषि आ संतिसि आसीद । किञ्च तव सोमपात्राणि धर्मेणा
राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि^४ ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईमी । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते पृथक् प्रायन् देवलोकान् पृथगाच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वं मुख्या
वा देवहूतयः देवानामाह्वतारः । कर्तारं कृत् । किञ्च दुष्टरा अन्यैर्दुस्तराणि श्रवस्यानि श्रवणी-
यानि यज्ञांसि अकृण्वत^५ अकुर्वत । किञ्च ये स्वत्प्रसादरहिता जनाः यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीम् ।
यज्ञमयीमित्यर्थः । नावम् आरुहम् आरोढुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपयः कुत्सितपूय-
कर्माणाः पापकर्माणो जनाः ईमैव ऋणेनैव न्यविशन्त नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ।
तथा च यास्कः—'पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त श्रवणीयानि
यज्ञांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्मथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्मीमैव
ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा' (निरु. ५. २५) इति ॥

१. त-सर्वथा' नास्ति । २. त१.२.६.७-अस्मासु । ३. त१.२.६.७-मशक्यानि भवति शेषः ।

४. त-कृण्वत ।

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावनें पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुजे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावनें । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

एवैव एवमेव दूढ्यः दुर्बुद्धयः अपरे अन्ये । अयज्वान इत्यर्थः । अपाक् अपाचीना
अधोगन्तारः सन्तु भवन्तु येषां यज्ञमकुर्वताम्^१ । अश्वाः दुर्युजः दुर्योजाः प्रबलाः अश्वाः
आयुयुजे रथेषु युज्यन्ते । ये सत्यपि सामर्थ्ये न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंच इत्था
इत्थं ते स्वर्गागमिनो भवन्ति^२ । ये उपरे यज्वानः प्राक् मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय
सन्ति^३ भवन्ति^३ । यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कान्तानि वा भोजना भोग्यानि
धनानि पुरुणि बहूनि देवेभ्यो दानाय सन्ति ॥

गिरिरज्जान्रेजमानां अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मदं उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् । अजान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।

समीचीने इति समऽईचीने । धिषणे इति । वि । ष्कभायति ।

वृष्णः । पीत्वा । मदं । उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् मेघान् अजान् गमनशीलान् रेजमानान् कम्पमानान् अधारयत् इन्द्रो^४ धारित-
वान्^४ । निश्चलान्^४ कृतवानित्यर्थः । किंच द्यौः ध्रुलोकस्तन्निवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः
सन् क्रन्दत् क्रन्दति । इन्द्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थम् । किंचेन्द्रः अन्तरिक्षाणि कोपयत्
कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि
ष्कभायति अन्तरिक्षेण स्तम्भ्नाति । स्तम्भयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः वृष्णः स्वोदरस्यासेकृन् सोमान्
पीत्वा मदे सति उक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति प्रववीति ॥

इमं विभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मधवञ्छफारुजः ।

अस्मिन्त्सु ते सर्वने अस्तोक्यं सुत इष्टौ मधवन्बोध्याभंगः ॥ ९ ॥

इमम् । विभर्मि । सुकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मधऽवन् । शफऽआरुजः ।

अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ । मधऽवन् । बोधि । आऽभंगः ॥ ९ ॥

हे मधवन् धनवन्निन्द्र ते तव सुकृतं संस्कृतम् इमम् अङ्कुशं विभर्मि धारयामि ।
अत्राङ्कुशशब्देन प्रेरकत्वगुणयोगात् स्तुतिरुच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । येन स्तुतिलक्षणा-
ङ्कुशेन^५ स्तुतः सन् त्वं शफारुजः आभिसुर्येन परबलानां हन्तृनैरावतादीन् गजान् आरुजासि

१. त१.२.६.७-भ१.२.४-यज्ञं कुर्वतां; त४.५-यज्ञं कुर्वतां । २. त-‘भवन्ति’ नास्ति । ३. त-भ६-
संभवति । ४. त-‘इन्द्रो धारितवान्’ नास्ति । ५. त-भ६-निश्चितान् । ६. ग-त३-भ१.४.५.७-
स्तुतिरूपेणाङ्कुशेन ।

आभिमुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ऽते तव ऽस्मिन् अस्मदीये ऽसवने ऽओक्थम् ओको निवासः ऽअस्तु भवतु । किंच हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽआभगः आभजनीयस्त्वं ऽसुते सुतसोमे ऽहृष्टौ यज्ञे ऽबोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमार्मतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अर्मतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृगद्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

‘दिवस्परि’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्थं त्रैष्टुभमाश्लेयम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘दिवस्परि द्वादश वत्सप्रेराम्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते
अस्य सूक्तस्यान्त्यां वर्जयित्वा । सूत्रितं च—‘दिवस्परीति सूक्तयोः पूर्वस्योत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व.
श्रौ. ४. १३) इति । क्षामवत्याम् ‘अक्रन्ददग्निः’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने त्वमस्म-
द्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदाः ।

तृतीयम् । अप्सु । नृमणाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

ऽअग्निः ऽप्रथमं पूर्वं ऽदिवः द्युलोकस्य ऽपरि उपरि आदित्यात्मना ऽजज्ञे जातः । ऽजातवेदाः
जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः ऽद्वितीयम् ऽअस्मत् अस्माकं ऽपरि उपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । ऽनृमणाः
नृप मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निः ऽतृतीयमप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधम्
ऽएनम् अग्निं ऽस्वाधीः सुप्रज्ञाता^१ ऽअजस्रम् अनवरतम् ऽइन्धानः दीपयन् ऽजरते स्तौति । यद्वा ।
वाजसनेयकोक्तप्रकरणेणास्य मन्त्रस्वार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति । प्राणो वै
द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनय-
तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमदभ्योऽजनयन्मृमणा अजस्रमिति प्रजापतिवै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीरिति यो^२ वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधीः’ (श. ब्रा. ६. ७. ४. ३) इति^३ ॥

विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते धाम विमृता पुरुत्रा ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ २ ॥

वि॒द्य । ते । अ॒ग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । वि॒द्य । ते । धाम । वि॒ऽभृ॒ता । पु॒रु॒ऽऽत्रा ।

वि॒द्य । ते । नाम । पर॒मम् । गु॒हा । यत् । वि॒द्य । तम् । उत्स॑म् । यतः । आ॒ऽज॒गन्थ ॥२॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु स्थितानि ऽत्रयाणि अग्नि-
वाग्वादिस्थान्यानि त्रीणि रूपाणि ऽविद्य वयं जानीमः । किंच हे अग्ने ऽते तव ऽधाम' धामानि
स्थानानि ऽविभृता विभृतानि ऽपुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि
ऽविद्य । किंच ऽते तव ऽगुहा गूढम् अवेदविद्भिरविज्ञातं^१ ऽपरमम् उत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं ऽयत् ऽनाम
अस्ति तत् ऽविद्य वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं ऽयतः यस्मान् ऽआजगन्थ आगतवानसि ।
उत्पन्नवानित्यर्थः । ऽतम् ऽउत्सम् उत्स्यन्दयितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं ऽविद्य जानीमः ॥

समु॒द्रे त्वा॑ नृम॒णा अ॒प्स्व॑न्त॒र्नृ॒चक्षा॑ ई॒धे दि॒वो अ॒ग्र ऊ॒धन् ।

तृती॒ये त्वा॑ रज॒सि त॒स्थि॒वांस॑म॒पामु॑प॒स्थे म॒हिषा॑ अव॒र्धन् ॥ ३ ॥

समु॒द्रे । त्वा॑ । नृ॒ऽम॒नाः । अ॒प्सु । अ॒न्तः । नृ॒ऽच॒क्षाः । ई॒धे । दि॒वः । अ॒ग्ने । ऊ॒धन् ।

तृती॒ये । त्वा॑ । रज॒सि । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । उ॒प॒ऽस्थे । म॒हि॒षाः । अव॒र्धन् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽसमुद्रे महोदधौ जायमानम् ऽअप्स्वन्तः अपां मध्ये वडवात्मना स्थितं ऽत्वा त्वां
ऽनृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः ऽईधे संदीपितवान् । किंच ऽनृचक्षाः नृणां
प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः ऽदिवः द्युलोकस्य संबन्धिनः ऽऊधन् ऊधसि ऊधःस्थानीय आदित्यमण्डले यज्ञे
वा ऽईधे संदीपितवान् । किंच ऽतृतीये त्रयाणां पूरके ऽअपां वृष्ट्युदकानाम् ऽउपस्थे स्थाने ऽरजसि
अन्तरिक्षलोके ऽतस्थिवांसं विद्युद्रूपेणावस्थितं ऽत्वा त्वां ऽमहिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा
मरुदादयः स्तोतारः ऽअवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणार्थो द्रष्टव्यः ।
तद्यथा—'समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति । प्रजापतिवै नृमणा अप्सु त्वा^२ प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो अग्र ऊधन्निति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो^३ दिव^४ ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै
तृतीयं रजोऽपामुपस्थे^५ महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत्'
(श. ब्रा. ६. ७. ४. ५) इति ॥

अ॒क्र॒न्द॒द॒धिः स्त॒न॒य॒न्नि॒व द्यौः क्षामा॑ रे॒रि॒ह॒द्वीरु॑धः स॒म॒ञ्ज॒न् ।

स॒द्यो ज॒ज्ञानो॑ वि ह्री॒मि॒द्धो अ॒रु॒य॒दा रो॒द॒सी भा॒नुना॑ भा॒त्यन्तः ॥ ४ ॥

अ॒क्र॒न्द॒त् । अ॒ग्निः । स्त॒न॒य॒न्ऽइ॒व । द्यौः । क्षाम । रे॒रि॒ह॒त् । वी॒रु॑धः । स॒म॒ऽअ॒ञ्ज॒न् ।

स॒द्यः । ज॒ज्ञानः । वि । हि । ई॒म् । इ॒द्धः । अ॒रु॒य॒त् ।

आ । रो॒द॒सी इति॑ । भा॒नुना॑ । भा॒ति । अ॒न्तरि॑ति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते^१ । ऽअग्निः दावाग्निः ऽस्तनयन्निव द्यौः यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो
महान्तं शब्दं करोति तद्वत् ऽअक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्नित्यत्राह । ऽक्षाम क्षामां

१. त३-म-सद्य । २. त-म-मु-अवेदविद्वद्भिः । ३. त-म-मु-तदा । ४. त-म-मु-आप इव ।
५. त१.३.७-म२-रजो द्यामुपस्थे । ६. ग-त३-म५.६-अत्र स्तूयते ।

पृथिवीं^१ रेरिहत् आस्वादयन्^२ वीरुधः ओषधीश्च^३ समञ्जन्^४ न्नक्षयन् । संतापयन्नित्यर्थः । किंच^५ सद्यः तत्क्षणो^६ समाने काले^७ जज्ञानः जायमानः^८ वृद्धः दीसः^९ ईम् इदं स्वेन दग्धं वस्तुजातं^{१०} वि^{११} अख्यत् विविधं पश्यति ।^{१२} हि इति पादपूर्णः । किंच^{१३} रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१४} अन्तः अन्तरेण^{१५} भानुना स्वदीप्स्या^{१६} भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘ अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन्^{१७} क्षामा^{१८} रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै रेरिहमाणो वीरुधः समनक्ति^{१९} सद्यो जज्ञानो वि हीमिन्द्रो अख्यदिति सद्यो वा^{२०} एष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या^{२१} रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यन्तः^{२२} (श. ब्रा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः^{२३} । यद्वा । इयं^{२४} द्यावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सुनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उतऽआरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पणः । सोमऽगोपाः ।

वसुः । सुनुः । सहसः । अप्सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

वश्रीणां विभूतीनाम्^१ उदारः उद्गमयितुं दाता^२ रयीणां धनानां^३ धरुणः धारकः^४ मनीषाणाम्^५ ईप्सितार्थानां^६ प्रार्पणः प्रापयिता^७ सोमगोपाः सोमस्य गोपा^८ वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः^९ सहसः बलस्य^{१०} सुनुः^{११} अप्सु उदकेषु स्थितः^{१२} राजा सर्वस्येश्वरः^{१३} उषसाम्^{१४} अग्रे प्रभातकाले^{१५} इधानः अग्निहोत्रार्थं^{१६} समिध्यमानोऽग्निः^{१७} वि^{१८} भाति प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।

वीलुं चिदद्रिमभिनत्परायज्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।

वीलुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य^१ केतुः प्रज्ञापकः^२ भुवनस्य उदकस्य^३ गर्भः गर्भभूतोऽग्निः^४ जायमानः प्रादुर्भवन्नेव^५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^६ आ^७ अपृणात् आपूरयति । परायन् परागच्छन्^८ वीलुं^९ चित् दृढमपि^{१०} अद्रिं मेघम्^{११} अभिनत् भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यत् यदा^{१२} पञ्च^{१३} जनाः मनुष्याः^{१४} अग्निमयजन्त यजन्ते ॥ २८ ॥

उशिक्षपावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निमृतो नि धायि ।

इयति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्लेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक्ष् । पावकः । अरतिः । सुऽमेधाः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

इयति । धूमम् । अरुषम् । भारिभ्रत् । उत् । शुक्लेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

१. ग-त-म१.२.४.५.६-ईक्षणेन; म७-तत्क्षणेन । २. त-म-सु-स्तनयन्निव द्यौः क्षामा । ३. ग-शन्यततकषा; त-म-शम्यं व्यनक्ति; मु-सम्यग्व्यनक्ति । ४. त-हवा; भ-हवा । ५. त-म-विज्ञापयत्यां । ६. त-म२.६-स्तुतिभिरियद्वयं; म१.४.७-स्तुतिभिरिति यद्वा वद्वयं । ७. त-सर्वस्येश्वरस्य ।

१उशिक् हवींषि कामयमानः १पावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकः १अरतिः गन्ता भूतानामा-
रयिता^१ वा १सुमेधाः सुप्रज्ञः १अमृतः मरणधर्मरहितः १अग्निः १मर्तेषु मनुष्येषु १नि १धाधि
निहितः । सोऽयमग्निः १धूमम् १ह्यति प्रेरयति । किंच १अरुषम् आरोचमानं रूपं १भरिभत्
धारयन् १शुक्रेण शुक्लेन १शोचिषा रोचिषा १द्यां दिवम् १इनक्षन् व्यामुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निमृतो अभवद्वयोभिर्यदेन द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । अद्यौत् । दुःऽमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनम् । द्यौः । जनयत् । सुरेताः ॥ ८ ॥

१दृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानः १रुक्मः रोचमानोऽग्निः १उर्विया उरु अत्यन्तं १व्यद्यौत्
विद्योतते । किंच १आयुः गन्ता स सर्वतोऽयमग्निः १श्रिये १विभृत्यै १दुर्मर्षं दुरभिवन् यथा भवति
तथा १रुचानः रोचमानो भवति । सोऽयम् १अग्निः १वयोभिः अक्षैर्वनस्पतिभिः १अमृतः मरणरहितः
१अभवत् । १यत् यस्मात् कारणात् १एनम् अग्निं १सुरेताः शोभनरेतस्कः १द्यौः प्राण आदित्यो वा
१जनयत् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपुपं देव धृतवन्तमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्रं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रऽशोचे । अपुपम् । देव । धृतवन्तम् । अग्ने ।

प्र । तम् । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्रम् । देवऽभक्तम् । यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे १भद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे १देव द्योतमान १यविष्ठ युवतम् १अग्ने १ते तुभ्यं १यः यजमानः
१अद्य अस्मिन्नहनि १धृतवन्तं धृतेन युक्तम् १अपुपं पुरोडाशं १कृणवत् करोति १प्रतरं प्रकृष्टतरं
यजमानं १वस्यः वसीयः १अच्छ प्रति १प्र १नय अत्यर्थं प्रापय । तथा १देवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च
देवानां संभक्तारं सेवितारं १तं यजमानं १सुम्रं सुखम् १अभि १प्रति १प्र १नय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्ने उक्थेऽउक्थे आ भज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युजातेन भिनददुज्जनिंत्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनिंत्वैः ॥ १० ॥

हे १अग्ने त्वं १सौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांस्यन्नानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु
क्रियमाणेषु १तं यजमानं स्तोतारं वा १आ १भज अभीष्टफलप्रदानेन^२ सेवस्व । किंच १उक्थे^३ शस्त्रे^३
१शस्यमाने पठ्यमाने सति १तम् १आ १भज अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता

१. ग-भूतानामीरयिता; त१.२.६-म१.४.७-भूतानां मारयिता । २. त-म१.२.४-अभीष्टप्रदानेन ।

३. ग-त३-उक्थे उक्थे शस्त्रे शस्त्रे; त१.२.६-म६-उक्थे उक्थे शस्त्रे; म२-उक्थे शस्त्रे शस्त्रे ।

वा वसुं प्रियो भवाति भवतु । तथा अग्रा अग्रावपि प्रियो भवाति^१ । किंच सोऽयं ज्ञातेन उत्पन्नेन पुत्रेण उत अभिनदत् शत्रून् विदारयतु । तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् उत भिनदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु दून्विश्वा वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । दून् । विश्वा । वसुं । दधिरे । वार्याणि ।

त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमानाः । व्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने पत्वां प्रति यजमानाः अनु दून् प्रत्यहं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि वसु वसूनि धनानि दधिरे धारयन्ति । किंच त्वया सह द्रविणम् असुरैरपहतं गोरूपं धनम् इच्छमानाः कामयमानाः उशिजः मेधाविनो देवाः गोमन्तं पशुमन्तं व्रजं वि वव्रुः विवृत-
द्वारं कृतवन्तः ॥

अस्ताव्यग्निनरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १२ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिः । सोमगोपाः ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १२ ॥

अद्वेषे^२ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धत्त धारयत^३ ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त२.३.४.६-म१.२.४.७-भवति । २. ग-अभिरस्तावि स्तुतः ऋषिभिरस्माभिः । कीदृशः । नरां मनुष्याणां सुशेवः सुसुखः वैश्वानरः विश्वनरहितः सोमगोपाः सोमेनारक्ष्यमाणः । अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावा-
पृथिवी हुवेमाह्वयामः । देवा यूयं सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनमस्मासु धत्त धारयत दत्तैर्लभ्यः; त-
७-
ऋषिभिर्मन्त्रैः अभिर्दानादिगुणयुक्तो देवः अस्तावि स्तुतः । कीदृशोभिः । नरां नृणां सुशेवः सुतरां सुखरूपः ।
शेवमिति सुखनाम शेवं शिवमिति तन्नामसु पाठात् । पुनः कीदृशः । वैश्वानरः विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः ।
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृतः । पुनः के भूतः । सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः । अतः
अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी अन्याधारभूते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयेम । तयोर्न्याधारभूतत्वं तु
द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं । हे देवा अभिप्रमुखा यूयं सर्वे सुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनं अस्मे अस्मासु स्तोत्रेषु धत्त धारयत; मु-नरां कर्मनेतृणां पुंसां सुशेवः
सुखसेव्यो वैश्वानरोभिः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्तावि स्तुतः । कीदृशः । सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता
अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं
धनमस्मे अस्मासु धत्त धारयत ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः ।

अष्टमे सायणाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

‘अच्छा म’ इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ‘प्र होता’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तम् । ‘प्र होता दश’ इत्यनुक्रान्तम् । अनुवर्तनाद्भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्षम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभमा-
ग्नेयम्^१ । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविन्नृषद्वा सीददपामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयांसि युन्ता वसूनि विधत्ते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्वा । सीदत् । अपाम् । उपऽस्थे ।

दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि । युन्ता । वसूनि । विधत्ते । तनूपाः ॥ १ ॥

यः ऽनृषद्वा अग्निः ऽअपाम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य ऽउपस्थे उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत् स इदानीं ऽहोता यजमानानां होमनिष्पादकः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽमहान् गुणैः पूज्यः ऽनभोवित् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता । ऽनृषद्वा नृषु सीदन् । सदेः कनिषू कृस्वरः । ऽप्र ऽसीदत् वेद्यां प्रसीदति । ‘अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत’ (ऋ. सं. ६. ८. ४) इति हि निगमः । यद्वा । अपाम् । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्बोद्धुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति । ऽयः अग्निः ऽदधिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् ऽधायि वेद्यां निहितोऽभूत् ऽसः अग्निः हे वत्सप्रे ऽविधत्ते परिचरते ऽते तुभ्यं ऽवयांसि अन्नानि ऽवसूनि धनानि च ऽयन्ता नियमिता भवतु । किंच ऽतनूपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु गमन् ।

गुहा चर्तन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदैः । अनु । गमन् ।

गुहा । चर्तन्तम् । उशिजः । नमःऽभिः । इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

ऽइमम् अग्निम् ऽअपाम् उदकानां ऽसधस्थे^२ सहस्थाने मध्ये निगूढं ऽविधन्तः^२ परिचरन्त उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च ऽपदैः पलायनमार्गव्यञ्जकैः ऽनष्टं चोरादिभिरपहृतं ऽपशुम् इव ऽअनु ऽगमन् अनुजगमुः । गमेर्लुङि ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेर्लुक् । तेषु मध्ये ऽगुहा गुहायां ऽचर्तन्तम् ।

१. ग४-त४.६.८-म१.२.४.५.६-‘माग्नेयं त्वित्युक्त्वादाग्नेयं । २. त१.२.३.७-मु-मध्ये निगूढं विधन्तः; भ-मध्ये विधन्तः ।

चततिर्गतिकर्मा । अप्सु विलीनमित्यर्थः । १ उशिजः कामयमानाः २ नमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा ३ इच्छन्तः आत्मन इच्छन्तः ४ धीराः धीमन्तः ५ मृगवः ६ अविन्दन् लब्धवन्तः । अग्नेर्हविर्वोदुमस-
हमानस्य पलाय्याप्सु प्रवेशो देवानामन्वेपणं च ' अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः ' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र
स्पष्टमाज्ञातम् । अन्वेपणं कुर्वतां मध्ये मृगूणामग्निलाभः ' इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधु-
मृगवः ' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम् ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यध्यायाः ।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुऽवसः । मूर्धनि । अध्यायाः ।

सः । शेवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु । नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

१ इमं २ भूरि महान्तमग्निं ३ वैभूवसः विभूवसः ४ पुत्रः ५ त्रितः ऋपिः ६ इच्छन् लब्धुमिच्छन्
७ अध्यायाः । अध्या ८ भूमिः । तस्या ९ भूम्याः १० मूर्धनि ११ भूम्यामित्यर्थः । तत्र १२ अविन्दत्
लब्धवान् १३ वसः अग्निः १४ शेवृधः सुखस्य १५ वर्धयिता सन् १६ हर्म्येषु यजमानगृहेषु १७ आ सर्वतः
१८ जातः प्रादुर्भूतः सन् १९ रोचनस्य २० रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्य आदित्यस्य
वा २१ नाभिः बन्धकः २२ भवति ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणाम् ।

विशामकृण्वन्नरति पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणाम् ।

विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

१ उशिजः कामयमाना ऋत्विजः २ मन्द्रं मादनीयं ३ होतारं होमनिष्पादकं ४ प्राञ्चं गार्हपत्या-
दाहवनीयं प्रति प्रागञ्चन्तं ५ यज्ञं यजनीयम् ६ अध्वराणां यागानां ७ नेतारं प्रापयितारम् ८ अरतिं
गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं ९ पावकं शोधकं १० हव्यवाहं हविषो वोढारं ११ मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये
१२ दधतः दधाना ऋत्विजः १३ विशां यजमानानामर्थाय । यद्वा । विशां प्रजानामरतिमर्थम् । स्वामिन-
मित्यर्थः । १४ नमोभिः नमस्कारैः । स्तुतिभिरित्यर्थः । १५ अकृण्वन् अकुर्वन् । सुप्रीतं कृतवन्तः ॥

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मुरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।

नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र । भूः । जयन्तम् । महाम् । विपःऽधाम् । मुराः । अमूरम् । पुराम् । दर्माणम् ।

नयन्तः । गर्भम् । वनाम् । धियम् । धुः । हिरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः १० त्वं ११ जयन्तं जेतव्याञ्छात्रजयन्तं १२ महाम् महान्तं १३ विपोधां मेधाविनो धतारमग्निं
१४ प्र १५ भूः प्रभव समर्थो भव । स्तोतुमिति शेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं सत्त्वा भूरादील्लोका-

१. त-सु-विभुवसः । २. ग-भ२.८-आगन्त्याः; त१.२.३-अंत्या; त७-सु-अहंतव्याया । ३. भ१.
४.७-नोमूर्धनि । ४. भ१.६.७-प्राप ततः । ५. भ१.४.७-सुखरूपः । ६. त-भ-स च । ७. ग-त४-
युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य । ८. भ-आदित्यस्य यज्ञस्य । ९. ग-क्रामंत । १०. भ-होतः ।

अयन्तमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु ^१मूराः मूढाः सर्वेऽपि^२ पुरुषाः ^३अमूरम् अमूढं ^४पुरां ^५दमार्णं दारकम् । औणादिको मनिः । प्रत्ययस्वरः । ^६गर्भम् अरण्योर्गर्भभूतं ^७वनां वननीयम् । 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६-१०७) इति वचनादभि पूर्वाभावः । ^८हिरि-
श्मश्रुं ^९नार्वाणम् । नेत्युपमार्थीयः । इमश्चशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरितरोमोपेतमर्वाणमरण-
शीलमश्वमिव । उक्तलक्षणाश्ववद्धरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं ^{१०}धनर्चं प्रीणनस्तुतिम् । शकन्ध्वादित्वात्
पररूपत्वम् । ईदृशमग्निं ^{११}नयन्तः हविर्भिः प्रापयन्तः^{१२} ^{१३}धियं कर्म स्तोत्रं वा ^{१४}धुः प्रापयन्ति ।
'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ १ ॥

नि पस्त्यासु त्रितः स्तभूयन्परिवीतो योनौ सीददन्तः ।

अतः संगृभ्यां विशां दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नृन् ॥ ६ ॥

नि । पस्त्यासु । त्रितः । स्तभूयन् । परिवीतः । योनौ । सीदत् । अन्तरिति ।

अतः । समृग्भ्यम् । विशाम् । दमूनाः । विधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयते । नृन् ॥ ६ ॥

^१त्रितः त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः ^२स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तम्भयितुमिच्छन् ।
दृच्छार्थे क्यचि तदन्ताच्छतरि रूपम् । ^३परिवीतः परितो ज्वालाभिर्व्याप्तः सन् ^४पस्त्यासु यागगृहेषु
^५योनौ ^६अन्तः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने ^७नि ^८धीदत् निधीदति । ^९अतः अस्मात्स्थानात् ^{१०}विशां
प्रजानां संबन्धीनि हवींषि ^{११}संगृभ्य^{१२} संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि^{१३} चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य
^{१४}दमूनाः देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमनाः^{१५} ^{१६}विधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा^{१७}
निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा^{१८} ^{१९}यन्त्रैः शत्रूणां नियमनैः सह ^{२०}नृन्^{२१}
देवान् ^{२२}ईयते गच्छति ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चदूमासो अग्रयः पावकाः ।

श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चत् ^१धूमासः । अग्रयः । पावकाः ।

श्वितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । ^२अस्य^३ यजमानस्य संबन्धिनः ^४अजरासः जरारहिताः ^५दमां दमनीयानां
रक्षःप्रभृतीनाम् । दमेः क्विपि 'सावेकाचः' इति द्विभकेरुदात्तत्वम् । तेषाम् ^६अरित्राः तारकाः
^७अर्चदूमासः अर्चन्तः अर्चनीया धूमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः ^८पावकाः शोधकाः
^९श्वितीचयः श्वेतिमानमञ्जन्तः । श्वितिः श्वेतम् । औणादिक इः । ^{१०}श्वात्रासः । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्र-
धर्मकाः ^{११}भुरण्यवः भरणशीलाः ^{१२}वनर्षदः वनेषु सीदन्तः । संहितायां छान्दसं रूढम् । ^{१३}वायवो ^{१४}न
^{१५}सोमाः गन्तारः सोमा इव । हविर्दातुर्यजमानस्य शीघ्रा भवन्तीति ॥

१. ग-भ-पूर्वेपि । २. म१.४.७-पुष्टिं प्रापयतः । ३. ग-भ-'संगृभ्य' नास्ति । ४. म२.
५.६.८-प्रत्ता प्रत्तानि । ५. त६-वाभिमतफलं । ६. म२-कर्मणा अकारोधिवाचकः तेनायमर्थः
आवां शत्रूणां यंत्राः नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः । ७. ग-म२.६.८-सु-नृन् नेतृन् ;
त-नेतृन् ; म१-नृणां नेतृन् । ८. भ-यस्य ।

प्र जिह्वा भरते वेपौ अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वा । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।

तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यः ऽअग्निः ऽजिह्वा ज्वालाया ऽवेपः । कर्मनामैतत् । कर्म ऽप्र ऽभरते तथा योऽग्निः
 ऽवयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि ऽपृथिव्याः रक्षणाय ऽचेतसा अनुग्रहयुक्तेन मनसा ऽप्र भरते ऽतम्
 अग्निम् ऽआयवः गन्तारो मनुष्याः ऽशुचयन्तं दीप्यमानं ऽपावकं शोधकं ऽमन्द्रं स्तुत्यं^१ ऽहोतारम्
 आह्वातारं होमनिष्पादकं वा ऽयजिष्ठम् अतिशयेन यष्टव्यं^२ यष्टतमं वा^३ ऽदधिरे धारयन्ति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

ईळेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततक्षुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहः ऽभिः ।

ईळेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽजनिष्टाम् अजनिष्पाताम् । जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मै-
 पदम् । ऽआपः च ऽयम् उदपादयन् वैद्युतरूपेण ऽत्वष्टा च यमजनयत् ऽभृगवः च यं ऽसहोभिः
 बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लब्धवन्तः । ‘भृगवोऽविन्दन्’ (ऋ. सं. १०. ४६. २) इति ह्युक्तम् । किञ्च
 ऽईळेन्यं स्तुत्यं यं ऽप्रथमं ऽमातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्ये ऽदेवाः च ऽमनवे राज्ञे मनोरथाय
 ऽयजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ऽततक्षुः निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रम् ।

स यामन्नग्रे स्तुवते वर्यो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः । मानुषासः । यजत्रम् ।

सः । यामन् । अग्रे । स्तुवते । वर्यः । धाः । प्र । देवयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्रे ऽहव्यवाहं ऽयं ऽत्वा त्वां ऽदेवा ऽदधिरे धारितवन्तः ऽमानुषासः मनुष्याश्च
 ऽपुरुस्पृहः बहुकामान् स्पृहयन्तः ऽयजत्रं यष्टव्यं ऽदधिरे धारितवन्तः हे ऽअग्रे ऽसः त्वं ऽयामन्
 यामनि यज्ञे ऽस्तुवते मर्त्यं ऽवर्यः अन्नं ऽधाः देहि । हे अग्रे स्वतः ऽदेवयन् देवकामो यजमानः
 ऽपूर्वीः बह्वीः बहूनि ऽयशसः यशांसि । ऽसं ऽहि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाभ्याहारः । संप्राप्नोति
 खलु ॥ ॥ २ ॥

‘जगृन्मा ते’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य सप्तगुनाम् आर्षं त्रैष्टुभम् । विकुण्डा नाम
 असुरस्त्री । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपस्तेपे । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा
 जनिष्टेति बुद्धयेन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत^१ । तादृशो वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘जगृन्माष्टौ सप्तगुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव’ इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।

विज्ञा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनाम् ।

विज्ञा । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां^१ स्वामिन् हे इन्द्र एते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवः वसुकामा वयं जगृभ्म गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो^२ मह्यमदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णीन्ति तद्वत् । हे शूर विक्रान्तेन्द्र एवा त्वां गोनां गोपतिम् । अत्र वृथ्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते । बहूनां गवां गोपतिं विज्ञा जानीमः । अतः अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।

चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।

चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः^३ समुद्रान्^४ यो यशसा व्याप्नोति तं धरुणं धारकम् । केषाम्^५ । रयीणां धनानाम् । चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विधेति शेषः । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि^६ पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतक्रषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुबुधम् । इन्द्र ।

श्रुतऽक्रषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणम् । ब्रह्म परिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म । शोभनस्तुतिकमित्यर्थः । देववन्तं बृहन्तं महान्तम् उरुं विस्तीर्णं गभीरम् असुरादिभिरगम्यं पृथुबुधं विस्तृतमूर्त्तं^७ श्रुतक्रषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशमृषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रम् उद्गूढबलमत एव अभिमातिषाहम् अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हन्तारम् अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि^८ । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥

१. त२.८-धनानां पते । २. त१.२.३-बहुवेदयमर्थितो; त७-बहुवदान्यस्यार्थिनो; म१.२.४.८-बहुपदमर्थिनो; म६.७-बहुप्रदमर्थिनो । ३. ग-भ-चतुःसमुद्रान् । ४. त-मु-तेषां । ५. ग-त-तादृशस्त्वमस्मभ्यं; भ-तादृशायाम्भ्यं । ६. त-मु-विततमूर्त्तं । ७. ग-त१.२.३-भ-‘देहि’ नास्ति ।

सुनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनुस्पृतं शुशुवांसं सुदक्षम् ।

दस्युहनं पूभिर्दमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सुनत्स्वाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनुऽस्पृतम् । शुशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।

दस्युऽहनम् । पूऽभिर्दम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

१ सुनद्वाजं^१ लब्ध्वाच्च १ विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं १ तरुत्रं तारकं १ धनुस्पृतं धनानां पूरकं स्पष्टारं वा । स्पृणोतेः स्पृशतेर्वोत्तरपदम् । १ शुशुवांसं वर्धमानं १ सुदक्षं शोभनबलं १ दस्युहनं शत्रूणां हन्तारं १ पूभिर्दं शत्रूणां पुरां भेत्तारं १ सत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वान्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।

भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।

भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वऽर्षाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

१ अश्वान्तं बहुभिरश्वैरुपेतं १ रथिनं रथवन्तं १ वीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं १ सहस्रिणं सहस्रवन्तं १ शतिनं^२ शतवन्तम्^२ । असंख्यतगवादियुक्तमित्यर्थः । १ भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं १ विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं १ स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं १ वाजं^३ बलवन्तं हे १ इन्द्र^३ । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥ ३ ॥

प्र सप्तगुप्तधीति सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।

य आङ्गिरसो नमसोऽपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तगुप्तम् । ऋतुऽधीतिम् । सुमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः । अच्छ । जिगाति ।

यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

१ सप्तगुं मां १ मतिः स्तुतिर्देवविषया १ अच्छा १ जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । १ ऋतुधीति सत्यकर्माणं १ सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनम् । १ यः सप्तगुः १ आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नोऽहं १ नमसा नमस्कारेण देवान् १ उपसद्यः उपगतः^४ । यद्वा । नमसास्ते-नोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय १ अस्मभ्यं मह्यं १ चित्रं १ वृषणं १ रयिं १ दाः ॥

वनीवानो मम दूतासु इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।

हृदिस्पृशो मनसा वृच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दूतासुः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः । इयानाः ।

हृदिऽस्पृशः । मनसा । वृच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

१ ग-त-म-मु-हे इन्द्रं सनद्वाजं । २ म- 'शतिनं शतवन्तं' नास्ति । ३ ग-त-३-मु- 'वाजं... हे इन्द्र' नास्ति । ४ त १. २. ३. ७-उपगतव्यः ।

‘वनीवानः वननवन्तः’^१ । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘मम सप्तगोः’^२ वृत्तासः दूतसदृशा दूता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वत्स्तुत्यान् गुणान्^३ प्रापयन्तः ‘स्तोमाः स्तवाः’^४ सुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया अनुकूला बुद्धीः^५ इत्यानाः याचमानाः^६ इन्द्रं^७ चरन्ति प्राप्तु-
वन्ति । पुनश्च त एव विशेष्यन्ते । ‘हृदिस्पृशः हृदये स्पृशन्तः । स्तुत्यस्य प्रियभूता इत्यर्थः । ‘हृद्युभ्यां
हेरुपसंख्यानम्’ इति सप्तम्या अलुक् । ‘मनसा सर्वोद्विक्तेन’^८ वच्यमानाः उच्यमानाः । अस्मभ्य-
मित्यादि गतम् ॥

यत्त्वा यामिं दद्धि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमसमं जनानाम् ।

अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामिं । दद्धि । तत् । नः । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् । असमम् । जनानाम् ।
अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रं^७ त्वा त्वां^९ यत् वक्ष्यमाणं^{१०} यामि याचामि । वर्णलोपश्छान्दसः । याच्यमानं^{११} यत्
‘दद्धि देहि । ‘दद दाने’ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । तदिति
सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । ‘बृहन्तं महान्तं’^{१२} वक्ष्यं निवासं^{१३} जनानाम् अन्येषाम्^{१४} असमम्
असाधारणं देहि । त्वया दातव्यं^{१५} द्यावापृथिवी^{१६} अभि^{१७} गृणीताम् । अस्मभ्यमित्यादि^{१८} गतम्^{१९} ॥ ४ ॥

‘अहं भुवम्’ इत्येकादशच^{२०} षष्ठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा स्तुतो हृष्टः सन्निदमादिसूक्त-
त्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत् । तस्माद्वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ इति परि-
भाषया इन्द्र ऋषिः । वैकुण्ठस्येन्द्रस्य^{२१} च स्तूयमानत्वात् ‘या तेनोच्यते सा’^{२२} देवता^{२३} इति परि-
भाषया इन्द्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । तथा
चानुकान्तं—‘स’ सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरैस्त्रिभिस्तुष्टावाहं भुवमेकादशान्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी
च’ इति । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अहं भुवमपाय्यस्यान्धसो
मदायेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । समूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे निष्केवल्ये-
ऽप्येतत्सूक्तम् । ‘अहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

अहं भुवं वसुनः पुर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुवम् । वसुनः । पुर्व्यः । पतिः । अहम् । धनानि । सम् । जयामि । शश्वतः ।
माम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः । अहम् । दाशुषे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

‘अहम् इन्द्रः’^{२४} वसुनः धनस्य^{२५} पुर्व्यः मुख्योऽसाधारणः^{२६} पतिः स्वामी^{२७} भुवम् अभवम् ।
भवतेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘अधि श्रुधातुभुवाम्’ इत्यादिना उवडादेशः ।
अडभावश्छान्दसः । तथा ‘अहं’ शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोः शत्रोः संबन्धीनि^{२८} धनानि । ‘सम्’

१. ग-भ-वननवन्तः वननं वनिः; त१.२.३.५-वननवन्तः वननं वनैः; भ१.२.८-वननवन्तः वननं
विः; भ७-वननवन्तः वनतेऽछन्दसि कनिज्वनिपाविति । २. त-मु-गुणेन । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-
अभिमन्येतां; त४-अनुमन्येतां । ४. त-मु-वैकुंठाख्यस्येन्द्रस्य । ५. ग-त-भ-‘सा देवता’ नास्ति ।
६. ग-त-मु-‘स’ नास्ति ।

इत्येकीभावे । सह वजयामि । किंच वमाम् एव वजन्तवः प्राणिनो यजमानाः वहन्ते आह्वयन्ति ।
वपितरं वन पितरमिव पुत्राः । वहं वदाशुपे हविषो दात्रे यजमानाय वभोजनम् अन्नं वि
वभजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहरेधि ।

अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्चने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधि ।
अहम् । दस्युभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्चने ॥ २ ॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यञ्चं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचित्त
ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । ' इदं
वै तन्मधु दध्यङ्काथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ' (श. ब्रा. १४.२.५.१६) ' अश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच '
(ऋ. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तदयोच्यते ।
इन्द्रः वहम् अथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः वक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य वरोधः
रोधको हतास्मि । तथा त्रिताय एतन्नामकायाप्स्याय कूपपतितायोद्धरणार्थम्^१ वहः मेवस्य अधि
उपरि गाः उदकानि अजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं ' सं मा
तपन्त्यमितः ' (ऋ. सं. १०.३३.२) इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा अहं दस्युभ्यः उपक्षपयितृभ्यः^२
शत्रुभ्यः सकाशात् नृम्णं धनम् वा ददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । गोत्रा गवामुदकानां
रक्षकान् मेवान् शिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । मातरिश्चने मातरिश्चनः पुत्राय दधीचे एतन्नाम-
कायर्षये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृज्जपि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।
मम । अनीकम् । सूर्यस्येव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

मह्यं मह्यं त्वष्टा देवः आयसम् अयोमयं वज्रम् आयुधम् अतक्षत्^३ संपादितवान्^४ ।
देवाः मयि विषये वृत्तं स्वविरोधिहननरूपं कर्म अपि अवृजन् समपादयन् । मम अनीकं सेना-
समूहं सूर्यानीकमिव दुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । वमाम् एव कृतेन कर्मणा कर्त्वेन इतः परं
कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण^५ आर्यन्ति^६ गच्छन्ति । आर्यतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अर्थमीश्वरं कुर्वन्ति ॥

१. ग-त-मु-कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-भ-उपक्षयितृभ्यः; त-उपलक्षयितृभ्यः । ३. ग-त-१.
२.४.६.७.८-भ-अतक्षत् साधु । ४. त-२.३.५-संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं यज्ञं कुर्वन्ति । मम
अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त-७-संपादितवान् । अवृजन् कुर्वन्ति ।
मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; म-७-संपादितवान् । उतापि ज्ञ
देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वन्ति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरव-
गाहं वृत्रादिशत्रूणां दारयितेति निवृत्तं । ईदृशं मां बलिर्न वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त-४-वृत्रवधाय मयि
देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्मापि वृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्येव सूर्यानीकमिव
दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-भ-कर्मणा आर्यति ।

अहमेतं गव्ययमश्वयं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥४॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्वयम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सायकेन । हिरण्ययम् ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥४॥

१ अहमेतं १ गव्ययं गोमयम् १ अश्वयम् अश्वमयं १ हिरण्ययं १ हिरण्यालंकारोपेतं १ पुरीषिणम् । पुरीषमुदकं क्षीररूपम् । तद्वन्तं १ पशुं शत्रुसंबन्धिनम् । जात्येकवचनम् । पशुसंघमित्यर्थः । तं १ सायकेन आयुधेन अजयम् । तथा १ पुरु पुरुणि १ सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि १ नि १ शिशामि संस्करोमि १ दाशुषे हविर्दत्तवते १ यजमानाय । वैरिविनाशायेत्यर्थः । कदेति उच्यते । १ यत् यदा १ मा मां १ सोमासः सोमाः १ उक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा १ सोमेन शस्त्रैश्चोपेता यजमानाः १ अमन्दिषुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इन्द्रं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन ।

सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥

१ इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी १ अहं १ धनम् आत्मीयं १ न १ परा १ जिग्य १ इत् नैव पराभाव-
यामि । मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं १ मृत्यवे सर्वेषां मारकाय १ कदा १ चन कदापि
१ न १ अव १ तस्थे नावस्थितो भवामि । इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य
मृत्युविरहे । यस्मादेवं तस्मात् १ सोमं १ सुन्वन्तः हे यजमानाः १ वसु युष्मदपेक्षितं धनं १ मा १ इत्
मामेव १ याचत । हे १ पूरवः मनुष्याः १ मे १ सख्ये १ न १ रिषाथन मा रिष्टा भवथ । मत्सख्यं मा
विनाशयत ॥ ॥ ५ ॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वाद्वेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।

आह्वयमानां अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।

आऽह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् । दृळ्हा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

१ अहम् इन्द्रः १ एतान् वक्ष्यमाणान् १ शाश्वसतः शत्रून् प्राणतः १ प्रबृद्धबलान् शत्रून् १ द्वाद्वा द्वौ द्वौ ।
युग्मभूतानित्यर्थः १ तानहनमिति १ संबन्धः । एतानित्युक्तं कानित्याह । १ ये शत्रवः १ इन्द्रं शत्रूणां
दारकम् । इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निरु. १०. ८) । इन्द्रं १ वज्रं बलिनं यद्वा
वज्रवन्तं १ युधये युद्धाय १ अकृण्वत अकुर्वत तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । १ आह्वयमानान् एहि

१. त-एतद्द्वोलक्षणकर्मायमश्वमयम् । २. त६.८-म४.५.६-हिरण्ययं हिरण्यम् । ३. त-दत्तवते ।

४. त-मह्यमथवा । ५. त-म१.४.६.७-प्रीणतः । ६. त-युग्मभूतावित्यर्थः । ७. त-तानेतानिति ।

८. ग-वज्रवन्तं मां ।

युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् वनमस्विनः नमनवतो बलान्नामयित्वा वनमस्युः अप्रणतिशीलः सन्
वदह्वा दहानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् वहनं हतवानस्मि ॥

अभीदमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्पाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहम् वदम् इदानीम् एकं शत्रुम् एकः असहाय एव सन् अभि वस्मि अभिभवामि ।
किं निष्पाट् सपत्नान्निःपहमाणोऽहं द्वा द्वावप्यसह्यौ शत्रू अभि अस्मि । किमु किं वा
त्रयः शत्रवः करन्ति कुर्वन्ति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना । खले न खलनिष्पादने
यथा जीर्णवीर्यादितस्त्वनानायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्षान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून्
प्रति हन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिता इन्द्रमजानन्त इन्द्रविरोधिनः शत्रवः सामिन्द्रं
किं निन्दन्ति । निन्दितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुड्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विश्व धारयम् ।

यत्पर्णयन् उत वा करञ्जहे ग्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुड्गुभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विश्व । धारयम् ।
यत् । पर्णयऽन्ने । उत । वा । करञ्जऽहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

वहम् इन्द्रः गुड्गुभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय अतिथिग्वम् अतिथिगोः पुत्रं
दिवोदासमृषिम् इष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विश्व प्रजासु मध्ये हृषं न
अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते ।
यत् यदा पर्णयन्ने पर्णयन्नामकस्यासुरस्य हननवति उत वा अपि च करञ्जहे एतन्नामकस्य
हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अशुश्रवि श्रुतोऽभवम् ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्रवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।

दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भुत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अस्य । समऽद्विथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबन्धी नमी । नामकवाङ्मसः स्तोत्रम् । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः
सर्वैराश्रयणीयः सन् इषे अन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् प्रभवति । तं मत्स्तोतारं मनुष्याः
गवामेषे अन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वन्ति । गवां

दातारं^१ सखायं च^२ कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा । गवामेष एषणे द्विता द्वैधाय सख्याय शारीराय^३ सैनिकाय च सख्याय कृष्वन्ति । कदेति उच्यते । अथ यदा अस्य मत्संबन्धिनः स्तोतुर्ज्यार्थं^४ समिधेषु संग्रामेषु^५ दिद्युम् आयुधं^६ मंहयं स्वीकुर्यामित्यर्थः । आदित् अनन्तरमेव एनं स्तोतारं^७ शंस्यं स्तुत्यम्^८ उक्थ्यम् उक्थाहं^९ करम् अकरं करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति ।

स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः । अस्था । कृणोति ।

सः । तिग्मशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः^१ । यथा अयथा च द्वौ पुरुषौ युध्यन्तौ । तथैकस्मिन् यष्टरीत्यर्थः । तस्मिन् अन्तः सोमः ददृशे दृश्यते । तं नेमम् अर्धमेकं^२ गोपाः गोपायितेन्द्रः अस्था क्षेपणसाधनेन वज्रेण आविः कृणोति प्रकटयति । शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः । सः यत्र सोमो न दृश्यते सः तिग्मशृङ्गं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रेणानुगृहीतं प्रति युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहः द्रोघ्ना बद्धः सन् बहुले अन्धकारे अन्तः तस्य मध्ये तस्थौ तिष्ठति । यद्वा एवं व्याख्येयम् । नेमस्मिन्निन्द्रभक्तेऽन्तः सोमो ददृशे । नेममन्यं गोपाः स्वभक्तरक्षक इन्द्रोऽस्था अस्थाना वज्रेणाविष्कृणोति । आविष्करोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । स नेमो द्रुहस्तिग्मशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन् । शिष्टं समानम् ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शवसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमषाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । शवसे । ततक्षुः । अपराजितम् । अस्तृतम् । अषाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देवः इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति । ते^१ आदित्यादयः मा मां भद्राय शवसे ततक्षुः अनुगृह्णन्तु । अपराजितमस्तृतम् अर्हिसितम् अषाळहम् अनभिभूतम् ॥ ६ ॥

‘अहं दाम्’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । वैकुण्ठं एवर्षिर्देवता च । द्वितीयैकादश्यौ^२ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्सु । अनुक्रान्तं च—‘अहं दामन्त्योपाद्ये च’ इति । द्वितीये^३ रात्रिपर्याये^४ मैत्रावरुणस्येदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अहं दां गृणते पूर्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साल्लि विश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥

१. त-म-दातारः सखायश्च । २. ग-त-म-मु-शारीराय । ३. म-नेमशब्दोर्ध्वशब्दपर्यायः । ४. ग-अर्धमेव; त१.२.७.८-म-अर्धमेकः । ५. त-‘ते’ नास्ति । ६. ग-त१.२.६.७.८-म-वैकुण्ठ इन्द्र । ७. ग-त-म-तृतीयैकादश्यौ । ८. ग-अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये; त-मु-द्वितीयेपर्याये; म-द्वितीये ।

अहम् । दाम् । गुणते । पूर्वम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।

अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

वअहम् इन्द्रः वगुणते स्तुवते वपूर्वम् मुख्यं ववसु धनं वदाम् अदाम् । वअहम् एव वब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं वमह्यं वर्धनं वकृणवं करोमि । स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथा वअहं वयजमानस्य मासुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य वचोदिता प्रेरकः वभुवं भवामि । वअयज्वनः अयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं विश्वस्मिन् वभरे सर्वस्मिन्नपि संग्रामे वसाक्षि अभिमवामि ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवतां दिवश्च गमश्चापां च जन्तवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शर्वसे धृष्णवा ददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवतां । दिवः । च । गमः । च । अपाम् । च । जन्तवः ।

अहम् । हरी इति । वृषणा । विव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शर्वसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

वइन्द्रं वनाम इन्द्रनामानं वमां वदेवता देवानां मध्ये वदिवः द्युलोकस्य । गमा पृथिव्यापो-
ऽन्तरिक्षम् । एतेषु लोकेषु वजन्तवः जाताः वमा मामेव वधुः दुष्टः धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च ।
वअहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा वहरी हरितवर्णौ ववृषणा पुंस्त्वोपेतौ वविव्रता विविधकर्माणौ
वरघू लघू शीघ्रगती अश्वौ नियोजयामि रथे । तथा वअहं वधृष्णु धर्षकं ववज्रम् आयुधं वशर्वसे
बलाय वआ वददे स्वीकरोमि ॥

अहमत्कं कवये शिश्रथं हथैरहं कुत्समावमाभिरुतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्रथिता वर्धयिषुं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्रथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । आभिः । ऊतिऽभिः ।

अहम् । शुष्णस्य । श्रथिता । वर्धः । यमम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

वअहम् इन्द्रः वअत्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं वकवये उशनस ऋषये तस्य सुखवासाय वहथैः
बहुप्रकारैः प्रहरैः तत्साधनैरायुधैर्वा वशिश्रथं ताडितवानस्मि । श्रथतिर्वधकर्मा । किंच वअहं वकुत्सम्
एतन्नामकस्यपि वआभिरुतिभिः वधादिरूपैः । 'कुत्साय शुष्णमश्रुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६.
१२) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । रक्षणेः वआवम् अरक्षम् । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव
कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्थं वशुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य वश्रथिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः ।
ववधः वज्रं वथमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि च वअहम् वआर्यम् आर्यसंबन्धि । आर्याणां
देयमित्यर्थः । तादृशं वनाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं वदस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे वन वररे न
दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ
कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकम् 'आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्नाकम्' (ऋ. सं. १. ३३. १४) 'शुष्णं
पिषुं कुयवं वृत्रमिन्द्र' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम् । अतोऽत्र ग्रन्थ-
विस्तरभयाच्च वक्ष्यते ॥

१. ग-त-भ५.६.८-सु-अधुः; भ१.२.४.७-दधुः नास्ति । २. भ१.२.७-स्वीकरिष्ये । ३. ग-भ४.
६.७-प्रहरैः नास्ति । ४. ग-त-भ-कुत्सवधादिरूपैः । ५. त-भ२.८-अपि च नास्ति ।

अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्धरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽईव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय । स्मत्ऽईभम् । च । रन्धयम् ।

अहम् । भुवम् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥ ४ ॥

वअहम् इन्द्रः वपितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वाहार्थमभिमत्तं देशं प्रसाधयति तद्वत् ववेतसून् एतन्नामकान् जनपदान्^१ वअभिष्टये अभीच्छते वकुत्साय महर्षये वतुग्रं वस्मदिभं वच वरन्धयं वशमनयम् । वअहं वयजमानस्य वराजनि राजनार्थं वभुवम् अभवम् । समर्थ इति शेषः । वयत् यस्मात् वतुजये वन पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय वआधृषे शत्रूणां धर्षणाय वप्रिया प्रियाणि वप्र वभरे प्रभराभि^२ तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक् ।

अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पटुभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । वयुना । चन । आनुषक् ।

अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे । अकरम् । अहम् । सव्याय । पटुऽगृभिम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥

वअहम् इन्द्रः वमृगयम् एतन्नामकमसुरं वश्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये वरन्धयम् । रन्धयति-वशगमने । वशमनयम् । वयत् यस्मात् श्रुतर्वा वमा माम् वअजिहीत । 'ओहाङ् गतौ' आगच्छत् । तदेवोच्यते । ववयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण वआनुषक् अनुषक्तोऽभूत् । वचन इति पूरणः । वअहं ववेशम् एतन्नामानं वनम्रं पटुं वकरम्^३ अकार्षम् । करोतेलुङि 'कृमृदुरुहिभ्यः' इति च्लेरङ् । अडभाव-श्छान्दसः । वअहं वसव्याय एतन्नामकाय वपटुगृभिम् एतन्नामकम् वअरन्धयं वशमनयम् ॥ ५ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम् ।

यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुषदूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । सः । यः । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । सम् । वृत्राऽईव । दासम् । वृत्रऽहा । अरुजम् ।

यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुषक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

वअहम् इन्द्रः वसः^४ अस्मि^४ वयः अहं वनववास्त्वं वृहद्रथं च ववृत्रेव वृत्रमिव वदासम् उप-क्षपयितारमिव नववास्त्वं वृहद्रथं च वअरुजम् अहं भग्नमकरवम् । 'रुजो भङ्गे' । वयत् यदा ववर्धयन्तं वर्धमानं वप्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू वआनुषक् अनुषक्तः सन् वरोचना रोचनस्य वरजसः लोकस्य वदूरे वपारे वअकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परिं याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा ।

यन्मा सावो मनुष आहं निर्णिज ऋधकृषे दासं कृत्वयं हयैः ॥ ७ ॥

१. भ- 'जनपदान्' नास्ति । २. भ-प्रभराणि । ३. त्र-भ१.४-अकरं । ४. त१.२.७-भ- 'सः अस्मि' नास्ति ।

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।
यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासम् । कृतव्यम् । हथैः ॥ ७ ॥

अहं वसूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिः^१ एतश्वर्णैरश्वैः वहमानः
उज्जमानः ओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परि यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यत् यदा
मा मां मनुषः मनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह ।
निणिजे । निणिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं कृतव्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः ।
दासम् उपक्षपयितारं शत्रुं हथैः हननसाधनैः^२ ऋधक्कृषे पृथक्करोमि । ऋधगित्ययं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शर्वसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्यन्यं सहसा सहस्करं नव ब्राधतो नवति च वक्ष्यम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शर्वसा । तुर्वशम् । यदुम् ।
अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । ब्राधतः । नवतिम् । च । वक्ष्यम् ॥ ८ ॥

अहं सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (ऋ. सं. १.
१७४. २) इत्युक्तम् । यद्वा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच नहुषः बन्धकस्यापि नहुष्टरः
बन्धकतरोऽहं शर्वसा बलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबन्धिगवादिप्रदानेन श्रावित-
वानस्मि । तौ यथा लोके धृतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच अहम् अन्यं चास्मस्तोतारं
सहसा बलेन सहः बलिनं करम् अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदृहि' इति च्लेरङ् । अङभावः ।
किंच नव नवसंख्याकाः नवति पच नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिसित्यर्थः । कथंभूताः । ब्राधतः
वर्धमानाः वक्ष्यम् अवहम् । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्वं पृथिव्यां सीरा अर्धि ।

अहमर्णासि वि तिरामि सुकृत्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रवित्वं । पृथिव्याम् । सीराः । अर्धि ।
अहम् । अर्णासि । वि । तिरामि । सुऽकृतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकः अहं सप्त स्रवतः स्रवतीर्नदीः धारयम् अधारयम् । कीदृश्यस्ताः । द्रवित्वं
द्रवन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । सीराः सरणशीलाः । कुत्र । पृथिव्याम् ।
सुकृतुः शोभनकर्मा अहम् अर्णासि उदकानि वि तिरामि प्रयच्छामि । किंच मनवे मनुष्याय
इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । विदम् अलम्भयम् ।
प्रायच्छमित्यर्थः । विदेर्लार्थस्य 'पुषादि' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्च न त्वष्टाधारयद्रुशत् ।

स्पर्ह गवामूर्धःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वाज्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । च न । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् ।
स्पर्हम् । गवाम् । ऊर्धःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वाज्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

वहं वत् प्रसिद्धं पयः वासु गोषु धारयं धृतवानस्मि । 'धृज्' धारणे । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वयत् पयः वासु गोषु देवश्चन वषट्ठा देवशिल्पी सूर्यो वा देवः वन वचन वधारयत् धर्तुं नाशक्रोत् । कीदृक् पयोऽधारयमिति चेत् उच्यते । वरुशत् दीप्तं वस्पाहं स्पृहणीयम् । केषु प्रदेशेष्विति उच्यते । गवामूधःसु उद्धततरेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु । किंच वमधु^२ उदकं ववक्षणासु । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामीत्यनुपज्यते । नद्युदकधारणस्यावधिरुच्यते । वआ वमधोः आ उदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः । कीदृशं मध्विति तदुच्यते । वश्राय्यम् । श्रात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनाहंम् । यद्वा । श्राय्यमित्युत्तरत्र संबध्यते । श्राय्यं सुखावहं वसोमं प्रति वाशिरं धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।

विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मघवा । सत्यराधाः ।

विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह । एव एवमुक्तप्रकारेण देवान् नृन् च इन्द्रः देवः प्र विव्ये प्रकर्षेण गमयति । 'तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीथन्ते प्रतीचीर्जान्यन्ते' (तै. सं. ६. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम् । किमन्यसहायेन नेत्याह । च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन । कीदृश इन्द्रः । मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् वशचीवः कर्मवन् हे स्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽश्ववन् वेन्द्र वता तानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव संबन्धीनि येषु कर्मसु तुरासः त्वरमाणा ऋद्विजः अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

'प्र वो महे' इति सप्तचर्ममष्टमं सूक्तम् । आदितो द्वे जगत्पौ । 'के ते नरः' इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी । तदुक्तं—'वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी' (अनु. ९. ४) इति । तत्स्त्रिष्टुबेका । ततो द्वे जगत्पौ । पूर्ववद्विष्टुबेके । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वो महे सप्त द्विजगत्याद्यन्तं के तेऽभिसारिण्यौ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चो विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्चो । विश्वानराय । विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुमखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वम्^३ । पूजार्थं बहुवचनम् । महे महते अन्धसः । अन्धसेत्यर्थः । सोमेन मन्दमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे^४ । 'नरे संज्ञायाम्' इति साहित्यिको दीर्घः । विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे महामिन्द्राय प्र अर्चो । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोच्चारय । यस्य मम

१. ग-त-म-सु-धृ । २. ग-मधुरसं; त-म-मधु मधुरं । ३. त-म-सु-त्वमित्यर्थः; म१.४-त्वर्थः; म२-त्वर्थः । ४. त१.२.३-म-नेत्रे विश्वाभुवे ।

वइन्द्रस्य वसुमखं सुष्ठु मंहनीयं वसहः बलं वहि महत् वश्रवः अन्नं वनृम्णं सुखं^१ वच वरोदसी
द्यावापृथिव्या वसपर्यतः पूजयतः । तस्मा इन्द्राय प्रार्चेति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्य इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरे ।

विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्व^१भि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । मावते । नरे ।

विश्वासु । धूःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्पते । वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

वसो वचिन्नु स खलु वइन्द्रः वसख्या सखिभूतेन निमित्तेन वनर्यः नृभ्यो हितः वइनः सर्वस्येश्वरः
वस्तुतः सर्वैरभिष्टुतः । सख्या स्तुत इति वा संबन्धः । वमावते मत्सदृशाय वनरे नराय^२ वचर्कृत्यः^३
पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे वसत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं विश्वासु
सर्वासु वधूर्षु वोढव्येषु^४ कार्यभारेषु वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च ववृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु
च निमित्तेषु हे वशूर त्वम् वअभि वमन्दसे अभिष्टुयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये त इषे ये ते सुन्नं सधन्य^१मियक्षान् ।

के ते वाजायासुरीय हिन्विरे के अप्सु स्वासूर्वरासु पौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुन्नम् । सधन्यम् । इयक्षान् ।

के । ते । वाजाय । असुरीय । हिन्विरे । के । अप्सु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वते वके वनरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः ।
प्रष्टव्यानाह । वये नराः वते तव वइषे अन्नाय प्रभवन्तीति शेषः । वये च वते वसुन्नं सुखं त्वदीयं
वसधन्यं धनयुक्तम् वइयक्षान् गच्छन्ति । इयक्षतिर्गतिकर्मा । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते
ते के महात्मान इति । किंच वके^५ वते तव वअसुरीय असुरसंबन्धिने तेषां वधनिमित्ताय ववाजाय
बलाय वहिन्विरे^६ प्रेरयन्ति सोमादि हविः । वके वा वअप्सु वस्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषु वउर्वरासु
सर्वसस्याख्यासु भूमिषु वपौंस्ये पुंसवे चेति^७ तेषु^८ निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा
महान्तो दुर्लभा इति भावः ॥

‘भुवस्त्वमिन्द्र’ इति दर्शपूर्णमासयोर्माहिन्द्रस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘महीं इन्द्रो य
ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । देवसुवां हविःप्विन्द्रस्य ज्येष्ठ-
स्यैषैव^९ याज्या । ‘भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाननमीवास इळया’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति हि
सूत्रितम् । एषैव भूनाम्न्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन
त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।

भुवो नृश्रयौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘सुखं’ नास्ति; सु-धनं । २. ग-जंगमाय; त-भ-मु-जनाय । ३. ग-त-भ-२.५.६.८-
मु-चर्कृत्यः कर्तव्यैः । ४. त-भ-वोढव्येषु । ५. ग-त-भ-मु-‘के’ नास्ति । ६. ग-त-भ-के हिन्विरे ।
७. ग-त-४.६-भ-मु-च एतेषु; त-१.२.३.७-भ-४.८-चेतिषु । ८. ग-त-१.२-भ-ज्येष्ठस्यैवमेव ।

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सर्वनेषु । यज्ञियः ।
भुवः । नृन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मन्त्रः । विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा अस्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः । भवतेल्लेखि
'भूसुबोस्तिङ्गि' इति गुणप्रतिषेध उच्यतेऽहोः । तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियः यष्ट्यः
भुवः अभवः । तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नृन् नेतृणां शत्रूणां च्यौत्नः च्यावयिता
भुवः । हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रः मन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठश्च अभवः सर्वेषां मध्ये ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञर्वनसो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।

असो नु कमजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञर्वनसः । महीम् । ते । ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः ।
असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञर्वनसः संभक्तयज्ञान् स्तोतृन् नु कं क्षिप्रम् अव
रक्ष । अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानित्युक्त-
वान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२) । अतः केवलानां हिं नुकमित्येवमादीनां यावानर्थः स एव
विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया (तै. सं. १.२.१३.३) अप्येकमेव पदं कुर्वन्ति । अवेत्युक्तम् । इन्द्रस्या-
वनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इन्द्र ते तव ओमात्रां रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयः मनुष्या
कृषयः । ओमात्राम् । अम गत्यादिषु । औणादिक आत्रप्रस्थयः । छान्दस उमादेशः । किंच त्वम्
अजरः जरारहितः असः भव । नु कं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्धस्व च हविराज्यादिना । किंच विश्वे
सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि ॥ कृषे । छान्दसे लिटि
'छन्दसि वा' इति द्विवचनाभावः ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सुनो सहसो यानि दधिषे ।

वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सुनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।
वराय । ते । पात्रम् । धर्मणे । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्पद्यतम् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि ।
एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसः बलस्य सुनो पुत्र । बलवन्नित्यर्थः । स्वयं यानि
दधिषे धारयसि । हे इन्द्र ते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्व-
स्माकम् । किंच धर्मणे धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मन्त्रः । इज्यते-
ऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढम् । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयात्मकं
वचः उद्यतं भवतीति शेषः ॥

१. त-भ४.६.८-हिंसुषु ह्येवमादीनां । २. त३.४.५.६-भ-च । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८-
'ओमात्रा' नास्ति । ४. ग-राज्यादिना । वृधु वृद्धौ । लेटिरूपं; त३-भ१.२-पुस्तकेषु 'राज्यादिना'
इत्यस्यान्तरं कियाश्चिदवकाशोऽस्ति । ५. ग-भ-'सवना' नास्ति । ६. त-भ-सु-यानि सवनानि ।
७. त१.२.३.८-भ१.२.६.७.८-'तुभ्यं' नास्ति ।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुन्नस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुन्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

हे विप्र मेधाविनिन्द्र वते तुभ्यं पथे ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः वसचा संघीभूताः वसुते सोमेऽभिपुते वसूनां बहूनां धनानां वसुनश्च एकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च वदावने दानाय परिचरन्तीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेन गेहिकभोगसाधनानि^१ धनानि^१ अभिप्रेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । वते अनुष्ठातारः वसुन्नस्य सुखस्य लाभाय मनसा पथा मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेत्यर्थः^२ । प्र भुवन् प्रभवन्तु । उक्तवसुदानाय योग्या भवन्तिवत्यर्थः । कदेति उच्यते । सुतस्य अभिपुतस्य सोम्यस्य सोमसंबन्धिनः वान्धसः अन्नस्य मदे सति ॥ १ ॥

‘महत्तत्’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाश्विषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्थापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहदेमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चतस्रो ‘विश्वे देवाः शास्तन’ इति षड्वचमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रथमाद्याः पञ्चर्चो ‘यमैच्छाम मनसा’ इत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र ‘तदद्य वाचः प्रथमं मसीय’ इति द्वचस्त्वग्नेर्वाक्यम् । अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताभिर्ऋषिः । देवोक्तिष्वग्निदेवता देवा ऋषयः । अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्^३ । तथा चानुक्रान्तं—‘वषट्कारेण वृक्केषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तत्तत्र युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशर्चं तदद्येति तु द्वचोऽग्नेः^४’ इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम्—‘अग्नेस्त्रयो ज्यायां सो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीथन्त सोऽग्निरबिभेदित्यं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः^५ प्रैषमैच्छन्’ (तै. सं. २. ६. ६) इत्यादि । तत्राद्यया देवा अभिमाहुः ॥

महत्तदुल्लं स्थर्विरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।

विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्लंम् । स्थर्विरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः ।

विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातवेदः । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

वतदुल्लं वक्ष्यमाणं तत् प्रावरणं महत् स्थर्विरम् अत्यन्तं स्थूलं च तत् तत् आसीत् पथेन उल्लेन आविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे अग्ने

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७-भोगसाधनधनानि; त४.५-म६-भोगसाधनानि । २. ग-त-भ-मु-स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः । ३. ग-‘भिधानात् उत्तरसूक्ते अष्टमीवर्जं षष्ठाद्याः पंचर्चो जगत्यः । ४. ग-त७-अनु-अत्र । ५. ग-द्वचोमेस्तनुमाद्यजगत्याष्टमीवर्जः; अनु-द्वचोऽमेस्तनुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम् । ६. त१.२.३.७-म१.२.४.८-देवाः ।

१जातवेदः जातप्रज्ञ १ते १विश्वाः सर्वाः १तन्वः तनूः सर्वाण्यङ्गानि १बहुधा बहुप्रकारम् १एकः देवः
१अपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मां ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।

क्वाह मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।

क्व । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । समऽइध्वः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यम् । एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति । १को १मा मां १ददर्श दृष्टवान् । १स १देवः
१कतमः १यो १मे मम १तन्वः तनूः १बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः १पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे १मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ १अग्नेः मम १विश्वाः सर्वाः १समिधः दीप्ताः १देवयानीः देवयानसाधनभूताः
तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि १क्व १क्षियन्ति क्व निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ
मित्रावरुणावाहाग्निः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्सवोषधीषु ।

तं त्वां यमो अचिकेच्चित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने । अप्सु । ओषधीषु ।

तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं ब्रुवन्ति । हे १जातवेदः जातप्रज्ञ १अग्ने १त्वा त्वाम् अनु १ऐच्छाम ।
कीदृशं त्वाम् १अप्सु उदकेषु १ओषधीषु च १बहुधा १प्रविष्टम् । अन्विष्य च १तं तादृशमप्प्रविष्टं
१त्वा त्वां १यमः देवः १अचिकेत् ज्ञातवान् हे १चित्रभानो चायनीयरश्मे । कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति
तदुच्यते । १दशान्तरुष्यात् । अन्तरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतम् । तादृशं स्थानम्
१अतिरोचमानम् अतीत्य प्रकाशमानम् । अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादथस्त्रयो
लोका अग्निवाय्वादित्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्येदायं नेदेव मा युनजन्त्र देवाः ।

तस्य मे तन्वो बहुधा निर्विष्टा एतमर्थं न चिकेतुहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्येत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवाः ।

तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह । हे १वरुण देव १अहं १होत्रात्
होतृभ्यात् । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्मात् १बिभ्येत् १आयम् आगतवानस्मि । अतः १मां माम्
१एव एवं पूर्वप्रकारेण १अत्र अस्मिन् हविर्वहने १नेत् १युनजन् नैव योजयन्तु १देवाः । १तस्य

तादृशस्य विभ्यतः ऽमे ऽतन्वो ऽबहुधा ऽनिविष्टाः अप्सु । ऽएतमर्थम् एतद्विर्वहनकार्यम् ऽअग्निः
 ऽअहं ऽन ऽचिकेत न बुध्ये नाङ्गीकरोमि ॥

एहि मनुर्देवयुयञ्जकामोऽरंकृत्या तमसि क्षेप्यग्रे ।

सुगान्पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरम्ऽकृत्य । तमसि । क्षेपि । अग्रे ।

सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् । वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति । हे ऽअग्रे ऽएहि आगच्छ । ऽमनुः मनुष्यो यथा
 मननीयो मन् राजा वा ऽदेवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् ऽयज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञ-
 कामो भवतीति चेदुच्यते । ऽअरंकृत्य केवलं तेजःपुञ्जमेवालंकुर्वन् । यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते । एवं तु
 अलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् ऽतमसि अन्यैर्ज्ञानुमशक्येऽन्धकारे ऽक्षेपि निवससि । हे अग्ने आगत्य च
 ऽदेवयानान् देवान् प्रति यैर्मनुष्या गच्छन्ति तान् ऽपथः मार्गान् ऽसुगान् ऽकृणुहि कुरु । ‘कृवि
 हिंसाकरणयोश्च’ । ‘धिन्विकृण्व्योरेच’ इत्युग्रत्ययः । संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा
 भवन्ति । ऽवह च ऽहव्यानि अस्मदीयानि ऽसुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अग्रेः पूर्वे आतरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।

तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेमोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्रेः । पूर्वे । आतरोः । अर्थम् । एतम् । रथीऽईव । अध्वानम् । अनु । आ । अवरीवुरिति ।

तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः ऽअग्रेः मम ऽपूर्वे पूर्वमुत्पन्नाः ऽआतरोः भूपति-
 सुवनपतिभूतानां पतिरिति त्रयोऽप्रजाः ऽएतम् ऽअर्थं हविर्वहनाख्यमर्थम् ऽअन्वावरीवुः अनुक्रमेण
 वृत्तवन्तः । तत्र वृणोतेर्यङ्लुगन्ताल्लुङि क्षेष्टान्दसो लुक् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युक्तम् । आवरणे
 दृष्टान्तः । ऽरथीवाध्वानम् । अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् । ते आतरोस्तथा कुर्वन्तो हताः ।
 ऽतस्मात् मरणात् ऽभिया भीत्या हे ऽवरुण ऽदूरं देशम् ऽआयम् । किंच ऽक्षेमोः ह्युक्षेप्तुः धनुषः
 ऽज्यायाः सकाशात् ऽगौरो न गौरमृग इव स यथा बिभेति चलति वा तद्वत् ऽअविजे अकम्पे ।
 ‘ओविजी भयचलनयोः’ । अनुदात्तेत्तौदादिकः । तस्य लङ्युत्तमे रूपम् ॥

कुर्मस्त आयुरजरं यदग्रे यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः ।

अथा वहसि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्रे । यथा । युक्तः । जातऽवेदः । न । रिष्याः ।

अथ । वहसि । सुऽमनस्यमानः । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यम् । हे ऽअग्रे ऽयत् ऽआयुः आयुष्यम् ऽअजरं जरारहितमस्ति तत् ऽते
 ऽकुर्मः । ऽयुक्तः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ ऽयथा ऽन ऽरिष्याः न त्रिष्यसे तथा

कुर्मः । १ अथ १ वहसि वह १ सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् वोढव्यं वहन् । तदेव दर्शयति ।
१ हविषः यजमानप्रतस्य १ भागम् । केभ्यः । १ देवेभ्यः । हे १ सुजात शोभनजन्मजग्ने ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्र॒ऽया॒जान् । मे । अनु॒ऽया॒जान् । च । के॒वलान् । ऊ॒र्जस्वन्तम् । ह॒विषः । द॒त्त । भा॒गम् ।

घृ॒तम् । च । अपा॒म् । पु॒रुषम् । च । ओष॑धीनाम् ।

अ॒ग्नेः । च । दी॒र्घम् । आ॒युः । अ॒स्तु । दे॒वाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्हविर्वहने दातव्यान्युक्त्वा दत्तेति^२ प्रतिजानाति । हे देवाः १ मे मद्यं १ प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा १ अनुयाजान् अनु प्रधानात्पश्चाद्यष्टव्यानेतन्नामकान् १ केवलान् असाधारणान् १ दत्तं प्रयच्छत । तथा १ ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिधारणास्सारवन्तं १ हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेः १ भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त । अथवोर्जस्वन्तं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं^३ दत्तेति योज्यम् । किंच १ अपां सारभूतं ताभ्य उत्पन्नं वा १ घृतम् आज्यभागादिसाधनम् १ ओषधीनाम् ओषधीभ्य उत्पन्नं १ पुरुषं १ च भागं दत्त । किंच १ अग्नेः मम १ दीर्घमायुः १ च १ अस्तु । वषट्कारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं—‘तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाशः’ इति । ‘शरीरदाया ह वा अन्नयो भवन्ति’ इति च ब्राह्मणं ‘पुरुषाहुतिर्यस्य प्रियतमा’ इति च ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तव । प्र॒ऽया॒जाः । अनु॒ऽया॒जाः । च । के॒वले । ऊ॒र्जस्वन्तः । ह॒विषः । स॒न्तु । भा॒गाः ।

तव । अ॒ग्ने । य॒ज्ञः । अ॒यम् । अ॒स्तु । सर्वः । तु॒भ्यम् । न॒मन्ता॒म् । प्र॒दिशः । च॒तस्रः ॥ ९ ॥

एवमग्निना^४ याच्यमाना देवाः प्रतिश्रुवते । हे अग्ने १ तव १ प्रयाजा १ अनुयाजाश्च १ केवले असाधारणाः १ ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः १ हविषः १ भागाः १ सन्तु । हे अग्ने १ अयं १ सर्वः १ यज्ञः च १ तव १ अस्तु । तथा १ प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याः १ चतस्रः दिशः १ तुभ्यं १ नमन्ताम् । अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥ ॥ ११ ॥

‘विश्वे देवाः शास्तन’ इति षडृचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्नेरार्ष वैश्वदेवम् । गतः सूक्त-विनियोगः । जुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘विश्वे देवाः शास्तन मा यथेहाराधि होता निषदा यजीयान्’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद ।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

वि॒श्वे । दे॒वाः । शा॒स्तन । मा । य॒था । इ॒ह । हो॒ता । वृ॒तः । म॒नवै । य॒त् । नि॒ऽऽष॒द ।

प्र । मे । ब्रू॒त । भा॒ग॒धेय॑म् । य॒था । वः । ये॒न । प॒था । ह॒व्यम् । आ । वः । व॒हानि ॥ १ ॥

१. त-म-कुर्वन् । २. ग-तान् ; त१.२.३.४.५.८-म१.४.६-वाति; त६-म२.४.८-चाति; सु-चानि । ३. म१.२.७-प्रयाजाख्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-म-एवमग्निभिः ।

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाश्रेयम् । हे विश्वे देवाः यूयं यमा मां शास्तेन अनुज्ञां दत्त । यथेह यज्ञे
होता देवानामाह्वाता सन् वृत्तः होतृत्वेन वृत्तोऽहं मनवै स्तौमि भवतः । यत् यस्मात् निषद्य
स्तौमि तस्माच्छास्तेन । मे मम भागधेयं प्र वृत्तं यथा वः यूयं भागं कल्पितवन्तः तथा^१ तं
भागं प्र वृत्त । येन च पथा वः हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाव्ध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।

अहःऽअहः । अश्विना । आध्वर्यवम् । वाम् ।

ब्रह्मा । समऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टुतमः अहं होता सन् न्यसीदं निपण्णोऽस्मि । निपदने तं निपण्णं विश्वे
व्याप्ताः मरुतः देवाः जुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्विना^२ वां युवयोः आध्वर्यवम्
अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवन्नयामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति
भवतु । कः । समित् समिद्धश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच सा^३ । स^३ इत्यर्थः । स च
समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां^४ युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिः
भवति भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चन्द्रमा ह्रियते । 'एष वै सोमो राजा' इत्युपक्रम्य 'तदेवोभयं
भवति' इति हि छन्दोगब्राह्मणम् । अथवैवं योजना । साहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवज्र्यां होतव्या सा
वां युवयोः युवाभ्यां भवति भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य ।

कम् । अपि । ऊहे । यत् । समऽअञ्जन्ति । देवाः ।

अहःऽअहः । जायते । मासिमासि । अयं । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

यः अयं होता सः किः को भवति । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः ।
तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योः^५ भीतः सन्निति शेषः । कमपि हुतम् ऊहे वहति । यद्वा सर्व-
मृत्विज्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान्प्रति । यत्समञ्जन्ति
यद्धविः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाग्निः अहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं^६ जायते प्रादुर्भवति । तथा
मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थम्^७ । एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासषण्माससंवत्स-
रादीनाम् । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः^८ सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मचेति । अथ तमि-
ममग्निं देवा^९ दधिरे हव्यवाहं हविषां घोढारम् । एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

१. ग-त-म- 'तथा' नास्ति । २. त१.२.७-सु-अश्विनाश्चिनी । ३. ग१-भ६-सोम; ग४-त१.
२.३.७-साम; सु-सा स सोम । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.८- 'वां' नास्ति । ५. ग-त-म-सु-
मृतेः । ६. ग-त४.५-म४- 'होत्रार्थ' । ७. ग-त४.५-म४- 'यज्ञार्थ' । ८. त१.२.३.७-भ- 'अहरहः'
नास्ति । ९. त-म- 'देवा' नास्ति ।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।

अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

वमाम् अग्निं देवाः वहव्यवाहं हविर्वोढारं वदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं माम् । वपम्लुक्तम् अपक्रम्यागतं बहु वृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि वचरन्तं गच्छन्तम् । कथा मनीषया दधिर इत्युच्यते । अयम् वग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् वनः अस्माकं वयज्ञं वकल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञम् । वपञ्चयामं पञ्चविधगमनम् । पाङ्क्तो हि यज्ञः । वत्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं वसप्ततन्तुं सप्तभिस्त्र्यन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम् ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ बाहोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतत्वम् । सुवीरम् । यथा । वः । देवाः । वरिवः । कराणि ।

आ । बाहोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अर्थ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्मान् वआ वयक्षि आयाचे । किम् । वअमृतत्वम् अविनाशित्वं वसुवीरं सुपुत्रं च । हे देवाः वः युष्माकं ववरिवः परिचर्या हवीरूपं धनं वा वयथा वकराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंच वइन्द्रस्य वबाहोः ववज्रम् वआ वधेयाम् । प्राहयामीत्यर्थः । अग्नेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावानुबलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते । अतस्तत्कृत्वा वज्रं प्राहयामीत्यर्थः । वअथ एवं सति वइमाः वविश्वाः सर्वाः वपृतनाः शत्रुसेनाः वजयाति जयति । जयतु वा ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नवं चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्स्मा आदिद्वोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नवं । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥

वत्रीणि वशता शतानि त्रीणि वसहस्राणि वत्रिंशच्च वनव वच एतस्संख्याकाः वदेवाः वअग्निं माम् वअसपर्यन् पर्यचरन् । परिचर्याप्रकारं उच्यते । वधृतैः क्षरद्गिराज्यैः वऔक्षन् सिक्तवन्तः । वअस्मै अग्नये मह्यं वबर्हिः वअस्तृणन् आस्तृतवन्तः । वआदित् आस्तरणानन्तरं वहोतारम् आह्वतारं वन्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ १२ ॥

‘यमैच्छाम’ इत्येकादशचर्मेकादशं सूक्तम् । देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः । ‘तदद्य’ इति द्वैचस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः । ‘तन्तुं तन्वन्’ इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्पः । अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘तन्तुमाद्या जगत्प्योऽष्टमीवर्जम्’ इति । शिष्टसूक्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमैच्छाम मनसा सोऽयमागद्यज्ञस्य विद्वान् परुषश्चिकित्वान् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयानि हि षत्सदन्तरः पूर्वी अस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य । विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् ।
सः । नः । यक्षत् । देवताता । यजीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वीः । अस्मत् ॥ १ ॥

यम् अग्निम् एच्छाम अन्विष्टवन्तो वयं मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या मयं हविः प्रापयत्विति बुद्धयेत्यर्थः । सोऽयम् अग्निः आगात् आजगाम । कीदृशोऽग्निः । यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानंस्तथा परुषः परुषि संधातव्यान्यङ्गानि चिकित्वान् अभिगच्छन् । सः अग्निः यजीयान् यष्टृतमः नः अस्मान् देवताता देवतातौ यज्ञे यक्षत् यजतु । नि षत्सद्वि न्यसीदत् खलु वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । अन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत् पूर्वं अस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाद्वि देवा आहूयन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा 'अराधि' इत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अराधि होता निषदा यजीयानभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यत् ।

यजामहै यज्ञियान् हन्त देवा ईळामहा ईड्याँ आज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निऽसदा । यजीयान् । अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यत् ।
यजामहै । यज्ञियान् । हन्त । देवान् । ईळामहै । ईड्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकः यजीयान् यष्टृतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अराधि सिद्धोऽभूत् । आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथामृतोऽयं सुधितानि सुष्ठु निहितानि प्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यन्त्रानि अभि हि ख्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति । ह्रीति पूरणः । कथा बुद्धयेति । यज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः देवान् हन्त शीघ्रम् आज्येन यजामहै तथा ईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या ईळामहै इति बुद्धयेति शेषः ॥

यस्मिन् यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिर्मतीष्टिः कर्तव्या । 'साध्वीमकः' इत्येषा तत्र याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकदेववीति नो अद्य' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

साध्वीमकदेववीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहूतिं नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।
सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निः अद्य नः अस्माकं देववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः साधुमकरोत् । वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म । अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाजिह्वात्वेनोपचारः । सः तादृशोऽग्निः सुरभिः सुगन्धः

वआयुः देवैः दत्तमायुष्यं वसानः आच्छादयन् वआगात् आगच्छति । आगत्य च वनः अस्मदर्थं वदेवहूतिं देवानामाह्वानवन्तं^१ यज्ञं वभद्रामकः कल्याणं कृतवान् वअद्य इदानीम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा 'तदद्य वाचः' इत्येषा जप्या । सुगादापनात् पूर्वमपि^२ जप्या । सूत्रितं च—'तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य' (आश्व.श्रौ. १.२) इति ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुरां अभि देवा असाम ।

ऊर्जीद उत यज्ञियासः पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । असाम ।

ऊर्जोऽदः । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तम् । वअद्य इदानीं वप्रथमम् । मुख्यनामैतत् । वाचां मुख्यं वतत् ववाचः वचः वचनं वमसीय मसीय उच्चारयाभि । वयेन वचसा अहं वदेवाः च वयम् वअसुरान् वअभि वअसाम अभिभवेम । किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते । वऊर्जादः हे अन्नादः वउत अपि च वयज्ञियासः यज्ञार्हा हे वपञ्च वजनाः देवमनुष्यादयः यूयं वमम वहोत्रं वजुषध्वं सेवध्वमिति । एवं बहुच्यमानेऽग्निमनूद्यन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र 'तदद्य वाचः' (निरु. ३. ८) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

पञ्च जना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पातृवंहंसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पातृस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वपञ्च वजनाः देवादयः वमम वहोत्रं हवमाह्वानं वजुषन्तां सेवन्ताम् । अपि च वगोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः । यद्वा । गोशब्देन तज्जं पय आदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशा ये सन्ति । वउत अपि च वये वयज्ञियासः यज्ञार्हाः^३ सन्ति ते मम होत्रं^४ जुषन्ताम्^५ । किंच वपृथिवी पृथिवीदेवता वपार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वपातु रक्षतु । तथा वअन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता वदिव्यात् आन्तरिक्षादंहसः पापसकाशात्^६ वअस्मान् वपातु ॥ ॥१३॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणाति 'तन्तुम्' इत्यनया । सूत्रितं च—'अविधून्वन् संततं स्तृणन् सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा स्त्रावणीया । सूत्रितं च—'गार्हपत्याद्विच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. २. २) इति । अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—'गार्हपत्याहवनीययोः रन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आग्निमास्तेऽप्येषा धारया । सूत्रितं च—'तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहोवा न इन्द्रो मघवा विरप्सवी' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१ ग-त१.२.८-भ६-देवानां हवनवर्त, भ७-देवानां आह्वतारं । २. ग४-पूर्वमेव । ३. ग-त-भ४. सु-यज्ञार्हा देवाः । ४. त३-भ८-होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । ५. ग-त४.५-भ४-सकाशात् ; त१.२.६.७.८-भ१.६.७-सु-पापात् सकाशात् ।

तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽतन्तुं यज्ञं ऽतन्वन् विस्तारयन् ऽरजसः स्तनात्मकस्य लोकस्य ऽभानुं भासकमा-
दित्यम् ऽअन्विहि अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किंच ऽज्योतिष्मतः प्रकाशवतो
यज्ञस्य ऽपथः गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् । ऽरक्ष
पालय । कीदृशान्मार्गान् । ऽधिया कर्मणा ऽकृतान् संपादितान् । किंच सोऽग्निः ऽजोगुवां स्तोतृणाम्
ऽअपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्म ऽअनुल्बणम् अनतिरिक्तं ऽवयत करोतु । 'यदेव यज्ञ
उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि ब्राह्मणम् । स त्वं ऽमनुर्भव
मन्तव्यो भव । स्तुलो भवेत्यर्थः । किंच ऽदैव्यं ऽजनं देवसंघं ऽजनय उत्पादय । यज्ञाभिगमनवन्तं
कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कुणुध्वं रशना ओत पिंशत ।

अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नाभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कुणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।
अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते । हे ऽसोम्याः सोमार्हा देवाः यूयम् ऽअक्षानहः
अक्षेषु नह्यन् बन्धनीयानश्चान् ऽनह्यतन नह्यत बध्नीत^१ रथे । ऽउत अपि च ऽरशनाः अश्वबन्धन-
प्रग्रहान् ऽइष्कुणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत । नकारलोपश्छान्दसः । ऽउत अपि च ऽआ ऽपिंशत ।
'पिंश अवयवे' । अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । ऽअष्टावन्धुरम् । वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । अष्टसंस्थाक-
वन्धुरोपेतं ऽरथं सूर्यसंबन्धिनम् ऽअभितः सर्वतः ऽवहत । सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान्प्रथान् यज्ञं प्रति
गमयतेत्यर्थः । ऽयेन ऽदेवासः देवाः ऽप्रियम् अस्मान्^२ ऽअनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितो
वहतेति संबन्धः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यम् ॥

वैवाहिके प्रयागे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्धर्चेन वधूं नाव-
मारोहयेत् । उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूत्रितं च—'अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्यर्धर्चेन
नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. २-३) इति ॥

अश्मन्वती रीयते संरभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहाम ये असन्नशैवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।

अत्र । जहाम । ये । अस्तन् । अशैवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । ^१अश्मन्वती नाम नदी ^२रीयते गच्छति ।
'री गतिरेषणयोः' । तां यज्ञगमनायोत्तरीतुम् ^३उत्तिष्ठत उद्गच्छत । तथा कृत्वा ^४प्र ^५तरत तां नदीमु-
ल्लङ्घयत । हे ^६सखायः यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनम् । ^७अत्र अस्यां नद्यां ^८जहाम
परित्यजाम । कानिति उच्यते । ^९ये-^{१०}अशेवाः । शेषमिति सुखनाम । येऽसुखभूताः ^{११}असन् अभवन्
अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताज्जहाम । तथा कृत्वा ^{१२}शिवान् सुखकराणि^{१३} वाजान् अन्नानि हवींषि ^{१४}अभि
प्राप्तुम् ^{१५}उत्तरेम ॥

त्वष्टा माया वैदपसामपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शतमा ।

शिशीति नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्वादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसाम् । अपःस्तमः । बिभ्रत् । पात्रा । देवपानानि । शम्स्तमा ।
शिशीति । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृश्वात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

अयं ^१त्वष्टा देवशिल्पी ^२मायाः । कर्मनामैतत् । कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि ^३वेत् वेत्ति
जानाति । स च ^४त्वष्टा ^५अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये ^६अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा ^७देवपानानि
देवाः पिबन्ति येषु तानि ^८पात्रा सोमपात्राणि ^९बिभ्रत् धारयन् वर्तत इति शेषः । स च त्वष्टा
^{१०}नूनम् इदानीमग्नौ हविर्वहनायाङ्गीकृते सति ^{११}स्वायसं शोभनायःसारभूतं ^{१२}परशुं ^{१३}शिशीति
तीक्ष्णयति । त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं ^{१४}येन परशुना ^{१५}एतशः एतशवर्णः ^{१६}ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य
पाता पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा ^{१७}वृश्वात् वृश्चति^{१८} ॥

सुतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानुशुः ॥ १० ॥

सुतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वाशीभिः । यामिः । अमृताय । तक्षथ ।
विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन । येन । देवासः । अमृतत्वम् । आनुशुः ॥ १० ॥

हे ^१कवयः मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या क्रभवः ^२सतः । सन्त इत्यर्थः । प्रशस्ता यूयं ^३नूनम्
इदानीं ^४सं ^५शिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः^६ । ^७यामिः^८ ^९वाशीभिः^{१०} पात्राणि ^{११}अमृताय
सोमाय । तत्पानायेत्यर्थः । यद्वा युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं ^{१२}तक्षथ संपादयथ । हे कवयः ^{१३}विद्वांसः
यूयं ^{१४}गुह्यानि गोपनीयानि ^{१५}पदा पदानि निवासस्थानानि ^{१६}कर्तन कुरुत । ^{१७}येन स्थानकरणेन ^{१८}देवासः
देवा यूयम् ^{१९}अमृतत्वमानुशुः प्राप्ता यूयम् । एवं स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योषामदर्धुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्या ।

स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिंसासनिर्वनते कार इज्जितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योषाम् । अर्धधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मर्तसा । उत । जिह्या ।
सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिंसासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ-सु-सुखकरान् । २. ग-त-भ-सु-‘च’ नास्ति । ३. ग-त-भ-सु-वृश्चति पात्राणि ।
४. त१.२.६.७.८-भ-‘वाशीः’ नास्ति । ५. त१.२.६.७.८-भ१.२.६.७.८-वाशीभिर्याभिः ।

ते^१ मरुतः^२ ऽगर्भे मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि ऽयोषां कांचिद्गाम
 ऽअदधुः धारितवन्तः । ' निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ. सं. १. १५१. ७) इत्युक्तम् । तथा
 ऽआसनि मृताया आस्ये ऽवत्सम् अदधुः । केन साधनेन ऽअपीच्येन^३ ऽमनसा देवत्वमाकाङ्क्षता
 ऽउत अपि च ऽजिह्वया । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया वाश्येत्यर्थः । यद्वा^४ । जिह्वया
 युक्तां योषामिति संबन्धः । ऽसिषासनिः संभजनशीलः ऽसः ऋभुसंघः ऽविश्वाहा सर्वेष्वहःसु^५ सर्वदा
 ऽयोग्याः स्वोचिताः ऽसुमनाः^६ स्तुतीः ऽअभि ऽवनते । स च संघः ऽजितिं शत्रुजयं कामं ऽकार
 ऽइत् कर्तैव शत्रुजयकर्तैव ॥ १४ ॥

' तां सु ते ' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्प त्रेष्टुभमैन्द्रम् । तथा
 चानुक्रान्तं—' तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यः ' इति । समृद्धस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम
 एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' अपूर्व्यां पुस्तमानि तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ७)
 इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्रावृधे
 वीर्याय ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।

प्रावो देवा आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघवन् । महिस्त्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।

प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओजः ।

प्रजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् ऽते तव संबन्धिनीं ऽमहित्वा महत्वेनागतं ऽकीर्तिं ऽसु सुष्टु
 कीर्तयामीति शेषः । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां प्रति ऽभीते असुरैर्भयं प्राप्ते ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ
 ऽअह्वयेतां अवैत्यब्रूतां^७ तदानीं ऽदेवान् प्रावः प्रारक्षः । तथा ऽदासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम्
 ऽआतिरः व्यनाशायः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योः भीतिं^८ पर्यहर इति यदस्ति किंच
 ऽत्वस्यै एकस्यै ऽप्रजायै यजमानरूपायै ऽयत् बलम् ऽअशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनैषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाघ शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रब्रुवाणः । जनैषु ।

माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अघ । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽतन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा ऽवावृधानः वर्धमानः ऽजनेषु प्राणिषु ऽबलानि ऽप्रब्रुवाणः
 वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् ऽअचरः इति ऽयत् संचारं कृतवानिति यदस्ति ऽते
 तव ऽसा गतिः ऽमायेत् मायैव । सृषेत्यर्थः^९ । किंच ऽयानि ऽयुद्धानि शत्रुविषयाणि ऽआहुः भुवते

१. गन्त-तेमी मरुतो । २. गन्त-भर- 'अपीच्येन' नास्ति । ३. त-भ४.५.६.८-यद्वा अपि
 च । ४. त१.३.७-सु-सर्वेष्वप्यहःसु । ५. त१.२.३.७-सुमनाः समाना । ६. गन्त४.५-रक्षेत्यब्रूतां ;
 त१.२.३.८-भर.४.६.८-अहेत्यब्रूतां । ७. त१.२.३.७-सु-भारं । ८. त१.२.७-भ-तद्वलं ; त३-तद्वनं ।
 ९. त-सु-वृषेत्यर्थः ।

पुराविद^१ ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । 'अद्य इदानीं' 'शत्रुं हन्तव्यं' 'न' 'विविक्ते न लभसे । अद्य सा भूत् पूर्व हतवानस्मीति यत्' 'ब्रूये तदपि नेत्याह । 'ननु इति प्रश्ने । किं 'पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्तमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साकमर्जनयथास्तन्वः^१ स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वं । ऋषयः । अन्तम् । आपुः । यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अर्जनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'ते तव' 'महिमनः महिम्नः' 'समस्य सर्वस्यापि' 'अन्तं पारम्' 'अस्मत्' 'अस्मत्तः' 'पूर्वं' 'ऋषयः' 'के' 'आपुः प्राप्नुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रस्थापयन्ति तथापि न कास्त्वैनेति । तत्र कारणमाह । 'यत् यस्मात्' 'मातरं' 'च' 'पितरं' 'च' । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि 'साकं सहैव' 'स्वायाः' 'तन्वः स्वकीयाच्छरीरात्' 'अर्जनयथाः उदपादयः । अतो नापुरिति संबन्धः ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाम्यानि महिषस्य सन्ति ।

त्वमङ्ग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थं ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाम्यानि । महिषस्य । सन्ति ।

त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघवन् । चकर्थं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र 'महिषस्य महतः पूज्यस्य' 'ते तव' 'चत्वारि' 'असुर्याणि असुरविघातीनि' 'अदाम्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्त उपान्यवर्जिते' 'दूरे तन्नाम' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि 'नाम नामकानि शरीराणि' 'सन्ति' 'अङ्ग सखे' 'त्वं' 'तानि' 'विश्वानि सर्वाणि' 'वित्से वेत्सि जानासि ।' 'येभिः यैः नामभिः' 'कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि' 'चकर्थं कुरुषे हे' 'मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।

काममिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि । तारीः ।

त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'त्वं' 'विश्वा सर्वाणि' 'केवलानि अन्येषामसाधारणानि' 'वसूनि धनानि' 'दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । 'यान्याविः आविर्भूतानि' 'सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि' 'धनानि सन्ति' 'यथा' 'च' 'गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि

१. त१.२.६.७.८-म-मु-पुराणविदः । २. त-म-मु- 'यत्' नास्ति । ३. ग-अस्मद् । ४. ग२-म१.२.४.६-के ऋषयः; ग४-त-म-ऋषयः । ५. त२.६.७.८-म२.५.६-आविर्भूतानि तानि । ६. ग-त-मु-निवास* ।

सन्ति तानि विश्वानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मात् ऽमे मम ऽकामं काङ्क्षितं हे ऽमघवन् धनव-
न्निन्द्र ऽमा ऽवि ऽतारीः मा हिंसीः । ऽइत् इति पूरणः । वर्धयेति शेषः । हे ऽइन्द्र ऽत्वमाज्ञाता
ऽअसि प्रापयितासि^१ अभिलषितं धनम् । तथा हे इन्द्र ऽत्वं ऽदाता असि ॥

यो अर्द्धाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अर्धं प्रियं शुषमिन्द्राय मनम ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्द्धात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सम् । मधूनि ।

अर्धं । प्रियम् । शुषम् । इन्द्राय । मनम् । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

ययः इन्द्रः ऽज्योतिषि द्योतमाने आदित्यादिके तेजसि ऽअन्तः ऽज्योतिः तेजः ऽअर्द्धात्
धारितवान् । यदादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः । ययः च ऽमधुना मधुरेण
रसेन^२ ऽमधूनि सोमादिमधुरद्रव्याणि ऽसम् ऽअसृजत् समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधु-
शब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत् । ऽअध संप्रति तस्मै
ऽइन्द्राय ऽप्रियं श्रीतिजनकं^३ ऽशूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वाद्वलकरं ऽमनम मननीयं स्तोत्रं ऽब्रह्मकृतः
मन्त्रकृतः ऽबृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकादपेर्मत्तः ऽअवाचि उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

‘दूरे तत्’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘दूरे’ इत्यनुक्रान्तम् । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यत्त्वा भीते अह्वयेतां वयोधै ।

उदस्तन्नाः पृथिवीं धामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्ति त्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अह्वयेताम् । वयःऽधै ।

उत् । अस्तन्नाः । पृथिवीम् । धाम । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघऽवन् । तित्विषाणः ॥ १ ॥

अनया ‘चत्वारि ते असुर्याणि’ नाम^४ इत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूयते । हे इन्द्र ऽते तव ऽतत्
वक्ष्यमाणं ऽनाम सर्वेषां नामकं शरीरं ऽपराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । ऽगुह्यं
गोपनीयमप्रकाशितं सत् ऽदूरे इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः । ऽयत् यदा ऽत्वा रत्नां ऽरोदसी
द्यावापृथिव्यौ ऽभीते सती ऽअह्वयेताम् अवेत्यब्रूताम् । किमर्थम् । ऽवयोधै अन्नस्य निधानार्थम् ।
जगतोऽन्नस्य साधनावेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेण ऽअभीके । अन्तिकनामैतत् । तव समीप एव
ऽपृथिवीं ऽद्यां च ऽउत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा ऽअस्तन्नाः स्तम्भितवानसि । किं कुर्वन् ।
हे ऽमघवन् इन्द्र ऽभ्रातुः पर्जन्यस्य ऽपुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्त्यायान् ऽतित्विषाणः दीपयन्^५ ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. त६.८-भ-नियमितासि । २. ग-त-मु-रसेन निमित्तेन । ३. ग-त-भ-मु-प्रियजनकं । ४. ग-त-
भ-‘असुर्याणि’ नास्ति । ५. ग-त१.२.३.७-मु-दीपयन्ति (त७-भूवन्ति) विद्युद्भूषमिन्द्रमाह ।
विद्युदेवैर् (त१.२.७-मु-विद्युद्भूषैर्) इति च वाजसनेयकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह । तदानीं वायुरस्यैर्द्रस्य
भ्रातावर्गतव्यः ।

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः । येन । भव्यम् ।
प्रतनम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

हे इन्द्र तव षतत् षगुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं षपुरुस्पृक् बहुभिर्बुध्यर्थिभिः स्पृहणीयमाका-
शात्मकं षनाम शरीरं षमहत् अत्यन्तं प्रबृद्धं षयेन नाम्ना षभूतं षभव्यं च पूर्वं षजनयः उत्पादित-
वानसि । भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः^१ स्यात् । आकाशात्मकाद्दि परमेश्वरस्वरूपात्
भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । 'आकाशाद्वायुः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिश्रुतेः । किंच षप्रतनं पुराणं
पूर्वकालीनं षयत् षज्योतिः द्योतमानमादित्याख्यमुदकाख्यं वा षअस्य इन्द्रस्य षप्रियं प्रियभूतं तत्त्वं
षजातम् उत्पन्नं^२ षप्रियाः प्रीयमाणाः षपञ्च । पञ्च जना इति शेषः । भीमसेनो भीम इतिवदेकदेश-
लक्षणा । निपादपञ्चमाश्रवारो वर्णाः षसमविशन्त संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त ।

चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुऽशः । सप्तऽसप्त ।
चतुऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विऽव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षआ सर्वतः षअपृणात् पूरयति ।
षउत अपि च षमध्यं बुभूक्ष्यपेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति^३ वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा
वा पूरयति । किंच षपञ्च षदेवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसंज्ञकान् तथा^४ षसप्तसप्त । द्विरुक्त्या सप्त-
संख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति । सप्त मरुद्गान् सप्तादित्य-
रश्मीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेतान् षऋतुशः काले काले षचतुस्त्रिंशता
चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन^५ देवगणेन^६ सह षपुरुधा बहुप्रकारं षवि षचष्टे विपद्यति सर्वदेक्षते । अष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्वं देवानाम् । केनेति
तदुच्यते । षसरूपेण समानरूपेण षज्योतिषा प्रकाशकेन षविव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्तै जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विऽभानाम् । अर्जनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।
यत् । ते । जामिऽत्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्पुषाः स्तूयते । हे षउषः उषोदेवते षविभानां विभासकानां
प्रह्ननक्षत्रादीनां षप्रथमा प्रथमभूता सती षऔच्छः विभासनमकरोः^६ । अग्रे ह्युषसः प्रादुर्भवन्ति
पश्चादन्यानि तेजांसि । षयेन च तेजसा षपुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य षपुष्टम् अतिशयेन पोष-
युक्तमादित्यम् षअजनयः उद्गपादयः । षयत् यच्च षते तव षजामित्वं बान्धवम् षअवरम् अवाङ्-
मुखम् । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । षपरस्याः । उपरि स्थिताया इत्यर्थः ।

१. त६.८-म-येनेत्यर्थस्यावृत्तिः । २. ग-त-म२.५.६.८-उत्पन्नं तत्त्वं; मु-उत्पन्नं तत् तत्त्वं ।
३. ग-त-म-मु-मध्यमभूतं । ४. त-म१.२.४.६.८-ते तथा । ५. त-म-मु-संख्याकदेवगणेन ।
६. ग-विभानमकरोः; त-मु-विभासकमकरोः ।

तदिदं^१ महत्याः तव महत् अतिप्रवृद्धम् एकम् असाधारणमेकमेव वा असुखं प्रकृष्टबलवत्स्वम् ।
तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'विधुं दद्राणम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ याह्यर्वाङ्मुप वण्भुरेष्टा विधुं दद्राणम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।

देवस्य । पश्य । काव्यम् । महित्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम । आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते । विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारम् । विपूर्वो^१ दधाति^२ करोत्यर्थः । तथा समने । अननमनः प्राणनम् । सम्यगननोपेतं संग्रामे बहूनां शत्रूणां दद्राणं द्रावकं इद्वक्सामर्थ्योपेतं युवानं सन्तं पुरुषं पलितः जरा^३ जगार निगिरतीन्द्राज्ञया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महात्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्तः अद्य ममार न्रियते । स ह्यः परेषु समान सम्यक् वेष्टते । पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि ॥ १६ ॥

शाकर्मना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः ।

यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकर्मना । शाकः । अरुणः । सुपर्णः । आ । यः । महः । शूरः । सनात् । अनीळः ।
यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् । न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेत । उत । दाता ॥ ६ ॥

शाकर्मना । शकमैव शाकम् । शकर्मना बलेन शाकः शक्तः । 'शकल^३ शक्तौ^४' । स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः कश्चिच्छोभनपर्णः पक्षी आ गच्छतीत्यध्याहारः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । यः महः महान् शूरः विक्रान्तः सनात् पुराणः अनीळः अनीडो नीडस्याकर्ता । नहीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपकेणेन्द्रमाह । स पक्षीन्द्रः यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत् सत्यमित् सत्यमेव न तु मोघं व्यर्थं भवति । सः स्पार्हं स्पृहणीयं वसु उत^५ जेत जयति शत्रुभ्यः सकाशात् उत अपि^६ दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । 'न लोकाव्ययः' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥

एभिर्ददे वृष्ण्या पौस्यानि येभिरौक्ष्वत्रहत्याय वज्री ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । ददे । वृष्ण्या । पौस्यानि । येभिः । औक्षत् । वत्रहत्याय । वज्री ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । महा । ऋतेऽकर्मम् । उतऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

१. भे-विदधातिः । २. ग-भ-जरा नास्ति । ३. त-भ-सु-शकल शक्तौ नास्ति । ४. ग-त-भ-उत नास्ति । ५. ग-त-भ-सु-अपि च ।

इन्द्रः । एभिः मरुद्भिः सह वृष्ण्यानि^१ वर्षकाणि । वैस्यानि बलानि । आ । ददे आदत्ते ।
 एभिः मरुद्भिः सहितः । वृत्रहत्याय । प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वृत्रः पापम् । तस्य हत्याय ।
 मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं । वज्री वज्रवानिन्द्रः । औक्षत् वर्षति । ए च मरुतः । देवाः
 मङ्गला महतेन्द्रेण^२ । क्रियमाणस्य । कर्मणः । वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थम् । ऋतेकर्मम् । ऋतकर्म
 वृष्टिप्रदानकर्म प्रति । उदजायन्त उन्मुखा जायन्ते स्वयमेव तैरेभिर्दद इति समन्वयः ॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाट् ।

पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधार्धमदस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिहा । विश्वऽमनाः । तुराषाट् ।

पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः । युजा मरुतां साहाय्येन । कर्माणि प्रवर्षणादीनि । जनयन् उत्पादयन् । विश्वौजाः
 व्याप्तबलः । अशस्तिहा रक्षोहा । विश्वमनाः व्याप्तमनाः अत्यन्तं मनस्वी । तुराषाट् । तूर्णमभिभविता
 शत्रूणाम् । एवंमहानुभाव इन्द्रः । सोमस्य सोमं । पीत्वी पीत्वा । दिवः । सुलोकादागत्य सोमं पीत्वा
 वृधानः । वर्धमानः । शूरः सन् । युधा आयुधेन प्रहारेण वा । दस्यून् शत्रून् । निः । अधमत् निर्धमति ।
 युद्धेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘ इदं ते ’ इति सप्तचं चतुर्दशं सूक्तम् । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्यो
 जगत्यः । आदितस्तिष्ठः सप्तमी च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इदं ते सप्त
 वैश्वदेवं तु^३ चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो जगत्यः ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये वाय्वादिकारणे-
 नायतनाश्लिष्यन् शम्यापरासादवाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत् ।
 सूत्रितं च—‘ आहवनीयमवदीप्यमानमवाक् शम्यापरासादिदं त एकं पर ऊ त एकमिति संवपेत् ’
 (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयै न ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवेशेन तन्वश्चार्हरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊ इति । ते । एकम् । तृतीयै न । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।

सम् । संवेशेन । तन्वः । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत पुत्र एते तव इदम् । उपरि^४
 ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वाद्देवदशब्देन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरइत्याख्यम् । एकम् । एकौऽशः ।
 अतस्तमग्निं तव देहगताग्र्यंशेन बाह्यमग्निं । सं । विशस्व संगच्छस्व । तथा पर उ अन्योऽपि एते तव
 एकं वाय्वाख्योऽशः ते तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन सं विशस्व । शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वो-
 र्भ्रैकत्वादंशस्वमिति भावः । तथा तृतीयै न ज्योतिषा आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व ।
 सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशस्वम् । तत् ‘ योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं ’ सूर्य आत्मा
 जगत्तत्स्थुषश्च ’ (क्र. सं. १.११५.१) इति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । तन्वः तन्वाः^५ । संवेशेन

१. ग-त२.३.७-मु-वृष्ण्या वृष्ण्यानि । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-महता तत्रेण । ३. त-‘ तु ’
 नास्ति । ४. त-म-परि । ५. त२.३-म-‘ तत् ’ नास्ति । ६. ग-म-‘ तन्वाः ’ नास्ति ।

तस्मिन्सूर्ये संविश्य ऽचारुरेधि कल्याणो भव । कीदृशस्त्वम् । ऽप्रियः तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशे तस्मिन् । ऽदेवानां ऽपरमे उत्तमे ऽजनित्रे जनके । ' देवानां होतृपरमं जनित्रं यत्सूर्यः ' इति हि श्रुतिः ॥

तनुषे वाजिन्तुन्वं^१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनुः । ते । वाजिन् । तनुम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।

अहुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽइव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे ऽवाजिन् एतन्नामक पुत्र ऽते तव ऽतन्वं शरीरं ऽनयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती ऽतनुः इयं पृथिवी । उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तम् । तादृशी पृथिवी ऽवामं वननीर्यं धनम् ऽअस्मभ्यं ऽधातु दधातु ऽशर्मं च सुखं ऽतुभ्यं धातु दधातु । स त्वम् ऽअहुतः अनवपतितः संन् ऽमहः महतः ऽदेवान् तव कारणभूतान् ऽदिवीव ऽज्योतिः बुद्धोके वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च ऽस्वं तव स्वभूतम् ऽआ ऽमिमीयाः आविश ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्नं ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।

सुवितः । धर्मं । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्नं ॥ ३ ॥

हे पुत्र त्वं ऽवाजिनेन अन्नरसेन बलेन वा ऽवाज्यसि तद्वान् भवसि । कीदृशस्त्वम् । ऽसुवेनीः सुष्ठु कान्तः । वी गत्यादिषु । तादृशस्त्वं ऽसुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं ऽस्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवम् ऽअनु ऽगाः अन्वगाः अनुगच्छ^१ । तथा ऽसुवितो ऽदिवं गाः । तथा ऽसुवितो ऽधर्मं त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ^२ । कीदृशानि । ऽप्रथमा मुख्यानि ऽसत्या सत्यफलानि । तथा ऽसुवितो ऽदेवान् इन्द्रादीन् । तथा ऽसुवितः ऽपत्नं पतञ्ज्योतिरादित्याख्यम् ऽअनु गाः ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।

समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।

सम् । अविष्यचुः । उत । यानि । अतिषुः ।

आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

ऽपितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः ऽएषां देवानां ऽमहिम्नः महत्त्वस्य ऽईशिरे ईश्वरा अभवन् । ते ऽदेवाः ऽअपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः ऽदेवेषु इन्द्रादिषु ऽक्रतुं संकल्पम् ऽअदधुः एतवन्तः । ऽउत अपि च ऽयानि तेजांसि ऽअतिषुः दीप्यन्ते तानि ऽसमविव्यचुः संगता आसन् । ऽएषां देवानां ऽतनूषु शरीरेषु^३ ऽनि ऽविविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः । अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥

१. त-भ-सु-गच्छ । २. त-भ-गच्छन् । ३. ग-त४.५-सु-शरीरेषु पुनः; त३.७-शरीरेषु न ।

सहोभिर्विश्वं परिं चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुष प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परिं । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।

तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयन्त । पुरुष । प्रजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः ऽसहोभिः बलैः स्वीयैः ऽविश्वं सर्वं ऽरजः लोकम् । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ इति निरुक्तम् । ऽपूर्वा पूर्वाणि ऽधामानि स्थानानि ऽअमिता अन्यैरमितानि ऽमिमानाः परिच्छिन्दन्तः ऽपरि ऽचक्रमुः पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वन्तः ऽविश्वा सर्वाणि ऽभुवना भूतजातानि ऽनि ऽयेमिरे नियमितवन्तः । किंच ऽपुरुष पुरुषा बहुप्रकारं ऽप्रजा ऽअनु ज्योतींष्युदकानि वा ऽप्रासारयन्त प्रसारितवन्तः । अस्मत्पितरः पूर्वैऽङ्गिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वविदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ।

स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयेन । कर्मणा ।

स्वाम् । प्रजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । आवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आततम् ॥ ६ ॥

ऽसूनवः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । ‘देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः’ इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य^१ सूनव^२ इति गम्यते । ऽअसुरं बलवन्तं ऽस्वविदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लम्भकं वादित्यं ऽतृतीयेन ऽकर्मणा प्रजोत्पत्त्याल्लेन । ‘ब्रह्मचर्येणपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वम् । तेन आदित्यं ऽद्विधा ऽआस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । ‘उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मा देवा अवीवृधन्’ (तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे ‘असौ वा आदित्य उद्यद्ग्राभ एष नित्रोचन्निग्राभः’ (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विःस्थापनमुदयास्तमयकरणमिति गम्यते । किंच ऽपितरः मदीया अङ्गिरसः ऽस्वां ऽप्रजाम् । उत्पाद्येति^३ शेषः । ऽपित्र्यं ऽसहः पितुरादित्यस्य संबन्धिनमपराभिभवक्षमं बलम् ऽअवरेषु ऽआ ऽदधुः निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु^४ मनुष्येषु स्थापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिवलं मनुष्येषु न्यदधुस्त्वित्यर्थः । किंच ऽतन्तुं प्रजाम् ऽआततं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । ‘अयं ह्यातततन्तुयत्प्रजाः’ इति ब्राह्मणं ‘प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः’ (तै. आ. ७. ११. १) इति च । ‘तन्तुं तन्वन्’ (ऋ. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य ब्राह्मणं ‘प्रजा वै तन्तुः’ (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिमिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

नावा । न । क्षोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

नावा षन उदकोत्तरणसाधनेनेव षक्षोदः उदकं यथा मनुष्या नावोदकमतितरन्ति यथा वा
षस्वस्तिभिः क्षेमैः षविश्वा सर्वाणि षदुर्गाणि दुःखेन गन्तव्यान्यतितरन्ति तद्वत् षबृहदुक्थः षस्वां
षप्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं षमहिऽत्वा स्वमहत्त्वेन षअवरेषु अग्न्यादिषु षआ षअदधात् कृतवान् । तदा
षपरेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वादधात् । एवमृषिर्ब्रूते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ॥ १८ ॥

‘ मा प्र गाम ’ इति षडृचं षषड्दशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवम् । ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा ।
तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन् । ते च गौपायनाः । स च राजा
तांस्यक्त्वान्यौ मायाविनावृषी पुरोहितत्वेनावृणीत । ततो बन्धवादयः क्रुद्धाः सन्त इमं राजानमभि-
चरितवन्तः । एतज्ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितावेषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्विधोजितवन्तौ । मृतस्यास्य
आतरो बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येतेऽविनाशप्राप्तिहेतुभूतमिदं^१ दृष्ट्वा जपन्ति स्म । अतस्तेऽस्य
सूक्तस्यर्चयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अथ हैक्ष्वाको राजासमा-
तिर्गौपायनान्बन्ध्वादीन्पुरोहितांस्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे । तमितरे क्रुद्धा
अभिचेरुः । अथ तौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुरथ हास्य आतरस्त्रयः । मा प्र गामेति पट्टकं
गायत्रं स्वस्त्ययनं जपवा ’ इति । अग्निसमीपाद्देशान्तरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यम् । सूत्रितं च—
‘ प्रवजेदनपेक्षमाणो मा प्र गामेति सूक्तं जपन् ’ (आश्व. श्रौ. २. ५) इति । महापितृयज्ञेऽप्येत-
द्विभिर्जप्यम् । सूत्रितं च—‘ मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्तः ’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ।
निविदः स्थानातिपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वा सूक्तान्तरे निविदप्रक्षेप्तव्या । सूत्रितं च—‘ स्थानं चेन्नवि-
दोऽतिहरेन्मा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वा ’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति ॥

मा प्र गाम पृथो वयं मा युज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तः स्थुनो अरातयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम् । पृथः । वयम् । मा । युज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः ।

मा । अन्तरिति । स्थुः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अत्रोक्ताख्याने शाक्यायनकम्—‘ असमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना अभ्यगमंस्ते खाण्डवे सत्रमासताथ
हासमातौ राथप्रौष्ठे किलाताकुली ऊषतुरसुरमायौ तं ह स्नानप्रौ निघायौदनं पचतोऽग्नौ मांसमथा-
सुराञ्च दग्ध्वेक्ष्वाकवः पराबभूवुः । तमसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाहुतयोऽन्यतपन् सोऽब्रवीदिसौ
किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति तावब्रूतौ तस्य वा आवामेव भिषजौ
स्व आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावो यथा न्वेता नाभितपन्तीति । तौ परेत्य सुबन्धोगौपायनस्य
स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहुस्यान्तःपरिधिं न्यधत्ताम् ’ इत्यादि । तं सुबन्धोरसुमादातुं खाण्डवाद्समातिं
प्रतिगच्छन्तो गौपायना वदन्ति । हे इन्द्र षवयं गौपायनाः षपथः समीचीनान्मार्गात् षमा षप्र
षगाम मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । षमा च षसोमिनः असमातेः षयज्ञात् मा प्र
गाम । षमा षस्थुः मा तिष्ठन्तु षनः अस्माकम् षअन्तः मार्गमध्ये षअरातयः शत्रवः । यद्वा । सोमिनः
सोमवतो यागान्मा प्र गाम ॥

यो युज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । युज्ञस्य । प्रऽसाधनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः । तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

वयः अयमग्न्याख्यः वतन्तुः आहवनीयादिरूपेण विस्तृतः वयज्ञस्य वप्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता वदेवेष्वततः देवैः स्तोमृभिर्ऋत्विग्भिर्विस्तारितो वर्तते वेद्यां वतमाहुतं सर्वतो ह्ययमानं वनशीमहि प्राप्नुयाम । नशतिर्व्यासिकर्मा ॥

पिण्डपितृयज्ञे 'मनो न्वा हुवामहे' इति लृचेन पिण्डाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'मनो न्वा हुवामहे इति च तिसृभिरथैनान्प्रवाहयेत्' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभिः ॥ ३ ॥

वयं बन्धुश्रुतबन्धवादयः वमनः सुबन्धोः संबन्धि मायाविभिरपहतं वनु क्षिप्रम् वा वहुवामहे आह्वयामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । वनाराशंसेन नराशंसचमसगतेन वसोमेन । नरैः शस्यन्त इति नराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन वपितृणाम् अङ्गिरसां वमन्मभिः वच मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥

आ त एतु मनः पुनः कृत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । कृत्वे । दक्षाय । जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो वते वमनः वपुनः वा वएतु अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति उच्यते । वकृत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय वदक्षाय बलाय च । यद्वा । कृत्वे अपानाय दक्षाय प्राणाय । 'प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः' इति हि श्रुतिः । वजीवसे जीवनाय च वज्योक् चिरकालं वसूर्यं वच वदृशे सूर्यं द्रष्टुम् । अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

वनः अस्माकं वपितरः पितृभूता अङ्गिरसः वजनः । तेषां संघ इत्यर्थः । स च वजीवं वव्रातं प्राणादीन्द्रियसंघातं वपुनः वददातु । तथा वदैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं व्रातं च ददातु । वयं च तदुभयं वसचेमहि प्राप्नुयाम ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनुषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः । प्रजावन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥

हे वसोम देव ववयं बन्धवादयः वतव वव्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मनाम । तव वतनूषु त्वदीयेष्वङ्गेषु च वमनः वबिभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः वप्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्गुक्ताः सन्तः वसचेमहि संगच्छेमहि । जीवं व्रातं चेति शेषः ॥ १९ ॥

'यत्ते यमम्' इति द्वादशार्चं षोडशं सूक्तमानुष्टुभम् । बन्धवादय ऋषयः सुबन्धुदेहाश्रित्य तस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाजपन् । अतस्तेऽस्यर्षयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मन एव देवता । तथा चानुक्रान्तं—'यत्त इति द्वादशार्चमानुष्टुभं मन-आवर्तनं जेषुः' इति । गतो विनियोगः ॥

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य त्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति^१ । तस्य पुनःसंभरण-
मन्नोल्लस्यते । हे त्रियमाण पुरुष यत्^२ ते तव मनः वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकम्
अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तत् मनः आ वर्तयामसि आवर्तयामः ।
किमर्थम् । इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः दिवं जगाम यत् च पृथिवीं दूरकम् । दूरकमिति क्रिया-
विशेषणम् । तत् इह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुःऽभृष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः भूमिं चतुर्भृष्टिम् । चतुर्दिक्षु अंशो यस्याः सा । तां जगाम तत्
आवर्तयामः ॥

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रऽदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशः चतस्रः जगाम तत् आवर्तयामः ॥

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽअर्णवम्^१ अर्णास्युदकानि^१ तद्वन्तं ऽसमुद्रं मेघं वा ऽजगाम ऽतत्
इति गतम् ॥

यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽप्रवतः प्रगच्छन्तीः^२ ऽमरीचीः दीप्तीः ऽजगाम ऽतत् इति
गतम् ॥ ॥ २० ॥

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

वतश्च ऋषो निगदसिद्धाः ॥

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽपराः ऽपरावतः अत्यन्तं दूरदेशान् ऽजगाम ऽतत् इति गतम् ॥

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।
तत् आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽभूतं ऽच ऽभव्यं ऽच इत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिद्-
भावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात्^१ कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति । तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय
निवासाय चावर्तयामः ॥ २१ ॥

‘प्र तारि’ इति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामापेक्षम् । आदितः
सप्त त्रिष्टुभः । अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः । नवमी षडष्टका महापङ्क्तिः । दशमी पङ्क्त्युत्तरा ।
‘आद्यां दशकावष्टकास्त्रयः’ (अनु. १. ११) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्^२ । एकाक्षराधिकयाद्भूरिग्वि-
शेषणाय वेदितव्या । सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्प्राणाश्चिर्गमयिष्या निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोऽजपन् ।
‘मो षु णः सोम’ इति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् । अतश्चतसृणां निर्ऋतेर्देवता
चतुर्थ्याः सोमश्च । ‘असुनीते मनः’ इति द्वाभ्यामसुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा
देवता । ‘पुनर्नो असुम्’ इत्यस्याः पृथिव्याद्या लिङ्गोक्ता^३ देवताः^४ । ततस्तिष्ठभिः शिष्टाभिः^५
पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ देवते । ‘समिन्द्र’ इत्यर्ध-
र्चस्येन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र तारीति दशर्चं चतस्रो निर्ऋत्यपनोदनार्थं जेषुश्चतुर्थ्यां सोमं
चास्तुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां देवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिङ्गोक्तदेवताः शिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्-
क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चनं’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।

अध च्यवान् उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयः । स्थाताराऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।

अध । च्यवानः । उत् । त्वीति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुबन्धोः ऽआयुः आयुष्यं ऽप्रं ऽतारि प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति
उच्यते । ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं ऽनवीयः नवतरम् । यौवनोपेतमित्यर्थः । निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धताम् ।
‘तत्र दष्टान्तः । ऽक्रतुमता कर्मवता सारथिना ऽरथस्य ऽस्थातारेव रथे स्थिताविव’ वर्धते’ तद्वत् ।
‘अध अथ ऽच्यवानः जीवितात्प्रच्यवमानः ऽअर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणम् ऽउत्तवीति वर्धयति ।
सुबन्धुप्राणापहर्त्री^६ ऽनिर्ऋतिः पापदेवता ऽपरातरम् अत्यन्तं दूरतरं ऽजिहीतां^७ परित्यजतु गच्छतु ॥

१. भ-पृथगभिधानादेव । २. त१.२.३.७-म१.२.४.६.८-इत्युक्तसद्भावात् । ३. त-भ-मु-
लिङ्गोक्तदेवताः । ४. ग-त-भ-द्यावापृथिव्यौ अष्टाभिः । ५. ग४-त१.२.३.७-स्थिता वर्धते; भ-स्थिता
वर्धते; सु-स्थिता यथा वर्धते । ६. भ-‘प्राणापहर्त्री । ७. त१.२.३.६.७.८-भ-परिजिहीता ।

सामन्तु राये निधिमन्वन्नं करामहे सु पुरुष श्रवांसि ।

ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातुरं सु निर्रतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । तु । राये । निधिऽमत् । तु । अन्नम् । करामहे । सु । पुरुष । श्रवांसि ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽर्रतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

वसामन्तु साम्नि गीयमाने सति । तु चार्थे । वराये जीवायूरुपधनार्थं वनिधिमत् निधानवत् वअन्नं हविश्च वकरामहे कुर्मः । अत्रापि वतु इति चार्थे । निर्रत्यै^१ स्तुतिं हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः^२ । तदेवाह । वसु सुष्टु वपुरुष पुरुषा बहुप्रकारं वश्रवांसि अन्नानि हवींषिकरामहे । वता तानि हवींषि वनः अस्माकं संबन्धीनि वविश्वानि सर्वाणि वजरिता जीणां स्तुता वा । 'जरा स्तुतिः' (निरु. १०. ८) । वममत्तु स्वदताम् । आस्वाद्य च वनिर्रतिः वपरातरम् अत्यन्तं दूरदेशं वजिहीतां गच्छतु ॥

अभी प्वर्यः पौस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाजान् ।

ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातुरं सु निर्रतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अजान् ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽर्रतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयम् वअर्यः अरीन् शत्रून् वपौस्यैः पुंस्त्वैः बलैः वसु सुष्टु वअभि वभवेम । वद्यौर्न वभूमिं सूर्यौ यथा स्वरश्मिभिर्भूमिभिभवति तद्वत् । वगिरयो वनाजान् । गिरिवंजः । ते यथा अजान्^३ अजन-शीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । वता तानि यानि वनः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि वविश्वानि सर्वाणि वजरिता स्तुता सती वनिर्रतिः वचिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो पु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

द्युभिर्हितो जरिमा स्र नो अस्तु परातुरं सु निर्रतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्तुच्चरन्तम् ।

द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽर्रतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे वसोम वनः अस्मान् वसु सुष्टु वमृत्यवे वमो वपरा वदाः सैव परादानं कुरु । मृत्यवधीनान् मा कार्षीः । किंतु वतु इदानीम् वउच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं वसूर्यं वपश्येम^४ । चिरकालं जीवे-मेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच वद्युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिः दिवसैः वहितः प्रेरितः जरिमा जराभावः वनः अस्माकं वसु सुखकरः वअस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वम वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।

रारन्धि । नः । सूर्यस्य । समऽदृशि । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

१. त-भ- 'निर्रत्यै' नास्ति । २. त-भ-सु-निर्रत्यै इत्यर्थः । ३. ग-त-भ-सु- 'अजान्' नास्ति ।

४. त-भ-सु-पश्येम पश्यामः ।

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि असमासु मनः पुनः धारय । किंच जीवातवे जीवितुं सु प्र तिर सुष्टु वर्धय नः अस्माकम् आयुः । किंच ररन्धि स्थापय नः अस्मान् सूर्यस्य संहति चिरसंदर्शने । त्वं च धृतेन अस्माभिर्दत्तेन तन्वं शरीरं^१ वर्धयस्व वर्धय ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तुमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । नः । धेहि । भोगम् ।

ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उच्चरन्तम् । अनुमते । मृळय । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणदायिनि^२ देवि असमासु । अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः । पुनः चक्षुः प्रकाशकं नयनम् । ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच प्राणं पुनः अस्मासु धेहि स्थापय । वयं च ज्योक् चिरम् उच्चरन्तम् उद्गच्छन्तं सूर्यं^३ पश्येम । हे अनुमते देवि स्वस्ति अविनाशं यथा स्यात्तथा^४ नः अस्मान् मृळय सुखय ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नुः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां^५ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अन्तरिक्षम् ।

पुनः । नः । सोमः । तन्वंम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पृथिवी देवी नः अस्मभ्यम् असुं प्राणं ददातु । पुनः द्यौः देवता असुं ददातु । तथा अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असुं ददातु । तथा सोमः नः तन्वं शरीरं पुनः ददातु^६ । तथा पूषा पोषाभिमानी^७ देवता^८ पथ्याम् । 'पन्था अन्तरिक्षम्' (निह. ११.४५) । तत्र भवां वाचम् । वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते । तां पुनः ददातु । किंच या स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु^९ । यद्वा । पूषा पोषं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाग्माप्नी देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु । 'वाग्वै पथ्या स्वस्तिः' (श. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यही ऋतस्य मातरा ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुबन्धवे । यही इति । ऋतस्य । मातरा ।

भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ८ ॥

१. ग४-त१.२.३.७-स्वशरीरं । २. ग-त१.२.३.७.८-म-सु-प्राणप्रदायिनि । ३. ग-त-म५.६.८-सु-सूर्यं देवं । ४. ग-त-म-सु-तथा । ५. म-ददातुं किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । ६. त१.२.३.५-म४.६.८-पोषाभिमानी । ७. त-म-देवता या । ८. म- 'किंच.....प्रयच्छतु' नास्ति ।

इदमादिभिस्तिष्ठतिभिः^१ द्यावापृथिव्योः स्तुतिः । ^२रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^३सुबन्धवे ^४पुंशं सुखं प्रयच्छताम् । कीदृश्यौ ते । ^५यद्भौ मह्यौ ^६ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ^७मातरा निर्मात्र्यौ । ^८यद्रपः पापं कृच्छ्रमस्ति^२ तत् ^९अप ^{१०}भरताम् अपहरताम् अपनयताम् । हे ^{११}द्यौः हे ^{१२}पृथिवि हे द्यावा-पृथिव्यौ ^{१३}क्षमा क्षमायां सत्याम् । यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते । क्षमाप्यपहरतु^३ । एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्धवादयो ब्रुवन्ते । हे सुबन्धो ^{१४}ते त्वां ^{१५}मो ^{१६}पु मैव सुष्ठु ^{१७}किं ^{१८}चन ^{१९}रपः कृच्छ्रम् ^{२०}आममत् हिनस्तु ॥

अवं द्रुके अवं त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्ण्वेककं भरतामप यद्रपो

द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ९ ॥

अवं । द्रुके इति । अवं । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।

क्षमा । चरिष्णु । एककम् । भरताम् । अप । यत् । रपः ।

द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ९ ॥

^१दिवः द्युलोकात् ^२भेषजा भेषजानि ^३द्रुके द्रिकं ^४त्रिका त्रिकं च ^५अव ^६चरन्ति । अत्राश्विनौ^४ द्विकमवचरतः । इषा सरस्वती भारती त्रिकमवचरन्ति । ^७क्षमा क्षमायां ^८चरिष्णु चरति ^९एककम् एकं भेषजमित्यभिप्रायमाह । तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्तिवति शेषः ॥

समिन्द्रेरयु गार्मन्द्वाहं य अवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गार्म । अनद्वाहम् । यः । आ । अवहत् । उशीनराण्याः । अनः ।

भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२सम् ^३ईरय संप्रेरय । किम् । ^४गां गन्तारम् ^५अनद्वाहम् अनोवहनसमर्थम्^४ । ^६यः अनद्वाहन् ^७आवहत् आवहत्यस्मान्प्रति । किम् । ^८अनः शकटम् । कस्य । ^९उशीनराण्याः एतन्नामिकाया ओषधेः । यथार्तमनुलिम्पन्ति सोशीनराणी । भरतामित्यादि गतम् ॥ ॥ २३ ॥

‘आ जनम्’ इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गौपायना बन्धवादय ऋषयः । षष्ठयास्वरास्यस्य स्वसैषां मातर्षिका । आदितः पञ्च गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । आदित-श्रतसृणामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता । पञ्चम्या इन्द्रः । षष्ठया अप्यसमातिः । ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता । ‘अयं मे हस्तः’ इत्यस्या लब्धसंज्ञस्य सुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रमणिका—‘आ जनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतस्रभिरसमाति-मस्तुवन्पञ्चम्येन्द्रं षष्ठयागस्यस्य स्वसा मातैषां राजानमस्तौत्पराभिः सुबन्धोर्जीवमाह्वयंस्तमस्यथा लब्धसंज्ञमस्पृशन् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पङ्क्ती’ इति ॥

१. त-मु-इदमादिभिस्तिष्ठिभिः । २. त-म२.४.८-मु-कृच्छ्रं चास्ति । ३. म१.७-द्यौरप्यपहरतु । ४. त१.२.३.६.७.८ अ-मु-तत्राश्विनौ । ५. त-म२.८-मु-समर्थं गां ।

आ जनं त्वेषसँदशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषऽसँदशम् । माहीनानाम् । उपऽस्तुतम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिष्ठभी राजानं स्तुवन्ति । वयं बन्धवादयः । वजनं जनपदमसुनीतिस्वभूतम्^१ । आ । अगन्म अभिगताः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । त्वेषसँदशं दीप्तदर्शनं । माहीनानां महताम् । उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । कीदृशा वयम् । नमः नमस्कारं । बिभ्रतः धारयन्तः^२ । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानम् । नमो^३ बिभ्रतः^४ इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । निऽतोशनम् । त्वेषम् । निऽययिनम् । रथम् । भजेऽरथस्य । सत्पतिम् ॥ २ ॥

व असमातिं राजानं । नितोशनं शत्रूणां हन्तारम् । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तम् । निययिनं रथम् इत्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवत् सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं । भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य^५ निययिनम् । 'हलदन्तात्' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या अलुक् । सत्पतिं सतां पालकम् ॥

यो जनान् महिषां ईवातितस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान् ईव । अतितस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

यः असमातिः । जनान् स्वविरोधिभूतान् । अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभाष्यतीत्यर्थः^६ । क ईव^७ । महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । खड्गवान् । उत अपि च । अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् । शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्धेत्यर्थः ॥

यस्यैक्ष्वाकुरुषं व्रते रेवान्मराय्येधते दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । ईक्ष्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिवि ईव । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य । ईक्ष्वाकुः राजा । व्रते कर्मणि रक्षणरूपे । उप । एधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान् रथिवान् । मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः पञ्च । कृष्टयः निपादपञ्चमाश्रयवारी वर्णाः । दिवीव गुलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्रं क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्रं । क्षत्रा । असमातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय । दिवि ईव । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थम् । हे । इन्द्र । क्षत्रा क्षत्राणि बलानि । रथप्रोष्ठेषु । असमातिषु । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातौ । धारय । दिवीव । सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त. १. २. ३. ७-म. १. २. ४. ७-म. सुनीतिं असुनीतिस्वभूत । २. त-म. १. २. ४. ६. ८-धारयतः । ३. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-आविभ्रत । ४. त. २. ३. ७-म-'तस्य' नास्ति । ५. ग-त-मु-पराभवतीत्यर्थः; म-पराभवत्यर्थः । ६. ग-त-म-सु-किमिव ।

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता ।

पणीन्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽम्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता ।

पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्ध्वादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन् असमाते त्वम् अगस्त्यस्य ऋषेः पनद्भ्यः नन्दयितृभ्यो बन्ध्वादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभाववधौ रोहिता रोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसः अदातृनयज-मानान् पणीन् वणिजः लुब्धकान् पति निकृष्टं नितरां वा अभि अक्रमीः अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥७॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।

इदम् । तव । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति सुऽबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र शेषे शाठ्यायनकम्—‘अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् । अग्निः स्तुत आजगाम । आगत्य चाह किंकामा मागच्छतेति । सुबन्धोरेवासुं पुनर्वनुयामेत्यब्रुवन् । एषान्तःपरिधीत्यब्रवीत्तमादद्धु-मिति । तन्निराह^१ । अयं^२ मातायं पिता^३ इति । शौनकश्च—‘स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तस्थौ गौपायना-नभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथाग्निषु । अथाग्निरब्रवीदेतानयमन्तःपरिध्यसुः ॥ सुबन्धोरस्य चेक्षाकोर्मया गुप्तो हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः ॥ स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति । अयं मातेति हृष्टस्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥ शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं सुधि । सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते’ (बृहदे. ७. ९७. १०१) इति ॥ अयम् अग्निः माता । अयम् एव पिता । अयं जीवातुः जीवयिता आगमत् आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधौ वर्तमान^२ इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् । अत इदं प्रति एहि आगच्छ । निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्य एवं व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयम् । विभक्त्यस्ययः । इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते । सर्वे त्वामागता दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नहन्ति धरुणाय कम् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नहन्ति । धरुणाय । कम् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नहन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय । कम् इति पाद-पूरणः । एव एवं पते मनः दाधार परिधावभिः । किमर्थम् । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अथो अपि च अरिष्टतातये अविनाशाय । स्वार्थिकस्तातिः ॥

१. त. १.२.३.७-म. १.८-तन्निराह्वयः; म. ४-तन्निराह्वनयः; म. ७-तन्निराह्वनयः; सु-तं निराह्वरयः ।
२. त-म. १.२.७-वर्तमानं ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार । शिष्टमुक्तम् ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुऽबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्यग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः ।

नीचीनमभ्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः ।

नीचीनम् । अभ्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातः वायुर्लुलोकात् न्यक् नीचीनम् अव वाति गच्छति । सूर्यः च न्यक् तपति । अभ्या अहननीया गौः नीचीनं दुहे दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषजः । अयम् । शिवऽभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥

अनया बन्धादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् । अयं मे हस्तो भगवान् यस्मात् सजीवं सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् । तथा अयं मे हस्तः भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् । तथा अयं मे हस्तः विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वभेषवान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभिर्मर्शनः मङ्गलस्पर्शनः । यतो जीवन्तं स्पृशत्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र 'इदमित्था' इति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टस्यार्धं त्रेष्टुभम् । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुकान्तम्—'इदमित्था' सप्ताधिका नाभानेदिष्टो मानवो वैश्वदेवं तत्' इति । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्त आभिष्टविकाति-

देशप्राप्तस्य उपासानक्ता इत्यस्य स्थाने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उद्धृत्य’ चोत्तमं^१ सूक्तं त्रीणीदमिथा रौद्रमिति^२ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति^३ । अत्रैतरेयब्राह्मणं—‘ नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं आतरो निरभजन्तोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमचवदितारमित्यब्रुवन् ’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादि । तत्र नाभानेदिष्टो आतृभिर्भागे निराकृतः पितृसामीप्यमागत्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अङ्गिरसः स्वर्गाय सत्रमासीनाः षष्ठाहःपर्यन्तमनुष्ठाय मुह्यन्ति । तान् ‘ इदमिथा ’ इति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यन्तो वसिष्ठा गाः^४ सहस्रसंख्याकान् दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेपणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेऽह्नयशंसयत् । ते च तत्सूक्तसामर्थ्याद्यज्ञं पारं प्रापय्य स्वर्जिगमिषवोऽस्मै गोसहस्रं प्रादुः । तं च तद्गोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं^५ यज्ञशेषभागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मह्यमङ्गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायार्थं न्याय्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्टायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तम् । तथाध्वर्युब्राह्मणेऽपि ‘ मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्टं^६ ’ (तै. सं. ३. १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुसंधेयम् ॥

इदमिथा रौद्रं गूर्तवंचा ब्रह्म क्रत्वा शच्यामन्तराजौ ।

क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्ठाः पर्षत्पक्थे अहन्ता सप्त होतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तवंचाः । ब्रह्म । क्रत्वा । शच्याम् । अन्तः । आजौ ।

क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतृन् ॥ १ ॥

१ गूर्तवंचाः उद्यतवचनो नाभानेदिष्टः २ इदं ३ ब्रह्म स्तोत्रं ४ रौद्रं रुद्रप्रणीतम् ५ इत्था इत्थमिदानीं क्रियमाणप्रकारं ६ क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं ७ शच्यामन्तः कर्मणि सत्रमध्ये ८ आजौ अङ्गिरसां संघे करोतीति शेषः । ९ यत् स्तोत्रं १० क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणौ ११ अस्य १२ पितरा पितरावन्ये च १३ मंहनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमाना १४ आतरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्ति शेषः । तेन नाभानेदिष्टः १५ पक्थे पक्थ्ये १६ अहन् अहनि । षष्ठेऽहनीत्यर्थः । १७ ते षष्ठषष्ठमेवाहरागल्यं मुह्यन्ति १८ तानेते १९ सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्युक्तत्वात् । २० सप्त २१ होतृन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यादिकान् २२ आ २३ पर्षत् सर्वतोऽपूरयत् । इदमित्येति सूक्ताभ्यां यज्ञं पारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इदानीय दभ्याय वन्वञ्च्यवानः सूदैरमिमीत वेदिम् ।

तूर्वैयाणो गूर्तवंचस्तमः क्षोदो न रेत इत ऊति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः । अमिमीत । वेदिम् ।

तूर्वैयाणः । गूर्तवंचः । तमः । क्षोदः । न । रेतः । इतः । ऊति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

१ स २ इत् स कृष्णशवासी पुरुषो रुद्राख्यः ३ दानाय स्तोतृणां धनप्रदानाय ४ दभ्याय शत्रूणां वधाय च ५ वन्वन् स्तोतृन् संभजन् ६ सूदैः सूदकैर्हिसकैः ७ शस्त्रैः ८ च्यवानः रक्षांसि व्यावयन् ९ वेदिम्

१. त-भ-उद्धृतं । २. त-भ-मु-‘ इति ’ नास्ति । ३. त-भ-‘ गाः ’ नास्ति । ४. ग-त-६.८-भ-४. ६-मु-अस्मदीयं ; त-१.२.३-भ-२.८-मस्मदीयं । ५. ग-त-भ-१.२.४.६.८-नाभानेदिष्टं वै मानवं । ६. ग-त-मु-रुद्रप्रणीतं । ७. भ-प्रवर्तमाना । ८. भ-कृष्णलाभः । ९. त-भ-मु-षष्ठमेवा । १०. त-भ-मुह्यन्ते । ११. ग-त-भ-४.६.८-हिसकैः ; भ-१.२.७-सूदकैः ।

‘अभिमीत परिमितवान् । यज्ञवास्वधिष्ठितवानित्यर्थः । ‘तं कृष्णशवास्युत्तरत’ उपोत्थाया-
ब्रवीन्मम’ वा इदं मम वै वास्तुहमिति’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणम् । तदेवाह । ‘पूर्वथाणः
तूर्णगमनः’ ‘गूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचा’ रुद्रः ‘क्षोदो’ न उदकमिव । उदकं यथा घनः सिञ्चति
तद्वत् ‘रेतः स्वसामर्थ्यम्’ इतउति इतो गमनवद्यथा भवति तथा ‘सिञ्चत्’ प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा ।
अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासङ्गिक्यश्विनोः स्तुतिः क्रियते । पूर्वथाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो
रुद्रः क्षोदो न उदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्योपेतं रेत इतउति सिञ्चत् जनयामासाश्विनौ ।
अन्यत्रेतजतीत्यश्विनोरभिधानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेश्चायमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनुम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविनुम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आऽदिशम् । गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनः ‘तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति’
एवं ‘येषु’ ‘हवनेषु आह्वनेषु’ ‘विपः स्तोतुः’ ‘शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुद्ध्या’ ‘द्रवन्ता द्रवन्तौ
गच्छन्तौ’ ‘वनुथः संभजथः’ । ‘यः अध्वर्युः’ ‘आ आभिमुख्येन’ ‘तुविनुम्णः प्रभूतहविलक्षणघनः
सन्’ ‘अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी’ ‘शर्याभिः अङ्गुलीभिः’ ‘अश्रीणीत श्रीणाति । किं कृत्वा ।
‘गर्भस्तौ हस्ते धृत्वा’ ‘आदिशम् आदिश्य । इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः । तादृशं मदीय-
मध्वर्युं येषु हवनेषु ‘वनुथः संभजथः’ तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

कृष्णा यद्गोष्वरुणीषु सीदद्विवो नपाताश्विना हुवे वाम् ।

वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिवः । नपाता । अश्विना । हुवे । वाम् ।

वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । ववन्वांसां । न । इषम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतधू ॥ ४ ॥

‘कृष्णा रात्रिः’ ‘यत् यदा’ ‘अरुणीषु अरुणवर्णासु’ ‘गोषु’ ‘सीदत् निवसति । उपा विभासनाय’
‘रथमधितिष्ठतीत्यर्थः । ‘अरुण्यो माव उषस्ताम्’ इति निरुक्तम् । उपःकाले हे ‘दिवो’ ‘नपाता
दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य’ वा न पातयितारौ हे अश्विनौ ‘वां’ ‘हुवे आह्वये ।
‘वीतं कामयेथां’ ‘मे’ ‘अन्नं हविलक्षणम् । तदर्थं’ ‘मे’ ‘यज्ञम्’ ‘आ’ ‘गतम् आगच्छतम् । ‘इषम्
अन्नं’ ‘ववन्वांसां’ ‘न संभजमानावश्वाविव । तद्वदागतम् । कीदृशौ युवाम् । ‘अस्मृतधू अस्मृतद्रोहौ
मयि द्रोहमस्मरन्तौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो अपौहत् ।

पुनस्तदा बृहति यत्कृनाया दुहितुरा अनुभृतमनुर्वा ॥ ५ ॥

१. त.भ-कृष्णशवास्युत्थाया* । २. भ१.२-अत्यंतं गूर्तवचा; भ७-अत्यंतं गूर्मवचा । ३. ग४-
त-मु-‘आगच्छति’ नास्ति; भ१.४.८-एवति; भ२-एजति । ४. ग-त-भ२.४.८-‘संभजथः’ नास्ति ।
५. ग-त-भ६-मु-‘संभजथः’ नास्ति । ६. ग-त-भ१.२.४.६.८-मु-विभासनाय । ७. त१.२.३.७-मु-
‘यागस्य’ नास्ति; भ१.२.४.७.८-स्वर्गस्य ।

प्रथिष्ठ । यस्य । वीरऽकर्मम् । इष्णात् । अनुऽस्थितम् । नु । नर्यः । अप । औहत् ।

पुनरिति । तत् । आ । वृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुऽभृतम् । अनर्वा ॥ ५ ॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पति रुद्रमसृजत् तदेतदादिभिस्तिसृभिर्वदति ।
 यस्य प्रजापतेः । इष्णात् एषणवत् । वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म^१ । रेत इत्यर्थः^२ । येन रेतसो-
 त्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशेन । प्रथिष्ठ प्रथितमासीत् तद्वेतः । अनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं निषिक्तं
 नर्यः नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः अपौहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तत् रेतः
 आ वृहति सर्वत उल्लिखति उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यत् रेतः
 कनायाः कान्तायाः दुहितुः स्वपुत्र्याः तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिना अनुभृतम् आः आसीत् ।
 अस्तेः सिपि - - - । कीदृशो रुद्रः । अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रत्युतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्य-
 ध्यायदिवमित्यन्य आहुरूपसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्तृमभवद्भीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।

मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्तृम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् ।
 मनानक् । रेतः । जहतुः । वियन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

यकामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि^२ प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युषसि दिवि वा । 'दिव-
 मित्यन्ये' इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा अभीके समीपे^३ यत्
 कर्त्तृ कर्म अभवत् मिथुनीभावात् तदानीं मनानक् अल्पं^४ रेतः जहतुः त्यक्तवन्तौ । किं
 कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छिन्ते स्थाने सुकृतस्य
 यज्ञस्य योनौ निषिक्तम् आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो नि विश्रत् ।

स्वाध्याऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्षमया । रेतः । सम्ऽजग्मानः । नि । विश्रत् ।
 सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता प्रजापतिः यत् यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानी-
 मेव क्षमया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिंल्लोके रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा परेतः
 नि विश्रत् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति
 ब्राह्मणम् । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवाः ब्रह्म अजनयन् उदपादयन्^५ । किं
 तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं
 निरतक्षन् समुदपादयन्^६ । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. म- 'वीरकर्म... इत्यर्थः' नास्ति । २. त-म-ते पितरि । ३. त१.२.६.७.८-म४.८-प्रत्ये
 समीपे; त४.५-प्रत्ये समीपे; म१.७-प्रत्ये समीपे; म२-प्रत्ये समीपे; म६-प्रत्ये समीपे; मु-प्राप्ते समीपे ।
 ४. त-म-अल्पं । ५. ग-त-म-उत्पादयन् । ६. ग-संपादयन्; त-म४.६.८-मु-समपादयन्; म१.२.७-
 समुत्पादयन् ।

स ईं वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।

सरत्पदा न दक्षिणा परावृक् न ता नु मे पृशन्त्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्त्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अङ्गिरसां सन्नान्ते नाभानेदिष्टो गोनिरोधायागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति । ऽस
ऽईम् सोऽयं ऽवृषा ऽन वर्षक इन्द्र इव स यथा नमुचिविधायम् ऽआजौ संग्रामे ऽफेनमस्यत्
क्षिसवान् तद्वक्षेपमना वास्तोष्पतिरिदानीं तवैव वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं ऽस्मत्
अस्मत्तः ऽआ ऽअप ऽपरैत् अपपरागच्छति । ऽदभ्रचेताः अल्पमनस्को यः कश्चित् ऽदक्षिणा दक्षिणा-
थानां गवां ऽपरावृक् परावर्जयिता सन् ऽपदा पदानि ऽन ऽसरत् न सरति अस्मदभिमुखमागच्छति ।
ऽमे मम संबन्धिन्यः ऽताः गाः अङ्गिरोभिर्देताः ऽपृशन्त्यः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलो रुद्रः ऽन
ऽजगृभ्रे न गृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥

मधू न वह्निः प्रजाया उपब्दिर्गि न नम्र उप सीददूधः ।

सनितेध्मं सनिता वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मधु । न । वह्निः । प्रजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नम्रः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सनिता । इध्मम् । सनिता । उत । वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन् यज्ञे ऽवह्निः वह्निवद्वाहको राक्षसादिः ऽमधुः^१ ऽन शीघ्रं
न ऽउप ऽसीदत् नागच्छति^२ । यो वह्निः ऽप्रजायाः ऽउपब्दिः उपपीडको भवति । यज्ञविचारार्थ-
मागच्छति । ऋविगादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथा ऽऊधः । रात्रिनामैतत् ।
रात्रावपि ऽअग्निं ज्वलन्तं ऽनम्रः विवसनो राक्षसादिः ऽन ऽउप ऽसीदत् । एवं रुद्रे रक्षितरि सति
सः अग्निः ऽइध्मं ऽसनिता ऽजज्ञे उत्पन्नः । ऽउत अपि च ऽवाजम् अन्नं हविः^३ ऽसनिता जज्ञे । ऽस
ऽधर्ता यज्ञस्य कलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः ऽसहसा बलेन^४ ऽयवीयुत् यज्ञमिश्रयितृणां रक्षः-
प्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥

मधू कनायाः सख्यं नवग्वा ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमग्मन् ।

द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुधुक्षन् ॥ १० ॥

मधु । कनायाः । सख्यम् । नवग्वाः । ऋतम् । वदन्तः । ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥

ऽनवग्वाः अङ्गिरसः । गवामयनाख्यं सन्नमनुतिष्ठतामङ्गिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः
सन्त उत्थितास्ते नवग्वाः । ते ऽऋतं ऽवदन्तः ऽमधु शीघ्रं ऽकनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्नाभा-
नेदिष्टमेरितायाः सकाशान् ऽऋतयुक्तिम् उक्तयोगपरिसमाप्तिम् ऽअग्मन् प्राप्ताः । यद्वा । ऋतयुक्तिं
यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोऽङ्गिरसः कनायाः पृथ्व्याः सख्यमगमजिति योजना । ऽद्विबर्हसः

१. त-भ-‘मधु’ नास्ति । २. ‘त-नागच्छति’ नास्ति; भ- न गच्छति । ३. ग-यस्य बलेन; त१.

२.३.६.७.८-भ२.४.५.६.८-यज्ञस्य बलेन; त४.५-जीवस्य बलेन ।

द्वयोः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृद्धाः ऽये अङ्गिरसः ऽगोपं गोपाथितारं नामानेदिष्टमिन्द्रं वा ऽउप
 ऽआगुः उपगताः ते ऽअदक्षिणासः दक्षिणारहिताः । ' अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः ' इति हि वचनं ' ये
 यजमानास्त ऋत्विजः ' इति । ते च ऽअच्युता उदकान्यक्षीणानि फलानि वा ऽदुधुक्षन् ॥ ॥ २७ ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेतं ऋतमित्तुरण्यन् ।

शुचि यत्ते रेकण आर्यजन्त सबर्दुघायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षू । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेतः । ऋतम् । इत् । तुरण्यन् ।

शुचि । यत् । ते । रेकणः । आ । अर्यजन्त । सबः । दुधुघायाः । पर्यः । उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

१ मक्षू शीघ्रं २ कनायाः कमनीयायाः ३ धर्मदोग्र्याः ४ नवीयः नवतरं ५ सख्यम् । प्राप्येति शेषः ।
 अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवतरं ६ राधः धनमिव ७ रेतः सिन्धुमानम् ८ ऋतम् उदकं
 ९ तुरण्यन् दिवः सकाशात्प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र १० ते तुभ्यं ११ यत् १२ यदा १३ रेकणः पाथोलक्षणं धनम् १४ आ
 अभिमुखम् १५ अर्यजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेकणः । १६ सबर्दुघायाः । सबरित्यमृतनाम । अमृतदोग्र्याः
 १७ उस्त्रियायाः गोः १८ पर्यः पानयोग्यं रसम् १९ । तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्वयुर्ब्राह्मणम्—' अङ्गिरसो
 वै सत्रमासत तेषां पृथिव्यमयुगासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे येऽस्या ओषधीर्न
 जनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजन्त ' (तै. ब्रा. २. १. १. १) इति ॥

पश्चा यत्पश्चा वियुता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।

वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्चा । यत् । पश्चा । विऽयुता । बुधन्त । इति । ब्रवीति । वक्तरी । रराणः ।

वसोः । वसुत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

१ यत् यदा स्तोतारः २ पश्चा पश्चान्ना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन ३ वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि
 गोस्थानानि ४ पश्चा पश्चात् ५ बुधन्त अजानन् । तदानीं ६ कारवः । कारुरित्यर्थः । स्तोता ७ इति
 ८ ब्रवीति इत्थं ब्रूते । किमिति । ९ वक्तरी स्तोतरि १० रराणः रममाणः ११ वसोः वासकात् १२ वसुत्वा
 अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्वेति समूहार्थे त्वा^{१३} नामकरणः । गोरूपधनवतोऽतिशयेन
 गोसमूहवानित्यर्थः । १४ अनेहा अपाप इन्द्रः १५ विश्वं सर्वं १६ द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहृतं धनं १७ क्षु ।
 मक्षिवित्यर्थः । शीघ्रम् १८ उप १९ विवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुम् । अयमर्थः । यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽ-
 सुरैरपहृतमात्मीयं गोधनं जानन्ति^{२०} ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्तं न्यरुधदिति^{२१} ॥

तदिकृष्यस्य परिषद्धानो अगमन् पुरु सदन्तो नार्षदं बिभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्धानः । अगमन् । पुरु । सदन्तः । नार्षदम् । बिभित्सन् ।

न्नि । शुष्णस्य । समऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

१. ग-त-मु-कमनीयायाः पृथ्व्याः । २. त-भ-यथा । ३. त-भ-मु-रसमयजंत । ४. त-भ-मु-त्वो ।
 ५. ग४-त-भ-२.६.८- ' सर्व ' नास्ति । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६-मु-न जानति । ७. ग४-
 निरुध्यति; त-भ-निरुध्यदिति ।

वतदित् तत्रैव वनु क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य परिषद्धानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः
 वग्मन् प्रकाशनार्थमगच्छन् । पुरु पुरुषि कृत्रिमाणि सदन्तः सीदन्तोऽसुराः नार्पदं नृपदः पुत्रं
 विभित्सन् भेतुमैच्छन् । किंचायं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पुरुषप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य
 वसंप्रथितं मर्मं विदत् वेत्ति । अयमिन्द्रः यत् असुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्मं गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्णं ये त्रिषधस्थे निषेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्कृतस्य होताध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसधस्थे । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नः । होतः । कृतस्य । होता । अध्रुक् ॥ १४ ॥

उत अपि च भर्गो ह नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आग्नेयस्य संबन्धिनि
 त्रिषधस्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वर्णं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति । उत
 अपि च तत्तेजः अग्निर्ह नाम अग्निः किल नाम । उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता
 एतदपि तस्य तेजसो नाम । अग्नेर्भगं इत्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानीत्यर्थः । अथ प्रत्यक्ष-
 कृतः । हे होतः होमनिष्पादकोक्तनाम्नाम्ने कृतस्य होता यज्ञस्य संबन्धिनां देवानामाह्वता
 अध्रुक् द्रोहरहितस्त्वं नः अस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गुर्तये यजध्वै ।

मनुष्वदृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विश्वु यज्यु ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गुर्तये । यजध्वै ।

मनुष्वत् । दृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मन्दू इति । हितऽप्रयसा । विश्वु । यज्यु इति ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वया तौ प्रसिद्धौ रौद्रौ रुद्रपुत्रौ । 'क्षोदो न रेत इतजति सिञ्चत्' (क. सं. १०. ६१. २) इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तम् । अर्चिमन्ता दीसिमन्ता नासत्यौ अग्निनौ
 मे गुर्तये स्तुतये यजध्वै यागाय च भवेतामिति शेषः । किंच मनुष्वत् मम पितुर्भनोरिव तस्य
 यज्ञे यथा तथैव दृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मन्दू मदधिष्णु हितप्रयसा जेरित-
 धनौ विश्वु कृत्विश्वस्मदीयेषु तथा यज्यु यष्ट्यौ भवतमिति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः ।

स कक्षीर्वन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुदु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः । तरति । स्वऽसेतुः ।

सः । कक्षीर्वन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् । नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वतः । रघुऽदु ॥ १६ ॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तूयतेऽस्माभिः । किंच
 विप्रः विशेषेण पूरको विप्रवच्छुद्धो वा स्वसेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जगदन्धकाः सन्ति स सोमः
 अपश्च अन्तरिक्षं च तरति लङ्घयति प्रतिदिनम् । सः सोमः कक्षीर्वन्तम् ऋषिं पर्वतमग्नये

१. त-भ- 'रौद्रौ' नास्ति । २. त१.२.३.७-भ२.४.६.८-योगाय । ३. त-भ१.२.४.६.८-ते ।

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत् । ऽसः स एव ऽअग्निं हविर्वोदुमशक्तं सन्तं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत् । कम्पने दृष्टान्तः । ऽनेमि^१ नमनशीलं ऽरघुदु^२ लघुगमनं ऽचक्रम् ऽअवतः अवन्तोऽश्वा इव ते यथा तथा रेजयत् । नुमभावश्छान्दसः ॥

स द्विबन्धुवैतरणो यष्टा सबर्धु धेनुमस्वं दुहध्वै ।

सं यन्मित्रावरुणा वृज्ज उक्थैज्येष्टेभिर्यमणं वरुथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विऽबन्धुः । वैतरणः । यष्टा । सबऽधुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्वै ।

सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृज्जे । उक्थैः । ज्येष्टेभिः । अर्यमणम् । वरुथैः ॥ १७ ॥

ऽसः अग्निः ऽद्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः ऽवैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता । यद्वा । वितरणाहो हविष्प्रदानार्हः । ऽयष्टा देवानां याजकोऽग्निः ऽसबर्धुम् अमृतोपमपथोदोग्ध्रीं ऽधेनुम् ऽअस्वम् अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्वै दोहायाकरोत् । ऽयत् यदा स शयुः मित्रावरुणौ ऽअर्यमणं च ऽज्येष्टेभिः ज्येष्टैः प्रशस्तैः ऽवरुथैः वरणीयैः ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽसं ऽवृज्जे सम्यक्स्तौति । यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यमणां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयामिनिवृत्तप्रसवां पथोदोग्ध्रीमकरोदिति ॥

तद्वन्धुः सूरिर्दिवि ते धियुं धा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नार्भिः परमास्य वा घ्राहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्ऽबन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम्ऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नः । नार्भिः । परमा । अस्य । वा । घ ।

अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आस ॥ १८ ॥

ऽतद्वन्धुः । सैव पृथिवी बन्धुकोत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन^३ यस्यासौ तद्वन्धुः । तन्मातृक इत्यर्थः । ऽसूरिः स्तुतेः प्रेरकः ऽदिवि वर्तमानस्य ऽते तव स्वभूत इति शेषः । त्वदपत्यभूत इति यावत् । षष्ठीसामर्थ्यात्संबन्धसामान्यं प्रतीयते । तच्चादित्यपुत्रो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धश्चरमपाद उत्तरमन्त्रे च वक्ष्यते । स च ऽधियं धाः कर्मणां धारको ऽनाभानेदिष्ठः ऽवेनन् अङ्गिरोदत्तं गोसहस्रं वेनन् कामयन् ऽप्र ऽरपति प्रलपति । स्तौतीत्यर्थः । ऽवा अपि चेत्यर्थः । ऽसा द्यौः ऽनः अस्माकं ऽपरमा उत्कृष्टा ऽनार्भिः बन्धिका च ऽअस्य आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति । ऽघ इति पूरणः । ऽअहं ऽतत् तस्यादित्यस्य ऽपश्चा^४ पश्चादनन्तरं ऽकतिथः कतिपयानां पूरणः ऽआस अभवम् । अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः संनिकृष्ट इष्ट्युक्तं भवति ॥

इयं मे नार्भिरिह मे सधस्यमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वैः ।

द्विजा अहं प्रथमजा क्रतस्येदं धेनुरदुहजायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नार्भिः । इह । मे । सधऽस्यम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वैः ।

द्विऽजाः । अहं । प्रथमऽजाः । क्रतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

१. ग-त४.५.६-म-नेमि न । २. त-म२.८-रघुदु लघुदु । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-बंधिको-त्पत्त्य । ४. म-‘पश्चा’ नास्ति ।

वृथं माध्यमिका वाक् वमे वनाभिः संनाहिनी । आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यर्पेर्माध्यमिका^१
वाग्वन्धिका भवति । तथा च ब्राह्मणं—' सा या वागसौ स आदित्यः ' (श. ब्रा. १०.५.१.४)
इति ब्राह्मणम् । वृह अस्मिन्मण्डले वमे मम वसधस्थं स्थानम् । वृहमे मे देवाः द्योतमाना रश्मयः
वमे मम स्वभूताः । वअथम् अहम् वअस्मि सर्वः । सूर्यस्य स्वस्थोक्तेन प्रकारेणाभेदात्तद्वारा सर्वात्मक-
त्वम् । वह किंचेत्यर्थः । वद्विजाः विप्राः वव्रतस्य वप्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः
प्रथमोत्पन्नाः । वधेनुः पृथिवेवता माध्यमिका वाक् वजायमाना वृहदं सर्वम् वअदुहत् दुदोह ।
उदपादयदित्यर्थः ॥

अधासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षु स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अध । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभावा । अव । स्यति । द्विवर्तनिः । वनेषाट् ।

ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरम् । शेवृधम् । सूत । माता ॥ २० ॥

वअध अथ आसु चतसृषु दिक्षु मन्द्रः मोदमानः वअरतिः गन्ता वविभावा दीप्तिमान्
वद्विवर्तनिः द्वयोः लोकयोः गन्ता ववनेषाट् वने काष्ठानामभिभविताभिः वअत्र वस्यति अवसन्नो
भवति यागार्थम् । वयत् च योऽग्निः वऊर्ध्वा उन्मुखा वश्रेणिर्न वशिशुः शंसनीयः सेनेव वमक्षु शशिर्न^२
वदन् शत्रून् दमयति तमिमं वस्थिरं निश्चलं वशेवृधं सुखस्य वधेकं वमाता अरणिः वसूत यज्ञे
जनयामास ॥ ॥ २९ ॥

अधा गाव उपमाति कनाया अनु श्रान्तस्य कस्य चित्परैयुः ।

श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सुनृताभिः ॥ २१ ॥

अध । गावः । उपमातिम् । कनायाः । अनु । श्रान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।

श्रुधि । त्वम् । सुद्रविणः । नः । त्वम् । याट् । आश्वघ्नस्य । वावृधे । सुनृताभिः ॥ २१ ॥

वअध संप्रति वकस्य वचित् वश्रान्तस्य प्रवृद्धस्य श्रान्तस्य वा^३ । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य
नाभानेदिष्टस्य वकनायाः कमनीयायाः स्तुतेः वगावः वाचः । यद्वा । वाचः स्तुतयः कनायाः
कमनीयायाः स्तुतेः वउपमातिम् उपमानभूतमिन्द्रम् वअनु वपरैयुः अनु परागच्छन्ति । हे वसुद्रविणः
सुधनाग्ने वत्वं वश्रुधि मृणु । वनः अस्माकमिममिन्द्रं वयाट् अयाट् यज । वत्वं च वआश्वघ्नस्य
अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम वसूनृताभिः स्तुतिभिः ववावृधे वधसे । पुरुषव्यस्ययः ।
अथवायं वधेत इति परोक्षेण निर्देशः ॥

अध त्वमिन्द्र विद्धयस्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिनेनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

अध । त्वम् । इन्द्र । विद्धि । अस्मान् । महः । राये । नृपते । वज्रबाहुः ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । अनेहसः । ते । हरिः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१. ग-त-स१.२.४.६.८-माध्यमिका । २. ग-त-सु-क्षिप । ३. ग-त४.५-सु-वेति; त१.२.३.७.८-
भ६.८-वे ।

हे^१ इन्द्र^२ अध अधुना वज्रबाहुः त्वम् अस्मान् महः महते राये धनाय विद्धि जानीहि । हे इन्द्र मघोनः हविष्मतः सूरिन् स्तुतिप्रेरकान् नः अस्मान् रक्ष च । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्नन्द्र^३ ते तव अभिष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥

अथ यद्राजाना गविष्टौ सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः ।

विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परा च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अर्ध । यत् । राजाना । गोऽईष्टौ । सरत् । सरण्युः । कारवे । जरण्युः ।

विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । एषाम् । बभूव । परा । च । वक्षत् । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यत् यस्मात् गविष्टौ गवामे-
षणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलो यमः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि^२ कुर्वतेऽङ्गिरसां गणाय ।
किमिच्छन् । जरण्युः तस्मा अङ्गिरसां गणाय स्तुतिमिच्छन्^३ । तस्मात् सः विप्रः नाभानेदिष्टः
एषाम् अङ्गिरसां प्रेष्ठः प्रियतमः बभूव भवतु । हि इति पूरणः । तेषां कर्तव्यं परा च वक्षत्
परावहतु । उत अपि च एनान् अङ्गिरसः पर्षत् पारयतु^४ इत्यात्मानं^५ एवाशास्ते^६ ॥

अथा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तदू नु ।

सरण्युरस्य सूनुरश्चो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अर्ध । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्तः । ईमहे । तत् । ऊँ इति । नु ।

सरण्युः । अस्य । सूनुः । अश्च । विप्रः । च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति । अध अथ नु क्षिप्रम् अस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या
जेतव्यस्य वा तत् स्वभूतं गावादिधनं पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन
रेभन्तः स्तुवन्तः नु क्षिप्रम् ईमहे याचामहे । सरण्युः शीघ्रसरणशीलः अश्चः अस्य वरुणस्य
सूनुः पुत्रः । वरुणादयश्च उत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्पूज्यः शुद्धो
वा भवसि । श्रवसश्च अन्नस्य सातौ लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि^६ ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान् ।

विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सुनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोमम् । जुजुषे । नमस्वान् ।

विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । समऽईचीः । पूर्वीऽईव । गातुः । दाशत् । सुनृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोः युवयोः शर्धाय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय । यद्वा । युवयोः
सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च । यदि नमस्वान् अन्नवान् ध्वर्युः स्तोत्रवान् होता वा
स्तोमं जुजुषे सेवते । यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन्ननपदे गिरः अङ्गिरसां

१. ग४-हे नृपते नृणां पालक इन्द्र । २. ग-त-भ२.४.६.८-मु-कर्म । ३. त१.२.४.५.६.७.८-म-
स्तुतिमिच्छन् जरण्युः । ४. ग४-प्रापयतु; त-भ-मु-पारयति । ५. ग-त४.५-इत्यात्मानमेवाशास्ते; त१.
२.३.६.७.८-भ१-इत्यात्मान एवाशास्ते । ६. त-भ-भवति ।

संबन्धिन्ः^१ । समीचीः समीच्यः । आ गच्छन्तीति शेषः । उदाराणां^२ गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेत्येवंरूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिरि आगच्छन्तीति । । पूर्व्विव गानुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्^३ । यद्वा । पूर्वी^४ पुरा^५ प्रसिद्धा पुरातनीव गानुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । । सूनृतायै प्रियसत्थरूपायै स्तुतिवाचे । दाशत्^६ प्रयच्छतु^७ ॥

स गृणानो अद्भिर्देववानिति सुबन्धुर्नमसा सूक्तैः ।

वर्धदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अत्ऽभिः । देवऽवान् । इति । सुऽबन्धुः । नमसा । सुऽउक्तैः ।

वर्धत् । उक्थैः । वचऽभिः । आ । हि । नूनम् । वि । अध्वा । एति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

अद्भिः देवताभिः । देववान् । सुबन्धुः शोभनबन्धनः । सः । ववरुणः । इति इत्थं कृतप्रकारेण । नमसा नमस्कारेण । सूक्तैः च । गृणानः स्तूयमानः सन् । वर्धत् वर्धताम् । । उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिः । नूनम् इदानीम् । आ गच्छस्विति शेषः । । इति पूरणः । तस्य यागार्थम् । उस्त्रियायाः गोः । पर्यसः । अध्वा मार्गः । वि । एति । स्तनाप्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजाँ अनयता वियन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये । सजोषाः ।

ये । वाजान् । अनयत । विऽयन्तः । ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

अनयर्धिरङ्गिरस आशास्ते । हे यजत्राः यष्टव्याः । देवासः देवाः । ते यूयम् । । उ इति पूरणः । । महः महते । नः अस्माकम् । ऊतये रक्षणाय । सजोषाः संगताः । भूत भवत । । ये च यूयम् अङ्गिरसो मह्यं । वाजान् अन्नानि । अनयत प्रापयथ । वियन्तः सततमुक्थाय^१ विविधं गच्छन्तः सन्तः । । ये च यूयम् । अमूराः अमूढाः । पष्ठाहः प्रयोगमौढयरहिता इत्यर्थः । तादृशाः निचेतारः गवां विविकारः । स्थ भवथ । ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. ग४-त२.३.७-भ१.२.६.८-संबंधिनि । २. त-उदाहरण । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८-
‘तद्वत्’ नास्ति । ४. स-त-भ-पुरा पूर्वी । ५. ग-त-भ२.४.६.८-‘दाशत् प्रयच्छतु’ नास्ति; भ७-
दाशत्; सु-दाशत् सुखं प्रयच्छतु । ६. ग४-सततमुक्थाय; त१.२.३-भ१.२.४.६.८-सा उक्थाय ।
भ१-सतत उत्थाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः ।

अध्यायं सायणामात्यो^१ द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशचर्मनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टस्यार्थम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः । पञ्चम्यनुष्टुप् । षष्ठी बृहती । सप्तमी सतोबृहती । अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ । दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः पण्णां विश्वे देवा अङ्गिरसो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवी । अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । तथा चानुकम्पते— 'ये यज्ञेनैकादशाद्याः षडङ्गिरसां स्तुतिर्वांन्त्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः' इति । षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'इदमित्था रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानुश ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । सम्ऽअक्ताः । इन्द्रस्य । सख्यम् । अमृतऽत्वम् । आनुश ।

तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सन्नमासीनानङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्तु इदमित्येति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवम्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । 'यज्ञेन यजनीयेन हविषा' दक्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया 'समक्ताः संगताः' 'ये अहीनैकाहसत्राणि^२ कुर्वन्तो यूयम्' इन्द्रस्य 'सख्यं सखिकर्म' अत एव 'अमृतत्वम्' अमरणधर्मं देवत्वम् 'आनुश आनुशिवे प्राप्ताः स्थ । अश्रोतेर्लिङि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हे 'अङ्गिरसः' 'तेभ्यः' 'वः' युष्मभ्यं 'भद्रं कल्याणं कर्म' 'अस्तु । हे 'सुमेधसः' सुप्रज्ञा हे 'अङ्गिरसः' ते यूयमिदानीमागतं 'मानवं' मनोः पुत्रं मां 'प्रति' 'गृम्णीत' प्रतिगृह्णीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥

य उदार्जन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उतऽआर्जन् । पितरः । गोऽमयम् । वसु । ऋतेन । अभिन्दन् । परिवत्सरे । वलम् ।

दीर्घायुत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ २ ॥

१. भ-सायणाचार्यो । २. ग४-त१.२.७-भ१-अहेनैकासहस्राणि; त३-अहीनैकासहसहस्राणि; भ२-अहीनैकाहिकसहस्राणि; भ४.१.७.८-मु-अहीनैकाहसहस्राणि ।

हे $\vee$ अङ्गिरसः $\vee$ पितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूताः $\vee$ ये यूयं $\vee$ गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं $\vee$ वसु धनम् $\vee$ उदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किञ्च $\vee$ ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन $\vee$ परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णे । सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र $\vee$ वलं वलनामानं गवामपहतोरमसुरम् $\vee$ अभिन्दन् व्यनाशयन् तेभ्यः $\vee$ वः युष्मभ्यं $\vee$ दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनम् $\vee$ अस्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिं गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । अरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ।
सुप्रजाःऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ३ ॥

हे $\vee$ अङ्गिरसः $\vee$ ये भवन्तः $\vee$ ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन $\vee$ दिवि ह्युलोके $\vee$ सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरक-
मादित्यम् $\vee$ आरोहयन् अस्थापयन् किञ्च $\vee$ मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं $\vee$ पृथिवीं $\vee$ वि $\vee$ अप्रथयन्
प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन तेभ्यः युष्मभ्यं $\vee$ सुप्रजास्वं सुपुत्रत्वम् $\vee$ अस्तु ॥ 'नित्यमसिञ्च
प्रजामेधयोः' इत्यसिञ्च समासान्तः । तस्मान्नावप्रत्ययः ॥

अयं नामा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिं गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नामा । वदति । वल्गु । वः । गृहे । देवऽपुत्राः । ऋषयः । तत् । शृणोतन ।
सुऽब्रह्मण्यम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ४ ॥

हे $\vee$ देवपुत्राः देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्राः $\vee$ ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे $\vee$ अङ्गिरसः $\vee$ अयं
 $\vee$ नामा^१ नामानेदिष्टः पुरोवर्ती जनः $\vee$ वः युष्माकं $\vee$ गृहे गृहभूते यज्ञे $\vee$ वल्गु कल्याणं वचः
 $\vee$ वदति । $\vee$ तत् वाक्यं यूयं $\vee$ शृणोतन महतादरेण शृणुत । 'श्रु श्रवणे' । 'तत्तनसन्तथनाश्च' इति
तनवादेशः । तेभ्यो युष्मभ्यं $\vee$ सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसम् $\vee$ अस्तु । इदानीमागतं $\vee$ मानवं मां
 $\vee$ प्रति^२ $\vee$ गृम्णीत^३ प्रतिगृह्णीत ॥

विरूपास इष्टयस्त इदम्भीरवेपसः ।

ते अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परिं जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विऽरूपासः । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गम्भीरवेपसः ।

ते । अङ्गिरसः । सुनवः । ते । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षतयर्षिराह । $\vee$ ऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयः $\vee$ विरूपास $\vee$ इत् अन्योन्यं वर्णतो^३
रूपतश्च नानारूपा भवन्ति । $\vee$ त $\vee$ इत् त एवासी अङ्गिरसः $\vee$ गम्भीरवेपसः । वेप इति कर्मनाम ।
गम्भीरकर्माणो भवन्ति । $\vee$ ते^४ इमे^५ $\vee$ अङ्गिरसः $\vee$ सुनवः पुत्राः खलु । तदेवाह । $\vee$ ते इमे अङ्गिरसः
 $\vee$ अग्नेः $\vee$ परि $\vee$ जज्ञिरे सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३,
३४) इति ब्राह्मणम् । अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् (निरु. ३. १७) ॥ ॥ १ ॥

१. ग-त-म- 'नामा' नास्ति । २. ग-त-म-मु- 'प्रति गृम्णीत' नास्ति । ३. ग-त-४.५-प्रमाणतो;
त१.२.६.७.८-म१.२.४.६.८-प्रणतो । ४. त१.२.३.७-म२.६.८-ते त इमे ।

ये अग्नेः परिं जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।

नवगवो नु दशगवो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । परिं ।

नवगवः । नु । दशगवः । अङ्गिरःस्तमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपाः १ये अङ्गिरसः १दिवस्परि द्युलोकात् १अग्नेः १परि १जज्ञिरे परितो जाताः । यद्वा । दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थघोतकः । स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः । तेषां १ मध्ये १नवगवः १दशगवः च १अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः । सत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्तु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्त्वित्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामग्निर्नवगवश्च दशगवश्चोक्तः । तादृशः १देवेषु १सचा सहावस्थितः २सोऽग्निः १मंहते मह्यं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्यः १ श्रवो देवेष्वक्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोमन्तम् । अश्विनम् ।

सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टकर्ण्यः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

१वाघतः कर्मणां वोढारी विश्वे देवा अङ्गिरसो वा १इन्द्रेण १युजा सहायेन १निः १सृजन्त निरगमयन् । किम् । १गोमन्तं गोयुक्तम् १अश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरवरुद्धं १व्रजम् । ते १मे मां प्रति १सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सत्रपरिवेषणम् १अष्टकर्ण्यः । अष्ट इति 'अशू व्यासौ' निष्ठायां रूपम् । विस्तृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तसर्वावयवा गाश्च १ददतः मह्यं प्रयच्छन्तः १देवेषु इन्द्रादिषु १श्रवः हविलक्षणमश्वं कीर्तिं वा १अक्रत अकूपत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । एवं नामानेदिष्टेनाङ्गिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—'ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यदुदुर्मानवाय तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयेत्' १ ॥

उत्तराभिश्चतसृभिरस्मै मानवायर्षये सावर्णिना यदत्तं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन—'सावर्णिना च यदत्तं मानवाय महद्वसु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मेव रोहतु ।

यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोक्मेव । रोहतु ।

यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

१अयं सावर्णिः १मनुः १नूनं क्षिप्रं १प्र १जायतां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च १रोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । १तोक्मेव । यथा जलक्षिप्तं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभिः रोहतु । १यः अयं मनुः १शताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं १सहस्रं गावां १सद्यः तदानीमेव १दानाय १मंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

१. ग-त१.२.३-म१.२.४.६-तेषामेषां; त६.८-म७-तेषां येषां । २. त-म-सह स्थितः । ३. त-म१.६.८-यज्ञेनेति कीर्तयेत्; म२.७-मु-यज्ञेनेति कीर्तयेत् ।

न तमश्नोति कश्चन दिवईव सान्वारभम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवः ईव । सानु । आऽरभम् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुः ईव । पप्रथे ॥ ९ ॥

१ तं सावर्णिं मनुं १ कश्चन कश्चिदपि १ आरभम् आरब्धुं स्वकर्मणा १ न १ अश्नोति न व्याप्नोति । यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः । कथं स्थितम् । १ दिवईव ब्रुलोकस्य १ सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदप्यप्रष्टव्यमादित्यमिव स्थितम् । आरभम् । 'शकि णमुल्कमुलौ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । तस्य १ सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा १ सिन्धुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां १ पप्रथे विप्रथते । विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिविषे स्मदिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिऽविषे । स्मदिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी । गोऽपरीणसा ।

यदुः । तुर्वः । च । महे ॥ १० ॥

१ उत अपि च १ स्मदिष्टी कल्याणादेशिनौ १ गोपरीणसा गोपरीणसौ गोभिः परिवृतौ बहुगवादि-युक्तौ १ दासा दासवत् प्रेष्यवत् स्थितौ तेनाधिष्ठितौ १ यदुः च १ तुर्वश्च एतशामकौ राजर्षी १ परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय १ महे पञ्चमप्रयच्छतः । प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा ।

सावर्णेर्देवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम् ॥ ११ ॥

सहस्रऽदाः । ग्रामऽनीः । मा । रिषत् । मनुः । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

सावर्णेः । देवाः । प्र । तिरन्तु । आयुः । यस्मिन् । अश्रान्ताः । असनाम । वाजम् ॥ ११ ॥

१ सहस्रदाः^१ गवादीनां सहस्रस्य दाता १ ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामर्थं १ मनुः १ मा १ रिषत् न कैश्चिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु । यद्वा । कर्मनेतृनस्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु । १ अस्य १ यतमाना गच्छन्ती १ दक्षिणा १ सूर्येण सह १ एतु संगच्छताम् । त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः । तस्यास्य १ सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः १ देवाः इन्द्रादयः १ आयुः जीवनं १ प्र १ तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । १ अश्रान्ताः कर्मसु^२ अनलसाः^३ सर्वं कर्म कुर्वन्तो वयं १ यस्मिन्^४ मनौ १ वाजं गोलक्षणमश्वम् १ असनाम संभजेमहि । नाभानेदिष्टोऽहमलभ इत्याशास्ते ॥ ॥ २ ॥

'परावतो ये' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लुतेः पुत्रस्य गयस्यार्चम् । षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चदशी त्रिष्टुब्जगती वा । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्स्यः । 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इति द्वे पथ्या-स्वस्तिदेवताकं । शिष्टा वैश्वदेव्यः । तथा चानुक्रान्तं—'परावतस्थ्यूना गयः प्लातो द्वित्रिष्टुबन्तं तु स्वस्ति नस्त्रिष्टुब्वा सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्या' इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि

वैश्वदेवशस्त्र एतस्मिन् वैश्वदेवमिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्व-
देवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिषन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।

ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अर्धि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

परावतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।

ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अर्धि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः दूरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बन्धुत्वं दिधिषन्ते धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदातृभिर्मनुष्यैः सह सख्यं कुर्म इति परस्परं शब्दायन्ते । ‘धिष शब्दे’ जौहोत्यादिकः । छान्दसो ऋष्यान्तादेशः । ‘धिष धारणे’ इति कैश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान् धारयन्ति । किंच ये देवाः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य ययातेः एतन्नामकस्य राजर्षेः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नः अस्मान् अधि ब्रुवन्तु धनादिप्रदानेनास्मान् अधिकं वदन्तु । पूजयन्तिवत्यर्थः ॥

विश्वा हि वी नमस्यानि वन्धा नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।

ये स्थ जाता अदितेरञ्चस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्धा । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।

ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्स्म्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरवधारणे । वः युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्धा वन्धानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उत अपि च वः युष्माकं तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । ये युयम् अदितेः अदीनात् ब्रुलोकात् अज्यः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । पृथिव्याः च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयम् इह अस्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवम् आह्वानं श्रुत शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘येभ्यो माता’ इत्येषा धारया । सूत्रितं च—‘अयं वेनश्चोदयत्यग्नि-
गर्भा येभ्यो माता मधुमत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पर्यः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।

उक्थञ्छुष्मान् वृषभरान्स्वप्नस्तौ आदित्यां अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुमत् । पिन्वते । पर्यः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्रिबर्हाः ।

उक्थञ्छुष्मान् । वृषभरान् । सुमसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मदा । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यः देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथा अदितिः अदीना अद्रिबर्हाः मेवैः परिवृद्धा प्रवृद्धा परिवृद्धमेवा वा

१द्यौः च १पीयूषं पिब्वते । छावापृथिव्यौ हविस्त्वादयत्त इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । १उक्थ-
शुष्मान् स्तुतिबलान् १वृषभरान् वृष्टेराहर्तृन् । ' ह्रग्रहोर्भः ' इति भः । १स्वप्नसः सुकर्मणः १ताना-
दित्यान् अदितेः पुत्रान् देवान् १स्वस्तये अविनाशाय १अनु १मद अनुस्तुहि । माद्यतेर्लोष्टि व्यत्ययेन
शप् । मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य १ ' अनित्यमागमशासनम् ' इति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणां बृहदेवासो अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः । अनिमिषन्तः । अर्हणां । बृहत् । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

ज्योतिःस्रथाः । अहिमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

१नृचक्षसः कर्मनेतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एव १अनिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा
जागरूकाः १देवासः देवाः १अर्हणां लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय १बृहत् बृंहितम् १अमृतत्वम्
अमरणधर्मम् १आनशुः प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरः । अत
एव १ज्योतीरथा दीप्यमानरथोपेताः १अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः १अनागसः पापरहिता
आदित्याः १दिवः सुलोकस्य १वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं १स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य
क्षेमकरणार्थं १वसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम् ।

तां आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्यां अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आययुः । अपरिहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।

तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

१सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्राजमानाः १सुवृधः सुवृद्धाः १ये देवाः १यज्ञ-
माययुः आयान्ति सोमादिहविर्भक्षणार्थम् । ततः १अपरिहृताः कैश्चिदप्यहिंसिता ये देवाः १दिवि
सुलोके १क्षयं निवासं १दधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । १महः महतो गुणाधिक्येन
१आदित्यान् अदितेः पुत्रान् १तान् प्रसिद्धान् देवान् १अदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च १स्वस्तये
अविनाशाय १नमसा हवीरूपेणाग्नेन १सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च १आ १विवास आभि-
मुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यतिं स्थनं ।

को वो अध्वरं तुविजाता अरं करद्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यतिं । स्थनं ।

कः । वः । अध्वरम् । तुविजाताः । अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

१ऋषिर्देवान् प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः १वः युष्माकं १कः स्तोता १स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादि-
लक्षणं १राधति संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्त्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति ।

यूयं ^१ यं स्तोतारं ^२ जुजोपथ सेवध्वे । ' जुपी प्रीतिसेवनयोः ' । लेटि शपः श्लुः । अडांगमः । किंच हे ^३ मनुषः मन्तारो ज्ञातारो हे ^४ विश्वे ^५ देवासः देवा यूयं ^६ यति यत्संख्याः ^७ स्थन भवथ । यच्छब्दादपि छान्दसो इतिर्द्रष्टव्यः । हे ^८ पुविजाताः धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवा युष्मदर्थं ^९ वः वा यजमानः ^{१०} अध्वरं यज्ञम् ^{११} अरं ^{१२} करत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मदन्थो नास्तीत्यर्थः । ^{१३} यः यज्ञः ^{१४} नः अस्मान् ^{१५} स्वस्तये अविनाशाय ^{१६} अंहः पापरूपं मार्गमवैदिकम् ^{१७} अति ^{१८} पर्वत् अति-पारयति तं यज्ञं को वालंकरोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।

त आदित्या अभयं शर्मं यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आयेजे । मनुः । समिद्धाग्निः । मनसा । सप्त । होतृभिः । ते । आदित्याः । अभयम् । शर्मं । यच्छत । सुगा । नः । कर्त । सुपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

^१ समिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यग्दीप्ताग्निः ^२ मनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धानेन ^३ मनसा ^४ सप्त सप्तसंख्याकैः ^५ होतृभिः षड्कर्तृभिर्ऋत्विग्भिश्च सह ^६ येभ्यः युष्मभ्यं ^७ प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादायं ^८ होत्राम् । हूयन्ते हवींष्यन्नेति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आहूयन्ते देवाः स्तुतिभिरन्नेति । तं यज्ञम् ^९ आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् । यजेर्लिटि रूपम् । यद्वा । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' यजिवप्योरल्लिङ्गत्वं वक्तव्यम् ' (का. ६. ४. १२०. ४) इति वचनादेकारः । हे ^{१०} आदित्याः अदितेः पुत्रा हे देवाः ^{११} ते यूयं नोऽस्मभ्यम् ^{१२} अभयं ^{१३} शर्मं च सुखं प्रयच्छत । किंच ^{१४} नः अस्माकं ^{१५} स्वस्तये क्षेमाय ^{१६} सुपथा सुपथानि शोभनान् वैदिकमार्गान् ^{१७} सुगा सुधु गन्तव्यान् ^{१८} कर्तं कुरुत । करोतेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । तबादेशः ^{१९} ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनसुस्पर्धया देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । मन्तवः । ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एनसः । पारि । अद्य । देवासः । पिपृत । स्वस्तये ॥ ८ ॥

^१ प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ^२ मन्तवः सर्वस्य वेदितारः ^३ ये देवाः ^४ स्थातुः स्थावरस्य ^५ जगतः जङ्गमस्य ^६ विश्वस्य सर्वस्य ^७ भुवनस्य लोकस्य ^८ ईशिरे ईश्वरा भवन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ^९ देवासः देवा य उक्तगुणाः ^{१०} ते यूयं ^{११} नः अस्मान् ^{१२} कृतात् कायिकात्पापात् ^{१३} अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् ^{१४} एनसः किन्तु मानसात्पापाच्च ^{१५} अद्य अस्मिन्दिने ^{१६} स्वस्तये अविनाशायुपयोऽभिवृद्धये ^{१७} पिपृत पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुहवम् । हवामहे । अंहःऽमुचम् । सुकृतम् । दैव्यम् । जनम् ।

अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

अंहोमुचम् अंहसः पापस्य मोचकं सुहृवं शोभनाह्वानम् इन्द्रं भरेषु । शृणन्ति भर्जयन्ति विनाशयन्ति शत्रून्नेति भराः संग्रामाः । तेषु इहवामहे रक्षणायाह्वयामः । किंच सुकृतं सुफर्माणं वैश्यं देवसंबन्धिनमन्यं जनं चाह्वयामहे । तं जनमुद्दिशति । अग्निं मित्रं वरुणं भगं भजनीयमेतन्नामानं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मरुतः च सातये अन्नलाभाय स्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥

अदितिदेवताकस्य पक्षोः 'सुत्रामाणम्' इत्येषा वपायागस्य याज्या । सूत्रितं च—'अदिति-हंजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष एषैवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीम्षु मातरं सुव्रतानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । प्रयाणेऽनयैव नावमारोहेत् । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम्' (आश्व. गृ. २. ६. ८) इति ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदिति सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुऽत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् । सुऽप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुऽअरित्राम् । अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १० ॥

बुल्लोको नौरूपकतया स्तुयते । सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं पृथिवीं विस्तृताम् अनेहसं पापरहितां सुशर्माणं शोभनसुखयुक्ताम् अदितिम् अदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं दैवीं देवसंबन्धिनीं स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्ताम् अनागसं पापरहिताम् अस्रवन्तीं अगच्छन्तीम-विनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये आ रुहेम वयमारोहेम । रोहतेर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अधि । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । नः । दुःस्वायाः । अभिऽहुतः ।

सत्यया । वः । देवऽहूत्या । हुवेम । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यजनीया हे विश्वे सर्वे देवा यूयम् ऊतये रक्षणार्थम् अधि वोचत अस्मानधिष्ठत । आभाष्य च अभिहुतः अभिर्हिसिन्ध्याः दुरेवायाः दुर्गतेः नः अस्मान् त्रायध्वम् । यद्येवं कुरुष तर्हि हे देवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् वः युष्मान् सत्यया यथार्थभूतया देवहूत्या । देवा हूयन्तेऽनयेति देवहूतिः स्तुतिः । तथा वयं हुवेम आह्वयेम । किमर्थम् । अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

१. ग-त१.२.३.७-म६.७-नावं नवरथेनेति; त४.६.८-म१.४.५-नावं न रथेनेति; त५-नावमारोहेनेति; म२-नावं रथेनेति; म८-नावं न रथेति । २. ग४-अल्पक्षरणशील; त६.८-जलहेलाहरणशील; म१.८-जलाहलाहरणशील; म२-जलाहलीहरणशील; म५-जलहेलाहारणशील । ३. ग-त-आह्वयते ।

अपामीवा॒मप॒ विश्वा॒मना॑हु॒तिमपारा॑तिं दुर्वि॒दत्रा॑मघायुतः ।

आरे॑ दे॒वा द्वेषो॑ अ॒स्मद्यु॑योतनो॒रु णः॑ शर्म॑ यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप॑ । अमी॒वाम् । अप॑ । विश्वा॒म् । अना॑हुतिम् । अप॑ । अरा॑तिम् । दुः॒ऽवि॒दत्रा॑म् । अ॒घऽयु॒तः ।
आ॒रे । दे॒वाः । द्वेषः॑ । अ॒स्मत् । यु॒योत॒न । उ॒रु । नः॑ । शर्म॑ । य॒च्छत॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ १२ ॥

हे १देवाः १अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्वाधकं शत्रुमस्मत्तो दूरे १अप कुरुत पृथक्कुरुत । तथा १विश्वां सर्वांम् १अनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महादात्रुं पृथक्कुरुत । किंच १अरातिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं शत्रुम् १अप गमयत । अपि च १अघायतः पापमिच्छतः शत्रोः १दुर्विदत्रां दुर्ज्ञानं दुष्टां बुद्धिम् इत्थं च १द्वेषः द्वेष्टृन् सर्वांश्चतून् १अस्मत् अस्मत्तः १आरे दूरे १युयोतन पृथक्कुरुत । एवं सति यूयं १नः अस्मभ्यम् १उरु विस्तीर्णं १शर्म सुखं १स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरि॑ष्टः स मर्तो॑ विश्व॑ एधते॒ प्र प्र॒जाभिर्जा॑यते॒ धर्म॑णस्प॒रि ।

यमा॑दित्यासो नय॑था सु॒नीति॑भिरति॒ विश्वा॑नि दुरि॒ता स्व॒स्तये॑ ॥ १३ ॥

अरि॑ष्टः । सः । मर्तः॑ । विश्वः॑ । ए॒धते॑ । प्र । प्र॒जामिः॑ । जा॒यते॑ । धर्म॑णः । परि॑ ।
यम् । आ॒दि॒त्यासः॑ । नय॑थ । सु॒नीति॑भिः । अति॑ । विश्वा॑नि । दुः॒ऽइ॒ता । स्व॒स्तये॑ ॥ १३ ॥

हे देवाः १विश्वः सर्वः १मर्तः १सः मनुष्यः १अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् १एधते पश्चादिभिर्वधते । तथा १धर्मणस्प॒रि धारकात्कर्मणोऽनन्तरं स मनुष्यः १प्रजाभिः पुत्रादिभिः १प्र जायते प्रकर्षेणाविर्भूतो भवति । हे १यमा॑दित्यासः आदित्या देवाः १यं मनुष्यं १सुनीतिभिः. सुनयनैः १विश्वानि सर्वाणि १दुरिता दुरितानि पापानि तद्रूपांश्चतून्वा १स्वस्तये क्षेमाय १अति १नयथ अतीत्य सन्मार्गे नयथ । स वर्धत इति समन्वयः ॥

यं दे॒वा॒सोऽव॑थ॒ वाज॑सातौ॒ यं शूर॑साता मरुतो॒ हिते॑ धने ।

प्रा॒तर्या॑वाणं॒ रथ॑मिन्द्र॒ सान॑सिमरि॒ष्यन्त॑मा रुहे॒मा स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वासः॑ । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । शूर॑ऽसाता । म॒रुतः॑ । हि॒ते । धने॑ ।
प्रा॒तः॒ऽयावा॑नम् । रथ॑म् । इन्द्र॑ । सा॒नसि॑म् । अरि॑ष्यन्तम् । आ । रुहे॑म । स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

हे १देवासः देवाः १वाजसातौ अन्नभजनोऽन्नलाभे वा १यं रथम् १अवथ रक्षथ हे १मरुतः १शूरसाता । संग्रामनामैतत् शूराः स्थन्ति खिद्यन्तेऽत्रेति१ शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते शोद्धमिरत्रेति२ । तस्मिन्युद्धे १यं रथं १हिते निहिते १धने धनमुद्दिश्य । ' निमित्तात्कर्मसंयोगे ' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । तदुद्दिश्य रक्षथ । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदत्युत्तरार्धेन३ । हे १इन्द्र सर्वेषां मुख्य १प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं १सानसि संभजनीयम् १अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितम् । यद्वा । इन्द्रसहायानां मरुतामबाधकम् । तं १रथं १स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् १आ १रुहेम आरोहेम ॥

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इत्येषानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च—'स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । उदयनीयायामेत एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'विपरीताश्च याज्या-
नुवाक्याः' इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यप्सु वृजने स्वर्वति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वसु । स्वस्ति । अप्सु । वृजने । स्वः । ऽवति ।

स्वस्ति । नः । पुत्रकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे ऽमरुतः मितराविणो देवाः ऽनः अस्माकं ऽपथ्यासु पथिग्येषु सोदकेषु देशेषु^१ ऽस्वस्ति कल्याणं कुरुत । तथा ऽधन्वसु निरुदकेषु देशेषु^२ ऽस्वस्ति कल्याणमुदकजनन-
लक्षणं कुरुत । तथा ऽप्सु उदकेषु स्वस्ति । तथा ऽस्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्तं सेनालक्षणे
ऽवृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । ऽनः^३ अस्माकं^४ पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृत्वादकेषु
स्त्रीणां^५ योनिषु ऽस्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किंच नोऽस्माकं ऽराये
धनाय गवादिलक्षणाय ऽस्वस्ति क्षेमं ऽदधातन धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।

सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । स्वाऽवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुद्युक्तानां ऽप्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय ऽस्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव^१ भवति^२ ऽश्रेष्ठा
प्रशस्यतमा ऽरेक्णस्वती धनवती ऽया पृथिवी ऽवामं वननीयं यज्ञम् ऽअभि ऽपुति उत्तरवेद्यात्मना
वाभिप्राप्नोति ऽसा पृथिवी ऽनः ऽअस्माकम्^३ ऽअमा । गृहनामैतत् । गृहं^४ रक्षतु । तथा ऽसो सा
उ सैव ऽअरणे गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान् ऽनि ऽपातु नितरां रक्षतु ।
तथा ऽदेवगोपा देवा-गोपायितारो यस्याः सन्ति सा पृथिव्यस्माकं ऽस्वावेशा शोभननिवासा ऽभवतु ॥

एवा पुतेः सुनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । पुतेः । सुनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

हे ऽविश्वे ऽआदित्याः सर्वे देवाः हे ऽअदिते देवानां मातरेतन्नामिके^१ देवि ऽवः युष्मान्
ऽमनीषी प्राज्ञः स्तोता ऽपुतेः एतन्नामकस्यर्षेः^२ ऽसूनुः पुत्रो गयो नाम ऽएव एवमुक्तरीत्या ऽअवीवृधत्

१. ग-त१.२.३.७-देशेषु च । २. ग-त-म१.२.६.७.८-ततो नोस्माकं । ३. ग-त-म-भवतु ।
४. ग-त-म-अस्मान् । ५. त-गृहे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मातृभूते एतन्नामिके ।

स्तुतिभिरवर्धयत् । वर्धतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । १ अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन
१ नरः मनुष्याः । २ ईशानासः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति सः । ३ दिव्यः दिवि भवः । ४ जनः देवगणः
५ गयेन एतन्नामकेन मया । ६ अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् । स्तौतेः कर्मणि लुङि चङि रूपम् ॥ ५ ॥

‘कथा’ इति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं ग्रातस्य गयस्यार्थं वैश्वदेवम् । ‘यां मे धियम्’ इत्येषा
द्वादशी षोडशीसप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषा^१ जगत्यः^२ । तथा चानुक्रान्तं—‘कथा यां मे त्रिष्टुप्’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कृतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।

को मृळाति कृतमो नो मयस्करत्कृतम ऊती अभ्या वर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कृतमस्य । यामनि । सुमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।

कः । मृळाति । कृतमः । नः । मयः । करत् । कृतमः । ऊती । अभि । आ । वर्तति ॥ १ ॥

अपिर्बहुधात्मानं वितर्कयति । १ यामनि । यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा यज्ञः । तस्मिन् १ शृण्व-
ताम् अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि २ देवानां मध्ये ३ कृतमस्य देवस्य ४ सुमन्तु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं
५ नाम ६ कथा कथं ७ मनामहे उच्चारयामः । अस्मान् ८ कः वा ९ मृळाति । ‘मृळतिरुपदयाकर्मा’
(निरु. १०. १५) इति यास्कः । कृपां करोति । १० कृतमः वा ११ नः अस्माकं १२ मयः सुखं १३ करत्
करोति । १४ कृतमः वा १५ ऊती । चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । उत्थै अस्माकं रक्षणाय १६ अभ्या १७ वर्तति
अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो ह्रत्सु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतूयन्ति । क्रतवः । ह्रत्सु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

१ ह्रत्सु हृदयेषु^२ ३ धीतयः निधातव्या निहिताः ४ क्रतवः प्रज्ञाः ५ क्रतूयन्ति अग्निहोत्रादिकर्म
कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । ६ वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः ७ वेनन्ति देवान् कामयन्ते । ‘वेनो वेनतेः कान्ति-
कर्मणः’ (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । तथा ८ दिशः अस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः
९ आ १० पतयन्ति देवान् फलावाप्तय आगच्छन्ति । यतः ११ एभ्यः देवेभ्यः १२ अन्यः देवः एषां कामानां
१३ मर्दिता सुखयिता १४ न १५ विद्यते । किं बहुना । १६ देवेषु १७ अधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः । इन्द्रादिषु
देवेषु १८ मे मदीयाः १९ कामाः २० अयंसत नियम्यन्ते । यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोह्यमग्निं देवेदमभ्यर्चसे गिरा ।

सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वार्तमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽइन्द्रम् । अभि । अर्चसे । गिरा ।

सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वार्तम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । वनराशंसम् । ' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । संहितायां विप्रकर्षश्छान्दसः । नरैः शंसनीयमेतन्नामानं वपूषणं स्तोतॄणां धनदानेन
पोषकमेतन्नामानं तथा वगोह्यम् अगूहितमन्यैर्गन्तुमशक्यं वदेवदं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितम्
वअक्षि च वगिरा स्तुत्या वअन्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा वसूर्यामासा वचन्द्रमसा^१ । मा इति^२ चन्द्रमसो
विशेषणम् । माति पक्षमिति माश्चन्द्रमाः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ वदिवि शुलुके स्थितं वयमं च वत्रितं
त्रिषु लोकेषु ततं स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं ववातं वायुम् उपसम् उषःकालम् वअक्तुं
रात्रिम् वअश्विना अश्विनौ चैतान्देवान् तत्तल्लिङ्गैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात्सुहवैभिर्ऋकभिरहिः शृणोतु बुध्यो^३ हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । वावृधते । सुवृक्तिभिः ।

अजः । एकपात् । सुहवैभिः । ऋकभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

वकविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः वकथा कथं केन प्रकारेण वतुवीरवान् बहुस्तोतॄयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीय-
प्रत्ययावृत्तिः । यद्वा । तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुव्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ वकया वा वगिरा
स्तुत्या बहुमान् भवति । वबृहस्पतिः^४ एतन्नामको देवः वसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा ववावृ-
धते^५ । तथा वएकपात् । एकोऽसहाय एव पतति गच्छतीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिता वअजः
एतन्नामको देवश्च वसुहवैभिः शोभनाह्वानैः वऋकभिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैः ववावृधते एते त्रयो देवा
वर्धन्ते । त्रित्वापेक्षया बहुवचनम् । ' वृष्टु वृद्धौ ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । वहिर्बुध्यः च एतन्नामको
देवश्च वहवीमनि आह्वाने अस्मान् वशृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अर्तुतपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।

अर्तुतपन्थाः । पुरुरथः । अर्यमा । सप्तहोता । विषुरूपेषु । जन्मसु ॥ ५ ॥

हे वह्निते पृथिवि वह्नस्य सूर्यस्य वज्रमनि तस्मिन्नाते व्रते तस्य यज्ञकर्मणि वराजाना
राजन्तौ^६ मित्रावरुणौ^७ विवाससि । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौः पर्यंचरः एव-
मिदानीमप्यस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः वअर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः
वविषुरूपेषु नानारूपेषु^८ वजन्मसु कर्मसु^९ अन्वहमुद्यन् वसप्तहोता । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसान् जुह्वति
प्रक्षिपन्ति स एतादृशो भवति । वअर्तुतपन्थाः अर्तुतस्त्वरारहितः पन्था यस्य सः । नियतगतिस्त्वात्
त्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । वपुरथः । रथो रंहतेः । प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्द्वुरंहणो भवति । यद्वा ।
हे अदिते प्रातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उद्यत्यादित्य इत्यर्थः ।
वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्याद्दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तस्त्व वा जन्मनि दक्षदिति । राजाना^{१०} दीप्यमानौ

१. ग-त१.४.५.७-चंद्रमसा मासेति; त१.२.८-म-चंद्रमसेति । २. त-बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः; म१.
६.७-बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-म२.६.८-वावृधते वर्धते । ४. त३-म१.२.७-राजानौ ।
५. ग-त-म-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. म- ' नानारूपेषु ' नास्ति । ७. ग-त-म- ' कर्मसु ' नास्ति ।
८. ग-त-म-तव राजाना ।

मित्रावरुणा । 'अहवै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४.१०) इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणाबुध्येते ।
तौ विवाससि परिचरसि । कथम् । तदनुप्रवेशेन । अर्थं हि संध्याया रात्रिमनुप्रविशत्यर्थमहरिति ।
उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । ह्येतेरर्चैतिकर्मण इदं रूपम् । सप्तर्षयो भरद्वाजादयो होतारः स्तोतारः
सन्तीति । अथवा सप्तहोता । मल्लिस्तुचाहसस्पतिसहिताः सप्तर्षवो यस्य होतारो भवन्ति तादृशः ।
अत्र निरुक्तं—'दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि^१ व्रते^२ राजानौ' (निरु. ११.२३) इत्यादि ॥ ६॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जञ्जिरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवः ।

सहस्रसाः । मेधसातौऽइव । त्मना । महः । ये । धनम् । समिथेषु । जञ्जिरे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः वाजिनः बलवन्तः मितद्रवः मितमार्गा अध्वानं परिच्छिन्दन्तः
विश्वे सर्वे प्रसिद्धाः^२ अर्वन्तः अश्वा इन्द्रादीनां वाहनभूता हर्षादयः नः अस्माकं हवम्
आह्वानं शृण्वन्तु । कीदृशाः । मेधसाताविव । मेधाः स्तुतयः सायन्ते संभज्यन्तेऽन्नेति मेधसातिर्यज्ञः ।
तस्मिन्निव त्मना आत्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः ते शृण्वन्तु ये अश्वाः
समिथेषु । संग्रामनामैतत् । संग्राम्यते योद्धुमिरन्नेति । तेषु संग्रामेषु महः महत् धनं जञ्जिरे
शत्रुभ्य आहरन्ति । ह्यग्रहोर्भः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्यायं पूषणम् ।

ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । पुरंधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्यायं । पूषणम् ।

ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सचितः । सचेतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं वायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिम् बहुकर्माणमिन्द्रं पूषणम्
एतन्नामानं च स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः सख्याय सखिकर्मणे प्र कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । यथा
तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । हि यस्मात् सचितः ज्ञानयुक्ताः ते देवाः
सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य आदित्यस्य सवीमनि
प्रसवेऽङ्गि क्रतुं यज्ञं सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुध्वम् ॥

त्रिः सप्त सस्त्रा नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वतां अग्निमूतये ।

कुशानुमस्तृन् तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सस्त्राः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निम् । मूतये ।

कुशानुम् । अस्तृन् । तिष्यम् । सधस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः सस्त्राः सरन्तीः नद्यः नदीः । सरस्वती सरयुः सिन्धुरिति
त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीः महीः महान्ति अपः तासामुदकानि सोमाभिषेकार्यं

वृषन्स्पतीन् दास्यमांश्चमसादीन् पर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राह्यः पश्चिं होमनिष्पादकं कृशानुं सोमपालमेतन्नामानं गन्धर्वम् अस्तुन् हृषणां क्षेप्तृस्तदनुचरान् गन्धर्वान् ऊतये सोमरक्षणाय त्विष्यं नक्षत्रं च रुद्रिष्यं रुद्रस्तोमार्हः रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान् सर्वान् सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थो यज्ञः । तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं हवामहे स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुरुर्मिभिर्महो महीरवसा यन्तु वक्षणीः ।

देवीरापो मातरः सुदयित्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः । देवीः । आपः । मातरः । सुदयित्वः । घृतवत् । पयः । मधुमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महः महतोऽपि महीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयुः सिन्धुः एतदाद्या एकविंशतिसंख्याकाः वक्षणीः इमा नद्यः अवसा रक्षणेन हेतुना आ यन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु । ततः देवीः देवनशीलाः मातरः मातृभूताः सुदयित्वः प्रेरयिष्यः तासाम् आपः घृतवत् घृतयुक्तं मधुमत् मधुसहितमात्मीयं पयः नः अस्मभ्यम् अर्चत प्रयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।

ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहद्दिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिभिः । पिता । वचः । ऋभुक्षाः । वाजः । रथःपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

उत अपि च बृहद्दिवा । 'महद्दिवा' (निरु. ११. ४९) इति यास्कः । महती दिवा दीर्घसंख्याः सा माता देवमाता नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु । तथा देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः जनिभिः देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टा एतन्नामकोऽस्मदीयं वचः शृणोतु । तथा ऋभुक्षाः इन्द्रः वाजः तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीयान् रथस्पतिः रथस्य पतिः भगः च तथा रण्वः रमणीयः शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः शशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ७ ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुर्माँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।

गोभिः प्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळया सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । सम्दृष्टौ । पितृमान्दृष्टौ । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उपस्तुतिः ।

गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने रण्वः रमणीयो मरुद्गणः पितृमानिव अन्नवानिव क्षयः निवासः स्तोतृणां भवति । रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुताम् उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः भद्रा कल्याणी भवति ।

तस्मात् ऽजनेषु जनानां मध्ये वयं ऽगोभिः गवादिभिः ऽयश्वासः यवास्विनः ऽस्याम भवेम । ऽआ अनन्तरं हे ऽदेवासः देवा युष्मान् ऽसदा सर्वदा ऽइळया अन्नेन हविल्लक्षणेन ऽसचेमहि सचेम^१ संगच्छेम^१ ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अर्ददात वरुण मित्र यूयम् ।

तां पीपयत पर्यसेव धेनुं कुविद्विरो अधि रथे वह्वाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्रः । देवाः । अर्ददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।

ताम् । पीपयत । पर्यसाऽइव । धेनुम् । कुविद् । गिरः । अधि । रथे । वह्वाथ ॥ १२ ॥

हे ऽमरुतः हे ऽइन्द्र ऽदेवाः हे ऽवरुण हे ऽमित्र ऽयूयं ऽयां ऽधियं यत्कर्म ऽमे मह्यम् ऽअर्ददात दत्तवन्तः स्थ । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिधातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वम् । ऽतां धियं ऽपीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । ऽपर्यसेव^२ ऽधेनुम् । नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत् । किंच ऽगिरः अरुमदीयाः स्तुतीः ऽअधि^३ ऽरथे^३ आत्मीये रथे ऽकुविद् बहुवारं ऽवह्वाथ प्राप्ताः^४ स्थ^४ । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय रथारूढा भवथ ॥

कुविदङ्ग प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।

नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुविद् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।

नाभा । यत्र । प्रथमम् । सम्ऽनसामहे । तत्र । जामिऽत्वम् । अदितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

ऽअङ्ग इति संबुद्धौ । हे ऽमरुतः यूयं नोऽस्मान् ऽकुविद् बहुवारं ऽप्रति ऽबुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वम् । कुविच्छब्दयोगादनिधातः । ऽयथा ऽनः अस्मान् ऽसजात्यस्य ऽअस्य बान्धवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ । ततः ऽनाभा पृथिव्या नामिस्थाने ऽयत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे ऽप्रथमम् एव ऽसंनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि ऽतत्र एव देशे ऽअदितिः देवानां माता ऽनः अस्माकं ऽजामित्वं मनुष्यैः सह बान्धवं ऽदधातु विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।

उमे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरु रेतोसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।

देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।

उमे इति । बिभृतः । उभयम् । भरीमभिः । पुरु । रेतोसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ऽमातरा सर्वस्य जगतो निर्माय्यौ अत एव ऽमही महत्यौ ऽदेवी देवनशीले ऽयज्ञिये यज्ञार्हे ऽते ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽजन्मना एव ऽइतः ऽहि प्राप्नुतः खलु ।

१. ग-त१.३.७-म१.२.४.६.७.८-समवेमः संगच्छामः; त२.६.८-म५-सचेमः संगच्छामः; त४.५-सचेम संगच्छेमः । २. ग-त-म-पर्यसेव यथा । ३. त-म-मु-रथेधिरथे । ४. त१.२.३.९.७.८-म१.२.६.८-प्राप्ता; त४.५-प्रापयथ; म७-प्राप्त स्तुत ।

‘इण् गतौ’ । लटि रूपम् । किञ्च ऽउभे द्यावापृथिव्यौ ऽभरीमभिः भरणैर्नानाविधैः ऽउभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च ऽबिभृतः धारयतः पोषयतः । तथा ऽपितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते ऽपुरु पुरु-
ण्यात्मीयानि ऽरेतांसि उदकानि ऽसिञ्चतः क्षरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशन्त । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

‘होत्रा । वाङ्मामैतत् । आहूयन्तेऽनया देवा इति । ऽसा वाक् ऽवार्यं वरणीयं ऽविश्वं सर्वं पश्चादिसहितं धनं ऽवि ऽअश्नोति विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । ऽबृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री ऽअरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपारता ऽपनीयसी अत्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी । ऽयत्र यस्यां होत्रायां ऽमधुषुत् सोममभिषुण्वन् ऽबृहत् महान् ऽग्रावा ऽउच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं स्तुतिमन्तं यज्ञं ऽमनीषिणः देवाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः सह ऽअवीवशन्त कामयन्ते । वष्टेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा । मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥

एवा क्विस्तुवीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।

उक्थेभिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्रयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । क्विः । तुविऽरवान् । ऋतज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।

उक्थेभिः । अत्र । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

‘क्विः क्रान्तप्रज्ञः ऽतुवीरवान् । मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः । बहुस्तुतियुक्तः ऽऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदिता ऽद्रविणस्युः धनकामः । ‘सर्वंप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम्’ इति सुगागमः । तस्यैव विशादवचनं ऽद्रविणसश्चकानः इति । पश्चादिधनं कामयमान इत्यर्थः । ऽविप्रः मेधावी ऽगयः नामर्षिः एवमुक्त-
प्रकरणे ऽअत्र सूक्ते ऽउक्थेभिः शब्दैः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽच ऽदिव्यानि दिवि जातानि ऽजन्म जननानि देवान् ऽअपीपयत् अवर्धयत्^१ । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लतेः सुनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लतेः । सुनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘अग्निरिन्द्रः’ इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुकपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्चं वैश्वदेवम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्पः । तथा चानुक्रम्यते—‘अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुको वसुकर्णश्चिष्टुवन्तं तु’ इति ॥

१. अ-‘अवर्धयत्’ नास्ति ।

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।

आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सजोषसः ।

आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयः । वृहत् । बृहती । स्वः । द्यौश्च सोमादय एते देवाः । सजोषसः संगताः सन्तोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्ना पूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वाः समोकसा ।

अन्तरिक्षं मद्या पप्रुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रहत्येषु । सत्पती इति सत्पती । मिथः । हिन्वाना । तन्वाः । समजोषसा ।

अन्तरिक्षम् । महि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा । कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽन्तेति वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु । मिथः परस्परं । तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् । हिन्वाना प्रेरयन्तौ । सत्पती सतां पती । समोकसा समानस्थानौ । इन्द्राग्नी । घृतश्रीः उदकं वसतीवर्याख्यं श्रयमाणः । महिमानम् आत्मीयम् । ईरयन् सर्वत्रोदीरयन्नुद्धमयन् । सोमः च एते सर्वे च । महि महत् । अन्तरिक्षम् । ओजसा स्वबलेन । आ । पप्रुः अपूरयन्ति । ' प्रा पूरणे ' ॥

तेषां हि मद्वा महतामनर्वणाम् स्तोमाम् इर्यमृतज्ञा ऋतावृधाम् ।

ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मद्वा । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इर्यमि । ऋतज्ञाः । ऋतज्ञावृधाम् ।

ये । अप्सवम् । अर्णवम् । चित्रराधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

मद्वा स्वमहत्त्वेन महतामनर्वणाम् अन्यस्मिन्नप्रत्युतानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम्^१ ऋतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां । तेषाम् अग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताहं । स्तोमान् । इर्यमि प्रेरयामि । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । जौहोत्यादिकः । चित्रराधसः चायनीयधनोपेता यद्वा पश्चादिलक्षणबहुधनाः । ये देवाः । अप्सवम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् । अर्णवम् । ' अर्णसः सलोपश्च ' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते । सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणः । एते देवाः । नः अस्मभ्यं । महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं । रासन्तां प्रयच्छन्तु । ' रासु दाने ' ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवी स्कम्भुरोजसा ।

पृक्षाइव महयन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सुरयः ॥ ४ ॥

स्वः । ऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा ।

पृक्षाः । इव । महयन्तः । सुरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सुरयः ॥ ४ ॥

१ स्वर्णं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारमादित्यम् १ अन्तरिक्षाणि । द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि । मध्यस्थितानि १ रोचना आरोचमानानि तेजांसि १ द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ १ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् १ ओजसा स्वबलेनैव देवाः १ स्कम्भुः धारयन्ति । स्कम्भु इति सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । किंच १ पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्त इव अत एव १ महयन्तः स्तोतृन् धनादिभिः पूजयन्तः १ सुरातयः सुदानाः १ मनुपाय मनुष्याय १ सूरयः धनानां प्रेरका एते १ देवाः १ स्तवन्ते अस्मिन्यज्ञे स्तूयन्ते ॥

मित्राय शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छतः ।

ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद्ययोरुभे रोदसी नाधसी वृतौ ॥ ५ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राजा । मनसा । न । प्रयुच्छतः ।

ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् ।

ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृतौ ॥ ५ ॥

१ दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते १ मित्राय १ वरुणाय च १ शिक्ष हवींषि प्रयच्छ । शिक्षति-दानकर्मा । १ सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य १ या यौ मित्रावरुणौ १ मनसा अन्तःकरणेनापि १ न १ प्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण । 'युच्छ प्रमादे' । भौवादिकः । १ ययोः मित्रावरुणयोः १ बृहत् महत् १ धाम शरीरं १ धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा १ रोचते सम्यग्दीप्यते । १ ययोः च १ नाधसी । 'गाष्ट याच्योपतापैश्वर्याशीःषु' । याचमाने १ उभे १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ वृतौ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ^१ तयोर्वृतौ वर्तमाने भवतः । तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

या गौर्वर्तनि पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्विषा विवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । परिऽएति । निःऽकृतम् । पयः । दुहाना । व्रतनीः । अवारतः ।

सा । प्रब्रुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

१ या इयं मदीया १ पयः क्षीरादिकं १ दुहाना १ व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री १ गौः १ निष्कृतं संस्कृतं १ वर्तनिम् आवासस्थानं यज्ञम् १ अवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव १ पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति १ प्रब्रुवाणा मया प्रस्तुयमाना १ सा गौः १ दाशुषे हविर्दत्तवते १ वरुणाय १ देवेभ्यः अन्येभ्य इन्द्रादिभ्यश्च १ हविषा अग्नेन १ विवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं १ दाशत् पयः प्रयच्छतु । 'दाश दाने' । लेख्यडागमः । यद्वा । गौरिति माष्यमिका वाक् या पय ऊर्जं दुहाना 'सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना' (ऋ. सं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववच्योऽयम् ॥

दिवक्षसो अभिजिह्वा ऋतावृधं क्रतस्य योनिं विमृशन्त आसते ।

द्यां स्कभित्व्यप आ चक्रुरोजसा युज्ञं जनित्वी तन्वी^३ नि मांमृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतुऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।
 धाम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनित्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥७॥

१दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं^१ व्यामुवन्तः^२ । 'अक्षू व्याप्तौ' । असुनि रूपम् । यद्वा दिवो
 वोढारः । २अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः । अग्निना हवींषि लिहन्त्यास्वादयन्तीति तन्मुखाः । ३ऋतावृधः
 यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो वा देवाः ४ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ५योनिं स्थानं ६विमृशन्तः
 विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः ७आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति । त इमे ८द्यां ह्युलोकं ९स्कभित्वी स्कभित्वा
 तां धारयित्वा १०ओजसा स्वबलेन ११अपः अपेक्षितान्युदकानि १२आ चक्रुः आकुर्वन्ति । ततः १३यज्ञं
 यजनीयं हविश्च १४जनित्वी जनयित्वा १५तन्वि स्वशरीरं १६नि १७मामृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति ।
 हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः^३ ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समौकसा ।

द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । समऽओकसा ।
 द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥८॥

१परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ २पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव
 ३पूर्वजावरी पूर्वं जाते ४समौकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ५ऋतस्य यज्ञस्य ६योना
 योनौ स्थाने ७क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः । हविर्धानरूपे वा क्षयतः । किंच ८सव्रते
 समानकर्मणी ते ९महिषाय महते पूज्याय वा १०वरुणाय तं यष्टुम् । उपलक्षणमेतत् । अन्यान्
 देवानपि ११घृतवत् क्षरणवत्^३ १२पयः उदकं १३पिन्वतः सिञ्चतः । उदकेन ह्यन्नं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेंद्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवां आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्सु । ये ॥९॥

१पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ^४ २पर्जन्यावायू^५ ३वृषभा वृषभौ^६ कामानां सेकारौ ४पुरीषिणा
 पुरीषिणौ । पुरीषमुदकम् । कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ ५इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते ।
 वायोः पर्जन्येन्द्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानम् । एतान् ६आदित्यान् ७देवान् ८अदितिं तेषां
 मातरं च ९हवामहे अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः । किंच १०ये देवाः ११पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां
 भवा ये च दिव्या दिवि जाताः १२ये च १३अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे^७ ॥

* १. त-ये व्याप्नुतः; भ१.२.४.६.८-इव व्याप्नुतः; भ७-दिवं व्याप्नुतः । २. त-भ१.२.४.६.८-
 हविर्भज्यतीत्यर्थः; भ७-हविर्भजत इत्यर्थः । ३. त-भ-लक्षणवत् । ४. ग-त-भ-'पर्जन्यावातौ' नास्ति ।
 ५. भ-वायूपर्जन्या । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-'वृषभौ' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७-तानप्याह्वयामहे;
 भ-ते तथाह्वयामहे ।

त्वष्टारं वायुर्मभवो य ओहते दैव्या होतारा उषसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उषसम् । स्वस्तये ।

बृहस्पतिम् । वृत्रखादम् । सुमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनसाः । उँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भान्तीत्युभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः । यः सोमः । स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्ट्रप्रभृतीन् । ओहते । ओहिर्गत्यर्थः । भौवादिकः । आवहति प्राप्नोति । तथा । बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति । धनसाः धनं संभजमाना वयम् । इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टं तं सोमम् । ईमहे धनं याचामहे । ईमह इति याच्नाकर्मा । ' ईङ् गतौ ' । दैवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्च जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वतां अपः ।

सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।

सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुदानवः । आर्या । व्रता । विसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नम् । अन्नेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्वम् एतत्प्रभृतीन् पशून् तथा ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा पृथिवीं विस्तीर्णा भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूरकान् मेघान्वा । अपः उदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् जनयन्तः उत्पादयन्तः किंच दिवि शुलोकं सूर्यम् आदित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवाः अधि क्षमि । आत इति योगविभागात् (पा. सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रता व्रतानि कर्माणि यागादीनि विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्निमत्या अजिन्वतम् ।

कमद्युर्वं विमदायोहथुर्युवं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथुः । निः । अश्विना । श्यावंम् । पुत्रम् । वध्निमत्याः । अजिन्वतम् ।

कमद्युर्वम् । विमदार्यम् । ऊहथुः । युत्रम् । विष्णाप्वम् । विश्वकायम् । अवं । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वैतन्नामकौ हे देवौ अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् भुज्युं तुग्रपुत्रमेतन्नामानं निः पिपृथः निष्पारयथः नितरां रक्षथः । ' पृ पालनपूरणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' निष्ठौघ्यं पारयथः समुद्रात् ' (ऋ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा श्यावं हिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वध्निमत्याः एतन्नामिकायाः अजिन्वतम् अप्रीणयतम् अदत्तम् । ' हिरण्यहस्तमश्विना रराणा ' (ऋ. सं. १. ११७. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग-गथा; त१.२.३.६.७.८-भ-यथा; त४.५-यद्वा । २. ग-त१.२.३.७-भ- ' जौहोत्यादिकः ' नास्ति । ३. ग-त५-श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-श्यावं श्या ।

वकमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां वविमदाय ऋषये वयुवम्^१ वऊहथुः प्रापयथः । 'युवं रथेन विमदाय' (ऋ. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः । तथा वविष्णाप्वम् एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं वविश्वकाय ऋषये आनीय वअव वसृजथः अदत्तम् । 'पश्ये न नष्टमिव दर्शनाय' (ऋ. सं. १. ११६. २३) इति निगमः ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः । आपः । समुद्रियः ।

विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरं^२ध्या ॥ १३ ॥

वपावीरवी आयुधवती वतन्यतुः स्तनयित्री वाममाध्यमिका तथा वदिवः शुलोकस्थ वधर्ता धारयिता वअजः वएकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः वसिन्धुः च वसमुद्रियः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवाः वआपः च । 'समुद्राभ्राद्' इति भवार्थे धप्रत्ययः । विश्वे देवाश्च वधीभिः कर्मभिर्युक्ताः वपुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता वसरस्वती च वमे मदीयानि ववचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि वशृणवन् शृण्वन्तु । 'पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायम्' (निरु. १२.३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरं^२ध्या । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

रातिऽसाचः । अभिऽसाचः । स्वः^३विदः । स्वः । गिरः । ब्रह्म । सुऽउक्तम् । जुषेरत ॥ १४ ॥

वधीभिः कर्मभिः सहिताः वपुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः वमनोः मनुष्यस्य यज्ञे वयजत्राः यष्टव्याः वअमृताः मरणधर्मरहिताः वऋतज्ञाः सत्यविदः वरातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः वअभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः वस्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः विश्वे सर्वे इन्द्रादयः वदेवाः वस्वः सर्वाः वगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः वब्रह्म महच्चान्न वसूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं वजुषेरत सेवन्ताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । तौदादिकः । अनुदात्तेत् । लिङि^४ क्षस्य रक्षादेशाभावश्छान्दसः । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

ववसिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयमृषिः वअमृतान् मरणरहितान् वदेवान् वववन्दे एवमस्तावीत् । वये देवाः विश्वा^५ विश्वानि भुवनानि^६ लोकान् वअभि प्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवन्ति । अभितः

प्रतिष्ठन्तीति वा । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । समासस्वरः । ऽते देवाः ऽअद्य अस्मिन्दिने ऽनः अस्मभ्यम्
 ऽउरुगायं प्रभूतयशस्कमन्त्रं ऽरासन्तां प्रयच्छन्तु । हे देवाः ऽयूयं ऽस्वस्तिभिः कल्याणीभिरुतिभिः
 ऽनः अस्मान् ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ ११ ॥

‘देवान् हुवे’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘देवान् हुवे’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘इहेह व इति चतस्रो
 देवान् हुव इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतसः ।

ये । ववृधुः । प्रऽतरम् । विश्ववेदसः । इन्द्रऽज्येष्ठासः । अमृताः । ऋतऽवृधः ॥ १ ॥

वृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नाम् ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तुम् ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानां-
 स्तान् ऽदेवान् अध्वरस्य अस्य यज्ञस्य ऽस्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये ऽहुवे
 आह्वयामि । ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः ऽइन्द्रज्येष्ठासः । इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः ।
 ऽअमृताः मरणधर्मरहिताः ऽऋतावृधः यज्ञेन प्रबृद्धाः ऽये देवाः ऽप्रतरम् अत्यन्तं ऽववृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानशुः ।

मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागम् । आनशुः ।

मरुद्गणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

वृन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः ऽवरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिताः ऽये
 मरुतः ऽज्योतिषः द्योतमानस्य ऽसूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य ऽभागं भजनीयं
 लोकम् ऽआनशुः आनशिरे व्यासचन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । ऽवृजने शत्रूणां छेदके
 ऽमाघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि ऽमरुद्गणे तेषां मरुतां गणे ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽधीमहि
 दध्मः । कुर्मः । किंच ऽसूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव ऽयज्ञं ऽजनयन्त जनयन्ति । तेषां
 हविष्प्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।

रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्रामिः सुवितार्य जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुभिः । परि । पातु । नः । गयम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्रामिः । सुवितार्य । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितः ऽइन्द्रः ऽनः अस्मदीयं ऽगयम् । गृहनामैतत् । प्राप्तव्यं
 गायते शब्दतेऽन्नेति वा गयं गृहम् । ऽपरि ऽपातु परिरक्षतु । तथा ऽअदितिः देवमाता ऽआदित्यैः

देवैः सह ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं प्रयच्छतु । किंच ऽदेवः दीप्यमानः ऽरुद्रो ऽरुद्रेभिः स्वपुत्रैः
मरुद्भिः सह ऽनः अस्मान् ऽमृक्याति सुखयतु । 'मृड सुखने' । लेख्याडागमः । अपि च ऽत्वष्टा
प्रजापतिः ऽन्नाभिः देवपत्नीभिश्छन्दोभिः ऽसुविताय सुष्टु प्राप्तव्यायाम्युदयाय ऽनः अस्मान्
ऽजिन्वतु ग्रीणयतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।

देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसन्नुद्रान्तसवितारै सुदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।

देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसन् । रुद्रान् । सवितारम् । सुदंससम् ॥ ४ ॥

ऽअदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽमहत् महान् ऽऋतं सत्यभूतोऽग्निः ऽइन्द्राविष्णू
ऽमरुतः च ऽबृहत् परिवृढः ऽस्वः आदित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतान् ऽदेवान्
आदित्यादीन् ऽसुदंसं सुकर्माणं ऽसवितारम् एतन्नामानं च ऽअवसे रक्षणाय ऽहवामहे
वयमाह्वयामहे ॥

सरस्वान् धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।

ब्रह्मकृतौ अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥

सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।

ब्रह्मकृतः । अमृताः । विश्ववेदसः । शर्म । नः । यंसन् । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ५ ॥

ऽधीभिः प्रज्ञाभिर्बुधैः ऽसरस्वान् एतन्नामा ऽधृतव्रतः धृतकर्मा ऽवरुणः च ऽपूषा ऽमहिमा
महत्त्वेन युक्तः ऽविष्णुः च ऽवायुः ऽअश्विना अश्विनौ ऽब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतृणामञ्जदातारो वा
ऽविश्ववेदसः सर्वधना व्यासजाना वा ऽअंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः ऽअमृताः एते देवाः ऽनः
अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिष्कर्म^१ त्रिकक्षं^२ ऽशर्म गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञ-
कानि त्रीणि पात्राणि यत्र त्रियन्ते संभज्यन्ते तद्यज्ञसाधनं गृहम् । ऽयंसन् प्रयच्छन्तु । यच्छतेर्लेटि
सिप्यडागमः ॥ ॥ १२ ॥

वृषा यज्ञो वृषणः सन्तु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । सन्तु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविःकृतः ।

वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतावरी इत्युतऽवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः । वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

ऽयज्ञः एषोऽस्मदीयः ऽवृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा ऽयज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च ऽवृषणः
ऽसन्तु । किंच ऽदेवाः स्तुतिकारिण ऋत्विजः ऽवृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन ।
तथा ऽहविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्यादयः ऽवृषणः अव्यग्रतया मन्त्रसाहित्येन च हविष्प्रदानेन ।
अपि च ऽऋतावरी यज्ञवत्यौ ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽवृषणा हविरूपादनेन कामानां वर्षयिष्यौ

भवताम् । तथा ऽपर्जन्यः इन्द्रः ऽवृषा अपां वर्षिता भवतु । ऽवृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान् स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः ऽवृषणः भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उप ब्रुवे ।

यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजसातये । पुरुऽप्रशस्ता । वृषणो । उप । ब्रुवे ।

यौ । ईजिरे । वृषणः । देवऽयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिवरूथम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलौ पुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तौ^१ अग्नीषोमा अग्नीषोमौ वाजसातये अञ्जलाभाय उप ब्रुवे अहमुपस्तौमि । पुनः वृषणौ इति आदरार्थम् । यौ देवौ वृषणः ऋत्विजः देवयज्यया । देवा इज्यन्तेऽत्रेति देवयज्या यज्ञः । ' छन्दसि निष्टक्ये^२ ' इति निपातितः । तेन ईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति ता तौ प्रसिद्धौ नः अस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कम्भं^३ वशं गृहं वि यंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतौ बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्रियः ।

अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्नु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणाम् । अभिऽश्रियः ।

अग्निहोतारः । ऋतऽसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः धृतकर्माणि ज्ञात्वा क्षत्रियाः । यद्वा । क्षत्रं बलं तदर्हाः । यज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारः बृहद्दिवाः महातेजस्काः अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानाम् अभिश्रियः अभिसेवकाः अग्निहोतारः अग्निहोता आह्वाता येषां तादृशाः ऋतसापः । ' षप समवाये ' । सत्यभाजः अत एव अद्रुहः केषांचिदप्यद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्लिपु । कैश्चिदप्यहिंस्याः । एवंप्रभावा देवाः वृत्रतूर्ये । वृत्रस्तूर्येति हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन् अपामावरकशत्रुवधे अपः उदकानि अन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नाभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।

अन्तरिक्षं स्वरा पप्रुस्तये वशं देवासस्तन्वीः नि मामृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।

अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पप्रुः । ऊतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । मामृजुः ॥ ९ ॥

देवासः देवा इन्द्रादयः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अभि^३ अभिलक्ष्य व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा आपः । सुव्यत्ययः । अप उदकानि ओषधीः च तथा यज्ञिया यज्ञार्हान् वनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् जनयन् उदपादयन् । किंच ते देवाः स्वः सर्वम् अन्तरिक्षम् आ पप्रुः तेजसापूरयन्ति । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च वशं काम्य-

१. त-भ-मु-प्रस्तुतौ । २. ग-त्रिच्छदिष्कः; त१.२.३.६.७.८-भ-त्रिष्कम्भं; त४-त्रिष्ठुम् । ३. ग-त-भ-मु- ' अभि ' नास्ति ।

मानम् । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ३. ५८. ३) इत्यकर्तरि कारकेऽपि । तं यज्ञं
 ऽतन्वि स्वशरीरे ऽनि ऽमृजुः नितरां शुद्धमलंकृतं चक्रुः ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥१०॥

धर्तारः । दिवः । ऋभवः । सुहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।

आपः । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यन्तु । मे । हवम् ॥१०॥

ऽदिवः द्युलोकस्य ऽधर्तारः धारयितारः ऽऋभवः सत्येन भासमानाः ऽसुहस्ताः शोभनवज्रा-
 धायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा ऽमहिषस्य महतः ऽतन्यतोः शब्दस्य । 'तनु विस्तारे' । 'ऋतन्यजि'
 इति यतुच्प्रत्ययः । शब्दस्य कर्तारौ ऽवातापर्जन्या वातश्च^१ पर्जन्यश्च^१ तत्कार्याः ऽआपः ऽओषधीः
 ओषधयश्च ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतीः ऽप्र ऽतिरन्तु प्रवर्धयन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः । तथा ऽरातिः
 दाता ऽभगः भजनीयोऽयमा च ऽवाजिनः । 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (तै. ब्रा. १. ६. ३.
 ९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । एते देवाश्च ऽमे मदीयं ऽहवम् आह्वानं ऽयन्तु अभिगच्छन्तु ॥ १३ ॥

समुद्रः सिन्धु रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयितुरर्णवः ।

अहिर्बुध्न्यः शृणवद्रचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकऽपात् । तनयितुः । अर्णवः ।

अहिः । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥ ११ ॥

ऽसमुद्रः समुन्दनशीलः स्यन्दमानोदकः ऽसिन्धुः एतन्नामकः ऽअन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा
 मध्ये क्षितमुपितं ऽरजः मध्यमलोकम् ऽअज एकपात् । अजायमान एक एव पद्यते । एतत्संज्ञको देवः
 ऽअर्णवः उदकवान् ऽतनयितुः स्तनयितुर्मेषः ऽबुध्न्यः अन्तरिक्षे भवः ऽअहिः एतत्संज्ञक एते देवाः
 ऽमे मम ऽवचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशृणवत् प्रत्येकं शृणोतु । ऽउत अपि च ऽसूरयः प्राज्ञाः
 ऽविश्वे ऽदेवासः देवाः ऽमम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्राञ्च नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । वः । मनवः । देववीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् । प्र । नयत । साधुऽया ।

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः ऽमनवः मनुष्या वयं ऽवः युष्मदीयाय ऽदेववीतये । देवानां वीतिभक्षणं यस्मिन् स
 यज्ञः । तस्मै यज्ञाय ऽस्याम यज्ञकर्तारो भवेम । ततः ऽनः अस्मदीयं ऽयज्ञं ऽसाधुया । सुपो याजा-
 देशः । साधु कल्याणं ऽप्राञ्चं प्राचीनं ऽप्र ऽणयत प्रकृष्टाञ्जनं कुरुत । हे ऽआदित्याः हे ऽरुद्राः रुद्रपुत्रा
 मरुतः हे ऽसुदानवः शोभनदाना हे ऽवसवः ऽइमा इमानि ऽशस्यमानानि ऽब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि
 ऽजिन्वत प्रीणयत ॥

असौर्यामिच्छावाकातिरिक्तोक्त्यस्य 'दैव्या होतारा' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—'उमा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित क्रतस्य पन्थामन्वेमि साधुया ।

क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःऽहिता । क्रतस्य । पन्थाम् । अन्तु । एमि । साधुया ।

क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिऽवेशम् । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

प्रथमा^१ मुख्यौ^२ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ^३ दैव्या देवसंबन्धिनौ^४ होतारा होतारा-
वेतन्नामानौ अग्न्यादित्यौ^५ अन्वेमि^६ हविर्भिरनुगच्छामि । ततः^७ क्रतस्य यज्ञस्य^८ पन्थां पन्थानं^९
साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन^{१०} अन्वेमि अनुगच्छामि । अनन्तरं^{११} प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं^{१२} क्षेत्रस्य^{१३}
पतिं^{१४} पालयितारमेतन्नामानम्^{१५} अमृतान्^{१६} मरणधर्मरहितान्^{१७} अप्रयुच्छतः^{१८} अप्रमाद्यतः^{१९} विश्वान्^{२०} सर्वान्^{२१}
देवान्^{२२} च^{२३} ईमहे धनं याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत्स्वस्तये ।

प्रीताइव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽव धूनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृऽवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिऽवत् । स्वस्तये ।

प्रीताऽइव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइत्य । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठवत्^१ पूर्व ऋषय इव^२ देवान्^३ ईळानाः^४ स्तुवन्तः^५ वसिष्ठासः^६ वसिष्ठकुलजाता ऋषयः^७
पितृवत्^८ वसिष्ठवत्^९ स्वस्तये^{१०} अविनाशाय^{११} वाचं^{१२} स्तोत्रम्^{१३} अक्रत^{१४} कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि^{१५} 'मन्त्रे घस'^{१६}
इति च्लेर्लुक्^{१७} । हे^{१८} देवासः^{१९} देवाः^{२०} यूयं^{२१} कामम्^{२२} अस्मदभिलाषम्^{२३} एत्य^{२४} आगत्य^{२५} अस्मे^{२६} अस्मासु^{२७} वसु
गवादिलक्षणं धनम्^{२८} अव^{२९} धूनुत^{३०} अभिमुखं प्रेरयत । तत्र^{३१} दृष्टान्तः । प्रीताइव^{३२} यथा प्रीताः^{३३} संहृष्टाः^{३४}
ज्ञातयः^{३५} बन्धवः^{३६} स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्धविदांनेन^{३७} स्तुतिकरणेन च बन्धुष्वस्मासु^{३८} धनं
प्रेरयतेति भावः ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ ॥ १४ ॥

'इमां धियम्' इति द्वादशचं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्षं त्रैष्टुभम् । इदमुत्तरं च
बृहस्पतिदेवताकम् । तथा चानुकान्तम्—'इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं तु' इति । आभि-

प्लविकेषूक्येषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘ इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्तुं कमिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमां । धियं । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।

तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वजन्म्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलाङ्गिरा नामर्षिर्वृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेशनायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य वलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण^१ प्रेरितो बृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा वलनामानमसुरं तदनुचरान् पर्णीश्च हत्वा गा आजहरेति । तदत्र दर्शयिष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ‘ धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशीर्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैस्तद्वत्प्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेताम् । यद्वा सप्तच्छन्दोमयशिरस्काम् । ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीम् इमां तनुं नः अस्माकं पिता अङ्गिराः अविन्दत् लब्धवान् । कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभेत्यर्थः । ‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तथा तुरीयं ‘ स्वित्^२ नक्षारमपि जनयत् अजनयत्^३ विश्वजन्म्यः सर्वजनहितः ’ इन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतय इन्द्राय वा उक्थं स्तोत्रं शंसन् अयम् अयास्यः नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं शंसन्तः स्तुवन्तः ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः दिवः दीप्तस्य असुरस्य प्रजावतः अग्नेः अङ्गिरसः पुत्राः^४ । अङ्गिरसो ह्यङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तम् । ‘ अङ्गारे-
ष्वङ्गिराः ’ (निरु. ३. १७) इति । वीराः विक्रान्तप्रज्ञा एतेऽङ्गिरसः विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं^५ पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः प्रथमम् आदित एव मनन्त स्तुवन्ति । प्रज्ञापकं ह्येतत्स्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुधां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या ‘ हंसैरिव ’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘ बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिः ’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरश्मन्मयानि नहन्त व्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिकर्निकदृष्टा उत प्रास्तौदुच्चं विद्रां अंगायत् ॥ ३ ॥

१. ग-त-तेषामन्वेषः । २. ग-त-भ-‘ स्वित् ’ नास्ति । ३. ग-त-भ-२.४.६.८-अजनयदिति ; म१.७-इति । ४. ग४-पुत्रासः । ५. त-भ-धारकः ।

हंसैऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अमिऽकनिऽक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

१हंसैरिव मधुरवाग्भिः २सखिभिः सखिभूतैः ३वावदद्भिः अत्यन्तं शब्दायमानैर्महद्भिः
४अश्मन्मयानि अश्ममयानि ५नहना गवां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि ६व्यस्यन् विक्षिपन्
७शिथिलयन् ८अभिकनिऽक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् ९गाः पणिभिरपहतान् पशूनाजिहीर्षुः सः
१०बृहस्पतिः वर्तते । यद्वा । वावदद्भिरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभि-
११कनिऽक्रदत् आभिमुख्येनोच्चारयन् । १२उत अपि च १३प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः
१४सहासीनः साम गातुं प्रस्तौति । १५विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वा १६उत् १७अगायत् देवान्
उद्गायति अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पुर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदसा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । पुरः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् ।

उत् । उक्षाः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

१पण्यो गा आहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । २अवः अवस्तास्थिताः ३अनृतस्य तमसः ४सेतौ
स्थाने ५गुहा गुहायां ६तिष्ठन्तीः ७गाः ८द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत् । ततः ९परः परस्तादवस्थिता
गाः १०एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् । तदेवाह । ११बृहस्पतिः तस्मिन् १२तमसि १३ज्योतिः कर्तुम्
१४इच्छन् तत्र स्थिताः १५उक्षाः गाः १६उत् १७आकः उदकार्पात् । प्रादुर्भूता अकार्पात् । इत्थमयं १८तिस्रः
असुराणां द्वारः १९वि २०आवः विवृतवान् खलु । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति छेलेङ्क् । 'बहुलं
छन्दसि' इत्याहागमः ॥

त्रिभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिर्ध । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदधेः । अकृन्तत् ।

बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

सः १बृहस्पतिः २शयथा ३उपशयेन स्थित्वा ४अपाचीं पराङ्मुखीम् ५ईम् इमाम्
असुरपुरीं ६त्रिभिर्ध विदार्य ७उदधेः वलात् मेघरूपादसुरात् ८साकं सह युगपत् ९त्रीणि १०उषसं
११सूर्यं १२गाम् एतानि त्रीणि १३निः १४अकृन्तत् निर्गतमकार्पात् । तमसावृतेषु स्थानेषुषःकालं ततः
पश्चाद्भाविनं सूर्यं च जनयित्वा पशुस्त्रिरगमयदित्यर्थः । सोऽयम् १५अर्कम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं १६विवेद
प्रज्ञापयति । कथमिव । यथा १७स्तनयन् शब्दं कुर्वन् १८द्यौः १९इव स्थितः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-अ- 'अश्ममयानि' नास्ति । २. ग-त-उपशयेन स्थित्वा; भ-उप उपशयेनेन स्थित्वा; सु-उपशयेनेन स्थित्वा ।

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुधानां करेणैव वि चकर्त रवेण ।

स्वेदाङ्गिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुधानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।

स्वेदाङ्गिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः ईश्वरो बृहस्पतिः दुधानां क्षीरस्य दोग्धीणां गवां रक्षितारं वलम् असुरं करेणैव सायुधकर^१ इव स्थितेन रवेण शब्देन वलं वि चकर्त विचिच्छेद । किंच स्वेटाङ्गिभिः^२ स्वेदाङ्गिभो मरुतः क्षरदाभरणाः । तैः सह आशिरम् आश्रयणं संयोगम् इच्छमानः कामयमानः सः पणिं वलस्थानुचरमेतन्नामानमसुरम् अरोदयत् व्यनाशयत् । ततस्तेनापहृताः गाः अमुष्णात् आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानत् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसम् । वि । धनऽसैः । अददरित्यददः ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । धर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनत् ॥ ७ ॥

सः बृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थबलैः सखिभिः सखिभूतैः शुचद्भिः दीप्यमानैः धनसैः धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकम् ईम् एनं वलं वि अददः व्यदारयत् । ततः ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिः अधिपतिः सः वृषभिः वर्षितृभिः वराहैः वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तृभिः धर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः । यद्वा क्षरदुदकैः । अथवा धर्मो यज्ञः । तं प्रति गन्तुभिः मरुद्भिः पद्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानत् व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुत्त्रिया असृजत स्वयुग्मिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः । इषणयन्त । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः । उत् । उत्त्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहतान् पशून् इयानासः अभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्ताः पते मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिरेतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्म इति इषणयन्त ऐच्छन् । बृहस्पतिः च मिथोअवद्यपेभिः । पातेः कर्मण्यौणादिकः कप्रत्ययः । अवद्य-रूपादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः । तैः स्वयुग्मिः स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उत्त्रियाः गाः उत् स्वसृजत पर्वताजिरगमयत् ॥

तं वर्धयन्तो मतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भेरभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽईव । नानदतम् । सधऽस्थे ।

बृहस्पतिम् । वर्षणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम् । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

वसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्थमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वसिंहमिव वनानदतं पुनः-
पुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्षितारं जिष्णुं जयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयन्तः मरुतो वयं
शूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनु वमदेम
अनुष्टुमः । स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयम् ॥

यदा वाजमसनद्विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सन्न ।

बृहस्पतिं वर्षणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सन्न ।

बृहस्पतिम् । वर्षणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स बृहस्पतिः यदा यस्मिन् काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नम् असनत् भजते
यदा बाह्यतपश्चकः सन् वचां घुलोकम् अरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सन्न स्थानान्या-
रोहति । रुहेलुङि च्लेः 'शाल इगुपधादिनटः क्सः' (पा. सू. ३. १. ४५) । तदानीं वर्षणं
वर्षितारं बृहस्पतिम् आसा आस्येन देवाः वर्धयन्तः भवन्ति । तथा नाना दिक्षु सन्तः भवन्तः
ज्योतिः बिभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्वचं स्वभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवचं । स्वभिः । एवैः ।

पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।

तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधै अन्नस्य निधानायास्मदीयाम् आशिषं स्तुतिं सत्यां
यथार्थां कृणुत कुरुत । तथा यूयं स्वभिः आत्मीयैः एवैः गमनैः कीरिं स्तोतारं माम् अवच
रक्षय । हिरवधारणे । पश्चा । 'पश्चा च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः ।
पश्चात् विश्वाः सर्वाः मृधः हिंसिष्यः अप भवन्तु नश्यन्तु । तत् इदमस्माभिरुक्तं वचनं हे
विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयिष्यौ हे रोदसी चावापृथिव्यौ शृणुतम् ॥

इन्द्रो महा महतो अर्णवस्य वि मूर्धानमभिनदर्बुदस्य ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धून् देवैर्घावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । महा । महतः । अर्णवस्य । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अर्बुदस्य ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । देवैः । घावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १२ ॥

वृहन्द्ः ईश्वरः । वमहा महत्वेन युक्तो बृहस्पतिः । वमहतो वअर्णवस्य उदकवतः । वअर्बुदस्य अम्बुदस्य मेघस्य । वमूर्धानं शिरः । ववि । वअभिनत् व्यच्छिनत् । तदुच्यते । वअहिम् अहन्तव्यमपामा-
वरकं शत्रुम् । वअहन् अवधीत् । ततः । वसस सर्पणशीलाः । वसिन्धून् स्यन्दमाना अपः । यद्वा ।
सतसंख्याका गङ्गाद्या नदीः । वअरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् । अस्त्रावयद्वा । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे
द्यावापृथिव्यौ । वदेवैः सह । वनः अस्मान् । वप्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘उदमुतः’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उदमुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्थे
ब्राह्मणाच्छंसिन एतसूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र मंहिष्ठापोदमुतोऽच्छा म इन्द्रम्’ (आश्व.श्रौ.६.१) इति ॥

उदमुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदऽमुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्येव । घोषाः ।

गिरिऽभ्रजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

वउदमुतः उदकस्योद्गमयितारः । ववयः पक्षिणः पक्वात्सस्यात् । वरक्षमाणाः कृषीवलाः । वन
उपमार्थे । यथा शब्दायन्ते । यथा च ववावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य । वअभ्रियस्येव अभ्र-
समूहस्य । वघोषाः शब्दा यथा भवन्ति । किंच । वगिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः । वऊर्मयः
अप्समूहा यथा । वमदन्तः शब्दायमाना भवन्ति । तथा । वअर्काः अर्चकाः स्तोतारः । वबृहस्पतिम्
वअभि । वअनावन् अभिष्टुवन्ति । ‘उ स्तवने’ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगइवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूनिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः । इव । अर्यमणम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दंपती इति दम्पती । अनक्ति ।

बृहस्पते । वाजय । आशून् । इव । आजौ ॥ २ ॥

वआङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः । वनक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् । वभगइवेत् भगो देव इव
स्थितो बृहस्पतिरेव । वअर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं । वगोभिः सह । वसं । वनिनाय संनयति संयोजयति ।
वमित्रो । वन मित्रो यथा । वजने जनपदे स्वरश्मीन् संयोजयति तद्वत् । वदंपती जायापती । वअनक्ति
संगमयति । स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे । वबृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरश्मीन् । ववाजय तव
स्तोतृषु गमय स्थापय । वआशूनिवत् व्याप्तानश्चान् । वआजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयन्ति तद्वत् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । रिषिराः । स्पार्हाः । सुवर्णाः । अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । वितूर्य । निः । गाः । ऊपे । यवम् । इव । स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

१साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः १अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः १इपिराः एषणीयाः १स्पर्हाः^१ स्पृहणीयाः^२ १सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपिताः १अनवद्यरूपाः प्रशस्यरूपा एताः १गाः १पर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभ्यः १वित्तूर्यं निर्गमस्य १ऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः । १यवमिव । यथा यवं १स्थिविभ्यः कुसीदेभ्य आदाय निर्वपति । 'दुवप् बीजसंताने' । लिटि रूपम् । यद्वा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहृत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्कं उल्कामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्रेव वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवक्षिपन् । अर्कः । उल्काम् इव । द्योः ।

बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्रा इव । वि । त्वचम् । बिभेद ॥ ४ ॥

१मधुना^२ उदकेन १आप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुख्येन सिञ्चन् । 'मुप प्लुप स्नेहनसेचनपूरणेषु' । व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः । १ऋतस्य उदकस्य १योनिं मेघम् १अवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवकिरन् १अर्कः अर्चनीयः १बृहस्पतिः १द्योः सुलोकात् १उल्कामिव उल्कां यथोद्धरति तद्वत् १अश्मनः शिलोच्चयाद्वलेनाधिष्ठितात् १गाः पणिभिरपहतान् पशून् १उद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् १भूम्याः १त्वचं तेषां शकैः १वि १बिभेद विभिन्नामकार्षीत् । सर्वत्र गा वितता अकार्षीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रेव । यथा वृष्ट्युदकेन पर्जन्यो भूमिस्त्वचं विभिनति तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्रः शीपालमिव वात आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्रे आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्रः । शीपालम् इव । वातः । आजत् ।

बृहस्पतिः । अनुमृश्य । वलस्य । अभ्रम् इव । वातः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

सः १बृहस्पतिः १ज्योतिषा तमसादृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण १अन्तरिक्षात् १तमः १अप १आजत् अपागमयत् । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रः १शीपालमिव । यथोदकात् १वातः वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयम् १अनुमृश्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य १वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्थान्तर्गताः १गाः १आ १चक्रे समन्तादकार्षीत् । कथमिव । १अभ्रमिव । यथा वायुरन्तरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ।

यदा वलस्य पीयतो जसु मेदृहस्पतिरग्नितपोभिरकैः ।

दुद्धिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविनिर्धारकृणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । मेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपोऽभिः । अकैः ।

दत्तऽभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् ।

आविः । निऽधीन् । अकृणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

१. ग४-त४-प्राप्तव्या अत एव स्पर्हाः (त४-अस्पर्हाः) सवैः स्पृहणीयाः; इतरलिखितपुस्तकेषु 'स्पर्हाः स्पृहणीयाः' नास्ति । २. ग४-त-म१.२.४.६-अधुना ।

पीयतः । पीयति हिंसाकर्मा । हिंसकस्य वलस्य वजसुम् आयुधं यदा यस्मिन्काले भ्रेत भिनत्ति । केन साधनेन । अग्नितपोभिः अग्नितत्पनशीलैः अकैः अर्चनीयै रग्निभिः अपि वा मन्त्रैर्भिनत्ति । किंच दद्भिः । 'पद्भ्योमास्' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दद्भावः । यथा दन्तैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलनामानं यदा आदत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहतानाम् उस्त्रियाणां गवां निधीन् आविः अकृणोत् आविर्भूत-मकरोत् ॥ ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमृतं हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदर्ने गुहा यत् ।

आण्डेवं भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृतं । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्वरीणाम् । सदर्ने । गुहा । यत् ।

आण्डाऽइव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उस्त्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदर्ने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत् तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमृतं हि ज्ञातवान् खलु । 'मनु अवबोधने' । लुकि 'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति सिचो लुक् । तदानीं पर्वतस्य अन्तःस्थिताः उस्त्रियाः गाः त्मना आत्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वा उत् आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः । आण्डेवं यथा शकुनस्य पक्षिण आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टजमार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्रा । अपि नद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।

निः । तत् । जमार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विरवेण । विकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अश्रा अश्रमना व्यासया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् परितोऽद्राक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । मत्स्यं न यथा दीने शुके उदनि । उदकशब्दस्योद्भादेशः । उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तत् गोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विकृत्य वलं छित्वा निः जमार पर्वताभिर्जहार । कथमिव । चमसं न । चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रम् । तं यथा वृक्षात् निर्हरति तद्वत् । हरतेलिटि रूपम् । हृग्रहोर्भः ॥

सोषामविन्दुत्स स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोर्वपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जमार ॥ ९ ॥

सः । उषाम् । अविन्दत् । सः । स्वः । रिति स्वः । सः । अग्निम् ।

सः । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि ।

बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । वलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जमार ॥ ९ ॥

१सः १बृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय १उषां उपसम् १अविन्दत् अलभत । १सः एव १स्वः आदित्यं १सः १अग्निं लब्ध्वा १अर्केण अर्चनीयेन तेजसा १तमांसि १वि १बवाधे अत्यर्थं बाधितवान् । ततः सः १गोवपुषः गौरुपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य १वलस्य १पर्वणः पर्वतात् ता गाः १निः १जभार बलेन निर्जहार । वलादाहरणे दृष्टान्तः । १मज्जानं १न १पर्वणः^१ । अस्थनो मज्जानं यथा अतिक्लेशेन निर्हरन्ति तद्वत् ॥

हिमेव पूर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।

अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पूर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।

अननुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उतऽउच्चरातः ॥ १० ॥

१हिमेव यथा हिमेन १पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि १मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन १वनानि वननीयानि गोघनानि मुषितान्यभूवन् । अथ गवामन्वेपणाय १बृहस्पतिना आगतेन हेतुना १वलः १अकृपयत् अस्मै ता मुषिताः १गाः प्रायच्छत् । तत्र १अननुकृत्यम् अननुकरणीयम् १अपुनः कर्तव्यं च तत्कर्म १चकार । यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षी-
दित्यर्थः । किं तदिति आह । १सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ १मिथः परस्परमहोरात्रयोः १उच्चरातः उच्चरत इति १यात्^२ तच्चकार । यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् ।

रात्र्यां तमो अदधुज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्राः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् । अपिंशन् ।

रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

१पितरः पालयितारो देवाः १घां शुलोकं १नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिः^३ १अभि १अपिंशन् अभितोऽदीपयन् । 'पिश अवयवे' । अयं दीपनायां वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । १श्यावं १न यथा श्याववर्णम् १अश्वं १कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् । तथा १रात्र्यां १तमः निहितवन्तः । किंच १अहन् अह्नि १ज्योतिः आदित्याख्यम् १अदधुः । अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबन्धः करणीयः । अन्यथा स्वरो न घटेत्^४ । अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः । यदा १बृहस्पतिः १अद्रिं वलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं १भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् १गाः पशून् १विदत् अविदत् अलभत । विदेल्लुङि लटित्वादङ् । तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः ॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभ्रियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।

बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।

सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥

१. ग-त-भ-यथा पर्वणः । २. ग-भ-उ-यत् ; त-भ-१.२.४.६.८-मु-यावत् । ३. ग-त-१.२.३.७-आदित्यादिभिः ; भ-आदिभिः । ४. ग-त-भ-मु-घटेते ।

वअग्निथाय अग्नेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये वइदम् उक्तं वनमः स्तोत्रम् वअकर्म वयमकार्ष्म । वयः बृहस्पतिः वपूर्वीः बह्वीर्ऋचः वअनु अनुक्रमेण वआनोनवीति अस्ययमाभि-
मुख्येन ब्रवीति वसः वबृहस्पतिः एव वगोभिः वअधैः च युक्तं वधीरभिः पुत्रैः वनृभिः भृत्या-
दिभिश्च सहितं ववयः अन्नं वनः अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः वधात् दधातु प्रयच्छतु । तच्छब्दावृत्तिः
आदरार्था ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । 'भद्राः' इति द्वादशैवं प्रथमं सूक्तं वध्यश्चपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षम् ।
आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते—'भद्राः सुमित्रो वाध्यश्च
आग्नेयं द्विजगत्यादि' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रा अग्नेर्वध्यश्चस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदी सुमित्रा विशो अग्रं इन्धते घृतेनाहुतो जरते दर्विद्युत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वग्निऽअश्वस्य । समऽदृशः । वामी । प्रऽनीतिः । सुरणाः । उपऽइतयः ।
यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्रं । इन्धते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दर्विद्युत् ॥ १ ॥

वअग्नेः वध्यमाणगुणस्य वसंदृशः संदृश्यः ववध्यश्चस्य एतन्नामकस्य मम पितुः वभद्राः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वध्यश्चस्य वध्यश्चकुले जातस्याग्नेः संदृश्यो भजनीया भवन्तु^१ ।
वप्रणीतिः तस्य प्रणयनं ववामी कल्याणं^२ च भवतु । तथा वउपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः वसुरणाः
शोभनरमणा भवन्तु^३ । वसुमित्राः एतन्नामधेयाः वविशः अमी मनुष्याः वईम् एनमग्निम् वअग्ने
प्रथमं वयत् यदा वइन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा वघृतेनाहुतः हविर्भिश्च वदर्विद्युत् भृशं द्योत-
मानः । 'दाधर्ति दधर्ति' इत्यादिना निपातितः । सोऽग्निः वजरते अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्यश्चस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनम् ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्ये इव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्नेः । वग्निऽअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् ।
घृतेन । आऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्येऽइव । रोचते । सर्पिऽआसुतिः ॥ २ ॥

ववध्यश्चस्य संबन्धिनः वअग्नेः वघृतं दीयमानं हविः ववर्धनं भवतु । तथा वघृतमन्नम् अदनीयं
भवतु । तथा वअस्य अग्नेः वघृतम् घृतमेव वमेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम् ।
तेन वघृतेनाहुतः अग्निः वउर्विया उर्वयन्तं ववि पप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा वसर्पिरा-
सुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः वसूर्ये इव रोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुयदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

स रेवच्छौच स गिरौ जुषस्व स वाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । समऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः ।
सः । रेवत् । शौच । सः । गिरः । जुषस्व । सः । वाजम् । दर्षि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

१. ग-भवन्ती; त१.२.३.७-भ-भवति; त४.५.६-भवतु । २. ग-त-भ-सु-कल्याणी । ३. ग-
भवन्ती; त१.२.३.७-भ-सु-भवति; त४.५.६-भवतु ।

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीयं ऽयत् ऽअनीकं रश्मिसंघं ऽमनुः एतन्नामकः यथा ऽसमीधे हविर्भिः
सम्यग्दीपयति ऽसुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यग्दीपयामि । ' जिहन्वी दीप्तौ ' । लिटि, ' इन्धि-
भवतिभ्यां च ' इति क्तिवाञ्छलोपः । ऽतदिदं सोऽयं रश्मिसंघः ऽनवीयः नवतरो भवतु । ऽसः त्वं
ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽशोकं प्रज्वल । ऽसः एव त्वं ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽजुषस्व
सेवस्व । ऽसः त्वं ऽवाजं शत्रुबलं ऽदर्षिं विदारय । तथा ऽइह मयि ऽश्रवः अन्नं ऽधाः भेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वंध्यश्चः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।

स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वंध्यऽअश्चः । समऽईधे । अग्ने । सः । इदम् । जुषस्व ।

सः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनुऽपाः ।

दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ऽईळितः । व्यत्ययेन कर्तरि क्तः । स्तोता ऽवध्यश्चः मम पिता ऽपूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं ऽयं
ऽत्वा त्वां ऽसमीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयत्^१ ऽसः त्वमिदानीं मया क्रियमाणम् ऽइदं स्तोत्रं ऽजुषस्व
सेवस्व । यद्वा । वध्यश्चस्तस्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽस्तिपाः ।
पृषोदरादिः । पस्त्यं गृहम् । तस्य रक्षकः ऽभव । यद्वा । उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन्यागान् पालयतीति
स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । ऽउत अपि च ऽतनूपाः स्वाङ्गानां रक्षको भव ।
किंच ऽदात्रं तदन्नं ऽरक्षस्व ऽयदिदं धनं ऽते तव स्वभूतेषु ऽअस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवां द्युम्नी वाध्यश्चोत गोपा मा त्वा तारीदुभिर्मातिर्जनानाम् ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्चस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वांध्यऽअश्च । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अमिऽर्मातिः । जनानाम् ।

शूरः इव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वांध्यऽअश्चस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले जाताग्ने ऽद्युम्नी । ' द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ' । तद्वान् ऽभव । ऽउत
अपि च ऽगोपाः गोपायिता भव । किंच ऽत्वा त्वाम् कश्चिदपि ऽमा ऽतारीत् मा हिनस्तु । यतः
ऽजनानां शत्रूणाम् ऽअभिर्मातिः अभिभवनशीलमानयुक्तोऽभिभविता^२ भवसि । किंच ऽशूरैव
बलवानिव ऽधृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् ऽच्यवनः तेषां व्यावयिता भवसि । अथ ऽवाध्यश्चस्य
अग्नेस्तव ऽनाम अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि ऽनु क्षिप्रं ऽसुमित्रः ऽअहं ऽप्र ऽवोचं
प्रव्रवीमि । तस्मान्मेऽन्नादियुक्तो भव ॥

समुज्या पर्वत्या^३ वसूनि दासां वृत्राण्यार्यां जिगेथ ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूरभि प्याः ॥ ६ ॥

सम् । अज्या । पर्वत्या । वसूनि । दासां । वृत्राणि । आर्या । जिगेथ ।

शूरः इव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥ ६ ॥

१. ग४-त१.२.६.७.८-म४.६.७-सम्यग्दीपयत्; त४.५-सम्यग्दीपयन्, म१-सम्यग्दीपति ।

२. ग-शीलमनोयुक्तो* ।

हे ऽअग्ने ऽअङ्गया । अजमित्ति गच्छन्तीत्यङ्गयो जनाः । तेभ्यो हितानि ऽपर्वस्था पर्वतभवानि
 ऽवसूनि गवादिदक्षिणानि ऽसं ऽजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि । तथा ऽआर्या बलवद्भिः कृतान्
 ऽदासा दासैरसुरैः कृतान् ऽवृत्राणि उपद्रवान् ऽसं ऽजिगेथ । तान् हतवानसीत्यर्थः । 'जि जये' ।
 लिटि रूपम् । ऽश्वरह्व ऽधृष्णुः ऽजनानां ऽच्यवनः ऽत्वं ऽपृतनायून् संप्राप्तकामान् ऽअग्निं ऽप्याः
 अभिभव । पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः । 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वं विधीयमानमस्मादपि
 व्यत्ययेन भवति ॥ ॥ १९ ॥

दीर्घतन्तुर्वहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीध्रु ऋम्वा ।

द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः । बृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रंऽस्तरीः । शतऽनीयः । ऋम्वा ।

द्युमान् । द्युमत्ऽसु । नृभिः । मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

ॽदीर्घतन्तुः । यैर्यज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान् ऽबृहदुक्षा । उक्षा
 सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः ऽसहस्रस्तरीः हवीरूपबह्वाच्छादनः ऽशतनीध्रुः आहवनीयादिद्वारेण
 बहुविधनयनः ऽऋम्वा महान् ऽद्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये ऽद्युमान् अतिशयेन दीप्तिमान् ऽअयमग्निः
 ऽनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ऽमृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति । 'मृजू शौचालंकारयोः' । स त्वं
 ऽदेवयत्सु देवान् कामयमानेषु ऽसुमित्रेषु अस्मासु ऽदीदयः दीप्यस्व । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्वतेव समना संवधुक् ।

त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघा । जातऽवेदः । असश्वताऽइव । समना । संवऽधुक् ।

त्वम् । नृभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने । सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्भिः ॥ ८ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽसुदुघा सुष्ठु पयसो दोग्ध्री काचिद्धोमसाधनभृता
 ऽधेनुः अस्ति । कीदृशी । ऽअसश्वतेव संगवर्जितेनेवैकत्र स्थित्यभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन
 ऽसमना संगता ऽसंवधुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाग्वैद्युते त्वय्यस्तीति भावः । तादृशः
 ऽत्वं ऽनृभिः कर्मनेतृभिः ऽदक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन तद्भक्षिः ऽदेवयद्भिः देवकामैः ऽसुमित्रेभिः
 अस्माभिः ऽइध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥

देवाश्वित्ते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्यश्च प्र वोचन् ।

यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातऽवेदः । महिमानम् । वाद्भिऽअश्व । प्र । वोचन् ।

यत् । समऽपृच्छम् । मानुषीः । विशः । आयन् । त्वम् । नृभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे ऽजातवेदः हे ऽवाध्यश्च अग्ने ऽते तव ऽमहिमानम् ऽअमृताः ऽदेवाश्चित् देवा अपि ऽप्र
 ऽवोचन् प्रब्रुवन्ति । ऽयत् यदा ऽमानुषीः मनुष्यसंबन्धिन्यः ऽविशः प्रजाः ऽसंपृच्छं देवैः सह को
 वा असुरान् हन्तीत्येवमादिकं संप्रश्नम् ऽआयन् प्राप्तवन्तः तदा ऽत्वं ऽनृभिः सर्वस्य नेतृभिः ऽत्वावृधेभिः
 त्वया वर्धितैर्देवैः सह कर्मविश्वकारिणस्तान् ऽअजयः जितवानसि ॥

पितेव पुत्रमविभरूपस्थे त्वामग्ने वध्यश्चः सपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वीं अवनोर्ब्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽईव । पुत्रम् । अविभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वधिऽअश्चः । सपर्यन् ।

जुषाणः । अस्य । समऽईधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वीन् । अवनोः । ब्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वाम् ऽउपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां ऽसपर्यन् । परिचर्याकर्मां । परिचरन्
 ऽवध्यश्चः मम पिता ऽअविभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । ऽपितेव यथा पिता
 समीपे ऽपुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'डुभुञ् धारणपोषणयोः' । लङि^१ तिपि गुणे कृते हल्ङ्यादिना
 तिपो लोपः । हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने ऽउत अपि च ऽअस्य वध्यश्चस्य पितुर्वां मम वा ऽसमिध
 ऽजुषाणः सेवमानः सन् ऽपूर्वान् प्रत्नान् ऽब्राधतश्चित् बाधकानपि शत्रून् ऽअवनोः अवधीः । वनति-
 हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

शश्वदग्निर्वध्यश्चस्य शत्रून्भृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।

समनं चिददहश्चित्रभानोऽव ब्राधन्तमभिनद्वधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।

समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

अव । ब्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सः ऽअग्निः ऽवध्यश्चस्य ऽसुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः । अनुवादको मत्वर्थीयः । तैः ऽनृभिः
 ऋत्विग्भिः ऽशश्वत् सर्वदा ऽशत्रून् ऽजिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽचित्रभानो नानातेजस्क
 चायनीयदीप्तिमन् वाग्ने त्वं ऽसमनं ऽचित् । समनमिति संग्रामनाम । तमपि ऽअदहः स्वतेजोभिः ।
 अथ तव स्तोता वाध्यश्चः ऽवृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् ऽब्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा ऽअव ऽअभिनत्
 अवाङ्मुखं कृत्वा अच्छिनत् । यद्वा त्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अच्छिनः । प्रथम-
 मध्यमयोः समानमेतद्वृषम् ॥

अयमग्निर्वध्यश्चस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।

स नो अजामीरुत वा विजामीनुभि तिष्ठ शर्धतो वाध्यश्च ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । वृत्रऽहा । सनकात् । प्रऽईद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।

सः । नः । अजामीन् । उत । वा । विजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाधिऽअश्च ॥ १२ ॥

ऽवृत्रहा शत्रूणां हन्ता ऽअयमग्निः ऽसनकात् चिरादारभ्य ऽवध्यश्चस्य हविषा ऽप्रेद्धः प्रकर्षेण
 दीपितो भवति । तथा तस्य ऽनमसा नमस्कारेण सह ऽउपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे
 ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने ऽसः त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअजामीन् अज्ञातीन् शत्रून् ऽउत
 ऽवा अपि वा ऽशर्धतः हिंसतः ऽविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि ऽअभि ऽतिष्ठ अभिभव ॥ २० ॥

‘इमां मे’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाङ्मयश्वस्य सुमित्रस्थार्धं त्रैष्टुभम् । तनूनपाद्विजिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रथृचं देवताः । तथा चाबुक्रान्तम्—‘इमां मे एकादशाग्रम्’ इति । वाङ्मयश्वगोत्राणां पक्षाविदमाग्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां ययर्षि वा’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्या घृताचीम् ।

वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समऽइधम् । जुषस्व । इळः । पदे । प्रति । हर्य । घृताचीम् ।

वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनत्वे । अह्नाम् । ऊर्ध्वः । भव । सुक्रतो इति सुक्रतो । देवयज्या ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽइळस्पदे इळयास्पदे । ‘एतद्वा इळयास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणम् । उत्तरवेद्याम् ऽइमां ऽमे मदीयां ऽसमिधं ऽजुषस्व सेवस्व । तथा ऽघृताचीं घृतमञ्जन्तीं स्तुचं ऽप्रति ऽहर्यं प्रतिकामयस्व । किंच हे ऽसुक्रतो सुग्रज्ञ ऽपृथिव्याः ऽवर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छिन्ते पूर्वोक्ते देशे ऽअह्नां ऽसुदिनत्वे तन्निमित्तं ऽदेवयज्या देवयागेन हेतुना ऽऊर्ध्वः ज्वालाभिरुन्नतः ऽभव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।

ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुषुदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रयावा । इह । यातु । नराशंसः । विश्वरूपेभिः । अश्वैः ।

ऋतस्य । पथा । नमसा । मियेधः । देवेभ्यः । देवतमः । सुषुदत् ॥ २ ॥

‘देवानामग्रयावा अग्ने गन्ता ऽनराशंसः । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः ऽविश्वरूपेभिः नानारूपैः ऽअश्वैः रोहिद्राख्यैः सह ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽआ ऽयातु । आगत्य च ऽमियेधः मेध्यो यज्ञहितः स्तुतियोग्यो वा ऽदेवतमः देवानां मुख्यः सोऽग्निः हविर्नयनयोग्येन ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽपथा मार्गेण ऽनमसा स्तोत्रेण सह ऽदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ऽसुषुदत् हविः प्रेरयतु ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।

वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि षदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।

वहिष्ठैः । अश्वैः । सुवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । सद् । इह । होता ॥ ३ ॥

‘शश्वत्तमम् अत्यन्तं नित्यम् ऽअग्निं ऽहविष्मन्तः संभृतहविष्काः ऽमनुष्यासः मनुष्याः यजमानाः ऽदूत्याय । ‘दूतस्य भागकर्मणी’ इति यत्प्रत्ययः । दूतकर्मणे हविर्बह्वलक्षणाय तन्निमित्तम् ऽईळते स्तुवन्ति । स त्वमेवं स्तुतः ऽवहिष्ठैः वोदुतमैः ऽअश्वैः ऽसुवृता सुवर्तनेन ऽरथेन च सह ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽआ ऽवक्षि अस्मदीयं यज्ञं प्रस्थावह प्रापय । ततस्त्वं ऽहोता भवन् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनि ऽषद निषीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेळता मनसा देव बहिरिन्द्रज्येष्ठां उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । देव । बहिः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बहिर्नामकाग्ने ऽदेवजुष्टं देवैः सेवितं ऽतिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगञ्चनमिदं बहिः ऽवि ऽप्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु । तथा ऽदीर्घं चेदं ऽद्राघ्मा द्राघिन्ना । दीर्घशब्दस्येति 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघिरादेशः^१ । अकारस्येकारो वर्णव्यापस्या । पश्चादल्लोपः । द्राघिन्ना युक्तं भवतु । ऽअस्मे अस्मदीयं बहिः ऽसुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगन्धं ऽभूतु भवतु । हे ऽदेव द्योतमान हे ऽबहिः एतन्नामकाग्ने ऽअहेळता । हेळ इति क्रोधनाम । अकुध्यता ऽमनसा ऽउशतः हवींषि कामयमानान् ऽइन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् ऽदेवान् ऽयक्षि यज पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।

उशतीर्दीरो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुर्धारयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।

उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे ऽद्वारः एतन्नामधेया देव्यः यूयं ऽदिवो ऽवा^२ । वाशब्दश्चार्थः । दिवश्च ऽसानु समुच्छ्रितं ऽवरीयः उरुतरं स्थानं ऽस्पृशत उन्नता भवतेत्यर्थः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । ऽपृथिव्याः^३ च^३ यावती मात्रास्ति तावत्या ऽमात्रया ऽवि ऽश्रयध्वं विस्तृता भवत । ऽउशतीः देवान् कामयमाना यूयं ऽरथयुः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । रथकामाः सत्यः ऽमहिना महिन्ना ऽमहद्भिः देवैरधिष्ठितम् अत एव ऽदेवं द्योतमानं ऽरथं रमणसाधनं ऽधारयध्वं धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।

आ वां देवास उशती उशन्त उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषासानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपऽस्थे ॥ ६ ॥

ऽदेवी द्योतमाने ऽदिवः शुलोकस्य ऽदुहितरा दुहितरौ ऽसुशिल्पे शोभनरूपे ऽउषासानक्ता उषाश्च नक्तं चाहोरात्रौ ऽयोनौ यज्ञस्य स्थाने ऽनि ऽसदताम् निषीदताम् । हे ऽउशती उशत्यौ कामयमाने हे ऽसुभगे शोभनधने हे देव्यौ ऽवां युवयोः ऽउरौ विस्तीर्णे ऽउपस्थे समीपस्थे स्थाने ऽउशन्तः हवींषि कामयमानाः ऽदेवासः देवाः ऽआ ऽसीदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।

पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । प्रावा । बृहत् । अग्निः । सन्ऽईद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेयाम् ॥ ७ ॥

प्रावा सोमाभिषवाय यदा । ऊर्ध्वः उन्नतो भवति यदा च । बृहत् महान् । अग्निः । समिद्धः
हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविषप्रदानेन प्रीणयितृणि । धामानि
हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि । अदितेः पृथिव्याः । उपस्थे यज्ञसदने यदासादितानि भवन्ति तदानीं
हे ऋत्विजौ दैव्यौ । पुरोहितौ । होतारौ । पुरतो निहितौ । विदुष्टरा । छान्दसं संप्रसारणम् । विद्वत्तमौ
युवाम् । अस्मिन् । यज्ञे । द्रविणं धनम् । आ । यजेयाम् । यजिदोनार्थः । अस्मभ्यसामिमुख्येन
प्रयच्छतम् ॥

तिस्रो देवीर्बहिर्दं वरीय आ सीदत चक्रमा वः स्योनम् ।

मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवीः । बहिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चक्रम । वः । स्योनम् ।

मनुष्वत् । यज्ञम् । सुधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रो देवीः इळाद्यास्तिस्रो देव्यः । वरीयः उत्तरम् । इदं । बहिः । आ । सीदत ।
' कालाश्वनोः ' इति द्वितीया । अत्यन्तं तस्मिन्निषीदत । कुत एतत् तत्राह । वः युष्मदर्थं । स्योनं
विस्तीर्णमिदं । चक्रम वयं कृतवन्तः । वाक्यभेदादनिवातः । इळा एतन्नामिका । देवी द्योतमाना
सरस्वती । घृतपदी दीपपदोपेता भारती च एताः । मनुष्वत् मनोरथे यथा हवींष्यसेवन्त तद्ददस्मदीयं
यज्ञं । सुधिता सुष्ठु निहितानि । हवींषि च । जुषन्त सेवन्ताम् ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायागस्य ' देव श्वष्टः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्व-
मानद् पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानब्जदङ्गिरसामर्भवः सचाभूः ।

स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन् यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देव । त्वष्टः । यत् । ह । चारुत्वम् । आनद् । यत् । अङ्गिरसाम् । अर्भवः । सचाभूः ।

सः । देवानाम् । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणः । उदः । सुरत्नः ॥ ९ ॥

हे देव । त्वष्टः एतन्नामकं त्वं । यत् । चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपस्त्वम् । आनद् प्राप्तवानसि ।
अभ्रोतेलिङि तप्रत्ययस्य लुक् । यत् च त्वम् । अङ्गिरसाम् अस्माकं । सचाभूः सहभावी सहायः
अर्भवः । हे द्रविणोदः धनस्य दातः अत एव । सुरत्नः सुधनः । सः त्वम् । उशन् हवींषि
कामयमानः सन् । विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् । देवानां । पाथः अन्नम् । उप । यक्षि
उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

वनस्पतित्तोमे निष्केवल्ये ' वनस्पते रशनया ' इत्येषा सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः । (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

वनस्पते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृणवत् हवीषि अवताम् द्यावापृथिवी हव मे ॥ १० ॥

वनस्पते । रश्नया । निऽयूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि । विद्वान् ।

स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवीषि । अवताम् । द्यावापृथिवी इति । हव मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप वविद्वान् जानानस्त्वं वरश्नया रज्ज्वा वनियूय बद्धा परिव्याय वपाथः अन्नं वदेवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय । ततः देवः वनस्पतिः स्वदाति हविष्प्रापणेन स्वदयतु । तथा वहवीषि अस्माभिर्देवानां वकृणवत् देवानां करोतु । तथा वमे मदीयं वहवं देवविषयाह्वानं वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आग्ने वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः । मरुतः । अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्माकम् वइष्टये यागाय वइन्द्रं वरुणं च वमरुतः च वदिवः सुलोकात् वअन्तरिक्षात् च अस्मदीयं यज्ञम् वआ वह प्रापय । आगतास्ते वयजत्राः यष्टव्याः वविश्वे सर्वे वदेवाः वबर्हिः वआ वसीदन्तु तत्रासन्ना भवन्तु । ततः वअमृताः मरणधर्मरहिताः वदेवाः वस्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः वमादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

‘बृहस्पते’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तदेवत्यमिदम् । उक्तं हि बृहदेवतायां—‘सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः’ (बृहदे. ७. १०९) इति । अनुक्रान्तं च—‘बृहस्पते बृहस्पतिज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती’ इति । सूक्तविनियोगो गतः । देवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—‘बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रेरत नामधेयं दधानाः ।

यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदेषां निर्हितं गुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामधेयम् । दधानाः ।

यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् । आसीत् ।

प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् इष्ट्वा स्मयमानः^१ स्वात्मानं संबोध्याह । हे वृहस्पते अन्तरात्मन् वप्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव वनामधेयं नाम वदधानाः

पदार्थेषु निदधाना बालाः यत् प्रैरत प्रेरितवन्तः तत् वाचोऽग्रं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रम् । अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथेदानीम् एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यत् यच्च अरिग्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानम् आसीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं यत् प्रेणा । मकारलोपश्छान्दसः । प्रेणाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वायम्भेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम्' (ऐ. आ. १. ३. ६) इत्यादिकमारण्यकमनुसंधेयम् ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुमऽइव । तितउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् । अकृत ।

अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

यत्तितउना । परिपूयतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितउः । 'तनोतेडंडः सन्वच्च' (उ. सू. ५. २२) इति डउप्रत्ययः । सन्वज्जावादित्वम् । उक्तनिर्वचनेन सूर्येण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनन्तः धीराः धीमन्तो विद्वांसः यत्र यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमकृत अकृत कुर्वन्ति । करोतेलुङि रूपम् । अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानास्ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्या वाचः सख्यानि जानन्ति । वाक्ययुक्तानभ्युदयलभन्त इत्यर्थः । तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीः भवति । अधिः सप्तम्यर्थोत्तमः । अर्थज्ञानं वाचि पश्याम इत्यर्थः । 'तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुल्यवद्वा तिलमात्रतुल्यमिति वा सक्तुमिव तितउना' (निरु. ४. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोः 'यज्ञेन वाचः' इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायक्षिति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रविष्टाम् ।

ताम् । आभृत्य । वि । अदधुः । पुरुत्रा । ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सम् । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितायां धीराः पदवीयम् । वेतेः 'अचो यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाङ्गुणाभावः । पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः । तं वाचः मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः । ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचम् अविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं तां वाचम् आभृत्य आहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकाङ्क्षुः । सर्वान् मनुष्यान्ध्यापथ्यामासुरित्यर्थः । एतादृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि अभि सं नवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वम् वि संसे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । संसे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थः । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि पवाचं
पन पददर्श दर्शनफलाभावाच्च पश्यति । पत्वः एकः पशृण्वन् अपि एनां वाचं पन पशृणोति
श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्थेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । पत्वस्मै एकस्मै
अपि पतन्वम् आत्मीयं शरीरं पवि पस्ये स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशय-
तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पजायेव यथा पउशती संभोगं कामयमाना पसुवासाः शोभनवसना जाया
पपत्ये भर्त्रं ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य
प्रशंसा । ‘अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्’ (निरु. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।
अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

पत्वम् पउत एकमपि पसख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते ।
सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये पस्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति ।
यद्वा स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिम् । पआहुः । यद्वा । तस्मिञ्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं
पीतार्थमिति चदन्ति । किंच पएनं विज्ञातार्थं पुरुषं पवाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां ते वाजिना
अर्था वाच आयत्ताः खलु । वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु पन पअपि पहिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि
नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न
हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः प्रशस्तः ।
अनन्तरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । पएषः अविज्ञातार्थः पुरुषः पअधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया
कामानामदोग्धया देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया पमायया पचरति । किं कुर्वन् । पअफलाम-
पुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थो याज्ञदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं
देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां पवाचं पशुश्रुवान् । केवलं पाठमात्रेणैव
श्रुतवान् स चरति । यथा बन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती चरति यथा
बन्ध्या वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पयति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयन्तिष्ठति तथा पाठं प्रश्रुवाणः
चरतीत्यर्थः । ‘अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम्’ (निरु. १. २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ २३ ॥

यस्तित्यार्ज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

यः । तिल्याज । सचिः । विदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।
यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् । शृणोति । नहि । प्रवेद । सुः । कृतस्य । पन्थाम् ॥ ६ ॥

वसचिविदम् । सचिशब्दः सखिवाची । सखिविदम् । योऽध्येता स वेदस्य सखा संप्रदायो-
च्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् । तमभिर्ज्ञं
वसखायम् अध्येतृणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं वयः पुमान् वतित्याज तस्याज
परार्थविनियोगेन परित्यजति । त्यजतेर्लिटि 'अपस्पृधेथामानृचुः' इत्यादिना निपातितः । वतस्य
पुरुषस्य ववाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि वभागः भजनीयः कश्चिदर्थः वन वस्ति ।
वईम् अयं पुरुषः यत् वेदव्यतिरिक्तं वशृणोति तत् वअलकम् अलीकं व्यर्थमेव वशृणोति । वहि
यस्मात्कारणात् वसुकृतस्य वपन्थां पन्थानं वन वप्रवेद श्रद्धाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति ।
तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितः 'न तस्यानूके
भागोऽस्ति' (ऐ. आ. ३. २. ४) इत्यादिना । तथा 'तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो
नाके तदेष्टाभ्युक्ता' (तै. आ. २. १५. ५) इत्यध्वर्युभिश्च ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।

आदन्नास उपकक्षास उ त्वे हृदाइव स्नात्वा उ त्वे ददश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः । सखायः । मनः । जवेषु । असमाः । बभूवुः ।

आदन्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे । हृदाः । इव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददश्रे ॥ ७ ॥

वअक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दादनङ् । 'अनो नुद्' इति नुद् ।
अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो^१ व्यक्ततरम् । तथा च श्रूयते—'तस्मा-
देते व्यक्ततरे इव' इति । तादृशाक्षियुक्ताः वकर्णवन्तः । कर्णो निकृत्तद्वारः । गर्भोवस्थायामेव
केनापि निर्मितबिल इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य शिरसो बोधं गते उच्चैः स्थिते । कर्णविलक्षणाकाश-
वन्तः । तथा चान्नायते—'ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम्' इति । तादृशाः वसखायः । समानं ल्यानं
ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु वाक्येषु बाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते वमनोजवेषु ।
मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञायाः । तेषु वअसमाः अनुल्याः वबभूवुः भवन्ति । तेषु
मध्ये केचित् वआदन्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः । आस्यदन्ना आस्यप्रमाणोदका
हृदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ वत्वे एके । सर्वनामत्वाजसः शीभावः । वउपकक्षासः । कक्षसमीप-
प्रमाणोदका हृदा इव । अस्मोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा वत्वे एके वस्नात्वाः । स्नातेः
कृत्यार्थं त्वन्प्रत्ययः (पा. सू. ३.४.१४) । स च 'अहं कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३.३.१६९) इत्यहार्थे
च भवति । स्नानार्हं अक्षोभ्योदकाः वहृदाइव वददश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः ।
'अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः' (निरु. १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाह्रणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तृष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । समऽयजन्ते । सखायः ।

अत्र । अहं । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

१सखायः समानख्यानाः १ब्राह्मणाः १हृदा बुद्धिमतां हृदयेन १तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु
१मनसो १जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाः १यत्^१ यदा^१ १संयजन्ते संगच्छन्ते । यजिरत्र
संगतिकरणवाची^२ । १अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे १त्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं १वेद्याभिः वेदितव्याभिः
विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा १वि १जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । १अह इति विनिश्चये । १ओहब्रह्मणः ।
ऊह्यमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसः १वि १चरन्ति
यथाकामं वेदार्थेषु १विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धौ । ‘हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु’ (निरु.
१३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इमे ये नार्वाङ्ग परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वार्चमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाङ् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेकरासः ।

ते । एते । वार्चम् । अभिपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १इमे १ये अविद्वांसः १अर्वाङ् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिँल्लोके
ब्राह्मणैः सह १न १चरन्ति ये १परः परस्तात् देवैः सह १न चरन्ति ते १ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः
वेदार्थतत्परः १न भवन्ति । तथा १सुतेकरासः । सोमं सुतमभिपुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः ।
तेऽपि १न भवन्ति । १अप्रजज्ञयः । जानातेः^३ ‘आदगमहनः’ इति किप्रत्ययः । अविद्वांसः १त
१एते मनुष्याः १वाचं लौकिकीम् १अभिपद्य प्राप्य तथा १पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते १सिरीः ।
‘ऊन्दसीवनिपौ’ इतीप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति जसः सुः । सीरिणो भूत्वा १तन्त्रं कृषिलक्षणं
१तन्वते विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे^४ ‘सर्वे नन्दन्ति’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे
नन्दन्ति यशसागतेन’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

क्लिबिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वार्जिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।

क्लिबिषस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वार्जिनाय ॥ १० ॥

१सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः १सर्वे सभ्या मनुष्याः १सभासाहेन^५ सभां सोढुं
शक्नुवता १सख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति १आगतेन १यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना
१नन्दन्ति दृष्टा भवन्ति । स १हि स एव सोमः १एषां जनानां १क्लिबिषस्पृत् । यः स्वस्मादन्यः
पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते^६ स क्लिबिषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारैः ‘बाधितव्यं’ भवति
तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्क्लिबिषमेघां जायते तद्यो^७
बाधते स क्लिबिषस्पृत् । तथा त्वं १पितुषणिः । पितुरित्यञ्जनाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन

१. त-म-मु-यथा । २. ग-म-मु-संगतिकरणवाची । ३. ग४-त१.२.४.६.८-ज्ञातेः । ४. ग४-त१.
२.३.६.७.८-म-मु-सोमप्रवणे; त४-सोमप्रवाहणे; त५-सोमप्रवाहा । ५. ग४-त-अ२.६.८-मु-सभा-
साहेन । ६. ग४-यः श्रेष्ठत्वमश्नुते; त-म-यः श्रेष्ठतामश्नुते । ७. ग-बाधित । ८. ग-त-म-तं यो ।

सनोति यजमानः संभजत इति तादृशः । तेषामन्नदक्षिणादातेत्यर्थः । किंच ऽहितः पात्रेषु निहितः सोमः ऽवाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् ऽवरम् अलं पर्याप्तः समर्थो ऽभवति । ‘सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजा’ इत्यादिकम् ‘इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते’ इत्यन्तं ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम् (ऐ. ब्रा. १. १३) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शक्करीषु ।

ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऽत्वः एको होता ऽऋचां ऽपोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं ऽपुपुष्वान् । एको धातुरनुवादायः । बह्वीर्ऋचः पुष्यन् वांसन् ऽआस्ते । ऽत्वः एक उद्गाता ऽशक्करीषु । शक्यं ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्यः^१ । तासु ऽगायत्रं साम ऽगायति । ऽत्वः एकः ऽब्रह्मा च ऽजातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं वाचं ऽवदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । ‘चादिलोपे विभाषा’ इति न निघातः । ऽत्वः एकोऽध्वर्युश्च ऽयज्ञस्य ऽमात्रां यज्ञो यथा मीयतेऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं ऽवि ऽमिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । ‘ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी’ (निरु. १. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधाति । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं^२ तुष्टाव ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरसायणाचार्य-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो न्याख्याय चरमेऽष्टके ।

स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र ‘देवानाम्’ इति नवर्चमनुवाकपेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवत्वम् । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—‘देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा देवमानुष्टुभम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।

उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम् । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्वतीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषि-
रदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानाम् आदित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम
प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् ।
अथैकवदाह । यः देवानां गणः पूर्वं युग उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीय-
मानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु
स्तूयमानो^१ वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मारइवाधमत् । देवानां पुर्व्ये युगेऽसतः सदजायत ॥ २ ॥
ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारः इव । अधमत् ।
देवानाम् । पुर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः अन्नस्य पतिः अदितिः एता एतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव स यथा
भक्षयामिमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं सम्^२ अधमत्^३ उदपादयदित्यर्थः । देवानां पुर्व्ये युगे ।
आदिस्पष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्^४ असतः नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्
सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् अजायत प्रादुरभूत् । ‘ असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत ’
(तै. उ. २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः
‘ कथमसतः सजायेत ’ इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य ‘ सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ (छा. उ. ६. २.
२) इत्यवधारितत्वात् । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्राय-
त्वात् ‘ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ’ (श. ब्रा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सका-
शात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । ‘ वायोरग्निः ’ (तै. आ. ८. १) इत्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा
देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ।

तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।

तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तम् । एतत् अनु आशाः दिशः अजायन्त एतत् परि तदम्बित्यर्थः ।
उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।

अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

वभूः^१ वउत्तानपदः^२ वृक्षात् वज्रे । तथा वभुवः सकाशात् वभावाः वअजायन्त । तथा वअदितेः वदक्षः वअजायत उत्पन्नः । वदक्षादु दक्षादपि वअदितिः वपरि अजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिपिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्यं इदमेव^३ वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—‘अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ^४ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृते’ (निरु. ११. २३) इति ॥

अदितिदेवताके पशौ ‘अदितिर्हजनिष्ट’ इत्येषा हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अदितिर्हजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेहसम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अदितिर्हजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव ।

ताम् । देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतऽबन्धवः ॥ ५ ॥

हे वदक्ष वतव^५ वया^६ वदुहिता अभूत् सा वअदितिः वअजनिष्ट वहि पुत्रानादित्यान् । तदेवाह । वतां वदेवा वअन्वजायन्त वभद्राः स्तुत्या भजनीयाः वअमृतबन्धवः अमरण-बन्धनाः ॥ १ ॥

यदेवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।

अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुऽसंरब्धाः । अतिष्ठत ।

अत्र । वः । नृत्यताम्ऽइव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते । यत् यदा हे वदेवाः वअदः अमुष्मिन् वसलिले यूरं वसुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानः वअतिष्ठत स्थितवन्तः । ‘आपो वा इदं सर्वम्’ (तै. आ. १०. २२) ‘अप एव ससर्जदौ’ (मनु. १. ८) इति श्रुतिस्मृती । वअत्र अस्मिन् सलिले वनृत्यतामिव ववः युष्माकं संबन्धी वतीव्रः दुःसहः वरेणुः अंशभूत एकः वअपायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम् । ‘परा माताण्डमास्यत्’ इति वक्ष्यति ॥

यदेवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत ।

अत्रा समुद्र आ गूळहमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ।

अत्र । समुद्रे । आ । गूळहम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥ ७ ॥

१. त-भ-भूरिति उत्तानपदो । २. ग१-मामेव; ग२-त१.२.३.६.७.८-म-अमुमेव । ३. ग-त-म२. ४. ६.८-समानधर्माणौ । ५. ग-त-मु-या तव ।

यत् यदा हे ऽदेवाः यतयो यथा । वृष्टया नियमयन्तीति वा वर्षणेन^१ यातयन्तीति वा यतयो मेवाः । ते यथोदकैः ऽभुवनानि^२ लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः ऽपिन्वत पूरितवन्तः । ऽअत्र ऽसमुद्रे अप्सु ऽआ ऽगूळं^३ ऽनिगूळं^४ ऽसूर्यं प्रातरुदयाय ऽआ ऽअजभर्तन आहृतवन्तः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेयं जातास्तन्वः^५ स्परि ।

देवां उप प्रैत्सप्तभिः परां मार्ताण्डमाभरत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।

देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परां । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ ऽपुत्रासः पुत्रा मित्रादयः ऽअदितेः भवन्ति ऽये अदितेः ऽतन्वस्परि शरीरात् ऽजाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युर्ब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि—‘तानुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च’ (तै. आ. १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं—‘तस्या उच्छेषणमदुस्तत्प्राश्नात्^३ सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्’ इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. ६. ५. ६. १) । सादितिः ऽसप्तभिः पुत्रैः ऽदेवानुप ऽप्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं ऽमार्ताण्डं सूर्यं ऽपरा ऽआस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरादितिरूपं प्रैत्पूर्यं युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । ऽसप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः ऽअदितिः ऽपूर्यं पुराणं ऽयुगम् ऽउप ऽप्रैत् उपगता । अथ ऽप्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये ऽमृत्यवे तेषां मरणाथ ऽमार्ताण्डं^५ सृतात् व्यृद्धादण्डाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं^६ ऽपुनः ऽआभरत् आहरत् । शुलोकैऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । ‘तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत’ (तै. सं. ६. ५. ६. १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ॥ २ ॥

‘जनिष्ठाः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्थं मारुतं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं—‘जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः’ इति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशक्वा इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शक्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । सौमिकचातुर्मांसेषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयां निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. २) इति । महाव्रतेऽपि निष्कैवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानम्’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

१. ग-अवर्षेण; त-भ-मु-अवर्षणेन । २. ग-त-भ-‘भुवनानि’ नास्ति । ३. ग४-त१.२.३.७-म२. ४.६-‘मददुस्तान् प्राश्नात् । ४. त-भ४.७-मार्ताण्ड । ५. ग१-वा सूर्य; त३-म२.८-मा सूर्य; ग४-त७-आ सूर्य ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धभिन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽअभिमानः ।

अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र वसहसे बलाय वतुराय शत्रूणां हिसनाय त्वम् वउग्रः उद्गूर्णबलः वजनिष्ठाः अजा-
यथाः । कीदृशस्त्वम् । वमन्द्रः स्तुत्यः वओजिष्ठः । ओजः शरीरबलम् । अतिशयेन तद्वान् ।
वबहुलाभिमानः भूयिष्ठाभिमानः । ईदृशं महानुभावम् वइन्द्रम् वअत्र वृत्रवधे वमरुतश्चित्
मरुतोऽपि वअवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । यत् यदा वधनिष्ठा धारयित्रीन्द्रमाता^१
ववीरं वदधनत् आधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदैवैः पुरु शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।

अभीवृतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्तु गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इन्द्रम् ।

अभिर्वृताऽइव । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्तु । गर्भाः ॥ २ ॥

वद्रुहः द्रोघुरिन्द्रस्य वपृशनी वचित् सेनापि वनिषत्ता तत्सन्निधौ निषण्णाभूत् । वएवैः
गन्तुभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः । एते अपि मरुतः वपुरु प्रसूतेन वशंसेन स्तोत्रेण
वइन्द्रं ववृधुः अवर्धयन् वृत्रं जिवांसन्तम् । अथ वमहापदेन महता व्रजेन वअभीवृतेव परिव्रतानीव
गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि^२ वध्वान्तात् अन्धकाररूपात्
वप्रपित्वात् आसन्नात्प्रासादृत्रात् वगर्भाः गर्भभूतान्युदकानि वउदरन्त उदगच्छन् ॥

ऋष्या ते पादा प्र यजिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदत्र ।

त्वमिन्द्र सालावृकान्सहस्रमासन्दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्या । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।

त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र एते वपादा पादौ वऋष्या महान्तौ । तादृशस्त्वं यत् यदा वजिगासि गच्छसि
तदानीं ववाजाः ऋभवः वअवर्धन् अवर्धयन् । एत अपि च एषे वचित् ये केचन देवाः सन्ति
तेऽप्यवर्धयन् । हे वइन्द्र एत्वं वसहस्रं वसालावृकान् वआसन् आस्ये वदधिषे धारयसि । तदानीम्
वअश्विना अश्विनावपि वआ ववृत्याः आवर्तयैः^४ ॥

समना तूर्णिरूपं यांसि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।

वसाव्याभिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

१. ग-त२.३-म२-मु-शारीर* । २. ग४-माता त । ३. ग४-ता तान्युदकानि । ४. ग-आवर्तय;
त४.५-अवर्तयः ।

स॒म॒ना । तू॒र्णिः । उ॒प । या॒सि । य॒ज्ञम् । आ । ना॒स॒त्या । स॒ख्याय॑ । व॒क्षि ।
व॒सा॒व्याम् । इ॒न्द्र । धा॒रयः॑ । स॒ह॒स्रा । अ॒श्विना॑ । शू॒र । द॒दुतुः । म॒घानि॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसना संग्रामे तूर्णिः स्वरमाणोऽपि यज्ञम् उप यासि उपगच्छसि । तदानीं
वनासत्या अश्विनौ वसत्राय वक्षि वहसि । हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां
बहुसंख्यां धारयः धारयस्यस्माकमर्थाय । हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि
धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान क्रतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरोभिरर्थम् ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागन्मिहः प्र तन्ना अवपत्तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । क्रतात् । अधि । प्रजायै । सखिभिः । इन्द्रः । इषिरेभिः । अर्थम् ।
आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।
मिहः । प्र । तन्नाः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः क्रतात् यज्ञात् अधि इषिरेभिः गमनशीलैः सखिभिः मरुद्भिः सह मन्दमानः
माद्यन् प्रजायै यजमानाय अर्थं धनं प्रयच्छति । स चेन्द्रः आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिः
मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युम् उप अगात् । स दस्युः तन्नाः अवपणेन
ग्लापयित्रीः मिहः वृष्टीः प्र अवपत् व्यनाशयदित्यर्थः । तमांसि - - - ॥ ३ ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्मिन्द्र उषसो यथानः ।

ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥ ६ ॥

सनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यथा । अनः ।
ऋष्वैः । अगच्छः । सखिभिः । निः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः न्यगमयत् । अथ
इन्द्रः तं वृत्रम् अवाहन् अवहतवान् । यथा उषसः अनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वम् ऋष्वैः दीप्तैः मरुद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः
सखिभिः मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुम् अगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या
हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि । हन्तेस्थलि ' उपदेशोऽन्वतः ' इतीदृप्रतिषेधः ॥

त्वं जघन्थ नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायम् ।

त्वं चर्कथ मनवे स्योनान्पथो देवत्राञ्जसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायम् ।

त्वम् । चर्कथ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिम् एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि । कीदृशम् । मखस्युम् ऋषेर्यज्ञं
विधातुमिच्छन्तं यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपक्षपयितारं नमुचिमसुरम्

१. त-म-सहस्रं । २. ग-त-म-हे इन्द्र । ३. ग४-त१.२.३.६.७.८-म१.४-विधातुमिच्छन्तं; त४.५-
विधातुमिच्छन्तं ।

पश्वये मनवे विमायं विगतमायं कृण्वानः कुर्वन् । किंच त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे ऋषये सामान्येन मनुष्याय वा पथः मार्गान् स्थानान् चकथं कृतवानसि । अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः । स्थानांश्चकथंयुक्तमेव विवृणोति । अञ्जसेव यानान् इति । इवेत्येवकारार्थः । अञ्जसैवाकुटिलेनैव यानान् गन्तुन् मार्गानकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तुंश्चकथं । यथा लोकेषु गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्त्वोपचारः तद्वदत्रापि यातृत्वं द्रष्टव्यम् ॥

त्वमेतानि पप्रिषे वि नामेशान इन्द्र दधिषे गर्भस्तौ ।

अनु त्वा देवाः शर्वसा मदन्त्युपरिबुध्नान्वनिनश्चकथं ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र । दधिषे । गर्भस्तौ ।

अनु । त्वा । देवाः । शर्वसा । मदन्ति । उपरिबुध्नान् । वनिनः । चकथं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि पप्रिषे विपूरयसि । हे इन्द्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गर्भस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच त्वा त्वां शर्वसा बलेनोपेतं देवाः सर्वे अनु मदन्ति अनुष्टुवन्ति । स त्वं वनिनः उदकवती मेघान् रश्मीन्वा उपरिबुध्नान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकथं कृतवानसि ॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विचच्छद्यात् ।

पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्सु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् ।

चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् । यत् । ऊधः । पयः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥*

अश्वादिप्रायेति यद्वदन्त्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हर्म्येषु तस्यौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

* ग१.२-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधं यदप्सु अंतरिक्षे निषण्णं उतो अपि च तदायुधमस्मा ईद्राय मधु चच्छद्यात् वशं नयति । यत् पृथिव्यामतिषितं निमित्तं ऊधः ऊधसो मेघात् तदुदकं पयः गोष्वोषधीषु चादधाः स्थापितवानसि; ग४- - - - पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधः उदरमस्ति तत् स्वया गोष्वोषधीषु चादधा इति; त१.२-मु-परामासित्वे हननार्थं उतो चित् अपि वा अस्मा ईद्राय मध्वित् (मध्वित्त-मु) उदकमपि चच्छद्यात् वरान् प्रति (' वरान्प्रति ' नास्ति-मु) पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदुधर्मस्ति (यदुधर्मस्ति-मु) उदकमस्ति ननापो गोष्ठादिषु चादधा इति; त७-हे इन्द्र अस्य सूर्यरूपस्य तव यत् चक्रं रश्मिर्बृहदं अप्सूदकेषु आ निषत्तं आ समंतात् निषण्णं भवति रात्रौ उतो अनंतरं तत् रश्मिर्बृहदं अस्मै तुभ्यं मधु जलं चच्छद्यात् समर्पयति किंच यच्चक्रं ऊधः रात्रिरूपं सत् पृथिव्यां अतिषितं अतिशयेन बद्धं भवति तेन चक्रेण गोषु ओषधीषु च पयः क्षीरं अंबु च अदधाः दृतवानसि । अयमर्थः कृष्णं नियानं (ऋ. सं. १. १६४. ४७) इति मंत्रे व्यक्तीकृतः । इदिति पूरणः ॥ सामवेदसंहितासायणभाष्ये (१. ४. १. ४. ९) अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपलभ्यते तद्यथा-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधमप्स्वन्तरिक्ष आ सर्वतो निषत्तं निषण्णमासीन्मेघहननार्थमुतो तदपि चास्मा ईद्राय मध्विदुदकमपि चच्छद्यात् वशं नयति । पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधरुदकमस्ति तत्पयो गोष्वोषधीषु चादधाः आदधाति ॥

अश्नात् । इयायं । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् । उत । मन्ये । एतम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्यौ । यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् । अश्नात् आदित्यात् । इयाय उदितवान् । इति । वदन्ति । यत् । यद्यपि । उत तथापि । अहम् । एतम् । ओजसः बलात् । जातम् । मन्ये जानामि । अस्य तेजस्विष्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्न इति तेषां मतिः । अहं त्वोजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति । अथवायं । मन्योः क्रोधात् । इयाय उदितवान् । अतः । हर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा । तस्यौ तिष्ठति । यतः अयं । प्रजज्ञे उत्पन्न इति । इन्द्रः एव । अस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्थ्यं । वेद जानाति न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः । नाधमानाः ।

अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः । मुग्धि । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः । सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः । इन्द्रम् । उप । सेदुः उपसन्ना अभवन् । कीदृशाः । प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः । ऋषयः द्रष्टारः । नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः । याचन-प्रकार उच्यते । हे इन्द्र । ध्वान्तम् अन्धकारम् । अप । ऊर्णुहि परिहर । पूर्धि पूरय च । चक्षुः तेजः । मुग्धि मोचय च । अस्मान् । निधयेव । बद्धान् । निधा पाश्या भवति । पाश्या पाशसमूहः । पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र 'वयो वेर्बहुवचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ४ ॥

'वसूनाम्' इति षडृचं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'वसूनां षट्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

वसूनां वा चर्कष इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।

अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कषे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।

अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।

वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्निन्द्रः । वसूनां धनानां लाभाय । वा । चर्कषे अपकृष्यते । धिया । वा । धीः कर्म धार्यमाणत्वात् । युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते । कैरिति उच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संग्रामे जेतव्ये सति । ये । अर्वन्तो । वा । गच्छन्तः । रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याकृष्यते । ये । वनुं । वा । हिंसां वा । सुश्रुणं सुप्रसिद्धामत्यन्तदुर्जयविषयां । सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यत इति ॥

हव एषामसुरो नक्षत द्यां श्रवस्यता मनसा निसत क्षाम् ।

चक्षाणा यत्र सुविताय देवा द्यौर्न वारैभिः कृणवन्त स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । क्षाम् । श्रवस्यता । मनसा । निसत । क्षाम् ।

चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवाः । द्यौः । न । वारैभिः । कृणवन्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषाम् अनुष्ठातृणामङ्गिरसां हवः आह्वानशब्दः असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः द्यां दिवं नक्षत व्याप्नोत् । तत्रत्या इन्द्रसंबन्धिनो देवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा एक्षां पृथिवीं निसत प्राप्तवन्तः । यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहृता गाः पश्यन्तः देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौर्न आदित्य इव वारैभिः वरणीयैः स्वैः तेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदानायान्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा । एषां यज्विनामपहृतानां गवां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता सन्नक्षत । इन्द्रप्रेरिता अङ्गिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वेच्छता मनसा क्षां भूमिं निसत । अनुष्ठातृणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् ।

धियं च यज्ञं च सार्धन्तस्ते नो धान्तु वसव्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वताता । ये । कृपणन्त । रत्नम् ।

धियम् । च । यज्ञम् । च । सार्धन्तः । ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः । ये देवाः सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनम् । धियं च अस्मदीयां स्तुतिं च यज्ञं च सार्धन्तः साधयन्तः ते नः अस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहम् असामि अनल्पमसाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥

आ तत् इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोऽमन्तम् । तितृत्सान् ।

सकृत्स्वंम् । ये । पुरुपुत्राम् । महीम् । सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव आयवः मनुष्या अङ्गिरसः तत् तदा पनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तूयन्ते । ये अङ्गिरसः गोमन्तम् ऊर्वं सर्वं पणिभिरपहृतं प्राप्तं तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् । तृदेहिंसार्थस्य सनन्तस्य लेख्याडागमः । यद्योगादनिघातः । अभ्यस्तस्वरः । ये चाङ्गिरसः सकृत्स्वंम् । या सकृत्स्वते सा सकृत्स्वः । तां सकृत्प्रजातां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामाना-मुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिम् । यद्वा । पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुदुक्षन् दुदुहुः । ते पनन्तेति संबन्धः । 'सकृद्द्यौरजायत' (ऋ. सं. ६. ४८. २२) इत्याद्युक्तम् ॥

१. त१.२.३.७-प्रियंति; भ-प्रयंति । २. गन्त-म-मु- 'ये' नास्ति । ३. ग-म-२-वृष्टिलक्षण-बहुपुत्रोपेता ।

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणं मघवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नर्यं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणम् । मघवानम् । सुवृक्तिम् । भर्ता । यः । वज्रम् । नर्यम् । पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

हे षशचीवः कर्मवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । षइन्द्रं देवम् षअवसे रक्षणाय षकृणुध्वं कुरुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । षअनानतं कदाचिदपि परेपामनवनतं षपृतन्यून् पृतना इच्छतः शत्रून् षदमयन्तं वशं प्रापयन्तं षऋभुक्षणं महान्तं षमघवानं धनवन्तं षसुवृक्तिं सुष्टुतिम् । षयः षपुरुक्षुः बहुशब्द इन्द्रः षनर्यं नरेभ्यो हितम् । असुरविघातित्वात्^१ । तादृशं षवज्रं षभर्ता विभर्ति तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्कैवल्ये 'यद्वावान' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुर्विष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे कर्त्तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुतमम् । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।

अचेति । प्रऽसहः । पतिः । तुर्विष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तवे । कर्त्तत् । तत् ॥ ६ ॥

षयत् यदा षपुरुतमम् अत्यन्तं प्रवृद्धतमं वृत्रं षववान इन्ति षपुराषाट् शत्रुपुराणामभिभविता इन्द्रः तदानीम् षआ अनन्तरमेव षवृत्रहेन्द्रः षनामानि उदकानि षअप्राः^२ पूरयति । व्यत्ययेन मध्यमः । सोऽयमिन्द्रः षप्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता षपतिः सर्वस्य स्वामी षतुर्विष्मान् । तुर्वीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते । बहुधन इत्यर्थः । ईदृशः सन् षअचेति सर्वैः प्रज्ञातः^३ । स महानिन्द्रः षयदीं यदेतत्कर्म षउश्मसि वयं कामयामहे षतत् षकर्त्त करोत्येव । इदं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । 'सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावान पुरुतमं पुराषाट्' (ऐ. आ. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र सु वः' इति नवर्वं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकम् । तथा चानुक्तान्तं—'प्र सु नव सिन्धुक्षितप्रैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु वं आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदेने विवस्वतः ।

प्र सुतसस त्रेधा हि चक्रसुः प्र सुत्वरीणामति सिन्धुरोर्जसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्तमम् । कारुः । वोचाति । सदेने । विवस्वतः ।

प्र । सुतसस । त्रेधा । हि । चक्रसुः । प्र । सुत्वरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओर्जसा ॥ १ ॥

१. ग४-त१.२.३-म२-सु-असुरविघातकत्वात्; म१.४.६.८-असुरविघातत्वात् । २. ग-त७-आप्राः । ३. ग-अज्ञायि ।

हे आपः^१ वः युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टतमं वकारः स्तोता सिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृहे सु^२ सुष्टु प्र वोचाति प्रबवीमि । ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं वक्रमुः प्रावहन् । सूत्ररीणाम् आसां मध्ये सिन्धुः एतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्र वहतीति शेषः ॥

प्र तेऽरद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजौ अभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् । भूम्याः । अधि । प्रवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणः देवः पथः मार्गान् प्र अरदत् प्राचीनं व्यलिखत् । सा हि प्राक् प्रवहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽप्यत्यन्तं विस्तृतं न्यदारयत् । यत् यस्मात् हे सिन्धो वाजान् अन्नान्यभिलक्ष्य त्वम् अभ्यद्रवः अभ्यगच्छः^३ । किंच त्वं भूम्याः अधि उपरि सानुना समुच्छितेन प्रवता मार्गेण^४ यासि गच्छसि । सिन्धुः खलु पर्वतान्विभिद्यता । यत् येन समुच्छितेन मार्गेण गच्छन्ती त्वम् एषां सर्वेषां जगतां जङ्गमानां प्राणिनाम् अग्रं प्रत्यक्षम् इरज्यसि ईशिषे ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यन्तं शुष्ममुदियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयति । भानुना । अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनः दिवि यतते गच्छति । दिवं व्याप्नोति । सेयं सिन्धुः अनन्तम् अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उदियति उद्गमयति । अभ्रादिव अन्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्र स्तनयन्ति तद्वदस्याः^५ शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यत् यदा सिन्धुः इयं रोरुवत् भृशं शब्दयन्^६ वृषभो न वृषभ इव एति गच्छति तदैवं भवति ॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुभिन्न मातरौ वाश्रा अर्षन्ति पर्यसेव धेनवः ।

राजैव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिर्नक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाश्राः । अर्षन्ति । पर्यसाऽइव । धेनवः । राजाऽइव । युध्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ ।

यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रवताम् । इर्नक्षसि ॥ ४ ॥

१. ग-आपः महानद्यः । २. त-भ-‘सु’ नास्ति । ३. त-भ-सु-वाजानभि । ४. ग-अभ्यगच्छः । महानद्यस्तत्र सप्त वरुणं गंतुमुद्यताः । प्रजार्थं वरुणो मार्गमकरोत् सरितां पतिरिति स्मृतेः । ५. ग-त-भ-‘मार्गेण’ नास्ति । ६. त-भ-तद्वदस्या । ७. ग-शब्दायमानः ।

हे ऽसिन्धो ऽत्वा त्वां ऽशिःशुमित्र ऽमातरः मातरः पुत्रमिव ऽवाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्यः
 ऽभि ऽअर्षन्ति अभिगच्छन्ति । ऽपयसेव ऽधेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव । किञ्च
 ऽयुध्वा युद्धकृत् ऽराजेव ऽत्वमिह त्वमेव ऽसिचौ सिच्यमानौ तदौ ऽनयसि उदकपूरं ऽयत् यदा
 ऽआसां ऽप्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् ऽअग्रम् अग्रे ऽइनक्षसि व्याप्नोषि । सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचत्ता परुष्ण्या ।

असिक्न्या मरुद्बुधे वितस्तयार्जकीये शृणुह्या सुषोमया ॥ ५ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत्ता । परुष्णि । आ ।

असिक्न्या । मरुद्बुधे । वितस्तया । अर्जकीये । शृणुहि । आ । सुऽसोमया ॥ ५ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तद्वयवभूता नद्यस्तित्वः^१ स्तूयन्ते । हे गङ्गे हे यमुने हे
 सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुष्णि । हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुद्बुधे हे वितस्तया
 सुषोमया च सहिते अर्जकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो यूयं ऽमे स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम् ऽआ
 सचत्ता आसेवध्वम् । ऽशृणुहि शृणुत च । अर्जकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त
 उक्तं—‘ वितस्तया चार्जकीय आ शृणुहि सुषोमया च ’ इति । अत्र ‘ गङ्गा गमनात् ’ (निरु. ९.२६)
 इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सज्जः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुमया गोमतीं क्रुमुं मेहन्त्वा सरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टऽअमया । प्रथमम् । यातवे । सज्जः । सुऽसर्त्वा । रसया । श्वेत्या । त्या ।

त्वम् । सिन्धो इति । कुमया । गोऽमतीम् । क्रुमुम् । मेहन्त्वा । सरथम् । याभिः । ईर्यसे ॥ ६ ॥

हे ऽसिन्धो त्वं ऽक्रुमुं क्रमणशीलां ऽगोमतीं नदीं ऽयातवे^२ प्रतियातुं पर्वतादवरुद्धा ऽप्रथमं
 तृष्टामया नद्या ऽसज्जः संगतासि । पश्चात् ऽसुसर्त्वा रसया ऽश्वेत्या त्वया ऽकुमया ऽमेहन्त्वा च
 सह सज्जैव ऽयाभिः त्वं ऽसरथं समानं रथमारुह्य ऽईर्यसे गच्छसि ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महित्वा । परि । ज्रयांसि । भरते । रजांसि ।

अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपऽस्तमा । अश्वा । न । चित्रा । वपुषीऽइव । दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती ऋजुगामिनी एनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ज्रयांसि वेगवन्ति
 रजांसि उदकानि परि भरते प्रभरति । तादृशी अदब्धा अहिंसिता सिन्धुः अपसां कर्मवतीनां
 मध्ये अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति । अश्वा न वडवेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती
 योषित् इव दर्शता दर्शनीया भवति ॥

स्वश्चा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।

ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥ ८ ॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।

ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

स्यं वसिन्धुः स्वश्चा शोभनाश्रोपेता वसुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवसना वहिरण्ययी हिरण्ययाभरणा सुकृता वाजिनीवती अश्ववती ऊर्णावती । तस्याः समीपे देशे हि सन्त्यूणाः यासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । युवतिः नित्यतरुणी सर्वदा ह्रीनोदका सीलमावती^१ । सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः । तादृगोषध्युपेता । उत अपि च सुभगा सिन्धुः मधुवृधं मधुवृधकं निर्गुण्डयादिकम् अधि वस्ते आच्छादयति । तस्यास्तीरे निर्गुण्डयादीनि बहूनि सन्ति ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।

महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयंशसो विरप्तिनः ॥ ९ ॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् । तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।

महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वयंशसः । विऽरप्तिनः ॥ ९ ॥

सिन्धुः देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनम् अश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति । तेन रथेन वाजम् अश्वं सनिषत् प्रयच्छतु । अस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान् हि पनस्यते स्तूयते । कीदृशस्यास्य । अदब्धस्य अन्यैरहिंस्यस्य स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तेः विरप्तिनः । महन्नामैतत् । महतः ॥ ७ ॥

‘आ वः’ इत्यष्टचर्ममं सूक्तम् । द्वावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कणानाम् आषं जागतम् । सोमाभिषवार्था ये प्रावाणस्तद्देवत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ वोऽष्टौ सर्प एरावतो जरत्कर्णो प्राणोऽस्तौ’ इति । प्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तधोरन्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ व ऋजस ऊर्जा व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।

उमे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उज्जिदा ॥ १ ॥

आ । वः । ऋजसे । ऊर्जाम् । विऽउष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।

उमे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यातः । उतऽमिदा ॥ १ ॥

हे प्रावाणः वः शुष्मान् ऊर्जा सारभूतानामश्ववतीनां वोषसां व्युष्टिषु विभातेषु^२ सत्सु आ ऋजसे आप्रसाधयामि । यूयं सोमेन इन्द्रं मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ च अनक्तन व्यञ्जयत । नः अस्मान् उमे सचाभुवा सहोत्पन्ने^३ अहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागागृहेषु वरिवस्यातः परिचरतः । उज्जिदा उज्जेदकेन घनेन पूरयतामिति^४ ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-मु-सीरमावती । २. ग४-विभातेषु; त-भ१.२.४.६.८-मु-विभातेषु ।

३. ग४-त-भ-सहोत्पन्नेन । ४. त-भ-मु-पूरयतमिति ।

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्व्ययोर्यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सर्वनम् । सुनोतनम् । अत्यः । न । हस्तयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्यः । अभिभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥ २ ॥

हे प्रावाणः यूयं ऽतदु तमेव^१ ऽश्रेष्ठं प्रशस्यं ऽसवनं सोमं ऽसुनोतन अभिपुण्यत । अथैकवदाह ।
ऽअद्रिः अभिषवप्रावा ऽहस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन् ऽअत्यो ऽन घृतोऽथ इव भवति ऽसोतरि
अभिषवकर्तयध्वर्यौ । स यथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोऽपि वल्गाति तद्वत् । ऽअर्यः प्रावणाभिषवाय
प्रेरको यजमानः ऽअभिभूति शत्रूणामभिभावुकं ऽपौंस्यं बलं ऽविदद्वि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा ।
अभिषवायाध्वर्यादेः^२ प्रेरितो^३ प्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्व्यजमानार्थम् । किञ्च ऽमहे महते ऽराये
ऽचित् धनायापि ऽयत् यो प्रावा ऽअर्वतः अश्वान् ऽतरुते तनुते प्रयच्छति ॥

तदिद्व्यस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वरां अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्णिजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

ऽइत् इति पूरणः । ऽअस्य प्रावणः ऽतत् ऽसवनम् अभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यम्
ऽअपः कर्म ऽविवेः व्याप्नोतु । विपूर्वस्य वेतेल्लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसे श्लौ
वापरूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा ऽपुरा ऽमनवे राज्ञे ऽगातुं गमनम् ऽअश्रेत्
आजगाम तद्वत्^४ व्याप्नोतु । किञ्च ऽगोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा ऽअश्वनिर्णिजि ।
निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहृतैरश्वैर्वृत इत्यर्थः । ईरशे ऽत्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति
शेषः । ऽईम् एतान् ऽअध्वरान् असुरैरहिंस्यानध्वरसाधकान् वोपलान् ऽअध्वरेषु ऽअशिश्रयुः
आश्रयन्ति पूर्वं यजमानाः ॥

अपं हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।

आ नो रयि सर्ववीरं सुनोतन देवान्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अपं । हत । रक्षसः । भङ्गुरावतः । स्कभायत । निःऽऋतिम् । सेधत । अमतिम् ।
आ । नः । रयिम् । सर्ववीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे ऽअद्रयः यूयम् ऽअपं ऽहत विनाशयत ऽरक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । ऽभङ्गुरावतः
भङ्गकेन कर्मणा तद्वतः । तथा ऽस्कभायत दूरे परिहरत ऽनिर्ऋतिं पापदेवताम् । यथासुं यज्ञं नागच्छति
तथा । किञ्च ऽसेधत निषेधत ऽअमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिम्^५ । किञ्च ऽनः अस्माकं ऽसर्ववीरं
बहुपुत्राद्यपेतं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽसुनोतन । अभिषवेन पुत्रधनादीनां लाभोदेवमुक्तम् । किञ्च ऽदेवाद्यं
देवमीनं ऽश्लोकं^६ ऽभरत संपादयत ॥

१. त-तदेव । २. भ-अभिषवायाध्वर्यादयः । ३. ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-प्रेरयिताः त१.८-भ१.
४.६-प्रेरिता । ४. त-भ-तत् । ५. त१.८-भ-‘किञ्च ... रक्षःप्रभृति’ नास्ति । ६. ग-
श्लोकं शब्दं हे अद्रयः ।

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विम्बना चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्ऽतरेभ्यः । विऽम्बना । चित् । आश्वपऽतरेभ्यः ।

वायोः । चित् । आ । सोमरभऽतरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्ऽतरेभ्यः ॥ ५ ॥

१दिवश्चित् आदिस्थादपि १अमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवज्जयः १वः युष्मभ्यम् १आ १अर्चं अस्तौद्वयुः । यद्वा । हे अध्वर्यादयः वो यूयमुच्यमानलक्षणेभ्यो प्रावभ्य आ सर्वतोऽर्चं अर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । १विम्बना १चित् । विम्बा सुधन्वनः पुत्रः । तेनापि १आश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः । विम्बादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्मं प्रसिद्धम् । १वायोश्चित् वायोरपि १सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवायैनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः । वायोरपि प्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति सोमाभिषवार्थम् । १अग्नेश्चित् अग्नेरपि १पितुकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमज्ञसाधकेभ्यः । ईदृशेभ्यो प्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ८ ॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।

नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाघोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।

नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् । मधु । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथऽतुरः ॥ ६ ॥

१यशसः यशस्विनः १ग्रावाणः १नः अस्मभ्यं १सोतु सुतम् १अन्धसः सोमस्य रसं १भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु । उकारश्छान्दसः । किंच १दिवित्मता दीप्तिमत्या । लिङ्गन्त्यत्ययः । १वाचा स्तुतिवाचा १दिविता दिवितायां दीप्तिमत्तायां वास्मान् कुर्वन्तु । सोमयागे स्थापयन्वित्यर्थः । कैषा दीप्तिमत्तेति उच्यते । १नरः नेतारः ऋत्विजः १यत्र यागे १काम्यं कमनीयं १मधु सोमरसं १दुहते । किं कुर्वन्तः । १आघोषयन्तः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः । १अभितः सर्वतः १मिथस्तुरः स्वरमाणाः । सा दीप्तिमत्तेति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।

दुहन्त्यूर्ध्वरूपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसमिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् । गोऽर्धः । दुहन्ति । ते ।

दुहन्ति । ऊर्ध्वः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽमिः ॥ ७ ॥

१रथिरासः रथवन्तो^२ रंहणवन्तः १अद्रयः प्रावाणः १सोमं १सुन्वन्ति । प्रावाणः १अस्य सोमस्य १रसं १निः १दुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति । १गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः । १दुहन्ति १ऊर्ध्वः रसं सोमसंबन्धिनम् । किमर्थम् । १उपसेचनाय अग्नेः । १कम् इति पादपूरणः । १नरः नेतारोऽभिषवकर्तारः ऋत्विजः १हव्या १न हवींषि चाग्न्युपसेचनानन्तरम् १आसमिः स्वास्यैः १मर्जयन्ते शोधयन्ति । शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वा । अग्नौ होतुर्दशापवित्रात्पुरासभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

एते नरः स्वपसो अभूतन् य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।

वामं वामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन् । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रयः ।

वामम् । वामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे ऽनरः नेतारः हे ऽअद्रयः ऽएते यूयं ऽस्वपसोऽभूतन् शोभनाभिपवकर्मणो भवत । ऽये यूयम् ऽइन्द्राय ऽसोमं ऽसुनुथ ऽवः यूयं ऽवामं वामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् ऽदिव्याय ऽधाम्ने तेजसे कुरुत । तथा ऽवसुवसु यद्यद्वासयोऽयं धनमस्ति तत् ऽवः यूयं ऽपार्थिवाय ऽसुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ॥ ९ ॥

‘अभ्रपुषः’ इत्यष्ट्वं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मिरार्षं मरुदेवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अभ्रपुषः स्यूमरश्मिर्भागवो मारुतं तु पञ्चमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रपुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।

सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽपुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विऽजानुषः ।

सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

‘अभ्रपुषो’ ऽन मेघान्निर्गच्छन्त उदकविन्दव इव ऽवाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः ऽवसु धनं ऽपुष सिञ्चन्ति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । किंच ऽहविष्मन्तो ऽन ऽयज्ञाः हविर्भिर्भुक्ता यागा इव ऽविजानुषः जगतो विजयनयितारौ भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् ऽपुषां ऽसुमारुतं^१ शोभनानां मरुतां ऽब्रह्माणं महान्तं ऽगणम् ऽअर्हसे पूजार्थं ऽन ऽअस्तोषि नास्तोषम् । न स्तुतवानस्मीतिः पूर्वम् । तथा ऽशोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं ऽन अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।

दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।

दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । वावृधुः ॥ २ ॥

‘श्रिये शोभार्थं’^२ मर्यासः मारुका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सुकृत-विशेषेण ह्यमरा आसन् । ते ऽअञ्जीन् अञ्जकान्याभरणानि ऽअकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थम् । ‘श्रिये स्वशरीरशोभनार्थम्’^३ । ‘सुमारुतं’^४ शोभनानां मरुतां गणं ऽपूर्वीः बह्वयः ऽक्षपः क्षपयिष्यः सेनाः ऽन ऽअति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच ऽदिवः शुदेवतायाः ऽपुत्रासः पुत्राः ऽएताः गन्तारः ऽन ऽयेतिरे निर्गच्छन्ति । ऽयेते ऽआदित्यासः अदितेः पुत्राः ऽअक्राः आक्रमणशीला मरुतः ऽन ऽवावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

१. ग-त-भ-सुमारुतं न । २. ग-त-४.५-शोभनार्थं । ३. ग-४-‘शोभार्थं । ४. त-भ-तं सुमारुतं ।

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा त्मना रिरिन्ने अत्रान्न सूर्यः ।

पाजस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिन्ने । अत्रान्न । न । सूर्यः ।
पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतः पृथिव्या पृथिव्याश्च । नेति चार्थे । बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव
रिरिन्ने रिरिचिरे अतिरिक्ता अभवन् स्वशरीरेण अत्रान्न^१ अत्रादिव^२ सूर्यः^३ । किंच पाजस्वन्तो
न वीराः बलवन्तो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो न मर्याः
रिशतामसितारो मनुष्या इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथर्यति ।

विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वाग्यं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथर्यति ।
विश्वप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्माकं बुध्ने परस्परसंघाते अपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमन इव
मही महती भूः न विथुर्यति न व्यथते । नापि श्रथर्यति न विशीर्णा भवति । शीघ्रगतयोऽपि
यूयमेनां न पीडयध्वमित्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपः अयं यज्ञः यागसाधनं हविः वः युष्माकम्
अर्वाक् अभिमुखं वसु सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वन्तो न अन्नवन्तः परिष्कर्तार इव सुखप्रदाः सन्तः
सत्राचः सहाजानाः आ गत आगच्छत । संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । 'सप्तगणा वै मरुतः'
(तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।

श्येनासो न स्वयंशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिग्रुषः ॥ ५ ॥

यूयम् । धुःसु । प्रयुजः । न । रश्मिभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । व्युष्टिषु ।
श्येनासः । न । स्वयंशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रसितासः । परिग्रुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिः योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अश्वा इव
परिग्रुषः परितो गन्तारः स्थ । तथा ज्योतिष्मन्तो न तेजस्वन्त आदित्यादय इव भासा युक्ता
भवथ व्युष्टिषु उषःसूदितासु । किंच श्येनासो न श्येना इव^१ स्वयंशसः स्वायत्तयशसः ते
यथा रिशादसः रिशतामसितारस्तद्विरिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो न प्रवासिन इव
पथिका इव प्रसितासः प्रसिद्धानाः । उक्तरूपा मरुतः परिग्रुषः परितो गन्तारो भवथ ॥ १० ॥

प्र यद्वह्वे मरुतः पराकाद्युयं महः संवरणस्य वस्वः ।

विदानासो वसवो राध्यस्याराचिद्वेषः सनुतर्धुयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । यूयम् । महः । समऽवरणस्य । वस्वः ।
विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे १मरुतः १यूयं १यत् यदा १पराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् १वहध्वे^१ आगच्छथ तदानीं^२ १महः
महत् १संवरणस्य संवरणीयं १राध्यस्य संराधनीयं १वसवः वसु धनं १विदानासः प्रयच्छन्तो हे
१वसवः यूयम् १आराच्चित् दूरादेव १युयोत पृथक्कुरुत । कानिति उच्यते । १द्वेषः द्वेषन् । कीदृशान् ।
१सनुतः अन्तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम ॥

य उद्वचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उतऽऋचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुतऽभ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।

रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

१अध्वरेष्ठाः यागे सीदन् १मानुषः १यः^३ यजमानः १यज्ञे १उद्वचि सति । ऋक्शाब्देन स्तोत्र-
मुपलक्ष्यते । यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति १मरुद्भ्यो १न मरुद्भ्य इवान्येषामध्वर्युभ्यः^४
ऋत्विगादिभ्यः १ददाशत् दद्यात् । यद्वा यज्ञ उद्वच्युपक्रान्त इत्यर्थः । तस्मिन् यज्ञे मरुद्भ्य इवान्यस्मै
इन्द्राय ददाशत् ददाति । १सः यजमानः १रेवत् धनवत्^५ १सुवीरं शोभनपुत्राणुपेतं १वयः अन्नं
१दधते धारयति । व्यत्ययेनैकवचनम् । १स १देवानाम् इन्द्रादीनाम् १अपि १गोपीथे सोमपाने
१अस्तु भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।

ते नोऽवन्तु रथतूर्मेनीषां महश्च यामन्ध्वरे चक्रानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना । शमऽशंभविष्ठाः ।

ते । नः । अवन्तु । रथऽतः । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अध्वरे । चक्रानाः ॥ ८ ॥

१ते १हि ते खलु १यज्ञेषु यागेषु १यज्ञियासः यज्ञार्हा यष्टव्याः १ऊमाः अवितारः १आदित्येन
१नाम्ना आदित्यसंबन्धिनोदकेन १शंभविष्ठाः सुखस्थ भावयितारः । यद्वा । आदित्याख्येन नाम्नादित्य-
नामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । १ते मरुतः १नः अस्मान् १अवन्तु । १रथतः रथतुरो रथस्य यज्ञ-
गमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तः १मनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु । कीदृशास्ते । १अध्वरे १यामन्
यागगमने १महः महद्भविः १चक्रानाः कामयमानाः ॥ ११ ॥

‘विप्रासः’ इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तम् । पञ्चम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्स्यः । शिष्टा-
श्चतस्रश्चिष्टुभः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘विप्रासो द्वितीया पञ्चम्याद्याश्च तिस्रो जगत्स्यः’
इति । गतो विनियोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्या देवान्यो न यज्ञैः स्वप्नसः ।

राजानो न चित्राः सुसंदृशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥ १ ॥

१. ग-प्रवहध्वे । २. श-त४.५-तदानीं यूयं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.६.८-तदानीं सूर्य ।
३. त-म-मु-‘यः’ नास्ति । ४. त-मु-‘मध्वर्युप्रभृतिभ्यः । ५. त१.२.३.७-मु-रयिमत्; म-‘धनवत्’
नास्ति ।

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआर्घ्यः । देवऽअर्घ्यः । न । यज्ञैः । सुऽअर्घसः ।
 राजानः । न । चित्राः । सुऽसंदर्शः । क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

१विप्रासो १न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा १मन्मभिः स्तुतिभिः १स्वाध्यः शोभनाध्याना
 भवन्ति एवं^१ मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति । अथवा । मन्मभिः
 स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा
 १यज्ञैः यागैः १देवाभ्यो १न देवानां तर्पयितारो यजमाना इव १स्वप्नसः । अग्न इति कर्मनाम ।
 शोभनकर्माणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता इत्यर्थः ।
 १राजानो १न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव १चित्राः चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः ।
 तथा १सुसंदर्शः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा १क्षितीनां निवासानां स्वामिनः १मर्याः १न मनुष्या इव
 १अरेपसः अपापाः । यथा प्रतिप्रहार्यमन्यत्रागत्वा स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा
 इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः ।

प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मवक्षसः । वातासः । न । स्वयुजः । सद्यः ऊतयः ।
 प्रज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुनीतयः । सुशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः १अग्निर्न अग्निरिव स^२ यथा^३ १भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच
 १रुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षस्काः १वातासो १न प्रत्यक्षवाता इव १स्वयुजः स्वयं^४ युज्यमानाः^४
 १सद्य ऊतयः सद्योगमनाः १प्रज्ञातारो १न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव १ज्येष्ठाः पूज्याः १सुनीतयः
 सुनयनाः १सुशर्माणो १न १सोमाः सुसुखाः सोमा इव ते यूयम् १ऋतं १यते यज्ञं गच्छते यजमानाय
 गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।

वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विरोकिणः ।
 वर्मण्वन्तः । न । योधाः । शिमीवन्तः । पितृणाम् । न । शंसाः । सुरातयः ॥ ३ ॥

१ये मरुतः १वातासो १न वायव इव १धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः १जिगत्नवः गमनशीलाः ।
 अत्र मारुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धम् ।
 तथा १अग्नीनां १न १जिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव १विरोकिणः विरोचनशीलमुखाः । तथा १वर्मण्वन्तो
 १न १योधाः कवचिनो योद्धार इव १शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा १पितृणां १न १शंसाः पितृणां
 जनकानां शंसा वाच इव १सुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

१. त-सु-एवमेते । २. ग-त-भ-स' नास्ति । ३. त-४.५.७-यथा' नास्ति । ४. त-भ-१.

२.४.६.८-स्वयुज्यमानाः ।

रथानां न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिघवः ।

वरेयवो न मर्या वृत्तुप्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अराः । सनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिघवः ।

वरेयवः । न । मर्याः । वृत्तुऽप्रुषः । अभिस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

रथानां ऽन रथचक्राणामिव ऽअराः ते यथा बहवोऽपि ऽसनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् ऽये परस्परं सनाभयः समानबन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बन्धुभूता इत्यर्थः । ऽजिगीवांसो ऽन ऽशूराः जयशीलाः शूरा इव ऽअभिघवः अभिगतदीप्तयः किंच ऽवरेयवो ऽन ऽमर्याः वृत्तं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव ऽवृत्तुप्रुषः उदकसेत्कारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसुनि दीयन्ते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच ऽअभिस्वर्तारः ऽअर्कं ऽन अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो बन्दिन इव ऽसुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वांसो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।

आपो न निम्रैरुदभिर्जिगन्तवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुदानवः ।

आपः । न । निम्रैः । उदभिः । जिगन्तवः । विश्वरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामभिः ॥ ५ ॥

ये मरुतः ऽअश्वासो ऽन अश्वा इव ऽज्येष्ठासः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः ऽआशवः शीघ्रगमनाः । तथा ऽदिधिषवो ऽन वसुनां धारका इव ऽरथ्यः रथस्वामिनः ऽसुदानवः सुदानाः । तथा ऽआपो ऽन आप इव ऽनिम्रैः प्रवणरैः ऽउदभिः उदकैः सह ऽजिगन्तवः गमनशीलाः । तथा ऽविश्वरूपाः नानारूपाः ऽसामभिः युक्ताः ऽअङ्गिरसो ऽन अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

ग्रावाणो न सूरयः सिन्धुमातर आददिरासो अद्रयो न विश्वहा ।

शिशूला न क्रीळयः सुमातरौ महाग्रामो न यामन्नत त्विषा ॥ ६ ॥

ग्रावाणः । न । सूरयः । सिन्धुऽमातरः । आऽददिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।

शिशूलाः । न । क्रीळयः । सुऽमातरः । महाऽग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

सूरयः उदकस्य प्रेरकाः ऽग्रावाणो ऽन मेघा इव ऽसिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः । ऽआददिरासः आदरणशीलानि ऽअद्रयो ऽन वज्राद्यायुधानीव ऽविश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामाददिरास आदरणशीलाः । ऽसुमातरः शोभनमातृकाः ऽशिशूला ऽन शिशव इव ऽक्रीळयः विहर्तारः । ऽउत अपि च ऽमहाग्रामो ऽन महाजनसंघ इव ऽयामन् यामनि गमने ऽत्विषा दीप्त्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नाञ्जिभिर्व्यश्वितन् ।

सिन्धवो न ययियो आजदृष्टयः परावतो न योर्जनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उषसाम् । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभम्ऽयवः । न । अञ्जिभिः । वि । अश्वितन् ।

सिन्धवः । न । ययियः । आजदृष्टयः । परावतः । न । योर्जनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः ऽउषसां ऽन ऽकेतवः उषसां रश्मय इव ऽअध्वरश्रियः यज्ञस्याश्रयितारो^१ भवन्ति ।
तथा ऽशुभंयवोः ऽन कल्याणकामा वरा इव ऽअजिभिः आभरणैः ऽव्यशितन् दीप्यन्ते । 'श्रिता
वर्णे' । लङ्ङि रूपम् । तथा ऽसिन्धवो ऽन नद्य इव ऽययियः गमनशीलाः ऽआजहृष्टयः दीप्यमाना-
युधाः ऽपरावतो ऽन दूराध्वनीना वडवा इव ऽयोजनानि दूरदेशान् ऽममिरे परिच्छिन्दन्ति ।
तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तिवति ॥

सुभागान्नो देवाः कृणुता सुरत्नान्स्मान्तस्तोतृन्मरुतो वावृधानाः ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्वि वो रत्नधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतृन् । मरुतः । ववृधानाः ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । वः । रत्नधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे ऽमरुतः ऽदेवाः ऽववृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं ऽस्तोतृन् ऽनः
अस्मान् ऽसुभागान् सुधनान् ऽकृणुत कुरुत । तथा ऽसुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत । यद्वा । सुरत्नान्
शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयम् । किंच यूयं ऽसख्यस्य ऽस्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रम्
ऽअधि ऽगात अधिगच्छत । ऽवः युष्माकं ऽरत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि ऽसनाद्वि
चिरकालादारभ्य खलु ऽसन्ति ॥ १३ ॥

'अपश्यम्' इति सप्तचमेकादशं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । सौचीकगुणोऽग्निर्ऋषिर्वैश्वानरगुणो वाथवा
ससिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा ससिर्वा
वाजंभर आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—
'अपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु ।

नाना हनु विमृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अस्य । महतः । महित्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विक्षु ।

नाना । हनु इति । विमृते इति विऽमृते । सम् । भरेते इति ।

असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अत्तः ॥ १ ॥

ऽअस्य अग्नेः ऽमहतः मंहनीयस्य ऽमहित्वं महत्त्वम् ऽअपश्यं पश्यामि । कीदृशस्यास्य ।
ऽमर्त्यासु ऽविक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये ऽअमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण
वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विक्षृत्वियजमानरूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ
दावाभिरूपोऽभिरुच्यते । अस्याग्नेः ऽहनु शिमे ऽनाना ऽविमृते विभिन्ने ऽसं ऽभरेते संभरतो दन्तैः ।
तथा कृत्वा ऽअसिन्वती असंखादन्त्यौ स्तोतारं ऽबप्सती भक्षयन्त्यौ ऽभूरि प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्त-
मानम् ऽअत्तः भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निर्हितमृधगक्षी असिन्वन्नचि जिह्वया वनानि ।

अत्राण्यस्मै पृद्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसार्धि विक्षु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्या । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पृऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विश्वु ॥२॥

अस्याग्नेः ऽशिरः मूर्धा ऽगुहा गुहायां ऽनिहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य ऽअक्षी अक्षिणी
ऽऋधक् पृथग्नितं निहिते चन्द्रसूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निः ऽअसिन्वन् दन्तै-
रसंखादन् ऽजिह्या ऽवनानि ऽअत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः ऽअस्मै अग्नयेऽध्वर्यादयः ऽपङ्भिः
पादैरभिगल् ऽअत्राणि^१ ऽसं ऽभरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । ऽउत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थ-
मुन्नतकराः ऽनमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । ऽअधि ऽविश्व प्रजास्त्वृतिश्व मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वासं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वासम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥३॥

अयमग्निः ऽमातुः पृथिव्याः संबन्धिनीः ऽउर्वीः बह्वीः ऽवीरुधः लताः ऽइच्छन् तथा ऽप्रतरं
प्रकृष्टतरं ऽगुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन् कामयमानः ऽप्र ऽसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव ।
ऽकुमारो ऽन कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ऽससं ऽन ऽपक्वं पक्वमन्नमिव
ऽशुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं ऽरिपः पृथिव्याः ऽउपस्थे ऽअन्तः उत्सङ्गेऽन्तः ऽअविदत् विन्दति ।
पुनः कीदृशम् । ऽरिरिह्वासम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वासम् ॥

तद्वा मुत रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेताग्निरङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥४॥

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवां युवां ऽतत् ऽऋतं सत्यं ऽप्र ऽब्रवीमि यदरणीभ्यां ऽजायमानः
उत्पन्नः ऽगर्भः गर्भस्थानीयोऽग्निः ऽमातरा अरणी ऽअत्ति भक्षयति । ऽदेवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः^२
वर्तनं ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽअहं ऽन ऽचिकेत न जानामि । हे ऽअङ्ग वैश्वानर ऽअग्निः अरणीभ्यामुत्पन्नः
ऽविचेताः विविधज्ञानवान् ऽस ऽप्रचेताः^३ प्रकृष्टज्ञानः^४ । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाङ्मेत्यात्मा-
नमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः^५ स एव जानाति ।
स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वाऽदधात्याज्यैर्धृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्ने विश्वतः प्रत्यङ्मुसि त्वम् ॥ ५ ॥

१. ग-त-म- 'अत्राणि' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म४.६.८-मु-द्योतमानादिगुणस्याग्नेः;
त४.५-द्योतमानस्याग्नेः; म१.२.७-दानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त-प्रचेताः स एव । ४. म- 'प्रकृष्टज्ञानः'
... प्रचेताः ' नाति ।

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । अस्मि । त्वम् ॥ ५ ॥

वयः यजमानः । अस्मै अग्नये । तृषु क्षिप्रम् । अन्नम् । आदधाति करोति । आज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः^१
दीप्तैर्वा सोमरसैः । जुहोति । पुष्यति पुष्पाति चैनं काष्ठैः । तस्मै । तमित्यर्थः । तं । सहस्रं सहस्र-
संख्याकैः । अक्षभिः । अक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः । वि । चक्षे विचष्टे^२ विपश्यति^३ ।
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे । अग्ने । त्वं । विश्वतः सर्वतः । प्रत्यङ्मुखसि प्रत्यगञ्जनो भवसि । अस्मदानु-
कूल्येन प्रवर्तमानो^४ भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकथ्याग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रीळन् क्रीळन् हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्तु गामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकथ । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् ।

वि । पर्वऽशः । चकर्त । गाम् । अस्मि । अस्मि ॥ ६ ॥

हे । अग्ने । त्वं । नु । क्षिप्रं । देवेषु । किं । त्यजः क्रोधम् । एनः पापं च^५ । चकथं कृतवानसीति
अविद्वान् अहं । पृच्छामि । खाण्डवं दहन्तमग्निं पृच्छामि । किंच । अक्रीळन् कचिद्देशोऽविहरन् । क्रीळन्
कचिद्देशे विनोदयंहीलया दहन् । हरिः हरितवर्णः सन् । अत्तवे अत्तव्यम् । अदन् अन्नकाष्ठादिकं
पर्वशः संघौ संघौ । वि । चकथं विविधं करोषि । गामिवासिः गां यथा अस्मि स्वधितिः
पर्वशश्छिनत्ति तद्वन् ॥

विषूचो अश्वान्ययुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानुधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेजाः । ऋजीतिभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्रः । वसुभिः । सुजातः । सम् । आनुधे । पर्वभिः । वावृधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निः । विषूचः विष्वगञ्जनान् । अश्वान् व्याप्तान् महतो वृक्षान् सर्वतो गन्तृनश्वानेव वा
युयुजे युङ्क्ते । वनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् । कीदृशानश्वान् । ऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः
रशनाभिः रशनास्थानीयाभिर्भलताभिः । गृभीतान्^६ परिगृहीतान् वेष्टितान् । साक्षादश्वपक्षे
ऋजुगतिभिः^६ प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रदाहाय रथे योजितवानि-
त्यर्थः । तादृशोऽग्निः । चक्षदे चक्षदा^७ शकलीकरोति वसूनि । मित्रः अस्माकं मित्रभूतः । वसुभिः
वासकैः रश्मिभिः । सुजातः सुषु प्रवृद्धः सन् । किंच । समानुधे सम्यग्वर्धते । पर्वभिः काष्ठखण्डैः
वावृधानः वर्धमानः ॥ ॥ १४ ॥

१. त-भ-अक्षरद्रूपैः । २. त१.२-विचक्षे विपश्यति; त३.६.८-भ६.८-विचष्टे विपश्यति; त४.५-
विचष्टे; भ१.२.४.७-विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७.८-भ४.६.८-प्रवर्तनो । ४. ग-त-भ-‘च’
नास्ति । ५. त-भ-‘गृभीतान्’ नास्ति । ६. ग-ऋजुगंत्रीभिः; त१.२.३-भ-ऋजुगतित्रीभिः । ७. ग-त-भ-
‘चक्षदा’ नास्ति ।

‘अग्निः ससिम्’ इति सप्तचै द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।
‘अग्निः ससिम्’ इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अग्निः ससिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिःष्टाम् ।

अग्नी रोदसी वि चरत्समञ्जन्नग्निर्नारी वीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

अग्निः । ससिम् । वाजम्भरम् । ददाति । अग्निः । वीरम् । श्रुत्यम् । कर्मनिःऽस्थाम् ।

अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् । समऽअञ्जन् ।

अग्निः । नारीम् । वीरऽकुक्षिम् । पुरम्धिमम् ॥ १ ॥

अयम् अग्निः असिं सर्पणस्वभावमश्वं वाजंभरं युद्धे शत्रून् जित्वान्नसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः । तथा अग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं कर्मनिःष्टां यागेऽजन्यचित्तं ददाति । अग्नी रोदसी छावापृथिव्यौ समञ्जन् सम्यगञ्जयन् वि चरत् विविधं चरति । अयम् अग्निर्नारीं योषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरंधिं च करोति ॥

अग्नेरप्रसः समिदस्तु भद्राग्निर्मही रोदसी आ विवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वग्निर्वृत्राणि दयते पुरुणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अग्रसः । समऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

अग्निः । एकम् । चोदयत् । समत्ऽसु । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरुणि ॥ २ ॥

अग्रसः कर्मवतः अग्नेः समित् भद्रा अस्तु । अयम् अग्निः मही महत्यौ रोदसी छावापृथिव्यौ आ विवेश आविष्टवान् स्वतेजसा । तथायम् अग्निरेकम् असहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संप्राप्तेषु । युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः । तथा अग्निर्वृत्राणि पुरुणि बहून् शत्रून् दयते हन्ति ॥

अग्निर्ह त्वं जरतः कर्णमावाग्निरद्भ्यो निरदहज्रूथम् ।

अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यदन्तराग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । ह । त्वम् । जरतः । कर्णम् । आव । अग्निः । अत्ऽभ्यः । निः । अदहत् । ज्रूथम् ।

अग्निः । अत्रिम् । घर्मै । उरुष्यत् । अन्तः । अग्निः । नृमेधम् । प्रऽजया । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

अग्निर्ह अयमग्निः खलु त्वं तं प्रसिद्धं जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम् आव ररक्ष । तथायम् अग्निः अद्भ्यः ज्रूथम् एतन्नामानमसुरम् निरदहत् निर्दग्धवान् । तथा अग्निरत्रिं महर्षिं घर्मै अन्तः ऋबीसेऽवस्थितम् उरुष्यत् ररक्ष । तथायम् अग्निर्नृमेधम् एतन्नामकमृषिं प्रजया पुत्रादिलक्षणया सम् असृजत् संयुयोज ॥

अग्निर्दाद्वर्षिणं वीरपेशा अग्निर्क्रषिं यः सहस्रा सनोति ।

अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रा । सनोति ।

अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ । ततान । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽन्ना ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपः द्रविणं धनं दात् ददाति । तथा अग्निर्ऋषिं मन्त्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिः^१ विशेष्यते । यः ऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति । तथा अग्निः दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतम् आ ततान देवेषु विस्तारयति । तथा अग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि संभृतानि पुरुऽन्ना बहुषु स्थानेष्वहवनीयधिष्ण्यादिषु क्षित्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।

अग्निं वर्यो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः । यामनि । बाधितासः ।

अग्निम् । वर्यः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः पूर्वे वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये । अग्निं नरः मनुष्याः यामनि संग्रामे । यातिर्वैधकर्मसु पठितः । बाधितासः शत्रुभ्यो बाधिताः प्राप्नुवन्ति जयार्थम् । तथा अग्निं वर्यः पक्षिणः अन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । 'तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासते' (तै. सं. ५. ६. ४. ४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा दावभूतमग्निमन्तरिक्षगा वर्यः पतन्ति । तथा अग्निः गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि परि परितः याति गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।

अग्निः । गान्धर्वीम् । पथ्याम् । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निऽसत्ता ॥ ६ ॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति । याः मानुषीः मानुष्यो मनुष्याज्जाताः ता ईळते । तथा अग्निं मनुषः मनुष्याः नहुषः राज्ञः सकाशात् जाताः प्रजा विविधं स्तुवन्तीति । अग्निर्गान्धर्वीम् । वाङ्मामैतत् । वाचं शृणोति । कीदृशीं गान्धर्वीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हिताम् । अग्नेः महात्मनः गव्यूतिः मार्गः घृते आज्ये^२ आ निषत्ता सवैतो निषण्णो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभर्वस्ततश्चुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् ।

अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभर्वः । ततश्चुः । अग्निम् । महाम् । अवोचाम् । सुऽवृक्तिम् ।

अग्ने । प्र । अव । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

वअग्नये वब्रह्म स्तोत्रम् वऋभवः मेधाविनः वततक्षुः अकुर्वन् । वयं च वमहां महान्तम् वअग्निं प्रति वसुवृत्तिं स्तुतिम् वअवोचाम । हे वयविष्ठ युवतम् वअग्ने वजरितारं स्तोतारं वप्राव प्ररक्ष । हे वअग्ने वमहि महत् वद्रविणं धनम् वआ वयजस्व प्रयच्छेत्यर्थः । अत्र प्रतिवाक्यमभ्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ ॥ १५ ॥

‘य इमा’ इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आपं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्वम् । तथा चानुक्रान्तं—‘य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वाजसनेयकं—‘ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मानीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा’ (श. ब्रा. १३. ७. १) इत्यादि ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदर्वरां आ विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।
सः । आऽशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमऽच्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार । तदभिवादिन्येषमभवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति’ (निरु. १०. २६) इति । वयः विश्वकर्मैतन्नामकः वऋषिः भुवनपुत्रः वहोता होमनिष्पादकः सन् वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि वजुह्वत् होमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगद्भुवेत्यर्थः । पश्चादग्नौ वन्यसीदत् वपिता जनकः । आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । ‘स एकधा भवति’ (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः । वसः ऋषिः वआशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना वद्रविणं धनं स्वर्गाख्यम् वइच्छमानः कामयमानः वप्रथमच्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता ववरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मनाहुतान् वआ^१ वविवेश आविष्टवानग्निसित्युक्तार्थ एव पुनर्विशेषेणोक्तः । एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यम् । अथाध्यात्मप्रसिद्धयोच्यते । यो विश्वकर्मा^२ परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले^३ पृथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वात्मन्याहुति-प्रक्षेपवत्संहर्षपिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः । प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वल्लोकान् संहत्यास्माकमपि संहतां पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतयः—‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ (ऐ. आ. २. ४. १) ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिकाः । स तादृशः परमेश्वर आशिषा ‘बहुः^४ स्यां प्रजायेय’ इत्येवंरूपया पुनःपुनः सिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगज्जोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन्नवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानां विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा च श्रूयते—‘सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्येदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. आ. ८. ६) इति । एवमन्या अप्युपनिषद उदाहार्याः ॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या ‘किं सिवत्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘किं सिवदासीद-विष्टानं यो नः पिता जनिता’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

किं सिंदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमस्त्विदत्कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् । यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिद्धक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तम् । अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानजगदुपादानकारणाद्यसंभवात्सृष्टिरनुपपद्येत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किञ्चित्स्थानमधिष्ठाय सृष्टूपेणारम्भद्रव्येण^१ चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति । तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरूपादानवेलायाम्^२ अधिष्ठानं^३ किं^४ स्विदासीत् किं नामाभूत् । न किञ्चिदित्यर्थः । तथा तयोः^५ आरम्भणं^६ कतमस्त्विद^७ । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणम् । तदपि कतमज्ञवेत् । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारम्भणं^८ कथासीत् कथमभूत् । किं स्वयं सदसद्वा भवेदित्यर्थः । उभयमपि नोपपद्यते । सच्चेदद्वैतभङ्गप्रसङ्गः । असच्चेत् सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरूपादानानर्हत्वात् 'नान्यत्किञ्चन मिषत्' (ऐ. आ. २. ४. १) इति श्रुतिश्रेयमिप्रायः ।^९ यतः यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च^{१०} विश्वचक्षाः^{११} सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरः^{१२} भूमिं^{१३} जनयन् वर्तते तथा^{१४} द्यां दिवं^{१५} वि^{१६} और्णोत्^{१७} व्यवृणोत्^{१८} सृष्टवान्^{१९} महिना स्वमहत्त्वेन^{२०} । किं सिदासीदिति^{२१} ॥

विश्वतश्चक्षुरु विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरु विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमीं जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतः^१ चक्षुः । उत । विश्वतः^२ मुखः । विश्वतः^३ बाहुः । उत । विश्वतः^४ स्पात् ।

सम् । बाहुभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह । विश्वतश्चक्षुः सर्वतो न्यासचक्षुः ।^५ उत अपि च विश्वतोमुखः । तथा^६ विश्वतोबाहुः ।^७ उत अपि च विश्वतस्पात् । स एवविधः परमेश्वरः स्वस्मिन्लोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते ।^८ बाहुभ्यां दिवं^९ सं^{१०} धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक्प्रेरयति । तथा^{११} पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं^{१२} सं धमतीति । उभयोरेव श्रवणं प्राधान्यामिप्रायम् । एवं^{१३} द्यावाभूमीं^{१४} जनयन् दिवं च पृथिवीं चोत्पादयन्^{१५} देवः द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरः^{१६} एकः असहाय एव वर्तते ॥

किं सिद्धनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस ।

यतः । द्यावापृथिवी इति । निः^१ स्ततक्षुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् ।

यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. ग-त-°णारम्भकद्रव्येण । २. ग-त-भ-२.६-कतमस्त्विदासीत् । ३. ग-त-भ-२.६.८-संभवदारम्भणं । ४. ग-त-भ-भूमिं विश्वचक्षाः । ५. म-७-स्वमहत्त्वेन स्वरूपेण किं पदार्थं रूपोद्भूदिति प्रश्नार्थः । न किंस्विदासीदिति । ६. ग-त-१.२.३.६.७.८-म-स तथा । ७. ग-त-६.८-द्यावापृथिवीं; त-भ-२.४.५-द्यां पृथिवीं; म-७-द्यावापृथिवी ।

पूर्वस्यामुच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति । तदेवानया प्रश्नकथनव्याजेनोच्यते । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्दिशन्ति । कस्मिंश्चिदप्रौढे वने कंचित्^१ महान्तं वृक्षं छित्वा^२ तक्षणादिना स्तम्भादिकं संपादयति । इह तु परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्वष्टारः^३ यतः यस्माद्ब्रह्मार्थं वृक्षमादाय^४ पृथिवीं^५ निष्पतन्त्यः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तत्^६ वनं^७ किं^८ पृथिवीं^९ किं नाम^{१०} स्यात् । तथा^{११} पृथिवीं^{१२} पृथिवीं^{१३} पृथिवीं^{१४} पृथिवीं^{१५} कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् । हे^{१६} पृथिवीपिणः मनस ईश्वराः^{१७} तदुभयं^{१८} मनसा जिज्ञासायुक्तेन^{१९} पृच्छते^{२०} पृच्छतैव । किंच^{२१} ईश्वरः^{२२} भुवनानि^{२३} धारयन्^{२४} यत्^{२५} स्थानम्^{२६} पृच्छति^{२७} तत्^{२८} अपि पृच्छत । एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं^{२९} 'ब्रह्म^{३०} स वृक्ष आसीत्'^{३१} इत्यादिकमुत्तरम् ॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य 'या ते धामानि' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—'या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे द्यावापृथिवी जनित्री' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।

शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वै वृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । विश्वकर्मन् । उत । इमा । शिक्षा । सखिभ्यः । हविषि । स्वधावः । स्वयम् । यजस्व । तन्वैम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति । हे विश्वकर्मन्^१ या यानि^२ ते तव परमाणि^३ धामानि^४ शरीराणि सन्ति^५ या यानि च^६ मध्यमा मध्यमानि^७ शरीराणि सन्ति^८ उत^९ अपि च^{१०} या यानि^{११} अवमा अवमानि^{१२} शरीराणि सन्ति^{१३} उतापि च^{१४} तानीमानि^{१५} सर्वाणि^{१६} शरीराणि^{१७} सखिभ्यः^{१८} अस्मभ्यं^{१९} यद्^{२०} हविषि^{२१} मयि^{२२} हविर्भूते^{२३} सति^{२४} शिक्ष^{२५} देहि । हे^{२६} स्वधावः^{२७} हविल्लक्षणाश्वन्^{२८} स्वयम्^{२९} एव त्वं^{३०} पत्न्यं^{३१} स्वकीयं^{३२} पूर्वोक्तं^{३३} त्रिविधं^{३४} शरीरं^{३५} वृधानः^{३६} हविषा^{३७} वर्धमानः^{३८} सन् । अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेनोत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि । किं बहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति । उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् 'तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेय' (छा. उ. ६. २. ३) इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोः 'विश्वकर्मन् हविषा' इति क्रमेण^१ द्वे^२ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य 'विश्वकर्मन् हविषा' इत्येषैवानुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।

मुहन्त्वन्ये अभितो जनांस इहास्माकं मधवा सुरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वकर्मन् । हविषा । वृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

मुहन्तु । अन्ये । अभितः । जनांसः । इह । अस्माकम् । मधवा । सुरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मक्षेत्रज्ञात्मक परमेश्वर^१ हविषा^२ हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा^३ वृधानः^४ वर्धमानः । 'विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुह्वांश्चकार स आत्मा-

नमप्यन्ततो जुहवांचकार ' इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम् । 'स्वयम् एव पृथिवीम् उत अपि च
 'द्यां दिवं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व पूजय । अन्ये मत्तोऽन्ये जनासः
 जना अयष्टारोऽस्मद्यागविरोधिनी वा मुह्यन्तु मुग्धा भवन्तु अभितः सर्वतः । अथ परोक्षकृतः ।
 'इह अस्मिन्यागे अस्माकं मध्रवा अस्मत्प्रत्तेन हविल्लक्षणेन धनेन धनवान् सः सूरिः स्वर्गादि-
 फलस्य प्रेरकः अस्तु भवतु । अत्र ' विश्वकर्मन् हविषा वर्धमानः ' (निरु. १०. २७) इत्यादि
 निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्मणमूतये मनोजुवं वाजं अद्या हुवेम ।

स नो विश्वानि हव्नानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्मागम् । ऊतये । मनःऽजुवम् । वाजं । अद्य । हुवेम ।

सः । नः । विश्वानि । हव्नानि । जोषत् । विश्वऽशंभूः । अवसे । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

'वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं
 देवं वाजे यज्ञे अद्य अस्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम । सः देवः नः अस्माकं
 विश्वानि सर्वाणि हव्नानि जोषत् सेवताम् । किमर्थम् । अवसे अस्माकं रक्षणाय । स
 विशेष्यते । विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ १६ ॥

'चक्षुषः' इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'चक्षुषः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः
 सूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरौ घृतमेने अजनन्नम्रमाने ।

यदेदन्ता अददहन्त पूर्वं आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने इति । अजनत् । नम्रमाने इति ।

यदा । इत् । अन्ताः । अददहन्त । पूर्वं । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

'चक्षुषः' चक्षुरपलक्षितस्येन्द्रियसंवात्मकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता । यद्वा । चक्षुः
 स्थापकं तेजः । तस्योत्पादयिता । मनसा न हि मत्समोऽस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या हि^१ खलु धीरः
 धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमं घृतम् उदकम् अजनत् अजनयत् । 'आपो वा इदमग्रे' (तै. सं. ७. १.
 ५. १) 'अप एव सप्तर्चादौ' (मनु. १. ८) इत्यादिश्रुतिस्मृती स्याताम् । पश्चात् एने द्यावा-
 पृथिव्यौ नम्रमाने तस्मिन्नुदक इतस्तत्तत्प्रलम्ब्यो योऽजनयत्^२ । अथ यदेत् यदैव अन्ताः पर्यन्तप्रदेशाः
 पूर्वं पुराणा द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददहन्त दद्या अभवन् । विश्वकर्मेणा दद्याः संपादिता
 इत्यर्थः । आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां यथाकामं प्रथिते अभूताम् ॥

वैश्वकर्म्मणस्य पशोर्हविष एषानुवाक्या । 'विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः किं स्विदासीदधि-
 ष्टानम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽकर्मा । विऽर्मनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । समऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते ।
१ विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च २ विमनाः विभूतमनाः । ३ आत्
इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । ४ विहायाः विविधमाप्ता । महानित्यर्थः । ५ धाता वृष्ट्यादिकर्ता च
६ विधाता जगतः कर्ता च ७ परमा परमः ८ संदृक् संदृष्टा च भूतानाम् । ९ तेषां सप्तर्षीणाम्^१ । १० उद्योतिषां
रश्मीनामित्यर्थः । ११ चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात्^२ । १२ इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा १३ इषा उदकेन १४ सं
१५ मदन्ति संमोदन्ते १६ यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं १७ सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः १८ परः परस्तात्
१९ एकम् एव आदित्यम् २० आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राण-
प्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण
सुकृतदुःकृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमश्च संदृष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणा-
मिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीषास्तेन सह सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्
सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावैर्भ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तव-
विदः । अत्र ' विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता ' (निरु. १०. २६) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य ' यो नः पिता ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' यो नः पिता
जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

यः । देवानाम् । नामऽधाः । एकः । एव । तम् । सम्ऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

१ यः विश्वकर्मा २ नः अस्माकं ३ पिता पालयिता । न केवलं पालकः किंतु ४ जनिता उत्पादकः ।
किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । ५ यो ६ विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा
नोऽस्माकमुत्पन्नानि ७ धामानि देवानां तेजःस्थानानि ८ वेद वेत्ति । किं बहुना । ९ विश्वा विश्वानि
१० भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति । ११ यः च १२ देवानाम् अग्निवायवादीनां १३ नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रा-
दीन्निर्माय तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता १४ एक एव । १५ तं देवम् १६ अन्या अन्यानि
१७ भुवना भूतजातानि १८ प्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छां १९ यन्ति प्राप्तुवन्ति ॥

त आर्यजन्तु द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।

असूते सूते रजसि निषृत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अर्यजन्तु । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसृत्ते । ये । भूतानि । सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

१ते १पूर्वे १ऋषयः १अस्मै विश्वकर्मणे १द्रविणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं^१ धनं १सं सम्यक् १आयजन्त सर्वतो यजन्ते । १जरितारो १न १भूना स्तोतारो यथा भूना महता स्तोत्रेण^२ यजन्ति तद्वत् । १ये महर्षयः १असूते सरणवर्जिते १सूते सरणसहिते स्थावरजङ्गमात्मके १रजसि लोके १निषत्ते निषण्णे निश्चलमवस्थिते १इमानि १भूतानि भुवनानि । प्राणिन इत्यर्थः । १समकृण्वन् सम्यग्धनादिना पूजयन् । अथवायमर्थः । ये स्थावरजङ्गमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन् ते^३ पूर्वं ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदिस्थात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजन्त ॥

पुरो दिवा पर एना पृथिव्या पुरो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

पुरः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।

कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअपश्यन्त । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरत्वं १दिवा १परः द्युलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथा १एना अस्याः १पृथिव्याः १परः परस्ताद्वर्तमानं तथा १देवेभिः देवैः^४ परस्ताद्वर्तमानम् १असुरैः परस्ताद्वर्तमानं^५ च १यदस्ति तदुहायामवस्थितं १कं १स्विद्गर्भं गर्भवत्सर्वस्य ग्राहकं तत्त्वम् १आपः १प्रथमं १दध्ने धृतवत्यः । १यत्र यस्मिन् गर्भे १देवाः इन्द्रादयः १विश्वे सर्वेऽपि १समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति । एवं जानन्नैव कश्चित्स्ववित्प्रश्नं करोति ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअगच्छन्त । विश्वे ।

अजस्य । नाभौ । अर्धि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते । १तमित् तमेव विश्वकर्माणं १गर्भं गर्भस्थानीयं १प्रथमम् इतरसृष्टेः पूर्वम् १आपः १दध्ने धृतवत्यः । १यत्र गर्भे १विश्वे सर्वे १देवाः इन्द्रादयः १समगच्छन्त^६ संगता भवन्ति । तस्य १अजस्य १नाभावधि नाभौ । अधीति ससम्यथानुवादी । १एकमर्पितम् इत्यण्डाभिप्रायेणोक्तम् । अण्डं हि प्राक्सर्गाङ्गाभिस्थाने तिष्ठति । १यस्मिन् अण्डे १विश्वानि १भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि १तस्थुः तिष्ठन्ति । अथवा । अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य नाभौ सर्वजगद्वन्धक उदक एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितम् । शिष्टं समानम् । अथास्मिन्नर्थे स्मृतिः—‘अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवद्द्वैम सूर्यकोटिसमग्रम्’ (मनु. १.८-९) इति ॥

न तं विंदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक्रमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विंदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।

नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । असुऽतृपः । उक्थऽशसः । चरन्ति ॥ ७ ॥

१. ग४-त-म६.८-चपुरोडाशा^१ । २. त-म-स्तोत्रेण यथा । ३. त-म-‘ते’ नास्ति । ४. त-म-देवैरसुरैश्च यत्परः परस्ताद्वर्तमानं । ५. त-म-समगच्छन्ति ।

हे नराः । वत् विश्वकर्माणं । वन । विदाथ न जानीथ । यय । इमा इमानि भूतानि । वज्रजान उत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति । वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु । वयुष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम् । वन्तरम् । वन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं । वयभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयताम् । । वनीहारेण । प्रावृताः । यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः । अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु । वज्रज्या । वच देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंच । वसुतुपः केनाप्युपायेन असूत्राणांस्तृप्यन्तः । उदरभरा इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः । वक्तृशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्क्रेवत्यादिकं शंसन्तः । वचरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तन्तेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

‘ यस्ते मन्यो ’ इति सप्तर्षं पञ्चदशं सूक्तम् । मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आद्या जगती शिष्टाशिष्टुभः । इदमुत्तरं च मन्युदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं तु जगत्यादि ’ इति । अजिरान्मयभिचारसाधने यज्ञ एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ त्वया मन्यो यस्ते मन्यो ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

यस्ते मन्योऽविधद्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।

साह्याम दासमार्थं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अविधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक् । सह्याम । दासम् । आर्थम् । त्वया । युजा । सहः । सकृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन् देव । ‘ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा ’ (निरु. १०. २९) इति निरुक्तम् । यथः यजमानः । वते तुभ्यम् । अविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत । सायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः । सहः बलं बाह्यम् । ओजः शारीरं बलं च । आनुषक् अनुषक्तं । पुष्यति त्वदनुग्रहात्संग्रामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं । दासम् उपक्षयकर्तारम् । आर्थम् अस्मत्तोऽधिकं चोभयविधं शत्रुं । साह्याम अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्वया । युजा त्वया सहायेन । सहायो विशेप्यते । सहस्कृतेन बलोत्पादितेन । सहसा सहमानेन परान् । सहस्वता बलवता । ईदृशेन त्वया^१ सहायेनेत्यर्थः^२ ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युं विश ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तर्पसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातवेदाः । मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तर्पसा । सजोषाः ॥ २ ॥

अयं । मन्युरिन्द्रः । मन्युरेव । देवः सर्वोऽपि मन्युरेव । आस अभवत् । मन्युः एव । होता होमनिष्पादकोऽग्निः । तथा मन्युः । वरुणः अपि । जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणश्च । सर्वेष्वपि तेजस्विषु

मन्युसद्भावात् । यथाः वमानुषीः मनुषोऽपत्यभूताः विशाः प्रजाः सन्ति ताः मन्युं एव देवम्
ईळते स्तुवन्ति । हे मन्यो तपसा एतन्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वम् अभिभीहि अभिरच्छास्मद्यज्ञम् । कीदृशस्त्वम् । तवसः बलवतोऽपि
तवीयान् अत्यन्तं बलवान् । स त्वं तपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् वि जहि ।
किंच अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । अमित्रोऽस्निग्धः । तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा
दस्युहा च । दस्युरपक्षपणकारी शत्रुः । तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि
नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।

विश्वचर्षणिः सद्गुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्भूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।

विश्वचर्षणिः । सद्गुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वम् अभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः
क्रुद्धः अभिमातिषाहः । अभितो हिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः । तेषामभिभविता । विश्वचर्षणिः
सर्वेषां द्रष्टा सद्गुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वम् अस्मासु पृतनासु संग्रामेषु
ओजः बलं धेहि देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।

तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । परोऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।

तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ ।

अहम् । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय । मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतः तव क्रत्वा कर्मणा अभागः भागरहितः
- सन् । त्वां यज्ञेऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुकूलरहितोऽहम् अप परेतोऽस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः
सन् दूरं गतोऽस्मि । तं तादृशं भग्नरहितं एवा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितः अहं जिहीळ
क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः । यद्वा अहमेव त्वसहायमेव क्रोधितवान् । अथेदानीं स्वां तनूः मम शरीर-
भूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि मां प्रामुहि ॥

अयं ते अस्म्युप मेहर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन्नाभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूरुत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे ऽसहुरे शत्रूणां सहनशील ऽविश्वधायः विश्वस्य धर्तर्मन्यो ऽअयं जनोऽहं ऽते तव ऽअस्मि कर्मकृत् । यत एवमतः ऽप्रतीचीनः प्रतिगन्ता ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखं ऽमा मां ऽउप ऽइहि उपागच्छ । हे ऽमन्यो ऽवज्रिन् ऽमाम् ऽअभि ऽआ ऽववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेदुच्यते । ऽहनाव आवां ऽदस्यून् शत्रून् । ऽउत अपि च ऽआपेः बन्धुं ऽबोधि बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽर्धा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अर्ध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपांशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो ऽअभि ऽप्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च ऽमे मम ऽदक्षिणतो ऽभव । ऽअध
अथ आवां ऽवृत्राणि शत्रून् ऽभूरि प्रभूतं ऽजङ्घनाव हनाव । ऽते तुभ्यम् ऽअग्रं श्रेष्ठं ऽमध्वः मधु
सोमरसं ऽजुहोमि । ऽउभौ त्वं चाहं च ऽउपांशु अप्रकाशं ऽप्रथमा प्रथमौ सन्तौ ऽपिबाव ॥ ॥ १८ ॥

‘त्वया मन्यो’ इति सप्तर्षं षोडशं सूक्तम् । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्व-
वदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्’ इति । अजिरनामन्येकाह इदं सूक्तं
मरुत्वतीयशस्त्रे निविधानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विनुत्यभिभूतिषु वज्रेषुष्वेकाहेष्वेते सूक्ते
मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये । सूत्रितं च—‘विनुत्यभिभूत्योरिवज्रयोश्च मन्युसूक्ते’ (आश्व.
श्रौ. ९. ८) इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।
तिग्मऽेषवः । आयुधा । समऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥ १ ॥

हे ऽमन्यो हे ऽमरुत्वः ऽत्वया ऽसरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । ऽआरुजन्तः^१ गच्छन्तः
ऽहर्षमाणासः हृष्टाः ऽधृषिताः घृष्टाः ऽतिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिशानाः
सम्यग्निद्वयन्तः ऽनरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा ऽअग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादि-
कर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः ऽअभि ऽप्र ऽयन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र ‘त्वया मन्यो सरथमारुह्य
रुजन्तः’ (निरु. १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।

हृत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।
हृत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे ऽमन्यो ऽअग्निरिव ऽत्विषितः ज्वलितः ऽसहस्व अभिभव शत्रून् । हे ऽसहुरे सहनशील
ऽसेनानीः ऽएधि भव ऽनः अस्माकं संग्रामे ऽहूतः सन् । किंच ऽहृत्वाय हृत्वा ऽशत्रून्वि ऽभजस्व
प्रयच्छास्माकं ऽवेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किंच ऽओजो ऽमिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् ऽमृधः शत्रून्
ऽवि ऽनुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमुस्मे रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेष्टि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति ।

रुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे ऽमन्यो ऽअस्मे अस्माकम् ऽअभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रून् सहस्व अभिभव । ऽरुजन्
हिसन्^१ ऽमृणन्^२ ऽप्रमृणन् प्रकर्षेण हिसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वस्व^३ ऽशत्रून् प्रति ऽप्रेष्टि । ऽते
तव ऽपाजः बलम् ऽउग्रम् उद्गूर्णं के ऽननु ऽआ ऽरुरुध्रे आरुन्धन्ति । न तथा संभवति हे ऽएकज
ऽत्वम् असहायः ऽवशी त्वं ऽवशं ऽनयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

एको बहुनामसि मन्यवीलितो विश्विशं युधये सं शिशाधि ।

अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहुनाम् । असि । मन्यो इति । ईलितः । विशम्ऽविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ।

अकृत्तरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे ऽमन्यो ऽईलितः स्तुतस्त्वम् ऽएकः एव असहाय एव ऽबहुनां शत्रूणाम् ऽअसि भवसि पर्याप्तो
हन्तुम् । अतः ऽविश्विशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां ऽयुधये युद्धाय ऽसं ऽशिशाधि सम्यक्
तीक्ष्णीकुरु । किंच हे ऽअकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते ऽत्वया ऽयुजा सहायेन ऽवयं ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽघोषं
सिंहनादवन्तं ऽविजयाय विशिष्टजयार्थं^३ ऽकृण्महे कुर्मः^१ ॥

विजेषकदिन्द्रैवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्वा तमुत्सं यत आबभूथ ॥ ५ ॥

विजेषऽकृत् । इन्द्रऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह । प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥ ५ ॥

हे मन्यो इन्द्रइव विजेषकृत् विजयकर्ता । तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः । 'अनवब्रवोऽनवक्षिसवचनः' (निरु. ६. २९) इति यास्कः । इहइवस्त्वम् अस्माकम् अधिपाः अधिकं पाता रक्षिता भव इह अस्मिन्यज्ञे । हे सहुरे शत्रूणां सहनशील एते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । यतः नाम्नः स्तोत्रात् त्वम् आवभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तसुत्सं बलस्योद्गमयितारं विद्म जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।

क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । बिभर्षि । अभिऽभूते । उत्तरम् । क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेदी । एधि । महाऽधनस्य । पुरुऽहूत । समऽसृजि ॥ ६ ॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरम् उत्कृष्टतरं सहः बलं बिभर्षि धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नः अस्माकं मेद्येधि स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुच्यते । महाधनस्य । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम् ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।

भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

समऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । समऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः । भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

संसृष्टम् अविभागमापन्नम् उभयम् उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतम् अस्मभ्यं दत्ताम् । कः । वरुणश्च देवः मन्युः च । भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवः अस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिताः अप नि लयन्तां अपनिर्लीना भवन्तु ॥ १९ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सथेन' इति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षम् । 'नवोनवः' इति तिस्रः 'अनुक्षराः' इति द्वे 'गृण्णामि' इति द्वे 'यदक्षिणा पृच्छमानौ' इत्येका 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येका 'अधोरचक्षुः' इति चैवमेता दशार्चक्षिणुभः । 'तृमेतत्' इत्येषोरोबृहस्पत्यकद्वादशद्वयष्टकवती । 'पूर्वापरं चरतः' 'इह प्रियं प्रजया' 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्येतास्तिस्त्रो जगत्थः । शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । तत एकादशभिः सूर्यां स्वविवाहं स्तुतवती । अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः । 'था तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकौ । एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः । 'सुकिंशुकम्' इत्याद्या नवर्चो विवाहमन्त्रा आशिषः प्रतिपादकाः । अतस्तत्र तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो देवता । 'परा देहि' 'अश्रीरा तनूः' इति द्वे वध्वा विवाहकाले परिहितस्य वाससः

संस्पर्शनिन्दयिष्यौ । 'ये वध्वश्चन्द्रम्' इति दंपत्योः क्षयरोगस्य नाशिनी । अतस्तद्देवताका^१ । परि-
शिष्टानां षोडशानां सूर्यां देवता । तथा चानुकान्तं—'सत्येन सप्त कवारिंशत्' सर्वमनुकान्तम्^२ ।
सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तितृण्ति दिवि सोमो अर्धे श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन । उत्तमिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौः ।

ऋतेन । आदित्याः । तितृण्ति । दिवि । सोमः । अर्धे । श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणानन्तात्मना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः । तेनाधःस्थितेन भूमिः
उत्तमिता उपरि स्तम्भिता^३ । यथाधो न पतेत्तथा कृताः । यद्वा । सत्येन अनृतप्रतियोगिना धर्मेण
भूमिरुत्तमितोद्धृता फलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलन्ति । तथा सूर्येण
देवेन द्यौः उत्तमिता । सूर्यो हि द्युस्थानत्वादिवं दधार । ऋतेन यज्ञेन आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः तितृण्ति । यज्ञे यजमानदत्तेन खल्वद्बहुला देवा उपजीवन्ति । दिवि द्युलोके सोमः देवाना-
माप्यायनकारी^४ बह्वीरूपो देवतारूपश्च अधि श्रितः अधितिष्ठति । इति स्वपतिं सोमं सूर्यां स्तौति ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आर्हितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।

अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपस्थे । सोमः । आर्हितः ॥ २ ॥

सोमेनादित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः बलिनः भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति^५
भावः । तथा सोमेन आहुत्यात्मनाग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुत्या
वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः । अथो अपि चायं सोमः नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं त्रायन्त इति
नक्षत्रा ग्रहचमसादयः । तेषामेषाम् उपस्थे सोमः रसात्मकः आर्हितः । यद्वा । प्रसिद्धानामेव
नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने द्युलोके सोम आर्हितः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्या-
हरत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इत्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेनादित्या देवा बलिनो
बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैककलास्वादनात् । 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः ।
सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेकेनौषध्याद्यभिवृद्धया^६ पृथिव्या बलवत्त्वम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे
स्थितिः प्रसिद्धा ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत्संपिबन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिवान् । यत् । सप्तपिबन्ति । ओषधिम् ।

सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

१. त-म-अतस्तद्देवताकाः । २. ग४-त१.२.७-पुस्तकेषु संपूर्णः पाठो दत्तः । ३. त-म-स्तम्भिता ।
४. त-म१.४.६.७.८-देवतानामा^० । ५. ग१.२-प्रहर्षानादिति; ग४-प्रहप्रचारादिति; त-म१.२.४.
६.८-प्रहपरदिति । ६. त-म१.२.४.६.८-भिवृद्धये ।

तं सोमं मन्यते । कः^१ । यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोमम् ओषधिं वल्लीरूपं संपिपन्ति सामर्थ्याद्वासायनिकाः । न च स साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः । यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति । 'कुतो नु चरसि ब्रह्मन्' 'तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते चर्विजो यजमानश्च^२ यागसाधनभूतं संस्कृतं विदुः जानन्ति तस्य अंशम् । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । तं सोमं कश्चन न अश्नाति । कश्चिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वैनं^३ भक्षयितुमर्हति नान्य इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्ष उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्^४ यजमानो यद्यमोषधिरूपं संपिपन्त्यभिषवग्रावभिरध्वर्वाद्यो यजमानश्च^५ । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा दैवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा अग्न्यादयो रश्मयो वा । यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपि तु इतरस्य स्तुत्यै इति मन्तव्यम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इत्यादिवत् । एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बर्हितैः सोम रक्षितः ।

ग्राणामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्सविधानैः । गुपितः । बर्हितैः । सोम । रक्षितः ।

ग्राणाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते त आच्छद्विधानाः । तेऽगुपितः । तथा बर्हितैः गुपितः स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः^६ सप्तभिः सोमपालैः परक्षितः त्वम् । ' एते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् ' (तै. सं. ६. १. १०. ५) इति ब्राह्मणम् । ग्राणामिच्छृण्वन् अभिषव-ग्राणां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि । ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः न अश्नाति । न हि द्युस्थ-श्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । ' चन्द्रमा वै सोमो देवानामभिशृण्वन्ति ' (श. ब्रा. ११. १. ५. ३) इति वाजसनेयकम् ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आऽकृतिः ॥ ५ ॥

हे देव सोम यत् यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति ओषधिरूपं त्रिव्वपि सवनेषु ततः अनन्तरमेव पुनः आ प्यायसे । ' आ प्यायस्व सम् ' (ऋ. सं. १. ११. १६) इति प्रातःसवने ' सं ते पयांसि ' (ऋ. सं. १. ११. १८) इत्युत्तरयोः सवनयोरप्यायसे । किंच वायुः तव सोमस्य

१. ग४-श्चामानकः; त१.२.३.६.७-न्यः नकः; त८-न्यनेकः; म१-न्यनः क; म२-न्य नकः; म४.६.८-न्यनकः । २. त-म२.८-यजमानाश्च । ३. ग-यज्वैव तत्; त-म-यज्वैतत् । ४. ग४-पीतवान् पाता; त१.२.३.६.७-पीतवान् पीतसोमो; म-पीतवान् पीत । ५. त-म१.२.४.६-यजमानाश्च । ६. त-म-स्वानभ्राजाह्वारादिभिः ।

रक्षिता । यथा न श्रुयति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच ऽमासः । 'मसी परिमाणे' । मस्यते परिसीयत इति मासः सोमः । स च ऽसमानां संवत्सराणाम् ऽआकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे^१ वसन्तादिकालेष्वनुदीयमानत्वात् 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारचनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य^२ रक्षिता भवति । 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतेः । एवं वल्लीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता । वायव्यधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः । षष्ठ्येकवचनमेतत् । मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं चासि । एकैककलाहासवृद्धिम्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति ॥ २० ॥

रैभ्यासीदनुदेयीं नाराशंसी न्योचनी ।

सूर्याया भद्रमिद्रासो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभी । आसीत् । अनुऽदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वासः । गार्थया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्यां स्वविवाहमस्तौदित्युक्तम् । सूर्यां सावित्री ब्रूते । रैभी । रैभ्यः काश्चनर्चः । 'रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन्' (ऐ. ब्रा. ६. ३२) इत्यादिब्राह्मण-विहिता रैभ्यः^३ । सा^४ रैभी ऽअनुदेयी ऽआसीत् । दीयमानवधूविनोदनायानुदीयमाना वयस्यासीत् । तथा ऽनाराशंसी । 'प्राता रत्नम्' (क्र. सं. १. १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नारा-शंस्यः । सा नाराशंसी ऽन्योचनी । उचतिः सेवाकर्मा । सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत् । ऽसूर्यायाः मम ऽभद्रं ऽवासः विविचित्रं दुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं ऽगाथया ऽपरिष्कृतम् अलंकृतम् ऽएति । 'गाथा गीयते' इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा । तथा गाथया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यद्यात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपऽबर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअञ्जनम् ।

द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः देवता ऽउपबर्हणम् ऽआः आसीत् । चक्षुः ऽअभ्यञ्जनम् ऽआः आसीत् । तथा हि । वृत्रस्य कनीनिका परापतत्रिककुक्षाम पर्वते । तेन त्रैकुदेनाञ्जनसजातीयेन चक्षुषी आञ्जते । तच्चक्षु-रेवाञ्जनमासीदिति । द्यौः च ऽभूमिः च ऽकोशः ऽआसीत्^५ । कोशस्थानीये^६ अमृताम् । यत् यदा ऽसूर्यां ऽपतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोमम् ऽअयात् अगच्छत् तदैवसुपकरणान्यासन् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।

सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ- 'संवत्सरे' नास्ति । २. ग-त-भ-सोमस्य । ३. त१.२.३.६.८-भ४. ६८-रैभ्यासीः ; त७-भ२-रैभ्यासीत् ; भ१.७-रैभ्यासिः । ४. ग-त-भ- 'आसीत्' नास्ति । ५. ग२-कोशस्थानीयी ; ग४-कोशस्थानीय ; त-भ-कोशस्थानीया ।

स्तोमाः । आसन् । प्रतिधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःसगवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रथस्य ऽस्तोमाः त्रिवृदादयः ऽप्रतिधयः ऽआसन् । प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय ईपा-
तिर्यगायतकाष्टादयः । तथा ऽकुरीरं ऽछन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः ऽओपशः अभवत् । येनोपशेरते
स ओपशः । तादृशायाः ऽसूर्यायाः ऽअश्विना अश्विनौ ऽवरा वरावास्तामिति शेषः । तस्या विवाहे
ऽपुरोगवः पुरोगन्ता पुरतो गन्ता^१ यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयः ऽअग्निरासीत् । ‘ प्रजा-
पतिवै^२ सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन् ’ (ऐ. ब्रा. ४.७)
इत्यादि हि ब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः । प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय^३ प्रायच्छत्^४ ।
सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् । तस्मिन् समये पुत्र्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्भवन् । तथा
च सत्यश्विनौ प्रबलौ^५ सन्तावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति । उत्तरत्रापि ‘ सोमो वधूरुरभवत् ’
इत्यादिनाथमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति । ‘ योषावृणीत जेन्या ’ (ऋ.सं. १.११९.५) इत्यादिकमुक्तम् ॥

सोमो वधूरुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।

सूर्या यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधुऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।
सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

ऽसोमो ऽवधूयुः वधूकामो वरः ऽअभवत् । तस्मिन् समये ऽअश्विना अश्विनौ ऽउभा उभौ ऽवरा
वरौ ऽआस्ताम् अभूताम् । ऽयत् यदा ऽसूर्यां ऽपत्ये ऽशंसन्तीं पतिं कामयमानाम् । पर्याप्तयौवन-
मित्यर्थः । सूर्यां ऽमनसा सहिताय^१ सोमाय वराय ऽसविता तत्पिता ऽअददात् प्रादात् दित्सां चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत छदिः ।

शुक्रावन्द्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।
शुक्रौ । अन्द्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

ऽअस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः ऽअनः रथः ऽमनः ऽआसीत् । या पतिगृहं त्वया गच्छा-
मीति मतिरस्ति सा अन आसीत् । ऽउत अपि च तस्या अनसः ऽद्यौः शुलोकः ऽछदिः उपर्यपिधानम्
ऽआसीत् । ऽशुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ऽअनद्वाहौ रथस्य वोढारौ ऽआस्ताम् अभवताम् । ऽयत्
यदा ऽसूर्यां ऽगृहं सोमम् ऽअयात् अगात् ॥ ॥ २१ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामुनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ-गंतासीत् । २. त-भ-प्रजापतिः । ३. त-भ-‘ सोमाय प्रायच्छत् ’ नास्ति । ४. त. १.
२. ६. ७. ८-म. १. २. ४. ६. ८-प्रबलौ सबलौ । ५. त. ४. ५-सहितां ।

हे सूर्ये देवि षते तव षत्कसामाभ्याम् अभिधानीस्थानाभ्याम् षभिहितौ षगावौ^१ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ षसामनौ सामानौ^२ सन्तौ षतः गच्छतः । अनोवाहौ^३ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः । षते तव षश्रोत्रम् । श्रोत्रे इत्यर्थः । वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव षचक्रे षआस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । षदिवि षपन्थाश्चराचरः चलाचलोऽत्यन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथसंचारप्रदेशो द्युलोक आसीत् ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआनः । अक्षः । आऽहतः ।

अनः । मनस्मयम् । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रैऽयती । पतिम् ॥ १२ ॥

षयात्याः गच्छन्त्याः षते तव अनसः षचक्रे चङ्क्रमणशीले रथाङ्गे षशुची श्रोत्रे आस्ताम् । षव्यानः तव व्यानो वायुः षअक्षः । उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति । सोऽक्षो व्यानोऽभूत् । षमनस्मयं मनोमयम् षअनः शकटं षसूर्या^४ षपति^५ सोमं प्रति षप्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती षआरोहत् आरूढवती । पतिं प्रति जिगमिषोर्मेनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुण-श्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुश्चेष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः^६ ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।

अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदत्तितायाः षसूर्याया षवहतुः । कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः । स च षप्रागात् तस्या अपि पूर्वमगच्छत् । षयं वहतुं षसविता अस्याः पिता षअवासृजत् अवसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत् कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । षअघासु । मघास्वित्यर्थः । मघा-नक्षत्रेषु षगावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति षहन्यन्ते दण्डैस्ताड्यन्ते प्रेरणार्थम् । षअर्जुन्योः । फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् षपरि सोमगृहं प्रति षउह्यते नीयते रथेन^७ ॥

यदक्षिणा पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्गमजानन् पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यत् । अक्षिणा । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥ १४ ॥

१. ग४-नियमितौ गावौ । २. ग-त१.२.३.४.५.७-म७-‘सामानौ’ नास्ति । ३. ग-त१.२.३. ४.७-म२.८-अनोवोद्वा; त४.५-अनोवोप्रा; म४.६.७-अनोवोढा । ४. त-म-सूर्या प्रति । ५. ग-त-म१.२.४.६.८-वायुश्चेष्टकोः । ६. ग१.२-रथेन प्राप्यते मघाभिर्गाव इत्यादि गृह्ये; ग४-त४.५-म१. २.६-पुस्तकेषु ‘रथेन’ इत्यस्यानन्तरं किर्यान्धिवकाशो विद्यते ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयत् यदा ऽपृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् ऽअयातम् अगच्छतम् । केन साधनेनायातं तदुच्यते । ऽत्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । ऽसूर्यायाः ऽवहतुम् । विवाहमित्यर्थः । ऽतत् तदानीं ऽवां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽअनु ऽअजानन् अनुज्ञातवन्तः । तथा ऽपितरौ ऽपुत्रः अश्विनोः पुत्रः ऽपूषा ऽअवृणीत वृतवान् ॥

यदायातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

कैकं चक्रं वामासीत्कं देष्टार्यं तस्थथुः ॥ १५ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।

कं । एकम् । चक्रम् । वामं । आसीत् । कं । देष्टार्यं । तस्थथुः ॥ १५ ॥

हे ऽशुभस्पती उदकस्य स्वाभिनौ ऽयत् यौ ऽअयातम् अगच्छतम् । कं प्रति । ऽवरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरैर्याचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थम् । ऽसूर्यामुप गन्तुम् । ऽवां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदम् ऽएकं ऽचक्रं ऽएकं ऽआसीत् पुरा । ऽएकं वां युवां ऽदेष्टार्य दानाय प्रवृत्तौ ऽतस्थथुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माणं ऋतुथा विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्वातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्वातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्यां वदति । हे ऽसूर्ये ऽते तव ऽद्वे ऽचक्रे प्रज्ञाते पुरा इष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऽऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ऽब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऽविदुः । ऽअथैकं ऽचक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं ऽगुहा गुहायां निहितं ऽयत् अस्ति ऽतदद्वातय ऽइत् । एतन्मेधाविनामसु पठितम् (नि. ३. १५. २१) । मेधाविन एव ऽविदुः जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।

ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

ऽसूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै ऽदेवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः ऽमित्राय ऽवरुणाय ऽच ऽये च ऽभूतस्य भूतजातस्य ऽप्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवन्ति ऽतेभ्यः सर्वेभ्यः ऽइदं ऽनमः नमस्कारम् ऽअकरं करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवंनाभिचष्ट ऋतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।

विश्वानि । अन्यः । भुवंना । अभिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चित्पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः । एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण षमायया खप्रज्ञानेन एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतः गच्छतो दिवि । तौ विशू । शिशुवद्भ्रमणाज्जायमानत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ व्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अध्वरं परि यातः यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोः अन्यः आदित्यः विश्वानि भुवनानि अभिचष्टे अभिपश्यति । ऋतून् वसन्तादीन् अन्यः चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनः जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनि- रस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेरुदयो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु हासवृद्धिसम्भावात्पुनःपुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते पुनः' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४) इत्यादिश्रुतेः^१ ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टिः । तत्र 'नवोनवः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुर्षसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् । एति । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमाः जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षायभिप्रायम् । तथा अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशश्चन्द्रमाः उषसां प्रभातीनाम्^२ अग्रम् एति । एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायम् । केचनैतं पादमादित्यदैवत्यमाहुः^३ । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुत्वमुष- सामग्रगतिश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यः भागं हविर्भागं वि दधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं हासवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदर्थमासाभिप्रायम् । चन्द्रमाः उक्तलक्षणो देवः दीर्घमायुः तिरते वर्धयति ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् । सुऽवृत्तम् । सुऽचक्रम् ।

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुवृत्तं सुवृत्तं^१ सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये आ रोह । अमृतस्य लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहन- मात्मनः प्रापणं कृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं (१२. ८) द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

उदीर्ष्वतः पतिवती होषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमस्ता । गीऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जुनुषा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नुणां विवाहः स्तूयते । हे विश्वावसो अतः स्थानान् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्तिष्ठ । यतः
एषा कन्या पतिवती एहि संजाता अत उदीर्ष्वेति वा अतःशब्दो योज्यः । विश्वावसुम् एतन्नामानं
गन्धर्वं नमस्ता नमस्कारेण गीभिः स्तुतिभिश्च ईळे स्तामि । तर्हेनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि
ब्रूषे तर्हि अन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां व्यवक्ताम् अनूहेति परिस्फुटां विगताञ्जनां वा । स्तनोद्ग-
मादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । एतः तादृशः पदार्थः एते तत्र एभागः कल्पितः । एतस्य तं भागं
विद्धि जानीहि एजनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वतो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं सं जायां पत्यां सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्ववसो इति विश्वऽवसो । नमस्ता । ईळामहे । त्वा ।
अन्याम् । इच्छ । प्रऽफर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्यां । सृज ॥ २२ ॥

अतः अस्माच्छयनात् हे विश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्वं उदीर्ष्व उद्गच्छ । ' ईर गतो ' ।
आदादिकः । अनुदात्तेत् । तस्य लोटि रूपम् । ' विश्वावसुनां गन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि
तेन कन्याम् ' इति हि मन्त्रः । तादृश देव त्वां नमस्ता नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः । स त्वम्
अन्यां प्रफर्व्यं बृहश्चितम्बां कन्याम् इच्छ । जायां मां पत्या सह पुनः एसं सृज ॥

अनुक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।

समर्थमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनुक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।

सम् । अर्यमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।

सम् । जाःपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः एपन्थाः पन्थानो मार्गाः एअनुक्षराः । ऋक्षरः कण्टक उच्यते । कण्टकरहिताः एऋजवः
अकुटिलाश्च एसन्तु एयेभिः यैः पथिभिः एनः अस्माकं एसखायः वरप्रेषिताः एवरेयं वरैर्याचितव्यं
पितरं प्रति एयन्ति गच्छन्ति ते पन्था इति । किंच एअर्यमा देवः एनः अस्मान् एसं एनिनीयात्
सम्यक् प्रापयेत् । तथा एभगः देवः एसं निनीयात् । हे देवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः ।
तथेदं एजास्पत्यं जायापत्योर्युगलं एसुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥

पन्था योक्त्रविमोचने ' प्र त्वा मुञ्चामि ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अथास्या योक्त्रं विचृतेष्व
' त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वावधत्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुशेवः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऋतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

जातं प्राणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बध्नाति । तस्मात् वरुणस्य पाशात् हे वधु
त्वा त्वां प्र मुञ्चामि येन पाशेन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखः
अबध्नात् बन्धनं कृतवान् । यज्ञविनियोगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति । बन्धनस्य वरुणोऽभिमानि ।
अतो वरुणपाशाद्योञ्ज्यात्प्र मुञ्चामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देव ऋत्विक्पाशेनावध्नात्^१ ।
तं^२ मोचयित्वा च ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुऋतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च
अरिष्टाम् अहिंसितां त्वां पुत्राद्यर्थं पत्या सह दधामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामृतः सुबद्धाममृतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीढुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमृतः । सुबद्धाम् । अमृतः । करम् ।
यथा । इयम् । इन्द्र । मीढुः । सुपुत्रा । सुभगा । असति ॥ २५ ॥

इतः पितृकुलात् प्र मुञ्चामि त्वां नामृतः भर्तृगृहात्प्रमुञ्चामि । अमृतः भर्तृगृहे सुबद्धां
करम् । यथेयं कन्या हे इन्द्र मीढुः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुष्टुभाग्या वा असति भवति
तथा कुरु ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयाणे 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितं
च—'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विनीं त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपत्नीं यथासौ वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तगृह्य । अश्विनी । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
गृहान् । गच्छ । गृहपत्नी । यथा । असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

हस्तगृह्य ग्राह्यहस्तः पूषा त्वा त्वाम् इतः नयतु प्रापयतु । अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां
रथेन प्र वहतां प्रगमयताम् । गृहान् भर्तृसंबन्धिनः गच्छ त्वं^३ गृहपत्नीं यथासः भवसि
स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा
विदथं पतिगृहम् वा वदासि आवदसि । गृहस्थितं श्रुत्यादिजनमावद ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशिनी । सूत्रितं च—'इह प्रियं प्रज्या ते समृद्धतामिति
गृहं प्रवेशयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इह प्रियं प्रज्या ते समृद्धतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या त्वन्वं सं संजस्वाधा जिघ्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥

इह । प्रियम् । प्रऽजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्होऽपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सुजस्व । अध । जित्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ष्ते तव षड्दह अस्मिन् पतिकुले षप्रियं षप्रजया सह षसमृध्यताम् । षअस्मिन्गृहे
षगार्होपत्याय गृहपतिव्याय षजागृहि बुध्यस्व । षएना अनेन षपत्या सह षतन्वं स्वीयं शरीरं षसं
षसुजस्व । संसृष्टा भव । षअध अथ षजित्री जीर्णं जायापती युवां षविदथं गृहम् षआ षवदाथः
आभिमुख्येन वदतम् ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।

एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

षकृत्या अभिचाराभिमानीनी देवता षनीललोहितं षभवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं
भवतीत्यर्थः । सा कृत्या षआसक्तिः आसक्तास्यां संबद्धा षव्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्या-
यामपगतायाम् षअस्याः बध्वाः षज्ञातयः षएधन्ते वधन्ते । षपतिः च षबन्धेषु सांसारिकेषु षबध्यते ॥

परां देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भज्ज वसु ।

कृत्यैषा पद्वतीं भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मभ्यः । वि । भज्ज । वसु ।

कृत्या । एषा । पत्ऽवती । भूत्वा । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

षशामुल्यम् । शामलमित्यर्थः । शमलं शरीरं मलम् । शरीरावच्छिन्नस्य^१ मलस्य धारकं वस्त्रं
षपरा षदेहि परात्यज । धृतप्रायश्चित्तार्थं षब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः षवसु धनं षवि षभज्ज प्रयच्छेत्यर्थः ।
किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते । षएषा षकृत्या षपद्वती पादवती सती षजाया षभूत्वा^२
भूत्वा षपतिं षविशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परि-
त्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैव भवतीति वधूवासःसंस्पृशेनं
निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद्वध्वो^३ वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।

पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिऽधित्सते ॥ ३० ॥

१. ग४-त४.५-वदथः; त१.२.३.६.८-भ-वदतः । २. ग-त१.२.३.७-शरीरान्छन्नस्य; त४.५-
शरीरोच्छन्नस्य; त६-भ-शरीरामरीछन्नस्य; त८-शरीरामवीछन्नस्य; भ१.४.७.८-छिन्नस्य । ३. ग-त-
भ-‘भूत्वा’ नास्ति ।

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनिन्दोच्यते । ऽतनूः वरस्य संबन्धिनी ऽअश्रीराः अश्रीका ऽभवति । कथं स्याच्चेदिति उच्यते । ऽरुशती । रुशदिति वर्णनाम । दीप्तया ऽअमुया अनया ऽपापया पापरूपया कृत्यया^१ युक्ता चेत्तनूः । तदेवाह । ऽपतिर्येत् यदि ऽवध्वो ऽवाससा ऽस्वमङ्गमभिधित्सते परिधातु-
मिच्छति ॥ ॥ २५ ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।

पुनस्तान् युज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । युज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आगताः ॥ ३१ ॥

वध्वश्चन्द्रं^२ हिरण्यरूपं ऽवहतुं ऽये. ऽयक्ष्माः व्याधयः ऽअनु ऽयन्ति प्राप्नुवन्ति ऽजनात् अस्मद्विरोधिनः सकाशात् । यद्वा । जनाद्यमाख्यात् । ऽतान्^३ ऽपुनः ऽनयन्तु प्रापयन्तु ऽयुज्ञियाः यज्ञार्हाः ऽदेवाः इन्द्रादयः । ऽयत ऽआगताः यस्मात्ते यक्ष्मा आगतास्तत्र तान्नयन्तु ॥

वध्वाः प्रयाणे 'मा विदन्' इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—'कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन् परिपन्थिन इति जपेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ६) इति ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।

सुगोभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरारतयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । ये । आऽसीदन्ति । दंपती इति दम्ऽपती ।

सुऽगोभिः । दुऽगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरारतयः ॥ ३२ ॥

वपरिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः ऽमा ऽविदन् मा प्रापयन् ऽये परिपन्थिनः ऽदंपती ऽआसीदन्ति अभिगच्छन्ति । ऽसुगोभिः सुगैर्मागैः ऽदुर्गा दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशम् ऽअतीतां अतिगच्छताम् । ऽअरारतयः अदातारः शत्रवः ऽअप द्रान्तु अपगच्छन्तु^४ ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुऽमङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । सुम्ऽएतं । पश्यत ।

सौभाग्यम् । अस्यै । दत्त्वाय । अर्थ । अस्तम् । वि । परा । इतन ॥ ३३ ॥

वह्यं ऽवधूः ऽसुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः ऽइमां सर्व आशीःकर्तारः ऽसमेत संगच्छत । तां ऽपश्यत च । तां संगताश्च दृष्ट्वा ऽअस्यै ऊढायै ऽसौभाग्यं ऽदत्त्वाय दत्त्वा ऽअथ ऽअस्तम् । गृह-
नामैतत् । स्वस्वसंबन्धिनं ऽवि ऽपरेतन विविधं परागच्छत ॥

१. ग-त-भ-कृत्यया यदि । २. त-भ-ये वध्वश्चंद्रं । ३. ग-त-तान् यक्ष्मान् । ४. ग-अपगच्छन्तु । विधिवासदेशे वध्वा निश्चिन्मागतान् मनुष्यान् सुमङ्गलीरित्यनया ईक्षते । तथा च सूत्रितं-वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्ष्णार्वाक्षेत् (आश्व. गृ. १. ८. ७) इति ।

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्राधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्ठवत् । विपवत् । न । एतत् । अत्तवे ।

सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । बाधूऽयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतत् वस्त्रं एतृष्टं दाहजनकम् । तथा एतत् कटुकम् । तथा एतत् अपाष्ठवत् । अपाष्टमपस्थितमृजीपम् । तद्वत् । तथा एतत् विपवत् । एतत् वस्त्रम् एतत्त्वे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्याम् इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् एतत् इत् स एव बाधूयं वधूवस्त्रम् अर्हति^१ ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनम् । विशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥ ^{च ७॥५} यत इत्यर्थः । त-
बन्धेषु सांसारिकेषु बन्धेषु

आशसनं तूपाधानम् । तच्चान्यवर्णं भवति । विशसनं शि-
दशान्ते निधीयमानम् अधिविकर्तनं यस्त्रिधा वासो विक्रान्तन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्यव-
स्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे
स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्यावित् ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः
सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ॥ ३६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे 'गृभ्णामि' इत्येषा । सूत्रितं च—'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमि-
त्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्' (आश्व. गृ. १. ७. ३) इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वाहुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत् अष्टिः । यथा । असः ।

भगः । अर्यमा । सविता । पुरं अष्टिः । मह्यम् । त्वा । अहुः । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे वधु एते तव हस्तम् अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया
पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा
एते देवाः त्वा त्वां मम हस्तम् अहुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय । यथाहं गृह्णामि त्वं स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवत्तमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।

या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः ग्रहणं शेषम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पु॒न्र् । शि॒वऽत॑मा॒म् । आ । ई॒र॒य॒स्व । य॒स्या॒म् । बी॒ज॒म् । म॒नु॒ष्याः । व॒प॒न्ति ।
या । नः । ऊ॒रू इति॑ । उ॒श॒ती । वि॒ऽश्र॒या॒ति । य॒स्या॒म् । उ॒श॒न्तः । प्र॒ऽह॒राम् । शे॒प॒म् ॥ ३७ ॥

हे वपु॒पन् पो॒षकै॑तन्नामक देव व॒शिव॑तमा॒म् अत्य॑न्तमङ्गलभूतां व॒ताम्^१ व॒प॒रय॑स्व आ ई॒र॒य॒
सर्व॑तः प्रेरय । व॒यस्या॒म् ऊ॒रौ व॒बीजं॑ रेतो॒लक्ष॑णं व॒मनु॑ष्या व॒वप॑न्ति आ॒द॒ध॒ते । व॒या व॒नः अ॒स्माक॑म्
व॒ऊ॒रू व॒उ॒श॒ती का॒मय॑माना व॒विश्र॑या॒ते । व॒यस्या॒म् ऊ॒रौ व॒उ॒श॒न्तः का॒मय॑माना वयं व॒शे॒पं स्पर्श॑न-
यो॒ग्यं पुं॑स्प्रज॒ननं॑ व॒प्रह॑राम । ऊ॒रौ व॒य॒ज॒नसं॑बन्धं कर॒वामे॑त्यर्थः ॥

तु॒भ्य॒मग्रे॑ प॒र्य॒वह॑न्त्सू॒र्या व॑ह॒तुना॑ सह ।

पु॒नः प॒ति॒भ्यो जा॒यां दा॑ अ॒ग्रे प्र॒जया॑ सह ॥ ३८ ॥

तु॒भ्य॒म् । अ॒ग्रे । प॒ति॒ । अ॒व॒ह॒न् । सू॒र्या॒म् । व॑ह॒तुना॑ । सह ।

पु॒न॒रिति॑ । प॒ति॒ऽभ्यः । जा॒याम् । दां । अ॒ग्रे । प्र॒ज॒या॒ । सह ॥ ३८ ॥

गन्ध॒र्वा हे अ॒ग्रे व॒तु॒भ्यमग्रे॑ व॒प॒र्य॒वह॑न् । प्राय॑च्छन्नित्यर्थः । का॒म् । व॒सू॒र्या॒म् । के॒न सह॑ । व॒वह॑तुना
व॒सह॑ । त्वं च तां सू॒र्या व॑ह॒तुना॑ सह सोमा॒य प्रा॑यच्छः । तद्वदि॒दानी॑मपि हे व॒अग्रे॑ व॒पुनः॑ व॒पति॑भ्यः
अ॒स्मभ्यं॑ व॒जायां॑ व॒प्रज॑या व॒सह॑ व॒दाः दे॒हि ॥

पु॒नः प॒त्नी॑म॒ग्नि॒रदा॑दायु॒षा सह॑ व॒र्च॑सा ।

दी॒र्घा॒यु॒रस्या॑ यः प॒ति॒र्जी॒वाति॑ श॒रदः॑ श॒तम् ॥ ३९ ॥

पु॒न॒रिति॑ । प॒त्नी॒म् । अ॒ग्निः । अ॒दा॒त् । आ॒यु॒षा । सह॑ । व॒र्च॑सा ।

दी॒र्घऽआ॒युः । अ॒स्याः । यः । प॒तिः । जी॒वाति॑ । श॒रदः॑ । श॒तम् ॥ ३९ ॥

व॒पुनः॑ स्वगृही॒तां व॒पत्नी॑म् व॒अग्निः॑ व॒आयु॑षा^२ व॒सह॑ व॒वर्च॑सा सह^२ व॒अदा॑त् प्राय॑च्छत् ।
व॒अस्याः॑ अ॒ग्नि॒दत्ता॒याः व॒यः व॒पतिः॑ पु॒मान् सः व॒दीर्घा॑युः सन् व॒शर॑दः व॒शतं॑ श॒तसं॑वत्सरं व॒जीवा॑ति
जी॒वतु॑ ॥

सोमः॑ प्र॒थ॒मो वि॒विदे॑ गन्ध॒र्वो वि॒विदे॑ उत्त॒रः ।

तृ॒तीयो॑ अ॒ग्नि॒ष्टे प॒तिस्तु॑रीय॒स्ते म॒नु॒ष्य॒जाः ॥ ४० ॥

सोमः॑ । प्र॒थ॒मः । वि॒वि॒दे । गन्ध॒र्वः । वि॒वि॒दे । उत्त॑रः ।

तृ॒तीयः । अ॒ग्निः । ते । प॒तिः । तु॒रीयः । ते । म॒नु॒ष्य॒ऽजाः ॥ ४० ॥

जा॒तां क॑न्यां व॒सोमः॑ प्र॒थम॑भावी सन् व॒वि॒विदे॑ लब्ध॒वान् । व॒गन्ध॑र्वः व॒उत्तरः॑ सन् व॒वि॒विदे॑
लब्ध॒वान् । व॒अग्निः॑ व॒तृतीयः॑ व॒पतिः॑ ते तव । पश्चा॑त् व॒मनु॑ष्यजाः प॒तिः व॒तु॒रीयः॑ चतुर्थः ॥ ॥ २७ ॥

सोमो॑ द॒दद्गन्ध॑र्वाय॒ गन्ध॑र्वो द॒दद्ग॒य॒ये ।

र॒यि च॑ पु॒त्राँश्चा॑दा॒दग्नि॑र्म॒ह्यमथो॑ इ॒माम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वीय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।

रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अयो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

१सोमः १गन्धर्वाय प्रथमं १ददत् प्रादात् । १गन्धर्वः १अग्नये प्रादात् । १अथो अपि च १अग्निः १इमां कन्यां १रयिं धनं १पुत्रांश्च १मह्यम् १अदात् ॥

इहैव स्तुं मा वि यौष्टुं विश्वमायुर्व्यश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गुहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नमृभिः । मोदमानौ । स्वे । गुहे ॥ ४२ ॥

१इहैव १स्तम् इहैवास्मिँल्लोके स्तं भवतम् । १मा १विद्यौष्टं मा पृथग्भूतम् । १विश्वमायुर्व्यश्रुतं प्राप्नुतम् । किंच^१ १पुत्रैर्नमृभिः पौत्रैः सह १स्वे १गुहे १मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेशे ' आ नः प्रजां जनयतु ' इत्याद्याश्चतस्रो होमार्थाः । सूत्रितं च—' आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वयमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश्वां नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रजाम् । जनयतु । प्रजापतिः । आजरसाय । सम् । अनक्तु । अयमा ।

अदुःसमङ्गलीः । पतिलोकम् । आ । विश्वा । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ ४३ ॥

१प्रजापतिः देवः १नः अस्माकं १प्रजाम् १आ १जनयतु । १अयमा च १आजरसाय जरापर्यन्तं जीवनाय १समनक्तु संगमयतु । सा त्वम् १अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गलाचारान् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती १पतिलोकं पतिसमीपम् १आ १विश्वं प्राप्नुहि । १नः अस्माकं १द्विपदे १शं १भव । तथा च १शं १चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरऽचक्षुः । अपतिऽघ्नी । एधि । शिवा । पशुभ्यः । सुमनाः । सुवर्चाः ।

वीरसूः । देवऽकामा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ ४४ ॥

हे चक्षु^२ १त्वम् १अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः^३ १एधि भव । तथा १अपतिघ्नी भव । तथा १पशुभ्यः १शिवा हितकरी भव १सुमनाः १सुवर्चाः च भव । १वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री १देवकामा १स्योना सुखकरा च भव ॥

इमां त्वमिन्द्र मीढः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीढः । सुपुत्राम् । सुभगाम् । कृणु ।

दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु कृधि । अस्यां वध्वां दश पुत्रान्
आ धेहि । पतिमेकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिमेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञीं श्वश्रवां भव ।

ननान्दरि सम्राज्ञीं भव सम्राज्ञीं अधि देवृषु ॥ ४६ ॥

सम्राज्ञीं । श्वशुरे । भव । सम्राज्ञीं । श्वश्रवाम् । भव ।

ननान्दरि । सम्राज्ञीं । भव । सम्राज्ञीं । अधि । देवृषु ॥ ४६ ॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवृषु । देवरेष्वित्यर्थः ॥

‘समञ्जन्तु’ इत्येषा वरस्य दधिप्राशने वधुवरयोर्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रितं
— ‘समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः’ प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये’ (आश्व. गृ.
१. ८. ९) इति ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्टीं दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि । नौ ।

सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्टीं । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अपगततुः खादि-
क्लेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्वित्यर्थः । आपः च सम् अञ्जन्तु ।
तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु । आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः । धाता
च सं दधातु । देष्टी दात्री फलानाम् । सरस्वतीत्यर्थः । सा च सं दधातु संधानं करोतु ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्श्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् ।
वृषाकपिर्नामैन्द्रस्य पुत्रः । स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संहताः संविवादं कृतवन्तः । तत्र 'वि हि सोतो-
रसृक्षत' 'किं सुबाहो स्वङ्गुरे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्ष्णो हि मे' 'अयमेमि' इति
चतस्र इत्येता नवर्च इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रः ऋपिः । 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्'
इति द्वे 'वृषभो न तिममश्रुः' इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रा-
ण्यृषिः । 'उवे अम्ब' 'वृषाकपायि रेवति' 'पशुर्हं नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि । अतस्तासां
वृषाकपिर्ऋपिः । सर्वं सूक्तमैन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रान्तं—'वि हि व्यधिकैन्द्रो
वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समुदिरे पाङ्क्तम्' इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्रं एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताऽयाद्यां चतुर्थं' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति । यदि षष्ठेऽ-
हन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवीरन् सामगा यदि वेदमहरभिष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी
माध्यन्दिने सवन आरम्भणीयाभ्यः उर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि । तथा च सूत्रितं—'सुकीर्तिं
ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

वि हि सोतो^१रसृक्षत^२ नेन्द्रं^३ देवममंसत ।

यत्रामदद्रुषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

१सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं २वि असृक्षत । यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो
वृषाकपेर्यष्टारः । ३वि इति पूरणः । तत्र ४देवं द्योतमानम् ५इन्द्रं मां ६न ७अमंसत । मया प्रेरिताः
सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः । किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । ८यत्र येषु ९पुष्टेषु
सोमेन प्रबुद्धेषु यागेषु १०अर्यः स्वामी ११वृषाकपिः मम पुत्रः मत्सखा मम सखिभूतः सन् १२अमदत्
सोमपानेन हृष्टोभूत् । यद्यप्येवं तथापि १३इन्द्रः अहं १४विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगतः १५उत्तरः उत्कृष्टतरः ।
माधवमष्टास्तु वि हि सोतोः रित्येषां मिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च तद्वचनम् । इन्द्राण्यै
कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदूदुषदिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः । तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति ।
तस्मिन्पक्षे स्वस्या ऋचोऽयमर्थः । सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि असृक्षत । उपरतसोमाभिषवा आसन्
यजमाना इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुवन्ति । कुप्येति अत्राह । यत्र
यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रबुद्धेषु धनेष्वर्थः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मत्प्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात्
सर्वस्माज्जगत उत्तरः उत्कृष्टतरः ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः ।

नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

१. त४.५.८-म-अत आसामिन्द्र । २. त१.२.३-उक्थ्यशस्त्र; त७-म-उक्थ्यशस्त्र । ३. त-म-
आरम्भणीयाया । ४. त-म-तथा हि ।

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।

नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अति^१ अत्यन्तं व्यथिः चलिः वृषाकपेः वृषाकपि परा धावसि प्रति-
गच्छसि । अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नो अह नैव च प्र विन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः ।
सोऽयम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यो वा पुष्टिमद्रसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊँ इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिमत् । वसु ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वां प्रति हरितः हरितवर्णः मृगः मृगभूतः अयं वृषाकपिः । मृगजातिर्हि
वृषाकपिः । किं प्रियं चकार अकार्षीत् । यस्मै^२ वृषाकपये पुष्टिमत् पोषयुक्तं वसु धनम् अर्यो
वा उदार इव स त्वं नु क्षिप्रम् इरस्यसीत् प्रयच्छत्येव । यः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जम्भिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिरक्षसि ।

श्वा । नु । अस्य । जम्भिषत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रियम् इष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिम् अभिरक्षसि परिपालयसि अस्य पुनं
वृषाकपिम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुः वराहमिच्छन् श्वा नु क्षिप्रं जम्भिषत् भक्षयतु । अपि
च कर्णे गृह्णात्विति शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

प्रिया तृष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।

शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुगम् । दुऽअकृते । भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ५ ॥

ये मह्यमिन्द्राण्यै तृष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तान्याज्यै-
विशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चित् वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिः व्यदूदुषत् दूषयामास । ततोऽहम्
अस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नु क्षिप्रं राविषं लुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे
वृषाकपयेऽस्मै सुगं सुखं न भुवम् अहं न भवेयम् । अस्मै सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्या^३
मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ १ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्त्यमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ६ ॥

१ मत् मत्तोऽन्या १ स्त्री नारी १ सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा १ न १ भुवत् न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री १ सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा १ न भवति । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोग्या शता ’ (ऋ. सं. १. १२६. ६) इति । किंच १ मत् मत्तोऽन्या १ प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री १ न अस्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री १ सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तमुत्क्षेप्री १ न अस्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मेथुनेऽनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिः १ इन्द्रः १ विश्वस्मात् १ उत्तरः उत्कृष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरौ मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्या शतो वृषाकपिर्ब्रवीति । १ उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे १ अम्ब मातः १ सुलाभिके शोभनलाभे त्वया १ यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् १ अङ्ग क्षिप्रं १ भविष्यति भवतु । किमनेन त्वदनुग्रीतिकारिणा ग्रहेण मम प्रयोजनम् । किंच १ मे मम पितुः त्वदीयो १ भसत् भग उपयुज्यताम् । किंच मम पितुस्त्वदीयं १ सक्थि चोपयुज्यताम् । किंच १ मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं १ शिरः च प्रियालापेन १ वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वत् १ हृष्यति हर्षयतु । मम पिता १ इन्द्रः १ विश्वस्मात् १ उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्नि नृस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुस्तो । पृथुऽजघने ।

किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीषि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

कुडामिन्द्र उपशमयति । हे १ सुबाहो हे शोभनबाहो १ स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके १ पृथुष्टो पृथुकेऽशंसवाते १ पृथुजघने विस्तीर्णजघने १ शूरपत्नि वीरभार्ये हे इन्द्राणि १ त्वं १ नः अस्मदीयं १ वृषाकपिं १ किं किमर्थम् १ अभ्यमीषि अभिकुध्यसि । एकः किशब्दः पूरणः । यस्य पिता १ इन्द्रः अहं १ विश्वस्मात् १ उत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम् इव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणी^१ ब्रवीति^२ । वशरारुः घातुको^३ मृगः । अयं वृषाकपिः । माम् इन्द्राणीम् । अवीरामिव । अभि । मन्यते विजानाति । उत अपि च । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या । अहम् इन्द्राणी । वीरिणी पुत्रवती । मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता च । अस्मि भवामि । यस्या मम पतिः । इन्द्रः । विश्वस्मात् । उत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम् संहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।

वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

नारी स्त्री । ऋतस्य सत्यस्य । वेधाः विधात्री । वीरिणी पुत्रवती । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्येन्द्राणी । संहोत्रं । स्म समीचीनं यज्ञं खलु । समनं संग्रामं । वा । 'समितिः समनम्' इति संग्रामनामसु पाठात् । अव प्रति । पुरा । गच्छति । महीयते स्तोतृभिः स्तूयते च । तस्या मम पतिः । इन्द्रः । विश्वस्मात् । उत्तरः ॥ ॥ २ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नहस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्या प्रसिद्धासु । नारिषु स्त्रीषु^३ स्त्रीणां मध्ये । इन्द्राणी । सुभगां सौभाग्यवतीम् । अहम् इन्द्रः । अश्रवम् अश्रौषम् । किंच । अस्याः इन्द्राण्याः । पतिः पालकः । विश्वस्मात् । उत्तरः उत्कृष्टतरः^४ । इन्द्रः । अपरं । चन अन्यद्वृत्तजातमिव । जरसा वयोहान्या । नहि । मरते न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यम् । तस्मिन्^५ पक्षे स्वहमिति शब्दो वृषाकपिपरतया शोध्यः । अन्यत्समानम् ॥

नाहमिन्द्राणि ररण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।

यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

१. त-पुनरिन्द्राणी ब्रूते । २. ग-त-म- 'घातुको' नास्ति । ३. त-म१.२.४- 'स्त्रीषु' नास्ति ।

४. त-म-उत्कृष्टः । ५. त-म१.२.४.६.८-यस्मिन् ।

अयमेभि विचाकशद्विचिन्वन् दासुमार्यम् ।

पिबामि पाकुसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एभि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । विचाकशत् पश्यन् यजमानान् दासम् उपक्षपयितारमसुरम् आर्यम् अपि च विचिन्वन् पृथक्कुर्वन् अयम् अहमिन्द्रः एभि यज्ञं प्रति गच्छामि । यज्ञं गत्वा च पाकुसुत्वनः । पचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषां पक्तुः सोमस्याभिपोतुर्यजमानस्य पाकेन विपकेन मनसा सोमस्याभिपोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पिबामि । तथा धीरं धीमन्तं यजमानम् अभि अचाकशम् अभिपश्यामि । योऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

धन्वं च यत्कृन्तत्रं च कति स्विता वि योजना ।

नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृहाँ उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कति । स्विता । ता । वि । योजना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृहान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं निरुदकोऽरण्यरहितो देशः । कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यम् । यत् यत् च धन्वं च कृन्तत्रं च भवति । मृगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति न त्वत्यन्तविपिनम् । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीय-गृहस्य च मध्ये कति स्विता तां तानि योजना योजनानि स्थितानि । नात्यन्तदूरे तद्वतीत्यर्थः । अतः नेदीयसः अतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हे वृषाकपे त्वम् अस्तम् अस्माकं गृहं वि एहि विशेषेणागच्छ । आगत्य च गृहान् यज्ञगृहान् उप गच्छ । यतोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननंशुनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्ननंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे वृषाकपे त्वं पुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ । आगते च त्वयि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रीतिकराणि कर्माणि कल्पयावहै इन्द्राण्यहं च आवागुप्तौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच यः स्वप्ननंशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः एषः त्वं पथा मार्गेण अस्तम् आत्मीयमावासं पुनः एषि गच्छसि । यतोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । तथा च यास्कः—‘सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः’ (निरु. १२. २८) इति ॥

१. त-‘यज्ञं प्रति गच्छामि’ नास्ति । २. त१. २. ४. ५. ६-म२. ४. ६-भवतः; त३-म८-भवतः । ३. म-‘प्रीतिकरणानि ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गुहमिन्द्राजगन्तन ।

क^१ स्य पुल्वधो मृगः कमगज्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

क । स्यः । पुल्वधः । मृगः । कम । अगन् । जनऽयोपनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति । हे इन्द्र परमैश्वर्यवान् हे वृषाकपे यूयम् उदञ्चः उद्गमिनः सन्तो मद्रहम् अजगन्तन आगच्छ^१ । एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थम् । तत्र भवतः संबन्धी पुल्वधः बहूनां भौमरसानामत्ता स्यः सः मृगः क अभूत् जनयोपनः जनानां मोदयिता मृगः कं वा देशम् अगन् अगच्छत् । सोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । यद्वा इन्द्राणीवाक्यमिदम् । अत्र यास्कः—‘यदुदञ्चो वृषाकपे गुहमिन्द्राजगन्त क स्य पुल्वधो मृगः क स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमदेशं जनयोपनः’ (निरु. १३. ३) इति ॥

पशुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विशतिम् ।

भद्रं भल त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पशुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । ससूव । विशतिम् ।

भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २३ ॥

इन्द्रविसृज्यमानमनेन^२ मन्त्रेण^३ वृषाकपिराशास्ते । हे भल इन्द्रेण विसृज्यमान शर । भलति-भेदनकर्मा । पशुः नाम मृगी । ह इति पूरणः । मानवी मनोर्दुहितेयं विशतिं विशतिसंख्याकान् पुत्रान् साकं सह ससूव अजीजनत् । त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणम् अभूत् भवतु । लोडर्थे लुङ् । यस्या उदरमामयत् गर्भस्थैर्विशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ४ ॥

‘रक्षोहणम्’ इति पञ्चविंशत्युत्वं तृतीयं सूक्तम् । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशाद्याश्रतत्तोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः । रक्षोहाभिर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘रक्षोहणं पञ्चाधिका पायुराश्रये राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अङ्गाराभिविहरणे ‘परि त्वाग्ने’ इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—‘धिष्ण्यावताम्^४’ इत्यादिना ‘परि त्वाग्ने पुरं वयम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इत्यन्तेन ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं प्रथिष्ठुषुपं यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्षि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । समऽद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वाग्निम् आ जिघर्षि धृतेनाजुहोमि । किञ्च मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहम्^५ उप यामि उपगच्छामि । सोऽयम्

१. ग२-आगच्छत । २. ग४-इन्द्रेण विज्यमानं शरमनेन मन्त्रेण; त-हे इन्द्र विसृज्यमानं अनंतरमन्त्रेण; भ-हे इन्द्र विसृज्यमानमनेन मन्त्रेण । ३. त-यं धिष्ण्यावतां; आश्व. श्रौ.-धिष्ण्यावतां । ४. भ-शरणं ।

अग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् ऋतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितो भवति । किंच सः अग्निः नः अस्मान् दिवा अहनि ररिपः हिंसकाद्रक्षसः पातु रक्षतु । सः अग्निः नक्तं रात्रौ चास्मान्रक्षसः पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादौ वृक्त्वयपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयः स दंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुधानान् । उप । स्पृश । जातवेदः । सम् स ईद्धः ।

आ । जिह्वया । मूरदेवान् । रभस्व । क्रव्यः स अर्दः । वृक्त्वा । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातघ्न जातप्रज्ञ वा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्ण-
दंष्ट्रः सन्नित्यर्थः । यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालाया उप स्पृश संदहेत्यर्थः । किंच त्वं
मूरदेवान् मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालाया आ रभस्व मारयेत्यर्थः ।
मारयित्वा च क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वा छित्त्वा आसन् आस्ये अपि धत्स्व
अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे पारं याहि राज्ञम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । पारं । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्तास्ते त्वं हिंस्रः राक्षसानां हिंसकस्त्वं उभा उभे दंष्ट्रा
दंष्ट्रे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् उप धेहि वधाहेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच अवरं परं च जगत्
रक्ष । उत अपि च हे राजन् दीप्तास्ते त्वम् अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् परि याहि परिगच्छ ।
परिगत्य च तान् यातुधानान् राक्षसान् जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः अभि संधेहि
संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिष्टुः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

तामिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इष्टुः । सम् संनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिभिः । दिहानः ।

तामिः । विध्य । हृदये । यातुधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञैः अस्मदीयेर्बलकौर्यागैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च इष्टुः वक्रान् बाणान्
संनममानः संनमयन् शल्यान् तासां शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः दिहानः तीक्ष्णीकुर्वन्
तामिः इष्टुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य । ततः एषां यातुधानानां संबन्धिनः
प्रतीचः युद्धाय त्वाँ प्रतिगतान् बाहून् प्रति भङ्घि प्रत्यामर्दय ॥

१. म- 'समिद्धः' नास्ति । २. त-म१.४.७- 'तीक्ष्णदंष्ट्रः' नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-
म- 'दंष्ट्राभिः' नास्ति । ४. त१.२.३.६.७.८-म-संदिहानः । ५. त-म- 'त्वाँ' नास्ति ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥ ५ ॥

हे ऽजातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा ऽअग्ने त्वं ऽयातुधानस्य राक्षसस्य ऽत्वचं ऽभिन्धि दारय^१ ।
 ऽएनं भिन्नत्वचं यातुधानं ऽहिंसा हिंसनशीलं^२ तव ऽअशनिः वज्रं ऽहरसा तापेन ऽहन्तु हिनस्तु ।
 हृतस्य राक्षसस्य ऽपर्वाणि शरीरपर्वाणि च ऽप्र ऽशृणीहि छिन्दीत्यर्थः । छिन्नेषु च शरीरसंधिषु सत्सु
 ऽवृक्णं छिन्नसंधिमेनं यातुधानं ऽक्रविष्णुः मांसमिच्छन्^३ ऽक्रव्यात्^४ मांसभक्षको वृकादिः ऽवि
 ऽचिनोतु । भक्षयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्र उत वा चरन्तम् ।

यद्वान्तरिक्षे पृथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।

यत् । वा । अन्तरिक्षे । पृथिऽभिः । पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

हे ऽजातवेदः उत्पन्नप्रज्ञ ऽअग्ने त्वं ऽयत्र पृथिव्यां ऽतिष्ठन्तम् ऽउत अपि च ऽचरन्तं ऽयद्वा-
 न्तरिक्षे ऽपृथिभिः आकाशमार्गैः^५ ऽपतन्तं गच्छन्तं यातुधानम् ऽइदानीं संप्रति ऽपश्यसि ऽतं यातु-
 धानम् ऽअस्ता शराणां क्षेसा त्वं ऽशिशानः शरांस्तीक्ष्णीकुर्वन् ऽशर्वा शरेण ऽविध्य ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।

अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्षिवङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽलब्धम् । स्पृणुहि । जातऽवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिऽभिः । यातुऽधानात् ।

अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्षिवङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च हे ऽजातवेदः ऽअग्ने त्वम् ऽआलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यष्टारं
 वा ऽआलेभानात् आलभमानात् ऽयातुधानात् राक्षसात् ऽऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः ऽस्पृणुहि
 पारय । रक्षेत्यर्थः । किंच ऽपूर्वः मुख्यस्त्वं ऽशोशुचानः प्रज्वलन् ऽनि ऽजहि मां हन्तुमुद्युक्तं यातुधानं
 मारय । किंच ऽतं यातुधानम् ऽआमादः अपक्वस्य मांसस्य भक्षकाः ऽक्षिवङ्काः शब्दकारिण्यः ।
 'दुक्षु शब्दे' । यद्वा । क्षिवङ्का नाम पक्षिविशेषाः । ऽएनीः गन्धः^६ ऽअदन्तु भक्षयन्तु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।

तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।

तम् । आ । रभस्व । समऽइधा । यविष्ठ । नृचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

१. त-विदारय । २. ग-त-भ-हिंसनशीला । ३. त-भ-मांसमिच्छन् क्रव्यात् नास्ति ।

४. त-भ-आकाशमार्गे । ५. ग१.२-गन्धः श्वेता वा ।

हे ऽयविष्ठ युवतम ऽअग्ने ऽयः ऽयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी ऽयः चान्योऽपि पिशाचादिः ऽइदं यज्ञदूषणादि ऽकरोति ऽसः ऽयतमः । तमवधारणार्थम् । ऽइह अस्मिन्स्वद्विषय-यागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं ऽप्र ऽब्रूहि । ऽतं पापकारिणं ऽसमिधा स्वकीयेन तेजसा ऽआ ऽरभस्व हन्तुं प्रारभस्व । ततः ऽएनं पापिष्ठं ऽनृचक्षसः नृणां द्रष्टुस्त्व ऽचक्षुषे तेजसे ऽरन्धय वशं नय । तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिसं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दमन्यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । नय । प्रचेत इति प्रऽचेतः । हिसम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दमन् । यातुधानाः । नृचक्षः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽतीक्ष्णेन तिम्येन ऽचक्षुषा तेजसा ऽयज्ञम् अस्मदीयं यागं ऽरक्ष पालय । किंच हे ऽप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने ऽप्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं ऽवसुभ्यः वसूनामर्थाय ऽप्र ऽणय प्रकर्षेण नय । किंच हे ऽनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने ऽरक्षांसि ऽहिलं हिसनशीलम् ऽअभि ऽशोशुचानम् अभिप्रदीप्तं ऽत्वा त्वां ऽयातुधानाः राक्षसाः ऽमा ऽदमन् मा हिसिपुः ॥

नृचक्षा रक्षः परं पश्य विशु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।

तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृचक्षाः । रक्षः । परं । पश्य । विशु । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा । तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽनृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं ऽविशु मनुष्येषु हिसकत्वेन वर्तमानं ऽरक्षः राक्षसं ऽपरि ऽपश्य सर्वतोऽवलोक्य । अवलोक्य च ऽतस्य रक्षसः ऽत्रीणि ऽअग्रा^१ अग्राणि शिरांसि ऽप्रति ऽशृणीहि छिन्द्हीत्यर्थः । ततः ऽतस्य रक्षसः ऽपृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि ऽहरसा स्वकीयेन तेजसा ऽशृणीहि मारय । एवं ऽत्रेधा ऽयातुधानस्य तस्य राक्षसस्य ऽमूलं पादं ऽवृश्च छिन्दि ॥ ॥ ६ ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयज्ञातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।

तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातवेदः । समऽअक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ ऽअग्ने ऽते त्वदीयं^२ ऽप्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं ऽयातुधानः राक्षसः ऽत्रिः त्रीन्वारान् ऽएतु गच्छतु । त्रिबद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि । किंच ऽयः यातुधानः राक्षसः ऽऋतं सत्यम् ऽअनृतेन असत्येन ऽहन्ति हिनस्ति ऽतं यातुधानम् ऽअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा ऽस्फूर्जयन् निष्पिषम् । स्फूर्जतिरत्र निष्पेषणकर्मा । ऽएनं यातुधानं ऽगृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं ऽसमक्षं प्रत्यक्षं^३ ऽनि ऽवृद्धि । निगृह्य वज्रं वृकेण ॥

तदग्रे चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्रे । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफारुजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।
अथर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओ३ ॥ १२ ॥

हे ऽअग्रे त्वं ऽरेभे शब्दायमाने राक्षसे ऽतत् ऽचक्षुः तेजः ऽप्रति ऽधेहि प्रक्षिप ऽयेन चक्षुषा
ऽशफारुजं शफाभ्यामारुजन्तं शफसदृशैर्नखैः साधूनाभिमुख्येन भज्जकं ऽयातुधानं राक्षसं ऽपश्यसि ।
किंच ऽसत्यं ऽधूर्वन्तम् असत्येन हिंसन्तम् ऽअचितम् अज्ञानं ऽदैव्येन दिवि भवेन ऽज्योतिषा तेजसा
ऽअथर्ववत् ऽन्योष नितरां दह । दध्यङ्कुथवां^१ रक्षसां हन्तेति प्रागुक्तम् ॥

यदग्रे अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्या^२ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्रे । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।
मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्रे ऽयत्^३ यदा ऽअद्य अस्मिन्नहनि^२ ऽमिथुना स्त्रीपुंसौ ऽशपातः परस्परमाक्रोशतः ऽयत्
यदा ऽरेभाः स्तोतारः ऽवाचः संबन्धि ऽतृष्टं कटुकं परस्परमाक्रोशलक्षणमधरं वा ऽजनयन्त । परस्पर-
माक्रोशन्तीत्यर्थः । तदा ऽमन्योः दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तव । तथा च यास्कः—‘मन्युर्मन्यतेर्दीप्ति-
कर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा’ (निरु. १०. २९) इति । ऽमनसः सकाशात् ऽया शरव्या
इषुः ऽजायते ऽतया शरव्यया ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽहृदये ऽविध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्रे रक्षो हरसा शृणीहि ।

पराचिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परा । अग्रे । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।
परा । अचिषा । मूरदेवान् । शृणीहि । परा । असुतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

हे ऽअग्रे ऽयातुधानान्^३ ऽतपसा तापेन ऽपरा ऽशृणीहि मारय । किंच ऽरक्षो ऽहरसा
त्वदीयेनौष्ण्येन ऽपरा ऽशृणीहि । किंच ऽमूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् ऽअचिषा स्वकीयेन
तेजसा ऽपरा ऽशृणीहि । अपि च ऽअसुतृपः अनुष्याणामसुभिस्तृप्ता ये तानपि ऽपरा शृणीहीत्यर्थः ॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथा यन्तु तृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरव ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एतम् । शपथाः । यन्तु । तृष्टाः ।
वाचाऽस्तेनम् । शरवः । ऋच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रऽसितिम् । यातुऽधानः ॥ १५ ॥

१. त-भ-आथर्वणो दध्यङ्कुथवा । २. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-अद्यास्मिन्नहनि; त४-यद्यस्मिन्नहनि;
त५-यद्यास्मिन्नहनि । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-‘यातुधानान्’ नास्ति ।

१अद्य अस्मिन्नहनि १देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः १वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं
१परा १शृणन्तु^१ । अथ १एनम् आयान्तं राक्षसं १नृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः १शपथाः १प्रत्यक्^२
१यन्तु^२ । किंच १वाचास्तेनम् अनृतवचनमेनं यातुधानं १शरवः शराः १मर्मन् मर्मणि १क्लच्छन्तु
गच्छन्तु । १विश्वस्य^३ व्यासस्याग्नेः १प्रसितिं जालम् । तथा च यास्कः—‘ प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा^४
जालं वा ’ (निरु. ६. १२) इति । जालं १यातुधानः राक्षसः १एतु गच्छतु ॥ ॥ ७ ॥

यः पौरुषेयेण ऋविषां समुद्धक्ते यो अश्वयेन पशुना यातुधानः ।

यो अह्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋविषां । समुद्धक्ते । यः । अश्वयेन । पशुना । यातुधानः ।

यः । अह्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

१यः १यातुधानः राक्षसः १पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना १ऋविषा मांसेन १समुद्धक्ते आत्मानं संगम-
यति । १यः च १अश्वयेन अश्वसमूहेन । तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति । यो वा यातु-
धानोऽन्येन १पशुना आत्मानं संगमयति । १यः वा यातुधानः १अह्यायाः गोः १क्षीरं १भरति हरति । हे
१अग्ने त्वं १तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां १शीर्षाणि शिरसि १हरसा त्वदीयेन तेजसा १वृश्च छिन्दि ॥

संवत्सरीणं पर्य उस्त्रियायास्तस्य माशीधातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यतमस्ति तृप्सात् प्रत्यश्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् । यातुधानः । नृचक्षः ।

पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यश्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे १नृचक्षः नृणां द्रष्टः १अग्ने १उस्त्रियायाः अस्मदीयाया गोः । ‘ उस्त्रिया अही ’ इति गोनामसु
पाठात् । १संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् १पयः अस्ति १यातुधानः राक्षसः १तस्य १माशीत् तत्पयः
मा भक्षयतु । किंच १यतमः यो राक्षसः १पीयूषं पीयूषेण । विभक्तियत्यर्थः । अस्मदीयाया गोः
पयसा १तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति १तं १प्रत्यश्चं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं १मर्मन्
मर्मणि प्राणवियोगस्थाने १अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा १विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामदितये दुरेवाः ।

परैरान् देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवाम् । यातुधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् । अदितये । दुःऽएवाः ।

परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने १यातुधानाः राक्षसाः १गवां पशूनां गृहे स्थितं १विषं १पिबन्तु । किंच १अदितये
अदित्यर्थं १दुरेवाः दुस्तरा यातुधानाः १आ १वृश्च्यन्तां स्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम् । किंच १सविता
१देवः १एनान् राक्षसान् १परा १ददातु हिंसेभ्यः प्रयच्छतु । अपि च तेऽमी राक्षसाः १ओषधीनां
स्वभूतं १भागं भजनीयमन्नं १परा १जयन्तां लभन्तामित्यर्थः^५ ॥

१. ग-त-भं १. २. ४. ६. ८-शृणन्तु पराशृण्वन्तु । २. त-प्रत्यगेनमायन्तु । ३. ग-त-किंच विश्वस्य ।

४. ग-त-भ-प्रसहनात्तं तुर्वा । ५. ग-न-लभन्तामित्यर्थः ।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।

अनु दह सहमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।

अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽमृणसि बाधसे । तथापि ऽत्वा त्वां ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽरक्षांसि राक्षसाः ऽन ऽजिग्युः नाजयन् । किंच स त्वमधुना ऽअनु अनुक्रमेण ऽसहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् ऽक्रव्यादः मांसमक्षकान् राक्षसान् ऽदह तेजसा भस्मीकुरु । किंच तव संबन्धिनः ऽदैव्यायाः दैव्यात् ऽहेत्याः आयुधात् ऽते यातुधानाः ऽमा ऽमुक्षत मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरासुस्तपिष्ठा अधशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अधऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽअधरात् दक्षिणतः । उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणदिक्पर इति विज्ञायते । ऽउदक्तात् उत्तरतश्च ऽरक्ष पाहि । ऽउत अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहीत्यर्थः । किंच ऽतेः तव संबन्धिनः ऽते ऽतपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमानाः ऽअजरासः जरावर्जिताः ऽशोशुचतः ज्वलन्तः सन्तो रक्षयः ऽअधशंसं पापशंसकं राक्षसं ऽप्रति ऽदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।

सखे सखायमजरौ जरिम्णेऽग्ने मर्ता अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।

सखे । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे ऽराजन् दीप्ताग्ने ऽकविः क्रान्तदर्शनस्त्वं ऽकाव्येन कविकर्मणा ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतः ऽअधरात् दक्षिणतश्च ऽउदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितो रक्ष । किंच हे ऽसखे मित्रभूताग्ने ऽअजरः जरारहितस्त्वं मां ऽसखायं ऽजरिम्णे जरायै कुरु । त्वत्प्रसादादहं चिरं जीवासीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । हे ऽअग्ने ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ऽत्वं ऽमर्तान् मरणधर्मवतः ऽनः अस्मान् जरिम्णे जरायै^२ कुर्विति शेषः^२ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रै सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

पारि॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने । पुर॑म् । व॒यम् । वि॒प्रम् । स॒हस्य॑ । धी॒महि॑ ।
धृष॑त्सुर्व॑र्णम् । दि॒वेऽदि॒वे । ह॒न्तार॑म् । भ॒ङ्गुर॑ऽव॒ताम् ॥ २२ ॥

हे ऽसहस्य सहसे हित सहसो जात वा ऽअग्ने ऽपुरं पूरकं ऽविप्रं मेधाविनं ऽधृषद्वर्णं धर्पकरूपं
ऽभङ्गुरावतां भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसां ऽदिवेदिवे प्रत्यहं ऽहन्तारं हिंसितारं ऽत्वा त्वां ऽवयं
पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय ऽपरि ऽधीमहि ॥

वि॒षेण॑ भ॒ङ्गुरा॑व॒तः प्र॑ति॒ ष्म र॒क्षसो॑ द॒ह ।

अ॒ग्ने ति॒ग्मेन॑ शोचि॒षा त॑पु॒रग्रा॑भिर्ऋ॒ष्टिभिः॑ ॥ २३ ॥

वि॒षेण॑ । भ॒ङ्गुर॑ऽव॒तः । प्र॑ति॒ । स्म । र॒क्षसः॑ । द॒ह ।

अ॒ग्ने । ति॒ग्मेन॑ । शोचि॒षा । त॑पुःऽअ॒ग्राभिः॑ । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ ॥ २३ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽभङ्गुरावतः भञ्जनकर्मयुक्तान् ऽरक्षसः राक्षसान् ऽविषेण व्यासेन ऽतिग्मेन
तीक्ष्णेन ऽशोचिषा तेजसा ऽप्रति ऽदह भस्मीकुरु । तथा ऽतपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऽऋष्टिभिः ।
ऋष्टय आयुधविशेषाः । ताभिरपि प्रति दह ॥

प्र॒त्यग्ने॑ मि॒थुना॑ द॒ह या॒तु॒धाना॑ कि॒मीदि॒ना ।

सं त्वा॑ शि॒शामि॑ जागृ॒ह्यद॑ब्धं वि॒प्र म॒न्मभिः॑ ॥ २४ ॥

प्र॒ति॑ । अ॒ग्ने । मि॒थुना॑ । द॒ह । या॒तु॒ऽधाना॑ । कि॒मीदि॒ना ।

सम् । त्वा॑ । शि॒शामि॑ । जागृ॒हि । अद॑ब्धम् । वि॒प्र । म॒न्मऽभिः॑ ॥ २४ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमिथुना मिथुनभूतानि ऽकिमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः ।
तान् । तथा च यास्कः—' किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा ' (निरु. ६.
११) इति । ऽयातुधाना यातुधानाग्राक्षसान् ऽप्रति ऽदह । किंच हे ऽविप्र मेधाविश्वमे ऽअदब्धं
केनाप्यहिंसितं ऽत्वा त्वां ऽमन्मभिः स्तुतिभिरहं ऽसं ऽशिशामि स्तौमीत्यर्थः । अतस्त्वं ऽजागृहि
निद्रां मा कुरु । बुध्यस्वेत्यर्थः ॥

प्र॒त्यग्ने॑ ह॒रसा॑ ह॒रः शृ॒णीहि॑ वि॒श्वतः॑ प्र॒ति ।

या॒तु॒धान॑स्य र॒क्षसो॑ ब॒लं वि॑ रु॒ज वी॒र्य॑म् ॥ २५ ॥

प्र॒ति॑ । अ॒ग्ने । ह॒रसा॑ । ह॒रः । शृ॒णीहि॑ । वि॒श्वतः॑ । प्र॒ति॑ ।

या॒तु॒ऽधान॑स्य । र॒क्षसः॑ । ब॒लम् । वि॑ । रु॒ज । वी॒र्य॑म् ॥ २५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽहरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—' हरो हरतेज्योतिर्हर उच्यते '
(निरु. ४. १९) इति । ऽयातुधानस्य राक्षसस्य^१ ऽहरः^२ हरणशीलं ऽबलं ऽप्रति ऽशृणीहि नाशये-
त्यर्थः । तथा ऽरक्षसः राक्षसस्य ऽवीर्यं च ऽवि ऽरुज भक्षय ॥ ॥ २५ ॥

‘ हविष्पान्तम् ’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभम् । मूर्धन्वानृषिः । स चाङ्गिरसो वाम-
देव्यो वा । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ हविरेकोनाङ्गिरसो मूर्ध-
न्वान्वामदेव्यो वा सौर्यवैश्वानरीयम् ’ इति । ज्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमास्त एतद्वैश्वानरीय-
निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ हविष्पान्तमग्निर्होता गृहपतिः स राजा ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृशि । आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ ।

तस्य । भर्मणे । भुवनाय । देवाः । धर्मणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकम् । अजरं जरारहितं । जुष्टं देवानां प्रियं यत् । हविः—स्वर्विदि
सूर्यस्य वेदितरि । दिविस्पृशि दिवि स्पृशति । अग्नौ । आहुतम् अभिहुतं । तस्य सोमात्मकस्य हविषः
भर्मणे भरणाय । भुवनाय भावनाय च । धर्मणे धारणाय च । कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं । देवाः
स्वधया अग्नेन । पप्रथन्त प्रथयन्ति । तथा च यास्कः—‘ हविष्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृ-
श्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मग्नेनापप्रथन्त ’ (निरु. ७. २५) इति ॥

गीर्णं भुवनं तमसापगूळहमाविः स्वरभवजाते अग्नौ ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्यन्तोषधीः सख्ये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णम् । भुवनम् । तमसा । अपगूळहम् । आविः । स्वं । अभवत् । जाते । अग्नौ ।

तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरण्यन् । ओषधीः । सख्ये । अस्य ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वं^१ निगीर्णं^२ । तमसा अन्धकारेण । अपगूळम् आच्छादितं । स्वं सर्वं । भुवनम् । अग्नौ
यस्मिन् वैश्वानरे । जाते उत्पन्ने सति । आविः । अभवत् । आविर्भवति । तस्य । अस्य वैश्वानरस्याग्नेः
सख्ये सखिकर्मणि । देवाः इन्द्रादयः । पृथिवी भूमिश्च । द्यौः च । आपः अन्तरिक्षं चोदकानि च
ओषधीः ओषध्यश्च । अरण्यन् अरमन्त । प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्निषितो यज्ञियैभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम् ।

यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियैभिः । अग्निम् । स्तोषाणि । अजरम् । बृहन्तम् ।

यः । भानुना । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । आऽततान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियैभिः यज्ञाहैः । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः । नु क्षिप्रम् । इषितः^२ अहम् । अजरं जरारहितं
बृहन्तं महान्तम् । अग्निं तं वैश्वानराग्निं । स्तोषाणि स्तोषामि^३ । यः वैश्वानराग्निः । भानुना तेजसा
पृथिवीं भूमिम् । उत अपि च । इमां द्यां च^४ । आततान्^४ आतनोति । तदेव दर्शयति ।
रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाततान आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

१. त-भुवनं गीर्णं; २. ग-इषितः प्रेषितः । ३. ग-मु-स्तौमि ।

४. ग-त४.५-अन्तरिक्षं च; त१.२.३.६-मु-चातारिक्षं च ।

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येना वृणानाः ।

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छात्रमग्निरकृणोज्ञातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवजुष्टः । यम् । सम्ऽआञ्जन् । आज्येन । वृणानाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्था । जगत् । यत् । श्चात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । ज्ञातवेदाः ॥ ४ ॥

पथः वैश्वानरोऽग्निः पदेवजुष्टः देवैः सेवितः प्रथमः मुख्यः होता आसीत् अभूत् यं च वैश्वानराग्निं यजमानाः वृणानाः आज्येन समाञ्जन् समञ्जन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा सः वैश्वानरः अग्निः पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातम् इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थावरं वृक्षादिरूपं च जगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । श्चात्रं क्षिप्रमेव अकृणोत् अजनयत् । तथा च यास्कः—‘ स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्ञातवेदाः ’ (निरु. ५. ३) इति ॥

यज्ञातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्रे सह रोचनेन ।

तं त्वहिम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । जातवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्रे । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्रे यत् यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेन आदित्येन सह अतिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिः अर्चनीयाभिः गीभिः स्तुतिभिः उक्थैः शस्त्रैश्च अहेम प्रपद्यामहे । ‘ हि गतौ ’ इति धातुः । सः वैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः चावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियः यज्ञार्हश्च अभवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामु तु यज्ञियानामेतामपो यत्तृणिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उन्ऽयन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तृणिः । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथिः वैश्वानरोऽग्निः पनक्तं रात्रौ भुवः भूतजातस्य मूर्धा शिरोवल्ग्वधानभूतः भवति । रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् । ततः रात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते । अहनि स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेष पृतां मन्यन्ते कवय इति शेषः । यत् प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तृणिः स्वरमाणः सन् अपः अन्तरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः—‘ मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्तस एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति स्वरमाणः ’ (निरु. ७. २७) इति ॥

दृष्टेन्यो यो मंहिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्नुग्रौ सक्तवाकेन देवा हविर्विश्च आर्जुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

दृशेन्यः । यः । महिना । समुद्भूतः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।

तस्मिन् । अग्नौ । सूक्तऽवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनुऽपाः ॥ ७ ॥

१यः वैश्वानरोऽग्निः १महिना महस्वेन १दृशेन्यः सर्वदर्शनीयः १समिद्धः सम्यग्दीप्तः १दिवि-
योनिः द्युस्थानः १विभावा दीप्तिमांश्च सन् १अरोचत दीप्यते १तस्मिन् वैश्वानरे १अग्नौ १तनूपाः
शरीराणां रक्षकाः १विश्वे सर्वे १देवाः १सूक्तवाकेन 'इदं वावापृथिवी' इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां
वचनेन वा १हविः १आजुहवुः आभिमुख्येन जुहुवुः ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिदुविरजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हविः । अजनयन्त । देवाः ।

सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् । तनुऽपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आपः ॥ ८ ॥

१प्रथमं पूर्वं १सूक्तवाकम् 'इदं वावापृथिवी' इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयन्ति १आदित्
अनन्तरमेव १अग्निं मथनेनोत्पादयन्ति । १आदित् अनन्तरमेव १देवाः १हविरजनयन्त जनयन्ति ।
१सः वैश्वानरोऽग्निः १एषां देवानां १यज्ञः यष्टव्यः १अभवत् भवति । सः १तनूपाः शरीराणां रक्षिता
च भवति । १तम् अग्निं १द्यौः बुधोक्तः १वेदं जानाति । १तम् अग्निं १पृथिवी भूमिरपि च जानाति ।
१तम् अग्निम् १आपः अन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽर्जनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजुयमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अर्जनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।

सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥ ९ ॥

१यं वैश्वानरम् १अग्निं १देवासः देवाः १अर्जनयन्त उत्पादितवन्तः १यस्मिन् च उत्पन्ने
वैश्वानरोऽग्नौ १विश्वा विश्वानि १भुवनानि भूतानि १आजुहवुः आभिमुख्येन^१ जुहुवुः^१ सर्वमेवे १सः
वैश्वानरोऽग्निः १अर्चिषा तेजसा १पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु
पाठात् । १द्यां दिवं च १उत अपि च १इमां भूमिं च १ऋजुयमानः ऋजुगमनः १महित्वा महस्वेन
१अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमर्जीजनञ्छक्तिंभी रोदसिग्राम् ।

तम् अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अर्जीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽग्राम् ।

तम् । ऊँ । इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥ १० ॥

१. ग४-त१.२.५.६-आभिमुख्येनाजुहवुः; त४-आभिमुख्येनाजुहुवुः; भ१.४.६-आभिमुख्येन
जुहवुः; भ७-आभिमुख्येन जहवुः ।

१देवासः देवाः १शक्तिभिः कर्मभिः १रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारम् १अग्निं सूर्यात्मकं १दिवि ध्रुलोके १स्तोमेन १हि स्तुत्या खलु १अजीजनन् उत्पादितवन्तः । अपि च १तमु तमेव १कं सुखकरमग्निं यज्ञे १त्रेधा १भुवे त्रेधाभावाय १अकृण्वन् कुर्वन्ति । १सः पृथिव्यां वर्तमानः १विश्वरूपाः सर्वरूपाः १ओषधीः ब्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण १पचति । अत्र यास्कः—'स्तोमेन यं^१ हि^१ दिवि देवा-सोऽग्निमजनयन् शक्तिभिः^२ कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं^३ तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम्' (निरु. ७.२८) इति ॥ ११ ॥

यदेदैनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियासः । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।

यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अभूताम् । आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । भुवनानि । विश्वा ॥ ११ ॥

१यदेत् यदैव प्रातः १आदितेयम् अदितेः पुत्रं १सूर्यम् १एनम् अग्निं च १यज्ञियासः यज्ञार्हाः १देवाः १दिवि ध्रुलोके १अदधुः धृतवन्तः । १यदा चेमौ १चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरो १मिथुनावभूतां प्रादुरभूताम् । १आदित् अनन्तरमेव १विश्वा विश्वानि १भुवनानि भूतजातानि १प्रापश्यन् तौ पश्यन्ति । अत्र यास्कः—'यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः^४ पुत्रं^५ यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणानुपाश्वादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मां शु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वां समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा' (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् ।

आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । भुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अह्नाम् । अकृण्वन् ।

आ । यः । ततान् । उषसः । विऽभातीः । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १विश्वस्मै^१ १भुवनार्थं १वैश्वानरं विश्वानरहितम् १अग्निम् १अह्नां दिवसानां १केतुं प्रज्ञापकम् १अकृण्वन् अकुर्वन् । १यः वैश्वानरोऽग्निः १उषसो १विभातीः विविधं दीप्यमानः १आ यस्ततान् विस्तारयति । किंच सोऽयं १यन् गच्छन् १तमः अन्धकारम् १अर्चिषा तेजसा १अपो १ऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं क्वयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्जुयम् ।

नक्षत्रं प्रत्नमर्भिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । क्वयः । यज्ञियासः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । अजुयम् ।

नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अर्भिनत् । चरिष्णु । यक्षस्य । अध्यक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

१. त१.३-म-हि यं । २. म- 'शक्तिभिः' नास्ति । ३. त१.२.७-आपूरणं । ४. ग-त२.७-सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं; त१.६-सूर्यमदितेः यमदिते पुत्रं । ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै । ६. त-म-हवनाय ।

वकवयः मेधाविनः वयज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा वदेवाः वअजुर्व जरावर्जितमहिंस्यं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकम् वअग्निम् वअजनयन् उत्पादितवन्तः । स च देवैरुत्पादितोऽग्निः वनक्षत्रं कृत्तिकादि वप्रत्नं पुराणं वचरिष्णु चरणशीलं वयक्षस्य । यक्षतिः पूजार्थः । 'प्रयक्षम्' (ऋ. सं. २. ५. १) इत्यादौ दर्शनात् । यक्षस्य पूज्यस्य देवस्य वअध्यक्षं प्रत्यक्षं स्वामिनं वा वतविषं वृद्धं ववृहन्तं महान्तम् वअमिनत् हिंसितवान् । तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।

यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।

यः । महिम्ना । परिबभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

वविश्वहा सर्वदा वदीदिवांसं दीप्तं वकविं क्रान्तप्रज्ञं ववैश्वानरम् वअग्निं वमन्त्रैः वअच्छा ववदामः अभिष्टुमः । वयः वैश्वानरोऽग्निः वमहिम्ना महत्त्वेन वउर्वी द्यावापृथिव्यौ वपरिबभूव परिभवति । वउत अपि च अयम् अवस्तात् अवस्तात् तपति । वउत अपि चायं सूर्यात्मकः वदेवः वपरस्तात् उपरिष्टाच्च तपतीत्यर्थः ॥

द्वे सुती अश्रृणवं पितृणामुहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । सुती इति । अश्रृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥

वपितृणां वदेवानां च वउत अपि^१ वमर्त्यानां मनुष्याणां च वद्वे वसुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृ-
याणाख्यौ वअहम् वअश्रृणवम् अश्रौषम् । वयत् विश्वं वपितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां वमातरं वच-
धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च वअन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तत् वइदं वविश्वम् अग्निना
संस्कृतं सत् वएजत् देवलोकं पितृलोकं च गच्छत् वताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यां
वसमेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र
चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्रकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकथा यात्यना-
वृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ नैते सृती पार्थ जानन्नयोगी मुह्यति कश्चन' (भ.गी.८.२४-२७) इति ॥ १२ ॥

द्वे समीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।

स प्रत्यङ् विश्वा भुर्वनानि तस्थावप्रयुच्छन् तरणिर्भार्जमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति सम् ईची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विमृष्टम् ।

सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुर्वनानि । तस्थौ । अप्रयुच्छन् । तरणिः । भार्जमानः ॥ १६ ॥

‘समीची संगते षड्वाष्ट्रिभ्यो षचरन्तं गच्छन्तं षशीर्षतः शिरसः षजातम् उत्पन्नम् । तथा च निगमान्तरम्—‘उत मन्येऽहमेनमनयोहिं शिरस्तोऽयं प्रातर्जायते’ इति । यद्वा । सर्वशिशोभूता-
दादित्याजातमित्यर्थः । षमनसा । मन्यतिरर्चयति । अर्चनीयया स्तुत्या षविमृष्टं शोधितं संस्कृत-
मग्निं षविभृतः धारयतः । षसः षअप्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् षतरणिः क्षिप्रकारी षआजमानः दीप्यमानोऽग्निः
षविश्वा विश्वानि षभुवनानि^१ षप्रत्यङ् अभिमुखः षतस्थो तिष्ठति । तथा च श्रूयते—‘तस्मात्सर्वं
एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ।

आ । शेकुः । इत् । सधऽमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

‘यत्र यस्मिन्काले षअवरः पार्थिवोऽग्निदैव्यो होता षपरश्च मध्यमो वायुश्च उभौ षवदेते
विवादं कुर्वते षयज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः षनौ आवयोर्मध्ये षकतरः भूयिष्ठं यज्ञं षवि षवेद वेत्ति तत्र
षसखायः समानख्याना ऋविजः षसधमादं यज्ञम् षआ षशेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा षयज्ञं षनक्षन्त
अभुवतेऽनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमभुवनानां मध्ये षकः विद्वाननुष्ठाता वा षइदम् अस्य
विवादस्य^२ निर्णयरूपं वाक्यं षवि षवोचत् श्रवीति । माध्यमिकमिममग्निं श्रवीति । तथा च यास्कः—
‘यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदस्याशक्नुवन्ति तत्सह-
मदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समभुवनानां को न इदं विवक्षयति’ (निरु. ७. ३०) इति ॥

कत्यग्रयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु सिवदार्पः ।

नोपस्विजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विब्रने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्रयः । कति । सूर्यासः । कति । उपसः । कति । ऊँ इति । सिवत् । आपः ।

न । उपऽस्विजम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विब्रने । कम् ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावग्निवायु पितृन् प्रक्षमेयतुः । तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति । षकत्यग्रयः । अग्रयः
कति कतिसंख्याकाः षसूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । षउपासः उपसश्च कतिसंख्याकाः । षआपः
च षकति । षउ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे षपितरः षवः युष्माकम् षउपस्विजम् ।
उपस्विजमिति स्पर्शायुक्तं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् षन षवदामि^३ । किं तर्ह्यहमजानन् हे
षकवयः मेधाविनः युष्मान् षविब्रने विज्ञानाय षकं सुखं स्वरूपपर्यालोचनहेतुमन्तरेण षपृच्छामि ।
अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि—‘एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु
प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं विभारयेकं वा इदं वि बभूव सर्वम्’ (क्र. सं. ८. ५८. २) इति ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपण्यो^३ वसते मातरिश्वः ।

तावद्दधात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥

यावत् षमात्रम् । उपसः । न । प्रतीकम् । सुऽपण्यैः । वसते । मातरिश्वः ।

तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आऽयन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥ १९ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नस्तस्य निर्णयमनया वदन्ति । हे ऽमातरिभ्यः मातर्यन्तरिक्षे
 श्वसन् माध्यमिक वायो ऽथावन्मात्रं यावदेव ऽसुपर्ण्यः सुपतना रात्रयः ऽउषसः ऽप्रतीकं मुखं
 प्रकाशाख्यं दर्शनं वा । ऽन इति पूरणः । ऽवसते आच्छादयन्ति ऽतावत् एव ऽब्राह्मणः होता ऽअवरः
 निष्कृष्टः^१ ऽहोतुः अस्याग्नेवैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुः^२ ऽनिषीदन्^३ हौत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् ऽयज्ञमायन्
 उपगच्छन्^४ ऽउप ऽदधाति । होतुकर्म स्वबुद्धौ धारयति । तथा च यास्कः—‘यावन्मात्रमुषसः
 प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपर्ण्यः
 सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिभ्योऽतिवर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्ने-
 हौतुरवरो निषीदन् होतुजपस्त्वनभिर्वैश्वानरीयो भवति ’ (निरु. ७. ३१) इति ॥ ॥ १३ ॥

‘इन्द्रं स्तव’ इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
 ‘इन्द्रं स्तव द्व्यूना रेणुः’ इति । सूर्यस्तुत्रान्त्येकाह इदं सूक्तं निष्केवल्यनिर्विद्वानम् । सूत्रितं च—
 ‘सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यंदिनः^५’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मृहा विबबाधे रोचना वि ज्मो अन्तान् ।

आ यः पप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृतमम् । यस्य । मृहा । विबबाधे । रोचना । वि । ज्मः । अन्तान् ।

आ । यः । पप्रौ । चर्षणिऽधृत् । वरःऽभिः । प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचानः । महित्वा ॥ १ ॥

हे स्तोतः त्वं ऽनृतमं नेतृतमम् ऽइन्द्रं ऽस्तव स्तुहि । ऽयस्य इन्द्रस्य ऽमृहा महत्त्वम् । विभक्ति-
 व्यत्ययः । ऽरोचना परेषां तेजांसि ऽविबबाधे विबाधते । अभिभवतीत्यर्थः । ऽवि ऽज्मः पृथिव्याश्च
 ऽअन्तान् पर्यन्तानभिभवति । ऽयः चेन्द्रः ऽचर्षणीधृत् मनुष्याणां धर्ता ऽसिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि
 ऽमहित्वा महत्त्वेन ऽप्र ऽरिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् ऽवरोभिः तमसां वारकैस्तेजोभिः ऽआ ऽपप्रौ
 चावापृथिव्यावापूरयति ॥

स सूर्यः पर्युरु वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्व्येव चक्रा ।

अतिष्ठन्तमपस्यं^१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।

अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

ऽसूर्यः सुवीर्यः ऽसः प्रसिद्धः ऽइन्द्रः ऽउरु बहूनि ऽवरांसि तेजांसि ऽपरि ऽआ ऽववृत्यात्
 पर्यावर्तयति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्येव यथा^२ सारथी^३ रथसंबन्धीनि ऽचक्रा चक्राणि आवर्तयति
 तद्वदित्यर्थः । किंच सोऽयम् ऽअतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तम् ऽअपस्यं ऽन कर्मण्यमिव ऽसर्गम् । सूज्यत
 इति सर्गोऽश्वः । तं ऽकृष्णा कृष्णानि ऽतमांसि ऽत्विष्या दीप्या ऽजघान हन्ति ॥

१. ग-त-म-अग्नेः निष्कृष्टः । २. ग१.२-होतुर्वा निषीदन्; त-म४.८-होतुर्ज्ञाननिषीदन्; म१-होतु-
 जनिदन्; म२-होतुरवरो निषीदन्; म६-मु-होतुर्ज्ञानं निषीदन् । ३. त-उपागच्छन् । ४. ग-त-म-सु-
 माध्यंदिनः । ५. ग-म-यथा रथी; त-सारथी ।

समानमस्मा अनपावृदर्व क्षमया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।

वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । असमै । अनपऽवृत् । अर्च । क्षमया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।

वि । यः । पृष्ठाऽईव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वं ऽसमानं मया सह ऽअनपावृत् अपगतिरहितं ऽक्षमया ऽदिवः दिवः पृथिव्याश्च
 ऽअसमम् अत्यन्तमतिरिक्तम् । महदित्यर्थः । नव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रम् ऽअस्मै इन्द्राय
 ऽअर्च उच्चारय । यः ऽइन्द्रः ऽजनिमानि यज्ञेषु जातानि ऽपृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीव ऽअर्यः
 अरीन् शत्रून् ऽवि ऽचिकाय विचिनोति ऽसखायं च ऽन ऽईषे नेच्छति ॥

इन्द्राय गिरौ अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् ।

यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्स्तम्भं पृथिवीमुत घाम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सगरस्य । बुध्नात् ।

यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भं । पृथिवीम् । उत । घाम् ॥ ४ ॥

ऽइन्द्राय इन्द्रार्थम् ऽअनिशितसर्गाः अतनूकृतविसर्गा उपयुं परि वर्तमाना याः ऽगिरः स्तुतयः
 ताभिर्गीभिः ऽसगरस्य अन्तरिक्षस्य^१ । 'सगरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ऽबुध्नात् प्रदेशात्
 ऽअपः उदकानि ऽप्रेरयं प्रेरयानि । यः^२ इन्द्रः ऽशचीभिः कर्मभिः ऽपृथिवीम् ऽउत अपि च ऽघां
 दिवं ऽचक्रिया रथचक्राणि ऽअक्षेणेव यथा रथाक्षेण^३ तद्वत् ऽविष्वक् सर्वतः ऽतस्तम्भं अस्तम्भान् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीशुञ्छरुमां ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तमन्युः । तृपलप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।

सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

ऽआपान्तमन्युः आपातितमन्युः^४ ऽतृपलप्रभर्मा प्रावभिः क्षिप्रप्रहारी ऽधुनिः शयूणां कम्पयिता
 ऽशिमीवान् कर्मवान् ऽशरुमान् आयुधवान् ऽऋजीषी ऋजीषवान् ऽसोमो ऽविश्वानि सर्वाणि
 ऽअतसा अतसमयानि ऽवनानि अरण्यानि वर्धयतीति शेषः । ऽप्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि
 समानानि द्रव्याणीत्यर्थः । ऽइन्द्रम् ऽअर्वाक् ऽन ऽदेभुः । दम्नोतिरत्राकर्षणकमा । तुलया मीयमाना-
 न्यात्माभिमुखतया नाकर्षयन्ति । लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि^५ गुरुणि तान्धा-
 त्माभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति । सर्वेभ्यो महानिन्द्र इत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीय-
 स्स्वैन्द्रः । तथा च यास्कः—'आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी क्षिप्रप्रहारी^६ सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनीतेः
 शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपाजितं
 भवति तेनर्जीषी सोमोऽध्यायैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-म-अंतरिक्षं च । २. ग१.२-त-भ-मु-‘यः’ नास्ति । ३. त२.७-म-रथाक्षेणेव । ४. ग२-
 आपादित° । ५. त-भ-प्रतिनिधायमानानि । ६. त१.२.७-मु-क्षिप्रप्रहारी सृपप्रहारी ।

नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दन्वुवन्ति चैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दन्वुवन्ति' (मिह. ५. १२)
इति ॥ ॥ १४ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणोति वीळ रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न । अद्रयः । सोमः । अक्षारिति ।

यत् । अस्य । मन्युः । अधिनीयमानः । शृणोति । वीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

व्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते^१ न भवतः^२ । न^३ धन्व उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नान्तरिक्षम्^४ अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नाद्रयः^५ पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति । तस्येन्द्रस्य सोमः अक्षाः क्षरति । किञ्च यत् यदा अस्य इन्द्रस्य मन्युः क्रोधः अधिनीयमानः शत्रूणामुपरि प्राप्यमाणो भवति तदानीमयमिन्द्रः वीळु ददं शृणोति हिनस्ति । स्थिराणि रुजति भिनत्ति च ॥

जघान वृत्रं स्वधितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिन्धून् ।

बिभेद गिरिं नवमिन्न कुम्भमा गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्मिभः ॥ ७ ॥

जघान । वृत्रम् । स्वधितिः । वनाञ्छ्व । रुरोज । पुरः । अरदत् । न । सिन्धून् ।

बिभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् । आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत् । स्वयुग्मिभः ॥ ७ ॥

इन्द्रः वृत्रम् असुरं जघान हतवान् । अपि च स्वधितिः परशुः वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरीः रुरोज रुजति भिनत्ति । शत्रुनगरीमिवा च सिन्धून् नदीः अरदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् । न इति संप्रत्यर्थे । किञ्च गिरिं मेवं नवं न नवमिव कुम्भं कलशं बिभेद इत् भिनत्येव । किञ्च इन्द्रः स्वयुग्मिभः स्वयं युज्यमानैरुजिः गाः उदकानि आ अकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणासि ।

प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां मिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणयाः । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व । वृजिना । शृणासि ।

प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्र धीरः प्राज्ञः त्वं ह त्वं खलु तस्यत् तत् ऋणयाः स्तोतृविषयाणामृणानां प्रापयितासि । किञ्च त्वम् असिर्न शस्त्रमिव पर्वं पशूनां पर्वणि वृजिना वृजिनानि स्तोतृणामुपद्रवाणि^५ शृणासि हंसि । किञ्च मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धाम धारकं कर्म युजं न युक्तमिव मित्रं ये अज्ञा नृशंसाः जनाः प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मित्रं प्रार्यमणं दुरेवाः प्र सुंगिरः प्र वरुणं मिनन्ति ।

न्यमित्रेषु वधमिन्द्र तुभं वृषन् वृषाणमरुषं शिशीहि ॥ ९ ॥

१. त-प्रतिमानभूतं न भवति; म-प्रमाणभूते न भवतः । २. त-भ-‘न’ नास्ति । ३. त-भ-अन्तरिक्षं । ४. त-भ-अद्रयः । ५. त-भ-१.२.४.६-‘मुपद्रवाणां; म-‘मुपद्रव्याणां ।

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । समऽगिरः । प्र । वरुणम् । मिनन्ति ।
नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुम्रम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुपम् । शिशिहि ॥ ९ ॥

व्ये वदुरेवाः दुष्टगमना जनाः । मित्रं देवं । प्र । मिनन्ति । प्रहिंसन्ति । अर्यमणं च देवं । प्र । मिनन्ति ।
संगिरः समीचीनस्तुतिमतो मरुतश्च । प्र । मिनन्ति । वरुणं च देवं । प्र । मिनन्ति । तेषु । अमित्रेषु शत्रुषु ।
तानुद्दिश्येत्यर्थः । हे । वृषन् । कामानां वर्षक । इन्द्र त्वं । तुम्रं गमनशीलं । वृषाणं कामानां वर्षकम् । अरुपम्
आरोचमानं । वधं वज्रम् । ' वधः वज्रः ' इति वज्रमामसु पाठात् । नि । शिशिहि तीक्ष्णिकुरु ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।

इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।

इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

वदिवः शुलोकस्य । इन्द्रः । ईशे । ईष्टे । पृथिव्याः । भूमेरपि । इन्द्रः । ईशे । ईश्वरो^१ भवति ।
अपाम् उदकानामपि । इन्द्रः । ईश्वरो भवति । पर्वतानां मेधानामपि । इन्द्रः । ईश्वरो भवति । वृधां
वृद्धानामपि । इन्द्रः । एवेश्वरः । मेधिराणां प्राज्ञानामपि । इन्द्रः । एव । ईश्वरो भवति । किंच । इन्द्रः
क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने । हव्यः । ह्यातव्यः । योगे अलब्धस्य धनस्य लाभेऽपि । इन्द्रः । एव
ह्यातव्यो भवति ॥ ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्य इन्द्रः प्र वृधो अहभ्यः प्रान्तरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।

प्र वातस्य प्रथसः प्र ज्मो अन्तात्प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुऽभ्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहऽभ्यः । प्र । अन्तरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।
प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अन्तात् । प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिऽभ्यः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । अक्तुभ्यः । रात्रिभ्यः । प्र । वृधः । प्रवृद्धः । अहभ्यः । दिवसेभ्योऽपि । प्र । वृधः । अधिकः ।
अन्तरिक्षात् अपि प्रवृद्धः । समुद्रस्य अब्धेः । धासेः । धारकात्स्थानादपि प्रवृद्धः । वातस्य वायोः
प्रथसः । प्रथिन्नोऽपि प्रवृद्धः । ज्मः । पृथिव्याः । अन्तात् पथ्यन्तादपि प्रवृद्धः । सिन्धुभ्यः । नदीभ्यश्च
प्र । रिरिचे । अतिरिच्यते । महान् भवतीत्यर्थः । क्षितिभ्यः । मनुष्येभ्योऽपि । प्र । रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उषसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः ।

अश्मेव विध्य दिव आ सृजानस्तापिष्ठेन हेषसा द्रोधमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेतिः ।

अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोध^१ वा धुनिधुनौ^२ ॥
ते तदजीषः^३

हे । इन्द्र । ते तव । असिन्वा । भेदनरहितं^२ । हेतिः । वज्राख्यमायुधं । शोशुचत्याः । उवलन्त्याः
उषसो । न यथोषसः । केतुः । पताकास्थानीयो रश्मिस्तद्द्रच्छत्रुषु । प्र । वर्तताम् । किंच । तपिष्ठेन

अतिशयेन शत्रूणां तापयिष्या ^१हृषसा शब्दकारिण्या हेत्या ^२द्रोषमित्रान् । दुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोषमित्राः । तान् शत्रून् ^३विध्य ताडय । तत्र दृष्टान्तः । ^४विद्य ^५आ ^६सृजानः सृज्यमानः ^७अश्मेव । यथाशनिः^८ वृक्षान्^९ विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वानान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्द्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।

अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

^१जायमानं प्रादुर्भवन्तम् ^२इन्द्रं ^३मासाः चैत्रादयः ^४अनु ^५अजिहत अनुगच्छन्ति । ^६अह इति पूरणः । ^७वनानि अरण्यान्वपीन्द्रम् ^८अनु अजिहत । ^९इत् इति पूरणः । ^{१०}ओषधीः ओषध्योऽपि इन्द्रम् ^{११}अनु गच्छन्ति । ^{१२}पर्वतासः पर्वता अपीन्द्रम् ^{१३}अनु गच्छन्ति । ^{१४}वावशाने कामयमाने ^{१५}रोदसी द्यावापृथिव्यावपि ^{१६}इन्द्रम् अनु गच्छतः । ^{१७}आपः उदकान्यपीन्द्रम् ^{१८}अनु गच्छन्ति । मासाद्यधिष्ठातृ-देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कर्हिं स्वित्सा त इन्द्र चेत्यासदघस्य यद्धिनदो रक्ष एषत् ।

मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । अस्तत् । अघस्य । यत् । भिनदः । रक्षः । आऽईषत् ।

मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ये तव ^३सा हेतिरिषुर्वा ^४चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या ^५कर्हि ^६स्वित् कदा वा ^७अस्तत् भविष्यति । ^८यत् यथा हेत्या स्वम् ^९अघस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । अहतम् ^{१०}एषत् युद्धार्थमागच्छत् ^{११}रक्षः ^{१२}भिनदः अभिनः । ^{१३}यत् यथा च शक्त्या ^{१४}मित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः ^{१५}पृथिव्याः संबन्धिनि ^{१६}शसने विशसनस्थाने ^{१७}गावो ^{१८}न पशव इव ^{१९}आपृक् आपर्चनाहताः सन्तः ^{२०}अमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे ^{२१}शयन्ते शेरते ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्तत्से महि ब्राधन्त ओगणास इन्द्र ।

अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि प्युः ॥ १५ ॥

शत्रुयन्तः । अभि । ये । नः । तत्से । महि । ब्राधन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।

अन्धेन । मित्राः । तमसा । सचन्ताम् । सुज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र^२ ^३शत्रूयन्तः^४ ^५महि अत्यन्तं ^६ब्राधन्तः अस्मान् बाधमानाः ^७ओगणासः संघीभूताः ^८ये शत्रवः ^९नः अस्मान् ^{१०}अभि ^{११}तत्से निक्षिपन्ति ^{१२}ये ^{१३}मित्राः शत्रवः ^{१४}अन्धेन ^{१५}तमसा मह-तान्धकारेण ^{१६}सचन्तां संगच्छन्ताम् । किंच ^{१७}तान् ^{१८}मित्रान् ^{१९}सुज्योतिषः दिवसाः ^{२०}अक्तवः रात्रयश्च ^{२१}अभि ^{२२}प्युः अभिभवन्तु ॥

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।
इमामाधोषन्नर्वसा सहूतिं तिरो विश्वां अर्चतो याह्वार्द्ध ॥ १६ ॥

पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।
इमाम् । आऽधोषन् । अर्वसा । सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरुणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां स्तुवताम्^१ ऋषीणाम् इमां सहूतिं स्तुतिं त्वम् आधोषन् महती शोभना वेयं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि गच्छ^२ ॥

एवा ते व्यमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम वस्तोरर्वसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत त इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । व्यम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।
विद्याम् । वस्तोः । अर्वसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः विद्याम लभेमहि । उत अपि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः वस्तोः अहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समऽत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उद्गूणं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेव जेतारम् इन्द्रं वाजसातौ अन्नस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेम आह्वयेम ॥ १८ ॥

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशर्वं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामभिरेन्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषाक्ष परं किञ्चित्’ (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रंऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रंऽअक्षः । सहस्रंऽपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः^१ सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्द-
स्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपा-
तित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्ड-
गोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत्
अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदनेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अनेन । अतिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च
भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्-
पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्वेष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य
देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात्कारणात् अनेन प्राणिनां भोग्येनानेन^२ निमित्त-
भूतेन^३ अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां
कर्म्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराच्चेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः^४ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पूरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान्
अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि
प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽङ्गः^५ । अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं
सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
(तै. आ. ८.१; तै. उ. २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात्^६ पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं
तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'पुरुषः' नास्ति । २. त१.२.३-अ२.७.८-प्राणिदेवाः । ३. त-म-मु-
अनेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-निमित्तेन । ५. ग-त-वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । ६. त-म-चतुर्थो-
शब्दः । ७. ग-त४.५-मु-इयत्ताया अभावात्; त२.३.६.७.८-म४.८-इयत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अमवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसाररहितो^१ ब्रह्मस्वरूपः^२ सोऽयम् पुरुषं उदैत् अस्मादज्ञान-
कार्यासंसारहृत्तुतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य^३ अस्य सोऽयं^४ त्रिपादः लेशः
सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः
परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ (भ. गी. १०. ४२)
इति । ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण^५ विविधः सन् व्यक्रामत्
व्यासवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-
जातम्^६ अनशनं तद्वहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो
भूत्वा व्यासवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराजं जायत विराजो अधि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिर्मथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः
अजायत उत्पन्नः । विविधानि^१ राजन्ते वस्तून्यत्रेति^२ विराट् । विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि
तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहाभिमानो कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः
परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य
ब्रह्माण्डाभिमानो देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—‘ स वा
एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ’
(नृ. ता. २. १. ९) इति । एष जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराट्-
व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावाद्ूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः ।
अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते ससभिर्घातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ १७ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

१. गन्त-भ-मु-संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-बहुलस्वरूपः । ३. ग-तस्य
योयः । त-म४.७-तस्य शेषः । ४. त-भ-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं लक्ष्यते । ६. ग-
त४.५-म-विविधः । ७. त६-म८-वस्तून्यत्रेति । ८. त-म-स एव ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव^१ शरीरेषूपेत्येषु^२ सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानु-
त्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा
मानसं यज्ञम् अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्ततुरेव आज्यम्
आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं प्रीष्म इध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन
संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविः आसीत् । तामेव^३ पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त
इत्यर्थः । पूर्व^४ पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेष-
रूपत्वेन^५ संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया^१ यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्
प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च
प्रागेवोक्तं 'तस्माद्विराजजायत विराजो अधि पुरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना, देवा
अयजन्त । मानसायां निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् ताँश्चैव वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समुभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।

पशून् । तान् । चैव । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुतः । तादृशात् तस्मात्
पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिभिश्चमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यं केत्येव-
मादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान्
पशून् चैव उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्चादयः तानपि
चैव । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवस्यत्वं यजुर्ग्राहणे समानायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा
अन्तरिक्षस्थाध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति' (तै. ब्रा.
३. २. १. ३) इति ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दाँसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

१. त-१. २. ३. ४. ५. ६. ७-भ-८-क्रमेण देवशरीरे* । २. त-भ-तमेव । ३. त-मु-एवं । ४. ग-
माज्यादिरूपविशेषत्वेन । ५. त-पशुत्वभावाय; भ-७-पशुत्वभावनाय ।

वसर्वहुतः वतस्मात् पूर्वोक्तात् वयज्ञात् वऋचः वसामानि च वजज्ञिरे उत्पन्नाः । वतस्मात् यज्ञात् वछन्दांसि गायत्र्यादीनि वजज्ञिरे । वतस्मात् यज्ञात् वयजुः अपि वअजायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्तु ये के चौभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्तु । ये । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

वतस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् वअश्वा वअजायन्त उत्पन्नाः । तथा वये वके वच अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च वउभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त^१ । तथा वतस्मात् यज्ञात् वगावः च वजज्ञिरे । किंच वतस्मात् यज्ञात् वअजावयः च वजाताः ॥ ॥ १८ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिस्पष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः वयत् यदा वपुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः^२ तदानीं वकतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं^३ किम्^४ आसीत् । कौ^५ बाहू अभूताम् वका^६ ऊरू । कौ च^७ पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं^३ किमित्यादिना विशेष-विषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पञ्चां शुद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्^८ऽभ्याम् । शुद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः वमुखमासीत् मुखदुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं वराजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्^४ पुरुषः सः वबाहू^५ वकृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । वतत् तदानीम्^६ अस्य प्रजापतेः वयत् यौ^७ वऊरू तद्रूपः ववैश्यः संपन्नः । ऊरूभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य वपञ्चां पादाभ्यां^८ वशूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः वअजायत । इयं च मुखदिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमात्राता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव^९ योजनीये ॥

१. त१.२.६.७-तस्मादप्यजायत । २. त-कालेनोत्पादितवन्तः । ३. त-'किम्...मुखं' नास्ति । ४. त-सु-क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः । ५. ग-भ-२-तत्परैर्नैव; त१.३.४.५.६.८-तत्परैर्नैव; त७-सु-तत्परत्वे-नैव ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पृथ्वां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ।

पृत्स्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्^१ तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो^२ देवाः^३ अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पृथ्वां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । सम्यधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य^३ गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवास्त्रायते— 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्भक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चतैवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेष्मत्त्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

१. त-भ२.४.६.८-प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो^० ; भ७-प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयो^० । २. त१-२-६-नाभ्या-दयो देवा अवयवाः ; त३.७-नाभ्यदयोवयवाः ; त८-भ-नाभ्यादयो देवा । ३. त-सांकल्पिकस्य यज्ञस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । ऽदेवाः प्रजापतिप्राणरूपाः ऽयज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन ऽयज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् ऽअयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् ऽतानि प्रसिद्धानि ऽधर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि ऽप्रथमानि मुख्यानि^१ ऽआसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । ऽयत्र यस्मिन् विराट्-प्राप्तिरूपे नाके ऽपूर्वे ऽसाध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः ऽदेवाः ऽसन्ति तिष्ठन्ति तत् ऽनार्कं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ऽते ऽमहिमानः तदुपासका महात्मानः ऽसचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । ‘सं जागृवद्भिः’ इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्या-
रणनाम्न आर्षमग्निदेवत्यम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्थः । तथा चानुक्रान्तं—‘सं जागृवद्भिः
पञ्चोनारुणो वैतहव्य आग्नेयम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जांगते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘सं जागृवद्भिश्चित्र इच्छिशोर्वंसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निष्स्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुपखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।

विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने ऽजागृवद्भिः जागरणक्षीलैः स्तोतृभिः ऽजरमाणः स्तूयमानः ऽदमूनाः दमसना दानमना दान्तमना वा ऽइळः इळायाः ऽपदे स्थाने उत्तरवेद्याम् ऽइषयन् अन्नमिच्छन् ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽहविषः
ऽहोता ऽवरेण्यः वरणीयः ऽविभुः व्यासः ऽविभावा दीप्तिमान् ऽसुपखा शोभनसखा भवान् ऽसखी-
यते सखिस्वमिच्छते यजमानाय ऽसम् ऽइध्यते सम्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतश्चरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्वीरिव ।

जनंजनं जन्यो नार्ति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो^३ विशविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्वीऽईव ।

जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अर्ति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

ऽदर्शतश्चरतिः दर्शनीयविभूतिः ऽअतिथिः^२ अतिथिभूतः ऽसः अग्निः ऽगृहेगृहे यजमानानां गृहेषु
ऽवनेवने सर्वेषु वनेषु^३ च ऽशिश्रिये श्रयति । किंच ऽजन्यः जनहितः सोऽग्निः ऽजनंजनं सर्वं जनं^४

१. सं-मुख्यानि भूतानि । २. ग-त३.४.५.६-सु-‘अतिथिः’ नास्ति । ३. ग-त४-वृक्षेषु; त१. २-३.५.६.८-भ२.४.८-वृक्षेषु । ४. ग-त-भ२.४.५.८-जार्त ।

वृत्तवीरिव गच्छन्निव वृत्ताति वृत्तयते न विसृज्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । वृत्तिश्च विद्म्यो हितः सोऽग्निः वृत्तिश्चो मनुष्यान् वृत्ता वृत्तिं अभिगच्छति । किंच वृत्तिश्चो विशः सर्वा विशः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्रे कविः काव्येनासि विश्ववित् ।

वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इह द्यावा च यानि पृथिवी च पुण्यतः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुक्रतुः । अग्रे । कविः । काव्येन । असि । विश्ववित् । वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इह । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुण्यतः ॥ ३ ॥

हे अग्रे त्वं वृद्धैः बलैः वृद्धः सुबलः वृद्धिर्भवति । किंच वृद्धना कर्मणा वृद्धः शोभनकर्मसि । किंच वृद्धेन मेधाविकर्मणा वृद्धिः मेधावी वृद्धिः । किंच विश्ववित् सर्वज्ञोऽसि । किंच वसूनां धनानां वसुः वासयितासि । किंच हे अग्रे वृद्धमेक इह एक एव वृद्धयसि निवससि । किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुण्यतः संबध्यतः^१ तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीक्षिष इत्यर्थः^२ ॥

प्रजानन्नग्रे तव योनिमृत्विद्यमिच्छायास्पदे घृतवन्तमासदः ।

आ ते चिकित्र उषसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रजानन् । अग्रे । तव । योनिम् । मृत्विद्यम् । इच्छायाः । स्पदे । घृतवन्तम् । आ । असदः । आ । ते । चिकित्रे । उषसाम् इव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्य इव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे अग्रे तव वृद्धयम् क्रतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानम् इच्छाया-स्पदे उत्तरदेव्यां प्रजानन् त्वम् आसदः आसीदसि । किंच ते तव रश्मयः उषसामिव यथोषसाम् एतयः प्रजाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा निर्गता रश्मयो दृश्यन्ते तद्वत् आ चिकित्रे प्रजायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गताः रश्मयः दृश्यन्ते तद्वद्वा चिकित्रे प्रजायन्ते ॥

तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उषसां न केतवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वर्ष्यस्य इव । विद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उषसाम् । न । केतवः । यत् । ओषधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्रे तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रजायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्यः विद्युतः उषसां न यथा उषसां केतवः प्रजानास्तस्थाः प्रकाशाः प्रजायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत्राह । यत् यदा त्वम् ओषधीः व्रीह्याद्याः^३

१. ग-त-४-५-संबध्यतः; त-१.२.३.६.७-संबध्यत । २. ग-त-मु-इति शेषः । ३. ग-त-मु-व्रीहिय-वाद्या; भ-२-व्रीह्यायात्या; म-४.६.८-व्रीह्याद्यान्या ।

ववनानि अरण्यानि वच वअभिसृष्टः सृष्टो दग्धुं विसृष्टः सन्^१ स्वयम्^१ आत्मना वआस्ये मुखे
वअन्नम् अदनीयं स्थावरलक्षणं वपरि वचिनुपे परिक्षिपसीत्यर्थः^२ ॥ २० ॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमुत्विष्यं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्विष्यम् । तम् । आपः । अग्निम् । जनयन्त । मातरः ।

तम् । इत् । समानम् । वनिनः । च । वीरुधः । अन्तःऽवतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

वऋत्विष्यम् ऋतौ प्राप्तं वगर्भं गर्भमूतं वतं प्रकृतमग्निम् वओषधीः ओषधयः वदधिरे धारयन्ति ।
वतम् एव वअग्निं वमातरः धारकत्वेन मातृस्थानीया वआपः च वजनयन्त जनयन्ति । किंच
ववनिनः वनस्पतयः वच वसमानं गर्भभावेन प्रवेशात् स्वतुल्यं वतमित् तमेवाग्निं जनयन्ति । किंच
तमेवाग्निम् वअन्तर्वतीः गर्भवत्यः ववीरुधः ओषधयः वच विश्वहा सर्वदा वसुवते जनयन्ति ॥

वातोपधूत इषितो वशां अनु तृषु यदन्ना वेर्विषद्वितिष्ठे ।

आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्शर्धीस्यग्रे अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ना । वेर्विषत् । विऽतिष्ठे ।

आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धीसि । अग्रे । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वयत्^३ यदा त्वं^३ वातोपधूतः वायुना कम्पितः ववशान् कान्तान् वनस्पतीन् वअनु
प्रति वतृषु क्षिप्रम् वइषितः प्रेरितश्च^४ सन् वअन्ना अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि ववेर्विषत्
व्याप्नुवन् ववितिष्ठे इतस्ततो गच्छसि तदानीं वधक्षतः काष्ठानि दहतः वते तव वअजराणि जरा-
रहितानि वशर्धीसि तेजांसि वयथा वरथ्यः रथिनः तद्वत् वपृथक्^५ वआ वयतन्ते गच्छन्ति^६ ॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् ।

तमिदमं हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम् । विदथस्य । प्रऽसाधनम् । अग्निम् । होतारम् । परिऽभूतम् । मतिम् ।

तम् । इत् । अमै । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

वमेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं वविदथस्य यज्ञस्य वप्रसाधनं- प्रकर्षेण साधकं^७ वहोतारं देवाना-
माह्वतारं वपरिभूतम् अतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं वमतिं भन्तारं यं त्वाम् वअग्निं वृणीमह इति
शेषः । वतमित् तमेवाग्निम्^८ वअमै अल्पे वहविषि चरुपुरोडाशादिके हविषि वसमानमित् सहैव
ऋत्विजः वआ ववृणते प्रार्थयन्ते । वमहे महति सोमात्मके हविष्यपि वतमित् तमेवाग्निं ववृणते ।
वत्वत् स्वत्तः वअन्यम् अतिरिक्तं देवं वन वृणते ॥

१. ग-सततं; त-भ२.४.६.८-सन् तं । २. ग२-प्रक्षिपसीत्यर्थः; ग४-त३.४.५-प्रक्षेपसीत्यर्थः;
त१.७-प्रक्षेपामीत्यर्थः; त२.६-प्रक्षेपमीत्यर्थः; त८-पक्षिपमीत्यर्थः; भ-पक्षिपसीत्यर्थः । ३. ग४-यद्यदा;
त१.२.६.८-भ-त्वं यद्यदा त्वं; त३.४.५.७-मु-त्वं यद्यदा । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-प्रेषितश्च ।
५. ग-त-मु-पृथक् पृथक् । ६. त-मु-आगच्छति । ७. त-साधनं । ८. ग-त-भ-तमेवाग्निं त्वां ।

त्वामिदं वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः ।

यदेवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयवः । होतारम् । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्तः । मनवः । वृक्तऽवर्हिषः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽहोतारं^१ देवानां ह्वातारमग्निं ऽत्वामित् त्वामेव ऽत्वायवः त्वत्कामाः ऽवेधसः कर्मणां कर्तारं ऋत्विजः ऽअत्र अस्मिंल्लोके ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽवृणते प्रार्थयन्ते । कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽदेवयन्तः देवान्यहुं स्तोतुं वेच्छन्तः ऽवृक्तबर्हिषः छिन्नबर्हिषः ऽहविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः ऽमनवः मनुष्या ऋत्विजः ऽते तुभ्यं ऽप्रयांसि हवींषि ऽदधति धारयन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्टं त्वमग्निदत्तायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विग्यम् । तव । नेष्टम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽतव ऽहोत्रं होतृकर्म । त्वया विना तस्याभावात् । किंच ऽतव एव^२ ऽऋत्विग्यम् ऋतौ भवं प्राप्तानुष्ठानकालं ऽपोत्रं पोतृकर्म । त्वया विना तस्याप्यभावात् । किंच ऽतव एव ऽनेष्टं नेष्टकर्म । किंच ऽऋतायतः ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य ऽत्वम् एव ऽअग्नित् नान्यः कश्चित् । किंच ऽतव एव ऽप्रशास्त्रं प्रशास्तृकर्म । किंच हे अग्ने ऽत्वम् एव ऽअध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि । तव हेतुत्वावत्कर्तृत्वम् । किंच त्वमेव ऽब्रह्मा ऽअसि । त्वया विना तस्याभावात् । किंच ऽनः अस्माकं ऽदमे गृहे ऽगृहपतिः यजमानोऽसि । त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ॥ २१ ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यैः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दूत्यं^३ उप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । मर्त्यैः । समऽइधा । दाशत् । उत । वा । हविः कृति ।

तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् । उप । ब्रूषे । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽअमृताय मरणधर्मरहिताय ऽतुभ्यं ऽयः ऽमर्त्यैः मनुष्यैः ऽसमिधा समिधम्^४ । द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ऽदाशत् ददाति प्रयच्छति ऽउत ऽवा अपि वा ऽहविष्कृति । हविषां कृतं करणं यस्मिन् स हविष्कृत् । तस्मिन् यज्ञे हवींषि ददातीति^५ शेषः । ऽतस्य मनुष्यस्य ऽहोता देवानामाह्वाता ऽभवसि । किंच त्वं ऽदूत्यं देवान् प्रति दूतकर्म कर्तुं ऽयासि गच्छसि । किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन् कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहितानीति ऽउप ऽब्रूषे उपक्रम्य ब्रूवीषि । किंच त्वं ऽयजसि यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि । किंच त्वं त्वा^६ पूर्वोक्तप्रकारेण^६ ऽअध्वरीयसि अध्वर्युरिवाचरसि । अथवान्यं^७ यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥

१. त-भ-'होतारं' नास्ति । २. त-मु-'एव' नास्ति । ३. त-समिद्धः; भ१.२-समिधः; भ४.६.८-समिधः । ४. त-मु-ददातीति संस्कृतं यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति; भ-ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति । ५. त-यथा । ६. ग-'प्रकारेण' तस्य । ७. त-मु-अन्यथा ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम् । अग्मत ।
वसूऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

वजातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रे अस्मै अग्नये वमतयः पूजयिष्यः इमाः वाचः
वसूयवः अस्मदर्थं धनकामाः सत्यः वस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य आ वसमग्मत आभिमुख्येन
संगच्छन्ते । तमिममग्निं प्रीणयन्वित्यर्थः^१ । काः पुनस्ताः । सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः ऋचः
ऋगात्मिकाः गिरः वाचः । तथा यासु वृद्धासु चित् स्वत एव वृद्धास्वपि^२ वर्धनः पुनरपि
वर्धयिता सन्नधिः चाकनत् स्तोतृन् कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृदस्य निस्पृशे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

वप्रत्नाय पुराणाय उशते स्तोत्रं कामयमानाय अस्मै अग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैः अकृत-
पूर्वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वोचेयम् अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । किंचाहम्
अस्य अग्नेः हृदि हृदये तत्रापि अन्तरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुरञ्जनायेत्यर्थः ।
भूयाः भूयासम् । न्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा^३
भवेति योज्यम् । समानमन्यत् । तत्र दृष्टान्तः । पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना
मण्डिता जाया उशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन्नाश्वास ऋषभास उक्ष्णो वशा मेपा अवसृष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्ष्णः । वशाः । मेपाः । अवऽसृष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन्^४ अग्नौ उक्ष्णः उक्ष्माणः । ' वा षपूर्वस्य निगमे ' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः
अश्वासः अश्वाः ऋषभासः वृषभाश्च वशाः स्वभाववन्ध्याश्च^५ मेपाः च अवसृष्टासः देवतार्थम्
अवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽश्वमेधे आहुताः आभिमुख्येन हुता भवन्ति कीलालपे सौत्रामण्यां
सुरां पिबते । ' कीलालम् ' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं^६ पिबते सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरि-
भागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्मै अग्नये हृदा हृदयेन चारुं कक्ष्याणीं मतिं
स्तुतिं जनये जनयामि । उत्पादयामि ॥

१. भ-पूजयित्वित्यर्थः । २. त-सु-प्रवृद्धास्वपि । ३. ग-मनसि सुष्टु अनुप्रविष्टो । ४. त-अस्मिन् ।
५. त-स्वभाववन्ध्याश्च । ६. ग-त- ' उदकं ' नास्ति ।

अहाव्यग्रे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहावि । अग्रे । हविः । आस्ये । ते । सुचिऽइव । घृतम् । चम्बिऽइव । सोमः ।

वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् । प्रऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

हे अग्रे एते तव आस्ये मुखे हविः पुरोडाशादिहविरस्माभिः अहावि सततं प्रक्षिप्यते । तत्र दृष्टान्तौ । घृतम् आज्यं सुचीव यथा सुचि । चम्बीव सोमः । यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाजसनिम् अन्नस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं बृहन्तम् अपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं धनम् अस्मे अस्मभ्यं धेहि देहि ॥ २२ ॥

‘यज्ञस्य’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यापि जागतं बहुदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतम्’ इति । चातुर्विधिक आरम्भणीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपीदं वैश्वदेवनिविद्वानम् । ‘चातुर्विधिकेन तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं वि॒शपतिं वि॒शां होतार॑म॒क्तोरति॑थिं वि॒भावसु॑म् ।

शोच॑ञ्छुष्कासु हरि॑णीषु ज॒र्भुर॑वृषां केतु॑र्यज॒तो द्याम॑शायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । वि॒शपतिम् । वि॒शाम् । होतारम् । अ॒क्तोः । अति॑थिम् । वि॒भाऽवसु॑म् । शोच॑न् । शुष्कासु । हरि॑णीषु । ज॒र्भुर॑त् । वृषां । केतुः । यज॑तः । द्याम् । अ॒शाय॑त ॥ १ ॥

हे देवाः एव ययं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं वि॒शपतिं मनु॒ष्याणां पाल॑कं स्वामिनं वा^२ वि॒शां देवानां होतारम् आ॒ह्वातार॑म् अ॒क्तोः रात्रेः अति॑थिम् अतिथिभूतं वि॒भावसुं वि॒विध॑दीप्तधनं तमग्निं परिचरतेति शेषः । शुष्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु शोच॑न् ज्वलन् हरि॑णीषु हरितवर्णासु आ॒द्रांस्वोष॑धीषु ज॒र्भुर॑त् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा वृषा॑ कामानां वर्धिता केतुः प्रज्ञापकः यज॑तः यष्टन्योऽग्निः ए॒धां दि॒वम् अ॒शाय॑त प्रतिशेते ॥

इ॒मम॑ञ्ज॒स्पामु॑भये अ॒कृण्व॑त ध॒र्माण॑मग्निं वि॒दथ्य॑स्य सा॒धन॑म् ।

अ॒क्तुं न य॒ह्ममु॑षसः पु॒रोहि॑तं त॒नून॑पा॒तम॑रुषस्य नि॒सते ॥ २ ॥

इ॒मम् । अ॒ञ्जऽस्पाम् । उ॒भये । अ॒कृण्व॑त । ध॒र्माण॑म् । अ॒ग्निम् । वि॒दथ्य॑स्य । सा॒धन॑म् ।

अ॒क्तुम् । न । य॒ह्मम् । उ॒षसः । पु॒रऽहि॑तम् । त॒नूऽन॑पा॒तम् । अ॒रुष॑स्य । नि॒सते ॥ २ ॥

उभये देवमनु॒ष्याः अ॒ञ्ज॒स्पाम् अ॒ञ्जसा॑ रक्षकं ध॒र्माणं धार॑कम् इ॒मम् अ॒ग्निं वि॒दथ्य॑स्य यज्ञस्य सा॒धनं साधयि॑तारम् अ॒कृण्व॑त अकुर्वत । किंच अ॒रुष॑स्य आ॒रोच॑मानस्य वा॒योः त॒नून॑पा॒तं पु॒त्रं य॒ह्मं म॒हान्तं पु॒रोहि॑तम्^३ उ॒षसः अ॒क्तुं न स्वर॑भिर्भिर॒ञ्ज॒कमा॑दित्यमिव नि॒सते च॒म्बय॑न्ति । आश्रय॑न्त इत्यर्थः ॥

१. त१.२.६.८-म१.२.४.६.८-पृष्ठयाभिप्लव^३ । २. त-भ-‘वा’ नास्ति । ३. ग-त-मु-पुरोहितमिममग्निं ।

बलस्य नीथा वि पुणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।

यदा घोरासो अमृतत्वमाश्रुतादिजनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पुणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे ।
यदा । घोरासः । अमृतत्वम् । आश्रुता । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

१विपणेः अस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः २नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि
३बट् सत्यानि स्युरिति ४मन्महे वयं कामयामहे । किंच ५अस्य अग्नेः ६वयाः अस्मदीया अन्नाहुतयः
७अत्तवे भक्षणाय ८प्रहुताः ९आसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच १०यदा यस्मिन् काले ११घोरासः
घोराः १२अग्नेर्ज्वालाः १३अमृतत्वम् अविनाशित्वम् १४आश्रुता प्राप्नुवन्ति १५आदित् अनन्तरमेवास्माक-
मृत्विजः १६दैव्यस्य देवेषु भवस्य १७जनस्य अग्नेरर्थाय १८चर्किरन् किरियुः १९ । अग्नौ हवींषि प्रक्षि-
पेयुरित्यर्थः ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो महीमरमतिः पनीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रऽसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् । चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

१ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेनमस्मि प्रति २प्रसितिः विस्तृता ३द्यौः ४उरु विस्तीर्णं ५व्यचः
व्याप्तमन्तरिक्षं च ६पनीयसी स्तुत्यतमा ७अरमतिः पर्यन्तरहिता ८मही पृथिवी च ९नमः नमनं
कुर्वन्तीति शेषः । १०अथो अपि च एनमस्मि ११इन्द्रो १२मित्रः च १३वरुणः च १४भगः च १५सविता
१६पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमस्मि १७सं १८चिकित्रिरे ज्येष्ठयाय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।

येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्यो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येभिः । परिज्मा । परिज्यन् । उरु । ज्योः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

१सिन्धवः स्थन्दनशीला आपः २ययिना गमनशीलेन ३रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह ४प्र
ययन्ति ५ । अथ बहुवदाह । तेऽमी मरुतः ६अरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तद्रहितामपर्यन्तां
७महीं पृथिवीं ८तिरः ९दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । १०परिज्मा परितो गन्तेन्द्रः ११परियन् परितो
गच्छन् १२येभिः यैः मरुद्गणैः सह १३उरु १४प्रयः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच १५जठरे अन्तरिक्षे
१६रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह १७विश्वं सुवनम् १८उक्षते सिञ्चते ॥ २३ ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।

तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिर्विशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । इयेनासः । असुरस्य । नीळयः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

असुरस्य मेघस्य नीळयः आवासभूताः । दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः । इयेनासः इयेनाः
शंसनीयगतयः विश्वकृष्टयः व्याप्तमनुष्याः । रुद्राः रुद्रपुत्रा ये । मरुतः । क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि
कुर्वाणा आसत इति शेषः । तेभिः तैः । अर्वशेभिः अश्ववज्रिः सोमवज्रिवा । देवेभिः देवैः सह
अर्वशः अश्ववान् सोमवान्वा । इन्द्रः । चष्टे पश्यति । वरुणः च । मित्रः च । अर्यमा च सोमवज्रिः
मरुजिः सह पश्यन्ति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृषदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासः शशमानाः^१ स्तोतारः । इन्द्रे स्तुते सति । भुजं पालनम् । आशत प्राप्नुवन्ति ।
सूरः सूर्ये स्तुते सति । दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति । वृषणः वर्षितरीन्द्रे स्तुते । पौंस्यं
बलं च प्राप्नुवन्ति । किंच । ये । कारवः स्तोतारः । अस्य इन्द्रस्य । अर्हणा पूजनानि । नु क्षिप्रं
ततक्षिरे प्रकृत्यानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः । नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु
युजं सहायमिन्द्रस्य । वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितौ अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसौ दिवेदिवे सहुँरिः स्तुन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्चसः । दिवेऽदिवे । सहुँरिः । स्तुन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः सूर्योऽपि । अस्य इन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानः । हरितः
अश्वान् प्रेरयतीति शेषः । प्रेरयन्नध्वनि । आ । रीरमत् आभिमुख्येन रमयति । यः । कश्चित् देवोऽपि
सृष्टौ^२ अभयते बिभेति स देवः । तवीयसः प्रवृद्धात् । इन्द्रात् परमात्मनो भयादेव बिभेति । तथा च
तैत्तिरीये पठितं—‘भीषास्माद्वातः पवते’ (तै. उ. २. ८) इत्यादिना । किंच । वृष्णः कामानां
वर्षितुः । भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य । दिवेदिवे अन्वहम् । अभिश्चसः आभि-
मुख्येन श्वसतः । जठरात् उदरादन्तरिक्षात् । सहुँरिः सहनशीलः^३ । अबाधितः बाधरहितः । स्तुन्
स्तनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिकसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।

येभिः शिवः स्वर्वा एव्यावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयंशा निकामभिः ॥ ९ ॥

१. ग-त४.५-शंसमानाः; त१.२.३.६.७-शंसमानासः । २. ग-इद्वि; त१.२.३.६.७-दृष्टौ; त४.५-
दृष्टौ । ३. त-मु-सहनशीलः सन् ।

स्तोमम् । वः । अथ । रुद्राय । शिक्से । क्षयत्स्वीराय । नमसा । दिदिष्टन ।
येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । सिसक्ति । स्वऽयशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयावभिः अश्वैरागच्छद्भिः येभिः यैर्मरुद्भिः सह^१ स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयशः स्वभूत-
कीर्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरः दिवः द्युलोकाद्यजमानान्^२ सिसक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयम्
अथ अस्मिन् यागे निकामभिः नियताभिलाषैः^३ तैर्मरुद्भिः सहिताय स्वयद्वीराय क्षितशत्रवे^४
शिक्से शरणे शक्ताय रुद्राय नमसा अत्रेण नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत
सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।

यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमजामयः ।
यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

एहि यस्मात्कारणात् वृषभः कामानां वर्पिता बृहस्पतिः स्तोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः^५
ते विश्वे देवाः प्रजायाः अर्थाय श्रवः अक्षं वि अभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति
तस्मात्कारणात् तासां प्रजानां मध्ये अथर्वा नामर्षिः प्रथमः^६ प्रथममेव^७ क्रियमाणैः^८ यज्ञैः
वि धारयत् देवान् कर्ममार्गान् वा विष्टतानकरोत् । अत्र निगमः—‘ यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ’
(ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ दक्षैः बलैः सह देवाः विश्वे भृगवः रूपयश्च सं चिकित्रिरे
अथर्वणा कृतं यज्ञं गत्वा पशून् संज्ञातवन्तः ॥ ॥ २४ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंसः । चतुऽअङ्गः । यमः । अदितिः ।
देवः । त्वष्टा । द्रविणऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अहिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहुदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमः देवः अदितिः च त्वष्टा देवः च
द्रविणोदाः अग्निश्च ऋभुक्षणः ऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी च मरुतः देवाश्च विष्णुः^{१०} च^{१०}
एते विश्वे देवाः चतुरङ्गः चतुर्भिरभिभूयुक्तस्तस्मिन्^{११} नराशंसः नराशंसनामधेये यज्ञे प्र^{१२}
अहिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यन्ते^{१२} ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कुविरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बौधतम् ॥ १२ ॥

१. त-म१.२.४.६.८-सहजाः । २. त-म६.८-द्युलोकानयजमाना वा; म१.२.४.७-द्युलोका-
द्यजमानो वा । ३. त-म-नियताभिलाषैः । ४. ग-क्षपितशत्रवे; त१.२.७-म४.६.८-रक्षितशत्रवे;
त३-क्षतशत्रवे; म१.२-भक्षितशत्रवे । ५. ग-म-सोमबंधकाः; त-मु-सोमबंधकाः । ६. ग-त-म१.४.५.
६-तेषां । ७. ग-म-‘प्रथमः’ नास्ति । ८. त-‘प्रथममेव’ नास्ति । ९. त-विक्रियमाणैः । १०. त-
रुद्राश्च त । ११. त-मु-चतुर्भिर्युक्तोऽस्तिस्मिन् । १२. त-मु-विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरहिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहृषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उत अपि च नः अस्माकम् उशिजां कामयमानानामृत्विजाम् उर्विया उर्वी बह्वीं स्तुतिं
कविः मेधावी बुध्न्यः बुध्ने अन्तरिक्षे भवः सः अहिः देवः हवीमनि ह्वयन्ते यत्र देवेभ्यो हवींषि
तस्मिन् यज्ञे शृणोतु । दिविऽक्षिता दिवि वसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्या-
चन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या अस्य स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येताम् । शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति
कर्मनामसु पाठात् । नहृषी द्यौः । अत्र वाजसनेयकं—'द्यौर्नहृषीर्यं वै शमी तस्या एष गर्भः' इति ।
हे द्यावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्येतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदैव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्ट्ये ।

आत्मानं वस्यो अभि वार्तमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वदैव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्ट्ये ।

आत्मानम् । वस्यः । अभि । वार्तम् । अर्चत । तत् । अश्विना । सुहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवः न अस्माकं संबन्धि चरथं जङ्गमं प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु । किंच विश्व-
दैव्यः विश्वदेवहितः अपां नपात् वायुः इष्ट्ये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किंच आत्मानं सर्वेषा-
मात्मभूतं वार्तं वायुं वस्यः वसीयः प्रशस्यतरमन्नं प्राप्नुम् । अस्मभ्यमन्नं कामयमानमिति शेषः ।
हे अश्विना अश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तत् इदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतम् ॥

विशामासामभयानामाधिक्षितं गीर्भिकु स्वयंशसं गृणीमसि ।

ग्रामिर्विश्वाभिरादितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीऽभिः । ऊँ इति । स्वयंशसम् । गृणीमसि ।

ग्रामिः । विश्वाभिः । अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृमणाः । अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानाम् आसां विशां मनुष्याणाम् अधिक्षितम् अन्तर्निवसन्तं
स्वयंशसं स्वयं समुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः । किंच अन-
र्वणम् अप्रत्यूतां पत्युरपत्यान्तत्वेनाप्रतिगताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः
प्राभिः देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः । किंच अक्तोः रात्रेः युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं
स्तुमः । किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः । अध अथ पतिं सर्वस्य
पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पार्थः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।

येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पार्थः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥ १५ ॥

अङ्गिरा नामर्षिरादिवज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति । १ अत्र अस्मिन् यज्ञे २ वज्रनुपा जन्मना ३ पूर्वः प्रतनः ४ अङ्गिराः नामर्षिः ५ रेभत् देवान् स्तौति । ६ ग्रावाणः च ७ ऊर्ध्वाः उद्यताः सन्तः ८ अध्वरं यज्ञसाधनं सोमम् ९ अभि १० चक्षुः अभिपश्यन्ति । ११ विचक्षणः विद्वद्रेन्द्रः १२ येभिः यैः ग्रावभिरभिपव-
संबन्धिभिः शब्दैः १३ विहायाः महान् १४ अभवत् । हृष्टोऽभूदित्यर्थः । १५ अस्मिन्द्रस्य १६ स्वधितिः वज्रः
१७ वनन्वति उदकवति मार्गे १८ पाथः अन्नसाधनं १९ सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ ॥ २५ ॥

‘महि’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः । द्वितीयातृतीये त्रयोदशी चेति तिस्रोऽनुष्टुभः । नवम्यक्षरसंख्यया पङ्क्तिर्न पादैः । एकादशी न्यङ्कुसारिण्यष्टकाद्वादशक-
द्व्यष्टकवती । पञ्चदशी पुरस्ताद्बृहत्याद्यद्वादशकव्यष्टका । शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आद्यौ जागतौ १ द्वौ २ गायत्री सा प्रस्तारपङ्क्तिः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘महि तान्वः
पाथः प्रस्तारपङ्क्तं पुरस्ताद्बृहत्यान्तं त्रयोदश्युपाद्ये चानुष्टुभो नवम्यक्षरैः पङ्क्तिरेकादशी न्यङ्कु-
सारिणी’ इति । गतो विनियोगः ॥

महिं द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारीं यद्ही न रोदसी सदं नः ।

तेभिर्नः पातं सद्यस एभिर्नः पातं शूषणि ॥ १ ॥

महिं । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति । यद्ही इति । न । रोदसी इति । सदम् । नः ।
तेभिः । नः । पातम् । सद्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे १ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां २ महि अत्यन्तं यथा भवति तथा ३ उर्वी विस्तीर्णे ४ भूतं
भवतम् । किञ्च ५ यद्ही महत्यौ ६ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ७ नारी ८ न स्त्रियाविव ९ नः अस्माकं १० सदं
सदा भवतम् । किञ्च युवां ११ शूषणि १२ नः अस्माकं शत्रुबले युष्मदीयैः १३ एभिः पालनैः १४ पातं
रक्षतम् । किञ्च युष्मदीयैः १५ तेभिः तैः पालनैः १६ नः अस्माकं १७ सद्यसः अतिशयेनास्मानभिभवितुः
शत्रोरपि १८ पातं रक्षतम् ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्त्सपर्यति । यः सुमैर्दीर्घश्रुत्तम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति ।

यः । सुमैः । दीर्घश्रुत्तमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

१ स मर्त्यः मनुष्यः २ यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु ३ देवान् ४ सर्वान् ५ सपर्यति परिचरति ६ यः
७ दीर्घश्रुत्तमः अतिशयेन दीर्घस्य बहोः शब्दस्य श्रोता यो मनुष्यः ८ सुमैः सुखकरैर्हविर्भिः ९ एनान्
देवान् १० आविवासाति ११ परिचरति । असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं १२ न १३ भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वामहः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः ।

विश्वे । हि । विश्वमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

१. ग-त-सु-द्वौ जागतौ ततो द्वौ । २. त-सु-सर्वान् देवान् । ३. त-सु-आविवासति । ४. त १-२-
सपर्यति सपर्यायै न; त ३. ४-सु-सपर्यायै; त ४. ५. ६. ७-सपर्यति सपर्यायै ।

हे ^१विश्वेषामिरज्यवः भुवनानामीश्वराः ^२देवानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां ^३महः महत् ^४वाः वरणीयं धनं विद्यत इति शेषः । तदस्मभ्यं दत्तेति भावः । किंच ^५विश्वे सर्वे यूयं ^६विश्वमहसः व्यासतेजस्काः । किंच ^७विश्वे यूयं ^८यज्ञेषु ^९यज्ञियाः यष्टव्याः ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।

कत् । रुद्रः । नृणाम् । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

^१अर्यमा देवः ^२मित्रः च ^३परिज्मा सर्वतोगामी सर्वत्राप्रतिहतगतिः ^४वरुणः^५ अन्यो देवजन-
श्रुतिभिः ^६स्तुतः ^७रुद्रः च ^८पूषणः सर्वस्य पोषयितारो ^९मरुतः च ^{१०}भगः च एते^{११} देवाः ^{१२}मन्द्राः
सर्वैः स्तुत्याः सन्तः ^{१३}नृणां मनुष्याणां ^{१४}कत् सुखं प्रयच्छतेति शेषः । एते सर्वे ^{१५}अमृतस्य अमृत-
सदृशस्य हविषः ^{१६}राजानः ^{१७}घ ईश्वराः खलु ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।

सचा यत्साद्येषामर्हिबुध्नेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । सूर्यामासा । सदनाय । सधन्या ।

सचा । यत् । सादि । एषाम् । अर्हिः । बुध्नेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

^१उत अपि च हे ^२वृषण्वसू वर्षणधनावशिनौ युवाम् ^३अपाम् उदकानां संबन्धिनौ ^४सधन्या
सधन्यौ समानधनौ ^५सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ ^६बुध्नेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु ^७यत्^८
यः ^९अर्हिर्बुध्न्यः देवः^{१०} ^{११}सादि सीदति तिष्ठति ^{१२}एषाम्^{१३} एभिः^{१४} ^{१५}सचा सह युवां ^{१६}नक्तं रात्रावहनि
चोरुष्यतामिति^{१७} वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ॥ २६ ॥

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामभिः । मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् ।

महः । सः । रायः । आ । ईषते । अति । धन्वेऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

^१उत अपि च ^२शुभस्पती शुभस्योदकस्य^३ पती ^४अश्विना अश्विनौ ^५देवौ ^६नः अस्मान्
^७धामभिः आत्मीयैः शरीरैः^८ ^९उरुष्यतां रक्षताम् । किंच ^{१०}मित्रावरुणौ आत्मीयैः शरीरैरुष्यतां
रक्षताम् । यं यजमानं पुरुषममी देवा रक्षन्ति ^{११}सः ^{१२}महः महान्ति ^{१३}रायः धनानि ^{१४}एषते आभि-
मुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच ^{१५}दुरिता दुरितानि शीघ्रम् ^{१६}अति अतिगन्तातिक्रान्ता च भवति ।
तत्र दृष्टान्तः । ^{१७}धन्वेव । यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-‘वरुणः’ नास्ति । २. त-भ१.४.८-ये एते । ३. ग-त-भ-‘यत्’ नास्ति ।
४. त-भ-देवो यत् । ५. ग-तैषामिति; त-भ-तैषामेति । ६. ग-त-भ-चोरुष्यतामिति । ७. त-भ-
उदकस्य । ८. भ-‘शरीरैः’ नास्ति ।

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे । देवासः । रथःपतिः । भगः ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिज्मा । विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत षचित् अपि च रुद्रा रुद्रपुत्रौ अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् मृळतां सुखयताम् ।
किञ्च रथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुः वाजः अश्वान् भगः च परिज्मा परितो गन्ता
वायुश्चेति^१ विश्वे सर्वे देवासः देवाः सुखयन्तु । हे विश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना
वा हे ऋभुक्षणः महान्तो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरी जुजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सामं चिद्वधग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जुजुवानस्य । वाजिना ।
दुस्तरम् । यस्य । सामं । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ऋभुः यज्ञेन भाति । किञ्च विधतः त्वां परिचरतो यजमानस्य मदः
हर्षोऽपि ऋभुः यज्ञेन भाति^२ । हे इन्द्र आ जुजुवानस्य यागं प्रति शीघ्रमागच्छतः ते तव
हरी अश्ववपि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ । किञ्च यस्य इन्द्रस्य संबन्धि सामं षचित्
गीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयम् । एषः यज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणः न किञ्च
ऋधक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्यो देव सवितुः स च स्तुषे मघोनाम् ।

सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मि न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्यः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे । मघोनाम् ।
सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निभिः । नि । एषाम् ।
चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक नः अस्मान् अह्यः अनवनतवदनामलजितान् कृधि कुरु । किञ्च सः
त्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिर्ऋत्विग्भिः स्तुषे स्तूयसे । इन्द्रः वह्निभिः वोढुभिः
मरुद्भिः सह सहः बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नः अस्माकं नि योयुवे शृशं निमिश्रयतु । तन्न
इष्टान्तः । चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिम् न । यथा रश्मि चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः ।

पृथं वाजस्य सातये पृथं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽर्चर्षणि । श्रवः ।
पृक्षम् । वार्जस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥

हे ^१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवाम् ^२अस्मे अस्माकं संबन्धिषु ^३एषु ^४वीरेषु पुत्रेषु ^५विश्व-
चर्षणि सर्वमनुष्योपेतं ^६महत् ^७श्रवः यशः ^८आ ^९धातम् आधत्तं दत्तम् । किंच ^{१०}वाजस्य बलस्य
^{११}सातये संभजनाय ^{१२}पृक्षं पालकमन्नं दत्तम् । ^{१३}उत अपि च ^{१४}तुर्वणे शत्रूणां तरणाय ^{१५}राया धनेन
सह ^{१६}पृक्षम् अन्नं दत्तम् ॥ ॥ २७ ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्टं कूचित्सन्तं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।

मेदतां वेदतां वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वम् । कूचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये ।
सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदतां । वसो इति ॥ ११ ॥

हे ^१वसो वासयितः ^२सहसावन् बलवन् ^३इन्द्र ^४अस्मयुः अस्मान्कामयमानः ^५त्वं ^६कूचित्
क्वचिदपि ^७सन्तं स्थितम् ^८एतम् इमं ^९शंसं स्तोतारम् ^{१०}अभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थमपि च
^{११}अभिष्टये यागार्थं ^{१२}सदा सर्वदा ^{१३}पाहि रक्ष । किंच ^{१४}वेदता त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां ^{१५}मेदतां
बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तुना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।

संवन्नं नाश्वं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तुना । न । सूर्ये । द्युतत्स्यामानम् । वावृधन्त । नृणाम् ।
सम् ^१संवन्नम् । न । अश्वम् । तष्टाऽइव । अनपच्युतम् ॥ १२ ॥

^१नृणां नेतृणां देवशत्रूणां ^२संवन्नं ^३न संभजनं सम्यग्बिहसनमिवावस्थितं ^४मे मदीयम्
^५एतम् ^६इदं ^७स्तोमं ^८स्तोत्रं ^९वावृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}सूर्ये ^{११}द्युतद्यामानं
दीप्तगमनं ^{१२}तुना ^{१३}न विस्तृताम् रश्मीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । ^{१४}अनपच्युतं च्युतिरहितम् ^{१५}अश्वम्
अश्वाहं रथं ^{१६}तष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात्प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्तं येषां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।

नेमर्धिता न पौस्या वृथैव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

वावर्तं । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।

नेमऽर्धिता । न । पौस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

^१येषां ^२देवानां स्वभूतेन ^३राया अस्मभ्यं दातव्येन धनेन ^४युक्ता स्तुतिः आववर्तं तेषां ^५एषाम्
अर्थाय ^६हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात् ^७पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र

१. ग-त-म-मु-देवानां शत्रूणां । २. ग-त-म-एतमिमं । ३. ग-त-‘स्तोमं’ नास्ति । ४. ग१.२-
त-म१.२.४.६.८-एषां । ५. ग-प्रीतिकरसन्मुखा; म१.२.४.६.८-प्रीतिकरासन्मुखा; म७-प्रीतिकरी
सती मुखात् ।

दृष्टान्तः । ऽपौस्या पौस्यानि बलानि ऽनेमधिता ऽन नेमधितौ संग्रामे ऽविष्टान्ता व्याप्तावसाना
 ऽबुधेव यथा घटिकायन्त्रमाला^१ तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तदुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।

ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्रान्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्सु ।

ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मयु । पथा । विश्रान्वि । एषाम् ॥ १४ ॥

१ये देवाः १पञ्च १शता शतानि रथान् १युक्त्वाय अश्वैर्युक्त्वा १अस्मयु अस्मात्कामाः सन्तः १पथा यज्ञमार्गेण गच्छन्ति तेषाम् १एषां देवानां १विश्रान्वि देवानां लोके वा विश्लेषेण श्रावकगुणयुक्तं^२ १तत् स्तोत्रं १दुःशीमे दुःशीमनाग्नि १पृथवाने । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् १वेने च १असुरे बलवति १रामे चैतेषु राजसु १प्र १वोचं प्रवचीमि । प्रस्थापयामीत्यर्थः । १मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च प्रस्थापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।

सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

१अत्र एषु राजसु १तान्वः नामर्षिः गवां १सप्त १च सप्ततिं १च १नु क्षिप्रं १सद्यः १इत् सद्य एव १अधि-१दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिशियांचनार्थः । यथाचे । किंच १पार्थ्यो नाम युघनाशनामकस्य कुले पृथोः पुत्रः कश्चित् १सद्यः एव गवां सप्तसप्ततिमधि १दिदिष्ट । किंच १मायवः अपि १सद्यः एवाधि १दिदिष्ट ॥ ॥ २८ ॥

‘ प्रैते ’ इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्राः पुत्रस्य सर्पस्यार्जुदस्वार्पम् । पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्यः । सोमाभिपवार्थो ग्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रैते पक्वना सर्पोऽर्जुदः काद्रवेयो ग्रावणोऽस्तौपञ्चभ्यन्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च ’ इति । ग्रावस्तौत्र पृतसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्रैते वदन्तिवत्यर्जुदं^३ प्रागुत्तमाया आ व ऋअसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तौत्रम् । सूत्रितं च—‘ अर्जुदमेवेत्येके प्र वो ग्रावाण इत्येके ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम् ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम् । ग्रावभ्यः । वाचम् । वदत । वदतभ्यः ।

यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

१. ग-घटिका यज्ञस्य यथा माला; त४.५-घटिकात्रयकाला; म७-घटितात्रयत्रमाल । २. त-म१. २.४.६.८-श्रावकं गुणयुक्तं । ३. त२-सु-पार्थ्यो म१-पार्थ्यो; म७-पार्थ्यौ । ४. त-म६.७-सु-वदन्त्यर्जुदं ।

एते प्रावाण उपलाः प्र वदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु । वयं यजमानाः वदद्भ्यः अभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः प्रावद्भ्यः प्राणामर्थाय वाचं प्र वदाम । किंच हे ऋत्विजो यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत । यत् यदा वद्भ्यः आदरणीया इहाः आशवः सोममभिषवार्थं^१ क्षिप्रकारिणः पर्वताः प्रावाणः सर्वे यूयं सार्क सह वद्भ्याय इन्द्रार्थं^२ श्लोकं श्रोतव्यं घोषम् अभिषवशब्दं^३ भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ता^४ भवथ^५ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।

विष्टी प्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतवत् । सहस्रवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हरितेभिः । आसभिः ।

विष्टी । प्रावाणः । सुकृतः । सुकृत्यया । होतुः । चित् । पूर्वे । हविः । अद्यम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् एते प्रावाणः^१ वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्यैः अभि क्रन्दन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः । किंच सुकृतः शोभनकर्माणः प्रावाणः विष्टी यज्ञं प्राप्य होतुः देवानामाह्वातुरग्रेः पूर्वे चित् पूर्वमेव अद्यं भक्षणाय^२ हविः आशत प्राप्नुवन्ति ॥

एते वदन्त्यविदन्नाना मधु न्यूङ्क्ष्यन्ते अर्धं पक्व आमिषि ।

वृक्षस्य शाखामरुणस्य वप्सतुस्ते सूर्भवा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊङ्क्ष्यन्ते । अर्धं । पक्वे । आमिषि ।

वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । वप्सतः । ते । सूर्भवाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

अरुणस्य अरुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां वप्सतः भक्षयन्तः एते सूर्भवाः शोभनभक्षाः वृषभाः प्रेमराविषुः प्रवृन्ति । यथा पक्वे आमिषि अधि आमिषे क्रव्यादो मांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूङ्क्ष्यन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् एते प्रावाणः वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच मधु मदकरं^१ सोमम् अना आस्येन अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्भदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नाना मधु ।

संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुराघोषयन्तः पृथिवीमुपबिदिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।

संरभ्य । धीराः । स्वसृभिः । अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपबिदिभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्त एते प्रावाणः बृहत् अत्यन्तं वदन्ति शब्दायन्ते । किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोमम् अविदन् अलभन्त । किंच संरभ्य संरब्धा भूत्वा धीराः घृष्टाः सन्तः उपबिदिभिः शब्दैः पृथिवीम् आघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिः अङ्गुलिभिः सह अनर्तिषुः नृत्यन्ति ॥

१. त-भ-सोममभिषवार्थं । २. ग-मप-लिप्ता भवथ; त-तृप्ता अभवन्; म१.६.८-लिप्ता भवतः; म२-लिप्ता भवतः; म४.७-लिप्ता भवत । ३. त-‘प्रावाणः’ नास्ति । ४. म१.२.७-मधुरं ।

सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।

न्यः^१ङ्ङि यन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरु रेतो दधिरे सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

सुऽपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । दधि । आऽखरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिषुः ।

न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निऽकृतम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

वसुपर्णाः सुपतना प्रावाणः वप उपलक्ष्य समीपे वयवि अन्तरिक्षे वाचम् अभिपवशब्दम्
अकत कुर्वन्ति । किञ्च वाखरे । मृगाणां व्रज आखरः । तस्मिन् दृषिराः गमनशीलाः कृष्णाः
कृष्णमृगा इव सूर्यश्चितः सूर्यवच्छेतवर्णा द्रप्साः वनर्तिषुः नृत्यन्ति । निष्कृतं प्रावभिः पीडितं
सत् उपरस्य उपलस्य न्यक् अधोमुखं सोमं नि यन्ति निगमयन्ति । किञ्च पुरु बहु रेतः
सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ २९ ॥

उग्राइव प्रवहन्तः समार्यमुः साकं युक्ता वृषणो बिभ्रतो धुरः ।

यच्छ्वसन्तो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राऽइव । प्रऽवहन्तः । सम्ऽआर्यमुः । साकम् । युक्ताः । वृषणः । बिभ्रतः । धुरः ।

यत् । श्वसन्तः । जग्रसानाः । अराविषुः । शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरः धुरं भारं विभ्रतः धारयन्त एते प्रावाणः
साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारः उग्राः उदूर्णा^१ अश्वाः इव
समार्यमुः समायच्छन्ति । आयता भवन्तीत्यर्थः । यत् यदा वशसन्तः अभिपवसमय उत्पतन-
निपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्त इव स्थिता प्रावाणः जग्रसानाः सोमं ग्रसमानाः अराविषुः
शब्दायन्ते तदानीम् एषां प्रावाणां संबन्धी प्रोथथः सुखाच्छब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः ।
अर्वतामिव । अश्वानां संबन्धिनो सुखाद्धेपाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । दशकक्ष्येभ्यः । दशयोक्त्रेभ्यः । दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश । युक्ताः । वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन
संबन्धिनस्ते दशावनयः । तान् प्रावाणः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका
अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्वन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो^२
येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशाभी-
शुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यः जराधिवर्जितान्
दश दशभिः धुरः धूमिः हिंसितुभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
वहद्भ्यः वहतोऽभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् अर्चत स्तुत । हे ऋत्विज इति शेषः । अत्र

यास्कः—‘अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि । कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि । योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यनुव्रते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्ध्वकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा ’ (निह. ३. ९) इति ॥

ते अद्रयो दशयन्त्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हर्यतम् ।

त ऊ सुतस्य सोम्यस्यान्धसोऽंशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्रयः । दशयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आधानम् । परि । एति । हर्यतम् ।

ते । ऊँ इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

वद्रयः आदरणीयाः वआशवः क्षिप्रकारिणः वते^१ एते^२ प्रकृता ग्रावाणः वदशयन्त्रासः दशयन्त्राः । वतेषाम् एषां ग्रावाणां संबन्धि यत् वआधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म वहर्यतं स्पृहणीयं वपर्येति परितो गच्छति । वते एते ग्रावाण एव वसुतस्य अभिषुतस्य वसोम्यस्य सोमस्य^३ संबन्धिनः^४ वअंशोः खण्डस्वरूपस्य वअन्धसः अन्नस्य वपीयूषम् अमृतं^५ प्रथमं^६ वभेजिरे^७ ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तेऽंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ।

तेमिर्दुग्धं पपिवान्सोम्यं मध्विन्द्रो वर्धते प्रथते वृषायते ॥ ९ ॥

ते । सोमऽअर्दः । हरी इति । इन्द्रस्य । निसर्ते । अंशुम् । दुहन्तः । अधि । आसते । गवि ।

तेभिः । दुग्धम् । पपिवान् । सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वर्धते । प्रथते । वृषायते ॥ ९ ॥

वसोमादः सोमस्यात्तारः वते प्रकृता^१ एते^२ ग्रावाणः वइन्द्रस्य वहरी अश्वौ वनिसर्ते निक्षन्ति चुम्बन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किंच वगवि अधिषवणकर्मणि^३ वअंशुं सोमं वदुहन्तः वासते^४ । किंच वइन्द्रः वतेभिः तैः वदुग्धं वसोम्यं सोममयं वमधु अमृतं वपपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरो भवति । वप्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति । ववृषायते वृषेवाचरति ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषायनेळावन्तः सदमित्स्थनाशिताः ।

रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य ग्रावाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषायन । इळाऽवन्तः । सदम् । इत् । स्थन । आशिताः ।

रैवत्याऽईव । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

वअंशुः सोमः ववः युष्माकं ववृषा यज्ञे वर्षिता भविष्यति । यूयमपि वन वरिषाधन वकिल न वरिष्यथ न^१ शीर्णा^२ भवथ किल । किंच वइळावन्तः अन्नवन्त इव यूयं वसदमित् सदैव वाशिताः भोजिताः^३ वस्थन भवथ । किंच वरैवत्येव यथा रेवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् वमहसा तेजसा युक्ताः वचारवः कक्ष्याणाः वस्थन भवथ । हे वग्रावाणः यूयं यस्य यजमानस्य वाध्वरं यज्ञम् वअजुषध्वम् असेवध्वम् ॥ ३० ॥

१. त१.२.७-म४.६.८-ते उ ते । २. ग-त-मु-सोमसंबन्धिनः । ३. त१.२.३.७-मु-अमृतं प्रथमस्य; भ२-प्रथमममृतं । ४. त-भेजिरे भजंत इति । ५. म-प्रकृष्टा । ६. त-मु-‘एते’ नास्ति । ७. त-म१.२.४.६.८-अधिषवणकर्मणि । ८. म७-अध्यासते । ९. ग-विशीर्णा; म-विस्तीर्णा । १०. त-मु-भोजयिताः ।

तृदिला अर्तदिलासो अर्द्रयोऽश्रमणा अश्रुथिता अमृत्यवः ।

अनातुरा अजराः स्थार्मविष्णवः सुपीवसो अर्तपिता अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अर्तदिलासः । अर्द्रयः । अश्रमणाः । अश्रुथिताः । अमृत्यवः ।

अनातुराः । अजराः । स्थ । अर्मविष्णवः । सुऽपीवसः । अर्तपिताः । अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

१ अश्रमणाः श्रमणवर्जिताः^१ २ अश्रुथिताः अन्यैरश्रुथिलीकृताः ३ अमृत्यवः अमारिताः ४ अनातुराः अरोगाः ५ अजराः जरारहिताः ६ स्थ भवथ । किंच ७ अर्मविष्णवः उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेता^२ हे प्रावाणः ८ तृदिलाः अन्येषां भेदकाः ९ अर्तदिलासः स्वयमन्येनाभिज्ञाः^३ १० सुपीवसः^४ सुबलाः ११ अर्तपिताः तृष्णारहिताः १२ अर्तृष्णजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरौ युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।

अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।

अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

हे प्रावाणः १ युगेयुगे सर्वेषु युगेषु २ ध्रुवा एव निश्चला एव ३ वः युष्माकं ४ पितरः पितृभूताः पर्वताः ५ क्षेमकामासः क्षेमकामाः^१ ६ सदसः सदांसि^२ आत्मना ७ न युञ्जते न संयोजयन्ति^३ । ८ अजुर्यासः जरारहिताः ९ हरिषाचः सोमस्य संभक्तारः १० हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः ११ द्यां दिवं १२ पृथिवीं च १३ रवेण अभिपवशब्देन १४ अशुश्रुवुः श्रावयन्ति ॥

तदिदं दुन्त्यर्द्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पाइव धेदुपन्दिभिः ।

वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृथ्वन्ति सोमं न मिनन्ति बर्प्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अर्द्रयः । विऽमोचने । यामन् । अन्नः पाऽइव । ध । इत् । उपन्दिभिः ।

वपन्तः । बीजम् इव । धान्यऽकृतः । पृथ्वन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बर्प्सतः ॥ १३ ॥

१ अर्द्रयः आदरणीया प्रावाणः २ यामन् यामनि गमने ३ अन्नस्पाः । अन्नसा पान्ति^१ रक्षन्तीत्य-
अस्पाः^२ । तेषां स्थानाम् ४ इव ५ उपन्दिभिः ६ तदिदं तदेवाभिपवकर्म ७ विमोचने ८ धेदु^३ तत्^४
सोमरसविमोचनवेलायामपि ९ वदन्ति प्रकाशयन्ति । किंच १० बर्प्सतः सोमं भक्षयन्तो प्रावाणः ११ वपन्तः

१. ग-त-म१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उत्क्षेपणावक्षेपणाभ्यां युताः; ग४-त१.२.६-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ता अर्तृष्णजः; त४.५-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्यासुपीवसः; त७.८-म१.२.४.८-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ता (भ४-‘ता’ नास्ति) अर्तृष्णजः (म८-अर्तृजः); म७-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्याः तयो-
पेता । ३. म१.२.७-स्वयमन्योन्याभिज्ञाः । ४. ग-त-म१.२.४.६.८-‘सुपीवसः’ नास्ति । ५. त-
म-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-म५-सदमिषो न युञ्जते अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रवः आ
द्यां रवेण सदांसि आत्मना न युञ्जते न संयोजयति; त-म१.२.४.६.७.८-‘सदांस्यात्मना...संयोजय-
न्ति’ नास्ति । ७. ग-याति गच्छती^१, त-म१.२-याति गच्छती^२; म८-याति गच्छती^३ । ८. ग-त-
अप्येतत्; म-व्वेतत् ।

१धान्याकृतः कृषीवलाः १बीजमिव यथा पृञ्चन्ति तद्वत् १सोमं १पृञ्चन्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । १न एनं १मिनन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अ॒ध्वरे अ॒धि वाच॑म॒क्रुता क्री॒ळ्यो न मा॒तरं तुद॑न्तः ।

वि षू मृ॒ञ्चा सुषु॑वुषो मनी॒षां वि वर्त॑न्ता॒मद्र॑यश्चा॒र्यमा॑नाः ॥ १४ ॥

सु॒ते । अ॒ध्वरे । अ॒धि । वाच॑म् । अ॒क्रुत । आ । क्री॒ळ्यः । न । मा॒तरम् । तुद॑न्तः ।

वि । सु । मृ॒ञ्च । सु॒सुऽवुषः । मनी॒षाम् । वि । वर्त॑न्ता॒म् । अ॒द्रयः । चा॒र्यमा॑नाः ॥ १४ ॥

१चायमानाः १पूज्यमानाः १अद्रयः आदरणीया प्रावाणः १अध्वरेऽधि यज्ञे १सुते सोमेऽभिषुते १मातरं १तुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः १आ १क्रीळ्यो १न आक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा १वाचं शब्दम् १अक्रत कृण्वन्ति । १सुषुवुषः सोममभिषुतवतः प्रावणः १मनीषां स्तुतिं १वि १मुञ्च विशेषेण^१ मुञ्च^१ । किंच अद्रयः १वि १वर्तन्ताम् अभिषवशब्दं विमुञ्चन्तु ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजपिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रुकभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः ।

धीमता सायणार्येण पञ्चमोऽथ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'हये जाये' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'हये द्वयूनोंर्वशीमैः पुरुरवाः पूर्वोषितात्कामात्^१ पुनरासाद्यावरोद्धुमैच्छत्सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हय इषुयां कदा सुदेवोऽन्तरिक्षप्रां सचेति तिलश्चैलवाक्यं शिष्टा उर्वेद्याः' इति । 'हये जाये' 'इषुर्न श्रिये' 'या सुजुर्णिः' 'कदा सूनुः' 'सुदेवो अद्य' 'अन्तरिक्षप्रां' 'सचा यदासु जहतीषु' इत्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चं ऐळस्य पुरुरवसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वेद्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

ऐळोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय^२ प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥

रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा । तां शतवन्तो मनुजभोग्या भूम्यां भवेति तौ ॥२॥

अत्रान्तर इळो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां संचरन् साक्षो देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥

यत्र^४ देवं गिरिसुता सर्वैर्भावेरतोषयत् । अत्राविशन्पुमाञ्छी स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥४॥

छी भूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमञ्जसा । इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ॥५॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवीं षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥

ततः कदाचित्क्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान् मुदा ॥७॥

१. म—'विशेषेण मुञ्च' नास्ति । २. त-म१.२.४.६.८—पूर्वोषितान् कामान् ; अनु—पूर्वोषितां कामात् । ३. त१.२.३.६.७—वैशद्यार्थं । ४. त—तत्र ।

तदेळायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
 तल्पादन्यत्र नम्रं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम्^१ । सुता उरणकौ त्वं^२ च^३ समीपं कुरु मे द्रुतम् ॥९॥
 इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुणकद्वयम् ॥१०॥
 हतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्वेवं जल्पकोऽन्यतः^४ ॥११॥
 विद्युता दर्शितोऽस्यै^५ स^६ नम्र एव पुरुरवाः । अथ सा दृष्टसमया^७ मुर्वशी तु दिवं ययौ^८ ॥१२॥
 तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेपणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ॥१३॥
 विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः ॥१४॥
 साश्रं सापश्यदुक्ता च प्रत्याचष्टे व्रजेति तम् । इत्युर्वश्यैलसंवादमिममेषोऽप्यमूचयत्^९ ॥१५॥इति॥

अत्र वाजसनेयकम्—‘उर्वशी हाप्सराः पुरुरवसमैलं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः
 स्म माहो^१ वेतसेन दण्डेन हतादकामां स्म मा निपद्यासे मो स्म त्वा नम्रं दर्शमेप वे न स्त्रीणामुपचार
 इति । सा हास्मिन्ज्योषुवासापि हास्माद्भिण्यास तावज्ज्योष्वास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे
 ज्योष्वा इत्युर्वशी मनुष्येववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वयुरणा शयन
 उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति
 द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षां चक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनं^२ स्याद्यत्राहं स्यामिति
 स नम्र एवानुपपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विश्रुतं जनयांचक्रुस्तं यथा
 दिवैवं नम्रं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरेमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पनकुरुक्षेत्रं समया
 चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे ।
 तं हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसमेति तथेति
 तस्मै हाविरासुः । तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद ह्ये जाये मनसा^३ (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठं घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।

न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परंतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठं । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।

न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परंतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

पुरुरवसो^{१०} वाक्यम् । जायां पश्यन् वदति । ‘हये हे घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् । घोर-
 कारिणि^{११} जाये मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती^{१२} तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस ।
 हये इत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह । ‘वचांसि वाक्यानि मिश्राणि^{१३}
 उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि^{१४} नु अद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । ‘धिन्वि-
 कृण्व्योश्च’ इत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति^{१५} चेष्टयते । ‘नौ आवयोः’ मन्त्राः रहस्यार्थाः
 एते विवक्षिताः अनुदितासः अव्याहियमाणाः^{१६} परस्परमसंभाव्यमाणा गुप्तिकताः सन्तः परंतरे
 चनाहन् । चनेति निपातसमुदायश्चार्थः । अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि मयः । सुखनामैतत् । सुखं
 न करन् कुर्वन्ति^{१७} । अतः कृणवावहा इति ॥

१. त१.३.४.५.७-तथागतं; त२.६.८-भ१.२.८-तथागतां । २. त१.२.३.६-त्वस्य । ३. त१.
 २.३.६.७-जल्पको नृपः; त४.४-जल्पको नृपा । ४. भ२-दर्शिता रात्रौ । ५. भ५-नष्टसमया । ६. भ२-
 गता । ७. भ५-‘संवादमितिहासोप्य’ । ८. त१-भ२.८-माहो श्रथयो । ९. भ५-कथं नु तदजनं ।
 १०. त-सु-हये जाये पुरुरवसो । ११. ग-मिश्रा मिश्राणि । १२. त१.६.७.८-म-कारणमिति ।
 १३. त-अव्याक्रियमाणाः । १४. ग-त४-न कुर्वति ।

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।

पुरुवरः पुनरस्तं परेहि दुरापना वार्तइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् । उषसाम् । अग्रियाऽइव ।
पुरुवरः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वार्तऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच । एता एतया वाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया किं कृणव किं करवाव । अहं त्विदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषम् अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः । उषसामग्रियेव । बह्वीनामुषसां मध्येऽध्याग्रे भवा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथा तथाहमपीति । यस्मादेवं तस्माद्धे पुरुवरः त्वं पुनः अस्मत्सकाशात् अस्तं गृहं परेहि परागच्छ । मा मय्यभिलाषं कार्षीः । स्वस्या दुर्ग्रहत्वमाह । अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । 'दुरापा वा अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हेवैनं तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ७) इति वाजसनेयकम् ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसुना गोषाः शतसा न रंहिः ।

अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असुना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।

अवीरे^१ । क्रतौ^२ । वि । दविद्युतत् । न । उरा^३ । न । मायुम् । चितयन्त^४ । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरुवरः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते । इषुधेः । इषवो धीयन्तेऽत्रेतीषुधिनृषिः । ततः सकाशात् इषुः असना असनायै प्रक्षेप्तुं^५ न भवति श्रिये विजयार्थम् । त्वद्विरहाद्युद्धस्य बुद्धावप्यनिधानात् । तथा रंहिः वेगवानहं शत्रुसकाशात् गोषाः तेषां शत्रूणां गवां संभक्ता न अभवम् । तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुघनानां संभक्ता नाभवम् । किंच अवीरे वीरवर्जिते क्रतौ^६ राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच धुनयः कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः उरा उरौ । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । विस्तीर्णे संग्रामे मायुम् । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कृवापाजि' इत्यादिनोण् । सिंहनादं न चितयन्त न बुध्यन्ते । 'चित्ति संज्ञाने' । अस्माणिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्छ्रुपध-
गुणाभावः । छान्दसो लृक्^७ ॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टयन्तिगृहात् ।

अस्तं ननक्षे यस्मिन्चाकान्दिवा नक्तं श्रथिता वैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।

अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्रथिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं^१ चोर्वशीवाक्यम्^२ । आधेन^३ पुरात्मना कृतमुषसे^४ निवेदयति । हे उषः एसा ह्यमुर्वशी वसु वासकं वयः अन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरुवरसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे

१. ग-त३.४.५-म- 'प्रक्षेप्तु' नास्ति; त१.२.६.७.८-प्रक्षिप्तु । २. म- 'क्रतौ' नास्ति । ३. त-छक्; म-छक् । ४. त-सु-इयमुत्तरा । ५. त-सु-चोर्वशीवाक्ये । ६. ग-अनेन परमात्मना कृतमुषसे; त-आधेन पुत्रात्मना कृतमुषसे; म७-आधेन पुरातनकृतमुषसे ।

स्थिता यदि पतिं वदति कामयते तदा वदन्तिगृहात् । स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम् । तस्माद्गृहात्सोर्वशी वदन्ति पतिगृहं वनक्षे व्याप्नोति । वयस्मिन् गृहे वचाकन् कामयत उर्वशी । सा चोर्वशी^२ वदिवा वनक्तम् अहनि रात्रौ च वैतसेन । 'शेषो वैतस इति पुंस्त्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । पुंस्त्रजननेन वश्रथिता ताडिता च^३ भवति । एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माह्वः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः । स्म । मा । अह्वः । श्रथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरूरवः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरूरवः त्वं वमा माम् वदः अहनि वैतसेन दण्डेन पुंस्त्रजनेन वत्रिः त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा. सू. ५.४.१८) । वश्रथयः वस्म । अश्रथयः अताडयः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' (पा. सू. २. ३. ६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे पठ्यते । उत अपि च । वस्म इति पूरणः । अव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै वमे मह्यं वपृणासि पूरयसि । एवं बुद्ध्या हे पुरूरवः वते तव केतं गृहम् अनु वदाम् अन्वगमं पूर्वम् । हे वीर राजा त्वं च वमे मम तन्वः शरीरस्य तत् तदा वशीः अभवः । सुखयितेति शेषः । परमप्येवं मन्तव्यं किमिति कातरो^४ भवसीत्युवाच ॥ ॥१॥

यो सुजुर्णिः श्रेणिः सुभ्राआपिहृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनीं चरण्युः ।

ता अञ्जयौऽरुणयो न संसुः श्रिये गावो न धेनवौऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुजुर्णिः । श्रेणिः । सुभ्राआपिः । हृदेचक्षुः । न । ग्रन्थिनीं । चरण्युः ।

ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । संसुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरूरवसो वाक्यम् । या सुजुर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या श्रेणिः या सुभ्राआपिः या हृदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चतसृभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ग्रन्थिनी ग्रन्थनवती संदर्भवती चरण्युः चरणशीलोर्वश्याजगाम । यद्वा । ग्रन्थिनीत्येतत्सखिभूताप्सरोनामधेयम् । या सुजुर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम^५ । ताः अप्सरसः वञ्जयः आभरणोपेताः वरुणयः अरुणवर्णाः वन वसुः पूर्ववत् गच्छन्ति । श्रिये श्रयणाय धेनवः नवप्रसूताः गावो वन गाव हव । आश्रयार्थं यथा गावः अनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जार्यमान आसत् प्रा उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जार्यमाने । आसत् । प्राः । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वगूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

१. त-सु-तस्मिन् । २. त१.२.३.६.७-पुरूरवसो वाचं; त४.५-पुरूरवसा चोर्वशी । ३. ग-त- 'च' नास्ति । ४. ग-म-परमप्युपरंतव्यं । ५. भ१-कामतरो; भ४-कामवशो; भ७-कामुकतरो । ६. ग-आजगाम । ७. ग-म-आश्रयार्थं ।

अनयैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । ^१अस्मिन् पुरुरवसि ^२जायमाने सति ^३प्राः अप्सरसो देववेद्या अपि ^४सम् ^५आसत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने^६ सति प्रा देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । ^७उत अपि च ^८ईम् एनं पुरुरवसं ^९स्वर्गताः स्वयं-
गामिन्यः ^{१०}नद्यः तासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे ^{११}पुरुरवः ^{१२}यत् यस्मात् ^{१३}त्वा त्वां ^{१४}महे
महते ^{१५}रणाय रमणीयाय संग्रामाय ^{१६}दस्युहत्याय दस्युहननाय^{१७} ^{१८}देवाः ^{१९}त्वाम् ^{२०}अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्क्रममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसत्रथस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादित्रीण्यैलवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति । ^१यत् यदा ^२सचा
सहायभूतः पुरुरवाः ^३अत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । ^४जहतीषु परित्यजन्तीषु
^५अमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु ^६मानुषः सन् ^७निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ^८ताः अप्सरसः
^९मत् मत्तः ^{१०}अप अपसृत्य ^{११}अत्रसन् । त्रसतिगैतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने इष्टान्तः । ^{१२}तरसन्ती
^{१३}भुज्युः^{१४} ^{१५}न^{१६} । तरसन्नाम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याधाद्गीता
पलायते । किंच ^{१७}रथस्पृशो ^{१८}नाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा^{१९} ते^{२०} पलायन्ते तद्वत्पलायन्त
इति । उर्वशीयानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तौ अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीलयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तैः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीलयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

^१यत् यदा ^२आसु ^३अमृतासु अप्सरःसु ^४मर्तैः मनुष्यः पुरुरवाः ^५निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन्
^६क्षोणीभिः वाग्भिः ^७क्रतुभिर्न कर्मभिश्च ^८सं ^९पृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । ^{१०}ताः
अप्सरसः ^{११}आतयः आतिभूतास्तदानीं ^{१२}स्वाः ^{१३}तन्वः आत्मीयानि रूपाणि ^{१४}न ^{१५}शुम्भत न प्रकाश-
यन्ति । ^{१६}अश्वासो ^{१७}न अश्वा इव ^{१८}क्रीलयः संक्रीडमानाः ^{१९}दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः
शूका भक्षयन्तः । ते यथा चापलयेन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्भूते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दर्विद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्ठो इति । अपः । नर्यः । सुजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

१. ग-त१.२.९.७.८-अ४.५.६.८-वर्धमाने; त३-मु-‘सति’ नास्ति; म२-सति वर्धमाने । २. त१.
२.३.६.७.८-म२.६.८-प्रवर्धमाने; त४.५-प्रवर्धमाने । ३. ग-त-दस्युहननाय च । ४. त३.७-न
भुज्युः । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोर्वशीं स्तौति । १या उर्वशी १विद्युन्न विद्युदिव १पतन्ती गच्छन्ती १द्विद्योत् द्योतते । किं कुर्वती । १अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याप्तानि^१ वा^१ १काम्यानि अस्मदभि-
मतान्युदकानि वा १मे मह्यं १भरन्ती संपादयन्ती । यदा आगतायास्तस्याः सकाशात्^२ १अपः व्यासः
कर्मसु कर्मवान्^३ वा १नर्थः^३ नरेभ्यो हितः १सुजातः सुजननः पुत्रः १जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं
मम^४ १उर्वशी^४ १दीर्घमायुः १प्र १तिरत प्रवर्धयति । ‘ प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम् ’
(तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः ॥ ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्था गोपीध्याय हि द्धाथ तत्पूरवो म ओजः ।

अशांसं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीध्याय । हि । द्धाथ । तत् । पूरवः । मे । ओजः ।

अशांसम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् ।

न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

१इत्था इत्थं १गोपीध्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमे रक्षणाय
१जज्ञिषे १हि जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण । ‘ आत्मा वै पुत्रनामा ’ इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे १पूरवः
१मे ममोदरे मयि १ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं १द्धाथ^५ मयि निहितवानसि । १तत् तथास्तु ।
अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं १विदुषी भाञ्जि कार्यं जानती^६ १सस्मिन्नहन्^७ सर्वस्मिन्नहनि
त्वया^८ कर्तव्यं १त्वा त्वाम् १अशांसं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं १मे मम वचनं १न १आशृणोः न शृणोषि ।
१किं त्वम् १अभुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् १वदासि^९ ह्ये जाय इत्यादिकरूपं
प्रलापम् । वदेल्लेख्याडागमः । दिवसे^{१०} त्रिवारं यभस्व षडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्यो-
त्पादनपर्यन्तं^{११} वसामि नमं त्वां यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमयः ‘ उर्वशी हाप्सराः
पूरुवसमैलं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन दण्डेन ’ (श. ब्रा. ११. ५. १)
इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कुदा सुनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।

को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कुदा । सुनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् ।

कः । दंपती इति दम्पती । सऽमनसा । वि । यूयोत् ।

अर्ध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

१. त-आप्यानि; सु-अप्यानि । २. ग४-म५-सकाशाद्यदि; त१.२.३.६.८-म१.४-सकाशाद्यदि;
त४-सकाशादादि; त७-सकाशाद्यदि; म२.६.७-सकाशाद्यदि । ३. ग१.२-कृतवान्वा नर्यो; त१.२.३.
६-नवान्नर्यो; त४-कर्मवान्वा नर्यो; ग४-नवा नर्यो; त७-तव त्वां नर्यो; त८-म१.२.४.६.८-तवान्वा
नर्यो; म७-अवतन्वा नर्यो । ४. त-प्रोर्वशी । ५. ग-त-मु-द्धाथ निदधाथ । ६. ग-त-म-जानती त्वं ।
७. ग४-त्वनस्मिन्नहन्; त२.६-त्वस्मिन्नहन्; त३.४.५-त्वमस्मिन्नहन् । ८. त-मु-त्वया यत् । ९. ग-
त४.५-म५-वदासि वदसि; त८-म२.८-वदसि । १०. ग-त-म-अहनि दिवसे । ११. त१.२.३.६.७-
पुत्रोत्पादनपर्यन्तं ।

इदं पुरुरवसो वाक्यम् । 'कदा कस्मिन् काले' सूनुः तवोदरजातः सन् 'पितरं माम्' इच्छात् इच्छेत् । 'इषु इच्छायाम्' । लेटि शपि 'इषुगमियमां छः' इति छादेशः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । कदा वा 'विजानन् पितरं मामधिगच्छन्' चक्रन् क्रन्दमानः 'नाशु' वर्तयत्^१ । नेति चार्थः । किंच 'कः किंविधः सन् सूनुः' 'समनसा समनसौ समनस्कौ' 'दंपती जायापती त्वां मां च' 'वि' यूयोत् विश्लेषयेत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । यौतेऽनन्दसः शपः श्लुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । 'अध अधुना' यत् यदा 'अग्निः तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः' 'श्वशुरेभु' 'दीदयत् दीप्यते । दीदयतिर्दीप्तिकर्मैति^२ नैरुक्तो धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाघ्ये शिवायै ।

प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽघ्ये । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति ।

परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशीवाक्यम् । हे पुरुरवः त्वां 'प्रति' 'ब्रवाणि' प्रतिवचिम् । त्वदपत्यम्^३ 'अश्रु' बाणं 'वर्तयते वर्तयिष्यति' । 'आघ्ये' आध्याते वस्तुनि 'शिवायै' शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति 'चक्रन्' रुदन्नश्रूणि विमुञ्चन् 'न' 'क्रन्दत्' । नकारश्चार्थः । रोत्यति चेत्यर्थः । 'तत्' त्वदपत्यं 'ते' तुभ्यं 'हिनव' ग्रहिणोमि 'यत्' अपत्यं 'ते' तव संबन्धि 'अस्मे' अस्मासु निहितम् । त्वं 'परेह्यस्तम्' । अस्तमिति गृहनाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे 'मूर' मूढ 'मा' मां 'नहि' 'आपः' न प्राप्नोषि । हिनवेत्यत्र हिनोतेः 'छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङि मिपोऽमादेशः । गुणः । अन्यलोपश्छान्दसः । बहुलवचनाददभावः । आपः । 'आप्लु' व्यासौ । लिटि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति थलो गल् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तुवा उ ।

अधा शयीत निःक्रंतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥ १४ ॥

सुदेवः । अद्य । प्रपतेत् । अनावृत् । पराऽवतम् । परमाम् । गन्तुवै । ऊँ इति ।

अध । शयीत । निःक्रंतेः । उपस्थे । अध । एनम् । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरुरवा उवाच । 'सुदेवः' त्वया सह सुक्रीडः पतिः 'अद्य' 'प्रपतेत्' । अत्रैव प्रपततु । अथवा 'अनावृत्' अनावृत्तः सन् 'परमां' 'परावतं' दूरादपि दूरदेशं 'गन्तुवै' गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । 'अध' अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः 'निःक्रंतेः' पृथिव्याः 'उपस्थे' 'शयीत' शयनं कुर्यात् । यद्वा । निःक्रंतिः पापदेवता । तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ क्रियतामित्यर्थः । 'अध' अथवा 'एनं' 'वृकाः' आरण्याः श्वानः 'रभसासः'^४ वेगवन्तः 'अद्युः' भक्षयन्तु । अत्र 'वाजस-नेयकं'—'सुदेवोऽद्योद्वा बभूति प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वासुरिति हैव तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ८) इति ॥

१. ग-त-व-वर्तयत् वर्तयेत्; त१.२.६.८-म-वर्तयत् वर्तयेत् । २. ग-त-म-मु- 'समनस्कौ' नास्ति ।

३. त४-दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । अस्मार्थताल्लुटि वटि इददीदितिर्दीप्तिकर्मैति । ४. ग.त१.२.३.६.७.

८-म-तदपत्यं; त४.५-यदपत्यं । ५. त-रभसासो रभसः ।

पु॒रुर॒वो मा मृ॒था मा प्र प॑प्नो मा त्वा वृ॒कासो अ॒शिवा॒स उ क्ष॑न् ।

न वै स्त्रै॒णानि स॒ख्यानि स॒न्ति सा॒लावृ॒काणां हृद॑यान्येता ॥ १५ ॥

पु॒रुर॒वः । मा । मृ॒थाः । मा । प्र । प॒प्तः । मा । त्वा । वृ॒कासः । अ॒शिवा॒सः । ऊँ इति । क्ष॑न् ।
न । वै । स्त्रै॒णानि । स॒ख्यानि । स॒न्ति । सा॒लावृ॒काणाम् । हृद॑यानि । ए॒ता ॥ १५ ॥

तमितरा प्रत्युवाच । हे पु॒रुर॒वः त्वं मा मृ॒थाः मृ॒ति मा प्रा॒मुहि । अ॒ग्र्यते॒र्लुङि था॒सि
'ह्रस्वाद्भात्' इति सिचो लोपः । तथा मा मृ॒प्र मृ॒प्तः अ॒त्रैव प॒तनं मा का॒र्षीः । प॒तेर्लुङि लृ॒दिश्वात्
'पुषादि' इत्यादिना च्लेरङ् । 'पतः पुम्' इति पुम् । तथा त्वा त्वाम् अ॒शिवा॒सः अ॒शुभाः
वृ॒कासः वृ॒काः मा उ उ क्ष॑न् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयन्तु । किमिष्येवमस्मदु-
पर्याग्रहं करोपि । मा कार्षीरित्यर्थः । अदे॒र्लुङि 'लुङ्सनोर्वस्तु' (पा. सू. २. ४. ३७) इति
वस्लादेशः । 'मन्त्रे वस' इति च्लेरुक् । 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'शासिवसि' इत्यादिना
षत्वम् । 'खरि च' इति चत्वम् । बाहुलकादङभावः । अथ^१ स्वरनेहस्यासारतामाह^२ । स्त्रै॒णानि
स्त्रीणां कृतानि स॒ख्यानि न न वै स॒न्ति । न स॒न्ति खलु । अभावे कारणमाह । ए॒ता ए॒तानि
स॒ख्यानि स॒लावृ॒काणां हृद॑यानि तेषां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् ।
अत्र वाजसनेयकं—'मैतदादथा न वै स्त्रै॒ण स॒ख्यमस्ति पुनर्गृ॒हानिहीति ह॑वैनं तदुवाच' (श. ब्रा.
११. ५. १. ९) इति ॥ ३ ॥

यद्वि॒रूपाच॑रं म॒र्त्येष्व॑वसं रात्रीः शर॒दश्चत॑स्रः ।

घृ॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृद॑ह आ॒श्नां तादे॒वेदं ता॑तृ॒पाणा च॑रामि ॥ १६ ॥

यत् । वि॒रूपा । अ॒चर॑म् । म॒र्त्येषु॑ । अ॒वस॑म् । रात्रीः । शर॒दः । च॒तस्रः ।

घृ॒तस्य॑ । स्तो॒कम् । स॒कृत् । अ॒हः । आ॒श्नाम् । तात् । ए॒व । इ॒दम् । त॒तृपा॑णा । च॒रा॒भि ॥ १६ ॥

यत् यदा विरूपा^१ मनुष्यसंपर्काद्विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपा वा मर्त्येषु
मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः प्रमथित्रीः चतस्रः शरदः अवसं न्यवसम् । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । तदानीं घृतस्य स्तो॒कं स॒कृद॑ह आ॒श्नाम् । तादे॒वे तेनैव स्तो॒केना॑हम् इदं संप्रति
ततृपाणा वृषा सती चरामि ॥

अ॒न्तरि॒क्षप्रां रज॑सो वि॒मानी॑मुप॒ शिक्षा॑म्युर्वशीं वसि॑ष्ठः ।

उप॑ त्वा रा॒तिः सु॒कृत॑स्य ति॒ष्ठाभि॑ वर्त॒स्व हृद॑यं तप्य॒ते मे ॥ १७ ॥

अ॒न्तरि॒क्ष॒ऽप्राम् । रज॑सः । वि॒ऽमा॒नीम् । उप॑ । शि॒क्षा॒भि । उ॒र्वशी॑म् । वसि॑ष्ठः ।

उप॑ । त्वा । रा॒तिः । सु॒ऽकृ॒तस्य॑ । ति॒ष्ठात् । नि । वर्त॒स्व । हृद॑यम् । तप्य॒ते । मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसः रजकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीम्
उर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् उप शिक्षामि वशं नयामि । सुकृतस्य
शोभनकर्मणः रातिः दाता पुरुरवाः त्वा त्वाम् उप तिष्ठात् उपतिष्ठतु । मे हृदयं तप्यते^३ ।
अतो नि वर्तस्व । एवं राजोवाच^३ ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैः यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः ।

प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐः । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युबन्धुः ।

प्रजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वः । ऽगे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

हे^१ ऐः पुरुषः^२ । त्वा त्वाम्^३ इमे देवाः^४ इति आहुः । मृत्युबन्धुः मृत्योः^५ बन्धकः मृत्योर्बन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्तुर्वस्व^६ यथे^७ यथा एतद्भवसि^८ भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं^९ ते तव संबन्धिनी यष्टव्यान् देवान् हविषा यजासि यजसि । स्वर्ग^{१०} उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुरित्यर्थः । यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखी भवेति^{११} सेयं पुरुषवसं प्रत्युवाच ॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । बरुनामाङ्गिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्व-हरिर्वा नाम । द्वादशीत्रयोदशयौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः । इन्द्रस्याश्वौ हरी । तयोरत्र स्तूयमानत्वाच्चदेवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते ससोना बरुः सर्वहरिवैन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वि-त्रिष्टुबन्तम्'^१ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र ते मह ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । षोडशिशब्देऽप्याद्यस्तुचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिर्वपसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । हर्यतम् । मदम् । घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवपसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ ते तव हरी^२ अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे^३ प्र शंसिषम् अशंसिषम् । अस्ताविषम् । तथा वनुषः । 'वनु हिंसायाम्' । हिंसकस्य ते तव हर्यतम् । 'हर्यं गतिकान्त्योः' । तत्स्यौणादिकोऽतच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कमनीयं मदं^४ प्र वन्वे प्रयाचेऽस्मदभिमतम् । 'वनु याचने' । यः इन्द्रः हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः मघानं^५ गत्वा चारु चरणीयं घृतं^६ न घृतमिव सुपूतमुदकं^७ सेचते वर्षति तं तादृशं हरिर्वपसम् । वपं इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वाम्^८ आ विशन्तु^९ गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरिं हि योनिमभि ये सुमस्वरन् हिन्वन्तो हरीं दिव्यं यथा सदैः ।

आ यं पूणन्ति हरिर्भिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिर्वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । सुम्^१ अस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदैः ।

आ । यम् । पूणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूषम् । हरिऽवन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

१. भ- 'हे ... .. मृत्योः' नास्ति । २. त-एतद्भवति । ३. त-जायमानाः । ४. त-भवति । ५. त१.२.३.६.८-भ१.२.४.७.८-'स्तुतिर्त्रिष्टुबन्तं । ६. ग-भ१.४.५.६.८-मेघान् ; त१.२.३.७-मेघानं ; त६.८-मघानं ; भ२-मघोन् ।

ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः षोनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् षहरिम् अश्वम् षअभि षसमस्वरम् ।
 'स्व शब्दोपतापयोः' । अभिसंस्तुवन्ति । किं कुर्वन्तः । षदिव्यं देवसंबन्धि षसदः यागगृहं षयथा
 प्रेरयन्तीन्द्रं तथा षहरी अश्वौ षहिनवन्तः प्रेरयन्तः । सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति
 अतः स्तोतृणां हरिप्रेरणत्वम् । यद्वा^१ । दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा^२ तथा^३ हरी^३ स्तुतिभिर्हिनवन्तः
 प्रेरयन्तः । षयम् इन्द्रम् षधेनवः नवप्रसूता गावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपाचा-
 रोऽपि नकार उपसार्थीयः । षहरिभिः हरितवर्णैः सोमैः षआ षपृणन्ति पूरयन्ति च^४ । तथा यूयमपि
 षइन्द्राय इन्द्रस्य षहरिवन्तं षशूर्षं बलम् षअर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

अस्य इन्द्रस्य षसः^५ षवज्रः षहरितः हरितवर्णः षय षआयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः ।
 स च षहरिः^६ हरितवर्णो वज्रः षनिकामः नितरां कमनीयः । सः षआ हन्ता शत्रूणाम् । तादृशो वज्रः
 षगर्भस्त्योः हस्तयोर्वर्तत इति शेषः । अयमिन्द्रः षद्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं धनम् । तद्वान् षसुशिप्रः
 शोभनहनुः षहरिमन्युसायकः । यस्य मन्युः^७ सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति । यद्वा शत्रुहन्ता
 कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति । किं बहुना । षइन्द्रे षरूपा रूपाणि सर्वाणि षहरिता हरितानि
 षनि षमिमिक्षिरे निषिकानि बभूवुः । मिहेः सनन्तात्कर्मणि लिटि रूपम् ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंहा ।

तुददहि हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंहा ।

तुदत् । अहिम् । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिम्ऽभरः ॥ ४ ॥

षदिवि अन्तरिक्षे षकेतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमय-
 मिन्द्रः षअधि षधायि अध्यधायि^८ स्तोतृभिरधिनिहितः । किंचेन्द्रस्य षवज्रः षहर्यतः स्पृहणीयः सन्
 षविव्यचत् व्याप्नोति^९ व्यासव्यं शत्रुसंघम् । तत्र दृष्टान्तः । षहरितो षन हरितवर्णा अध्वाहर्तारो^{१०}
 वाश्वा आदित्यसंबन्धिनः । ते यथा षरंहा रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्यासव्यम् । षयः अस्य वज्रः
 षआयसः अयोविकारः षअहि वृत्रं मेघं वा षतुदत् हिनस्ति । योऽयं^{११} महानुभावः षहरिशिप्रः सोम-
 पानरभसेन^{१२} हरितवर्णनासिकस्तद्वर्णहनुर्वा षहरिभरः हयोर्भर्तेन्द्रः^{१३} षसहस्रशोकाः षअभवत् । 'शुच
 दीप्तौ' । अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

१. ग-यद्वा यथा । २. ग-त-म-प्राप्नुयात्तथा । ३. त-म-हरी रथाय । ४. ग-आप्रीणयति वा;
 त४.५.८-म१.२.४.६.८-वा; त१.२.३.६.७-मु- 'च' नास्ति । ५. त-म- 'सः' नास्ति । ६. त-म-
 'हरिः' नास्ति । ७. ग-त-म- 'मन्युः' नास्ति । ८. त१.२.३.६.७.८-म- 'अध्यधायि' नास्ति ।
 ९. त१.२.३.६.७.८-म२.६.८-मु- विव्याप्नोति । १०. ग-म२.८-असाध्वाहर्तारो, त४.५-असाधा
 वर्तते; म६-अस्थाध्वाहर्तारो । ११. ग-सोयं । १२. त४.५-०रसेन । १३. ग-म-हर्या भर्तेन्द्रः ।

त्वं त्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिर्न्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य मसामि राधौ हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम् ऽत्वं । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।

त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽहरिकेश हरितरोमवदश्च ऽत्वं त्वं^१ त्वमेव सर्वत्र यज्ञे ऽअहर्यथाः अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा । कीदृशस्त्वम् । ऽपूर्वेभिः पूर्वैतनैः ऽयज्वभिः यजमानैः ऽउपस्तुतः सन् । हे ऽहरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतैत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र ऽत्वं ऽतव । स्वभूतमिति शेषः । ऽविश्वं व्याप्तं सोमचक्रपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा ऽउक्थ्यं व्रणस्थम् ऽअसामि असाधारणमसमं कृत्स्नं ऽहर्यते कान्तं ऽराधः अन्नं हविलक्षणं ऽहर्यसि कामयसे ॥ ५ ॥

ता वृजिर्णं मुन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।

पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्यते इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वृजिर्णम् । मुन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।

पुरुषि । अस्मै । सर्वनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽहर्यता हर्यतौ गन्तारौ कान्तौ वा ऽहरी हरितवर्णावश्चौ ऽमुन्दिनं मोदमानं ऽस्तोम्यं स्तुत्यहं ऽवृजिणम् ऽइन्द्रं ऽमदे निमित्ते^२ ऽरथे ऽवहतः धारयतः^३ । यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः । ऽअस्मै ऽहर्यते कान्ताय ऽइन्द्राय ऽपुरुषि बहूनि ऽसर्वनानि प्रातरादीनि ऽहरयः हरितवर्णाः ऽसोमाः ऽदधन्विरे निधीयन्ते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वद्विर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानंशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वत् ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनंशे ॥ ७ ॥

ऽअरम् अलं पर्याप्तं ऽकामाय इन्द्रकामनाय ऽहरयः हरितवर्णाः सोमाः ऽदधन्विरे । ते च ऽहरयः ऽस्थिराय युद्धेऽपलायितायेन्द्राय ऽतुरा तुरौ त्वरमाणौ ऽहरी अश्वौ ऽहिन्वन् प्रेरयन्ति । ऽयः ऽअर्वद्विः अरणकुशलैः ऽहरिभिः अश्वैः ऽजोषं शूरैः सेव्यं संग्रामम् ऽईयते गच्छति ऽसः रथः ऽअस्य इन्द्रस्य स्वभूतं ऽकामं कमनीयं ऽहरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञम् ऽआनंशे व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुहरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरीपा अवर्धत ।

अर्वद्विर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्वरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽपेये । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।
 अवर्त्तऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।
 अति । विश्वा । दुऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

वहरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुः वहरिकेशः वहरितवर्णकेशः वआयसः अयोमयहृदयः^१ । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशः यथः इन्द्रः वतुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे वहरिपाः हरितवर्णसोमपाः वअवर्धत वर्धते ययः च वअवर्द्धिः गन्तुभिः वहरिभिः अश्वैः सोमैर्वा ववाजिनीवसुः । वाजिनमश्वं हविलक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः वहरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि वदुरिता अस्माकं दुरितानि वपारिषत् पारयतु^२ । पारयतेल्लेष्टि सिष्यडागमः ॥

सुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दर्विध्वतः ।

प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्वरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दर्विध्वतः ।
 प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

यस्य इन्द्रस्य वहरिणी हरितवर्णावश्वौ विपेततुः रथ इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । वसुवेव । यथा सुवा सुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च वहरिणी हरितवर्णे वशिप्रे हनू ववाजाय सोमलक्षणायाश्चाय वदर्विध्वतः कम्पयतः पुरतः प्रतस्य^३ सोमस्य प्रीत्या^४ चलतः^५ । तथा यथत् यदा वकृते संस्कृते वचमसे वर्तमानं वमदस्य मदकरं वहर्यतस्य कान्तम् वअन्धसः अश्वं सोमं वपीत्वा वहरी अश्वौ वप्र वमर्मृजत् प्रमाष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सन्न हर्यतस्य पुस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणाहर्त्यदोर्जसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सन्न । हर्यतस्य । पुस्त्योः । अत्योः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्त्यत् । ओर्जसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

उत अपि च वहर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य सद्य सदनं वपस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि । सोऽयम् वअत्यो वन अश्व इव ववाजं संग्रामं वहरिवान् अश्ववान् वअचिक्रदत् गच्छति । तथा वहि यस्माद्धे इन्द्र त्वां मही महती धिषणा स्तुतिः वओर्जसा बलेन युक्तमिन्द्रम् वअहर्त्यत् कामयते । वचित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हे इन्द्र वहर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य^६ वबृहत् महत् ववयः अक्षम् वआ वदधिषे धारयसि^७ । आप्रयच्छसि । वचित् इति पूरणः ॥ ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.६.७-मु-^१हृदयोस्य । २. त-म-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् प्रत्यस्य । ४. ग-प्रियौ चलतः; त-प्रिया चलतः; म१.७-प्रियबलजः; म२.४-प्रियबलतः; म६-प्रियावलतः; म८-प्रिया-बलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.७.८-यजमानाय । ६. ग-त१.२.३.६.७-म-मु-‘धारयसि’ नास्ति ।

आ रोदसी हयमाणो महित्वा नव्यनव्यं हयसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र पुस्त्यमसुर हयतं गोरविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हयमाणः । महित्वा । नव्यमनव्यम् । हयसि । मन्म । नु । प्रियम् ।

प्र । पुस्त्यम् । असुर । हयतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र व हयमाणः कामयमानः व महित्वा महत्त्वेन व रोदसी द्वावापृथिव्यौ व आ । पूरयसीति शेषः । तथा व नव्यनव्यं नवतरं व प्रियं प्रियकरं व मन्म मननीयं स्तोत्रं व नु क्षिप्रं व हयसि कामयसे । हे व असुर बलवन् । असुः प्राणः । तद्वन् । मत्वर्थीयो रः । तादृशेन्द्र व गोः । जायेकवचनम् । गवां व हयतं स्पृहणीयं व पुस्त्यं गृहं गोरुदकस्थोक्तगुणकं स्थानं वा व हरये उदकस्य हत्रं व सूर्याय व प्र प्रकर्षेण व आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा हयन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिं शिप्रमिन्द्र ।

पिबा यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हयन्यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हयन्तम् । प्रयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिं शिप्रम् । इन्द्र ।

पिब । यथा । प्रतिभृतस्य । मध्वः । हयन् । यज्ञम् । सधमादे । दशोणिम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र व हरिं शिप्रं हरितवर्णशिप्रं व त्वा त्वां व हयन्तं यज्ञं कामयमानं व प्रयुजः रथे प्रयुक्ता अश्वाः व रथे स्थापयित्वा व जनानाम् ऋत्विग्यजमानानामन्तिकं^१ व वहन्तु^२ प्रापयन्तु । व यथा येन प्रकारेण व प्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संभृतं व मध्वः मधु सोमरसं व यज्ञं यागसाधनं व दशोणिम् । ओणयो-इङ्गुल्यः । दशभिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं व हयन् कामयमानः सन् व पिब पिबसि व सधमादे संग्रामे^३ जयार्थं^४ तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥

‘अपाः पूर्वेषाम्’ इत्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूत्रितं च—‘एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सर्वनं केवलं ते ।

ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषज्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

ममद्धि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र^४ व सुतानाम् अभिषुतानां व पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि षष्ठ्यावेते । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः । तान् व अपाः अपिबः । हे व हरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (ऐ. ब्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । ‘ताभ्यामेव हरति’ इति ब्राह्मणम् । व अथो अपि च व इदं माध्यदिनं व सवनं व केवलं व ते तवैवासाधारणम् । ‘माध्यदिनं सवनं केवलं ते’ (ऋ. सं.

१. त-४-५-यजमाना* । २. ग-त-भ-मु-प्रति वहन्तु । ३. त-भ-संग्रामजयार्थं । ४. ग-त-मु-इदं त्वं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम् । तस्मिन् सवने हे ^१इन्द्र ^२मधुमन्तं मा^३धुर्योपितं ^४सोमं ^५ममद्धि पिब । आस्वादयेत्यर्थः । मदिरास्वादनकर्म । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु इति च मन्त्रः । ^६सत्रा ^७वृषन् । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे भूयिष्ठवर्षितरिन्द्र ^८जडर ^९आ ^{१०}वृषस्व आसिञ्चस्व ॥ ॥७॥

‘या ओषधीः’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अथर्वणः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम् । आनुष्टुभमोषधिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘या ओषधीःस्थधिकाथर्वणो भिषगोपधित्तिरानुष्टुभम्’ इति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितं च—‘ओषधिसूक्तेन चाङ्गान्यानुमृजेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

यथाः ^१ओषधीः ओषधयः ^२पूर्वाः पुरातन्यः ^३जाताः उत्पन्नाः । केभ्यः सकाशात् । ^४देवेभ्यः जगन्निर्मातृभ्यः । यद्वा । देवा द्योतमाना क्रतवः । तेभ्यः । कस्मिन् काले । ^५त्रियुगं त्रिषु^१ युगेषु^२ । विशेषेण^३ प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ स्वत्यन्ताल्पत्वादुपेक्षितम् । अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः । ^४अहं ^५बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां ^६शतं ^७सप्त ^८च ^९धामानि अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि^{१०} स्थानानि ^{११}नु क्षिप्रं ^{१२}मनै मन्ये । संभावयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकं—‘या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यूतवो वै देवास्तेभ्य पृतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सोम्या ओषधय ओषधः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्चः^१ शतवीर्यं पृतानि हास्य तानि* शतं धामानि सप्त चेति । य एवेमे सप्त शीर्षेण प्राणास्तानेतदाह’ (श. ब्रा. ७. २. ४. २६) इति । अत्र निरुक्तं च—‘या ओषधयः^२ पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि^३ सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मेणां तेष्वेना दधति’ (निरु. ९. २८) इति ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अधो शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अधो । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

हे ^१अम्ब मातर ओषधयः ^२वः युष्माकं ^३धामानि स्थानानि जन्मानि वा ^४शतम् अपरिमितानि । ^५उत अपि च ^६वः युष्माकं ^७रुहः प्ररोहः प्रोद्गमः ^८सहस्रम् अपरिमितः^९ । ^{१०}अध अपि च हे ^{११}शत-क्रत्वः शतकर्माणः ^{१२}यूयमिमं ^{१३}मे मां मदीयं वा जनसामयग्रस्तम् ^{१४}अगदम् । गदो रोगः । तद्वहितं ^{१५}कृत कुरुत ॥

१. त-म-त्रियुगेषु । २. त-म-४.९.८-विशेष* । ३. ग-त-मु-अनुलेपसंमार्जनाभिषेक* । ४. म-‘शतार्चः ... .. ओषधयः’ नास्ति । * त-मु-‘तानि’ नास्ति । ५. त-४.५-स्थानान्यत्रा* । ६. ग-त-म-मु-अपरिमितं ।

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।

अश्वाःऽइव । सजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १प्रति १मोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयम् । १पुष्पवतीः पुष्पवत्यः १प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सूयन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्यः । किंच १अश्वाइव अश्ववाना हया इव १सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः १वीरुधः विरोहन्त्यः १पारयिष्णवः रुग्णं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपं ब्रुवे ।

सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।

सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ४ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १देवीः देव्यो द्योतनादिगुणका हे १मातरः जनानां मातृभूताः । मातृवद्धित-कारित्वान्मातृत्वोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यः १वः युष्माकं संबन्धिर्न भिषजं १तत् वक्ष्यमाणम् १इति इत्थम् १उप १ब्रुवे उप ब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषधयर्थमहम् १अश्वं १गां १वासः अंशुकं किं बहुना १आत्मानम् अपि हे १पुरुष चिकित्सक १तव तुभ्यं १सनेयं ददामि ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पुणं वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पुणं । वः । वसतिः । कृता ।

गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवताः १वः युष्माकम् १अश्वत्थे १निषदनं नितरां वर्तनम् । तथा १वः युष्माकं १पुणं पलाशे १वसतिः निवासः १कृता । ‘तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पुणमच्छिद्यत तत्पुणोऽभवत् तत्पुणस्य पुणत्वम्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणात्पलाशास्य पुणत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशयोर्बलयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच १गोभाज १इत्किल गवां भाजयिष्य एव १असथ भवथ खलु । १यत् यदि १सनवथ संभजध्वे १पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । ‘वन पण संभक्तौ’ । लेख्यडागमः । व्यत्ययेनोपस्थयः । यद्वा । औत्सर्गिकः शप्तेति द्विविकरणता ॥ ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः समर्गमत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषक्क्षोहामीवचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । समऽअर्गमत । राजानः । समितौऽइव ।

विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽइह । अमीवऽचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् देशे ओषधीः ओषधयः^१ वसमम्मत संगच्छन्ते^२ । राजानः वसमिताविव संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत् । तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन् देशेऽस्ति तत्र विप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः वसः विपक्व उच्यते रक्षोहा रक्षोहन्ता । अमीवचातनः । अमीवा व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता^३ च भवति तदानीम् ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावतीम् । सोमवतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उतऽओजसम् ।

आ । आवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः^४ । ताः वसर्वा ओषधीः आवित्सि आजाने । सौमिल्यर्थः । वस्मा अरिष्टतातये^५ । असुं रोगं विनाशयितुमिच्छत्यर्थः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोस्थात्ऽईव । ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

ओषधीनां शुष्माः बलानि उत् । ईरते उद्गच्छन्ति । रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्धमयन्तीत्यर्थः । गावो गोष्ठादिव । ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनाम् । उच्यते । धनं स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम् । किं प्रतीति उच्यते । हे पूरुष पुरुष रोगग्रस्त एतव आत्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति । हे पुरुष प्रियङ्गवाद्योषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं धनं सनिष्यन्तीनां ब्रीह्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निऽष्कृतीः ।

सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयः वो वमाता जननी इष्कृतिर्नाम । सर्वेषां रुग्णानां निष्कृतीति प्रसिद्धा । यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति । अथ अतो यूयम् अपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ भवथ । किञ्च यूयं सीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः पतनवस्थश्च स्थन भवथ । 'तसनप्' इति तनादेशः । किञ्च पुरुषः यत् यदि आमयति व्याधितो भवति तं निष्कृथ संस्कुरुथ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनइव व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो^६ रपः ॥ १० ॥

१. ग-त-भ-मु-ओषधयः । २. ग२-समगच्छन्त । ३. त-भ-मु-'नाशयिता' नास्ति । ४. ग-त-भ-ओषधयश्चतस्रः । ५. त-मु-अरिष्टतातये अस्मै रौगाय । ६. त४.५-दर्शयितुं ।

अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनऽईव । व्रजम् । अक्रमुः ।

ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

वविश्वाः व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिता ओषधयः अति अक्रमुः व्याधीनतिक्रान्तवत्यः ।
वस्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रमीत् तद्वत् । तथा कृत्वा ओषधीः ओषधयः प्राचुच्यवुः
प्रच्यावयन्ति यत्किं च तन्वः रुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्नाहमोषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यत् यदि इमाः ओषधीः हस्त आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं
बलिन् कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्य आत्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा ।
जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद्व्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा । जीवगृभो मृत्योः सकाशा-
जीवोऽपहियते तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पथ । अङ्गम् । अङ्गम् । परुऽपरुः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीऽईव ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयः^१ यस्य रुग्णस्य अङ्गमङ्गं यद्यदङ्गं परुऽपरुः यद्यत्पर्वं प्रसर्पथ
प्रकर्षेणाश्रयथ ततः अङ्गात्पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्रः उद्गूर्णस्त्रलः मध्यमशीः
मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा^२ उपद्रवकारिणः समनन्तरशत्रून् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्मं प्र पत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वार्तस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।

साकम् । वार्तस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्मं व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पत प्रकर्षेण
शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह । तथा
किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वार्तस्य शीघ्रं गच्छतो वायोः ध्राज्या । 'ध्रज गतौ' । गत्या
वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।

ताः । सर्वाः । समुविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः वः युष्मार्कं मध्ये वन्या ओषधिः वन्याम् ओषधिम् अवतु प्राप्नोतु । अवतिरत्र गत्यर्थः । तथा वन्यान्यस्याः समीपम् उपपात उपगच्छत । एवं याः सन्ति क्षित्यामोषधयः वताः सर्वाः संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यः इदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । न । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

वयाः वफलिनीः फलवत्यः वया वअफलाः फलवर्जिताः याः वअपुष्पाः पुष्परहिताः वयाश्च वपुष्पिणीः पुष्पवत्यः वबृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानि देवः । तेनानुज्ञाताः । वता वनः अस्मान् वंहसः वमुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत ।

अथो यमस्य पड्बीशात् सर्वस्मादेवकिल्विषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पड्बीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्विषात् ॥ १६ ॥

वमा माम् ओषधयः वशपथ्यात् शपथसंजातादेनसः सकाशात्^१ वमुञ्चन्तु । वअथो अपि च ववरुण्यात् वरुणसंभवात् वमां मुञ्चन्तु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति । वउत इति पूरणः । वअथो अपि च वयमस्य वपड्बीशात् पादबन्धनाभिगडान्मुञ्चन्तु । न केवलं वरुणादेः पापात् किंतु वसर्वस्मादेवकिल्विषात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरिवदन् दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

अवपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिष्याति । पूरुषः ॥ १७ ॥

वदिवः द्युलोकात् अवपतन्तीः अवपतन्त्यः वओषधयः इत्थं वपरि वअवदन् । किमिति उच्यते । वयं वजीवं^२ जीवन्तम्^३ वअश्रवामहै व्याप्नुमः वन वसः वपूरुषः पुरुषः वरिष्याति रिष्यति विनश्यति^४ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-पापात् । २. त-‘जीवं’ नास्ति । ३. भ-‘जीवन्तं’ नास्ति । ४. ग-त७-मु-न हिंस्यते; त१.२-म हिंस्यते; त३.६-म हिंस्यत; त८-भ-न हिंस्यात् ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । बह्नीः । शतविचक्षणाः ।

तासाम् । त्वम् । असि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

यथा ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्नीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शना हे सोमाख्ये ओषधे तासाम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलमत्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

यथा ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्यो यूयम् अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त संघत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विपत् । चतुःपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः वः युष्मान् मा रिषत् मा हित्यात् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्मै रुणाय चाहं खनामि वः युष्मान् । किंच अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च यदस्ति तत् सर्वम् अनातुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । परागताः ।

सर्वाः । समुदागत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्च ओषधयः इदं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति याश्च ओषधयः दूरं परागताः सर्वाः वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुधः अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।

यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

१ओषधयः सर्वाः २सोमेन ३राज्ञा ४सह ५सं ६वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते ।
७यस्मै रुग्णाय ८ब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः ९कृणोति करोति चिकित्सां १०तं रुग्णं हे
११राजन् १२पारयामसि पारयामः ॥ इदन्तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २३ ॥

हे १ओषधे सोमाख्ये २त्वम् ओषधीनामन्यासाम् ३उत्तमासि । ४तव ५वृक्षाः सर्वे
६उपस्तयः अधःशायिन एव । तथा सति ७सः ८उपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु ९योऽस्मान् १०अभि-
दासति अभिहितस्ति भ्रातृव्य इति ॥ ११ ॥

‘बृहस्पते प्रति’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैपुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकम् । ऋष्टिषेण-
पुत्रो देवापिनामर्षिः । तथा चानुकान्तं—‘बृहस्पते द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकासो देवास्तुष्टाव’ ।
गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—‘देवापिश्चाष्टिषेणः शंतनुश्च
कौरव्यौ भ्रातरौ भभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः २ प्रतिपेदे । ततः शंतनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधमस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्या-
भिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापि शिक्षिष्व राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहित-
स्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्’ (निरु. २. १०) इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्तस् पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।

आदित्यैः । वा । यत् । वसुभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शमस्तनवे । वृषय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुवावति । हे १बृहस्पते २मे मम बृष्ट्यर्थं ३प्रति ४देवतां ५प्रति
६बृहि प्रतिगच्छ । यष्टव्या देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं ७मित्रो ८वा ९असि अथवा १०वरुणः असि
११यद्वा १२पूषा असि अथवा १३आदित्यैः द्वादशादित्यैररुणादिभिः १४वसुभिः वासकैरष्टवसुभिर्धरभ्रुवा-
दिभिः सह १५मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वा नसि । १६सः त्वं १७पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं १८शंतनवे १९रात्रे
२०वृषाय वर्षय । ‘छन्दसि ज्ञायजपि’ इति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

१. गन्त-भ-ओषधीनामन्येषां । २. गन्त१.२.३.६.८-भ४.५.८-स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३.
६.७.८-भ१.२.४.८-वृष्ट्यर्थः । ४. त१.२.३.६.७-वा अथवा ; त४.५-वा यद्वा । ५. ग४-वा अथवा ।

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

१देवः कश्चित् १दूतः १अजिरः गमनशीलः १चिकित्वान् चेतनावान् हे १देवापे १त्वत् त्वत्तः
सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् १माम् १अभि १आ १अगच्छत् अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते १प्रतीचीनः
अस्मदभिमुखः १मां १प्रति १आ १ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । १ते तुभ्यं त्वदर्थं १द्युमतीं दीक्षियुक्तां
१वाचं स्तुतिरूपां १दधामि^१ १आसन् आस्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवामिषिराम् ।

यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमां आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इषिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शमृत्तनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते त्वम् १अस्मे अस्मासु १द्युमतीं दीक्षिमतीं १वाचं स्तोत्रारमिकाम् १आसन् आस्ये-
ऽस्मदीये १धेहि स्थापय । कीदृशीं वाचम् । १अनमीवाम् अमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम
गद्गदादिदोषः । तथा १इषिरां गमनशीलाम् । १यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा १शंतनवे
वृष्टिकामाय १वनाव संभजेवहि १वृष्टिं त्वं चाहं च १दिवः गुलोकात् । त्वयाधिष्ठितः १द्रप्सः उदक-
स्यन्दः १मधुमान् माधुर्योपेतः १आ १विवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्तिन्द्रं देह्यधिरथं सहस्रम् ।

नि षीद होत्रमृत्तुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुमन्तः । विशन्तु । इन्द्रं । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । षीद । होत्रम् । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

१नः अस्मान् १द्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः १मधुमन्तः माधुर्योपेताः १आ १विशन्तु । हे १इन्द्र
परमेश्वर बृहस्पते १अधिरथं रथस्याधुपरि वर्तमानं १सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं १देहि^२ धेहि । यद्वा ।
रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रम् । हे १देवापे १नि १षीद १होत्रम् । आर्तिविजये निषीद ।
निषण्णश्च त्वम् १ऋतुथा काले काले १यजस्व यष्टव्यान् १देवान् स्तुत्या १हविषा च १सपर्यं परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवार्पिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजदृष्यां अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्तरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । असृजत् । वृष्याः । अभि ॥ ५ ॥

११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 ११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 ११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अद्ध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।

ता अद्रवन्नाष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अर्धे । उत्तरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निवृताः । अतिष्ठन् ।
 ताः । अद्रवन् । आष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिता । प्रऽईषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

१२) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 १२) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 १२) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीवेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिर्वनि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शन्तनवे । पुरऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीवेत् ।
 देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः । बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

१३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 १३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 १३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्न आष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आष्टिषेणः । मनुष्यः । समऽईधे ।
 विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

१४) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 १४) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 १४) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदुश्चोप याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहुत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहिदऽअश्च । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽत्वां ऽपूर्वे ऽऋषयः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽआयन् आगच्छन् । तथा हे ऽपुरुहुत बहुभि-
राहुताग्ने ऽविश्वे सर्वेऽपीदानींतना यजमानाः ऽअध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति^१ शेषः । किंच^२
ऽसहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोयूथानि ऽअधिरथानि रथाधिकानि ऽअस्मे* अस्माकं शतनुना दक्षिणा-
त्वेन संकल्पितानि भवन्त्विति शेषः^३ । हे ऽरोहिदश्च ऽनो ऽयज्ञम् ऽउप ऽयाहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वादिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वाः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने गवां ऽनवतिः ऽनव च तथा ऽएतानि अधिरथानि ऽसहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि
गवां सहस्राणि च ऽत्वे स्वयि ऽआहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे स्वयि आहुतानि^३
समर्पितानीत्यर्थः । ऽतेभिः तैः प्रतैः ऽपूर्वाः बह्वीः ऽतन्वः तनूः युष्मदीयाः ऽवर्धस्व वर्धय । ऽनः
अस्मदर्थं ऽदिवः सुलोकात् ऽवृष्टिम् ऽइषितः प्रार्थितः सन् ऽरिरीहि पूरय ॥

एतान्यग्ने नवति सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।

विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलान दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने गवाम् ऽएतानि ऽनवतिं ऽसहस्रा सहस्राणि च ऽवृष्णे वर्धित्रे ऽइन्द्राय ऽभागं ऽसं
ऽप्र ऽयच्छ । तत्प्रीत्यर्थं मृत्विग्भ्यो देहि । किंच ऽदेवयानान् ऽपथः देवयानान् मार्गान् ऽविद्वान् त्वम्
ऽऋतुशः काले काले ऽऔलानम् ऽअपि कुरुकुलजातमपि ज्ञान्तनवं ऽदेवेषु मध्ये ऽधेहि निधेहि स्थापय ॥

अग्ने बार्धस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीनामप रक्षांसि सेध ।

अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बार्धस्व । वि । मृधः । वि । दुऽगर्हा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने^४ ऽदुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि ऽवि ऽबाधस्व । तथा ऽअमीवां
रोगम् ऽअप ऽसेध । तथा ऽरक्षांसि ऽअप सेध अपवारय । ऽअस्मात् ऽसमुद्रात् समुद्रवणसाधनात्^५

१. ग-स्तुवतीति; त-भ- यच्छतीति । २. ग-स त्वमधिरथानि सहस्राणि रथोपरि वर्तमानानि
धनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्यं यच्छेति शेषः । * त-भ-‘अस्मे’ नास्ति । ३. ग१.२-आहुतानि
आहुतानि; ग४-आहुतावाहुतानि; त२-आहुतानि आहतानि; त६.८-भ१.४.७-आहुतानि आहुतानि ।
४. ग१.२-अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४-समुद्रतरणसाधनात्; त१.२.३.७-भ१.२.४.८-
समुद्रचरणसाधनात् ।

वृहतः महतः वदिवः सुलोकादन्तरिक्षाद्वा अपाम् उदकानां भूमानं बहुभावं वृष्टिसेसयायम् इह
अस्मिंल्लोके उप सृज प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १३ ॥

‘कं नः’ इति द्वादशार्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वज्रस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं
—कं नो वज्रो वैखानसः’ इति । गतो विनियोगः ॥

कं नश्चित्रमिषण्यासि चिकित्वान् पृथुग्मानं वाश्रं वावृधधै ।

कत्तस्य दातु शर्वसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमपिन्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः । चित्रम् । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुग्मानम् । वाश्रम् । ववृधधै ।

कत् । तस्य । दातु । शर्वसः । विऽउष्टौ । तक्षत् । वज्रम् । वृत्रतुरम् । अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं चित्रं चायनीयं कं धनविशेषम् इषण्यसि प्रेरयसि । चिकित्वान्
सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तम् । पृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवन्तं वाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यम् ।
किमर्थम् । ववृधधै अस्माकं वर्धनाय । किंच तस्य इन्द्रस्य शर्वसः बलस्य व्युष्टौ व्युच्छने सति
कत् दातु किं दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं वज्रं वृत्रतुरं वृत्रस्याधरकस्य पापस्य हिंसकं
त्वष्टा तक्षत् अतक्षत् साधु संपादितवान् अपिन्वत् असिञ्चत् । तस्य शर्वसो व्युष्टाविति संबन्धः ।
यद्वा । हे इन्द्र कत् किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजना । ‘महां त्वष्टा
वज्रमतक्षदायसम्’ (ऋ. सं. १०. ४८. ३) इति मन्त्रान्तरम् ॥

स हि द्युता विद्युता वेति सामं पृथुं योनिमसुरत्वा संसाद ।

स सनीळेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न क्रुते सप्तथस्य मायाः ॥ २ ॥

सः । हि । द्युता । विऽद्युता । वेति । सामं । पृथुम् । योनिम् । असुरत्वा । आ । संसाद ।

सः । सऽनीळेभिः । प्रऽसहानः । अस्य । भ्रातुः । न । क्रुते । सप्तथस्य । मायाः ॥ २ ॥

वसः^१ इहि^२ स खल्विन्द्रः पृथुता द्योतमानेन विद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् वसाम
स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धि वेति गच्छति । तथा^३ असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुं विस्तीर्णं
योनिं फलस्थोत्पादकं यज्ञं वससाद संगतो भवति । वसः इन्द्रः सनीळेभिः । नीळं विमानम् ।
सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् प्रसहानः अभिभवन् भवति । तस्य सप्तथस्य आदित्यानां धाम्नादीनां
मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य भ्रातुः भागैर्भक्तव्यस्य माया आसुरी क्रुते यज्ञे न संभवतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुष्पदा यन्त्स्वर्षाता परि षदत्सन्निष्यन् ।

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो मञ्जिभ्रदेवाँ अभि वर्षसा भूत् ॥ ३ ॥

सः । वाजम् । याता । अपदुऽपदा । यन् । स्वऽसाता । परि । सद्दत् । सन्निष्यन् ।

अनर्वा । यत् । शतऽदुरस्य । वेदः । मन् । शिभ्रदेवान् । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ३ ॥

१. त-म-‘किं’ नास्ति । २. ग-‘किं’ त्वस्य; त१.२.३.६.७.८-म-‘किं’ त्वस्य; त४.५-क त्वस्य ।

३. त-म-‘स हि’ नास्ति । ४. म-यथा ।

‘वाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं’ व्याता वसः इन्द्रः । ‘न लोकाव्ययः’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । अप-
दुष्पदा अपगतदुष्टपतनेन यन् गच्छन् वसनिष्यन् तत्र शत्रुघनानि संभक्तुमिच्छन् परि षदत्
परिषीदति । कुत्रेति उच्यते । स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे^१ । किंच अनर्वा युद्धे अप्रस्यूत^२
इन्द्रः शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्निहितं यत् वेदः धनमस्ति तद्धनं वर्षसा आवरकेण
बलेन अभि भूत्^३ अभिभवति । किं कुर्वन् । विश्वदेवान् अन्नह्यचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु
वर्तमानान् घ्नन् हिंसन् ॥

स यद्ब्रूयः^४ऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सस्त्रिः ।

अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । यद्ब्रूयः । अवनीः । गोषु । अर्वा । आ । जुहोति । प्रधन्यासु । सस्त्रिः ।

अपादः । यत्र । युज्यासः । अरथाः । द्रोणिऽअश्वासः । ईरते । घृतम् । वारिति वाः ॥४॥

वसः इन्द्रः । अर्वा मेघेष्वभिगन्ता । सस्त्रिः सरणकुशलः । प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु । गोषु
भूमिषु यद्ब्रूयः । महन्नामैतत् । महतीः । अवन्तीत्यवनय आपः । ताः । आ । जुहोति
आक्षिपति । यत्र यासु भूमिषु अपादः पादरहिताः । अरथाः रथवर्जिताः । पादरहिताः केचन रथेन
गच्छन्ति । केनापि शून्याः । द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः । युज्यासः युज्या इन्द्रस्य सख्यो नद्यः । वाः
वारकं । घृतम् उदकम् । ईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति ॥

स रुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा हित्वी गयमारे अवद्य आगात् ।

वन्नस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः । रुद्रेभिः । अशस्तवारः । ऋभ्वा । हित्वी । गयम् । आरेऽअवद्यः । आ । अगात् ।

वन्नस्य । मन्ये । मिथुना । विवव्री इति विऽवव्री । अन्नम् । अभिऽइत्य । आरोदयत् । मुषायन् ॥५॥

वसः इन्द्रः । रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः । आगात् आगच्छतु । कीदृशः^१ । अशस्तवारः
स्तोतृभिरप्रार्थितधनः । स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः । तथा ऋभ्वा महान् । गयं । हित्वी हित्वा स्वस्थानं
परित्यज्यागात् आगच्छतु^४ । तत्र संबन्धः । आरेअवद्यः दूरेगतगर्हः । किंच वन्नस्य एतन्नामकस्य
ऋषेर्मम मिथुना मिथुनौ मातापितरौ । विवव्री विगतज्वरौ । मन्ये अवगच्छामि । अयं वन्नः । अन्नं
शत्रुसंबन्धि । अभीत्य अभिप्राप्य । मुषायन् मुष्णन् । आरोदयत् रोदयति । ‘छन्दसि शायजपि’
इत्यहावपि मुषेः शः शायजादेशः ॥

स इहासं तुवीरवं पतिर्दन् षष्ठं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।

अस्य त्रितो न्वोजसा वृधानो विपा वराहमयोअग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरवम् । पतिः । दन् । षष्ठऽअक्षम् । त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् ।

अस्य । त्रितः । नु । ओजसा । वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हनिति हन् ॥ ६ ॥

१. त-भ-‘संग्रामे’ नास्ति । २. भ-‘अप्रस्यूत .... भूत्’ नास्ति । ३. ग-त-कीदृशः सः ।

४. ग-त-भ-आगच्छति ।

१स १इत् स एवेन्द्रः १पतिः सर्वस्य स्वामी १दासम् उपक्षपयितारं १तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वोणं वृत्रं १दन् दमयन् १पलक्षम् अक्षिपट्कोपेतं १त्रिशिर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं १दमन्यत् दमितुं प्रहृतुमैच्छत् । अवधीदित्यर्थः । यद्वा । दमयतीति दमनः । नन्द्यादिस्वात् ह्युः । स इवाचरति । 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३. १. १०) इति वयच्यन्त्यलोपः छान्दसः । ततो लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यङभावः । किंच १त्रितः एतन्नामा महर्षिः १अस्य इन्द्रस्य १ओजसा बलेन १वृधानः वर्धमानः १विषा अङ्गुल्या । कीदृश्या । १अयोअग्रया अयोवत्कठिननखया १वराहं वराहारम्^१ उदकवन्तं मेवं व्यहन्^२ विहतवान् ॥ ॥ १४ ॥

स द्रुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरम् ।

स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनदहन् दस्युहत्यै ॥ ७ ॥

सः । द्रुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसानः । आ । साविषत् । अशसानाय । शरम् ।

सः । नृतमः । नहुषः । अस्मत् । सुजातः । पुरः । अभिनत् । अहन् । दस्युहत्यै ॥ ७ ॥

१सः इन्द्रः १द्रुहणे द्रुहणाय दृढं शत्रुभिर्द्वातव्याय १मनुषे मनुष्याय योद्धे स्वभक्ताय १ऊर्ध्वसानः । ऊर्ध्वं उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन्^३ स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः । स^३ इवाचरन् । ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थं किबन्ताच्छानच्^४ । १अशसानाय शत्रूणां हिंसित्रे १शरं हिंसक-मायुधम् १आ १साविषत् आभिमुख्येन प्रसौति यच्छति । यद्वा । द्रुहणे मनुषे द्रोघव्याय मनुष्या-याशसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सन् शरम् आ साविषत् वज्रं प्रेरयति । १सः एवेन्द्रः १नहुषः मनुष्यात् १नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः । यद्वा । नृतमो नहुषो बन्धकश्च । १अस्मत् अस्मदर्थं १सुजातः सुष्टु प्रादुर्भूतः १अहन् पूज्यः सन् १दस्युहत्यै । दस्यवः उपक्षपयितारः शत्रवः । तेषां हृत्यं हननं यस्मिन् तादृशो^५ संग्रामे १पुरः शत्रूणां शरीराणि १अभिनत् भिन्नवान् ॥

सो अभ्रियो न यवस उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।

उप यत्सीदिदन्दुं शरीरैः श्येनोऽयौपाष्टिर्हन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । नः । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

१सः इन्द्रः १अभ्रियो १न । न आजन्तेऽपो बिभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः । तेषां संबोऽभ्रियः^६ । स इव १यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय १उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् । तथा १क्षयाय गमनाय निवासाय वा १अस्मे अस्माकं १गातुं^७ मार्गं १विदत् लम्बयन् । १नः इति पूरणः । तादृशः सन् १यत् यदा १इन्दुं सीमं १शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गैः १उप १सीदत् उपगच्छति । यच्छब्दयोगाद-निघातः । तदानीं १श्येनः । सादृश्यप्रधानोऽर्थः^८ निर्देशः । श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगाम्नः

१. त १. २. ३. ६. ७-मु- 'वराहार' नास्ति; त ४. ५-वराहाकारं । २ त १. २. ३. ६. ७-व्यवहन् । ३. ग-त-भ- 'सन् ... स' नास्ति । ४. त-१. २. ३. ७-किबन्तादसानच्; भ-किबन्तादस्तानच् । ५. त-स तादृशे; भ-सा तादृशे । ६. त ४. ५-संबधी अभ्रियः । ७. त-भ-गातुमस्माकं । ८. ग-त-भ-सदृश; ग-४-तादृशः ।

वअयोपाष्टिः । अपयष्टिर्व्यासिर्थस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्णिः । अयोमयोऽपाष्टिः पार्णिर्धस्य सः ।
 वदस्यूनं शत्रून् वहन्ति हिनस्ति ॥

स ब्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनिता नृणाम् ॥ ९ ॥

सः । ब्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।

अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वसः इन्द्रः वब्राधतः^१ । महत्त्वमैतत् । महतोऽपि शत्रून् वशवसानेभिः बलमाचरद्भिरायुधैः
 वअस्य अस्यतु । 'असु क्षेपणे' । व्यत्ययेन मध्यमः । वकुत्साय^२ एतन्नामकाय वकृपणे स्तोत्रे । कृपतिः
 स्तुतिकर्मा । वशुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं वपरादात् पराभूय खण्डितवान्^३ । 'कुत्साय शुष्णमशुषं
 नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति मन्त्रान्तरम् । किंच वअयम् इन्द्रः वकविम् उद्धानसम् ।
 कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । वशस्यमानं स्तुवन्तम् वअनयत् वशं प्राप-
 यत्तस्य विरोधिनम् । यद्वा । कविं भार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्ववशमनयत् । वयः कविः वअस्य
 इन्द्रस्य वअत्कं रूपं^४ वसनिता संभक्ता भवति । 'न लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधः । वउत अपि
 च वनृणां वृष्ट्यादिनेतृणामिन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥

अयं दशस्यन्नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।

अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अरुम् । यः । चतुऽपात् ॥ १० ॥

वअयम् इन्द्रः वदशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । वनर्येभिः^५ नर्यैर्नृहितैः
 मरुद्भिः वअस्य अस्यति । छान्दसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यत्ययेन लोप्मध्यमः । तथा वदेवेभिः
 द्योतमानैः स्वतेजोभिः वदस्मः दर्शनीयः ववरुणो वन वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण
 एव वा । स इव वमायी मायावान्^६ । तथा वअयं वकनीनः कमनीयः वऋतुपाः ऋतौ पाता वअवेदि
 अज्ञाति । तथा वअरुम् असुरमेतन्नामानम् वअमिमीत अमिनात् । वयः अरुः वचतुष्पात् पादचतु-
 ष्थोपेतः । 'मीङ् हिंसायाम्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुतः ॥

अस्य स्तोमैभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयदृषभेण पिप्रौः ।

सुत्वा यद्व्रजतो दीदयद्दीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमैभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । वृषभेण । पिप्रौः ।

सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

१. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-ब्राधतो ब्राधन् । २. ग-यः कुत्साय; त-म१.२.४.८-त्रयः
 कुत्साय । ३. ग४-खण्डितवान् दो (अवखं)ढने लेटि रूपं । ४. ग४-आत्मीयरूपं । ५. ग१.२-त-म१.
 २.४.८-स नर्येभिः । ६. ग-त१.२.३.६.७-सु-मायावान् प्रज्ञावान् ।

१अस्य इन्द्रस्य २स्तोमेभिः स्तोत्रैः ३औशिजः उशिजः पुत्रः ४ऋजिश्वा एतन्नामा ५वृषभेण^१ वज्रेण वृषभेण वा युक्तं ६व्रजं गोष्ठं ७पिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं ८दरयत् अदारयत् । ९यत् यदा १०सुत्वा सोमस्य सोता । ' सुयजोर्हनिप् ' इति वनिप् । ' ह्रस्वस्य पिति० ' इति लुक् । ११यजतः यद्यौशिजः १२गीः स्तुतिवाचः १३दीदयत् दीपितवान् । तथा यद्यदा १४इयानः^२ गच्छन् १५पुरः शत्रुपुराणि । यद्वा । पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि । १६अभि १७भूत् अभिभवति । केन साधनेन । १८वर्षसा । रूपनामैतत् । रूपेणेन्द्रानुगृहीतेन । यदैवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वन्नकः पङ्क्तिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वन्नकः । पङ्क्तिभिः । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।

सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै ।

इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वन्नकः प्रार्थयते । हे असुर बलवन्निन्द्र त्वाम् एव एवमुक्त-प्रकारेण महः महतो हविषः स्तोत्रस्य वा वक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा पङ्क्तिभिः पादैः उप सर्पत् उपागमत् । सः इयानः उपागम्यमानः^३ सन् करति करोतु स्वस्तिम् अविनाशम् अस्मै वन्नकाय । तथा इषम् अन्नम् ऊर्जं रसं सुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं सर्वम् आभाः आहरतु ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ' इन्द्र दृष्ट ' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं चन्दनपुत्रस्य दुवस्योरार्षं वैश्वदेवम् । द्वादशी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—' इन्द्र दुवस्युर्वान्दभो वैश्वदेवं त्वन्त्या त्रिष्टुप् ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र दृष्ट मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । दृष्ट । मघवन् । त्वावत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतपाः । बोधि । नः । वृधे ।

देवेभिः । नः । सविता । प्र । अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् त्वं स्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृष्ट मारय । किमर्थम् । भुजे अस्माकं भोगाय^४ । तदर्थम् इह अस्मिन् यज्ञे स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पाता बोधि बुध्यस्व । भवेत्यर्थः । किमर्थम् । नः अस्माकं वृधे वर्धनाय । किंच देवेभिः देवैः सह नः अस्माकं श्रुतं विश्रुतं यज्ञं सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः प्रावतु प्ररक्षतु । किंच सर्वतातिम् । स्वार्थिकस्तातिह । सर्वा सर्वात्मिकाम् । यद्वा । सर्वं तायन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः । छान्दसो दीर्घः । तादृशीम् अदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम् आ वृणीमहे ॥

१. ग. त. १. २. ३. ६. ७-सु-वृषभेण वर्षणेन । २. ग. १. २-त-म- ' इयानः ' नास्ति । ३. त. १. २. ३. ४. ५. ६-म. १. २. ४. ७-उपागम्यमानः । ४. त. ४. ५-गोलाभाय ।

भराय सु भरत भागमृत्विष्यं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमानश्च आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । ऋत्विष्यम् । प्र । वायवे । शुचिपे । क्रन्दत्सईष्टये ।

गौरस्य । यः । पर्यसः । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

वभराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेन्द्राय वऋत्विष्यं काले जातं प्रासकालं वभागं वसु
वभरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः । तथा वशुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे वक्रन्ददिष्टये शब्दिदत्तगमनाय ।
वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः । तादृशाय ववायवे वदेवाय वप्र भरत भागमिति शेषः । वयः
देवः वगौरस्य गौरवर्णस्य पशोः वपर्यसः वपीति पानम् वआनशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टमुक्तम् ॥

आ नो देवः सविता साविषत् ऋजूयते यजमानाय सुन्वते ।

यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविषत् । वयः । ऋजूयते । यजमानाय । सुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिभूषेम । पाकवत् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

वसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वनः अस्माकं संबन्धिने वऋजूयते ऋजुकामाय वसुन्वते अभिषवं
कुर्वते वयजमानाय वयः अन्नं वपाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतदन्नं संबध्यते । वआ वसाविषत्
आभिमुख्येन प्रसौति । सौतेर्यन्तालेटि रूपम् । वयथा येन प्रकारेण वदेवान् वप्रतिभूषेम प्रतिभवेम ।
भवतेलिङि सिन्धौ । द्विविकरणता । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । भौवादिकः । भूषयेमेत्यर्थः ॥

इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्येतु नः ।

यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।

यथाऽयथा । मित्रधितानि । समुदधुः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वइन्द्रः देवः वअस्मे अस्माकं वसुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहचेताः वअस्तु भवतु । विश्वहा
सर्वेष्वप्यहः सु । वराजा वसोमः च वनः अस्माकं वसुवितस्य सुवितं स्तोत्रम् वअप्येतु अधिगच्छतु ।
वयथायथा येन येन प्रकारेण अस्माकं वमित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि वसंदधुः तथाधिगच्छतु
सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इन्द्र उक्थेन श्वसा परुदधे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि क्रमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । श्वसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता । असि । आयुषः ।

यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । क्रमा । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२उक्थेन ^३शवसा स्तुत्येन बलेन ^४परुः पर्वं यज्ञियमस्मदीयं वा ^५दधे धारयति ।
हे ^६बृहस्पते ^७आयुषः ममायुष्यस्य ^८प्रतरीता प्रवर्धयिता ^९असि भव । तथा ^{१०}यज्ञो ^{११}मनुः मन्ता
^{१२}प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः ^{१३}पुनः ^{१४}पिता पालकः सन् ^{१५}कं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मन्त्रो
बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूद्विदथे चारुरन्तम् आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भूत् । विदथे । चारुः । अन्तमः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

^१दैव्यं देवानां हितं ^२सहः बलं यदस्ति^१ तत् ^३इन्द्रस्य* ^४सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम् ।
यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं^२ मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु । अथवा ।
इन्द्रस्य नु^३ संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवाहं बलम् ^४अग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः ।
इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निः
^५जरिता देवानां स्तोता ^६मेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वान् ^७कविः क्रान्तप्रज्ञः ^८यज्ञः यष्टव्यः ^९प
^{१०}भूत् भवति । कुत्र । ^{११}विदथे यज्ञे । किंच सोऽग्निः ^{१२}चारुः चरणीयः ^{१३}अन्तमः अस्माकमन्ति-
कतमश्च ॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहा चक्रम् भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनम् ।

माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्षस आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चक्रम् । भूरि । दुःकृतम् । न । आविःस्त्यम् । वसवः । देवहेळनम् ।
माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः^१ वः युष्माकं ^२गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे ^३भूरि प्रभूतं ^४दुष्कृतं पापम् । द्रोहमित्यर्थः ।
^५न चक्रम् । तथा ^६आविष्ट्यम् आविः संभूतं ^७देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं ^८न चक्रम्
हे ^९वसवः वासका देवाः । किंच हे ^{१०}देवाः ^{११}नः अस्माकम् ^{१२}अनृतस्य ^{१३}वर्षसः रूपस्य प्राप्तिः
^{१४}माकिः मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । शिष्टमुक्तम् ॥

अपामीवां सविता साविष्यत् वरीय इदं सेधन्त्वद्रयः ।

प्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अपीवाम् । सविता । साविष्यत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः ।

प्रावा । यत्र । मधुसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

^१सविता सर्वस्य प्रेरकः सविन्द्रदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् ^२अमीवां रोगम् ^३अप ^४साविष्यत्
अपप्रेरयतु । अपगमयत्वित्यर्थः । तथा ^५वरीय ^६इत् उत्तरमपि पापं ^७न्यक् नीचीनम् ^८अप ^९सेध-

१. ग-म-‘यदस्ति...बलं’ नास्ति । * ग-इन्द्रस्य नु । २. ग-त-८-म-मु-नु इन्द्रस्य; त १. २. ३. ७-म १. २. ४. ८-नु इन्द्रस्य सु । ३. त १. २. ३. ७-म १. २. ४. ८-देव ।

न्वद्वयः पर्वताभिमानिनो^१ देवा^२ अभिषवाइमानो वा । एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते । यत्र यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् यागे वा मधुरस्य^३ सोमस्य सोता^४ ग्रावा^५ वृहत् प्रवृद्धम्^६ उच्यते स्तूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा वसवोऽस्तु सोतारि विश्वा द्वेषांसि सनुतयुयोत ।

स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । वसवः । अस्तु । सोतारि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवः देवाः सोतारि सोमाभिषवकर्तारि मयि ग्रावा ऊर्ध्वः उन्नतः अस्तु । तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टन् सनुतः निगूढान् युयोत पृथक्कुस्त । सः सविता देवः नः अस्माकं पायुः पालयिता । 'कृवापाजि' इत्यादिनोण्^१ । प्रत्ययस्वरः^२ । सः ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदर्ने कोशे अङ्घ्वे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदर्ने । कोशे । अङ्घ्वे ।

तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिरार्थाः यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धम् ऊर्जं रसम् अत्तन अत्त । यथाः^३ ऋतस्य यज्ञस्य सदर्ने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्घ्वे व्यञ्जयथ ता अत्तन । तनूरेव । जन्ये जनकशब्दः । तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजम् अस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यम् । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किंच तनूरेव पशुशरीरमेव । पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

ऋतुग्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इन्द्रा प्रमतिः सुतावताम् ।

पूर्णमूर्धदिव्यं यस्य सिक्तय आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुग्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रमतिः । सुतः सुताम् ।

पूर्णम् । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । यस्य । सिक्तये । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुग्रावा कर्मणां पूरकः । 'प्रा पूरणे' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । जरिता स्तोता । यजमानं साधु सोमः कृत इति स्तौति^१ । यद्वा । शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्र इह इन्द्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानाम् अवः रक्षकः भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः । यस्य इन्द्रस्य सिक्तये सेकाय पानाय ऊर्ध्वः उद्धततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स एवावः^२ स एव प्रमतिरिति ॥

१. ग-त३-पर्वताभिमानिदेवाः; त१.२.६.७.८-भ-पर्वताभिमानिदेवताः । २. ग-मधुसूत मधु-रस्य । ३. त३.७-मु-इत्यादिना उणूपत्ययः । ४. ग-त-भ-या युष्मान् । ५. ग-त-भ-स्तौति अथवा स्तुत्यर्थः । ६. त-भ-एवावः ।

चित्रस्ते भानुः ऋतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जराणिप्रा अष्टृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूर्पति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । ऋतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अष्टृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूर्पति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽते ऽभानुः प्रकाशः ऽचित्रः आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा ऽऋतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरकः ऽअभिष्टिः अभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते ऽजराणिप्राः स्तोतृणां धनस्य पूरयिष्यः ऽअष्टृष्टाः अन्यैरप्रष्टृष्ट्याः ऽस्पृधः स्पर्धाः ऽसन्ति । यस्मादेवं तस्मात् ऽरजिष्ठया ऋतुतमया ऽरज्या रज्ज्वा ऽगोः ऽपश्वः पशोः ऽअग्रं ऽदुवस्युः परिवरणमिच्छन्नेतन्नामर्षिः ऽपरि ऽतूर्पति अभित्वरयति ॥ ॥ १७ ॥

‘उद्ध्वध्वम्’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यापर्मम् । ‘आ वो धियम्’ इति नवमी ‘कष्टृष्टः’ इत्यन्या च द्वे जगत्यौ । चतुर्थीपष्ठयौ गायत्र्यौ ‘निराहावान्’ इति पञ्चमी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्तुतिरूपोऽर्थो वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्— ‘उद्ध्वध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्ये जगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उद्ध्वध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीलाः ।

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोर्वसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सखायः । सम । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सऽनीलाः ।
दधिक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । इन्द्रावतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चैव्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे ऽसखायः सखिभूता ऋत्विजः ऽसमनसः समान-
मनस्काः परस्परमद्गोधारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् ऽउत् उत्कृष्टं ऽबुध्यध्वं
जानीध्वम् । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा ऽअग्निं ऽसम् ऽइन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वम् ।
‘जिह्वी दीप्तौ’ । रौधादिकः । लोटि ‘असोरल्लोपः’ इत्यल्लोपः । ऽबहवः अनेके ऽसनीलाः
समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च ऽदधिक्राम् एतन्नामिकां देवताम् ऽअग्नि-
मुषसं ऽच ऽदेवीम् एतांस्त्रीन् देवान् ऽइन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् ऽवः युष्मान् ऽअवसे अस्माकं रक्षणाय
ऽनि नितरां ऽह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नार्वमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्चं यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नार्वम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । णयत । सखायः ॥ २ ॥

‘मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि ऽकृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । ‘कृषि हिंसाकरणयोः’ ।
‘धिनिकृणुध्वोरश्च’ इत्युत्पत्त्यः । अकारश्चान्तादेशः । यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन ऋनुः । तथा ऽधियः

कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीनि $\vee$ आ $\vee$ तनुध्वं विस्तारयत् । तथा $\vee$ अरिन्नपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां $\vee$ नावं चयनाख्यां $\vee$ कृणुध्वं कुरुध्वम् । तथा $\vee$ आयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि $\vee$ अरम् अलं $\vee$ कृणुध्वम् । हे $\vee$ सखायः ऋत्विजः $\vee$ प्राञ्चं प्रागञ्चनं $\vee$ यज्ञं यष्ट्यमग्निं $\vee$ प्र $\vee$ णयत प्रकर्षेण नयत । आदौ कर्षणं प्राञ्चं कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।

गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायो यूयं $\vee$ सीरा सीराणि $\vee$ युनक्त युद्धगध्वमनडुभिः सह । युजेलोति 'तसनसनथनाश्च' इति तवादेशः^१ । अत एव अङ्घ्रिवात् 'असोरल्लोपः' इत्यल्लोपाभावः । तदर्थं $\vee$ युगा युगानि $\vee$ वि $\vee$ तनुध्वं विस्तारयध्वम् । $\vee$ कृते च $\vee$ योनौ $\vee$ इह सीतायां $\vee$ बीजं ग्राम्यमारण्यं च $\vee$ वपत निधत्त । तिलमाषवीह्लादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारादिकमारण्यबीजसप्तकं च कृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तरण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बः । तथा $\vee$ नः अस्माकं $\vee$ गिरा स्तृया प्रशस्त्या सहास्माकं $\vee$ श्रुष्टिः अन्नं $\vee$ सभराः सभरम् $\vee$ असत् भवति भवतु । तथा $\vee$ नेदीय $\vee$ इत् अन्तिकमेव^२ $\vee$ सृण्यः । स्मिण्डकुशः । अङ्कुशवद्भक्तो लवित्रः । $\vee$ पक्वं स्तम्बम् $\vee$ प्यात् आभिसुख्येन गच्छतु^३ । श्रुष्टिः सभरा असत् सृण्यः पक्वमेयादिति चशब्दानुवृत्तेः 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्रया ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्रया ॥ ४ ॥

$\vee$ कवयः मेधाविन ऋत्विजः $\vee$ सीरा^४ सीराणि कर्षणसाधनानि $\vee$ युञ्जन्ति योजयन्ति । $\vee$ युगा युगान्यपि $\vee$ पृथक् परस्परं $\vee$ वि $\vee$ तन्वते भिन्नप्रदेशानि^५ कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः । $\vee$ देवेषु विषये $\vee$ धीराः धीमन्तः । किमर्थम् । $\vee$ सुम्रया । सुम्रमिति सुखनाम । सुखेच्छया । सुम्रशब्दात् व्यजन्ताद्भावे 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । अथवा धीरा धीमन्तो देवेषु सुम्रया सुम्रेन । देवेषु सुखं भूयादिति । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्याजादेशः ॥

निराहावान् कृणोतन् सं वरत्रा दधातन ।

सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन् । सम् । वरत्राः । दधातन् ।

सिञ्चामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुऽसेकम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखायः $\vee$ आहावान् । आह्वयन्ते पानार्थं गावोऽन्नेत्याहावा निपानानि । अत्रौचित्यादभिचयन-प्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममथपानपात्राण्युच्यन्ते । तानाहावान् $\vee$ निः $\vee$ कृणोतन् निष्कुरुत । आह्वयतेः 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । थायादिस्वरः । कृणोतन् ।

१. त-म-तनवादेशः । २. ग-त १. २. ३. ६. ७. ८-म-मु-अंतिक एव; त-४. ५-अंतरिक्ष एव । ३. ग १. २-त-म-मु-गच्छति; ग ४-गच्छत । ४. त-सुसीराः । ५. त-म-भिन्नप्रदेशान् ।

‘तत्तनप्’ इत्यादिना तनप् । पित्वेनाङ्गित्वाद्गुणः^१ । ‘श्राभ्यस्तथोरातः’ इत्याकारलोपः । किमर्थ-
माहावकरणं वरत्रस्थापनं^२ चेति । अत्रोच्यते । वयम् अवतम् अवटं^३ वसिष्ठामहे । कीदृशमवटम् ।
उद्भिणम् उद्भाववन्तं^४ सुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यम्^५ अनुपक्षितम् अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितम्॥

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्भिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुऽवरत्रम् । सुऽसेचनम् । उद्भिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

वृष्कृताहावं संस्कृताहावं^६ अवतम् अवटं द्रोणं^७ वसिञ्चे सेचयामि । पुनः कीदृशमवटम् । सुवरत्रं
शोभनवरत्रोपेतं^८ सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतम्^९ उद्भिणम् उद्भाववन्तम्^{१०} अक्षितम् अक्षीणम्॥ १८ ॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिऽवाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् ।

द्रोणऽआहावम् । अवतम् । अश्मचक्रम् । अंसत्रऽकोशम् । सिञ्चत । नृऽपाणम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजो यूयम्^१ वश्वान् व्यापनशीलान् बलीवदान्^२ प्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदानेन
प्रीणयत । यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । तथा कृत्वा^३ हितं चयनायोचितं कर्षणं
जयाथ जयथ संपादयथ । तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा^४ स्वस्तिवाहम्^५ इत् सुखस्य वाहकमेव
कृणुध्वं कुरुध्वम् । तदर्थं^६ द्रोणाहावम् । आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवदान्तित्याहावो जलाधारः पात्र-
विशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य तादृशम्^७ अवतम् अवटवक्षिभूतम्^८ अश्मचक्रं
व्यासक्रममश्ममयचक्रं वा^९ अंसत्रकोशम् अंसत्रं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं^{१०}
कोशस्थानीयं^{११} नृपाणं नृपां कर्मनेतृणां पानयोग्यमीदृशमवतं^{१२} सिञ्चत हे ऋत्विजः । एवमृत्विक्स्तु-
तिर्वेति^{१३} पक्षे^{१४} । सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्वान् । ज्ञानपानयोग्यान्ः
संग्रामयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः । हितं जयाथ । हितमिति क्रियाविशेषणम् । कथं जबथ । बन्धुसुहृद्भ्यो
यथा हितं भवति तथा जयथ संग्रामम् । स्वस्तिवाहम् । स्वस्तीत्यविनाशनाम^{१५} । अविनाशवाहनं
रथमिदं च कृणुध्वम्^{१६} । इदिति चार्थः । अश्वं रथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा । द्रोणाहाव-
मित्यादीनि द्वितीयान्तानि कृपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते । द्रोणो द्रुममयः स एव
रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तर्म् । अवतम्^{१७} । कृपनामैतत् । कृपं संग्रामाख्यम् ।
अश्मचक्रं कृपप्रान्तिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम् । असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राख्यायुधविशेषा
यस्मिन् तम् । व्यासचरणवन्तं व्यासक्रमणवन्तं वा । ‘चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा’ (निरु. ४. २७)
इति निरुक्तम् । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिञ्चत^{१८} ।
नृपाणं यस्मिन् योद्धार उदकवर्षीयन्ते भार्यन्ते तम् । ईदृशं^{१९} कृपसदृशं संग्रामं सिञ्चत हे अश्मदीया
योद्धारः । सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाद्दे सैनिका विश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । एवं
‘निराहावान्’ इत्यादिषु कृपरूपकव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यम् ॥

१. ग४-पित्वेनाङ्गित्वाद्गुणः । तथा वरत्राणि सं दधातन । लुंगेलब्धनसाधनानि प्रप्रहान् दधातन
स्थापयत । यद्वा प्रधनो क्षरणसाधनरूपो वा आहावः । तस्मिन्नाहावे वरत्रान्युदकोन्ययसाधनान्युन्यते ।
अत्रापि पूर्वपक्षः प्रवेशः । २. त-म-वरस्थापनं । ३. त-म-‘कोशं’ नास्ति । ४. त-मु-एवमृत्विक्-
स्तुतिपक्षे । ५. ग-त-‘त्यविनाशिनाम । ६. ग-त-कृणुध्वं कुरुध्वं । ७. त४. ५-अवतं अवटं । ८. ग-
त-मु-सिञ्चत उत्सिञ्चत । ९. ग-त-म-मु-कीदृशं ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरष्टृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपानः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अष्टृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः १ व्रजं १ कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत । १ स १ हि स खलु १ वः १ नृपाणः नेतॄणां देवानां पातव्यः । देवपानसाधन इति । सांनाय्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु । १ वर्म वर्माणि १ सीव्यध्वम् । वर्मवस्त्रधानस्योभयत आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं दलयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि । १ बहुला बहुलान्यनेकानि । तानि च १ पृथूनि विशृङ्गीर्णानि । तथा १ पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि १ आयसीः अयोमयवत्सारभूताः १ अष्टृष्टाः अन्यैः अष्टृष्टाः । पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुक्तलक्षणान् कुरुत । १ वः युष्मदीयः १ चमसः यज्ञाख्यो भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनम् । १ मा १ सुस्रोत् मा स्रवेत् । स्रवतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । १ तं १ दंहत दढीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत । 'दह दहि वृद्धौ' । भौवादिकः । तस्माद्दोष्टि इदिवान्नम् । ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवम् । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया योद्धारो यूयम् । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु । गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु । पातेः 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरष्टृष्टाश्च । वस्त्रमसोऽदनसाधनो मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । तं दंहतेति । इति देवतानुग्रहलब्धबलो वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।

सा नो दुहीयध्वसेव गत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्त । ऊतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।

सा । नः । दुहीयत् । पर्यसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे १ देवाः स्तोतार ऋत्विजः १ वः युष्माकम् १ ऊतये १ यज्ञियां यज्ञार्हा १ धियं बुद्धिम् १ आ १ वर्तैः प्रवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनीमस्माकमृतये^२ रक्षणाय आ वत । अपि वा देवा एव संबोध्याः । हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्तैः आवर्तयामि । किमर्थम् । ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । १ यज्ञियां यज्ञार्हा १ देवीं द्योतमानां १ यजतां पूज्याम् । १ इह अस्मिन् यागे अस्यां भूमौ वा । एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । १ सा धीः १ नः अस्माकं १ दुहीयत् दुह्यात् । तत्र दृष्टान्तः । १ यवसेव यवसानि भक्षयित्वेव १ गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा । पीत्वीतिवत् । १ पर्यसा १ सहस्रधारा १ मही महती १ गौः यथा दुग्धे तद्वत् ॥

१. ग४-यूयं विशेषां देवानां आनुकूल्येनैव कुरुतेति सूक्तद्रष्टा यजमानो ब्रूते । भवि व्रजं कृणुध्वं व्रजःसंधात्मकः स...मसंप्रामः तं कृणुध्वं । अथवा शत्रुसंवर्धं कृणुध्वं । अवारणं कुरुध्वमित्यर्थः । वो नृपाणः । २. त-अ-संबंधिनाम् ।

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोणपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः ।
परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो स्वम् ईम् एनं^१ वहरिं हरितवर्णं सोमं^२ वद्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य^३ उपस्थे उपरि
वआ^४ वसिञ्च आसेकं कुरु । वतु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः^५ वअश्मन्मयीभिः अयःशिला-
सारभूताभिः^६ वाशीभिः^७ तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः । मयटः टिप्वात् ङीप् । तानि
पात्राणि सोमपूर्णानि^८ वदश दशसंख्याकानि^९ वक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण^{१०} परि^{११} ष्वजध्वं संस्फुरध्वम् ।
आसादयत । यद्वा । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभिः
रज्जुभिः परि ष्वजध्वम् । वउभे^{१२} धुरौ युगसंबन्धिन्यो^{१३} प्रति^{१४} वह्नी वाहकावन^{१५}ाहो^{१६} युनक्त^{१७} ।
अथवायं मन्त्रश्चयनक्षेत्रकर्पणसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिबद्मानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिबद्मानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विऽजानिः ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्य^१ उभे^२ धुरौ^३ आपिबद्मानः^४ आपिशब्दमानः^५ वह्निः^६ हविर्वाहकोऽनइवान्^७
वयोनौ^८ वन्तः^९ इव^{१०} द्विजानिः^{११} द्विजायः तयोरन्तः^{१२} चरति । तं^{१३} वनस्पतिं वनस्पतिविकारं^{१४} शकटं^{१५}
वने वनसंबन्धिनि वृक्षे । मेथीभूत इत्यर्थः । तत्र^{१६} आस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देशे^{१७}
आस्थापयध्वम् । तत्पश्चात्^{१८} तत्रत्यं सोमं^{१९} सु^{२०} सुहु^{२१} नि^{२२} दधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापय-
तासन्ध्याम् । अभिषवप्रदेशे च^{२३} पश्चात्^{२४} उत्सं तद्रसम्^{२५} वअखनन्तः संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि
मन्त्रः कर्पणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्योभे^{२६} धुरावापिबद्मानोऽपिशब्दमानो वह्निरनइवान्^{२७}
अन्तर्योनाविवेत्यादि समानम् । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वपनार्थं^{२८}
कर्पणप्रदेशे आस्थापयध्वम् । सु सुहु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सेकसाधनं गतं सिक्तं वा
प्रदेशमखनन्तः ॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशखे 'कपृन्नरः' इत्येषा । 'कपृन्नरो यद्वा प्राचीरजगन्तेति चैते' (आश्व.
श्रौ. ८. ३) इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्धातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्टिग्न्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सुबाधं इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजऽसातये ।

निष्टिग्न्यः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सुऽबाधः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

१. ग-त-४.५-युनक्त योजयत । २. ग-त-म-तेषामंतः । ३. ग-त-मु-आस्थापयत पश्चात् ।
४. त-म-'सु' नास्ति । ५. ग-त-म-मु-वा । ६. ग-त-१.२.६-चयनार्थः ।

हे वनरः नेतार ऋत्विजः एष इन्द्रः वकपृत् । सुखस्य पूरको यष्टृणां स्तोतृणां च । कमिति सुखनाम । तं वकपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं वचोदयत प्रेरयत वस्तुदत्तं खुर्दत क्रीडयत । 'खुर्द क्रीडायां' भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । रेफलोपश्रृङ्गान्दसः । संपिष्ट संस्क्रुतेत्यर्थः । किमर्थम् । ववाज-सातये अन्नस्य लाभाय । तदेवाह । हे होतः वनिष्टिग्रयः वपुत्रम् । निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदिति । तस्याः पुत्रम् वइन्द्रं वसबाधः । सह पापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाध ऋत्विजः । तथाविधा यूयं वसोमपीतये तस्य सोमपानाय वक्तये अस्माकं रक्षणाय वा वा वच्यवय । व्यत्ययेनैकवचनम् । आच्यावयतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशार्चं तृतीयं सूक्तम् । भर्ग्यश्चपुत्रो मुद्गल ऋषिः । आद्या तृतीयान्त्या चेति तिस्रो बृहत्यः । शिष्टा नव त्रिष्टुभः । दुधणो नाम मुद्गरः । तदेवत्यमिदमिन्द्रदेवत्यं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते मुद्गलो भार्ग्यश्च ऋषभेण दुधणेन चाजि जिगायेति द्रौघणं वाद्या तृतीयान्त्या च बृहत्यः' इति । गतो विनियोगः । अत्राहुः—'मुद्गलस्य हता गावश्चौरैस्त्यक्त्वा जरद्रवम् । स शिष्टं शकटे कृत्वा गत्वैकं ऋजुराहवम् । दुधणं युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारकः । दुधणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चोरैर्म्यो जगृहे स्वगाः' इति । तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता—'मुद्गलो भार्ग्यश्च ऋषिर्वृषभं च दुधणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय' (निरु. ९. २३) इति ॥

प्र ते रथं मिथूकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनभक्षेषु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुऽकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुऽया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुऽहूत । श्रवाय्ये । धनऽभक्षेषु । नः । अव ॥ १ ॥

हे मुद्गल वते वरथं वमिथूकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम् । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम । अश्वादिभिः शून्यं कृतं वधृष्णुया धर्षणशीलः वइन्द्रोऽवतु रक्षतु । यद्वा । धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सुपो याजादेशः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र वस्मिन्नाजौ संग्रामेऽपहतगोभिश्चौरैः कृते संग्रामे । कीदृशे । वश्रवाय्ये श्रोतव्ये । विश्रुत इत्यर्थः । 'श्रुदक्षि' (उ. सू. ३.९६) इत्यादिना आर्यप्रत्ययः । धनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु । यद्वा । गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरैषु जेतव्येषु सत्सु । वनः^१ अस्मान्^२ अव रक्ष ॥

उत्स्म वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदर्जयत्सहस्रम् ।

रथीरभून्मुद्गलानी गविष्ठौ भेरौ कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिरथम् । यत् । अर्जयत् । सहस्रम् ।

रथीः । अभूत् । मुद्गलानी । गोऽईष्टौ । भेरौ । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

वअस्याः 'रथीरभून्मुद्गलानी' इति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्गलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः ववासः अंशुकं वातः वायुः वउत् ववहति ऊर्ध्वं प्रापयति । श्रमजनितस्वेदापनयाय । अथवा शीघ्ररथधावन-जनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यदा वअधिरथम् अधिकं रथमारुह्य वसहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघम् वअजयत् तदा । यद्वा गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यम् । यद्योगाज्यतेर्न

निघातः । ऽगविष्टौ गवामपहतानामेषणे ऽमुद्रलानी मुद्रलस्य स्त्री ऽस्थिरभूत् सारथिरभवत् । छान्दस आनुक् । ऽइन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्टस्येन्द्रस्य सेना । यद्वा । इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुमुद्रलस्य सेनानी-
रूपा^१ मुद्रलानी । ऽभरे संप्राप्ते ऽकृतं संपादितं गोसंघं ऽव्यचेत् व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती ।
चयतेलेडि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।

दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिऽदासतः ।

दासस्य । वा । मघऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽजिघांसतः हन्तुमिच्छतः ऽअभिदासतः अभिद्रुह्यतः शत्रोः ऽवज्रम् ऽअन्तर्यच्छ
अन्तर्गमय । तदेवाह । हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽदासस्य ऽवा उपक्षीणस्याल्पस्य ऽआर्यस्य अभि-
गन्तव्यस्य महतो ऽवा शत्रोः ऽवधम् । वज्रनामैतत् । हननसाधनं वज्रं ऽसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं ऽयवय पृथक्कुरु ॥

उद्रो हृदमपिबज्रहृषाणः कूटं स्म तृहदभिर्मातिमेति ।

प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्रः । हृदम् । अपिबत् । जहृषाणः । कूटम् । स्म । तृहत् । अभिऽमातिम् । एति ।

प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिषासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभः ऽउद्रः उदकस्य ऽहृदम् अगाधजलाशयम् ऽअपिबत् ऽजहृषाणः
अत्यन्तं हर्षितः सन् । तथा ऽकूटं पर्वतशृङ्गं चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं ऽतृहत् ऽस्म श्रेष्ठेण बिहिंसितवान् ।
व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वा ऽअभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् ऽमुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः ।
प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः ऽश्रवः । श्रूयत इति श्रवो यशः ।
ऽइच्छमानः इच्छन् ऽअजिरं गमनशीलं शत्रुं ऽबाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा ऽप्र ऽअभरत् प्रहृतवान्^२ ।
यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽसिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्ये आजेः ।

तेन सूर्मर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आजेः ।

तेन । सूर्मर्वम् । शतवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्रलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्रल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यम् ऽएनं वृषभं ऽन्यक्रन्दयन् नितरां
क्रन्दनमकुर्वन् । के । ऽउपयन्तः समीपे गच्छन्तो नरः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते
तथाकुर्वन् । किम् । ऽवृषभं वर्षकं सेकारम् ऽआजेः संग्रामस्य ऽमध्ये ऽअमेहयन् सूत्रपुरीषोरसर्गं

१. ग४-सेवारूपः त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-सेनारूपी; त४.५-सेनारूपा; भ७-सेनानीरूपी ।

२. त३.७-भ-मु-प्रहृतवान् ।

विश्रामार्थं कारितवन्तः । वसूभर्वम् । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनचणकादिभक्षकम् । तादृशो यथा भवति
तथा कृत्वेत्यर्थः । यद्वा एतद्दोषहन्विशेषणम् । एतेन उक्तरूपेण वृषभेण सूभर्वं सुष्ठु यवसास्वादि
वशतवत् शतोपेतं वगां सहस्रं सुद्वलः एतन्नामाहं वप्रधने संग्रामे वजिगाय अजैषम् ॥

कुकर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।

दुधैर्युक्तस्य द्रवतः सहानस कृच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

कुकर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।

दुधैः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । कृच्छन्ति । स्म । निःस्पदः । मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

वकुकर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्धिता गौः वयुक्त वआसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । वकेशी
केशवान् प्रग्रहवान् वअस्य राज्ञः रथस्य वा वसारथिः । मुद्रलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति
पुंलिङ्गता । वअवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वाक्रोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी
सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । असुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्य केवलस्यान्तर्णीत-
प्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लुङि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽ-
वावचीत् भृशमशब्दयत् । पूर्वभूतस्य वदुधैः दुर्घरस्य वअनसा वसह वद्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन
सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन वनिष्पदः निर्गच्छन्तो योद्धारः वमुद्रलानीं मुद्रलस्य योषितं
सारथिभूतां प्रति वकृच्छन्ति वषम अगच्छक्षित्यर्थः । 'पाघा' इत्यादिना कृच्छादेशः ॥ ॥ २० ॥

उत प्रथिमुदहन्स्य विद्वानुपायुनग्वंसंगमत्र शिक्षन् ।

इन्द्र उदावत्पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः कुकुबान् ॥ ७ ॥

उत । प्रधिम । उत । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसंगम् । अत्र । शिक्षन् ।

इन्द्रः । उत । आवत् । पतिम् । अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । कुकुत्समान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स मुद्रलः अस्य रथस्य प्रधिम । प्रधिरक्षच्छिद्रकाष्ठः प्रान्तकाष्ठः ।
स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् उदहन् उदगमयत् । रथं संननाहेत्यर्थः । तदवन्तरम्
वअत्र रथे वंसंगं वननीयगमनं वृषभं वशिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे
युगेऽयोजयत् । युजेलङि तिपो हल्ङ्यादिलोपः । एवं सति इन्द्रः देवः वअघ्न्यानाम् अहन्तग्न्यानां
गवां वपतिम् उत उक्कृष्टम् आवत् रक्षामकरोत् । पश्चात् वकुकुबान् वृषभः वपद्याभिः सरणिभिः
वरंहत वेगेनागमत् । रहिंर्यर्थः ॥

शुनमष्टाव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दार्वानह्यमानः ।

नृग्यानि कृण्वन् बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत् ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्टाऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दारु । आऽनह्यमानः ।

नृग्यानि । कृण्वन् । बहवे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत् ॥ ८ ॥

वशुनम् इति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । वअष्टावी । अष्टा प्रतोदः तद्वान् । छान्दसो
विनिः । वकपर्दी कपर्दवान् वअचरत् संचरति । किं कुर्वन् । ववरत्रायां वधौ वदारुकाष्ठं रथाङ्गभूतम्

१ आनह्यमानः सर्वतो बध्नन् । पुनः किं कुर्वन् । २ बह्वे ३ जनाय स्त्रपुत्रभृत्यादिलक्षणाय ४ नृणानि
धनानि शत्रुसंबन्धीनि सुखानि वा ५ कृण्वन् । ६ गाः ७ पस्पशानः स्पृशन् । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' ।
छान्दसो^१ लिटि कानच् । एवं कुर्वन् २ तविपीः बलानि ३ अधत्त धत्त । जयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । द्रुघ्नम् । शयानम् ।

येन । जिगाय । शतवत् । सहस्रम् । गवां । मुद्रलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचन सखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति प्रवीति । राजा द्रुघणेन
वृषभेण चाजि^२ जिगायेत्युक्तवान्^३ । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अत्र द्रुघणो वर्ण्यते । हे सखे ४ तम् ५ इमं
६ द्रुघणं ७ पश्य । कीदृशमिममिति उच्यते । 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति उम् ।
८ युञ्जम् । युज्यत इति युक् सखा । ९ वृषभस्य सखिभूतम् । वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव
साधयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । १० काष्ठाया ११ मध्ये । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते' (निरु. २. १५)
इति निरुक्तम् । आज्यन्तस्य मध्ये । संग्राम इत्यर्थः । तत्र १२ शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन
स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानम् । ईदृशं दुममयं घनं पश्येत्यर्थः । १३ येन द्रुघणेन १४ शतवत् शतोपेतं
१५ गवां १६ सहस्रं १७ पृतनाज्येषु^४ संग्रामेषु^५ १८ जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः । जयतेर्लिट् ।
'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कृत्वम् । मिपो णल् ॥

आरे अघा को न्वि^१त्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।

नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति ।
न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । वहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

यः १ आरे समीप एव २ अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं ३ कः नरः ४ नु इदानीम्
५ इत्था इत्थं ६ ददर्श पश्यति । किंच ७ यं द्रुघणं ८ युञ्जन्ति रथे ९ तसु तमेव १० आ ११ स्थापयन्ति आरोह-
यन्तीत्यर्थः^१ । अथवा । यं रथे युञ्जन्ति तमेव ग्रहरणार्थमा स्थापयन्ति । उभयविधकार्यमेकः करोती-
त्यर्थः । किंच १२ अस्मै १३ तृणं १४ न १५ आ १६ भरन्ति नाहरन्ति । तथा १७ उदकं १८ न आहरन्ति । 'ह्यग्रहोर्मः'
इति भवम् । ईदृशो द्रुघणः १९ उत्तरः दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् २० धुरः रथभारस्य रथधुरं
२१ वहति २२ प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयं प्रदिशन् वहति । 'दिश अति-
सर्जने' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानत् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन् ।

एषैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिनवदस्तु सातम् ॥ ११ ॥

परिवृक्ताऽइव । पतिविद्यम् । आनद् । पीप्याना । कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् ।
एवऽएष्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुसमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्गलानी सारथिः स्तूयते । एषा मुद्गलानी ऽपरिवृक्तेव । 'वृजी वर्जने' । परित्यक्ता पत्या
पत्या^१ वियुक्ता योषिदिव । सा यथा ऽपतिविद्यम् । विद्यो वेद्यो लम्बनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च ।
पतिविद्यमानशे तद्वत्पतिविद्यम् ऽआनद् । आनद् व्यासिकर्मा । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इत्यनजादीनामप्याडागमः । अश्रोतेर्वा लिटि तलोप-
श्चान्दसः । तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य ऽपीप्याना वर्धमाना भवति । किमिव । ऽकूचक्रेणैव
ऽसिञ्चन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो बलयः कूचकः । तेन वर्पणीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं
वर्षन्मेव इव । स यथान्तरिक्षे स्वरूपमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा
वर्षन्ती वर्धत इत्यर्थः । तथा ऽएषैया । एषितव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छतीत्येषैषी । ईदृश्या तथा
ऽरथ्या सारथिभूतया ऽजयेम शत्रुभिरपहतं गोसंघम् । तस्याः ऽसातं दत्तं संभजनं वा ऽसुसमङ्गलं
शोभनमङ्गलवत् ऽसिनवत् । सिनमन्त्रम् । तद्वच्च ऽअस्तु गोरूपाव्रवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।

वृषा यदाजिं वृषणा सिषाससि चोदयन् वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।

वृषा । यत् । आजिम् । वृषणा । सिषाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वादादिविन्द्रस्य^२ स्तुतत्वादन्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे ऽइन्द्र त्वं ऽविश्वस्य
सर्वस्य ऽजगतः ऽचक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतः ऽचक्षुः ऽअसि । प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुः-
सन्नावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टया द्रष्टव्यानैहिकामुष्मिकपदार्थान् पश्यन्तीत्यर्थः ।
त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यन्नजिं चक्षुरस्ति तस्यापि
चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । यत् यस्मात् ऽवृषा अभिमतवर्षकस्त्वम् ऽआजिं मुद्गलस्य सम संग्रामं ऽवध्रिणा
पाशेन ऽयुजा युजौ युक्तौ ऽवृषणा वृषणी वर्षकावधौ रथे योजयित्वा ऽचोदयन् शत्रुषु प्रेरयन्
ऽसिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥ २१ ॥

'आशुः शिशानः' इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरथनाम्न आर्षम् । त्रयोदशयनु-
ष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । 'बृहस्पते परि दीय' इत्यस्या बृहस्पतिर्देवता । 'अर्माषां चित्तम्' इत्यस्या
अप्वाख्या देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्राः । त्रयोदशी विकल्पेन मारुती । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुः
ससोनेन्द्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थी बार्हस्पत्योपान्त्याप्वादेव्यन्त्यानुष्टुभमारुती वा' इति । साम्प्रित्ये कृतौ
चित्यशिषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो ब्रजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—'दक्षिणतश्च ब्रज-
जपत्याशुः शिशान इति सूक्तं समाप्य' (आश्व. श्रौ. १. १२) इति । 'ब्रह्माप्रतिरथं जपित्वा'
(आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संनहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—
'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौषणैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्वर्षणीनाम् ।

सूक्तन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्सूक्तमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ।
सम्ऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः । आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः ।
क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां
शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिक्षानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः
वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः
पचाद्यचि ' हन्तेर्घश्च ' (पा. सू. ६. १. १२. ७) इति द्विवचनमभ्यासस्थाडागमो घत्वं च धात्वभ्यासयोः ।
चर्षणीनाम् । चर्षण्यो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां । क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक्-
क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्ञगमन-
युद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीर्यस्य मित्रानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक
एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयम् । इन्द्रः । शतं । सेनाः । साकं सह एकोघो-
गेनैव । अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्श्ववनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेण । दुःऽच्यवनेन । धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषेण चोक्त-
लक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । कर्मण्यम् । दुश्श्ववनेन
अन्यैरविचाल्येन । ' च्युद्ध मुद्ध गतौ ' । ' छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युष् ।
धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेन इन्द्रेण । तत् युद्धं जयत् । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिमवत् । हे युधः
योद्धारो हे नरः नेतारः । ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा धर्षित्रा च ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिर्भिर्वशी संसृष्टा स युध इन्द्रो गुणेन ।

संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्व्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । सम्ऽसृष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गुणेन ।

संसृष्टजित् । सोमपाः । बाहुशर्ध्वी । उग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत् इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । सः इन्द्रः । इषु-
हस्तैः भटैः मरुदादिभिः । वशी वश्यैस्तद्वान् । तथा निषङ्गिभिः युक्तः । निषङ्गः खड्गः । तद्वज्रिः
वशी । सः च इन्द्रः । युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः कः । अथवा युधो युद्धहेतोः । गुणेन
शत्रुसंघेन सह संसृष्टा एकमिववशीलः । यत् एवंविधोऽतः । संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय
संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्ध्वी । शर्ध्वी बलम् । बाह्वोर्बलं
बाहुबलम् । तद्वान् । मत्वर्थीय इनिः । यद्वा । ' श्रु प्रसहने ' । बाहुभ्यां शर्षयत्यभिभवतीति
बाहुशर्ध्वी । ' सुप्यजातौ गिनिस्ताच्छील्ये ' (पा. सू. १. २. ७८) इति गिनिः । उग्रधन्वा उग्रत-

धन्वा ऽप्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः ऽअस्ता भारयिता । यत्रेष्टुमुञ्चति तत्र वृथा न भवन्ती-
त्यर्थः । ईदृशेन्द्रेण जयतेति संबन्धः ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रा अपबाधमानः ।

प्रभञ्जन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नुस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपऽबाधमानः ।

प्रऽभञ्जन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् । उस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हे ऽबृहस्पते बृहतां पातः^१ पालयितुं देव ऽरथेन ऽपरि ऽदीय परिगच्छ । दीयतिर्गतिकर्मा ।
आगत्य च ऽरक्षोहा रक्षसां हन्ता ऽअमित्रान् शत्रून् ऽअपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा ऽसेनाः
शत्रुसंबन्धिनीः ऽप्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् ऽप्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् । 'मृण हिंसायाम्' । इगुपध-
लक्षणः कः । केन हिंसन् । 'युधा युद्धेन । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऽजयन् एवं
सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वम् ऽअस्माकं ऽरथानाम् ऽअविता^२ एधि भव ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्त्वा । सहःऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य^३ बलं विजानातीति ऽबलविज्ञायः । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन
विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । ऽस्थविरः महान् ऽप्रवीरः प्रकर्षेण वीरः
ऽसहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् ऽवाजी वेजनवानन्नवान्वा ऽसहमानः शत्रूणामभिभविता ऽउग्रः
उदूर्णबलः ऽअभिवीरः । अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । ऽअभिसत्त्वा अभि-
गतसत्त्वा ऽसहोजाः सहसो बलाजातः एवमहानुभावस्त्वं हे ऽइन्द्र ऽजैत्रं जयशीलं ऽरथम् ऽआ
ऽतिष्ठ अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि । एवं च ऽगोवित् उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तुमज्मं प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्मं । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ।

इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ६ ॥

ऽगोत्रभिदम् । गा उदकानि प्रायन्त इति गोत्रा मेघाः । यद्वा गौर्भूमिः । तां प्रायन्त इति
गोत्राः पर्वताः । तेषां भेत्तारं ऽगोविदम् उदकस्य लब्धारं ऽवज्रबाहुं वज्रहस्तम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः'
(पा. सू. २. २. ३६. ४) इति परनिपातः । ऽजयन्तं जयनशीलम् ऽअज्म गमनशीलं शत्रुबलम्
ऽओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजिं जयन्तमोजसा बलेन ऽप्रमृणन्तं शत्रून् अभिभवन्तमीदृशं
महानुभावम् ऽइमम् इन्द्रं हे ऽसजाताः सहोत्पन्ना योद्धारो यूयम् ऽअनु ऽवीरयध्वम् । एनमग्रतः

कृत्वानु पश्चाद्वीरयध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । वीरशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । हे ऽसखायः परस्परं सखिभूता यूयमिमम् ऽइन्द्रं संरभमाणम् ऽअनु ऽसं ऽरभध्वम् ॥ २२ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्श्रयवनः पृतनाषाठ्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गार्हमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युः । इन्द्रः ।

दुःश्चयवनः । पृतनाषाट् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽगोत्राणि अभ्राणि मेघान् ऽसहसा बलेन ऽअभि ऽगार्हमानः प्रविशन् ऽअदयः निर्दयः ऽवीरः विक्रान्तः ऽशतमन्युः बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा ऽदुश्श्रयवनः अन्यैरचात्यः । स्वयं ऽपृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता । 'छन्दसि सहः' इति णिवः । 'सहेः साडः सः' इति मूर्धन्यादेशः । ऽअयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः । 'युध संप्रहारे' । छान्दसः क्यप् । ईदृगिन्द्रः ऽअस्माकं ऽसेनाः ऽयुत्सु संग्रामेषु ऽप्र ऽअवतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभज्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवऽसेनानाम् । अभिऽभज्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

ऽआसाम् अस्मत्सहायार्थमागतानाम्^१ अयम् ऽइन्द्रः ऽनेता नायकोऽस्तु । तथा तस्य ऽबृहस्पतिः ऽपुर ऽएतु । एवं ऽदक्षिणा ऽयज्ञः ऽसोमः च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा ऽदेवसेनानामभिभज्जतीनाम् अस्मदभिन्नानामिमुख्येन मर्दयन्तीनां ऽजयन्तीनाम् । "छन्दसि" इति नाम उदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनान्न भवति (पा. सू. ६. १. १७८) । तासाम् ऽअग्रं ऽमरुतो ऽयन्तु गच्छन्तु ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्धे उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धेः । उग्रम् ।

महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ९ ॥

ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽइन्द्रस्य ऽराज्ञः ऽवरुणस्य ऽआदित्यानां ऽमरुतां च ऽउग्रम् उद्गूर्णं ऽशर्धेः बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किंच ऽमहामनसाम् उदारमनसां ऽभुवनच्यवानां भुवनानां च्यावथितृणां ऽदेवानां ऽघोषः जयशब्दः ऽउदस्थात् उत्तिष्ठति । अनुध्वं कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥

उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत्सत्वेनां मामकानां मनांसि ।

उद्धृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मध्वन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ।
उत् । वृत्रहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

हे वमधवन इन्द्र अस्मदीयानि व आयुधानि व उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय । ग्रहरणेपूयुक्तानि भवन्त्वित्यर्थः । व मामकानां मदीयानां व सत्त्वनां प्राणिनां सैनिकानां व मनांसि च व उत् हर्षय । हे वृत्रहन् इन्द्र व वाजिनाम् अश्वानां व वाजिनानि वेगाः व उत् व यन्तु । तथा व जयतां व रथानां व घोषाः व उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

व अस्माकं संबन्धिष्वेव व समृतेषु परसेनां संग्राहेषु व ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु व इन्द्रः रक्षिता भवतु । तथा व अस्माकं व या इषवः सन्ति व ताः एव व जयन्तु शत्रून्^१ । तथा व अस्माकं व वीराः भटाः व उत्तरे उपरि व भवन्तु । हे व देवाः व अस्माँ व उ अस्मानेव व अवत रक्षत व हवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह ह्रत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । ह्रत्सु । शोकैः । अन्धेन । मित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे व अप्ये पापामिमानिनि देवते व अमीषां शोद्धृणां शत्रूणां व चित्तं व प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती व अङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् व गृहाण स्वीकुरु । व अभि व प्रेहि व अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च व ह्रत्सु हृदयेषु व शोकैः व निर्दह नितरां भस्मीकुरु । ते व मित्राः अस्मच्छत्रवः व अन्धेन व तमसा व सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।
उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे व नरः नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः व प्रेत प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च व जयत तान्प्रति-भटान् । तिष्ठः परत्वात् ' तिङ्ङित्तिष्ठः ' इति निघाताभावः । वः युष्माकम् व इन्द्रः व शर्म सुखं व यच्छतु प्रयच्छतु । वः व बाहवः व उग्राः उदूर्णबलाः व सन्तु भवन्तु । व अनाधृष्याः अन्यैरनभि-भाष्याः व यथा यूयम् व असथ भविष्यथ तथोग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ २३ ॥

' असावि ' इत्येकादशार्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्चं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-क्रान्तम्—' असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्रः ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि तूयम् ।

तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विरे इन्द्र पिब सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुहूत । तुभ्यम् । हरिभ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । तूयम् ।
तुभ्यम् । गिरः । विप्रवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोत्रभिराहूत तुभ्यं^१ त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । 'पुं अभिषवे' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । अतः हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वभ्यां यज्ञम् अस्मदीयं तूयं तूर्णम् उप याहि उपागच्छ । तुभ्यं त्वदर्थं गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोत्तमयितारो यासां तास्तथोक्ताः । इयानाः गमनशीलाः दधन्विरे गम्यन्ते । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः । 'ईङ् गतो' । ताच्छीलिकः शानच् । छान्दसो विकरणस्य लुक् । ध्विर्गात्यर्थः । इदित्वाङ्गुम् । कर्मणि छान्दसो लिट् । यत एवमतः सुतस्य अभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन्ने 'अप्सु धूतस्य' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्मदं इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वधस्व मदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्सु । धूतस्य । हरिः । पिब । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरम् । पृणस्व ।

मिमिक्षुः । यम् । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वधस्व । मदम् । उक्थवाहः ॥ २ ॥

हे हरिवः । 'कक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (ऐ. ब्रा. २. २४) इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधार-भूताभ्यामुक्थसामभ्यां हरिभ्यां तद्वज्रिन्द्र अप्सु एकघनादिपूदकेषु धूतस्य कम्पितस्य । अभिषुत-स्येत्यर्थः । तथा नृभिः कर्मनेतृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्यादिभिः सुतस्य अभिषुतस्य । उभयत्र 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति पृष्ठी । ईदृशं सोमम् इह अस्मिन्मन्त्रे पिब । पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरय च । 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । यं सोमम् अद्रयः अभिषवप्रावाणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेकुमभिषोतुमैच्छन् । अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः । 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि लिङ्गुसि रूपम् । हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान वतेभिः तैः मदं वधस्व ॥

द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'प्रोग्राम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्ववति प्रथमः प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमि । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिः । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ ३ ॥

हे ऽह्यश्च इन्द्र ऽवृष्णे वर्षकाय ऽतुभ्यम् ऽउग्राम् उद्गूणं^१ ऽसत्यां ऽपीतिं सोमपानं ऽप्र ऽह्यमिं प्रेरयामि । किमर्थम् । ऽप्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिम् । ऽसुतस्य अभिषुतस्य । अतो हे ऽइन्द्र ऽशक्त्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तः ऽगृणानः स्तूयमानस्त्वं ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽधेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिः ऽधीभिः सर्वैः कर्मभिश्च ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽमादयस्व तृण्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' । आत्मनेपदम् ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'ऊती शचीवः' इत्येषा याज्या । 'ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिज ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गुणन्तः सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतज्ञाः ।

प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गुणन्तः । सधऽमाद्यासः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीवः शक्तिवन् ऽइन्द्र ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन तव ऽवीर्येण ऽवयः अन्नं ऽप्रजावत् प्रजोपेतं ऽदधानाः धारयन्तः ऽउशिजः त्वामेव कामयमानाः ऽऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तः । अङ्गिरसः सन्नमनुतिष्ठन्तः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः सन्तो नाभानेदिष्टेन पारं गता यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वम् । ईदृशोऽङ्गिरसः ऽमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ऽदुरोणे यज्ञगृहे ऽगुणन्तः त्वां स्तुवन्तः ऽसधमाद्यासः सह माघन्तः ऽतस्थुः तिष्ठन्ति । मादयतेः 'कृत्यव्युदो बहुलम्' इति वचनात् कर्तरि 'अचो यत्' इति यत् । छान्दसः सधादेशः । अतो वयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्च सुष्टोः सुषुन्नस्य पुरुर्लुचो जनासः ।

मंहिष्ठामूतिं वितिरे दधानाः स्तोतारं इन्द्र तवं सुनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रणीतिऽभिः । ते । हरिऽअश्च । सुऽस्तोः । सुऽसुन्नस्य । पुरुऽलुचः । जनासः ।

मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । विऽतिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तवं । सुनृताभिः ॥ ५ ॥

हे ऽहर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत ऽइन्द्र ऽसुष्टोः सुष्ठु स्तूयमानस्य ऽसुषुन्नस्य सुसुन्नस्य सुधनस्य वा ऽपुरुर्लुचः बहुदीप्तेः ऽते तव ऽप्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः ऽजनासः जनाः ऽस्तोतारः ऽसुनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुचीयते । ऽवितिरे अन्येभ्योऽर्थिभ्यो वितरणाय ऽमंहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीयां ऽतव संबन्धिनीम् ऽऊतिं रक्षां ऽदधानाः आसत इति शेषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षर्ममाणमानद् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षर्ममाणम् । आनट् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हे ^१हरिवः हरिवन्निन्द्र ^२सुतस्य अभिपुतस्य ^३सोमस्य ^४पीतये पानाय ^५ब्रह्माणि परिवृढा-
न्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा ^६उप ^७याहि उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^८हरिभ्याम्
अथाभ्याम् । ताभ्यां युक्तेन स्थेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संयन्धनीयम् । हे ^९इन्द्र
^{१०}क्षममाणं ^{११}त्वा त्वां ^{१२}यज्ञः सोमयागः ^{१३}आनद् व्याप्नोति । नशतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अश्रोतेरेव वा लिटि छान्दस्मस्तप्रत्ययस्य लोपः । 'अश्रोतेश्च'
इति जुडागमः । ^{१४}अध्वरस्य यागस्य ^{१५}प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं ^{१६}दाश्वानसि दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिपाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।

उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रवाजम् । अभिमातिः सहम् । सुतेरणम् । मघवानम् । सुवृक्तिम् ।

उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिः इतम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

^१सहस्रवाजम् अपरिमितान्नपरिमितबलं वा ^२अभिमातिपाहम् अभिमातीनां सर्वतो
हिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं ^३सुतेरणम् अभिपुते सोमे रममाणं ^४मघवानं धनवन्तं ^५सुवृक्तिं
शोभनस्तुतिकम् ^६अप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतम् ^७इन्द्रं ^८गिरः स्तुतिरूपा वाचः ^९उप ^{१०}भूषन्ति
अलंकुर्वन्ति । तदेवाह । ^{११}जरितुः स्तोतुः ^{१२}नमस्याः स्तुतयः ^{१३}पनन्त स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूभित् ।

नवतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पूः । ऽभित् ।
नवतिम् । स्रोत्याः । नवं । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया ^१सप्त एतत्संख्याकाः ^२आपः अद्रूपाः ^३देवीः देव्यो गङ्गाद्याः ^४सुरणाः
सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः । 'वशिरण्योरुपसंख्यायाम्' (पा. सू. ३.३.५८.
३) इति भावेऽपि । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ^५अमृक्ताः अहिंसिताः
प्रवहन्तीति शेषः । हे ^६इन्द्र ^७पूभित् पुरां मेत्ता त्वं ^८याभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः ^९सिन्धुं समुद्रम्
^{१०}अतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उत्कलक्षणा आपो देव्यस्त्वया सृष्टाः प्रवहन्ति
याभिः सिन्धुं नदीमतरः । किंच त्वं ^{११}नवतिं ^{१२}नवं ^{१३}च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः ^{१४}स्रवन्तीः प्रवहन्तीः
^{१५}स्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीः ^{१६}देवेभ्यः हविरर्थं ^{१७}मनुषे मनुष्याय भोगार्थं ^{१८}च ^{१९}गातुं गन्तव्यं
तासां मार्गं च ^{२०}विन्दः अलभथाः ॥

अपो महीरभिर्शस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधि देव एकः ।

इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थं तामिर्विश्वार्युस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिः शस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु । अधि । देवः । एकः ।

इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रतूर्ये । चकर्थं । तामिः । विश्वः आसुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वमहीः महतीः वअपः उदकानि वअभिषस्तेः अभिशंसकाद्भुत्रात् वअमुञ्चः । वआसु मुक्तास्वप्सु वदेवः त्वम् एकः एक एव असहायः सन् वअधि वअजागः अप्रमत्तो भवसि । यद्वा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । हे वइन्द्र वत्वं वयाः अपः ववृत्रतृये वृत्रहत्यायां मेघहनने वचकर्थं करोषि वताभिः अग्निः वविश्वाभिः सर्वाभिः त्वं वतनुं स्वकीयं शरीरं वपुपुट्याः पोषयेः । 'पुष पुष्टौ' इत्यस्य व्यत्ययेन श्रुतः ॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेनां पुरुहूतमिदं ।

आर्दयद्वृत्रमकृणोतु लोकं ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेनां । पुरुऽहूतम् । ईदं ।

आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । ससाहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

वइन्द्रः ववीरेण्यः वीरैर्गन्तव्योऽतिशयेन वीरो वा वक्रतुः कर्मवान्^१ वसुशस्तिः शोभनस्तुतिकः वउत अपि च । वअपि इत्यनर्थकः । अपि च वधेना । वाङ्मनामैतत् । ग्रीणयित्री स्तुतिवाक् वपुरुहूतम् इन्द्रम् वईदं स्तौति पूजयति वा । यत उक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः । किंचायं ववृत्रम् आवरकमेतन्नामकमसुरम् वआर्दयत् हतवानित्यर्थः । वउ अपि च वलोकम् । लोक्षयत इति लोकः प्रकाशः । तम् वअकृणोत् अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु वशक्रः शक्त इन्द्रः वअभिष्टिः शत्रूणामभिगन्ता वपृतनाः शत्रुसेनाः वससाहे अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता^२ ॥ ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । कुत्सपुत्रो नाम्ना^३ दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स ऋषिः । 'हरी यस्य सुयुजा' 'वज्रं यश्चक्रे' इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्कैकादशके उष्णिहौ । अन्या त्रिष्टुप् । आद्या गायत्री वा । अक्षरन्यूहेन पक्षान्तर उष्णिक् । शिष्टाः सर्वाः सप्तोष्णिहः । तथा चानुक्रान्तं—'कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबन्त्याद्या गायत्री वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग४-कर्मवान् प्रज्ञावान् वा । २. त७-इयं पूर्वं व्याख्याता । मंत्रार्थस्तु हे इन्द्र वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातिर्लोभो यस्मिन् सोर्यं वाजसातिः । तस्मिन् भरे । विभ्रति जयल्क्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संप्रामः । तस्मिन् संप्रामे शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं मघवानं धनवंतं अत एव इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वन्ति अस्माभिः क्रियमाणं स्तुतिं शृण्वन्तं उग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संप्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नन्तं हिंसन्तं धनानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्यग्नेतारं त्वां ऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम । ३. त-मु-नामतः ।

कदा वसो स्तोत्रं हर्येत अव श्मशा रुधद्राः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्येत । आ । अव । श्मशा । रुधत् । वारिति वाः ।

दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र वस्तोत्रम् अस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वाम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वकदा कस्मिन् काले अव वरुधत् अव-रोक्ष्यति । अवर्ह्य च कदा वाः वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते । रुधेर्लुङि 'हरितो वा' इति च्लेरडादेशः । वारिति वृणोतेर्ष्यन्तालुङि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्द-स्युभयथा' इति तिप् आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिदि' इति लोपे 'हृङ्याभ्यः' इति तिलोपः । तत्र दृष्टान्तः । अभ्युते क्षेत्रमिति वश्मशा कुल्या । लुप्तोपममेतत् । यथा कुल्येतस्तत् उदकान्यवरुणद्वि अवर्ह्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह । दीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं वसुतम् अभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । वाताप्याय । वातेनाप्यतेऽधस्तात्प्रियायत इति वाताप्य-मुदकम् । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानु शेपा ।

उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुयुजा । विव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु । शेपा ।

उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा सुष्ठु नियोज्यौ । सुशिक्षितावित्यर्थः । विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ वशेषौ शेषवन्तौ । मत्वर्यौ लुप्यते । प्रशस्तपुंस्वावित्यर्थः । उभा उभौ रजी न रजसी द्यावापृथिव्याविव । यद्वा महान्तौ रजकौ सूर्याचन्द्रमसाविव । केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावश्वौ हे इन्द्र यस्य ते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन् अनु वेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व । दक्षिति ददातेः शतरि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इति च' इत्याकारलोपः । अत एव श्वभावश्च ॥

अप योरिन्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान् ।

शुभे यद्युयुजे तविषीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इन्द्रः । पापजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाणः । बिभीवान् ।

शुभे । यत् । युयुजे । तविषीवान् ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः पापजे । आ इत्यनर्थकः । पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन् मर्तो न मनुष्य इव शश्रमाणः तेन सह युद्धे आस्यन् बिभीवान् बिभ्यच्च भवति । आस्यतेऽछन्दसि लिट् । तस्य व्यत्ययेन कानच् । स इन्द्रः यत् यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बैलैर्बैलवान् युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभायै तदानीम् अप योः । तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजयिता भवति ॥

सचायोरिन्द्रचर्कषु आँ उपा॒न॒सः स॒प॒र्यन् । न॒दयोर्वि॒व्रत॒योः शूर॑ इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आ॒योः । इन्द्रः । चर्क॑षे । आ । उ॒पा॒न॒सः । स॒प॒र्यन् ।

न॒दयोः । वि॒व्रत॒योः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वआयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुः । चर्कषे पुनः पुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः ।
वसचा सह दातव्यैर्धनैः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । वउपानसः अनः उपागतवान्^१ ।
'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । 'अनसन्तान्न-
पुंसकात्' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति समासान्तष्टच् । आरूढरथ इत्यर्थः । वसपर्यन् धनैः
स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः^२ । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः
सन् वआ आगच्छति । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । वनदयोः हेषाशब्दं कुर्वतोः
वविव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोर्नियन्ता वशूरः विक्रान्तः ॥

अधि यस्तु॒स्थौ केश॑वन्ता व्यच॑स्वन्ता न पु॒ष्ट्यै ।

वनो॒ति शि॒प्राभ्यां शि॒प्रिणी॑वान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तु॒स्थौ । केश॑वन्ता । व्यच॑स्वन्ता । न । पु॒ष्ट्यै ।

वनो॒ति । शि॒प्राभ्याम् । शि॒प्रिणी॑वान् ॥ ५ ॥

वयः इन्द्रः । वकेशवन्ता केशिनौ । व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्यासिमन्तौ । वन* इत्यनर्थको
निपातः । ईदृशावश्च^३ । पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा । अधि । वतस्थौ अधितिष्ठति आरोहति ।
'अधिश्रीङ्स्थासां कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थः । तेन
गुणौ समुच्चीयेते । प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः । सः । वशिप्राभ्यां हनूभ्यां^४ । वशिप्रिणीवान्
शिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्थीयोऽनुवादः । वनोति सोमान् याचते । 'वनु याचने' । यद्वा ।
वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । शत्रून् हिनस्ति* ॥ ॥ २६ ॥

प्रास्तौ॒दृष्वौजा॑ ऋ॒ष्वेभिस्त॒तक्ष॑ शूरः शर्व॑सा । ऋ॒मुर्न क्रतु॑भिर्मातरि॒श्वा ॥ ६ ॥

प्र । अ॒स्तौत् । ऋ॒ष्वऽओजाः । ऋ॒ष्वेभिः । त॒तक्ष॑ । शूरः । शर्व॑सा ।

ऋ॒मुः । न । क्रतु॑ऽभिः । मा॒तरि॒श्वा ॥ ६ ॥

वऋष्वौजाः^५ दर्शनीयबलः व्यासबलो वा । वऋष्वेभिः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह । प्रास्तौत् प्रस्तौति ।
स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् । य इन्द्रः
वशूरः विक्रान्तः । वमातरिश्वा वृष्टेर्निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् वशवसा बलेन वऋतुभिः

१. ग४-त२.३.७-म-मु-उपगतवान् । २. त४.५-शतृप्रत्ययः । * ग१.२-न इदानीं पुष्ट्यै पुष्ट्यर्थं
अधि तस्थौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनूकः वनोति शत्रून्निभवति । ३. त-म-
कीदृशावश्चौ । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.८-मु-हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां । ५. ग१.२-पुस्तकस्थं षष्ठमन्त्र-
भाष्यं—ऋष्वौजा महौजा ऋष्वेभिः महद्भिः सह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्तौति । शवसा बलेनोपेत ईदृः शूरः ततक्ष
शत्रून् न्नूकरोति । तत्र दृष्टांतः । ऋमुने उरु भासमानो मातरिश्वाः वायुर्यथा ऋतुभिः कर्मभिः वनस्प
तनूकरोति तद्वदित्यर्थः ।

क्रियमाणैः कर्मभिः । यद्वा । क्रतुरिति प्रज्ञानाम् । बलेन प्रज्ञाभिश्च ऽततक्ष वृत्रवधादिकं चकार । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रभुर्न ऋभव इव । ' सुपां सुलुक्' इति जसः सुरादेशः । ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥ ७ ॥

वज्रम् । यः । चक्रे । सुहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।

अरुतऽहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यथः इन्द्रः ऽसुहनाय सुधु हननीयाय ऽदस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय ऽवज्रं प्रहरणसाधनमायुधं ऽचक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशीहीत्युत्तरत्र संबन्धः । कीदृश इन्द्रः । ऽहिरीमशः हरितश्मश्रुः । पृषोदरादिः । ऽहिरीमान् हरिताश्चो हरितवर्णो वा ऽअरुतहनुः अबाधितहनुः । किमिव । ऽअद्भुतं ऽन ऽरजः । अद्भुतमिति महन्नाम । रज इति रज्ज्वकमन्तरिक्षमुच्यते । महदन्तरिक्षमिव । तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत्^१ ॥

अव नो वृजिना शिशीहृचा वनेमानृचः । नाब्रह्मा यज्ञ ऋध्वजोषति त्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।

न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽनः अस्माकं ऽवृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि ऽअव ऽशिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु । विनाशयेत्यर्थः । वयं च ऽऋचा स्तुत्या साधनेन ऽअनृचः अस्तुतिकानयजमानान् ऽवनेम हिंसाम । ऽअब्रह्मा । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रम् । स्तुतिविरहितः ऽयज्ञः ऽऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतः ऽस्वे त्वयि ऽन ऽजोषति न सेवते त्वाम् । न प्रीणयतीत्यर्थः । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च^२ ॥

ऊर्ध्वा यत्ते त्रेतिनी भूध्वजस्य धूर्षु सवन् । सजूर्नावं स्वयंशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धुःऽसु । सवन् ।

सज्जः । नावम् । स्वऽयंशसम् । सर्वा । आयोः ॥ ९ ॥

हे^३ इन्द्र ऽते तव स्वभूता ऽत्रेतिनी । त्रेताभिन्नयम् । तद्वती त्रेतिनी क्रिया । सा ऽयत् यदा ऽऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता ऽभूत् अभूत् । यद्योगादनिघातः । कुत्र स्थाने इति । ऽयज्ञस्य यागस्य ऽसवन् सवने । केचिदिति । ऽधूर्षु कर्मणां बोधृष्ट्विभु । तदानीं ऽसज्जः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.२-पुस्तकस्थं सप्तममन्त्रभाष्यं-य इन्द्रः सुहनाय हंतुं शक्याय दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे वज्रं चक्रे करोति हंतुं । वज्रमादत्त इत्यर्थः । कीदृशः । हिरीमशः हरिश्मश्रुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः अशान्दितहंतव्यः एवभूत इन्द्रः अद्भुतं न महच्च तेजः प्राप्तवानित्यर्थः । २. ग१.२-पुस्तकस्थमष्टममन्त्रभाष्यं-नोस्माकं वृजिना शत्रुबलानि अवशिशीहि नाशय । ऋचा मंत्रेण अनृचः अमंत्रान् वनेम हन्याम । अब्रह्मा अस्तुतिर्यज्ञः त्वे त्वयि जोषति सेवमाने ऋधक् वृद्धो न भवति । ३. ग१.२-पुस्तकस्थं नवममन्त्रभाष्यं-यज्ञस्य धूर्षु धिष्ण्येषु सवन् स्वे स्थाने यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अभिन्नेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत् भवति तदानीं सज्जः मरुद्भिः संगतस्त्वं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयंशसं नावं करोषि । यज्ञं पापतारणसमर्थं करोषीति यावत् ।

प्रीयमाणः सन् वआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य वसचा सह तेन साकं वस्वयशसं स्वायत्तयशस्कं यज्ञासाधनं वनावं तरणसाधनं तरणिम् । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं^१ यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः^२ । यद्वा । नावं रथं स्वयशसमायोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूस्तेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विरेपाः । यया स्वे पात्रे सिञ्चसे उत् ॥ १० ॥

श्रिये । ते । पृश्निः । उपसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः । अरेपाः ।

यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र वते तव संबन्धिनः सोमस्य वश्रिये श्रयणाय वपृश्निः गौः पृश्निवर्णा उपसेचनी पयसो^३ दोग्ध्री वभूत् भवतु । तथा वदर्विः अपि वअरेपाः अपापा सती ते वश्रिये हविषः श्रयणाय वभूत् भवतु । यथा दर्व्यां वस्वे स्वकीये वपात्रे पानसाधने मुखे वउत् वसिञ्चसे उपर्याकृत्य पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः^४ ॥

शतं वा यदसुर्यं प्रति त्वा सुमित्र इत्यास्तौदुर्मित्र इत्यास्तौत् ।

आवो यदस्युहृत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहृत्ये कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

शतम् । वा । यत् । असुर्यं । प्रति । त्वा । सुमित्रः । इत्या । अस्तौत् । दुः । मित्रः । इत्या । अस्तौत् । आवः । यत् । दस्युहृत्ये । कुत्सपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युहृत्ये । कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

हे वअसुर्यं बलवज्जिन्द्र । अवध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात्^५ । वत्वा स्वां वप्रति^६ वशतं ववा शत-संख्याकं धनम् । वाशब्देनापरिमितं धनं वा । यत् यदा कामितवानित्यर्थः । यत् यदा च वदस्युहृत्ये दस्युहनने शत्रुवधे वकुत्सपुत्रं दुर्मित्रम् वआवः रक्षितवानसि । तथा वकुत्सवत्सं कुत्स-पुत्रं वप्रावः प्रकर्षण रक्षितवानसि । अव रक्षणादौ । लङि 'आहजादीनाम्' इत्याडागमः । पादा-दित्वादिनिवातः । पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं वसुमित्रः नाज्ञेत्थम् वअस्तौत् । तथा वदुर्मित्रः गुणत इत्थम् वअस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम् । 'सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः' इति कात्या-यनेन तथोक्तेः । स वइत्या इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् । इत्यास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्था^७ ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कम्पालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. त-मु-रथं यज्ञं । २. त१.३.६.७-साधकेनारोहसी^०; त४.५-सायाकमारोहसी^०; त८-साधकेन रोहसी^०; म२-साधिकेन रोहसी^० । ३. त-म-मु-पयसां । ४. ग१.२-पुस्तकस्थं दशममन्त्रभाष्यं-तै तव श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गौः उपसेचनी दोग्ध्री भूत् भवति । श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपाः अपापा भवति । यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधन आस्ये उत्सिचसे उत्स्वरसि । ५. त-म-वध्यत्वेना^० । ६. त-म-'प्रति' नास्ति । ७. ग१.२-पुस्तकस्थमेकादशममन्त्रभाष्यं-शतं वा शतमपि यद्ववति सोमपात्रं तत् हे असुर्ये असुरहंतः त्वां प्रति भवति । तादृशं त्वामर्थं सुमित्रो गुणतः नाम्ना दुर्मित्रः इत्या इत्थमस्तौत् स्तुतवान् । यद्यस्मात् दस्युहृत्ये युद्धे कुत्सपुत्रमावः अरक्षः यस्मात् युद्धे कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । पुनरुक्तिरादरार्था ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्यस्ततोऽध्यायं पठे च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशर्चमाद्यमनुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमश्विदेवस्यम् । कश्यपपुत्रो भूतांशो नामर्षिः । तथा चानुक्रम्यते—'उभौ भूतांशः काश्यप आश्विनम्' इति । असौर्यामिच्छावाकातिरिक्तोक्त्यप्युक्तम् । सूत्रितं च—'उभा उ नूनं देव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।

सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।

वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ।

सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनम् इदानीं तदित् अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव अर्थयेथे प्रार्थयथः । 'अर्थं याच्यायाम्' । चौरादिकः । अनुदात्तेत् । उः पूरणः । संप्रार्थ्य च धियः कर्माणि स्तुतीर्वां वि तन्वाथे विस्तारयथः । 'तनु विस्तारे' । तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः । अपसेव अपसा अपस्विनौ कुर्विदौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दान्मत्थर्थीयो विनिः । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्र सुप आकारः ॥ ईम् अयं यजमानः सध्रीचीना सध्रीचीनौ सहस्रान्नौ युवाम् ॥ सहपूर्वादञ्जतेः किनि 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । 'विभापाञ्जेरदिकिञ्चयाम्' इति खः । सुप आजादेशः ॥ तौ यातवे ॥ तुमर्थे तत्वेनप्रत्ययः ॥ अभिमतप्राप्त्यर्थं प्र अजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्गिरति ॥ 'गृ शब्दे' । 'गृ निगरणे' वा । एताभ्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ किंच सुदिनेव सुदिनेष्वन्नानि यथाऽलंकुर्वन्ति । यद्वा । सुदिना सुदिनौ । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्या-चन्द्रमसौ स्वरदिमभिर्यथाज्ञान्यलंकुरुतः । तद्वशुवां पृक्षः । अन्ननामैतत् । भोक्तृभिः संपृच्यन्त इति पृक्षोऽन्नानि । वा तंसयेथे समन्तादलंकुरुथः ॥ 'तसि भूष अलंकारे' । चौरादिकः ॥

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्रात्र्या शासुरेथः ।

दूतेव हि षो यशसा जनेषु मापे स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टारोऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगोऽइव । श्रात्र्या । शासुः । आ । इयः ।

दूताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अपे । स्थातम् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥ २ ॥

१उष्टरेव । उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमित्युष्टारौ प्रासङ्गस्य वोढारावनड्वाहाविव ॥ 'वश कान्तौ' इत्यस्मात्तृचि छान्दसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णघासेषु संचरतः तद्वत् १फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु १श्रयेये । तस्वीकरणाथमाश्रयथः ॥ फर्वतिः पूरणार्थः । अस्मा-
दौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ १प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव । प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ तौ यथा १श्वाभ्यां श्वाभ्यौ । शुक्षिप्रमतनं श्वात्रम् । तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्वाभ्यौ । श्वाभ्यमिति धननाम । तत्र भवौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां १शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति १पृथः आगच्छथः । 'इण् गतौ' । आदादिकः । १दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् १जनेषु स्तोतृषु १यशसा यशस्विनौ १स्थः १हि भवथः खलु ॥ अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगाद-
निघातः ॥ १महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ १अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं हृदादि । अधिकरणे ल्युट् । पानमेवावपानम् । संनिष्ठात् पानान्नापगच्छतः तद्वद्युवामस्मदीयाद्विषः स्तोत्राच्च १माप १स्थातं मापक्रम्य तिष्ठतम् ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः १ ॥

साकंयुजां शकुनस्येव पक्षा पक्षेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।

अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसा परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्येऽइव । पक्षा । पश्चाऽइव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।

अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिऽवांसा । परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुत्रा ॥ ३ ॥

१शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः १पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् १साकंयुजा साकंयुजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः 'सस्सुद्धिप' इत्यादिना क्तिप् ॥ १पक्षेव पक्ष इव ॥ सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् १चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां १यजुः यजनावस्मदीयौ १आ १गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरौणादिको भाव उस्निप्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लटि 'सिब्वहुलं लेटि' इति सिप् । सिप आर्धघातुक्त्वात् 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ५८) इती-
डागमः ॥ १देवयोः देवानिच्छतो यजमानस्य यज्ञे १अग्निरिव १अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् १दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीसौ भवथः ॥ दीन्यतेः कसौ 'वस्वेकाजात्' इति नियमा-
दिडभावः । वलि लोपे तुजादिश्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ १परिज्मानेव परिज्मानाविव परितो अजतो गच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यू इव स्थितौ युवां १पुरुत्रा बहुषु देशेषु १यजथः देवान् पूजयथः । 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इत्याम्नानात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारौ पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । पुरुत्रा । 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरेव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै ।

इर्येव पुष्ट्यै किरणेव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । उप्राऽइव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽइव । तुर्यै ।

इर्याऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

१अस्मे अस्माकं १वः युवाम् । पूजायां बहुवचनम् । १आपी^१ प्राप्ती^१ बन्धुभूतौ भवथः । १पितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति १पुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा । पुत्रा । पृथ्वा आकारः । पुत्राणां पितरौ बन्धू । तथा १उग्रेव उग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोदूणावग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ^२ भवतः तद्वत् १रुचा दीप्त्या युक्तौ । रोचतेर्भावे क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । यद्वा । रुचा आरोचमानौ भवथः । रोचतेरिगुपधलक्षणः कः । सुप आकारः ॥ १नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत् १तुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः ॥ 'तुर त्वरणे' । 'इगुपधात्कित्' (उ. सू. ४. ११९) इतीन्द्रप्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १इर्येव इर्याविव । इराभ्रम् । तत्र भवौ । भवार्थे यत् । अन्नवन्तावाह्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः । तद्वद्युवां १पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः । १किरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणौ^३ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वत् १भुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवथः । १श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । मत्वर्थीयो वनिप् । तद्वन्तावश्चौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । यद्वा । श्रुष्टीवानेव । श्रुष्टीति सुखनाम । तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां १हवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति १आ १गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ हवम् । 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति द्वयस्तेरपु संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूषयीं शिम्बातां मित्रेव ऋता शतरा शतपन्ता ।

वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेषेवेषा सपर्याः३ पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगाऽइव । पूषयीं । शिम्बातां । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शतपन्ता ।

वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था । मेषाऽइव । इषा । सपर्याः । पुरीषा ॥ ५ ॥

१वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा १पूषयां पूषयौ पूषणे भवौ । पुष्टा-व्यवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्फीताङ्गावयवौ । 'पुष पुष्टौ' । अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तद्वन्तात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिस्वरितम् । तथा १शिम्बाता शिम्बातौ । सुखनामैतत् शिम्बेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्तमिति । 'शिष् निशाने' । अस्माच्छिम्बमिति बाहुलकाद्-प्रत्ययो मुक्च निपात्यते । अतस्तेः कर्मणि घञ् । सुप आलावेशः । सुखकरौ भवथः । १मित्रेव मित्राविव । मित्रशब्देन वरुणेऽप्युपलक्ष्यते सहावस्थानात् । मित्रावरुणाविव १ऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदर्शिनौ भवथः । तथा १शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायो धनानि यथोः सन्ति तौ तथोक्तौ । सुपो ङादेशः । यद्वा । शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम् । तेन तद्वन्तौ । १शातपन्ता शातपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ । शातं तीक्ष्णम् । पन्तम् । पनतेर्बाहुलकात्सन् (उ. सू. ३. ८६) । यद्वा शातपन्ता । शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्थते स्तूयत इति शातपन्तं सुखम् । 'शो तनूकरणे' । निष्ठा । पनतेस्तन् । तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिम्बाता शतरा शातपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषय-भेदादपौनरुक्त्यम् । १वाजेव वाजाविव यथाश्वौ वासादिनोऽज्ञतौ संपूर्णावयवौ तद्वत् १वयसा हवी-रूपेणाग्नेन हेतुना १उच्चा उच्चैर्वर्तमानौ । पुष्टावित्यर्थः ॥ उच्चा । उच्चैःशब्दात्सुपो ङादेशः । डिष्वाहि-

१. त-आपूष्यौ; म१.२.४.८-आपी आतव्यौ; भ७-आपीव्यौ । २. भ२-रुचा रोचमानौ ।

३. त-भ-सु-यथामेयादित्यकिरणौ ।

लोपः ॥ 'धर्म्येष्टा धर्मस्थौ । धर्म दीप्तमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसो रूपेणावस्थितौ भवथः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । धर्म्यं प्रवर्ग्यं भवं धर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति चिच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ 'मेघेव मेघाविव । तौ यथाश्वेन परिचरणीयौ तद्वद्युवाम्' इद्वा हवीरूपेणाश्वेन 'सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कण्ड्वादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । 'पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतृणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । 'पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेवा' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ ॥ १ ॥

सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीं नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जरायुजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतु इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।

उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरु इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

'सृण्येव सृण्याविव । सृणिरङ्कुशः । 'तत्र साधुः' इति यत् । अङ्कुशाहौ मत्तगजाविव 'जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ ॥ 'जभ जृभि गात्रविनामे' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिद्विविधा । मत्तगजस्यैकत्रावस्थापयिष्येका । अपरा बाधयित्री ॥ 'सतैः किञ्च' (उ. सू. ४. ४९; १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । क्तिवाद्गुणः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । सुप आकारः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा 'तुर्फरीतु तर्फितारौ शत्रूणां हन्तारौ । जर्भरी । भरतेयङ्कुलगन्तादौणादिक इप्रत्ययः । अस्यासस्य जकारभ्रान्दसः । 'तुफ तुम्फ हिंसायाम्' । अस्मात्तुजन्तस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादिस्वाङ्गविकारः । यद्वा । अस्माद्वाहुलकादौणादिकोऽरीतुप्रत्यय उत्वं च । अत्र निरुक्तं— 'द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतुः हन्तारौ' (निरु. १३. ५) इत्यादि । 'नैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव 'तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ ॥ तुफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उत्वं च ॥ 'पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ ॥ 'अफला विशरणे' । अस्मात् 'पर्फरीकादयश्च' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ ॥ 'पू पालनपूरणयोः' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । फर्वतेः पूरणार्थाद्वा ॥ 'उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यम् ॥ 'पद्मोमासु' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिनाशस्प्रभृतिष्वप्युदन्नादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कान्तियुक्तावित्यर्थः । 'जेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । दीर्घाभावभ्रान्दसः ॥ 'मदेरु बलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा । 'ता तौ पूर्वोक्तगुणावधिनौ युवां 'मे मदीयं 'जरायु' जरायुजम् अत एव 'मरायु मरणशीलं शरीरम् 'अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतम् ॥ 'नजो जरमरमित्रमृताः' इति नज उत्तरस्य जरशब्दस्यायुदात्तत्वम् ॥

पृजेव चर्चैरं जारं मरायु क्षत्रेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।

क्रुभू नापत्वरमृजा खरज्जुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

पञ्चाऽईव । चर्वरम् । जारम् । मरायु । क्षत्रेऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथः । उग्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्जा । खरऽज्जः । वायुः । न । पर्परत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे उग्रा उग्राबुद्धर्णतेजस्कावश्विनौ पपञ्चेव पञ्चाविव प्राजितयलौ वीराविव स्थितौ । यद्वा । पपञ्चे । ' जि जि अभिभवे ' । पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां पचर्वरं चरणशीलं पजारं जरायुकम् अत एव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरम् पअर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वपापदादिषु पक्षयेव । उदकनामैतत् । उदकमिव पतर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः ॥ ' तृ प्लवनतरणयोः ' । यक्षुलगन्ताल्लटि ' छन्दस्युभयथा ' इति थस^१ आर्धधातुकत्वेनेडागमः । ' वृत्तो वा ' (पा. सू. ७. २. ३८) इति दीर्घः । पऋभू पन ऋभू इव । दाष्टान्तिकसाभ्यादत्र द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ पआपत् तद्वत् पखरमज्जा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोभयितारौ । अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ ' दुमस्त्रो शुद्धौ ' । अस्मादौणादिको रप्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां पखरज्जुः तीक्ष्णमतिरतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो रथो युवाम् पआपत् आमोत् ॥ ' आप्ल व्यासौ ' । लुङि लुटिस्वात् च्लेरङ् ॥ स रथः पवायुर्न वायुरिव पपर्परत् सर्वत्रापरयत् । सर्वत्र व्यासवानित्यर्थः ॥ ' फर्व पूरणे ' । अस्माल्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य रुगागमो बलोपश्च । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः ॥ ततः स रथः परयीणां धनानां धनानि पक्षयत् शशुभ्य आगमयत् ॥ ' क्षि निवासगत्योः ' । अस्मादन्तर्णीति-प्यथाल्लेव्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥

धुमेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।

पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनःक्रज्जा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

धुमाऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।
पतराऽइव । चचरा । चन्द्रनिर्णिङ् । मनःक्रज्जा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

पधमेव धर्माविव महावीराविव पजठरे स्वोदरे पमधु मधुनः । पष्ठथा लुक् । घृतस्य पसनेरू संभक्तारौ ॥ ' वन पण संभक्तौ ' । अस्मादौणादिक एरुप्रत्ययः ॥ पभगेविता । भगो धनम् । तद्विषय-रक्षणयुक्तौ ॥ अवतेर्भावे क्तः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् बहुव्रीह्यावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तुजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ पअरम् अलं पतुर्फरी शशूणां हिसितारौ अत एव पफारिवा । फारिरायुधम् । तद्वन्तौ भवतः । स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माणिष्वि ' चिस्फुरोगौ ' (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । सुपो डादेशः ॥ पतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव पचचरा संचरन्तौ पचन्द्रनिर्णिङ् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिङौ चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चन्द्रमाह्लादकं रूपं यथोस्तौ वर्तेते । पमनक्रज्जा मनसा प्रसाधनं यथोस्तौ । ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा । अस्माज्जावे घञ् । बहुव्रीहिस्वरः । पमनन्या पन^२ मनन्यौ यथा । मनने साधू । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात् ' तत्र साधुः ' इति यत् । तिस्वरितम् ॥ तादृशाविव पजग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ गमेः ' आहगमहन ' इति किन्प्रत्ययः ॥

बृहन्तैव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।

कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोऽश्वेव नो भजतं चित्रमम्रः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।

कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अमः ॥९॥

वृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांश्च पुरुषौ यथा गम्भरेषु^१ गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विन्दतः तद्वत् गहनेषु गम्भीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठाम् अवस्थितिमासदं युवां विदाथः^२ जानीथः । पादेव पादाविव यथा तरते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधं जलं वित्तः तद्वद्युवां तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः । 'विद ज्ञाने' । लेट्याडागमः । कर्णेषु यथा कर्णावुक्तं शब्दं विदतुः तद्वद्युवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनम् अनु वि हि स्मराथः अनुकूलं जानीथः खलु । स्मरतेर्लेट्याडागमः । हियोगादनिघातः । 'अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२) इति शासुरित्यस्य षष्ठी । अंशेव अंशाविव यथावयवौ^३ तद्वन्तं यज्ञं भजेते तद्वद्युवां नः अस्मदीयं चित्रं चायनीयम् अमः कर्म भजतम् आश्रयतम् ॥ अमः । 'आप्ठ व्यासौ' । अस्मादापः कर्माख्यायां 'ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागमश्च । नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥

आरङ्गरेव मध्वरेयेथे सारधेव गवि नीचीनबारे ।

कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सुयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गाराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।

कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥१०॥

आरङ्गरेव । 'गु शब्दे' । अस्माद्भावे ऋदोरप् । अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनम् । तस्य संबन्धिनौ ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ शब्दवन्तौ मेधाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वद्युवाम् पुरयेथे प्रेरयथः ॥ 'ईर प्रेरणे' । चौरादिकः ॥ सारधेव सारधाविव । सरधा मधुमक्षिका । सरधैव सारधा । प्रज्ञादित्वादाण् (पा. सू. ५. ४. ३८) । ते^४ यथा नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वद्युवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे गवि गोरुधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत् स्वेदं स्विद्यमानं जलम् आसिस्विदाना आ समन्तात् स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः ॥ 'जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । अनुदाचेत् । तस्माच्छान्दसे लिटि कानजादेशः ॥ क्षामेव । 'क्षै जै वै क्षये' । अस्मादातो मनिन् । ह्रस्वच्छान्दसः । क्षामा क्षीणा गौः सुयवसात् । अदेः क्प् । शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणास्त्रेण समवेता यथा भवति तद्वद्युवाम् ऊर्जा हवीरूपेणास्त्रेण सचेथे संगच्छेथे ॥ 'यव समवाये' ॥

ऋध्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सुरथेहोप यातम् ।

शो न पक्कं मधु गोष्वन्तरा भूतांशौ अश्विनोः काममप्राः ॥ ११ ॥

ऋध्याम् । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सुऽरया । इह । उप । यातम् ।

यशः । न । पक्कम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥११॥

१. त-भ- 'गम्भरेषु' नास्ति । २. ग-त-भ- 'विदाथः' नास्ति । ३. ग-त-भ- ५-यथा यज्ञ-यावयवौ । ४. त-भ-तथा ।

हे अश्विनौ वयं ऽस्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऽऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम ॥ 'ऋधु वृद्धौ' । अस्मादाशीर्लिङि 'किदाशिपि' इति यासुटः क्तिवम् ॥ ऽवाजं हविलक्षणमन्नं युवाभ्यां ऽसनुयाम प्रयच्छेम ॥ 'षणु दाने' । तानादिकः । विधिलिङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां ऽसरथा सरथौ समानरथावेकमेव रथमारूढौ सन्तौ ऽहह अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्मदीयं ऽमन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽयातम् उपागच्छतम् । ऽगोष्वन्तः । गोरुधस्यवस्थितं ऽपक्वं परिणतम् अत एव ऽमधु मधुरं ऽयशो ऽन । यश इत्यन्ननाम । नश्चार्थे । क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरेऽवनीयमानमन्नं चापेक्ष्यागच्छत-मिति संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण ऽभूतांशः एतन्नामर्षिः ऽअश्विनोः ऽकामम् अभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः ऽआ ऽअप्राः आपूरयत् । संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । व्यस्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्तेऽसर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि । एवं निरुक्तव्याकरणादिभिर्यवशिष्टेषु बुद्धिमद्भिरुच्येयानि ॥ ॥ २ ॥

'आविः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम् । दिव्यो नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वा ऋषिका । 'शतधारं वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेन ऋषिगम्यो दीयमाना दक्षिणा तद्दातारो यजमाना वा स्तूयन्ते । अतः सैव देवता । तथा चानु-क्रान्तम्—'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्दातृन्वास्तौचतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

आविर्भूमहि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अ॒भूत् । महि॑ । माघो॑नम् । ए॒षाम् । विश्व॑म् । जी॒वम् । तम॑सः । निः । अ॒मोचि॑ ।

महि॑ । ज्योतिः । पितृ॑ऽभिः । द॒त्तम् । आ । अ॒गात् । उ॒रुः । पन्थाः॑ । दक्षि॑णायाः । अ॒दर्शि॑ ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्दातृणां वा स्तावकम् । दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सार्यकाले न क्रियते । 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७. २) इत्यादिश्रवणात् । तस्मात् अह्नयेव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात्पश्चाद्वचतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते । ऽमाघोनम् । मघवेन्द्रः^१ । इन्द्रश्च सूर्यः 'वैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति स्मरणात् । तस्य संबन्धिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् । अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ४. १३३) । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा तद्धितेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं ऽमहि महत् तेजः ऽएषां यजमानानां यागसिद्धयर्थम् ऽआविर्भूत् । प्रकाशितमुद्गतमभूत् । तत्र ऽविश्वं सर्वं ऽजीवं स्थावर-जङ्गमात्मकं जगत् ऽतमसः सकाशात् ऽनिरमोचि^२ निर्मुक्तमभूत्^३ । मुञ्चतेः^३ कर्मलुकि षिणि रूपम् । अथानन्तरं ऽपितृभिः यत् पितृभिर्देवैः ऽदत्तं नो* हविषामागमनाय तत्^३ ऽमहि महत् ऽज्योतिः सूर्याख्यम् ऽआगात् आगच्छति । पश्चात् ऽदक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः ऽउरुः महान् ऽपन्थाः मार्गः ऽअदर्शि सर्वैर्ग्रजमानैर्दृष्टोऽभूत् । सर्वे यागं कृत्वा ऋषिगम्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।

द्विरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोमं प्र तिरन्तु आयुः ॥ २ ॥

१. त-भ-माघोन इन्द्रः । २. भ-'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; त४.५-तेन निर्मुक्तमभूत् ।

३. भ-'मुञ्चतेः...तत्' नास्ति । * त४.५-आत्मनो ।

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

वदक्षिणावन्तः दक्षिणाया देयत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः । उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते । दिवि द्युलोके । अस्थुः तिष्ठन्ति । सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह । अश्वदाः अश्वानां दातारः । ये यजमानाः । ते । सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन सह तिष्ठन्ति । ये । हिरण्यदाः^१ हिरण्यदातारः ते । अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं । भजन्ते । 'अमृतं वै हिरण्यम्' (तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात् । तथा 'सौम्यं वै वासः' (तै. ब्रा. २.२.५) इति श्रवणात् सोम एव संबोध्यते । हे । सोम । वासोदाः स्वदेवत्ववस्त्राणां^२ दातारो ये भुज्जन्ति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः । एते सर्वे । आयुः जीवनं । प्र । तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः ॥

दैवीं पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पूणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पूणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि । ते । पूणन्ति ।
अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यभिया । बहवः । पूणन्ति ॥ ३ ॥

वदैवी देवसंबन्धिनी ॥ 'देवाद्यज्यौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यञ् । तादृशी । पूर्तिः पालिनी तत्साध्या । देवयज्या ॥ 'छन्दसि निष्टक्यं' (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥ देवयागः । तदङ्गभूता । दक्षिणा । न । कवारिभ्यः ॥ 'ऋ गतौ' इत्यस्य 'अच इः' (उ. सू. ४.१.३८) इतीप्रत्ययः ॥ कुत्सितगन्तृभ्योऽयष्टृभ्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्मात् । ते कुत्सितगन्तारः । नहि । पूणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति । 'पूण प्रीणे' । तौदादिकः । अथ इति प्रश्ने । यष्टृणां देवयागादि कथं भवति । उच्यते । नरः कर्मणां नेतारः अत एव । प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणाः । बहवः यजमानाः । अवद्यभिया ॥ 'अवद्यपण्यवर्या गह्वं' (पा. सू. ३. १. १०१) इति यस्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया । विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवन्ति खलु । तस्मात्तद्गीत्या । पूणन्ति देवान् प्रीणयन्ति । तस्माद्यष्टृणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः^३ ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वविदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पूणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पूणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सप्तऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

वशतधारं बहुधारेणोपेतं । वायुम् एतन्नामकं । स्वविदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य वेत्तारं वा । अर्कम् अर्चनीयमादित्यं च एतौ । नृचक्षसः नृणां द्रष्टृनभ्यानिन्द्रादीन् देवांश्चामिच्छन् । ते यजमानाः । हविः । चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति^४ । चष्टेलंति रूपम् । किंच । संगमे । कर्मकरणाथम्

१. त-भ- 'हिरण्यदाः' नास्ति । २. त-भ-मु-तदेवत्य° । ३. त-भ-१.२.४.८-भवतीत्यर्थः । ४. त-भ- 'जानन्ति' नास्ति ।

ऋत्विजोऽत्र संगच्छन्त इति संगमः ॥ 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यधिकरणेऽपु। थाथादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ऽये यष्टारः ऽपृणन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति । ये ऽच तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि ऽप्र ऽयच्छन्ति । उभयत्र यद्योगादनिघातः । ऽपृते ऽसप्तमातरम् । सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा । यद्वा । सप्तसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति । तादृशीं ऽदक्षिणां ऽदुहते ऋत्विग्भ्यो दुहन्ति ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामणरिग्रमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति ।

तम् । एव । मन्ये । नृपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽधिवाय ॥ ५ ॥

ऽहूतः ऋत्विग्भिराहूतः ऽदक्षिणावान् यजमानः ऽप्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् ऽपृति सर्वत्र गच्छति । तथा ऽग्रामणीः ग्रामाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता ऽदक्षिणावान् सः ऽअग्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । ऽतमेव ऽनृपतिं नराणां पालयितारमिति ऽमन्ये ऋषिरात्मवबुध्ये ऽप्रथमः ऽयः^१ ऽजनानां ऽदक्षिणाम् ऽआविवाय आगमयति । वी गत्यादिषु । तस्य लिटि रूपम् । तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् ।

स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् ।

सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

ऽतमेव दक्षिणया दातारम् ऽऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः । तथा ऽतमु तमेव ऽब्रह्माणमाहुः । किंच तमेव ऽयज्ञन्यम् ॥ 'णीञ् प्रापणे' । क्तिप् । 'उदात्तस्वरितयोर्थेणः' इत्यमः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमध्वर्युमित्याहुः । तमेव ऽसामगां सामनां गातारमिति । तथा ऽउक्थशासम् । 'शन्सु स्तुतौ' । क्तिप् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । उक्थशासं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति । दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात् । ऽसः दाता ऽशुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः ऽतिस्रः ऽतन्वः अभिवैद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि ऽवेद जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्यामेराहवनीयाद्यात्मकानि^२ त्रीणि शरीराणि जानाति । ऽप्रथमः मुख्यः ऽयः जनः ऽदक्षिणया ऽरराध ऋत्विगादीनाराधयति ॥ 'राध संसिद्धौ' । लिटि रूपम् । लिट्स्वरः ॥

दक्षिणाञ्च दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् ।

दक्षिणाञ्च वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अञ्चम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् ।

दक्षिणा । अञ्चम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विजानन् ॥ ७ ॥

वदक्षिणा तद्वातुभ्यः वअश्वं वददाति । तथा वगां च ददाति । तथा वचन्द्रं सुवर्गं ददाति । वउत अपि च वयद्विरण्यं रजतमस्ति । 'रजतं हिरण्यम्' (तै. सं. १.५.१, २) इत्याम्नानात् । तच्च ददाति । किंच सा वअन्नं^१ ववनुते ददाति । वनोतिरत्र दानार्थः । तस्मात् वनः अस्मदीयः वयः वआत्मा अस्ति सः ववर्मं वविजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वद्दुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् वदक्षिणाम् अश्वादिदानशीलां वकृणुते । ऋत्विग्भ्यः करोति ॥

न भोजा ममूर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । ममूर्न । न । निऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । त्वरिति स्वः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

वभोजाः भोजयितारो धनादिदानेन दातारः वन वममूर्नः न म्रियन्ते । देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अत एव वन्यर्थम् ॥ 'ऋ गतौ' । उषिकृषिगार्तिभ्यस्थन् (उ. सू. २. ४) । समासे थायादि-स्वरः ॥ निकृष्टां गतिं वन वईयुः न प्राप्नुवन्ति ॥ 'इण् गतौ' । लिटि 'दीर्घं इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तथा वन वरिष्यन्ति । कैश्चिदप्यहिंसिता भवन्ति । कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अत एव वभोजाः दातारः वन वव्यथन्ते । परस्परं न भीता न बाधिता वा भवन्ति । वह प्रसिद्धौ । किंच वहदं परिदृश्यमानं वविश्वं सर्वं वभुवनं यत् भूतजातमस्ति वस्वश्च स्वर्गलोकश्च वएतत्सर्वं वदक्षिणा स्वयम् वएभ्यः तद्वातुभ्यः वददाति प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं^१ या सुवासाः ।

भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहृताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः । वध्वम् । या । सुऽवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःऽपेयम् । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहृताः । प्रऽयन्ति ॥ ९ ॥

वभोजाः दातारः वअग्रे प्रथममेव वयोनिं क्षीरादेरूपत्तिस्थानं वसुरभिं धेनुं वजिग्युः । शत्रुभ्यो जितवन्तः ॥ 'जि जये' । लिटि 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥ तथा वभोजाः दातारः ववध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं वजिग्युः । वया स्त्रीः वसुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः । किंच वभोजाः शत्रूणां वसुरायाः वअन्तःपेयम् अन्तःपानं वजिग्युः ॥ 'पा पाने' । भावे यत् । 'ईयति' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वये शत्रवः वअहृताः बलाधिक्येनानाहुयमानाः वप्रयन्ति प्रमुखमागच्छन्ति तान् वभोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः वजिग्युः जयन्ति ॥

भोजायाश्च सं मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्याः^१ शुभ्रममाना ।

भोजस्येदं पुष्करिणीवि वेदम् परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय । आस्ते । कन्याः । शुभ्रममाना ।

भोजस्य । इदम् । पुष्करिणीऽइव । वेदम् । परिऽकृतम् । देवमानाऽइव । चित्रम् ॥ १० ॥

‘भोजाय दात्रे आशुं शीघ्रगामिनम् अथ सं मृजन्ति । परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति ।
‘मृजू शौचालंकारयोः’ । तथा कन्या । कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते । अभिनव
यौवना शुभ्रमभाना शरीरावयवविशेषशोभया वस्त्राद्यलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै भोजाय
दात्रे आस्ते । तथा भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं वैश्वं गृहं भवति । कीदृशम् । पुष्करिणीव ।
पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी । सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत्
परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतम् ॥ परिपूर्वस्य करोतेभूषणार्थं संहितायां सुडागमः । ‘परिनिविभ्यः’
इति सुटः षत्वम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा देवमानेव । ‘सुपां सुलुक्’
इति प्रथमैकवचनस्याकारः ॥ देवमानमिव देवयानमिव चित्रं मनोहरं वैश्वं तस्य भवति ॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्धो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अन्नाः । सुष्ठुऽवाहः । वहन्ति । सुऽवृत् । रथः । वर्तते । दक्षिणायाः ।

भोजम् । देवासः । अवत । भेषु । भोजः । शत्रून् । सम्दानीक्रेषु । जेता ॥ ११ ॥

‘सुष्ठुवाहः ॥ ‘वह प्रापणे’ । ‘वहश्च’ इति ण्विप्रत्ययः । शोभनवह्नसमर्थाः ‘अश्वाः’ ‘भोजं’ दातारं ‘वहन्ति’ । लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति । ततः ‘वक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य’ ‘सुवृत् सुष्ठु चक्रादि-वर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितः’ ‘रथः’ ‘वर्तते’ । अथ प्रत्यक्षः । हे ‘देवासः हे देवा इन्द्रादयः’ ‘भरेषु’ । श्रियत^१ आहवनीयादिरूपेणाग्निरेति भरा यज्ञाः । यद्वा । ‘भृ भर्त्सने’ । भृणन्ति भर्त्सयन्ति शोद्धारः अत्रेति भराः संग्रामाः । तेषु ‘भोजं दातारम्’ ‘अवत रक्षत’ । ततो युष्माभिः पालितः ‘भोजः’ धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् ‘समनीकेषु संग्रामेषु’ ‘शत्रून्’ ‘जेता जयशीलो भवति ॥ ‘जि जये’ । ताच्छीलिकस्तृन् । अत एव ‘न लोकाव्ययं’ इति शत्रुशब्दस्य पठ्यप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

‘ किमिच्छन्ती ’ इत्येकादशचं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु बलनाम्नोऽ-
सुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय
सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श ।
अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमावृत्तीयाद्या
अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज
एकादशी च पट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिः पणयो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ किमि-
च्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिभः पणयो मित्रीयन्तः
प्रोचुः सा तान्युस्मान्त्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे ’ इति । गतो विनियोगः ॥

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानिद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मोर्हि॒तिः का परि॑तक्म्यासीत्क॒थं र॒साया॑ अत॒रः प॒यांसि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदम् । आनट् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेऽर्हितः । का । परिऽतक्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पयोसि ॥१॥

अनयागच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति । १ सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी १ किमिच्छन्ती^२ किं प्रार्थयमाना सती १ इवम् अस्मदीयं स्थानं १ प्र १ आनट् प्राप्नोत् ॥ आहूपूर्वो नशिः

व्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ 'पराचैः पराञ्चि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैः' जगुरिः उदूर्णः । सहता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ 'गृ निगरणे' । 'आदगमहन' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्वम् ॥ तादृशोऽयम् 'अध्वा' 'दूरे' 'हि विप्रकृष्टः खलु' यद्वा । पराचैः पराञ्चनैर्जगुरिरित्यर्थं गन्त्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे 'का कीदृशी' 'अस्मेहितिः । कोऽस्मा-स्वर्थेहितिः । कोऽस्मासु स्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेर्हि नोतेर्वा किनि रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव 'का कीदृशी' 'परितक्म्या रात्रिः' 'आसीत्' । यद्वा । तत्कतिगैत्यर्थः । परितक्नं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । 'कथं च' 'रसायाः' 'नाब्दायमानाया अन्तरिक्षेनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः' 'पर्यासि उदकानि' 'अतः' 'तीर्णवत्यसि । एतद्वद । अत्र 'किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानद्' (निरु. ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्तीं पणयो निधीन्वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पर्यासि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्तीं । पणयः । निधीन् । वः ।

अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पर्यासि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमा^१ प्रत्युवाच^२ । हे 'पणयः' एतन्नामका असुराः 'इन्द्रस्य' 'दूतीः' । 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुञ्छान्दसः । अहम् 'इषिता तेनैव प्रेषिता सती' 'चरामि । युष्म-दीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । 'वः' युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् 'महः' महतः 'निधीन्' बृहस्पतेर्गोनिधीन् 'इच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच' 'अतिष्कदः ॥ 'स्कन्दि-गतिशोषणयोः' । भावे क्प् । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन 'भियसा भयेन' 'तत् नदीजलं' 'नः । पुजायां बहुवचनम् । माम् 'आवत् अरक्षत् । 'तथा तेन प्रकारेण' 'रसायाः' नद्याः 'पर्यासि उदकानि' 'अतः' 'तीर्णवत्यस्मि ॥

कीदृङ्निन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः । असरं । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अर्थ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यम् । हे 'सरमे तव स्वामी' 'इन्द्रः' 'कीदृक्' । कियत्पराक्रमवान् । 'का' 'दृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । 'यस्य' 'दूतीः' 'दूती त्वम्' 'इदम्' 'अस्मदीयं स्थानं' 'पराकात् अतिदूरात्' 'असरः' 'आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा' 'आ' 'गच्छात्' 'व' 'आगच्छतु च । गमेर्लैव्याडागमः । स्वामी' 'भवाति भवतु । न होक्स्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेदुं दम्भुं दम्भत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेदुं । दम्भ्यम् । दम्भत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।

न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः । तम् इन्द्रं । दम्भं हन्तव्यमिति । न । वेद न^१ जानामि । दम्भेः अचो यत् । कथम् । यसः इन्द्रः । दम्भत् सर्वान् जनान् दम्भति हिनस्त्येव ॥ दम्भेर्लोटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिवातः ॥ यस्य । दूतीः । दूती अहम् । इदं युष्मदीयं स्थानं । पराकात् अतिदूराद्देशात् । असरं प्राप्ताभूवम् । इन्द्रो हिंसितव्यो^२ न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥ आचारार्थे क्प् । तुगागमः । जसि रूपम् ॥ स्रवणशीलाः । गभीराः गम्भीरा नद्यः । तम् इन्द्रं । न गूहन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंवाचि^३कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गुहू संवरणे' । भौवादिकः । तस्माद्धे पणयः यूयम् । इन्द्रेण तादृशपराक्रमेण । हताः सन्तः । शयध्वे ॥ 'शीङ् स्वप्ने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परिं दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।

कस्ते एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकुमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परिं । दिवः । अन्तान् । सुभगे । पतन्ती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

कुडाः पणयः प्रत्युचुः । हे । सुभगे शोभनसौभाग्यवति^३ हे । सरमे । दिवः । शुलोकस्य । अन्तान् पर्यन्तान् । परि पतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् । इमाः परिदृश्य-मानाः । याः । गावः । सुव्यत्ययः । गाः । ऐच्छः कामयसे ताः । एनाः गाः । ते स्वदीयः । कः । अयुध्वी अयुध्वा । अव । सृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेर्लोटि रूपम् । अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्त्यादयश्च' इति निपातितः । नञ्समासत्वात्स्यबादेशाभावः । ननः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत अपि च । अस्माकं । तिग्मा तीक्ष्णानि । आयुधा आयुधानि । सन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति^४ ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।

अष्टष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।

अष्टष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा ताजिराह । हे । पणयः । वः । युष्माकं । वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि । असेन्या असेन्यानि । सेनाहानि न भवन्ति । सेनाशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । 'ययतोश्चातदर्थे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा । तन्वः । युष्मदीयानि

१. त-भ-मु- 'न' नास्ति । २. भ-हिंसितो । ३. त-मु-शोभनमाग्यवति । ४. त-हरेदिति ।

शरीराणि ऽअनिषव्याः इष्वर्हाणि न ऽसन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत् प्रत्ययः । ‘ओर्गुणः’ (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यतः ऽपापीः पापयुक्तानि खलु ॥ ‘छन्दसी-वनिपौ’ इतीप्रत्ययः । जसः सुः । किंच ऽवः युष्मदीयः ऽपन्थाः मार्गः ऽएतवै गन्तुम् ऽअष्टः असमर्थः ऽअस्तु ॥ ‘इण् गतौ’ इत्यस्य तुमर्थे तत्रैप्रत्ययः । ‘तत्रै चान्तश्च युगपत्’ (पा. सू. ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । ऽवः युष्मदीयान् ऽउभया उभयविधान् पूर्वोक्तांस्तन्वो देहान् ऽबृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः ऽन ऽमृळात् न सुख्येत् । किन्तु वाधेत ॥ ‘मृड सुखने’ । लेट्याडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वैर्भिर्वमुभिर्नृषुः ।

रक्षन्ति तं पुण्यो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वैभिः । वसुऽभिः । निऽरुष्टः ।

रक्षन्ति । तम् । पुण्यः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे ऽसरमे ऽअयं ऽनिधिः अस्मदीयः कौशः ऽअद्रिबुध्नः । ‘बन्ध बन्धने’ । ‘बन्धेर्ब्रध्नुधी च’ (उ. सू. ३. ५) इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः । अद्रिर्बन्धको यस्य तादृशः । तथा आहूतैः ऽगोभिरश्वेभिः अश्वैश्च ऽवसुभिः आत्मीयैर्धनैश्च ऽनृष्टः नितरां प्राप्नो भवति ॥ ‘ऋषी गतौ’ । कप्रत्यये ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इतीट्प्रतिषेधः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम् ॥ ऽसुगोपाः । ‘गुप् रक्षणे’ । आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतोलोपयलोपौ । सुष्टु गोपायितारः ऽये ऽपणयः तेऽसुराः ऽतं निधिं ऽरक्षन्ति पालयन्ति^१ । ऽरेकु । ‘रेकु शङ्कायाम्’ । औणादिक उप्रत्ययः । शङ्कितं गोभिः शब्दायमानं ऽपदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् ऽअलकं व्यर्थमेव ऽआ ऽजगन्थ आगतवत्यसि ॥ गमेर्लिटि^२ रूपम् ॥

एह गमन्नुष्यः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः ।

त एतमुर्वं वि भजन्त गोनामथैतद्वचः पुण्यो वमन्नित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गम् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नवऽग्वाः ।

ते । एतम् । उर्वम् । वि । भजन्त । गोनाम् । अर्थ । एतत् । वचः । पुण्यः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः ऽसोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ ‘शिञ् निशाने’ । कर्मणि कप्रत्ययः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तादृशाः ऽनवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःसूदतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशगवा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते ऽअङ्गिरसः ऽऋषयः तेषां प्रथमः ऽअथास्यः एतन्नामा च त एते ऽइह युष्मदीये स्थाने ऽआ ऽगमन् आगच्छेयुः ॥ गमेः ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः’ इति सार्वकालिको लुङ् । लृटिश्चाच्छेरेङ् ॥ आगत्य च ऽते ऽगोनाम् ॥ ‘गोः पादान्ते’ इति छन्दसि जुडागमः ॥ गवाम् ऽऊर्वं तं समूहं ऽवि ऽभजन्त विभागं कुर्युः ॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्व-कालिको लुङ् ॥ ऽअथ अनन्तरं ऽपणयः यूयम् ऽएतद्वचः पूर्वं यत् व्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा ऽवमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ ॥ ‘वसु उद्गिरणे’ । शतरि ‘सुपां सुलुक्’ इति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरञ्छान्दसः ॥

१. त-४-५-पालयन्ति तस्मात्त्वं । २. त-सु-गमेर्लिटि ।

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।

स्वसारम् । त्वा । कृण्वै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तथैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे वसरमे त्वं दैव्येन देवसंबन्धिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता त्वम् एवं चेत् आजगन्थ आगतवत्यसि ॥ चक्षदश्चेदर्थः । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त ’ इति तिङो निघाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपम् । ‘ सह सुपा ’ इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः^१ । लिट्स्वरः^२ ॥ तर्हि त्वा त्वां त्वस्वमारं भगिनीं कृण्वै करवै । समूहापेक्षयैकवचनम् । त्वं तु पुनः मा गाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे त्वे त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमस्य भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गोक्तामा मे अच्छदयन् यदायमपाते इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृत्वम् । नो इति । स्वसृत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः ।

गोऽक्तामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा^३ तान्^४ प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अङ्गिरसश्च विदुः जानन्ति । किंच अस्मात् स्थानादहं यत् यदा आयम् इन्द्रादीन् प्राप्तवम् ॥ ‘ अयं पयं गतो ’ । लङि रूपम् ॥ तदा मम मदीयाः गोक्तामाः युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । ‘ छद अपवारणे ’ । अतः कारणाद्दे पणयः^५ वरीयः उरुतरं गवां वृन्दं परित्यज्य अप इत अन्यस्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥ इत । ‘ इण् गतो ’ । लोटि रूपम् । वरीयः । उरुशब्दादीयसुनि ‘ प्रियस्थिर ’ इत्यादिना वरादेशः ॥

दूरमितं पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्कृतेन ।

बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । कृतेन ।

बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः यूयं वरीयः उरुतरं दूरं दूरदेशम्^६ इत गच्छत । युष्माभिरपहृताः गावः कृतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पित्रायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः उत् यन्तु

१. ग२-एवा च एवं । २. त-म-गमेर्निघातः । ३. त१.२.३ ६.७.८-म१.४.५.७-तिट्स्वरः ; त४.५.म८-मु-निट्स्वरः ; म२-तिट्स्वरितः । ४. ग-अन्यान् स तान् ; त-म-अन्यान् सा तान् । ५. ग२-त४.५-पणयो यूयं । ६. त१.२.३.७-म१.४-मु-देशं ।

तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा । मिनतीः । व्यत्ययेन कर्मणि शतृ^१ । मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः । सुव्यत्ययः । गा ऋतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गम-
यन्तु । ऽनिगूढाः नितरां स्थापिताः ऽयाः गाः ऽबृहस्पतिः ऽअविन्दत् लप्स्यते तथा ऽसोमः
तदभिषवकारिणः ऽग्रावाणः च ऽविग्राः मेधाविनः ऽऋषयः अङ्गिरसः ऽच लप्स्यन्ते ॥ 'विद्लु लामे' ।
तौदादिकः । तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङ् । 'शे मुचादीनाम्' इति
नुमागमः ॥ ॥ ६ ॥

'तेऽवदन्' इति सप्तर्षे दशमं सूक्तम् । जुहूर्नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम
वा । षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'तेऽवदन्सप्त
जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं ब्रनुष्टुबन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा ।

वीलुहंरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।

वीलुहंराः । तपः । उग्रः । मयःऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहूरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतिस्त्वादबृह-
स्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे । अत एव स पुनां
पर्यत्याक्षीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति ।
तदत्र वर्ण्यते । ऽप्रथमाः मुख्याः ऽते देवाः ऽब्रह्मकिल्बिषे ॥ षष्ठीसमासः । समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो
बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषये ऽवदन् । निष्कुर्युपायमवोचन् ॥ वकारपरत्वादत्र
प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । ऽअकूपारः । अत्र यास्कः—'आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति
दूरपारः' (निरु. ४. १८) इति । अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः ऽसलिलः अबदेवता वरुणः
ऽमातरिश्वा वायुः ऽवीलुहंराः ॥ हरतेरसुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः ।
प्रभूततेजस्कः । ऽतपः । तृतीयायाः सुः । तपसा तापनेन ऽउग्रः उद्गूर्णोऽग्निः ऽमयोभूः सुखस्य
भावयिता सोमः ऽदेवीः देव्यः ऽआपः । कीदृश्यः । ऽऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा ऽप्रथमजाः आदित
एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्णा निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहणीयमानः ।

अनुऽर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तऽगृह्ण । आ । निनाय ॥ २ ॥

ऽप्रथमः मुख्यः ऽसोमो ऽराजा ऽअहणीयमानः पापापगमनेनालज्जमानः सन् तामेनामकिल्बिषां
ऽब्रह्मजायां ऽपुनः बृहस्पतये ऽप्रायच्छत् । ततः ऽवरुणः ऽअन्वर्तिता ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां
वर्तते । तस्य तृचि रूपम् ॥ सोममनुमोदयिता ऽआसीत् । सर्वथा त्वं परिगृह्णति दयामकार्षीत् ।
तथा ऽमित्रः च । अनन्तरं ऽहोता देवानामाह्वाता^२ मनुष्याणां होमनिष्पादको वा ऽअग्निः ऽहस्तगृह्ण

तां हस्ते गृहीत्वा आनिनाय आनैषीत् । प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य । ' नित्यं हस्ते पाणाबुपयमने ' (पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे व्यप् । एकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । हस्तशब्दात् परस्य गृहेच्छान्दसौ समासव्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्यं अधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।

न दूताय प्रह्वे तस्य एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।

न । दूताय । प्रऽह्वे । तस्ये । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते आस्थाः आधिः । आधीयन्त आभरणान्यग्नेत्याधिः शरीरम् ॥ ' उपसर्गे घोः किः ' (पा. सू. ८. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । अस्याः शरीरं आस्तेनैव आग्रहः ग्रहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीम् इयं ब्रह्मजाया इति एव अवोचन् अत्रादिषु ॥ चशब्दश्चेदर्थः । अत एव ' निपात्यैवदिहन्त ' इति तिङो नियाताभावः । ' वृज् व्यक्तायां वाचि ' । लुङि ब्रुवो वचिः । ' अस्यतिवक्तव्यताभिभ्योऽङ् ' इति च्लेरङादेशः । ' वच उम् ' इत्युमागमः । अडागमस्वरः ॥ इन् अवधारणे । एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्वे ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' । कर्मण्यौणादिकः क्तिप् । तुगाभावश्छान्दसः । डिङ्गचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । ' उदात्तस्वरितयोर्थणः ' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ग्रहिताय त्वया भार्याभ्येपणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा न तस्ये । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिङि ' प्रकाशनस्थेयास्ययोश्च ' (पा. सू. १. ३. २३) इत्यात्मनेपदम् । ' श्लाघहुङ्स्थाशपाम् ' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षत्रियस्य राज्ञः गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्वाहित्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवेत्युच्यन् ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वं । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुःशाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

पूर्वं चिरन्तनाः देवाः आदित्यादयः एतस्यां विषये अवदन्त । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा ये सप्तर्षयः । समासस्वरः । सप्तसंख्याका ऋषयः तपसे तपश्चरणाय निषेदुः निषण्णा बभूवुः । सदेर्लिङि रूपम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघातः । तेऽप्यवादिषुः । ततः भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरा सुकृतवती एषा जाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेः उपनीता । समीपे देवैः स्थापिता ॥ ' णीज् प्रापणे ' । कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तथा हि । तपःप्रभावः दुर्धा दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने दधाति विदधाति खलु । तस्मात् एनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।

तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्मांलभतेति जुह्वः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं सः ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्यासवान् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन् देवानाम् एकम् अङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु ॥ वेविषत् । 'विष्ट व्याप्तौ' । जौहोत्यादिकः । 'निजां त्रयाणां गुणः श्रौ' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ एतेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुह्वनामिकां माम् अन्वविन्दत् । अनुगम्य अलभत । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां 'सोमो ददन्नधर्वाय' (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वम् । 'हु दानादनयोः' । 'अन्येभ्योऽपि इज्यते' इति क्प् । 'जुहोतेर्द्वे च' इति द्विवचनं दीर्घश्च । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोद्धात्वोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।

राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह । देवाः ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनः अददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उत अप्यर्थे । मनुष्याः अपि पुनः अददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणाः राजानः अपि पुनः तस्मै ददुः । एवमव्यवहार्यत्वनिमित्तं पापमपि व्यनाशय-
न्निति भावः ॥

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनः । दायं । ब्रह्मजायाम् । कृत्वी । देवैः । निकिल्बिषम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वायं । उरुगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

देवैः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवाः निकिल्बिषम् ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वी ॥ 'स्नात्वाद्यादयश्च' इति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भायां पुनर्दायं पुनर्दत्त्वा ॥ 'पुनश्चनसोऽञ्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपौ । 'न ह्यपि' (पा. सू. ६.

४. ६९) इतीत्वप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ पृथिव्याः पृजं रसभूतमजं हवीरूपं
 पभक्त्वाय ॥ 'क्वो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागमः ॥ भक्त्वा विभज्य उपरुगायं
 बहुक्रीतिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञम् उपसस्ते सेवन्ते ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः । तस्य पुत्रो रामो
 वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आग्नीसूक्तमिदम् । अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः
 प्रत्युच्चं देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्ध एकादश जमदग्निस्तत्सुतो वा राम आग्निः' इति ।
 पशौ जामदग्न्यानामिदमाग्नीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषाम् । सूत्रितं च—'समिद्धो अद्योति सर्वेषां
 यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अग्निचयनाङ्गभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाग्नी-
 सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्तं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

समऽईद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।

आ । च । वह । मित्रमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे पजातवेदः जातप्रज्ञाग्रे देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः पुरोणे ।
 गृहनामैतत् । दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे अद्य अस्मिन् कर्मणि समिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः
 सन् देवान् इन्द्रादीन् यजसि । हविर्भिः पूजय ॥ समिद्धः । 'इन्धी दीप्ती' । कर्मणि के ।
 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीदृप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे मित्रमहः
 स्तुत्यस्तोतृलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोतृणां पूजयितः तैः पूज्यमान वाग्ने चिकित्वान् तैः कृताः
 स्तुतीः प्रजान् चेतनावान् वा त्वमस्मदीये यज्ञे देवान् आ वह वच । आप्रापय ॥ 'वह प्रापणे' ।
 लोटि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा कविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव प्रचेताः
 प्रकृष्टज्ञानः पृथ्वं दूतः देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ क्रतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्तस्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पथः । क्रतस्य । यानान् । मध्वा । समऽअञ्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।

मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् । नपादिस्थानन्तरापत्यनामधेयम् । गौरत्रं तनूरुच्यते तता अस्यां भोगाः
 क्षीरादय इति । तस्याः पयो जायते पयस आज्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तम्बः
 ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति । एवरूप हे सुजिह्व शोभनज्वाल । यद्वा जिह्वेति वाङ्नाम ।
 शोभनवाग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथः मार्गान् हविरास्थान् मध्वा मदकरेण
 रसेन यद्वा वाग्जनिनेन रसेन समञ्जन् सम्यग्दीपयन् स्वदय स्वादय । स्वादुक्कुर ॥ 'स्वद
 आस्वादने' । गिच्युपधावृद्धभावः छान्दसः ॥ किंच मन्मानि । मन्यते रक्षितकर्मणः । मननीयानि
 अस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा उत अपि च यज्ञं यजनीयं हविष्य ऋन्धन्

समृद्धानि कुर्वन् षनः अस्मदीयम् षध्वरं यज्ञं षदेवत्रा देवेषु षकृणुहि कुरु ॥ देवशब्दान् 'देव-
मनुष्य' इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्त्यर्थः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्रे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यहु होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्रे । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यहु । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे षअग्रे त्वमस्मत्कर्मणि^१ षआ षयाहि आगच्छ । कीदृशः । षआजुह्वानः देवानामाह्वाता । 'हु
दानादनयोः' । जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तस्वरः । षईड्यः । ईडिरध्येषणाकर्मा । अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः^२
षवन्द्यः स्तोतव्यः षवसुभिः देवैः षसजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे षयहु । महन्नामैतत् ।
हे महन् सः षत्वं षदेवानां षहोता आह्वाता षअसि । ततः षयजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि 'तुरिष्ठे-
मेयःसु' इति तृचो लोपः ॥ यष्टृतरः षसः त्वम् षइषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एताम्
देवान् षयक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्वाम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्वाम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं षप्राचीनं प्रागञ्चितं प्राङ्मुखं षबर्हिः अस्ति तदिदं षपृथिव्याः वेदिलक्षणायाः
षवस्तोः ॥ 'वस आच्छादने' । तुन्नस्थयः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भाव-
लक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः । वसनायाच्छादनार्थम् षअह्वाम् षअग्रे पूर्वाह्णे षप्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन
मन्त्रेण षअस्याः प्राच्या दिशः षवृज्यते स्तूयते आह्वियते । तथा च निगमः—'त आ वहन्ति कवयः
पुरस्तात्' (तै. सं. १.१.२.१) इत्यादि । तच्चाहर्तं षवरीयः उत्तरं बर्हिः षवितरं विस्तीर्णतरं यथा
भवति तथा षवि षप्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तुतं भवति । तथा षदेवेभ्यः षअदितये^३ वेदिलक्षणायै
पृथिव्यै च षस्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णं बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनम् । तद्वत्स्यः ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वार-
देवताः षउर्विया ॥ उरुशब्दाचतृतीयैकवचने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंहयानम्' (पा. सू. ७. १.

१. ग-त-भ२.८-त्वस्मिन् कर्मणि; भ१-त्वमस्मि कर्मणि; भ४-त्वमस्मिन्कर्मणि; भ७-त्वमस्म
कर्मणि । २. त४.५-पूज्यमानः । ३. ग१.२-अदितये अदीनायै ।

३९. १) इतीथादेशः ॥ उरुत्वेन वि श्रयन्तां विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुग्भमानाः शोभमानाः जनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि^१ विश्रयन्ताम् । हे बृहतीः महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युप-पदे अण् । इदित्वाबुम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयिभ्यो हे द्वारः देवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृताः भवत ॥ ८ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुस्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उपसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुसुरुक्मे ।

अधि । श्रियम् । शुक्रपिशम् । दधाने इति ॥ ६ ॥

सुस्वयन्ती । 'अथ पथ गतौ' । शतर्युपसर्गस्य सोर्द्विर्वचनं छान्दसम् । सुष्टु अन्यन्तौ गच्छन्त्यौ । यद्वा । स्वपेण्यन्तस्य वर्णलोपः ॥ सुष्वापयन्त्यौ । यजते यष्टव्ये उपपाके उपक्रान्ते उपपासानक्ता उपाश्र नक्तं च ॥ द्वन्द्वे 'उपासीपसः' (पा. सू. ६. ३. ३१) इत्युपासादेशः^२ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपथकृतिस्वरस्वम् ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन् यज्ञस्थाने नि^३ नितरां नियमेन वा अवा सदताम् आसीदताम् । सदेर्लुङि लुदित्वास्त्वेरङ् । कीदृश्यौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयिभ्यौ । यद्वा । योषणे समिते^४ परस्परतोऽविविक्ते । बृहती गुणैर्मह्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते ॥ रुक्मम् । रोचतेर्मकप्रत्यये कृत्वे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां^५ श्रियम् अधि दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुषो यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमांसा । यज्ञम् । मनुषः । यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यजनी' इति यज्ञप्रत्ययः^६ । देवसंबन्धिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामका-वगन्यादित्यावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजध्वै यागनिवृत्तये ॥ यजेस्तुमर्थे ऋध्वैः प्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमांसा निर्मिमानाबुत्पादयन्तौ विदथेषु । विदन्त्यत्रस्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानांश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण दिशन्ता निर्वहन्तौ ॥

१. त-भ-यज्ञकर्मणि । २. त-भ-देशः सुपो ङादेशः । ३. त-भ-'नि' नास्ति । ४. त-भ-समिते । ५. त-भ-शोभमानरूपां । ६. त-भ-प्रत्ययः ।

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूर्यम् । एतु । इळा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ।

तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥

१भारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे उत्सादित्वादङ् (पा. सू. ४. १. ८६) । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । २नः अस्मदीयं ३यज्ञं ४क्षिप्रम् ५आ ५एतु आगच्छतु । तथा ६मनुष्वत् मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वत् ७चेतयन्ती जानाना ८इळा देवी च ९इह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु । तथा १०सरस्वती च । ११स्वपसः सुकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ आम्नोतेरसुनि आपः कर्माख्यायां^२ ह्रस्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं ब्रच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ एताः १२तिस्रो १३देवीः देव्यः १४स्योनं सुखकरम् १५इदं १६बहिः इमं यज्ञम् १७आ १८सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ सदैर्लोडि सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायां 'य इमे' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमथ पोषयितु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशुर्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ।

तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

१यः त्वष्टा देवः २जनित्री विश्वस्य जनयिन्यौ ३इमे ४द्यावापृथिवी ॥ द्वन्द्वे 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः^२ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ द्यावापृथिव्यौ ५रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः ६अपिंशत् रूपवत्यावकरोत् ॥ 'पिंश अवयवे' । तौदादिकः । 'शे सुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥ तथा ७विश्वा सर्वाणि ८भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे ९होतः १०यजीयान् यष्टृतमः ११विद्वान् सर्वं जानानः १२त्वम् १३इषितः अस्माभिरभ्येषितः प्रार्थितः सन् १४इह अस्मिन् कर्मणि १५अद्य अस्मिन् दिने १६तं १७त्वष्टारं १८देवं १९यक्षि । स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय ॥

उपावसृज त्मन्यां समञ्जन् देवानां पार्थ ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्यां । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पार्थः । ऋतुऽथा । हवींषि ।

वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप एतन्म्या ॥ आत्मन्दादस्य तृतीयैकवचने यादेशः । 'मन्त्रेष्वाल्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥ आत्मनैव २ऋतुथा ऋतौ ऋतौ प्राप्ते काले ३देवानाम् अर्थाय ४पार्थः पशुलक्षण-

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'तूर्य' नास्ति । २. त४.५-कर्माख्यायां ह्रस्वो नृद् चेति । ३. त-अ-मु-ङीष्न्तत्वेनाद्युदात्तः । ४. त४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।

मन्त्रमन्थानि च ^१वह्वींषि ^२समञ्जन् सम्यग्व्यक्तीकुर्वन् ^३उपावसुज उपागम्य प्रयच्छ ॥ 'गतिर्गते' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः ॥ किंच ^४वनस्पतिः योऽयं यूषः ^५शमिता एतन्नामकः ^६देवः यद्वा शामित्रः ^७अग्निः देवो दीप्यमान आहवनीयाख्योऽग्निश्चैते त्रयः ^८मधुना गधुरेण ^९घृतेन । यद्वा मधुनोदकेन प्रोक्षणेपनयनादिगतेन घृतेन च । ^{१०}हव्यं हवनयोग्यं ^{११}स्वदन्तु स्वादृकुर्वन्तु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अभिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरः । ऽगाः ।

अस्य । होतुः । प्रदिशि । कृतस्य । वाचि । स्वाहाकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः ^१सद्यः तदानीमेव ^२जातः जायमान एव ^३यज्ञं ^४व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते । उत्पादयति ॥ 'माङ् माने शब्दे च' । जौहोत्यादिकः ॥ अत एवायम् ^५अग्निः ^६देवानां ^७पुरोगाः प्रथमगामी मुख्यः ^८अभवत् ॥ गमेर्विट्प्रत्यय आत्वे च कृते रूपम् ॥ ततः ^९प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् ^{१०}कृतस्य आहवनीयात्मनागतस्य ^{११}अस्य ^{१२}होतुः होमनिष्पादकस्याग्नेः ^{१३}वाचि । अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते । वाच्यास्ये ^{१४}स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं ^{१५}हविः सर्वे ^{१६}देवाः ^{१७}अदन्तु भक्षयन्तु । इदं सूक्तं यास्केन सम्यगभ्यधायि (निरु. ८. ५-२१) । तदत्रानुसंधीयताम् ॥ ॥ १ ॥

'मनीषिणः' इति दशचं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्टादंष्ट्रस्यार्पं त्रेष्टुभमेन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
'मनीषिणो दशाष्टादंष्ट्रः' इति । गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।

इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् ।

इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम् । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे ^१मनीषिणः स्तोतारः ^२मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिमिन्द्राय ^३प्र ^४भरध्वं कुरुत । ^५नृणां कर्मनेतृणां युष्माकं ^६यथायथा ^७मतयः ^८सन्ति भवन्ति तथा बुद्धयनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वम् ^९। वयं च ^{१०}कृतेभिः कृतैः ^{११}सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः ^{१२}इन्द्रम् ^{१३}पूरयाम यज्ञं प्रस्थागमयाम ॥ 'ईर गतो' । ण्यन्तस्य लोट् ॥ ^{१४}हि यतः ^{१५}विदानः जानानः समर्थः ^{१६}स इन्द्रः ^{१७}गिर्वणस्युः । गीर्गिर्वणस्युः संभजन्त इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनतेरसुनि रूपम् । उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । तदन्तात् व्यप् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः ॥ स्तोतृन् कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुत ॥

कृतस्य हि सदर्सो धीतिरद्यौत्सं गाष्ट्यो बृषभो गोभिरानट् ।

उदतिष्ठच्चविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

कृतस्य । हि । सदर्सः । धीतिः । अधौत् । सम् । गाष्ट्यः । बृषभः । गोभिः । आनट् ।

उत् । अतिष्ठत् । त्रिविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-प्रकुर्वन् । ३. ग-वीरः समर्थः । ४. ग-संभजति ।

वक्तव्य उदकस्य वसदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य वधीति धारकः स इन्द्रः वधौत् द्योतते प्रकाशते । वहि प्रसिद्धौ ॥ 'द्युत दीप्तौ' । लुङि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । च्लेर्लुक् छान्दसः । हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि ॥ यद्वा । अधौत् । तादृश इन्द्रो यज्ञमभिगच्छति ॥ 'द्यु अभिगमे' आदादिकः । लङ् । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥ वगाथेयः । सकृद्यस्ता धेनुर्गुष्टिः । तस्या अपत्यं वृषभो वगोभिः वसम् वानन्द संव्याप्नोति । तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना व्याप्नोति । तथा वतविषेण । महन्नामैतत् । महता वरेण शब्देन उदतिष्ठत् । उच्छ्रित उन्नतोऽभवत् । अत एव महान्ति वचित् महान्त्यपि वजांसि उदकानि भुवनानि वा वसं विव्याच संव्याप्नोति ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय ।

आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्रोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिऽकृत् । सूर्याय ।

आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः । सुर्वत् । गोः । पतिः । दिवः । सनुऽजाः । अप्रतीतऽइतः ॥ ३ ॥

वस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः किल इन्द्र एव वेद जानाति । वस वहि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः सूर्याय पथिकृत् मार्गकर्ता भवति । किञ्च वच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यो वृषणश्चस्य मेनाम् आत्मानं कृण्वन् कुर्वन् इन्द्रः आत् । आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञम् । 'मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो' (ऋ. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम् ॥ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । भौवादिकः । — — — ॥ दिवः द्युलोकस्य च पतिः^१ भुवत् अभूत् ॥ भवतेर्लट् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

इन्द्रो म्हा महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गुणानः ।

पुरुणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः । म्हा । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अङ्गिरःऽभिः । गुणानः ।

पुरुणि । चित् । नि । ततान । रजांसि । दाधार । यः । धरुणम् । सत्यऽताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गुणानः स्तूयमानः सन् महतो अर्णवस्य ॥ 'अर्णसः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. ३) इति वप्रत्ययः ॥ उदकवतो मेघस्य व्रता^२ व्रतानि कर्माणि म्हा स्वमहिम्नैव अमिनात् अहिंसीत् ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । लङि 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः ॥ ततः पुरुणि चित् बहुन्येव रजांसि उदकानि नि ततान नीचीनान्यकरोत् । यः इन्द्रः सत्यताता सत्यैर्देवैस्तते । यद्वा । सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् द्रष्टव्यः । सत्ये । द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार^३ आधारयत्^४ ॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सर्वना हन्ति शुष्णम् ।

मूर्ही चिद्दामार्तनोत्सूर्येण चास्कम्भ चित्कम्भेनेन स्कभीयान् ॥ ५ ॥

१. त-म-अभिगमे । २. त-म-लुङ् । ३. ग-त-४.५-पतिः स्वामी । ४. त-म-'व्रता' नास्ति ।

५. त-म-दाधारयत् ।

इन्द्रः । दिवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सर्वना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । वाम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भम् । चित् । स्कम्भनेन । स्कम्भीयान् ॥ ५ ॥

१ दिवः शुलोकस्य १ पृथिव्याः च १ प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिः १ इन्द्रः १ विश्वा सर्वाणि
१ सवना सवनानि १ वेद सोमपानार्थं जानाति । १ शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं १ हन्ति ।
वाक्यभेदादनिघातः । अपि च १ मही १ चित् महतीमपि १ वामां १ सूर्येण १ अतनोत् । सर्वत्र प्रकाश-
युक्तामकरोत् । १ स्कम्भीयान् स्कम्भयितृणां मध्ये श्रेष्ठः सः १ स्कम्भनेन १ चित् निरोधनसाधनेन
सामर्थ्येनैव १ चास्कम्भ । शुलोकमवरुद्धमकरोत् ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः । लिटि 'तुजादीनाम्' ०
इति दीर्घः । चित्स्कम्भनेन इत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य स्तम्भेः 'उदः स्थास्तम्भोः' (पा.सू.
८. ४. ६१) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविपयत्वात् ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरदेवस्य शशुवानस्य मायाः ।

वि धृष्णो अत्र धृषता जघन्थाभाभवो मघवन् बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शशुवानस्य । मायाः ।

वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ । अर्थ । अभवः । मघवन् । बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र १ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता १ वज्रेण १ वृत्रम् १ अस्तः अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लङि
'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । द्विगोदादनिघातः ॥ अनन्तरं हे १ धृष्णो धर्षण-
शील त्वम् १ अदेवस्य अद्योतमानस्य १ शशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य १ मायाः १ धृषता
समर्थेन वज्रेण १ अत्र अस्मिन् काले एव १ वि १ जघन्थ विनाशितवानसि ॥ हन्तेर्लङि थलि 'अभ्या-
साच्च' इति कुत्स्वम् ॥ १ अथ हे १ मघवन् धनवश्विन्द्र १ बाह्वोजाः भुजयलवान् १ अभवः ॥

सचन्त यदुषसुः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।

आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

१ यत् यदा १ उषसः उषःकालाः १ सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण १ सचन्त संगच्छन्ते । 'सच
समवाये' । भौवादिकः । तदानीम् १ अस्य स्वभूताः १ केतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयः १ चित्रां
नानावर्णां १ रां रायं श्रियम् १ अविन्दन् अलभन्त । १ पुनः उदयानन्तरं १ यत् यदा १ दिवः १ नक्षत्रं
१ न १ ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं १ यतः ॥ इणः २ क्षात्रन्तस्य
शसि 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतीत्यस्य रश्मीन् १ नकिः न
कश्चित् १ नु १ वेद जानाति । एतत् १ अद्धा सत्यमेव ॥

दुरं किल प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे ससुरारपः ।

कं सिद्दग्रं कं बुध आसामापो मध्यं कं वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽसुवे । ससुः । आपः ।
क । स्वित् । अग्रम् । क । बुध्नः । आसाम् । आपः । मध्यम् । क । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

१ आसाम् अपां मध्ये २ प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः ३ दूरं ४ किल ५ जग्मुः । दूरमेव^१
गताः^२ । ६ याः ७ आपः ८ इन्द्रस्य ९ प्रसवे प्रेरणे ॥ 'पू प्रेरणे' । 'जवसवौ चेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. ३. ५६. ४) इत्यवपवादेऽच् । 'थाथघञ्काजबिन्नकाणाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य
आज्ञायां १ ससुः सरन्ति । गच्छन्ति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे २ आपः ३ आसां युष्माकम् ४ अग्रं
५ क ६ स्वित् । कुत्र वर्तते । ७ बुध्नः मूलं च ८ क । तथा ९ वः युष्माकं १० मध्यं च ११ क १२ नूनम् इदानीं
युष्माकम् १३ अन्तः अवसानं च क । सर्वगतत्वादनित्यायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क । किंशब्दात्
सस्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यप्रत्ययः । 'काति' इति कादेशः । तिस्वरितः । अन्तः । अमेर्गत्यर्थस्य
'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः^३ ॥

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्र विविज्रे जवेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुत्रेऽधेदेता न रमन्ते नितित्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविज्रे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुत्रे । अर्ध । इत् । एताः । न । रमन्ते । निऽतित्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र १ अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा २ जग्रसानान् ॥ 'ग्रस अदने' । अनुदात्तेत् ।
छन्दसि लिटि कानच् ॥ ग्रस्ताः ३ सिन्धून् स्यन्दमाना अपः ४ सृजः असृजः^३ निरगमयः । ५ आदित् ।
इदवधारणे । अनन्तरमेव ६ एताः आपः ७ जवेन वेगेन ८ प्र ९ विविज्रे । सर्वत्र अत्यन्तं चलिता
बभूवुः ॥ 'ओविजी भयचलनयोः' । अनुदात्तेत् । लिटि 'इरयो रे' (पा. सू. ६. ४. ७६) इतीरयो
रेआदेशः ॥ १० उत अपि च ११ मुमुक्षमाणाः इन्द्रेण मोचयितुमिष्यमाणाः १२ याः आपः १३ मुमुत्रे इन्द्रेण
मोचिता अभूवन् ॥ मुचेः कर्मणि लिट् ॥ १४ अधेत् अनन्तरमेव १५ नितित्ताः नितरां झुद्धा आपः १६ न
१७ रमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूभिदासाम् ।

अस्तुमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः । सिन्धुम् । उशतीःऽईव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पुऽभित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

१ सध्रीचीः ॥ 'सहस्य सध्रिः' इति सध्रीत्यादेशः । 'अञ्चतेश्वोपसंख्यानम्' इति ङीप् ।
अलोपदीर्घौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहाञ्जनाः सहगमना आपः २ सिन्धुं समुद्रं
भर्तारम् ३ आयन् आगच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । ४ उशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभि-
गच्छन्ति तद्वत् । ५ जारः शत्रूणां जारयिता ६ पूभित् इन्द्रः ७ सनात् चिरादेव ८ आसाम् अपाम्
९ आरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे १० इन्द्र ११ अस्मे अस्माकं स्वभूतानि १२ पार्थिवा पार्थिवानि
१३ वसूनि धनवत्प्रीणयितृणि हवींषि १४ पूर्वीः बह्व्यः १५ सूनृताः वाचः स्तुतिलक्षणाश्च १६ ते त्वदीयम् १७ अस्तं

गृहम् ^१आ ^२जग्मुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेच्छन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्र पिब नभःप्रभेदनः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।

हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रून् उक्थेभिः वीर्यां प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःसावः । तव । हि । पूर्वऽपीतिः ।

हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्यां । प्र । ब्रवाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१प्रतिकामं ये ये कामान्तांस्तान्प्रति । अव्ययीभावसमामः । तस्य स्वरः । यथेच्छं ^२सुतस्य अभिपुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं ^३पिब ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वाद-निवातः ॥ ^४प्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिपूयमाणः सोमः ^५तव ^६हि । तृतीयार्थे पठ्यते । स्वयैव ^७पूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तत्रैव प्रथमपानं खलु । ऐन्द्रवायवग्रहे ह्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादिवात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा बहुव्रीहिः ॥ ततो हे ^८शूर समर्थं त्वं ^९शत्रून् ^{१०}हन्तवे हन्तुं ^{११}हर्षस्व हृष्टो भव । अथ ^{१२}ते त्वदीयानि ^{१३}वीर्यां वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि ^{१४}उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ^{१५}प्र ^{१६}ब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।

तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।

तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१मनसः अपि ^२जवीयान् अतिशयेन^३ गन्ता ^४ते त्वदीयः ^५यः ^६रथः अस्ति ^७तेन ^८सोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुम् ^९आ ^{१०}याहि आगच्छ ॥ ‘पा पाने’ । भावेऽचो यत् । ‘ईद्यति’ इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा ^{११}ते त्वदीयाः ^{१२}हरयः रथे संयुक्ता अश्वाः ^{१३}तूयं क्षिप्रम् ^{१४}आ आभिमुख्येन ^{१५}प्र ^{१६}द्रवन्तु प्रगच्छन्तु । ^{१७}वृषभिः सेक्तृभिः ^{१८}येभिः यैरश्वैः ^{१९}मन्दमानः मोदमानः सन् ^{२०}यासि गच्छसि । ‘हरी इन्द्रस्य’ (नि. १. १५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्वविति न चोदनीयम् ‘आ त्वा सहस्रमा शतम्’ (ऋ. सं. ८. १. २४) इत्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपास्तन्वं स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरेन्द्र सखिभिर्हुवानः संधीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । संधीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरिवत्ता ॥ हरिच्छब्दान्मतुपः 'झयः' (पा. सू. ८.२.१०) इति वत्वम् ॥
हरिद्वर्णयुक्तेन ^३सूर्यस्य ^४वर्चसा तेजसा तत्सदृशैः ^५श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैः ^६रूपैः ^७तन्वम् आत्मीयं
शरीरं मदीयं वा । यद्वा । तायत इति तनूर्यज्ञः । तं ^८स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किं ^९सन्धीचीनः ॥
'विभाषाञ्चैरदिविख्याम्' इति खप्रत्ययः ॥ मरुद्भिः सहाञ्जनस्त्वं ^{१०}सखिभिः सखिभूतैः ^{११}अस्माभिः
^{१२}हुवानः आहूयमानः सन् ^{१३}निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा ^{१४}मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य त्यक्तं महिमानं मदेष्टुमे मही रोदसी नाविविक्ताम् ।

तदोक आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेमिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेष्टु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । अविक्ताम् ।
तत् । ओकः । आ । हरिभिरिन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इमे ^३मही महत्या ^४रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^५यस्य ^६ते तव सोमपानेन जनितेषु
^७मदेष्टु संभूतं ^८त्यत् तं ^९महिमानं ^{१०}न ^{११}अविक्तां न पृथक्कृतः किंतु ^{१२}यस्य ^{१३}महिम्नैव तिष्ठतः ॥
'विचिर् पृथग्भावे' । जौहोत्यादिकः । लङि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।
यद्योगादनिघातः ॥ ^{१४}प्रियेभिः प्रियतमैः रथे ^{१५}युक्तैः ^{१६}हरिभिः अश्वैः ^{१७}प्रियं प्रीणनकरम् ^{१८}अन्नं सोम-
लक्षणम् ^{१९}अच्छ अभिलक्ष्य ^{२०}तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनम् ^{२१}आ ^{२२}याहि आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पिवाँ इन्द्र शत्रूननानुकृत्या रण्या चकर्थ ।

स ते पुरंधिं तविषीमियति स ते मदीय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिड्वान् । इन्द्र । शत्रून् । अनुनुकृत्या । रण्या । चकर्थ ।
सः । ते । पुरंम् ^१धिम । तविषीम् । इयति । सः । ते । मदीय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पपिवान् ॥ पिबते^३ कसौ 'वस्वेकाजादिसाम्' इतीडागमः ॥ सोमं पीतवांसवम्
^४अनानुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहन्तनसमर्थेन ^५रण्या सांयुगीनेनायुधेन^६ । रणशब्दात्
साध्वर्थे प्राग्वितीयो^७ यत् ॥ ^८यस्य यजमानस्य ^९शत्रून् ^{१०}शश्वत् बहुवारं ^{११}चकर्थ हतवानसि ॥
'कृन् हिंसायाम्' । लिटि थलि यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ ^{१२}सः यथा^{१३} ^{१४}ते त्वदर्थं ^{१५}तविषीं महतीं
^{१६}पुरंधिं बह्वीं स्तुतिम् ^{१७}इयति प्रेरयति ॥ 'अ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपितृयोः'^{१८} इत्यभ्यास-
स्येत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥ हे ^{१९}इन्द्र ^{२०}सुतः अभिषुतः ^{२१}सः ^{२२}सोमः ^{२३}ते ^{२४}मदाय
समर्थो भवति । यद्वा । स यथा सुतः सोमः । सुव्यत्ययः । अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय
प्रेरयति ॥ ॥ १२ ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबा सोममेना शतक्रतो ।

पूर्ण आहावो मदिरस्य मध्वो यं विश्व इदंभिर्हयन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतक्रतो ।
पूर्णः । आहावः । मदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अभिर्हयन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

१. ग२-ईद्रस्य; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-मु-किंतु तस्य; भ७-किंतु । २. ग-त१.२.३.६.
७.८-भ-मु-पातेः । ३. त-भ-मु-संयुगीनेनायुधेन । ४. त-भ-प्राग्वहतीयो । ५. ग-त-भ-यथा ।

हे इन्द्र वते त्वदर्थं पपात्रं चमसादिकं वसनवित्तम् । अस्माभिश्चिरादेव लब्धम् । 'विदुः
लाभे' । कर्मणि निष्ठा । हे वशतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र पपुना पुनेन पात्रेण पसोमं पपिव । यतः
पमदिरस्य मदकरस्य पमध्वः मधुनः सोमस्य पआहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः पपूर्णः पूरितोऽ-
भूत् ॥ 'ह्वेन् स्पर्धायाम्' । 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः ।
स्तुतिभिराहुयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति । आथादिस्वरः ॥ ययम् वहृत् यमाहावमेव वविश्वे
सर्वे वदेवाः वअभिहृयन्ति अभिकामयन्ते । 'हृयं गतिकान्त्योः' । औवादिकः । यद्योगात्तिङो
निधाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निधातः ॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुधा जनासो हितप्रयसो वृषभ ह्वयन्ते ।

अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्त्सर्वना तेषु ह्यर्थ ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुधा । जनासः । हितप्रयसः । वृषभ । ह्वयन्ते ।
अस्माकम् । ते । मधुमत्तमानि । इमा । भुवन् । सर्वना । तेषु । ह्यर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ववृषभ कामानां वर्षक वहितप्रयसः । प्रय इत्यञ्जनाम प्रीणनकारिणात् । संभृत-
हविष्काः वजनासः जनाः वपुरुधा बहुधा । हिरवधारणे । वत्वाम् पुन वि वह्वयन्ते विविधमाह्व-
यन्ति ॥ 'ह्वेन् स्पर्धायाम्' । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् ॥ वअस्माकं स्वभूतानि वइमा
इमानि वसर्वना सर्वनानि वते त्वदर्थं वमधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति वभुवन् अभवन् ।
तस्मात् वतेषु सर्वनेषु वह्यर्थं सोमान् कामयस्व ॥

प्र ते इन्द्र पूर्याणि प्र नूनं वीर्यां वोचं प्रथमा कृतानि ।

सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिं सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते । इन्द्र । पूर्याणि । प्र । नूनम् । वीर्यां । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।
सतीनमन्युः । अश्रथयः । अद्रिम् । सुवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वते त्वदीयानि वप्रथमा आदितः वकृतानि वपूर्याणि पुरातनानि च ववीर्यां
वीर्याणि वनूनम् इदानीं वप्र ववोचं प्रकर्षेण वदामि । एकः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचम् । लुङि भुवो
वचिः । च्लेरङ् ॥ कानि तानि । वसतीनमन्युः । सतीनमित्युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वम्
वअद्रिं मेघम् वअश्रथयः वज्रेणाहिंसीः । वब्रह्मणे बृहस्पतये वगां पणिभिरपह्नां वसुवेदनां सुष्टु
ज्ञापनीयाम् वअकृणोः अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सीद गणपते गुणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न ऋते त्वत्क्रियते किं चनारे महामर्कं मघवाश्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद् । गणपते । गुणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रतमम् । कवीनाम् ।
न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मघवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हे गणपते त्वं गगणेषु स्तोतृगणेषु वसु सुष्टु वनि ववीद् । स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव । यतः
वकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये वत्वां वविप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनमिति वआहुः । किंच वस्वत्

‘कृते ॥ ‘अन्यारादितरैः’ (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वर्जयित्वा ‘किं’ ‘चन’ कर्म ‘आरे दूरे समीपे वा’ ‘न’ क्रियते । तस्मान्निषीद । ततो हे ‘मघवन् धनवन्निन्द्र’ ‘महां महान्तम्’ ‘अकम्’ ‘अर्चनीयमस्मदीयं’ त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोमं ‘चित्रं’ ‘नानारूपं’ कृत्वा ‘अर्चं पूजय । विधेहि ॥ ‘अर्चं पूजायाम्’ । भौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्तसखे बोधि वसुपते सखीनाम् ।

रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्मान्भक्ते चिदा भञ्जा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुऽपते । सखीनाम् ।

रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म । अभक्ते । चित् । आ । भञ्ज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

हे ‘मघवन् धनवन्निन्द्र’ ‘नाधमानान् ॥ ‘नाधु नाधु याच्योपतापैश्वर्याशीःषु’ । भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ याचमानान् ‘नः’ अस्मान् ‘अभिख्या’ ‘अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु । प्रसिद्धान् वा कुरु । हे ‘सखे धनदानेन हे ‘वसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं’ ‘सखीनां’ स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि ‘बोधि बुध्यस्व ॥ ‘बुध अवगमने’ । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वात् ‘अङितश्च’ इति हेर्धिभावः । अत एव गुणः । सार्वधातुकत्वेन ङित्वादनन्तोदात्तत्वम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ हे ‘रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे ‘सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं’ ‘रणं’ ‘कृधि कुरु । शत्रून् जहि ॥ करोतेर्लोपि’ ‘शुश्रूणुपृकृवृम्यश्छन्दसि’ इति हेर्धिः ॥ किञ्च ‘अभक्ते’ ‘चित्’ असंभजनीये स्थानेऽपि ‘अस्मान्’ ‘राये धनाय’ ‘आ’ ‘भञ्ज भागिनः कुरु ॥ ‘व्यचोऽतस्तिष्ठः’ इति संहितायां दीर्घः ॥ ११३ ॥ १२ ॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र ‘तमस्य’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमैन्द्रम् । शतप्रमेदनो नाम वैरूप ऋषिः । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा ‘चानुकान्तं—‘तमस्य शतप्रमेदनस्त्रिष्टुबन्तम्’ इति । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘तमस्य द्यावापृथिवी महीं इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।

यदैत्कृष्णानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमां अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सऽचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।

यत् । ऐत् । कृष्णानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुऽमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

‘सचेतसा सह चेतयन्त्यौ’ ‘द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ’ ‘विश्वेभिः सवैः’ ‘देवैः सह’ ‘अस्य ॥ अन्वादेशोऽशादेशोऽनुदात्तः’ (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्यैन्द्रस्य ‘तं’ ‘शुष्मं’ शत्रूणां शोषकं बलम् ‘अनु’ ‘आवतां’ रक्षताम् । तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः । अवतेर्लुङ् । ‘कृष्णानः’ वृत्रवधादिकं कुर्वाणः सः ‘महिमानम्’ ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च ‘यत् यदा’ ‘ऐत्’ प्राप्नोत् ॥ ‘इण् गतौ’ । आदादिकः । ‘आडजादीनाम्’ इत्याडागमः ॥ तदा ‘क्रतुमान्’ कर्मवान् सः ‘सोमस्य’ ‘पीत्वी’ सोमं पीत्वा ‘अवर्धत ॥ ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलम्’ इति षष्ठी । पीत्वी । ‘स्नात्स्यादयश्च’ इति निपातितः ॥

१. त-भ-‘अभिख्या’ नास्ति । २. अनु-शतप्रमेदनोऽन्या त्रिष्टुप् ।

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रप्शते ।

देवेभिरिन्द्रो मधवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्शते ।
देवेभिः । इन्द्रः । मधवा । सयावभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

विष्णुः एतन्नामकः । व्याहो यज्ञो वा । मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखण्डं
दधन्वान् प्रेरयन् ॥ धर्वाण्यस्य कपो इदित्वाद्भुमागमे कृते बलि लोपः ॥ अंजसा स्ववीर्येण
संजातम् अस्य इन्द्रस्य तं महिमानं वि रप्शते विविधं शब्दयति । स्तौति । मधवा
धनवान् सयावभिः ॥ यातेः 'आतो मनिन्' इति कनिप् ॥ सहगन्तुभिः देवैः मरुद्भिश्च
वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः अभवत् ॥

वृत्रेण यदाहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्नुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । समस्थिथाः । युधये । शंसम् । आविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

युधये योधनाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रस्त्वं यत् यदा
अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । 'स्थाव्वोरिच्च' इति सिचः किरप्रमिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वा-
दङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति
गतेर्निघातः ॥ तत् आविदे । कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसम्
अशंसम् । शस्त्रैर्हं स्तौमि ॥ 'शन्सु स्तुतौ' । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच हे उग्र उदूर्णबल
अत्र अस्मिन् काले एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतः क्षमना
आत्मना सह एव अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो इन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत् स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम् ।

अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तम्नानाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत् । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यम् । रणम् ।
अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सस्यदः । सृजत् । अस्तम्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' । छान्दसस्य लिटिः कानच् ॥ जायमाना एव
स्पृधः शत्रून् व्यबाधत् अत्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । 'स्पृधं संघर्षे' । क्तिप् । 'अपस्पृधेथाम्'
इति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः सः परं संग्रामम्
अभिलक्ष्य पौंस्यम् आत्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्यैतावद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किंच
अद्रि मेघम् अवृश्चत् वर्षणार्थमच्छिनत् । अनन्तरं सस्यदः ॥ 'स्यन्दू प्रस्त्रवणे' । क्तिप् । शसि
नलोपः । सह स्यन्दमाना अपः अव सृजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः पृथुं

महान्तं वनाकं द्युलोकं स्वपस्यया ॥ सुप आत्मनः क्यच् । ' अ प्रत्ययात् ' (पा. सू. ३.३.१०२)
इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मेच्छया असत्भनात् । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः ॥

आदिन्द्रः सुत्रा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अवाधत ।

अवाभरदृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सुत्रा । तविषीः । अपत्यत् । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अवाधत् ।

अव । अमरत् । धृषितः । वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

वआत् अपि च स इन्द्रः तविषीः महतीः सेनाः सत्रा सहैव अपत्यत अगच्छत् । ' पद गतौ ' । दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे । तासामीश्वरोऽभव-
दित्यर्थः । स एव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्ना
अवाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रून्वधोदित्यर्थः । धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् आयसम्
अयोमयं वज्रम् अवाभरत् आधारयत् । किमर्थम् । मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते
यज्वने च शेवं सुखं कर्तुम् ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन ऋघायतो अरंहयन्त मन्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोर्जसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तविषीभ्यः । विरप्शिनः । ऋघायतः । अरंहयन्त । मन्यवे ।

वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् । ओर्जसा । अपः । बिभ्रतम् । तमसा । परीवृतम् ॥ ६ ॥

अत्र अस्मिन् काल एव विरप्शिनः महतो विविधं शब्दायमानस्य वा ऋघायतः शत्रून्
हिंसतः इन्द्रस्य तविषीभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बलानां मन्यवे प्रख्यापनाय अरंहयन्त । आपो
निरगच्छन् । रहिर्गत्यर्थः । उग्रः उदूर्णः सः अपः उदकानि बिभ्रतं धारयन्तं तमसा परीवृतं
परितो वेष्टितम् । वृणोतेः कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति स्वरः । संहितायाम् ' उपसर्गस्य घञि '
(पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ तं वृत्रं यत् यस्मिन् काले ओर्जसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत्
अत्यर्थमवधीत् ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्तवी महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।

ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो मद्वा पूर्वहृतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्तवी । महित्वेभिः । यतमानौ । समीयतुः ।

ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते । इन्द्रः । मद्वा । पूर्वहृतौ । अपत्यत् ॥ ७ ॥

महित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रवृत्रौ प्रथमानि पूर्व-
भावीनि कर्त्तवी । कृत्यार्थे स्वप्प्रत्ययः । कर्तव्यानि या यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजया-
मासतुः ॥ ' इण् गतौ ' । लिटि ' दीर्घ इणः किति ' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

इन्द्रेण वृत्रे ऽहते सति ऽध्वान्तम् अतिनिबिडं ऽतमः ऽअव ऽदध्यसे । अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ॥
ध्वंसेल्लिङ् । क्तिवात्रलोपः ॥ ऽइन्द्रः तु ऽमहा स्वमहिम्ना ऽपूर्वहृतौ प्रथमाह्वाने ऽअपत्यत अगच्छत् ।
शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाहूयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमंव्रत्या वचस्यया ।

रद्धं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमंऽव्रत्या । वचस्यया ।

रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽअध वृत्रहननानन्तरं ऽविश्वे ऽदेवासः देवा ऋत्विजः ऽसोमव्रत्या सोमयुक्तया
वचस्यया स्तुतीच्छया ऽते स्वदीयानि ऽवृष्ण्यानि बलानि ऽअवर्धयन्^१ चर्धयन्ति^२ । ऽइन्द्रस्य
वृहन्मना हननसाधनेन वज्रेण ऽरद्धम् । ' रथ हिंसासंराध्योः ' । हिसितम् ऽअग्निं ऽवृत्रम् अपामा-
वरकं मेघं ऽतृषु शीघ्रम् ऽअन्नमावयत् अभक्षयत् । तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षय-
दित्यर्थः । आवयतिरक्तिर्कर्मा । तत्र दृष्टान्तः । ऽअग्निर्न यथाग्निः ऽजम्भैः आत्मीयैर्दन्तैरन्नं
भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋकभिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।

इन्द्रो धुनि च चुमुरि च दम्भयञ्छद्मामनस्या शृणुते दभीतये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋकंऽभिः । सख्येभिः । सख्यानि । प्र । वोचत ।

इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

हे स्तोतारः ऽदक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऽऋकभिः ॥ ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप्रत्ययः ।
अयमस्यादित्वेन भत्वाज्ज्वाभावः । पदत्वात् कुत्वम् (का. १. ४. २०) ॥ मन्त्रयुक्तैः ऽसख्येभिः ॥
तदर्हतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यत्प्रत्ययः^२ ॥ सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः ऽवचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः
वसख्यानि स्तुत्यस्तोत्रलक्षणान्यभिलक्ष्य ऽभूरि बहुवारम् इन्द्रं ऽप्र ऽवोचत प्रभूत अभिष्टुत । ऽइन्द्रः
तु ऽदभीतये एतन्नामकाय राजर्षये ऽधुनि ऽच ऽचुमुरि ऽच एतन्नामकौ द्वावसुरौ ऽदम्भयन् हिंसन्
वश्रद्धामनस्या । मनःशब्दात् क्यच् । श्रद्धायुक्तया मनस इच्छया ऽशृणुते । युष्माभिः कृतानि
स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरूष्या भरा स्वश्या येभिर्मसै निवचनानि शंसन् ।

सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो पु ण उर्विया गाधमद्य ॥ १० ॥

त्वम् । पुरूणि । आ । भर । सुऽअश्या । येभिः । मसै । निऽवचनानि । शंसन् ।

सुऽगेभिः । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽस्वश्या स्वश्यानि शोभनाश्रयुक्तानि ऽपुरूणि बहूनि धनानि मद्यम् ऽआ
वभर आहर प्रयच्छ । ऽनिवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशंसन् अहं ऽयेभिः धनैः ऽमसै ।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लोडि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिप्यडागमः । सिपः पिप्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ १ सुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तैर्धनैः स्तोत्रैर्वा १ विश्वा सर्वाणि १ दुरिता दुरितानि पापानि १ तरेम । हे इन्द्र १ अद्य अस्मिन् कर्मणि १ गाधं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं १ नः अस्मदीयं स्तोत्रम् १ उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन १ सु १ सुष्ठु १ विदो । विद उ । जानीह्येव ॥ ॥ १५ ॥

'घर्मा' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वदेवम् । सधिनार्मा वैरूप ऋपिः । तपसः पुत्रो घर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'घर्मा सधस्तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।

दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

घर्मा । सम्ऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आप्तुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम । दिवः । पर्यः । दिधिषाणाः । अवेषन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

१ समन्ता समन्तौ संव्यासदिगन्तौ १ घर्मा । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । घर्मौ दीप्यमानावग्न्या-दित्यौ १ त्रिवृतम् । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं १ व्यापतुः । स्वतेजोभिर्व्याप्तवन्तौ । १ मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः १ तयोः अग्न्यादित्ययोः १ जुष्टिं प्रीतिं १ जगाम गतवान् । यदा १ सहसामानम् । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । 'सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २) इत्याम्नानात् । ईदृशम् १ अर्कम् अर्चनीयं सूर्यं १ देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयः १ विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा १ दिधिषाणाः लोकधारण-शीलास्ते १ दिवः शुलोकस्य संबन्धि १ प्रयः उदकम् १ अवेषन् व्याप्तवन्तः । ववर्षुरित्यर्थः २ । दिवस्पय इत्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । दिधिषाणाः । 'धिषे धारणे' । चानश् । शपः श्लुः । यद्वा । 'धि धारणे' । सनन्तस्य चानश् । 'अञ्जनगर्मां सनि' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्तौ संगतौ घर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियन्तृनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान् ३ । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति बह्वयः ।

तासां नि चिक्युः क्वयों निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । बह्वयः । तासाम् । नि । चिक्युः । क्वयों । निदानम् । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

१ निर्ऋतीः । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः १ तिस्रः अग्न्यादि-देवताः १ देष्ट्राय हविषां प्रदानाय १ उपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । ततः १ दीर्घश्रुतः प्रभूत-कीर्तयः १ बह्वयः जगतः प्रापिकास्ता देवताः १ वि १ जानन्ति । एतैः कृतमुपासनां मन्वत एव । यद्वा ।

१. ग-त-म-मु-‘सु’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म-ववर्षुः त४.५-ववर्षुरित्यर्थः । ३. ग-त२.३.६.७.८-म-धिषु । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-गमितवान् ।

निर्ऋतीः । निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः । तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहृतीः देष्टव्यात्मनः कर्मभोगदानाद्योपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घ^१ संसारे शृण्वन्तो मन्तव्यदृश्यादिपदार्थं जानन्तः । मन्त्र-दृश्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव बह्वयः संसारस्य बोद्धारस्ता न जानन्ति । 'कवयः कान्त-दर्शिनस्तु' तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा 'निदानं मूलकारणं परमात्मानं' नि 'चिक्वुः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । 'परेषु उच्छृष्टेषु वा 'गुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु 'व्रतेषु' 'याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्वुः जानन्ति ॥ 'चिक् चयने' । लिटि 'विभाषाज्ञेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्णादेशः^२ । यद्वा । चायतेर्लिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपर्दा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।

तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा 'युवतिः स्त्रीरूपा' सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का एतादृशी वेदिः 'वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा' वस्ते आच्छादयति । 'तस्यां वेद्यां' वृषणा वृषणौ हविषां वर्धितारौ 'सुपर्णां सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानश्रद्धाणौ वा' नि 'षेदतुः निषण्णौ भवतः । 'यत्र यस्यां वेद्यां' देवाः अग्न्यादयः 'भागधेयम्' । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविः 'दधिरे' धारयन्ति । यद्वा । चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाता-श्रत्वारः कपर्दस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवयौपनिषदी वाग्वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णां सुपर्णौ जीवपरमात्मनौ निषण्णौ भवतः । यत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तृतीयाथे ब्रह्मप्रत्ययः । यथा वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितुस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे । तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् । अन्तितः ।

तम् । माता । रेळ्हि । सः । ऊँ इति । रेळ्हि । मातरम् ॥ ४ ॥

'एकः सर्वकार्येष्वसहायः' सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः 'समुद्रम् अन्तरिक्षम्' आ 'विवेश आविशति । आविश्य च' स 'इदं विश्वं सर्वं' भुवनं भूतजातं 'वि चष्टे' । अनुग्राह्य-तथाभिपश्यति । 'तम् एवंरूपं देवं' 'पाकेन परिपकेन' 'मनसा' 'अन्तितः समीपेऽहम्' 'अपश्यम्' अद्दर्शम् । किंच 'माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां' 'रेळ्हि आस्वादयति । उपजीवन-मात्रमत्र लक्ष्यते । 'स उ स खलु' 'मातरं वाचं' 'रेळ्हि लेढि । तामेवोपजीवति । 'लेह आस्वा-दने' । यद्वा । सुपर्णः पक्षवाक्षिराधारसंचार्यैकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम् । समुद्रवन्ति

१. त-म१.२.४.८-दीर्घे । २. ग-त-म- 'व्रतेषु' नास्ति । ३. त-म-मु-कवर्णादेशः । ४. त१.२. ३.९.७.८-म२.४.८-दधते ।

‘छन्दांसि गायत्र्यादीनि’^१ ‘दधतः स्तुतशस्त्रादिरूपेण धारयन्तः’^२ ‘वक्त्रयो’^३ ‘मनीषा । तृतीयाया आकारः । मनीषया बुद्ध्या एवं’^४ ‘यज्ञं’^५ ‘विमाय निर्माय’^६ ‘रथम् । रमन्त्यत्रेति’^७ रथो यज्ञः । तं ‘रथं’^८ यज्ञम् ‘ऋक्सामाग्न्यां’^९ ‘प्र’^{१०} ‘वर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र ‘चतुरः शसि’ (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सप्त ।

आर्मानं तीर्थं क इह प्र वोचद्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य ॥ ७ ॥

चतुः^१दश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा । प्र । नयन्ति । सप्त ।

आर्मानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् । येन । पथा । प्रपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

‘अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः’^१ ‘अन्ये’^२ ‘चतुर्दश’^३ ‘चतुर्दशसंस्थाकाः’^४ ‘महिमानः’^५ विभूतयो भवन्ति । ‘तं यज्ञं’^६ ‘सप्त’^७ ‘सप्तसंस्थाकाः’^८ ‘धीराः’^९ धीमन्तो होत्रादयः ‘वाचा’^{१०} शस्त्ररूपया ‘प्र’^{११} ‘णयन्ति’^{१२} प्रकर्षेण नयन्ति । ‘आर्मानम्’^{१३} । ‘आप्लु व्याप्नो’^{१४} । ताच्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः^{१५} ॥ व्यापनशीलं ‘तीर्थं’^{१६} पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्करमध्यदेशम् ‘इह’^{१७} अस्मिन् यज्ञे ‘कः’^{१८} ‘प्र’^{१९} ‘वोचत्’^{२०} को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । ‘येन’^{२१} ‘पथा’^{२२} येन यज्ञमार्गेण ‘सुतस्य’^{२३} अभिपुत्रं सोमं ‘प्रपिबन्ते’^{२४} देवा अतिशयेन पिबन्ति ॥ ‘पा पाने’^{२५} । ‘पात्रा’^{२६} इत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिवाते ‘तिङि चोदात्तवति’^{२७} इति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्वावापृथिवी तावदित्त ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्र^१धा । पञ्च^२दशानि । उक् । । यावत् । वावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।

सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । विदितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

‘सहस्रधा सहस्रसंस्थाकेषु’^१ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु ‘पञ्चदशानि’^२ । ऋक्षः ओग्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पञ्च । तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं ‘पञ्चदशसंस्थाकानि’^३ ‘उक्था’^४ उक्थान्युक्थान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु^५ जातेषु । ‘यावापृथिवी’^६ ॥ षष्ठीद्विवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’^७ इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ‘यावापृथिव्योः’^८ ‘यावत्’^९ यत्परिमाणमस्ति ‘तावदित्’^{१०} तत्परिमाणमेवास्मादधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति । ‘यावत्तावच्छब्दयोः’^{११} ‘यत्तदेतैभ्यः परिमाणे वतुपि’^{१२} (पा. सू. ५. २. ३९) ‘आ सर्वनाम्नः’^{१३} (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दीर्घः ॥ किंच ‘सहस्रधा सहस्रसंस्थाकेषु’^{१४} ‘सहस्रं’^{१५} ‘महिमानः’^{१६} ‘सहस्रसंस्थाका’^{१७} महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः^{१८} । सहस्रमेत्यत्र विधायै धाम्न्ययः । ‘ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु’^{१९} ‘यावत्’^{२०} नानाविधप्राणिदेहरूपेण ‘यावत्परिमाणं’^{२१} भूत्वा ‘विष्टितं’^{२२} विशेषेण स्थितं ‘वाक्’^{२३} ‘तावती’^{२४} तत्परिमाणा भवति । एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात् ।

१. ग२-रमेतत्रेति । २. ग-त-म-चतुर्दशलोकाः; मु-चतुर्दशसंस्थाका लोकाः । ३. ग-त-म-मु-‘सप्त’ नास्ति । ४. ग-आ; त१.२.३.६.७.८-म-च; त४.५-आ । ५. ग२-त४.५-इत्थं प्राणिदेहेषु; त१.२.३.६.७-म-उक्थप्राणिदेहेषु । ६. ग-त४.५-यत्तच्छब्दयोः । ७. त-म१.४.८-‘व्यवहारव-निष्पत्तेः; म२-‘व्यवहारवनिष्पत्तेः ।

अन्यत्रापि श्रूयते—‘सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते’ (तै. आ. ३. १२. ७) इति । ‘सहस्रधा पञ्चदशान्युक्थेति पञ्च हि दशतो भवन्ति’ (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिक-
मारण्यक्रमत्रानुसंधेयम् ॥

कञ्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्यां प्रति वार्चं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्विन् ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्याम् । प्रति । वार्चम् । पपाद ।
कम् । कृत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्विन् ॥ ९ ॥

वधीरः धीमान् । कः मानुषः । छन्दसां गायत्र्यादीनां । योगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् । आ
वेद आजानाति । कः वा । धिष्याम् । धिष्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि^१ । तदर्हा । वार्चं
प्रति । पपाद प्रतिपादयति । करोति । किंच । कृत्विजां होत्रादीनां सप्तानाम् । अष्टमम् । अष्टसंख्या-
पूरकं । शूरं स्वतन्त्रं । कम् । आहुः वदन्ति । कः । स्विन् । कः खलु । इन्द्रस्य । हरी ऋक्सामरूपौ
द्वावश्चौ । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (तै. सं. ६. ५. ९. २) इत्याश्नायते । तादृशौ हरी । नि
चिकाय नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा
परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अन्तं पर्येकं चरन्ति रथस्य धूर्धु युक्तासौ अस्थुः ।

श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्यं हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एकं । चरन्ति । रथस्य । धुः । सु । युक्तासः । अस्थुः ।
श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्यं । हितः ॥ १० ॥

एके केचन सप्ताश्वाः । भूम्याः पृथिव्याः । अनेन शुलोकोऽप्युपलक्ष्यते । शुलोकस्य च । अन्तं
पर्यन्तं । परि । चरन्ति । तदानीं सर्वत आगच्छन्ति । तदा च तेऽश्वाः । रथस्य । धूर्धु युगादिभारेषु
युक्तासः युक्ताः सन्तः । अस्थुः तिष्ठन्ति । एभ्यः अश्वेभ्यः । श्रमस्य । दायम् ॥ ‘दो अवखण्डने’ ।
अर्धम् । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं । वि । भजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति ।
यदा यस्मिन् काले । यमः नियन्ता सूर्यः । हर्म्यं हर्म्यस्थानीये रथे । हितः निहितः । भवति । तदैते
भजन्तीत्यर्थः^२ ॥ १० ॥

‘चित्रः’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम् । उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः । अष्टमी
त्रिष्टुप् । नवमी शक्करी । आदितः सप्त जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘चित्र इक्षव वाष्टिहव्य उपस्तुत
आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोजागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं
च—‘चित्र इच्छिन्नोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तर्कणस्य वृक्षथो न यो मातरावुप्येति धातवे ।

अनुधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महिं दूत्यं^१ चरन् ॥ १ ॥

१. ग-स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-स्थानानि मार्जय; त४.५-स्थानानि
मार्जारश्च; म७-स्थानानि मार्जयत । २. ग-त-म-भवतीत्यर्थः ।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनुधाः । यदि । जीजनत् । अर्ध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

१ शिशोः शिशुभूतस्य अत एव २ तरुणस्य नूतनस्याग्नेः ३ वक्षथः ॥ वक्षेरोणादिकोऽथग्रन्थयः १ ॥
हविर्वहनं ४ चित्र इत् आश्रयभूतमेव ५ यः जातोऽग्निः ६ मातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते
द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा ७ धातवे ८ न ९ वष्येति ॥ 'धेत् पाने' । तुमर्थे तवेन्द्रग्रन्थयः ॥ स्तनपानायापि
न गच्छति ॥ 'इणू गतौ' । लट्युपसर्गेण समासः । 'तिष्ठि चोदात्तचित्' इति गतेर्निघातः ॥
१० अनुधाः ॥ नञ्वद्बुद्धीहिः । समासान्तस्थानङः स्त्रियामिष्टत्वाद्भानङभायः (पा. सू. ५.४.१३१) ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्निं ११ यदि १२ जीजनत् अजीजनत्
अजनयत् । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम् । तथा न भवति । किंतु द्यावापृथिव्यौ १३ सर्वेषां
कामदुधे खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रम् १४ । १५ अध १६ च उत्पत्त्यनन्तरमेव १७ नु
अद्य अस्मिन् दिने १८ सद्यः तदानीमेव शीघ्रं १९ महि महत् २० दूत्यम् ॥ 'दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू.
४. ४. १२०) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म २१ चरन् २२ ववक्ष । देवान् प्रति हवींषि ववक्षति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दत्ता ।

अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपःऽतमः । सम् । यः । वना । युवते । भस्मना । दत्ता ।
अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

१ अपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते । अन्यथा 'आपः कर्मा-
ख्यायाम्' इत्यसुनि कृत आद्युदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितमः कर्मवत्तमः २ अग्निः ३ नाम ॥ तृती-
याया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेण वा ४ धायि यजमानैर्धायते खलु । यतः ५ दन् यष्टूणां
धनदाता ॥ 'हुदाज् दाने' । हेतो ६ 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुकारत्वेन आकारलोपः । अत
एव शपोऽसंभवः ॥ ७ यः अग्निः ८ भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा ९ दत्ता दन्तेन च १० वना
वनान्यरण्यानि ११ सं १२ युवते संयुनक्ति । संदहतीति यावत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । इत्यथ्येन
ज्ञः । आत्मनेपदं च । दत्ता । दन्तशब्दस्य 'पहन्' इत्यादिना दङ्गावः । 'ऊडिदम्' इति
विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ किंच १३ अभिप्रमुरा ॥ 'मूर्च्छां मोहसमुच्छ्राययोः' । अस्मात् क्विप् 'राहोपः'
इति छकारलोपः । 'सुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् ॥ अभितः समुच्छ्रिते-
नोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन १४ जुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण १५ स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः
अदनीये १६ हविषि चरतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । १७ इनः समर्थः १८ प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाङ्गः १९ वृषा
२० यवसे २१ न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न द्रुषदं देवमन्धसु इन्दुं प्रोथन्तं प्रवर्पन्तमर्णवम् ।

आसा वह्निं न शोचिषा विरप्तिनं महिब्रतं न सुरजन्तमध्वनः ॥ ३ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-सु-वह्नेरौणादिको । २. ग-द्यावापृथिव्यौ हि; त१.२.३.६.७.८-म१.
४.७-द्यावापृथिव्यौ तु; म२.८-द्यावापृथिव्यौ नु । ३. त-म-'चित्रं' नास्ति । ४. ग-चरन् आचरन् ।
५. ग-हेतौ शतरि । ६. त-म-'वना' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७.८-म१.२.४.७-खादनीये;
त६-म८-स्वादनीये ।

तम् । वः । विम् । न । द्रुऽसदम् । देवम् । अर्ध्वसः । इन्दुम् । प्रोथन्तम् । प्रऽवपन्तम् । अर्णवम् ।
आसा । वह्निम् । न । शोचिषा । विऽरप्शिनम् । महिऽव्रतम् । न । सरजन्तम् । अर्ध्वनः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः । वः यूयं । वतम् अग्निमभिष्टुत । कीदृशम् । विं । वन पक्षिणमिव । वृषदम् ।
द्रुवृक्षः । अरणिलक्षणे वृक्षे सीदन्तं । देवं द्योतमानम् । अर्ध्वसः । इन्दुं स्तोतृणामन्नस्य क्लेदयितारं
प्रापयितारम् ॥ ‘उन्देरिचादेः’ (उ. सू. १. १३) इत्युग्रप्रत्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥
‘प्रोथन्तं’ शब्दायमानं । प्रवपन्तम् अत्यर्थं वनानां दाहकम् । अर्णवम् ॥ ‘अर्णसः सलोपश्च’ इति
मत्वर्थीयो वः ॥ ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः’ इत्यादिक्रमेण उदकवन्तम् । आसा ॥ आस्यशब्दस्य ‘पहन्’
इत्यादिनासन्नादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ आस्येन । वह्निं^१ हविषां वोढारम् । यद्वा । आसा ।
अन्तिकनामैतत् । देवानां समीपे हविषां प्रापकम् । वहने दृष्टान्तः । वह्निं न । ‘वह्निर्वा
अनङ्गान्’ (तै. ब्रा. १. ८. २. ५) इति श्रवणादनङ्गाहमिव वहने समर्थं । शोचिषा स्वदीप्त्या
विरप्शिनम् । महन्नामैतत् । महान्तं । महिऽव्रतं । वन महाकर्माणमादित्यमिव । अर्ध्वनः । सरजन्तम् ।
मार्गान् सह युगपदेव रजयन्तम् । एवंगुणमग्निमभिष्टुत ॥ सरजन्तम् । ‘रज रागे’ । रजेः शतरि
‘रजेश्च’ (पा. सू. ६. ४. २६) इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते रूपम् । यद्वा । सरतीति सरः ।
सरस्योदकस्य जनयितारम् । जनेः तत्प्रत्यये^२ कृते रूपमिति वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते ज्रयसानस्याजर धक्षोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः ।

आ रण्वासो युयुधयो न सत्वनं त्रितं नशन्तु प्र शिषन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । ज्रयसानस्य । अजर । धक्षोः । न । वाताः । परि । सन्ति । अच्युताः ।
आ । रण्वासः । युयुधयः । न । सत्वनम् । त्रितम् । नशन्तु । प्र । शिषन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे । अजर जरारहित अग्ने । ज्रयसानस्य ॥ ज्रयतिर्गत्यर्थः ॥ बाहुलकादस्मादप्यसानच्प्रत्ययः ॥
गमनशीलस्य । धक्षोः ॥ दहेः सन् । ‘द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ (का. ६.१.८.१)
इति द्विर्वचनाभावः । तदन्तादुग्रप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः । यस्य । वते तव स्वभूताः । अच्युताः शत्रुभिः
अच्यवनीयाः प्रभावाः । वाता । वन वायव इव । वि । परि । सन्ति सर्वतो विशेषेण वर्तन्ते ॥
सन्ति । अस्तेर्लट् । यद्योगादनिघातः ॥ युयुधयो । वन ॥ युधेः किन्प्रत्ययः ॥ योद्धार इव । रण्वासः
शीघ्रं गन्तारः शब्दायमाना वा ऋत्विजः । इष्टये यागाय । प्र । शिषन्तः प्रकर्षेण शिषन्तः सिषासन्तः
संभक्तुमिच्छन्तः । सत्वनं बलवन्तं । त्रितं^३ त्रिष्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्तृतं त्वाम् । आ
नशन्तु । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन्ति । आङ्पूर्वो नशिर्व्यासिकर्मा । ‘आक्षाण आनट्’ इति
व्यासिकर्मसु पाठात् ॥

स इदग्निः कर्णवतमः कर्णवसखार्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरीनग्निर्ददातु तेषामवो नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अग्निः । कर्णवतमः । कर्णवसखा । अर्ग्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरीन् । अग्निः । ददातु । तेषाम् । अवोः । नः ॥ ५ ॥

वक्ष्यतमः ॥ कण्ठेः शब्दार्थात् 'अशिमुषि' इत्यादिना कन्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव वक्ष्यतमः ॥ बहुव्रीहिवात् समासान्तोदात्ताभावः ॥ कण्ठाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः अर्थः ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ स्वामी सर्वस्येश्वरः वस इत् स एव अग्निः परस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः तरुषः तारयिता विनाशयिता भवति । सः अग्निः मृगतः स्तोतृन् अस्मान् पातु रक्षतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रयादिकः । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा सूरीन् । 'धू प्रेरणे' । हविषां प्रेरयितृन्स्मान् रक्षतु । किंच तेपाम् एषां नः अस्माकम् अवः रक्षणमन्नं वा अग्निर्दातु प्रयच्छतु ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सद्यसे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सद्यसे । सुपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातवेदसे ।

अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते । महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य । पितुरागतः पित्र्यः ॥ 'यितुर्यञ्च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनाश्रयते अत्यन्तं बलवते वा ॥ 'नादस्य' इति जुडागमः ॥ सद्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्वा जातवेदसे जातप्रशाय तुभ्यं स्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रम् अनु च्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सद्यसे । सहस्विन्शब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इतीयसुन ईकारलोपः छान्दसः ॥ अनुद्रे चित् उदकवर्जिते स्थले । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव अविष्यते पालकाय सते भूषणे ॥ 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ महिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमाय वा ईदृशायामग्रे यः अहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

एवाग्निर्मतैः सह सूरिभिर्वसुः ष्वे सहसः सुनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युधैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मतैः । सह । सूरिभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सुनरः । नृभिः ।

मित्रासः । न । ये । सुधिताः । ऋतयवः । द्यावः । न । द्युधैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसः बलस्य सुनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सुनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सुनरः सूनुः । बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः । अग्निः नृभिः कर्मनैतृभिः मतैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः अस्माभिः वसु धनमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तुयते । वसु ष्वे इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् ॥ मित्रासो न सुहृद इव सुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां 'सुधित-

१. त१.२.६.७-समासांतस्य टचो चोपसंभवं; त३.८-अ२.५.८-समासांतस्य टचो संभवं; ग-समासांतस्य चो संभवं; भ१.४-समासांतस्य ग्वो संभवं; भ७-समासांतस्य । २. त१.२.३.६.७. ८-भ-रक्षतु । ३. ग-त-भ-अत्यर्थ । ४. त-भ-त्वां तुभ्यं । ५. ग-त-४.५-छादसः । अनुद्रे चिदनुदक-स्थलेपि धृषता धृषेत् धन्वनेत् । धन्व इत्युदकनाम । उदकेनैव अविष्यते स्तोतृणां रक्षकाय । यद्वा । ६. त-भ२.८-'विद्वद्भिः' नास्ति ।

वसुधित* (पा. सू. ७. ४. ४५) इति निपातितः । 'सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः' इति काशिकाया-
मुक्तम् ॥ √कृतायवः यज्ञं कामयमानाः ॥ 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ॥
ईदृशाः √ये सूरयः √द्यावो √न द्योतमानाः इव^२ √द्युजैः । 'द्युजं द्योततेर्यशो दानं वा' (निरु.
५. ५) इति यास्कः । अग्निप्रदत्तैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा √मानुषान् शान्नवान् जनान्^२ √अग्निं √सन्ति
अभिभवन्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्जो नपात्सहसावृन्निर्ति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसावृन् । इति । त्वा । उपस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

√ऊर्जो √नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । 'अन्नं वा आज्यम्' इति श्रवणात्तेन
प्रवृध्यमानत्वात् । बलस्य वा पुत्र ॥ 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्सवरे' इत्यूर्जं इत्यस्य पराङ्गवद्भावेन
आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ हे √सहसावृन् सहस्विन्नग्रे √त्वा
त्वाम् √इति एवम् √उपस्तुतस्य एतन्नामकस्यैर्मम √वृषा हविषां वषथित्री तैः सहिता √वाक् स्तुतिः
√वन्दते स्तौति ॥ वृषा । 'इगुपधञा०' इति कः । अजाद्यतष्टाप् ॥ किंच वयं √त्वां √स्तोषाम
स्तवाम् । स्तौतेर्लैङ्याडागमः । ततः √त्वया √सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम । √द्राघीयः दीर्घतमम्
√आयुः जीवनं √प्रतरम् अत्यर्थं √दधानाः धारयन्तो भवेम ॥

इति त्वाग्रे वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतासु ऋषयोऽवोचन् ।

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरिन् वषट् षष्ठित्यूर्ध्वासो

अनक्षत्रमो नम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अग्रे । वृष्टिः हव्यस्य । पुत्राः । उपस्तुतासु । ऋषयः । अवोचन् ।

तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरिन् । वषट् । षष्ठि । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ।

नमः । नमः । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥

हे √अग्रे √त्वा त्वाम् √इति एवमुक्तप्रकारेण √वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यैः √पुत्राः √उपस्तुतासु
उपस्तुता एतदभिधानाः √ऋषयः सूक्तद्रष्टारः √अवोचन् अभ्यद्युवन् । √तान् ऋषीन् √च त्वं √पाहि
रक्ष ॥ 'चवायोगे प्रथमाः' इति न निघातः ॥ तथा √गृणतः स्तोतृन् √सूरिन् विदुषः √च पाहि ।
√वषट् √वषडिति मन्त्रेण √ऊर्ध्वासः हविष्प्रदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः √अनक्षन् व्याप्नुवन्^३ ।
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । √नमो √नम √इति एवम् √ऊर्ध्वासः स्तोतृमुद्युक्ताः √अनक्षन् । य उक्तगुणाः
तानुभयविधान् यष्टृन् स्तोतृन् पालय ॥ १९ ॥

'पिब' इति नवचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । स्थूरनाम्नः पुत्रोऽभियुतास्य ऋषिरभियुपाख्यो
वा । तथा चानुकम्प्यते—'पिब स्थूरोऽभियुतोऽभियुपो वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-द्योतमाना देवाः; त१.२.३.६.७.८-म-'द्योतमानाः' नास्ति; त४.५-द्योतमाना वा ।
२. त१.२.३.६.७.८-म-'इव...जनान्' नास्ति । ३. ग-म-त्वां व्याप्नुवन् ।

पिब॑ सोमं॑ मह॒त इन्द्रि॑याय॒ पिब॑ वृत्राय॒ हन्त॑वे शविष्ठ ।

पिब॑ रा॒ये शर्व॑से हूय॒मानः॑ पिब॒ मध्व॑स्तुपदिन्द्रा वृष॒स्व ॥ १ ॥

पिब॑ । सोमम् । मह॒ते । इन्द्रि॑याय । पिब॑ । वृत्राय॑ । हन्त॑वे । शविष्ठ ।

पिब॑ । रा॒ये । शर्व॑से । हूय॒मानः । पिब॑ । मध्वः । तुप॑त् । इन्द्र॑ । आ । वृष॒स्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूताय ऽइन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय ऽसोमम् अस्माभिर्दीयमानं^१ ऽपिब ॥ 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं' (पा. सू. ५. २. ९३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन प्रवृद्ध वृत्राय ऽहन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं ऽपिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वृत्रस्य संप्रदानत्वम् ॥ तथा ऽहूयमानः अस्माभिराहूयमानस्त्वं ऽराये धनाय ॥ 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ऽशर्वसे अन्नाय^२ । धनाश्रयोः प्रदानाय सोमं ऽपिब । ऽमध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् ऽपिब ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनन्तरं हे ऽइन्द्र ऽतृपत् तृप्तो भवन् ऽआ ऽवृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिञ्च^३ । ददस्व ॥ तृपत् । 'तृप् तृप्तौ' । तौदादिकः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

अ॒स्य पिब॑ क्षु॒मतः॑ प्र॒स्थित॑स्येन्द्र॒ सोम॑स्य॒ वर॑मा सु॒तस्य॑ ।

स्व॒स्ति॒दा म॑न॒सा मा॑दय॒स्वार्वा॑चीनो रे॒वते॑ सौभ॒गाय॑ ॥ २ ॥

अ॒स्य । पिब॑ । क्षु॒मतः । प्र॒स्थित॑स्य । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वर॑म् । आ । सु॒तस्य॑ ।

स्व॒स्ति॒दाः । म॑न॒सा । मा॒दय॑स्व । अ॒र्वाची॑नः । रे॒वते॑ । सौभ॒गाय॑ ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽक्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपाश्रवतः ऽप्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य ऽसुतस्य अभिपुतस्य ऽअस्य ऽसोमस्य ऽवरं वरणीयं त्वदीयं भागम् ऽआ आभिमुख्येन ऽपिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्यम् ॥ ततः ऽस्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं ऽमनसा अन्तःकरणेन ऽमादयस्व हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान् कुरु । तदेवोच्यते । ऽरेवते धनवते ऽसौभगाय^४ सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुम् ऽअर्वाचीनः अभिमुखाञ्जनो भव ॥ 'विभाषाञ्जेरदिकृत्त्रियाम्' इति खः । रयिशब्दात् मत्तुपः 'छन्दसीरः' इति क्त्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्रादिषु सुभगमन्त्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य 'हृद्भग' इति वृद्धिर्नैष्यते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । मिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

म॒मत्तु॑ त्वा दि॒व्यः सोम॑ इन्द्र॒ म॒मत्तु॑ यः सु॒यते॑ पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ येन॒ वरि॑वश्च॒कथं॑ म॒मत्तु॑ येन॒ निरि॑णासि॒ शत्रून्॑ ॥ ३ ॥

म॒मत्तु॑ । त्वा । दि॒व्यः । सोमः॑ । इन्द्र॑ । म॒मत्तु॑ । यः । सु॒यते॑ । पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ । येन॑ । वरि॑वः । च॒कथं॑ । म॒मत्तु॑ । येन॑ । नि॒रिणा॑सि । शत्रून्॑ ॥ ३ ॥

१. त-भ-अस्माभिर्दीप्यमानं । २. ग-अन्नायास्मभ्यं । ३. त१.२.३.६.७.८-अ२.८-अस्मदभिलषितानासिञ्च, त४.५-अस्मदभिमतानासिञ्च, अ१.४.७-अस्मदभिलक्षितानासिञ्च । ४. त-भ-'सौभगाय' नास्ति ।

हे ^१इन्द्र ^२एवा त्वां ^३दिव्यः दिवि भवः ^४सोमः ^५ममत्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति ॥ मदेर्लोऽटि व्यत्ययेन श्रुः । ‘भीही’ (पा. सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पितः पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ तथा ^६पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेषु देवयजनेषु ^७यः सोमोऽस्माभिः ^८सूयते अभिषूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ^९ममत्तु त्वां हर्षयतु । ^{१०}येन सोमेन ^{११}वरिवः वरणीयं धनं ^{१२}चकर्थं कृतवानसि स च ^{१३}ममत्तु ॥ करोतेर्लिट् । यद्योगादनिवाते लिट्स्वरः ॥ किंच ^{१४}येन ^{१५}शत्रून् ^{१६}निरिणासि निर्गमयसि^१ सोऽपि ^{१७}ममत्तु त्वां मादयतु ॥ रिणासि । ‘री गति-रेषणयोः’ । क्रयादिः । प्रादीनां ह्रस्वत्वम् ॥

आ द्विबर्ही अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमन्धः ।

गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सुत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विऽबर्हीः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिऽभ्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्धः । गवि । आ । सुतस्य । प्रऽभृतस्य । मध्वः । सुत्रा । खेदाम् । अरुशऽहा । आ । वृषस्व ॥ ४ ॥

^१द्विबर्हीः द्व्योर्लोकयोः परिवृद्धः । यद्वा । द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः ॥ वृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा असुन् ॥ ^२अमिनः । अमतेर्गत्यर्थादौणादिक इन्च् । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कान्त्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव ^३वृषा अभिलषितानां वर्षकः ^४इन्द्रः ^५परिषिक्तं वसती-वरीभिः परितः सिक्तम् ^६अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति ^७हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्यामन्धाभ्यां सह ^८आ यातु आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र ^९अरुशहा । अरुशः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अतैरौणादिक उशन् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति हन्तेः क्तिप् ॥ ^{१०}सुत्रा । सप्तम्या ङादेशः । अस्मदीये सत्रे यज्ञे ^{११}गवि आनडुहे चर्मणि ^{१२}सुतस्य अभिषुतस्य ^{१३}प्रभृतस्य पात्रेषु प्रहृतस्य । ह्यग्रहोर्मः । ईदृशस्य ^{१४}मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् ^{१५}खेदां खिद्यमानानां शत्रूणामुत्खित्तये अभि-मुल्येन ^{१६}वृषस्व वृष इवाचर ॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्तिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । खेदाम् । ‘खिद दैन्ये’ । कर्मणि घञन्तस्थामि नुडभावश्छान्दसः ॥

नि तिग्मानिं आशयन् आश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुज्जनाम् ।

उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानिं । आशयन् । आश्यानि । अवं । स्थिरा । तनुहि । यातुऽज्जनाम् ।

उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य् । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१आश्यानि प्रकाश्यानि ^२तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां ^३आशयन् प्रकाशयन् । ‘आश्र दीप्तौ’ । स त्वं ^४यातुज्जनाम् ॥ जु इति सौत्रो घातुः । ‘आजभास’ इत्यत्र जवतेर्दीर्घः (का. ३. २. १७७. १) । ‘क्तिच्’ इति क्तिप् । दीर्घस्यामि जुडागमश्छान्दसः ॥ यातुघानानां ^५स्थिरा^२ स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि ^६अव ^७तनुहि । अवस्तात्तनुभूतान् पातय । ^८उग्राय उद्गूर्णबलाय ^९ते तुभ्यं ^{१०}सहः शत्रुसहनसमर्थं ^{११}बलं बलहेतुकं हविः ^{१२}ददामि अहं प्रयच्छामि । ततः ^{१३}विगदेषु^३ । विविधं गदन्ति शब्दायन्ते^४ ॥ गदेः ‘घञर्थे कविघानम्’ इत्यधिकरणे कः ॥ ^{१४}शत्रून् ^{१५}प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा ^{१६}वृश्च तांश्छिन्धि ॥ ‘ओवश्च छेदने’ । तौदादिकस्य लोट् ॥ ॥ २० ॥

१. ग-स्वस्थानात्रिर्गमयसि । २. त-म-‘स्थिरा’ नास्ति । ३. ग-विगदेषु संग्रामेषु । ४. ग-शब्दार्थत्वेति ।

व्य॒र्य इन्द्र॑ तनु॒हि श्रवांस्यो॑जः स्थि॒रेव॑ धन्व॒नोऽभिमा॑तीः ।

अ॒स्मद्य॑वावृ॒धानः स॒होभि॑रानि॒भृष्ट॑स्तन्व॒वावृ॑धस्व ॥ ६ ॥

वि । अ॒र्यः । इन्द्र॑ । तनु॒हि । श्रवांसि॑ । ओजः । स्थि॒राऽईव॑ । धन्व॒नः । अ॒भिमा॑तीः ।
अ॒स्मद्य॑क् । व॒वृधा॑नः । स॒होभिः॑ । अनि॑ऽभृष्टः । तन्व॒म् । व॒वृध॑स्व ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र २अर्यः स्वामी त्वं ३श्रवांसि अन्नानि । श्रव इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं ४वि ५तनुहि विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेल्लोडि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः ॥ तथा ६अभिमातीः । अभितो मातिमानं येषां तैऽभिमातयः शत्रवः । तान् प्रति ७ओजः आत्मीयं वीर्यं ८स्थिरेव स्थिराप्येव ९धन्वनः धनूपि च विस्तारय । तैः शत्रून्जहीत्यर्थः । अपि च १०अस्मद्यक् अस्मदभिमुखाञ्चनः ॥ 'विष्वग्देवयोश्च टेरेद्यन्नतौ' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्याद्यादेशः अद्रिसध्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. ९५. १) 'उदात्तस्वरित-योर्णः' इति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ११सहोभिः आत्मीयेर्बलंः १२वावृधानः प्रवृद्धः अत एव १३अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं १४तन्वम् आत्मीयं शरीरं १५वावृधस्व वर्धय १ । यद्वा । तन्वम् । तन्यत इति तनूर्यज्ञः । तं वर्धय । त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं॑ ह॒विर्म॑धवन् तुभ्यं॑ रा॒तं प्र॑ति॑ स॒म्रा॒ळह्णानो॑ गृ॒भाय॑ ।

तुभ्यं॑ सु॒तो म॑धवन् तुभ्यं॑ प॒क्कोऽद्वीन्द्र॑ पिबे॑ च॒ प्र॑स्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । ह॒विः । म॒धऽवन् । तुभ्यम् । रा॒तम् । प्र॑ति॑ । स॒म्रा॒ट् । अ॒ह्णानः॑ । गृ॒भाय॑ ।
तुभ्यम् । सु॒तः । म॒धऽवन् । तुभ्यम् । प॒क्कः । अ॒द्धि । इन्द्र॑ । पिबे॑ । च॒ । प्र॑स्थितस्य ॥ ७ ॥

हे १मधवन् धनवन् २सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा ३इदं सोमादिलक्षणं ४रातम् अस्माभिर्दत्तं ५हविः हे इन्द्र ६तुभ्यम् ७अह्णानः अकुप्यन् ८प्रति ९गृभाय प्रतिगृहाण ॥ अहर्लोडि आप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । अहोर्होभिः । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् ॥ हे १मधवन् २तुभ्यम् एव अयं सोमः ३सुतः ॥ 'ऊषि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४तुभ्यम् एवायं पुरोडाशादिः ५पक्कः । हे ६इन्द्र तं पुरोडाशम् ७अद्धि भक्षय । किंच ८प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं ९पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः । यद्वा । आसन्निव्रतस्याविद्यमानत्वेन तिष्ठ उत्तरत्वादनिघातः ॥

अ॒द्वीर्दिन्द्र॑ प्र॒स्थिते॒मा ह॒वींषि॑ चनो॑ दधिष्व॒ पच॑तो॒त सोम॑म् ।

प्रय॑स्वन्तः॒ प्रति॑ ह॒र्याम॑सि॒ त्वा स॒त्याः स॑न्तु॒ यज॑मानस्य॒ कामाः॑ ॥ ८ ॥

अ॒द्धि । इत् । इन्द्र॑ । प्र॒स्थिता॑ । इ॒मा । ह॒वींषि॑ । च॒नः । द॒धिष्व॑ । प॒च॒ता । उ॒त् । सोम॑म् ।
प्रय॑स्वन्तः । प्रति॑ । ह॒र्याम॑सि॒ । त्वा । स॒त्याः । स॑न्तु॒ । यज॑मानस्य । कामाः॑ ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र २प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति ३इमा इमानि । उभयत्र डादेशः । हवींषि ४अद्वीत् । इदवधारणे । भक्षयैव । ५चनः । चन इत्यन्ननाम । तत् ६दधिष्व ७धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

१. ग-त-म-प्रवर्धय । २. ग-त-४.५-तायते । ३. त१.२.३.७-म-तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.८-तव दधिष्व्; म१-तथा दधिष्व्; म२-तथा दधिष्व्; म४-तथा दधिष्व्; म७-तथा दधिष्व्; म८-तथा दधिष्व् ।

दधातेर्लोति 'छन्दस्युभयथा' इति आस आर्धधातुकत्वादिङागमः ॥ 'पचता पचतानि' सवनीय-
पुरोडाशादीनि च^१ धारय ॥ पचे: 'भृमृदशि°' इत्यादिना कर्मण्यतत्प्रत्ययः ॥ 'उत अपि च 'सोमं
पिब । ततः 'प्रयस्वन्तः । प्रीणयतीति प्रयोऽन्नम् । तेन तद्वन्तः सन्तः 'स्वा त्वां 'प्रति 'हयामसि
हयामः । कामयामहे धनादीनि ॥ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । इदन्तो मसिः ॥ तस्मात् 'यजमानस्य थागं
कुर्वाणस्य 'कामाः धनादिविषया अभिलाषाः । सत्याः यथार्थाः 'सन्तु ॥ 'पूह्यजोः शानन्'
(पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियमि सिन्धाविव प्रेरय नावमकैः ।

अयाइव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निभ्याम् । सुवचस्याम् । इयमि । सिन्धौऽइव । प्र । ईरयम् । नावम् । अकैः ।
अयाऽइव । परि । चरन्ति । देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनदाः । उत्ऽभिदः । च ॥ ९ ॥

'इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां 'सुवचस्याम् । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । सुवचनाहं स्तुतिमहं 'प्र
'इयमि प्रेरयामि ॥ 'क्र गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे
च' इतीन्द्राग्न्योरुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ°' इति प्रतिषेधः ॥ 'सिन्धाविव
सिन्धौ नद्यां यथा 'नावं प्रेरयन्ति' तद्वत् 'अकैः अर्चनीयैर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं 'प्रेरयं प्रावादिवम् ॥
'ईर गतौ' । ण्यन्तस्य लङ्युत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुतास्ते 'देवाः 'अयाइव । अयन्ति कर्मकरणार्थं
गच्छन्तीत्यथा कृत्विजः कर्मकरा वा । तद्वत् 'परि 'चरन्ति । अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति । 'ये
देवाः 'अस्मभ्यं 'धनदाः धनस्य दातारः 'उद्भिदः अस्मच्छत्रूणामुद्भेत्तारः 'च ये सन्ति ॥ ॥ २१ ॥

'न वा' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । भिक्षुर्नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्सौ शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते । अतस्तद्वैवत्यमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'न वा उ
भिक्षुर्धनान्नदानप्रशंसाद्ये जगत्सौ' इति । गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितुमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पूणतो नोप दस्यत्युतापूणन् मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत । आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पूणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपूणन् । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति । 'देवाः' वै देवाः खलु सर्वेषां 'क्षुधं 'न
'ददुः न प्रायच्छन् । किंतु 'वधम्' इत् वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं वधरूपां क्षुधमन्नदानेन यः
शमयति स दाता खलु । 'उ इति पूरणः । योऽदवा भुङ्क्ते तम् 'आशितं भुञ्जानं पुरुषमपि
'मृत्यवः मरणानि 'उप 'गच्छन्ति समीपे यान्ति ॥ 'आशितः कर्ता' (पा. सू. ६. १. २०७)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ क्षुधात्तानां भोक्तृणां च मरणं समानम् । किं दावेन धननाशरूपेण । अत आह ।
'उतो । उतशब्दोऽप्यर्थः । 'पूणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य 'रयिः धनं 'नोप 'दस्यति नोपक्षीयते ।

१. ग२-पचतानि पक्कानि । २. त-वा । ३. गन्त१.२.३.६.७.८-म-प्रेरयति । ४. त-म-' देवाः
वै' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-म-आहुः । ६. त१.२.३.६.७-उतशब्दस्त्वप्यर्थः; त४.५-उत-
शब्दश्चार्थः; म-उतशब्दास्त्वर्थः ।

‘ दसु उपक्षये ’ । वैवादिकः । ‘ पृण दाने ’ । तौदादिकः । तस्य शत्रन्तस्य ‘ शत्रुरनुमो नद्यजादी ’ इति विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ दानप्रसङ्गेनादातारं दूषयति । ^१अपृणन् अग्रयच्छन् पुरुषस्तु ^२मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ^३न ^४विन्दते । न ^५कुत्रापि लभते । इह बन्धवोऽप्रदानाच्च ^६सुखयन्ति देवा अपि हविष्यदानाभावात् ॥

य आधाय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्सन्नफितायोपजग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥ २ ॥

यः । आधाय । चकमानाय । पित्वः । अन्नवान् । सन् । रफिताय । उपजग्मुषे ।

स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयम् ^१अन्नवान् ^२सन् अपि ^३आधाय । आधायतेऽसाविश्याधो ^४दुर्बलः । तस्मै ^५पित्वः पितृन्नानि ^६चकमानाय कामयमानाय । चकमानः कान्तिकर्मा । ^७रफिताय । रफतिर्हिसार्थः । दारिद्रेण हिंसाया ^८उपजग्मुषे गृहं प्रस्थागताय अतिथये ^९मनः आत्मीयमन्तःकरणम् अदाने ^{१०}स्थिरं ^{११}कृणुते कुरुते । मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते । ‘ क्वि हिंसाकरणयोः ’ । ‘ धिन्वि-कृण्वोरच ’ इत्युप्रत्ययः । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्रुतः । ‘ विकरणस्वरः सत्तिशिष्टोऽपि लभार्वाधातुकस्वरं न बाधते ’ (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति लसार्वाधातुकस्वरः । न केवलं क्लेशकरणम् अपि तु ^{१२}पुरा तस्य पुरस्तादेव ^{१३}सेवते भोगान् । ^{१४}सः अपि ^{१५}मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ^{१६}न ^{१७}विन्दते । न कुत्रापि लभते ॥

स इहोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कुशाय ।

अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नकामाय । चरते । कुशाय ।

अरम् । अस्मै । भवति । यामहूतौ । उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति । ^१स ^२इत् स एव ^३भोजः दाता खलु ^४यो ^५गृहवे ॥ ग्रहेर्गृहवा-दिवात् कुप्रत्ययः (उ. सू. १. ३८) ॥ प्रतिग्रहीत्रे ^६अन्नकामाय अन्नं याचमानाय ^७चरते गृहमागतवते ^८कुशाय दारिद्रेण एतादृशयातिथयेऽन्नं ^९ददाति प्रयच्छति ॥ ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ^{१०}यामहूतौ । यामा गन्तारो देवाः ॥ अत्र यातेः ‘ अर्तिस्तुसुहुस् ’ (उ. सू. १. १३९) इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ त आहूयन्तेऽत्रेति यामहूतिर्यज्ञः । तस्मिन् ^{११}अस्मै दात्रे फलम् ^{१२}अरम् अलं पर्याप्तं ^{१३}भवति । कामप्रदानं ^{१४}भवतीत्यर्थः । ^{१५}उत अपि च ^{१६}अपरीषु ॥ ‘ केवलमामक ’ (पा. सू. ४.१.३०) इति ङीप् ॥ अन्यासु शात्रवीषु सेनासु ^{१७}सखायं ^{१८}कृणुते ^{१९}तद्वदाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

१. त१.२.३.७-म१-न तेन । २. ग२-बन्धुभ्योप्रदानात्ते न; त१.२.३.६.७-बहुभ्योदानेन न; त४-बन्धवोऽन्नप्रदानात्ते न; म१.४.७-बन्धुभ्योप्रदानेन न । ३. त१-सु-आग्रीयते*; त२.३.७-आग्रीयते* । ४. ग-त४,५-कामप्रदं । ५. त४.५-कृणुते कुरुते ।

न स सखा यो न ददाति सख्यै सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।

अपास्मात्प्रेयान्न तदोक्तो अस्ति पूणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्यै । सचाभुवे । सचमानाय । पित्वः ।

अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओक्तः । अस्ति ।

पूणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह । षसः पुरुषः षसखा षन भवति षयः पुरुषः षसचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय षसचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय षसख्ये सखिजनाय^१ षपित्वः पितृन्वानि षन षददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । षअस्मात् अदातुः सख्युः सः षअप षप्रेयात् अपगच्छेत् । यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ ‘इण् गतौ’ । लिङि यासुट् ॥ तर्हि षतदोक्तः निवासः^२ सदनं^३ षन षअस्ति न भवति । सदनं हि बन्धुभिः परिवृतम् । स गतः पुरुषः षपूणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् षअन्यमरणं षचित् अयं स्वामिनमेव षइच्छेत् कामयेत् ॥

पूणीयादिन्नार्धमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत् पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पूणीयात् । इत् । नार्धमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु । पश्येत् । पन्थाम् ।

ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यम्ऽअन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

धनघन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । षतव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः षनाधमानाय याचमानायतिथये षपूणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ ‘पू पालनपूरणयोः’ । षयादिः । षवादीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् षद्राघीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयसुनि ‘प्रियस्थिर’^४ इत्यादिना द्राघीत्यादेशः ॥ दीर्घतमं षपन्थां पन्थानं सुकृतमार्गम् षअनु षपश्येत् अनुपश्येत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह । षरायः धनानि षओ षहि^५ । आ उ । आ षवर्तन्ते एव खलु । एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । षरथ्येव यथा रथ्यानि ॥ ‘रथाद्यत्’ (पा. सू. ४. ३. १२१) इति ‘तस्येदम्’ इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि षचक्रा चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्गदावृत्तिमेव दर्शयति । षअन्यमन्यं पुरुषं धनानि षउप षतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेतानि भवन्ति^६ । ‘उपादेवपूजासंगतिकरण’^७ (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मोघमर्चं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवल्लाघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अर्चम् । विन्दते । अप्रचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।

न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । षअप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो^८ मनो यस्य न भवति षसः षमोघं व्यर्थमेव षअर्चं षविन्दते लभते ॥ ‘विद् लभे’ । तौदादिकः । ‘क्षे मुचादीनाम्’ इति नुमागमः ॥

१. त-भ-जनाय । २. ग-त १. २. ३. ६. ७. ८-भ-सङ्गः । त-५-मु-निवासः । ३. त-भ-‘हि’ नास्ति । ४. त-भ-वर्ति उक्तंति । ५. ग-त १. २. ३. ६. ७. ८-भ-‘चेतो’ नास्ति ।

इदं ^१सत्यं यथार्थमेवेति ^२ब्रवीमि । कश्चिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किंतु ^३तस्य पुरुषस्य ^४सः
^५वध ^६इत् वध एवान्नं परामृशतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंलिङ्गता । यथा 'गेरणौ'
 (पा. सू. १. ३. ६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः
^७अर्थमणम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्थमादीन् ^८न ^९पुष्यति हविष्प्रदानेन न^{१०} पोषयति ^{११}नो
 नापि ^{१२}सखायं समानव्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ 'पुष पुष्टौ' । देवादिकः ।
 यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ अत एव ^{१३}केवलादी ॥ अदेः 'सुष्यजातौ' (पा. सू. ३. २. ७८)
 इति णिनिः । अत उपधालक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः सः ^{१४}केवलाघो ^{१५}भवति ।
 केवलपापवान् भवति । अघमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्माद्यथाकथं-
 चिहातव्यमित्यभिप्रायः ॥

कृषन्तिफाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः ।

वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि स्यात् ॥ ७ ॥

कृणन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
 वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । अपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

^१कृषन् कृषिं कुर्वन् ^२फालः ^३आशितं^४ कर्षकं भोक्तारं ^५कृणोति करोति । तथा ^६अध्वानं मार्गं
^७यन् ॥ इणः शतरि नुमागमः ॥ गच्छन् पुरुषः ^८चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः ^९अप ^{१०}वृङ्क्ते । स्वामिनो
 धनमावर्जयति ॥ 'वृजी वर्जने' । आदादिकः । अनुदात्तेत् ॥ ^{११}वदन् शास्त्रार्थं भुवाणः ^{१२}ब्रह्मा
 ब्राह्मणः ^{१३}अवदतः शास्त्रार्थमभुवाणाज्जनात् ^{१४}वनीयान् संभक्तृतमः प्रियकरो भवति^{१५} । वनतेस्तृजन्त-
 स्येयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा
^{१६}पृणन् दाता पुरुषः ^{१७}अपृणन्तम् अदातारं जनम् ^{१८}अभि अभिलक्ष्य ^{१९}आपिः ^{२०}स्यात् बन्धुभवेत् ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।

चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पृङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् ।
 चतुऽपात् । एति । द्विऽपदाम् । अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पृङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः । ^१एकपात् एकभागधनः पुरुषः ^२द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं
^३भूयः । तृतीयायाः सुः । भूयसा कालेन ^४वि ^५चक्रमे विविधं गच्छति ॥ 'वेः पादविहरणे' (पा.
 सू. १. ३. ४१) इत्यात्मनेपदम् ॥ तथा ^६द्विपात् पुरुषः ^७त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं ^८पश्चात्
^९अभ्येति अभिगच्छति । ^{१०}चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु ^{११}द्विपदाम् । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते ।
 एकपादवचनादीनां ^{१२}पृङ्क्तीः ^{१३}अभिस्वरे अभिगमने ^{१४}संपश्यन् सम्यगोक्षमाणः सन् ^{१५}उपतिष्ठमानः
^{१६}एति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वं उत्तमाधमाः । तस्मात्त्वम् अहमेव धनवानिति न
 मन्येः^{१७} किंत्वतिथिभ्यो^{१८} धनानि ददस्वेत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.८-भ- 'न' नास्ति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-य आशितं । ३. ग-त४.५-
 भ-न भवति । ४. ग-भ-मन्यस्व । ५. त४-५-किंत्वतिथिभ्यो ।

समौ चिद्वस्तौ न समं विविष्टः संमातरां चित्रं समं दुहाते ।

यमयोश्चित्रं समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरां । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ ९ ॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह । 'समौ' 'चिद्वस्तौ'
समावपि 'समं' समानं 'न' 'विविष्टः' कार्यं न व्यामुतः ॥ 'विष्ट' व्याप्तौ । जौहोत्यादिकः । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा 'संमातरा' वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि
'समं' समानं पयः 'न' 'दुहाते' । 'यमयोश्चित्' सहजातयोः पुत्रयोरपि 'समा' समानि 'वीर्याणि' 'न'
सन्ति । तस्मात् 'ज्ञाती' 'चित्' एकस्मिन् कुले 'सन्तौ' जातावपि 'समं' 'न' 'पृणीतः' न प्रयच्छतः ।
तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने हंसि' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तममहीयुगोत्रस्योरुक्षयस्यार्थं गायत्रम् । रक्षोहान्निदेवता ।
तथा चानुकम्प्यते—'अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु' इति । मथ्यमानेऽग्नाव-
जायमान इदमनुवक्तव्यम् । सूत्रितं च—'अजायमाने त्वेत्स्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति
सूक्तमावपेत' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशखयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अग्ने हंस्यग्निं हिन्वन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशमेऽहनि घिष्ण्याङ्गाराभि-
विहरण आद्या जप्या । सूत्रितं च—'परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणम्'
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने हंसि न्यत्रिणं दीद्यन् मर्त्येष्व । स्वे क्षये शुचिर्व्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽव्रत ॥ १ ॥

हे 'शुचिर्व्रत' पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क वा हे 'अग्ने' 'अत्रिणम्' अत्तारं शत्रुं तमोरूपं नितरां
'हंसि' विनाशय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वन् । 'मर्त्येषु' मनुष्येषु
यजमानेष्वभिमुख्येन 'दीद्यत्' कर्मसिद्धयर्थं प्रकाशमानः । दीदिति दीप्तिकर्मा । तथा 'स्वे' आत्मीये
'क्षये' निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः ॥ 'क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यत्त्वा सुचं समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । त्वा । सुचं । समऽअस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने 'स्वाहुतः' अस्माभिः सुष्ठु आहूयमानः सन् 'उत्तिष्ठसि' । अरणीभ्यामुद्धतो भव ॥ 'सुचं'-
कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उद्धृत्य च 'घृतानि' घृतसहितान्यस्माभिर्दीप्य-
मानानि हवींषि 'प्रति' 'मोदसे' दृष्टो भव ॥ 'सुद हर्षे' । औवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ 'यत्' यदा
'त्वा' त्वां 'सुचः' शुद्धादीनि पात्राणि 'समस्थिरन्' संगतान्यभवन् ॥ 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इति लुङ्वात्मनेपदम् । 'स्थावोरिच्च' (पा. सू. १. २. २७) इति सिचः
किस्वभिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । व्यत्ययेन सस्य रन् । 'सिचि
चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा । सुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा । सुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

वआहुतः आभिमुख्येन हुतः ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ वगिरा स्तुति-
रुक्षणया वाचा वईळेन्यः स्तोतव्यः वसः वअग्निः ववि वरोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा वप्रतीकं सर्वेषां
देवानां पूर्वमेव वसुचा घृतसहितया वअज्यते सिच्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभावसुः ॥ ४ ॥

वअग्निः वघृतेन हविषा वसमज्यते सम्यक् सितो भवति । कीदृशः । वमधुप्रतीकः घृतप्रयुक्ता-
वयवः वआहुतः स्तुतिमिहविभिर्वा वरोचमानः दीप्यमानः वविभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन् ।
यद्वा । दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

असौयमि होतुरतिरिक्तोक्त्ये 'जरमाणः समिध्यसे' इत्यनुरूपस्तुचः । सूत्रितं च—'जराबोध
तद्विविड्भिर्जरमाणः समिध्यसे' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे वहव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा. सू. ३. २. ६६) इति
न्युद् ॥ वजरमाणः स्तोत्रभिः स्तुयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं वदेवेभ्यः देवार्थं वसमिध्यसे
हविभिः सम्यग्दीप्यसे । वतं तादृशं वत्वा त्वां वमर्त्याः मनुष्येषु साधवो यजमानाः वहवन्त
आह्वयन्ति ॥ हव्यतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं सपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । सपर्यत । अदाभ्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे वमर्ताः ऋत्विजः वअमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् वअग्निं वघृतेन हविषा वसपर्यत परिचरत ॥
सपरशब्दः कण्डूवादिः ॥ कीदृशम् । वअदाभ्यं कैश्चिदप्यर्हिष्यम् ॥ 'दमेभ्येति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ वगृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाभ्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वत्वम् वअदाभ्येन अर्हिष्येन वशोचिषा तेजसा वरक्षः । जातावैकवचनम् । सर्वान्
राक्षसान् वदह विनाशाय । किंच वऋतस्य यज्ञस्य^१ गोपाः^१ गोपायिता सन् वदीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीर्घत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीर्घत् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽस ऽत्वं ऽप्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा ऽयातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः ऽप्रत्येष
प्रतिकूलं दह ॥ 'उष दाहे' । भौवादिकः । लोटि हेलुक् । 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा. सू. ४. १.
६३) इति यातुधानशब्दस्य ङीष् । 'उदात्तस्वरितयोर्गणः' इति स्वरितत्वम् ॥ किं कुर्वन् ।
ऽउरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु ऽदीद्यत् दीप्यमानः ॥

तं त्वां गीर्भिरुक्षयां हव्यवाहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गीः ऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् । ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽउरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः ऽहव्यवाहं हविषां वोढारं ऽमानुषे मनुष्यसंबन्धिनि
ऽजने जनमध्ये ऽयजिष्ठं यष्टतमं ऽतं ऽत्वा त्वां ऽगीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः ऽसमीधिरे
सम्यगदीपयन् ॥ इन्द्रेर्लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा. सू. १. २. ६) इति कित्त्वे नलोपः ॥ १२५ ॥

'इति वै' इति त्रयोदशार्धं सप्तमं सूक्तं गायत्रम् । इन्द्रो लवरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन्
तदानीमृषिभिः दृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतो लवरूपापन्न इन्द्र ऋषिः । स एव
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'इति वै ससोनैन्द्रो लव आत्मानं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

ऽइति वै इति खलु ऽइति एवंप्रकारेण ऽमे मदीयं ऽमनः वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति ।
ऽगामश्च च ऽसनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामि ऽइति । 'षणु दाने' । तानादिकः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात्
ऽकुवित् बहुवारं ऽसोमस्य सोमम् ऽअपां पीतवानस्मि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य
संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । 'पा पाने' । लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लृक् ।
कुविचोगादनिवातः ॥

प्र वाताइव दोधतु उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताः ऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

ऽदोधतः शृशं कम्पयमानाः ऽवाताइव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ते तद्वत् ऽपीताः सोमाः
ऽमा मां प्रकर्षेण ऽउत् ऽअयंसत उद्यच्छन्ते ॥ यमेर्लुङि 'समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १.
३. ७५) इत्यात्मनेपदम् ॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् ऽअपाम् ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वाइवाश्वः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाः ऽइव । आश्वः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

ऽपीताः सोमाः मासु ऽउत् ऽअयंसत उद्यच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथमश्वाइव यथा ऽआश्वः
क्षिप्रगामिनो गमनेन व्यासा वाश्वा रथमुद्गमयन्ति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वाश्वा पुत्रमिव प्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्वा । पुत्रम् ऽइव । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

१मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः १मा माम् १उप १अस्थित संयोजयति ॥ ‘उपादेव-
पूजासंगतिकरण’ (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् । कथमिव । १वाश्रा १पुत्रमिव यथा
वाश्रा शब्दायमाना धेनुः १प्रियं पुत्रं^१ वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यंचामि हृदा मतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टाऽइव । वन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ५ ॥

१तष्टेव तक्षा यथा १वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । तद्वान् वोपलक्ष्यते । तत्स्थानं रथं वा साधु-
करोति तद्वत् १अहं १मतिं स्तुतिं १हृदा आत्मीयेन मनसा १पर्यंचामि । साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्तसुः पक्षं कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिपत् । चन । अच्छान्तसुः । पक्षं । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥

१चन इति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । १पक्ष १कृष्टयः अपि निपादपक्षमाश्रित्वारो वर्णाः पक्ष
जनाः । यद्वा । देवमनुष्यादयः । १मे मदीयम् १अक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं १नहि १अच्छान्तसुः
न ह्यपवृण्वन्ति^२ । ‘न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्वपरिलोपो विद्यते’ (श. ब्रा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः ।
‘छदि अपवारणे’ । ‘चुरादीनाम्’ इति वा ण्यन्तत्वादत्र ण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः
(पा. सू. ७. २. ३) ॥ यस्माद्बहुवारं^३ सोमम् १अपाम् ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

१उभे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १मे मदीयम् १अन्यं १पक्षं १चन पक्षमपि १प्रति समाने न भवतः ॥

अभि द्यां महिना भुवमभी इमां पृथिवीं महीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । १महिना महिन्नात्मीयेन १द्यां शुलोकम् १अभि १भुवम् अभिभवामि ।
तथा १महीं महतीम् १इमां १पृथिवीं स्वमहिम्ना १अभि भवामि ॥ भवतेर्लुङि छान्दसो विकरणस्य
लृक् । ‘भूसुबोस्तिङि’ (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिपिद्ध उक्तादेशः ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानिह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ९ ॥

१हन्त इति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किं तत् । १अहम् १इमां
१पृथिवीम् १इह १वा अन्तरिक्षे १नि १दधानि । १इह १वा शुलोके इति हस्तेन निर्विज्ञाति ॥ दधाने-
लोटि^४ मेनिः ॥

१. त४.५-पुत्रमिव । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-ह्यपावृण्वन्ति; त४.५-ह्यपिवृण्वन्ति ।
३. गन्त१.२.३.४.५.६.८-म-यस्माद्बहु । ४. त-भ-‘दधातेलोटि’ नास्ति ।

ओषमित्पृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

१अहं १पृथिवीम् अभिलक्ष्य १ओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् १इह १वा अन्तरिक्षे १इह १वा
द्युलोके १जङ्घनानि भृशं यापयानि^१ । १इत् इति पूरणः ॥ हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो
लुगभावश्छान्दसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

१मे मदीयः १अन्यः १पक्षः १दिवि द्युलोके स्थापितः । १अधः ॥ 'पूर्वाधरावराणांसि'^१
(पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरघादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्याम् १अन्यं पक्षम्
१अचीकृषम् अकार्षम् ॥ 'कृष विलेखने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि 'नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७.
४. ८) इत्युकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महामहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईषितः ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

१अभिनभ्यं नामौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा. सू. ५. १.
२) इति यत्प्रत्ययः । तत्रैव पाठाच्चभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रीती आभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४)
इत्यव्ययीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि १उदीषितः उद्गतः सूर्यात्मा १अहं १महामहः १अस्मि ।
महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेजस्कोऽस्मि ॥ 'आन्महतः'^१
(पा. सू. ६. ३. ४६) इत्यात्वम् ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरंम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

१गृहः हविषां ग्रहीता १अरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं १देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः^२ १हव्यवाहनः
हविषां वोढा प्रापयिता अग्न्यात्मा सन् १यामि हवींषि प्रापयामि ॥ 'या प्रापणे' । लट् । 'हव्येऽ-
नन्तःपादम्' इति वहेर्न्युट् । जित्वादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ १इति यस्मात्
१कुवित् बहुवारं १सोमस्य सोमम् १अपां पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमिति न्द्रः स्वात्मानमेवा-
स्तावीत् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । दशममण्डलस्य दशमेऽनुयाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम् । ‘तदिदं’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्विवस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘तदिदं वा-
थर्वणो बृहद्विवः’ इति । चानुविंशिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘तदिदासेति च
पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । व्योमविश्वदेवस्तुषश्चक्षारदीयेष्वप्येकाहं द्विदमेव
निष्केवल्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘एतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदासेति मध्यं दिनः’ (आश्व.
श्रौ. ९. ८) इति । राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘राशि-
मराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीये’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाद्यते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् ।
तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—‘तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा’
(ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनुम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनुम्णः ।

सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इच्छद्दोऽवधारणे । भुवनेषु ॥ ‘भू सप्तायाम्’ ॥
सत्सु^१ पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततमम् । आस बभूव । तस्य परमार्थ-
त्वात्^२ तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च^३ । यद्वा । ज्येष्ठं बृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामाधिभूतं
बभूव ॥ अस्तेर्लिटि ‘छन्दस्युभयथा’ इति सार्वधातुकत्वात् ‘अस्तेभ्यः’ (पा. सू. १. ४. ५२)
इति भूभावाभावः । यद्वा । बृहत् तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीवे । ‘अस गतिदीप्यादानेषु’ ।
अस्माह्मिडि रूपम् । यतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः उग्रः उग्रुर्णः त्वेषनुम्णः प्रदीप्तबलः
सूर्यात्मक इन्द्रः जज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि—‘चक्षोः सूर्यो अजायत’ (अ. सं. १०. १०.
१३) इति । ‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ (अ. सं. १०. १९०. ३) इति च ॥
‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञायां यत इति पञ्चमी । जनेर्लिटि
‘गमहन’ इत्यादिना उपघालोपः । ‘द्विर्वचनेऽधि’ इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि ।
‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ स च जज्ञानः जायमान एव सद्यः शीघ्रं शत्रून्
ज्ञातयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् नि रिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून्
निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—‘सद्यो ज्ञेय जातः पाप्मानमपाहत’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति ॥
जज्ञान इति जनेर्लिटि^४ कानचि रूपमेतत् । रिणाति । ‘री गतिरेषणयोः’ । क्रयादिः । ‘प्लादीनां इस्वः’
इति ह्रस्वत्वम् ॥ विश्वे सर्वे ऊमाः । अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः । अवतैरौणादिको मन्त्रप्रत्ययः ।
‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊः ॥ सर्वे प्राणिनः यं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य
मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति मदन्ति ह्वयन्ति ॥ ‘मदी हर्षे’ । ह्यत्ययेन हाप् ॥ तथा च

१. त-भ-असत्सु । २. ग-त-भ-परमार्थसत्त्वात् । ३. ग-भ-व्यावहारिकसत्त्वान्च; त-व्यावहारिक-
मत्त्वान्च । ४. ग-त १. २. ३. ६. ७. ८-भ-सु-जनेर्लिटिः ।

ब्राह्मणं—‘भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदस्युदगादुदगादिति’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । तैत्तिरीयकं च—‘तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति । यद्वा । यं स्तुत्यादिभिर्माद्यन्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति ॥ ‘अनुलक्षणे’ (पा. सू. १.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स इन्द्रो जज्ञ इत्यन्वयः ॥

ववृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनच्च व्यनच्च सस्त्रि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥ २ ॥

ववृधानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्त्रि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ २ ॥

‘शर्वसा बलेन’ ववृधानः वर्धमानः अत एव ‘भूर्योजाः बहुबलः’ ‘शत्रुः शातयितेन्द्रः’ ‘दासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे’ ‘भियसं भीतिं’ ‘दधाति विदधाति । करोति । ‘अव्यनत् । विविध-मनिति श्वसितीति’ ‘व्यनत्’ प्राणवज्जन्मम् । तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभयमपि ‘सस्त्रि संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति ॥ स्नातेः ‘आह्वगमहन’ इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥ यद्वा अन्तर्गतिष्यथात् कर्तव्यं किन् । वृथादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ॥ ‘न लोकाव्यय’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ‘ते तव’ ‘मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु’ सस्युः ‘प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण भृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि’ ‘सं’ ‘नवन्त संगच्छन्ते । स्तोतुं हवींषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृताः । विभर्तेः कर्मणि निष्ठा । ‘शेभ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलौपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् ॥

त्वे ऋतुमपि वृजन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्युमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुर्ना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । ऋतुम् । अपि । वृजन्ति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

‘स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुर्ना । सृज । सम । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ‘त्वे त्वयि ॥ ‘सुपां सुलूक्’ इति सप्तम्येकवचनस्य शोभादेशः ॥ ‘विश्वे सर्वे यजमानाः’ ‘ऋतुम् अनुष्ठेयं कर्म’ ‘वृजन्ति समापयन्ति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञकृतवश्च व्याप्ते स्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृजन्तीत्येव तदाह’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । ‘यत् यस्मात्’ ‘एते’ ‘ऊमाः तर्पकाः ॥ अवतेस्तर्पणार्थादौणादिको मन्प्रत्ययः । ‘उवरस्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊद् ॥ ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् ‘द्विः द्विवारं स्त्रीरूपेण पुरुषेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्धं’ ‘त्रिः त्रिवारं जन्मभाजः’ ‘भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुंसरूपेण जायते । ‘अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी’ (तै. ब्रा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा.

१४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । यत् एवमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते स्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति । तथा च ब्राह्मणं—‘द्वौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्ये’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । हे इन्द्र त्वं^१ स्वादोः प्रियात् गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन^२ सं^३ सृज संयोजय । यद्वा । स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह । अदः तदपत्यं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण^४ वा सु^५ सुष्ठु अभि योधीः अभियोधय । अभितः क्रीडय ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थं वर्तते ॥ ‘मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु’ (ऐ. आ. १.३.४) इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन्यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदेऽमदे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व ।

मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

इति चिद्धि एवमेव खलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षे सति धना शत्रुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तं स्वाम् अनु पश्चात् । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति । यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति । मदतिः स्तुतिकर्मा । ‘हि च’ इति निवातप्रतिषेधः । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र । ‘त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः’ । ओजीयः^१ । ओजस्विशब्दादीयसुनि ‘विन्मतोर्लुक्’ इति विनो लुक् । ‘टेः’ इति टिलोपः । बलवत्तरम् अत एव स्थिरं दढं धनम् आ तनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय । स्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसन्तु दुरेवाः दुर्गतयः यातुधानाः राक्षसाः ॥

त्वया वयं शशब्रहे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । शशब्रहे । रणेषु । प्रऽपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वया अनुगृहीताः वयं रणेषु संग्रामेषु शशब्रहे शत्रून् शालयामः ॥ ‘शदल्ल शालने’ । अस्माद्यङन्तात् महिष्ठः ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वादतोऽलोपपक्षोपौ ॥ किं कुर्वन्तः । युधेन्यानि शोधनार्हाणि ॥ ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः’ इति युधेरर्हार्थे केन्यप्रत्ययः^१ । भूरि बहूनि बलानि ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति शसो लुक् । प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः । अपि च ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि । ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति श्लोपः । वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि । ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि ॥ अन्ननामैतत् । हविलक्षणान्यन्त्रानि सं शिशामि सम्पन्निदयामि । संस्करो-मीत्यर्थः ॥ ‘शो तनूकरणे’ । छान्दसो विकरणस्य श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ १॥

१. ग-त-भ-४-४-त्वं च । २. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-‘पौत्रेण’ नास्ति । ३. त-भ-‘सु’ नास्ति । ४. ग-त-४.५-ओजीयः ओजस्वितरे । ५. त-भ-केन्यप्रत्ययः ।

स्तुषेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुवर्षसम् । ऋभ्वम् । इनऽतमम् । आप्त्यम् । आप्त्यानाम् ।

आ । दर्षते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

‘स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । ‘स्तुवः क्लेशयः’ छन्दसि’ (उ. सू. ३. १९) इत्यौणादिकः क्लेश्य-
प्रत्ययः । ‘पुरुवर्षसं बहुरूपम्’ ‘ऋभ्वम्’ उरु भासमानसुरभूतं वा ‘इतमम्’ अतिशयेनेश्वरम्
‘आप्त्यानाम्’ आसव्यानां मध्ये ‘आप्त्यम्’ आसव्यमेवंभूतमिन्द्रं स्तौमीति शेषः । य इन्द्रः
‘शर्वसा बलेन’ ‘सप्त सप्तसंख्याकान्’ ‘दानून्’ दानवान् वृत्रनमुचिक्रुयवादीन् ‘आ’ ‘दर्षते’ आदृणाति
‘हिनस्ति’ ॥ ‘दु विदारणे’ । अस्माद्धेति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः^१ ।
‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् ॥ तथा ‘प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि’ ‘भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि
‘प्र’ ‘साक्षते’ य इन्द्रः प्रसहते । यद्वा बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति ।
‘साक्षतिरामोतिकर्मा’ (निह. ११. २१) इति यास्कः ॥ ‘षह अभिभवे’ । लेट्यडागमः^२ ।
‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । ढत्वकत्वपत्वानि । छान्दसो दीर्घः ॥

नि तदधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

आ मातरां स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरुणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।

आ । मातरां । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरुणि ॥ ७ ॥

‘तत्’ तस्मिन् यजमानस्य गृहे ‘अवरम्’ अल्पं भौमं धनं ‘परम्’ उत्कृष्टं दिवि भवं धनं ‘च
हे’ इन्द्र त्वं ‘नि’ ‘दधिषे’ निदधासि । निक्षिपसि । ‘यस्मिन्’ ‘दुरोणे’ गृहे ‘अवसा’ । अन्ननामैतत् ।
‘तर्पकेणान्नेन हविलक्षणेन’ ‘आविथ’ अवसि तृप्यसि ॥ ‘अवतेस्तृप्यथात्’ ‘छन्दसि’ ‘लुङ्लङ्लिटः’
इति सार्वकालिको लिट् । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्यात्वम्^३ । ‘यद्वृत्ताक्षित्यम्’ इति निघात-
प्रतिषेधः ॥ अपि च ‘मातरा सकलस्य भूतजातस्य निमांय्यौ द्यावापृथिव्यौ’ ‘जिगत्नू’ गमनशीले
इतस्ततः प्रचलन्त्यौ ‘आ’ ‘स्थापयसे’ स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्वर्येन यथावतिष्ठेते तथा
करोषीत्यर्थः । ‘विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम्’ (ऋ. सं. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम् ।
हे इन्द्र ‘अतः’ कारणात् ‘पुरुणि’ बहूनि ‘कर्वरा’ । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ ‘शे’ छन्दसि ‘बहुलम्’
इति शैलोपः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च ‘इनोषि’ प्राप्नोषि ॥ ‘इण् गतौ’ । व्यत्ययेन श्रुः ॥

इमा ब्रह्म बृहदिवो विवक्तीन्द्राय शूषमग्निः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप् स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्ऽदिवः । विवक्ति । इन्द्राय । शूषम् । अग्निः । स्वऽसाः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

वृहद्विः ऋषिः । इमा इमानि । ब्रह्म ब्रह्माणि । इन्द्राय । शूर्यं सुखं यथा भवति तथा । विवक्तिः । प्रब्रवीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः । 'वच परिभाषणे' । आदादिकः । छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । अपिर्विशेष्यते । अग्रियः अग्रेभवः । ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ 'वच्छौ च' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यग्रशब्दाद्भवार्थं घञ् । स्वर्पाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा । स्वरादित्य इन्द्रः । 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (तै. सं. ५. ७. १. ३) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः । 'वन षण संभक्तौ' । जनसनखनक्रमगमो विद् । 'विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । 'सनोत्तरनः' इति पत्वम् । य इन्द्रः । महः महतः । गोत्रस्य पर्वतस्य वलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य । स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशं पर्वतं । क्षयति अपगमयति । 'क्षि क्षये' । भौवादिकः । यद्वा । गोशब्दात् समूहार्थे 'इनित्रकव्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति त्रप्रत्ययः । गोत्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इन्द्रः क्षयति ईदृष्टे । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । स्वशब्दोपपदात् राजतेः 'सत्सूद्विष' इति क्प् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः । स्वाः बलासुरस्य स्वभूताः । अप । अवृणोत् अपगतावरणा अकरोत् । उद्धाटितवानित्यर्थः । यद्वा । दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः । एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवक्षीत्यन्वयः ॥

एवा महान् बृहद्विः अथर्वावोचत्स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारो मातरिभ्वरीरिप्रा द्विन्वन्ति च शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव । महान् । बृहत् । दिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।

स्वसारः । मातरिभ्वरीः । रिप्राः । द्विन्वन्ति । च । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥

महान् गुणैरधिकः । अथर्वा । उपचाराजन्ये जनकशब्दः । अथर्वणः पुत्रो बृहद्विवाख्यः । ऋषिर्देवेषु मध्ये । इन्द्रमेव प्रति । स्वाम् । आत्मीयां । तन्वं विस्तृतां स्तुतिम् एवम् । अवोचत् प्रोक्तवान् । ववेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना व्लेरङादेशः । 'वच उम्' इत्युमागमः । पादादित्वाच्च निहन्यते । अपि चैनमेव । इन्द्रं । मातरिभ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्माण्यां भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः । भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीबेफौ । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृषोदरादित्वाङ्गणलोपः । अरिप्राः अपापाः । स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गङ्गाद्या नद्यः । द्विन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति । द्विविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । इदित्वात् लुम् । यद्वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । स्वादिभ्यः णुः । वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति । गत्वा च । शर्वसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयन्ति । च ॥ १२ ॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशच नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षे त्रैभुमम् । कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तित्तोऽनुवाक्यास्ततस्तित्तो याज्याः । सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । वरुणप्रधासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भे इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'कथा नक्षित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

१ हिरण्यगर्भः हिरण्यमयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं—
'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरुपस्थाया' (तै. सं. ५. ५. १. २) इति । यद्वा हिरण्यमयोऽण्डो
गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । १ अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् १ समवर्तत ।
मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधि-
भूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च १ जातः जातमात्र एव
१ एकः अद्वितीयः सन् १ भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः १ पतिः ईश्वरः १ आसीत् ।
न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि १ सः हिरण्यगर्भः १ पृथिवीं विस्तीर्णां १ द्यां दिवम् १ उत अपि च
१ इमाम् अस्माभिर्देव्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं
भूमिं च १ दाधार धारयति ॥ ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति सार्वकालिको लिट् । तुजादित्वादभ्यास-
दीर्घः ॥ १ कस्मै । अत्र किंशब्दोऽतिश्रुतिस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । सृष्ट्यर्थं कामयत इति
कः । कमेडप्रत्ययः । यद्वा । कं सुखम् । तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं
महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्वामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्वामिति
तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । ' इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजिती-
विजित्याब्रवीत् ' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥ यदासौ किंशब्दस्तदा सर्व-
नामत्वात् स्मेभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । ' सावेकाचः ' इति प्राप्तस्य
' न गोश्वन्सावर्णं ' इति प्रतिषेधः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानस्वाच्चतुर्थी । कं
प्रजापतिं १ देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं १ हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वेपारूपेणैककपालात्मकेन १ पुरोडाशेन
वा १ विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

१ यः प्रजापतिः १ आत्मदाः १ आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते ।
यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । ' दैपु शोधने ' । ' आतो
मनिन् ' इति चित् । १ बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । १ यस्य च १ प्रशिषं प्रकृष्टं शासन-
माज्ञां १ विश्वे सर्वे प्राणिनः १ उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । ' शासु अनुशिष्टौ ' । ' शास इत् ' ।
(पा. सू. ६. ४. ३४) इत्युपधाया इत्वम् । ' शासिवसिषसोनां च ' इति षत्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । आसेरनुदात्तेष्वल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतिरनुदात्ता ।
तथा १ देवाः अपि १ यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च १ अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ।

यद्वा । अमृतम् । मरणं नास्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः षष्ठाया छायेव वर्ति भवति । षमृत्युः यमश्च प्राणापहारी
छायेव भवति । तस्मै षकस्मै षदेवाय इत्यादि समानं पूर्वेण षहविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निमिषतः । महित्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।

यः । ईशे । अस्य । द्विपदः । चतुःस्पदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रशंसतः^१ ॥ 'अन प्राणने' । आदादिकः । 'शतुरनुमः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः ॥ अत्राग्निं पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतः
जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येन
एक इत् अद्वितीय एव सन् षराजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्गलि 'लिति' (पा. सू. ६.
१. १२३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य
मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्तेत् ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेर्वाछसावंधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य ।
'ऊडिदम्' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू.
५. ४. १४०) इति पादस्यान्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६.४.१३०)
इति पद्मावः । 'द्वित्रिभ्यां पाद्वत्' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेवैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पूर्वपदस्य 'त्रः संख्यायाः' (फि. सू. २.५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपचस्य चाप्रत्ययस्य'
इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै षकस्मै इत्यादि सुबोधं षहविषा हृदयाद्या-
त्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमवन्तः । महित्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सहा । आहुः ।

यस्य । इमाः । प्रदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन^२ बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो
गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा
महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् ।
तद्वती रसा नदी । अर्शआदिवाद्च् । जातावेकवचनम् । रसानिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेक-
वचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्टयभिज्ञाः । यस्य च इमाः
प्रदिशाः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाहवो
भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै षकस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृक्का येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृक्का । येन । स्वः । रिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ।
यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उदूर्णं विशेषाग्रहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः च
दृक्का येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि
अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितस्तभित' इति निपात्यते ॥ तथा नाकः आदित्यश्च येन
अन्तरिक्षे स्तभितः । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै
इत्यादि गतम् ॥ ३ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।
यत्र । अधि । सूरः । उत्तुङ्गतः । विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरो-
दीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै. ब्रा. २. २. ९. ४) इति । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं
स्तभाने प्रजापतिना सृष्टेः लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयो-
र्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् ॥ 'इक्ष दशने' । लङि अडादित्वादाद्युदात्तः ३ । कीदृश्या द्यावा-
पृथिव्यौ रेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२५)
इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः'
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन्
विभाति प्रकाशते ॥ उत्पूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै
कस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

आपो ह बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।
ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्स्यो महत्स्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरुप-
संख्यानम्' इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥ अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादि-

१. ग-त १. २. ३. ६. ८-सु-स्तभितः । २. ग-म ५-स्तब्धे । ३. त-म-अजादित्वादाद्युदात्तः ।

४. त-म-आकारस्य ।

४. ४-४८

भूतजातं वजनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं वगर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं वदधानाः धारयन्त्यः आपो वह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्यामुवन् अन् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा^१ । यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूताप्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् । लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमानृत्य स्थिताः^२ ततस्ताभ्योऽङ्गयः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चकाम । तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं वजनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं वदक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिषुं प्रजापतिमात्मनि वदधानाः धारयित्रीः ॥ दधातेहेतौ शानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीनाः महिना महिन्ना । छान्दसो मलोपः । स्वमाहारभ्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति ॥ अस्तेछान्दसो लङ् । ‘अस्तिसिचोऽष्टके’ (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीडागमः ॥ तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

मा नो हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जजान ।

यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा ॥ ‘जनिता मन्त्रे’ इति णिलोपो निपात्यते । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति पृथिवी-शब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितर्धं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास ॥ ‘जनी प्रादुर्भावे’ । णिचि बृद्धौ ‘जनीजृष्कसुरजः’ इति मित्रात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि ‘अमन्त्रे’ (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि बृद्धौ ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अयः उदकानि जजान जनयामास ॥ ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना अण्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् ॥ तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

इळादधात्य इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः ‘प्रजापते’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— ‘प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ (आश्व. श्रौ. २. १४) इति । केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च— ‘अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’

(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्वप्नेषा होमार्था । सूत्रितं च—‘तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादन्न आयूषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च’ (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः ॥ जातानि प्रथमविकारभाञ्जि एता तानि सर्वाणि भूत-जातानि एन एपरि बभूव न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य खड्गं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः एते तुभ्यं जुहुमः हवीषि प्रयच्छामः एतत् फलं एनः अहमाकम् एअस्तु भवतु । तथा एवयं च एरयीणां धनानां एपतयः ईश्वराः एस्याम भवेम ॥ ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

‘वसुं न’ इत्यष्टचं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस आर्षमाश्रेयम् । आद्यापञ्चमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगल्यः । तथा चानुकान्तं—‘वसुं नाष्टौ चित्रमहा वासिष्ठ आश्रेयं जागतमायां पञ्चमीं चर्ते’ इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोरश्रेये ऋतौ जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यम् ।

स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् । अतिथिम् । अद्विषेण्यम् ।

सः । रासते । शुरुधः । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

एवसुं एन वासकं सूर्यमिव एचित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं एगृणीषे गृणे स्तौमि ॥ ‘गृ’ शब्दे । क्रैयादिकः । पुरुषव्यत्ययः । एवादित्वाद्वस्वः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । न इति संप्रत्यये । संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशम् । एवामं वननीयं एशेवं सुखकरम् एअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनम् एअद्विषेण्यं द्वेष्यरहितम् ॥ द्विषेः^१ ‘कृत्यार्थे तवैकेन’ इति केन्यप्रत्ययः । नञा ‘बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ एसः एअग्निः एशुरुधः^२ शोकस्य रोधयित्रीर्निवारयित्रीः एविश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः एसुवीर्यं शोभनवीर्यं च एरासते यजमानेभ्यो ददाति ॥ ‘रा दाने’ । अस्माल्लेब्धहागमः । ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विश्वशब्दोपपदाद्वातेः ‘बहिहाधाभ्यः’ इत्यसुन् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तेः ‘आतो युक्चिण्’ (पा. सू. ७.३.३३) इति युक् । मरुद्वादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ कीदृशोऽग्निः । एहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा एगृहपतिः यजमानगृहाणा-

मीश्वरः ॥ 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । 'पस्यावैश्वर्यं' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्तु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः ।

विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

घृतंऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अन्तु । व्रतम् ॥ २ ॥

हे अग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचः वचनं स्तोत्रं प्रति हर्य कामयस्व । 'हर्यं गतिकान्त्योः' । तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह^१ ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थं ज्ञातानि विद्वान् जानन् वर्तते । हेतोः शत्रुप्रत्ययः । यतो जानासि ततो हतोमेद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः । हे घृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमानं पुण्यमाण-शरीर । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यं ज्ञातव्यं वा यज्ञम् पुरय आगमय । तव यतं स्वदीप्यं यज्ञकर्म अनु पश्चात् देवाः इन्द्रादयः सर्वे अजनयन् । यजमानाय फलानि जनयन्ति । अतस्त्वदीप्यं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । जनेर्ण्यन्ताच्छान्दसो लङ् । 'जनीजृक्षसुरजोऽमन्ताश्च' इति मिश्रवात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशद्वाशुषे सुकृते मामहस्व ।

सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परिऽयन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽकृते । ममहस्व ।

सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआभुवा । यः । ते । आनट् । समऽइधा । तम् । जुपस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन् परितो गच्छन् अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि^२ हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते मामहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ 'सुकर्मपाप' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वात्कृजो भूते काले क्रिप् ॥ यः च यजमानः समिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन हे अग्ने यते त्वाम् आनट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छान्दसो लङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लङ् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अश्रोतेर्वा व्यत्ययेन श्रम् ॥ यतं यजमानं सुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशेन स्वाभुवा सुष्ठु आ समन्ताद्भूषणना^३ वर्धिष्णुना^४ रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व^५ ॥

१. ग-त४.५-म२-इह तु । २. ग-त-म-'ज्ञातव्यं' नास्ति । ३. ग-त४.५-म२-चक्रपुरोडा-शादीनि । ४. त१.२.३.६.७.८-म-'वर्धिष्णुना' नास्ति । ५. ग-त४.५-म२-जुषस्व सेवस्व ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।

शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पूणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।

शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतऽपृष्ठम् । उक्षणम् । पूणन्तम् । देवम् । पूणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिश्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ 'पूर्वाधरा' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसिःप्रत्ययः । तत्संनियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायां 'पुरोऽध्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धाजः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वा शृण्वन्तम् अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गम् उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय ॥ 'पृण प्रीणते' । तौदादिकः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविर्भिः प्रीणयन्तं यजमानं पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणति-दानं कर्मा । हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टम् अग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ॥ 'ईड स्तुतौ' । आदादिकः ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमैभिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमैभिः । भृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दूतः देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा वरेण्यः संभजनीयश्चासि । सः त्वम् अमृताय अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः हूयमानः हविषा तर्प्यमाणो वा सन् मत्स्व तृप्यस्व ॥ 'मदी हर्षे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतः तन्नस्या देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति । तथा दाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमैभिः स्तोमैः स्तोत्रैः भृगवः भृगुगोत्रा ऋषयस्त्वां वि रुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति ॥ भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य 'अत्रिभृगुत्स' (पा. सू. २.४.६५) इत्यादिना बहुषु लुक् । रुरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । अस्माच्छान्दसो लिट् ॥ ५ ॥

इषं दुहन्तुदुर्घा विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।

अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्गतानि दीर्घद्विर्त्येजं परियन्तुः क्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुऽदुर्घाम् । विश्वऽधायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

अग्ने । घृतऽस्नुः । त्रिः । क्रतानि । दीर्घत् । द्विर्त्येजं । यज्ञम् । परियन् । सुक्रतुऽयसे ॥ ६ ॥

हे ^१सुकृतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा ^२अग्ने ^३यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान् प्रीणयित्रे ^४यजमानाय
^५विश्वधा यसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं ^६सुदुषां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गाम् ^७इषमम् इष्यमाणं
 यागफलरूपं पयः ^८दुहन् क्षारयन् तथा ^९घृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रसनातः ॥ स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः ॥
 यद्वा । घृतो^१ दीक्षः^२ स्नुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पदादिषु मांस्यस्नु-
 नामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥ ईदृशस्त्वं ^३त्रिः त्रिवारमावृत्तानि ^४ऋतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि ।
 यद्वा^५ गार्हपत्यादीनि स्थानानि^६ ^७दीद्यत् दीपयन् ^८वर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुधीयमानं यागं च
^९परियन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्तुवन् ^{१०}सुकृत्यसे । शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन
 इच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठाने
 प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यग्निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः ।

त्वां देवा महयार्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उषसः । विउष्टिषु । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । मानुषाः ।
 त्वाम् । देवाः । महयार्याय । ववृधुः । आज्यम् । अग्ने । निमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

^१अस्याः इदानीं दृश्यमानायाः ^२उषसः ^३व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सस्सु हे ^४अग्ने ^५त्वामित्
 त्वामेव देवानां ^६दूतं ^७कृण्वानाः कुर्वाणाः ^८मानुषाः मनुष्याः ^९अयजन्त यजन्ति । सर्वदेवात्मकं
 त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथा ^{१०}देवाः अपि ^{११}त्वां ^{१२}महयार्याय पूजयै ॥ 'मह पूजायाम्' । अस्मा-
 दौणादिको भाव आर्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं ^{१३}वावृधुः वर्धयन्ति । किं कुर्वन्तः । ^{१४}अध्वरे ।
 ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः । तद्गृहिते यागे ^{१५}आज्यम् । उपलक्षणमेतत् । आज्योपलक्षितं सर्वं
 हविः ^{१६}निमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अह्वन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अह्वन्त । वाजिनम् । गृणन्तः । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।
 रायः । पोषम् । यजमानेषु । धारय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२विदथेषु । विदन्त्यस्मिन् यद्व्यान् देवानिति विदथो यज्ञः । तेषु ^३वेधसः कर्मणां
 विधातारः ^४गृणन्तः स्तुवन्तः ^५वसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा ऋषयः ^६वाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वातवा^७
^८नि ^९अह्वन्त नितरामाह्वयन् । अस्ताविषुर्वा । ह्वेजो लुकि 'निसमुपविभ्यो ह्वे' (पा. सू. १.३.
 ३०) इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मनेपदेऽप्यन्तरस्याम्' (पा. सू. ३.१.५४) इति प्लेरङादेशः । वसिष्ठ-
 शब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अन्निमृगुकृत्स' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक् ॥
 स त्वं ^{१०}यजमानेषु अस्मासु ^{११}रायः धनस्य ^{१२}पोषं पुष्टं ^{१३}धारय अवस्थापय ॥ 'ऊङिदम्' इत्यादिना
 रैशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य
 सत्वम् ॥ गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्यग्नौ पूजार्थं बहुवचनम् ॥ ॥ ६ ॥

१. त. १. २. ३. ६. ७. ८-अ. ८-घृतदीप्तः; म. १. २. ७-घृतवर्द्धातः । २. गन्त-म. १. ४. ७. ८-'यद्वा...
 स्थानानि' नास्ति । ३. म. ७-त्वा त्वां ।

‘अयं वेनः’ इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यापै त्रैष्टुभम् । वेनो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘अयं वेनो वैन्यम्’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘स्रक्के
द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येषा धारया । सूत्रितं
च—‘तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभीं रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भाः । ज्योतिःजरायुः । रजसः । विमाने ।

इमम् । अपाम् । समुदगमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेनः कान्त एतस्संज्ञो मध्यस्थानो देवः । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिर्घोतमानो मेघो जरायुः ।
उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तज्जरायु । तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित
इत्यर्थः । विमाने । विमीयन्ते^१ निर्मीयन्ते^२ अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम् । रजसः उदकस्य
निर्मातयन्तरिक्षे स्थितः सन् । अयं वेनः । पृश्निगर्भाः । पृश्निरादित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा ।
पृश्नयः सप्तोऽञ्जलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः । चोदयत् । पृथिवीं प्रति
प्रेरयति । अपाम् उदकानामान्तरिक्ष्याणां । सूर्यस्य च । संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम् । इमं वेनं
विप्राः मेघाविनः स्तोतारः । मतिभिः स्तुतिभिः । रिहन्ति । रिहतिरर्चतिकर्मा । अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
स्तुवन्तीत्यर्थः । शिशुं । न । यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे ‘समुद्रादूर्मिम्’ इत्येषा । सूच्यते हि—‘समुद्रादूर्मिसुदियति वेनो द्रप्सः
समुद्रमभि यजिगाति’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समुद्रादूर्मिसुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हयृतस्य दर्शि ।

ऋतस्य सानावधिं विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत ब्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयति । वेनः । नभःऽजाः । पृष्ठम् । हयृतस्य । दर्शि ।

ऋतस्य । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनुषत । ब्राः ॥ २ ॥

समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मात् । ऊर्मिं जलसमूहम् । अयं वेनः । उदियति
उद्गमयति । अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः । नभोजाः । नभस्याकाशे । - - - । इमं वेनमभि
शब्दायन्ते ॥ ‘उ स्तुतौ’ । कुटादिः । छान्दसो लुङ् ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्य मातरः सनीळाः ।

ऋतस्य सानावधिं चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य । मातरः । सनीळाः ।

ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः । रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

१पूर्वीः बह्वयः १समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य १अभि १वावशानाः अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । १वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः १मातरः मातृभूताः १सनीलाः समाननिलया एवंविधा आन्तरिक्ष्या आपः १तिष्ठन् तिष्ठन्ति । अपि च १ऋतस्य उदकस्य १सानावधि सानी^१ समुच्छितेऽन्तरिक्षस्थाने १चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः १मध्वः मधुरस्य १अमृतस्य उदकस्य १वाणीः वाण्यः शब्दाः १रिहन्ति इमं वेनमर्चन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि गमन् ।

ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विदद्रेन्धर्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य । हि । गमन् ।

ऋतेन । यन्तः । अधि । सिन्धुम् । अस्थुः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

१विप्राः मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य १रूपं १जानन्तः १अकृपन्त स्तुवन्ति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । १मृगस्य अन्वेपणीयस्य १महिषस्य । महिषामैतत् । महतो वेनस्य १घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं १हि यस्मात् १गमन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेश्छान्दसे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यडभावः । अपि च १ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा १यन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः १सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहम् १अधि १अस्थुः अधितिष्ठन्ति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं १गन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता वेनः १अमृतानि अमरणहेतुभूतानि १नाम । उदकनामैतत् । नमनशीलानि उदकानि १विदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तत्त्वज्ञानां वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा विभर्ति परमे व्योमन् ।

चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः । जारम् । उपऽसिष्मियाणा । योषा । विभर्ति । परमे । विऽओमन् ।

चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥

१अप्सराः अपां सारयिष्यन्तु क्रीडार्थं सरन्ती वा १उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्ये-षद्धसन्ती ॥ 'स्मिद् ईषद्धसने' । छान्दसो लिट् । तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानच् ॥ इदंशी १योषा क्री विशुद्रूपा १जारम् अपां जरयितारम् । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियम् । इमं वेनं १परमे उत्कृष्टे १व्योमन् व्योमन्यन्तरिक्षे १विभर्ति पोषयति । धारयति वा । यथा काश्चिद्रूपवती योषिजारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्पाति तद्बदनेन वेनेन विशुद्रमत इत्यर्थः । १प्रियस्य अस्य वेनस्य १योनिषु स्थानेषु १चरत् । विशुद्रूपा योषिचरति गच्छति । अभिसारिकावृष्या स्वयमेव गच्छति । १सः च १वेनः १प्रियः अस्या अनुकूलतमः १सन् १हिरण्यये हिरण्यये हिरण्यमयवस्त्रास्वरे हितरमेणीयरूपे वा १पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेवे १सीदत् सीदति । तथा सहोपविशति ॥ ॥ ७ ॥

अभिष्टवे 'नाके सुपर्णम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

नाके सुपुर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यर्चक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६ ॥

नाके । सुपुर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभि । अर्चक्षत । त्वा ।

हिरण्यपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन एत्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः नाके अन्तरिक्षे यत्^१ यदा^१ अभ्यर्चक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् उप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । सुपुर्णं शोभनपतनं पतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्यमाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं^२ यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् । 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्डूवादिः । अस्मादौणादिक उपस्थितः ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात्प्रत्यङ् चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः गन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता ॥ 'गवि गन् धृजो वः' इति गोशब्दोपपदात् 'धृन् धारणे' इत्यस्माद्व्यत्यय उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः प्रत्यङ् अस्म-
त्प्रत्यञ्चोऽभिमुखः सन् नाके अधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन् ॥ बिभर्तेः शतरि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तथा सुरभिं शोभनम् अत्कम् आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् । 'दृशे दर्शनार्थम् ॥ 'दृशे विस्थे च' इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ एकम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति । वृष्टिसुखादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्सः समुद्रम्' इत्येषा । सुत्रितं च—'द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा चक्रानस्तृतीयं चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रप्सः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चक्रानः । तृतीयं । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

वविधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः । द्रप्सः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकविन्दवः । तद्वान् ॥ अर्शआदिवाद् ॥ गृध्रस्य गृध्रो रसानभिकाङ्क्षनः सूर्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रकाशमानो वेनः यत् यदा ससमुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् अभि जिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्लेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा वर्तुष्ये रजसि लोके चकानः दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि चक्रे करोति ॥ ॥८॥

‘ इमं नो अग्ने ’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरभिरर्चयित्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरग्निरव्यवसोमा अस्तुवन् । अतस्तासां षण्णां त ऋषयः । आद्याग्नेयी । नवमीन्द्रदेवस्था । शिष्टासु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इमं नो नवैन्दुत्तमा निहवोऽग्निरव्यवसोमानामाद्याग्नेयी तिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगती ’ इति । गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।

असौ हव्यवाहुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् । असः । हव्यवाहु । उत । नः । पुरःऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

आतृषु हविर्वहनेषु स्मृत्येषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमप्याद्याः सूक्तद्वष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे अग्ने नः अस्माकम् इमं यज्ञम् उप एहि उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशम् । पञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋत्विग्भिर्नियमितम् । यद्वा । धानाकरम्भादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम् । त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सप्तनवपलात्मना वा त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽथ अग्निष्टोम उक्थ्यः पोलशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति सप्तधा विस्तीर्णमाणम्^१ । ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानन्तरं नः अस्माकं हव्यवाद् हव्यानां हविषां वोढा असः भव ॥ अस्तेल्लेख्य-डांगमः ॥ उत अपि च नः अस्माकं पुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट । ‘ विड्वनोरनुनासिकस्थात् ’ इत्यात्वम् ॥ ज्योक् चिरकालम् एव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महदन्धकारं गुहायाम् आशयिष्ठाः । आस्थाप्य^२ शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मानागच्छेत्पर्यः ॥

अदेवादेवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेमि ।

शिवं यत्सन्तुमशिवो जहामि स्वात्सुख्यादरणीं नाभिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रचता । गुहा । यन् । प्रपश्यमानः । अमृतत्वम् । एमि ।

शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सुख्यात् । अरणीम् । नाभिम् । एमि ॥ २ ॥

अदेवात् अदेवनशीलात् गुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ ‘ सुषुं सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् ॥ प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवः देवनशीलोऽहं प्रपश्यमानः देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेमि । मरणधर्म-राहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ इदोऽर्थत्ययेनात्मनेपदम् ॥ हविर्वहनाज्ञीतः पलायितोऽबादिषु स्थानेषु

निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्देवेन हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि ऽशिवं शोभनं ऽसन्तं भवन्तं यज्ञम् ऽअशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् ऽयत् यस्मिन् समाप्तिकाले ऽजहामि परित्यजामि तदानीं ऽनाभिं नहनशीलां बन्धनशीलाम् ऽअरणीम् अश्वत्थमेव ऽस्वात्सख्यात् आत्मीयात् सखित्वाच्चिर-
कालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् ऽएमि प्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयायां ऋतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।

शंसांमि पित्रे असुराय शेवमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमैमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।

शंसांमि । पित्रे । असुराय । शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः ऽअन्यस्याः ऽवयायाः गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनम् ऽअतिथिं सततगामिनं सूर्यं ऽपश्यन्^१ जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽधाम धामानि शरीराणि ऽपुरूणि बहूनि ऽवि ऽमिमे निमिमे निष्पादयामि । ततः ऽपित्रे पितृ-
भूताय ब्रुलोकवर्तिने देवजनाय ऽअसुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय ऽशेवं सुखसुदृश्य होता भूत्वा अहं उक्त्यानि ऽशंसांमि । यत् एवं तस्मात्कारणात् ऽअयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशाच्चिरात् ऽयज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविलक्षणं वा ऽएमि प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादुद्गार्थं 'यज्ञत्विग्भ्यां वखञौ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति वप्रत्ययः ॥

ब्रह्मीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्द्राष्टं तदेवाम्यायन् ॥ ४ ॥

ब्रह्मीः । समा । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त । राष्ट्रम् । तत् । अवांमि । आऽयन् ॥ ४ ॥

ऽअस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने ऽब्रह्मीः ऽसमाः बहून् संवत्सरान् ऽअकरम् अकार्षम् । चिरकालं न्यवात्सम् । तत्र ऽइन्द्रं ऽवृणानः संभजमानः ऽपितरम् उत्पादकमरण्यात्मकं ऽजहामि परित्यजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ऽते देवाः ऽअग्निः ऽसोमो ऽवरुणः च ऽच्यवन्ते । राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोदृत्वरूपेण देवतात्मना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः । ऽआयन्^२ पुनरागच्छकहं यद्ग्राष्टुसुरैरपहन्तं ऽपर्यावर्तं पर्यावर्तमानं मदमिसुखं पुनरावर्तमानं ऽतत् ऽराष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिम् ऽअवांमि असुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्तं । उपसृष्टाद्ब्रूतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् 'संयोगान्तस्य' (पा. सू. ८. २. २३) इति लोपाभावः ॥

निर्माया उ त्वे असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयासे ।

ऋतेन राजन्ननृतं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःसर्मायाः । ऊँ इति । त्वे । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । कामयासे ।
ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविध्वन् । मर्म । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहिं ॥ ५ ॥

१ त्वे ते २ असुराः मय्यन्नावागते सति ३ निर्मायाः मायारहिताः ४ अभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया
मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे ५ वरुण ६ त्वं ७ च ॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्रृणोति निपाता-
न्तरम् । अनेन युक्तत्वात् कामयासे इति तिङ्विभक्तेः 'निपातैर्यद्यदिहन्त' (पा. सू. ८. १. ३०)
इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण त्वं चेत् ८ मा ९ कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे १० राजन् ईश्वर ११ ऋतेन
सत्येनास्मदीयेन कर्मणा १२ अनृतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं १३ विविध्वन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन्
१४ मम १५ राष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्य १६ अधिपत्यम् अधिपतित्वमीश्वरत्वम् १७ अहिं प्राप्नुहि ॥ ॥ ५ ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्वरं न्तरिक्षम् ।

हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ठा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वं । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
हनाव । वृत्रम् । निऽएहि । सोम । हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयसृगाग्नेर्वरुणस्य वा वाक्यम् । हे सोम १ इदं २ स्वः अयं शुलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्यः
३ इदमित् इदमेव ४ वामं वननीयम् ५ आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते । ६ अयं च
७ प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः ८ उरु विस्तीर्णमिदम् ९ अन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं १ पश्य । अत एव
अस्मिन्समय^१ आवां १० वृत्रं ११ हनाव हिनसाव^२ । तदर्थं १२ निरेहि निष्क्रम्यागच्छ । १३ हविः १४ सन्तं
लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां १५ हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं १६ यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत् ।

क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असजत् । अप्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।
क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

१ कविः क्रान्तदर्शी मित्रः २ कविस्त्वा कवित्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥
क्रान्तदर्शनेन ३ दिवि शुलोके ४ रूपम् आत्मीयं तेजः ५ आसजत् आसक्तं करोति ॥ 'पञ्ज संगे' ।
अस्माच्छक्तिं शपि 'दंशसञ्जष्वञां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ ६ अप्रभूती
अप्रभूत्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अप्रभूणुना^४ अरूपेनैव यत्नेन ७ वरुणः
मेघात् ८ अपः ९ निः १० सृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः ११ सिन्धवः स्थन्दनशीला नद्यो
भूत्वा १२ जनयो १३ न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा १४ क्षेमं कुर्वाणा जगती
रक्षणं कुर्वाणाः १५ शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा १६ अस्य वरुणस्य १७ वर्णं शुक्लं भास्वरूपं १८ भरिभ्रति ।
मृशं विभ्रति धारयन्ति ॥ दाधत्यादिसूत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) 'भरिभ्रत्' इति निपातनाद्विभर्तेः
यङ्लुक्क्यभ्यासस्य जश्वाभावः^५ ॥

१. त-भ१.२.४.८-एतत्सोमं । २. ग-त-भ१.२.८-एतस्मिन् समयः । ३. त-भ१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-जदत्वादेशः ।
४. ७.८-भ१.४.७.८-हितवाव । ५. त-भ-अप्रभूणा । ६. ग-त-भ१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-जदत्वादेशः ।

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मर्दन्तीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । सचन्ते । ताः । ईम् । आ । क्षेति । स्वधया । मर्दन्तीः ।

ताः । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

१ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः १अस्य वरुणस्य १ज्येष्ठं वृद्धतमम् १इन्द्रियं वीर्यं १सचन्ते समधयन्ति संभजन्ते । धारयन्तीत्यर्थः । ‘ आपो वरुणस्य पत्नय आसन् ’ (तै. सं. ५.५.४.५) इति श्रुतेः । १स्वधया । अन्ननामैतत् । हविलैक्षणोनाञ्चन १मर्दन्तीः । माद्यन्तीः । यद्वा । ब्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीः । १ताः अपः १ईम् अयं वरुणः १आ १क्षेति अभिगच्छति ॥ ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ १ताः च १ईम् एनं वरुणं १विशो १न विशः प्रजा यथा १राजानं स्वामिनं संभजन्ते तथा १वृणानाः संभजमानाः १बीभत्सुवः भयेन कम्पमानाः । यद्वा । बद्धा वृत्रेणावृताः सत्यः । तस्मिन् हते सति तस्मात् १वृत्रात् १अप १अतिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र तत्रावतिष्ठन्ते ॥ ‘ बध बन्धने ’ इत्यस्माद्धातोः^१ ‘ मान्वधदान्शान्भ्यः ’ (पा. सू. ३.१.६) इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । ‘ सनाशंसभिक्ष उः ’ (पा. सू. ३. २. १६८) इत्युप्रत्ययः । जसि छान्दस उवङादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः क्रवयो मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनाम् । सयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।

अनुष्टुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । क्रवयः । मनीषा ॥ ९ ॥

१बीभत्सूनां कम्पमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानाम् । हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं १सयुजं सखायम् १आहुः । ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह । १दिव्यानां दिवि भवानामान्तरिक्षाणाम् १अपां १सख्ये सखित्वे^२ १चरन्तं वर्तमानम् । १अनुष्टुभम् अनुष्टोमनीयं^३ स्तोतव्यम् । यद्वा । अनुष्टुभशब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छन्दसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य १चर्चुर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तम् ॥ चरतेर्यङि ‘ उत्परस्यातः ’ (पा. सू. ७. ४. ८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्थोत्वम् । ‘ चरफलोश्च ’ (पा. सू. ७. ४. ८७) इति कुकि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य स्वागमः ॥ एवंगुणविशिष्टम् १इन्द्रं १कवयः क्रान्तदर्शिना ऋषयः १मनीषा मनीषया स्तुत्या १नि १चिक्युः पूजयन्ति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः जानन्ति ॥ मनीषा-शब्दात्तृतीयायाः ‘ सुपां सुलुक् ’ इति लुक् । ‘ चायृ पूजानिषामनयोः ’ इत्यस्माच्छान्दसे लिटि ‘ चायः की ’ (पा. सू. ६. १.३५) इति प्रकृतेः कीभावः । ‘ एरनेकाचः^४ ’ (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यण् ॥ ॥ १० ॥

‘ अहम् ’ इत्यष्टवै त्रयोदशं सूक्तम् । अमृत्यस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मनाङ्गी ब्रह्मविदुषी स्वात्मान-मस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखामकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन शेषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं^४ भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः

१. ग-त-म-इत्यस्मात् । २. त १.२.३.६.७.८-म-सखित्वं । ३. ग-त-म-मु-अनुस्तोमनीयं ।

४. ग-त-४.५-म-‘ सर्व ’ नास्ति ।

सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘अहमष्टौ वागाम्भृगो तुष्टावत्प्रानं द्वितीया जगती’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वदेवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

‘अहं सूक्तस्य द्रष्टृ वागाम्भृगो यदब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती’ रुद्रेभिः रुद्रेरेकादशभिः ।
हृत्थभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिः इत्यादी तत्तदात्मना चरामीति योज्यम् । तथा
‘मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया आकारः ॥ ‘उभा उभौ’ अहम् एव
ब्रह्मीभुता बिभर्मि धारयामि । ‘इन्द्राग्नी अपि’ अहम् एव धारयामि । ‘उभा उभौ’ अश्विना
अश्विनावपि अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सङ्गृह्यते । माया च
जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्रव्ये यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

‘आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं’ सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं
सोमम् अहम् एव बिभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भगं च अहम् एव बिभर्मि ।
तथा हविष्मते हविर्भिर्यक्ताय सुप्रव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अवनेस्तर्पणार्थात्
‘अवितृस्तृतन्निभ्य ईः’ (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि ‘उदात्तस्वरि-
तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ‘सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ ‘शतुरनुमः’
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ ईदृशाय यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपम् अहम् एव
‘दधामि धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं ‘फलमत उपपत्तेः’ (वे. सू. ३. २. ३८) इत्यधि-
करणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥

अहं राष्ट्रीं संगमनीं वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियानाम् ।

तां मां देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यवैशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्रीं । सम्गमनी । वसूनाम् । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।

ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुत्रा । भूरिस्थात्राम् । भूरि । आवैशयन्तीम् ॥ ३ ॥

‘अहं राष्ट्रीं ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगम-
यिष्युपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

साक्षात्कृतवती । अत एव ष्यञ्जिह्वाणां यज्ञार्हाणां षप्रथमा सुहया । या एवंगुणविशिष्टाहं षतां मां षभूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां षभूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि षआवेशयन्तीं जीव-
भावनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां षपुरुत्रा बहुषु देशेषु षव्यदधुः षदेवाः विदधति कुर्वन्ति । उक्त-
प्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात् । यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमसि यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विऽपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।
अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

षयः षअन्नमसि षसः भोक्तृशक्तिरूपया षमया एवान्नमसि । षयः च षविपश्यति । आलोक-
यतीत्यर्थः । षयः च षप्राणिति आसोच्छ्वासरूपं व्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्च षउक्तं षशृणोति ॥
'श्रु श्रवणे' । 'श्रुवः श्रु च' इति श्रुप्रत्ययः । धातोः श्रुभावः ॥ य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां षमां
न जानन्ति षतेऽममन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः षउप षक्षियन्ति । उपक्षीणाः संसारेण हीना
भवन्ति ॥ मनोरौपादिकस्तुप्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो
बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माममन्तवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे षश्रुत
विश्रुत सखे षश्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः' इति
हेधिभावः ॥ किं तच्छ्रोतव्यम् । षश्रद्धिवम् । श्रद्धिः श्रद्धा । तथा युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः ।
श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते (पा.सू. १. ४.५७.२) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वृत्तमानत्वात् 'उपसर्गे
घोः किः' इति किप्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु षते तुभ्यं षवदामि उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
यम् । कामये । तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुऽमेधाम् ॥ ५ ॥

षअहं षस्वयम् षएव षइदं वस्तु ब्रह्मात्मकं षवदामि उपदिशामि । षदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभि-
रपि षजुष्टं सेवितम् । षउत अपि च षमानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं षयं षकामये
यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि षतंतं पुरुषम् षउग्रं षकृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । षतम् एव
षब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि । षतम् एव षऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । षतम् एव षसुमेधां
शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ॥ ११ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।

अहम् । जनाय । समदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये १ रुद्रस्य । पष्ठग्रथं चतुर्थी । महादेवस्य २ धनुः चापम् ३ अहम् ४ आ ५ तनोमि । जययाततं करोमि । किमर्थम् । ६ ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं ७ शरवे शरं हिंसकं त्रिपुर-
निवासिनमसुरं ८ हन्तवै हन्तुं हिंसितुम् ॥ हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' (पा. सू. ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः ।
'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोर्गुणपदुदात्तत्वम् । 'शू हिंसायाम्'
इत्यस्मात् 'शूस्त्वस्तिहि' इत्यादिना उपत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वा-
च्चतुर्थी ॥ उशब्दः पूरकः । ९ अहम् एव १० समदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतृ-
जनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव ११ कृणोमि करोमि । तथा १२ धावापृथिवी दिवं च पृथिवीं
चान्तर्यामितया १३ अहम् एव १४ आ १५ विवेश प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वः १ अन्तः समुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोत्तामं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्सु । अन्तरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

'द्यौः१ पिता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४) इति श्रुतेः पिता द्यौः । २ पितरं दिवम् ३ अहं ४ सुवे प्रसुवे
जनयामि । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । ५ अस्य
परमात्मनः ६ मूर्धन् मूर्धन्युपरि२ । कारणभूते२ तस्मिन् हि विद्यदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पद
इव । ७ मम च ८ योनिः कारणं ९ समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्मान्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्
१० अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु ११ अन्तः मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृग्भूता
अहमस्मि १२ ततः हेतोः १३ विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि १४ अनु प्रविश्य १५ वि तिष्ठे ।
विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ 'समवप्रविश्यः स्थः' (पा. सू. १.३.२२) इत्यात्मनेपदम् ॥ १६ उत अपि
च १७ अमूम् १८ द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं
१९ वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन २० उप स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्य३ मूर्धन्
मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सुदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भुणास्थ
ऋषिर्वर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्भयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं
कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

अहमेव वातहव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वातःऽहव । प्र । वामि । आरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।
परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम । बभूव ॥ ८ ॥

१ विश्वा विश्वानि सर्वाणि २ भुवनानि भूतजातानि कार्याणि ३ आरभमाणा कारणरूपेणोत्पा-
दयन्ती ४ अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव ५ प्र वामि प्रवर्तते । ६ वातहव यथा वातः परेणामेरितः
सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । ७ परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थं
वर्तते यथा अध इत्यधस्तादर्थं । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । ८ एना

पृथिव्या ॥ 'द्वितीयादौः स्वेनः' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीदम एनादेशः^१। अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात्^२ परस्ताद्वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थवृद्धचैतन्यरूपाहं^३ महिना महिना^४ एतावती^५ सं^६ बभूव। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। एतत्परिमाणमस्याः ॥ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' (पा. सू. ५. २. ३९) इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इत्यात्वम् ॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि ॥ महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' (पा. सू. ६. ४. १५५) इति टिलोपः। ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्ति-स्वरेण तस्या उदात्तत्वम्। छान्दसो मलोपः ॥ ॥१२॥

'न तम्' इत्यष्ट्वं चतुर्दशं सूक्तं शिल्पपुत्रस्य कुलमलबर्हिपत्याषं वामदेवपुत्रस्याहोमुङ्गान्नो वा। वैश्वदेवम्। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्वृहत्यः। अष्टकद्वादशकवत्युपरिष्टाद्वृहती। 'अन्य-श्चेदुपरिष्टाद्वृहती' (अनु. ७. ४) इति हि तल्लक्षणम्। तथा चानुकान्तं—'न तं शैलूषः^३ कुलमल-बर्हिषो^४ वामदेव्यो वाहोमुवैश्वदेवमुपरिष्टाद्वाहंतमन्त्या त्रिष्टुप्' इति। गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम्।

सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न। तम्। अंहः। न। दुःऽइतम्। देवासः। अष्ट। मर्त्यम्।

सजोषसः। यम्। अर्यमा। मित्रः। नयन्ति। वरुणः। अति। द्विषः ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः ॥ आज्ञेसरसुक् ॥ तं मर्त्यं मनुष्यम् अंहः पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमं च न अष्ट न प्राप्नोति ॥ अशेष्ठान्दसे लुङि 'झलो झलि' इति सिचो लोपः। अडभावश्छान्दसः ॥ अरीक्षियच्छतीति मर्त्यमा प्रमीतेस्त्रायको देवः मित्रः पापानां निवारयिता देवः वरुणः। एते त्रयो देवाः सजोषसः संगताः समानं प्रीयमाणा वा भवन्तः द्विषः द्वेष्टुन् शत्रूनतिक्रम्य यं स्तोतारं नयन्ति अभिमतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्ट्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्थमन्।

येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत्। हि। वयम्। वृणीमहे। वरुण। मित्र। अर्थमन्।

येन। निः। अंहसः। यूयम्। पाथ। नेथ। च। मर्त्यम्। अति। द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे। तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्य स्वरो लसार्वाधानुस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण हे मित्र हे मर्त्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं स्तोतारम् अंहसः पापात् यूयं निः पाथ निःशेषेण रक्षथ ॥ 'पा रक्षणे'। आदादिकः। 'यद्वृत्ता-न्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं द्विषः अति नेथ अतीत्य नयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमहे इत्यन्वयः ॥ नयतेच्छान्दसः शपो लुक् ॥

१. त१.२.६.७-म२-एनादेशः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया अजादेशः। २. त४.५-भूतजातात्।

३. त७-अनु-शैलूषिः। ४. अनु-कुलमुल*। ५. त१.२.३.६.७.८-म- 'च' नास्ति।

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नर्यिष्ठा उ नो नेषणि पर्यिष्ठा उ नः पर्पण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नर्यिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्यिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्पणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

१अयं १वरुणो १मित्रः च १अर्यमा च देवाः १नः अस्माकम् १ऊतये रक्षणाय १नूनम् अवश्यं भवन्तु । १नेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं १नः अस्मान् १नर्यिष्ठाः नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उक्तवदः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । १पर्पणि पारयितव्ये विषये १नः अस्मान् १द्विषः १अति १पर्यिष्ठाः अतिपारयथ ॥ नर्यिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्मार्कं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्मार्कम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रणीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः १यूयं १विश्वं सर्वं जगत् १परि १पाथ परितो रक्षथ । हे १सुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः १युष्मार्कं युष्मदीये युष्माभिर्देते १प्रिये अनुकूले वेषे १शर्मणि सुखे वयं १स्याम भवेम । १द्विषः द्वेषश्च १अति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति सिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्भि रुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । सिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुत्ऽग्निः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

१आदित्यासः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः १सिधः हिंसकान् शत्रून् अस्मान् १अति नयन्तु । १मरुद्भिः पुत्रैः सहितम् १उग्रम् उद्गर्गतेजसं १रुद्रम् १इन्द्रमग्निं च १स्वस्तये क्षेमाय १हुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्यतेरात्रीलिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । लिङ्याशिष्यङ् ॥ आहूतास्ते अस्मान् १द्विषः द्वेषन् १अति नयन्तु ॥

नेतार ऊ पु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

१नेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि लृत् ॥ वरुणादयो देवाः १नः अस्माकं पापानि १सुः सुहु १तिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । १उ इति पूरणः । १चर्षणीनां मनुष्याणां १राजानः

स्वामिनो वरुणादयो देवाः । विश्वानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मान् ।
अति नयन्तु । द्विषः द्वेष्टून् शत्रून्श्च । अति नयन्तु ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति चर्षणिशब्दात्परस्य
नाम उदात्तत्वम् ॥

शुनमस्मभ्यं मृतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्म यच्छन्तु सप्रथं आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवाः । ऊतये रक्षायै । शुनं सुखम् । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु । तथा
आदित्यासः अदितेः पुत्रास्ते । सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्ण । शर्मं सुखं च यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु ।
यत् शर्म वयम् । ईमहे याचामहे । द्विषः च । अति नयन्तु ॥

यथा ह त्वद्भसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यमे प्रतुरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अमे । प्रतुरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥

हे वसवः वासकाः हे यजत्राः यागार्हा मित्रादयो देवाः ॥ 'अमिनक्षि' (उ. सू. ३. १०५)
इत्यादिना यजेरन्नप्रत्ययः ॥ त्यत् ते प्रसिद्धा यूयम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्येकम् ॥ यथा ह
यथा खलु पदि पादे । सितं बद्धाम् । 'पहन्' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'ऊडिदं-
पदादि' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मा-
ज्जिष्ठा ॥ ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णा सोमकृपणीं गाम् ॥ 'षिद्वौरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४. १. ४१)
इति ङीष् । 'अमि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६)
इत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्थानुदात्तस्य
स्वरितत्वम् ॥ ईदृशीं गाम् । अमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वांन्मोक्षितवन्तः । एवो एवमेव
अस्मत् अस्मत्तः । अंहः पापं सुष्ठु । वि । मुञ्चत विश्लेषयत । हे । अमे । नः । अस्माकम् । आयुः
जीवनं । प्रतुरं । प्र । तारि । प्रकर्षेण स्वया प्रवर्धताम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरपि 'अमु
च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

'रात्री' इत्यष्टचं पञ्चदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्याप्यम् । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता
राग्याख्या अस्य सूक्तस्यर्षिका । गायत्रं रात्रिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'रात्री कुशिकः सौभरो
रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्' इति । दुःस्वप्नदर्शनं उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम् ।
तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम् । तथा चारण्यके श्रूयते—'स यद्येतेषां किञ्चित्पश्येदुपोष्य पायसं
स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा' (ऐ. आ. ३. २. ४) इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षभिः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

१ आयती आगच्छन्ती ॥ आङ्पूर्वादिदेः शतर्थदादित्वाच्छपो लुक् । 'इणो यण्' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः । 'उगितश्च' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ १ अक्षभिः^१ अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमार्गेर्नक्षत्रैः ॥ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्द-स्थानादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरञ्जकैः तेजोभिः^२ । १ पुरुत्रा बहुषु देशेषु १ देवी देवनशीला ॥ 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यः' इत्यादिना पुरुषशब्दात्सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः ॥ १ रात्री इयं रात्रि-देवता १ व्यत्यत् विचष्टे विशेषेण पश्यति ॥ 'रात्रेश्चाजसौ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । व्यत्येत्यान्दसे लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्छेरडादेशः ॥ अपि चैषा १ विश्वाः सर्वाः १ अत्रियः शोभाः १ अधि १ अधित अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि^३ 'स्थात्वोरिच्च' इतीत्वम् । सिचः क्तिवम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः ॥

ओर्विप्रा अमर्त्या निवर्तो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवर्तः । देवी । उत्ऽवर्तः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

१ अमर्त्या मरणरहिता १ देवी देवनशीला रात्रिः १ उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् १ आ १ अप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा १ निवर्तः नीचीनाल्लितागुल्मादीन् १ उद्वतः उत्थितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति^४ । तदनन्तरं तत् १ तमः अन्धकारं १ ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा १ बाधते पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उषसम् । देवी । आऽयती ।

अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

१ आयती आगच्छन्ती १ देवी देवनशीला रात्रिः १ स्वसारं भगिनीम् १ उषसं १ निः १ अकृत निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं १ तमः १ अपेत् १ हासते अपैव गच्छति ॥ 'ओहाङ् गतौ' । लेट्यडागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नाविष्महि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । आविष्महि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

१ अद्य अस्मिन् काले १ नः अस्माकं १ सा रात्रिदेवता प्रसीदतु १ यस्याः रात्रेः १ यामन् यामनि प्राप्तौ सत्यां १ वयं १ नि १ आविष्महि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विशेषलङि 'नेविंशः' (पा. सू. १. ३. १७) इत्यात्मनेपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । १ वयः पक्षिणः १ वृक्षे १ न यथा वृक्षे नीडाश्रये १ वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः । नि स्येनासंश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवन्तः । नि । पक्षिणः । नि । स्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

१ ग्रामासः ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः १ नि १ अविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते । शेरते ॥ निपूर्वाङ्गिनातेश्छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदम् ।

१. त१.२.३.६.८-म-अक्षिभिः । २. ग-तमोभिः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-तथा दधातेर्लुङि । ४. ग-तमसावृणोति ।

‘ शल इगुपधादनिटः कसः ’ (पा. सू. ३. १. ४५), ‘ कसस्याचि ’ (पा. सू. ७.३.७२) इत्यकार-
लोपः ॥ तथा षपद्वन्तः पादयुक्ता गवाश्वाद्यश्च निविशन्ते । तथा षपक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते ।
अर्थिनः । अंतरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । ष्येनासश्चिन् इथेना^१ अपि तस्यां रात्र्यां
निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि^२ संचारेण श्रान्तानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं वृकं यवयं स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरां भव ॥ ६ ॥

यवयं । वृक्यम् । वृकम् । यवयं । स्तेनम् । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुतरां । भव ॥ ६ ॥

हे ऽऊर्म्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे षवृक्यं वृकस्य स्त्रियं षवृकं चास्मान् हिंसन्ते षयवय ।
अस्मत्तः पृथक्कुर । अस्मात् वाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । षस्तेनं तत्करं च षयवय । अस्मत्तो
वियोजय । अथ अनन्तरं षनः अस्माकं षसुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी षभव ॥

उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उप क्रणेव यातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उपः । क्रुणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

षपेपिशत् भृशं पिशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं षतमः अन्धकारं षकृष्णं कृष्णवर्णं षव्यक्तं विश्लेषेण
स्वभासा सर्वस्याञ्जकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैशं तमो माम् षउप षअस्थित उपागच्छन् ॥ संगतकरण
आत्मनेपदम् ॥ हे षउपः उपोदेवते त्वम् षक्रणेव क्रुणानीय ततमो षयातय अपगमय । स्तोतृणा-
मृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमोऽप्यपसारयेत्यर्थः ॥

उप ते गाह्वाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गाऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

हे षरात्रि रात्रिदेवते षते त्वां षगाह्व पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य षआकरं स्तुतिभिरभिमुखी-
करोमि ॥ करोतेऽनन्दसे लुङि ‘ कृमृदस्हिभ्यः ’ इति स्ल्लेरङादेशः ॥ षदिवः षदुहितः धीलमानस्य
सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ ‘ परमपि च्छन्दसि ’ (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य
षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् षदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वत्प्रसादात् षजिग्युषे
शत्रून् जिग्युषो^३ मम षस्तोमं षन स्तोत्रमिव हविरपि षवृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेऽङिटः कसुः ।
‘ सन्लिटोर्जेः ’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् । ‘ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ’ इति चतुर्थी ।
‘ वक्तोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् ॥ ॥ १४ ॥

‘ ममाग्ने ’ इति नवर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य विहव्यस्यार्प वैश्वदेवम् । अन्त्या जगती
शिष्टाश्चिद्रुभः । अनुक्रम्यते हि—‘ ममाग्ने नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्यन्तम् ’ इति । संसवे निमित्तभूते
वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—‘ ममाग्ने वर्चं इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैश्वदेव
निविदो दध्यात् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । समावर्तनेऽनेन सूक्तेन सिण्णासुना प्रत्यृचं समिधा-
धातव्या । सूत्रितं च—‘ ममाग्ने वर्चं इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ’ (आश्व. श्रु. ३. ९. २) इति ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेर्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तुन्वं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पुतना जयेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वर्चः । विऽहवेषु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धाताः । तन्वम् । पुमे ।
मह्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वया । अग्निऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने । विविधमाहूयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा
आहूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'हः' संग्रसारणं च न्यभ्युपविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२)
इत्यधिकरणेऽप्यसंग्रसारणं च । आथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संग्रामेषु यज्ञेषु वा ऽवर्चः दीप्तिः
त्वदनुग्रहात् ऽमम ऽअस्तु भवतु । ऽवयं च ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धानाः समिद्धिर्दीपयन्तः ऽतन्वं तव
शरीरं ऽपुषेम हविर्भिर्वर्धयेम ॥ इन्धेः शानचि शसोरहोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणे शानच आद्युदात्तत्वे
प्राप्ते 'विभाषा वेण्विन्धानयोः' (पा. सू. ६. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं^१ पुषेम ॥
पुषेल्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ अपि च ऽमह्यं मदर्थम् । 'ङधि च' (पा. सू. ६. १. २१२)
इत्थस्मद् आद्युदात्तत्वम् ॥ ऽचतस्रः ऽप्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । ऽनमन्तां
स्वत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकर्तरि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्प्रतिषेधः ॥ ऽत्वया
अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन ऽअध्यक्षेण ईश्वरेण सता ऽपृतनाः शत्रुसेनाः ऽजयेम अभिभवेम ॥

मम देवा विहवे संन्तु सर्वे इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुर्लोकमस्तु मह्यं वार्तः पवतां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

मम । देवाः । विऽहवे । संन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।

मम । अन्तरिक्षम् । उर्लोकम् । अस्तु । मह्यम् । वार्तः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

ऽसर्वे ऽदेवाः ऽविहवे संग्रामे यज्ञे वा ऽमम ऽसन्तु ममैव साधका भवन्तु । के पुनस्ते ।
ऽइन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः ऽमरुतो ऽविष्णुरग्निः च । तथा ऽअन्तरिक्षं ऽमम ऽउर्लोकं विस्तीर्ण-
प्रकाशकम् ऽअस्तु ॥ 'लोकं दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उर्लोको यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च ऽअस्मिन् ऽकामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति
ऽवातः वायुः ऽपवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पृङ् पवने' । भौवादिकः । 'अङ्गिदम्' इत्यादिना
इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।

दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहूतिः ।

दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुवीराः ॥ ३ ॥

ऽदेवाः सर्वे ऽद्रविणं धनं ऽमयि स्तोतरि ऽआ ऽयजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददस्वित्यर्थः ।
तथा ऽआशीः आशंसनीयं यज्ञफलं च ऽमयि एव ऽअस्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति ऽदेवहूतिः
यज्ञः । स च ऽमयि अस्तु । अपि च देवानामिमे ऽदैव्याः । 'देवाद्यञौ' इति यञ् । तादृशाः
ऽहोतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः ऽपूर्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तः
ऽवनुषन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ वनतेऽभ्यान्दसे लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति त्रयो विकरणा
उत्पत्ययः सिप्पापौ च । अङ्भावाभ्यान्दसः ॥ वयं च ऽतन्वा शरीरेण ऽअरिष्टाः अहिंसिताः ऽसुवीराः
सुपुत्राश्च ऽस्याम भवेम ॥ 'वीरवीरौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।

एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

‘मह्यं मदर्थं’ यजन्तु ऋत्विजो देवान् हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । पृथगर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । ‘मम स्वभूतानि हव्यानि’ यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा ‘मे’ मनसः ‘आकूतिः’ संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं ‘सत्या यथार्थम्’ अस्तु । अपि च ‘अहं’ कतमच्चन किमपि ‘एनः’ पापं ‘मा’ ‘नि’ ‘गां’ मा नियतं निरुद्धतरं वा गच्छेयम् । पापं मा कार्यमित्यर्थः ॥ एतेर्माङ्गि लुङि ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे ‘विश्वे सर्वे’ ‘देवासः’ देवाः यूयं ‘नः’ अस्माकम् ‘अधि’ ‘वोचत’ विवादपदेषु पक्षपातेन श्रूत ॥ वक्तेर्लोटि व्यत्ययेनाङ् । ‘वच उम्’ इत्युमागमः ॥

देवीः षष्ठ्वारुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।

मा । हास्महि । प्रजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम् । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे ‘षट्’ उर्वीः षट्संख्याका उर्वर्यः । एताश्चान्यत्राम्नायन्ते—‘पण्मोर्वीरहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधश्च’ इति । ईदृश्यो हे ‘देवीः’ देव्यः ॥ जसि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्’ इत्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षष्ठ्वीरित्यनयोरामन्त्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ता यूयम् ‘उरु’ विस्तीर्ण धने ‘नः’ अस्माकं ‘कृणोत’ कुरुत ॥ ‘कृषि’ हिसाकरणयोश्च । ‘धिन्विकृष्योरब्ध’ इत्यु-प्रत्ययः । ‘तत्तनसन्धनाश्च’ इति तस्य तत्वादेशः ॥ हे ‘विश्वे सर्वे’ ‘देवासः’ देवाः यूयं च ‘इह’ अस्मिन् धने प्राप्तव्ये विषये ‘वीरयध्वं’ विक्रामयत । यथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ ‘वीर विक्रान्तौ’ । अपि च ‘प्रजया’ पुत्रादिरूपया ‘मा’ ‘हास्महि’ वयं मा परित्यज्येमहि^१ । ‘मा’ च ‘तनूभिः’ शरीरैस्त्यज्येमहि^२ । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ ‘ओहाक् त्यागे’ । अस्मात् कर्मणि लुङि शिष्व-ज्ञावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे ‘राजन्’ राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे ‘सोम’ ‘द्विषते’ अप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘पृथगर्थे चतुर्थी वक्तव्या’ इति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोः ‘मा’ ‘रधाम’ मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । ‘रध्यतिर्वशगमने’ (निह. ६. ३२) इति यास्कः । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननाहं मा भूम ॥ ‘रध’ हिसासंराद्धयोः । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङ्गि लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्रे मन्थुं प्रतिनुदन् परेषामर्दढ्यो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेमैषां चित्तं प्रबुधां वि नेशत् ॥ ६ ॥

अग्ने । म॒न्युम् । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परे॑षाम् । अ॒र्द॒ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि । नः । त्वम् ।
प्र॒त्य॒ञ्चः । य॒न्तु । नि॒ऽगु॒तः । पु॒न॒रि॒ति । ते । अ॒मा । ए॒नाम् । चि॒त्त॒म् । प्र॒ऽबु॒धा॒म् । वि । ने॒शत् ॥ ६ ॥

हे ५अग्ने ५परेषां शत्रूणां ५मन्युं क्रोधं ५प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् ५अर्दब्धः केना-
प्यहिंसितो ५गोपाः गोपायिताः ॥ 'गुप् रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् क्विपि घेरपृक्तस्य
लोपात् पूर्वं बलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः ५त्वं ५नः अस्मान् ५परि ५पाहि परितः सर्वतो रक्ष । ५ते
शत्रवः ५प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः ५निगुतः ॥ 'गुह्यं अव्यक्ते शब्दे' । अस्मात् क्विपि
तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः ५पुनः ५यन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि
च ५प्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् ५एषां^१ शत्रूणां^१ ५चित्सं ज्ञानसाधनं मनः ५अमा सह युगपदेव ५वि
५नेशत् विनश्यत् ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । 'णश अदर्शने' इत्यस्माच्छान्दसो लुङ् । पुषादि-
त्वात् च्छेरकादेशः । 'नशिमन्योरलिङ्घ्यत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६.४.१२०.५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धा॒ता धा॒तॄणां भुव॑नस्य यस्पति॑र्दे॒वं त्रा॒ता॒र॒म॒भिमा॑ति॒षा॒हम् ।

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पा॑न्तु यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तॄणा॒म् । भुव॑नस्य । यः । पतिः । दे॒वम् । त्रा॒ता॒र॒म् । अ॒भिमा॑ति॒ऽस॒हम् ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना । उ॒भा । बृ॒हस्पतिः । दे॒वाः । पा॑न्तु । यज॑मानम् । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

५धातॄणां स्रष्टॄणामपि ५धाता स्रष्टा ५भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य ५यः इन्द्रः सविता वा
५पतिः पालयिता तं ५देवं देवनशीलं ५त्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् ५अभिमातिषाहम्
अभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिवितारम् एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तोमीति शेषः ॥
'यह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ५उभा उभा-
वश्विनौ ५बृहस्पतिः चैतत्प्रमुखाः सर्वे ५देवाः ५इमं ५यज्ञम् अनुष्ठीयमानं ५यजमानं च ५न्यर्थात्
निकृष्टादर्थत् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थम् । तस्मात् ५पा॒न्तु रक्षन्तु सफलं
कुर्वन्वित्यर्थः ॥ 'नेरनिघाने' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उ॒रु॒व्य॒चा नो म॒हिषः श॒र्मं यंस॑द॒स्मिन् ह॒वे पुरु॑द्वुतः पुरु॑क्षुः ।

स नः॑ ग॒जायै॑ ह॒र्यश्च॑ मृ॒ळये॑न्द्र॒ मा नो॑ रीरि॒षो मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒ऽव्य॒चाः । नः । म॒हिषः । श॒र्मं । यंस॑त् । अ॒स्मिन् । ह॒वे । पुरु॑द्वुतः । पुरु॑ऽक्षुः ।

सः । नः । ग॒ं॒ऽजायै॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्च । मृ॒ळय॑ । इन्द्र॑ । मा । नः । रि॒रि॒षः । मा । परा॑ । दाः ॥ ८ ॥

५उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः ५महिषः महान् पूज्यो वा ५पुरुद्वुतः बहुभिर्यजमानैराद्वुतः
५पुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १)
इति ड्रप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्धमानः^२ स्तुयमानः ॥ पूर्ववत् ड्रप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि
क्विपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः ॥ ईदृशः इन्द्रः ५अस्मिन् ५हवे यज्ञे । हूयन्ते
अस्मिन् हवीषीति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽपि ॥ यद्वा । अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'भावे-
ऽनुपसर्गस्य' इति क्लृप्तैरूपं संप्रसारणं च ॥ ५नः अस्मभ्यं ५शर्मं सुखं ५यंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः ॥

यमेलेद्व्यङ्गागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥ हे ऽहर्षश्च हरी अश्वौ यस्य तादृश हे ऽइन्द्र ऽसः त्वं
 ऽनः अस्माकं ऽप्रजायै । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां ऽमृष्य सुख्य । ऽनः अस्मान् ऽमा
 ऽरीरिषः मा हिंसीः । ऽमा च ऽपरा ऽदाः । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीरित्यर्थः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः । सपत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निभ्याम् । अव । बाधामहे । तान् ।

वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशम् । मा । उग्रम् । चेतारम् । अधिराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥

ऽनः अस्माकं ऽये ऽसपत्नाः शत्रवः ऽते ऽअप ऽभवन्तु अपगता भवन्तु । स्वस्थानादपगताः
 प्रच्युता भवन्तु । ऽतान् सपत्नान् ऽइन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयम् ऽअव
 ऽबाधामहे निष्कृष्टतरं विनाशायामः । अपि च ऽवसवो ऽरुद्रा ऽआदित्याः च ऽमा माम् ऽउपरिस्पृशम्
 उन्नतपदस्य संस्पृष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् ऽअक्रन् कुर्वन्तु । तथा ऽउग्रम् उदूर्णबलं ऽचेतारं चेतितारम् ॥
 छान्दस इहभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारम् ऽअधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु ॥ करोतेऽछान्दसे
 लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेङ्क ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तचं प्रथमं
 सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्कविः । विद्यदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रति-
 पाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं
 तु' इति । गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्रहं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । पुरः । यत् ।

किम् । आ । अवरिवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था
 निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । ऽतदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो
 मूलकारणं तत् ऽअसत् शशविषाणवन्निरूपाल्यं ऽन ऽआसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सतो
 जगत उपपत्तिः संभवति । तथा ऽनो ऽसत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ऽआसीत् । यद्यपि
 सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोः
 तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः ।
 तद्वात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । अथोच्येत । न । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषा-
 न्मायाया एवात्र सर्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्^१। अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां^२ विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह। 'नासीदज्ञ इत्यादि। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम्। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः। तथा व्योम अन्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत्। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते। परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽतिप्रत्ययः। परः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे शुलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन^३ पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विषदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति। किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् आवरीवः। अत्यन्तमावृणुयात्। आवायाभावात् तदावरकमपि^४ नासीदित्यर्थः॥ वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्॥ यद्वा। किमिति प्रथमैव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात्। आविषमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत्त्वं^५ कुह कुत्र देशोऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः॥ किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। 'कु तिहोः' (पा. सू. ७.२.१०४) इति प्रकृतेः क्वादेशः॥ कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तृजीवस्य शर्मणि^६ सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रत्यक्षदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना^७ इति कस्य^८ कश्चिदपि भोक्ता^९ न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तत्र घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति॥ किंशब्दादुत्तरस्य लसः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य^{१०} 'न गोश्वन्साववर्णं' इति प्रतिषेधः। 'सुपां सुलुक्' इति शर्मणः सप्तम्या लुक्॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्यस्त्वमपि^{११} निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै. सं. ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपि सज्जावमाशङ्केत। तं प्रत्याचष्टे अग्निः किमासीत् इति। 'गगहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम्' अग्निः किमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्वचान्तरप्रलयविषया॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अहं आसीत्प्रकेतः।

आनीदवात् स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥

न। मृत्युः। आसीत्। अमृतम्। न। तर्हि। न। राज्याः। अहः। आसीत्। प्रकेतः।

आनीत्। अवातम्। स्वधया। तत्। एकम्।

तस्मात्। ह। अन्यत्। न। परः। किम्। चन। आस ॥ २ ॥

ननुक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह न न मृत्यु-रासीत् इति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि

१. त-सत्त्वाभावात् इति तु न प्रत्यक्षदशाया एव वर्णनीयत्वेन तदुपादानौचित्यात् तदानीमपि तत्सत्त्वेन तदभावात्। २. त१.३-भावानां तदामि; त७-भावानां तदपि। ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-तदावरणत्वेन; त४.५-तदावरत्वेन। ४. त२.७-भ२.४.८-तद्वक्षकमपि; त३.८-भ५-तत्रक्षकमपि; त६-ततक्षकमपि। ५. त१.३.७-भ२.८-सु-शर्मणि सुखे। ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-सु-प्रविलीना। ७. ग-कस्यचिदपि भोगो; त१.७-भ२.४.७.८-कस्यचिदपि भोगो; त२.३.६.८-कांस्यचिदपि भोगो। ८. ग-त४.५-भ२ प्राप्तस्योदात्तस्य; त१.२.३.६.७.८-भ-सु-प्राप्तस्य। ९. त१.२.६.७-भ२.८-मपुतत्वमपि; त४-महत्त्वमपि; त५-माप्राप्तत्वमपि; त६-भ२-मतत्त्वमपि; भ४.७-मसत्त्वमपि।

स्यात् तत्राह । 'अमृतं' 'न' 'तर्हि' इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावाच्चिप्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते । तथैव स मृत्युः^१ सर्वं जगत् संहरत^२ इति किमनेन मृत्युना संहरां तदभाव-
कृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते- 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः' (क. उ. २. २५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । 'रात्र्याः' 'अह्नः' च 'प्रकृतः' प्रज्ञानं 'न' 'वासीत्' । तद्धेतु-
भूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वैः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदा-
नीतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाभ्येनाकालेऽपि काल-
वाची प्रत्ययः । यदवादिष्व ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयस्यानीदिति । 'तत्' सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् 'आनीत्' प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः' इति तस्य प्राण-
संबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथामेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तद्वानेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना^३ जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते^४ तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिदोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धा-
संभवात् सांख्याभिमतता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतैति कथं^५ नो सदिति निषेधः । तत्राह 'स्वधया' इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया । तथा तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत् । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा. सू. २. ३. १९) इति तृतीया सहसहव-
योगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूना' (पा. सू. १. २. ६५) इति निपातनाङ्गिणात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्य-
त्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवम् । अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि^६ युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु इदृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यद् नासीद्वजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति । 'तस्माद्' तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः 'अन्यत्' 'किं' 'एव' किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् 'न' 'आस' न बभूव ॥ 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातु-
कत्वाद्दस्तेर्भावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न बाध्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वाच्च^७ निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । 'परः' परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभू-
वेत्यर्थः । अन्यथा उक्तरीत्या^८ क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

१. त१.२.३.४.५.६.८-म२.८-मृत्युत्वं; म४-मृत्युर्क; म७-मृत्युदकं । २. १.२.३.६.७.८-म-
संहियते; त४.५-संहत । ३. म२-यथा दध्ना । ४. त-म-विधीयते वा । ५. त२.३.६.७.८-म
४.५.७.८-किं । ६. त१७-म२.५-मु-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; त२.३.६.८-म८-अनुभवदृष्ट्या
ऐक्यावभासेपि; त४.५-अयुक्तिवत् दृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; म७-अनुभवदृष्ट्या ऐक्याभावेपि । ७. त४.
५-एव प्रेरकत्वाच्च । ८. त-म-उक्तरीत्या ।

तम आसीत्तमसा गुळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्वर्पिहितं यदासीत्तपस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गुळहम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ।
तुच्छयेन । अभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।
तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात् । अथैतदोपपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते^१ । कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गुळहमग्रे इति । ऽअग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् ऽतमसा ऽगुळहम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्माथापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्गज इत्यादिनिषेधः^२ । तत्राह ऽतम ऽआसीत् इति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तुं आचार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । ऽअप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ॥ अत एव मनुना स्मर्यते—‘ आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ’ (मनु. १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह । ऽसलिलम् । ‘ पल गतौ ’ । औणादिक इलच् । ऽइदं दृश्यमानं ऽसर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् ऽआः आसीत् । अस्तेर्लङि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इतीडभावे ‘ हलूल्याद्यभ्यः ’ इति तिलोपे ‘ तिप्यनस्तेः ’ (पा. सू. ८. २. ७३) इति पर्युदासादकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः^३ प्रपञ्चस्य कथमिति तुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरबलवद्विद्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोज्ज्वलसंभव इत्यत आह तुच्छयेन इति । आ समन्ताद्भवतीति ऽआभु ऽतुच्छयेन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकरूपेण सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन ऽअपिहितं छादितम् ऽआसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऽएकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागात्तां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य^४ ऽमहिना माहात्म्येन ऽअजायत उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं^५ चान्यत्रात्मनायते—‘ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ’ (शु. उ. १. १. ९) इति ॥

१. त-इत्युच्यते । २. त४.५.भ२-इत्यादिना तन्निषेधः । ३. त-भ२.४.८-विविधविचित्रभूयसः । ४. त१.२.१.७-भ५-यत्पर्यालोचनरूपत्वं परमेश्वरस्य तपः तस्य महिना महिम्ना महत्त्वेन । छादसो वर्णलोपः । अजायत तस्मात्संभूत्वात् कारणात् पुनः प्रादुरासीत् । परमेश्वरस्य तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं ; त३.४.५.८-भ२.४.८-यत् पर्यालोचनरूपत्वं ।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सुतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या क्वयौ मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।

सुतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिप्या । क्वयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननुकरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव^१ किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । ^२अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि ^३कामः ^४समवर्तत सम्यग्जायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति । ^५मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनारोषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशं ^६रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं ^७प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं^८ कर्म ^९यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये ^{१०}आसीत् अभवत् । भूषणं वर्धिष्वजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः । तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते—‘सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच’ (तै. आ. ८. १) इति श्रुतिः । आत्मनेत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । ^{११}सुतः सत्त्वेन इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः ^{१२}बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं ^{१३}क्वयः कान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः ^{१४}हृदि हृदये निरुद्धया ^{१५}मनीषा मनीषया बुद्ध्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् । ^{१६}प्रतीप्य विचार्य । ‘अन्येषामपि’ इति साहितिको दीर्घः । ^{१७}असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे ^{१८}निरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरैषामधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विस्तृतः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसीत् । उपरि । स्वित् । आसीत् ।

रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैद्यं प्रतिपाद्यते । येषां नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्म ^१एषाम् अविद्याकामकर्माणां विद्यदादिभूतजातानि सृजतां ^२रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः ^३विततः विस्तृतः ^४आसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । ‘विचार्यमाणानाम्’ (पा. सू. ८. २. ९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः । ^५स्वित् इति वितर्के । स कार्यवर्गः प्रथमतः किं ^६तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा ^७अधः अधस्तात् ^८आसीत् । आहोस्वित् ^९उपरि उपरिष्ठात् किमासीत् । ‘उपरि स्विदासीदिति च’ (पा. सू. ८. २. १०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । ‘आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः’ (तै. आ. ८. १) इत्यादिकथा पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युष्पकाशवत्

सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन^१ तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणात्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेः कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः परेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये भावाः महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो विद्यदादयो भोग्याः आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये एव स्वाधा । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । 'अस्ताति च' (पा. सू. ५. ३. ४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईपाभक्षादिस्वात् प्रकृतिभावः ॥

को अद्धा वेदं क इह प्र वोचत्कुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेदं यत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽज्ञाता । कुतः । इयम् । विसृष्टिः । अर्वाक् । देवाः । अस्य । विसर्जनेन । अयं । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्धा इदमन्नं धैवाञ्चादश्च सोम एवाश्व-मग्निरन्नाद' (श. ब्रा. १. ४. २. १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति । कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेदं जानाति । कः वा इह अस्मिन्लोके प्र वोचत् प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् आज्ञाता समन्ताज्ज्ञाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजानन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यतः आह अर्वागिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन विद्यदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्ज्ञाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं^२ निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल^३ । तदतिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेदं तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव अजायत^४ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्यार्घ्यक्षः परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेदं यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अर्घ्यक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति । यतः^५ उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः

१. त. ४. ५-म७-शीघ्रव्यापने । २. ग-म-शक्यतीत्यत । ३. ग-त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-दुर्विज्ञानत्वं । ४. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-'किल' नास्ति । ५. ग-त. १. २. ३. ६. ७. ८-आजायत । ६. त-म-'यतः' नास्ति ।

१आबभूव आज्ञाता सोऽपि किल १यदि १वा १दधे धारयति १यदि १वा १न धारयति । एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्ष सूत्रं—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात्’ (वे. सू. १. ४. २३) इति । यद्वा । अनेनार्धर्चनं पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रवयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिः यतः १आबभूव आ समन्तादज्ञायतेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो^१ जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यतः । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १. ४. ३०) इत्युपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल् । यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव^२ तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्जं यदि वा न ससर्जं । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अज्ञानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमज्ञायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो^३ विधानमज्ञानन्तोऽपि^४ । स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यः तदस्य एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यज्ञं जानन्ति तदवार्चीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यथेवं जगत्सृष्टिरस्यन्तदुरवबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्संज्ञाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति । १अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतः १यः १अध्यक्षः ईश्वरः १परमे उत्कृष्टे सत्यभूते १व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवर्धर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतेस्तर्पणार्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘नेद्वचशि कृति’ इतीदृप्रतिषेधः । ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् । सप्तम्या लुक् । ‘न क्षिप्तुद्धयोः’ इति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तृते^५ । निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः । यद्वा । अवतिगंत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छा. उ. ७. २४. १) इति । ईदृशो यः परमेश्वरः १सो १अङ्ग । अङ्गेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम १वेद जानाति । १यदि १वा १न १वेद न जानाति । को नाम अन्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘यो यज्ञः’ इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाल्यस्यार्थम् । आद्या जगती शिक्षा-स्त्रिष्टुभः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता^६ प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्तं—‘यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तुत एकशतं देवकुर्मेभिरायतः ।

इमे वयन्ति पितरो य आयुयुः प्र व्याप वयेत्यासते तुते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । तुतः । एकऽशतम् । देवऽकुर्मेभिः । आऽयतः ।

इमे । वयन्ति । पितरः । ये । आऽयुयुः । प्र । व्य । अप । वय । इति । आऽसते । तुते ॥ १ ॥

१. गन्त-भ-‘यतः’ नास्ति । २. त-भ-‘जगतो’ नास्ति । ३. त-भ-उपादानाद्बभूव । ४. त-१. २. ३. ६. ७. ८-भ-२. ४. ८-विदधानोपि विदधानं तं जानतोपि; त-४. ५-विदधतोपि विधानं जानतोपि; म-७-विदधेतं जातं जानतोपि । ५. ग-भ-२. ४. ८-तृते नित्यतृते । ६. ग-त-१. २. ३. ६. ८-भ-२. ४. ८-तद्वत् कर्ता ।

१तन्तुभिः तनितुभिर्विस्तारयितुभिर्विथदादिभूतैः १यः सर्गात्मकः १यज्ञः १विश्वतः सर्वतः १ततः विस्तृतः । तथा १एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । 'संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येषु आत्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या^१ । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आत्मैकशतः' (तै. ब्रा. १.७.६.४) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं १देवकर्मभिः देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिः १आयतः दीर्घाभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् १इमे १पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः १वयन्ति निर्मिते । १ये देवाः १आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत् सर्जनेन व्यापुः । अपि च १प्र १वयाप १वयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सर्जनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य भोग्यप्रपञ्चस्य सर्जनम् । 'वेञ् तन्तुसंताने' । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३. ४. ३) इति लोट् । तस्य 'लोढो हिस्वो' इत्यनुवृत्तेर्हिरादेशः । शब्दगुणयादेशाः । 'अतो हेः' इति लुक् । प्र वयाप वयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । एवंभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः १तते विस्तृते सत्यलोके १आसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंप्रकृतेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमाद्यग्निष्टोमादिस्तस्याभेदैः सप्तभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतम् । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाभिचयनेन^२ युक्तैः देवकर्मभिः^३ गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्रात्मकैर्वा आयतो दीर्घाभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽङ्गिरसो वयन्ति । तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र^४ वय^५ त्वं कुरु अप वय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुञ्जाना आसते नियुजन्ति^६ । एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाकै अस्मिन् ।

इमे मयूखा उप सेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने । अधि । नाकै । अस्मिन् ।

इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

१पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः १एनं यज्ञं १तनुते विस्तारयति । सृष्टवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं — 'स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत' (ऐ. ब्रा. ५.३२) इति 'प्रजापतिर्यज्ञ-मसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्' (ऐ. ब्रा. ७.१९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञम् १उत्कृणत्ति उद्वेष्टयति । 'कृती वेष्टने' । रौधादिकः । स एव १पुमान् प्रजापतिः १अस्मिन् भूलोके १नाके । अकं दुःखं नास्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । 'नभ्राणनपात्' इत्यादिना नजः प्रकृति-भावः । तत्र च १वि १तत्ने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तनोतेलिटि 'तनितुभ्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । १मयूखाः रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मकाः १इमे विश्वसृजो देवाः १सदः सदनं देवयजनस्थानम् १उप १सेदुः । विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च १सामानि रथन्तरादीनि १ओतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं^१ १तसराणि तिर्यक्सराणि^२ तिरश्चीनसूत्राणि १चक्रुः^३ ॥

१. ३. ४. ५. ८-म२. ४. ७. ८-शतपालकाः । २. त१. २. ३. ६. ७. ८-म२. ४. ८-एकविधेनाभिचयनेन ।

३. ग-देवकर्मभिः देवानां कर्मभिः ; त३. ७-म२. ८-देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-म२. ४. ८-'प्र यव' नास्ति । ५. म-निषीदति । ६. त-म-वर्षं वातु । ७. ग-त४. ५-तिर्यक्सराणि । ८. ग२-चक्रुः कृतवतः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्तं यदेवा देवमयजन्तु विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।

आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् ।

छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्तम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्तु । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनीपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते । यत् यदा विश्वे सर्वे साध्याः देवाः देवं प्रजापतिम् अयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणम् इयत्ता का कथंभूता आसीत् । तथा प्रतिमा । हविप्रति-योगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता । सा च^१ तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा निदानम् आदिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किम् आसीत् । तथा आज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयन्त इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्त्याः । परिपूर्वात् दधातेः 'उपसर्गे धोः किः' (पा. सू. ३. ३. ५२) इति किप्रत्ययः । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् । तथा प्रउगम् उक्तम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीन्युक्तानि शस्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं द्रुचेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव ।

अनुष्टुभा सोमं उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वार्चमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सयुग्वा । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।

अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वार्चम् । आवत् ॥ ४ ॥

सयुग्वा सहयुक्ता अग्नेः सहायभूता गायत्र्यभवत् । यष्टव्यात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—'प्रजापति-रकामयत प्र जायेयेति स सुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः' (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । उष्णिहया^२ उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः सं बभूव तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे । 'टाप्^३ चापि^३ हलन्तानाम्' इति वचनादुष्णिहशब्दात् टाप् । तथा^४ महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतश्चक्षैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेः देवस्य वार्चं वार्क्यं बृहती छन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छद्वा । बृहत्या^५ सार्धं^५ बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे इत्यर्थः ॥

विराणिमत्रावरुणयोरग्निश्चीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह मागो अहः ।

विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकूप ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

१. त-म-मु-वा । २. ग-म-२-तथाग्निहया । ३. त४.५-म७-आप चैव । ४. त१.२.३.६.७-तथा त१ । ५. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८- 'बृहत्या सार्धं' नास्ति ।

वि॒राट् । मि॒त्रावरु॑णयोः । अ॒भि॒ऽश्रीः । इन्द्र॑स्य । त्रि॒ऽस्तुप् । इ॒ह । भा॒गः । अ॒हः ।
विश्वान् । दे॒वान् । जग॑ती । आ । वि॒वेश । तेन॑ । चा॒कृ॒प्रे । ऋष॑यः । म॒नुष्याः ॥ ५ ॥

अपि च षमित्रावरुणयोः देवयोः षविराट् छन्दः षअभिः अभिश्रिता आश्रितासीत् । विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । षइह अस्मिन् यज्ञे षअहः सवनत्रयरूपस्य षभागः मध्यंदिनसवनाख्यः अंशः षत्रिष्टुप् छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयो आस्ताम् । ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम ’ (तै. सं. ७.१.१.४) इति । तथा षविश्वान् सर्वान् षदेवान् षजगती छन्दः षआ षविवेश प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम ’ (तै. सं. ७.१.१.५) इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रउर्गं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातम् । आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यम् । तत्र इहेवमाप्नायते—‘ देवा यज्ञमतन्वत वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ’ ‘ ससास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ’ (ऋ. सं. १०. ९०. ६; १५) इति । अयमर्थः । सर्वरसोत्पादको वसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यदध्यादिभ्यो^१ रसैः सार्धं तादृशो वसन्तोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत् । शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः^२ । पच्यमानव्रीहियुक्तः शरद्धत् तस्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त छन्दांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भूत्वा अष्टादश समिधस्यः परिधयश्चासन् । कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं ‘ पूर्वं विश्वसृजोऽसृताः दातं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सन्नमासत ’ इति ‘ एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त ’ (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २; ८) इति च तैत्तिरीयके समाप्तायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणम् । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा^३ विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागोनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छन्दसामग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितं च—‘ अभिः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वे देवा देवताः ’ (पि. सू. ३. ६३) इति । एवं प्राजापरयो यज्ञोऽनुष्ठितः । षतेन यज्ञेन षऋषयः षमनुष्याः च षचाकृप्रे चकृपिरे । कृषाः सृष्टा आसन् ॥ कृपेः कर्मणि लिटि ‘ इरयोः ’ इति रेआदेशः । ‘ कृपो रो लः ’ (पा. सू. ८.२.१८) इति लत्वम् । तुजादिवात् अभ्यासदीर्घः । तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजमित्यर्थः ॥

चा॒कृ॒प्रे तेन॑ ऋष॑यो म॒नुष्या॑ य॒ज्ञे जा॒ते पि॒तरौ नः॑ पु॒राणे ।

पश्य॑न् म॒न्ये म॒नसा॑ च॒र्क्षसा॑ तान् य इ॒मं य॒ज्ञम॑र्यजन्त॒ पूर्वे ॥ ६ ॥

चा॒कृ॒प्रे । तेन॑ । ऋष॑यः । म॒नुष्याः । य॒ज्ञे । जा॒ते । पि॒तरः । नः॑ । पु॒राणे ।

पश्य॑न् । म॒न्ये । म॒नसा॑ । च॒र्क्षसा॑ । तान् । ये । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒र्यज॑न्त । पूर्वे ॥ ६ ॥

पु॒राणे चि॒रंतेन॑ अ॒स्मिन्^४ य॒ज्ञे षजा॑ते विश्वसृ॒ष्टिर्दे॒वैः स॒म्यगनु॑ष्ठिते सति षतेन यज्ञेन षऋषयो षमनुष्याः षनः अस्माकं षपितरः पूर्वपुरुषाश्च षचाकृप्रे अकल्पयन्त । असृज्यन्त । षइमम् ।

१. त४.५-ओषध्यादिभिः । २. ग-त४.५-म२.८-ग्रीष्मर्तुरजायतेत्यर्थः । ३. त-म-यद्वा । ४. त१. २.३.६.७.८-म-तस्मिन् ।

ईदृशं पश्यं पथे पूर्वैः साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः पश्यजस्त अन्वतिष्ठन् पतान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् पचक्षसा दर्शनहेतुना मनसा पश्यन् जानन् मन्ये । तानेव विश्व-
स्मृत्^१ देवान् स्तौमि । मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तौमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरां अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहस्तौमाः । सहछन्दसः । आवृतः । सहप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्य । धीराः । अनुआलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तौमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्तौमाः सहछन्दसः गायत्र्यादिभिः
छन्दोभिः सह वर्तमानाः आवृतः आवर्तमानाः सहप्रमाः । प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानम् ।
तेन सह वर्तमानाः दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबन्धिनः ऋषयः
द्रष्टारः सप्तसंख्याकाः शीर्षण्याः । यद्वा । मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो^२ वा ।
एवंविधा एते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पन्थां पन्थानमनुष्ठान-
मार्गम् अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीराः धीमन्तः सन्तः अन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः ।
यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । रथ्यो न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सूताः रश्मीन् अश्व-
नियोजनार्थान्^३ प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते । अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं
प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ॥१८॥

‘अप प्राचः’ इति सप्तवं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तार्षम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट्
त्रिष्टुभः । चतुर्थीपञ्चम्यावश्विदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुकान्तम्—‘अप प्राचः सुकीर्तिः
काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुपोत्तरा चाश्विन्यौ’ इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रिनं च—‘सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य ‘अप प्राचः’ इत्येषारम्भणीया कद्वत्प्रगाथानन्तरं
शंसनीया । सूत्रितं च—‘कद्वन्तः प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रान्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरम्भणीया । सूत्रितं च—
‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानपापांचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्राचः प्रमुखपञ्चतः प्राग्देशे वर्तमानान् । अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः ।
प्रपूर्वाद्भूतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना क्तिन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । शसि. ‘अश्वः’
इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । ‘अनिगन्तोऽञ्जतौ वप्रत्यये’ (पा. सू. ६. २. ५२) इति गतेः

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-विश्वस्य स्मृत् । २. त-म१.२.४.८-वषट्कारो । ३. ग-त१.२.३.६.७.
८-म-मु-रथे अश्वनियोजनार्थान् ।

प्रकृतिस्वरस्वम् । तादृशान् विधाञ् सर्वान् अभिघ्नान् शत्रून् अप नुदस्व अस्मत्तोऽपगमय ।
तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितरिन्द्र अपाचः अपमुखमञ्चतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान्
शत्रून् अप नुदस्व । अपि च उदीचः ऊर्ध्वमञ्चतः उपरिवर्तमानान् । उत्पूर्वादञ्चतेः पूर्ववत् किनि
'उद ईत्' इत्यञ्चतेरकारस्येकारः । पूर्ववत्स्वरः । तथाविधानपि शत्रून् अप नुदस्व । तथा हे शूर
शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदेशमधोभागमञ्चतश्च अधस्तनानपि शत्रून् अप नुदस्व । अधरशब्दोप-
पदादञ्चतेः शसि पूर्ववत् प्रक्रिया । 'चौ' इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तः । उरौ विस्तीर्णे तव संबन्धिनि
त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र
वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विद्युय ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्ति न जग्मुः ॥ २ ॥

कुविद् । अङ्ग । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूय ।

इहऽईह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अङ्ग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः यवं चित् । उपलक्षणमेतत् ।
यवगोधूमादीन् अनुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण विद्युय पृथक्कृत्य यथा
कुविद् बहुलं दान्ति लुनन्ति । 'दाप् लवने' । आदादिकः । विपूर्वात् यौतेत्यपि 'युप्लवोर्दीर्घ-
ञ्छन्दसि' (पा. सू. ६.४.५८) इति दीर्घः । एवम् इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां
यजमानानां भोजनानि । धननामेतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुरु । यस्मिन् यस्मिन्
देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६.४.
१०६.१) इति हेतुगभावः । एषामित्युक्तं के पुनरिमे इत्यत आह । ये यजमानाः बर्हिषः यज्ञस्य
नमोवृक्तिं नमसो हविलक्षणस्याञ्जस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न
प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्युतथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरी । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । समऽगमेषु ।

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते । ऋतुथा ऋतौ यद्यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले
स्थूरि अनः यत्नं तं देशं प्राप्तं नहि अस्ति न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं
गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि च संगमेषु संगमेषु श्रवः अक्षं यशो वा न विविदे न
लभते । इन्द्रस्तु उक्तविलक्षणः । वृषणं वर्धितारं तम् इन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तः विप्राः मेधाविनो
वयं सख्याय सखिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः । कथंभूताः । अश्वायन्तः अश्वानप्यात्मन इच्छन्तः
वाजयन्तः अक्षकामा बलकामाश्च ॥

सौभ्रामण्यां सुसंग्रहाणां पुरोनुवाक्या 'युवम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'युवं सुराममश्निनेति
ग्रहाणां पुरोनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

युवं सुरार्ममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरार्मम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ हे ऽशुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ ऽसुरार्मं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः ऽविपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ ऽयुवं युवां ऽसचा सन्तौ संगतौ ऽआसुरे असुरपुत्रे ऽनमुचौ एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति ऽकर्मसु योधनकर्मसु ऽइन्द्रम् ऽआवतम् अरक्ष-
तम् ॥ विपिपाना । 'पा पाने' इत्यस्मात् लिटः कानच् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । शुभस्पती इति 'सुभामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या । सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरार्मं व्यपिबुः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽईव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्रं । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरार्मम् । वि । अपिबुः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वां ऽपितरौ मातापितरौ ऽपुत्रमिव ॥ 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति पितुः शेषः । ऽउभा उभौ अश्विनौ ऽकाव्यैः प्रशस्यैः ऽदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः ऽआवथुः । मध्यमो व्यत्ययेन । आवतुः ररक्षतुः । त्वं च ऽसुरार्मं सुखेन रमणसाधनं हविः ऽयत् यदा ऽशचीभिः शक्तिभिः सार्धं ऽव्यपिबुः विशेषेण पीतवानसि तदा हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽसरस्वती देवी ऽत्वा त्वाम् ऽअभिष्णक् उपासेवत । भिष्णक् उपसेवायाम् । कण्डवादिः । छान्दसो यगभावाः । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । 'हल्लङ्याभ्यः' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववैदाः ।

बार्धतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्ववैदाः ।

बार्धताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ७ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ७ ॥

‘त्रातारमिन्द्रम्’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्याते (ऋ. सं. ६.४७.१२-१३) । अक्षरार्थस्तु । सुष्टु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्टु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकम् । अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्तम्यास्तु । तस्य यज्ञार्हस्य इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम । सुष्टु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ॥ १९ ॥

‘ईजानम्’ इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेघपुत्रस्य शकपूतस्यार्प मित्रावरुणदेवताकम् । आद्या तु लिङ्गोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयद्वादशकन्यष्टकवती । द्वितीयापष्टयी प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकन्यष्टकवती । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ईजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या^१ महासतोबृहत्पुपाद्योपान्त्ये^२ प्रस्तारपङ्क्ती शेषा विराड्रूपाः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

ईजानमिद् द्यौर्गृतार्वसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।

ईजानं देवावश्विनावभि सुमैर्वर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौः । गर्तऽर्वसुः । ईजानम् । भूमिः । अभि । प्रऽभूषणि ।

ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुमैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

वर्तवसुः । गूर्तवसुधतं स्तोत्रभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ‘गुरी उद्यमने’ । निष्ठा । ‘श्र्वादितो निष्ठायाम्’ इतीदृप्रतिषेधः । ‘नसत्तनिषत्त’ इत्यादिना निपातना-
श्लिष्टानत्वाभावः । ‘अन्येषामपि’ इति साहित्यिको दीर्घः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ईदृशी
वद्यौः छुलोकाभिमानिनी देवता ईजानम् इत् यज्ञैः इष्टवन्तमेव पुरुषमभिवर्धयति । यजेल्लिङ्गः
कानच् । ‘वचिस्वपि’ इति संप्रसारणे द्विवचनम् । तथा भूमिः च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्ट-
भूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानम् अभिवर्धयति । अपि च देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ
ईजानम् इष्टवन्तं पुरुषं सुमैः धनैः अभि अवर्धताम् अभिवर्धयतः । वृषेरन्तर्भावित्यर्थत्वात्
छान्दसो लक् ॥

ता वा मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितृत्वता यजामसि ।

युवोः क्र्णाणाय स्रख्यैरभि प्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्क्षिती । सुऽसुम्ना । इषितृत्वता । यजामसि ।
युवोः । क्र्णाणाय । स्रख्यैः । अभि । प्याम । रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती त्रियमाणभूमिकौ । यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम ।
हवींषि धारयन्तः क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधौ । सुषुम्ना सुषुम्नौ सुधनौ^३ सुसुखौ वा
यता तौ वा युवाम् इषितृत्वता इषितृत्वेन । तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः । यद्वा । भाव-
प्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् । इषितृत्वत्वेन प्राप्तृत्वत्वेन । हेतौ तृतीया । यतो

१. अनु.—मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यान्त्या । २. त१.२.३.६.८-म१.४.७.८-
‘द्योपान्त्ये च । ३. ग२-त४.५-म२-शोभनधनौ; त१.२.३.७-म१.४.७.८-‘सुधनौ’ नास्ति ।

युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोः यजामसि हविर्भिर्यजामः । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । एवं च यवोः युवयोः सख्यैः सखित्वैः । सख्युर्थः । वक्राणाय कुर्वते यजमानाय । करोतेः शानचि छान्दसो विकरणस्य लृक् । तादर्थ्ये चतुर्थी । यजमानार्थं परक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभि वष्याम अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुभ्याम्' (पा. सू. ८. ३. ८७) इत्यस्तेः सकारस्य षत्वम् ॥

अधा चिन्नु यदिधिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

द्वद्वा वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्वारन्नकिरस्य मृधानि ॥ ३ ॥

अध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमानाः ।

द्वद्वा । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मृधानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थं यत् यदा यदिधिषामहे हवींषि धारयामः । यद्वा । 'धिष शब्दे' । वामं युवां स्तुमहे । अधा चित् अनन्तरमेव नु क्षिप्रं प्रियम् अभीष्टं रेक्णः । धननामैतत् । धनम् अभि पत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिप्राप्नुवन्तो भवामः । द्वद्वा न् ददिवान् । ददातेलिटः कसुः । 'छन्दस्युभयथा' इति वसोः सार्वधातुकत्वात् 'आभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । अत एवेडभावश्च । संहितायां नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । वाशब्दश्चार्थः । हवींषि दत्तवांश्च यत् यो यजमानः रेक्णः धनं पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मृधानि धनानि नकिः वसम् आरन् नैवापगच्छन्ति । किंतु तमेव सर्वदा भजन्ते । समित्येतत् अपेत्येतस्यार्थः । उ इति पूरणः । अतेश्छान्दसे लुङि 'सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः । 'ऋदशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) ॥

असावन्यो असुर स्यत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाकुनैतावतैनसान्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । स्यत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।

मूर्धा । रथस्य । चाकुन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकऽध्रुक् ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक । यद्वा असवः प्राणाः । तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः । ईदृश हे मित्र द्यौः शुलोको देवनशीलादितिवा अन्यः । 'सुपां सुलृक्' इति द्वितीयायाः स्वादेशः । वरुणापेक्षया अन्यम् असौ असुं नभसि दृश्यमानं त्वां स्यत असूत ॥ 'वृक् प्राणिप्रसवे' । छान्दसोऽडभावः ॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजा असि ईश्वरो भवसि । तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धा शिरः चाकुन् अस्मद्यश्च कामयते । यद्वा । रथस्य ईहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धा न मूर्धेव प्रधानः सोमश्चाकुन् युवां कामयते ॥ 'कन दीसिकान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्लुगान्ताच्छान्दसो लृक् ॥ यत एवमतः कारणात् अन्तकध्रुक् अन्तकस्य हननशीलस्य राक्षसादेर्यमस्यैव वा द्रोग्धा । 'द्रुह जिघांसायाम्' । 'सत्सुद्विष' इत्यादिना क्तिप् । 'वा द्रुहमुहण्मुहणिहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति षत्वम् । भग्भावः । ईदृशः स यज्ञः एतावता एनसा इत्यस्परिमाणेनापि पापलेहोनापि न युज्यते ॥

अस्मिन्त्स्वेतच्छकपूत एनो हिते मित्रे निर्गतान् हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यद्वात्तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । भित्रे । निऽगतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । युजियासु । अवीं ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिः । अस्मिन् शकपूते स्थितम् एतत् एनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं वा मित्रे देवे हिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान् वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् सु^१ सुषु^२ हन्ति हिनस्ति । अस्मिन्पौ समवेतं^३ यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । निगतान् । निपूर्वाद्भवेः कर्मणि निष्ठा । ‘ गति-
रनन्तरः^४ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कदेत्यत आह । अवोः हविर्भिस्तर्पयितुः । अवतेरौणादिक उग्रप्रत्ययः । तस्य यजमानस्य यजियासु यज्ञार्हासु क्रियासु तनूपु शरीरेषु अवां अभिगन्ता मित्रो वरुणो वा यत् यदा^५ अवः रक्षणं धात् दधाति निदधाति स्थापयति । यद्वा । यदा^५ अवां अभिगन्ता स ऋषिः अविनुः रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागाह्रासु प्रियासु तनूपु शरीरेषु अवो हविर्लक्षणमन्त्रं धात् धारयति । तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनो वीरान् हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पर्यसा पुपूतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन् सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पर्यसा । पुपूतनि ।

अव । प्रिया । दिदिष्टन् । सूरः । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

हे विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ युवोर्हि युवयोः खलु माता जननी अदितिः अदीना अखण्डनीया वा भवति । सैव भूमिः । ‘ इयं वा अदितिः ’ (तै. सं. २. २. ६. १) इति श्रुतेः । द्यौर्न यथा शुलोकः पर्यसा वृष्टयुदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेवा^१ सा भूमिः पर्यसा आत्मीयेन रसेन हवि-
रात्मना परिणतेन पुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पूतशब्दादाचारे क्लिबन्तादौणादिकः कनिप्रत्ययः^२ । छान्दसं द्विवचनम् । तौ युवामतिदिश्य यूयं प्रिया प्रियाणि धनानि अव दिदिष्टन् अवाहूमुखमस्मदभिमुखं दिशत दत्त ॥ ‘ दिश अतिसर्जने ’ । अस्माह्योऽपि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ तप्तनसन्तथनाश्च ’ इति तशब्दस्य तनादेशः ॥ अपि च सूरः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा । ‘ णिजिर् शौचपोषणयोः ’ । जौहोत्यादिकः । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति ‘ निजां त्रयाणां^३ ’ (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं ह्यप्नराजावसीदतुं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।

ता नः कणूकयन्तीर्निमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अप्नराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । न । धुऽसदम् । वनऽसदम् ।

ताः । नः । कणूकऽयन्तीः । नुऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ युवं हि युवां खलु अप्नराजौ अप्नसा कर्मणा, प्रवर्षणप्रकाशनादिना राज-
मानौ दीप्यमानौ सन्तौ असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसथे ॥ अप्न इति कर्मनाम । ‘ आपः

१. त-भ-‘ सु ’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-‘ समवेतं... गतिरनन्तरः ’ नास्ति ।

३. त-भ-यद्वा । ४. त-भ-‘ यदा ’ नास्ति । ५. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-एवमेव । ६. ग-त४.५-भ२.७-
कनिप्रत्ययः ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुदच् वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यागोतेः असुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । तस्मिन्नुपपदे राजतेः 'सत्सुद्विष' इत्यादिना किप् । 'पीबोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इत्यप्रसः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरुणौ ऋणकृयन्तीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छन्तीः षताः प्रसिद्धाः शास्त्रवीः प्रजा अभिभवितुम् । षन संप्रत्यर्थे । संगतिं षरथं षतिष्ठत् अभितिष्ठताम् । तिष्ठतेर्लङ्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । कीदृशं रथम् । षधूर्षदं धुर्यथयोर्वहनदेशे सीदन्तं षवनर्षदं वनेषूचानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम् । यद्वा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति । वने समुद्रोदके निषीदन्तम् । उभयत्रापि पूर्ववत् किप् । वनसदमित्यत्र छान्दसः साहितिको रेफोपजनः । हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां षनुमेधः मम पिता षअंहसः पापात् षतत्रे रक्षधे रक्षितो बभूव । 'त्रैङ् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यद्वा उपचाराजन्ये जनकशब्दः । नृमेधस्य पुत्रः शकपूतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि । षनुमेधः अन्योऽपि सुयज्ञो यजमानः षअंहसः पापात् षतत्रे युवाभ्यामेवारक्ष्यत । 'भीत्राथानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥२०॥

'प्रो षु' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैन्द्रम् । आद्यस्तृचः शाकरः । षट्पञ्चाशदक्षरा शाकरी । द्वितीयस्तृचो महापाङ्क्तः । षलष्टका महापाङ्क्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'प्रो षु सुदाः पैजवनः शाकरमहापाङ्क्तावाधौ तृचावन्त्या^२ त्रिष्टुप्^३' इति । षोडशिशब्द आद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मशब्देऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः^३' (पे. आ. ५. १. १) इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शुषमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शुषम् । अर्चत ।

अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । समऽङ्गे । समत्सु । वृत्रऽहा ।

अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ १ ॥

वअस्मै षइन्द्राय । षष्टयर्थे चतुर्थी । अस्थेन्द्रस्य षपुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वाद्गतिसमासः । रथस्याग्रतो वर्तमानं षशूषं बलं षसु षप्रो षअर्चत । हे स्तोतारः सुहु प्रपूजयत । प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति । 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञम् । इन्द्रो विशेष्यते । समत्सु । समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे किप् । 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । षसमत्सु संग्रामेषु षसंगे संगमनीये शत्रुबले । 'ढोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेडः । षअभीके षचित् अभ्यर्णोऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशाकेश्यवस्थायामपि षलोककृत् स्थितिकृष पलायिता^४ स्थित्वा च षवृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः स इन्द्रः षअस्माकं स्तोतॄणां षचोदिता धनानां प्रेरिता सन् षबोधि । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् ।

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७.८- वनर्षदं...निषीदन्तं' नास्ति । २. अनु.-तृचौ त्रिष्टुबन्त्या ।

३. त१.२.३.७-म१.२.८- 'मित्यनुरूपः । ४. ग१-त४.५-म७.८-पालयिता ।

बुधेऽछान्दसे लुङि ' दीपजनबुधः' इत्यादिना कर्तरि च्लेश्चिणादेशः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इत्यङ्भात्रः । अपि च ऽन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम् ऽअधि^१ ऽधन्वसु धनुःष्वधिरापिता ऽज्याकाः कुत्सिता ज्या ऽनभन्तां हिंसन्तां नश्यन्तु । ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४) । ' नभ तुभ हिंसायाम् ' । क्रैयादिकः । ध्यत्ययेन शप् ॥

त्वं सिन्धूरवासृजोऽधराचो अहन्निहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

त्वम् । सिन्धून् । अर्व । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परि । स्वजामहे ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽसिन्धून् स्थन्दनशीलान् जलपूरान् ऽअधराचः अधरमधोमुखमश्नतो गन्तून् ऽअवासृजः मेघाक्षिरगमयः । यतस्त्वम् ऽअहिम् अन्तरिक्षे गतं मेघम् ऽअहन् हतवानसि । यद्वा । अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवरकं वृश्मसुरमहन् हतवानसि । अतो हे ऽइन्द्र त्वम् ऽअशत्रुः शत्रुरहितः ऽजज्ञिषे जायसे । न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ ' नयसुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जनेर्लिङि ' गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । ' द्विवचनेऽधि ' इति स्थानियद्भावात् द्विवचनम् । तथा ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं ऽपुष्यसि वर्धयसि । ' वृक्ष संभक्तौ ' । ऋहलोण्यत् । ' ईडवन्दवृशंसदुहां प्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऽतं तादृशं ऽत्वा त्वां ऽपरि ऽष्वजामहे हविभिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः । वशीकुर्म इत्यर्थः । ' ष्वन्ज परिष्वङ्गे ' । ' दंशसअष्वजां शपि ' (पा. सू. ६. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः । गतमन्यत् ॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धिर्यः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्दुर्दिवसु

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धिर्यः ।

अस्ता । असि । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । दुर्दिः । वसु ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

ऽविश्वाः सर्वाः ऽअरातयः अदाय्यः ऽअर्यः अभिगम्यः ऽनः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः ऽसु^२ सुषु ऽवि ऽनशन्त विनश्यन्तु । हे इन्द्र त्वदर्थं ऽधिर्यः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम् । हे ऽइन्द्र ऽयः ऽनः अस्मान् ऽजिघांसति हन्तुमिच्छति । हन्तैः सनि ' अज्ज्ञानगमां सनि ' इति दीर्घः । ' अभ्यासाच्च ' इति कुस्वम् । तस्मै ऽशत्रवे ऽवधं हननसाधनमायुधम् ऽअस्तासि क्षेप्ता भवसि । ' असु क्षेपणे ' । ताच्छीलिकस्तुन् । ऽते तव ऽया ऽरातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः । ' रा दावे ' । करणे क्तिन् ।

‘मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः’ इति क्तिन उदात्तत्वम् । सा रातिः ष्वसु धनं ष्वदिः अस्मभ्यं दाता भवतु । ‘आद्यगमहन’ इति ददातेः क्तिप्रत्ययः । ‘न लोकाव्यय’ इति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥

यो न इन्द्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमीं कृधि विबाधो असि सासहिर्नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥४॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।

अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विबाधः । असि । ससहिः ।

नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ष्यः षजनः षवृकायुः । वृको हिंसकोऽरण्यश्चा स्तेनो वा । स इवाचरन् षनः अस्मान् षअभितः सर्वतः षआदिदेशति अभिलक्ष्य आयुधान्यतिसृजति । दिशतेल्लेख्यहागमः । छान्दसः शपः श्लुः । ‘नाभ्यस्तस्याधि पिति’ इत्यत्र ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ इति वचनात् प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । षतमीं तमिमं जनम् षअधस्पदं पादस्याधस्ताद्गतमानं षकृधि कुरु । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लृक् । ‘श्रुशृणुपृक्वृभ्यः’ इति हेधिः । यतस्त्वं षविबाधः विशेषेण बाधिता शत्रूणां षसासहिः षअभिभविता च षअसि^१ । सिद्धः शेषः ॥

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्टयः ।

अव तस्य बलं तिर महीव द्यौरध त्मना नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥५॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्टयः ।

अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽईव । द्यौः । अध । त्मना ।

नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ष्यः^२ षसनाभिः समानजन्मा शत्रुः षनः अस्मान् षअभिदासति उपक्षयति षयश्च षनिष्टयः निकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति ॥ जातार्थे निकृष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात्प (पा. सू. ४. २. १०४) । ‘ह्रस्वात्तादौ तद्धिते’ (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम् ॥ षअध अनन्तरमेव षमहीव षद्यौः महती द्यौरिव विस्तृतं षतस्य शत्रोः षबलं षत्मना आत्मना । ‘मन्त्रेष्वाख्यादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । स्वयमेव षअव^३ षतिर जहि^३ । अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥

वयमिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रमामहे ।

ऋतस्य नः पथा नयाति विश्वानि दुरिता नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥६॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । सखित्वम् । आ । रमामहे ॥ ऋतस्य । नः । पथा । नय ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र षत्वायवः स्वामात्मन इच्छन्तः षवयं षसखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् षआ षरमामहे उपक्रमामहे । षऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य षपथा मार्गेण । भस्य टलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वृत्तीयाया

उदात्तत्वम् । ष्विश्वानि सर्वाणि ष्वदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च ष्वनः अस्मान्
 ष्वअति ष्वनथ अतिपारथ । गतमन्यत् ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोघ्नी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।

अच्छिद्रऽऊघ्नी । पीपयत् । यथा । नः । सहस्रऽधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वत्वं ष्वतां गाम् ष्वअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ष्वसु ष्वशिक्ष प्रदेहि । शिक्षतिर्दानकर्म । ष्वया
 गौः ष्वजरित्रे स्तोत्रे ष्ववरं वरणीयं पयः ष्वप्रति ष्वदोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे ॥ दुहेः 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपो लुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् ।
 धातुस्वरः शिष्यते । वरम् । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृहनिश्रिगमश्च' इति कर्मण्यप् ॥ सा प्रसा
 ष्वगौः ष्वअच्छिद्रोघ्नी निबिडोघस्का अत एव ष्वसहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता ष्वमही महती
 सती ष्वयथा ष्वनः अस्मान् ष्वपर्यसा क्षीरेण ष्वपीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ॥ 'ओष्याथी
 वृद्धौ' । ष्वयन्ताच्छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन धातोः पीभावः । अङभावश्छान्दसः ॥ ॥२१॥

'उमे यत्' इति सप्तर्चं पठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षम् । 'पूर्वेण^१' इत्यर्ध्व-
 सहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिन्युषिः । सप्तमी पङ्क्तिः । शिष्टाः पठष्टका महापङ्-
 क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'उमे यन्मान्धाता यौवनाश्वो महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्त्या
 तामध्यर्चो गोधापश्यत्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनेऽच्छावाकस्या-
 द्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'उमे यदिन्द्र रोदसी अव यश्वं शतक्रतो' (आश्व.
 श्रौ. ७. ४) इति ॥

उमे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाईव ।

महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उमे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आपप्राथ । उषाऽईव ।

महान्तम् । त्वा । महीनाम् । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वउमे ष्वरोदसी धावापृथिव्यौ ष्वयत् यस्त्वम् ष्वआपप्राथ तेजसाप्राप्ति आपूरयसि ।
 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । छान्दसो लिट् । ष्वउषाईव यथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् ।
 तं ष्वमहीनां महतां देवानामपि ष्वमहान्तम् अधिकं ष्वचर्षणीनां मनुष्याणामपि ष्वसम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं
 ष्वत्वा त्वां ष्वदेवी देवनशीला ष्वजनित्री साधु जनयित्री अदितिः ष्वअजीजनत् अजनयत् । जनेर्ण्यन्तात्
 लुङि ष्वङि रूपमेतत् । यस्मादेवा ष्वजनित्री ईदृशं पुत्रम् ष्वअजीजनत् अतः कारणात् सा^२ ष्वभद्रा
 कल्याणी प्रदास्ता जाता । जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि वृत् । 'जनिता मन्त्रे' इतीडादौ णिलोपो^३
 निपात्यते । 'ऋग्वेदः' इति ऋषी ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्मां आदिदेशति

देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ २

अव । स्म । दुःऽहणायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् ।

अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

वदुर्हणायतः दुःखप्रदं हननमाचरतः । मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः । स्थिरं दृढं बलम् । अव । तनुहि । अवततं^१ नीचीनं कुरु । एस्म इति पूरकः । एतं शत्रुम् । ईम् एनम् । अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं । कृधि कुरु । यः शत्रुः । अस्मान्नादिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।

शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्देवी

जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । बृहतीः । र्षः । विश्वश्चन्द्राः । अमित्रहन् ।

शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे । अमित्रहन् । अमित्राणां शत्रूणां हन्तर्हे । शक्र । इन्द्र । शचीभिः । आत्मीयाभिः शक्तिभिः । आत्मीयैः कर्मभिर्वा । त्याः ताः प्रसिद्धाः । बृहतीः महतीः । ‘बृहन्महतीरुपसंख्यानम्’ इति ङीप उदात्तत्वम् । विश्वश्चन्द्राः । विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः । ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे’ इति सुडागमः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । एवंभूताः । इषः अन्नानि । विश्वाभिः सर्वाभिः । उतिभिः रक्षाभिः सार्धम् । अव । धूनुहि । अस्मास्ववाङ्मुखं कम्पय । अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनेऽच्छावाकस्य ‘अव यस्वम्’ इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रं तु सूक्तादाबुदाहृतम् ॥

अव यस्वं शतक्रतुविन्द्र विश्वानि धूनुषे ।

रयि न सुन्वते सचा सहस्रिणीभिरुतिभिर्देवी

जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव । यत् । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । विश्वानि । धूनुषे ।

रयिम् । न । सुन्वते । सचा । सहस्रिणीभिः । उतिभिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ४ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा षड्मद्र षसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते । सुनोतेर्लटः शत् ।
 'हुन्नुवोः सार्वधातुके' इति यण् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय
 षत् यदा षत्वं विश्वानि व्यासान्यज्ञानि धनानि वा षव षधुनुपे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः ।
 तदा षरथि षन रथि च पुत्ररूपं धनं च षसहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः षकृतिभिः रक्षाभिः
 षसचा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥

अत्र स्वेदाइवाभितो विष्वक्पतन्तु दिधवः ।

दूर्वायाइव तन्तवो व्यस्मेदेतु दुर्मतिर्देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ५ ॥

अत्र । स्वेदाःऽइव । अभितः । विष्वक् । पतन्तु । दिधवः ।

दूर्वायाःऽइव । तन्तवः । वि । अस्मत् । एतु । दुःऽमतिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ५ ॥

षस्वेदाइव गात्रात् षस्वेदविन्दव इव षअभितः सर्वतः षदिधवः द्योतमानान्यायुधानीन्द्रस्य
 दीप्तयो वा षविष्वक् नानामुखाः षअव षपतन्तु निपतन्तु । षदूर्वायाइव षतन्तवः । यथा दूर्वाकाण्डा
 बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विस्तृता दृश्यन्ते । षदुर्मतिः दुष्टाभिसंधिः शत्रुः षअस्मत् अस्मत्तः षवि
 षएतु विद्युत् गच्छतु । गतमन्यत् ॥

दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः ।

पूर्वेण मघवन्पदाजो वयां यथा यमो देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घम् । हि । अङ्कुशम् । यथा । शक्तिम् । बिभर्षि । मन्तुऽमः ।

पूर्वेण । मघऽवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

षदीर्घम् आयतम् षअङ्कुशं सृणि षयथा षबिभर्षि एवमायतां षशक्तिं हे षमन्तुमः^१ । मन्तुर्ज्ञानम् ।
 तद्वन् । 'मनुवसो रुः' इति संबुद्धौ नकारस्य स्त्वम् । ईदृशेन्द्र षबिभर्षि धारयसि । 'हुभृन् धारण-
 पोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । श्लौ 'सृजामि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षयथा
 षपूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन षपदा पादेन षअजः छागः षवयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया
 शक्त्याकृत्य षयमः शत्रून् नियच्छसि । यमेल्लेख्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।

पक्षेभिरपिपक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥ ७ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मन्त्रऽश्रुत्यम् । चरामसि ।

पक्षेभिः । अपिऽपक्षेभिः । अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥

हे षदेवाः इन्द्रादयः युष्मद्विषये षनकिः षमिनीमसि न किमपि हिंस्रमः । 'मीङ् हिंसायाम्' ।
 क्रैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः । इदन्तो मसिः । आकारः समुच्चये । षनकिः^२ न किंच^३

१. ग-वक्त्रात् । २. त२.३.७-म१.२.४.८- 'मंतुमः' नास्ति । ३. त१.२.३.७-म१.४.८-
 नकिरावः म२.७-नकिरा ।

‘योपयामसि योपयामः। अननुष्ठानेन विमोहयामः। ‘युप विमोहये’। किं तर्हि। ‘मन्त्रश्रुत्यं मन्त्रेण स्मार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तत्’ चरामसि आचरामः। अनुतिष्ठामः। अपि च ‘पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशब्दैः’ अपिकक्षेभिः। अपिकक्षो नाम बाह्योर्मध्यभागः। यज्ञस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः ‘अत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान्’ ‘सं’ ‘रभामहे सम्यगव-
लम्बामहे ॥ २२ ॥

‘यस्मिन्’ इति सत्तर्चं सत्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्षमानुष्टुभं यमदेवत्वम्। तथा चानुक्रान्तं—‘यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु’ इति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रा नो विष्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । सम्पिबते । यमः ।

अत्र । नः । विष्पतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

‘वृक्षे । लुप्तोपममेतत् । वृक्षवत्’ सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते । यद्वा । शोभनपर्णोपेते वृक्षे । तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौष्यजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरं ‘यस्मिन्’ स्थाने ‘देवैः परिजनभूतैः’ यमः नियन्ता वैवस्वतः ‘संपिबते सह भुङ्क्ते’^१ । पिबती-
त्यर्थः । ‘विष्पतिः विशां प्रजानामधिपतिः’ पिता ‘नः’ । व्यत्ययेन बहुवचनम् । मम नचिकेतसो^२ जनको वाजश्रवसः ‘अत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने’ ‘पुराणान् पुरातनान्’ अत्र चिरकालं निवसतः पितृन् ‘अनु’ तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्वयमिति ‘वेनति मां कामयते । नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थ इदमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदपिः । यच्छतीति यम आदित्यः । तमनेन सूक्तेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः^३ । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तैः संपिबते संगच्छते । उपसर्गवशात् पिबतिरत्र^४ गत्यर्थः । व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विष्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता^५ प्राणा-
त्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान् स्तोतृन् नोऽस्मानपि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते । यद्वा । अत्र स्थाने स्थितान् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषाननु वेनति अनुक्रमेण कामयते ॥

पुराणां अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया ।

असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृहयं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुऽवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।

असूयन् । अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृहयम् । पुनरिति ॥ २ ॥

‘पुराणान् पुरातनान् पितृन्’ ‘अनुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानम्’ ‘असूया अनया’ ‘पापया निष्कृष्टया बुद्धया सह’ ‘चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसम्’ ‘असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेर्हीत्युक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम्’ ‘अभ्यचाकशम् । अयं पश्यतिकर्मा । अभ्य-

१. अनु.-हि । २. त. १. २. ३. ६. ७. ८. म-‘ भुङ्क्ते...नचिकेतसः ’ नास्ति । ३. त-म-‘ देवैः ’ नास्ति । ४. ग. त. १. २. ३. ६. ७. ८. म-‘ पिबतिरत्र ..... पालयिता ’ नास्ति ।

पश्यम् । ' असुञ् मानस उपतापे ' । कण्डूवादिः । ' पुनः पश्चात् ' तस्मा ' असृष्टहयं पितुराज्ञया तं सृष्टुं प्राप्तुमैच्छम् । ' स्पृह ईप्सायाम् ' । चुरादिरदन्तः । ' स्पृहेरीप्सितः ' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा । पुराणान् चिरंतनान् स्तोतृन् पूर्वपुरुषान् पितृन् वा अनुवेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्या असूयन् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नभ्यचाकशम् । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यम् । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन्^१ तस्मा असृष्टहयम् । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्तुमैच्छम्^२ ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।

एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।

एकऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति^३ । हे ' कुमार ' नवम् अभिनवमितः पूर्वमदृष्टम् । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । ' अचक्रं चकरहितं तम्^४ ' एकेषम्^५ एकेषा यस्य तादृशं तथापि ' विश्वतः सर्वतः ' प्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्जन्तं गच्छन्तं^६ ' यं ' रथं ' मनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अध्यवसायात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा^७ ' च ' अपश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्^८ ' अधि ' तिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा । स्तोतारं कुमाराल्पमृतिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति । हे कुमार ऋषे चकरहितम् एकेषम् । एकः प्राण ईपास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते^९ । सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म^{१०} क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम् । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् । ' लक्षणहेत्वोः^{११} ' (पा. सू. ३.२.१२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्वेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥

यं कुमारं प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि ।

तं सामानु प्रावर्ततु समितो नाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमार । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि ।

तम् । साम । अनु । प्र । अवर्तत । सम् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे ' कुमार ' नचिकेतः ' यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं ' रथं ' प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः ' विप्रेभ्यः मेधाविभ्यः ' परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्ठात् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः । ' पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ' तं रथं ' साम पित्रा कृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनम् ' अनु ' प्रावर्तत । ' इतः ' अस्मा-ल्लोकादन्वगच्छत् । कथंभूतम् । ' नावि नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ ' सम् ' आवहितं सम्यग्भूतम् । यद्वा ।

१. त-४.५-जानन्नई । २. ग-त-२.३.६.७.८-म-आप्तुमैच्छं । ३. त-४.५-प्रबोदयति । ४. त-म- ' तमेकं ' नास्ति । ५. त-१.२.३.६.७.८-म-१.२.४.८-कृत्वा वा । ६. त-म-कर्तव्यविभाग^{१०} । ७. त-म-जन्ते । ८. त-म- ' कर्म ... ... शरीरात्मकं ' नास्ति ।

हे कुमार ऋषे यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु साम । उपलक्षणमेतत् । ऋक्सामादिसाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयिष्यां वाचि वेदास्मिकायां समाहितं सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्माल्लोकात्^१ प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् । इत्थमात्मस्वरूपापरि-
ज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन^२ कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तम् । अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमा-
त्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं^३ न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निर्वर्तयत् ।

कः स्वित्त्तद्व नौ ब्रूयादनुदेयी यथार्भवत् ॥ ५ ॥

कः । कु॒मा॒रम् । अ॒ज॒न॒य॒त् । रथ॑म् । कः । निः । अ॒व॒र्त॒य॒त् ।

कः । स्वित् । तत् । अ॒द्य । नः । ब्रू॒या॒त् । अ॒नु॒ऽदे॒यी । यथा॑ । अ॒र्भ॒व॒त् ॥ ५ ॥

वकः पुरुषः इमं वकुमारमजनयत् । अधिक्षेपे किंशब्दः । ईदृशं^४ बालं यमसमीपं प्रहिण्वन्
कथं पिता समीचीनः स्यात् । तत्तावदास्ताम् । वकः वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय
तं वर्यं वनिर्वर्तयत् निर्वर्तितवान्^५ । सोऽपि मूर्खं इत्यर्थः । वयथा येन प्रकारेणाथं कुमारः वअनु-
देयी अनुदातव्यः वअभवत् भवति वतत् तदनुगुणं वचनमुपायकथनम् वअद्य अस्मिन् काले वनः
अस्माकं वकः वस्वित् को नाम वब्रूयात् अभिदध्यात् । प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात् ततो निर्गम-
नोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः । अथवा । कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सार्वोत्थमवगच्छन् स्वव्यति-
रिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देनाक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिताजनयत् । न कोऽपि । 'अजो
नित्यः शाश्वतः' (क. उ. २.१८) इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं भवामि । कश्च शरीरात्मकं रथं निर्वर्तयत्
निर्वर्तयति । मद्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च । अद्य अस्मिन्
काले सार्वोत्थ्यानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्वित् को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण
अनुदेयी अनुदातव्या मद्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता अभवत् भवति । स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथार्भवदनुदेयी ततो अग्रमजायत ।

पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चान्निरयणं कृतम् ॥ ६ ॥

यथा॑ । अ॒र्भ॒व॒त् । अ॒नु॒ऽदे॒यी । ततः॑ । अ॒ग्रम् । अ॒जा॒य॒त ।

पुरस्तात् । बु॒ध्नः । आ॒ऽत॒तः । प॒श्चा॒त् । निःऽअ॒य॒नम् । कृ॒तम् ॥ ६ ॥

वअनुदेयी अनुदातव्यः वयथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारो यमेन दत्तः वअभवत्
भवति तथा वततः तस्माद्ब्रजश्रवसात् पितुः वअग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिके-
तसा यमेन सह वदितव्यं 'तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच' (तै. ब्रा. ३.११.८.२) इत्यादिकं
ब्राह्मणान्तरोक्तम् वअजायत प्रादुरभवत् । पितोपदिष्टवानित्यर्थः । वपुरस्तात् ततः पूर्वं वबुध्नः
उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छ इति वचनम् वाततः अतिविस्तृतमासीत् । अतः तद-
क्षयपरिहारमिति वपश्चात् क्रोधं परित्यज्य वनिरयणं तस्माद्यमाश्रितमनोपायं वकृतं पित्राचरितम् ।
यद्वा । अनुदेयी आत्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं

१. ग-त-भ-अस्मिन् लोके । २. त-भ-च तेन । ३. ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ-तस्योक्तं; त४-
तदस्योक्तं । ४. त-भ-कीदृशं । ५. त-भ-निर्वर्तितवान् ।

सतस्तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनोऽग्रं स्रष्टव्यस्य विकारजातस्याग्रं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत उदपद्यत । पुरस्तात् सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः । आ समन्तात् तत् विस्रुतमासीत् । पश्चात्तमस उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं तद्गतानां कार्याणां तस्मात् कारणाभिर्गमनं घटपटादिभेदेन स्वरूपालम्भनं^१ कृतम् । ब्रह्मणा निर्मितम् । तथा सृष्टिकारो घटादिर्मृदोऽन्यो न भवति । आदिस्थानुग्रहात् ब्रह्मभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपञ्चो मदन्त्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य^२ पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीभिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सदनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते ।

इयम् । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीःऽभिः । परिऽकृतः ॥ ७ ॥

‘इदं’ यमस्य नियन्तुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा ‘सदनं’ स्थानम् । छान्दसः साहितिको दीर्घः । ‘यत्’ सदनं ‘देवमानं’ देवैर्निर्मितमिति ‘उच्यते’ सर्वत्र अभिधीयते । यद्वा । देवानां रश्मीनां निर्माण-साधनमिति गीयते । ‘अस्य यमस्य प्रीणनाय’ इयं ‘नाळीः’ वाद्यविशेषो^३ वेणुः ‘धम्यते’ वाद्यते । यद्वा । नाळीति वाङ्नाम । इयं स्तुतिरूपा दागस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चार्यते । एवं सति ‘अयं यमः’ ‘गीभिः’ स्तुतिभिः ‘परिष्कृतः’ अलङ्कृतोऽभूत् । ‘संपश्येभ्यः’^४ इति सुडागमः । ‘परिनिविभ्यः’^५ इति षत्वम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २३ ॥

‘केशी’ इति सप्तम्यष्टमं सूक्तमग्निः सूर्यवायुदेवताकम्^६ । वातरश्नपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः प्रत्युचं क्रमेणैष्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘केशी’ मुनयो वातरश्ना जूतिवातजूतिर्विप्रजूतिर्द्विपाणकः करिकत एतश ऋष्यश्रृङ्गश्चैकर्चाः कैशिनम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । बिभर्ति । रोदसी इति ।

केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी । इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तूयन्ते । ‘केशी’ रश्मिभिर्भुक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः ‘अग्निं’ ‘बिभर्ति’ । हविर्भिः पोषयति धारयति वा । कालविशेषे ह्यग्नेः पोषणाय होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते । तथा ‘विषम्’ । उदकनामेतत् । उदकं रश्मिभिर्वर्मसमय आहृतमयमेव ‘केशी’ बिभर्ति विल्लुम् । तथा ‘रोदसी’ छावापृथिव्यौ अपि अयमेव बिभर्ति । अपि च ‘विश्वं’ व्याप्तं ‘स्वः’ सर्वं जगत् ‘दृशे’ दर्शनाय अयमेव ‘केशी’ करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी को नामेत्यत आह । ‘इदं’ इत्यमानं मण्डलस्थं यत् ‘ज्योतिः’ ‘इदम्’ एव ‘केशी’ इति ‘उच्यते’ । नान्य इत्यर्थः ॥

मुनयो वातरश्नाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु धार्जिं यन्ति यद्देवासो अर्विक्षत ॥ २ ॥

मुनयः । वार्तऽरशनाः । पिशङ्गा । वसते । मला ।

वार्तस्य । अनु । भ्राजिम् । युन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

ववातरशनाः वातरशनस्य पुत्राः वमुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः
वपिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि वमला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि ववसते आच्छादयन्ति ।
'वस आच्छादने' । आदादिकः । ईदृशास्ते वयत् यदा वदेवासः देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः
सन्तः वअविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् । विशोर्लुङि शल इगुपधादनिटः कसः । व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । तदा ते ववातस्य वायोः वभ्राजि गतिम् वअनु वयन्ति अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राण-
रूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनैयेन वार्ता आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्तऽमदिताः । मौनैयेन । वार्तान् । आ । तस्थिम् । वयम् ।

शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

वमौनैयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन^१ उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवदा-
चरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । ववयं ववार्तान् वायूनस्माभिरुपास्थमानान् वआ वतस्थिम
आस्थितवन्तः । हे वमर्तासः मनुष्याः वअस्माकं वशरीरेत् शरीराण्येव वयूयं केवलम् वअभि
वपश्यथ । नात्मान्^२ । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवचाकशत् ।

मुनिः । देवस्यऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

वमुनिः अस्यर्चो द्रष्टा वृषाणक ऋषिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन् वअन्त-
रिक्षेण आकाशेन वपतति गच्छति । किं कुर्वन् । वविश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थ-
जातानि वअवचाकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा वदेवस्यदेवस्य । 'नित्यवीप्सयोः'
इति द्विवचनम् । 'अनुदात्तं च' इति परस्यान्नेडितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य वसखा
सखिभूतः अत एव वसौकृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुकृतम् । तस्य भावाय
सम्यगनुष्ठापनाय वहितः निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्वा वायोः सखार्थो देवेर्वितो मुनिः ।

उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्व उतापरः ॥ ५ ॥

वार्तस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अयो इति । देवऽईषितः । मुनिः ।

उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥ ५ ॥

१वातस्य वायोर्गतिरिव १अश्वः व्यासः । यद्वा । वायोः अशिता भोक्ता । वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः । अत एव १वायोः १सखा मित्रभूतः १अथो अपि च १देवेपितः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वा इषितः प्राप्तः^१ । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशो १मुनिः करिकृताख्य ऋषिरुक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन् १उभौ १समुद्रौ उदधी १आ १क्षेति अभिगच्छति । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । कौ तो समुद्रौ । १यश्च १पूर्वः समुद्रः । उतशब्द-
श्रार्थे । यश्च १अपरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्तसखा स्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्तमः ॥ ६ ॥

१अप्सरसां देवस्त्रीणां १गन्धर्वाणां १चरणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा १मृगाणां सिंहा-
दीनां संचारस्थले पृथिव्यां १चरन् व्याप्य संचरन् १केशी अग्निर्वायुः सूर्यो वा १केतस्य ज्ञातव्यस्य
सर्वस्यार्थज्ञातस्य १विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्यपरेतशस्य १सखा विद्वान् अविशेषात् सर्वं जानन्
१स्वादुः स्वादयिता^२ रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव १मदिन्तमः मादयितृत्तमो भवति ।
'नादस्य' इति जुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा कुनन्मा ।

केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्मा ।

केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

१केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः १रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा । 'रुद्रो वा एष यदग्निः'
(तै. सं. ५.४.३.१) इति श्रवणाद्रुद्रो वैद्युताग्निः । तेन १सह वर्तमानो १विषस्य । उदकनामैतत् ।
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । विषमुदकं १पात्रेण पानसाधनेन
रश्मिजालेन १यत् यदा^३ १अपिबत् पिबति तदा १अस्मै केशिने १वायुः १उपामन्थत् । भूगतं सर्वं
रसमुपममृशति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले धनीभूतमस्य तदुदकं वायुरूप-
ममृशति । मन्थनेन वैद्युताग्निनालोडयति । तथा १कुनन्मा कुत्सितमपि भृशं नमथित्री स्वयं नमथितु-
मशक्या स्वतन्त्रा माध्यमिका वाक् १पिनष्टि १स्म । यथाघस्तात् खवति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति
प्रसिद्धौ । कुपूर्वाञ्जमयतेः पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । आधादिनोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ २४ ॥

'उत देवाः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्र-
जमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथा चानुक्रान्तम्—'उत देवाः सप्तर्षय एकर्चा वैश्व-
देवम्' इति । गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितुं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ ११ ॥

उत । देवाः । अवऽहितम् । देवाः । उत । नयथ । पुनरिति । उत । आगः ।

चक्रुषम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

वउत^१ अपि च हे वदेवाः वअवहितम् वउन्नयथ^१ । वउत अपि च हे वदेवाः वआगः अपराधं वचक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत । हे वदेवाः रक्षित्वा च वपुनः पश्चात् वजीवयथ चिरजीविनं कुरुत ॥

द्राविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।

दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । पराऽवतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

वइमौ दृश्यमानौ वद्वौ ववातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च वआ वसिन्धोः आ समुद्रात् । मर्यादाया-
माकारः । यद्वा वआ वपरावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य ववातः गच्छतः । 'वा
गतिसिन्धोः' । आदादिकः । तयोर्वातयोः वअन्यः एको हे स्तोतः वते तव वदक्षं बलम् वआ
ववातु आगमयतु । वअन्यः च त्वदीयं वयद्रपः पापं तत् वपरा ववातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । विश्वऽभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईर्यसे ॥ ३ ॥

हे ववात वभेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा वआ ववाहि आगमय । हे ववात वयद्रपः
अस्मदीयं पापं तत् ववि ववाहि विगमय । अस्मत्तो विश्लेषय । त्वं वहि खलु वदेवानां वदूतः
वविश्वभेषजः । विश्वानि भेषजानि यस्मिन् । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
ईदृशश्च सन् वईर्यसे सततं गच्छसि ॥ 'ईह गतौ' । दैवादिकः । श्यनो निष्वात् 'स्नित्यादिर्नित्यम्'
इत्याद्युदात्तत्वम् । 'हि च' इति निधातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।

दक्षं ते भद्रमाभार्ष परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतातिऽभिः । अथो इति । अरिष्टतातिऽभिः ।

दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अभार्षम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

१. ग-उतापि च हे देवाः अवहितमधीनिहितं पुनश्चोन्नयथ दारिद्र्यपीडितमार्त्वं कुरुथ; त१.३.४.
५.६.८- 'उत ... उन्नयथ' नास्ति; त७-उतापि च हे देवा यूयं अवहितं दारिद्र्येणाधः पातितं मां
पश्यतेति शेषः । हे देवाः मां दृष्ट्वा पुनः पश्चात् उन्नयथ उद्धरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; भ-उतापि
च हे देवा अवहितं ।

हे स्तोतः ऽत्वा त्वां ऽशंतातिभिः सुखकरैः ऽअथो अपि च ऽअरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च
रक्षणैः ऽआ ऽअगमम् आगतवानस्मि । ' शिवशमरिष्टस्य करे ' (पा. सू. ४. ४. १४३)
इत्युभयत्र तातिल्लप्रत्ययः । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अपि च ऽअद्रं कल्याणं ऽते
तव ऽदक्षं बलम् ऽआभार्षम् आहार्षं वायुसकाशादानैषम् । तथा ऽते तव ऽयक्ष्मं रोगं च^१ ऽपरा
ऽसुवामि विनाशयामि ॥

त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणः ।

त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम् । इह । देवाः । त्रायताम् । मरुताम् । गणः ।

त्रायन्ताम् । विश्वा । भूतानि । यथा । अयम् । अरपाः । असत् ॥ ५ ॥

ऽइह अस्मिन् देशे सर्वे ऽदेवाः ऽत्रायन्ताम् अस्मान् पालयन्ताम् । तथा ऽमरुतां ऽगणः
संघः स ऽत्रायताम् । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च ऽभूतानि भूतजातानि ऽत्रायन्ताम्
अस्मान् रक्षन्तु । ऽयथायम् अस्मदीयः शरीरादिः ऽअरपाः ऽअसत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः ।
रप इति पापनाम । नञा बहुव्रीहौ ' नञसुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्तेर्लैट्यडागमः ।
' यावद्यथाभ्याम् ' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निघाताभावः ॥

आप इद्वा उं भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इत् । वै । ऊँ इति । भेषजीः । आपः । अमीवचातनीः ।

आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

ऽआप ऽइद्वै आप एव खलु ऽभेषजीः भेषजभूताः । स्नानपानादिना सुखहेतवः । यद्वा ।
ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति । ' केवलमामक ' (पा. सू. ४. १. ३०)
इत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि ' वा छन्दसि ' इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यत एवमतः कारणात् ऽआपः ऽअमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाश-
यिष्यो भवन्ति । चातयतिर्वधकर्मा । किंच ऽआपः ऽसर्वस्य प्राणिजातस्य ऽभेषजीः भेषजभूता
भवन्ति न कतिपयस्य । ऽताः तथाविधा आपः ऽते तव ऽभेषजं ऽकृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोप स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशऽशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरऽगवी ।

अनामयित्नुभ्याम् । त्वा । ताभ्याम् । त्वा । उप । स्पृशामसि ॥ ७ ॥

ऽदशशाखाभ्यां दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेः ऽहस्ताभ्यां सृज्यमाना
ऽजिह्वा रसना ऽवाचः शब्दस्य ऽपुरोगवी पुरतो गन्त्री जाता । यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य

शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः । ^१अनामयितुभ्यां^१ सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ^२ताभ्यां
हस्ताभ्यां हे स्तोतः ^३त्वा त्वाम् ^४उप ^५स्पृशामसि उपस्पृशामः । इदन्तो मसिः । ^६त्वा इति पुनरुक्तिः
पादपूरणार्था ॥ ॥ २५ ॥

‘तव त्ये’ इति पङ्क्तं दशमं सूक्तमुरुनाम्नः पुत्रस्याङ्गाख्यस्याई जागतमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘तव त्ये षळङ्ग औरवो जागतम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

तव त्ये इन्द्र मख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुवल्म ।

यत्रा दशस्यन्नपसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्त्रह्यश्च दंसयः ॥ १ ॥

तव । त्ये । इन्द्र । मख्येषु । वह्नयः । ऋतम् । मन्वानाः । वि । अदर्दिरुः । वल्म ।

यत्र । दशस्यन् । उपसः । रिणन् । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव मख्येषु सखित्वेषु ससु मख्ये ते प्रसिद्धाः वह्नयः बोढारो हविषां स्तुतीनां
वा अत एव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाः अङ्गिरसः ^१वल्मं गवामपहर्तारमेतस्संज्ञकमसुरं
व्यदर्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् । ‘दृ विदारणे’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि ‘सिजभ्यस्त’^०
इति ज्ञेयः । ‘जुसि च’ इति गुणः । व्यत्ययेनेत्वम् । अपि च यत्र यस्मिन् काले मन्मन् मन्मनि
स्तोत्रे सति ^२कुत्साय महर्षये उपसः उषःकालान् वृत्रेणावृतत्वात् पूर्वमसत्प्रायास्तदपनोदनेन
दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपः वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणन् तस्मान्निर्गमयन् वर्तसे । ‘री
गतिरेषणयोः’ । क्रैयादिकः । स्वादीनां ह्रस्वत्वम् । तदानीम् ^३अह्यः अहर्षत्रस्य ^४च ^५दंसयः कर्माणि
वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवासृजः प्रस्वः श्वश्र्वयो गिरीनुदाज उक्षा अपिबो मधु प्रियम् ।

अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्य ऋतजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रस्वः । श्वश्र्वयः । गिरीन् । उत् । आजः । उक्षाः । अपिबः । मधु । प्रियम् ।

अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । ऋतजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्धेतुभूता अपः ^१अवासृजः । आवरकान्मेवाद्धः पातित-
वानसि । तथा गिरीन् पर्वतान् वलेन गोमतो बिलस्य पिबानाय निहितान् ^२श्वश्र्वयः अगमयः ।
अमैत्सीरित्यर्थः । ‘श्वचि गता’ । अस्माप्ठ्यन्ताल्लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाकृत्योऽपि’ इत्यङभावः ।
‘समानवाक्ये’^३ निघातयुप्तदस्मदादेशा वक्तव्याः (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्व-
पदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य ‘तिङ्ङत्तितः’ इति निघाताभावः^४ । तथा वलासुरेण बिले निहिता
उक्षाः गाः पर्वतभेदनान्तरम् ^५उदाजः उदगमयः । ततः पयोदध्याज्यादिकं ^६प्रियम् अनुकूलं
मधु मधुरं हविः ^७अपिबः पीतवानसि । यद्वा । श्रयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः
प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकमपिबः पिबसि । तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् । यद्वा । वनमित्यु-
दकनाम । तद्युक्तान् समुद्रान् । अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । ऋतजातया । ऋतं यज्ञम् । तदर्थं
जातं जन्म यस्याः तथा गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्य अस्य इन्द्रस्य दंससा कर्मणा

१. म२-अनामयितुभ्यां अनामयहेतुभ्यां । २. त१.२.३.१.७.८-म१,४.७.८-‘समानवाक्ये
... निघाताभावः’ नास्ति ।

आवृष्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन वसूर्यः वसुशोच नभसि प्रदिदीपे । यद्वा । ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणम् । त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः । ' ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमत्रानुसंधेयम् ॥ वसुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेऽपि पादादित्वाद्वापादादविति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विददासाय प्रतिमानमार्थः ।

दृक्कहानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिमानम् । अर्थः । दृक्कहानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आरयत् । चकृवान् । ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वदिवः शुलोकस्य मध्ये वसूर्यः वादिष्यः वरथं प्रस्थानाय वि वसुचत् विमुक्तवान् । मुचेलुङि लृदिवात् च्लेरङादेशः । कदेति चेत् उच्यते । यदा वार्थः अभिज्ञः इन्द्रः दासाय उपक्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति । अलभत वा । अपि च मायिनः मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् ' ब्रीह्यादिभ्यश्च ' इतीनिप्रत्ययः ॥ पिप्रोः एतन्नाम्नः वसुरस्य दृक्कहानि दृक्कहानि स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्चना राजर्षिणा चकृवान् सस्यं कुर्वन् इन्द्रः व्यास्यत् व्यक्षिपत् । विविधमाक्षिप्तवान् । व्यनीनशदित्यर्थः । ' असु क्षेपणे ' ॥

अनाष्ट्रानि धृषितो व्यास्यन्निधौरदेवाँ अमृणद्यास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुय्यमा ददे गृणानः शत्रूरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाष्ट्रानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः । मासाऽह्व । सूर्यः । वसु । पुय्यम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः अनाष्ट्रानि इतः पूर्वं शत्रुभिरप्रष्ट्रानि अबाधितान्यसुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् । तथा अयास्यः अयासनीयश्चालयितुमशक्यः । यद्वा । अयास्योऽङ्गिराः । स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते । अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रः निधीन् असुरैर्निहितान् धनसमूहान् । यद्वा । निघातृञ्जितरां बलानां धारयितृन् अदेवान् देवविरोधिनीऽसुरान् अमृणत् अहिंसीत् । ' मृण हिंसायाम् ' । तौदादिकः । अपि च सूर्यः मासेव मासेनेव । ' पङ्क्त ' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स यथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा वपुयम् असुराणां पुरि भवम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' हलि च ' इति दीर्घस्य ' न भकुङ्क्षु-राम् ' (पा. सु. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तरत्वम् । ईदृशं वसु धनम् आ ददे आदत्ते स्म ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे ' इत्यास्मेनेपदम् । तथा गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् ॥ व्यस्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ शत्रून् शातयितृन्सुरान् विरुक्मता विरोचमानेन वज्रेण अशृणात् अहिंसीत् ॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दार्शद्वृत्रहा तुज्यानि तेजते ।

इन्द्रस्य वज्रादबिभेदमिश्रयः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धसेनः । विऽभ्वा । विऽभिन्दता । दार्शत् । वृत्रहा । तुज्यानि । तेजते ।

इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिऽश्रयः । प्र । आक्रामत् । शुन्ध्युः । अजहात् । दुषा । अनः ॥ ५ ॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन अयुद्धसेनः अप्रहृतसेनः । यद्वा । विभ्वा विभुर्व्याप्तो विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण । वृत्रहा वृत्रं हतवान् एवंविध इन्द्रः । दाशत् दाशति । स्तोत्रभ्यो धनं प्रयच्छति । ' दाशू दाने ' । लेख्यडागमः । तथा । वृत्र्यानि प्रेर्याणि शत्रुबलानि तेजते तन्करोति अल्पीकरोति । ' तिज निशाने ' । यद्वा । शत्रून् प्रति प्रेर्याण्यायुधानि तेजते निश्यति तीक्ष्णीकरोति । ईदृशस्य इन्द्रस्य अभिशथः अभितो हिंसाकात् । वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् । विभिन्ते भीतिं प्राप्नोत् । एवमसुरेभ्योऽपि निरस्तेषु शुन्ध्युः शोधयितादित्यः । प्राक्रामत् जगत्प्राकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान् । उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथम् । अजहात् गन्तुं पर्यस्यजत् । ' ओहाक् त्यागे ' ॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम् ।

मासां विधानमदधा अधि दधि त्वया विभिन्नं भरति प्रधि पिता ॥ ६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एकः । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।

मासाम् । विधानम् । अदधाः । अधि । दधि । त्वया । विभिन्नम् । भरति । प्रधिमम् । पिता ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । त्वया तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एताम्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि^१ । नान्यदीयानि । कानि पुनस्तानि । एकः असहायस्त्वम् । एकं प्रधानभूतम् । अयज्ञं यज्ञरहितमसुरम् । अकृणोः अहिंसीरिति । यत् एतदेकं कर्म ॥ ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । अत्र हिंसार्थः । इदित्वाङ्गम् । ' धिन्विक्कृण्वोरञ्च ' इत्युपत्ययोऽकारान्तादेशश्च । तस्य^२ लोपे^३ सति स्थानिवद्भावाद्बृषधगुणाभावः ॥ तथा । मासां मासानाम् ॥ ' पद्वन् ' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । ' उडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यम् । अधि । दधि । द्युलोक उपरि । अदधाः अधारयः ॥ विपूर्वात् दधातेः ' कृष्य-ल्युटो बहुलम् ' इति कर्तरि ल्युट् ॥ इदमपरं कर्म । तथा । पिता पालको द्युलोकः । विभिन्नं विदारितं वृत्रादिभक्तं । प्रधि रथचक्रस्य पार्श्वम् । पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्यते । ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्यै-धारयितुमशक्यं । त्वया एव भरति धारयति । इदमपरं कर्म । एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

' सूर्यरश्मिः ' इति षड्वचमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । विश्वावसुनाम गन्धर्व ऋषिः । स च पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम् । अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः । तथा चानुक्रान्तं—' सूर्यरश्मिर्वैव्रगन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वाध्वं^४ सवितारम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदया अजस्रम् ।

तस्य पृषा प्रसवे याति विद्वान्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । हरिः । केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ।

तस्य । पृषा । प्रसवे । याति । विद्वान् । संपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

१. त-म-स्तुत्यर्हाणि । २. त-म-१.२.४.८-एवं । ३. ग-त-४.५-तस्यातो लोपे; त-१.२.३.६.७. ८-म-२.८-तस्य योगे; म-१-तस्यायोपे; म-४-तस्याद्योपे । ४. अनु.-पूर्वाध्वं ।

सूर्यरश्मिः । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात् पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानी देवः सवितेत्युच्यते । √सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिमयस्य स तथोक्तः √हरि-
केशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः
√सविता सर्वस्य प्रेरको देवः √पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि √अजस्रम्^१ अनवरतं √ज्योतिः तेजः √उदयान्
उद्याति उद्गमयति ॥ यातेरन्तर्भावितव्यथात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । संहितायां
'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ॥
√तस्य सवितुः √प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां √विद्वान् जानन् √गोपाः गोपायिता रक्षिता √पूषा पोषको
देव आदित्यः √याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । √विश्वा विश्वानि सर्वाणि √भुवनानि भूत-
जातानि √संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

√नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिर्नैतृभिः रश्मिभिः प्रकाशमानः √एषः सविता √दिवः^२
शुलोकस्य √मध्ये √आस्ते निपीदति । किं कुर्वन् । √रोदसी द्यावापृथिव्यौ √अन्तरिक्षं च √आपप्रिवान्
स्वतेजसा आपूरयन् ॥ 'प्रा पूरणे' । अस्माच्छान्दसो लिट् । 'कसुश्च' इति तस्य कसुरादेशः ।
'वस्वेकाजाद्वसाम्' इतीडागमः ॥ √सः देवः √विश्वाचीः विश्वमञ्चन्तीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादि-
महादिशः √अभि चष्टे प्रकाशयति । तथा √घृताचीः घृतं दीप्तं रूपमञ्चन्तीः आग्नेय्यादिविदिशश्च
प्रकाशयति ॥ अञ्जतेः क्लिनन्तात् 'अञ्जतेश्वोपसंख्यानम्' इति ङीप् । ततो भसंज्ञायाम् 'अचः'
इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते 'चौ' इति पूर्वस्याच
उदात्तत्वम् ॥ तथा √पूर्वं पूर्वभागं √केतुं प्रज्ञापनीयम् √अपरं पृष्ठभागं √च √अन्तरा अन्तरालं च अभि
चष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देवइव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।

देवः इव । सविता । सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

√रायः धनस्य √बुध्नः बन्धको मूलभूतो वा ॥ 'ऊडिद्म्' इत्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥
तथा √वसूनां धनानां √संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता √शचीभिः दीप्तिभिः
√विश्वा √रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि √अभि चष्टे अभिपश्यति । प्रकाश-
यति । अपि च √देवइव अयं √सविता सावको देवः √सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारण-
हेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथा √इन्द्रो √न इन्द्र इव √धनानां √समरे संग्रामे सम्यक्-
प्रापणे √तस्थौ । अयं सविता उद्युक्तः संस्तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तद्वतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिन्द्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधौरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।

तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे ऽसोम त्वया सहितं ऽगन्धर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं ऽविश्वावसुम् एतत्संज्ञं माम् । उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत् ऽआपः वसतीवर्याख्याः ऽददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दक्षैर्हिटः क्रसुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऽतत् तदानीम् ऽऋतेन यज्ञेन हेतुना ऽव्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः । ऽतत् गमनम् ऽआसाम् अपां ऽररहाणः गमयिता ऽइन्द्रः ऽअन्ववैत् अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति ऽसूर्यस्य ऽपरिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् ऽपरि ऽअपश्यत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।

यद्वा घा सत्यमुत यन्न विन्न धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।

यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विन्न ।

धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुः ऽगन्धर्वः ऽनः अस्माकं ऽतत् ऽअभि ऽगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । ऽवादिवात् ह्रस्वः ॥ कीदृशः । ऽदिव्यः दिवि भवः तथा ऽरजसः उदकस्य ऽविमानः निर्माता । किं पुनस्तत् । ऽयद्वा ऽघ यन्न खलु ऽसत्यम् अवितथं यथार्थफलं कर्मजातम् । उतशब्द-
श्चाथै । ऽयत् च ऽन ऽविन्न न जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ 'ऋचि तुनुष' इत्यादिना
घशब्दस्य सांहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः
सोमेन प्रवर्धयन् ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्तुवन् ऽनः अस्माकं
ऽधिय ऽइत् कर्माण्येव बुद्धीरेव वा ऽअव्याः रक्ष ॥

सस्त्रिमविन्दुच्चरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् ।

प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

सस्त्रिम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानाम् ।

प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

ऽसस्त्रिम् अङ्गिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम् । 'ष्णा शौचे' ।
'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्वज्जावात् द्विवचनम् । ऽनदीनां शब्दकारिणीनामपां
ऽचरणे संचरणस्थानेऽन्तरिक्षे ऽअविन्दत् । इन्द्रोऽलभत । लब्ध्वा च ऽअश्मव्रजानाम् । अश्मा
व्यासो मेघः । तत्र व्रजन्तीनाम् । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनाम् । अपां

दुरः द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशान् अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्यास्रगमनानां वा नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सस्नि मेघमविन्दत् अलभत । लब्ध्वा चान्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथा आसां नदीनाम् अमृतानि अमरणसाधकानि^१ उदकानि गन्धर्वः गोवैज्रस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानः इन्द्रः प्र वोचत् प्रव्रीति । प्रबोद्धमनुजानाति । तथा दक्षम् । दक्षस्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् अहीनां मेघानां मध्ये परि जानात् परितः सर्वतो जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' । लेख्याडागमः । 'ज्ञानजोर्ज्ञा' इति जादेशः ॥ २७ ॥

'अग्ने तव' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः । कुड्माग्निर्देवता । आद्या विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोबृहत्यः 'अयुजौ जागतौ' (अनु. ८. ४) इति लक्षणोपेताः । पञ्चम्युपरिष्टाज्ज्योतिः । षष्ठी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपङ्क्तिस्तिस्त्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिः' इति । महाव्रत आग्निमारुतस्य इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् (ऐ. आ. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्ते अर्चयौ विभावसो ।

बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं^१ दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महिं । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । शर्वसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयः अन्नं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे विभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजन्ते दीप्यन्ते । 'भ्राजृ दीप्तौ' । अनुदात्ते । भौवादिकः । हे बृहद्भानो प्रौढदीप्ते कवे क्रान्तदक्षिण्ये एवंमहानुभावस्त्वं शर्वसा बलेनोपेतम् उक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं वाजम् अन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पूणाक्षि रोदसी उमे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ।

पुत्रः । मातरा । विचरन् । उप । अवसि । पूणाक्षि । रोदसी इति । उमे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि । 'क्र सृ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अति-पिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्यम् । स त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते^२ अरण्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् उपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा उमे^३ रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूणाक्षि संयोजयसि । हविषा शुलोकं वृष्ट्येमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः । 'पृथ्वी संपर्के' । रौधादिकः^२ ॥

१. ग-म-२-साधनानि । २. ग-द्यावापृथिव्यौ विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूणाक्षि तेजसा पूरयसि । धूमेनासुं लोकं पूरयति वृष्ट्येमं इति वाजसनेयकं ।

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोत्तयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ।

त्वे इति । इषः । सम् । दधुः । भूरिवर्षसः । चित्रऽऊत्तयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरमे ऽसुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः ऽमन्दस्व मोदस्व । तथा ऽधीतिभिः कर्मभिरस्माभिः क्रियमाणैः अग्निहोत्रादिभिः ऽहितः सुहितः तृप्तो भव । अपि च ऽभूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । बहुविध-
रूपाः ऽचित्रोत्तयः चित्रा विचित्रोतिस्तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ताः ऽवामजाताः वामं वननीयं जातं
जन्म यासां तादृशीः ऽइषः अन्नानि हविलैश्लगानि ऽत्वे स्वयमेव ऽसं ऽदधुः संदधति । सम्भ्यगुह्यति
यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । तदानीं चित्रोत्तय इत्यस्य विचित्ररक्षा
इति थोज्यम् ॥

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिर्अस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पुणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।

सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पुणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽजन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह ऽइरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् । ‘इरज्ञ ईर्ष्यायाम्’ ।
कण्डवादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् ।
हे ऽअमर्त्य मरगरहित ऽअग्ने ऽअस्मे अस्माकम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्याः शोभादेशः । ऽरायः
धनानि ऽप्रथयस्व विस्तारय । रयिश्वाब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस् । शसो वा व्यत्ययेन
‘ऊडिदम्’ इति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते । ऽसः त्वं ऽदर्शतस्य दर्शनीयस्य ऽवपुषः तेजो-
मयस्य शरीरस्य ऽवि ऽराजसि । नृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा ।
राजतिरैश्वर्यकर्मा । वपुरिति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईशिषे ।
अत एव ऽसानसिं संभजनीयं ऽक्रतुं कर्म ऽपुणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।

रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।

रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

ऽइष्कर्तारं निष्कर्तारम् । छान्दसो वर्णलोपः । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं
ऽप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं ऽमहः महतः ऽराधसः धनस्य ऽक्षयन्तम् ईश्वरम् । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ।
ऽवामस्य वननीयस्य धनस्य ऽरातिं दातारम् । रातेः कर्तरि क्तिच् । ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः ।
स त्वं ऽसुभगां सौभाग्योपेतां ऽमहीं महतीम् ऽइषम् अन्नं ऽसानसिं संभक्तव्यं ऽरयिं धनं च
ऽदधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुमनसं दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुमनसम् । दधिरे । पुरः । जनाः ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

‘ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वेर्दर्शनीयम् । यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् अग्निं सुमनाय सुखार्थं जनाः ऋत्विग्यजमान-रूपाः पुरः दधिरे पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्वारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्य-माणं दैव्यं देवानां हविर्वोदृत्वेन संबन्धिनम् ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्थानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ २८ ॥

‘अग्ने’ इति पठुं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरायं वैश्वदेवमानुष्टुभम् । तथा चानुकान्तम्—‘अग्नेऽच्छामिस्तापसो वैश्वदेवमानुष्टुभं हि’ इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।

प्र नो यच्छ विशस्पते धनुदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुऽमनाः । भव ।

प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनुऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् देशे नः अस्मान् अच्छ वद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा प्रत्यङ् नः अस्मान् प्रत्यञ्चन् सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नः अस्मभ्यं प्र यच्छ धनानि प्रदेहि यतः त्वं नः अस्माकं धनदाः असि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वयमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवाः प्रोत सुनुता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अयमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवाः । प्र । उत । सुनुता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

अयमा अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वैतत्संज्ञो देवः नः अस्मभ्यं प्र यच्छतु धनम् । तथा भगः एतत्संज्ञको देवश्च प्र यच्छतु । बृहस्पतिः च प्र यच्छतु । सर्वे देवाः च प्र यच्छतु । उत अपि च सुनुता प्रियसत्यवाग्मूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायः धनानि नः अस्मभ्यं प्र ददातु ॥ ‘ऊङ्दिदम्’ इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

वराजानं राजमानमीश्वरं वा वसोमम् वअग्निं च वगीर्भिः स्तुतिभिः वअवसे रक्षणार्थं
वहवामहे आह्वयामहे । तथा वआदित्यान् अदितेः पुत्रान् मित्रादीन् वविष्णुं वसूर्यं वब्रह्माणं प्रजापतिं
वबृहस्पतिं वच रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना अस्त ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुमनाः । अस्त ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू । ‘उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ (पा. सू. ६. ३. २६. १)
इत्यानङः प्रतिषेधः । ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृति-
स्वरस्य निषेधः । ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । वृहस्पतिं वृहतां देवानां पालकम् । ‘तद्वृहतोः
करपत्योः’ (पा. सू. ६. १. १५७) इति सुप्तलोपो । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वसुहवा सुहवौ सुह्वानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च वइह अस्मिन् कर्मणि वहवामहे आह्वयामहे । यथा
वनः अस्माकं सर्वं इत् सर्व एव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ सुमनाः असत् शोभन-
मनस्को भवेत् तथा आह्वयामह इत्यर्थः । अस्तेलैव्यडागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा वातं वायुं
विष्णुं सरस्वतीं वाजिनम् अज्वन्तं बलवन्तं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देवतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वम् अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धं नः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं
च वर्धय । तथा त्वं नः अस्माकं देवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं रायः धनस्य दानाय
प्रदानाय चोदय दातुं प्रेरय ॥ २९ ॥

‘अयमग्ने’ इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम् । शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या । शार्ङ्गजातयो जरितृप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां दृवानां क्रमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्यौ । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । तथा चानुकान्तम्—‘अयमष्टौ दृवाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिसृक्तः स्तम्बमित्रशाम्ने-यमाद्ये जगत्यौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्यन्यदस्त्याप्यम् ।

भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिबुमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि ।

सहसः । सूनो इति । नहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।

भद्रम् । हि । शर्म । त्रिवरूथम् । अस्ति । ते ।

आरे । हिंसानाम् । अप । दिबुम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वे त्वयि । ‘सुपां सुलूक्’ इति सप्तम्याः शेषादेशः । ऽअयम् ऋषिः ऽजरिता स्तोता ऽअभूदपि । अपिशब्दः संभावनायाम् । इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र त्वत्तः ऽअन्यत् ऽआप्यम् आसव्यं ऽनहि ऽअस्ति न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि । ऽभद्रं कल्याणं ऽत्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं ऽशर्म सुखं ऽहि यस्मात् ऽते तव ऽअस्ति विद्यते । अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि । अतः ऽहिंसानां हिंस्यमानानामस्माकम् ऽआरे दूरे ऽदिशुं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालाम् ऽअप ऽआ ऽकृधि अपाकुरु निवारय । करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘श्रुशृणुपृक्पृथ्व्यः’ इति हेर्धिभावः ॥

प्रवत्तै अग्ने जनिमा पितृयतः साचीव विश्वा भुवना न्यृञ्जसे ।

प्र सप्तयः प्र सनिषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना ॥ २ ॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम् । पितृयतः । साचीऽइव । विश्वा । भुवना । नि । ऋञ्जसे ।

प्र । सप्तयः । प्र । सनिषन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाऽइव । त्मना ॥ २ ॥

हे ऽग्ने ऽपितृयतः पितृमन्त्रं भक्षयमिच्छतः ऽते तव ऽजनिम् जन्म प्रादुर्भवन्^१ । प्रवत् प्रकृष्ट-मुत्कृष्टं भवति । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वतिः । स त्वं ऽसाचीव सचिव इव ऽविश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि ऽन्यृञ्जसे^२ प्रसाधयसि । वशीकरोपीत्यर्थः । ऽसप्तयः सर्पणशीलाः ऽनः अस्माकं ऽधियः स्तुतयः तादृशं त्वां ऽप्र ऽसनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते । एकः प्रशब्दः पूरकः । यद्वा । सप्तयः । लुप्तोपसमेतत् । सर्पणशीला अश्वा यथाजि प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः । अनन्तरं ऽपुरः तव पुरस्तात् ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽचरन्ति व्याप्य वर्तन्ते । ऽपशुपाइव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥

उत वा उ परि वृणक्षि वप्सद्बहोरग्र उलपस्य स्वधावः ।

उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा तै हेति तर्विषी चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽधः ।

उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम् ॥ ३ ॥

हे ऽस्वधावः दीक्षिमन् ऽअग्ने ऽवप्सत् दहन् । 'भस भर्त्सनदीप्योः' । जौहोत्यादिकः । शतरि 'वसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमः प्रतिषेधः । ऽवहोः बहुलस्य ऽउलपस्य तृणजातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् ऽउत ऽवै अपि खलु ऽपरि ऽवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । ऽउ इति पूरकः । ऽउत अपि च ऽउर्वराणाम् । सस्याख्या भूमय उर्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेशाः ऽखिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याः ऽभवन्ति । स्वधा दग्धा इति शेषः । ऽतविषीं महतीं ऽते तव ऽहेति हननहेतुभूतां ज्वालां ऽमा ऽचुक्रुधाम मा क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम ॥ 'ऊतियूति' इत्यादिना हन्तेः क्तिनि 'हेतिः' इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्तालुङि चङि रूपम् ॥

यदुद्धतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ।

यदा ते वार्तो अनुवार्ति शोचिर्वसेव इमंश्रु वपसि प्र भूम ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवर्तः । निऽवर्तः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनीऽइव । सेना ।

यदा । ते । वार्तः । अनुऽवार्ति । शोचिः । वप्ताऽइव । इमंश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

यत् यदा ऽउद्धतः उद्धतानुच्छितान् ऽनिवतः नीचीनास्तत्पुत्रमादीन् हे अग्ने ऽवप्सत् दहन् ऽयासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः ऽपृथक् विभिन्नः^१ सन् ऽएषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । 'प्रगर्धिनीव ऽसेना । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं^२ गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभिकाङ्क्षमाणा इतस्ततः संवशो गच्छति तद्वत् । ऽवातः वायुश्च ऽते तव ऽशोचिः दीप्तिं ऽयदा यस्मिन् काले ऽअनुवार्ति अनुगुणं प्रवर्तते तदा ऽइमंश्रु । इमं शरीरम् । तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं ऽवसेव यथा वप्ता नापितो वपति मुण्डयति तथा ऽभूम भूमिं ऽप्र ऽवपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि । सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददश्र एकं नियानं बहवो रथासः ।

बाहू यदश्रे अनुमर्मृजानो न्यङ्कुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।

बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

अस्य अग्नेर्दहतः ऽश्रेणयः ज्वालापङ्क्तयः ऽप्रति ऽददश्रे प्रतिदृश्यन्ते । - - - तद्वत् । अत्र सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे ऽअग्ने ऽबाहू । तृतीयार्थे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैः ऽअनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृज्जन्शोधयन् । दहन्नित्यर्थः । ऽन्यङ् न्यञ्चन् प्रह्वीभवन् ऽउत्तानाम् ऊर्ध्वाभिमुखान् ऽभूमिं यत् यदा ऽअन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददश्रं इत्यन्वयः ॥

उत्ते शुष्मा जिहतामुत्ते अर्चिरुत्ते अग्रे शशमानस्य वाजाः ।

उच्छ्वस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्रे । शशमानस्य । वाजाः ।

उत् । श्वस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे ऽअग्रे ऽते तव ऽशुष्माः शोपका ज्वालाः ऽउत् ऽजिहताम् उद्गच्छन्तु । तथा ऽते तव ऽअर्चिः दीप्तिश्च उद्गच्छतु । ऽशशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा । ' शश प्लुतगतौ ' । अस्मात्ताच्छीलिक-
श्रानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावात् ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ।
शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव ऽवाजाः वेगाः^१ हे अग्रे उज्जिहताम् । स त्वं
ऽवर्धमानः सन् ऽउच्छ्वस्व वन उद्गच्छस्व ॥ ' श्वचि गतौ ' । भौवादिकः । इदिस्वाशुम् ॥ तथा ऽनि
ऽनम प्रह्रीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्य उच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः ।
ईदृशं ऽत्वा त्वाम् ऽअद्य अस्मिन् काले ऽविश्वे सर्वे ऽवसवः वासयितारो रश्मयो देवा वा ऽआ
ऽसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु । सदेव्यत्ययेन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन अच्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।

अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितृप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुः । इदानीं च^२
स्तम्बमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाद्य अग्रेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । ऽइदम् अस्मदीयं निवासस्थानम्
ऽअपाम् उदकानां ऽन्ययनम् । नियन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं हृदः । तथा ऽसमुद्रस्य
उदधेश्च ऽनिवेशनं गृहम् । यथा हृदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न
भवत्वित्यर्थः । ऽइतः अस्मादस्मदीयात् स्थानात् ऽअन्यं^३ ऽपन्थां^३ पन्थानं मार्गं हे अग्रे ऽकृणुष्व
कुरुष्व । ऽतेन पथा ऽवशाननु यथाकामं ऽयाहि गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।

हृदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हृदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्रे ऽते तव ऽआयने आगमने ऽपरायणे
परागमने वा सति अस्यां^४ निवासभूमौ ऽपुष्पिणीः पुष्पवस्थो ऽदूर्वाः ऽरोहन्तु प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-खगा । २. त१.२.३.६.७-म१.२.८-च तु; त४.५-चतुर्थी; म२-
चतुर्थ; म७-चस्तु । ३. त१.२.३.७-अन्यंत; म१.७-यं तं पन्थां; म२-अन्यं तं पन्थां; म४-अन्यंत;
म८-अन्यंतं पन्थां । ४. त१.२.३.६.७.८-म-अस्मिन् ।

वृद्धाः अशोष्योदका जलाशयाः ॥ च भवन्तु ॥ पुण्डरीकाणि पद्मानि च तेषु हृदेषु जायन्ताम् । किं बहुना । ॥ समुद्रस्य जलधेः ॥ इमे अस्मिन्निवासप्रदेशे १ ॥ गृहाः आश्रयभूता भवन्तु । यथा समुद्रा-
वासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
दूर्वाकाण्डप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं हृदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं
पुण्डरीकसंज्ञावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्येतत्सर्वं प्रति-
पाद्यत इति ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशमे मण्डल एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याकृतानि । ‘त्वं चित्’ इति षड्चं पञ्चदशं
सूक्तं संख्यपुत्रस्यात्रैरार्षमानुष्टुभमश्विदेवताकम् २ । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वं षट् सांख्योऽत्रिराश्वि-
नम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘आ नो विश्वा-
भिरस्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

त्वं चिदत्रिमृतजुरमर्थमश्वं न यातवे ।

कक्षीर्वन्तं यदि पुनरथं न कृणुथो नर्वम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतजुरम् । अर्थम् । अश्वम् । न । यातवे ।

कक्षीर्वन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न । कृणुथः । नर्वम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायन्त्रगृहेऽसुरैः प्रक्षिप्तो बद्धाङ्गो योऽन्निरस्ति ॥ त्वं ॥ चित् ॥ तमपि
॥ अत्रिम् ॥ ऋतजुरम् । ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा । तेन जीर्यन्तम् । सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः ॥
जीर्यतेः क्विपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति उत्तम् ॥ यद्वा । ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णम् ॥
‘ज्वर रोगे’ । ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थान ऊद् । ‘जूरी हिंसागत्योः’ इत्य-
स्माद्वा क्विप् । अनयोः पक्षयोश्छान्दसो ह्रस्वः ॥ ईदृशं तमत्रिम् ॥ अर्थम् ॥ अर्थनीयं प्राप्तव्यं ॥ यातवे
गन्तुं युवां कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । ॥ अश्वं ॥ वन । यथाश्वो बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति एवमथमपि
युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः ॥ ‘या प्रापणे’
इत्यस्मात् ‘तुमर्थे सेसेन्’ (पा. सू. ३. ४. ९) इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥ यदि ३ । अपि च इत्यर्थः ।
॥ कक्षीर्वन्तम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वन्तम् ॥ ‘आसन्दीवदष्टीवत्’ (पा. सू. ८. २. १२) इत्यादौ
निपातनात् संप्रसारणम् ॥ दीर्घतमसः पुत्रम् उशिकप्रसूतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां ॥ पुनः ॥ नर्वं
पुनरभिनवप्रज्ञं ॥ कृणुथः अकृणुतम् अकुरुतम् । ॥ रथं ॥ वन । यथा कश्चिच्छिखी जीर्णं रथं पुनरभिनव

करोति तद्वत् ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । इदिस्वाधुम् । लङर्थे व्यत्ययेन लट् । 'धिन्विकृण्व्योरञ्च' इत्युपत्ययः । तत्संनियोगेनाकारान्तदेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । 'सत्तिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वाधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते । 'निपातैर्यद्यदिहन्ता' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नंत ।

दृळ्हं ग्रन्थिं न वि व्यतुमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अत्नंत ।

दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । व्यतुम् । अत्रिम् । यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

अरेणवः अहिंस्यमानाः प्रबला असुराः । वाजिनं वेगवन्तम् । अश्वं न अश्वमिव यम् अत्रिम् । अत्नंत अतन्वत बद्धमकृपत ॥ तनोतेर्लुङि 'तनिपत्योऽलन्दसि' इत्युपधालोपः । व्यं चित् तं च अत्रिं यविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितुतमं वा रजः । रजन्यस्मिन् जना इति रजो भूलोकः । रज इमं लोकम् । आ अभि हे अश्विनौ । वि व्यतं व्यमुञ्चतम् । दृळ्हं स्थिरतरं । ग्रन्थिं न ग्रन्थिमिव । यथा कश्चित् तादृशं ग्रन्थिमयत्नेन विमुञ्चति तथा युवां तमृपिमसुरकृताद्वन्धनात् मोचितवन्तावित्यर्थः ॥ स्यतमिति 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मालङि इयनि 'ओतः इयनि' इत्योकारलोपे रूपम् । छान्दसोऽडभावः ॥ यद्वा । अत्रि मां बन्धाद्वि प्यतं विमुञ्चतमित्यृपिः असुरैर्बद्धः सन् अश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः ।

अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिषासतम् । धियः ।

अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥ ३ ॥

हे नरा नरौ नेतारौ । दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ । शुभ्रा शोभमानौ । इदशौ हे अश्विनौ । अत्रये ऋषये मह्यं । धियः कर्माणि बुद्धीर्वा । सिषासतं दातुमिच्छतम् । 'पणु दाने' । यद्वा । अत्रये इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अत्रेमं धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतम् । सेवेथामित्यर्थः ॥ 'वन षण संभक्तौ' । अस्मात्सनतेः सनोतेर्वा सनि 'सनीवन्तध' इति विकल्पनादिङभावे 'जनसन-खनाम्' इत्यात्वम् । शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादिष्वात् 'तिङ्ङितङिः' इति निघाताभावः । अहुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे सनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ अथा । हि अनन्तरमेव । दिवः । दीव्यतीति स्तोतीति द्यौः स्तोता । तस्य मम । स्तोमो । न । नशब्दश्चार्थः । स्तोत्रं च हे नरा नेतारावश्विनौ । वां युवां । पुनः । विशसे । पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चित्ते तद्वाँ सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।

आ यन्नः सदेने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

चित्ते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदेने । पृथौ । समने । पृथैथः । नरा ॥ ४ ॥

हे वसुऽराधसा शोभनदानौ^१ वश्विना हे अश्विनौ वसुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया वरातिः
हविर्दानं च वत् तस्मात्कारणात् वं युवयोः वचिते ज्ञानाय भवति ॥ 'चित्ती संज्ञाने' । अस्मात्
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यत् यस्मात्कारणात् वसदने
यज्ञगृहे^२ पृथौ विस्तीर्णे वसमने^३ यज्ञे वनः अस्मान् हे वनरा नेतारौ वआ वपृथैथः आपूरयथः
अभितो रक्षथो^४ वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावित्यनुमीमहे ॥ 'पृ पालनपूरणयोः'
इत्यस्माद्धेति 'सिञ्चद्बहुलम्' इति सिप् । ततः शप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्क्षितम् ।

यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्क्षितम् ।

यातम् । अच्छा । पतत्रिभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वसुद्रे उदधौ निमग्नं वरजसः उदकस्य वपारे प्रान्ते तरङ्गसमूहे
वईङ्क्षितं बोलायितम् एवंभूतं वभुज्युं तुप्रपुत्रम् वअच्छ अभि वपतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सह
वआ वयातम् आगतवन्तौ स्थः । आयत्य च हे वनासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे
अश्विनौ वसातये युवयोः संभजनाय समर्थं वकृतं पुनर्युवामकुरुतम् ॥ करोतेर्लङि^५ छान्दसो
विकरणस्य लुक् । अङभावश्च^६ । लुङि वा 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्^७ ॥

आ वां सुमैः शंयूइव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुमैः । शंयूइवेति शंयूइव । मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ।

सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषीः । रिषः ॥ ६ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे वनरा नेतारौ वं युवां वशंयूइव सुखयुक्तौ राजा-
नाविव मंहिष्ठा^८ दातृत्मावतिशयेन पूथौ वा सन्तौ वसुमैः अस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धम् वआ ।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आगच्छतम् । यद्वा । उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः । मंहिष्ठेत्यपि
संबोधनम् । हे मंहिष्ठा दातृत्मौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुमैः सार्धं शंयूइव वअस्मे अस्मान्
सम्यक् आ वभूषतम् अभिप्राप्नुतम् ॥ 'भू प्राप्तौ' । अस्माद्धेति व्यत्ययेन सिप्शपौ । यद्वा । 'भूष
अलंकारे' ॥ आ^९ समन्तात् सम्यक् भूषतम् अलंकुरुतम् । वपिप्युषीः प्रवृद्धानि वइषः इष्यमाणानि
पथांसि वउत्सं वन गोरुध इव । यथा बहुभिः पथोभिः ऊधः अलंकृतं सत् दृश्यते अस्मानप्येवं
बहुभिर्धनैरलंकुरुतमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्लिटः कसुः । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः । जसि

१. त४.५-शोभनदानौ । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८- 'यज्ञगृहे ... समने' नास्ति ।
३. त-भ-रक्षको । ४. त४-करोतेर्लटि । ५. त४.५-'अङभावश्च.....च्लेर्लुक्' नास्ति । ६. त४.
५-मंहिष्ठा मंहिष्ठौ । ७. त-भ-'आ' नास्ति । ८. त-भ-प्रवृद्धानः ।

‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युपीः वृद्धानीपोऽन्नान्यलंकरोति^१ तद्वत् ॥ १ ॥

‘ अयं हि ’ इति षडृचं षोडशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्प यमगोत्रस्योर्ध्वकृशनस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्या गायत्र्यौ पञ्चमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपङ्क्तिरष्टक-द्विर्द्वादशाष्टकवती । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अयं हि ताक्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृशनो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपङ्क्तिः ’ इति । गतो^२ विनियोगः^३ ॥

अयं हि ते अमर्त्य इन्द्ररत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अमर्त्यः । इन्द्रः । अत्यः । न । पत्यते । दक्षः । विश्वऽआयुः । वेधसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र^४ वेधसे विधाने^५ ते तुभ्यं त्वदर्थम्^६ अमर्त्यः मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकः^७ अयं^८ अहि^९ अयं खलु^{१०} इन्द्रः सोमः^{११} अत्यो^{१२} न सततगाम्यश्च इव^{१३} पत्यते गच्छति । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकमा^{१४} । तव स्वभूतोऽयं सोमः^{१५} वेधसे विधानाथ मदस्य करणायेष्टे । कीदृश इन्द्रः^{१६} । दक्षः प्रवृद्धो बल-हेतुर्वा^{१७} विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्य-ब्रह्मनाम । सर्वैश्चरुपुरोडाशादिभिरन्नैर्हविर्मिरुपेतः ॥

अयमस्मासु काव्यं ऋभुर्वज्रो दास्वते ।

अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदमुधुर्न कृत्व्यं मदम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्वते ।

अयम् । बिभर्ति । ऊर्ध्वऽकृशनम् । मदम् । ऋभुः । न । कृत्व्यम् । मदम् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोत्रेषु^१ काव्यः स्तुत्यः^२ अयम् इन्द्रः^३ ऋभुः दीसः सन्^४ दास्वते दानयुक्ताय यज-मानाय^५ वज्रः शत्रूणां वज्रको भवति । यद्वा । दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरु भासमानो भवति । अपि च^६ अयम्^७ ऊर्ध्वकृशनम्^८ उद्धततैक्ष्ण्यमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं^९ मदं स्तोतारं^{१०} बिभर्ति पोषयति । तथा^{११} ऋभुर्न सौधन्वनः । पुत्राणामाद्य ऋभुः । स इव^{१२} कृत्व्यं कर्मणां कर्तारम् अत एव^{१३} मदं जोदयितारं^{१४} यजमानं च बिभर्ति ॥

घृषुः श्येनाय कृत्वेन आसु स्वासु वंसगः । अव दीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वेने । आसु । स्वासु । वंसगः । अव । दीधेत् । अहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः वर्षयिता दीसो वा^१ स्वासु स्वकीयासु^२ आसु यजमानलक्षणासु प्रजासु^३ वंसगः वननीय-गतिः एवंभूत इन्द्रः^४ कृत्वेने कर्मणां कर्त्रे^५ । करोतिः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कनिप् ॥ ‘ श्येनाय सुपर्णाय ताक्ष्यपुत्राय मरुमृषये^६ अहीशुवः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धीन् वा अस्मदीयान् पुत्रादीन्^७ अव^८ दीधेत् दीपयतु ॥ ‘ दीधीद् दीसिदेवनयोः ’ । अस्माच्छान्दसे लिङि^९ व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ यद्वा । हे इन्द्र त्वदीयः सोमो घृष्टादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यम् ॥

१. त-भ-इद्वा इषो^१ । २. त-भ१.२.४.८-‘ गतो विनियोगः ’ नास्ति । ३. त४.५-भ२-मादयितारं । ४. त-भ-लङि ।

यं सुप॑र्णः प॑राव॑तः श्ये॑नस्य पु॒त्र आभ॑रत् । श॒तच॑क्रं यो॒ऽहो॑ वर्त॑निः ॥ ४ ॥
यम् । सु॒ऽप॑र्णः । प॒रा॒ऽव॑तः । श्ये॑नस्य । पु॒त्रः । आ । अ॒भ॑रत् ।
श॒त॒ऽच॑क्रम् । यः । अ॒हो॑ः । वर्त॑निः ॥ ४ ॥

वश्येनस्य ताक्ष्यस्य वपुत्रः तनयः वसुपर्णः वयं सोमं वपरावतः परागतात् दूरात् शुलोकात्
वआभरत् आहरत् । कीदृशम्^१ । वशतचक्रम् । शतमिति बहुनाम् । बहुधनस्य कर्तारम् ॥ मूलविभु-
जादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २) ॥ यद्वा । शतकरणसाधनम् । बहुयागनिष्पादन-
मित्यर्थः ॥ ' धनर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः । ' कृजादीनां के '
(का. ६. १. १२. १) इति द्विवचनम् । वयः सोमः वअह्यः अहर्वृत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता ।
यद्वा । ' अह गता ' । अह्यो गन्तव्यो वर्तनिर्मागभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्ये॑नश्चारु॑मवृ॑कं प॒दाभ॑रदरु॑णं मा॒नम॑न्ध॒सः ।

ए॒ना वयो॑ वि ता॒र्यायु॑र्जीव॑से ए॒ना जा॑गार ब॒न्धुता॑ ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्ये॑नः । चारु॑म् । अ॒वृ॒कम् । प॒दा । आ । अ॒भ॑रत् । अ॒रु॒णम् । मा॒नम् । अ॒न्ध॒सः ।
ए॒ना । वयः॑ । वि । ता॒रि॒ । आ॒युः । जी॒व॒से । ए॒ना । जा॒गा॒र । ब॒न्धुता॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं त्वदर्थं वश्येनः सुपर्णः पक्षिराट् वयं सोमं वपदा । वचनव्यत्ययः । पद्वयाम्^२
वआभरत् शुलोकादाहरत् । ' दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ' (ऋ. सं. ८. १००. ८)
इति निगमान्तरम् । कीदृशम् । वचारं शोभनम् वअवृकं बाधकरहितम्^३ वअरुणम् आरोचमान-
मरुणवर्णं वा वअन्धसः अन्धस्य वमानं यागद्वारा निर्मातारम् । वएना एनेनानेन सोमेन तुभ्यं दीय-
मानेन ववयः अन्नं वजीवसे जीवनाय वआयुः जीवितं च ववि वतारि प्रादायि । तथा वएना एनेनैव
सोमेन वबन्धुता बन्धुसमूहः वजागार जजागार जाग्रत्प्रबुद्धः सन् वर्तते ॥ जागर्तेल्लिटि ' छन्दसि वेति
वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विवचनाभावः ॥

ए॒वा तदिन्द्र॑ इ॒न्दुना॑ दे॒वेषु॑ चि॒द्धार॑याते॒ महि॑ त्यजः ।

क्र॒त्वा वयो॑ वि ता॒र्यायुः॑ सु॒क्रतो॑ क्र॒त्वाय॑मु॒स्मदा॑ सु॒तः ॥ ६ ॥

ए॒व । तत् । इ॒न्द्रः । इ॒न्दु॒ना । दे॒वेषु॑ । चि॒त् । धा॒र॒या॒ते । महि॑ । त्यजः ।
क्र॒त्वा । वयः॑ । वि । ता॒रि॒ । आ॒युः । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सु॒ऽक्र॒तो ।
क्र॒त्वा । अ॒यम् । अ॒स्मत् । आ । सु॒तः ॥ ६ ॥

वएव एवमुक्तेन^४ प्रकारेण वतत् तेन इन्दुना सोमेन तृप्यन् इन्द्रः वदेवेषु वचित् देवेष्वस्मासु
च महि महत् व्यजः तेजो दुःस्वस्य वर्जयितुं रक्षणं वा धारयाते धारयति । शिष्टः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे वसुक्रतो शोभनकर्मणिन्द्र वक्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया ववयः
अन्नम् वआयुः जीवनं च ववि वतारि अस्मभ्यं प्रादायि । यः वअयम् इन्दुः वक्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन

वा ऽअस्मत् अस्माभिः ऽआ ऽसुतः अभिपुतः । यद्वा । अस्मत् अस्मत्तस्वदाभिमुख्येन सुतः
प्रेरितः । तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ २ ॥

‘इमाम्’ इति षड्वचं सप्तदशं सूक्तमिन्द्राण्या आपर्षम् । पष्टी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः ।
अनेन सूक्तेन सप्तत्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एतत्सूक्तजपादिना सप्तत्या विनाशो भवति । अतस्स-
हेवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘इमामिन्द्राण्युपनिपत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पङ्क्त्यन्तम्’
इति । अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कस्मिंश्चित् सपत्नीघ्नप्रयोगविशेषे^१ दर्शितः—
‘त्रिःसहस्रैर्वैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा
निष्क्रीणामीति । श्वोभूत उत्तरयोथाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां^२ हस्तयोराबध्य
शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया । वदयो भवति । सपत्नीबाधनं च ’ (आप.
गृ. ९. ५. ८) इति । अयमर्थः । आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या । ततस्तिसृभिरौषधेरभि-
मन्त्रणम् । पष्ठयाबद्धा सौषधिर्द्यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति ॥

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्तमाम् ।

यया । सप्तपत्नीम् । बाधते । यया । सम्ऽविन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

‘इमामौषधिं पाठाख्यां ऽवीरुधं लतारूपां ऽबलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं
‘खनामि उन्मूलयामि । यया ओषध्या ऽसपत्नीम् । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तामेषा
वधूः ऽबाधते हिनस्ति । यया च ऽपतिं भर्तारं ऽसंविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।

सपत्नीं मे परां धम पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति ।

सप्तपत्नीम् । मे । परां । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हे ऽउत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे ऽसुभगे सौभाग्य-
हेतुभूते हे ऽदेवजूते देवेन खड्गा प्रेरिते हे ऽसहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हे पाठे ऽमे मम ऽसपत्नीं
स्त्रियं ऽपरा ऽधम परागमय । धमतिर्गतिकर्मां । पतिं च ऽमे ममैव ऽकेवलम् असाधारणं ऽकुरु ॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराम्यः । अथा सपत्नी या ममाधरा साधराम्यः ॥ ३ ॥

उत्तऽतरा । अहम् । उत्तऽतरे । उत्तऽतरा । इत् । उत्तऽतराम्यः ।

अथ । सप्तपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराम्यः ॥ ३ ॥

हे ऽउत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे ऽअहम् ऽउत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासम् । ऽउत्तराम्यः लोके या
उत्कृष्टतराः सन्ति ताम्योऽप्यहम् ऽउत्तरा उत्कृष्टतरैव स्वप्नसादाद्भवेयम् । ऽअथ अनन्तरं ऽमम ऽथा
‘सपत्नी ऽसा ऽअधराम्यः निकृष्टाम्योऽपि ऽअधरा निकृष्टतरा भवतु ॥

नह्यस्या नाम गुण्यामि नो अस्मिन्नमते जने ।

परामेव परावर्तं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गुण्यामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।

पराम् । एव । पराऽवर्तम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

वअस्याः सपत्न्याः वनाम संज्ञामपि वहि वगुण्यामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि । वनो न खलु काचित् वअस्मिन् वजने सपत्न्याख्ये वरमते क्रीडति । अपि च तां वसपत्नीं वपरां वपरावर्तम् वएव अतिशयेन दूरदेशमेव वगमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन भर्त्रा विद्योजयाम हृत्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । सासहिः ।

उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे ओषधि वहं त्वत्प्रसादात् सहमाना अस्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि । अथ अपि च एवम् अपि सासहिः असि तस्या अभिभवित्री भवसि । आवाम् उभे अपि सहस्वती अभिभवित्री भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।

मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् । गौःऽईव । धावतु । पथा । वाःऽईव । धावतु ॥ ६ ॥

हे पते एते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिनामोषधिम् उप अधाम् । शिरस उपधानं करोमि । सहीयसा अभिभवित्रतरेण तेनोपधानेन त्वाम् अभि अधाम् अभितो धारयामि । एते तव भर्तुः मनः वाम् अनुलक्ष्य प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शन-द्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौः वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ॥३॥

‘अरण्यानि’ इति षड्वचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षम् । महदरण्यमरण्यानी । तदेवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टाव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽईव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽईव । विन्दती ॥ १ ॥

हे ऽअरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु 'हिमारण्ययोर्महश्वे' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महश्वे ङीपं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते ऽअरण्यानि कान्ताराणि प्रति ऽया ऽअसौ त्वं ऽप्रेव ऽनश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्राप्तिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन इयन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वाच्चाष्टेव प्रतीयसे । सा त्वं ऽकथा कथं ऽग्रामं ऽन ऽपृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं ऽत्वा त्वां ऽभीः अयं ऽन ऽविन्दति न लभते किम् । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्— 'अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपाणं भवति प्रामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेतीवः परिभयार्थे वा ' (निरु. ९. २९-३०) इति ॥

वृषारवायु वदते यदुपावति चिच्चिकः ।

आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।

आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य क्षित्याख्यास्य स तथोक्तः । कटुकशब्दानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय ऽवदते चीचीशब्दं कुर्वते ऽचिच्चिकः चीचीशब्दं कुर्वन्नन्यो जन्तुः ऽयत् यदा ऽउपावति वृषारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणेनोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । ऽआघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणाः । ताभिः ऽधावयन् निषादादिसप्तस्वराणि शोधयन् गायक इव । तदा ऽअरण्यानिः सा अरण्यानी^१ महीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीप् । तस्संनियोगेनानुगागमः । छान्दसो ह्रस्वः । अत एव ह्रस्व्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गार्वह्वादान्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गार्वःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उत अपि च ऽगावइव गवयाद्या सृगा अस्यामरण्यान्याम् ऽअदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । उत अपि च लतागुल्मादिकं ऽवेश्मेव गृहमिव ऽदृश्यते । उतो अपि च ऽअरण्यानिः इयमरण्यानी ऽसायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति ऽशकटीः शकटान्^२ दारवाद्याहरणायगतान् ऽसर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महद्वरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामुजैष आ ह्वयति दार्वजैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

वङ्ग हे अरण्यानि वषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः वगाम्^१ वआ वह्वयति^२ ।
वषः^३ चान्यः वदारु काष्ठम् वअपावधीत् अपहन्ति^३ । तथा वसायं^४ सायंकाले रात्रौ वअरण्यान्यां^५
महारण्ये^६ निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् वअक्रुक्षत् कश्चित्स्करादि-
राक्रोशति वइति भीतः सन् वमन्यते बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।

स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिगच्छति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

वन ववै न खलु वअरण्यानिः अरण्यानी वहन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति । यदि वअन्यः व्याघ्र-
चौरादिः वनाभिगच्छति । तर्हि वस्वादोः रसवत आम्रादेः वफलस्य । द्वितीयार्थे पठ्यी । फलं वजग्ध्वाय
भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं वनि पद्यते निगच्छति वर्तते ॥ क्वाप्रत्यये 'अदो-
जग्धिर्ल्यसि किति' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्वादेशः । 'क्वो यक्' (पा. सू. ७. १.
४७) इति यक् ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बहुनामकृषीवलाम् ।

प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमंशसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम् । सुरभिम् । बहुनामम् । अकृषीवलाम् ।

प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अंशसिषम् ॥ ६ ॥

वआञ्जनगन्धिम् । अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तादृशी ।
'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः । अत एव वसुरभिं सौरभ्योपेतां
वबहुनां बहुभिरञ्जरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेताम् वअकृषीवलाम् । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः
कर्षकाः । 'रजःकृषि' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वलच् । 'वले' (पा. सू. ६. ३. ११८)
इति दीर्घः । तैर्विद्युक्तां तादृशीं वमृगाणां वमातरं जनयित्रीम् वअरण्यानिम् अरण्यानीम् वअहं वप्र
वअंशसिषम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ४ ॥

'अत्ते' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस्य आर्षम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् शिक्षा जगत्यः ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—'अत्ते पञ्च सुवेदाः शैरीषिस्त्रिष्टुबन्तम्' इति । तृतीये रात्रिपर्याये
प्रशास्तुः शब्द इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अत्ते दधामीदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व.
श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-त्वा । २. ग-ह्वयति नष्टा गामन्विच्छ चैव्रते; त४.५-ह्वयति निष्ठां
गामन्विद्वन् त्वदीयं तमोच्यते; म२-ह्वयति नष्टां गामन्विष्यन् त्वदीयं नामोच्यते । ३. त१.२.३.६.७.
८-म-एषः... अपहन्ति नास्ति । ४. त-म-सायं नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-म-अरण्ये ।

श्रुते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यदृत्रं नर्यं विवेरपः ।

उमे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्विवः ॥ १ ॥

श्रुत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः ।
उमे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु ।
रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्विवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽमन्यवे कोपाय तेजसे वा ऽप्रथमाय मुख्याय ऽश्रुत् ऽदधामि । श्रद्धा
नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । ऽयत् येन मन्युना त्वं ऽवृत्रम् आवरकमसुरं मेधं वा ऽनर्यं
नेतव्यम् ऽअहन् अवधीः हत्वा च तेनावृताः ऽअपः उदकानि च ऽविवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः ।
तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । ऽयत् यदा ऽउमे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यो ऽत्वा त्वामनुसृत्य ऽभवतः
वर्तते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं ऽपृथिवी ऽचित् । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । प्रथितं
विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे ऽअद्विवः वज्रवचिन्द्र ऽशुष्मात् त्वदीयाद्वलात् ऽरेजते कम्पते ॥

त्वं मायाभिर्नवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।

त्वामिन्नरो वृणते गर्विष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽईष्टिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हे ऽअनवद्य अवद्यरहित प्रशस्येन्द्र ऽत्वं ऽमायिनं मायाविनं ऽवृत्रं ऽमायाभिः वज्रनाभि-
र्बुद्धिविशेषैर्वा ऽश्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽस्त्रं वेच्छता ऽमनसा^१ ऽअर्दयः अर्हिंसीः । अपि च
ऽनरः नेतारोऽङ्गिरसः ऽत्वामित् त्वामेव ऽगर्विष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानामेपणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु
ऽवृणते संभजन्ते । तथा ऽविश्वासु सर्वासु ऽहव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु ऽइष्टिषु यागक्रियासु
ऽत्वाम् एव ऽवृणते^२ ॥

एषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मधवन्नानशुर्मधम् ।

अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमर्दये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मधवन् । आनशुः । मधम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधसाता । वाजिनम् । अर्दये । धने ॥ ३ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ऽएषु ऽसूरिषु स्तोत्रेषु ऽआ ऽचाकन्धि अत्यर्थमभिदीप्यस्व
अभिकामयस्व वा ॥ 'कनी^३ दीक्षिकान्तिगतिषु' । अस्माच्चर्करीतमेतत् ॥ हे ऽमधवन् धनवचिन्द्र ऽये
सूरयः ऽवृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः ऽमधं धनम् ऽआनशुः प्राप्नुवन्ति^४ । अपि च ऽमेधसाता
मेधसातौ यशे ऽवाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं^५ वेजनवन्तं वा त्वां ये ऽअर्चन्ति पूजयन्ति ऽतोके पुत्रे
ऽतनये तत्पुत्रे ऽपरिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वन्येष्वपि फलेषु ऽअर्दये अलज्जाकरे ऽधने च । एतेषु निमित्त-
भूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मनसा च । २. त१.२.३.६.७-वृणते । ३. म१.४.७-कन ।
४. त१.२.३.६.७.८-म-प्राप्नुवति । ५. त१.२.३.७-म१.४.७.८-बलवन्त ।

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंहं चिकेतति ।

त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मधु स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनन् । मर्दम् । यः । अस् । रंहम् । चिकेतति ।
त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः । मधु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ॥४॥

वस इत् स एव स्तोता सुभृतस्य सुष्ठु संपादितस्य वरायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
ईदृशं धनं वनु क्षिप्रं चाकनन् कामयते । लभत इत्यर्थः । वरंहम् । रंहो वेगः । तदर्हम् अस्य
इन्द्रस्य मर्दं सोमपानजन्यं हर्षं यस्य स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति । हे मघवन् त्वावृधः
त्वया वर्धितः वदाश्वध्वरः दत्तयज्ञो यजमानः नृभिः नेतृभिर्कस्त्विग्भिर्भृत्यैर्वा धना धनानि
वाजम् अर्धं च मधु शीघ्रं भरते संपादयति ॥

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छुग्धि रायः ।

त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघऽवन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विऽभक्ता ॥५॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलम् उरु
कृधि विस्तीर्णं कुरु । हे मघवन् वरायः धनानि च शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेन्द्र
विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रो वरुणो न मित्रवद्भरणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः
सन् नः अस्मभ्यम् । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वः अन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

‘सुष्वाणासः’ इति पञ्चविंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘सुष्वाणासः पृथुवैन्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजम् ।

आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्तमना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससऽवासः । च । तुविऽनृम्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य । चाकन् । तमना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥१॥

हे इन्द्र सुष्वाणासः सोममभिषुतवन्तो वयं त्वां स्तुमसि स्तुमः । हे तुविनृम्ण बहुबल
बहुधन वा वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तः च वयं त्वां स्तुमः । यत एव-
मतो हेतोः नः अस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनम् आ भर आहर प्रयच्छ । यस्य
यद्धनमतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमा भरेत्यर्थः । वयं च त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः
तनाः धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि त्वमना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्यैव सनुयाम
तव प्रसादाद्भवेमहि ॥

ऋष्वस्त्वमिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सद्याः ।

गुहां हितं गुह्यं गुह्यमप्सु बिभ्रमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सद्याः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुह्यम् । अप्सु । बिभ्रमसि । प्रस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे षशूर शौर्यवन् इन्द्र ऋष्वः महान् दर्शनीयो वा एत्वं जातः जातमात्र एव दासीः । उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबन्धिनीः विशः प्रजाः सूर्येण सूर्यात्मना सद्याः अभ्यभवः । तथा गुहा गुहायां हितं निहितमत एव गुह्यम् अदृश्यं बलाख्यमसुरम् अप्सु उदकेषु गूढं निगूढं कुयवारुथं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्पणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति षसोमं बिभ्रमसि त्वदर्थं बिभ्रमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरो अभ्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चक्रानः ।

ते स्याम ये रणयन्त सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुमतिम् । चक्रानः ।

ते । स्याम । ये । रणयन्त । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथोळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी ऋषीणां मन्त्रदर्शिनां सुमतिं सुदृतिं^१ चक्रानः कामयमानः विद्वान् जानन् अर्यो वा स्वामी च भवन् हे इन्द्र ईदृशस्त्वं गिरः स्तोतृन् स्तुतीर्वा अभ्यर्च । सम्यक्स्तु-
तमित्यभिपूजय । अपि च ते वयं स्याम सर्वदा भवेम ये सोमैः त्वां रणयन्त रमयन्ति । उत
अपि च हे रथोळ्ह रथैरभ्युद्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । 'ओमाओश्' (पा. सू.
६. १. ९५) इति पररूपम् ॥ ईदृशेन्द्र भक्षैः भक्षणयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् एना इमानि
स्तोत्राणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शर्वः ।

तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाक्रन्त त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृभ्यः । नृणाम् । शूर । शर्वः ।

तेभिः । भव । सक्रतुः । येषु । चाक्रन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वदर्थम् इमा इमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म^२ ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि
अशंसिषत । शस्यन्ते । शंसेच्छान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे षशूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं
नृणां मनुष्याणां मध्ये नृभ्यः स्तुत्यादेः नेतृभ्यः^३ शर्वः बलं दाः देहि । अपि च तेभिः तैः
सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा भव येषु स्तोत्रेषु चाक्रन् हविरादि^४ कामयसे ॥ 'कन दीप्ति-
कान्तिगतिषु' । अस्माद्यल्लुगन्ताच्छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । कमेर्वा पूर्ववत् । सिपि 'मो नो
धातोः' इति नत्वम् ॥ उत अपि च गृणतः स्तोतृन् त्रायस्व पालय । उत अपि च स्तीन् ।
स्त्याथतेरेतद्रूपम् । संबीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

१. त१.२.३.७-भ१.४.७.८- 'सुदृति' नास्ति । २. त१.२.३.७-भ१.४.७.८- 'ब्रह्म' नास्ति ।

३. ग-त४.५-भ२-नेतृभ्यो जनेभ्यः । ४. ग-त४.५-भ२-हविरादिकं ।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।

आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारुमिर्न निमैर्द्रवयन्तु वक्त्राः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अकैः ।

आ । यः । ते । योनिम् । घृतवन्तम् । अस्वाः । ऊर्मिः । न । निमैः । द्रवयन्तु । वक्त्राः ॥ ५ ॥

हे 'शूर' इन्द्र 'पृथ्याः' पृथोर्ऋषेर्मम 'हवम्' आह्वानं 'श्रुधि' शृणु । 'उत' अपि च 'वेन्यस्य' वेनपुत्रस्य मम 'अकैः' मन्त्रैः 'स्तवसे' स्तूयसे । यकिं प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । 'यः' स्तोता 'घृतवन्तम्' उदकवन्तं 'ते' तव 'योनिं' निवासभूमिम् 'आ' 'अस्वाः' अभ्यस्वार्थात् 'अभ्यष्टौ' ॥ 'स्व' शब्दोप-
तापयोः' । अस्माल्लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे हल्ङ्यादिलोपे च 'रास्सस्य' इति सलोपः^१ ॥
यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हवियोपेतं योनिम् । गृहनामैतत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति
तस्य वेन्यस्य अकैरित्यन्वयः । अपि च 'वक्त्राः' वक्त्रानः ॥ वचेः 'अन्येभ्योऽपि द्रवयन्ते' इति
वनिप् । अन्यविकारश्छान्दसः । जसि पृषोदरादित्वाङ्गणलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारः 'निमैः'
प्रवणैर्मागैः 'ऊर्मिर्न' उदकसंघ इव 'द्रवयन्तु' । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ॥ ६ ॥

'सविता यन्त्रैः' इति पञ्चमैकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपपुत्रस्यार्चत आर्षं त्रैष्टुभं सवितुदेव-
त्यम् । अनुक्रान्तं च—'सविताचर्त्' हिरण्यस्तूपः सावित्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदंहत् ।

अश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षमूर्तै बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदंहत् ।

अश्वम् । अइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अर्तै । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

'सविता' सर्वस्व प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं 'यन्त्रैः' यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादि-
भिरुपायैर्वायवीयैः पाशैर्वा 'पृथिवीं' प्रथितां भूमिम् 'अरम्णात्' अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा
स एव 'सविता' 'अस्कम्भने' । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्रहिते स्थले 'द्यां' ह्युलोक-
मपि 'अदंहत्' दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति तथास्मीयैरेवोपायैरवस्थापितवानित्यर्थः । 'अश्वमिव'
'धुनिं' कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा 'अन्तरिक्षम्' अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् 'अर्तै' केनाप्य-
हिंसितेऽश्वरमाणे वा नभसि वायवीयैः पाशैः 'बद्धं' 'समुद्रं' मेघमयमेव^२ 'सविता' 'अधुक्षत्' उद-
कानि दोग्धि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति ससम्यर्थे प्रथमा । अर्तैः अन्तरिक्षे बद्धं^३ समुदितारं धुनिं कम्पनीयं
मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति । 'धुक्ष' धिक् संदीपनक्लेशनजीवनेषु । यथा शिक्षकः सादी
अश्वं क्लेशयत्येवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः^४ । अत्र निरुक्तं—'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनार-
म्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदंहदश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमूर्तै बद्धमूर्तं इति वात्वरमाण
इति वा सविता समुदितारम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥

१. त१.२.३.६.७.८—'सलोपः.....वेन्यस्य' नास्ति । २. ग-त८-भ-सविताचर्त्तो; त४-५-
सविताचर्त्तो । ३. त४.५-समुदितारं । ४. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८—'मेघमयमेव...बद्धं' नास्ति ।
५. ग-क्लेशयतीत्यर्थः ।

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।

अतो भूरत् आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपात् । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।

अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वसुद्रः समुन्दनशीलो मेघः स्कभितः स्तम्भितो वायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने' । अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् । हे अपां नपात् मध्यमस्थानं वैद्युताग्ने तव संबन्धी सविता प्रेरको देवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । अतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । अतः एव उत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं रजः अन्तरिक्षं च आः आसीत् अजायत । अस्तेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । 'ह्रस्वपाठ्यः' इति लोपः । अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णोऽप्यभूताम् ॥

पृथेदमन्यदभवद्यजत्रमर्मर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।

सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पृश्वा । इदम् । अन्यत् । अमवत् । यजत्रम् । अर्मर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।

सुऽपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अर्तु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितुर्व्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पृश्वा पृश्वात् । 'पृश्वा पृश्वा च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते । सवितुप्रेरणानन्तरमेव यजत्रं यष्टव्यम् अभवत् । केन साधनेन । अर्मर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गलोकस्य संयन्धिना भूना भूतेन । स्वर्गो उत्पन्न सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अर्मर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदं देवतान्तरं भूना भूना बहुर्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्यापहर्ता ताक्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्मं धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितुप्रेरणाधीनत्वासर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितुप्रेरणानन्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गावश्च ग्रामं युयुधिरिवाश्वान्वाश्वेव वत्सं सुमना दुहाना ।

पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावः । इव । ग्रामम् । युयुधिः । इव । अश्वान् । वाश्वान् । वत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना ।

पतिः । इव । जायाम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावश्च यथारण्ये संचरन्तो गावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छन्ति । युयुधिरिव यथा योद्धा युद्धार्थम् अश्वान् अभिगच्छति । 'युध संप्रहारे' । 'आहगमहनजन' इत्यत्र 'उत्सर्गच्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । छान्दसं साहितिकमभ्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

शोभनमनस्का ऽबुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का ऽवाश्रेव हम्भारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथास्मीयं
 ऽवत्सम् अभिगच्छति । ऽपतिरिव यथा भर्ता ऽजायां स्वभार्या शीघ्रमभिगच्छति एवमेव ऽसञ्चिता
 ऽनः अस्मान् ऽनि ऽभि ऽएतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । ऽद्विवः शुलोकस्य ऽधर्ता भारयिता
 अवस्थापयिता वा अत एव ऽविश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यस्तूपः । सवितुः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।

एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः । सोमस्यऽहम् । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः प्रेरक ऽत्वा त्वाम् ऽआङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः ऽहिरण्यस्तूपः मम पिता ऽअस्मिन्
 ऽवाजे अश्वे निमित्तभूते सति^१ यथा ऽजुह्वे आहूतवान् ऽएव^२ एवम् ऽअर्चन्^३ एतत्संज्ञोऽहं
 ऽत्वा त्वाम् ऽअवसे अवनाय रक्षणार्थं ऽवन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आह्वय च ऽसोम-
 स्येवांशुं यथा सोमळतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तदक्षणे प्रबुद्धा वर्तन्ते तथा ऽअहं स्वत्परि-
 चर्या ऽप्रति ऽजागर जागर्मि । जागर्तेणैत्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—‘हिरण्यस्तूपो
 हिरण्यमयस्तूपो^४ हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति^५ वा^६ । स्तूपः स्थापयतेः संघातः । सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो
 जुह्वे^७ वाजेऽश्वेऽस्मिन्नेवं^८ त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम्’ (निरु. १०. ३३)
 इति ॥ ॥ ७ ॥

‘समिद्धः’ इति पञ्चद्व द्वाविंश सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्चमाश्रेयम् । चतुर्थीपञ्चम्या-
 उपरिष्ठाज्ज्योतिषी त्रिधादशाष्टकवत्यौ । अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा
 चानुक्रान्तं—‘समिद्धो मृळीको^९ वासिष्ठ^{१०} आश्रेयं बाहूतमन्त्ये उपरिष्ठाज्ज्योतिषी जगत्युपान्त्या वा’
 इति । गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकार्यं न आ गहि ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकार्यं । नः । आ । गहि ॥ १ ॥

हे ऽहव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरमे ऽसमिद्धश्चिन् संदीप्तोऽपि ऽदेवेभ्यः यागार्थं
 ऽसमिध्यसे । पुनरप्युत्तिग्भिः समिद्धिः संदीप्यसे । स त्वम् ऽआदित्यैः आदित्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः
 सार्धं ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगहि आगच्छ । तथा ऽनः अस्माकं ऽमृळीकार्यं सुखाय तदर्थमपि ऽआ
 ऽगहि । यद्वा । मृळीकार्यैतत्संज्ञाय नो मङ्गमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकार्यं हवामहे ॥ २ ॥

१. ग-त-म-सति त्वा त्वा । २. त१.२.३.६.७.८-म-‘एवैवमर्चन्’ नास्ति । ३. त१.२.३.४.
 ५.६.८-म-‘हिरण्यमयस्तूपोस्येति । ४. त१.२.३-म-‘वा’ नास्ति । ५. ग-जुह्वे ह्यत्र; त१.२.३.
 ६.८-म-जुह्वे ह्यत । ६. त-म-वाजेने एव । ७. अनु.-वासिष्ठो मृळीकः ।

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआर्गहि ।
मर्तासः । त्वा । समऽइधान । हवामहे । मृत्नीकार्य । हवामहे ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽइमम् अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं ऽयज्ञमिन्द्रं ऽवचः स्तोत्रं च ऽजुजुषाणः
सेवमानः ऽउपागहि उपागच्छ । हे ऽसमिधान समिध्यमान ऽमर्तासः मर्ता मनुष्याः ऽत्वा त्वां
ऽहवामहे आह्वयामहे । ऽमृत्नीकार्यं सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वाम् । जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।

अग्ने देवां आ वह नः प्रियव्रतान् मृत्नीकार्यं प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।

अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृत्नीकार्यं । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वर्णीयं ऽजातवेदसं ऽजातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं
वा ऽत्वाम् त्वामेव ऽधिया स्तुत्या ऽगृणे स्तौमि । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । प्यादित्वाद्ध्रस्वः ।
ऽप्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् ऽदेवान् ऽनः अस्मदर्थम् ऽआ ऽवह ऽआनय ।
अस्मच्छञ्चं प्रापय । ऽमृत्नीकार्यं सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ऽप्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधरे ।

अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृत्नीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधरे ।

अग्निम् । महः । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृत्नीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

ऽदेवः दानादिगुणयुक्तः ऽअग्निः ऽदेवानाम् अन्येषां ऽपुरोहितः पुरस्ताद्धृतः ऽअभवत् । यद्वा
पुरोहितवद्वितकार्यमभवत् । यत एवमतः कारणात् तमेव ऽअग्निम् ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थं दर्शिनो
ऽमनुष्याः मानवा यजमानाः ऽसमीधरे सदीपयन्ति । अपि च तम् ऽअग्निं ऽमहः महतः ऽधनसातौ
धनस्य संभजने निमित्तभूते ऽअहं ऽहुवे आह्वये । विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः ।
यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमित्यर्थः । ऽधनसातये धनलाभार्थं ऽमृत्नीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां
सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृत्नीकार्यं पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरत्ऽवार्जम् । गविष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे ।

अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरःऽहितः । मृत्नीकार्यं । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥

ऽअग्निं ऽभरद्वाजं ऽगविष्ठिरं ऽकण्वं ऽत्रसदस्युं च ऽनः अस्मान् ऽआहवे संग्रामे अयम् ऽअग्निः
ऽप्रावत् प्ररक्षतु । ऽपुरोहितः पुरोहितवद्वितकारी^१ मम पिता ऽवसिष्ठः ऋषिः ऽअग्निं ऽहवते स्तुति-
भिराह्वयति । स चाहृतः ऽमृत्नीकार्यं सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ऽपुरोहितः पुरोधा^२ देवानां पुरःस्थाप-
यिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

‘श्रद्धया’ इति पञ्चर्च त्रयोविंशं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवस्थम् । कामगोत्रजा श्रद्धा कामर्षिका । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्राद्धमानुष्टुभं तु’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।

श्रद्धाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा । तया ऽश्रद्धया ऽअग्निः गार्हपत्यादिः ऽसमिध्यते संदीप्यते । यदा हि^१ पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा । ऽश्रद्धया एव ऽहविः पुरोडाशादिहविश्च ऽहूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा । अस्य सूक्तस्य द्रष्टृया श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते^२ । ऽश्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिसानिदेवतां ऽभगस्य भजनीयस्य धनस्य ऽमूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां ऽवचसा वचनेन स्तोत्रेण ऽआ ऽवेदयामसि अभितः प्रख्यापयामः । इदन्तो मसिः ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।

प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं मे उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।

प्रियम् । भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

हे ऽश्रद्धे ऽददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य ऽप्रियम् अभीष्टफलं कुरु । ऽदिदासतः दातुमिच्छतश्च हे ऽश्रद्धे ऽप्रियं कुरु । ऽमे मम संबन्धिषु ऽभोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु ऽयज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु च ऽइदम् ऽउदितम् उक्तं ऽप्रियं ऽकृधि कुरु ॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामग्रेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ।

एवम् । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽअसुरेषु उद्गूणबलेषु ऽयथा ऽश्रद्धां ऽचक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः ऽएवं श्रद्धावरसु ऽभोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु ऽयज्वसु यष्टृषु ऽअस्माकम् अस्मत्संबन्धिषु तेषु ऽउदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं ऽकृधि कुरु ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।

श्रद्धां हृदय्या^१याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुगोपाः । उप । आसते ।

श्रद्धाम् । हृदय्याया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

१देवा १यजमानाः मनुष्याश्च १वायुगोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येपां ते^१ तादृशाः सन्तः १श्रद्धां देवीम् १उपासते प्रार्थयन्ते । १हृदय्यया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविधया १आकूषया संकल्परूपया क्रियया १श्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् १श्रद्धया हेतुभूतया १वसु धनं १विन्दते लभते श्रद्धावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निमृचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ।

श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निमृचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

१श्रद्धां देवीं १प्रातः पूर्वाह्णे १हवामहे^२ । तथा १मध्यंदिनं १परि । लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां १श्रद्धाम् आह्वयामहे । १सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य १निमृचि अस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव १श्रद्धाम् आह्वयामहे । ईदृग्रूपे हे १श्रद्धे १नः अस्मान् १इह^३ लोके कर्मणि वा १श्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ॥९॥ ॥११॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र 'शास इत्या' इति पञ्चच प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-पुत्रस्य शासनान्न आपमानुष्टुभमेन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'शासः शासो भारद्वाजः' इति । युद्धाय संनद्धं राजानमनेनेक्षेत । तथा च सूत्रितम्—'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णेः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्या महाँ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्या । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

१शासः एतत्संज्ञोऽहम् १इत्या इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं १महाँ १असि सर्वेभ्योऽधिको भवसि । १अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां^४ खादिता विनाशयिता अत एव १अद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि । १यस्य इन्द्रस्य १सखा मित्रभूतः पुरुषः १कदा १चन कदाचिदपि १न १हन्यते न हिंस्यते १न १जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स एवं महाँ असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वृशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विमृधः । वृशी ।

वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयंकरः ॥ २ ॥

१. ग-त-भ२.७.८-‘ते’ नास्ति; म१.४-ता । २. भ२-हवामहे आह्वयामहे । ३. ग-इहास्मिन् । ४. ग-शत्रूणां खादः ।

वस्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता विमृधः संग्रामकारी वशी^१ वशीकर्ता वृषा वर्षिता कामानां सोमपाः सोमस्य पाता एवंविधः इन्द्रः अभयंकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन् नः अस्माकं पुर एतु पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । मित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र रक्षः राक्षसजातं वि जहि विनाशय । मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च वि जहि । वृत्रस्य आवरकस्यासुरस्य हनू कपोलग्रान्तौ वि रुज विशेषेण भद्रौ कुरु । हे वृत्रहन् इन्द्र अभिदासतः अस्मानुपक्षयतः मित्रस्य शत्रोः मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

‘वि न इन्द्र’ इति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यर्धरं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अर्धरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र नः अस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् वि जहि विनाशय । तथा पृतन्यतः पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि नीचा यच्छ । नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ । गमय । यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति अभित उपक्षपयति तम् अर्धरं निकृष्टं तमः अन्धकारं मरण-लक्षणं गमय प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।

वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।

वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र द्विषतः द्वेष्टुः शत्रोः मनः अप जहि । जिज्यासतः^२ अस्माकं वयोहानि-मिच्छतश्च वधं हननसाधनमायुधं च अप जहि । मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाच्चास्मान् रक्ष^३ । वरीयः उरुतरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ देहि । वधं शत्रुकृतं हननं च यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥ १० ॥

‘ईङ्खयन्तीः’ इति पञ्चमं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम् । देवानां स्वसृभृता इन्द्रमातरो नाम-
यिकाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम्’ इति । द्वितीये पर्याये
प्रशास्तुः शब्द इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईङ्खयन्तीरहं दां पाता सुतम्’ (आश्व. श्रौ. १. ४)
इति । महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतत्सूक्तम्^१ ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्रामुख्यः अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्य
इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः उपजातं प्रादुर्भूतम् इन्द्रम् उपासते परिचरन्ति । सुवीर्यं शोभन-
वीर्योपेतं धनं च भेजानासः । तस्मादिन्द्रात् संभक्तवत्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।

त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकात् बलात् अधि जातः असि । अधिः पञ्चम्यर्थानु-
वादकः । वृषादिवधहेतुभूताद्वलाद्धेतोस्त्वं प्रस्थातो भवसीत्यर्थः । अपि च ओजसः । ओजो नाम
बलहेतु हृदयगतं धैर्यम् । तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे वृषन् वर्णितः त्वं वृषेदसि कामानां
वर्णितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् घामस्तम्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।

उत् । घाम् । अस्तम्नाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्रहा असि । शत्रूणां हन्ता भवसि । अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च अति-
रः । आवरकापनोदनेन प्रावर्धयः । घां शुलीकं च ओजसा बलेन उत् अस्तम्नाः । ऊर्ध्व-
मस्तम्भीः । यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । अर्कम् । बिभर्षि । बाह्वोः । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणम् अर्कं स्तुत्यं वज्रम् आत्मीयमायुधम् ओजसा
बलेन शिशानः निश्वस्तीक्ष्णीकुर्वन् बाह्वोः हस्तयोः बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आर्भवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।

सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥

१. ग. १. २—एतत्सूक्तं । सूत्रितं च ईङ्खयन्तीरपस्युव इति ब्राह्मणाच्छस्यावपेत (ऐ. आ. ५. १. १)
इति; त. १. २. ३. ६. ७. ८—म. १. ४. ५. ८—सूत्रितं च; त. ४. ५—म. २—एतत्सूक्तं सूत्रितं च ।

हे ऽहन्द् ऽत्वं ऽविश्वा सर्वाणि ऽजातानि जनिमन्ति भूतानि ऽओजसा बलेन ऽअभिभू-
रसि अभिभविता भवसि । तथा ऽसः तादृशस्त्वं ऽविश्वा ऽभुवः सर्वा भूमीः प्राप्तव्यानि सर्वोण्यपि
स्थानानि ऽआभवः अभितः ग्रामोः । ' भू ग्रामौ ' ॥ १११ ॥

' सोमः ' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । विवस्वतो दुहिता यम्यृषिः । त्रियमाणानां
यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—' सोमो यमी
भाववृत्तमानुष्टुभं तु ' इति । प्रेतोपस्थान एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' सोम एकैभ्य उरूणसावसुत्पा
उदुम्बलौ ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

सोम एकैभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

एकैभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः ऽसोमः ऽपवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोत्रजाः
सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि—' यत्सामानि सोम एभ्यः पवते ' (तै. आ. २. १०)
इति । एके अन्ये पितरः ऽघृतम् आज्यम् ऽउपासते उपगच्छन्ति । उपभुञ्जत इत्यर्थः । एषां पुत्रा-
दयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति—' यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या ' इति । येभ्यः पितृभ्यः ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । उपभोगार्थं ऽमधु क्षौद्रं ऽप्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणान् मन्त्रान्
ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या प्रवहति । तथा चान्नायते—' यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः
कुल्या ' इति । तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं ऽअपि ऽगच्छतात् अपिगच्छ प्राप्तुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्यः । युयुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

ये जनाः ऽतपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः ऽअनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति ।
ये च ऽतपसा यागादिरूपेण साधनेन ऽस्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । ये च ऽमहः महत्
तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भांशुपासनं वा ऽचक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते
तेषु लोकेषु । तांश्चित् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्यन्ते धर्मेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधर्मेषु । शूरासः । ये । तनूत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

१. ग-त-प्रति बहुकुल्या; म-प्रति मधुकुल्या । २. त-नियमादिरूपेण । ३. त-लोकेषु
वर्तते; म-लोकेषु प्रवर्तते ।

प्रधनेषु । प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु प्रशूरासः शौर्यवन्तः
 एवे प्रयुध्यन्ते शत्रून् संग्रहरन्ति । एवे च एतन्त्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । एवे एवा ये च
 सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः । एतान् सर्वान् एव स्वमपिगच्छ । येषूत्तमेषु
 कोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्वं क्रतुसार्प क्रतावान् क्रतावृधः ।

पितृन्तपस्वतो यम् ताँश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वे । क्रतुऽसार्पः । क्रतुऽवानः । क्रतुऽवृधः ।

पितृन् । तपस्वतः । यम् । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

एवे एचित् एवे च एपूर्वं पूर्वपुरुषाः एक्रतुसार्पः क्रते सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः अत एव एक्रता-
 वानः क्रतेन युक्ताः एक्रतावृधः क्रतस्य वर्धकाश्च भवन्ति एतपस्वतः तपसा युक्तान् एतान्^१ एव
 एपितृन्^१ हे एयम् नियतं स्वमपिगच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यम् तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम् । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

एसहस्रनीथाः सहस्रनथनाः एकवयः क्रान्तदर्शिनः एवे एसूर्यम् अमुमादिस्थं एगोपायन्ति
 रक्षन्ति एतपस्वतः तपसा युक्तान् एतपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् एऋषीन् हे एयम्
 नियतं स्वमपिगच्छ ॥ ॥ १२ ॥

‘ अरायि ’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिम्बिठस्यार्पमाणुष्टुभम् । जपहोमादि-
 भिरिदं सूक्तमश्रीनाशकरम् । तत्राद्योपान्त्ययोस्तादृशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये ।
 पञ्चमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि—‘ अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीर्न् द्वितीयातृतीये ब्राह्मण-
 स्पत्ये अन्या वैश्वदेवी ’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरि गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्ठा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्त्वऽभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे एअरायि अदायिनि दानविरोधिनि हे एकाणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे
 एविकटे विकृतगमने विकृताङ्गि वा हे एसदान्वे सदानोनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते
 एगिरि पर्वतं निर्जनं देशं गच्छ । अस्मान् मा बाधिष्ठाः । एशिरिम्बिठस्य । बिठमन्तरिक्षम् । शीर्यते

बिडेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिठो मेघः । तस्य ऽसत्त्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैः ऽतेभिः तैः ऽत्वा त्वां
 ऽचातयामसि चातयामः विनाशयामः । यद्वा । शिरिम्बिठस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः
 अनुष्ठितैः सत्त्वभिः कर्मभिर्हे अलक्ष्मि त्वां विनाशयामः । इतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारूषी ।

अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरूषी ।

अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उत्ऽरूषन् । इहि ॥ २ ॥

सालक्ष्मीः ऽइतः अस्माहोकात् ऽदत्तः चैतवात्माभिर्नाशितैव ऽअमुतः अमुष्मादपि
 लोकात् ऽचत्ता हिंसिता भवतु । यालक्ष्मीः ऽसर्वा सर्वाणि भ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधी-
 नामङ्कुराणि या दुर्मिक्षाधिदेवता ऽआरूषी आहन्त्री भवति ऽअराय्यम् अदात्री दानविरोधिनी तां
 हे ऽब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालयितर्देव हे ऽतीक्ष्णशृङ्ग तीक्ष्णतेजस्क ऽउदृषन् अस्मात्स्थानादुद्गमयन्
 ऽइहि गच्छ ॥

अदो यदारु प्लवते सिन्धोः पारे अपरुषम् ।

तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपरुषम् ।

तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःहनो । तेन । गच्छ । परऽतरम् ॥ ३ ॥

अदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् ऽअपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं ऽयदारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं
 देवताशरीरं ऽसिन्धोः ऽपारे समुद्रतीरे ऽप्लवते जलस्योपरि वर्तते ऽतत् दारु हे ऽदुर्हणो दुःखेन
 हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे स्तौतः ऽआ रभस्व आलम्बस्व । उपास्वेत्यर्थः । ऽतेन दारुमयेण
 देवेनोपास्थमानेन ऽपरस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं ऽगच्छ । अपर आह । हे दुर्हणो
 दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्ष्मि सिन्धोः पारे समुद्रतीरप्रान्तेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्त-
 मदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यदारु दारुमयी नौः प्लवते तदारु आ रभस्व परिगृहाण । गृहीत्वा
 च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपान्तरं गच्छ ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे 'यद्वा प्राचीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'कपृच्छरो यद्वा प्राचीर-
 जगन्तेति चैते' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धदयाशवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिकीः ।

हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्धदयाशवः ॥ ४ ॥

हे ऽमण्डूरधाणिकीः मण्डूरवत्^२ कुत्सितशब्दकारिण्यो मन्दनस्य धनस्य धारयिण्यो बालक्ष्म्यः
 ऽउरः ॥ उर्वी हिंसार्थः । अस्मात्किपि 'राष्ट्रोपः' इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिंसिण्यो

यूयं प्राचीः प्रकर्षेणाञ्जन्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो यद्ध यदा खलु अजगन्त अगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तवादेशः । अत एव छित्वा-भावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव सर्वे इन्द्रस्य शत्रवः बुद्धुदयाशवः । यान्ति गच्छन्तीति याः । अश्रुवत इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुद्धुदयघातारो व्यापनशीलाश्च सन्तः हताः नष्टा आसन् ॥

परीमे गार्मनेषत् पर्यग्निर्महषत् । देवेष्वक्रतु श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परि । इमे । गाम् । अनेपत् । परि । अग्निम् । अहपत् ।

देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

इमे विश्वे देवाः गाम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः परि अनेपत् पर्यनयन् । यष्टूनङ्गिरसः परिप्रापयन् । ततः अग्निं च परि अहपत् परितो व्यहरन् । यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा देवेषु यष्ट्वेष्विन्द्रादिषु श्रवः अन्नम् अक्रत अकृपत् । कः शत्रुरसुरादिः इमान् विश्वान् देवान् आ दधर्षति अभि-भविषुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

'अग्निं हिन्वन्तु नः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायत्रे छन्दसीदं शस्यम् । सूत्रितं च—'अग्निं हिन्वन्तु नः प्राग्नेये वाचमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सतिमाशुर्मिवाजिषु । तेन जेष्म धनं धनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सतिम् । आशुम् इव । आजिषु ।

तेन । जेष्म । धनम् धनम् ॥ १ ॥

नः अस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयो वा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वधयन्तु वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तत्र दृष्टान्तः । आजिषु संग्रामेषु आशुमिव यथा आशुं शीघ्र-गामिनं सतिं सर्पणशीलमश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । तेन अग्निना धनं धनं सर्वं धनं जेष्म ययं जयेम ॥

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । उत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे अग्ने सेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यया तव ऊत्या रक्षया गगाः आकरामहे आभिसुत्येन कुर्महे । लभामहे इत्यर्थः । ताम् ऊर्तिं नः अस्मान् हिन्व गमय । किमर्थम् । मघत्तये धनस्य दानार्थम् । अस्माकं धनलाभार्थेत्यर्थः ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रज्ञास्तुः शस्त्रे 'आग्ने स्थूरम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'आ ते वरसो मनो यमदाग्ने स्थूरं रथि भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आग्ने स्थूरं रथि भर पुथु गोमन्तमश्विनम् । अद्धि खं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थुरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोऽर्मन्तम् । अश्विनम् ।
अङ्घ्रि । खम् । वर्तय । पणिम् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्थूरं स्थूलं बृद्धं ऽपृथुं विस्तीर्णं ऽगोमन्तं गोभिर्युक्तम् ऽअश्विनम् अश्वैश्चोपेतं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽभर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । ऽखम् अन्तरिक्षम् ऽअङ्घ्रि बृष्टयुवकैः सिद्ध । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्यज्ञस्य प्रकाशाय । ऽपणि वणिजमदातारमसुरं वा ऽवर्तय इतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्य रोहयो दिवि । दधुज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनेभ्यः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽनक्षत्रम् ॥ नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । 'नक्षि गतौ' । 'अमिनक्षि°' इत्यादिनात्रन्प्रत्ययः ॥ सततं गन्तारम् ऽअजरं जरारहितं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽआ ऽरोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । ऽजनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ऽज्योतिः प्रकाशं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोज्जते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् । बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थऽसत् । बोध । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविशां प्रजानां यजमानानां ऽकेतुः केतयिता ऽअसि ज्ञापयिता भवसि । अत एव ऽप्रेष्ठः प्रियतमः ऽश्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् ऽउपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् ऽबोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुवते जनाय ऽवयः अन्नं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ११४ ॥

'इमा नु कम्' इति पञ्चर्षं षष्ठं सूक्तमप्यपुत्रस्य भुवनस्यार्षं^१ भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा नु कं भुवन आप्यः साधनो वा औवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभम्' इति । दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशक्ने वैश्वदेवास्त्रिविद्धानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं बहुरेक इति द्विपदासूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः^२ उक्थ्यशक्नः^३ आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च—'ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

इमा इमानि प्रदृश्यमानानि ऽभुवना भुवनानि ऽनु क्षिप्रं ऽसीषधाम साधयामः वशीकुर्मः । ऽकम् इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम । साधयन्तु । पुरुष-व्यत्ययः । ऽइन्द्रश्च ऽविश्वे सर्वे अन्ये ऽदेवाः ऽच स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥

१. त४.५-प्रकाशको । २. ग-त४.५-भुवनाख्यस्यार्षं । ३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-ब्राह्मणा-च्छंसिशक्ने उक्थे (? *क्थे) ।

यज्ञं च नस्तुन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकलपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तुन्वंम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकलपाति ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं १तुन्वं शरीरं १च १प्रजां पुत्रादिकां १च १आदित्यैः
अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः १सह वर्तमानः १इन्द्रः १चीकलपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सगणः । मरुद्भिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

१आदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः १मरुद्भिः च १सगणः सहितः १इन्द्रः १अस्माकं १तनूनां
शरीराणां तनयानां वा १अविता १भूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १असुरान् क्षेप्तृन् वृत्रादीन् १हत्वाय हत्वा विनाश्य १यत् यदा १आयन्
आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्नुवन् तदानीं ते १देवाः १देवत्वम् आत्मीयममृतत्वम् १अभिरक्षमाणाः
अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रख्यापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

१शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धम् १अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं १प्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन्
प्रत्यञ्चम् १अनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् १आदित् अनन्तरमेव १इषिरां गमनशीलं १स्वधां
वृष्ट्युदकं १पर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इषिरामेषणीयां स्वधाम् । अन्ननामैतत् ।
हविर्लक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ ॥ १५ ॥

‘सूर्यः’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्थायं सूर्यदेवस्य गायत्रम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्’ इति । आश्विनशक्ने सूर्योदयादुत्तरकाले^१
सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदसमिति नव’ (आश्व.
श्रौ. १. ५) इति । दशपूर्णमासयोः जुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे ‘सूर्यो नः’ इत्येषा^२ । सूत्रितं
च—‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अभिर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वातः । अन्तरिक्षात् । अभिः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

१सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः १दिवः ध्रुलोकात् ध्रुलोकवर्तिनो जनात् १नः अस्मान्
१पातु रक्षतु । १वातः वायुश्च १अन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्वाधकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः
१अभिः च १पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः १नः अस्मान् रक्षतु ॥

१. ग-त४.५-म४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-प्रत्यंचतः; त४-म७-प्रत्यंचतः;
त५-प्रत्यंच । ३. त-म-सु-गमनशीलां । ४. ग-म१.२.४.५.८-सु-“दुत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-म७-
“दुत्तरकालीनो । ५. ग-त४-म-इत्येषा जप्या ।

जोषा सवितुर्यस्य ते हरः शतं सुवाँ अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥

जोष । सवितः । यस्य । ते । हरः । शतम् । सुवान् । अर्हति ।

पाहि । नः । दिद्युतः । पतन्त्याः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य ऽजोष अस्मास्तुत्यादिकं सेवस्व । ऽयस्य ऽते तव ऽहरः रसहरणशील^१ तेजः ऽशतं ऽसवान् बहुन् यज्ञान् प्रति ऽअर्हति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादि-द्वारा पूजयति । स त्वं ऽनः अस्मान् ऽपतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मात् क्षिप्यमाणायाः ऽदिद्युतः । वज्रनामैतत् । द्योतमानायाः शकेरायुधात् ऽपाहि रक्ष ॥

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः । चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा ऽदधातु । ऽउत अपि च ऽपर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु । ऽधाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विख्यै । तनूभ्यः ।

सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

ऽनः अस्माकं ऽचक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायैन्द्रियाय^२ ऽचक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे सूर्य ऽधेहि विधेहि कुरु । यद्वा । न इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मलं चक्षु-रिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ । ऽतनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो वा ऽविख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय ऽचक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयं ऽच ऽइदं सर्वं जगत् ऽसं ऽपश्येम । सम्यग्द्रष्टारो भवेम । ऽवि पश्येम ऽच । विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सुसुदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नुचक्षंसः ॥ ५ ॥

सुसुदृशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नुचक्षंसः ॥ ५ ॥

हे ऽसूर्य ऽसुसुदृशं सुष्ठु सद्रष्टारं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽप्रति ऽपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म । तथा ऽनुचक्षंसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान् पदार्थान् ऽवि ऽपश्येम विद्रष्टारो भवेम । यद्वा । नृचक्षंसो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

‘उदसौ’ इति षट्चमष्टमं सूक्तमानुष्टुभम् । पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत् । अतः सैवर्षिः सैव देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदसौ षट् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टावानुष्टुभम्’ इति । विनियोगो लिङ्गाद्वगन्तव्यः । आपस्तम्बस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूत्र्यते हि—‘एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते’ (आप. गृ. ९. ९) इति । अत्र एतेन इति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।

अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

१ असौ ब्रुलोकस्थः १ सूर्यः १ उत् १ अगात् उदयं प्राप्तवान् । १ मामकः मदीयः १ भगः भजनीयः १ अयम् इन्द्रश्च सूर्यात्मनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । १ तत् उद्यतं सूर्यस्य तेजः १ विद्वला ज्ञातवती यद्वा १ पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती १ अहं १ विषासहिः विशेषेणाभिभवित्री सती १ अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमभ्यभूवम् । यथा मरुत्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते^१ तथाकार्षमिस्वर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु कर्तुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।

मम । इत् । अर्तु । कर्तुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

१ अहं १ केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री^२ भवामि । १ अहं १ मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । १ अहम् १ उग्रा उद्गूणां सती १ विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । १ सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्याः १ ममेत् ममैव १ कर्तुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य १ पतिः पालयिता भर्ता १ उपाचरेत् उपागच्छेत् । नान्यासां पत्नीनाम् ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोकं उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहन्तः । अथो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।

उत । अहम् । अस्मि । समऽजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्ऽउत्तमः ॥ ३ ॥

१ मम एव १ पुत्राः तनयाः १ शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां^२ हन्तारो भवन्ति । १ अथो अपि च १ मे मदीया १ दुहिता पुत्री १ विराट् विशेषेण राजमाना भवति । १ उत अपि च १ अहं १ संजया सम्यग्जेत्री सपत्नीनाम् १ अस्मि । ता^३ अभिभवामि । अतो हेतोः १ पत्यौ भर्तरीन्द्रे १ मे मम १ श्लोकः उपश्लोकनीयं यशः १ उत्तमः उद्गततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्यभेवद् द्युमन्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽउत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्ना । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन ^१हविषा ^२इन्द्रः मम भर्ता ^३कृत्वी कर्मणां कर्ता ^४अभवत् भवति । तथा ^५द्युम्नी ।
द्युम्नं द्योतमानं यशोऽञ्जं वा । तद्वान् ^६उत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे ^७देवाः स्तोत्रार
क्तविजः ^८तत् ^९इदं हविः ^{१०}अकिं अकारि । जयार्थिभिर्भवद्भिः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्टव्या देवाः
तदिदं हविरक्रयहमपि । करोतेर्लुङीटि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुङ् । अत एव कारणादहम् ^{११}असपत्ना
^{१२}अकिल शत्रुरहिता खलु ^{१३}अभुवम् ^{१४}अभूवम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नघ्नी । जयन्ती । अभिभूवरी ।

आ । आवृक्षम् । अन्यासाम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम् इव ॥ ५ ॥

^१असपत्ना अशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । ^२सपत्नघ्नी शत्रूणां हन्त्री अत एव ^३जयन्ती
जयं प्राप्नुवती^४ ^५अभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिप् ।
'वनो र च' इति ङीष्प्रैः ॥ ईदृश्यहम् ^६अन्यासां सपत्नीनां ^७वर्चः तेजः ^८राधः धनं च ^९आवृक्षम्
आ समन्तादवृक्षम् । अवृक्षिषम् । अच्छिदम् ॥ ब्रश्चेर्लुङि ऊदिरवादिङभावे संयोगादिलोपे छान्दसं
संप्रसारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}अस्थेयसामिव । अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन^{११} वृश्च्यते
तथेत्यर्थः ॥ स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना स्यादेशः ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।

यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सपत्नीः । अभिभूवरी ।

यथा । अहम् । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

^१अभिभूवरी अभिभवित्री ^२अहम् ^३इमाः ^४सपत्नीः ^५समजैषं सन्ध्यागम्यभूवम् । ^६यथा
येन प्रकारेण ^७अहमस्य ^८वीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य ^९च ^{१०}विराजानि विशेषेण राजमाना
भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

'तीव्रस्य' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
'तीव्रस्य पञ्च पूरणो वैश्वामित्रः' इति । तीव्रसोमाख्य एकाह इदं निष्केवत्यनिविद्वानम् । सूत्रितं
च—'कस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि
माध्यंदिने सवने ब्रह्मशब्देऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'तीव्रस्याभिवयसो अस्य
पाहीति माध्यंदिने' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरीं इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमुन् तुर्म्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

१. त२.४.५.६.८-अ१.४.७- 'अभुव' नास्ति । २. त२.३.६.७-अ४.७-प्राप्नुवती । ३. त४.

५-स्थानमप्रयत्नेन ।

तीव्रस्य । अभिऽव्यसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

१ तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य १ अभिव्यसः । वय इत्यञ्जनाम । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यञ्जं
यस्य तादृशस्य १ अस्य सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पृथी ।
इदं सोमं हे इन्द्र १ पाहि पिब । पिबतेऽञ्जान्वसः शपो लुक् । तदर्थं १ सर्वरथा सरणशीलरथं १ हरी
अश्वौ १ इह अस्मिन् यज्ञगृहे १ वि १ मुञ्च रथाद्विसृज । हे १ इन्द्र अस्मत्तः १ अन्ये १ यजमानासः यज-
मानाः १ त्वा त्वां १ मा १ नि १ रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः १ तुभ्यं
त्वदर्थमेव १ सुतासः सुता अभिपुताः १ इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासुस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्रां इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ तुभ्यं त्वदर्थमेव १ सुताः अभिपुताः सर्वे सोमाः १ सोत्वासः इतः परमभिषोतव्याश्च
१ तुभ्यमु त्वदर्थमेव । सुनोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति त्वन्प्रत्ययः । १ श्वात्र्याः शु आशु क्षीघ्रमतन्त्यः
प्रवर्तमानाः १ गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च १ त्वाम् एव १ आ १ ह्वयन्ति आक्रोशयन्ति । हे १ इन्द्र १ अद्य
अस्मिन् काले १ इदं १ सर्वनं प्रातःसवनादिकं १ जुषाणः सेवमानः १ विश्वस्य सर्वस्य १ विद्वान् ज्ञाता
त्वम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ सोमं १ पाहि पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

१ यः १ उशता कामयमानेन १ सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वपापमृत्विजां
हृदयेन । सामर्थ्यान्मस्वर्थो लक्ष्यते । हृदयवता १ मनसा १ अस्मै इन्द्राय १ देवकामः देवमिन्द्रं कामय-
मानो यजमानः १ सोमं १ सुनोति अभिषुणोति । १ इन्द्रस्तस्य यजमानस्य १ गाः १ न १ परा १ ददाति ।
परादानं विनाशः । न विनाशयति । १ अस्मै यजमानाय १ चारुं शोभनमत एव १ प्रशस्तम् । १ इत्
इत्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं १ कृणोति करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमम् ।

निररुहौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हुन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।

निः । अरुहौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हुन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

‘अस्य यजमानस्य एषः इन्द्रः’ अनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति यः प्रेरान् धनवान् अस्मै इन्द्राय सोमं सुनोति अभिषुणोति । मघवा धनोपेत इन्द्रः तं यजमानम् अरसनौ हस्ते निः पृथाति भयान्निकृष्य धारयति रक्षिता सन् धृत्वा च अननुदिष्टः तेनानुक्तोऽप्रार्थित एव सन् ब्रह्म-
द्विषः ब्राह्मणद्वेषून् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि ‘इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्’ इत्यस्य ‘अश्वायन्तः’ इत्येषा याज्या । इन्द्रो वा शुन इति वैकलिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च—‘अश्व-
यन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम्’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तवै । ऊँ इति ।

आभूषन्तः । ते । सुमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

‘अश्वायन्तः’ अश्वानात्मन इच्छन्तः ॥ कचि ‘अश्वघस्यात्’ (पा. सू. ७. ४. ३७) इत्यात्वम् ॥
‘गव्यन्तः’ गा आत्मन इच्छन्तः ॥ ‘वान्तो यि प्रत्यये’ (पा. सू. ६. १. ७९) इत्यादेशः ॥
‘वाजयन्तः’ अग्नीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः ॥ ‘वा गतिगन्धनयोः’ । णिचि ‘वो विधूने’
(पा. सू. ७. ३. ३८) इति जुगागमः । अस्माच्छतृथ्युपदेशाल्लवार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे^१ शपश्च
पित्वादनुदात्तत्वे^२ ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमन्नात्मन इच्छन्त इति ।
तदानीमवग्रहाभावस्वरौ^३ छान्दसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् उपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं
‘हवामहे आह्वयामहे ॥ गमेः ‘नुमर्थे सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः । गतिसमासे ‘तवै चान्तश्च युगपत्’
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ ‘उ’ इति पूरकः । हे इन्द्र ते तव नवायाम्
अभिनवायां प्रशस्तायां सुमतौ शोभनबुद्धौ^४ आभूषन्तः आ समन्ताद्भवन्तो वर्तमानाः । यद्वा । आ
समन्ताद्भूषयन्तोऽलङ्कुर्वन्तस्नवानुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः वयं शुनं सुखकरं त्वां हुवेम आह्वयेम ॥ १८ ॥

‘मुञ्चामि’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यापम् । अन्त्यानुष्टुप्-
शिष्टाच्छिष्टुभः । अनादेशे त्विन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं—‘मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो
राजयक्ष्मन्नन्त्यानुष्टुप्’ इति । हृदयरोगप्रमुखस्य^५ व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् ।
सुव्यते हि—‘व्याधितस्यातुरस्य^६ यक्ष्मगृहीतस्य वा षळादुतिश्चस्मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय
कमित्येतेन’ (आश्व. गृ. ३. ६. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।

प्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञातयक्ष्मात् । उत । राजयक्ष्मात् ।

प्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।

तरयाः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-नुदात्ते; त४.५-नुदात्तं । २. त-म-मु-दनुदात्तत्वे । ३. त-म-इदानीम् ।
४. ग-म-शोभनबुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ । ५. ग-त-४.५-अयरोगप्रमुखस्य । ६. त२.३.४.५.६.८-म-व्याधि-
तस्याधितस्य ।

हे यक्षमाभिभूतः १ हविषा अनेन चक्षुषा साधनेन १ होमेन १ १ त्वा त्वाम् १ अज्ञातयक्ष्मात् । अयमेतत्संज्ञः १ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्ष्मः । तादृशाद्रोगात् १ मुञ्चामि विश्लेषयामि । किमर्थम् । १ जीवनाय १ कं जीवनार्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरकः । १ उत अपि च १ राजयक्ष्मात् । यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः । राजदन्तादिस्वादुपसर्जनस्य परनिपातः (पा. सू. २. २. ३१) । तस्मादपि त्वां मुञ्चामि । १ यदि १ वा यदि च १ एतत् एतस्मिन् समये १ एनं व्याधितं पुरुषं १ ग्राहिः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता १ जग्राह गृहीतवती १ तस्याः देवतायाः सकाशाद्दे १ इन्द्राग्नी १ एनं १ प्र १ मुमुक्तं प्रमोचयतम् ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।

तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेन शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽइतः । एव । तम् । आ । हरामि । निऽऋतेः । उपऽस्थात् । अस्पार्षम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

१ यदि स रोगग्रस्तः १ क्षितायुः क्षीणायुर्भवति १ यदि १ वा १ परेतः अस्माल्लोकात् परागतो भवति १ यदि च १ मृत्योः वैवस्वतस्य १ अन्तिकं निकटं १ नीतः नितरां प्राप्तः १ एव भवति एवम्भूतमपि १ तं पुरुषं १ निर्ऋतेः पापदेवताया आयुषः १ क्षयकारिण्याः १ उपस्थात् उपस्थानात् १ वा १ हरामि आनाथयामि आवर्तयामि । आहत्य च १ एनं १ शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् १ अस्पार्षं प्रबलं करोमि । ' सृ प्रीतिबलनयोः ' ॥

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहर्षमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहर्षम् । एनम् । शतम् । यथा । इमम् । शरदः । नयाति । इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

१ सहस्राक्षेण । सहस्रमिति बहुनाम् । सहस्रमक्षीणि चक्षूषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत् सहस्राक्षम् ॥ ' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति पच् समासान्तः । शरदः संबन्धी शारदः संवत्सरः । शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत एव १ शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन १ हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष इन्द्रः । तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबन्धिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन । १ एनं यक्ष्मगृहीतम् १ आहर्ष रोगादनैषम् १ । यथा येन प्रकारेण १ इमं पुरुषं १ शतं १ शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालम् १ इन्द्रो १ विश्वस्य सर्वस्य १ दुरितस्य दुःखस्य १ पारम् अवसानं दुःखराहित्यं १ नयाति नयेत् तथाहर्षमित्यर्थः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेम पुनर्दुः ॥ ४ ॥

१. त-म१.२.४.८-साधनहोमेन । २. त-म१.२.४.८-अनेन तत्संज्ञ । ३. त१.२.३.७-म१.२.४.८-मानुषः; म७-मनुष्य । ४. ग-त४.५-म२-उपस्थानात् समीपात् । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म-तादृशेनानेन; त४.५-तादृशमेन । ६. ग-त४.५-म२-रोगादनैष; त१.२.३.६.७-रोगादनैषां ।

शतम् । जीव । शरदः । वर्षमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊँ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हे यक्ष्माद्विमुक्तः ^१वर्षमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्तुं स्वं ^२शतं ^३शरदः शतसंख्याकान् शरद्वत् न
^४जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ^५शतं ^६हेमन्तान् हेमन्तर्तुश्च जीव ^७शतं
^८वसन्तान् च । उशब्दः समुच्चये । अपि च ^९इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च ^{१०}सविता प्रेरको देवश्च
^{११}बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च ^{१२}शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन
^{१३}हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः ^{१४}इमं जनं ^{१५}पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहर्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्वाङ्गं सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहर्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनव ।
सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीतः ^१त्वा त्वाम् ^२आहर्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव ^३त्वा त्वाम्
^४अविदम् अल्पि । हे ^५पुनर्नव पुनरभिनव^१ ^६पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे ^७सर्वाङ्ग
सर्वैरविकलैरङ्गैरुपेतं ^८ते तव ^९सर्वं ^{१०}चक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलम् ^{११}अविदं
लब्धवानस्मि । ^{१२}ते तव ^{१३}आयुः जीवनं ^{१४}च ^{१५}सर्वं संपूर्णमविदम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ब्रह्मणाग्निः’ इति षट्चमेकादशं सूक्तमानुष्टुभम् । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसव-
समाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य^१ प्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकमिदम् । अनुक्रान्तं च—‘ब्रह्मणा षट् ब्राह्मो
रक्षोहा गर्भसंज्ञावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हि’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सन्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

^१ब्रह्मणा मन्त्रेण सह ^२संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः ^३रक्षोहा रक्षसां हन्ता ^४अग्निः ^५इतः
अस्मात्स्थानात् राक्षसादिकं ^६बाधतां हिनस्तु । ^७यः राक्षसः ^८अमीवा रोगरूपः सन् ^९ते तव
^{१०}गर्भम् ^{११}आशये आशेते । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । ^{१२}दुर्णामा अश-
आख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव ^{१३}योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानमाशेते^३ तं बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । कृव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

१. ग-त१.६-पुनरभिनवमुत्पन्नः; त२.३-पुनरभिवमुत्पन्नः; त७-पुनरभिषमुत्पन्नः; म१.४.८-पुनरं-
भिषवमुत्पन्नः; म२-पुनरभिषवमुत्पन्नः । २. त४.५-गर्भलक्षणस्य । ३. त४.५-गर्भस्यायतनमाशेते ।

राक्षः पूर्वोऽर्ध्वः । एतः एकादशमासांशिनं राक्षसादिकं एकादशमासांशिनं सहितः एकादशमासांशिनः शेषेण
एकीनशत् नाशयत् ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निषत्सुम् । यः । सरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् एते तव गर्भाशये एतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र एनिषत्सुं
निषीदन्तं च गर्भं एयः राक्षसादिः एहन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं एसरीसृपं
सर्पणशीलं च गर्भं एयः^२ हन्ति एजातं^३ दशसु मासेषूपक्षं एते तव शिशुं एयः राक्षसादिः एजिघांसति
हन्तुमिच्छति एतमितः स्थानात् एनाशयामसि नाशयामः^३ ॥

यस्तं ऊरु विहरत्यन्तरा दंपती शयै ।

योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्पती । शयै ।

योनिम् । यः । अन्तः । आरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् एते तव एऊरु पादमूलौ एयः राक्षसादिः एविहरति गर्भवाताय विश्लिष्टौ करोति
एदंपती एअन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहनार्थं यश्च एशये शेते एयः च एयोनिम् एअन्तः प्रविश्य
एआरेळिह निषिक्तं रेतो जिह्वया आस्वादयति ॥ भक्षयतीत्यर्थः । ' लिह आस्वादनं ' । आदादिकः ।
कपिलकादिस्वास्त्वविकल्पः ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निपद्यते ।

प्रजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषित् एयः राक्षसः एभ्राता भ्रातरूपो एभूत्वा एपतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां एनिपद्यते
अभिगच्छति । अथवा एजारः उपपतिरूपो वा एभूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः एयः राक्षसादिः एते
तव एप्रजां एजिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वमेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वमेन । तमसा । मोहयित्वा । निपद्यते ।

प्रजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित् पयः राक्षसादिः पृथगेनैव स्वभावस्थया^१ पतमसा निद्रया^२ पृथा त्वां पमोहयित्वा मूढतां प्रापय्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्गतम् ॥ ॥ २० ॥

‘अक्षीभ्याम्’ इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकं कृत्वं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—‘अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मज्ञम्’ इति । छैत्रिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।

यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत पते तव पक्षीभ्यां चक्षुभ्यां यक्ष्मरोगं पवि वृहामि उद्धारयामि । विच्छेषयामीत्यर्थः ॥ ‘इं च द्विवचने’ (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिशब्दस्यकारान्तादेशः । स चोदात्तः । तथा पनासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च पकर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च पछुबुकात् चुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशाच्च । अधिरनर्थकः^३ । अपि च पशीर्षण्यम् । शिरसि^४ भवो रोगः शीर्षण्यः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘ये च तद्धिते’ (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षादेशः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं पयक्ष्मं रोगं पते तव पमस्तिष्कात् । शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्मात् पजिह्वायाः रसनायाश्च सकाशाद्वि वृहामि उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः । ‘वृह उद्यमने’ इति धातुः ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं संसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनुक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । संसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत पउष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं खिग्धाभ्य उरस्ताताभ्यो^५ वा स्नायुभ्यः पग्रीवाभ्यः गलगताभ्यो घमनीभ्यः पते तव पयक्ष्मं पवि वृहामि । तथा पकीकसाभ्यः अस्थिभ्यः पअनुक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि वृहामि । ‘उच समवाये’ । अनूच्यते समवेयत इत्यस्यः संधिरनूच्यः । ऋहलोण्यत् । ‘चजोः कु विषण्यतोः’ इति क्लृप्तम् । तित्स्वरितः । अपि च दोष्णोर्भवं पदोषण्यम् । पूर्ववद्यति ‘पद्म’ इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि^६ यक्ष्मं रोगं पते तव पसंसाभ्यां पबाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोरूर्ध्वभागावसावधोभागौ बाहु ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मत्सनाभ्यां यक्रः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

१. त१.२.६.८-म१-स्वभावस्थयायाः । त४.५.७-म४-सु-स्वभावस्थयायाः । २. त४.५-निद्रायाः । ३. त-म-सु-अधिनिर्नर्थकः । ४. त-म-शिरसो । ५. त४.५-उत । ६. त-म-कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि ।

यक्ष्मम् । मर्तन्नाभ्याम् । युक्तः । ग्लाशिभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत एते तव एवात्रेभ्यः । आन्त्रं पुरीतदन्नपानयोराधानभूतम्^१ । तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यः एगुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं वि बृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् एहृदयादधि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि बृहामि । अपि च एते तव एवमत्स्नाभ्याम् । मतन्ना पार्श्वयोर्वर्तमानावात्रफलाकृती वृक्नौ । ताभ्यां एयक्नः । हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यक्नुत् । तस्माच्च । 'पद्' इत्यादिना यक्नुच्छब्दस्य यक्कादेशः । एग्लाशिभ्यः अन्येभ्योऽपि क्लोमस्त्रीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च एयक्ष्मं रोगं एवि एबृहामि उत्क्षिपामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवज्ज्यां पार्थिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गसंसो वि बृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवत्भ्याम् । पार्थिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । श्रोणिभ्याम् । भासदात् । संसः । वि । बृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे रुग्ण एते तव एऊरुभ्याम् एअष्टीवज्ज्यां जानुभ्यां च एयक्ष्मं एवि एबृहामि । तथा एपार्थिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां एप्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । अपि च एश्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । तथा एभासदात् । भसत् कटिप्रदेशः । तत्संबन्धात् एमंससः भासमानात् पायोः एते तव यक्ष्मं वि बृहामि ॥

मेहनाद्वनंकरणाऽलोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्करणात् । लोमभ्यः । ते । नखेभ्यः ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ५ ॥

एवनंकरणात् । वनमुदकं शरीरम्^२ । तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणम् । तस्मात् एमेहनात् मेदात् एते तव एलोमभ्यः एनखेभ्यः च एयक्ष्मं एवि एबृहामि । किं बहुना । एइदम् इदानीं एतं यक्ष्मं एसर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव एते तव शरीरात् वि बृहामि ॥

अङ्गादङ्गाल्लोमोलोमो जातं पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात्अङ्गात् । लोमःलोमः । जातम् । पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ६ ॥

एअङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः एलोमोलोमः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च एपर्वणिपर्वणि अवयवानां संघो^३ एजातम् उत्पन्नं एयक्ष्मं एवि एबृहामि । अभ्यङ्गतम् ॥ ॥२१॥

‘अपेहि’ इति पञ्चचं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्षम् । तृतीया त्रिष्टुप् पञ्चमी पङ्क्तिः । दुःस्वप्ननाशनं देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अपेहि पञ्च प्रचेता दुःस्वप्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुप्मध्यम्’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं काम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । काम । परः । चर ।

परः । निःऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हे ‘मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव’ अपेहि अपगच्छ । स्वप्नावस्थावतो मत्तो निर्गच्छ । निर्गत्य च ‘अप’ ‘काम’ । देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप । दूरदेशं गच्छेत्यर्थः । अपक्रम्य च ‘परः’ परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे ‘चर’ यथेच्छं वर्तस्व । अपि च ‘निर्ऋत्यै’ पापदेवतायै ‘परः’ परस्ताद्वर्तमानायै ‘आ’ ‘चक्ष्व’ । वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि । ‘जीवतः’ मम ‘मनः’ ‘बहुधा’ बहुप्रकारं भवति । भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषुसुक्तं सत् वर्तते । अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदशनं नश्यत्वित्यर्थः ॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् ।

भद्रम् । वैवस्वते । चक्षुः । बहुत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

‘भद्रं’ ‘वै’ शोभनमेव ‘वरं’ वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं ‘वृणते’ सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते । ‘दक्षिणं’ प्रवृद्धं ‘भद्रं’ शोभनं तत्फलं ‘युञ्जन्ति’ प्राप्तुवन्ति च । ‘वैवस्वते’ विवस्वतः पुत्रे यमे विषये ‘भद्रं’ शोभनमेव ‘चक्षुः’ दर्शनमहं प्रार्थये । दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम् । भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । ‘बहुत्रा’ बहुषु हि विषयेषु ‘जीवतः’ मम ‘मनः’ वर्तते ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यपं दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्दधातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निःशसा । अभिऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः ।

अग्निः । विश्वानि । अपं । दुःऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

‘यत्’ दुष्कृतम् ‘आशसा’ आशंसनेनाभिलाषेण ‘जाग्रतः’ जागरणावस्थायां वर्तमाना वयम् ‘उपारिम’ उपगतवन्तः स्म ‘यत्’ च ‘स्वपन्तः’ स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म । तथा ‘निःशसा’ निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण ‘अभिःशसा’ अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यदुष्कृतमुपागच्छेम^१ । तानि ‘विश्वानि’ सर्वाणि ‘अजुष्टानि’ असेव्यान्यप्रियाणि वा ‘दुष्कृतानि’ दुष्कर्माणि ‘अग्निः’ ‘अस्मत्’ ‘आरे’ अस्मत्तो दूरदेशे ‘अप’ ‘दधातु’ अपकृष्य स्थापयतु ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि । प्रचेता न आङ्गिरसो द्विषतां पात्वंहसः ॥४॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहम् । चरामसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः । द्विषताम् । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये ऽयत् ऽअभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वप्नकारणं ऽचरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मात् रक्षतमिति शेषः । अपि च ऽआङ्गिरसः अङ्गिरोभिः स्तोतृभिः सवान्धवः^१ ऽप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च ऽद्विषतां द्वेष्टृणाम् ऽअंहसः तत्कर्तृकादस्मद्विषयात्पापात् ऽनः अस्मान् ऽपातु रक्षतु । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरोगोत्रं प्रचेतसमृषिं नः । वचनव्यत्ययः । मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिन्द्र इति गम्यते ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानांगसो वयम् ।

जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम् । अनांगसः । वयम् ।

जाग्रत्ऽस्वप्नः । सुम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

ऽअद्य अस्मिन् काले ऽअजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम् दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् । तदनन्तरम् ऽअसनाम् ऽच संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा ऽवयम् ऽअनांगसः अनपराधाश्च ऽअभूम् । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबन्धी ऽपापः पापफलरूपः ऽसः ऽसंकल्पः दुःस्वप्नाध्यवसायः ऽयं शत्रुं वयं ऽद्विष्मः ऽतम् ऽऋच्छतु प्राप्नोतु । ऽयः च ऽनः अस्मान् ऽद्वेष्टि ऽतमृच्छतु प्राप्नोतु ॥२२॥

‘देवाः’ इति पञ्चवं चतुर्दशं सूक्तं निर्कृतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यापं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—‘देवा नैर्कतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं^२ वैश्वदेवम्’ इति । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत् तदावेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—‘कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाजपेद्वा’ (आश्व. गृ. ३. ७. ७) इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्कृत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निऽऽकृत्याः । इदम् । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निऽऽकृतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥१॥

हे ऽदेवाः ऽइषितः प्राप्तः ऽनिर्कृत्याः पापदेवतायाः ऽदूतः अनुचरः ऽकपोतः ऽयत् बाधनम् ऽइच्छन् अमिलषन् ऽइदम् अस्मदीयं गृहम् ऽआजगाम प्राप्नोत् ऽतस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थम् ऽअर्चाम । युष्मान् हविषा पूजयाम । ततः ऽनिष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं ऽकृण्वाम । अनेन हविर्दानेन करवाम । अतः ऽनः अस्माकं ऽद्विपदे पुत्राय^३ ऽशं सुखम् ऽअस्तु ऽचतुष्पदे गद्याश्वः प्रभृतये च ऽशं सुखमस्तु ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनगा देवाः शकुनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नः अस्माकं गृहेषु इषितः गतः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः
अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । हि यस्मात् विप्रः मेधावी अग्निः नः अस्माकं हविः शुष्मभ्यं
परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो शुष्मध्रुवादात् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः नः
अस्मान् परि वृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मान् आष्ट्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।

शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीद्विह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निधाने ।

शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु ।

मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दभाति न हिनस्तु । आष्ट्यां
व्यासायामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निनिधीयतेऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते
करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा^१ । अन्नस्यस्मिन्नित्याष्टी पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने
यत्र पचनाग्निनिधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं^२ कृणुते करोति । तच्छेत्तुको बाधो नोऽस्माकं न
भवत्वित्यर्थः । अपि च नः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च पदं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा
अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः नः अस्मान् मा हिंसीत् । शुष्मदनु-
ग्रहात् मा बाधताम् ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।

यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।

यस्य । दूतः । प्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः वृकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत्
मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत् पदं कृणोति करोति एतदपि
मोघं निर्वीर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषितः पृषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरो भवति तस्मै^३
नाम^४ मृत्यवे मारयित्रे यमाय^५ एतत्^६ नमः प्रणामः अस्तु भवतु ॥

१. त-भ-‘यद्वा’ नास्ति । २. त-भ-पदा निधानं । ३. त-भ-तस्य । ४. ग२-यमाय । ५. ग-त४.
५-‘यमाय’ नास्ति । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-एतन्नमकाय; त४.५-एवं ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।

संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रणोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।

सम्प्रयोपयन्तः । दुःइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः ऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहात् प्रेरयत निर्गमयत । तथा मदन्तः अस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्तः इषम् अन्नं गां च परि पणयध्वं परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्थानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः^१ कपोतः नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नं हित्वा परित्यज्य प्र पतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाभ्यामुत्पततु ॥ ॥ २३ ॥

‘ऋषभम्’ इति पञ्चर्षं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाक्वरस्य वर्षभार्यस्यार्षं पञ्चमी षडष्टका महापङ्क्तिः^२ । सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋषभमृषभो वैराजः शाक्वरो वा सपत्नघ्नमानुषुभं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रयाणसमये — जपेत् । सूत्रितं च—‘ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन्’ (आश्व. गृ. २. ६. १३) इति ॥

ऋषभं मां समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।

हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सपत्नानाम् । विऽससहिम् ।

हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिभिन्द^३ मा मां समानानां सपत्नानामस्मत्कुलीनानां मध्ये ऋषभम् ऋषभवत्प्रशस्तं कृधि कुरु । तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु । येऽस्मत्कुल एव जाता अस्माकमेवानिष्टभाचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च शत्रूणाम् अन्येषामपि शातयितृणां वैरिणां हन्तारं^४ हिंसितारं कृधि कुरु । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वासामित्याह गवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्रह्वारिष्टो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रऽह्व । आरिष्टः । अक्षतः ।

अधः । सपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

१. त-भ२.४.८-शीघ्रोत्पादनः; भ१-शीघ्रोत्पादकः । २. म७-महापङ्क्तिः । शिष्टा अनुषुभः ।
३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-सपत्नाभिमानिभिन्द । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ४.५-हन्तारं मां;
भ२.८-हन्तारं मा ।

अहं सपत्न्या सपत्न्यानां शत्रूणां हन्ता अस्मि भवामि । इन्द्र इव इन्द्रो यथा केनाप्य-
हिंसितो भवति तथाहमपि अरिष्टः अहिंसितः अक्षतः अव्रणश्च भवामि । इमे दृश्यमानाः सर्वे
सपत्नाः मे मम पदोः पादयोः अधः अधस्तात् अभिष्टिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आत्नींश्च ज्यया ।

वाचस्पते नि वैधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आत्नींश्च । ज्यया ।

वाचः । पते । नि । वैधे । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैव अस्मिन्नेव देशे वः युष्मान् अपि नह्यामि
अपिनह्यान् पाशैर्बद्धान् करोमि इत्यया मौर्व्या उभे आत्नींश्च । यथा द्वे धनुषः कोटी द्दं बध्येते
तथेत्यर्थः । हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव इमान् सपत्नान् नि वैधे प्रतिवैधे । यथा
येन प्रकारेण मत् मत्तः अधरं निकृष्टतरं वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मेण धाम्ना ।

आ वञ्चितमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वकर्मेण । धाम्ना ।

आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । समऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः अभिभूः अभिभविता अहं विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण धाम्ना धारकेण तेजसा
बलेन वा साधम् आगमम् आगतवानस्मि । अतः वः युष्माकं चित्तं मनः आ ददे गृह्णामि ।
मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । वः युष्माकं व्रतं कर्म चाहम् आ ददे । वः युष्मदीयः यः समितिः
संग्रामः तं च अहम् आ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मुर्धानमक्रमीम् ।

अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूकाइवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्तमः । आ । वः । मुर्धानम् । अक्रमीम् ।

अधऽस्पदात् । मे । उत् । वदत । मण्डूकाऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥

हे सपत्नाः वः युष्माकं योगक्षेमम् । अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
तदुभयम् आदाय युष्मत्तो गृहीत्वा अहम् उत्तमः श्रेष्ठः भूयासम् । ततः वः युष्माकं मुर्धानं
शिरः आ अक्रमीम् आक्रमिषम् । पादेनाधितिष्ठामि ॥ क्रमेर्लुङि अगो मश् (पा. सू. ७.१.४०) ।
'इट ईटि' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ॥ अनन्तरं मे मम अधस्पदात् पादस्या-
धस्ताद्वर्तमाना यूयम् उद्वदत उच्चैराक्रोशत । उदकात् वृष्टाजलादधःप्रदेशे वर्तमानाः मण्डूका इव ।
यथा ते भृशमाक्रोशन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः । मण्डूका उदकादिव इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २५ ॥

‘तुभ्येदम्’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदन्योरापं जागतमैन्द्रम् । ‘सोमस्य राज्ञः’ इत्येपा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातृसोमबृहस्पतीतिलिङ्गोक्तदेवताका । तथा चानुक्रान्तं— ‘तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा?’ इति । पक्षे इन्द्र एव देवता अन्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः । गतो विनियोगः ॥

तुभ्येदमिन्द्र परिं पिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।

त्वं रयिं पुरुवीरांस्तु नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्य । इदम् । इन्द्र । परिं । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।

त्वम् । रयिम् । पुरुवीरांस्तु । ऊँ इति । नः । कृधि ।

त्वम् । तपः । परितप्य । अजयः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं स्वदयं परि पिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते । त्वम् एव सुतस्य अभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईशिषे । राजतिरैश्वर्य-कमां । सः त्वं नः अस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रं रयिं धनं कृधि कुरु । उशब्दः पूरकः । यद्वा अवधारणे । बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु न केवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य अनुष्ठाय स्वः स्वर्गम् अजयः जितवानसि ॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परिं शक्रं सुतां उप ।

इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वःऽजितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परिं । शक्रम् । सुतान् । उप ।

इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अश्वस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिषुतान् सोमान् प्रति परि हवामहे । परित आह्वयामहे । हे इन्द्र इत्थमाह्वयमानस्त्वं नः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्या च आ गहि आगच्छ । स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तम् अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे । अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।

तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः । ऊँ इति । शर्मणि ।

तव । अहम् । अद्य । मघवन् । उपऽस्तुतौ ।

धातः । विधातरिति विऽधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च संबन्धिनि धर्मणि धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मणि क्षरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र तव उदप-

१. अनु.—‘वा’ नास्ति । २. त-म-मु-बहुपुत्रां । ३. त१.२.३.६.७.८-म-मु-तत्संबन्धिनि । ४. त१. २.३.६.७.८-म१.४.५. ८-मु-कर्मणि ।

स्तुतौ स्तोत्रे ऽअथ इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे ऽधातः हे एतत्संज्ञक देव हे ऽविधातः एतत्संज्ञक देव
युवाभ्यामनुज्ञातः ऽकलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमान् ऽअभक्ष्यं भक्षितवानस्मि ॥

प्रसृतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सुरिरुन्मृजे ।

सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

प्रसृतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथमः । सुरिः । उत् । मृजे ।

सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽप्रसृतः त्वया प्रेरितोऽहं ऽचरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे ऽभक्षम् ऽअपि भक्षणीयं
चर्वादि हविश्च ऽअकरं त्वदर्थमकार्षम् । ऽप्रथमः मुख्यः ऽसुरिः स्तोताहम् ऽइमं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽच
त्वदर्थम् ऽउन्मृजे उन्मार्जिम संस्करोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन्
सूक्तस्य द्रष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्नी ऽवां युवां ऽप्रति ऽदमे यज्ञगृहे ऽसुते
अभिषुते सोमे सति ऽसातेन संभक्तव्येन घनेन सार्धं ऽयदि यदा यस्मिन् कालेऽहम् ऽआगमम्
आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘वातस्य’ इति चतुर्कंच सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यापि त्रैष्टुभं वायुदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘वातस्यानिलो वातायनो वायव्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजनेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।

दिविऽस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

ऽवातस्य वायोः ऽरथस्य रंहणशीलस्य ऽमहिमानं माहात्म्यं ऽनु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । ऽअस्य
वायोः ऽघोषः शब्दः ऽस्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् ऽरुजन् सर्वं स्थावरजङ्गम-
जातं भञ्जन् ऽएति गच्छति । स च वायुः ऽदिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्यामुवन् ऽअरुणानि
अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि ऽकृण्वन् कुर्वन् ऽयाति प्राप्नोति । ऽउतो अपि च ऽपृथिव्या
भूमेः ऽरेणुं पांसुम् ऽअस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् ऽएति गच्छति । अत एव अरुणानि
कृण्वन् इत्युक्तम् ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।

ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् । गच्छन्ति । समनम् । न । योषाः ।

ताभिः । सऽयुक् । सऽरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

ऽविष्टाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः ऽवातस्य वायोरनुगुणं ऽसं ऽप्रेरते संग्रगच्छन्ति ।
यदभिसुखो वायुर्वर्तते तदभिसुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः । ऽसमनं ऽन संग्राममिव ऽएनं वारुं ऽयोषाः
अश्वयोपितो वडवाः ऽआ गच्छन्ति । ऽताभिः वडवाभिः ऽस्वयुक् स्वयमेव युज्यमानं ऽसरथं समान-

मेकं रथमाह्वय देवः दीप्यमानः वायुः । ईयते गच्छति । ' ईहू गतौ ' । अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं छष्टं पुरुषं घोषाः कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।

अपां सखा प्रथमजा क्रतावा कं सिवजातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहरति ।

अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । क्रतुऽवा । कं । सिवत् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिः मार्गैः ईयमानः गच्छन् वायुः कतमच्चनाहः एकमपि दिनं न नि विशते नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । ' नेर्विशः ' (पा. सू. १.३.१७) इत्यात्मनेपदम् । अपि च अपाम् उदकानां सखा । ' वायुर्वै वृष्ट्या ईशे ' (तै. सं. २.४.९.१) इति श्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव क्रतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा एवंभूतो वायुः एकं सिवत् कुत्र खलु देशे जातः उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशाभिष्क्रम्य आ बभूव इदं सर्वं जगद्व्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावृशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवृशम् । चरति । देवः । एषः ।

घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः देवानाम् इन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् भुवनस्य अपि भूतजातस्य गर्भः गर्भवत्प्राणरूपेणान्तर्वर्तमानः एषः ईदृशः देवः यथावृशं यथाकारं यथेच्छं चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीराभिस्रिक्रामति अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतः घोषा इह शब्दा एव शृण्विरे श्रूयन्ते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् । अहविषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ॥ २६ ॥

' मयोभूः ' इति चतुर्कचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्भोत्रस्य शबरस्यार्यं त्रैष्टुभं गोदेवथम् । अनुक्रान्तं च—' मयोभूः शबरः काक्षीवतो गवथम् ' इति । वासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च—' गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातून्वा इति द्वाभ्याम् ' (आश्व. गृ. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातून्वा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जिवधन्याः पिबन्त्ववसायं पृद्वते रुद्र मूळ ॥ १ ॥

मयऽभूः । वातः । अभि । वातु । उन्नाः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसायं । पृद्वते । रुद्र । मूळ ॥ १ ॥

वधातः वायुः वमयोभूः सुखस्थ भावयिता सन् वउत्ताः गाः वअभि ववातु अभिगच्छतु ।
ताश्च गावः वउर्जस्वतीः रसवतीः वओषधीः बलवन्ति^१ तृणानि वआ वरिशन्ताम् अभितः स्वादयन्तु ।
तथा वपीवस्वतीः प्रवृद्धाः वजीवधन्याः जीवानां ग्रीणयित्रीरपश्च वपिवन्तु । हे वरुद्र ज्वरादिरोगस्य
प्रेक्षणेन संहर्तर्देव वपद्वते पादयुक्ताय वभवसाय अन्नाय गोरूपाय वमृल उपदद्यां कुरु । मा
बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेद ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एक्कऽरूपाः । यासाम् । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।

याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

वयाः गावः वसरूपाः समानरूपा याश्च विरूपाः विभिन्नरूपा याश्च^२ एकरूपाः एकेनैव
वर्णेनोपेताः^३ वयासां च गवां वनामानि ईडे रन्तेऽदित इत्यादीनि वइष्ट्या यागेन हेतुना वअग्निः
वेद जानाति वयाः च गाः वअङ्गिरसः ऋषयः वतपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेन
वइह अस्मिँहोके वचक्रुः कृतवन्तः वताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे वपर्जन्य वमहि महत् वशर्म सुखं
वयच्छ प्रदेहि ॥

‘या देवेषु’ इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीयां अनुमन्त्रयेत्^४ । सूयते हि—‘या देवेषु
तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम् । आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ६-७) इति ॥

या देवेषु तन्वमैरयन्तु यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रीरीहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रीरीहि ॥ ३ ॥

वयाः गावः वदेवेषु यष्ट्येषु वतन्वम् आत्मीयं शरीरम् वऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति वयासां
च गवां वविश्वा सर्वाणि वरूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि वसोमः वेद जानाति
वअस्मभ्यम् अस्मदर्थं वपर्यसा क्षीरेण वपिन्वमानाः वर्धमाना अत एव वप्रजावतीः प्रजाभिर्वत्सै-
रुपेताः वताः गाः हे वइन्द्र वगोष्ठे अस्मदीये^५ वरीरीहि गमय ॥ ‘री गतिरेषणयोः’ । छान्दसो
विकरणस्य श्रुः ॥

प्रजापतिर्महामेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । महाम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।

शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरिर्यकः ।

तासाम् । वयम् । प्रऽजया । सम् । सदेम ॥ ४ ॥

१. त-म-‘बलवन्ति’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म-एकेनैव रूपेणोपेताः; त४.५-अनेक-
रूपेणोपेताः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-सु-अनुमन्त्रयितव्याः; त४.५-अनुमन्त्रयीत । ४. त४.५-म२-
अस्मदीये व्रजे ।

प्रजापतिः विधाता षमहं स्तोत्रे षपुताः गाः षरराणः प्रथस्थन् ॥ रातेर्ययनेन शानम् ।
छान्दसः शपः श्रुः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याशुवास्तवम् ॥ षविभैः षवैः षदेवैः षपितृभिः ष
षसंविदानः ऐकमत्यं गतः सन् षशिवाः षसतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः षनः अस्माकं षगोष्ठं षजम्
षउप गोष्ठसमीपे षअकः करोतु । षतासां गवां षप्रजया संतानेन षवयं षमं षसदेम संगच्छेमहि ॥
सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ २७ ॥

'विभ्राड्' इति चतुर्लचमेकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्मन्त्रकस्यापि सूर्यदेवत्वम् । आदौ
तिस्रो जगत्यः । द्वयष्टकद्विद्वादशकवत्यास्तारपङ्क्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—'विभ्राड्विभ्राट्
सौर्यैः सौर्यं जागतमास्तारपङ्क्त्यन्तम्' इति । विपुनति निष्केतय आश्वस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'विभ्राड्वृहस्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षम् इति स्तोत्रियानुस्मृतिः' (आश्व.
श्रौ. ८. ६) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यस्य विभ्राडित्येषा शब्दे याज्या । सूच्यते हि—'विभ्राड्-
वृहस्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां शतानाम्' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

विभ्राड् बृहस्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधत्पुनःपुनःपुनः ।

वातजुतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । पिबन्तु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । पुनःपुनःपुनः । अभिऽहुतम् ।

वातऽजुतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना । प्रऽजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः बृहत् महत्^१ परिवृढं सोम्यं सोममयं
मधु पिबतु । किं कुर्वन् । यज्ञपतौ यजमाने अविहुतम् अकुटिलम् आयुः दधत् कुर्वन् । यः
सूर्यः वातजुतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं
जगदभिपश्यन् पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः प्रजाः
पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति । पुरुधा बहुधा वि राजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन् दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्तम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्याश्वस्य वरुणस्य वा
दातृत्वं धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवः बुलोकस्य धरुणे धारके सूर्यमण्डले अर्पितं
निक्षिप्तं सत्यम् अविनश्वरम् अमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तृ वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तृ
दस्युहन्तं दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तृत्वम् असुरहा असुराणां क्षेप्तृणां घातकं सपत्नहा
सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकमीदृग्भूतं ज्योतिः सौर तेजः जज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं नजिदुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उतऽतुमम् । विश्वऽजित् । धनऽजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥३॥

१ इदं सौरं तेजः १ श्रेष्ठं प्रशस्यतमं १ ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि १ ज्योतिः प्रकाश-
कमत एव १ उत्तमम् उत्कृष्टं १ विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ १ धनजित् धनस्य च जेतृ १ बृहत्
प्रभूतम् १ उच्यते । एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपि च १ विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता
१ भ्राजः भ्राजमानः १ महि महान् १ सूर्यः १ दृशे दर्शनाय १ उरु विस्तीर्णं १ सहः तमसोऽभिभवितृ
१ अच्युतं च्युतिरहितमविनाशम् १ ओजः तेजोरूपं बलं १ पप्रथे विस्तारयति ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता । विश्वऽकर्मणा । विश्वदेव्याऽवता ॥ ४ ॥

हे सूर्य १ ज्योतिषा तेजसा १ स्वः सर्वं जगत् १ विभ्राजन् विभ्राजयन् १ दिवः संबन्धि १ रोचनं
रोचमानं स्थानम् १ अर्गच्छः प्राप्नोति । १ विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना १ विश्वदेव्यावता । विश्वेषां
देवानां हितो यागादिविश्वदेव्यः । तद्वता १ येन सौरेण तेजसा १ इमा इमानि परिदृश्यमानानि १ विश्वा
सर्वाणि १ भुवनानि उदकानि भौमानि १ आभृता धर्मकाल आभृतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि
भूतजातान्याभृता समन्ताद्भूतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ज्योतिषा इत्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥

‘त्वं त्यम्’ इति चतुर्लोकं विश्वं सूक्तं ऋगुपुत्रस्येदस्यापि गायत्र्यैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘त्वं त्यमिदो भार्गवो गायत्रम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमिदतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥१॥

त्वम् । त्यम् । इदतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतावतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥१॥

हे इन्द्र १ सुतावतः सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्य १ इदतः इदस्य । ‘सुपां सुलुक्’ इति
ङसस्तत् । एतत्संज्ञस्यैः १ त्यं तं प्रसिद्धं १ रथं १ प्रावः प्रारक्षः । १ सोमिनः सोमयुक्तस्य मम १ हवम्
आह्वानम् १ अशृणोः शृणु ॥

त्वं मुखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अर्गच्छः सोमिनो गृहम् ॥२॥

त्वम् । मुखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अर्गच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ त्वं १ मुखस्य यज्ञस्य १ दोधतः कम्पमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य १ शिरः प्रवर्ग्य-
रूपं १ त्वचः त्वगुपलक्षिताच्छरीरात् १ अव १ भरः । अवयुस्य पृथक्कृत्य हतवानसि । देवेभ्यो निष्का-
न्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो वन्निरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद । तदभि-
प्रायेणेदमुक्तम् । श्रूयते हि—‘तस्येन्द्रो वन्निरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनद्गुद्रस्य त्वेव धनुरास्तिः शिर
उत्पिपेक्ष स प्रवर्ग्योऽभवत्’ (तै. आ. १. ५. २) इति । स त्वं १ सोमिनः सोमवतो मम १ गृहम्
१ अर्गच्छः आगच्छ ॥

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुधाय वेन्यम् । मुहुः श्रश्ना मनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुधाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रश्नाः । मनस्यवे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं मर्त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुम् आस्त्रबुधनाय । अस्त्रबुधो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय मनस्यवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते । मुहुः शश्वत् । श्रश्नाः अहिंसीः । वशमनय इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि । देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं सूर्यं सायंसमये पश्चा पश्चात् सन्तं भवन्तं पुरः परेषु प्रातःकाले पुरस्तात् कृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशम् । देवानां चित् देवानामपि तिरः तिरोहितं तैरपि क गत इति दुर्विज्ञातं वशं कान्तम् ॥ २९ ॥

‘आ याहि’ इति चतुर्ऋचमेकविंश सूक्तमाङ्गिरसस्य संवर्तस्यार्पमुपोदेवताकम् । चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ याहि संवर्त उपस्थं द्वैपदम्’ इति । प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तपूर्वमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ याहि वनसेमा नु कं बभूरेक इति द्विपदा-सूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महावतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ याहि वनसा सहेति नव समाज्ञाताः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तन्ति यदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तन्ति । यत् । ऊधभिः ॥ १ ॥

हे उषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन वा सार्धम् आ याहि आगच्छ । गावः उपसो वाहनभूताः वर्तन्ति स्थं सचन्त सेवन्ते । अतस्तेन स्थेनायाहीत्यर्थः । यत् या गावः ऊधभिः उपलक्षिताः प्रभूताः । पीना इत्यर्थः । ता गाव इति संबन्धः ॥

आ याहि वस्त्र्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वस्त्र्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत् । सुदानुभिः ॥ २ ॥

हे उषः वस्त्र्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धम् आ याहि आगच्छ । स चोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैर्यातृभिः पुरुषैः मंहिष्ठः धनानां दानूतमः अत एव जारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति ॥

पितृभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितृभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

पितृभृतो न अन्नस्य भर्तार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तन्तुमित् तन्तुं विस्तीर्णमेव प्रति दध्मः । उपसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः । तेन च यज्ञेन तामुषसं यजामसि ॥

१. त-भ-अहिंसीत् । २. त१.२.३.६.८-भ२-वशमानय । ३. त७-त्यं तं । ४. ग-त-भ१.५. ८-तर्तः भ२-तं तं । ५. ग-विस्तीर्णं यज्ञमेव ।

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ 'उषो भद्रेभिः' इत्यस्याः स्थाने 'उषा अप स्वसुः' इत्येषा^१। सूत्रितं च—'उषा अप स्वसुस्तम इति' पच्छो द्विपदां त्रिरुपस्ये' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ॥ ४ ॥

इयम् उषाः स्वसुः भगिन्या रात्रेः संबन्धि तमः अन्धकारम् अप सं वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातस्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनिं रथं प्रापयति ॥ ३० ॥

'आ त्वा' इति षट्चं द्वाविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्धमानुष्टुभम् । अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिस्त्वानुष्टुभं तु' इति । राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम् । सूत्रितं च—'आ त्वाहार्धमन्तरे-धीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय' (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाहार्धमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि अशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्धम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविऽचाचलिः ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । अशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् आ अहार्धम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषम् । स त्वम् अन्तः अस्मासु मध्ये एधि स्वामी भव । ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चलनरहित^२ एव^३ सन् एतिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ । सर्वाः च विशाः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु । अयमेव अस्माकं^४ राजास्त्विति कामयन्तु । 'वाञ्छि इच्छायाम्' । त्वत् त्वत्तः सकाशात् राष्ट्रं राज्यं मा अधि अशत् मा अशयतु । मा वियुक्तं भवतु । 'अन्धु अधःपतने' ॥

इहैवैधि मापं च्योष्टाः पर्वतइवाविचाचलिः ।

इन्द्रइवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्टाः । पर्वतऽइव । अविऽचाचलिः ।

इन्द्रऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इह अस्मिन् एव राज्ये^५ एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । मापं च्योष्टाः अपच्युतो मा भूः । मापगमः^६ । पर्वतइव यथा पर्वतो नैश्चल्येनानतिष्ठते एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव । इन्द्रइव यथा स्वर्ग इन्द्रः एवम् इह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरो भव । राष्ट्रमु राष्ट्रं च इह लोके धारय । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८-इति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-चलनरहितश्च । ३. ग२-सर्वथास्माकं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-सर्वास्माकं । ४. म७-राष्ट्रे । ५. त-म१.२.४.८-मापगमयः ।

इममिन्द्रो अदीधरत् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अग्निं ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अग्निं । ब्रवत् । तस्मै । ॐ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

१इमम् अभिषिक्तं १ध्रुवेण स्थिरेण १हविषा तर्प्यमाणः १इन्द्रः १ध्रुवं स्थिरम् १अदीधरत् धारयतु । १सोमः च १तस्मै राज्ञे १अग्निं १ब्रवत् अधिब्रवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । १तस्मा १उ तस्मा एव १ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

१द्यौः १ध्रुवा स्थिरा भवति । १पृथिवी च १ध्रुवा स्थिरा भवति । १इमे दृश्यमानाः १पर्वताः मदीधराश्च १ध्रुवासः स्थिराः । १इदं १विश्वं सर्वं १जगत् १ध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेव १अयं १विशामं प्रजानां १राजा स्वामी सन् १ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् १ते तव राष्ट्रं १राजा राजमानः १वरुणः १ध्रुवं स्थिरं धारयतु । १देवः दानादि-गुणयुक्तः १बृहस्पतिः १ध्रुवं धारयतु । १इन्द्रश्च १अग्निश्च उभावपि १ते तव १राष्ट्रं १ध्रुवं स्थिरं १धारयताम् । इन्द्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिहृतः । करत् ॥ ६ ॥

१ध्रुवेण स्थिरेण १हविषा पुरोडाशादिना^१ युक्तं १ध्रुवं स्थिरं १सोमम् १अभि १मृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । १अथो अथानन्तरमेव १इन्द्रः १विशः प्रजाः १ते तवैव १केवलीः असधारणाः सतीः १बलिहृतः करस्य^२ प्रदात्रीः १करत् करोतु ॥ ३१ ॥

१. त१.२.३.६.७-चरुपुरोडाशादि; त४.५.८-भ१.२.४.८-पुरोडाशादि । २. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-कारस्य ।

‘अभीवर्तेन’ इति पञ्चर्च त्रयोविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याभीवर्ताख्यस्यार्षमानुष्टुभम् । पूर्ववद्वाज-
स्तुतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘अभीवर्तेन पञ्चाभीवर्तः’ इति । पुरोहित इदं सूक्तं राजानं
युद्धाय कृतसंनाहं वाचयति । सूच्यते हि—‘अथैनं सारथमाणमुपास्महाभीवर्तं वाचयति’ (आश्व.
गृ. ३. १२. १२) इति ॥

अभीवर्तेन हविषा येनन्द्रो अभिवावृते ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

वअभीवर्तेन । अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः ॥ करणे घञ् । थायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ ईदृशेन येन वहविषा
साधनेन इन्द्रः वअभिववृते सर्वमभिजगाम तेन हविषेष्टवतः वअस्मान् हे वब्रह्मणस्पते वराष्ट्राय
राज्यं प्राप्तुम् वअभि वर्तय अभिगमय ॥

अभिवृत्य सपत्नान्भि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

हे राजन् वसपत्नान् शत्रून् वअभिवृत्य अभितो गमयित्वा वनः अस्माकं वयाः वअरातयः
अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि वअभि वतिष्ठ अभिभव । वपृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन
इच्छन्तं युयुत्सुं च वअभि तिष्ठ ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि ‘कव्यध्वरपृतनस्य’ इत्यन्तलोपः ॥ वयः
च वनः अस्मभ्यम् इरस्यति ईर्ष्यति । इरस् तिरस् ईर्ष्यायां कण्ड्वादिः । तमपि वअभि तिष्ठ ।
यद्वा । प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

हे राजन् वदेवः दानादिगुणयुक्तः वसविता वत्वा त्वाम् वअभि वअवीवृतत् अभिवर्तयतु ।
अभिगमयतु राष्ट्रम् । वसोमः च वअभि वर्तयतु । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि वभूतानि पृथिव्यादीनि
त्वाम् वअभि वर्तयन्तु । यथा येन प्रकारेण त्वम् वअभीवर्तः वअसंसि अभितः सर्वत्र वर्तमानो
भवसि ॥ अस्तेऽष्टान्दसः शपो लुगभावः ॥

येनन्द्रो हविषा कृत्व्यभवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलामुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । बुद्धी । उत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन १ हविषा अस्माभिर्देतेन माद्यन् १ इन्द्रः १ कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता १ अभवत् १ बुद्धी । बुद्धं द्योततेर्यशो वाचं वा । तद्वान् अत एव १ उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् १ तत् १ इदं हविः हे १ देवाः १ अक्रि अकारि । यद्वा । अहमकार्षम् । अत एवाहम् १ असपत्नः १ किल १ अभुवम् । शत्रुरहितोऽप्यभवं १ खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।

यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नः । अभिराष्ट्रः । विऽससहिः ।

यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

असपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव १ असपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । १ अभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः प्रासराज्यः सन् १ विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभूवम् । १ यथा येन प्रकारेण १ अहमेषां २ दृश्यमानानां सर्वेषां १ भूतानां प्राणिनां १ जनस्य १ च सेवकस्यामात्यादेश्च १ विराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

‘ प्र वः ’ इति चतुर्कचं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रम् । अर्बुदस्य सर्पपैः पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामपिः । सोमाभिषवार्था ग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिग्राणोऽस्तौद्वायत्रम् ’ इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ व ऋजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सृज्यते हि—‘ प्र वो ग्रावाण इत्येक उक्तं सर्पणम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मेणा । धूर्षु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु । धर्मेणा । धुऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हे १ ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः १ वः युष्मान् १ सविता प्रेरकः १ देवः १ धर्मेणा आत्मीयेन धारणेन कर्मणा १ प्र १ सुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु । ‘ पू प्रेरणे ’ । तौदादिकः । यूर्यं च १ धूर्षु अभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिक्षु १ युज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं १ सुनुत अभिपुणत सोमम् ॥

ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत दुर्मतिम् । उस्त्राः कर्तन मेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दुऽमतिम् । उस्त्राः । कर्तन । मेषजम् ॥ २ ॥

हे १ ग्रावाणः १ दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् १ अप १ सेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ‘ धिषु गत्याम् ’ । तथा १ दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च १ अप सेधत । १ मेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा १ उस्त्राः गाः १ कर्तनं कुस्त ॥ करोतिश्छान्दसो विकरणस्य लृक् । ‘ तसनसनयनाश्च ’ इति तनबादेशः ॥

ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते सजोषसः । वृष्णे दधतो वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सजोषसः । वृष्णे । दधतः । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

प्रावाणः दिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः पसजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तो वा उपरेषु । उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां प्राणां मध्ये स्थापितो विस्तृतः पाषाणः । प्रदेशापेक्षं बहुवचनम् । उपरस्य प्रान्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते । आकारः पूरणः । किं कुर्वन्तः । वृष्णे वषिते सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं वृधतः प्रयच्छन्तः ॥

प्रावाणः सविता नु वो देवः सुवतु धर्मणा । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

प्रावाणः । सविता । नु । वः । देवः । सुवतु । धर्मणा । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

देवः दानादिगुणयुक्तः पसविता हे प्रावाणः पवः युस्मान् पधर्मणा आत्मीयेन धारणेन पु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु । किमर्थम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । तस्य थागानिप्पत्तय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

‘प्र सुनवः’ इति चतुर्नचं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋषुपुत्रः सुनुनामर्षिः । द्वितीया गायत्री शिष्टास्तितोऽनुष्टुभः । आद्यमुदेवस्या शिष्टा आग्नेयः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र सुनवः सूनुनामर्षे आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सुनवं ऋभूणां बृहन्नवन्त वृजना ।

क्षामा ये विश्वधायसोऽश्नन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

प्र । सुनवं । ऋभूणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजना ।

क्षाम । ये । विश्वधायसः । अश्नन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

सुनवः एतत्संज्ञाः ऋभूणाम् । ऋषुर्विभ्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः । तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना । संग्रामनामैतत् । वृजनं संग्रामं प्र नवन्त । नवतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते । तत्र शत्रूजयन्तीत्यर्थः । सुनुनामर्षिरात्मानमेव परोक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनम् । पये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः पक्षाम भूमिम् अश्नन् व्याप्नुवन्^१ । ‘अशू व्यासौ’ । व्यत्ययेन आ । धेनुं न । धेनुः ग्रीणयित्री गौः । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते । य उरु आसमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः^२ पिबन्तः^३ । यद्वा । वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः । एवंभूताः सन्तः क्षाम भूमिमश्नन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र दृष्टान्तः । मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा । य ऋभवोऽश्नन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने ‘प्र देवम्’ इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—‘प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरता । जातवेदसम् । हव्या । नः । वक्षत् । आनुषक् ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्र भरत प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्राञ्चं नयत । केन साधनेनेति तदाह । देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । यद्वा । एषा सहयोगे तृतीया । देव्या धिया युक्तम् । किं प्रयो-

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-‘व्याप्नुवन्’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-धयत्यः ।

३. त६-पिबन्त्यः ; भ७-पिबन्ति ।

जनमिति चेत् । षनः अस्माकं षहव्या हव्यानि हवींषि षानुपक् षानुपूर्व्यादनुक्रमेण षवक्षत् ।
अयमग्निर्वहेत् । देवान् प्रापयेत् ॥ वहेल्लेति 'सिञ्चबहुलम्' इति सिप् ॥

अयमु ष्य प्र देव्युर्होता यज्ञाय नीयते ।

रथो न योरभीवृतो घृणीवाश्चेतति त्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

अयमु अयमेव षस्यः सोऽग्निः षदेवयुः^१ देवान् यष्टुमिच्छन् भवति ॥ देवशब्दात्पञ्चि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव षहोता देवानामाह्वाता । अयमेव षयज्ञाय यागार्थं षप्र षणीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च षरथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान् वा ॥ छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः ॥ स यथा षघृणीवान् दीसिमान् तद्वद्दीसः षयोः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता ॥ यौतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् ॥ षअभीवृतः ऋत्विग्यजमानैरावेष्टितः ॥ घृणोतेः कर्मणि 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ एवंभूतोऽग्निः षत्मना आत्मना स्वयमेव षचेतति सम्यग्देवान् यष्टुं जानाति ॥ 'मन्त्रेष्वाल्लयादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात् ऽइव । जन्मनः ।

सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥

अयमग्निः षअमृतात् अमरणाद्देवादेवनिमित्ताद्भयादिव^२ षजन्मनः जायमानात् मनुष्यात् मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि षउरुष्यति तस्माद्रक्षति ॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नवा बहुव्रीहौ 'नवो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वम् । 'भीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यपादानसंज्ञा ॥ अपि चार्थं षदेवः षसहसश्चित् ॥ सह इति बलनाम । तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ॥ चिच्छब्दोऽप्यर्थे । सहस्वतो बलवतोऽपि षसहीयान् बलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोः' इति विनो लुक् । 'टेः' इति टिलोपः ॥ एवंभूतो देवः षजीवातवे जीवनहेतवे यागाय षकृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥ ३४ ॥

'पतङ्गम्' इति तृचं पङ्क्तिं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतङ्गस्यार्पम् । आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ । मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवत्यमिदं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो मायाभेदं जगत्यादि' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ । सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः सनुत्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपऽचितः ।

समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

‘असुरस्य असनकुशलस्य’ सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या ‘मायया त्रिगुणात्मिकया’ अर्क्तं व्यक्तमभिव्यक्तम् । यद्वा । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं ‘पतङ्गम्’ । पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । तं ‘विपश्चितः’ विद्वांसः ‘हृदा हृत्स्थेन’ । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । हृदि निरुद्धेन ‘मनसा’ पश्यन्ति जानन्ति । ‘कवयः’ क्रान्तदर्शिनस्ते ‘समुद्रे’ । समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मय इति समुद्रं सूर्यमण्डलम् । तस्मिन् ‘अन्तः मध्ये’ वि ‘वक्षते’ विपश्यन्ति । मण्डलान्तर्वर्तिनं हिरण्यं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः । य एवं ‘वेधसः’ विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारस्ते ‘मरीचीनां रश्मीनां’ ‘पदं स्थानं’ सूर्यमण्डलम् ‘वृच्छन्ति’ अभिलषन्ति । तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा । मायया क्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञा हृत्स्थेनान्तर्मुखेन मनसा पतङ्गम् । पतति व्याप्नोतीति पतङ्गः परमात्मा । तं पश्यन्ति । उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च ते कवयः क्रान्तदर्शिनो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मि-
तानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि ‘वक्षते’ विप-
श्यन्तीति । अतो दृश्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्वेधसो विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चिदसुखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छन्ति । तद्भावप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥

वाग्देवस्ये पशौ ‘पतङ्गो वाचम्’ इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘यद्वाग्वदन्त्यवि-
चेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वयं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । बिभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् । गर्भे । अन्तरिति ।

ताम् । द्योतमानाम् । स्वयम् । मनीषाम् । ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति ॥ २ ॥

‘पतङ्गः सूर्यः’ ‘वाचं त्रयीरूपां’ ‘मनसा प्रज्ञया’ ‘बिभर्ति धारयति’ । श्रूयते हि—‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरश्वस्यस्त्रिभिरेति सूर्यः’ (तै. ब्रा. ३.१२.९.१) इति । ‘ताम् एव वाचं’ ‘गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानः’ ‘गन्धर्वः’ । गाः शब्दान् धारयतीति गन्धर्वः प्राणवायुः । ‘अन्तः मध्ये’ ‘अवदत्’ वदति प्रेरयति । ‘मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्’ (पा. शि. ७) इति स्मरणात् । ‘द्योतमानां’ ‘स्वयं स्वर्गमयित्रीं’ ‘स्वर्गाय हितां वा’ ‘मनीषां मनस ईशित्रीं’ ‘तां त्रयीरूपां वाचम्’ ‘ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभृतस्य सूर्यस्य वा’ ‘पदे स्थाने’ ‘कवयः मेधाविन कषयः’ ‘नि’ ‘पान्ति’ । अध्यापनेन नितरां रक्षन्ति । यद्वा । पतङ्गः सर्वोपाधि-
शून्यो व्यासः परमात्मा । स^२ सृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभर्ति । कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्या-
लोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परामृष्टवानित्यर्थः । स्मर्यते हि—‘वेदशब्देभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वरः’ इति । गर्भे हिरण्यये ब्रह्माण्डेऽन्तर्वर्तमानो गन्धर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत्
प्रथममुच्चारितवान् । द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदर्शिनो देवा ऋतस्य सत्यस्य
ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पान्ति निभृतं रक्षन्ति ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे ‘अपश्यं गोपाम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्रक्
द्रप्सस्य’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पथिभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते (ऋ. सं. १. १६४. ३१) । गोपां गोपायितारमादित्यम् अपश्यम् अज्ञासिषम् । एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशम् । अनिपद्यमानम् उच्चैर्गच्छन्तम् । न ह्यसौ कदाचिन्नीचैः पथते । पथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वाह्णे वा चरन्तम् अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । प्रकारद्वय-समुच्चयार्थो चशब्दौ । वसः सूर्यः सध्रीचीः सहाजन्तीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथगञ्जन्तीः स्वस्व-व्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यः कोणदिशः । वसानः स्वभासा-च्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेषु अन्तः मध्ये वा वरीवर्ति । पुनःपुनरुद्यन् अस्तं गच्छन्श्चा-वर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपक्षमा^१ च परा चाभिमुखेन च पराङ्मुखेन च पथिभिर्नाडीलक्षणैर्मार्गैश्चरन्तं^२ शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यम्^३ अहमदर्शम् ॥ ॥३॥

‘त्यम् पु’ इति तृचं सप्तविंशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमेरायं त्रैष्टुभं ताक्ष्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘त्यम् वरिष्टनेमिस्ताक्ष्यंस्ताक्ष्यम्’ इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्य-सूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘त्यम् पु वाजिनं देवजुतमिति ताक्ष्यमग्रे निष्के-वल्यसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । विपुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम् । सूच्यते हि—‘त्यम् प्वितीह ताक्ष्यमन्तः’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाग्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते (ऐ. आ. ५. ३. १) ॥

त्यम् पु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवजुतम् । सहज्वानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनार्जम् । आशुम् । स्वस्तये । ताक्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

‘त्यम् तं प्रसिद्धमेव ताक्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णम् ॥ तृक्षाद्यम् । गगादिः ॥ स्वस्तये क्षेमाय इह अस्मिन् कर्मणि हुवेम मृशमाह्वयेमहि^४ ॥ ‘बहुलं छन्दसि’ इति ह्ययतेः संप्रसारणम् । लिङ्ग-शेष्यङ् । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशम् । वाजिनं बलवन्तमश्ववन्तं वा देवजुतं देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम् ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यद्वा^५ यास्कः—‘जुतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा’ (निरु. १०. २८) इति । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तम-भिभवन्तं वा अत एव रथानाम् अन्यद्दीयानां तरुतारं संग्रामे जेतारम्^६ । यद्वा । रंहणशीला

१. त१.२.३.६.७.८-म-विनाशिनमा । २. म७-मार्गैरन्तश्चरन्तं । ३. त१.२.३.६.७ ८-म१. ४.७.८-अपश्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मृशमाह्वयेमहिती । ५. त१.२.३.७-मु-तदाह । ६. त१. २.३.६.७.८-म७-नेतारं; त४.५-तारं; म१.२.४.५-नंतारं; म८-नतारं ।

इमे लोका रथाः । तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरोतारम्^१ । श्रूयते हि—‘एष हीमाह्नोकांस्त्वद्य-
स्तरति’ (ऐ. ब्रा. ४. २०) इति ॥ तरतेस्त्वचि ‘असितस्कभित°’ इत्यादाबुडागमो निपात्यते
(पा. सू. ७. २. ३४) ॥ अरिष्टनेमिम् अहिसितरथम् । यद्वा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् । अहिसि-
तायुधम् । अथवा । उपचाराजनके जन्मशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकम् । पृतनाजं पृतनानां शत्रु-
सेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अस्मात्किप् । ‘बलादावार्धधातुके
विकल्प इष्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनाद्वीभावाभावः । जयतेर्वा डप्रत्ययः । आञुं
शीघ्रगामिनम् ॥

इन्द्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नावमिवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव । आ । रुहेम ।

उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम् ॥ २ ॥

इन्द्रस्येव ताक्ष्यस्य रातिं दानम् आजोहुवानाः पुनःपुनराह्वयन्तो वयं स्वस्तये अविना-
शाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं ताम् आ रुहेम
आरूढा भूयास्म ॥ रुहेराशीलिङ्गि लिङ्याशिष्यङ् । हे उर्वी उर्वीं विस्तीर्णे हे पृथ्वी पृथिवी
प्रथिते विख्याते हे बहुले अनन्ते गभीरे गाम्भीर्येपिते ईदृश्यौ हे धावापृथिव्यौ । नशब्दः संप्रत्यये ।
संप्रति वामं युवयोः संबन्धनि एतौ ताक्ष्यस्यागमे परेतौ परागमने च वयं मा रिषाम हिंसिता
मा भूम ॥ आङ्पराम्यामुत्तरस्थेणो भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्यइव ज्योतिषापस्तुतानं ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवति न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततानं ।

सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥

यः पचित् योऽपि ताक्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसा आत्मीयेन बलेन अपः उदकानि अमृत-
लक्षणानि ततानं विस्तारितवान् सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ज्योतिषा आत्मीयेन
तेजसा वर्षतौ अपो विस्तारयति तद्वत् । कृष्टयो मनुष्याः । पञ्च कृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान्
प्रति । निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णानित्यर्थः । अस्य ताक्ष्यस्य रंहिः गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य
घनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति । तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति ॥ सनतेः
सनोतेर्वा ‘जनसनखन’ इति विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् । न न स्म न स्वल्वीदृशीं
ताक्ष्यस्य ते गतिं वरन्ते के चन वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । शर्या शरकाण्डमयीमिषुं धनुषो मुक्तां
युवतिं न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं—‘सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्यइव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि
सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम्’ (निरु. १०
२९) इति ॥ ॥ ३६ ॥

‘ उत्तिष्ठत ’ इति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ । उशीनरपुत्रः शिबि-
नाम राजा प्रथमाया ऋषिः । काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः । रोहिदथपुत्रो वसुमना
नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ उत्तिष्ठतैकर्चाः शिविरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रौहिदथो
वसुमना आद्यानुष्टुप् ’ इति । दधिघर्म आद्या वक्तव्या । सूत्रितं च—‘ होतव्यं दस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव
पश्यतेत्याह ’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विर्यम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अर्वा । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्विर्यम् ।

यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममत्तन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत । आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत । नोपविशत । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः
(पा. सू. १. ३. २४) । उत्थाय ऋत्विज्यम् ऋतौ वसन्तादिकाले भवम् इन्द्रस्य ष्मागं भजनीयं
दधिघर्म पच्यमानम् अव पश्यत निरीक्षध्वम् ॥ ऋतुशब्दाद्भवार्थे छन्दसि घस् । ‘ सिति च ’
(पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया असंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो
भागशब्दः । ‘ कर्षात्त्वतः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ यद्यदि स भागः श्रातः पक्वस्तर्हि जुहोतन ।
इन्द्रार्थमग्नौ जुहुत । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तस्य तनवादेशः । ‘ भीही ’ (पा. सू. ६. १. १९२)
इत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्यश्रातः अपक्वः तर्हि ममत्तन माद्यत । यद्वा ।
स्तुतिभिर्माद्यत ॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनवादेशः ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘ श्रातं हविः ’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं
हविरित्यन्वाह ’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं हविरो ध्विन्द्र प्र याहि जगाम सूरौ अध्वनो विमध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूरः । अध्वनः । विमध्यम् ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हविः दधिघर्मस्य त्वदीयं^१ श्रातं पक्वम् ॥ ‘ श्रीञ् पाके ’ इत्यस्माच्छिष्टायाम्
‘ अपस्पृधेयाम् ’ इत्यादौ श्राभावो निपात्यते । ओ आ उ सु सुष्ठु प्र याहि प्रकर्षेण शीघ्र-
मागच्छ । सूरः सूर्यः अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यमीपद्वनं मध्यभागं
जगाम गतवान् । तव यागार्थं मध्याह्ने जात इत्यर्थः । सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिः
निहितैः अभिन्यासादितैः^२ सोमैः^३ सार्धं त्वा त्वां परि आसते पर्युपासते । तत्र दृष्टान्तः ।
कुलपा न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ब्राजपतिम् । ब्राजा गन्तव्या गृहाः । तेषां पतिं चरन्तं
गच्छन्तमुपासते तथेत्यर्थः ॥ ‘ ब्रज गतौ ’ । अस्मात्कर्मणि घञ् । ‘ अजिब्रज्योश्च ’ (पा. सू. ७. ३. ६०)
इति कुत्वनिषेधः । ‘ कर्षात्त्वतः ’ इत्यन्तोदात्तत्वे ‘ पर्यावैश्वर्ये ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘ श्रातं मन्ये ’ इत्येषा याज्या । सूत्र्यते हि—‘ श्रातं मन्य ऊधनि श्रात-
मन्नाविति यजति ’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं मन्य ऊर्धनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृज्जुषाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊर्धनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तत् । ऋतम् । नवीयः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । दध्नः । पिबे । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुषाणः ॥ ३ ॥

ऊर्धनि गोरुधस्येतदधिधर्माख्यं हविः पयोरूपेण ऽश्रातं पक्वमिति ऽमन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः ऽअग्नौ अपि ऽश्रातं पक्वम् । इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते । अतः ऽसुश्रातं सुपक्वमिति ऽमन्ये जाने । अत एतद्विः^१ ऽऋतं सत्यभूतं नवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति । हे ऽवज्रिन् वज्रवन् हे ऽपुरुकृत् बहुकर्मकृत् ऽइन्द्र ऽजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं ऽमाध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य ऽसर्वनस्य सोमस्य संबन्धिनः ऽदध्नः । कर्मणि षष्ठी । अधिधर्माख्यं हविः^२ ऽपिब ॥ ॥ ३७ ॥

‘प्र ससाहिषे’ इति तृचमेकोनत्रिंशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्ते—‘प्र ससाहिषे जय ऐन्द्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । दर्शे इन्द्रस्य हविषः ‘प्र ससाहिषे’
इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् मह्यं इन्द्रो य ओजसा’ (आश्व. श्रौ. १.६)
इति । एकादशिन ऐन्द्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्
स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । देवसुवां हविःपु इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ४.११) इति ॥

प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रूज्येष्ठस्ते शुभं इह रातिरस्तु ।

इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससाहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुभं । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ऽशत्रून् वैरिणः ऽप्र ऽससाहिषे प्रकर्षणाभिभवसि । ऽते तव
ऽशुभमः शोषकं बलं ऽज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति । ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽरातिः तव
दानम् ऽअस्तु अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे ऽइन्द्र ऽदक्षिणेन हस्तेन ऽवसूनि धनानि ऽआ ऽभर
आहर आनय । त्वं ऽरेवतीनां रथिमतीनां बहुधनानां ऽसिन्धूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां ऽपतिः
ऽअसि स्वामी भवसि ॥ रथिश्चान्दान्मतुपि ‘रथेर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । ‘छन्दसीरः’
इति मतुपो वत्वम् । ‘रेशब्दाच्च’ (का. ६.१.१७६.१) इति तस्योदात्तत्वम् ॥

वैमृधस्य हविषः ‘मृगो न’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।

सूकं संशायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळिह वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगन्थ । परस्याः ।
सूकम् । समऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळिह । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

वकुचरः कुतिसतचरणः वगिरिष्ठाः पर्वतनिवासी वमृगो वन सिंह इव हे इन्द्र त्वं वभीमः भयंकरोऽसि । स त्वं वपरस्थाः वपरावतः अतिशयेन दूरात् शुलोकान् वआ वजगन्ध आगच्छ ॥ गमेभ्योऽन्दसे लिटि^१ क्रादिनियमप्राप्तस्येष्टः ' उपदेशोऽस्त्वतः ' (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥ आगत्य च वसृक् सरणशीलं वतिग्मं तीक्ष्णं वपवि वज्रं वसंशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य वशान्न अस्मदीयान् वैरिणो हे इन्द्र तेन वज्रेण वि वताहि विशेपेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥ ' तड आघाते ' । अस्माल्लोटि ण्यन्तादूपमेतत् ॥ तथा वमृधः संप्रामोद्युक्तान् युयुत्सुनन्यानपि वि वनुदस्व विशेषेण^२ तिरस्कुरु ॥

इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ ३ ॥

इन्द्र । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनाम् ।

अप । अनुदः । जनम् । अमित्रयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वक्षत्रं क्षतास्त्रायकं ववामं वननीयं वओजः बलमभिलक्ष्य वअजायथाः उत्पन्नोऽसि । हे ववृषभ कामानां वर्षितः वचर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम् ॥ ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ वअमित्रयन्तम् । अमित्रः शत्रुः । स इवाचरन्तं वजनम् वअपानुदः अपागमयः । वदेवेभ्यः च वउरं विस्तीर्णं वलोकं स्वर्गाख्यम् वअकृणोः अकार्षीः । उशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

' प्रथः ' इति त्वं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । वासिष्ठः प्रथसंज्ञ कृपिः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथाख्य कृषिद्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो धर्म कृषितृतीयायाः । तथा चानुक्रान्ते—' प्रथश्चैकर्चाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो धर्मः सूर्यो वैश्वदेवम् ' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूचितं च—' गणानां त्वा प्रथश्च यस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णो रथं तरमा जभार वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सऽप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथम्ऽतरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

वयस्य वसिष्ठस्य वप्रथः वनाम पुत्रो यस्य भरद्वाजस्य वसप्रथः नाम पुत्रः तयोर्मध्ये ववसिष्ठः वआनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दसा युक्तस्य वहविषः धर्माख्यस्य वयत् वहविः हविष्ठापादकं वरथन्तरम् । रथरंहःसाधनं साम तद्रथन्तरम् । वधातुः धातुसंज्ञादेवात् वधुतानात् धोतमानात् वसवितुश्च वविष्णोः च वआ वजभार आजहार । हतवान् ॥ ' हप्रहोमः ' इति भत्वम् । रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञार्था ' श्रुतवृजि ' इति खच् । ' अरुद्धिषदजन्तस्य ' इति सुमागमः ॥

अविन्दन् ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन् । ते । अतिऽहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परम् । गुहा । यत् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरत्ऽवाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

१ते धात्रादयः तत् १अविन्दन् अलभन्त १यत् बृहत्सामाख्यं धर्मस्य हविषः संस्कारकम् १अति-
हितं तिरोहितम् १आसीत् । १यत् च बृहत्साम १यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः १परमम् उत्कृष्टं १धाम धारकं
शरीरभूतं वा १गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त । तेभ्यः १अग्नेः १च
सकाशात्तत् १बृहत् साम १भरद्वाजः ऋषिः १आ १चक्रे आभिसुर्येन कृतवान् । आहूतवानित्यर्थः ॥

तैऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः स्कन्नं प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् धर्ममेते ॥ ३ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्नम् । प्रथमम् । देवयानम् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । धर्मम् । एते ॥ ३ ॥

१ते धात्रादयः १दीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः १मनसा बुद्ध्या १अविन्दन् अलभन्त । किं तत् ।
१यजुः यागसाधनं १स्कन्नं स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृज्जनसाधनं १प्रथमं मुख्यं १देवयानं देवानां
प्राप्तिसाधनं १धर्मम् । एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं धर्मं १धातुः द्योतमानात् १सवितुः १विष्णोः
१सूर्यात् १च १एते ऋषिजः १आ १अभरन् आहरन् । आनीतवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

‘बृहस्पतिः’ इति तृचमेकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवस्य त्रैष्टुभम् । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धां नामर्षिः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धां बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदशसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नयतु । दुःऽगर्हा । तिरः । पुनः । नेषत् । अषदशसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ १ ॥

१बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता ॥ ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’
(पा. म. ६. १. १५७) इति सुडागमस्तलोपश्च । ‘उभे वनस्पत्यादिषु’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्युगप-
त्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १दुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देवः १तिरः १नयतु तिरस्कर्तव्यानि पापान्यप-
सारयतु । १अषदशसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय १मन्म । मन्मतेर्दीप्तिकर्मणो मन्म । दीप्त-
मायुधं १पुनर्नेषत् नयतु । नयतेर्लैक्यडागमः । ‘सिन्वहुलम्’ इति सिप् । अपि च १अशस्तिम्
अयशस्तिनं शत्रुं १क्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु । १दुर्मतिं दुर्बुद्धिं च १अप १हन् अपहन्तु । १अथ
अनन्तरं १शं रोगाणां शमनं १योः भयानां यावनं च १करत् ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंसः । नः । अवतु । प्रऽयाजे । शम् । नः । अस्तु । अनुऽयाजः । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ २ ॥

पञ्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः । तस्मिन् १प्रयाजे देवताभूतः १नराशंसः
नरैः शंसनीयोऽग्निः १नः अस्मान् १अवतु रक्षतु । १हवेषु आह्वनेषु सत्सु १अनुयाजः । त्रयोऽ-
नुयाजाः । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च १नः अस्माकं
१शं सुखकरः १अस्तु । बृहस्पतिश्च १अशस्तिं १क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ ।

क्षिपदशस्तिमपं दुर्मतिं हन्त्रथां करयजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तवे । ॐ इति ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अपं । दुःऽमतिम् । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पतिः । रक्षसः । ये । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् । राक्षसान् । तपतु तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थम् । शरवे शरं हिसकं रक्षसामधिपतिं । हन्तवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । ‘शृ’ हिसायां । इत्यस्मात् ‘शृष्टृस्निहि’ इत्यादिना उपत्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराणुदात्तत्वम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः । ‘अन्तश्च तवै युगपत्’ इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । उशब्दः पूरकः ॥ ४० ॥

‘अपश्यम्’ इति तृचं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावानामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतृणामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषः’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव्यं पुनस्तुक्तम् । सूच्यते हि—‘अपश्यं स्वेत्येतस्याद्यथा यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयि रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विऽभूतम् ।

इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान । त्वा त्वां । मनसा बुद्ध्या । अपश्यम् । अदर्शम् । कीदृशम् । चेकितानं कर्माणि भृशं जानन्तं । तपसः दीक्षारूपाद्भूतात् । जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितासुकृतादुत्पन्नं । तपसः अनुष्ठीयमानाद्यजादेतोः । विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातम् । हे । पुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम् । इह अस्मिँल्लोके । प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपां । रराणः रमयन् । रयिं धनम् । इह अस्मिँल्लोके रमयन् । प्रजया प्रजनेन । प्र । जायस्व । पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्वे नाधमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्विभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्वे । नाधमानाम् ।

उप । माम् । उच्चा । युवतिः । विभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पत्नि । दीध्यानां दीप्यमानां । स्वायाम् आत्मीयायां । तनू तन्वां शरीरे । ऋत्वे । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्विज्यम् । तस्मिन्निमित्तभूते । नाधमानां भर्तृरूपगमनं याचमानां । त्वा त्वां । मनसा । अपश्यम् । अदर्शम् । हे । पुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने । माम् । उप । मत्समीपं

१. त१.२.३.६.७-शरवे शृ; त८-किमर्थं शरवे शृ । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-ईक्षारूपा ।

३. त४.५-धनं च । ४. त१.२.३.६.७.८-म-जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५-जायस्व प्रजा उत्पादयस्व ।

५. त१.२.६.८-म१.४.७-°णोत्पादयस्व । ६. त४.५-युवति ।

प्राप्य सा त्वम् ^१उच्चा उच्चैर्भृशं ^२युवतिः तरुणी ^३वभूयाः भूयाः । 'छन्दस्युभयथा' इत्याशीलिङः
सार्वधातुक्त्वाच्छप् । तस्य छान्दसः श्रुतः । अलिङ्यपि व्यत्ययेन 'भवतेरः' (पा. सू. ७. ४. ७३)
इत्यभ्यासस्थात्वम् । युवतिर्भूत्वा च ^४प्रजया प्रजनेन ^५प्र ^६जायस्व पुत्रान् प्रसूष्व । 'जनी प्रादुर्भावे'
इयनि 'ज्ञानोर्जा' इति जादेशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

अहम् । प्रजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

^१अहं होता ^२ओषधीषु शास्त्रादिषु फलार्थं ^३गर्भमदधां धारयामि । ^४विश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि
^५भुवनेषु भूतजातेषु ^६अन्तः मध्ये ^७अहम् एव गर्भं धारयामि । तथा ^८पृथिव्यां भूम्यां ^९प्रजाः सर्वान्
मनुष्यान् ^{१०}अहम् ^{११}अजनयं जनयामि । ^{१२}जनिभ्यः जायाम्यः ^{१३}अपरीषु अन्यास्वपि^१ स्त्रीषु ^{१४}पुत्रान्
^{१५}अहम् अजनयं जनयामि । मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

'विष्णुः' इति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभम् । गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा ।
लिङ्गोक्ता विष्णुत्वदृष्टप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'विष्णुस्त्वष्टा
गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भायांशीलिङ्गोक्तदैवतमानुष्टुभम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

^१विष्णुः व्यापको देवः ^२योनिं गर्भाधानस्थानं ^३कल्पयतु करोतु । ^४त्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञको
देवश्च ^५रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि ^६पिंशतु अवयवीकरोतु ॥ 'पिंश
अवयवे' । मुचादिवाच्यम् ॥ एवं प्रकृतसायां योन्यां ^७प्रजापतिः रेतः ^८आ ^९सिञ्चतु निषिञ्चतु ।
विसृजत्वित्यर्थः । ^{१०}धाता धारको देवो हे जाये ^{११}ते तव ^{१२}गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतः ^{१३}दधातु ।
तत्रैव धारयतु । स्नावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

हे ^१सिनीवालि एतत्संज्ञे देवि ^२गर्भं ^३धेहि । निषिक्तं गर्भं धारय । हे^४ ^५सरस्वति त्वं च
निषिक्तं ^६गर्भं धारय^२ । हे जाये ^७पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलभरणौ ^८अश्विनौ ^९देवौ ^{१०}ते
तव ^{११}गर्भम् ^{१२}आ ^{१३}धत्तां प्रक्षिपताम् । कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययीं अरणीं यं निर्मन्थतो अश्विनौ ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूर्तवे ॥ ३ ॥

१. त४.५-अपरास्वपि । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८- 'हे सरस्वति.....धारय' नास्ति ।

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्यतः । अश्विना ।

तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

वहिरण्ययी हिरण्ययौ वरणी वयं गर्भमुद्दिश्य वश्विना अश्विनौ देवौ निर्मन्थतः निर्मथित-
वन्तौ हे जाये वते तुभ्यं त्वदर्थं वतं वगर्भं वहवामहे आह्वयामहे । दशमे मासि सूतवे प्रसोतुम् ॥
'पद्' इत्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । सूतेः 'तुमर्थं सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४२॥

'महि' इति वृचं चतुस्त्रिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—'महि सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्ययनं गायत्रं वा' इति । धनलिप्तया प्रवसन्तं
शिष्यमाचार्याऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूच्यते हि—'महि त्रीणामित्यनुमन्त्र्यैवमतिस्फुटस्य न
कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते' (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

वृत्रिणां त्रयाणां मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च द्युक्षं दीसमत एव दुराधर्षम् अन्यै-
र्धर्षितुं बाधितुमशक्यं महि महत् अवः रक्षणमस्माकम् अस्तु । 'त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते'
(का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारुणेषु । ईशे रिपुधशंसः ॥ २ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वसु । वारुणेषु । ईशे । रिपुः । अधशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । अमा चन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोत्राणां
वा अधशंसः अधमनर्थमादांसमानः रिपुः शत्रुः नहि ईशे न खलु^१ हिंसितुमीष्टे ॥ 'लोपस्त
आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेस्वाह्लासार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते^२ ॥ तथा अध्वसु
मारुणेषु वारुणेषु यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु च स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं न ईष्टे ॥

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यर्जसम् ॥ ३ ॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अर्जसम् ॥ ३ ॥

अदितेः अदीनाया देवमातुः पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः यस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे
अर्जसम् अविच्छिन्नं ज्योतिः तेजः जीवसे जीवितुं प्र यच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

'वातः' इति वृचं पञ्चत्रिंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—'वातो वातायन उलो वायव्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

वात आ वातु भेषजं शंसु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शंसु । मयः । सु । नः । हृदे ।

प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ १ ॥

वातः वायुः नः अस्माकं हृदे हृदयाय भेषजम् औषधमुदकं वा आ वातु आगमयतु ।
कीदृग्भूतम्^३ । शंसु रोगशमनस्य भावयितुं मयोभु सुखस्य च भावयितुं । अपि च नः अस्माकम्
आयूषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-न हि त्वा खलु । २. त१.२.३.६.७.८-म-'शिष्यते' नास्ति । ३. त१.
२.३.६.७.८-म-सु-ईदग्भूतं ।

उत वात पितासि न उत भ्रातुत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥२॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सखा ।

सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

उत अपि च हे वात त्वं नः अस्माकं पिता असि उत्पादको भवसि । उत अपि च भ्राता भवसि^१ । उत अपि च नः अस्माकं सखा समानख्यानो मित्रभूतश्च भवसि । सः त्वं नः अस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि कुरु ॥ करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यः' इति हेधिः ॥

यदुदो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥३॥

हे वात वायो एते तव गृहे स्थाने यददः योऽसौ अमृतस्य अमरणस्य निधिः निक्षेपः वहितः स्थापितो वर्तते एततः तस्मान्निधेराहृत्यामृतत्वं जीवसे नः अस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ ॥ ४४ ॥

'प्राग्नेय' इति पञ्चर्षं षट्त्रिंशं सूक्तमग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकान्तं — 'प्राग्नेये पञ्चाग्नेयो वत्स आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगांयत्रे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि — 'प्राग्नेये वाचमिति सूक्त इमां मे अग्ने समिधम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमाहृत इदं जातवेदसं निविद्धानम् । सूत्रितं च — 'मरुतो यस्य हि प्राग्नेये वाचमित्याग्निमाहृतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्राग्नेये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनाम् । सः नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नेये । वाचम् । ईरय । वृषभाय । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥१॥

हे स्तोतः अग्नेये स्तुतिरूपा वाचं प्र ईरय उच्चारय । कथं भूताय । क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षित्रं । किं प्रयोजनमिति चेत् । सः अग्निः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टन् अति पर्षत् अतिपारयेत् ॥

यः परस्याः परावर्तस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । परावर्तः । तिरः । धन्व । अतिऽरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥२॥

यः अग्निः परस्याः परावर्तः अतिशयिताहूरदेशात् तिरः । प्राप्तनामैतत् । प्राप्तसंबन्धं धन्वं मरुभूमिं जलवर्जितं देशम् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति । यद्वा । धन्वं अन्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे तिरस्तिर्यगतिरोचते भृशं प्रकाशते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषां शुक्रेण शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

यः । रक्षांसि । निजूर्वति । वृषां । शुक्रेण । शोचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥३॥

वृषा वर्षिता यः अग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य हन्तृणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वा हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवनां सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवनां । सम् । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥४॥

यः अग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अग्निं अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । भुवना भुवनानि भूतजातानि सं विपश्यति च सम्यग्जानाति च । अन्यत्सिद्धम् १ ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

अस्य रजसः^२ लोकस्यान्तरिक्षस्य पारे उपरिदेशे^३ शुक्रः शुभ्रवर्णः यः अग्निः विद्यु-
दात्मना^४ सूर्यात्मना वा अजायत प्रादुर्भवति सः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टन् अति पर्षत्
अतिपारयतु ॥ ४५ ॥

‘प्र नूनम्’ इति तृचं सप्तत्रिंशं सूक्तमग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्थं गायत्रम् । जातवेदोगुणकोऽग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र नूनं तृचमाग्नेयः श्येनो जातवेदस्यम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोस्तु विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसमर्थं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिर्व्याप्नुवन्तं वाजिनम् अश्ववन्तं
हे ऋत्विग्यजमानाः नूनम् अवश्यं प्र हिनोत प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत ।
‘हि गतौ वृद्धौ च’ । अस्माद्धोति तशब्दस्य ‘तसनसनयनाश्च’ इति तत्वादेशः । किमर्थम् । नः
अस्माकम् इदं बर्हिः आस्तीर्णम् आसदे आसत्तुं प्राप्नुम् । बर्हिरासीदस्त्वित्यर्थः ॥ सदेः ‘कृत्यार्थे
तवैकैन्’ इति केन्प्रत्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळहुषः । महीमियमिं सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीळहुषः । महीम् । इयमिं । सुस्तुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसः जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य ।
तादृशस्य मीळहुषः सेतुकः अस्य अग्नेः मही^३ महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्र इयमिं
प्रेरयामि ॥ ‘ऋ गतौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘अतिपिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः । तामिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

याः । रुचः । जातवेदसः । देवत्रा । हव्यवाहनीः । तामिः । नः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥

जातवेदसः अग्नेः याः रुचः रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः देवत्रा देवान्
प्रति ॥ ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः’ (पा. सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयायै त्राप्रत्ययः ॥ हव्य-
वाहनीः^६ हव्यानां हविषां वोढूयः प्रापयित्वो भवन्ति ॥ ‘वा छन्दसि’ इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥
तामिः जिह्वाभिः नः अस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान् प्रापयतु । ‘इवि
व्यासौ’ । इतिश्वास्तुम् ॥ ४६ ॥

‘आयं गौः’ इति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रम् । सारंपराज्ञी नामर्षिका । सैव देवता सूर्यो वेति ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘आयं गौः सारंपराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वा’ इति । अविवाक्येऽहनि मानसग्रह

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘अन्यत्सिद्धं’ नास्ति । २. त४.५-‘रजसः’ नास्ति । ३. त४.५-उपरिदेशे
रजसः रक्तवर्णः । ४. त१.२.३.६.७.८-म-सु-वैद्युतात्मना । ५. त१.२.३.७-म१.२.४.८-‘मही’
नास्ति; म७-महि । ६. त-म-‘हव्यवाहनीः’ नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-‘देवान्
प्रापयतु’ नास्ति ।

एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शस्त्वा’
(आश्व. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन् । स्व । रिति स्वः ॥ १ ॥

वगौः गमनशीलः । पृश्निः प्राष्टवर्णः प्रासतेजाः । अयं सूर्यः । आ । अक्रमीत् आक्रान्तवान् ।
उदयाचलं प्रासवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । मातरं सर्वस्य भूतजातस्य
निर्मात्री पृथिवीम् । असदत् आसीदति प्राप्नोति । सदेच्छान्दसो लुङ् । लुङिस्वाच्छेरडादेशः । ततः
पितरं पालकं ब्रूलोकं च शब्दादन्तरिक्षं च प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् । स्वः स्वरणः शोभन-
गमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनती ।

वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य । रोचना रोचमाना दीप्तिः । अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना । चरति वर्तते ।
किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरुर्ध्वं वायो-
निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती । अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम् ।
तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वाद्भनितेर्लटः शतृ । अदादिवाच्छपो लुक् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’
इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ यद्वा । अन्तर्घावापृश्निव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति
गच्छति ॥ ‘रुच दीप्तौ’ । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ॥ किं कुर्वती ।
प्राणात्प्राणनादुदयानन्तरमपानती सायंसमयेऽस्तं गच्छन्ती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव महिषः
महान् सूर्यो दिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महिः ‘अवि-
महोष्टिष्व’ (उ. सू. १. ४६) इत्यौणादिकष्टिष्वप्रत्ययः । चक्षिङ् ल्यान् । छान्दसे लुङि
‘अस्यतिवक्ति’ इत्यादिना च्छेरडादेशः ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरहं द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अहं । द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशद्धाम^१ धामानि स्थानानि । वचनव्यत्ययः । वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि ।
अहश्चन्दोऽवधारणे । द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव । वि । राजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्य-
येनैकवचनम् । मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पञ्चदश रात्रेः पञ्चदशाहः । पतङ्गाय । पतति गच्छतीति
पतङ्गः सूर्यः । तस्मै^२ स्तुतिरूपा वाक् । प्रति । धीयते प्रतिमुखं^३ स्तोतृभ्यः^४ क्रियते^५ । यद्वा ।
वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि । घटिकाभिप्रायमेतत् । त्रिंशद्घटिकाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं
कालं द्युभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिन् समये वाक् त्रयीरूपा
तस्मै सूर्यरूपाय^६ पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते । सूर्यं सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—‘करिभः

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-भूलोकं । २. त१.२.३.६.७.८-प्रयच्छति; भ१.२.७.८-
प्रयच्छन् । ३. त१.२.३.७-भ२.४.८-त्रिंशत् । ४. त४.५-तस्मै सूर्याय । ५. त१.२.३.६.७.८-भ-
‘प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः’ नास्ति । ६. त४.५-अभिधीयते । ७. त१.२.३.६.७.८-भ-‘सूर्यरूपाय’ नास्ति ।

पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यदा
स्विदं सूक्तं सारंपराज्ञया आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४७ ॥

‘ ऋतम् ’ इति वृचमेकोनचरवारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्थार्पमानुष्टुभम् ।
रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तद्व्युप एवार्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ऋतं माधु-
च्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु ’ इति । लिङ्गाद्विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम् । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । चकारा-
भ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुचीयते । तत्सर्वमभीद्वादभितसाद्ब्रह्मणा पुरा सृष्ट्यर्थं कृतात्त-
पसोऽधि । अध्युपर्यर्थे । उपर्यजायत । उदपद्यत । ‘ तपस्तप्वेदं सर्वमसृजत ’ (तै. आ. ८. ६)
इति श्रुतेः । तपश्चात्र ऋष्ट्यपयालोचनलक्षणम् । ‘ यस्य^१ ज्ञानमयं तपः ’ (सु. उ. १. १. ९)
इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा । ‘ श्रीदितो निष्ठायाम् ’ (पा. सू. ७. २. १४)
इतीदृशप्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ’ इत्येका-
देशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीद्वादभितः प्रकाशमानात्^२ परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतादृतं
सत्यं^३ चाजायत^३ । ‘ जनिकर्तुः प्रकृतिः ’ (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञा ॥ तत-
स्तस्मादेवेश्वरादात्री । उपलक्षणमेतदहोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ ‘ रात्रेश्चाजसौ ’ (पा. सू. ४.
१. ३१) इति ङीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽणसोदकैर्न युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽन्तरि-
क्षोदध्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायाणवशब्देन विशेष्यते । ‘ अर्णसः सलोपश्च ’ (का.
५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रात्सृष्टादध्यूर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि—
‘ सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्तोः काष्ठाश्च ’ (तै. आ. १०. १. २) इति । स
वेश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ ‘ अभ्यस्तानामादिः ’
इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मिषतो^४ निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य
सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते^५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

१. त१.२.३.७-म२.४.८-‘ यस्य ’ नास्ति । २. त४.५-प्रकाशमानात् स्वरप्रकाशात् । ३. त४.५-
च सत्यं वाजायत । ४. त३.४.५.८-म४.५.७.८-‘ मिषतो ... वर्तते ’ नास्ति; म२-विश्वस्य त्रैलोक्यस्य
मिषतः जायमानः वशी स्वामी; त१.२.६.७-स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादि-
लोकांश्च यथापूर्वं अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् संकल्पमात्रेण संपादितवान् ।
दिवं चेषुपातत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अघमर्षणं कृत्वा । तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्तिस्र
ऋचो दक्षयति । तैत्तिरीयनिषेदे बृहन्नां रायणे माधवीव्याख्यापंक्तिः; त३.४.५.८-म४.५.८-पुस्तकेषु तृतीय-
श्रृङ्खलं भाष्यं नास्ति ।

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ^१ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः । स्वः-
शब्दः सुखवाची । दिवो विशेषणम् । सुखरूपां दिवम् । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्व-
स्मिन् कल्पे अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

‘संसम्’ इति चतुर्लक्षं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्थम् । ‘समानो मन्त्रः’ इति तृतीया
त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निदेवता^२ । शिष्टानां संज्ञानम् । अनुक्रम्यते च—‘संसं
चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्^३’ इति^३ । ‘आनुष्टुभं तु’ इति पूर्व-
मुक्त्वा दशशिष्टानामनुष्टुप्स्वम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

संसमिद्युवसे वृषन्नग्रे विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ १ ॥

सम्^४सम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्रे । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितः ऋग्ने ऋग्यः ईश्वरस्वम् । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ (पा. सू. ३.
१. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘अर्यः स्वाम्याख्यायाम्’ (फि. सू. १. १८) इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । स त्वं ऋग्विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि ऋसं सम् । ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (पा. सू.
८. १. ६) इति समो द्विवचनम् । इच्छब्दोऽवधारणे । ऋ समन्तात् सं युवसे मिश्रयसि । देवेषु
मन्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि^५ । नान्य इत्यर्थः । किंच इळः इडायाः
प्रथिभ्याः ऋपदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे^६ । ‘एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति ब्राह्मणम् । तत्र त्वं ऋसमिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । ऋसः^६ तादृशस्त्वं ऋनः अस्माकं ऋवसूनि
धनानि ऋआ ऋभर आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वं । सम्^७जानानाः । उप^८आसते ॥ २ ॥

हे स्तोतारः यूयं ऋसं गच्छध्वम् । संगताः^९ संभूता भवत^९ ॥ ‘समो गम्यच्छि’ इत्यादिना
गमेरात्मनेपदम् ॥ तथा ऋसं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति
यावत् । ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ (पा. सू. १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम् । वः युष्माकं
मनांसि ऋसं जानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥ ‘संप्रतिभ्यामनाध्याने’ (पा. सू. १.
३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम् ॥ यथा ऋपूर्वं पुरातनाः देवाः ऋसंजानाभाः ऐकमत्यं प्राप्ता
हविर्भागम् उपासते यथास्त्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

१. म२-ध्वजभूती स्यातां । २. त१.२.३.६.७.८-म-अग्निदेवता । ३. त७-त्रिष्टुप्बिति तदेतत्सूक्त-
सहस्रं सप्तदशकं सपादाधिकमुत्वेदं पारायणपाठे शाकल्ये शैशिरीयके नमःशौनकाय नमः शौनकायेति इति
सर्वानुक्रमसमाप्तः । ४. त-म-त्वमेव व्याप्नोषि । ५. त-म-वेदिलक्षणे । ६. त१.२.३.६.७.८-म-‘सः’
नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म-संगता अभवन् ; त४.५-संगताः संभूता भवत् ।

समानः । मन्त्रः । सम्ऽइति । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एवाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्धर्धः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एवाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजं
स्तोतृणां वा एवमन्त्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा एवमानः एकविधोऽस्तु । तथा एवमितिः
प्राप्तिरपि एवमानी एकरूपास्तु ॥ 'केवलमामक' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तथा एवमनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां एवमानम् एकविधमप्यस्तु ।
एवमितं विचारजं ज्ञानं तथा एवमसहितं परस्परस्यैकार्थ्येनैकीभूतमस्तु । अहं च एवः युष्माकं
एवमानम् एकविधं एवमन्त्रम् एवमभि एवमन्त्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा एवः युष्माकं
स्वभूतेन एवमानेन साधारणेन एवमविषा चरुपुरोडाशादिना अहं जुहोमि ॥ 'तृतीया च होच्छन्दसि'
(पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आऽकृतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुऽसह । असति ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः एवः युष्माकम् आकृतिः संकल्पोऽध्यवसायः एवमानी एकविधोऽस्तु ।
तथा एवः युष्माकं हृदयानि एवमाना समानान्येकविधानि सन्तु । तथा एवः युष्माकं एवमनः
अन्तःकरणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि एवमानमस्तु । यथा एवः युष्माकं सुसह शोभनं
साहित्यम् एवमसति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुगभावः ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽश्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता समाप्ता ॥

खिलानि
(KHILĀNI)

PREFACE

Introductory:—The Ṛgveda Saṁhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caranavyūha, the Ṛgveda Saṁhitā has come down in five¹ recensions: Śākala, Bāṣkala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana² and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form. The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Maṇḍalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilāni* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Ṛgveda Saṁhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Müller has published at the end of his great edition³ of Ṛgveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS. of Ṛgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition⁴ of Ṛgveda Saṁhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition⁵ of Ṛgveda Saṁhitā with Sāyaṇabhāṣya edited by the two Mahāmahopādhyāyas Rajaramaśāstri Bodas and Śivaramaśāstri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praiṣas, Purorucas, Kuntāpas etc. under the title *Parīṣṭāni*. The Nirṇayasagar edition of Ṛgveda Saṁhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Saṁhitā and Pada MSS. of Ṛgveda deposited in that Library. Recently Pandit S. D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Ṛgveda Saṁhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

---

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.

2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītaki Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.

3. Second edition, Oxford 1890-2.

4. Second edition, Bonn 1877.

5. Bombay, Śaka 1810-12.

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.¹ In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of R̥gveda Samhitā discovered in Kashmir by Prof. G. Bühler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35-6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS. was transcribed by Dr. H. Wenzel and the transcript was examined by Max Müller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of Bṛhaddevatā (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS. he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p. xxiii). The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "Apokryphen des R̥gveda." Since the Kashmir MS. gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS. :—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring 10½" by 9½". The birch bark being very thin, each leaf of the MS. is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in Śāradā characters and the handwriting is bold, legible and correct.² The colophon of the MS. runs thus :—इति श्रीऋग्वेदे शाकलके शाखायां दशममंडले ऋग्वेदः खिलसहितस्संहितारण्यसहितश्च संपूर्णस्समाप्तः ॥ सं ५१ भा झु ति १३ लिखितं ॥ भट्टभीमस्वामिनो रामिस्वामिनः पुत्रः शबलस्वामिनः पौत्रस्संपाद्यतं समाप्तं ॥ झुमस्तु ॥. Thus the copyist of the MS. is the son of भट्टभीमस्वामिन् रामिस्वामिन् and grandson of शबलस्वामिन्. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of Śāṅkhāyana Samhitā of R̥gveda which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material. Pandit Anant Yājñeswar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of Aundh R̥gveda, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the Aundh edition by conjecture, see notes to Khilas II, 1; IV, 9.

2. Cf. Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS. No. 1; Scheftelowitz, pp. 32-3.

Keith,¹ these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Bühler the MS. is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Bühler adds that [सप्तर्षि] सं ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith सं ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS. is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1-176 Ṛgveda Samhitā is written along with the Sarvānukramaṇī of Kātyāyana. The Adhyāya system is followed in the enumeration of the Samhitā, the whole Ṛgveda being divided into 64 Adhyāyas. There is also the Maṇḍala division, but the Aṣṭaka division is totally absent. At the end of each Maṇḍala there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next Maṇḍala. There is no division of the Anuvākas nor that of the Sūktas; the Adhyāyas are divided into Vargas, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of Sandhi where in fact it is expected according to the Sandhi rules. Like the Ṛgveda Samhitā, the Sarvānukramaṇī is also divided into Adhyāyas and the Anukramaṇī portion belonging to each Adhyāya is given at the beginning of the same. The MS. belongs to the Śākala śākhā as is clearly stated in the concluding words of Maṇḍala X and at the end of the whole MS.

The Khila Portion :—The Khila portion is contained in folios 176 B—189B of the MS.² All Khilas are divided into five Adhyāyas, each Adhyāya again being divided into Vargas. Scheftelowitz has shown this Varga number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a Khila began or ended. The Khilānukramaṇī helped in this respect. At the beginning of each Adhyāya there is the Khilānukramaṇī portion belonging to it. It records the number of verses in a Khila, its author, metre and deity. Thus we are in a position to reproduce the Khilas at least as they stood in the time of the Khilānukramaṇī. The information of the Khilānukramaṇī agrees with that in the Brāhmaṇas, Rkprātiśākhya, Bṛhaddevatā, Rgvidhāna, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras. The MS. quotes at the end of each Khila the *Pratīka* of the next Ṛgvedic verse before which the particular Khila is to be recited. If a number of Khilas stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last Khila.

The copyist of this MS. did not write the Samhitā or the Khilas by mere memory; he probably copied from a text written in Śāradā script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the Khilas there is some portion of the Aitareyāranyaka (folios 189B-191). It is divided into three Adhyāyas, the first two of which form the third Aranyaka. The third Adhyāya giving *Samhitāranyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as is clear from the several writing mistakes.' The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudātta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udātta and primary Svarita are marked. The Udātta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udātta is also found in the Maitrāyaṇī Saṁhitā (Cf. Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign °. This sign occurs twice in the Khila portion (I. 11. 4; 12. 7). In Kāthaka Saṁhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṁhitā the curve lies below the line (Cf. Schröder, *ibid.*). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by '३' (*Trikamṭa*) even though the preceding syllable is short. This '३' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udātta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents.

Additional Material :—For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Śāṅkhāyana śākha of R̥gveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar. The Junagadh MS. was written in Saṁwat 1754-5 and the accents were marked in red ink in Saṁwat 1755-8. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद शुदि ५ बुधे श्रीजीर्णदुर्गनिवासीय आभ्यन्तरनागरज्ञातीय पंडा श्री ॥ गोविंदसुत् पंडा श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक शुदि २ बुधे पं । श्री ॥ भवानीदाससुत् रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS. was written in Saṁwat 1894-5 and the accents were marked in red in Saṁwat 1898. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गशिर्ष शुदि ११ प्रारंभः सं । १८९५ ना कार्तिक शुक्ल १२ भोमे अथ श्रीनवानगरवास्तव्य आभ्यन्तरवृद्धनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवानसुत् गोविंदजियेन पंड्या श्री ५ जगजीवनसुत् रणछोडजीसुत् मोतिरामने कृष्णार्पण लिखितत्वा.....

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Aṣṭaka division, while the beginning and the end of a Maṇḍala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS. by the designation जुना, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudātta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47-8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudātta is marked as usual.¹ This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of Ṛgveda Saṁhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle', 1883-84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Caranavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vāṅkilya hymn (VIII. 58) is absent and two of its three verses are inserted after RV. X. 88. 18 as a *Khila*. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS. with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion :

(1) The Khila सूक्तान्ते तृणान्यन्नावरण्ये comes in Alwar MS. after RV. V. 49 ; in the Junagadh MS. it comes after RV. VI. 48.

(2) The Alwar MS. does not contain Śrīsūkta (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.

(3) The Śivasamkalpasūkta (*Yenedam* IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.

(4) Khilas III 19 ; 20 ; IV. 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.

(5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different :

(a) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.

(b) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.

(c) In Khila IV. 2 (Rātrīsūkta) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nirnayasar edition of Ṛgveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. ma 'q' instead of 'r' in three places (Vāl. I. 3 ; VI. 7 ; VII. 1) in the Vāṅkilya hymns.

of the Saṁhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Śāṅkhāyana śākhā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विदा सधवन् विदा, both the MSS. have अग्निदेवेद्दः विदा सधवन्विदा. The text of the Khilas in the Junagadh MS. is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13 ; IV. 2). In the Kashmir MS. the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting यच्च कृतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as यदचित्तं. In two Khilas, III. 19 ; IV. 12 the Junagadh MS. presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text.

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS. (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS. = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M₁ and M₂ respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Purorucas and Kuntāpādhyāya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas. Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS. Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasamkalpopaniṣad coming after RV. X. 166. In the Kashmir MS. it consists of 13 verses. The same hymn has 28 verses in a MS. of Rgveda Saṁhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published¹ the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.² This larger version of Śivasamkalpopaniṣad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7^a the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word गुह्यं.

Scheftelowitz has also made a text-critical and historical study¹ of Khilas V. 1-4 after the publication of his book and has recorded the variants found by him in certain MSS.² Out of these, only those readings have been noted by me which were different from those already recorded, without mentioning the source. For full particulars the reader may refer to the original articles. The points of historical importance contained in them are added as English notes to the Khilas concerned.

Khila II. 6 is the well known Śrīsūkta. This hymn addressed to the Goddess Śrī is often read and recited in India from old times, as is clear from a large number of MSS. of the same found in all parts of India, and a number of commentaries written on it. It is also quoted in later Vedic literature as well as in a number of books dealing with religious rites. After the publication of the Kashmir Khila edition, Scheftelowitz collated six MSS. of Śrīsūkta in the British Museum, India Office Library, London, and the Bodleian Library, Oxford and published³ the critical apparatus along with an exegetical study of the same. Since the additional variants recorded there were found of no special significance, I have not recorded them here.

In this connection I may add that I have collated no less than 44 MSS. of Śrīsūkta from different libraries like the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Government Oriental Manuscripts Library, Tirupati, Theosophical Society's Library, Adyar and other sources. Since, however, they did not disclose different readings of any significance from those already recorded from other sources, I did not think it proper to make use of the material in the notes which have already exceeded their limit. A few independent readings found in them are, however, recorded without mentioning the source. I must add that I also collated 8 MSS.⁴ of the Rātrīsūkta (Khila IV. 2) with accents and a MS.⁵ containing four other Khilas⁶ also with accents from the Tanjore Library. Since the MSS. did not exhibit any different readings from those already recorded, I thought it unnecessary to add their variants.

The two MSS. of Āsvalāyana Mantra Saṁhitā in the India Office Library (Nos. 378 [1970] and 379 [781]) have recently been described⁷ in

1. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band I, 1922, pp. 50-68.

2. The *Samjñāna* hymn is found in the following MSS.:—(1) Bodleian MS. Wilson 429-32, (2) Bod. Wilson 445, (3) British Museum MS. No. 5351, (4) India Office MS. No. 2131. The last three MSS. also contain the *Nairhastya* hymn and the last two contain the *Prādhvarāṇām*. The *Mahānāmnyak* are contained in (1) British Museum No. 5356d Fol. 106B, (2) Br. Museum No. Add. 5351, (3) India Office No. 2131.

3. For the critical apparatus as well as for the study of the character of the deity and a German translation of the hymn, see ZDMG. 1921, Band 75, pp. 37-50.

4. Nos. 329-36, T. M. S. S. M. Library, Tanjore.

5. No. 335.

6. Khila II. 1 suppl.; II. 14 with suppl.; IV. 7 suppl.; V. 1. 5; Comp. Catalogue of T. M. S. S. M. Library, Vol. I, p. 201.

7. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938-39, Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the R̥gveda Mantras cited by their *Pratīkas* in the Gṛhya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana..... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des R̥gveda' by Dr. Scheftelowitz." I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमेस¹ and आश्वमेस² respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमेस.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of R̥gveda (Saṃhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])¹ which deserve attention. I tried to procure these MSS. for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period. I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Aṣṭaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila पावमानीः स्वस्त्ययनीः (III. 10 with suppl.) conforming to its extent in Max Müller's edition. Batch XII comprising Aṣṭaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अविधवा भव वर्षाणि (III. 17 with suppl.). It also probably contains the Khila येनेदं भूतं (IV. 11 with suppl.) with 28 verses as given in the British Museum MS. No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोभिर्जुष्टो धनेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas : (1) संज्ञानमुशना, (2) नैर्हस्त्यं सेनादरणं, (3) प्राध्वराणां पते and (4) विदा मघवन् विदा, namely Khilas V. 1-4. Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapāṭha of Aṣṭaka VI written in Samvat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the R̥gveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS." The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4 ; 6 ; III. 1-8 ; 18). They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol. III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text.²

There is a commentary of Vidyāraṇya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue by MM. Haraprasad Sastri, Vol. II, Vedic MSS., Calcutta 1923.

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35-45 and Oldenberg, Noten, II. pp. 116 ff.

the Śrīsūkta in his Ṛgveda edition. I have collated over a dozen MSS.¹ of Śrīsūktabhāṣya of Vidyāraṇya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīsūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work :—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS. has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e.g. the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr. Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed. I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted² by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS. gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places³ on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS. was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS. unknown to us.⁴ I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.⁵ As already

1. R. A. S. Bengal No. G 5831; B. O. R. I. Poona No. 3 (1872-3); Panjab Univ. Lib. No. 281; T. M. S. S. M. Tanjore No. 652-3; G. O. MSS. Lib., Tirupati No. D 23, D 24, D 17501, R 1979; Adyar Lib. No. IX. B 36, XXXV B 9, XIX C 54, XXX F 1, XXII R 6, XXII H 16, XXIX F 6, XXIX C 35.

2. Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd suppl.), II. 13, IV. 2.

3. Comp. Apokr. des RV. Khila I. 3. 1-2, III. 1. 8-10, III. 10. 3-6; III. 11; III. 22. 5-10; IV. 5. 19-21; IV. 6. 1-3; IV. 7. 2; IV. 11. 9; V. 1. 5.

4. See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

5. Comp. Khila IV. 5. 7-9; 11; 12; IV. 11. 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacunæ*¹ in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material.

As for the text of the Kīlās, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes. I have adopted some of such suggested readings in the text² especially in the Sauparṇa hymns. In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Kīlās, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases³ I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS. evidence. In three cases⁴ I have adopted readings suggested by A. B. Keith in his review⁵ of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the R̥gveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

(1) The Kīlānukramaṇī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,⁶ if any.

(2) Place in the R̥gveda Saṃhitā where a Khila is to be inserted. Difference of opinion, if any, is recorded.

(3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part.

(4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.

(5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15. 14; 22-27; 29; III. 20; IV. 9. 2; 3.

2. Comp. Khila I. 2. 3; 6; 7; 13; I. 3. 5; I. 4. 8; I. 5. 10; I. 9. 2; I. 12. 4.

3. Comp. Khila II. 13. 5; III. 3. 1; III. 13; III. 18. 1; III. 19; IV. 12; V. 3. 4; V. 4. 5; V. 22. 10 etc.

4. Comp. Khila I. 2. 4b; III. 15. 20b; III. 16. 5b.

5. JRAS 1907, pp. 224-29.

6. Macdonell in his Bṛhaddevatā Part II has sometimes quoted the Kīlānukramaṇī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me,

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Ṛgveda Samhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Ṛgveda Samhitā:— The term *Khila* first occurs in the Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī attributed to Śaunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Samhitā and Pada text of the Ṛgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in Sarvānukramaṇī, Anuvākānukramaṇī etc., while their position within or without the recognised hymns of the Ṛgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmaṇas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmaṇas themselves there are Khilas (e.g. *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmaṇa period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Ṛgveda period (e.g. *Purorucas*, *Nivids*, *Praīśas*). Many belong to the end of the Ṛgveda period (e.g. *Mahānāmnī*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period; some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e.g. *Subheśaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramaṇī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Samhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilas belong to the later Brāhmaṇa period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmaṇa period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmaṇa period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.¹ Thus, for example,

1. With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Ṛgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māṇḍukeya śākhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the Padapāṭha..... It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Ṛgveda Samhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible." JRAS 1907, pp. 224-29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subheṣajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Lakṣmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramaṇī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.¹ The *Khilānukramaṇī* describes these hymns more closely; it gives their Ṛṣis. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.²

Śākalya, who redacted the Ṛgveda Saṁhitā lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneyya period; he was a contemporary of Āruṇi mentioned in many Brāhmaṇas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Saṁhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmaṇa period.³ Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a Padapāṭha for them? He has treated them in the same way as the following verses in Ṛgveda: VII. 59.12; X. 20.1; 121. 10; 190. But while these Khila verses, not analysed in the Padapāṭha, were incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, were considered as recognised texts, were later also provided with a Padapāṭha and were accordingly enumerated in all Anukramaṇīs, why did our Khilas not obtain the same treatment as those Ṛgveda verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those Ṛgveda hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many Ṛgveda hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalāda śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakiya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Purorucas, Nivids and Praiśas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the Ṛgveda,

1. Rgvi. I 108; Brhad. III. 119; Āśva. Gr. III. 12. 14; ABr. VIII. 10. 4; VI 25. 7 with Sāyaṇa.

2. For the place of *Suparṇa* hymns in Ṛgveda see Scheftelowitz, ZDMG 74, pp. 192-203.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (Hymnen des Rgveda, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmaṇas to the adoption of the rules of *Sandhi* and the still later Padapāṭha are not adequately met." JRAS 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older Ṛgveda period.¹ The Nivids form the oldest prose preserved from the Ṛgvedic time. They are certainly older than certain Ṛgveda hymns.² Many Ṛgveda verses appear to be poetical compositions from individual Nivids. The word Nivid comes already in the Ṛgveda as the term for these prose texts. The Praiṣas were considered as an appendix to the Ṛgveda in very old time.³ The Purorucas also belong to the same period as that of Nivids and Praiṣas.⁴ According to Scheftelowitz, the character of Nivids, Purorucas and Praiṣas lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The Saṁhitā was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients; on the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the Saṁhitā in order to be inserted in the ritual.⁵ Several old verses which belong to certain Ṛgveda hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, but have come down as *Khilāni*. That all Khilas which have not found admission to Ṛgveda must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old Khilas (i. e. Suparṇa, Vāḷakhilya, Kuntāpa, Nakula, Mahānāmni) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the Brāhmaṇas, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras, but are used in the ritual only secondarily. The Khilas composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the Khilas leads to the conclusion that they were really admitted to some lost śākhā. This is proved by our information of the Bāṣkala śākhā. The Anuvākānukramaṇī (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the Bāṣkala śākhā. Thus in it the Kutsa hymns (RV. I. 94-115) stood after the Parucchepa hymns (I 127-139), then it enumerated eight hymns more than the Śākala recension of 1017 hymns. The modern commentator of Carapavyūha, mentions these eight hymns: The Bāṣkala śākhā placed the first two Vāḷakhilya hymns at the very place where we read them today. The next five Vāḷakhilyas followed RV. VIII. 94. At the end of the whole Saṁhitā, after X 191, followed the *Samjñāna* hymn of 15 verses in the Bāṣkala śākhā. That the *Samjñāna* hymn of the Bāṣkala

1. Comp. AV. XI. 7. 19; VS. XIX 25; TS. II 5. 9; ABr. II 3. 4; SB. I. 4. 2.

2. For the antiquity of Nivids and Praiṣas see Scheftelowitz, ZDMG Band 73, 1919, pp. 30-51.

3. See Rkprāti. I. 57; Bṛhad. VIII. 103; Nir. VIII. 22.

4. Regarding the antiquity of Purorucas, see Scheftelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204-7.

5. H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (Hymnen des Ṛgveda I. pp. 519 ff). A. B. Keith also does not accept the theory; cf. JRAS 1907, p. 226. See also W. D. Whitney, Atharvaveda, p. 848.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāṣkala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Samjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Tacchanīyoraṇī-mahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāṣkala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khilāni*. Now a good number of Khilas are as old as the Vālakhilyas and the *Samjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmaṇas belonging to the Ṛgveda just like the Ṛgveda hymns. The fact that the Brāhmaṇas and Śrauta and Gṛhya sūtras treat the verses called *Khilāni* at present just like *Rcaḥ* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *Rcaḥ*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the Ṛgveda in their time. The wholly extinct Māṇḍūkeya śākhā which is mentioned in Rkprāti. III. 14 and Aitareyāranyaka could have admitted all old Khilas as equally authentic texts. According to the Purāṇic tradition,¹ there were three śākhās, Śākala, Bāṣkala and Māṇḍūkeya.² The Khilas admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the Ṛgveda Saṁhitā is evident from the fact that certain Khilas (e. g. II. 15, III. 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Śāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the Ṛgveda hymns and most of the Khilas.

1. Devi Purāṇa says :— शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला बाष्कलाण्डकाः. Comp. Weber, Ind. Stu. III. p. 253.

2. According to the Carapavyūha there were five Śākhās of Ṛgveda. Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Śāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purāṇic tradition as stated above. Of these, again, the Māṇḍūkeya remains out of consideration, because the name of Māṇḍūkeya though mentioned in the Āranyaka and Prātiśākhya is not at all concerned with the śākhā of the Ṛgveda. The knowledge of this Māṇḍūkeya śākhā was lost even in early period. So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāṣkala śākhā (Hymnen I. pp. 490-91).

According to the commentary on Carapavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vālakhilya hymns. The difference in the Śāṅkhāyana was that the 10th Vālakhilya hymn (RV. VIII. 58) was absent, the first two verses of which were inserted as a Khila after RV. X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda Saṁhitā procured by Pandit Satavalekar omit the 10th Vālakhilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Carapavyūhabhāṣya regarding the Śāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khilas even though they were not enumerated as part of the Saṁhitā. Oldenberg says that the quotation in Śāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāṣkalas and the allusion in Śāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Tacchanīyora* as the last verse of Ṛgveda, suggest the probability of Śāṅkhāyana being a follower of the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, p. 517).

Scheftelowitz follows the arguments of Benfey (*Sāmaveda* xxviii) and Weber and holds that originally *Sāmaveda* arose from the same material from which the *Ṛgveda* was compiled. This is supported by the fact that in *Sāmaveda* there are 71 verses which are not in the *Ṛgveda*, some of which are preserved as *Khilas* to the *Ṛgveda*. It is also argued that *Sāmaveda* contains the *Ṛgvedic* verses in an older form since the variants in the *Sāmaveda* are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in *Ṛgveda* in their places. Then following Hillebrandt¹ he argues that many hymns composed in the *Ṛgvedic* period are preserved in *Atharvaveda* or *Yajurveda* and they cannot be considered as later because they are found in *Atharvaveda* or *Yajurveda*. It is, therefore, quite natural that several *Khilas* are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of *Sāmaveda* are not proved. Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the *Sāmaveda* are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.²

In the codification of *Ṛgveda* Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns; on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful *Ṛcas* (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his *Samhitā*, but did not analyse it in the *Padapāṭha*, like RV. VII. 59. 12; X. 20. 1; 120. 10; 190. On the other hand, another recension (like the *Bāṣkala śākhā*) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the *Samhitā*, and again another *śākhā* (like the *Māṇḍūkeya*) might have accepted the whole old *Khila* portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the *Śākala śākhā* even though it denied them equal rights with the *Ṛgveda* hymns, as is evident from its descendants in the *Śrauta* and *Grhya sūtras* as well as Śaunaka. The *Bāṣkala śākhā* has also preserved the texts not recognised by it, for *Bṛhad.* VIII. 85 states that the *Bāṣkala śākhā* considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the *Khila* collection. Thus the *Khilas* were treated by the *Bāṣkalas* with the same accuracy as the *Ṛgveda* hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term *Khila* in the oldest time but were always regarded as *Ṛcas*. Although at the time of the compilation of the *Āranyakas* all the *Khilas* mentioned in the *Khilānukramaṇī* already existed, and although many citations from them are found in the *Āranyakas*, the term *Khilāni* did

1. GGA 1889. p. 406.

2. Cf. Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol. I, p. 164; A. B. Keith, *JRAS* 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.¹

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as Ṛcas and the term Khila was unknown to them. Yāska in his Nirukta cites several Khila verses and denotes them as *Nigama*.² In Śaunaka's time the term Khila did not exist; Khilas were considered by him as Ṛcas that really belonged to the Ṛgveda but were not counted in Anuvākas. He, therefore, explains Khilas in his Prātiśākhya.³ Bṛhaddevatā and Ṛgvidhāna also do not know the term Khila and understand by Ṛk verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the Ṛgvedic deities Bṛhaddevatā mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.⁴ A good many Khilas from the Khila collection are treated in Bṛhaddevatā. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the Ṛgveda nor in the Khila collection.⁵ The Ṛgvidhāna deals with 23 Khilas in this collection.⁶ From the absence of many Khilas in Ṛgvidhāna or in Bṛhaddevatā one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised; for many Ṛgveda hymns themselves are not quoted in them. While in Rkprātiśākhya and in Bṛhaddevatā the Vāla-khilyas and the Subheṣaja hymn are mentioned, they are not treated in the Ṛgvidhāna; on the other hand the hymn *Śaṁvatiḥ* (II. 13) is not mentioned in Bṛhaddevatā while it is treated in Ṛgvidhāna. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of Ṛgveda hymns.⁷

1. In this connection Keith observes that "it is not to be expected that so paltry a species of literature as the Khilas would find a place in such enumerations of the great literary genera." JRAS 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, *ibid.* p. 226 ff.: "Examination will show that all the cited texts exist in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the Ṛgveda Samhitā."

3. Comp. A. B. Keith, *ibid.*—"In the case of Śaunaka that he did not know the Khilas as such is still less convincing. The fact that the Khilas are included in Prātiśākhya proves nothing except what is admitted, viz., that the Khilas existed in connection with the Ṛgveda at the time of the composition of the Prātiśākhya which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Śrī* (II. 84), *Medhā* (II. 84), *Niṣad* and *Upaniṣad* (II. 82); comp. Khila IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See Bṛhad. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 157.

6. *Sauparna* hymns (I. 2-12), *Sṛisūkta* (II. 6), *Agniretu* (II. 11), *Śaṁvatiḥ* (II. 13), *Uttudainam* (III. 16), *Yām Kalpayanti* (IV. 5), *Āyusyam* (IV. 6), *Medhām Mahyam* (IV. 8), *Yenedam* (IV. 11), *Nejameṣa* (IV. 13), *Samjñānam* (V. 1), *Nairhastyam* (V. 2), *Mahānāmnyah* (V. 4).

7. "The evidence of the Bṛhaddevatā shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the Ṛgveda. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not Ṛgvedic in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term Khila of them. That this expression does not occur in the Bṛhaddevatā or the Ṛgvidhāna is no more surprising than it does not occur in the Prātiśākhya."—A. B. Keith, *ibid.* pp. 227 ff.

The Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term Khila,¹ they cannot be attributed to him. Ārṣānukramaṇī is much later than Anuvākānukramaṇī; the composer of the former work holds the Khila collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.² Āśvalāyana and Śāṅkhāyana do not know the term Khila. The sanctity of Khilas was much degraded in the period of Dharmaśāstra.³ Śaḍguruśiṣya, the commentator of Sarvānukramaṇī who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the Khilas as at present.⁴ The ignorance regarding the Khilas gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e.g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilāni*. These later hymns are partly added to some old Khilas without regard to their different contents, so that consequently several Khila texts were affected by modern supplements (e.g. II. 1; 6; 12; 14; III. 10; 12; 17; IV. 20). Only in a few quite modern Khila MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Parīṣiṣṭāni* is met with only in modern works like the Prayogaratna.

Acknowledgments:—I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work. I have already stated that I have chiefly based the text of the Khilas on that in the Kashmir MS. published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des R̥gveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the Khilas three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of Khilas and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS. of Khilas in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of Śāṅkhāyana śākhā of R̥gveda. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C. G. KASHIKAR

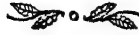
1. Comp. Anuvākānu. Verses 7, 17, 36, 39.

2. Ārṣānu. X. 102. For different views regarding the date and authorship of Ārṣānukramaṇī, see Macdonell, Bṛhaddevatā, Part I, Preface, p. xxiii; Festgruss an R. von Roth, p. 112; A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.

3. Comp. Manu. III. 232.

4. Comp. Sarvānu. I. 99.

प्रास्ताविकम्

अथैतावत्पर्यन्तमृगवेदस्य शाकलसंहितां मुद्राप्याधुना खिलानि संगृह्यन्ते । चरणव्यूहमते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलवाष्कलाश्वलायनशाङ्खायनमाण्डूकायना इति । केषां चिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते । शाङ्खायनशाखा कौपीतिकि-शाखा चेत्येकस्या एव शाखाया नामद्वयमित्येतावत्कालपर्यन्तं निर्धारितमासीत् । किंत्वधुना कौपीतिकि-शाखायाः शाङ्खायनशाखाया भिन्नत्वं सिद्धम् । मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महोदयैः कौपीतिकिगृह्यसूत्रं शाङ्खायनगृह्यसूत्राभिन्नमधुनैव मुद्रापितं वर्तते । कौपीतिकिश्रौतसूत्रं कौपीतिकिब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रब्राह्मणाभ्यां भिन्नमचिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि तैरुद्धोषितम् । तयोर्मुद्रणानन्तरमृगवेदसंहितायाः कौपीतिकिशाखायां को विशेष आसीदिति ज्ञातुं सुशकं भवेदित्याशास्यते ।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा । इतरासां शाकलशाखायाः कीदृशो भेद आसीदिति निश्चितं वक्तुमशक्यप्रायम् । तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधि-कानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलसंज्ञया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकेषूपलब्धा मुद्रापिताश्च । एवं मेक्समुल्लरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३२ खिलानि मुद्रापितानि । आउफ़रेस्टूमहाशयै रोमन-लिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते येषु मध्ये कानिचित् मेक्समुल्लरखिलेभ्यो भिन्नानि । मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निवित्पैपपुरोरुककुन्तापसंहितानि मुद्रापितानि सन्ति । एवं निर्णयसागरग्रन्थालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भा-वितानि । पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची आरचिता । तत्र कानि-चित् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते । औन्धनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैरधुनैव प्रकाशिते ऋग्वेद-संहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचिदुपरिनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि । खिलानां 'परिशिष्टम्' इति संज्ञा केवुचिदवाचीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुल्हरमहाशयैः संपादितम् । तत्र दशममण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते । पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कन कॉलेज-ग्रन्थालयार्थं संपादितमेतलिखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति । एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिरुपोद्-घातेन च संयोज्य शेफ्टेलोविच्महाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि । पूर्वतनान् सर्वान् खिलसंग्रहानतीत्यायं खिलग्रन्थो वर्तते । अतस्तमेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्रापण-मुचितं मन्ये ।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमतीव जीर्णम् । एतत् ४०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुल्हरमहाशयानां मतम् । तस्य १९१ पत्राणि सन्ति । १७६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कात्यायनीय-सर्वानुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति । तत्र मण्डलानां गणनमस्ति नाष्टकानाम् । चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अनुवाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति । अध्यायेषु वगाः परिगणिताः । प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वानुक्रमणी आदौ दत्ता । ऋग्वेदसंहितान्ते १७६-१८९ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः । स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः । खिलानामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते । अध्यायादौ च तस्य तस्याध्यायस्यानुक्रमण्यंशो दत्तः । अनुक्रमण्यां प्रतिसूक्तं मन्त्रसंख्यापि दत्ता । तेन खिलस्याद्यन्तयोर्ज्ञानं सुशकं भवति । ब्राह्मणकल्पसूत्रबृहदेवताप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये यल्लिखितं तदनुकूलमेव खिलानुक्रमणीवचनम् । खिलान्ते ऋङ्मन्त्रस्य प्रतीकमुद्धृतम् । ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तत्खिलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य तज्ज्ञापकम् । यद्यनेकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि अन्यखिलान्ते ऋद्धमन्त्रप्रतीकमुद्धृतम् ।

एतत्पुस्तकलेखकेन न केवलं स्वकल्पनयैतद्विषयं कृतं किंतु किञ्चिन् शारदालिपिलिखितं पुस्तकं दृष्ट्वा लिखितमिति तद्वताशुद्धिभ्यो ज्ञायते । अस्मिन् पुस्तके संहिता खिलानि च स्वरचिह्नयुतानि । किंत्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते । प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरितमुपरिचिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तः जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वर्जितौ । उदात्तः उपरिस्थितरेखया प्रदर्शितः जात्यस्वरितश्च 'अनेन चिह्नेन । खिलेष्वेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४; १२.७) । परं पदमाद्युदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरस्विकम्पेनैव दर्शितः । स्वरितस्य ह्रस्वत्वेऽपि त्रिकम्प एव लिखितः । तस्याधस्तादनुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम् । इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाठकसंहितयोः स्वरपद्धत्या साम्याभावहति तस्या आधारभूता चेति शेष्टेलोविष्ममहाशयानां मतम् । तैः स्वकीयपुस्तक इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता । मयाप्यत्र सैव स्वीकृता । काश्मीरखिलेभ्योऽधिकानि यानि खिलानि तैः स्वकीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केषुचित् सूक्तेष्वेतद्वीत्यैवोदात्तस्वरो दर्शितः । मया तावदधिकानि खिलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरविषये मुद्रितपुस्तकानां लिखितपुस्तकानां चैकमर्थं नास्ति । मंससमुल्लरमहोदयैरपि स्वकीयपुस्तके खिलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि ।

खिलपाठनिर्धारणविषये ये ये ग्रन्था मया समबलोकितान्तेषां मध्ये औधनगरस्थ-पण्डित-सातवळेकरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं निर्देशमर्हति । तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्गे (= जुनागडनगरे) संवत् १७५४ वर्षे लिखितमपरं च नवानगरे संवत् १८९४ वर्षे लिखितमस्ति । उभयोश्चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अष्टकानि न परिगणितानि । मण्डलानामादिरन्तश्च दर्शितः । स्वरा रक्तवर्णेनाङ्किताः । नवानगरपुस्तके अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीत्यैव दर्शितौ । जुनागडपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः स्वरितस्तु अनुदात्तवदेव किंतु अक्षरं मध्ये भित्त्वा दर्शितः । पीटसंनमहाशयैः अलवरनगरस्थानि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि दृष्ट्वा सूचीपत्रे तान्युपवर्णितानि । तत्रस्थ एकस्मिन् संहितापुस्तके स्वरितचिह्नेतद्वीत्या दत्तमिति तैर्लिखितम् । जुनागडनवानगरपुस्तकयोः पाठसाम्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागडपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे मयोपयुक्तं 'जुना' इति संज्ञया तत्र तत्र निर्दिष्टं च । अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । अलवरनगरस्थानि लिखितपुस्तकान्यपि शाङ्खायनशाखानुसारीणि इति पीटसंनमहाशयानां मतम् । तेष्वपि शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । किंतु गुर्जरदेशीया ब्राह्मणाः शाङ्खायनिन इति लोकप्रसिद्धिमाहृत्यैतेषां पुस्तकानां शाङ्खायनशाखीयत्वमनुमन्तुमुचितम् । एतत्पुस्तकस्थानि खिलानि शाङ्खायनशाखायां संहितान्तर्गतानि खिलेष्वेनैव वा तेषां तत्रान्तर्भाव इति वक्तुं दुष्करम् । पुस्तकेषु तावत् खिलानि प्रत्यध्यायं वर्गेष्वन्तर्भूतानि सन्तीति स्पष्टम् । चरणव्यूहभाष्ये शाङ्खायनशाखाया वैशिष्ट्यं दर्शितं तद्यथा—'यमृत्विजो' इति दशमं बालखिल्यसूक्तं (ऋ. सं. ८. ५८) अपठित्वा तत्रस्थौ 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ ऋ. सं. १०. ८८. १८ अनन्तरं ('कत्यग्नयः कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्यानन्तरं) खिलत्वेन पठनीयाविति । एतदनुसारेण जुनागडपुस्तके दशमं बालखिल्यसूक्तं वर्जयित्वा तस्यौ द्वौ मन्त्रौ 'कत्यग्नयः' इत्यस्यानन्तरं लिखितौ । अलवरपुस्तक इदं शाङ्खायनशाखावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते । पीटसंनमहाशयानां कृतायां सूच्यां तच्च दर्शितम् । आडफ्रेष्टमहाशयमुद्रितऋग्वेदपुस्तकस्य तुलनया पीटसंनमहाशयैः अलवरपुस्तके खिलानि दृष्टानि वर्णितानि च । आडफ्रेष्टपुस्तकेऽविद्यमानानि खिलानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

वा, वर्तन्ते चेत् कीदृशस्तेषां पाठ इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासावशिष्यत एव । अलवरपुस्तकानि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीत् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्वहिर्न नेथानीति पुस्तकालयाधिकारिणां नियमवशात् न द्रष्टुं पारितवान् । तत्रस्थपुस्तकानां पीटर्सन्महाशयकृतं वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम् ।

अलवर-जुनागडपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विशेषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) ' यस्तुगैरध्ययनम् ' इति खिलं अलवरपुस्तके ऋ. सं. ५. ४९ अनन्तरं वर्तते ।

जुनागडपुस्तके तु ऋ. सं. ६. ४८ अनन्तरम् ।

(२) श्रीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(३) शिवसंकल्पसूक्तं (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(४) ३. १९, ३. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागडपुस्तके विद्यन्ते । अलवर-पुस्तके तेषामभावो दृश्यते ।

(५) २. १२ खिलं जुनागडपुस्तके तृचं अलवरपुस्तके द्रुचम् । २. १३ खिले तृतीय-मन्त्रानन्तरं जुनागडपुस्तके त्रयो मन्त्रा अधिकाः । ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागडपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम् ।

एतान् विशेषान् वर्जयित्वा अलवर-जुनागडपुस्तकयोरन्यत्सर्वं समानम् । एतस्माद्भेदादनुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गगणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां न परिगणिताभ्यासञ्ज्ञिति । केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावद-परो विषयः । ' विदा मघवन् विदा ' इत्युभयोः पुस्तकयोरन्त्यं खिलम् । तदनन्तरं ' अग्निर्देवेद्धः विदा मघवन्विदा ' इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव । उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः । जुनागडपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे मया तत्र तत्र प्रदर्शिताः । उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागडपुस्तकस्य यद्वैशिष्ट्यं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव ।

शार्मण्यदेशे म्युनिकनगरस्थपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्क-युतं) वर्तते । तयोः केवलं निविरपुरोस्वरूपैककुन्तापात्मको खिलभागोऽस्ति । तत्स्थाः पाठभेदाः शेफ्टे-लोवित्स्महाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः । तेषु बहूनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्याज्ज्ञ ते मयोद्धृताः । ये विशिष्टाः पाठभेदाः क्वचिद्वर्तन्ते ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः ।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) विद्यते । लण्डननगरे ब्रिटिश म्यूझीअम्-संज्ञकसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रात्मिकास्ति । शेफ्टेलोवित्स्महाशयैः एकस्मिन्निबन्धे प्रकाशितस्तस्य पाठो मया तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः । जुनागडपुस्तके तत्समान एव पाठः । पं. सातवलेकर-महोदयैर्मुद्रितायां ऋग्वेदसंहितायां २६ मन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् क्वचिद्विभिन्नपाठेन विभिन्नक्रमेण च मुद्रिता ।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम् । प्राचीनकालादारभ्यैतत् भारत-वर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते । श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्रताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति । अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते । श्रीसूक्तस्य मन्त्रसंख्याविषये मन्त्र-क्रमविषये पाठविषये च बह्वयः परंपरा दृश्यन्ते । शेफ्टेलोवित्स्महाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्रताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः । तेषु विशेषवैचित्र्यस्याभावाज्ज्ञ मया तेऽनोद्धृताः । श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं मयापि विभिन्नग्रन्थालय-स्थानि श्रीसूक्तस्य ४४ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि । परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रभः समानत्वात् तत्तल्लिखितपुस्तकपाठोद्धरणमनावश्यकमित्याकलयामि । ये केचन विशिष्टाः पाठ-

भेदास्तेषुपलब्धास्ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य संगृहीताः । श्रीसूक्तस्यादिमेषु पञ्चदशसु मन्त्रेषु विद्यारण्य-
स्वामिनो भाष्यं विद्यते । मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्यपुस्तक एतन्मुद्रापितम् । मयापि
श्रीसूक्तभाष्यस्य बहूनि लिखितपुस्तकानि नानाग्रन्थालयस्थानि दृष्ट्वा भाष्यं परिशोधितं श्रीसूक्त-
स्थाधस्तान्मुद्रापितं च । तत्पाठभेदोद्धरणमनावश्यकं मन्ये ।

रात्रिसूक्तस्य कानिचिल्लिखितपुस्तकानि अन्येषामपि केषांचन चतुर्णां खिलानामेकं पुस्तकं
तज्जैननगरस्थसरस्वतीमहालग्नथालयस्थं मया समवलोकितम् । परं तत्रस्थखिलेषु पाठभेदानां
विभिन्नत्वाभावात्तेषामपि नामनिर्देशो न कृतः ।

लण्डननगरे इण्डिया-ऑफिसग्रन्थालये आश्वलायनमन्त्रसंहितायाः पुस्तकद्वयं (३७८, ३७९
क्रमाङ्कितं) अस्ति । आश्वलायनश्रौतसूत्रे गृह्यसूत्रे च ये ऋग्मन्त्राः प्रतीकत्वेनोद्धृतास्तेऽस्मिन्
संगृहीताः । तेषुद्धृतानां खिलसूक्तानां पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यः कचिद्विभन्नाः । इयमाश्वलायनमन्त्र-
संहिता डॉ. वि. म. आपटे-महोदयैरेकस्मिन्निबन्धे सविस्तरमुपवर्णिता । तद्वर्णनमनुसृत्य तत्पुस्तकस्थाः
खिलसूक्तपाठविशेषा मया तत्तत्स्थानेषु संगृहीताः । तत्र ३७८ क्रमाङ्कयुतस्य पुस्तकस्य “आश्वमेसं”
इति संज्ञा मया दत्ता ३७९-तमस्य पुस्तकस्य च “आश्वमेसं” इति । यत्रोभयोः पाठः समानस्तत्र
केवलं “आश्वमेसं” इति संज्ञा ।

कलिकातानगरस्थ-रॉयल एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालये ऋग्वेदस्य पुस्तकद्वयं (संहिता
क्रमाङ्कः १२० [६६०७] पदानि क्रमाङ्कः १४० [६६०८]) वर्तते । तस्मिन् खिलान्यन्तर्भूतानि
दृश्यन्ते । तत्पुस्तकद्वयसंपादनार्थं बहु प्रयतितेऽपि महायुद्धसंहारमिया देशान्तरे प्रेषितत्वात्तदुपलब्धं
नाशक्रवम् । तस्य ग्रन्थालयस्य सूचीपत्रे एतयोः पुस्तकयोर्भेदं शिष्टं प्रदर्शितं तदनुसृत्य तत्रस्थ-
खिलविषये विचारयामि । संहितापुस्तके सप्तमाष्टकमष्टादशखिस्तशताब्दे नागरीलिप्यां लिखित-
मस्ति । तस्मिन् ‘पावभानीः स्वस्थयनीः’ इति खिलं मॅक्समुल्लरपाठानुसारि लिखितम् । तत्रैवाष्टमा-
ष्टकं पञ्चदशखिस्तशताब्दे लिखितमस्ति । तस्मिन् ‘अविधवा भव वर्षाणि’ इति खिलं (३.१७)
लिखितं वर्तते । तथा च ‘येनेदं भूतम्’ इत्याद्या शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४.११) २८ मन्त्रा-
त्मिका तत्र लिखिता स्यात् यतः ‘गोभिर्जुष्टो धनेन’ इत्येकोनविंशो मन्त्रस्तस्मिन् विद्यत इति
सूचीपत्राज्ज्ञायते । एवमेव ‘संज्ञानमुशना’ ‘नैर्हस्यं सेनादरणं’ ‘प्राध्वराणां पते’ ‘विदा
मघवन् विदा’ इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । पदपुस्तके षष्ठाष्टकस्य पदपाठः संवत् १६५३
मध्ये लिखितोऽस्ति । चतुर्थाध्याये एतत्पुस्तकापेक्षया एकं सूक्तं मॅक्समुल्लरपुस्तकेऽधिकमस्तीति सूचीपत्र-
कारैर्लिखितम् । कस्यचित् (नूनं दशमस्य) वालखिल्यसूक्तस्याधिक्यं तेषामभिप्रेतमिति प्रतिभाति ।

औन्धपुस्तके कियांश्चित् खिलभाग इतरपुस्तकापेक्षयाधिको वर्तते । तस्य पाठाद्वैविध्यं मया
टिप्पणीषु प्रदर्शितमेव । खिलद्वये (४.५; ४.११) काश्मीरपुस्तके वर्तमानस्तुटितो भाग औन्ध-
पुस्तक उपलब्धः स तत्र विनिवेशितः । ३. २० खिले काश्मीरपुस्तके वर्तमाना त्रुटिः जुनागढपुस्तका-
धारेण परिपूरिता । अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु काश्मीरपुस्तके त्रुटयो विद्यन्ते किंतु तासां पूरणं लिखित-
पुस्तकाभावान्मुद्रितपुस्तकाभावाच्चाशङ्क्यम् ।

एकादश वालखिल्यसूक्तानि यद्यपि परिपाटीमनुसृत्याष्टमे मण्डले मुद्रापितानि तथापि काश्मीर-
पुस्तके खिलग्रन्थे तेषां समावेशादत्रापि तानि यथास्थलं (१. ४; ६; ३. १-८; १८) मुद्रा-
पितानि । काश्मीरपुस्तके वालखिल्यसूक्तेषु पाठभेदा उपलभ्यन्ते तेऽवश्यं द्रष्टव्याः ।

काश्मीरखिलग्रन्थे कचन अशुद्धा अपि पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशेषु स्थलेषु शेफ्टेलोविन्स्-
महाशयैः समानवैदिकपाठाधारेण अभ्युद्भूतं वा शुद्धाः पाठाः स्वीकृताः पुस्तकस्था अशुद्धाः पाठाः
टिप्पणीषु समुल्लिखिताश्च । पूर्वं निर्दिष्टानि मुद्रितखिलपुस्तकान्यपि तैर्दृष्टानि तत्स्थाः पाठभेदा

अपि निर्दिष्टाः। खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तत्संबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः। ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी दत्ता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमुद्धृता। रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूरणं च संपादितम्। येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः। काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शोस्तेलोविष्णुमहाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः। यत्र क्वचित् पाठविषय आशङ्कासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम्। यत्र काश्मीरपुस्तकस्थं पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्ट-स्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः। केषुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं खिले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः। एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्णसूक्तगता मया मूले विनिवेशिताः। पाठविनिश्चितिं वर्जयित्वा अन्येऽपि केचन विषयास्तेषां टिप्पणीपवागतास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः। क्वचित् लिखितपुस्तकस्थमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः। ए. बी. कीथमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये त्रयः शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः। लेखनसंक्षेपसिद्धयर्थं कानिचिच्छिद्धानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि। टिप्पणीलेखने तावदयं क्रमः स्वीकृतः—

- (१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ दत्ता। अनुक्रमणीपाठभेदा अप्यत्रैव निर्दिष्टाः।
- (२) ऋग्वेदसंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः।
- (३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः।
- (४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागतं तेषां नामादिनिर्देशः।
- (५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिर्देशनम्। स्वीकृतपाठः स्थूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधार-भूतग्रन्थनामभिः सह। अनन्तरं पाठभेदास्तत्तदग्रन्थनिर्देशेन दत्ताः। यत्र स्वीकृतपाठस्याधारो न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारश्चाल्पः तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य बलीयस्वाभिर्देशो न कृत इति मन्तव्यम्।
- (६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः।
- (७) अधिकानां मन्त्राणां पाठभेदाः।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहिताया बाष्कलादिशाखाभिः संबन्धश्चेत्येतस्मिन् विषये शोस्तेलोविष्णुमहाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वीये पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम्। तस्य सारोऽत्रैवाङ्गलभाषानिबद्धायां प्रस्तावनायामुद्धृतः।

शोस्तेलोविष्णुमहाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमेवोक्तम्। अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवाद् वितरणमुचितं मन्ये। इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहार्हाः। औन्धनगरस्थाः पंडित-सातवले हरमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदशाङ्खायनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मामुपकृतवन्तोऽ-तस्ते विशेषतो धन्यवादाहार्हाः। तथा च तत्तौर-तिरुपती-अब्बार-इत्यादिनगरस्थग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि। तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादा वितर्यन्ते। आङ्गल-जर्मनभाषयोर्लिखिताः केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयास्य ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहार्हाः। अन्ते चास्मिन् खिलमुद्रणविषये यैर्विद्वद्भिः संसूचनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्य-प्रकारेण वा साहाय्यभारचितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरति

विद्वद्वशंवदः

चिं. ग. काशीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता
अन्त्ये = अन्त्येष्ट्यर्कः (मुम्बापुरीमुद्रितः)
अल = पीटर्सनमहोदयेन प्रकाशितानि अल-
वरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरि-
शिष्टानि^१ ।

आड = आडफ्रेस्टमहोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता
आर्च = आर्हिकचन्द्रिका
आपगृ = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
आपमं = आपस्तम्बमन्त्रपाठः
आपश्रौ = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आर्षानु = आर्षानुक्रमणी (बिब्लिओथिका
इंडिका सेरिज् , कलकत्ता)

आश्वगृ = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आश्वमंसं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता^२
आश्वश्रौ = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
आसू = आर्हिकसूत्रावलिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
ऋग्वि = ऋग्विधानम् (लवपुरे पं. जगदीश-
शास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)
ऋप्रा = ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (डॉ. मंगलदेव-
शास्त्रिभिः संपादितम्)
ऋब्र = ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मसमुच्चयः (मुम्बापुर्यां
मुद्रितः)
ऋमं = ऋग्वेदमन्त्रपाठः (मुम्बापुर्यां निर्णय-
सागरयन्त्रालये १८९१ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)
ऋसं = ऋग्वेदसंहिता
ऐआ = ऐतरेयारण्यकम्
ऐब्रा = ऐतरेयब्राह्मणम्
औध = औधनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैः
मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्तिः)

कपिसं = कपिष्ठलकठसंहिता
का = काश्मीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो
खिलग्रन्थः^३
कासं = काठकसंहिता
कौसू = कौशिकगृह्यसूत्रम्
क्रिप्रसं = क्रियमाणप्रयोगसंग्रहः (अहमदाबाद-
नगरे प्रकाशितः)
खागृ = खादिरगृह्यसूत्रम्
खिलानु = खिलानुक्रमणी
गोगृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्
गोब्रा = गोपथब्राह्मणम्
जुना = जुनागडलिखितपुस्तकम्^४
तं = तत्तौरग्रन्थालयस्थलिखितपुस्तकम्
तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्
तैब्रा = तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैसं = तैत्तिरीयसंहिता
तैसंध्या = तैत्तिरीयसंध्याभाष्यम् (पुण्यपत्तने
१८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितम्)
धपंशां = धनिष्ठापञ्चकशान्तिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
धर्षि = धर्मसिन्धुः
निरु = निरुक्तं शास्त्राचार्यकृतं
नृताड = नृसिंहतापनीयोपनिषत्
पेब्रा = पञ्चविंशब्राह्मणम्
पञ्चाष्ट = पञ्चाष्टाद्यभिषेकसूक्तम् (मुम्बापुरी-
मुद्रितं शके १८०७)
पागृ = पारस्करगृह्यसूत्रम्
पैप्प. अथर्व = पैप्पलाद-अथर्ववेदसंहिता (लव-
पुरे डॉ. रघुवीरेण परिष्कृता)
प्र = प्रयोगारणं नारायणभट्टकृतं (मुम्बापुर्यां
मुद्रितं शके १७८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1884.

2. India Office Library MSS. Nos. 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61, 1938-39. आश्वमंसं^१ = MS. No. 378; आश्वमंसं^२ = MS. No. 379.

3. Apokryphen des Rgveda, Dr. phil. J. Scheftelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p. 894.

बौधसू = बौधायनधर्मसूत्रम्
 बृहदे = बृहदेवता (हार्वर्द्धं ओरिण्टल् सेरीज्)
 भ = मैक्समुल्लरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या
 ऋग्वेदसंहिता
 मनाउ = महानारायणोपनिषद्
 मंदी = मन्त्रार्थदीपिका (काश्यां प्रकाशिता)
 मभा = महाभारतम् (पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-
 प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
 मंत्रा = मन्त्रब्राह्मणम्
 मागृ = मानवगृह्यसूत्रम्
 मार्मसं = मार्क्यदिनमन्त्रसंहिता
 माश्रौ = मानवश्रौतसूत्रम्
 मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
 मैसं = मैत्रायणीसंहिता
 म्यु = लण्डननगरे ब्रिटिशम्युझीअममध्ये वर्त-
 मानमृग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्
 वासं = वाजसनेयिसंहिता
 विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्या १८८६
 ख्रिस्ताब्दे मुद्रिता)
 वैसू = वैतानश्रौतसूत्रम्
 शत्रा = शतपथब्राह्मणम्

शांभा = शाङ्खायनारण्यकम्
 शांक = शांतिकमलारकरः
 शांगृ = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
 शांभा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
 शांम = शान्तिमयूखः (मुम्बापुर्या १८०९
 शके मुद्रापितः)
 शांश्रौ = शांखायनश्रौतसूत्रम्
 शांसा = शान्तिसारः (मुम्बापुर्या १७८३ शके
 मुद्रितः)
 श्वेउ = श्वेताश्वतरोपनिषद्
 संकौ = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्या ख्रिस्ताब्दे
 १८६१ मुद्रितः)
 संभास = संध्याभाष्यसमुच्चयः (पुण्यपत्तने
 १८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)
 साम = सामवेदसंहिता
 सामवित्रा = सामविधानब्राह्मणम्
 सुप = सुपर्णाध्यायः
 हिगृ = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
 हिश्रौ = हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्
 हिसंध्या = हिरण्यकेशित्रिकालसंध्या (मुम्बा-
 पुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

=	=	समानम् [identical with]
≈	=	अंशतः समानम् [approaches or partly identical with]
→	=	द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्रायो मन्त्रस्य अर्धसंख्यां बोधयति ।

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे । अथ खिलेषु सूक्तप्रतीकाद्युक्तं प्रयोजनं ..... शतर्च्यादीनामधिदेवता लक्षणानि च । छन्दसां चाधिक्यं च । कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिरित्यक्षीत्य-क्षरादीनि,^१ चतुस्तुराण्येव^२ यजूंषि, संख्यानुवर्तनादितुल्यं ऋषीणां च तुल्यनाम्नां गोत्रमनादेशे, खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवेत् ॥

१. → खिल ४.९

२. निवित् पुरोदचः प्रैषाः कुन्तापा इति चत्वारि यजूंषि

सं तृचं शश्वत् षळूना तार्क्ष्यः सुपर्ण आश्विनं वै तत् सप्तम्याग्नेयी परा ऐन्द्री एकादशी वा नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि^१ विराड्रूपाश्रतलो^२ जगत्स्य उरोवृहती प्र सप्त ब्राह्मयो निषदुपनिषदौ द्वितीया जगती षष्ठी विराट्स्थाना ज्योतिष्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिष्मां षष्ठ्याद्या लिङ्गोक्तदेवता-मानुष्टुभ्रवम्यन्त्ये च कृश एकादशाश्विनः कृश आद्याः षड् लिङ्गोक्तदेवता आनुष्टुभमिमानि सप्तापुन-र्दोष ऐन्द्रावरुणं जागतमयं षड् रेतागाङ्गयो यदा तृचं यामुनिः प्रणेतारं यं षड् यज्ञवत्सोऽयं चतुष्कं गौरीवीतिरिदमष्टौ चक्षुषी आश्विनापदोषः षष्ठी जगत्स्यत्रानुक्तगोत्राः सौपर्णाः ॥

१. 'अष्टमी विराड्रूपा चतस्रो' इति साधु

१

समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सह्यीयसा । अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥
उचनद्यं विं नो भज पिता पुत्रेभ्यो यया । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥
उचनन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीविम शरदः शतम् ॥ ३ ॥
अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृगमियम् ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋसं १.५० अनन्तरं पठनीयम् ।

मै१-आउ१-औघ ।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस-का; शनैश्चित्सूर्येण-मै-आउ; शनैश्चिद्व सूर्येण-औघ. विश्वा रूपाण्या-का; विद्यारूपाण्या-मै-आउ; विद्यारूपमुपा-औघ । २. ≡ तैत्रा ३.७.६.२२; २^१ ≡ खिल १.५.५^२; धेहि-का; देहि-तैत्रा-मै-आउ । ३^१. ≡ ऋसं १.५०.११; तैत्रा ३.७.६.२२. ३^२ ≡ ऋसं ७.६६.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैसं ४.९.२०; वासं ३६.२४; तैआ ४.४२.५; माण्ड १.२२. ११^३; हिण्ड १.७.१०; पाण्ड १.११.९; मंपा २.५.१३-१४. ३ ≡ खिल १.५.६; → ऋसं १०.३७.७-८ ।

२

शश्वन्नासत्या युवयोर्महित्वं गावो अर्चन्ति सदमित्पुरुश्च ।
यदहथुरश्विना भुज्युर्मस्तमनारम्भणे अघ्वनि तौप्र्यमस्तम् ॥ १ ॥
यदश्वं श्वेतं दधतो अभिघ्नन्नासत्या भुज्यू सुमन्ताय परेवे ।
तां वां रतिं विदथेभु विप्रा रेभन्तो दत्तावगमन्मनस्युम् ॥ २ ॥

आ नो विपन्यू सवनं जुषेथामा वां हंसाः सुयुजो वहन्तु ।
 युवां स्तोमासो जनयो न मर्या उशन्तो दत्ता वृषणा सचन्ते ॥ ३ ॥
 आ नो यातं त्रिवृता सोमपेयं रथेन बुक्षा सवनं मदाय ।
 स्तीर्णं वां बहिः सुषुता मधूनि युक्ता होतारो रथिरीः सुहस्ताः ॥ ४ ॥
 वासात्यौ चित्रौ जगतो निधानौ द्वावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
 तावश्चिना रासभाश्च हवं मे शुभस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
 प्रेषः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सौमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
 एवं तथा युवत्यश्चिनौ बाहू ऊर्जं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
 अग्ने मन्दन्तु यतयः स्तोमाः प्र णु त्वं दिवं यान्ति घर्मेम् ।
 चतुर्दश त्रिदिवं युवानमौजो मिमातु द्रविणं सुमेके ॥ ७ ॥
 हरिं हिनोमि दयमानो अंशुं पुरुमीळ्ह ऋषभं जयान् ।
 हर्धश्च हरितः सप्ताश्च युक्तानेभि त्रिनाभि वरुणं प्रगाथः स्वस्तये ॥ ८ ॥
 सौमो वैष्णवं महिमानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
 सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्ट्रमाङ्गिरसमृभवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
 इहैह वो मधवानि दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हृदियन्तं बृहस्पतिम् ।
 संते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मेश्चित्तप्तः प्रवृजे वहन्ति ॥ १० ॥
 शश्वत्सौपर्णौ विषितस्तुक् वायसं विश्वभुजः पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
 इयं हि त्वा दयमानं पृचद्भिर्मा वायसो दोषादयमानो अब्रुबुधत् ॥ ११ ॥
 तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशारं शतावारं विंशतिं प्रत्यराभिः ।
 अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गमेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ १२ ॥
 संदं संदमेकमेकं तस्थुयः पञ्चत्रिंशादशपरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टपष्ठं विदत् ॥ १३ ॥
 अतिष्ठद्वजं वृषणं सुवीरं दधन्वं देवां हरिभिन्द्रकेशम् ।
 आयौ इन्द्रः षोडशौ शर्म यच्छतु षड्वर्णिणमेकं ध्रुवन्ति साकम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णसूक्तानि । तथा चात्र बृहद्देवता (३.११८-११९)—‘ शश्वद्भि वासिति ।
 दशाश्विनातीमान्तीति इन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । सौपर्णेयास्तु याः काश्चिन्निपातस्तुतिषु स्तुताः’ ॥ ऋग्विधा-
 नमपि (१.१०८)—‘ सौपर्णानि पवित्राणि सूक्तान्येकादशाभ्यसेत् । वाञ्छन् पुत्रान् पशून् वित्तं स्वर्ग-
 मायुरनन्धताम्’ ॥ १२ ॥

१. → ऋगं १.११६.५ : यदश्विना ऊहयुर्मुज्युमस्तम् । २. ‘ यदश्वं श्वेतं दधतुरहिघ्ननासत्या
 भुज्यू सुमताय पेदवे’ इति शुद्धं स्यात् । ३. सचन्ते; सचेन्ते-का → ऋसं १.११६.६; ११७.९;
 ११८.९; ११९.१०; १०.३९.१०; ७.७१.५. ४. आ नो यातं → ऋसं ४.४४.५; ८.८.५.
 रथिरीः; रथिनाः इति का-पुस्तकस्थो मुद्रितपाठोऽशुद्धः स्यात् । खिल १.३.३; १०.३ द्रष्टव्यम् ।
 ५. = तैत्ति १.१०.२. वासात्यौ-का-तैत्ति; → निब १२.२. शृणुतं रोदसी मे-का; वरयः सं

सखायौ-तैषा । ६. प्रेषः (= प्र + इषः); पेषः-का. ऊर्जं दुहन्तु-का; → ऋसं ८.७२.१६; १००.१०. ७. मन्दन्तु; मदन्तु-का. ओजो मिमानु-का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्य → ऋसं ७.८२.६ । ८. अंशु-का; अंशु ? → हरिरंशुः-ऋसं ९.९२.१. हरितः-का; हरित ? युक्तानेमि-का; युक्तनेमि ? प्रगाथः इति पदं सर्वथानावश्यकम् । ९^१. प्रीणयन्ति-का; 'प्रीणयन्ति' इति मूलपाठः स्यात्. ९^२. → ऋसं ३.६०.३. इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे । सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्री शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया; → ऋसं ७.३५.१२ : शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः । १०. इहेह-का; इहेह ? धर्मश्चित्तसः प्रवृजे = ऋसं ५.३०.१५. ११^२. इयं 'इ' धातो रूपं; → इयाम्-ऋसं ७.८६.४. पृचद्भिः-का; पृचद्भिः पृदद्भिः इति वा स्यात् । अवुवुधत्; अवुवुधत्-का; → खिल ५.११.१. १२. = खेड १.४. षोडशारं शतावारं-का; षोडशान्तं शतार्धारं-खेड → मभाआदि. १.३.६४ : एकां नामि सप्तशता अराः । १३^१. सदमेकमेकं; सदमेकमेकं-का. दश^०-का; 'दश' इत्यपि संभवेत् । १४^१. दधन्वं देवाँ → ऋसं ८.१९.१. १४^२. → वासं २६.१०; तैसं १.४.४१ : महौ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ।

1. Cf. Brhaddevatā, Part II. pp. 112-13.

2. For the Rgvidhāna I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the Rgvidhāna. By *Sauparnāni* he means RV. I. 74-84 ! See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225.

३

प्र धारा यन्तु मधुनो घृतस्य यदविन्दतं सूरी उल्लियायाम् ।
मित्रावरुणौ भुवनस्य कारू तां मे अश्विना जुषतां सर्वना ॥ १ ॥
सुखं रथं शतयावानमाशुं प्रातर्यावाणं सुषदं हिरण्ययम् ।
आ तिष्ठच्चत्र दुहिता विवस्वतस्तमेवावाञ्छमवसे करामहे ॥ २ ॥
ये वामश्वासो रथिरा विपश्चितो वातघ्राजिः सूर्यजो घृतश्रुतः ।
येभिर्याथ उप सूर्या वरेयं तैमिनो दक्षा वर्धतं समत्सु ॥ ३ ॥
यद्वा रेतो अश्विना पोषयितुं यद्रासमो वध्रिमत्यैः सुदान् ।
यस्माज्ज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्यै दत्तं भिषजावभिद्यु ॥ ४ ॥
यन्नासत्या मेषजं चित्रमानू येनावथुस्तोर्ककामासु नु घोषाम् ।
तदस्यै दत्तं त्रिषु पुंसु वध्नै येनाविन्दतु नयं सा सुहस्त्यम् ॥ ५ ॥
वषट् वा दक्षावस्मिन्सुते नासत्या होता कृणोतु वेधाः ।
सिंखतां नार्धृतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ ६ ॥
एवा निषच्चोपनिषच्च विप्रा युवां रैभ्यौ सूर्यजा सुपर्ण्यौ ।
ब्रह्माप्यक्रतुर्विदथेषु शक्रा घत्तं तयोस्तनयं तोर्कमग्र्यम् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्वय ३.१२.१४ मध्ये निर्दिष्टम् ; ऐत्रा ६.२५.७ ; ८.१०.४ सायणभाष्येः- 'प्र धारा यन्तु मधुन इति सौपर्णसूक्तम्' ।

२२. → ऋसं १०.३८.४ : अर्वाश्चमिन्द्रमवसे करामहे । ३१. वातघ्राजिपः → तैआ १.११.७ : वातघ्राजिगति. ३२. याथ उप सूर्या वरेयं → ऋसं १०.८५.१५ ≡ अथर्व १४.१.१५ : अयातं ... वरेयं सूर्यासुप । ६१. ≡ अथर्व १.११.११ : वषट् ते पूषन्स्मिन्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः । ६२. ≡ अथर्व १.११.१२ ।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिमायम् ।
चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्ये ॥ १ ॥
सुवे देवां क्रतुना पूर्वेण युक्ता रथेन तविपं यजत्रा ।
आ गच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सवनं पिबाथः ॥ २ ॥
सुवां देवांस्त्रय एकादशासः सत्या सत्यस्य दधिरे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं सवनं जुषाणां पातं सोममश्विना दीधम्नी ॥ ३ ॥
पनाय्यं तदश्विनाकृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गविष्ठौ सर्वौ इतो उप यातं पिबध्ये ॥ ४ ॥
अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरो नासत्योप यातम् ।
पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना प्र दाश्वसमवतं शचीभिः ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजज्ञेण भातुना दीधम्नी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यदूतो अभवद्विवस्वतः ।
सं वामश्विभ्यामुषसा सजूस्तमूर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठां याह्यग्रे मधुमत्तमः सुतः ।
सोमस्य मा तवसो दीध्यानो अच्छा कोशं जनयित्वावतो मुवत् ॥ ८ ॥
अग्निः पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः सौमो देवेष्वा यमत् । इन्द्रस्याधिपत्य मे बृहस्पते हवींषि ते ॥ ९ ॥
रुचं ब्राह्म्यं जनयन्तो देवा अग्रे यदब्रुवन् । यस्त्वेदं ब्राह्मणो विद्यातस्य देवा असन्वशे ॥ १० ॥

१. ≡ ऋसं ८.५८.३ (वालखिल्य १०.३). २-५. ≡ ऋसं ८.५७.१-४ (वालखिल्य ९). ४. ≡ अथर्व २०.१४३.९; आश्वश्रौ ९.११.११. भूरिमायं-का; भूरिवारं-ऋसं । ३. सत्या-का; सत्याः-ऋसं. दाधिरे-का; दहशे-ऋसं । ४. गविष्ठौ-का; गविष्ठौ-ऋसं-अथर्व. यातं-का; याता-ऋसं । ५. मश्विना-का; मस्से-ऋसं । ६. ≡ तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१; मैसं २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वामे सुप्रतीकमजज्ञेण भातुना दीधानम्. ६. → मैसं २.७.२; तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तम्. मा हिंसीः ≡ अथर्व १८.४.३०; → मनाउ २.१० : मा नो हिंसीर्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् । ७. → वासं ८.१७; तैसं १.४.४४; अथर्व ३.८.२; मैसं १.३.३८; कासं ४.१२; १३.९; ऋसं १.५८.१ : धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा यदूतो अभवद्विवस्वतः. अश्विभ्यामुषसा सजूः ≡ ऋसं १.४४.१४. ऊर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ≡ ऋसं ९.१७.१ । ८. मधुमत्तमः सुतः ≡ ऋसं ९.१०५.३. सोमस्य मा तवसो ≡ ऋसं ३.१.१; मैसं ४.११.२; कासं २.१५. दीध्यानो; दीध्याना-का. अच्छा कोशं ≡ ऋसं ९.१०७.१२ । ९. अग्निः

पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः = अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिः—वासं १०.२९. सोमो देवेष्वा यमत् = ऋसं ९.४४.५. १०. = वासं ३१.२१; तैआ ३.१३.२. ब्राह्म्यं—का; ब्राह्मं—वासं—तैआ. यद्वृषन्—का; तद्वृषन्—वासं—तैआ. यस्त्वेदं—का; यस्त्वैवं—वासं—तैआ ।

५

कृशस्त्वं भुवनस्पते पाति देवानामद्भुतः । अश्विना पातमस्मयू नासत्या तिरोअह्वयम् ॥ १ ॥
 त्वं तं सुपर्ण आभर दिवस्पुत्रा निं वेदिरे । अग्निः प्रजानामभवजातवेदो विचर्षणे ॥ २ ॥
 अग्निर्होता विभू वसुदेवानामुत्तमं यशः । पुनरग्निः प्रजापतिर्वैश्वानरो हिरण्ययः ॥ ३ ॥
 अग्निस्त्राता शिवो भवद्वरूथ्यो विश्वदेव्योः । द्रविणं पाहि विश्वतः सोमपा अभयंकरः ॥ ४ ॥
 अग्ने निजहि मर्माण्यरातीनां च मर्मणाम् । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो वेहि सूर्य ॥ ५ ॥
 उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्ते विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीविम शरदः शतम् ॥ ६ ॥
 कृशं च्यवानमृषिमन्धमश्विना जुजुर्वासं कृणुयः कवैरेभिः ।
 अक्षध्वन्तं स्थूलवपुष्कमुग्रा पुनर्युवानं पतिमित्कनीनाम् ॥ ७ ॥
 यो वां सोमैर्हविषा यो घृतेन वेदेन यो मनसा वाशं शक्रा ।
 स धत्ते रत्नं द्युर्मदिन्द्रवन्तं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ॥ ८ ॥
 प्र वां नरा सप्तवध्रिर्मनीषा गिरं हिन्वत्प्रतिवाभ्यामिदानीम् ।
 वृक्षा समुद्धसुराणा युवानमथ तं कृणुत मा विरप्शिनम् ॥ ९ ॥
 अजोहवीत्सप्तवध्रिः सुहस्तो द्रुणि बद्धोऽर्यसमानः ककुद्भान् ।
 अरुरुजतं युवमस्य वृक्षमद्रिं न वज्री सुवृषार्यमाणः ॥ १० ॥
 एवा कृशश्चकमानमना.... सुहवा रातिसूरः ।
 ब्रह्मचक्रे युवयोर्वधनानि धत्तं तस्मै संदमरातिदब्धिवम् ॥ ११ ॥

१. भुवनस्पते—का; → भुवनस्य पते—ऋसं ९.३१.६; प्रायः 'भुवनपते' इति प्रयोगः → वासं २.२; तैसं २.६.६.३; तैआ ३.७.६.१; शाश्रौ ४.२०.१; आश्वश्रौ १.४. पातमस्मयू → ऋसं १.१३.५.५. नासत्या तिरोअह्वयं—ऋसं ३.५८.७. २. दिवस्पुत्रा = ऋसं ४.२.१५. जातवेदो विचर्षणे = ऋसं १.७८.१; ६.१६.२९; ३६; ८.४३.२. ३. विभू (?)—का; → ऋसं १०.९१.१ : होता विभूः । ४. → ऋसं ५.२४.१ : अग्ने त्वं....त्राता शिवो भव वरूथ्यः. विश्वदेव्योः—का; 'विश्वदेव्यः' इति शुद्धम् । ५. मर्माणि—का; वर्माणि ? → ऋसं ६.७५.१८ : मर्माणि ते वर्मणा छादयामि. ५. ६. = खिल १.१.२.३; → ऋसं १०.३७.७-८ । ७. → ऋसं १०.३९.३-४ : अन्धस्य चिक्षासत्या कृशस्य चिक्षुवामिदाहुर्मिषजा इतस्य चित् । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तश्चयुः → ऋसं १.११७.१३ : युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रयुः शचीभिः → तांआ १४.६.१०. ऋषिमन्धमश्विना = खिल १.१२.७. पतिमित्कनीनां → ऋसं १.११६.१० : इवपतिमकृणुत कनीनाम् । ८. वाश—का; वाशे (= वा + आशे) ? । ९. = ऋसं ८.७३.९. वृक्षा—का; वृक्षे ? समुद्ध—का; संबद्ध ? → ऋसं ६.७८.६ । १०. सुहस्तो; सुहस्त—का. १०. → ऋसं ५.७८.५; ६. सुवृषार्यमाणः → ऋसं १.३२.३ । ११. ब्रह्मचक्रे = खेउ १.६.

६

इमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इन्द्रावरुणा प्र महै सुतेषु वाम् ।
 यज्ञे यज्ञे हि संवना मुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥
 निषिध्वरीरोषधीराप आभ्यामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
 या तस्थू रजसस्पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नैकिरादेव ओहते ॥ २ ॥
 सत्यं तदिन्द्रावरुणा घृतश्चुतं मध्व ऊर्भि दुहते सप्त वाणीः ।
 ताभिर्दाश्वासमवतं शुभस्पती यो वामदब्धो अर्भि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥
 घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदन ऋतस्य ।
 या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्चुता ताभिर्देक्षं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥
 अबोचाम महते सौमगाय सत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
 अस्मान्स्विन्द्रावरुणा घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
 इन्द्रावरुणा यद्विषम्यो मनीषा वाचो मर्ति श्रुतमधत्तमग्रे ।
 तानि छन्दांस्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तेपसाम्यपश्यन् ॥ ६ ॥
 इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
 प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋसं ८.५९ (वालखिल्य ११); ऐरा ६.२५ (सायणभाष्य); शांश्री ९.२०.१४ (भाष्य); बृहदे ३.११९ एतेभ्यो ज्ञायते यदिदं सौपर्णं सूक्तमिति । आश्वश्री. ८.२; शांश्री १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१२. हि-का; ह-ऋसं । २. निषिध्वरीरोषधीराप = ऋसं ३.५५.२२. आभ्यामि-का; आस्तामि-ऋसं. महिमानमाशत = ऋसं १.८५.२. तस्थू रजसस्पारे-का; शिञ्चत रजसः पारे-ऋसं । ३. घृतश्चुतं-का; कृशस्य वां-ऋसं । ४. दक्षं-का; धत्तं-ऋसं । ५. घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभि-का; घृतश्चुतत्रिभिः सप्तेभि-ऋसं । ६. मनीषा-का; मनीषां-ऋसं. 'मधत्तमग्रे-का; 'मदत्तमग्रे-ऋसं. तानि छन्दांस्यं-का; यानि स्थानान्यं-ऋसं. 'पश्यन्-का; 'पश्यं-ऋसं । ७. रयिमस्मासु-का; भूतिमस्मासु-ऋसं ।

७

अयं सोमः सुशमी अद्रिबुध्नः परिष्कृतो मर्तिभिरुक्थशस्तः ।
 गोभिः श्रीतौ मत्सरः सामगीतो मक्षू पर्वते परि वां सुशिघ्रा ॥ १ ॥
 अस्य पाजसः पिबतं सुतस्य वारेष्ठाव्याः परिपूतस्य वृष्णः ।
 तावश्चिना जठरमा पृणेतार्मथा मनो वसुधेयाय धत्तम् ॥ २ ॥
 एह यातं तन्वाश्शशदाना मधूनि नश्चक्रमानो नु मेधा ।
 वि स्वा मन्द्रा पुरुरेजमाना युवार्यती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
 सुखं नासत्या रथमंशुमन्तं स्योनं सुबद्धिमधि तिष्ठतं युवम् ।
 यं वां बहन्ति हरितो बहिष्ठा शतमश्वा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वेनं तांगच्छतं मानवस्य शार्यातस्य शदनं शस्यमाना ।
 अर्बीभयुः सधमादं चकानंश्च्यवनो देवान्युवयोः स एषः ॥ ५ ॥
 आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्चं रथिं बहतं सुवीरम् ।
 शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ ६ ॥

१. गोभिः श्रीतो = ऋसं ८.८२.५ । २. जठरमा पृणेत्यां = ऋसं ६.६९.७. अथा मनो
 वसुधेयाय = अथर्व ३.४.४ : अधा १. ३. तन्वाशाशदाना = ऋसं १.१२४.६ । ४. = अथर्व
 १३.२.७ । ५. → ऋसं १.११२.१६ ; १७ ; शत्रा ४.१.५.२ ; ऐत्रा ४.३२ । ६. = ऋसं १.३४.१२.

८

यदा युक्ताथे मर्धवानमाशुं पुरुषपृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ।
 स्वश्वे दस्त्रा रथमा हवेषु तदा युतीर्येति रसं तनूनाम् ॥ १ ॥
 भन्दिष्ठा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न प्रथिता तुर्वशासः ।
 वाचं हिन्वानाः पुरुषेशसं वा हविष्मती सवने मन्दयन्त्यै ॥ २ ॥
 श्रुतं हवं तर्पयतं मखस्युं काममेषामां वहथो हवीषि ।
 अध स्तोतृन् यजमानं च पातमूतिभिर्नृपती या अर्भीकि ॥ ३ ॥

१. पुरुषपृहं पृतनाज्यं सुवीरं = खिल १.५.८. रसं तनूनां = ऋसं ७.१०४.१० । २.
 प्रथिता-का; प्रथिताः ? ३. तर्पयतं...काममेषां = ऋसं १.५४.९ : तर्पय काममेषाम् ।

९

यं गच्छथः सुतपा देववन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।
 स पुष्यत्यजं शतमाविरुक्थ्य मेना पिबन् प्रयतमादयितुं ॥ १ ॥
 या दंसांसि जरिता दुष्टरा वा या शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।
 यानीह पुष्यन्तु विधा जनेषु यैरश्रुथो विदथे सोमपेयम् ॥ २ ॥
 यदुशन्ता वृषणा या दधीचं शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
 तद्वा मती मधुना तं युवाना वषट्कृतं भसथो मन्दसाना ॥ ३ ॥
 मा वोच आथर्वण यद् ब्रवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरैरैरचितम् ।
 यदन्वशासन् मर्धवा दधीचं तद्वाभवक्ष्छिरसा हयस्य ॥ ४ ॥
 यदा गच्छाद्वीळितो वज्रबाहुर्धत्ते पितृभ्या मधु नो दधीचा ।
 आ तिर्येयं दुश्शुते मा वदेति यदा वदत्सा युवयोः सुकीर्तिः ॥ ५ ॥
 याभिः शंचोभिर्वृषणा दधीचं याभिस्तुरं कावषेयं मखस्य ।
 याभिर्वियं जिन्वथाके निपाना तामिनीऽवतं विदथे गभीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्रुथो; यैरश्रुथो-का । ३. दधीचे शिरो = ऋसं १.११७.२२ : दधीचेऽश्व्यं शिरः
 → ऋसं १.११६.१२ ; शत्रा १४.१.१.१८-२५ । ४. → ऋसं १.११६.१२ : यन्मच्चाथर्वणो वामधस्य

शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच; → ऋसं १.११७.२२ । ५. पितृभ्यां-का; पितृभ्यो ? दुश्शुते मा वदति-का;
दुःश्रुता मा वदति ? ६. याभिः शचीभिर्वृषणा = ऋसं १.११२.८. तुरं कावपेयं → शत्रा ९.५.
२.१५; १०.६.५.९; ऐत्रा ४.२७; ७.३४; ८.२१; वृउ ६.५.४ ।

१०

अयं सोमो देवया वां सुमेधा हृदिस्पृग् याति धिपणां भियानः ।
स्वाधिष्ठो हव्यान्मधुनो घृताद्वा नूनो वां स्तोमो अश्विनाहमेभि ॥ १ ॥
ग्रं वां मंही मन्दते देवकामा ययैरयासो वयुनानि विश्वा ।
तावश्विना पुरुभुजा सुशस्तीं ऋषिहिता मंहतं विश्वधेनाम् ॥ २ ॥
यो वां गोमार्तश्वान् सूनुतावान् पुरुश्चन्द्रं स्पार्हीं स्पार्हयिष्णुः ।
यं जोहवीमि रथिरो रविष्ठौ तमह्वे रथमा विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
सुवृद्रथो वां वृषणा सुवह्विः पुरुस्पृहो वसुविद्यो वयोधाः ।
येन वाजान् वहतं स्पार्हवीरानुरुश्रियः शुरुधोऽश्वांश्च माध्वी ॥ ४ ॥

२. ययैरयासो-का; ययैरयासो ? वयुनानि विश्वा = ऋसं १.१५.१०; ७५.१४ ।
४. सुवृद्रथो = ऋसं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदाशिरे हृषिता यज्ञियासः ।
एष स्य घर्मः परिपूत ऋग्भिस्तं वप्सथो रथिरा विद्रवन्ता ॥ १ ॥
वृक्णां शिरो वृषणा यन्मखस्य शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वा नरः सरिरं चारु चित्रं सदा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अन्नत सं रपांसि येनासहन्त पृतना अदेवीः ।
येनाभवन्नमृताः सोमधानं तमर्पयतं शिरसा हयस्य ॥ ३ ॥
पुरा विशीर्ष्णीं विदधेन देवा नात्राशिपोरुन्धत नापि नाकम् ।
ईजाना बह्वीर समा यदास्य शिरो दत्तं समधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
यद्वां माता उप आतिष्ठदुग्रं सुवृद्रथानव्यथेयं सरण्यूः ।
तत्र वां माध्वी मध्वाहितं सुनीथं प्रत्नमश्विना मयोभु ॥ ५ ॥
युवं क्षिभिश्चितयथोऽपि नाकं युवं पयांसि शक्तीषु धत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं सतवे सृजतं वि सिन्धून् ॥ ६ ॥
युवं माध्वी मधुभिः सारधेभिर्युवं भेषजा स्थो भिषजा सुपाणी ।
युवं रथेमी रथिरै स्थ उग्रा सुमङ्गलावमीवचातनेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमा दिशश्च ।
येनाभिख्याय वि धवाम शक्रं दुर्हणाद्वामश्विना शूरसातौ ॥ ८ ॥

२^१. → ऋसं १०.१७१.२; खिल १.९.३^१। ३^२. शिरसा ह्यस्य = खिल १.९.४^२। ४^१.
→ शशा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८; ऋसं १.११६.१२. वह्नीरु समा = ऋसं
१०.१२४.४। ५^१. सरण्यूः = ऋसं १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६^२. सर्तवे सृजतं वि
सिन्धून् → ऋसं १.३२.१२; २.१२.१२।

१२

आश्विना वहतं पीवरीः स्वधाश्चावतीर्दासपत्नीरिरावतीः ।
युवोर्दानासो दिवि नादितेयो युवोः पर्यासि रुरुचिरे सुशुक्रा ॥ १ ॥
यद्रेमं दत्ता विनिगूळहमप्सु युवार्यन्तं वाजयन्तमृबीसात् ।
उन्निन्यथुराश्विना वध्निमाशु तद्वां व्रतं मह्यन्त्युक्थशासः ॥ २ ॥
यां वां तु सरिरे यां पृथिव्यां यां वीरुत्सु प्रावसु यान्तरिक्षे ।
यां वीरेषु सूरिषु यापि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ३ ॥
यो वां भरित्रा स्तुवतो मघानि ग्रयन्त्रीणि द्विषतो बर्हणानि ।
त्रात्रीणि शश्वतां सातपन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥
यो वां त्रिचक्रः सुपविः सुशसिखिवन्धुरः केतुमान् वातरंहाः ।
योगे यस्य वि तनोत्यभीशुं विभावरीः सदथो यन्मयोभुं ॥ ५ ॥
युवमूह्युर्विमदाय जायां युवं वशां शयवे धेनुमक्रताम् ।
युवमायुषा तारयतं प्र बन्धनमत्रिममुक्तं युवमंहसो विं ॥ ६ ॥
हवन्तं मेषान् वृक्ये^१ शिवायै पिता चकार ऋषिमन्धमश्विना ।
तस्मिन्नृज्राश्वे चक्षुषी अधत्तमाविष्कणुतं पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥
यद्वां चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णो येन पश्यथो सुवनान्यमर्त्याः ।
तन्मे दत्तं चक्षुषी देवबन्धू नमस्यां विन्देथ पुरुधा चकानाम् ॥ ८ ॥
उपप्रयन्तो अघ्वरम् ० ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

इत्यृग्वेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

‘उपप्रयन्तो अघ्वरम्’ (ऋसं १.७४.१) इति सूक्तान्तेन ज्ञायते यद्वितीयादिद्वादशपर्यन्तान्ये-
कादश सौपर्णसूक्तानि ऋसं १.७३ अन्ते पठितव्यानीति ।

१^१. वहतं पीवरीः = ऋसं ८.५.२०. नादितेयो-का; नादितेया ? २^१. = ऋसं १०.३९.९
युवं ह रेमं वृषणा गुहा हितसुदैरयतं.....। युवमृवीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः. रेमं → ऋसं
१.११६.२४; ११७.४; ११८.६। ३. ताभिः-का; तेभिः ? ४. यो-का; या ? चात्रीणि शश्वतां
= खिल ४.७.२^२। ६. युवमूह्युर्विमदाय जायां = ऋसं १.११७.२० : युवं शचीभिर्विमदाय जायां
न्यहथुः. शयवे धेनुं = ऋसं १०.३९.१३; = ऋसं १.११८.८. आयुषा तारयतं प्र बन्धनं = ऋसं
१.११९.६ : प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा. अविममुक्तं युवमंहसो = ऋसं १.११७.३ : अंहसः.....
अत्रि सुश्रयो । ७. पिता चकार ऋषिमन्धं = ऋसं १.११६.१६ : मेषान् वृक्ये.....पितान्धं चकार;
मेषान् वृक्ये-ऋसं १.११७.१७. ऋज्राश्वे चक्षुषी = ऋसं १.११७.१७^३। ८. सुपर्णो-का;
सुपर्णो ? अमर्त्याः-का; अमर्त्या ? विन्देथ-का; विन्देथे ?

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैका भद्रं पञ्चानुष्टुभो जागर्ध्यंका जातवेदस्य स्वस्त्ययनं द्वे वर्षन्तेवका हिरण्य-
वर्णमिकोना श्रीर्भागवी श्रीरलक्ष्मींश्च श्रीयमानुष्टुभं वै शक्यन्तं हिंसाभेयी चतुर्थी प्रस्तारपङ्क्तिस्त्रिष्टुभौ
पञ्चदश्युपरिष्टाद्बृहती श्रीः^१ पुत्राः^२ परे षट् चिकीर्तितः पञ्चानन्दकर्मो वैश्वदेवं मयि श्रेष्ठः श्रेष्ठो जात-
वेदस्य बृहत्यादि सं स्रवन्तिवति संस्रवान् वैश्वदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभौ आ ते सप्त प्रजावान् गर्भा-
र्थांशीस्तुतिः^३ प्रजापतिरैन्द्रवायव्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपङ्क्तिरग्निः पञ्च जीवपुत्र आग्निवारुण-
मतिजगत्यानुष्टुप्^४ त्रिष्टुबन्तं चक्षुरेकात्मस्तुतिः शंवतीः षट् शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्यौ
स्वप्नंका यस्योपानुष्टुप्^५ वालखिल्याः परेऽष्टौ^६ ।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधुः → बृहदे ५.११.

२. 'आशीःस्तुतिः' इति शुद्धं.

३. आग्निवारुणं—Macdonell, Brhad. Part II, p. 190; आग्निवारुणं—Scheftelowitz

४. उप (प्र वद) इत्यस्या ऋषिर्वसिष्ठ इति निरु. ९.७

५. 'वालखिल्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं रामन्वैति

१

मा बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ १ ॥

त्वमग्रे वृभिस्त्वमाशुशुक्षणिः ० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथममण्डलान्ते पठनीयम् । ऋसं १.१९१.१० अन्ते पठनीयमिति मु ।

मं२-मु-आउ२-अल-जुना-ऋमं-ऋव्र (शान्तिपाठ)-पश्चात्-आश्वमंसं-औध ।

१. मा बिभेर्न मरिष्यसि ≡ अथर्व ५.३०.८ । १९. ≡ अथर्व १०.४.९. अहि-का-मु-अथर्व;
अहं-मं-आउ-अल-ऋमं-ऋव्र-पश्चात् ।

मं-आउ-अल-ऋमं-ऋव्र-पश्चात्-पुस्तकेषु बहवो मन्त्रा अरिमन्त्रसूक्तेऽधिव त्वेनोपलभ्यन्ते पाठ-
वैषम्येण । ऋमं-पाठोऽथो दीयते-

आदित्यरथवेगेन विष्णोर्बाहुदलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥

गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सश्लघनकामना ॥ ३ ॥

गगनं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।

देवता भयभीताश्च मास्तो न लुवायति मास्तो न लुवायत्यो नमः ॥ ४ ॥

भो सर्प भद्रं भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५ ॥

आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥

अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशाश्विनः ॥ ७ ॥

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं ब्राहि मां विषसर्पतः ॥ ८ ॥

यो जरत्कारुणा जातो जरत्कन्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः ।

तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

आउ-पुस्तके १-१ मन्त्राः । मु-पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति । अल-पश्चात्-पुस्तकयोः केवलं

२. विष्णोर्बाहुं-ऋमं-ऋत्र-पञ्चामृ; विष्णुबाहुं-मं-मु-आउ-अल. निपातेन भूमिं; भातेन भूमी-अल. महायशाः; महाविषः-अल. ३. ४^१ = सु २. १-२. ३^१. जातमात्रेण-मं-मु-आउ-ऋमं-ऋत्र-पञ्चामृ; जातमात्रस्य-अल-सुप; पातमात्रेण-औध. ४^१. ज्योतिषं न प्रकाशते; न ज्योतीषि चकासति-सुप. ४^२. अल-सुप-पाठौ भिन्नौ । अल-देवता भयवित्रस्ता मास्तो नष्टचेतनाः; सुप-देवता भयवित्रस्ता नष्टशेषश्च मास्तः. भयभीताश्च; भयवित्रस्ता-आउ. ५. भो-का; भोः-इतरेषु. महायशाः; महाविष-आउ-औध. जनमेजयस्य-ऋमं-मं-मु; जन्मेजयस्य-आउ-ऋत्र-पञ्चामृ. ५-६ = मभा १. ५३. २२ (टिप्पणी). ७. = मं ९. अगस्त्यो माधवः-ऋत्र; अगस्त्यं माधवं-ऋमं-पञ्चामृ; अगस्तिर्माधवः-मं. मुचुकुन्दो; मुचुकुन्दं-पञ्चामृ. ७^२. = तः श्वफल्कमास्तिकं चैव पंचैतानि स्मरेन्निति पंचैतानि स्मरेन्नित्यौ नमः. ८. = मं १०. ९. = मं ७. जरत्कन्याः; जरत्कावा-औध. सर्पोऽपि-ऋमं-ऋत्र; सर्पो-मं; सर्पोपि-मु; स्मराभि-औध. दूरं; भूमि-मं. महायशाः; महाविष-औध. ९^१. (केवलं ऋमं-मध्य एव वर्तते) = खिल २. १४. ८^२.

अधोलिखितः मं ८ मन्त्रः ऋमं-पुस्तके नास्ति—

असिति चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत् ॥

अधोलिखितं खिलसूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं पठनीयमिति औधपुस्तके—

कुहूमहं सुवृतं विद्वानापसमस्मिन्त्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ १ ॥

कुहूदेवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु ।

सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधातु ॥ २ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । ऋवे दक्षाय नो हिनु प्र ण आर्यूषि तारिषत् ॥ ४ ॥

धाता दधातु नो रथिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूणेन वावन्त ॥ ५ ॥

धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीळहुषे दुरोणे ।

तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवालो अदितिः सजोषाः ॥ ६ ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

धाता प्रजानामुत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।

धाता कृष्टीरनिमिवाभि चष्टे धात्र इद्धव्यं धृतवज्जुहोत ॥ ८ ॥

एतस्मिन् विषये बृहदेवतावचनम् (४. ८७-८८)—‘ तत्पूर्वं द्वे ऋचौ कुह्वाः कुहूमहमिति स्मृते । तदुत्तरे द्वेऽनुमतेरनु नोऽन्विदिति स्मृते । धातुश्चतस्रस्तत्रादौ धाता ददातु नो रथिम् ॥ ’ एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयसंहितायां (३. ३. ११) कुहूमहमित्यादिसूक्तगताः सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते । प्रथमं ५-८ इति धातुदेवताकाश्चत्वारो मन्त्राः ५, ६, ७, ८ इति क्रमेण वर्तन्ते । अनन्तरं ३, ४ इति अनुमतिदेवताकौ मन्त्रौ तदनन्तरं ऋसं. २. ३२. ४-५ एतौ राकाया मन्त्रौ वर्तते । समनन्तरमेव १, २ इति कुहूदेवताकौ मन्त्रौ समागतौ (तैसं ३. ३. ११. ५) । कित्वयं सार्धश्लोकात्मकौऽशो बृहदेवतायाः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अतः तस्य मूलपाठत्वं शङ्कास्पदम्^१ । काश्मीरखिलग्रन्थ इदं सूक्तं नास्ति । औधपुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमः तैसं-क्रमान्निष्ठ एव । इदं सूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं

1. Cf. Scheftelowitz, p. 25. A. B. Keith considers the Bṛhaddevatā verses as original, Comp. JRAS 1907, p. 229.

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ २ ॥

भद्रमधस्तान्नो वद भद्रमुपरिष्ठान्नो वद । भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥ ३ ॥

असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कुधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥

यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं शतपत्रमि नो वद ॥ ५ ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद० ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । मं-मु-औध-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । मं-औध-पुस्तकयोः खिलान्ते 'आवदंस्त्वम्' (ऋसं २. ४३. ३) इति मन्त्रः संपूर्णः पाठितः । आश्वमेसं-पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते 'भद्रं वद दक्षिणतः' इति मन्त्रं पठित्वानन्तरं 'अथ परशिष्टम्' (पदशिष्टं अथवा परिशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्व्युत्कर्तृमते प्रथमो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलसूक्तं च द्वितीयमन्त्रादारब्धम् । आश्वमेसं-मध्येऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, ३^२ + ४^१, ४^२ + ५^१, ५^२, ऋसं. २. ४३. ३.

मं३-मु-आउ३-ऋमं-ऋम-औध-आश्वमेसं-अल-जुना ।

१. = नि६ ९. ५. कपिञ्जल; कपिजर-ऋम. १. २. ५. → कौसू ४६. ५४. १ २^२. अस्माकं; अस्माकं नो-मु-ऋम. अभयं वद; अभयं कुधि-ऋम. ३^२. आ वद; आ भर-ऋम. ४^१. असपत्नं; असपत्नः-मु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।

इदं हविः श्रद्धधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ १ ॥

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुखैः० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५. ४४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं४-आउ४-मु-ऋमं-आश्वमेसं-अल-जुना ।

१^२. तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् = ऋसं ५. ३. ३.

मं५-मु-अल-औध-अनुसारेण ऋसं ५. ४९ अनन्तरमधो लिखितं खिलं पठनीयम्—

सूक्तान्ते तृणान्यन्नावरण्ये वोदकेऽपि वा । यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भव ते भव ॥ १ ॥

वापिकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहाभि गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं-पाठेन सम्यक्तया न समन्वैति । औन्धपुस्तक इदं सूक्तं केवलमभ्यूहमात्रेणैव स्वीकृतमिति तत्पुस्तकसंपादकैरावेदितम् । आश्वश्रौ१. १०; ४. १२; ६. १४ द्रष्टव्यम् ।

१-२. = अथर्व ७. ४७. १, २. ३-४. = अथर्व ७. २०. १, २; → खिल ३. १५. ३. ५, ६, ७. = अथर्व ७. १७. १, ३, २; → खिल ३. १५. २.

१. सुवृतं; सुभगां-तैसं. पितृणां; पितृणां-तैसं. तस्यै ते; तस्यास्ते-तैसं । २. हविषः शृणोतु; हविषश्चिकेतु-तैसं. यजमाने; चिकितुषे-तैसं । ३. भवतं; भवतां-तैसं । ४. नस्कुधि; नः कुधि-तैसं. तारिषत्; तारिषः-तैसं । ५. दधातु; ददातु-तैसं । ७. दाशुषे; नो रयि-तैसं. वाजिनीवतः; सत्यराधसः । ८. प्रजानामुत; प्रजाया उत-तैसं. तैस-मध्ये उत्तरार्धः सर्वथा भिन्नो वर्तते-धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम ।

अनुभा ५. ४९; ऋग्वि २. २२. ३ द्रष्टव्यम् । १^१. सूक्तान्ते तृणावमावरण्ये वोदके पिबा-अल; सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यन्नाविरिणे वोदकेऽपि वा-औध. १^२. यस्तृणै-अल; यस्तृणैरधीतं तत्तृणानि भवति ध्रुवं-औध । २. 'अग्निं गच्छ स्वाहा' सु-पुस्तके नास्ति ।

४

स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् ।
असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहद्बशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥
अहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च तार्क्ष्यम् ।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पचे स्वस्ति संवाधेष्वभयं नो अस्तु ॥ २ ॥
प्र श्यावाश्च धृष्णुयां ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋसं ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ ३. ११. २ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

मै६-सु-आउ५-ऋमं-ऋत्र (शान्तिपाठ)-औध-आश्वमंसं-अल-जुना-सुप१०. ५-६ ।

१. स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं; स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः-नृताउ १. १; मर (पुण्याह)-महद्भूतं; महाद्भूतं-आउ. नावमिवा रुहेम = ऋसं १०. १७८. २ । २^२. नो अस्तु; च नो अस्तु-आउ.

५

वर्षन्तु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्ववीजान्यव ब्रह्माद्विषो जहि ॥ १ ॥
प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरम् ० ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋसं ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै७-आउ६-सु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना । पञ्चान्त-पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशति-तममन्त्रत्वेनागतः ।

१. = ऋसं ५. ८४. ३ : यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ।

६

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥ १ ॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीर्मनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गार्गश्च पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः । जातानि वेद जातप्रज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कान्तिस्तद्वर्णो यस्यास्ताम् । हरिणीं हरितवर्णाम् । हरिणीरूपधरां वा । श्रीवृत्वा हरिणीरूपमरण्ये संवचार हेति देवीपुराणान्च । सुवर्णरजतस्रजाम् । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्ताम् । स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पसादृश्यात् पुष्पे फले लक् । आपं चैव हलन्तानामित्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलाम् । सुष्ठु वर्णो यस्य तत्सुवर्ण-यद्भजतं तत्पुष्पस्रजाम् । तद्विकृतशृङ्खलां वा । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानाम् । तद्रूपेणावस्थितां वा । - हिर-ण्मयीं हिरण्यस्वरूपाम् । हिरण्यविग्रहां वा । लक्ष्मीं लक्षणवतीम् । 'लक्ष्मीर्लामाद्वा लक्षणाद्वा' (निरु. ४. १०) इत्यादिनिष्कात् । एवंपूर्वां श्रियं मे मह्यं मदर्थमा वह । आह्वय । अग्नेर्देवहोतृत्वादाह्वानं तदधीनमिति भावः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम् । अनपायिनीमित्यर्थः । तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं मे मह्यमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमर्थं वाजिनं पुरुषान् पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मां देवी जुपताम् ॥ ३ ॥

कांस्पर्शस्मि तां हिरण्यप्रावारामाद्रीं ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।

पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मेनेमि शरणं प्र पद्मे अलक्ष्मीर्भे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्त्व वृक्षोऽथ बिल्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

उपेतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वाः पूर्वे पुरोगा यस्यास्ताम् । अश्ववाक्पूर्वामर्भः पूर्णाम् । पशुपूर्वामिति केचित् । रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रमोदिनीम् । हस्तिनां गजानां नादेन मुदिता येन गजपुष्करतूर्यनादेन वा प्रमोदिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवनशीलाम् । द्योतनशीलां वा । श्रियं श्रयणीयाम् । सेनारूपां वा । उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मां मां जुपतां सेवताम् ॥ ३ ॥

कां बाह्यनसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वे नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । क इति ब्रह्मणे नामेति पुराणाच्च । सोस्मिताम् । आ ईषदुद्रते स्मिन् शार्यं तजुषाम् । उपानत्यलोपश्छान्दसः । हिरण्यप्राकारं हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आचरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यप्रकृष्ट आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आद्रीं क्लिष्टां क्षीरोदधेस्तपत्वात् । रुद्ररूपां वा । रुद्रशब्दोऽध्यागूढिन्यस्वरदिः । आर्द्रया रुद्र इत्यादी तथा दर्शनात् । अन्यद्बाहुलकम् । ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । तृप्तां प्रीतामपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः । पद्मेस्थितां कमले निपण्णामासीनाम् । पद्मवर्णां कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र प्र पद्म इत्यस्यानन्तरमईशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभाताम् । प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आपं चैवेत्याप् । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके स्वर्लोके देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैर्जुष्टां सेविताम् । प्रीतां वा । उदारां वदान्यां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपाम् । पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु' (निरु. १. ९) इति यास्कवचनात् । ईकारवाच्यां वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं प्र पद्मे प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति शेषः । अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । शरणत्वेन स्वीकृते ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोर्वनस्पतिः । 'अपुष्टाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' (मनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । बिल्वः बिल्वनामको वृक्षो हुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वत्करादिति शेषः । 'कात्यायन्याः शमी जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवत्' इति कामनपुराणात् । अथानन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्षशलाट्टकानि तपसा त्वत्तपसा । त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरिन्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञानं तत्कार्याणि च बाह्या बहिरिन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदन्तु अपनुदन्तु । निवारयन्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यभिमानीनी दक्षकन्या देवता । कुबेरकोशशाला वा । सा च मणिना चिन्तामणिना मणिमद्रेण कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपेतु उपगच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स आगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं सर्ववस्तुसमृद्धिं मे महां ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

श्रुतिपासामला ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिर्मसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥८॥
 गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥९॥
 मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥१०॥
 कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥
 आपः स्रवन्तु स्निग्धानि चिह्नीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥
 पद्मां पुष्करिणीं पुष्टां पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१३॥
 आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टां स्रवणां हेममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१४॥
 तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीर्मनपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
 य आनन्दं समविशदुपाधावन् विभावसुम् । श्रियः सर्वा उपासिष्व चिह्नीत वस मे गृहे ॥ १६ ॥
 कर्दमेन प्रजा स्रष्टां संभूतिं गमयामसि । अदधादुपागाधेषां कामान् ससृज्महे ॥ १७ ॥

श्रुतिपासामलामशनतृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । श्रियः प्रागुत्पन्नमित्यर्थः । अलक्ष्मीम-
 श्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिर्मसंपत्तिं तथा सर्वांसमृद्धिं च अनभिवृद्धिमपि
 मे मम गृहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वाराम् । गंधो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधर्षा केनापि धर्षयितुमशक्त्यां
 नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीम् । गवाश्वादि-
 बहुपशुसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूरूपां
 श्रियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथम् । आकूतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं याथार्थ्यम् ।
 पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अन्नस्य अदनीयस्य यवव्रीह्यादे रूपं भक्ष्यादिवतुर्विधं चाशीमहि लभे-
 महि । श्रीः संपत् यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रकृष्टं जा अपत्यं यस्याः सा । सुपुत्रेत्यर्थः । 'जामपत्यम्'
 (निष्. ३.६) इति यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सं भव
 संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥ ११ ॥

आपः अबभिमामिन्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु उत्पादयन्तु । अपां
 स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिह्नीत चिह्नीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं
 मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गां पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तदिग्गजशुण्डाग्राम् । पुष्करशब्दो गजशुण्डाग्रवाचकः । पद्म-
 मालिनीं पद्मवतीम् । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिः पुष्ट्यभिमामिनी पुष्टिरूपा वा । 'पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति
 मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णीम् । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गाम् । यः करिणीं यष्टिकरां वेत्रहस्तामित्यर्थः । टिलोपस्छान्दसः । दण्डकारिणीं वा ।
 दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपाम् । सुवर्णां शोभनवर्णां हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृङ्खलादिमालावतीं
 सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्गूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

इयं द्वितीयया व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र शस्ये
 जस । इयान् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायस्पोषं च धारय । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १८ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रौदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नून् द्विषो अहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ १९ ॥

एतत् श्रीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानीति का-पुस्तकादवगम्यते । बृहदे ५.९१ अपि द्रष्टव्यम् । आश्वमंस-अनुसारेणैदं ऋसं ६. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्भाष्यैर्युत-मिदं बहुत्र सुद्रितं प्रायः पञ्चदशैवम् । एतासां पञ्चदशानामृचां प्राचीनत्वं ऋग्वि २. १३ (= में-पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख-शान्तिकमलाकर-प्रयोगरत्नाक्षिकचन्द्रिका-संस्कारकौस्तुभ-ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अस्य सूक्तस्य पञ्चदशैव दर्शयन्ति ।

आह्निकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋग्वि २. १८ । में-पुस्तके यद्यपि श्रीसूक्ते २९ मन्त्रा-स्तथापि भाष्यं १५ मन्त्राणामेव । ऋमं-पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋब्र-आचं-मु-पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्रिपसं-आउ-जुना-पुस्तकेषु २३ एव । पञ्चामृ-पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = में १-२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋमं २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अवद्धाश्च । का-पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतर-पुस्तकस्थमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च^१ । अल-पुस्तक एतत्सूक्तं नास्ति ।

मनु ३. २३२ भाष्ये, अग्निपुराणे (४१. ८), हेमाद्रौ (१. ७३१. १५), प्रयोगरत्ने, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋग्वि २. १८-१९ मध्ये निर्दिष्टानि । ३ = माय २. १३. ६; ७ = माय २. १३. ६; ८ = तैआ १०. ६६; ९ = तैआ १०. १; माय २. १३. ६; मनाउ ४. ८; मामंसं; अन्ये; शाम; पर; १० = वारा ३९. ४; तैआ २. ४. ६. ६; १८^२ = तैसं ३. १. ४. ३; मंत्रा २. २. ११; शाश्री ४. १७. १२; → आश्वश्री २. ७; १९ = ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

१. स्रजां; स्रजं-आउ. ममा-ऋमं-आउ-जुना-पर-पञ्चामृ-आसू; म आ-में-मु-आचं-ऋब्र-क्रिपसं । २. *लक्ष्मीमनप* ; *लक्ष्मीमलप*-आसू-पर-जुना. गामश्वं; गामश्वान्-आउ । ३. अश्व-

1. Cf. Brhaddevatā, part II, p. 189.

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-anukramanī* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Brhaddevatā V. 19, it is clear that this recension preceded the Brhaddevatā (*Apokryphen des Rgveda* p. 75). The verse in the Brhaddevatā runs thus :

श्रीसूक्ताशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।

तत्स्याद्वालक्ष्म्यपनुदममिस्तत्र निपातभाक् ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus : " die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht ". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Brhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently : " The following six are connected with fortune and sons ". To this Macdonell adds the following note :—" This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the *Khilas* ..... ". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, सं स्रवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī), आ ते गर्भो and अग्निरेतु for the attainment of sons (Putra) (प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ । नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तुति संस्तुताः). पराणि षट् means : " the following six " (hymns); not " the last six " (verses). परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare वालखिल्याः परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिलानुक्रमणी), The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Brhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Brhaddevatā.

पूर्वा-मे-मु-आचं-क्रिप्रसं; अश्वपूर्णा-ऋग्वि-आउ-जुता-प्र-ऋ-मे-आसू-मायु. प्रमोदिनी-आउ-जुना-मायु-आसू-पञ्चाम-प्र; प्रबोधिनी-ऋ-मे-मे-ऋ-आचं-मु-क्रिप्रसं. देवी; देवीः-प्र-आचं-पञ्चाम् । ४. कांस्यस्मि तां-का; कांसोस्मितां-मे-मु-ऋ-मे-आचं-पञ्चाम्-आसू-ऋ-क्रिप्रसं-आउ-जुना-प्र. 'प्रावारां-का; 'प्राकारां-मे-मु-आउ-जुना । ५. पद्मनेमि-आउ-जुना-प्र; पद्मनेमी-ऋ-मे-आसू; पद्मिनी-मे-मु-ऋ-क्रिप्रसं-आचं-पञ्चाम्. प्र-मे-मु-आउ-आचं-क्रिप्रसं; अहं प्र-ऋ-मे-ऋ-आसू-पञ्चाम्-प्र. अलक्ष्मी-ऋ-मे-मु-आउ-जुना-आसू-पञ्चाम्; अलक्ष्मी-ऋ-मे-आचं-प्र-मे. वृणोमि-ऋ-मे-मे-मु-आउ-जुना-आसू-क्रिप्रसं; वृणे-ऋ-मु-पञ्चाम्-आचं । ६. तस्य; यस्य-आसू. मायान्तरा-ऋ-मे-ऋ-आसू-आचं-पञ्चाम्-क्रिप्रसं-जुना-प्र; या अन्तरा-मे-आउ; ममान्तरा-मु । ७. स्मि राष्ट्रे-मे-आउ-जुना-आचं-पञ्चाम्; सुराष्ट्रे-ऋ-मे-ऋ-मु-क्रिप्रसं-प्र-आसू. कीर्तिं वृद्धिं ददातु-आउ-जुना-प्र-आसू-क्रिप्रसं; कीर्तिमृद्धिं ददातु-मे-मु-ऋ-मे-ऋ-आचं; श्रीः श्रद्धां ददातु-मायु । ८. 'मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-का-मु; 'मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं-मे-ऋ-मे-आचं; 'मलां ज्येष्ठामलक्ष्मी-क्रिप्रसं; 'मला ज्येष्ठा अलक्ष्मी-ऋ-मे-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्; 'मलं ज्येष्ठा-मलक्ष्मी-तैआ. गृह्णातु; पाप्मानं-तैआ । १०. 'माकृतिं; 'माकृतं-मु. अन्नस्य; अन्नं च-क्रिप्रसं; अन्यस्य-प्र । ११. भव-ऋ-मे-मे-मु-ऋ-आचं; भ्रम-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्-क्रिप्रसं. कुले; गृहे-आउ-क्रिप्रसं-जुना । १२. खवन्तु-का; खजन्तु-ऋ-मे-मे-मु-आउ-जुना-क्रिप्रसं; खजन्तु-ऋ-मे-आचं-पञ्चाम्-प्र । १३. पक्षां-का; आर्द्रा-इतरेषु. पुष्टां-का; पुष्टि-ऋ-मे-मे-मु-आचं-प्र; पुष्टी-जुना-क्रिप्रसं-पञ्चाम्; यष्टि-ऋ-मे-मु-आउ. पिङ्गलां पद्ममालिनीं; सुवर्णां हेममालिनी-ऋ-मे-आउ-जुना-आसू-पञ्चाम्. सूर्या-ऋ-मे-प्र-आसू-जुना-पञ्चाम्; चन्द्रां-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्; म आ-ऋ-मे-ऋ-मे-मु-आचं-क्रिप्रसं. ऋ-मे-आउ-क्रिप्रसं-पुस्तकेषु त्रयो-दशचतुर्दशमन्त्रयोर्व्यत्यासः । १४. पुष्करिणी-आउ-जुना; यः करिणी-मे-मु-ऋ-मे-ऋ-आसू-पञ्चाम्-आचं; यष्करिणी-क्रिप्रसं-प्र. यष्टीं; यष्टि-मे-मु-प्र-आचं; पुष्टी-आउ-जुना; पुष्टि-ऋ-मे-मु-आचं. सुवर्णां हेममालिनीं; पिङ्गलां पद्ममालिनी-आउ-जुना-ऋ-मे-प्र-आसू-पञ्चाम्. १४^२=१^२. चन्द्रां-ऋ-मे-प्र-जुना-पञ्चाम्-आसू; सूर्या-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्; म आ-ऋ-मे-मे-मु-ऋ-मे-आचं-क्रिप्रसं. १५^१=२^१. १५^२=२^२. प्रभूतं; प्रभूति-ऋ-मे-प्र-आचं-आसू. विन्देयं-का; अश्वान् विन्देयं-इतरेषु. खिलानुकमण्यनुसारेण्यमुपरिष्ठाद्बृहती (८ + ८ + ८ + १२ अक्षराणि) अतः का-पुस्तके 'अश्वान्' नास्ति । इतरपुस्तकानुसारेण्यं प्रस्तारपङ्क्तिः । १६^२. चिकीर्तयस्व मे गृहे = १२^१ । १७^१. = ११^१. १७^२. येषां; यस्मै ? १८^१. जातवेदः पुनीहि मा = ऋ-मे-९. ६७. २७.

१६-१९ मन्त्राः केवलं का-पुस्तक एव । इतरपुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्चदशोत्तरा मन्त्रा अत्रोद्ध्रियन्ते । ऋ-मे-मे-पुस्तकयोर्मन्त्राणां पौर्वापर्यं विभिन्नम् । ऋ-मे-पुस्तकस्थाः पाठः क्रमश्चात्र दीयते । ऋ-मे-२० = आचं २० = ऋ-मे-१९; ऋ-मे-१९ = आचं १९ = ऋ-मे-२७; आचं २१-२४ = ऋ-मे-२०-२३; आचं २७ = ऋ-मे-२४. ऋ-मे-२८ आचं-मध्ये नास्ति. आउ-क्रिप्रसं २२ = ऋ-मे-१६; आउ-क्रिप्रसं २१ = ऋ-मे-१७; आउ-क्रिप्रसं १६ = ऋ-मे-१८; आउ-क्रिप्रसं १९ = ऋ-मे-२१. ऋ-मे-२३, २५-२८ मन्त्राः आउ-क्रिप्रसं-मध्ये न सन्ति. मे २८=ऋ-मे-२४; मे २४-२७ = ऋ-मे-२५-२८. मे २९ मन्त्रः केवलं औध-पुस्तके दत्तः । ऋ-मे-मु २७ = ऋ-मे-२४; मु १७ = ऋ-मे-२७. ऋ-मे-२८ मु-ऋ-मे-आचं-पुस्तकेषु नास्ति. 'आश्वमंसं' मे-पुस्तकमनुसरति; २६ मन्त्रः १७ मन्त्रात्पूर्वमागच्छतीति तु विशेषः. 'आश्वमंसं'-पुस्तके मे-पुस्तकस्थाः १-२३, २६, २८ मन्त्राः । एते सर्वेऽधिका मन्त्रा अर्वाचीना इति २२ मन्त्रात् स्पष्टं ज्ञायते ।

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पञ्चदशैश्च च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥
पद्यानने पद्मजं पद्माक्षी पद्मसंभवे । तन्मे भजसि पद्माक्षी येन सौख्यं लभाम्यहम् ॥ १७ ॥

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥
 पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रजानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥
 धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमृत्सृजे ॥ २० ॥
 वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीमूर्त्तं जपेत् ॥ २२ ॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमान्यशोभे ।

भगवति हरिवल्लभे मनोहे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥

श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीयते ।

धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥

विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।

लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥

महालक्ष्मी च विग्रहे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥

पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विश्वमनोलुकूले स्वप्तादपद्मं हृदि सं नि धस्व ॥ २७ ॥

आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिह्नित इव विश्रितः ।

कपयः श्रियः पुत्राश्च श्रीदेवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१६. यः; स-ऋग्वि. सूक्तं-ऋमं-सु-आचं-किप्रसं; श्रियः-ऋग्वि-आसु-पश्चामु-ऋमं-मं-आउ-जुना । १७. पद्मानने; पद्मासने. पद्मऊरु-ऋमं-ऋम-आउ-जुना-सु-आनं; पद्मऊरु-मं; पद्मरूपे-किप्रसं. पद्माक्षी-ऋमं-ऋम-जुना-सु-आचं; पद्माक्षि-मं-आउ-किप्रसं. तन्मे; यन्मां-पश्चामु; त्वं मां. भजसि; भजस्व. पद्माक्षी-ऋमं-जुना-आचं; पद्माक्षि-मं-आउ-सु-ऋम-किप्रसं-पश्चामु । १८. अश्वदायै गोदायै धनदायै-ऋमं-ऋम-आचं; अश्वदायै गोदायै धनदायै-मं-जुना; अश्वदायै गोदायै धनदायै-सु-आउ; अश्वदायै गोदायै धनदायै-किप्रसं-पश्चामु. जुषतां; लभतां-ऋम. देवि-मं-सु-ऋम-किप्रसं-आचं-पश्चामु; देवी-आउ; देवी-ऋमं-जुना. सर्वकामांश्च देहि मे; सर्वकामार्थ-सिद्धये-पश्चामु । १९. पुत्रपौत्रं-ऋमं-जुना. पुत्रपौत्र-मं-सु-आउ-ऋम-किप्रसं-पश्चामु-आचं. श्वादिगवे रथं-ऋमं-मं-सु-ऋम-पश्चामु-आचं; श्वाश्वतरं रथः-आउ-जुना-किप्रसं; श्वाश्वतरं रथ-औध; श्वाजाविगोरथं. भवसि-ऋमं-जुना-किप्रसं; भवतां-मं-सु-आउ-ऋम-आचं; भजसि-पश्चामु; भवतु. मे; मां-आउ-पश्चामु-जुना । २०. वरुणं-मं-सु-ऋमं-ऋम-जुना-पश्चामु-आचं; वरुणे-आउ-किप्रसं. उत्सृजे-ऋमं; अश्रुते-मं-पश्चामु; उच्यते-किप्रसं-जुना; अस्तु मे-सु; अस्तु ते-ऋम-आचं; अश्विना-आउ । २१. सोमिनो मह्यं; सोमिनः सोमं-किप्रसं; सोमिनो मिहं-जुना. सोमिनः; सोमिनि । २२. भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत्; भक्त्या श्रीसूक्तजायिनी-औध; जपेत्; जपेत् सदा । २३. "शुकगन्ध"-सु-ऋम-औध-आचं; "शुभगन्ध"-इतरेषु. "माल्यशोभे-ऋम-औध; "माल्यशुभे-सु. "भूतिकरि; भूतिकरी-सु । २४. श्री; श्री-किप्रसं. "वर्चस्व"-ऋमं-मं-सु-जुना-किप्रसं-आचं; "वर्चस्व"-इतरेषु. "विधाच्छुभमानं-ऋमं; "विधाच्छोभ-मानं-सु-ऋम-आचं; "विधात्पवमानं-मं-आउ-जुना-किप्रसं; "युधात्पवमानं-पश्चामु. धान्यं धनं; धनं धान्यं-सु. बहुपुत्रं; पुत्रं-आउ; पशुपुत्रं-जुना । २५. लक्ष्मीं प्रियसखीं-ऋमं-ऋम-आचं; लक्ष्मी प्रियसखी-सु; विष्णोः प्रियसखी-मं. देवीं; भूमि-औध । २६. महालक्ष्मी-ऋमं-मं-ऋम-आचं; महादेव्यै-सु. विष्णुपत्नी-ऋमं-मं-ऋम-आचं; विष्णुपत्न्यै-सु । २७. पद्मिनि; पद्मवि-ऋम-आचं; पद्मनि-सु. पद्मप्रिये; पद्मालये. विश्वमनो; विष्णुमनो-औध. हृदि; मयि-सु-ऋम । २८.

श्रीत°-ऋमं; श्रीद°. विश्रितः-ऋमं; विश्रुतः-मं; (इति) विश्रुताः-औध. श्रियः पुत्राश्च-ऋमं; श्रियपुत्राश्च-मं. देवी देवदेवता-ऋमं; देवीदेवताः श्रिया-मं; श्रीदेवीदेवता मताः-औध.

ऋमं-पुस्तकेऽविद्यमानो मं २९ मन्त्र एवमस्ति—

ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापक्षुद्रपशून्त्यवः । भयः शोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥

औधपुस्तके-ऋणरोगादिदारिद्र्यं..... मयशोक°....

पञ्चाशु-पुस्तके केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु च २३-३० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते-

चन्द्राभां लक्ष्मीमीशानां सूर्याभां श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूर्यान्निवर्णाभां महालक्ष्मीमुपास्महे ॥ २३ ॥

वर्षन्तु ते विभावरी दिवो अश्रय विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ २४ ॥

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मानने पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विष्णुमनोनुकूले हृत्पादपद्मं मयि सं नि भस्व ॥ २५ ॥

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी ।

गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ॥

लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेन्द्रैर्मणिगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भै-

र्नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥ २६ ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं

दासीभूतसमस्तदेवनितां त्रैलोक्यदीपाङ्कुराम् ।

श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां

त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम् ॥ २७ ॥

सिद्धलक्ष्मीर्मोक्षलक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।

श्रीलक्ष्मीर्वरलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥

वराङ्कुशापाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।

बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरीं; श्रियमैश्वरीं. 'वर्णाभां; संकाशां; सर्वाभां. महालक्ष्मी'; श्रीमहालक्ष्मी'; श्रियं लक्ष्मी' । २४. = खिल २. ५ । २५. = ऋमं २७ । २६. 'नमिता; 'णमिता । २८. प्रसन्ना मम सर्वदा; प्रसन्नवरदा भव । २९. वराङ्कुशा'; वराङ्कुशौ. 'मभीतिमुद्रां; 'मुपैतिमुद्रां. 'प्रतिभां; 'प्रतिमां. भजेऽहमाद्यां; भजे हिमाद्यां; भजेऽहमम्बां.

मं-पुस्तके श्रीसूक्तानन्तरं पठनीयं सूक्तद्वयं (मं ९, मं १०) दत्तं तद्यथा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥

हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ । शिव शंकर सर्वात्मन् नीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥

एतानि शिवनामानि यः पठेन्नित्यतः सकृत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किञ्चन ॥ ४ ॥

तथा च—

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥

एतान्यनन्तनामानि मण्डलान्ते (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

७

चिह्नीतो यस्य नाम तद्विवा नक्तं च सुक्रतो ।

अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मां देवजनाः ॥ १ ॥

पुनन्तु मनसा धियः पुनन्तु विश्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥

विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । संभूता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति ॥ ३ ॥

ध्रुवा बौध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्ने अच्छा यदस्तुतं रायस्पोषं च धारय ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१-२^१ = ऋसं ९. ६७. २७^१; तैत्रा. १. ४. ८. १; २. ६. ३. ४; वासं १९. ३९। २. = मंदि (पृष्ठ १७ मन्त्रः २१) । ३^१ = ऋसं ९. ६७. २७^२ । ४^१ = ऋसं १०. १७३. ४; अथर्व ६. ८८. १; तैत्रा २. ४. २. ८; खगु १. ४. ४; गोगु २. ३. १२; मंत्रा १. ३. ७. रायस्पोषं च धारय = खिल २. ६. १८.

८

मयि श्लेषो मा वधीः प्र सप्ताजं च सुक्रतो ।

अस्मान् पृणीष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥

मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्या न नीनशत् । दधिध्वतो विभावसो जागारमृतं ते धियम् ॥ २ ॥

अनमीवा भवन्त्वध्या सु सं गर्भो वि मोचतु । अरातीर्यन्ति ये कैचित्सूरयश्चाभि मज्जना ॥ ३ ॥

रायस्पोषं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उक्षा भवन्तु नो मयो बद्धीगोष्ठे घृताच्यः ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१^१ = खिल २. ७. १२ । २. अधिरस्था; अधरस्था ? ४^१ → खिल २. ६. १८^१. बद्धी-गोष्ठे घृताच्यः → खिल ४. १२. १^२ । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९; ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

९

सं स्रवन्तु मरुतः समन्थाः संमु पूरुषाः । सं धान्यस्य या स्फातिः संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

एह यन्ति पशवो ये परेयुर्वायुयेषा सहचारं जुजोष ।

त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिंस्ताल्लोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥

इमं गोष्ठं प्रशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।

सिनीवाली नयत्यग्न एषामा जग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥

सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।

संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपतौ ॥ ४ ॥

आ हरामि गवां क्षीरमां हरामि धान्यं^३ रसम् ।

आह्वता अस्माकं वीरां आ पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

एतत् अथर्व २. २६ अनेन समानम् । १ ≡ अथर्व ३; २ ≡ अथर्व १; ३ ≡ अथर्व २ एवं मन्त्राणां पौर्वापर्यभेदः । 'नानारूपाः पशस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः' इति बृहदे (५. ९२) । कौशिकसूत्रं (१९. १४) द्रष्टव्यम् ।

१. सं स्रवन्तु-का; सं सं स्रवन्तु-अथर्व; सं स्रवन्ति-बृहदे. मरुतः-का; पशवः-अथर्व । २. यन्ति-का; यन्तु-अथर्व. वेदास्मिस्ताह्निके-का; वेदास्मिन् तान् गोष्ठे-अथर्व. सविताभि रक्षतु-का; सविता नि यच्छतु-अथर्व । ३. नयत्यग्र-का; नयत्वाग्र-अथर्व. अनुमते-का; अनुमते-अथर्व । ४. गावः सन्तु-का; गावो मयि-अथर्व । ५. हरामि धान्यं^३-का; हार्ष धान्यं^१-अथर्व ।

१०

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुषिम् । आ वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १ ॥

करोमि ते प्राजापत्यमां गर्भो योनिमेतु ते ।

अनूतः पूर्णो जायतामनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः ॥ २ ॥

पुमांस्ते पुत्रो जायतां पुमाननु जायताम् । यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः ॥ ३ ॥

तानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्तु ते । तैस्त्वं पुत्रं जनयेः सं जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥ ४ ॥

यो वंशायां गर्भो योऽपि वेहतीन्द्रस्ते नि दधे वनस्पतौ ।

तैस्त्वं पुत्रान् विन्दस्व सा प्रसूधैनुका भव ॥ ५ ॥

सं वो मनांसि जानतां सं नाभिः सं ततोऽसत् ।

सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युक्षान्यविमोचनाय ॥ ६ ॥

कामः समृध्यतां मह्यमपराजितमेवं मे । यं कामं कामये देव तं मे वाया समधय ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं प्रजावत आर्षमिति खिलानुक्रमण्यमुक्तम् । 'अग्निरेतु' इत्यग्रे वर्तमानेन जीवपुत्राख्य-सूक्तेन सहेदं गर्भकर्मणि विनियुक्तम् । 'प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ' इति बृहदे (५. ९२) । आश्वगृ १. १३. ६ द्रष्टव्यम् । एते प्रजावज्जीवपुत्राख्ये सूक्ते अनवलोभने विनियुक्ते इति पर-ऋज-मतम् । एतत्सूक्तं ऋमं-प्र-संकौ-ऋज-आपमं (१. १२. ९)-पुस्तकेषु ४^१, ५^१, ६ मन्त्रान् वर्जयित्वाद्धृतम् ।

१. ≡ अथर्व ३. २३. २; हिगृ १. २५. १; शां १. १९. ६. आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋमं-आपमं-हिगृ; आ ते योनि गर्भ एतु-अथर्व-शां; आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋज-प्र-संकौ. अव-शां-हिगृ; ऽत्र-अथर्व; ऋमं-ऋज-संकौ-प्र-आपमं-पुस्तकेषु 'अत्र' नास्ति । २. ≡ हिगृ. १. २५. १; ३^१. ≡ अथर्व ३. २३. ५^१. प्राजापत्यमा; प्राजापत्येषा-संकौ. एतु-ऋमं-अथर्व-आपमं-हिगृ; एतु-ऋज-प्र-संकौ. अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः-का; अनन्धोऽश्रोणोपिशाचधीतः-हिगृ; अश्रोणोपिशाचधीतः-ऋमं-ऋज-आपमं-संकौ-प्र । ३^१ ≡ अथर्व ३. २३. ३^१; शां १. १९. ६. ३^१. ≡ शां १. १९. ६; अथर्व ३. २३. ४^१. पुमांस्ते पुत्रो जायतां-का; पुमांस्ते पुत्रो नारि ते-ऋमं-आपमं-संकौ-ऋज-प्र. पुमांसं पुत्रं जनय तं-अथर्व-शां. यानि-का-अथर्व-आपमं-संकौ-शां; तानि-ऋमं-ऋज-प्र. ऋषभा; पुरुषा-शां. जनयन्ति नः-का-आपमं-शां; जनयन्ति च-अथर्व; जनयन्तु नो-ऋमं-प्र-संकौ; जनयन्ति नो-औष; जनयन्तु ते-ऋज । ४. ≡ हिगृ १. २५. १. तानि-का-आपमं; यानि-ऋमं-ऋज-संकौ-प्र-हिगृ. जनयन्तु ते-का; जनयन्तु नः-ऋमं-हिगृ; जनयन्ति

नः-ऋज-प्र-संकौ; जनयन्तु नौ-आपमं. तैस्त्वं पुषान् जनयः-का; तैस्त्वं गर्भिणी भव-हिगृ. ५.
 ≡ हिगृ १. २५. १. ५^२ ≡ अथर्व ३. २३. ४^२; शांश १. १९. ६. योऽपि-का; यश्च-हिगृ.
 पुषान्; पुत्रं-अथर्व.हिगृ-शांश-मध्ये ५^२-पाठो विभिन्नः । हिगृ-तेन त्वं गर्भिणी भव या प्राप्तुंनुगा
 भव. शांश-तेभिर्द्ध पुत्रं जनय सुप्रसूयेनुका भव । ६^१. सं वो मनांसि ऋजं १०. १. १. २; अथर्व
 ६. ६४. १. ६^२ ≡ हिगृ १. २४. ४. ७. कामः समृध्यतो-का-ऋज-प्र-संकौ; कामप्रमृध्यतो-
 आपमं. तं मे-ऋज-आपमं-संकौ; तन्मे-प्र.

११

अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमर्घ्यं न रोदात् ॥ १ ॥

इमामग्निबायतां गार्धिपत्यः प्रजामस्ये तिरतु दीर्घमायुः ।

अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि त्रि बुध्यतामियं ॥ २ ॥

मा ते गृहे निशि घोरं उत्पादन्यत्र त्वद्दुदत्यः सं पिशन्तु ।

मा त्वं विकेश्युर आ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिशोके त्रि राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥ ३ ॥

अप्रजस्यं पौत्रमर्घ्यं पाप्मानमुत वाधम् । प्रजामिवोन्मुष्यस्व द्विर्द्धयः प्रीति मुनामि पोशान् ॥ ४ ॥

देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिर्धदः पिशन्तान् ।

क्रव्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तं जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥

त्वं ह्यग्रे प्रथमो मनोता ० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

६-११ खिलसूक्तानि पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानि । इदं सूक्तं जीवपुत्रस्यापीमत्यनुक्रमण्यायुक्तम् । ऋज-
 ऋज-प्र-संकौ-पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्रार्थं सूक्तम्' इत्युक्तत्वेदं समुद्दिष्टम् । हिगृ-मध्ये एको मन्त्रोऽ-
 न्तेऽधिकः । इदं षण्मन्त्रात्मकमिति गोश्रु २. १. २४; शांश १. ३. ११ (: अग्निरेतु प्रथम इति षड्-
 भिश्च पाणिग्रहणे) । मंत्रा १. १. १०; आपमं १. ४. ७ मध्ये केवलं पूर्वं अतारो मन्त्राः, तथा न आपमं-
 पुस्तके तृतीयचतुर्थयोर्मध्य एको मन्त्रोऽधिकः । प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पाश्र्वा १. ५. ११; मन्त्रा १. ४. ५५ मध्ये
 उपलभ्येते । 'अग्निरेतुति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम्' इति ऋशिव २. ११० । बृहदे ५. ९२ इत्ययम् ।

१. एतु-खिलानु-मंत्रा-शांश-का; ऐतु-इतरेषु. १^१ ऋ. अथर्व ४. १४. ५ : अग्रे प्रेहि प्रथमो
 देवतानाम्. देवतानां; देवताभ्यः-मंत्रा. सोऽस्याः; सोऽस्य-ऋज-पाश्र्वा-संकौ-प्र-आप. २. तिरतु
 दीर्घमायुः-का; नयतु दीर्घमायुः-ऋज-ऋज-संकौ-पाश्र्वा-हिगृ-प्र-आपमं-मन्त्रा; जरदग्निं कृणोतु-
 मंत्रा. जीवतामस्तु-का; जीवतु-ऋज. अभि वि-का-मंत्रा-मन्त्रा-पाश्र्वा; अभि प्र-हिगृ-प्र-ऋज-
 संकौ-आपमं. ३. गृहे निशि घोर-का; गृहे निशि घोष-ऋज-प्र-हिगृ-संकौ-ऋज-आपमं; गृहेषु
 निशि घोष-मंत्रा. उत्पाद्; उत्पाद्-प्र. रुदस्यः-का-ऋज-हिगृ-संकौ-आपमं-मंत्रा; रुदत्याः-
 ऋज-प्र. विकेश्युर-का-ऋज-हिगृ-आपमं; विकेश्युर-प्र-संकौ; विकेश्युरव-ऋज; रुदस्युर-मंत्रा.
 जीवपुत्रा-का; जीवपत्नी-इतरेषु. प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना
 -ऋज-ऋज-प्र-संकौ; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना-आपमं-मंत्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-हिगृ. ४.
 अप्रजस्यं पौत्रमर्घ्यं-मंत्रा; अप्रजस्तां पौत्रमर्घ्यं-ऋज-प्र-संकौ-हिगृ-आपमं; अप्रजास्तां पुत्रं
 मृत्यु-ऋज. वाधं; वा अध-मंत्रा; वाधं-संकौ. प्रजामिवोन्मुष्यस्व-का; शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुष्य-
 ऋज-मंत्रा-हिगृ-ऋज-संकौ-प्र-आपमं. पाशान्-का; पाश-ऋज-ऋज-संकौ-प्र-आपमं-मंत्रा-
 हिगृ. ५. पातयामि-का-ऋज-प्र-संकौ; पातयामि-हिगृ.

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोभौ विसर्गविदे तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ १ ॥

य आनयत्परावतः० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋसं ६. ४४ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ५. १०८ एतदेव दर्शयति । इदमेकचं सूक्तं सायणाचार्यैः ऋसं ६. ४४. २४ व्याख्याने समुद्धृतम् । में (११)-मु-आउ (८)-जुना-औध-पुस्तकेष्विदं तृचं सूक्तम् । अल-पुस्तके इदं द्रुचम् ।

११. → तैज्या २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाचं मनसि संभृताम्; तैज १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्. ११. दशयन्त्रमुत्सम् ≡ ऋसं ६. ४४. २४. 'वेदे'-का; 'वेतं'-में-मु-आउ-औध-जुना । उत्तरे ऋचौ-

पुरश्च पृष्ठश्च कौ च बाहू जङ्घे चोरु उदरं शिरश्च ।

रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमम् ॥ २ ॥

श्रुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू कपोलौ छुबुकस्तथा च ।

ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं मुखरत्नकोशम् ॥ ३ ॥

२. पुरश्च; उरश्च; जुना-आउ; नखश्च-औध. पृष्ठश्च; पृष्ठिश्च-मु. रोमाणि; लोमानि-जुना.

३. छुबुकः; चिबुकः-जुना. मे तच्छरीरं; एतच्छुश्रु-आउ; एतच्छरीरं-जुना.

ऋसं ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं खिलसूक्तं में-औध-जुना-पुस्तकेषु विद्यते । में-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव । वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥

सूक्तान्ते स्तृणान्यग्नौ ॥ २ ॥

औध-पुस्तके

सूक्तान्तेऽस्येत्तृणान्यग्नाविरिणे वोदकेऽपि वा ।

यदस्तृणैरधीतं तत् तृणानि भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा] ॥ २ ॥

जुनागड-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं स्तृणानि तृणते तृण । समुद्रं गच्छ स्वाहा भूमिं गच्छ स्वाहा ॥

खिल २. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३

शैवतीः पारयन्त्येतदेदं पृच्छस्व वचो यथा । अम्यारं तं समाकितं य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ १ ॥

जायाकेतं परिश्रुतं भारती ब्रह्मवादिनी । संजानानां महीं जाता य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ २ ॥

इन्द्रस्तं किं विमुं प्रभुं भानुना यं जुजोषति । तेन सूर्यमरोचयद्येनेमे रोदसी उभे ॥ ३ ॥

जुषस्वाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेध्यातिथिम् । मा त्वा सौमस्य बर्धुहत् सुतस्य मधुमत्तमः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने अङ्गिरस्तम शोचस्व देववीतमः । आ शंतम शंतमाभिरमिष्टिभिः शान्तिं स्वस्तिमकुर्वत ॥ ५ ॥

शं नः कनिऋददेवः पर्जन्यो अग्निं वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्ताम् ।

शं नो बावापृथिवीं शं प्रजाभ्यः शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ६ ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः० ॥ ऋ. सं. ७. ३५. १

ऋसं ७. ३४ अनन्तरमिदं पठनीयम् । आश्वमेसं^२—मतमपि तथैव । मे—मु—आप—अनुसारणेर्दं ऋसं ७. ३५ अनन्तरं पठनीयम् ।

मे१३—मु—आउ९—ऋमं—अल—जुना—ऋब्र(शान्ति)—अल । ऋग्विधानेऽपि (२. १३९.)—
' शंवतीः शं न इन्द्राग्नी इत्येते सततं जपेत् । न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत् ' इति ॥

१. एतेदं पृच्छस्व वचो यथा—का; तं पृच्छन्ति वचो यथा—आउ—जुना; एतं उक्तिं वचो यथा—
अल; एते तं पृच्छन्ति वचो यथा—जुना—मे—मु. अभ्यारं तं समाकेतं—का; अभ्यायन्तं समायन्तं—आउ;
अभ्यारं तं समाकेतं—अल; अभ्यायन्तं समाकेतं—जुना; अभ्यारं तं समाकेतं—ऋमं—अल—मु. ब्रवत्;
ब्रवत्—अल; ब्रवन्—मु—ऋब्र । २. जायाकेतं—का—जुना; जायाकेतं—आउ; जायाकेतं—ऋमं—अल—मु—
ऋब्र. परिश्रुतं—ऋमं—मु; पुरुषहृ—मे—आउ—जुना. भारती ब्रह्मवादिनी—का; भारती ब्रह्मवादिनी—
ऋमं—ऋब्र—मे—मु; भारती ब्रह्मवादिनी—आउ; भारती ब्रह्मवादिनी—जुना. जाता—का; जाता—ऋमं—अल—
मे—मु—आउ—जुना. ब्रवत्; ब्रवन्—ऋब्र । ३. इन्द्रः; इन्द्र—अल. किं; कर्—आउ. भानुना यं—अल;
भानुनेयं—ऋमं—ऋब्र—मे—मु—आउ; भानुनेयं—जुना. जुजोपति—का; सरस्वती—मे—आउ—जुना; सरस्वती
ऋमं—ऋब्र—मु—अल. तेन—का; येन—ऋमं—ऋब्र—मे—मु—आउ—अल—जुना । ४. वर्षहस्तस्य;
वर्षहस्तस्य—आउ; वर्षहस्तस्य—अल. मधुमत्तमः; मधुमत्तमा—आउ । ५. त्वं—ऋमं—अल—मु—आउ;
त्वं—का—अल. अङ्गिरस्तमः—अल—जुना; अङ्गिरस्तमः—आउ; अङ्गिरः—ऋमं—मे—मु. शंतमाभिरभि-
ष्टिभिः; शंतमाभिरभिष्टिभिः—अल. शान्तिः; शान्तिः—मु; शान्ति—अल । ६. वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्तां—
का; वर्षत्वोषधयः प्रति धीयन्तां—आउ; अवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां—अल; अभिवर्षत्वोषधयः प्रति-
धीयतां—जुना; वर्षतु—ऋमं—मे—मु. शो नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे—अल ५. १. ५९. नो
अस्तु—का; न एधि—मे—मु ।

जुनाङ्गलिखितपुस्तक इदं नवर्चं सूक्तम् । तृतीयमन्त्रानन्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अपो दीयन्ते

शं वो भूमिः शं व आपः शं वो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं वः प्रजापत्यः शमयन्तु पापं शं वः पर्जन्यो अभि वर्षन्तु ॥

शं व इन्द्रः शंताता शं वो भवन्तूषसो विभातीः ।

शं वो वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु शं वो मित्रावरुणावश्विना शम् ॥

शं वो विष्णुः प्रजया संरराणोऽनु स्वधां कृणुहि लोके अस्मिन् ।

शं वो भवतु भुवनस्य यस्पतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१४

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वं निष्पापया जैनम् । आ सूर्यमन्यान् स्वापयाव्युषं जागृयामहम् ॥ १ ॥

कं ई व्यक्ता नरः संनीळा ॥ ऋ. सं. ७. ५६. १

ऋसं ७. ५५ अनन्तरं पठनीयम् । अथ मन्त्रः अथर्व ४. ५. ७ अनेन समानः । मे—पुस्तक एत-
देकादशर्चं, पञ्चामृ—पुस्तके दशर्चम् । ऋब्र(शान्तिपाठः)—आश्वमेसं—जुना—पुस्तकेऽष्टौ, ऋमं—आउ—
मु—पुस्तकेषु नव मन्त्राः । आउ—पुस्तकस्थः षष्ठो मन्त्रो मे—पुस्तके नास्ति । सु १-८ = ऋमं—मे—पञ्चामृ
१-८; सु ९ = पञ्चामृ ९ = मे १०; ऋमं ९ = आउ ९; पञ्चामृ १० = मे ९; आउ ७ = मे ८; आउ
८ = मे ९; आउ ९ = मे ७. अल—पुस्तके ८-९ मन्त्रौ न स्तः । जुना—पुस्तके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वप्नाधिकरणे; स्वप्नाधिकरणेन—अथर्व. जैनं—अथर्व—मे—मु—आउ; जरा—पञ्चामृ; जिनं—ऋमं—
ऋब्र. आ सूर्यः ओसूर्य—अथर्व. → मेसं ४. २. १ आ तु सूर्यस्योदेतोर्जाययात्. अभ्यान्—का—आउ;
अन्यान्—ऋमं—मे—मु—अथर्व; अन्यत्—पञ्चामृ. स्वापयाव्युषं—अथर्व; स्वापयाव्युषं—जुना—आउ; स्वाप-

यद्ब्यूहं-ऋमं-ऋमं-मं-मु-पञ्चासृ. जागृयाम्यहं-का; जागृयादहं-ऋमं-मं-पञ्चासृ; जाग्रियादहं-
ऋमं-मु-आउ; जाग्रयादहं-जुना; जागृतान्-अथर्व.

शिष्टानां मन्त्राणां ऋमं-पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते-

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।

तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामसि ॥ २ ॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पात्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥ ३ ॥

कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनहृदे ह सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकाङ्गयम् ।

जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः ॥ ५ ॥

आ थाहीन्द्र पथिभिरीकितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृसां जुहुर्मातुलस्येव थोषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥ ६ ॥

यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।

संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

ककौटको नाम सर्पो यो इष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

अति कालिकरौद्रस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुननदी कालिकं ते विष्णुस्तोत्रमनु स्मरम् ॥ ९ ॥

२. तस्मिन् हि-ऋमं-मु-पञ्चासृ-ऋमं-मं; तस्मिन्-आउ-जुना । ३. तस्य-ऋमं-मु-पञ्चासृ;
यस्य-मं-आउ. सर्पात्-ऋमं-मु; शुष्कात्-मं-आउ-पञ्चासृ. गाधमशीमहि = ऋसं ५. ४७. ७ ।

४. नाम; नाग-पञ्चासृ. 'बलः'; 'कणः'-पञ्चासृ. ह सो; ऽसौ-आउ । ५. भयं-मं-आउ-
पञ्चासृ; भयात्-ऋमं-ऋमं-मु. जन्मभूमिमतिक्रान्तो-ऋमं-ऋमं-मं-मु; जन्मभूमिपरिक्रान्तो-
आउ-पञ्चासृ; जन्मभूमिरतिक्रान्तो-जुना । ६. = निब १४. ३१. तृसां-ऋमं-ऋमं-पञ्चासृ-मं-
मु-निब; तृसा-आउ. जुहुः-मं-आउ-निब; जुहुः-ऋमं-ऋमं-मं-पञ्चासृ-जुना. 'नागाश्वपति...
सततं'; 'नागाश्वपति नराणां सुपर्णं तं विदत्-जुना । ८. = खिल २. १. ९१ । ९. विष्णुः सौम्येन-
आउ; विष्णु सौम्येन-ऋमं. भाविना-आउ-जुना; भामिनि-ऋमं. ते-ऋमं; तेन-आउ; स्मरं-आउ;
स्मरन्-ऋमं; स्वरं-जुना । मं-पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्-

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उग्रायुधाः प्रमत्तिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो मिच्छमानाः ।

ये देवा असुरान् पराभवन् तांस्त्वं वज्रेण मघवन्नि वारय ॥ ११ ॥

९-१०. = तैसं ४. २. ८. ३. (व्यत्यासेन). ९. दिवो; दिवि-पञ्चासृ; तेषां-मु; येषां-तैसं-
पञ्चासृ. सदस्कृतं-मं; सदःकृतं-तैसं-पञ्चासृ. १०. = वासं १३. ६; कासं १६. १५; मैसं २. ७.
१५; हिष्ट २. १६. ७; माष्ट २. ७. ३; ११. १०; १६. ३; माश्री ६. १. ७; आसू; मदी; शाम;
मामंसं. अस्तु-मं; स्तु-इतरेषु । ११. देवा असुरान्-देवानसुराः-औध. औधपुस्तक एते त्रयोऽपि
मन्त्राः सन्ति तथापि नवमदशमयोर्मध्येऽधो लिखितो मन्त्रोऽधिकः-

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीननु । ये वावरेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपो यस्य व्रते पशवो यन्ति सर्वे ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ १ ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्याः ० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

ऋसं ७. ९६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ६. १९ तदेव दर्शयति । इदं दर्शपूर्णमासयोर्विनियोज्य-
मिति वैसू ८. २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनियोज्यमिति शार्ध्री ६. ११. ८; आश्वार्थी ३. ८ ।

तैसं ३. १. ११. ३; मैसं ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मं१५-आउ११-आश्वमंसं^१-औध-
जुना-अल एतेषु सर्वेषु 'यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः' इति
प्रथमार्धः । जोहवीमि-का; हवामहे-अथर्व; हुवेम-इतरेषु ।

१६

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि । मध्ये हृदस्य प्लवस्व निर्गृह्य चतुरः पदः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतम् ॥ ऋ. सं. ७. १०४. १

इत्यृग्वेदे मित्ते द्वितीयोऽध्यायः ॥

ऋसं ७. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ४. १५. १४; निरु. ९. ७; ऋमं-मं१६-आउ१२-मु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना ।

उप प्र वद-का-अथर्व; उपप्लवद-ऋमं-मं-मु-आउ; उपप्लवत-औध. प्लवस्व-का-जुना-अथर्व-
निरु-मं-आउ; प्लवस्य-ऋमं-मु. निर्गृह्य का-ऋमं-मु-मं; विगृह्य-अथर्व-निरु-आउ-जुना. पदः--
का-अथर्व-निरु-मं-आउ-जुना; परः-ऋमं-मु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

अभि दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तु^१ प्र पुष्टिगुर्यथा शुष्टिगुर्यथा आयुरुपममष्टौ मेध्य पतते
मातरिश्वा द्वितीयः^२ प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च कृशः पृषधस्य^३ दानस्तुतिस्तु^४ गायत्रं तु तृतीया-
पञ्चस्यावनुष्टुभौ प्रति पृषधः पारुक्ष्यन्तं^५ सल्लिङ्गोक्ता देवता त्वमेका पावमानीः पद् वैश्वदेव-
मन्त्याद्ये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इत्येव द्वे बृहद्विषो यष तिलः सल्लिङ्गीरेकैद्वि मम द्वा-
त्रिंशत्प्राजापत्यो हृद्यो वैश्वदेवं तु विवाहायाशीस्त्वानुष्टुभं त्वाद्या त्रिष्टुप् तृतीयात्रिंशीपञ्चविध्यः
पङ्क्तयो दशमी पुरउष्णिग् द्वादशाद्ये आस्तारपङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिरेकोनविंशी बृहत्येकोनत्रिंशी
त्रिष्टुब्जगतीवोदष्टौ परागदासो ध्रुव एका षको द्वे उदेका यक्षासौ द्वे द्रक्ष दश वामदेव्यो
नकुलः सौरी धर्मस्तुतिर्बाह्विस्पत्या सावित्र्यष्टिर्धर्मपरा पताः सौर्यश्राम्द्रमस्यश्च शेषा जगत्पः ॥

१. तु-का; तत्-अनु. २. द्वितीयः प्रागाथो वैश्वदेवो-का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रागाथः-
अनु. ३. पृषधस्य-काः प्रस्कण्वस्य-अनु. ४. तु-का; अनुक्रमण्या नास्ति. ५. पारुक्ष्यन्तं सल्लि-
ङ्गोक्ता देवता-का; अन्त्यामिसौरी पङ्क्तिः-अनु.

१

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे । यो जरितृभ्यो मधवा पुरुर्वसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मंदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्वोक्थं सरः पूर्णन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मच्चः स्वादिष्टमीं पिव ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥
 आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सौतृभिः ।
 यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥
 उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिर्मक्षितावसुम् ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥
 यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि । अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र ऋध्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥
 अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
 येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दशे ॥ ८ ॥
 एतावतस्त ईमह इन्द्र सुन्नस्य गोमतः । यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशत्रजे ॥ ९ ॥
 यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशत्रजे ।
 यथा गोशर्ये असनोऽर्कजिह्वनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ४९ बालखिल्यम् [१] । शांश्रौ ७. २३. ४; १२. ९. ११; १२. ६. १२ भाष्ये
 ऐवा ६. २४ भाष्ये च निर्दिष्टम् । बृहदे ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम् । १. = साम १. ३. १. ५. ३; २.
 २. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १ । २. = साम २. २. १. १३. २; अथर्व २०. ५१. २ । ३. य-
 का; ये-मं; → ऋप्ता २. २८ । ७. ऋध्वेभिः-का; उग्रभिः-मं-सु । ९. २ = ऋसं ८. ५०. ९२.

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ १ ॥
 शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।
 शिनिर्नै मुष्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥
 यदीं सुतास इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।
 आपो न धायि संवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषे ॥ ३ ॥
 अनेहसं वो हवमानमूर्तये मच्चः क्षरन्ति धीतयः ।
 आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥
 आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
 यं ते स्वधावन् स्वर्धयन्ति गूर्तयः पौरे' छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥
 प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेय दाशुषे ॥ ६ ॥
 यद् नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि । युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत उग्र ऋध्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥
 रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
 येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावन्स्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा गोशये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० वालखिल्यम् [२] । शांश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम् । ऐवा ६. २४ सायणभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः । २. शतानीका हेतयो अस्य → ऋषा २. ५०. शिनिर्न-का; गिरिर्न-म-मु । ५. स्वधावन् स्वधयन्ति-का; स्वधावन्स्वधयन्ति-म-मु । ७. उग्र-का; ऋषव-म-मु । ९^२ = ऋसं ८. ४९. ९^१ । १०. दीर्घनीथे दमूनासि → ऋषा ५. ४८.

३

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन् मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं संमसादयच्छयानं त्रिभिर्मुद्भितम् ।

सहस्राण्यासिषासद्भवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

ये उक्थेभिर्नै विन्धते चिकिषं ऋषिचौदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यविष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानृचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

सं त्विमा विश्वा सुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्ट पौत्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् । विद्या ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गर्भे म गोमतिं धने ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि सं रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्रं गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

कदा च न स्तरीरसि नैन्द्रं सश्वसि दाशुषे । उपोपेक्षु मघवन् भूय इक्षु ते दानं देवस्य पूष्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अम्योजसा क्रिवि वधैः क्षुण्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमू दिवर्मादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आयो दासः शेवधिषा अरिः । तिरश्चिदर्थे रुशमे पवीरवि तुम्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तो घृतश्चुतो विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मै रयिः पप्रथे वृण्यं शवोऽस्मै सुवानास इन्द्रवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ वालखिल्यम् [३] । १. सांवरणौ-म-मु; सांवरण-का^१ । २. आसिषा-सत्-का; असिषासत्-म-मु । ३. अविष्यन्त-का; अरिष्यन्त-म-मु । १०. मधुमन्तो घृतश्चुतो-का; मधुमन्तं घृतश्चुत-म-मु.

1. Scheftelowitz defends the Kashmir reading (p. 38), but compare the names in the latter half of the same verse and also the parallel Khila, III. 4. 1.

४

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते ल्छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे संचा ॥ १ ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिस्त्रीन्द्र सुवाने अमन्दथाः । यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषतापिबत् ।

यस्मै विष्णुर्ब्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिच्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहे जुहूमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता महीं उप्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मधवा पुरुवसुगौरिश्चस्य प्र दाति नः ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्योषमिन्वति ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चनं प्र युच्छस्युमे निं पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्यावमृतं दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववचकृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्म पूय्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत । पूर्वाकृतस्य बृहतीरनूपत स्तोतुमेषां असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत स क्षोणीं समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५२ वालखिल्यम् [४] । २. दशशिप्रे दशोण्ये → ऋषा २. ७१. 'वृजीनासि-
का; 'वृज्जसि-मै-सु । ३. धृषतापिबत्-का; धृषितापिबत्-मै-सु । ४^२. → ऋसं १. ४. १ : सु रूप-
कृतुमृतये सुदुधामिव गोदुहे जुहूमसि; → ऋसं ८. १. १० : आ त्वद्य सवर्द्धया हुवे गायत्रवेप्सम्
इन्द्रं धेनुं सुदुधां. गोदुहे-का → ऋसं १. ४. १; गोदुहो-मै-सु. श्रवःसु च-का → ऋसं ३. ३७.
७; श्रवस्यवः-मै-सु । ५. दाति-का; दातु-मै-सु । ६^२ = ऋसं ८. ६१. १०^२ । ७ = वासं ८. ३;
तैसं १. ४. २२. सवनं-का; हवनं-मै-सु ।

५

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् । पूर्वोत्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमशिनं राय ईमहे ॥ ११ ॥

य आयुं कुत्समतिथिर्वमर्दयो वावृधानो दिवैदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ १२ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्यद्रयः । ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावर्तीन्दवः ॥ १३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृषि विश्वे सुन्वन्वा वसु ।

शीर्ष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृप्ससि ॥ १४ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरु तिभिः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वार्पे स्वार्पिभिः ॥ १५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधिं प्रजास्वाभगम् ।

ग्रं सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो विश्विष्वरे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्चयुर्गव्युरग्रे मतीनाम् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५३ वालखिल्यम् [५] । ३. सिञ्चन्त्य-का; सिञ्चन्त्य-मं-मु । ४. सुन्वन्त्वा-
(→ ऋसं १०. ७६. ४ : आ नो रथि सुनोतन)-का; सन्वन्त्वा-मं-मु. शीघ्रिषु-का; शीघ्रि-मं-मु ।
६. प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः → ऋप्रा ८. ४; ३०. १ ७. वीतिहोत्राभिः-का; यय
होत्राभिः-मं-मु. विश्विष्वरे-का; मनामहे-मं-मु । ८. मतीनां-का; मतीनां-मं-मु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्षिर्गृणन्ति कारवः । ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् भृतश्रुतं प्रप्रासो नक्षन्भीतिभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे षुक्ल्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः श्रृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवतम । तेन नो बोधि सधमाधो वृधे भगो दानाय धृवदन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ भक्षि सुक्रतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो मनामहे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्ययं आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मानक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीर्मपम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमिभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्यं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ वालखिल्यम् [६] । → वृहदे ६. ८४ । १. प्रप्रासो-का; पीरासो-मं-मु ।
२. षुक्ल्यया-का; सुक्ल्यया-मं-मु । ६. भक्षि-का; वक्षि-मं-मु. वयं-का; वीती-मं-मु. देव-
हूतिभिः-का; देववीतिभिः-मं-मु. मनामहे-का; विश्विष्वरे-मं-मु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यमभ्याजति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । मह्यं दिवं न तस्तपुः ॥ २ ॥

शतं वेणुञ्जतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि । शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणा चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्षमत ॥ ४ ॥

आदितास्तस्य चकिरन्तानूनं च महि श्रवः । श्यावीरतिव्वसन् पर्यश्चक्षुषा चनं सन्तये ॥ ५ ॥

= ऋसं ८. ५५ वालखिल्यम् [७] । १. अभ्याजति-का; अन्यायति-मै-सु । ४. सुदेवाः स्थ काण्वायना → ऋषा ८. २०. काण्वायना-मै-सु; कण्वायना-का. चङ्क्षमत-का; वङ्क्षमत-मै-सु । ५. आनूनं च-का; आनूनस्य-मै-सु ।

८

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्यम् । द्यौर्नि प्रथिना शवः ॥ १ ॥

दश मंघं पूतक्रतुः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासौ अधि स्रजः ॥ ३ ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायी व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूध्यम् ॥ ४ ॥

अचेल्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्लेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अग्न आ याह्यग्निभिः ० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५६ वालखिल्यम् [८] । एतान्यष्टौ सूक्तानि (खिल ३. १-८ = ऋसं ८. ४९-५६) 'अग्न आ याह्यग्निभिः' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तात्पूर्वं पठनीयानि । एतानि बृहदे ६. ८४-८६ अत्र निर्दिष्टानि ।

१. = ऋसं १. ८. ५ । २. पूतक्रतुः-का; पूतक्रतः-मै-सु; पौतक्रतः-सु-जुना । ३. अधि-का; अति-मै-सु । ४. पूतक्रतायी-का; पूतक्रतायै-मै-सु. यूध्यं-का; यूथ्यां-मै-सु । ५. = साम १. ५. २. १. चिकितिः-का-साम; चिकितुः-मै-सु. ५. बृहत्सूर्यो-का-खिल ४. ९. ७; बृहत्सूरो-मै-सु ।

९

त्वं द्रप्सं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मघवजंशुमत्याः ।

प्र शूर आपः सनिता धनानीन्द्रे तानि ते पुरुकृत् संहंसि ॥ १ ॥

त्वं ह त्र्यत्सप्तभ्यो जायमानः ० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अनन्तरं पठनीयम् । सनिता धनानि = ऋसं १. १००. ९; ९. ९०. ३.

१०

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुग्धा हि घृतश्रुतः । ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥ १ ॥

पावमानीर्दिशन्तु न इमंल्लोकमथो अमुम् । कामान्संनर्धयन्तु नो देवैर्देवीः समाहृताः ॥ २ ॥

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनन्ते संदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥

प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्यमयम् । तेन ब्रह्मविदो वयं पूर्तं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः सुनीतीं सह मा पुनातु सौमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।

यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीर्याभिर्गच्छति नान्दनम् । पुण्यांश्च भक्षान् भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
प्र देवमच्छा मधुमन्त ० ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋसं ९. ६७ अनन्तरं पठनीयम् ।

ऋब्र-मै१७-मु-अल-जुना-आउ१३-ऋब्र-पुस्तकेष्विदं विंशत्तमम् । आद्याः पञ्चर्चो मै-मु-आउ-
ऋब्र(पवमान)-पुस्तकेष्वदिता वर्तन्ते । षष्ठी मै-मु-आउ-अल-पुस्तकेषु पञ्चदशी । हिरण्यकेशि-
त्रिकालसंध्यायां धर्मसिन्धौ चेदं षड्वचम् । आउ-पुस्तके तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । औधपुस्तक इदमे-
कविंशत्तमम् । १-५ = तैब्रा १. ४. ८. ५-६. १-३, ६ = साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ = निब ५. ६;
बौधसू २. १७. ३४.

१. → ऋसं ९. ६७. ३१^१, ३२^१ : ऋषिभिः संभृतं रसम् । २. दिशन्तु; दधन्तु-
साम. कामान् समर्धयन्तु; कामाः स्पर्धयन्तु-अल. देवैर्देवीः; देवोर्देवैः-का-साम-धसि-
तैब्रा; देवैर्देवी-अल. समाहृताः—का-साम; समाहिताः-ऋब्र-मै-मु-जुना-आउ; समाहिता-अल;
समाभृताः-तैब्रा-ऋब्र-धसि । ३. पावमान्यः पुनन्तु मा-तैब्रा-आउ-धसि; पवमानः पुनातु मा-
अल-जुना; पावमानीः पुनन्तु नः-साम; पावमान्यः पुनन्तु मां-मै-मु-ऋब्र । ४. हिरण्यमयं—तैब्रा-ऋब्र-
मै-मु-धसि; हिरण्यय-आउ; हिरण्यय-अल. पुनीमहे-तैब्रा-ऋब्र-धसि-मै-मु-आउ; पुनातु मा-अल-
जुना । ५. सुनीती—का; पुनीहो-मु; पुनीती-ऋब्र-औध. मा; आउ-पुस्तके 'मा' नास्ति. मूर्ज-
यन्त्या—तैब्रा-मै-धसि; मूर्जयन्त्या-मु-ऋब्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकयोर्दशमः स चैवमस्ति-
'इन्द्रः सुदीतिं सुह्वा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः सुनीत्या । यमो राजा प्रमृगाभिः पुनातु मा जात-
वेदा मूर्जयन्त्या पुनातु' । अल-पुस्तके कविदशुद्धम् । ६. स्वस्त्ययनीर्याभिः; स्वस्त्ययनीस्ताभिः-
साम । शिष्टानां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वापर्यमेदं । १६ = बृहदे ६. १४५; १७ =
बृहदे ६. १४१; १९ = ऋग्वि ३. ३. २; २० = ऋग्वि ४. २५. १ = बृहदे ६. १४४. अल-जुना-
पुस्तकपाठोऽथो दीयते । तत्र मन्त्राणां क्रमस्त्वेवम् :- अल १९ = मै-मु-आउ ७. १५ (आउ-पुस्तक-
क्रमेण); अल १० = मै-मु-आउ ५; अल ११-१४ = मै-मु-आउ १-४; अल १५-१६ = मै-मु-
आउ १६-१७; अल १७ = मै-मु-आउ ६; अल १८ = मै-मु-आउ १९; अल १९ = मै-मु-आउ २०;
अल २० = मै-मु-आउ १८. ऋब्र-आश्वमेसं^१-पुस्तकयोः क्रमः मैक्समुल्लरपाठानुसारी, किंतु द्वादशो
मन्त्रः ऋब्र-आश्वमेसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति । १७^२-१८^१ आश्वमेसं^१ मध्ये नास्ति ।

यन्मे गर्भे वसतः पापमुधं यज्जायमानस्य च किं चिदन्यत् ।

जातस्य च यच्चापि च वर्धते मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥

मातापित्रोर्धनं कृतं वचो मे यत्स्थायं जङ्गममावभूव ।

विश्वस्य यत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥

कयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षान्भोज्याप्यतिग्रहात् ।

असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥

गोघ्रातस्करत्वास्त्रीवधाद्यच्च किल्बिषम् ।

पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥

ब्रह्मवधात्सुरापाणात्सुवर्णस्तेथाद्रूषलीमिथुनसंगमात् ।

शुरोर्दाराभिगमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥

बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिथुनसंगमात् ।

पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥

अमन्त्रमज्ञं यत्किंचिद्व्रूयते च हुताशने । संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

दुर्यष्टं दुरधीतं पापं यश्चाज्ञानतोक्तम् ।

अयाजिताश्चासंयाज्यास्तस्यावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥

ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम सर्वा देवेभ्यः पुण्यगन्धाः ।

ता न आपः प्रवहन्तु पापं श्रद्धा गच्छामि सुकृतासु लोकं तस्यावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥

१० = का ५

११-१४ = का १-४

१५ = का ६

पावमानीं पितृन्देवान् ध्यायेद्यश्च सरस्वतीम् । पितृस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ १६ ॥

ऋषयस्तु तपस्तेषुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः । तपसस्तपसोऽग्र्यं तु पावमानीर्ऋचो जपेत् ॥ १७ ॥

पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः । सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ १८ ॥

दशोत्तराण्यृचां चैतस्यावमानीः शतानि पद् । एतज्जुह्वयंश्चैव घोरं मृत्युभयं जयेत् ॥ १९ ॥

पावमानं परं ब्रह्म शुक्रं ज्योतिः सनातनम् । ऋषींस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २० ॥

२. यत्-अल-जुना; तत्-मै-मु-ऋ-आउ । ५. सुवर्णं-अल-जुना; स्वर्ण-ऋ-मै-मु-आउ. वृषलीमिथुन-अल; वृषलिमिथुन-जुना; वृषलीगमनमैथुन-मै-आउ; वृषलिगमनमैथुन-मु-ऋ. दारामि-मै-अल-जुना-आउ; दाराधि-मु; दाराधि-ऋ । ६. मिथुन-अल-जुना; मैथुन-मै-मु-आउ-ऋ. संगमात्; संभवात्-आउ. प्रहरन्ति-अल-जुना; प्रहरति-मै-मु-आउ-ऋ । ८. ज्ञानतोक्तं-अल-जुना; ज्ञानतः कृतं-आउ । ९. सर्वा-अल-जुना; विश्वा-मै-मु-आउ-ऋ. पुण्यगन्धाः-मै-मु-आउ-ऋ-जुना; पुण्यगन्धा-अल. श्रद्धा-अल; शुद्धा-मै-मु-आउ-जुना-ऋ. गच्छामि-जुना-अल; यचामि-आउ । १६. पावमानीं पितृन्-मु; पावमानी पितृ-अल; पावमानीः पितृन्-ऋ; पावमानं पितृन्-बृहदे-मै-आउ-जुना. ध्यायेद्यश्च-मु-बृहदे-मै-आउ; ध्यायेभ्यश्च-अल-जुना-ऋ. पितृस्तस्योप-ऋ-अल-जुना-मु-बृहदे; ऋषींस्तस्योप-मै-आउ. तिष्ठेत्-अल-जुना; वर्तेत-बृहदे-औध; वर्ते तत्-ऋ-मै-मु-आउ । १७. ऋषयस्तु-अल-जुना; अथ ते वै-बृहदे. तेषु-मै-मु-आउ; तेषु-अल-जुना. स्वर्गजिगीषवः; सर्वजिगीषमाः-अल; सर्वजिगीषिताः-जुना. तपसस्तपसोऽग्र्यं तु-अल-जुना; ततस्ते तपसोऽग्रेण-बृहदे; तपस्तस्तपसोऽग्रेण-औध. जपेत्-अल-जुना; ऽब्रवीत्-मै-मु-आउ-ऋ; ऽब्रुवत्-बृहदे-औध । १८. सप्तजन्म-अल-जुना-ऋ-आउ-मु; सप्तजन्मा-मै. वेदपारगः-अल-जुना-आउ; वेदपारगाः-ऋ-मै-मु. १९. ऋचां चैतत्-अल; ऋचां चैतत्-जुना; ऋचांश्चैव-ऋ-मै-मु-आउ; ऋचश्चैव-मै. जपश्चैव-अल-ऋ-मै-मु-आउ; जपेन्मन्त्रं-मै-मु-आउ-ऋ. घोरं; घोर-मु. जयेत्-जुना-अल-ऋ-मै-मु-आउ । २०. पावमानं-जुना-अल; पावमान्यः-बृहदे. शुक्रं ज्योतिः-ऋ-मै-मु-आउ-जुना-बृहदे; शुक्रज्योतिः-अल. ऋषींस्-मु-जुना-ऋ; पितृन्-मै; पितृन्-आउ; ऋषींश्च-अल. तिष्ठेत्-अल; तिष्ठे तत्-मै-मु-ऋ-आउ. २०^२ बृहदेवतायां विभिन्नाः ।

औधपुस्तके विंशतिमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स यथा-

एतत्पुण्यं पापहरं रोगमृत्युभयापहम् । पठतां शृण्वतां चैव ददाति परमां गतिम् ॥

११

इलैव वार्मनु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवर्यन्तः ।

घृतपदी शक्नी सौमपृष्ठोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

वैश्वदेवीं पुनर्ती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।

तया मदन्तः सधमाध्येषु वयं स्याम पययो रयीणाम् ॥ २ ॥

प्र तु द्रव परिकोशं नि षीद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋसं ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै१८-औध ।

१. = अथर्व ७. २७. इलैव वां-मै; इडैवास्माँ-अथर्व. घृतेन-मै; व्रतेन-अथर्व । २.
तन्वो वीतपृष्ठाः = अथर्व ६. ६२. २१. २२ = अथर्व ६. ६२. २२. मदन्तः-का-मै; गृणन्तः-
अथर्व. सधमाध्येषु-का; सधमादेषु-मै-अथर्व ।

१२

यत्र लोक्यास्तनुत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।

तेजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्रणाः ।

ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोकै महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋसं ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मै-मु-औध-पुस्तकेष्विदं नवममण्डलान्ते पठनीयम् ।
आउ-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोरिदं ऋसं ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै१९-मु-आउ १४-औध-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तम् । आश्वमंसं^२-पुस्तके मण्डलान्तेऽस्य सूक्तस्य
केवलमन्त्या ऋगस्ति । मै-मु-आउ-अल-जुना-पुस्तकेष्वेतत्पञ्चमम् । १-२ = मै-मु-आउ ३-४;
३ = मै-मु-आउ १ । औधपुस्तके षड्वचम् । मै-मु-आउ-अनुसारेण पञ्च, ऋमं-पुस्तके या चतुर्थी
सा चात्र षष्ठी । १. लोक्याः-का; लोकाः-ऋमं-मै-मु-आउ-जुना. तनुत्यजाः-का-आउ; तनु-
त्यजाः-ऋमं-मै-मु-जुना. ब्रह्म; ब्रह्मा-ऋमं-जुना; 'तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव' इत्यंशो ऋसं
९.११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । २. महात्मनः-का; महात्मानः-इतरेषु. सेन्द्राः स-का; सेन्द्राश्च-
मै-मु-आउ; 'श्वेन्द्राश्च-जुना । ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्थो (औधपुस्तके षष्ठो) मन्त्रोऽथो दीयते-

यत्र तद्विष्णुर्महीयते नराणां च नराधिपम् ।

यत्र शङ्खचक्रगदाधरः स्मरणं मुक्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

तद्विष्णुं; विष्णुं-आश्वमंसं. च नराधिपं; नराधिपतिं-आश्वमंसं. 'गदाधरः; 'गदा'-
आश्वमंसं; 'गदाधर'-औध. मै-मु-आउ-औध-पुस्तकस्यै द्वितीयपञ्चममन्त्रौ-

यत्र तत्परमाव्यं भूतानामधिपतिः ।

भावभावी च यो गीश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।

यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ मन्त्रौ ऋमं-पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते 'यत्र तत्परमं पदम्' इत्यनेन सह । एतौ अल-जुना-
पुस्तकयोश्चतुर्थपञ्चमौ । परमाव्यं; परमाप्यं-औध. 'माधिपतिः; 'माधिरति-ऋमं-आउ-जुना-औध;

‘मधिपति-आउ. भावभावी; भावभागी-ऋमं. च यो गीश्च; वयो गीश्च-आउ; च योगीश्च-औध; च योगी च-ऋमं. यमुना; यमुना च-सु-जुना ।

१३

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

औ चित्सखायं सख्या ववृत्याम् ॥ ऋ. सं. १०. १०. १

ऋसं १०. ९ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ६. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४; में २०-आउ १५-आश्वमंसं-आचं-संभा-औध-अल-जुना ।

‘ऋतु’-का-अथर्व; ‘ऋतु’-में-आउ-जुना-आचं-संभा. ‘रवसे’-में-आउ-जुना-उद्गीथ-आचं-संभा; ‘रवसा-का. आ देवीरवसे हुवे; अपो देवीरुप हुये-अथर्व ।

ऋग्वेदसंहिताया दशमे मण्डले उद्गीथभाष्यमंशत उपलब्धमस्ति । ऋसं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये उद्धृताउद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्याः सायणपूर्वकालीना इति व्यक्तं प्रतीयते । ऋसं १०. ९ भाष्यारम्भे इदं सूक्तं ‘खैलिक्या सह दशर्चम्’ इत्युक्त्वा ‘सस्रुषीः’ इत्यादिको मन्त्रस्तैर्बद्धस्य व्याख्यातः । तद्याख्यानं शोधयित्वात्रोद्दिश्यते-‘अन्वेदव्या खैलिक्येषा । सस्रुषीः स्रवणशीला निम्नानुसारिण्यः तदपसः तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म यासां ताः । दिवा नक्तं च अहनि रात्रौ च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुः स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मा अहं देवीरपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा’ ।

सप्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः । तथा च ‘भद्रं नो’ इति दशर्चं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमणीतोऽपि लभ्यते । उद्गीथकृते ऋग्वेदभाष्ये तावत् ‘भद्रं नो’ इत्येकचं विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः) समाप्तः ‘अग्निमीळे भुजाम्’ इति द्वितीयेन मन्त्रेण चाग्निममेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते । तच्च ‘जुषद्धव्या’ इति पञ्चम(चतुर्थ)मन्त्रानन्तरं नुटितम् । अनन्तरं ‘कूह श्रुत इन्द्रः’ इति द्वाविंशं सूक्तमागतम् । उद्गीथभाष्यगतोऽयं गणनाभेदः किमूल इत्यन्वेषणीयम् ।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सोममपिबन्मदाय ।

हस्तु पीत्वा मन्दसानो मरुद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहत्याय वज्री ॥ १ ॥

ईन्द्र सोममिमं पिब ॥ ऋ. सं. १०. २४. १

ऋसं १०. २३ अनन्तरं पठनीयम् । हस्तु पीत्वा → ऋसं ८. ४८. १२ : हस्तु पीतो.

में २१-सु-आउ १६-अल-जुना-आश्वमंसं-औध-ऋमं-पुस्तकेषु ऋसं १०. ७५. ५ अनन्तरं पठनीयमेकचं परिशिष्टं दत्तमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्स्तुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ १ ॥

संगथे-में-सु-औध-ऋमं-आउ; संगते-मेंक्समुल्लरमहाशयानां केषुचिद्विहितपुस्तकेषु ।

१५

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।

मम वार्चमेकव्रता जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नि युनक्तु मेहम् ॥ १ ॥

धाता त्वा मेहमददन्मह्यं धाता दधातु त्वा । प्र धाता त्वा मेह्यं प्रा यच्छन्मह्यं त्वानुमतिर्ददौ ॥ २ ॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व स्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।

मह्यमेनं समा कुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ॥ ३ ॥

आ हरयते हृदयं तदस्तु हृदयं मम । अथो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ॥ ४ ॥

हृदयेन हृदयं प्राणेन प्राणमगृभम् । गृभ्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृभ्णामि मनसा मनः ॥ ५ ॥

आकृतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमथो बलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तया बध्नामि ते मनः ॥ ६ ॥

अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बध्नामि संत्यग्रन्थिना हृदयं च मनश्च ते ॥ ७ ॥

आवर्तनं निवर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नी अश्विनोर्मा त्वष्टा धाता च चक्रतुः ॥ ८ ॥

येन चित्तेन वदसि येन त्वान्योऽभि दासति । सर्वं तदग्र आ भर मह्यं दासाय राध्वः ॥ ९ ॥

अनुवनं सुवनमुद्वनं वनम् । घर्मस्य पश्य रूपाणि तेन बध्नामि ते मनः ॥ १० ॥

सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तथा ॥ ११ ॥

अन्तरं च नैदीयश्च मनो देवा उपासते ।

अनन्तरोऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ॥ १२ ॥

सभा समासावितुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ संचेतसौ ।

संगथेषु पदे चारु नमो वैश्वानराय अधि ॥ १३ ॥

[...] य पदेन त आ ते प्राणान् समा ददे । अथो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ॥ १४ ॥

अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण संन आ वर्तयामि ते ॥ १५ ॥

हतचित्तो हतमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ॥ १६ ॥

सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यासु ते मनः । मां चैवं पश्य सूर्यं च मा तृतीयं कदा चन ॥ १७ ॥

स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ॥ १८ ॥

समुद्रमिव सारितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽव प्र दीपयामसि ॥ १९ ॥

एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि दह्यसे ।

मया ते दह्यमानस्याग्निर्दासेन तृप्यतु भूमिर्दासेन तृप्यतु ॥ २० ॥

चित्तं च ते मनश्च ते मयि धाता नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि समश्नुते ॥ २१ ॥

आवृतास्ते मया प्रा

॥ २२ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

नष्टं ते कृपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [ ] मनः ॥ २६ ॥

चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । ह्य ऋषिरजायत दे [ ] ॥ २७ ॥

तदेवैष्वदुर्हृदयेष्वर्थदर्शिनम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं स नः कर्माणि साधय ॥ २८ ॥

ये [ ] स्तव जातवेदः प्रविष्टा अग्निर्दुर्द्धिदयस्य कर्म ।

तैषामहं भागधैर्यं जुहोमि तां मा देवाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥

भृङ्गूणामङ्गिरसां तपसो गूणं संयतम् । कुशिकाम्यवराणां च मेन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥

यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् । तत्त आ वर्तयामस्यग्निश्चाहश्च ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥

यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विंशे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमण्यनुसारेणैदं हृद्यसूक्तम् । 'सुहृद्भूत्वा-सुहृदस्य देयं संवननं स्मृतम् । एकैकमभिरूपं तु हृद्यसूक्ताद्यतः पुनः' इति ऋग्वि ३. २१. २-३ । बृहदे ७. ११७ अपि द्रष्टव्यम्^१ । १ = पाण्ड १. ८. ८; २. २. १६; माण्ड १. १०. १३; २२. १०; आश्वय १. २१. ७; शांय २. ४. १; मंत्रा १. २. १५; → मंदी; ऋमं; संकौ (उपनयन); हिण्ड १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. ९४. २. हृदयं ते-का-ऋमं-शांय-संकौ; ते हृदयं-इतरेषु. दधामि-का-शांय-आश्वय-पाण्ड-संकौ-ऋमं-मंदी; दधातु-माण्ड-मंत्रा. एकव्रता-का; एकव्रतो-ऋमं-संकौ; एकमना-इतरेषु. बृहस्पतिः-का-ऋमं-मंत्रा-शांय-संकौ; प्रजापतिः-माण्ड-पाण्ड-आश्वय-मंदी । ३. अनुमतेऽनु मन्यस्व → गोण्ड १. ३. २; खाण्ड १. २. १८; आपण्ड १. २. ३; हिण्ड १. २. ९. ४. → मंत्रा १. ३. ९ : यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव । ७. = मंत्रा १. ३. ८; गोण्ड २. ३. २१. अन्नमयेन-का; अन्नप्राशेन-मंत्रा-गोण्ड. हृदयं च मनश्च-का; मनश्च हृदयं च-मंत्रा । ८. → तैसं ३. ३. १०. १ : आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र । ९. अग्नः अत्र ? १३^१. = अथर्व ७. १२. १ : सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने । १८^२. = ३१^३. २०. दांसेन^२; दांसेन न-का । २९^२ = बृज ६. ३. १. तेषां; तेभ्यो-बृज. तां मा देवाः; ते मा तृप्ताः-बृज. तर्पयन्तां; तर्पयन्तु-बृज । ३०^३. गूण-का; उग्रेण ? → बृहदे ६. १४१ : तपसोऽग्रेण; खिल ३. १०. १७ : तपसोऽप्यं । ३२. = खिल ५. १. ३; संकौ (कन्यादान) ।

१६

उत्तुदैर्न गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादधि । ग्रीवां गृहीत्वोत्तिष्ठ पादतो न विवेशय ॥ १ ॥

उत्खादुदन्तु मरुत उत्समुद्रेमतो दधि । क्रत्वायमग्निर्दहतु क्रत्वा तपतु सूर्यः ॥ २ ॥

कामशय्यार्थेऽभितप्तां यथा स्त्रियं शोषयसि । एवं शोषय नोऽरातीर्दिवा नक्तं दशस्यतम् ॥ ३ ॥

इमां मे मित्रावरुणौ कृधि चित्तेन व्यस्यताम् । दत्त्वा पीत्वाप्रतः कृत्वा यथास्यां देवशो वशे ॥ ४ ॥

परान्कृणुष्व दाम्पान् देवीवशानन्ववायिनः । अधिष्ठाय पदा मूर्ध्नि सान्वयाञ्छश्चतीः समाः ॥ ५ ॥

ऋतुभिष्ट्वार्तवैभिरायुषा सह वर्चसा । संवत्सरस्य तैजसा तेन मा सह शुन्धत ॥ ६ ॥

अनेन ब्रह्मणाग्ने त्वमयं चेन्द्रो न ईळितः । सम्राजं चाधिपत्यं च स्वानां कृणु तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अग्ने नि जहि संहितानिषून् मर्मणि मर्मणि । खादिरं हृदि शङ्खुनो द्विषतो न विवेशय ॥ ८ ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः ० ॥ ऋ. सं. १०. ८५. १

ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । इदं परागदासस्यार्थमिति खिलानुक्रमणी । ऋग्वि ३. ११२-११४; बृहदे ७. ११८ मध्ये परागदास इत्यस्यर्थेर्नाम [बृहदे-परागदास आग्नेयं यदुदित्यष्टकं परम् ।

1. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

3. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

मैत्रावरुण्युक्तत्रास्ति चतुर्थ्येन्द्रान्युपोत्तमा ' ॥ ऋग्वि- ' पराकदासस्य विधिं हृद्येनोक्तं विदुर्बुधाः । स्त्रीणां संवननं चैतत्सुसामपि विधीयते ॥ द्वेष्ट्यं तु ज्ञातिनामेव जयश्चैव सदा युधि । खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । कृत्वा प्रतिकृतिं पूर्वं पांसुभिर्वाथवा तुषैः । इषुमप्यनुमन्त्र्यैव संग्रामं संप्रकल्पयेत् ॥] अस्य सूक्तस्य पञ्चममन्त्रस्य प्रथमपादाद्वेषेर्नामिदं संपन्नं दृश्यते । चतुर्थो मन्त्रो मित्रावरुणौ स्तीति सप्तमथेन्द्र-मिति यत् बृहदेवतायामुक्तं तत्सत्यमेव ।

१. शयनात् → अथर्व ३. २५. १ : उत्तुदस्वोत्तुदतु मा धृथाः शयने स्वे । २. समुद्रं ; समुद्रां-का । ६. ≡ अथर्व ५. २८. १३ ; हिग. १. ११. २. 'द्वार्तवैरायुषा सह वर्चसा-का ; 'द्वार्तवैरायुषे वर्चसे त्वा-अथर्व-हिग (हिग-मध्ये ' त्वा ' नास्ति). तेजस्त-का ; धायसा-हिग. तेन मा सह शुन्धत ≡ ऋसं १०. १७. १४ ; तेन संहनु कृणसि-अथर्व ; तेन सन्ननुगृह्णासि-हिग । ८. खादिरं → ऋग्वि. ३. २१ : खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । ५. शश्वतीः समाः ; शाश्वतीः समाः-का' ।

१७

ध्रुवैधि पोष्या मयि मंहं त्वादाद्बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥
विं हिं सौतोरसुक्षत० ॥ ऋ. सं. १०. ८६. १

ऋसं १०. ८५ अनन्तरं पठनीयम् । अथर्व १४. १. ५२ ; शांठ १. १७ ; पाठ १. ८. १९ ; आपमं १. ८. ९ ; ऋमं-मंदी-विप-मं २२-मु-आउ १७-आश्वमंसं-अल.

ऋमं-मं-मु-आउ-अल-जुना-आश्वमंसं-पुस्तकेष्वस्मान्मन्त्रात्पूर्वं पञ्च मन्त्रा अधिकाः । बृहदे ७. १३७ अनुसारेणायं मन्त्रः ऋसं १०. ८५ सूक्तस्यान्तिमः [→ ' आ नः (= ऋसं १०. ८५. ४३) प्रजापते इमां (= ऋसं १०. ८५. ४५) ऐन्द्री चान्त्या बृहस्पतेः ' ।] । स च बृहस्पतिं स्तीति^२ ।

ध्रुवैधि ; ममेयमस्तु-अथर्व. मयि ; अथर्ववेदे नास्ति. पोष्या-अथर्व-आपमं-ऋमं-विप-मं-मु-आउ ; पोष्ये-पाठ-मंदी. प्रजावती ; प्रजावति-अथर्व ।

ऋमं-मं-मु-आउ-आश्वमंसं-पुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्च मन्त्रा अधो दीयन्ते—

अविधवा भव वपाणि शतं साग्रं तु सुव्रता । तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ १ ॥

जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्कचित् । भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः ॥ २ ॥

अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितुर्भ्रातुर्हृदयानन्दिनी सदा ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया । शंकरस्य यथा गौरी तच्चतुररि भर्तारि ॥ ४ ॥

अत्रेयथानुसूया स्याद्वसिष्ठस्याप्यरुन्धती । कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तारि ॥ ५ ॥

१ लभेत् ; लभेः-ऋमं ।

१८

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं विं मात्यैकैवा इदं विं बभूव सर्वम् ॥ १ ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आस्ते कां स्विर्त्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ २ ॥

यावन्मात्रेषुषसो नं प्रतीकम् ॥ ऋ. सं. १०. ८८. १९

1. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

2. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 287

ऋसं १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम् । शांश्रौ १६. १३. १८ अपि तदेव दर्शयति । ऋसं १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवाग्निः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये । शाङ्खायनशाखायां दशमं वालखिल्यसूक्तमपठित्वा 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति तत्स्थं मन्त्रद्वयं 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं खिलत्वेन पठन्तीति चरण-व्यूहभाष्ये लिखितम् । एवं जुनागडलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि वालखिल्यं नास्ति 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ । १. = वालखिल्य १०. २ (ऋसं ८. ५८. २). प्रभूतः-मै-मु-आउ-जुना; प्रभूत-का. एकैवा-का-जुना; एकं वा-मै-मु-आउ । २. = वालखिल्य १०. १ (ऋसं ८. ५८. १). आस्ते-का; आसीत्-मै-मु-आउ ।

१९

उदपप्ताम वसतेर्वयो यथा रिणन्त्वा भृगवो मन्यमानाः ।

पुरुवरः पुनरस्तं परेह्या मे मनो देवजना अयान्त्स्युः ॥ १ ॥

प्र ते माहे विदथे शंसिषं हरी० ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

ऋसं १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते ।

१^१ = ऋसं १. १२४. १२; ६. ६४. ६ः उक्ते वयश्चिद्वसतेरपत्नः. १^२. = ऋसं १०. ९५. २. उदपप्ताम-जुना; उदपप्ताम-का. रिणन्त्वा-का; रणत्वा-जुना. परेह्या मे-जुना; परेहि यामे-का. अयान्त्स्युः-जुना; अयात्स्वः-का ।

२०

[यच्च कृतं] यदेकृतं यदेनश्चक्रमा वयम् । ओषधयस्तस्मात्पान्तु दुरितादेनसस्परि ॥ १ ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि० ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

ऋसं १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते । यच्च कृतं-जुनागड-लिखितपुस्तके । च इति स्वरितं कृ इत्यनुदात्तं च । का-पुस्तकेऽत्र नृतिर्वर्तते । 'यद्' इति खिलानु-क्रमणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचित्तम्' इति शेफ्टेलोवित्स्महाशयैरभ्यूहितमासीत् (= यदचित्तं) ।

यदेनश्चक्रमा वयं = वासं ३. ४५; लाश्रौ २०. १२. १२ ।

२१

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूह्यत तमसापव्रतेन यथामीषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ १ ॥

अन्धा अमित्रा भवताशीर्षाणोऽह्य इव । तेषां वो अग्निदग्धानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

१. = साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ६; वासं १७. ४७; आसू; मंदी । २. = साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६७. २. इदमुद्धृत्य मै २३-मु-आउ १८-अल-जुना-ऋब्र (शान्तिपाठः)-औध-ऋम-आश्वमंस-पुस्तकेषूपलभ्यते । १^१. अभ्यैति न ओजसा-का-वासं-ऋम-मै-मु-आउ-जुना-आसू-मंदी-ऋब्र; अभ्यैति न ओजसा-साम; अस्मानैत्यभ्योजसा-अथर्व. १^२. = ऋसं ५. ४०. ६ : गूह्यं सूर्यं तमसापव्रतेन, गूह्यत-का; विध्यत-अथर्व. यथामीषा-का-मै-आउ-जुना; यथामीषा-

ऋमं-ऋम-मु; यथामी-वासं-आसू-मंदी; यथैषां-साम; यथैषां-अथर्व. जानात्-का-साम-अथर्व-
 ऋमं-मं-मु-आउ-जुना; जानन्-वासं-आसू-मंदी. २. = ऋसं १०. १०३. १२^१. अन्धा अमिवा
 भवता; मूढा अमित्राश्चरता-अथर्व. *शीर्षाणोऽहय-का-साम; *शीर्षाणा अहय-ऋमं-मं-मु-आउ-
 जुना-ऋम; *शीर्षाण इवाहयः-अथर्व. अग्निदधानां-का-जुना; अग्निमूढानां-अथर्व; अग्निदधाना-
 मग्निमूढानां-ऋमं-मं-मु-आउ-ऋम; अग्निजानां-साम. वरंवरं; वरंवनम्-ऋम ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
 स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिर्मसतश्च वि वः ॥ १ ॥
 इयं पित्रे राधेत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्ठाः ।
 तस्मा एतं सुरुचं हारमह्यं धर्मं श्रीणन्ति प्रथमाय धासेः ॥ २ ॥
 महान्मही अस्तभायद्विजातो द्यां पिता सन्न पार्थिवं च रजः ।
 स बुध्न्यादाष्ट जनुषाम्युग्रं बृहस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् ॥ ३ ॥
 अग्निं त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुर्मर्चामि सत्यं सवं रत्नधामभिप्रियं मतिं कविम् ।
 ऊर्ध्वार्यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपां स्वः ॥ ४ ॥
 तां सूर्याचन्द्रमसा गातुर्वित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
 सामात्मना चरतः सामचारिणा ययोर्व्रतं न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
 उभावन्तौ परि यात अम्यां दिवो न रश्मोस्तनुतो व्यर्णवे ।
 उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
 पंती धुमद्विष्वविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
 विश्ववारा वरिवोर्मा वरेण्या तां नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता ॥ ७ ॥
 विश्ववपरी प्रतरणा तरन्तां सुवर्षिदा दृश्ये भूरिरश्मी ।
 सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदर्शता मनास्विनो भानु चरतो नु स दिवम् ॥ ८ ॥
 अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति बावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।
 अस्मै सूर्याचन्द्रमसाभिर्चक्षे श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो विततुरम् ॥ ९ ॥
 पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
 विश्वान्यन्यो भुवनाभिर्चष्ट ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १० ॥
 असावि सौमः पुरुहूत तुभ्यम् ० ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्युग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वामदेव्यस्य नकुलस्यार्थम् । निबल-
 टीकाकारो दुर्गाचार्योऽपि ' वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ' (निब १. ७) ' ऊर्ध्वार्यस्यामतिर्भा
 अदिद्युतत्सवीमनि ' (निब ६. १२) इति मन्त्रौ नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तादुद्धृताविति ब्रवीति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋक्प्रातिशाख्ये (१७.४५) निर्दिष्टम्—‘एका-
दशैव च्छन्दसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वे त्रिकद्विकीयासु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः’ ॥ तथा चात्र बृहदे-
वता^१ (८. १४-१६^१)—‘चतुर्थी बार्हस्पत्या स्यान्नाकुले च महानिति । दृचस्तु मास्तः प्रेतैर्त्यन्द्वा ॥
ब्रह्म यत्परम् ॥ तत्रानिष्कसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति । धर्मपराश्चतस्तस्तु सवितारमभीति या ॥ सूक्त-
शेषस्य षट्चः सूर्याचन्द्रमसौ सह’ ।

‘असौ या सेना’ इति मरुदेवताकं दृचं सूक्तं ऋक्सं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति ‘दृचस्तु
मास्तः’ इत्यनेन सिद्धम् । तेनैव सह ‘ब्रह्म जज्ञानम्’ इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहदेवतायासुक्तं
तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते । अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहदेवतायाः खिलानुक्रमण्याश्च
प्रायः समानत्वं दृश्यते । ‘..... सौरी धर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यष्टिर्धर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च
शेषा जगत्यः’ इति खिलानुक्रमणी । अस्य प्रथमानुक्तदेवताका ऋक् सूर्यं स्तौति (‘तत्रानिष्कसूक्ता-
दावृगेका सूर्यमर्चति’) । अथर्ववेदानुक्रमण्यां (४. १. १) निष्के (१. ७) चैयमृगादित्यं स्तौती-
त्येवोक्तम् । ‘ब्रह्म जज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता’ इति तु संकी । द्वितीया ‘इयं पित्रे’
इत्याद्या धर्मस्तुतिपरिंते खिलानुक्रमणीवचनम् । धर्मशब्दस्य साक्षाद्भिर्देशोऽपि तस्यासृच्युपलभ्यते ।
बृहदेवतापाठेऽस्या ऋचो देवता नोक्ता दृश्यते । ‘धर्मपराः’ इत्यस्य स्थाने ‘धर्म परा’ इति बृहदेवताया
एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलभ्यमानः पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वितः । परा (= द्वितीया)
धर्मं स्तौतीति तस्यार्थो भवेत् । तृतीया ‘महान्’ इति बृहस्पतिं स्तौति (‘नाकुले च महानिति’) ।
‘अभि त्यम्’ इति चतुर्थी सवितुदेवताका (‘सवितारमभीति या’) । एताश्चतस्तु ऋचः प्रवर्ग्ये
विनियुक्ताः (‘धर्मपराश्चतस्तस्तु’) → ऐत्रा १. १९; आश्वश्री ४. ६; शांश्री ५. ९ । शिष्टाः षट्चः
सूर्याचन्द्रमसौ स्तुवन्ति^२ (‘सूक्तशेषस्य षट्चः सूर्याचन्द्रमसौ सह’) ।

१-४ = आश्वश्री ४. ६; ऐत्रा १. १९. १, २, ४ = शांश्री ५. ९. १-३ = अथर्व ४.

१. १, २, ५. ५-१० = तैत्रा २. ८. ९. १, २

१. → मैसं २. ७. १५; कासं १६. १५; २०. ५; ३८. १४; कपिसं २५. ५; ३२. ७; तैसं
४. २. ८. २; ५. २. ७. १; वासं १३. ३; साम १. ४. १. ३. ९; सामवित्रा १. ६. ४. ८; तैत्रा
२. ८. ८. ८; ३. १२. १. १; शांत्रा ८. ४; तैत्रा १. १३. ३; कौसू ९. १; १५. २; १८. २५;
१९. १; २५. १५; ३८. २३; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०; बौधसू २. १८. ७; वैसू १४. १;
शांश्री १५. ३. ६; १८. १. २; आचं; मंदी; पञ्चामृ; ऋब्र(यज्ञोपवीत); पर; ऋमं; संकी; शांक; मार्मसं;
शांम; धर्पशां; धसि । २. → शांश्री १५. ३. ६ भाष्यं; वैसू १४. १ । ३. → तैसं २. ३. १४. ६.
४. → साम १. ५. २. ३. ८; मैसं १. २. ५; कासं २. ६; २४. ५; कपिसं १. १९; ३७. ६; तैसं १.
२. ६. १; ६. १. ९. ४; वासं ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२; कौसू २४. ३; शत्रा १३. ५. १. ११;
शांत्रा २३. ८; २७. २; ऋप्रा १७. ४४; वैसू १३. ७; धर्पशां; ऋब्र । ९. = ऋसं १. १०२. २ ।
१०. = ऋसं १०. ८५. १८; मैसं ४. १२. २; तैत्रा २. ७. १२. २; अथर्व ७. ८१. १; १३. २.
११; १४. १. २३.

११. = अथर्व १९. २२. २१ : भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह जज्ञे । २. पित्रे-का-आश्वश्री-
शांश्री-ऐत्रा; पित्र्या-अथर्व-वैसू. षट्यग्रे-का-ऐत्रा-आश्वश्री-शांश्री; एत्वग्रे-अथर्व. भूमनेष्टाः-
आश्वश्री-शांश्री; भुवनेष्टाः-अथर्व. श्रीणन्ति-का-आश्वश्री-शांश्री; श्रीणन्तु-अथर्व. प्रथमाय-का-

1. Comp. Bṛhaddevatā part II, pp 296 ff.

2. Cf. also Oldenberg, Hymnen des Rgveda I, 363 ff.

अथर्व; प्रथमस्य-आश्वथौ-शांथौ. धासे-का-आश्वथौ-शांथौ; धास्यवे-अथर्व. ३. अस्तभायत्-ऐत्रा-तैस-आश्वथौ; अस्तभायत्-अथर्व. पिता; तैस-मध्ये नास्ति. बुध्यात्-का-अथर्व; बुध्यात्-तैस-आश्वथौ. आष्ट-का; आष्ट-अथर्व. जनुषाभ्युग्रं-का-आश्वथौ; जनुषाभ्युग्रं-तैस; जनुषोऽभ्युग्रं-अथर्व. तस्य-का; यस्य-तैस. ४. ओण्यो; ऊण्यो-तैस. कर्वि; तैस-कर्वि-मैस-अथर्वपुस्तकेषु नास्ति. कृपा; कृपात्-अथर्व. ५. गातुविन्तमा-का; विश्वभृत्तमा-तैत्रा. भ्राजतो-का; राभतो-तैत्रा. सामात्मना-का; सामात्माना-तैत्रा. वसे-का; मणे-तैत्रा. ९. विन्तुर्-का-कर्वि; विन्तुर्-तैत्रा. १०. अध्वरं-का; ऽर्णवं-अथर्व. विश्वान्यन्यो-का; विश्वान्यो-अथर्व. भुवनाभिचष्ट-का-कर्वि; भुवनाभिचष्टे-तैत्रा; भुवना विनष्ट-अथर्व-मैस. जायते पुनः-का; जायसे नवः-अथर्व.

मं (२४)-सु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु कर्वि १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकं सूर्यं पठनीयम्-हविर्भिरके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सचनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥

निच १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । नरकं; नरके-औध ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तदा रात्रि चतुष्कमाद्या बृहत्त्यर्वाञ्चमेका त्रिष्टुप्समस्ते चतुष्कमश्माखानो वैद्युतमन्त्ये त्रिष्टुभौ यां चत्वारिंशत्प्रत्यङ् कृत्यानाशनमाशीः पाङ्क्त्यन्तमायुष्यं दश दाक्षायणायैकर्चाः^१ सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः सुमः सुश्रीः सुवाक् सर्वा हिरण्यारुमस्तुतिः पञ्चम्यष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभः सप्तमी शक्करी भूमिः सप्त प्राजापत्या लाक्षा लाक्षास्तथो मेधां नव मेधा मानवी मधावी चतुर्थ्यादिर्मेहाबृहती पङ्क्तिर्विराजगती गायत्री त्रिष्टुषा सः सप्तार्धवर्णः सुभेषज आग्नेयः^२ प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिर्वनस्तृथं वेनो भाववृत्तं तु येन सप्तोना मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे अनुष्टुप्पङ्क्ती नेजमेप नृषं प्राजापत्यो नेजमेपोऽनीकवन्तमेका ॥

१. दाक्षायणा एकर्चाः Macdonell, Brhaddevatā, part II, p. 305

२. आग्नेयं Macdonell, ibid.; आग्नेयः-का.

१

आ यस्मिन् देववीतये पुत्रासो यन्तु संयतः । अनाष्टुष्टं विपन्यया प्रति श्रुताय वो भृषत ॥ १ ॥

अहं रुद्रैर्भिर्वसुभिश्चरामि ० ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

कर्वि १०. १२४ अनन्तरं^१ पठनीयम् ।

अनाष्टुष्टं विपन्यया = शांथौ १८. ३. २

२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुर्प्रापि धामभिः ।

दिवः संदासि बृहतीं वि तिष्ठस आ त्वेवं वर्तते तमः ॥ १ ॥

1. Cf. Brhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्त्वष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
 रात्रीं प्र पथे जर्जनीं सर्वभूतनिवेशनीम् । भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥ ३ ॥
 संवेशनीं संयमनीं ग्रहन्क्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं भद्रे पारमशीमहि ॥ ४ ॥
 ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्तु ० ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋसं १०. १२७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋमं-मं२५-मु-आउ१९-औध-ऋब्र (शांतिपाठः) -आश्व-
 मंसं^१-पञ्चामृ-पुस्तकेष्वस्मिन्सूक्ते दश मन्त्रा अधिकाः । जुनागड-पुस्तक इदं सप्तदशचर्म । अल-आश्वमंसं^२-
 पुस्तकयोर्दं पञ्चदशचर्म । तत्र १-४ = का १-४; ५ = ऋमं ९; ६ = ऋमं १०. शिष्टाः ऋमं-पाठात्
 सर्वथा भिन्नाः । ऋमं-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमैः पादैः ऋसं १. ९९ इत्येकचर्म सूक्ते संपद्यते ।
 चतुर्दशमन्त्रस्य पूर्वार्धः ऋसं १०. १२७ सूक्तस्य सर्वातुक्रमात् उत्तरार्धश्च ऋग्वि ४. २८ अस्मादुद्धृतः ।
 द्वादशो मन्त्रः तैआ १०. १. ६५ अनेन समानः । केपुचित्पुस्तकेषु ५-८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. = वासं ३४. ३२; अथर्व १९. ४७. १; निरु ९. २९; → पैप्प. अथर्व. ६. २०. पितुर-
 प्रायि धामभिः; पितरः प्रायुधामभिः-मु-ऋब्र; पितरः प्रयुधामभिः-पैप्प. अथर्व. बृहती वि; बृहतीव-
 पैप्प. अथर्व. २. = अथर्व १९. ४७. ३; → पैप्प. अथर्व ६. २०. ये ते रात्रि; एते रात्रे-पैप्प.
 अथर्व. युक्तासो; दृष्टारो-पैप्प. अथर्व; दृष्टारो-अथर्व. नवतिर्नव-मं-मु-आउ-अल-जुना-ऋब्र; नवती-
 र्नव-का. सन्त्वष्टा; सन्त्यष्टा-अथर्व; सन्त्वाष्टा-पैप्प. अथर्व. सप्ततिः; सप्ततीः-मु-ऋब्र । ३. निशां-
 का-ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-मं-मु-आउ; दिशां-पञ्चामृ । ४. संवेशनीं-जुना; संवेशिनीं-अल. संयमनीं-
 जुना; संयमिनीं-मु-अल. ग्रहं-का-ऋब्र-मं-आउ-अल-जुना; गृहं-ऋमं-पञ्चामृ. 'भद्रे पारमशीमह्यो
 नमः' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋमं-आदिपुस्तकस्था अधिका मन्त्रा ऋब्र-पाठानुसारेणाधो दीयन्ते—

स्तोत्र्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बहुचप्रियाम् ।

सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ५ ॥

शान्त्यर्थं तद्विजातीनामृषिभिः समुपाश्रिताः ।

ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥

ये त्वां देवि प्रपन्नानि ब्राह्मणा हव्यवाहनीम् ।

अविद्या बहुविद्या वा स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥

ये अग्निवर्णां शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।

तान् तारयति दुर्गाणि नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ ८ ॥

दुर्गेषु विषमे घोरि संग्रामे रिपुसंकटे ।

अग्निघोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणि दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः ॥ ९ ॥

दुर्गेषु विषमेषु त्वं संग्रामेषु वनेषु च ।

मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वो नमः ॥ १० ॥

केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमीति च नाम च ।

सा मां समां दिशां देवी सर्वतः परिरक्षतु सर्वतः परिरक्षत्वो नमः ॥ ११ ॥

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पथे सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥ १२ ॥

दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।

य इमं दुर्गास्तवं पुण्यं रात्रौ रात्रौ सदा पठे ॥ १३ ॥

रात्रिः कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम् ।

रात्रीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते ॥ १४ ॥

६. तद्विजाती°-ऋब्र; तद्विजाती°-ऋर्म-मं-मु-पद्याम्; त्वं द्विजाती°-आउ. समुपाश्रिताः; सोमपाश्रिताः-ऋर्म-ऋब्र-पद्याम्-मं-मु-आउ; सोमपैः श्रिता-आउ. समुत्पश्राराः; राग्यत्पश्रामरा°-मु-पद्याम् । ७. देवि; देवी°-पद्याम्. प्रपद्यन्ति; प्रपद्यन्ते-आउ. स; रा-मं । ८. ये अग्नि°-ऋर्म-ऋब्र-पद्याम्-मु; अग्नि°-मं-आउ. तान् तार°; तांस्तार°-आउ । ९. अग्निचोर..... नमः-ऋब्र; अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-ऋर्म; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-आउ; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारिणि सर्वग्रहनिवारिण्यो नमः-मं; अग्निचोरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-अल; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे-जुना; अग्निचोरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-मु; अग्निचोरनिपाते न सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-पद्याम्. ९. १-१०. आश्वमंसं°-पुस्तके नास्ति । १०. मोहयित्वा; नमस्कृत्वा-अल-जुना. कुरु; कृणु-मं. कुर्वो; कृण्वो-मं. तेषां मे; तेषां नो-अल-जुना । ११. केशिनी; 'केशिनी' इति साधु. समां दिशा°-ऋब्र; समादिशा°-ऋर्म-मु; समां दिशा°-पद्याम्; समा निशा°-मं-आउ-औष; समादिशा°-जुना. देवी; देवी°-पद्याम्. सर्वतः (२); विश्वतः-जुना । १२. तैशा १०. १. ६५; मनाउ ६. ३. कर्मफलेषु; कर्मफलेन-पद्याम् । १३. य इमं; इमं-पद्याम् । १४. रात्रिः; रात्रौ-अनु. कुशिकः सौभरो-अनु-मं-मु-आउ; कुशिकः सोभरो-ऋब्र; कुशिकसौभरो-पद्याम्; कुशिकसौभरो-ऋर्म. रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्-अनु-मु-ऋब्र-पद्याम्; रात्रिस्तवं गायत्री-ऋर्म; रात्रिस्तवो गायत्री-मं-आउ. रात्रीसूक्तं; रात्रिसूक्तं-मु. जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते; जपेनैव तं कालं प्रतिपद्यते-ऋब्रि; जपेन्नित्यं तत्कालमुपपद्यते न योनिं पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते-औष ।

अल-आश्वमंसं°-पुस्तकयोः। का१-४; ऋर्म ९-१० अनन्तरं वर्तमाना नय मन्त्रा अधो दीयन्ते । औषपुस्तके ऋर्म-पाठानुसारं १४ मन्त्रानन्तरमेतं नव मन्त्राः १५-२३ इति दत्ताः ।

क्षीरेण स्नापिता दुर्गा चन्दनेनानुलेपिता । बैल्वपत्रकृता माला नमो दुर्गे नमो नमः ॥ ७ ॥

सर्वभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्पसरीसृपैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्चोभयेभ्यो माभिरक्षताम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदे स्तुतया देवी काश्यपेन उदाहृता । जातवेदप्रभा गौरी जातवेदसे सुनयाम सोमम् ॥ ९ ॥

सुरासुरैर्द्विजवरैः पिशाचासुरराक्षसैः । अरातीभ्यमुत्पन्नमरातीयतो निदहति वेदः ॥ १० ॥

राजद्वारे पथे घोरं संग्रामेषु च गौतमी । सर्वं रक्षतु दुरितं स नः पर्यदति दुराणि विश्वा ॥ ११ ॥

महज्जये समुत्पन्ने स्मरन्ति च जपन्ति च । सर्वं तारयते दुर्गा नात्रेव सिन्धुं दुरितावपिभिः ॥ १२ ॥

य इमं स्तवं दुर्गायाः पठन्ति च शृणोति च । त्रिषु लोकेषु विश्वातः त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १३ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रान् धनहीनो धनं लभेत् । अचक्षुर्लभते चक्षुर्बन्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १४ ॥

व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् । सर्वकामित्वं ददाति मारायणि नमोऽस्तु ते ।

कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

७. स्नापिता; स्नापिता-आश्वमंसं-जुना. चन्दनेनानुलेपिता; चन्दनेन विलेपिता-औष. बैल्वपत्रकृता माला; बैल्वपत्रकृतापीडा-औष । ८. 'भयेभ्यो माभिरक्षतां; उभयेभ्योऽभिरक्ष मा-

1. Dr. V. M. Apte (ABORI XX, Part III-IV, pp. 259-60) has reproduced these verses "as they are not traced either to Müller or to Aufrecht or to Scheffelowitz." In fact the Rātri-sūkta of ĀMS 379 is identical with that already published by Peterson in his Second Report of operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, Bombay 1884.

औध । १. ऋग्वेदे स्तुतया; या ऋग्वेदे स्तुता-औध. काश्यपेन; कश्यपेन-आश्वमंसं । १०. पिशा-
चासुरराक्षसैः; पिशाचोरगराक्षसैः-औध. अरातीभयमुत्पन्नं; अरातीभय उत्पन्ने-औध । ११.
राजद्वारे पथे; गजद्वारेऽपथे-औध. गौतमी; गौतमी-जुना. दुरितं; दुरिता-जुना । १२. महद्भये;
महामये-औध । १३. य इमं स्तवं दुर्गायाः; य इमं दुर्गीस्तवं-औध; परमं स्तवं दुर्गायाः (?)-आश्व-
मंसं. पठन्ति च शृणोति च; शृण्वन्ति च जपन्ति च-औध । १५. अरोगी; आरोगी-जुना. सर्व-
कामित्वं ददाति; ददाति कामितं सर्वं-औध; सर्वकामित्वं ददाति (?)-आश्वमंसं. नारायणि
नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमंसं-पुस्तके ऋमं १३ मन्त्रोऽन्ते
विनिवेशितः । औध-पुस्तके च ऋसं १०.४.२२; १.१३३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशितौ ।

जुनागडलिखितपुस्तके सप्तदशर्चं रात्रिसूक्तं विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदित्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोकिणीं चन्द्रसहस्रदीप्तीम् ।

देवीं कुमारीं ऋषिभिश्च पूजितां तां दुर्गमातां शरणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋमं-पुस्तकस्थौ ९-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्थौ ७-८ मन्त्रौ
ततश्च ऋमं-पुस्तकस्थ एकादशो मन्त्रोऽन्ते च ९-१५ अल-पुस्तकस्था मन्त्राः ।

३

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्चजिह्वः ।

इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुर्मो हरिवो वेदिनं त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयानि^१ । तैसं ४. ७. १४. ४; तैत्रा २.
४. ३. २; अथर्व ५. ३. ११; कौसू १४०. ६; ऋमं-ऋत्र (सांवत्स. श्राद्ध)-मै२६-मु-आउ २०-अल-
जुना-आश्वमंसं-प्रर (समावर्तन) ।

यज्ञं; हव्यं-औध. जुषस्वेह-का; जुषस्वास्म-औध; जुषस्वास्य-इतरेषु. कुर्मो-तैसं-तैत्रा;
कुल्मो-ऋमं-ऋत्र-मु-आउ-अल-जुना-प्रर. वेदिनं-का; मेदिनं-इतरेषु. ' इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्मा-
कमभूर्हयेश्व मेदी ' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयितनवे । नमस्ते अस्त्वश्मने यो मा दूणाशो अस्त्यसि ॥ १ ॥

नमस्ते प्रवतो नपाद्यत्तस्तपः समूहसि । मृळया नस्तनुम्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २ ॥

प्रवतो नपात्रम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृष्णः ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नासि ॥ ३ ॥

यो त्वा देवा अजनिष्ट धिष्व धियं कृष्णानां असनाय वाजम् ।

सा नो मृळ विदधे गृणानां तस्यै ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्^२ । अथर्व १. १३ अनेनेदं समानम् । ' नमस्ते वैद्युतं सूक्त-
माशीर्वादः परं तु यत् ' इति बृहदे ८. ४४ । अन्यत्रापि (बृहदे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१. = वासं ३६. २१; पैप. अथर्व; मेदी; कौसू ३८. ८. यो मा दूणाशो-का; येना दूणाशो-
अथर्व । २. अभयं नः पशुभ्यः-का; मयस्तोकेभ्यः कृषि-अथर्व; = वासं ३६. २२; मेदी : शं नः

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 304.

2. Ibid.

कुर्व प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः । ३. विज्ञा ते नाम परमं गुहा ॥ ऋमं १०. ४५. २. नाम-का; धाम-अथर्व. 'पि नासि-का; 'सि नाभिः-अथर्व. ४. अजानिष्ठ-का; असृजन्त-अथर्व; 'अजनि-षत्.' इति युक्तम् । धिष्व धियं-का; विश्व इषु-अथर्व. वाजं-का; वृणु-अथर्व.

५

यां कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूरां कृत्यां वर्धूमिव । तां ब्रह्मणा परि निङ्मः प्रत्यङ्गतीरमृच्छतु ॥ १ ॥
शीर्षण्वतीं कर्णवतीं विश्वरूपां भयं करीम् । यः प्राहिणोमि हाद्य त्वा विं तत्त्वं योजयाशुभि ॥ २ ॥
येन चित्तेन वदसि प्रतिकूलमघायूनि । तमेवं ते नि कृत्ये ह मास्मौ ऋण्यो अनागसः ॥ ३ ॥
अभिं वर्तस्व कर्तारं निरस्तास्माभिरौजसा । आयुरस्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥ ४ ॥
यस्त्वा कृत्ये चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अरातीः कृत्यां नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥
क्षिप्रं कृत्ये नि वर्तस्व कर्तुरेवं गृहान्प्रति । पशून्वासास्य नाशय वीरान्वासास्य नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्ये प्र जिगाति [विद्वौ अविदुषो गृहान् । तस्यैवेतः परेत्याशु तनुं कृधि परुषसः ॥ ७ ॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्वमित्रहा । अग्निश्च कृत्ये रक्षोहा रिप्रहा चाजं एकपात् ॥ ८ ॥
यथा त्वाङ्गिरसः पूर्वं भृगवश्चापं सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥]
यस्ते परुषि संदधौ रथस्येव ऋमुर्धिया । तं गृच्छ तत्र ते जनमज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥

[यो नः कश्चिद्रणस्थो वा] कश्चिद्रान्योऽभि हिंसति ।

तस्य त्वं द्रोनिवेद्धोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळितः ॥ ११ ॥

म [वाशर्वा देवहेळिम]स्य ते पापकृत्वने । हरस्वतीस्त्वं च कृत्ये नोऽष्टिपस्तस्य किंचन ॥ १२ ॥

ये नो शिवांसः पन्थानः परायान्ति परावतम् । तैर्देव्यरातीः कृत्या नो गर्भयस्वा नि वर्तया ॥ १३ ॥

यो नः कश्चिद्द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति ।

दूरस्थो वान्तिकस्थो वा तस्य हृद्यमसृक् पिब ॥ १४ ॥

येनासि कृत्ये प्रहिता दूढयेनास्मज्जिघांसया । तस्य व्यनच्चाव्यनच्च हिनस्तु शरदाशनिः ॥ १५ ॥

यद्यु वैषि द्विपद्यस्मान् यदि वैषि चतुष्पदी । निरस्तातोऽव्रतास्माभिः कर्तुरष्टापदी गृहम् ॥ १६ ॥

यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हतं आ मूर्खादनु शुष्यतु ॥ १७ ॥

यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्ट्यघायुयश्च नः शपात् । शुने पेष्टमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ १८ ॥

यश्च सापत्नः शपथो यश्च जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यत्कुर्द्धः शपात् सर्वं तत् कृष्यधस्पर्दम् ॥ १९ ॥

सबन्धुश्चासबन्धुश्च यो अस्मौ अभि दासति । तस्य त्वं भिन्ध्यधिष्ठाय पदा विष्णुर्यते शिरः ॥ २० ॥

अभिं प्रेहि सहस्राक्षं युक्त्वाशुं शपथ रथम् । शत्रून्विच्छती कृत्ये वृकीवाविबृतो गृहान् ॥ २१ ॥

परि णो वृद्धि शपथान् दहन्नग्निरिव व्रजम् । शत्रूरेवा वि नो जहि दिव्या वृक्षमिवाशनिः ॥ २२ ॥

शत्रून्मे प्रोष्ट शपथान् कृत्याश्च सुहृदो हृद्याः । जिह्वाः श्लक्ष्णाश्च दुर्हृदः समिद्धं जातवेदसम् ॥ २३ ॥

असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ २४ ॥

परेहि कृत्ये मा तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं नैकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

अध्यास्ये घोररूपे वररूपे विनाशनि । जम्भिताः प्रत्या गृष्णीष्व स्वयमादायाद्भुतम् ॥ २६ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वष्टा चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 आर्वतध्वं निर्वतध्वमृतवः परिवत्सराः । अहोरात्राश्चाब्दाश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । अत्याह्वय पशून् देवानुत्पातयस्वाद्भुतम् ॥ २९ ॥
 अभ्यक्तास्ताः स्वलंकृताः सर्वे नो दुरितं जहि ।

जानीयाश्चैव कृत्यानां कर्तृन् पापचेतसः ॥ ३० ॥

यथा हन्ति पूर्वासिनं तयैवैष्याद्युक्कजनः । तथा त्वया युजा वयं तस्य निकृण्म स्यास्तु जङ्गमम् ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठैव परहितोऽध्यास्ये किमिहेच्छसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदा चापि कर्त्स्यामि निर्द्रवा ॥ ३२ ॥
 स्वायसा सन्ति नोसयो विद्मश्चैव परंरुषि ते । तैः स्थ निकृण्म स्थान्युग्रै यदि नो जीवयस्व ईम् ॥ ३३ ॥
 मास्योच्छिषो द्विपदं मो च किञ्चिच्चतुष्पदम् । मां ज्ञातीरनुजास्वन्वा मां वेशं प्रतिवेशिना ॥ ३४ ॥
 शत्रूयतां प्रहितामिमीं येनाभि ययायथा । ततस्तथा त्वानुदतु योऽयमन्तर्मयि श्रितः ॥ ३५ ॥
 एवं त्वं निकृतास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वशः । यथा तमाश्रितं कर्त्वा पापधीरेवं नो जहि ॥ ३६ ॥
 यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठो जिघांसति । देवास्तं सर्वे धूवन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ३७ ॥
 यथा विबुद्धतो वृक्ष आ मूलादनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
 यथा प्रतिहिता भूत्वा तमेव प्रति धावति । पापं तमेव धावतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३९ ॥
 कुवीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमथ ह ।
 ब्रह्म वर्म ममान्तरं शर्म वर्म ममान्तरं धर्मवर्म ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । 'यां कल्पयन्ति नोऽरयः कृत्यानाशनमात्मनः' इति बृहदे' ८. ४५ । 'यां कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतव्रतः । नैनं कृत्या निर्हिसन्ति कुद्वाभिचारितानि च' इति ऋग्वि ४. ३० । ऋग्वि ४. ४१ अत्रेदं कृत्यासूक्तमित्युक्तम् । अथर्व १०. १ प्रायोऽनेन समानम् । पैप्प. अथर्व; कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. ब्रह्मणा परि निङ्मः; ब्रह्मणाप निर्गुणः-औध । २. यः प्राहिणोदिहाद्य त्वां वि तं त्वं योजयासुभिः-औध । ३. = तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-अथर्व १०. १. ७. येन दिष्टेह वहसि प्रतिकूलमघायिनि । तमेवेतो निवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-औध । ४. वर्तस्व; कृन्तस्व-औध । ५. कृत्याः; कृत्ये-औध. नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः = अथर्व १९. ३९. ८ । ६. पशून्-आवास्यः; पशून्वास्य-औध । ७-९. 'यस्त्वा कृत्ये प्र जिगा' इत्येतावन्मात्रोऽंशः का-पुस्तके वर्तते । शिष्टं नुटितम् । एते त्रयो मन्त्रा औधपुस्तकादुद्धृताः । उद्धृतभागेषु सर्वत्र स्वरितमुपरिष्ठा-विहाङ्कितमनुदात्तं चाधस्ताच्चिहाङ्कितम् । 'प्र जिगाति' अस्य स्थाने 'प्रजिघाय' इति औध । १०. = अथर्व १०. १. ८. रथस्येव ऋभुर्धिया; रथस्येव विभुर्धिया-औध. गृच्छ-का; गच्छ-अथर्व-औध. ते जनं-का; तेऽयनं-अथर्व-औध । ११. प्रथमपादः का-पुस्तके नुटितः औध-पुस्तकादुद्धृतः । कश्चिद्वा न्योऽभि-औध; कश्चिद्वा न्यभि-का । तनुः पृच्छस्व हेळितः; तनु मृच्छस्व हेळिता-औध । १२. भवा शर्वा देवहेळिमस्य ते; भवा शर्वा देवहेळिमस्यत-औध; म.....स्य

ते-का; शिष्टं औंधपुस्तकानुसारेण पूरितम् । हरस्वतीस्त्वं; हरस्वती त्वं-औंध. नोच्छिषः; मोच्छिषः-औंध. १३. = १५ औंध. ये नो-का; ये नः-औंध. परायान्ति; परायन्ति-औंध. तैर्देव्यरातीः-का; तैर्देवि रात्र्याः-औंध. गमयस्वा नि वर्तय-का; गमयस्वानुक्तये-औंध. १४. = १३ औंध. द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति-का; द्रुहारातिर्मनसा प्रतिभूषति-औंध. १५. = १४ औंध. व्यनच्चाव्यनच्च-का = ऋसं १०. १२०. २; अथर्व ५. २. २; व्यनच्चाव्यनच्च-औंध. शरदाशनिः-का; हरसाशनिः-औंध. १६. यद्यु-का; यदि-औंध. निरस्तातोऽव्रतास्माभिः-का; निरस्तेतो ब्रजास्माभिः-औंध. गृहम्-का; गृहान्-औंध. १७. = तैब्रा ३. ७. ६. २३; तैआ २. ५. ११; आपश्री ४. १५. १. यो नः... शपात्-का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्-अथर्व ७. ५९. १; ६. ३७. ३. १७. = अथर्व ७. ५९. १. वृक्ष इव... शुष्यतु-का; वृक्षमिव विद्युदाशुतमा मूलादनु शोषय-औंध. १८. = अथर्व १६. ६. ४ : यं द्विभो यच्च नो द्वेष्टि तस्मा एतद्रमयामः. १८. = अथर्व ६. ३७. ३. पेष्टमिवावक्षामं; पिष्टमिव क्षामं-औंध. तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे; तं प्रत्यस्य स्वमृत्यवे-औंध. १९. = अथर्व २. ७. २. यश्च जाम्याः शपथः; यश्च यामी शपाति नः-औंध. ब्रह्मा यन्मन्युतः शपात्सर्वं तन्नो अधस्पदम्-अथर्व १. २०. = अथर्व ६. १५. २; ५४. ३. 'सवन्धुश्च-का; 'प्यवन्धुश्च-औंध. विष्पूर्यते शिरः-का; विस्फूर्य तच्छिरः-औंध. २१. = अथर्व ६. ३७. १. उप प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम्-अथर्व. युक्त्वाशुं शपथ रथं; युक्त्वा तु शपथं रथे-औंध. शप्तामन्विच्छन्मम वृक्ष इवाविमतो गृहम्-अथर्व. शत्रूरन्विच्छती-का; शत्रूनन्विच्छती-औंध. वृक्षीवाविवृतो-का; वृक्षीवाविमतो-औंध. २२. = अथर्व ६. ३७. २. परि णो वृक्षिश्च शपथं दृढमामिरिवा दहन्-अथर्व. व्रजं-का; दृढं-औंध. शप्तामन्न नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः-अथर्व. शत्रूरेवा वि नो-का; शत्रूरेवाभितो-औंध. २३. प्रोष्ट-का; प्रोथ-औंध. सुहृदो हृद्याः-का; सुहृदोऽसुहृत्-औंध. २४. = खिल २. २. ४. असपत्नं पुरस्तात् = अथर्व १९. १६. १; २७. १४. दक्षिणतस्कृधि-का; दक्षिणतः कृधि-औंध. २५. = अथर्व १०. १. २६. तिष्ठ-का-औंध; तिष्ठो-अथर्व. वृद्धस्येव-का; विद्धस्येव-अथर्व-औंध. मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति-अथर्व. मृगारिस्त्वं ... 'मर्हसि-का; मृगारिप्रो न त्वा नीकर्तुमर्हति-औंध. २६. = अघ्न्यास्येव घोररूपे विधुरूपेऽविनाशिनि । जृम्भिता प्रति गृष्णीष्व स्वयमादाय चाद्भुतम्-औंध. २७. 'मापो अग्नि'-का; 'मापोऽग्नि'-औंध. ब्रह्मा-का; त्वं ब्रह्मा-औंध. २८. दिशः प्रदिशः = अथर्व ९. २. २१; १९. ४५. ३. २९. = त्वं यमं वरुणं सोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम् । अत्राहृत्य पशूंश्चैवमुत्पादयसि चाद्भुतम्-औंध. ३०. = अथर्व १०. १. २५ : अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि । जानाहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम्. औंधपुस्तके त्रिशो मन्त्रो विभिन्नो वर्तते स यथा- 'ये मे दमे दारुगर्भे शयानं धिया सहितं पुरुषं निजहुः । कुम्भीपाकं नरकं प्रीवबद्धं हुता एवं पुरुषासो यमस्य ॥ ' त्रिशो मन्त्रश्चैकत्रिशत्वेनागतः । 'अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं नो दुरितं दह' इति तस्य पूर्वार्थः । ३१. = अथर्व १०. १. २७ = ३२ औंध. पूर्वासिनं ... 'ज्जनः-का; पुरासीनं तथैवेष्वा सुकृन्नरः-औंध. त्वया युजा वयं = ऋसं १. ८. ४; अथर्व ४. ३२. १. तस्य; औंधपुस्तके नास्ति. स्थास्तु-औंध; स्थास्तु-का । ३२. = अथर्व १०. १. २०. 'अघ्न्यास्ये-का; उज्ञाते-अथर्व-औंध. ३२. = अथर्व १०. १. २१. ३२ = ३३ औंध. पदा-का; पादौ-अथर्व-औंध. चापि-का-अथर्व; चामि-औंध. निर्द्रव-का-अथर्व. विद्रव-औंध. ३३. = अथर्व १०. १. २०. स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृत्ये यतिषा परंषि. ३३ = ३४. औंध. स्वायसा-का; स्वायसाः-औंध. विद्वाश्चैव-का; विद्वाश्चैव-औंध. तैः स्थ ... 'ईम्-का; तैस्ते निकृष्मस्तान्युग्रे यदि नो जीवयस्वरीन्-औंध. ३४ = ३५ औंध. मो च-का; मोत-औंध. ज्ञातीननुजास्वन्वा-का; 'ज्ञातीननुजस्त्वा' इति पाठं शेफ्टेलोविस्महाशया अभ्यूहन्ति. ज्ञातीननुजान् पूर्वान्-औंध. वेशं प्रति-

वेशिना-का; वेशि प्रतिवेशिनौ-औध. ३५ = ३६ औध. शत्रूयता ... .. यथायथा-का; शत्रू-
यता प्रहितासि दूढयेनाभि यथायतः-औध. ३६ = ३७ औध. एवं त्वं ... .. सर्वशः-का; यथे-
माश्रिता गत्वा पापधीनिव नो जहि-औध. ३७. = साम २. ९. ३. ८. ३; ऋसं ६. ७५. १९;
अथर्व १. १९. ३१, ४२; आश्वगृ ३. ५. ७ = ४० औध. ३९. प्रतिहिता-का; प्रतिशुको-औध.
तामेव-का; तमेव-औध. तमेव-का; तमेव-औध. ४०. = ४२ औध; कुबेर ते सुखं रौद्रं नन्दना-
नन्दमावह । ज्वरमुत्थुमर्थं घोरं विश नाशय मे ज्वरम् ।

औधपुस्तके केचन मन्त्रा अधिकत्वेन विद्यन्ते तेऽथो दीयन्ते—

उखा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ ४१ ॥

यो मे करोति प्रद्वारे यो गृहे यो निवेशने । यो मे केशनखे कुर्यादङ्गने दन्तधावने ॥ ४३ ॥

प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितृगृहान् । मूर्धानमेषां स्फोटय पदमेषां कुले कृधि ॥ ४४ ॥

ये नो रथि दुश्चरितासो अग्ने जहमेतासो अनृतं वदन्तः ।

तेषां वपुष्यचिषा जातवेदः शुष्कं न वृक्षमभि सं दहस्व ॥ ४५ ॥

कृष्णवर्णे महद्रूपे बृहत्कर्णे महद्भ्ये । देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ४६ ॥

खट् फट् जहि महाकृत्ये विधूमाग्निसमप्रभे । जहि शत्रून्खिच्छलेन क्रुध्यस्व पिव शोणितम् ॥ ४७ ॥

ये दुष्टुर्भजवे मह्यमग्ने कदाधियो दुर्मदा अश्मनासः ।

आबध्यैतान् शोचिषा विध्य तन्तून् वैवस्वतस्य सदनं नयस्व ॥ ४८ ॥

६

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्धिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्रायां विशतादु माम् ॥ १ ॥

उच्चैर्वाजिं पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयम् । सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाहताः ॥ २ ॥

शुनमहं हिरण्यस्वपितुर्नीमेव जग्रम । तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥

सम्राजं च विराजं चाभिष्ट्रियं च मे ध्रुवा । लक्ष्मीं राष्ट्रस्य यो मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥ ४ ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु ।

य एनद्वेदं सं इदेनदहति जरांमृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥ ५ ॥

यद्वेदं राजा वरुणो यदु देवीं सरस्वती । इन्द्रो यद्वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥ ६ ॥

न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येदं तत् ।

यो बिभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं सं देवेषु कृणुते दीर्घमायुः सं मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

यदाबध्नन् दाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत् ॥ ८ ॥

घृतादुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्णु ।

ऋणक्सपत्नानधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौमगाय ॥ ९ ॥

प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु । प्रियं विश्वेषु गोप्त्रेषु मयि वेहि रुचां रुचम् ॥ १० ॥

नासदासीन्नो सदासीत् ० ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । अस्मिन्नेवार्थे बृहदेवता^१ (८. ४५):-‘ हिरण्यस्तुति-
रा’ण्यं नासद् (= ऋसं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः ’ । ऋग्विधानमपि (४. ४३)-‘ आयुष्यमायुर्वर्चस्यं

सूक्तं दाक्षायणं महत्' इति । शांठ ३. १; आश्वय ३. ८. २१; शांठ एतेष्विदमुद्धृतम् । ऋमं-ऋम-
मै२७-आउ२०-मु-अल-जुना-आश्वमसं-प्रर (समावर्तन)-संकौ (समावर्तन)-पुस्तकेष्विदं संपूर्णमुप-
लभ्यते । एतेष्वेकादशो मन्त्रोऽधिकः । ऋम-प्र-पुस्तकयोरस्य ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगा अपि कथिताः-
' आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः । हिरण्यं देवता । आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः पञ्चमी
त्रिष्टुप् षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी शक्ती अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुवेकादशी पङ्क्तिः । कण्ठे मणिधारणे
विनियोगः' । संकी अपि द्रष्टव्यम् ।

१-४ ≡ हिट् १. १०. ६; ११. १ ≡ आपमं २. ८. १-३, ८. १ ≡ वासं ३४. ५०; अन्ये.
५ ≡ अथर्व १९. २६. १. ६ ≡ अथर्व ५. २५. ६; १९. २६. ४. ७ ≡ अथर्व १. ३५. २; वासं
३४. ५१. ८ ≡ वासं ३४. ५२; अथर्व १. ३५. १. ९ ≡ अथर्व ५. २८. १४; १९. ३३. २;
४६. ६. १० ≡ अथर्व १९. ६२; तैसं ५. ७. ६. ४; मैसं ३. ४. ८; हिट् १. १०. ६; आपमं
२. ८. ४.

१. वर्चस्यं; वर्चस्यं सुवीर्यं-आपमं. वर्चस्वजैत्राया-हिट्-मै-आउ-अल; वर्चस्व जैत्राया-मु-ऋम-
वासं-संकौ-प्र-ऋमं; वर्चस्वजैत्राया-आपमं. विशताडु मां-वासं-मै-आउ-प्रर; विशतादिमां-ऋमं-ऋम-
जुना-मु-संकौ; विशतादिमं-अल; विशतान्मां-आपमं-हिट् । २. वाजि; वादि-आपमं. सभासाहं;
सत्रासाहं-आपमं. समग्रा; समग्र-अल; समृद्धीः-आपमं. समाहृताः-का; समाहृताः-हिट्; समाहिताः-
इतरेषु । ३. हिरण्यस्व-का-ऋमं-मु-जुना-संकौ; हिरण्ये स्व-अल; हिरण्यस्य-इतरेषु. नामेव-का-
ऋमं-आउ-मै-प्रर; मानेव-ऋम-मु-जुना-अल-संकौ; नामाग्रभिषं-हिट्; नामाग्रभिषं-आपमं. पुरुषप्रियं-
का; पुरुष प्रियं-मै-मु-अल-आउ-ऋम-संकौ-प्रर; पुरुष प्रियं-ऋमं; पूरिषु प्रियं-जुना; हिट्-आपमं-पुस्त-
कयोस्तराधोऽन्यथा वर्तते-तं मा हिरण्यवर्चसं करोतु पुरुष (पुरुष-हिट्) प्रियम् । ४. सम्राजं च
विराजं; विराजं च सम्राजं-हिट्. चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा-का-ऋमं-ऋम-मै-मु-आउ-प्र-संकौ; चाभि-
ष्टिर्यातवे ध्रुवा-अल-जुना; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-हिट्; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-आपमं. या; मा-अल.
मामिन्द्र सं सृज; मा सं सृजामसि-हिट्-आपमं; मामिन्द्र संसृज-प्रर । ५. प्रजातं; प्रयातं-अल-जुना-
संकौ. जज्ञे-का-ऋम-आउ; दग्ने-अथर्व; यज्ञे-इतरेषु. इदेनदर्हति-का-ऋम-आउ-प्रर; इदेनदर्हति-ऋमं-
अथर्व-मै-मु-जुना-संकौ; त्रिवेदमर्हति-अल. यो-का; ये-अल । ६. यद् वृत्रहा; यजं पृहा-अल. वर्चसं;
वर्चस्य-अल । ७. स्तरन्ति-का-वासं-अल; सहन्ते-अथर्व; श्रन्ति-इतरेषु. प्रथमजं; प्रथमं-अल.
दाक्षायणा; दाक्षायणं-अथर्व-वासं-प्रर. देवेषु; जीवेषु-अथर्व । ८. यदाबध्नन्-वासं-ऋमं-अथर्व-मै-
आउ-संकौ; यदाबध्नन्-का-ऋम-प्र-मु-अल-जुना. सुमनस्यमानाः-वासं-अथर्व-मै-आउ; सुमनस्यमाना-
ऋमं-ऋम-मु-अल-जुना-प्र-संकौ. यथासत्; यथासन्-अल; यथासं-आउ. तन्म आ-का-वासं; तत्ते-
अथर्व; तन्न आ-मै-मु-अल-जुना-ऋम-संकौ-प्रर; तदा-आउ. तत्ते बध्नाम्यायुषे वर्चसे बलाय दीर्घायुत्वाय
शतशारदाय-अथर्व. ९. घृतादुल्लंसे-का-अथर्व-मै-आउ; घृतादुल्लंसे-प्रर; घृतादुल्लंसे-अल-जुना-मु-ऋमं-
ऋम-प्र-संकौ. सुवर्णं; सुपर्णं-का-अल. ऋणक्; वृणक्-प्रर. सपत्नान्-का-अथर्व; सपत्नाद्-अल;
सपत्नाद्-इतरेषु. कृण्वदा; कृण्वमा-अल; कृण्वन्ना-जुना । १०. राजसु; राजस-अल. गोण्वेषु-
का-ऋमं-मु; गोण्वेषु-जुना; गोत्रेषु-इतरेषु ।

उपरिनिर्दिष्टेषु सर्वेषु पुस्तकेषु वर्तमान एकादशो मन्त्र एवमस्ति—

अग्निर्येन विराजति सुर्या येन विराजति ।

विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥

विराड्येन-मै-आउ-अल-जुना-प्र-संकौ; विराज्येन-ऋमं-ऋम-मु. समिधं; समिधा-अल-जुना;
समदं-प्रर ।

७

भूमिर्माता नमः पितर्यमा ते पितामहः । घृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥
 यस्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शश्वतामसि शश्वतां सम्यञ्चनी ॥ २ ॥
 यद्वण्डेन यद्विषुणा यद्वाहूरसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृतिः सानौ निष्कृत्य ओषधीः ॥ ३ ॥
 वृक्षैर्वृक्षं सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती संजेया नाम वा असि ॥ ४ ॥
 भद्रात् प्लक्षे निस्तिष्ठाश्चथे खदिरै धवे । भद्रात्पणै न्यग्रोचे सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
 अश्वस्यासृक्संपतसि तत्पणैमभि तिष्ठसि । सरत्पतत्यर्णसि सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
 हिरण्यपणै सुभगे सोऽश्मे लोमशवक्षणे । अपामसि स्वसा लोक्षे वातो हात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥
 तव त्वं इन्द्र सख्येषु बह्वयः ० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

ऋसं १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेवात् (८. ५१)-‘ भूमिर्लक्षं परं सूक्तं तवैन्द्रं सूक्तमुत्तरम् ’ । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहदे १. १२९; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अनेन प्रायः समानम् । क्वचित् मन्त्राणां व्यत्यासः । वैष्ण. अथर्व ६.४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. = अथर्व १. भूमिर्माता-का-बृहदे; रात्री माता-अथर्व. → अथर्व १२. १. १२; ६३. घृताची-का; सिलाची-अथर्व । २ = अथर्व २ । ३. = अथर्व ४. इषुणा-का; इष्वा-अथर्व. सानौ निष्कृत्य ओषधीः-का; सेमं निष्कृति पुरुष-अथर्व । ४. = अथर्व ३. सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना-का; आ रोहसि वृषण्यन्तीव कन्यला-अथर्व. संजेया-का; स्पर्णी-अथर्व । ५. = अथर्व ५ : भद्रात्प्लक्षान्तिष्ठस्यश्चत्वात्खदिराद्धवात् । भद्रान्यग्रोधात्पणैस्ता न एष्टारुन्धति । ६. = अथर्व ९ : अश्वस्यास्नः संपतिता सा वृक्षौ अभि सिष्यदे । सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एष्टारुन्धति. अर्णसि-का; ‘ अर्णसी ’ इति स्यादिति शेषटेलोविष्णुमहाशयाः । ७. = अथर्व ७. हिरण्यपणै-का; हिरण्यवर्णै-अथर्व. सोऽश्मे-का; शुष्मे-अथर्व.

अथो दीयमानं ‘ हिमस्य त्वा ’ इत्यादि सूक्तं ऋसं १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । सु-मते तु ‘ आ रात्रि पार्थिवं ’ इत्यस्यानन्तरं (ऋसं १०. १२७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मं२८-मु-आउ२१-ऋमं-आश्वमंसं^२-अल-जुना-औध-पञ्चामृ-पुस्तकेषूपलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमतृतीयपादौ = अथर्व ६. १०६. ३; वासं १७. ५. तैसं ४. ६. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्ययामसि ।

उत हृदो हि नो भुवोऽग्निर्वेदात् भेषजम् ।

शीतहृदो हि नो भुवोऽग्निर्वेदात् भेषजम् ॥ १ ॥

अन्तिकामग्निमजनयदुर्वारः शिशुरागमत् । अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते ॥ २ ॥
 विपुलं वनं बह्वाकाशं चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुभौ तव ॥ ३ ॥
 पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्णं नमोऽस्तु ते । अस्मान्नि बर्हरस्योर्न सागरस्योर्मयो यथा ॥ ४ ॥
 इन्द्रः क्षत्रं ददातु वरुणमभि पिबतु । शत्रवो निधनं यान्तु जय त्वं ब्रह्मतेजसा ॥ ५ ॥
 कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदैवतम् ।

वरुणं च वशाम्यग्रे मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वौ नमः ॥ ६ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आर्य्यं वर्चस्वं and not गं कल्पयन्ति as stated by Macdonell.

साग्रं वर्षशतं जीव पिब खाद च मोद च । दुःखितांश्च द्विजांश्च प्रजां च पशुपालय ॥ ७ ॥
 यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चन्द्रमाः । यावद्वायुः प्लवायति तावज्जीव तया सह ॥ ८ ॥
 येन केन प्रकारेण को वीनामनु जीवति । परेषामुपकारार्थं यजीवति स जीवति ।
 एतां वैश्वानरीं सर्वदेव नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयम् ।

यस्यापमृत्युर्न च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते ॥ १० ॥

१. द्विमस्य; यमस्य-ऋमं. जरायुणा शाले-मु-आउ-अल-जुना-अथर्व-ऋमं; जरायुणामे-तैसं. भुवो; धियो-औध. शीतहृदो-मु-अल-जुना; शिशीतहृदो-ऋमं; शीतहृदा-अथर्व-आउ. भुवोऽ-भिर्ददातु-ऋमं-आउ-अल-जुना; भियोऽभिर्ददातु-मु; भुवोऽभिष्कृणोतु-अथर्व; धियोऽभिर्ददातु-औध ।
 २. अजनयदुर्वारः-आउ; अजनयुर्वादः-मु; अजनयदुर्वारः-मै; अजनयदुर्वारः-अल-जुना; अजरदुर्वारः-ऋमं. शिशुरागमत्-मै-अल-आउ; शिशुरागमत्-ऋमं-मु; शशहागमत्-औध. दूयते-मै-मु-आउ; दूयते-जुना-ऋमं; दूयते-अल । ३. चर; चरत-ऋमं; तव-मु. वनं; धनं-मु. मां च-आउ-मु-ऋमं; मांश्च-अल. 'मुभौ तव-अल-जुना; 'मभूतव । ४. अस्मान्नि बर्ह रस्योऽनं-मु; अस्यां निबर्हणः स्योनां-ऋमं; अस्मान्नि वर्जय स्थानं-आउ; अस्माद्भि बर्ह स्योनां-मै; अस्माद्भिर्बर्हज स्योनां-अल-जुना; अस्मान्निर्बर्हस्योनां-औध; अस्माद्भि बर्हस्योनां । ५. इन्द्रः-मै-आउ-अल-जुना; इन्द्र-ऋमं-मु. वरुण-मभि; वरुणस्त्वमभि-अल. शत्रवो; शत्रवस्ते-अल-जुना. यान्तु; यातु-ऋमं. जय त्वं-आउ-जुना; जप त्वं-अल; जयस्त्वं-मै-मु-ऋमं । ६. 'जटो'; 'जटि'-अल. वशाभ्यग्ने; वशाभ्यमि-अल. वशाभ्यमे-जुना. रक्षतु; रक्षति-अल-जुना. 'मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः' अल-जुना-पुस्तकयोः नास्ति ।
 ७. दुःखितांश्च-मै-आउ; दुःखितान्त-ऋमं; दुःखितां न-मु । अल-जुना मध्ये सप्तमो मन्त्रो नास्ति ।
 ८. वायुः; वातः-जुना. प्लवायति-जुना; प्रवायति-अल. तया सह-जुना; जया जय-इतरेषु. अष्टममन्त्रानन्तरं अल-आश्वमंसं-पुस्तकयोरेको मन्त्रोऽधिकोऽस्ति—

एकशतैस्तिनोद्देशेन('नोद्देशेन-आश्वमंसं) त्वं विपुलेन । पृथिवी त्वं भुज्यसेकच्छ्रेण दण्डेन ॥

९. वीनामनु; नेहनाको न-अल; मेहनाको न-जु । हि नाम न-मु; हि नाम नु-औध; हीनमनु-आउ; विनामनु. परेषामुपकारार्थं; यदेषामुपकाराणां-अल-जुना. वैश्वानरीं सर्वदेव-मै-मु; वैश्वानरं सर्वदेव-ऋमं; वैश्वानरं सर्वदेव-आउ; वैश्वानरीं सर्वदेवान्-औध; वैश्वानरं सर्वदेवं । मु-पुस्तके 'एतां वैश्वानरीं' इत्यादिभागो दशममन्त्रानन्तरमागतः । अयं अल-जुना पुस्तकयोर्नास्ति । १०. स सर्वं लभते स सर्वं जयते-मै-मु; सर्वं लभते सर्वं जयते-ऋमं. दशमो मन्त्रः आउ-अल-पुस्तकयोर्नास्ति । दशममन्त्रानन्तरं आश्वमंसं-पुस्तके ऋसं १०. १४२. ८ इत्ययं मन्त्रो दत्तोऽस्ति ।

८

मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधां सप्तर्षयो ददुः । मेधामिन्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातु मे ॥ १ ॥
 मेधां मे वरुणो राजा मेधां देवी सरस्वती । मेधां मे अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥
 या मेधाप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मेनः । दैवी या मानुषी मेधा सा मामा विशतादिह ॥ ३ ॥
 यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शकेयं यदनुब्रुवे ।
 निशामितं नि शामये मयि श्रुतम् । सह व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि ॥ ४ ॥
 शरीरं मे विचक्षण वाङ्मे मधुमदुहे ।
 अबृधमहमसौ सूर्यो ब्रह्मण आणीः स्य । श्रुतं मे मा प्र हासीः ॥ ५ ॥

मेधां देवीं मनसा रजमानां गन्धर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।

मह्यं मेधां वद मह्यं श्रियं वद मेधावीं भूयासमजिराचरिण्युः ॥ ६ ॥

संदसस्पतिर्मदुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥ ७ ॥

मेधाव्यहं सुर्मनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशैवः ।

महायशा धारयिण्युः प्रवक्ता भूयासमस्येश्वरया प्रयोगे ॥ ८ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्नि मेधाविनं कुरु ॥ ९ ॥

एतदुत्तरं च ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहद्देवता (८. ५८)-‘आग्नेयं श्रद्धया श्राद्धं मेधासूक्तमतः परम् । आग्नेयमा सूरतु ’ इति । ऋग्विधानमपि (४. ७१-७२)-‘श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः । सर्वत्र लभते श्रद्धा मेधासूक्तं तथैव च ’ इति । पुनरप्यन्यत्र (ऋग्वि ४. ९६-९७)-‘पुरा स्तनप्रदानात् श्रद्धासूक्तेन पाययेत् । मेधासूक्तेन चैवेनं पिष्टं ब्रीहिस्य चरुम् । मधुमिश्रं जातरूपं मेधावा तेन जायते ’ इति । ऋमं-मै२९-आउ२२-ऋब्र-अल-जुना-मु-आश्वमंसं-प्रर-औधपुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते ।

१. ≡ आपमं २. ४. ५; अन्ये. १२. ≡ वामं ३२. १५. मेधां; मेधा-मु. सप्तर्षयो-का-ऋब्र-आपमं; सप्त ऋषयो-इतरेषु. अग्निश्च; वायुश्च-वासं-अन्ये. दधातु-का-अल; ददातु-इतरेषु. मे-का-ऋब्र-अल-आउ-अन्ये; ते-इतरेषु । २. ≡ तैआ १०. ४०; आपमं २. १२. २; आश्वगृ १. १५. २; पागृ २. ४. ८; मंब्रा १. ५. ९; हिगृ १. ६. ४; ८. ४; गोगृ २. ७. २१; मंदी; मामंपा. → वैसू ३२. १५; मनाउ १६. ५. मे-का-ऋब्र-वासं-तैआ-पागृ-हिगृ; ते-इतरेषु. वरुणो राजा-का-ऋमं-ऋब्र-अल-आउ-मु-प्रर-मै; देवः सविता-वासं-आश्वगृ-पागृ-आपमं; इन्द्रो ददातु-तैआ-हिगृ. मे-का-वासं-तैआ-हिगृ-मामंपा-आउ-अल; ते-इतरेषु. धन्तां-मै-मु-अल-जुना-तैआ-आश्वगृ-पागृ-ऋब्र-प्रर-आउ-आपमं; धत्तं-का. पुष्करस्त्रजा-का-प्रर-ऋमं-मै-मु-अल; पुष्कर-स्त्रजौ-इतरेषु । ३. ≡ तैआ १०. ४१; आपमं २. ४. ६; हिगृ १. ८. ४; → मनाउ १६. ६. मेधाप्सरस्सु-का-ऋमं; मेधा अप्सरस्सु-प्रर; मेधाप्सरासु-इतरेषु. तैआ-आपमं-हिगृमध्ये ‘अप्सरासु च या मेधा ’ इति पाठः. यन्मनः-का-तैआ-प्रर-मै-मु-आउ-ऋमं-हिगृ; यन्मम-अल; यद्यशः-आपमं. दैवी या मानुषी मेधा-का; दैवी मेधा मानुषजा-हिगृ. मामा-का-आपमं-मु-आउ; माया-ऋमं-मै-प्रर-अल-जुना; मेधा-आउ. ‘मां मेधा सुरभिर्जुषताम् ’ इति तैआ-हिगृ-पुस्तकयोरन्तिमः पादः. इह-का-आपमं; इमां-मु-अल-जुना-मै-ऋब्र-प्रर; उ मां-आउ । ४. मेऽनूक्तं-का; मेनोक्तं-इतरेषु. तद्रमतां-का-प्रर-मै-आउ; तद्रवतां-मु-जुना; प्रद्रवतां-अल. शकेयं यदनुब्रुवे-का; शके अन्य-दनुब्रुवे-अल-जुना. निशामितं-का; निशामतं-ऋमं-प्रर-मै-मु-ऋब्र-अल-जुना; निशामनं-आउ. शामये-का; शामयि-ऋमं-प्रर-मु; शामहै-मै-ऋब्र-आउ-अल-जुना. मयि-का; महि-अल-जुना. श्रुतं-का; व्रतं-इतरेषु. व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा-का; व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा-ऋमं-ऋब्र-प्रर; प्रियेण भूयासं ब्रह्मणा-मु-आउ-अल-जुना; ब्रह्मणा-मै । ५. ≡ तैआ ७. ४. १. विचक्ष्ण; विचक्ष्ण-ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-आउ-प्रर; विचर्षण-तैआ. मधुमदुहे-का; मधुमदुहां-मै-ऋमं-मु-आउ-प्रर; मधुमत्तमा-तैआ-पागृ; मधुमदुहा-ऋब्र; मधुमदुहा-अल-जुना. अमृधं-का; अमृद्धं-मै-आउ-ऋब्र-ऋमं-मु-प्रर-अल-जुना. ब्रह्मण आणीः-का; ब्रह्मण आणी-प्रर; ब्रह्मणानी-इतरेषु. स्थ-का-मै-आउ; स्थः-ऋमं-मु-अल-जुना-ऋब्र-प्रर. हासीः-का-प्रर-मै-मु-आउ; हासीत-जुना-अल. → बाष्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविरावीर्य एधि वेदस्य म आणी स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीरनेनाधीतेन-ऐआ. । ६. देवीं; देवी-का. मनसा; समनसां-मु.

→ वाग्देवी मनरा-शांश १. २४. अजिराचरिणुः-का; अजिराजरिणुः-अल-जुना. अजरा-
जरिणुः-प्र-मै-कर्म-आउ; अजराजरिणु-कर्म-मु । ७. तैआ १०. १; वारां ३२. १३; कर्मा
१. १८. ९. ८. = ९ मै-मु-आउ-प्र-कर्म-कर्म-अल-जुना-औध. मेधाव्यहं सुमनाः-कर्म-जुना-
आउ-मै-कर्म-प्रर; मेधाव्यं सुमनः-मु; मेधाव्यहं समनाः-अल. श्रद्धामनाः-मै-मु-आउ-जुना-कर्म-
कर्म-प्रर; श्रद्धामनाः-अल. सत्यमतिः-का-मै-मु-कर्म-प्रर; सत्यमनाः-आउ; सत्यमुपः-अल-जुना.
धारयिणुः; धारयिणु-मु. प्रवक्ता; प्रयुक्ता-कर्म-प्रर; प्रविक्ता-अल-जुना. → तद्विचारमयतु-पेआ.
अस्येश्वरया-का; अस्यै स्वधया-मु-कर्म; अस्यै स्वधया-कर्म; अयं स्वधया-मै-अल-जुना; अस्य
स्वधया-आउ; अयै स्वधया-प्रर; अस्यै शरया-औध । ९. → इतरपुस्तकेष्वपि । → वारां ३२. १४.
९२. ≡ अथर्व ६. १०८. ४. चोपासते; चोप आसते-प्रर. तथा मामद्य मेधयाग्ने; तथा मा
मेधया मे-कर्म-कर्म-मु. कुरु; कुरु-अथर्व.

मु-औधपुस्तकयोर्दशमो मन्त्र एवमस्ति—

नाशयित्री पलाशस्यारूपसौ पथिकामसु । अथोत तस्य यक्ष्माणं पापरोगनाशिनी ॥

औधपुस्तके उत्तरार्धो भिन्नः-अथो ततस्य यक्ष्माणमपापा रोगनाशिनी. औधपुस्तके पुन-
रेकादशो मन्त्रो दत्तोऽस्ति स यथा—

ब्रह्मवृक्ष पलाश स्वे श्रद्धां मेधां च देहि मे । वृक्षाधिप नमस्तेऽस्तु अग्र एवं संनिधौ भव ॥

९

आ सुरेतु परावतोऽग्निर्गृहपतिः सुप्रतीको विभावसुः । अग्निर्व्योतिर्निवाय्यः पृथिव्यार्मयोभर ।
यमागस्य वाज्यध्वानं सर्वा मृधो वि धूसुते । आकम्या वाजिनः पृथिवीर्वाग्निमश्नु रुन्ता र्वयम् ।
सेनां जिगाति सुष्टुतिं सुदीधितिर्विभावसुम् ॥ १ ॥

ध्रुवमग्निर्नो दूतो रोदसी हव्यवाङ् देवी आ वक्षदध्वरे ।

विप्रो दूतः परिष्कृतो यज्ञश्च यज्ञियः कविः ।

अप्रवानवेदैर्विबद्धगुर्वजमदभिवत्

॥ २ ॥

यदि ते मात्रा ... हव्यवाङ्मिर्नो दूतो रोदसी

उतोत्तरेण दुहिता जुहोता मधुमत्तममग्नये जातवेदसे ।

प्रजां मे यच्छ द्विपदं चतुष्पदमग्निमहिंसन्तमङ्गिरस्वत् ।

उदस्थादूर्ध्वं ईयते बुमन्तो दीयतो बृहच्छुक्राः शौचन्तो अर्चयः ॥ ३ ॥

महिषी वो अग्निर्धूमकेतुरुर्बुधो वैश्वानरं उपसामग्रमख्य-

दत्यंक्रमीद्विणोदा वाज्यवीकः सुं लोकं सुकृतः पृथिव्याम्

ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं वैश्वानरं स्वो रुहाणा अधि

नाके अस्मिन्मधा पोषस्व पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

न वै देवान् पीवरो संयतात्मा रोक्ष्यमाणः ककुभामचोदतेऽग्ने उ मय्य

त्वमग्ने व्रतवृष्णुचिरग्ने देवीं इहा वहोप यज्ञं हविश्च नः ।

व्रतानि बिभ्रद्भनपा अदब्धो यजा नो देवाँ अजरः सुवीरः ।

दधद्रत्नानि सुमृच्छीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ५ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्विणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी

होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाड् यौ अपिप्रेवै

ते होत्रे अमत्सत तां ससनृषीं होत्रां देवंगमौ दिवि

देवेषु यज्ञैरयेमं स्विष्टकृच्चान्निर्होतामूढसुर्वने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ६ ॥

सर्वं बहन्तु दुष्कृतमग्निं गीर्भिर्ववामहे ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूयो अरोचत दिवि सूयो अरोचत ।

घृतैर्हव्यैभिराहुतं घुर्मत्सूयो न रोचन् तेऽग्नौ हव्यानि धत्तनाग्नौ ब्रह्माणि केवलाग्ने बृहन्तमध्वरै ।

सश्रतो दाशुषो गृहमेवा त्वामग्ने सहोभिर्गीर्भिर्वत्सो अबीवृधत् ॥ ७ ॥

शास इत्या महाँ असि० ॥ १०. १५२. १

ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । एतस्मिन्नर्थे 'बृहद्देवता' (८. ५९) द्रष्टव्या । इदं सुमेषज-
स्वार्थम् । अस्मिन् विषये ऋक्प्रातिशाख्य^२ (१६. ८८-९०)- 'उत्तरास्तु सुमेषजे । कृतिः प्रकृतिरा-
कृतिर्भिकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चाभिकृतिनाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्वि-
वृतिः । षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ' ॥ गोपयब्राह्मणे (५. २३) सौमेषजं छन्दो निर्दिष्टम् ।

१. = मैसं २. ७. १; वासं ११. ११; अग्निं (अग्नेः-वासं) ज्योतिर्निचाद्य पृथिव्या
अध्याभरत्; तैसं ४. १. १. ४; तया ज्योतिरजस्रमिदग्निं खात्वी न आ भरा. आगत्य वाज्य...
रुचा त्वं वासं ११. १८; मैसं २. ७. २; कासं १६. २; १९. ३; तैसं ४. १. २. ३; ५. १२. ६.
२. कियान्निद्रागः का-पुस्तकं नुटितः । 'जमदग्निवत्' इत्यस्यानन्तरं 'च्यवनवत्' इति स्यात् यत
एते पथर्षयः प्रायेण सममुल्लिख्यन्ते; → आपथ्रौ २४. ५. १२; आश्वथ्रौ १२. १०. ४. उषसामग्र-
मययत् = ऋसं ४. १३. १. शिष्टं वासं ११. २२; तैसं ४. १. २. ४; ५. १. ३. १; मैसं २. ७.
२; कासं. १६. २ एतैः समानम्. अत्यकमीत्-का; उदकमीत्-इतरेषु. अर्वाकः सु०-वासं-मैसं;
अर्वाकः स०-तैसं. सुकृतः पृथिव्या-का; सुकृतं पृथिव्याः-इतरेषु. अस्मिन्-का; उत्तमं-वासं;
उत्तमे-तैसं । ५. ककुभामचोदते = ऋसं ५. ४४. २. उ मन्य; तमन्य इति शेफ्टेलोविट्झमहा-
शया अभ्युदन्ति. त्वमग्ने व्रतं...जीवसे जातवेदः = मैसं ४. ११. ४; तैत्रा २. ४. १. ११; ऐत्रा
७. ८; शांथ्रौ ३. ५. ९; आपथ्रौ ९. ४. १४; आश्वथ्रौ ३. १२; शांथ्रु २. १३. व्रतानि-का-
आश्वथ्रौ-शांथ्रौ-ऐत्रा; व्रता तु-तैत्रा-मैसं-आपथ्रौ. अदब्धो-का-मैसं-आश्वथ्रौ; अदाभ्यो-
इतरेषु. यजा नो; भया नो-शांथ्रौ. देवाँ-का-तैत्रा-ऐत्रा-शांथ्रौ-आपथ्रौ-आश्वथ्रौ; देवो-मैसं;
दतो-शांथ्रु. सुमृच्छीको-का-मैसं-आश्वथ्रौ-शांथ्रौ; सुविदानो-इतरेषु । ६. खिल ५. ७. ३१
अत्रायं मन्त्रः पुनरागतः । ७. अग्निः शुक्रेण ... अरोचत = खिल ८. ५१. गीर्भिर्वत्सो
अबीवृधत् = ऋसं ८. ८. १५.

आंधपुस्तकानुसारेण ऋसं १०. १११ अनन्तरमधो दीयमानमेकैवं सूक्तं पठनीयम् । तत्पुस्तक-
तोपादकैरिदं केवलमभ्युदमात्रेण स्वाकृतमित्यावेदितम् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 309.

2. Regarding the ignorance of this hymn on the part of Uvāṭa, the commentator of
Īk-prātiśākhya, Cf. Scheftelowitz, p. 125.

ऊर्ध्वरेखा प्र दहन्ते विष्णुरिममिन्द्राग्नी अमृतं जुषेथाम् ।
मह्यं दधाना उप दीर्घमायुरस्मे धत्तं पुरुभुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनस्तत्पश्यद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भुवत्येकनीलम् ।
इदं धेनुर्दुहज्जायमाना स्वविंशमभ्यनूपत ब्राः ॥ १ ॥
प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहा यत् ।
श्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितृष्पितासत् ॥ २ ॥
सतो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानारतृतीये धामनभ्यैरयन्त ॥ ३ ॥
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां० ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अनन्तरं पठनीयम् । अत्र बृहदेवता (८ ६६) - 'विन्यं नु वेनस्तत्पश्यद्भुवी-
भ्याम्' इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे इदं विनियुक्तं (→ शांशी १५. ३) । विज्ञानकर्मणां विनियो-
ज्यमिति कौसू ३७. ३ । एतत्सूक्तं अथर्व २. १. १, २, ३ + ५ अत्रोपलभ्यते । पंप्. अथर्व २. ६
अत्रापीदं पाठभेदेनोपलभ्यते । वासं ३२.८-१०; तैआ १०.१.३; मनाउ २.३; अन्ये अत्रापीदं पश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्-का; विश्वा भुवनानि निहान्-तैआ; परमं गुहा या-अथर्व; निहितं
गुहा सद्-वासं. भुवत्येक"-का-अन्ये; भवत्येक"-इतरेषु. "नीळं-कान्वासं-अन्ये-तैआ; "रूपे-
अथर्व. वासं-तैआ-अन्ये-पुस्तकेपूतराधेः सर्वथा भिन्नः. "धेनुः-का; पृथिः-अथर्व. जायमाना-का;
जायमानाः-अथर्व. स्वविंदं-का; स्वविंदो-अथर्व । २. अमृतं नु; अमृतास्य-अथर्व. नाम का तैआ
(→ ऋसं १०.४५.२ : विद्या ते नाम परमं गुहा या.); धाम-इतरेषु. निहितं-कान्वासं; विभूतं-वासं.
गुहा यत्-का-अथर्व; गुहा सत्-वासं-अन्ये; गुहागु-तैआ । ३. सतो-का; स जो-वासं-अथर्व-अन्ये-
तैआ. बन्धुर्जनिता स विधाता-का-वासं-तैआ-अन्ये; पिता जनिता स उत बन्धुः-अथर्व. तृतीये
धामन्-का-वासं-अन्ये; तृतीये धामानि-तैआ; समाने योनी-अथर्व. अभ्यै"-कान्वासं; अभ्यै" इतरेषु ।

११

येनैदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतं तेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तापते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्मण्यपसो मनीषिणो यज्ञं कृण्वन्ति विदधेयु धीराः ।
यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किं चनं कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यज्ञाप्रतो दूरमुदैति दैवं तद्गु सुसस्य तथैवैति ।
दूरगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रयनाभाविचाराः ।
यस्मिंश्चित् सर्वमौतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्चानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
 ह्यप्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥
 यदत्र षष्ठं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमोद्यम् ।
 दश पञ्च त्रिशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥
 ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यर्बुदं च ।
 ते यज्ञचित्तेष्टकात् शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 [तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥
 येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।
 यस्यान्वितमनु सं यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥
 ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।
 ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥
 येन द्यौरुप्रा पृथिवी चान्तरिक्षं ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
 येनेदं जगद्भ्यासं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥
 येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
 तदिवाग्निस्तपसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥
 तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

ऋसं १०. १६६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदेवतापि (८. ६९)—‘ ऋषभं मा (= १०. १६६) सपत्न्यं येनेदमिति मानसम् ’ इति । ऋग्विधानं (४. १०४-१०५) च—‘ येनेदमिति^२ वै नित्यं जपेत नियतग्रतः । समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ’ इति । इदं शिवसंकल्पसूक्तमिति खिलानुक्रमणा । ‘ खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ’ इति मेधातिथिः (मनु ३. २३२) । शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनुः (११. २५१) । तथा चाग्निपुराणे—‘ शिवसंकल्पजापेन समाधिं मनसो लभेत् ’ (३६०. ७४) ‘ येनेदमिति वै जपवा समाधिं विन्दते परम् ’ (२५९. ९३) ।

१-६ = वासं ३४. १-६; ऋमं; आसु; ऋम; अन्ये; प्रर (गर्माधान); आश्वमंसं. का-वासं-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का-औधपुस्तकयोस्त्वृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औधपुस्तके नास्ति । २. यज्ञ; यक्ष्म^३. ४. तथैवेति-का; तथैवेति-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४ । ६. जविष्ठं-का; यविष्ठं-ऋम-जुना-प्रर-औध । आश्वमंसं-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामनन्तरं ऋसं ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । ७. नवनाभमाद्यं-का; नवनावमाद्यं-स्यु । गुह्यं-स्यु; ‘ गु ’ इत्यक्षरं का-पुस्तके नष्टम् । ८. पञ्चपञ्चा दशतं-का; पञ्च पञ्चाशतः-औध. न्यर्बुदं-का; चार्बुदं-औध. ‘ ष्टकात्तं-का; ‘ ष्टकाटं-औध. ‘ ष्टकास्तच्छरीरं ’ इति शुद्धमिति शेफ्टेलोवित्त्वमहाशयाः । ९. = वासं ३१. १८;

1. Cf. Brhaddevatā part II, p. 312.

2. The editor of Lahore edition of Rgvidhāna which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येने (१ तुभ्ये)दमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति. The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila I. 2.

तैआ ३. १२. ७; ३. १९. १; श्वेड ३. ८. ९^२ = वासं ३१. १९. तमसः परस्तात्-का; तम-सस्तु पारेतैआ. तस्य योनिं परिपश्यन्ति-म्यु-औध; का-पुस्तक एतत्पुटितम् । १०. प्रचरन्ति-का; प्रतिरन्ति-प्र-म्यु. विप्रा-का-औध; यतो-प्र-म्यु. कर्मणा च-का; कर्मणा वा-औध; तानि हन्ति-प्र-म्यु. यस्यान्वितमनु-म्यु; यस्यां त्वितमनु-प्र-; संविदमनु-का; यत्त्वां दिशमनु-औध. ११. ये-का; ये मे-औध. अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति-का; अन्तरिक्षं बहुधा कल्पयन्ति-औध; दिव्या आपो यः सूर्यरश्मिः-म्यु. श्रोत्रं-का; श्रोत्रं च-औध. संचरन्ति-का-औध; संचरन्तं-म्यु । १२. → ऋसं १०. १२१. ५; वासं ३२. ६. ये-का; यः-जुना; येन-औध. यत्पर्वताः पृथिवी चान्तरिक्षं यत्पर्वताः प्रदिशो दिशश्च इति म्यु-पुस्तके मन्त्रस्य पूर्वार्धः । येनेदं-का; येनेदं सर्वं-औध. जगद्व्याप्तं-औध; जगत्याप्तं-का. प्रजानां-का; प्रजानत्-औध. १३. बभूवुर्ये देवा अपि-का; बभूव तदेवापि-म्यु; बभूव यदेवा अपि-औध. तदिवाग्निस्-का; तदेवाग्नि-जुना; यदेवाग्न्यं-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४. जातवेदाः; जातवेदः इति स्यादिति शेषटोलोवित्स्महाशयाः ।

लण्डननगरे ब्रिटिश म्यूझिअममध्ये ऋग्वेदसंहिताया एकं लिखितपुस्तकं (क्रमाङ्कः Add. 5351) अस्ति । तत्र १०. १६६ सूक्तानन्तरं अष्टाविंशतिमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् लिखितास्ति । शेषटोलोवित्स्महाशयैः सा टिप्पण्या जर्मनभाषान्तरेण च सह प्रकाशितास्ति^१ । तत्र १३ मन्त्रानन्तरं वर्तमाना मन्त्रा अत्र दीयन्ते । अस्य लिखितपुस्तकस्य 'म्यु' इति संज्ञा कृता । उपरि दत्तास्त्रयोदश मन्त्रा अस्मिन् लिखितपुस्तकेऽपि वर्तन्ते । तेषां पाठभेदा उपरि 'म्यु' इति संज्ञया दत्ताः । तथापि का-पुस्तकक्रमात् म्यु-पुस्तकस्थः क्रमो भिन्नः स यथा-का १, २ = म्यु १, २; का ३ = म्यु ५; का ४ = म्यु ७; का ५ = म्यु ४; का ६ = म्यु ६; का ७ = म्यु १२; का ८ = म्यु १०; का ९ = म्यु १३; का १० = म्यु ३; का ११ = म्यु ११; का १२ = म्यु ९; का १३ = म्यु ८. इण्डिया ऑफिस-मध्ये वर्तमाने अन्यस्मिन् ऋग्वेदसंहितालिखितपुस्तकेऽपि (क्रमाङ्कः २१३१) इदं शिवसंकल्पसूक्तमुपलभ्यते तत्त म्यु-पाठेन समानमेव । जुनागढ-नवानगर-पुस्तकद्वयेऽपि शिवसंकल्पसूक्तं लिखितमस्ति तत्र मन्त्र-संख्या मन्त्रक्रमश्च म्यु-पुस्तकानुसार्येव । यत्र जुनागढ-पुस्तकं न निर्दिष्टं तत्र तत्स्थः पाठो म्यु-समान एवेति मन्तव्यम् । औधपुस्तके २६ मन्त्रात्मकं शिवसंकल्पसूक्तं मुद्रितमस्ति । तत्रस्थाः १३ मन्त्रपर्यन्तं वर्तमानाः पाठभेदा उपरि दत्ता एव । औध-पुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमोऽपि का-पुस्तकाद्विन्नः । अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते-का १, २ = औध १, २; का ३ = औध ४; का ४ = औध ३; का ५, ६ = औध ५, ६; का ७ औधमध्ये नास्ति; का ८ = औध ७; का ९ = औध ८; का १० = औध ९; का ११ = औध १०. औधपुस्तके एकादशो मन्त्रः सर्वथा भिन्नो वर्तते स यथा-

यस्येदं धीराः पुनन्ति कवयो ब्रह्माणमेतं व्यावृणत इन्दुम् ।

स्थावरं जङ्गमं च द्यौराकाशं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

का १२ = औध १२; का १३ = औध १६ । म्यु-पुस्तकस्था अधिका मन्त्रा अधुनोद्ध्रियन्ते-
अचिन्त्यं चाप्रमेयं च व्यक्ताव्यक्तपरं च यत् ।

सूक्ष्मासूक्ष्मतरं ज्ञानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १४ ॥

अस्ति विनाशयित्वा सर्वमिदं नास्ति पुनस्तथैव दृष्टं ध्रुवम् ।

अस्ति नास्ति हितं मध्यमं पदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

अस्ति नास्ति विपरीतो प्रवादोऽस्ति नास्ति सर्वं वा इदं गुह्यम् ।

अस्ति नास्ति परात्परो यत्परं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १६ ॥

परात्परतरं यच्च तत्पराच्चैव यत्परम् ।

तत्परात्परतोऽज्ञेयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १७ ॥

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।
 तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १८ ॥
 गोभिर्जुष्टो धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।
 प्रजया पशुभिः पुष्कलाद्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १९ ॥
 प्रयतः प्रणवो नित्यं परमं पुरुषोत्तमम् ।
 ओंकारं परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २० ॥
 यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।
 तद्विरुक्तं तथाद्वैतं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २१ ॥
 यो वै वेद महादेवं परमं पुरुषोत्तमम् ।
 यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥
 योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठते ह्यज ईश्वरः ।
 अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २३ ॥
 कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गृहे ।
 देवतास्तत्र मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २४ ॥
 कैलासशिखराभासा हिमवद्भिरसंस्थिताः ।
 नीलकण्ठं त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २५ ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 उत्पातितं जगद्व्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २६ ॥
 य इमं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।
 ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २७ ॥
 ऋग्वेदं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 उर्वार्वमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २८ ॥

औध-पुस्तकस्थाः मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्विज्ञः अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते-म्यु १४ = औध १३; म्यु १५ = औध २५; म्यु १६ = औध २६; म्यु १७ औधमध्ये नास्ति; म्यु १८ = औध २३; म्यु १९ = औध १७; म्यु २० = औध २१, २०; म्यु २१ = औध १९; म्यु २२ = औध २०, २१; म्यु २३ = औध १८; म्यु २४ = औध १४; म्यु २५, २६ औधमध्ये न स्तः; म्यु २७ = औध २४; म्यु २८ औध मध्ये नास्ति । तथा च औधपुस्तकस्थौ द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा-

आदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्तं यत्पश्यसि गुहासु जायमानः ।
 शिवरूपं शिवमुदितं शिवालयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥
 ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं नारायणम् ।
 सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

औधपुस्तकस्थाः पाठमेदा अधुना प्रदर्श्यन्ते-

१४. आचिन्त्यं-म्यु; अव्यक्तं-औध. च यत्-म्यु; शिवं-औध. १५. विनाशयित्वा-म्यु; नास्ति शयित्वा-औध. तथैव-जुना-औध; तथैवा-म्यु. १६. प्रवादो-औध; प्रवाहो-म्यु. सर्वं वा इदं गुह्यं-म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं-औध. १७. यरुच-जुना; यस्य-म्यु. यत्परं-जुना; तत्परं-म्यु. परतो-म्यु; परतरो-जुना. १८. परात्परतरो-म्यु; तत्परात्परतो-औध. ब्रह्मा-औध; ब्रह्म-म्यु. तत्परात्परतो ह्येष-म्यु; परात्परतरं ज्ञानं-औध. १९. पुष्कलाद्यं-म्यु; पुष्करार्धं-औध. २१. वै-म्यु; औधपुस्तके नास्ति. सर्वव्यापिमहेश्वरात्-म्यु; सर्वव्यापी महेश्वरः-औध. तद्विरुक्तं

तथाद्वैश्य-जुना; यद्विष्णुं तथाद्वैश्य-म्यु; तदुक्तं च यदा ज्ञेय-औध. २३. पठते ह्यज-म्यु; पठ्यतेऽनद-औध. अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा-जुना; अकायो निर्गुणो ध्यात्वा-म्यु; अकार्यो निर्गुणो ह्यात्मा-औध. २४. शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-म्यु; गृहालयं देवतास्तत्रमोदन्ते-औध. २५. हिमवद्भिरि-; हि भवद्भिरि-म्यु. २७. इमं-म्यु; इदं-औध. सदा ध्यायन्ति-म्यु; सदाधीयन्ति-औध. परं मोक्षं गमिष्यन्ति-जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति-म्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति-औध. २८ = ऋसं ७. ५९. १२.

१२

यासामूधश्चतुर्विलं मंधोः पूर्णं घृतस्य च । तां नः सन्तु पयस्वतीर्वह्नीगोष्ठे घृताच्यः ॥ १ ॥
उपमैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रतीः ।
दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निवर्तध्वं यथा भवान्युत्तमः ॥ २ ॥
विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋसं १०. १६९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ २. १०. ६ मध्ये एतौ मन्त्राबुद्धौ ।

१ = आपश्रौ ७. १७. १; शांगृ ३. ९. ३. बह्वीः-का-आश्वगृ-शांगृ; अस्मिन्-आपश्रौ. घृताच्यः-का-आश्वगृ-शांगृ; वयोवृधः-आपश्रौ । २. मयोभुव-जुना-आश्वगृ; मयोभुव-का. बिभ्रतीः-जुना-आश्वगृ; → शांगृ ३. ७ : ऊर्जं बिभ्रतः; पिप्रतोः-का. अक्षितं-जुना-आश्वगृ; अक्षिति-का. मयि-जुना-आश्वगृ; मम-का. गोष्ठे-जुना-आश्वगृ; गोत्रे-का. निवर्तध्वं-जुना; निविशध्वं-का-आश्वगृ. भवान्युत्तमः-जुना; भवान्युत्तमः-का-आश्वगृ ।

१३

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत । अस्मै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥ १ ॥
यथेयं पृथिवीं मधुत्तानां गर्भमा दधे । एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥
विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥
महि त्रीणामवोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋसं १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । बृहदेवतापि^१ (८. ८२-८३)-‘ यद्विष्णुरिति (= १०. १८४. १) सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वदारगमार्थिमृषिराशास्त आशिषः । परं तु नेजमेषेति गर्भार्थं वा तदुच्यते’ इति । ऋग्वि ४. ११९; आर्षानु १०. ९६ अपि द्रष्टव्यम् । मागृ २. १८. ४; आश्वगृ १. १४. ३; शांगृ १. २२; आपमं १. १२. ७, ४, ६; संकौ; प्रर; ऋब्र; आश्वमंसं; घसि; मे ३०; आउ २३; अल; जुना; मु; औध एतेष्विदमुपलभ्यते ।

१ = बृहदे ८. ८४. गर्भमा-का-आपमं-बृहदे-ऋमं-मे-मु-आउ; पुनरा-मागृ । २ = अथर्व ५. २५. २. उत्ताना-ऋमं-मे-मु-आउ; मधुत्ताना-मागृ; भूतानां-अथर्व; तिष्ठन्ती-आपमं. ३. त-का; त्वं-आपमं. धेहि; यत्स्व-आपमं । ३ = अथर्व ५. २५. १०, १३. श्रेष्ठेन-का; श्रेष्ठेन-इतरेषु. नार्या-का-आपमं-ऋमं-मे-मु-आउ; नार्या-अथर्व-मागृ. पुषं-का-अथर्व-मागृ; पुत्रान्-ऋमं-ऋब्र-प्रर-मे-मु-आउ; गर्भ-आपमं → ऋसं १०. १८४. ३ : तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्वगृ १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

१४

अनीकवन्तमूर्तयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसं ॥ ऋ. सं. १०. १८८. १

इत्युग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १८७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं १०. १८८ अनन्तरं पठितव्यमिति सु-पुस्तके । साकमेधे अस्य विनियोगः । आश्वश्रौ २. १८; आश्वमंसं^२; मंसं^३; आउ २४; अल; जुना; सु एतेष्विदमुपलभ्यते ।

‘स नः पर्षदति द्विषः’ इति ऋसं १०. १८७ सूक्ते प्रतिमन्त्रमन्तिमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानः शंयुरुत्तमा साशीः शकरी सर्वत्र नैर्हस्त्यं तृचं निर्हस्त्यः सपलन्^१ सेनादरणमानुष्टुभं बृहतीमध्यं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरुत्तमा शंयुराद्याग्नेयी गायत्री द्विती-योपोत्तमाशीः पाङ्क्तं^२ तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी सौमी पञ्चसी सौरी विदा दश पादाश्च पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरैन्द्रं पावमानमानुष्टुभं^३ पुरीषपदान्याग्नेयवैष्णवैन्द्रपौष्णदैवानि वैराजानि द्वितीयापञ्चम्यावुष्णिहौ^४ चतुर्थी न्यङ्कुसारिणी सप्तमी पुरस्ताद्बृहती नवम्यन्त्ये पङ्क्ती अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजुषि वायुः सप्त प्रउगोक्तदेवतं गायत्रं षष्ठी शकरी याजुषाणि पञ्च होता द्वादश वसिष्ठो वा^५ प्रैषसुक्तान्याद्यमाश्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमनिरुक्तं स्वयज्ञोक्तदेवतमन्यप्रोक्त-मजैदेकादश सप्तमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ देवं होताष्टादश होता द्वादश इदं तृचं वसिष्ठवामदेवौ कुन्तापौ द्विवृहत्यावनुष्टुबन्त्यस्वरानुष्टुबन्तं^६ राज्ञश्चतुष्कमिन्द्रः पङ्क्त्यन्तं^७ यः पञ्च यः षड् यस्पञ्च एता द्वयनंतरो मुनिः षष्ठ्यष्टम्यावुष्णिहावन्या द्विपदा यजुषि वा चत्वारि विततौ षडानुष्टुभ-मिहेत्या चतुष्कं द्विपदं भुगेकपादा निवृद्धीमेऽनुष्टुबादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुवपरिष्टाद्बृहती पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुर्वा त्वं तृचमानुष्टुभं तु यद्दश होतृप्रतिगरित्रोः संवादो नाकपुस्तु जगत्याद्या जगत्याद्या ॥

१. निर्हस्त्यः सपलन् Macdonell, Brhaddevatā part II. p. 320 ; निर्हस्त्यसपलन् कः; → ऋग्वि ४. २४. ४

२. पाङ्क्तं ibid ; पाङ्क्त्यं-का

३. पावमानं ibid ; पावनं-का

४. अष्टम्यप्युष्णिक्

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रौ वसिष्ठश्च प्रैषाणामृषी । पुरोहत्वां निविदां प्रैषाणां च विश्वामित्र ऋषिरिति शांश्रौ ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. आद्ये द्वे बृहत्यावित्यर्थः. Scheftelowitz suggests द्वितीया बृहती (?).

७. ‘वच्यस्व त्रिरानुष्टुबन्तम्’ इति शुद्धम् । Scheftelowitz suggests वच्यस्वानु°.

८. ‘उप वो नर एमसि इति चतुर्दशी सेयं पङ्क्तिः’ इति आश्वश्रौ ८. ३. १२ भाष्येऽपि ।

१

संज्ञानमूर्शना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च संज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
 संज्ञानं नः स्वैभ्यः संज्ञानमरणेभ्यः । संज्ञानमग्निना युवमिहास्मासु नि यच्छताम् ॥ २ ॥
 यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रौ अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीचनन् ॥ ३ ॥
 सं वो मनांसि जानतां समाकूर्ति मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥ ४ ॥
 तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु मेघजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ५ ॥

दशममण्डलान्ते पठनीयम् । पूर्णमासे विनियोगः (शांश्री ३.६. ३) । ऋमं-मं३२-आउ२५-
 मु-अल-जुना-औध-पुस्तकेष्विदमुपलभ्यते । बृहदे ८. ९३; ऋग्वि ४. १२६-१२७ अत्रापोदं निर्दिष्टम् ।
 २ = अथर्व ७. ५२. १; तैब्रा २. ४. ४. ६. संज्ञानं नः-अथर्व-तैब्रा-ऋमं-आउ; संज्ञानं न-अल-
 -जुना-मु; संज्ञानं वः-मं-औध. स्वैभ्यः-का-ऋमं-मं-आउ-अल; स्वैभिः-अथर्व; श्वेभ्यः-मु; स्वैः-
 तैब्रा. अरणेभ्यः-का-ऋमं-मं-आउ-अल-मु; अरणेभिः-अथर्व; अरणैः-तैब्रा. यच्छतां-का-मु-
 अल; यच्छतं-इतरेषु । ३ = खिल ३. १५. ३२. कक्षीवान्; कक्षीवां. संवननं-का-आउ-ऋमं-
 मु-अल-जुना; संवननो-मं. अङ्गिरसामवेत्-का-आउ; अङ्गिरसामवे-मं-अल-जुना; अङ्गिरसा भवेत्
 -ऋमं-मु; अङ्गिरसा भवेत्-औध. समवीचनन्-का; समवीचरन्-ऋमं; समजीजनन्-इतरेषु । ४^१ =
 अथर्व ३. ८. ५^१. जानतां; सं व्रता-अथर्व. समाकूर्ति-का; समाकूर्तिर्-मं-मु-ऋमं-आउ; समा-
 कूर्तिर्-अथर्व-अल-जुना. मनामसि-का-मु-अल-जुना-मं; नमामसि-अथर्व-आउ. जनः; दनः-
 ऋमं; नसः-मु; मनः-औध. तं; सं-औध; स्वं । ५ = तैसं २. ६. १०. २; तैब्रा ३. ५. ११; तैआ
 १. ९. ७; शब्रा १. ९. १. २६-२८; मैसं ४. १३. १०; शांब्रा १. ५; ३. ८; माण्ड १. ५. ६;
 २. १५. ६; आश्वय ३. ५. ९; शांय ४. ५. ९; १. १४. २१; माश्री १. ३. ४. → वैसू
 १३.३; निख ४.२१ (सभाष्य); पञ्चामु; शांम; संकौ; ऋब्र; संभा. इयं शंयुबार्हस्पत्या ऋग्वेद-
 संहिताया अन्त्या ऋगिति शांय २. ११. १३; ४. ५. बाष्कलानां 'तच्छंयोरा वृणीमहे' इत्यन्त्या
 ऋगभवतीति आश्वय ३. ५. ९ नारायणीयवृत्तिः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमं चतुर्भिः पादैरवसानं अनन्तरं
 द्वाभ्यां पादाभ्यामवसानमिति ऋप्रा १८. ५६.

ऋमं-मु-औध-पुस्तकेष्वयं मन्त्रो नास्ति ।

1. According to the commentary on the Caranavyūha *Samjñānam* is the last hymn of the Bāṣkalaśākhā and consists of 15 verses. But as it has only 5 verses, the commentator also counted the next two hymns and made up 15. In the British Museum MS. No. Add 5351, India Office MS. No. 2131, the Bombay edition of *R̥gvedabhāṣya* and also in the Aundh edition these three hymns are given together. That these were originally not one is clear from their different contents. The fact that these three hymns were handed down together at the end of the *R̥gveda Samhitā* and that the verse *Tacchamyorā* with which the Bāṣkalaśākhā ends also appears secondarily at the end of the third hymn lead the commentator to look upon the *Tacchamyorā* coming for the second time as the proper end of the whole. Not only the Khilānukramanī but the Brhaddevatā (VIII. 93-7) also says that these three are independent hymns. *R̥gvidhāna* IV. 126-7 also points to the same. Thus the conception that the *Samjñāna* hymn consisted of 15 verses is quite late. In the Nirṇayasagar edition of *R̥gveda* the first *Tacchamyorā* which originally formed the end of the *Samjñāna* hymn is omitted. In order to make up the number 15 a quite late verse is added. The fact that Śāṅkh. Śr. III. 6. 3 quotes mere beginning of the hymn shows that it is old, and belongs to the Vedic period. [See Scheftelowitz, Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Vol. I, pp. 50-7, 1922].

२

नैर्हस्त्यं सेनादरणं परि वर्त्मव यद्भविः । तेनामित्राणां बाहून् हविना शोपयामसि ॥ १ ॥
 परि वर्त्मन्येयामिन्द्रः पूषा च चक्रतुः । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळहानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥
 ऐषु नह्य विषादनं हरिणस्य धियं यथा । पराङ्मित्रां ऐपत्ववीची गौरुपेजतु ॥ ३ ॥

ऋमं-अल-जुना-मु-औधपुस्तकेषूपलभ्यते । → बृहदे ८. ९४ : यतु नैर्हस्त्यं तत्सपत्ननिबर्हणं;
 ऋमिव ४. १२४ : सेनादारणमेतत्स्याच्चैर्हस्त्यमिति शौनकः ।

१. नैर्हस्त्यं; नैर्हस्त्ये-अल. वर्त्मव-का; वर्त्म तु-इतरेषु. बाहून्-का-जुना; व्याहून्-अल; बाहुः.
 १^१ = अथर्व ६. ६६. २^२. तेनामित्राणां-का; तेनाविप्राणां-जुना. २ = अथर्व ६. ६७. १^१, २^२. एषां;
 सर्वतः-अथर्व. च चक्रतुः-का; च सस्रतुः-मु-अथर्व; च सस्रतुः-अल-जुना; तु यच्छतु-ऋमं. २^२=खिल
 ३. २१. २^२. अग्निदग्धानामग्निमूळहानां-का; अग्निमूळहानां-ऋमं-मु-अल-अथर्व; अग्निदग्धाना-
 मग्निमूळहानां-जुना. ३ = अथर्व ६. ६७. ३. ऐषु-का; ऐषु. नह्य-का; नह्या. विषादनं-का;
 वृषाजिनं-इतरेषु. धियं यथा-का-मु-अल; भियं यथा-जुना; हि प्रियं यथा-ऋमं; भियं कृधि-
 अथर्व. पराङ्-का; परां-जुना-मु; परां-औध; परा. अमित्रां-का-ऋमं; अमित्रां-मु-जुना; अमित्रा
 -अल; अमित्र-अथर्व. ऐषत्वं; ऐषत्व-अथर्व. गौरुपेजतु-का-जुना-ऋमं; गौरुपाजतु-मु; गौरुपेषतु
 -अथर्व; गौरुपेजतु-अल ।

३

प्राध्वराणां पते वसो होतवैरेण्यक्रतो । तुभ्यं गायत्रमृच्यते ॥ १ ॥
 गोकामो अन्नकामः प्रजाकामोत् कश्यपः ।
 भूतं भविष्यत्प्र स्तौति महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरम् ॥ २ ॥
 यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते । महर्षिमस्य गोप्तारं जमदग्निमकुर्वत ॥ ३ ॥
 जमदग्निरा प्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ।
 राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता शिवा नः प्रदिशो दिशः ॥ ४ ॥
 अजो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोगुहा ।
 तद्विषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ ५ ॥
 त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
 अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यदेवातां त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६ ॥
 तच्छयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वास्तिरस्तु नः स्वास्तिर्मौनुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु मेघजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ७ ॥

ऋमं-मु-अल-औध । → बृहदे ८. ९४ : सं समिद्धं (= ऋसं १०. १११. १) प्राध्वराणां
 चेत्याग्नेध्यावेव ते स्मृते ।

१. गायत्रमृच्यते = ऋसं ८. ३८. १०. ऋच्यते; ऋचतो-अल । २. प्रजाकामोत्
 (प्रजाकामः + उत)-का; प्रजाकाम उत-ऋमं-मु-औध-जुना; पूजाकाम उत-अल. भूतं भविष्यत्

॥ अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ६. महद्-का-ऋमं; मह-अल-जुना; सह-मु-
 ठौध। ३. ॥ तैआ १. ९. ६. भूतकृतो-का-ऋमं-अल-जुना; भूतकृत-तैआ-मु-औध. जम-
 दाग्निमकुर्वत-का-तैआ-ऋमं-अल; जमदग्निमकुर्वत-मु-औध। ४. ॥ तैआ १. ९. ६; ॥ अथर्व
 ८. ९. १९; सप्त ऋन्दांसि चतुस्ताराणि. प्यायते-का; प्यायसे. चतुस्तारैः; चतुस्तारैः-ऋमं.
 राज्ञः-तैआ-अल-जुना; राज्ञा-का-ऋमं; राजा-मु-औध. भक्षेण-का-अल-जुना-मु-औध; दक्षेण-
 ऋमं; तृप्तासः-तैआ. वीर्यावता-तैआ-ऋमं-औध-जुना; वीर्याता-अल. वीर्यावतां-मु; वीर्यावतां-का.
 ऋमं-मु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. दृष्टो-का-ऋमं-अल-
 -जुना; दृष्टे-मु-औध. पुरोगुहा-मु-अल-जुना-औध; पुरोगुहा-ऋमं. तदृषिः-का-ऋमं-अल-
 -जुना; यदृषिः-मु-औध. कश्यपः-मु-औध; कश्यप-का-अल-जुना-ऋमं. ६. ॥ वासे ३. ६२;
 शांय १. २८; हिर्य १. ९. ६; खाय २. ३. २१; माय १. १. २४; पाय १. १६. ७; २. १. १५;
 मंत्रा १. ६. ८; ऋज; आपमं; मंदी; आसू. ६१ ॥ अथर्व ५. २८. ७. देवानां; देवेषु-वासं. तन्नो
 -का-वासं; तन्मे-ऋमं-मु-आपमं-अल-औध. षष्ठमन्त्रस्यान्ते मु-औधपुस्तकयोः 'सर्वमस्तु शतायुषं
 बलायुषम्' इत्यधिकं ऋमं-पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। ऋमं-पुस्तके षष्ठमन्त्रान-
 न्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स एव-

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च ।

यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः ॥

७. दैवी; दैवाः-मु। अस्य मन्त्रस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'इति परिशिष्टानि समाप्तानि' इति
 लिखितं निविदध्यायश्चानन्तरं मुद्रितः ।

४

विदा मघवन् विदा गार्तुमनु शंसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरुवसो ॥ १ ॥
 आर्मिष्ठमभिष्टिभिः प्रचेतन प्र चेतय । इन्द्र बुभ्राय न इष एवा हि शक्रः ॥ २ ॥
 राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिनृक्षसे । मंहिष्ठ वज्रिनृक्षस आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥
 विदा राये सुवीर्यं मुने वाजानां पतिर्वैशोऽनु । मंहिष्ठ वज्रिनृक्षसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥
 यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वा अमि नो नय । इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥
 तमूतये हवामहे जैतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥
 इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जैतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्निधः ॥ ७ ॥
 पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्रं आ घेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ठ शश्वत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥
 नूनं तं नव्यं मन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।
 समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति संखा सुशैवो अद्वयाः ॥ ९ ॥
 एवा ह्येवैवा ह्यमा ई ई एवा ह्येवैवा हि विष्णा ई ई ।
 एवा ह्येवैवा हीन्द्र । एवा ह्येवैवा हि पूषन् । एवा ह्येवैवा हि देवाः ॥ १० ॥
 एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशीऽनु ।
 आयो सन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यव उपेहि विश्वय ॥ ११ ॥

अस्य सूक्तस्यादितो नव मन्त्राः 'महानाम्न्यः' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. १०; ऐआ ४. १. १ भाष्य; शांश्रौ १०. ६. १८ भाष्य; षत्रा ३. ११; शांश्रौ २३. २ द्रष्टव्यम्) । अन्यौ द्वौ च 'पुरीषपदानि' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. ११; ८. १४. १६; तांश्रौ १३. ४. १२, १३; लाट्याश्रौ ४. १०. १८ भाष्य इत्यादि द्रष्टव्यम्) । ऐआ ४. १. १ मध्ये सामवेदे पूर्वाचिन्तान्ते चैतदुपलभ्यते । एतत्सूक्तं 'तच्छयोरा' इति पूर्वसूक्तस्यान्त्यं मन्त्रमनुवर्तत इति वृद्धे, ८. ९८-१०२; ऋग्वि ४. १२७-१२८ एनाभ्यां स्पष्टम् । अल-जुना-पुस्तकयोरेतदुपलभ्यते ।

१. शांसिषो-का; शासिषो; शसिषो । २. भिष्टिभिः; भिष्टिभिः स्वाशांशुः-साम. प्रचेतन-का; प्रचेतनः-जुना । ४. राये-का-साम-अल-जुना; रायः-ऐआ. भुवो; भवो-साम । ५. मघोनां; मघोनां अंशुश्च शोचिः-साम. चिकित्वा-अल-जुना; चिकित्वो. तमु-का; तमुप. स्तुषे वशी-का-ऐआ-अल-जुना; स्तुहि ईशे-साम । ६. जेतारमपराजितं = ऋसं १. ११. २. स नः पर्षदति = ऋसं १०. १८७. १. पर्षद्; स्वर्षद्-साम. क्रतुश्छन्दः; क्रतुश्छन्द-अल । ७. इन्द्रं धनस्य सातये = ऋसं ८. ३. ५. पर्षदति; स्वर्षदति-साम. स्त्रिधः; द्विषः-साम । ८. अद्रिवः; अद्रिवोऽशुर्मदाय-साम. शश्वत-का-अल; शस्यते-साम-ऐआ. ईशे-का-ऐआ-अल; वशी-साम. पूर्तिः; पूर्द्धि-अल । ९. मन्यसे-का; संन्यसे-साम-ऐआ; सन्यसे-अल-जुना; सन्यस्ये. समन्येषु ब्रवावहे = ऋसं १. ३०. ६; समन्येषु ब्रवावहे-साम; समन्येषु ब्रवावहे-अल; समन्येषु ब्रवामहे. सखा सुशेवो अद्वयाः = ऋसं १. १८७. ३. अद्वयाः-ऐआ-अल-जुना; अद्वयुः-साम. १०. द्वितीयः पादः साम-अल-पुस्तकयोर्नास्ति किन्तु वृद्धे ८. १०२ तत्र प्रमाणम् । जुनागडपुस्तके दशमो मन्त्र एव वर्तते- 'एवा ह्येश्व । एवा ह्यग्ने । एवा हीन्द्र । एवा हि पूषन् । एवा हि देवाः ।' ११. सामवेदे नास्ति. अस्य केवनांशाः पूर्वमन्त्रेभ्य उद्धृताः. एवा हि शक्रो = २^२; वशी हि शक्रो = ५^२; वशाँ अनु = ४^३. १०^२, ११^१ → आश्वश्रौ ६. २. १२ : एवा ह्यैवा हीन्द्र; एवा हि शक्रो वशी हि शक्र. विश्वथ-का-अल; विश्वथ-ऐआ ।

५

निविदध्यायः

अग्निदेवेद्धः । अग्निर्मन्विद्धः । अग्निः सुप्रमित् । होता देववृत्तः । होता मनुवृत्तः । प्रणीर्यज्ञानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूतो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आ देवो देवान् वक्षत । यश्चदग्निर्देवो देवान् । सो अध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबतु । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः । मरुत्सखा मरुदृधः । घन् वृत्रा सृजदपः । मरुतामोजसा सह । य ईमेन देवा अन्वमदन् । अतूयै वृत्रतूयै । शम्बर-

1. The *Mahānāmnyah* (9 verses) belong to the Vedic period, as is clear from the fact that they were known to the other Vedas and are mentioned along with old R̥gveda hymns; Cf. VS. XXIII. 35; TS. V. 2. 11. 1; MS. III. 12. 21; KS. V. 10. 5; AV. XI. 7. 6. From AV. XI. 7. 6 it appears that at the time of the composition of the other Vedas the *Mahānāmnyah* were as popular as the *Pāvamāni* and *Revati* verses of R̥gveda. All words in them belong to RV. vocabulary. In Upāsakaṇa ceremonial in Baudhayana we find *Mahānāmnyah* after the 10th Maṇḍala of R̥gveda so mentioned as if they formed a regular part of the Saṁhitā coordinated with the Maṇḍalas. (Cf. Oldenberg, Hymnen des R̥gveda, Band I. pp. 509-10). The statement in the Khilānukramaṇi that Indra or Prajāpati composed this hymn is also referred to in AB. V. 7. 2-4. [See, Scheftelowitz, Zeit. Indo. Iran. I. 58-68].

हृत्ये गविष्ठौ । अर्चन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । अना-
धृष्टान्योजसा । कृण्वन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वौ इह श्रवदिह
सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हयैः
स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां मेता । पुरां दर्मा । अपां सृष्टा । अपां नेता ।
सत्त्वनां नेता । निजन्निर्दूरेश्रवाः । उपमाजिकृद्दंसनावान् । इहोशन् देवो बभूवान् । इन्द्रो
देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत ॥ ३ ॥

सविता देवः सोमस्य पिबतु हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । त्रिरहन्
सत्यसवनः । यत्प्रासुवद्वसुधितौ उमे जोष्टी सवीमनि । श्रेष्ठं सावित्रमासुवन् । दोग्ध्रीं
धेनुम् । वोळ्हारमनङ्गहम् । आशुं सप्तिम् । जिष्णुं रथेष्ठाम् । पुरंधिं योषाम् । समेयं
युवानम् । परामीवां साविषत् पराघशंसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् ।
प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु ।
चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । धेनुश्च
ऋषभश्च । धन्या च धिषणा च । सुरेताश्च सुदुधा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च
पयस्वती च । रेतोधाश्च रेतोभृच्च । द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां
देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम् ।
चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमताम् ॥ ५ ॥

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्टी स्वपसः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः ।
शम्या शमिष्ठाः । शम्या शचिष्ठाः । ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामरक्षन् । अरक्षन् धेनुर-
भवद्विस्वरूपी । अयुञ्जत हरी । अयुर्देवाँ उप । अबुधन् सं कनीनामदन्तः । संवत्सरे स्वपसो
यज्ञियं भागमायन् । ऋभवो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु
देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः ।
श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ६ ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः ।
तकान्ना नेमधितिवानः । आस्काः पचतवाहसः । वात आत्मानो अग्निजूताः । ये द्यां च
पृथिवीं चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोरु चान्त-
रिक्षम् । ये स्य त्रय एकादशाः । त्रयश्च त्रिशच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । तावतीः पत्नीः । तावतीर्णाः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयांसः स्थ । मा वो देवा अतिशसा मा परिशसा विक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विदुष्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । बृषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भाल्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । शूरा अनाष्टृष्टयाः । त्वेषासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यखादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रमानुः । अप्रोषिवान् गृहपतिस्तिरस्तमांसि दर्शतः । वृताहवन ईड्यः । बहुलवर्मास्तुतयज्वा । प्रतीत्या शत्रून् जेतापराजितः । अग्ने जातवेदोऽभि बुध्नमभि सह आयच्छस्व । तुशो अमुशः । समिद्धारं स्तोतारमंहसस्पाहि । अग्निर्जातवेदा इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपां वेगमैरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासीद्विशो अस्तभ्रात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उद्दधामस्तभ्रादप्रथयत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋश्या इव पम्फणतः पर्वतान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एता ११ निविदः सु; शाश्रौ ७. ९. ३; ८. ११-२५ अत्रोपलभ्यन्ते । तथा च १ = ऐत्रा २. ३४; शत्रा १. ४. २. ५; तैसं २. ५. ९; आश्रौ १. ३; ५. ९. अलपुस्तके 'अभिर्देवेदः'

एतावदेव । 'द्वादशपदा वा एषा निविद्' इति ऐत्रा २. ३३. ६. ४. → ऐत्रा ३. २९ सायण-
भाष्यम्. ७. → शब्रा १४. ६. ९. २; बृउ ३. ९. १ (वैश्वदेवस्य निविद्); निय ७. २४ दुर्ग-
भाष्यम्. ९. → ऋसं १. ८६. ४ सायणभाष्यम्. १०. → शब्रा १३. ५. १. १२. ११. → ऐत्रा
४. १; शांभ्रा १७. ३; षोडशीशस्त्र इयमुत्तमा निविद् (आश्वथी. ६. २; शांथी ८. ७. ४) ।

१. प्रणीर्यज्ञानां → ऋसं १०. ४६. ४ : नेतारमध्वराणाम्. रथीरध्वराणां = ऋसं १.
४४. २; ८. ११. २. २. शांथीमध्ये केषांचन पादानां व्यत्यासः । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः = ऋसं
४. १८. ७ सायणभाष्यं. य ईमेन देवा ... गविष्टौ → ऋसं ३. ४७. ४. गविष्टौ; गविष्टी-
मु-शांथी. 'परमस्यां परावति' इत्यस्यानन्तरं शांथीमध्ये 'वथीद्वृत्रं सृजदपः । मस्तामोजसा सह'
इत्यधिकम्. 'धन्वन्त्रा सृजदपः । मस्तामोजसा सह' इति शांथीमध्ये नास्ति. 'प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्'
इति ऐत्रा ३. ११. ९ मध्ये निविद्यादत्तेनोद्धतम् । अस्या निविदो विषये ऋसं ८. ३७. १, ६ द्रष्टव्यम् ।
३. सृष्टा; सृष्टा-मु. भूरिजानां; भूरिदानं-मु. हयांः स्थाता ... पुंरां दर्मा अपां सृष्टा →
ऋसं ३. ४५. २. पुंरां भेत्ता = साम. १. २७५. अपां नेता = ऋसं २. १२. ७. उपमा-
जिह्वत्-का; उपमातिह्वत्-इतरेषु. सोमं पिबतु; सोमस्य पिबतु-मु. ४. पिबतु; मत्ता-शांथी.
सविता ... सुजिह्वः → ऋसं ३. ५४. ११. यत्प्रासु; यः प्रासु-शांथी-मु. वसुध्विती-
शांथी → खिल ५. ७. ३४; वसुध्विती-का-मु. आसुवन्; आसुव-शांथी-मु. जिष्णुं रथेष्टां
पुरंधि योषां-का-शांथी; पुरंधि योषां जिष्णुं रथेष्टां-मु. गमतां; गमन्तां-मु. ६. शश्व्या शचिष्टाः
= ऋसं ४. २०. ९. अरक्षन् । अरक्षन् धनुः-का-मु → ऋसं ४. ३३. ४; अतक्षन् । अतक्षन्
धेनुः-शांथी. धेनुरभव; धेनुमभव-शांथी-मु. अवुधन्; अवुधन्-मु. श्रवन्; श्रवत्-मु. ७.
विश्वं विश्वमहसः-का; विश्वे हि विश्वमहसः-मु. तकाष्ठा-का-मु; पकाष्ठा-शांथी. नेमधिती-
वानः-का; नेमतिथीवानः-इतरेषु. आस्काः-का; अस्काः-मु. वात आत्मानो-का; वातात्मानो-
इतरेषु. अग्निजूताः-का; अग्निदूताः-शांथी-मु; अग्निदूताः. अतिशसा मा परिशसा विश्वि-का;
अपिशसा मा परिशसा वृक्षि-मु; अपिशसा मा विशसायुरा वृक्षि-शांथी. ८. उपसामनीके ...
भात्या = ऋसं ५. ७६. १ : आ भात्यग्निष्वसामनीकं. दीदेत्-का; अदीदेत्-मु. भात्या-का;
भात्यां-मु. उर्वन्तरिक्षं-का; ओर्वन्तरिक्षं-शांथी-मु. यज्ञाय-का; यज्ञियाय-शांथी. ९. श्रवन्-
का; श्रवत्-मु. १०. बहुलवर्मा-का; बहुलवर्मा-इतरेषु. प्रतीत्या शश्वन् = ऋसं १०. ११६.
५. लुशो अप्तुशः-मु; स्तुशो अस्तुशः-शांथी. समिद्धारं-का; समेद्धारं-इतरेषु. ११. अस्य मदे
... → ऋसं ७. ८२. ३. 'पिन्वदजितः-का; 'पिन्वदपितः-मु. दासीद्विशो-का; दासीद्विशो-
मु; दासं वर्णं-शांथी. अस्तभ्नात्; अहन्-शांथी. उदद्यामस्तभ्नात् = ऋसं २. १२. २. दिवि
सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत्; व्यन्तरिक्षमतिरदा सूर्यं दिव्यैरयत्-शांथी. व्यन्तरिक्षमतिरत्
= ऋसं ८. १४. ७. समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात्-का; समुद्रं प्रकुपितं अरम्णात्-मु. पर्वतान्
प्रकुपितौ अरम्णात् = ऋसं २. १२. २. ऋद्यू-का; ऋद्यू-शांथी-मु.

मु-पुस्तके निविदां परिगणनं कृतं तद्यथा-

अग्निर्द्वादश । इन्द्रो मरुत्वानिन्द्रो देवः सविता देवः पृथर्विशसिः । द्यावापृथिवी पञ्चदश ।
ऋभवो देवाः सप्तदश । विश्वे देवास्त्रिंशत् । अग्निर्वैश्वानरः पञ्चदश । मरुतो देवाश्चतुर्दश । अग्नि-
जातवेदा अस्य मदे पृथक् षोडश । इति निविदध्यायः ॥

६

वायुरग्नेर्गा यज्ञप्रीः साकं गन् मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः १ ॥
हिरण्यवर्तनी नरा देवा पती अभिष्टये । वायुश्चेन्द्रश्च सुमखा ॥ २ ॥

काव्या राजाना कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसा सधस्य आ ॥ ३ ॥

दैव्या अध्वर्यु आ गतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥ ४ ॥

इन्द्र उक्थेभिर्भैन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः । हरिवान् सुतानां सखा ॥ ५ ॥

विश्वान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशसः । त इमं यज्ञमां गमन् देवासो देव्या धिया ॥

जुषाणां अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृतः । विश्व आ सोमपीतये ॥ ६ ॥

वाचा महीं देवा वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसन् । सरस्वतीं हवामहे ॥ ७ ॥

एताः 'पुरोक्चः' शांश्रौ ७. १०. १-१६; सु-पुस्तके चोपलभ्यन्ते । काश्यप अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते । १ = वासं २७. ३१; शांश्रौ १४. ४; आश्वश्रौ २. १२; ५. १०. ३, ४ = वासं ३३. ७२-७३. ६. शांश्रौ १४. ५; आश्वश्रौ ५. १० अत्र निर्दिष्टा. खिलानुक्रमण्यनुसारेण्यं शक्नोती सा च का-सु-पुस्तकानुसारिणी । शांश्रौ-शांश्रौ-पुस्तकयोस्तु सा महापङ्क्तिः 'जुषाणा अध्वरे सदो' इत्यंशस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा-का; सुमखौ-शांश्रौ; सुमुखः-सु । ३. काव्या राजाना-का-सु; काव्ययोरानेपु-वासं-शांश्रौ । ४. दैव्या अध्वर्यु-का; दैव्यावध्वर्यु-वासं-शांश्रौ । ६. सुपेशसः; सजोषसः-शांश्रौ । ७. = अध्वर्यु ५. ७. ४; सरस्वती ... हवामहे । वाचं जुष्टां मधुमतामवादिषं देवानां देवहृतिषु. वाचा महीं-का; वाचामहं-शांश्रौ; वाचमहं-सु. वाचमस्मिन्; वाचास्मिन्-सु. सुपेशसं; सुपेशसा-सु । सु-पुस्तके षष्ठो मन्त्रः षष्ठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमश्चाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रैषाध्यायः

- (अ) होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्याः संगथे वामस्य ।
वर्ष्मन् दिवं इळस्पदे वेत्वाज्यस्य होतयंज ॥
- (आ) होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गमिं मुवनस्य गोपाम् ।
मध्वाद्यं देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतयंज ॥
- (इ) होता यक्षन्नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेत्रम् ।
गोभिर्वपावान् स्याद्वीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतयंज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमीळं ईळितो देवो देवा आ वक्षद्भूतो हव्याळमूरः ।
उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहृतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतयंज ॥
- (ए) होता यक्षद्वहिः सुष्टरीमोर्णम्रदा अस्मिन्यज्ञे विं च प्रं च प्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः ।
एमेनदद्यं वं नवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतयंज ॥
- (ऐ) होता यक्षद्वहुर कृष्वाः कवण्यो कोमधावनीरुदाताभिर्जिहतां विं पक्षोभिः श्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विं श्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतयंज ॥
- (ओ) होता यक्षदुर्षासानक्ता बृहती सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने ।
संस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बहिः सीदतां वीतामाज्यस्य होतयंज ॥

- (औ) होता यक्षदैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां
वीतामाज्यस्य होतयैज ॥
- (अं) होता यक्षतिष्ठो देवीरपसामपस्तमा अष्ठिद्रमधेदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतयैज ॥
- (अः) होता यक्षत्त्वरमचिष्टमपाकं रेतोधा विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुषपर्मकामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सुर्वीरो वीरैर्वत्वाज्यस्य होतयैज ॥
- (क) होता यक्षद्वनस्पतिमुपाव स्रक्षद्भियो जोष्टारं शशमन्त्रः ।
स्वदात्स्वधितिर्ऋतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाङ् वेत्वाज्यस्य होतयैज ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकांनां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणां अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतयैज ॥

७ [२]

- (अ) अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाङ् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानो धेनाभिः
कल्पमानो यज्ञस्यायुः । प्रतिरनुपप्रेष होतर्हव्या देवेभ्यः ॥
- (आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतयैज ॥
- (इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतयैज ॥
- (उ) होता यक्षदग्नीषोमौ च्छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतयैज ॥
- (ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य जुषेतां हविर्होतयैज ॥
- (ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ च्छागस्य हविषा आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेपोम्यः
पुरा पौरुषेभ्यो गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सा-
दतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतयैज ॥
- (ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥
- (औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टया रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य
हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयो-
श्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्ये-
वोपावस्रक्षद्भमीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुगतां हविर्होतयैज ॥

- (अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥
- (अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निर्भेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्या-
ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोऽच्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट्
वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाट् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जानवेदा जुपतां
हविर्होतयेज ॥
- (क) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय
आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां च्छागं सूपस्थाद्य देवो वनस्पतिरभवद-
ग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां च्छागेनाघत्तां तं मेदस्तः प्रति पचताप्र-
भीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो
बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्षत इति ता या देवा देवदाना-
न्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

७ [३]

- (अ) देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेताल्यन्यान् राया
बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (आ) देवीद्वारः संघाते विद्वीर्यामञ्छिथिरा ध्रुवा देवद्वतौ वत्स ईमेनास्तरुणा आमिमी-
यात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तुं यज ॥
- (इ) देवी उषासानक्ता व्यस्मिन् यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते
सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (उ) देवी जोष्टी वसुधिते ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ए) देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावामरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज ॥
- (ओ) देवीस्तिन्नस्तिन्नो देवीरिळा सरस्वती भारती धां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं
रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेळ्या वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

- (औ) देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षळक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अं) देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग् धामग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाग्राः पृथिवी-मुपरेणादृहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अः) देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पाहं यश-स्वदेना बर्हिषाप्या बर्हिष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (क) देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुदविगा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुहोतुराय-जीयानग्रे यान् देवानयाड् यौ अपिध्रेयै ते होत्रे अमत्सत । तां ससनुर्षी होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाम्रे होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वोहि यज ॥

७ [४]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो मित्रावरुणयोः पयस्या प्रातःसावस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥
- (आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥
- (इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥
- (उ) होता यक्षदिग्निं पुरोळाशानां जुषतां हविर्होतर्यज ॥
- (ए) होता यक्षद्वायुमग्रेगामग्रेयावानमग्रे सोमस्य पातारं करदेवं वायुरावसा गमज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता भ्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोर्नियुतो गोअग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविमोचनं करत एवेन्द्रवायू जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥
- (ओ) होता यक्षन्मित्रावरुणा सुक्षत्रा रिशादसा नि चिन्मिषन्ता निचिरा निचर्य्यो-साक्ष्यश्विद्रावुबितरांनुल्बणेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना करत एवं मित्रा-वरुणा जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

- (औ) होता यक्षदश्विना नासत्या दीचग्री रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चक्रेण च वामीरिप ऊर्ज आवहतं सुवीराः सनुतरेणा नरुषो बाधेतां मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां करत एवाश्विना जुषेतां वीतां पित्रेतां सोमं होतय्यज ॥
- (अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्यार्वावतो गमदा परावत ओरोरन्तरिक्षादा स्वात्सधस्थादिमे अस्मै शुक्रा मधुश्रुतः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतय्यज ॥
- (अः) होता यक्षदिन्द्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तारं पातारं श्रोतारं हवमागन्तारमस्या धियोऽवितारं सुन्वतो यजमानस्य वृधमोभा कुक्षी पृणतां वार्त्रधं च माघोनें चेमे अस्मै शुक्रामन्थिनः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतय्यज ॥
- (क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः समस्य मदाः प्रातस्तनाम्मत सं माध्यंदिनाः समिदातनास्तेपां समुक्षितानां गौर इव प्रगाह्या वृषायस्वायूया बाहुभ्यामुप याहि हरिभ्यां प्रश्रुथ्या शिप्रे निष्पृथ्य ऋजीविन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्वन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतय्यज ॥
- (ख) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वाज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतय्यज ॥
- (ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्नः प्रियव्रतान् महः खसरस्य पतीनुरोन्तरिक्षस्याध्यक्षान् स्वादित्यमवोचत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करन्नेवमादित्या जुषन्तां मन्दन्तां व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतय्यज ॥
- (घ) होता यक्षदेवं सवितारं परामीवां साविषत् पराघशंसं सुसावित्रमसाविषत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करदेवं देवः सविता जुषतां मन्दतां वेतु पिबतु सोमं होतय्यज ॥
- (ङ) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशान् गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बभ्रन्नग्नये च्छागं सुन्वन्निन्द्राय सोमं भृज हरिभ्यां धानाः सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये च्छागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत पुरोळाशैरपादिन्द्रः सोमं गवाशिरं यवाशिरं तीव्रान्तं बहुरमध्यमुपोत्था मदा व्यश्रो-
द्विमदाँ आनळवीवृधताङ्गुषैस्त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं सुन्वन्य-
जमानो बहुम्य आ संगतेम्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

- (च) धानासोमानामिन्द्राद्वि च पिब च बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा
रथचर्षणे सिञ्चस्व यत्त्वा पृच्छाद्विषं पत्नीः कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने
तस्मै किमरास्याः । सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्वचं यद्यदचीकमतोत्तत्तथा-
भूद्धोतर्त्यज ॥
- (छ) इह मद एव मघवन्निन्द्र ते श्वो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो
वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः श्वसुत्यामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रूहि ।
मित्रावरुणभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः
सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छ ॥
- (ज) होता यक्षदश्चिना सोमानां तिरो अह्वानां त्रिरा वर्तिर्यातां त्रिरह मानयेथामुतो
तुरीयं नासत्या वाजिनाय देवाः । सजूरग्री रोहिदश्चो घृतस्तुः । सजरूपा अरु-
षेभिः । सजूः सूर्य एतशेभिः । सजोषसावश्चिना दंसोभिः करत एवाश्चिना जुषेतां
मन्देतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्त्यज ॥

७ [५]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजूर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्त्यज ॥
- (आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्कां ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्त्यज ॥
- (इ) होता यक्षद्वावो नेष्ट्रात्त्वष्टा सुजनिमा सजूर्देवानां पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्ट्यर्त्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्रादृतुना सोमं पिबत्वग्नीध्रज ॥
- (ए) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणादृतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥
- (ऐ) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्त्यज ॥
- (ओ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां होत्रादृतुभिः सोमं पिबतु होतर्त्यज ॥
- (औ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां पोत्रादृतुभिः सोमं पिबतु पोतर्त्यज ॥
- (अं) होता यक्षदेवं द्रविणोदां नेष्ट्रादृतुभिः सोमं पिबतु नेष्ट्यर्त्यज ॥
- (अः) होता यक्षदेवं द्रविणोदामपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपानेष्ट्रात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र-
पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । स्वयमायूयाः स्वयमभिगूर्याः स्वयम-
भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज ॥
- (क) होता यक्षदश्चिनाध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबेतामध्वर्यू यजताम् ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वध्वग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु-
गृहपतिस्त्वमनेन सुन्वता यजमानेनाग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यादृतुना सोमं पिबतु गृह-
पते यज ॥

[१] एते प्रैषा सु-पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । तथा च १ = मैसं ४. १३. २; कासं १५. १३; तैत्रा ३. ६. २; → ऐत्रा २. ४. १-१५ सायणभाष्यं; वासं २१. २९; ३०; ३३; ३४.

अ. = ऋसं ३. ५. ९; → ऋपा १. ५७. नामा पृथिव्याः = ऋसं १. १४३. ४ ।

इ. नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेत्रं = ऋपा ४. ७८. नृशस्तं; नृशस्त्रं-सु ।

ए. सदन्तु; स्वदन्तु-मैसं ।

ऐ. कवथ्यो कोषधावनीः = ऋपा २. ४१. यक्षदूर; यक्षदूर-सु. °रुदाताभिः; °रुदा-ताभिः-सु. श्रयन्तां; श्रयतां-सु. सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्तां = निब ४. १८ (नि. ४. १)

ओ. नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने = ऋपा ४. ७८.

औ. स्विष्टमद्यान्यः करत् = ऋपा ४. ५१. स्वतवसेमं-कासं; सतवसेमं-का-तैत्रा-सु ।

अः. अचिष्टं-सु; अचिष्टुं-का-कासं-तैत्रा ।

ख. = आश्रौ ३. ४; शाश्रौ ५. १८. २. जुषाणा ... व्यन्तु = ऐत्रा १. १७. ६ (सभाष्यं) : जुषाणो अमिराज्यस्य वेतु. अयं प्रैषः सु-पुस्तके ७ [२] अ अनन्तरं मुद्रितः । ' इति प्रयाजप्रैषः ' इति च तत्राधिकम् ।

[२] शाश्रौ ५. १६. ९; मैसं ४. १३. ५; कासं १६. २१; तैत्रा ३. ६. ५-१५; ऐत्रा २. ५. ७; सु एतेष्वेते प्रैषा उपलभ्यन्ते । ' उप्रैषाः ' इति तेषां नाम ।

अ. उपप्रैषः; उपप्रैष-तैत्रा-सु ।

आ-इ. = मैसं ४. १३. ५; आश्रौ ३. ४. ८ भाष्यम् ।

उ. = शाश्रौ ५. १८. १०; → मैसं ४. १३. ५; तैत्रा ३. ६. ८. १. अग्नीषोमौ-सु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैत्रा ।

ए. = शाश्रौ ५. १९. ७; → मैसं ४. १३. ५; तैत्रा ३. ६. ८. २. अग्नीषोमौ-सु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैत्रा. ' ए ' इत्यस्यानन्तरं सु-पुस्तके ' होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयंज ' इत्यधिकम् ।

ऐ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११. १; शाश्रौ ५. १९. १५; निब ४. ३; → वासं २१. ४३. अग्नीषोमौ-सु; अग्नी-मैसं-कासं; इन्द्राग्नी-तैत्रा. हविषा; हविष-सु. अग्निष्वात्तानां पीवोपवसन्नानां = ऋपा २. ७३. पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः = निब ४. ३. उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां = ऋपा २. ४१. एवाग्नीषोमौ-सु; एवेन्द्राग्नी-इतरेषु ।

ओ. = निब ८. ९; मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११; शाश्रौ ५. १९. १८.

औ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११; शाश्रौ ५. १९. १९. → वासं २१. ४६. बहा; बह-सु. दधिषो; दिधिषो-सु.

अं. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. १२; निब ८. २०; शाश्रौ ५. १९. २०; ऋपा ७. ९. वनस्पते रशनया नियूय = ऋसं १०. ७०. १०

अः. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; शाश्रौ ५. १९. २२; → वासं २१. ४७; तैत्रा ३. ६. ११. ४; शाश्रौ १. ९. २. अग्नीषोमयाश्छागस्य-सु; अग्नीषोमयाश्छागस्य-मैसं; अग्निषोमयाश्छागस्य-कासं; अग्निरिन्द्राग्नीयोश्छागस्य-तैत्रा. अघ्वरा; अघ्वरान्-कासं. ' अः ' अस्यानन्तरं ' इति पाञ्चकप्रैषाः । अथानुयाजप्रैषाः ' इति सु-पुस्तके ।

क. = मैसं ४. १३. ९; तैत्रा ३. ६. १५; शाश्रौ ५. २०. ५; वासं २१. ५९-६१; २८. ४६. अग्नीषोमाभ्यां-सु; इन्द्राग्निभ्यां-मैसं-तैत्रा. सूपस्थाद्य-का; सूपस्था अद्य-सु; → तैसं १. २. २. ३ : सूपस्था देवो वनस्पतिः. छागेनाघस्तां-का; छागेनाघस्तं-वासं २८. ४६; शाश्रौ ५. २०. ५ भाष्यं; छागेनाघस्तां-तैत्रा-मैसं; छागेनाघस्तं-सु. → शाश्रौ ६. १. १०; ११ (सभाष्यं). संगतेभ्यः

संगथेभ्यः—सु. 'वसु' सु—पुस्तके नास्ति । सु—पुस्तके 'क' इत्यर्थे प्रैषः 'सूक्तवाकप्रैषः' इति संज्ञया ७ [३] अनन्तरं वर्तते ।

[३] अ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. १; → वासं २१. ४८; २८. १२.

आ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ४९; २८. १३. मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग् → ऋसं ८. २८. ४; न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते. प्रणग्—मैसं; षृणग्—तैब्रा—सु. *स्तरुणा; *स्तरुण—तैब्रा—सु. नवजातो; वनजातौ—सु ।

इ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५०; २८. १४. व्यास्मिन्—का; *व्यास्मिन्—मैसं—तैब्रा—सु. प्रायासिष्टा; प्रायाशिष्टा—तैब्रा ।

उ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निब ९. ४२; → वासं २१. ५१; २८. १५. यूयवदा; युयवदा—सु ।

ए. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निब ९. ४३; → वासं २१. ५२; २८. १६. दयमाना—मैसं; दयमाना—तैब्रा—सु ।

ऐ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५३; २८. १७. हताघशंसौ—तैब्रा—सु; हताघशंसा—मैसं ।

ओ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५४; २८. १८.

औ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १६; शांश्रौ १. १३. २; → वासं २१. ५५; २८. १९.

अं. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५६; २८.

२०. *मुपरेणा; *मपरेणा—सु ।

अः. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५७; २८. २१. यशस्वदेना; यशस्विदेना—सु ।

क. = खिल ४. ९. ६; मैसं ४. १०. ३; तैब्रा ३. ५. ९. १; ३. ६. १३; ऋषा ४. ७३; आश्वश्रौ १. ८; शांश्रौ १. १३. ३-४; → वासं २१. ५८; २८. २२.

[४] अ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ३. सु—पुस्तके अस्मात्पूर्वं किञ्चिदधिकं विद्यते तद्यथा—'अथ सुत्यायां सवनीयप्रैषाः । होता यक्षदग्निं च्छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतयेज । इन्द्रं हरिवाँ ... इन्द्रस्यापूपो ≡ ऐब्रा २. २४. ५. प्रातःसावस्य; प्रातः प्रातःसावस्य—सु । सु—पुस्तके अ इति प्रैषानन्तरं उ ए ऐ ओ औ अं इति प्रैषा मुद्रिताः शिष्टाश्च ७ [५] अन्ते निवेशिताः । ७ [५]-अन्ते 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयेज' इति प्रैषो मुद्रितः । तस्य चानन्तरं आ उ अः ख ग इति प्रैषा विनिवेशिताः तदनन्तरं किर्यांश्चिदधिको भागो वर्तते तस्य चानन्तरं इ क घ ङ च-छ-ज इति प्रैषाणां स्थानम् । मध्ये वर्तमानो सु—पुस्तकस्थोऽधिको भागोऽत्र दीयते—

होता यक्षदग्निं छागस्य हविष आददद्य मध्यतो मेद उदभृतं पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः गुप्तः ॥ घसन्नं घ्रासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमस्कराणां शतरुद्रियाणामग्निपवात्तानां पीबोपवस-
नानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवामिजुपतां हविर्होतयेज [→ प्रैष ७ [३] ऐ] ॥ (होता यक्षद्वनस्पतिमग्निं हि पिष्टतमया रभिष्टयारशनयाधित ॥ यन्नाग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यन्नाग्नेच्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पार्थासि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यन्नाग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुष्टेवोपस्तुष्टेवोपावत्तक्षद्रभीयांसमिव कृष्वी करदेवं देवो वनस्पतिजुपतां हविर्होतयेज [= प्रैष ७ [३] औ] ॥ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्या-
ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नेच्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पार्थास्ययाद्

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महिमानमायजन्तामेज्याऽह्व
कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतयन्) [= प्रैष ७ [२] अः]

उ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ७

ए. ≡ आश्वश्रौ ५. ५; शांश्रौ ७. २. ३. अवसा गमत् ≡ ऋसं ५. ४६. ६.

ऐ. ≡ आश्वश्रौ ५. ५; शांश्रौ ७. २. ३. अर्हन्ता रिहाणा-का; अर्हन्तार्हाणा-मु. गो-
अग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्-का; गोअग्रा वीरोपशाश्वपुरस्त्याः-मु. आस्तिकविमोचनं-
का; अस्तिहविमोचनं-मु ।

ओ. ≡ शांश्रौ ७. २. ६; आश्वश्रौ ५. ५. नि चिन्मिषन्ता ... चक्षसा ≡ ऋसं ८.
२५. ९ : अक्षश्चिद्वातुवित्तरानुत्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्वतुः । निच-
र्यासा°-का; निचिर्यासा°-मु. चक्षसा-का; चक्षस-मु. पिबेतां-का; पिबतां-मु ।

औ. ≡ शांश्रौ ७. २. ९; आश्वश्रौ ५. ५. च वामीः-का; वामीः-मु. ऊर्ज आवहर्तं-
का; ऊर्जावहर्तं-मु. °आ नरुषो-का; °आरुषो-मु. मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां ≡
पंजा २१. १०. १२; काश्रौ २३. ३. १. पिबेतां-का; पिबतां मु.

अं. ≡ शांश्रौ ७. ४. २; आश्वश्रौ ५. ५. ओरोरन्तरिक्षात् ≡ ऋसं ३. ४६. ३.
स्वात्सधस्यात् ≡ ऋसं ६. १७. ५.

अः. ≡ शांश्रौ ७. १७. ४; आश्वश्रौ ५. ५. मन्थिनः-का; मधुश्रुतः-मु.

क. ≡ शांश्रौ ८. २. ४. प्रातस्तनागमत-का; प्रातस्तना अगमत-मु. वृषायस्वायूया
बाहुभ्यां ≡ ऋपा ९. ५२. प्रमुथ्या शिप्रे ≡ ऋसं ३. ३२. १. ऋजीषिन्-का; ऋजीषि-मु.
निष्पृथ्य-का; निष्पृथ्य-मु ।

ख. ≡ शांश्रौ ७. १९. ३.

ग. ≡ शांश्रौ ८. १. ५; आश्वश्रौ ५. १७. प्रियधास्नः...पतीनुरोः ≡ ऋपा ४. ७३.
स्वादित्यमवोचत तत्-का; स्वादित्यानवोदधत्-मु. 'मन्दन्तु' मु-मन्थे नास्ति ।

घ. ≡ शांश्रौ ८. ३. ३; आश्वश्रौ ५. १८. सुसावित्रमसाविषत् ≡ ऋपा ५. २७.
मन्दतां-का; मदतां-मु ।

ङ. ≡ शांश्रौ ५. २०. ६ (भाष्य) → मैसं ४. १३. ९; तैज्रा ३. ६. १५; वासं २१. ५९;
२८. २३; प्रैष [२] क. भृज्ज-का; भृजन्-मु. तीव्रान्तं बहुरमभ्यं ≡ ऐज्रा २. २०. १५.
मदा व्यथ्रोत्-का; मदाश्रौत्-मु. संगतेभ्यः-का; संगथेभ्यः-मु ।

च. ≡ शांश्रौ ८. ८. २; निर ५. १२ (सभाष्य). धानासोमानां-का-मु; धानाः सोमानां
-शांश्रौ-निर (भाष्य). यस्वा-का-निर; यत्वा-मु. विषं पत्नीः-का-मु; वृषन् पत्नी-निर
(भाष्य). अरास्त्याः-का-निर; अरास्त्याः-मु. उदशं; उदुचं-निर (भाष्य). यद्यदचीक°-का;
यद्यदचीक°-मु. अचीकमतोत्तत्तथा-का; अचीकमतां तत्तथा-निर (भाष्य).

छ. ≡ शांश्रौ १०. १. ११. मु-मन्थे एतद्वास्ति. ते श्वो-का; तेभ्यो-शांश्रौ (भाष्य). वसु-
मतो...विश्वदेव्यावतः ≡ ऐज्रा २. २०. १४ : वसुमते इदवत आदित्यवत ऋभुमते विभुमते वाज-
वते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैसं ४. ९. ८; प्रैष [४] क.

ज. ≡ आश्वश्रौ ६. ५. आ वर्तिः-का; वर्तिः-मु. यातां-का; यातं-मु. अह-का; इह-मु.
मानयेथां-का; मादयेथां-मु. देवाः-का; धेनुः-मु. अरुषेभिः-का; अरुणीभिः-मु. एतशेभिः-का;
एतशेन-मु. सजोषसावश्विना-का; सलोषावश्विना-मु. मन्दतां-का; मदतां-मु. पिबेतां-का;
पिबतां-मु ।

[५] एते द्वादश ऋतुप्रेषाः ऐत्रा ५. ९; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

अ. = शांश्रौ ७. ८. २. दिवा-का; दिव आ-सु ।

आ. पिबन्तु-का; पिबतु-सु ।

ए. इन्द्रं ब्रह्माणं-का; इन्द्रो ब्रह्मा-सु. ब्रह्मणा-का; ब्राह्मणा-सु. प्रशास्तर्यज = ऋपा १. १०२; माश्रौ २. ४. १. २८.

औ. पोतर्यज = ऋपा १. १०१; माश्रौ २. ४. १. २८.

अः → ऋसं २. ३७. ४. ' पिबतु ' सु-मध्ये नास्ति ।

क. पिबेतामध्वर्यु यजताम्-का; पिबतामध्वर्यु यजत-सु ।

ख. त्वधाम्ने-का; त्वयाम्ने-सु. = त्वयाम्नेऽयं सुन्वन्यजमानस्य-ऋपा २. ४२; सु.

काश्मीरपुस्तकेऽविद्यमाना अन्येऽपि केचन प्रेषाः सूत्रेषु ऋक्प्रातिशाख्ये च निर्दिष्टा वर्तन्ते तेऽप्यत्र संगृह्यन्ते—

१

होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्चागैर्न मेपैर्ऋषभैः सुताः शष्यैर्न लोकमभिलार्जैर्महस्वन्तो सदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-श्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ।

= वासं २१. ४२; तैत्रा २. ६. ११. १०; शांश्रौ १५. १५. ९; मैसं ३. ११. ४; कासं ३८. ९. शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः → ऋपा २. ४८. तानश्विना सरस्वतीन्द्रः → ऋपा ४. ७३. अश्विना-तैत्रा-शांश्रौ; अश्विनौ-इतेरेषु. सुत्रामाणं-वासं-तैत्रा-शांश्रौ; मैसं-कासं मध्य एतन्नास्ति. परिष्कृताः-वासं-तैत्रा; परिष्कृता-मैसं. सदा; मदा-तैत्रा. मधुश्चुतः-वासं-तैत्रा; मधुश्च्युतः-मैसं. सुत्रामा वृत्रहा-वासं-तैत्रा; मैसंमध्ये नास्ति. मदन्तु व्यन्तु-वासं; मदन्तां व्यन्तु-मैसं; मदन्तु वियन्तु सोमं-तैत्रा.

२

पिता मातरिश्वाच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविशीथानि नेषद्बृह-स्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् ।

आज्यशस्त्रात्पूर्वं करणीयोऽयं जपः ऐत्रा २. ३८; आश्वश्रौ ५. ९; शांश्रौ ७. ९. १; तैसं ५. ६. ८. ६. अत्रोपलभ्यते । बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् = ऋपा ९. ९. धा अच्छिद्रोक्था; धादच्छिद्रोक्था-आश्वश्रौ. अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविशीथानि; अच्छिद्रा उञ्जिजः पदा तु तक्षुः सोमो विश्वविशेता-तैसं; पदोऽशिशिषीथानुतक्षिषत्सोमो नीथविशीथानि-शांश्रौ.

३

दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिर्न्वेन माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्याऽनु सखा सयूथ्यः । उदीचीनामस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य त्वचमाच्छयतात्पुरा नाभ्या अपिशसो वपासुत्खिदतादन्तेरवोष्माणं वार-यध्वात् । इयेनमस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाच्छिद्रे ओणी कवषोरु स्नेक-षादीहीवन्ता षड्विंशतिरस्य बह्वृक्यस्ता अनुष्ठयोच्च्यावयताद्वात्रं गात्रमस्यानूर्न कृणुतात् । ऊव-ध्वमेहं पार्थिवं खनतात् । अस्ना रक्षः सं सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना. नेद्वस्तोके तन्व्ये रविता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निगा ३७ ॥

तैब्रा ३. ६. ९. १ भाष्ये अग्निगुपैष इत्यस्य संज्ञा । ऐब्रा २. ६; शांब्रा १०. ४; आश्वश्रौ ३. ३; शांश्रौ ५. १७. १-१०; मैसं ४. १३. ४; तैब्रा ३. ६. ६. १-३; कासं १६. २१; निरु ५. ११ भाष्ये एतेष्विदं दृश्यते । → शब्रा १३. ५. २.

उदीचीनाम्; उदीचीनौ—निरुक्तभाष्यं. **सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः**—ऋषा २. ४१. अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमग्निगो—निरु ५. ११. माता मन्यतामनु पितानु आता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः—वासं ६. ९. आरभध्वमुत मनुष्या—ऐब्रा—आश्वश्रौ; उत मनुष्या आरभध्वं—इतरेषु. मेधपतिभ्यां; मेधपतये—मैसं. स्तुणीत बर्हिः ≡ ऋसं १. १३. ५. अन्ववसृ-जतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोचं—ऐब्रा—आश्वश्रौ—शांश्रौ; अन्ववसृजतादिशः श्रोत्रमन्तरिक्षमसुं—तैब्रा; अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं—मैसं. वारयध्वात्—ऐब्रा—आश्वश्रौ—शांश्रौ; वारयतात्—तैब्रा—मैसं. रवच्छ-मितारः—ऐब्रा—आश्वश्रौ—शांश्रौ—तैब्रा; रवद्—मैसं.

अन्येऽपि केचन प्रैषा आश्वश्रौ—मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्भूयन्ते—

आश्वश्रौ ३. ९; कासं १७. १९; सु—

होता यक्षदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुराणां जुपन्तां व्यन्तु पिबन्तु मदन्तु सोमान् सुराणां होतयंज ।

आश्वश्रौ ३. ५; शांश्रौ ५. १९; मैसं ४. १३. ५; सु—

होता यक्षदक्षिणि पुरोळाशस्य जुपतां हविर्होतयंज ।

आश्वश्रौ १०. ९; शांश्रौ १६. ७. २; वासं २३. ६४; सु—

होता यक्षद्वजापतिं महिष्ठो जुपतां वेतु पिबतु सोमं होतयंज ।

कुन्तापाध्यायः (८-२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंसं स्तविष्यते । षष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरव आ रुशमेषु दक्षहे ॥ १ ॥
उष्ट्रा यस्य प्रवाहिणो वधूमन्तो द्विर्दश । वर्ष्मार्थस्य नि जिह्वीळते दिवं ईषमाणा उपस्पृशः ॥ २ ॥
एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दश स्रजः । त्रीणि शतान्येवतां सहस्रा दश गौनाम् ॥ ३ ॥

८-२२ एतानि कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि । तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराशंसः' उच्यन्ते । अथर्व २०. १२७. १-३; शांश्रौ १२. १४. १-३ अप्यापि ता उपलभ्यन्ते । ऋसं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तासां समानत्वम् ।

१. ≡ आश्वश्रौ ८. ३. जना उपश्रुतं—का; जना उपश्रुत—इतरेषु. नराशंस—का—शांश्रौ—आश्वश्रौ—सु; नाराशंस—अथर्व. कौरव—का—शांश्रौ; कौरव—इतरेषु । २. प्रवाहिणो; प्रवाहणो—अथर्व—सु । ३. इषाय—का—अथर्व—शांश्रौ; इषाय—सु ।

९

वर्ष्यस्व रेभ वर्ष्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः । निष्ठे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न मुरिजोरिव ॥ १ ॥
प्र रेमासो मनीषया वृथा गाव इवेरते । अमोतपुत्रका एषामु मोदका उपासते ॥ २ ॥
प्र रेभ धियं भरस्व गोविदं वसुविदम् । देवत्रेमां वाचं शृणीहीषुनी वीरास्तारम् ॥ ३ ॥

एताः 'रेभ्यः' अथर्व २०. १२७. ४-६; शांश्रौ १२. १५. १; १२. १४. ४-५; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

४-६३

१. निष्टे-का; नष्टे-अथर्व-शांश्रौ-मु. धुरो न भुरिजोरिव = ऋसं ८. ४. १६. २. मनीषया-का-मु; मनीषा-अथर्व-शांश्रौ. एषामु मोदका उपासते-का; एषाममोत गा इवासते-अथर्व-शांश्रौ; अमोतका इवासते-मु । ३. धियं-का; धीं-अथर्व. शृणीहीषुः-मु-शांश्रौ; शृणीहीषुः-अथर्व. वीरास्तारं-का; वीरस्तारं-अथर्व-शांश्रौ; न वीरमस्तारं-मु ।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यो अति । वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥
परिक्षिन्नः क्षेममकरत्तम आसनमा सरम् । अराय्यं कुर्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥
कतरंत आ हराणि दधि मन्थां३ परिक्षुतम् । जाया पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ३ ॥
अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पक्कः पथो बिलम् । जनः स भद्रमेधते राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ४ ॥

एताः 'पारिक्षित्यः' अथर्व २०. १२७. ७-१०; शांश्रौ १२. १७. १. १-४; मु अत्रापि दृश्यन्ते । शांश्रौ १२. १६. २; आश्वश्रौ ८. ३; ऐत्रा ६. ३२ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

१. सुनोता-का-मु-अथर्व; शृणोता-शांश्रौ. परिक्षितः-का; परिक्षितिः-मु । २. परिक्षिन्नः-का; परिक्षिन्नः-मु; परिक्षिन्नः-अथर्व. क्षेममकरत्-का-मु; क्षेममकरत्तम-शांश्रौ; क्षेममकरोत्-अथर्व. तम आसनमा-का-अथर्व; तमासुनुमा-मु. सरम्-का-मु; चरन्-अथर्व-शांश्रौ. अराय्यं-का; मरायं-मु; कुलायं-अथर्व-शांश्रौ. कुर्वन्-का-मु; कृण्वन्-अथर्व-शांश्रौ । ३. मन्थां-मु-शांश्रौ; मन्थं-अथर्व. परिक्षुतं-शांश्रौ; परि श्रुतं-अथर्व; परिक्षुतां-मु. जाया-का; जायाः-अथर्व । ४. अभीव स्वः प्र जिहीते-का; अभीवर्ष प्र जिहीते-मु. भद्रमेधते-का; भद्रमेधत्-मु; भद्रमेधति-शांश्रौ ।

११

इन्द्रः कारुमबूबुधदुत्तिष्ठ वि चरा चरन् । ममेदुग्रस्य चर्कृतिः सर्व इत्ते पृष्ठादरिः ॥ १ ॥
इह गावः प्र जायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो वीरस्त्राता ति षीदतु ॥ २ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिषन्मो आनां गोपती रिषत् । मांसाममित्रयुजैन इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥ ३ ॥
उप वोनर एमसि सूक्तैन वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम् ।
चनो दधिष्व नो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ ४ ॥

एताः 'कारव्यः' अथर्व २०. १२७. ११-१४; मु अत्र दृश्यन्ते । १-३ = शांश्रौ १२. १५. २-४. २ = ऐत्रा ८. ११; आपमं १. ९. १.

१. चरन्-का; जरन्-शांश्रौ; जर्न-अथर्व-मु. चर्कृतिः-का; चर्कृधि-अथर्व-शांश्रौ-मु. सर्व इत्ते पृष्ठादरिः-का; सर्वा इत्ते पृष्ठादुरिः-मु । २. वीरस्त्राता-का-मु; उपि पूषा-अथर्व-शांश्रौ । षीदतु-का; षीदति-अथर्व । ३. नेमा-का-अथर्व-मु; मेमा-शांश्रौ. गोपती रिषत्-का-शांश्रौ; गोप रीरिषत्-अथर्व । ४. वोनर एमसि-का-मु; नो न रमसि-अथर्व. चनो-का; वना-अथर्व. दधिष्व नो-का; दधिष्व नो-मु; दधिष्वनो-अथर्व. नो गिरो-का; नो गिरो-मु ।

१२

यः समेयो विदध्य३ सुत्वा यज्वा च पूरुषः । सूर्यं चाम् रिशदसं तद्देवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥
यो जाम्या३ः प्रत्यमदधः संखायं निनित्सति । ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥
यद्भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः । तद्विप्रो अत्रवीदुदगन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणिरमुजिष्ठो यश्च रेवा अदाशुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपांगिति शुश्रव ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्ताथो ये च पराददुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो विं रप्यते ॥ ५ ॥

‘दिशां क्लृप्तयः’-नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; सु अत्र वर्तते । १ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. १. २ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. ३. ३ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. २. ४-५ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. ४. ऐत्रा ६. ३२ सायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

१. रिशादसं-का; रिशादसः-शांश्रौ-अथर्व. तद्देवाः-का; त देवाः-सु । २. जाम्याः प्रत्यमदत्-का; जाम्या अप्रत्यमदत्-सु; जाम्या अप्रथयत्त-शांश्रौ; जाम्या अप्रथयः-अथर्व. यः-का-सु; यत्-अथर्व-शांश्रौ. निनिस्तसि-का-सु; दुधूर्षति-अथर्व-शांश्रौ. यदप्रचे-का; यदि प्रचे-सु । ३. उदग्; उ तत्-अथर्व-शांश्रौ. काश्यं-का; काव्यं-सु । ४. पणिरमुजिष्ठो; पणि रमुजिष्ठो-अथर्व. अहं-का-अथर्व-सु; अह-शांश्रौ. शुश्रव-का; शुश्रम-अथर्व-शांश्रौ-सु । ५. देवा; देवा-अथर्व. पराददुः-का; पराददिः-अथर्व-सु. गत्वाय-का; गत्वा-सु. मघवानो-का; मघवा नो-अथर्व ।

१३

योऽनाक्ताक्ष्यो अनभ्यक्तो मणिवो अहिरण्यवः । अब्रह्माब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १ ॥
य आक्ताक्ष्यः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ २ ॥
अप्रपाणां च वेशन्ता रेवा अप्रचतिश्चयः । अयभ्या कन्या कल्याणी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ३ ॥
सुप्रपाणां च वेशन्ता रेवा सुप्रचतिश्चयः । सुयभ्या कन्या कल्याणी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ४ ॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ५ ॥
वावाता च महिष्वणिस्था च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

एताः जनकल्पाभिधा ऋचः अथर्व २०. १२८. ६-११; शांश्रौ १२. २१. २. १-६; सु अत्रापि द्रष्टव्याः ।

१. नाक्ताक्ष्यो-का; नाक्ताक्षो-अथर्व-शांश्रौ-सु. मणिवो-का-सु; अमणिवो-अथर्व-शांश्रौ. ब्रह्मणः पुत्र-का; ब्रह्मणस्पुत्र-सु । पुत्रस्तो ता-का; पुत्रस्तोता-अथर्व. संमिता-का; संमितः-सु । २. आक्ताक्ष्यः-का; आक्ताक्षः-इतरेषु. स्वभ्यक्तः-का; सुभ्यक्तः-अथर्व. ब्रह्मणः पुत्र-का; ब्रह्मणस्पुत्र-सु. संमिता-का; संमितः-सु । ३. वेशन्ता; येशान्ता-सु. अप्रचतिश्चयः-का; अप्रददिश्च यः-शांश्रौ-सु; अप्रतिदिश्यः-अथर्व. अयभ्या; अयभ्रा-सु. त्वो ता-का; तोता-अथर्व-शांश्रौ-सु. संमिता-का; संमितः-सु । ४. वेशन्ता; येशान्ता-सु. सुप्रचतिश्चयः-का; सुप्रददिश्च यः-शांश्रौ-सु; सुप्रतिदिश्यः-अथर्व. सुयभ्या; सुयभ्रा-सु. त्वो-का; तो-अथर्व-सु-शांश्रौ. संमिता-का; संमितः-सु । ५. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या-का-अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्त्या-शांश्रौ; वावाता च महिष्यनस्ता-सु. च युधिगमः-का; चायुधिगमः-शांश्रौ. अनाशुरश्च आयामी त्वो-का; अनाशुरश्च आयामी-सु; अनाशुरश्चायामी तो-शांश्रौ; अनाशुरश्चायामी-अथर्व. संमिता-का; संमितः-सु । ६. वावाता; परिवृक्ता-सु. महिष्वणिस्था-का; महिषी स्वस्त्या-अथर्व-शांश्रौ; महिषी विष्वस्त्या-सु. अनाशुरश्च आयामी-का; अनाशुरश्चायामी-अथर्व; अनाशुरश्च आयामी-सु; अनाशुरश्चायामी-शांश्रौ. त्वो-का; तो-अथर्व-शांश्रौ-सु. संमिता-का; संमितः-सु ।

१४

यदिन्द्रादौ दाशराज्ञेऽमानुषं विगाहथाः । विरूपः सर्वस्मा आसीत्सदृगक्षाय वञ्चते ॥ १ ॥
त्वं विगाक्ष मघवन्नम्रं पर्याकरोरामे । त्वं रौहिर्णि व्यास्यस्त्वं वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ २ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाद्यो अपो व्यगाहथाः । यो वृत्रं वृत्रहन्तस्मा इन्द्र नमोऽस्तु ते ॥३॥

प्रष्टि धावन्तं हयोरौचैःश्रवसमब्रवम् । स्वस्यश्च जैत्रायेंद्रमा वहतो रथम् ॥ ४ ॥

यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हयोर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धनमश्च देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते ॥५॥

एताः ' इन्द्रगाथाः ' अथर्व २०. १२८. १२-१६; सु-पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ = शांश्रौ १२. १५. ५. २ = शांश्रौ १२. १६. १. १. ४ = शांश्रौ १२. १६. १. २.

१. यदिन्द्रादो-अथर्व-शांश्रौ; यदिन्द्रो-सु. ऽमानुषं; मानुषं-अथर्व. विगाहथाः-अथर्व-शांश्रौ; व्यगाहथाः-सु. सद्गक्षाय वञ्चते-सु; सह यक्षाय कल्पते-अथर्व; स ह यक्षमाय पत्यते-शांश्रौ । २. विषाक्षं-सु; वृषाक्षं-अथर्व-शांश्रौ. पर्याकरोः-सु; मर्याकरोः-शांश्रौ; मर्याकरो-अथर्व. आभि-का-सु; अपि-शांश्रौ; रविः-अथर्व. व्यास्यस्त्वं-का-सु; व्यास्यो वि-अथर्व-शांश्रौ । ३. यो वृत्रं वृत्रहन्तस्मा; यो वृत्रो वृत्रहन्तस्मा-सु; इन्द्रो यो वृत्रहन्तस्मा-अथर्व. तस्मा इन्द्र-का; तस्मादिन्द्र-अथर्व । ४. प्राष्टि-का; पृष्टि-अथर्व. अब्रव-का-सु; अब्रुवन्-अथर्व-शांश्रौ. वहतो रथं-का; वह सुस्रजं-अथर्व-शांश्रौ-सु । ५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं; यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसं-सु; ये त्वा श्वेता अजैश्रवसो-अथर्व. हयोर्यु-का-सु; हयोर्यु-अथर्व. मूर्धनमश्च-का-सु; पूर्वा नमस्य-अथर्व. महीयते-का; महीयसे-सु. बिभ्रदिन्द्रं-का; बिभ्रदिन्द्र-अथर्व ।

१५

एतांश्चा आ प्लवन्ते । प्रतीपं प्रातिसत्वनम् । तासामैका हरिक्रिका । हरिक्रिके किमिच्छसि ॥१॥

साधुं पुत्रं हिरण्ययम् । काह तं परास्यः । यत्रामूस्तिष्ठः शिशपाः । परि त्रयः पृदाकवः ॥२॥

शृङ्गं धमन्त आसते । अयं वहाते अवहि । स इत्थं कं स एव कम् । स घा घ ते संघा घ मे ॥ ३ ॥

गोमी घ गोमिनीरभि । पुमां भूने निनित्ससि । बल्बबो इति । बल्बबो अथो इति ॥४॥

अजकोऽरकोऽविका । अश्वस्य वारो गोः शफः । केशिनी श्यैनी एनीव । अनामयोपजिह्विका ॥५॥

को अम्ब हुलमायुनि । को अर्जुन्याः पयः । को असिकन्याः पयः । एतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥६॥

कुहा कं पक्कं पृच्छ । य आयन्ति श्वभिष्कुभि । अञ्जन्तः कुमार्यवः । आमनको मनस्थकः ॥७॥

देवतः प्रतिर्ज्यः । पिनाष्टि पतिंका हविः । प्रबुद्धो मथायति । शुङ्ग उत्पत ॥ ८ ॥

मा त्वाति संखा नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । ईरा चेन्द्रममन्दत । इयन्नियन्निति ॥९॥

अथो इयन्निति । अथो ज्यायस्तरो भुवत् । इयं यका शलाकका । आ मिनोति नि भज्यते ॥१०॥

तस्या अनुनिर्मज्जनम् । वरुणो याति बभ्रुभिः । शतं बभ्रोरभीशुभिः । शतं कशा हिरण्ययीः ॥११॥

शतं रथा हिरण्ययाः । आहलकुः शवर्तकः । आयवनेन तेजनी । शफेन पीव औहते ॥१२॥

वनिष्ठुनोप नृत्यति । इमं मंहामदुरिति । ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति । पाकवलिः शकवलिः ॥१३॥

अश्वत्यः खदिरो धवः । अरदुः परमः शये । हतं इव पापपूरुषः । अदोहमितीषूषकम् ॥१४॥

द्वौ च हस्तिनो द्वौ । अच्यधं च परस्वतः । आदलाबुकमेककम् । अलाबुकं निखातकम् ॥१५॥

कर्करिको निखातकः । तद्वात उन्मथायति । कुलायं करवा इति । उग्रं वल्षदाततम् ॥१६॥

न वल्षदनाततम् । कं एषां कर्करि लिखत् । कं एषां दुन्दुभि हनत् । यदी हनत्कथं हनत् ॥१७॥

दौली हनत्कथं हनत् । पर्याकारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

एतानि सप्ततिपदानि 'ऐतदप्रलापाः' इतिसंज्ञकानि अथर्व २०. १२९-१३२ मु-पुस्तके च द्रष्टव्यानि । १-३, १२, १५-१८ = शाश्वी १२. १८. ऐत्रा ६. ३३; आश्वश्रौ ८. ३; वैसू ३२. २०; गोत्रा २. ६. १३ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. प्रातिसत्त्वनं-का-ऐत्रा-मु; प्राति सुत्वनं-अथर्व-शाश्वी. हरिक्रिका हरिक्रिके-शाश्वी-मु; हरिविनका हरिविनके-अथर्व । २. त-अथर्व-शाश्वी; कं-मु । ३. वहाते-का; महान्ते-मु; महा ते-अथर्व. अवहि-मु; अर्वाहः-अथर्व. स इत्थ कं स पव कं-का-मु; स इच्छकं सघाघते-अथर्व. सघा घ ते सघा घ मे-का; सघा घ ते सघा ग मे-मु; सघाघते-अथर्व । ४. गोमी घ गोमिनीरभि-का; गोमी घ गोमिनीरभि-मु; गोमीघा गोगतीरिति-अथर्व. पुमां भूम्ने निनित्ससि-का; पुमां कुस्ते-निमिच्छसि-अथर्व; पुमान् भूम्ने निजित्सति-मु. बलवथो इति-का; बलवथो इति-मु; पत्प बद्ध वयो इति-अथर्व. बलवथो अथो-का; बलवथो अथो-मु; बलवथो अघा-अथर्व । ५. अजकोऽरकोऽ-विका-मु; अजागारकविका-अथर्व. वारो गोः शफः-का; वारो गोशपद्यके-अथर्व; वालो गोशफः-मु. केशिनी श्येनी एनीव-का; श्येनीपती सा-अथर्व; केशिनी श्येनी एनीवा-मु । ६. अम्ब हुल-मायुनि-का; अम्ब कुलिमायुनि-मु; अर्थ बहुलिमा इषूनि-अथर्व. असिक्न्याः-का; असिद्याः-अथर्व । ७. य आयन्ति श्वभिष्कुभिः-का; यवानो यति स्वभिः कुभिः-अथर्व. अञ्जन्तः कुभायवः-का; अकुञ्चन्तः कुभायवः-मु; अकुप्यन्तः कुपायकुः-अथर्व. आमनको मनस्थकः-का; आमणको मणस्थकः-मु; आमणको मणत्सकः-अथर्व । ८. देवतः प्रति जूर्यः-का; देवतः प्रतिदूर्यः-मु; देव त्वप्रति सूर्य-अथर्व. पिनष्टि पतिंका-का; पिनष्टि पतिका-मु; एनश्चिपङ्क्तिका-अथर्व. प्र बुद्धदो मथायति-का-मु; प्र बुद्धदो मथाप्रति-अथर्व. शुङ्ग उत्पत-का-मु; शृङ्ग उत्पन्न-अथर्व । ९. त्वाति-का; त्वाभि-अथर्व; त्वाभि-मु. नो वदत्-का; नो विदन्-अथर्व; नाविदन्-मु. आयन् तं-का; आयान्तं-मु; आ यन्ति-अथर्व. चेन्द्रममन्दते-का-मु; वेदुमयदत-अथर्व । १०. इयञिति; इयंनिति-मु; इयमिति-अथर्व. उयायस्तरो भुवत्-का-मु; ऽश्वा अस्थिरो भवन्-अथर्व. इयं यका-का-मु; उयं यकां शलोलका-अथर्व. मिनोति-का; मिणोति-मु; आमिनोनिनि भद्यते-अथर्व । ११. तस्या अनुनिभञ्जन्-का-मु; तस्य अनु निभञ्जन्-अथर्व. बभूभिः-का-मु; वस्वभिः-अथर्व. शतं बभ्रोरभी-शुभिः-का; शतं वा भारती शवः-अथर्व; शतं बभ्रोरभीशवः-मु. बभ्रोः-का-मु; वायोः-अथर्व. कशा हिरण्ययीः-मु; कुशा हिरण्ययाः-अथर्व । १२. रथा-का; रथ्या-अथर्व. आहलकुः शवर्तकः-का; आहलकुः शवर्तकुः-मु; अहल कुश वर्तक-अथर्व. तेजनी-का; तेदनी-शाश्वी; तीजनी-अथर्व; तेजनिः-मु. ओहते-का; ओहति-मु. पीव-का; इव-अथर्व । १३. वनिष्ठुनोप-का-मु; वनिष्ठा नाव-अथर्व. नृत्यति-का-मु; गृह्यन्ति-अथर्व. इमं-का-मु; इदं-अथर्व. अदुरिति-का-मु; मदुरिति-अथर्व. तिष्ठन्ति-का; तिष्ठति-अथर्व. पाकवलिः शकवलिः-का-मु; पाक बलिः शक बलिः-अथर्व । १४. शये-का; शयो-अथर्व. खविरो-का; खबुरो-मु. अरदुः परमः-का-मु; अरदु-परम-अथर्व. पापपूरुषः-का-मु; व्याप पूरुषः-अथर्व. अदोहमिन्पीयूषकं-का-मु । अदोहमित्यां पूषकं-अथर्व. १५. द्वा च-का; दौव-अथर्व. हस्तिनो हती-का; हस्तिनौ दती-मु; हस्तिनो हती-अथर्व. अक्षर्थं च-का-मु; अत्यर्थं-अथर्व. १६. तद्वात-का-मु; कद्वात-शाश्वी. उन्मथायति-का; उन्मथा इति-मु. करवां-का-मु; कृणवाद्-अथर्व-शाश्वी. वलषद्-का; बलिषद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शाश्वी । १७. वलषद्-का; बलिषद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शाश्वी. कर्करि-का; कर्करी-अथर्व; कर्करी (रिखत्)-मु. यदीं हनत् कथं हनत् = आश्वश्रौ ८. ३. १७. यदीं; यदीयं-अथर्व । १८. 'अन्त्या (अष्टादशी) द्विपदा' इति खिलानुक्रमणी । दैर्ली-का-मु; लेलि-शाश्वी; देवी-अथर्व. कथं-का-मु-शाश्वी; कु-अथर्व. पर्याकारं पुनःपुनः = आश्वश्रौ ८. ३. १७. पर्याकारं-का-मु-आश्वश्रौ; पर्यागारं-अथर्व-शाश्वी ।

अथर्व २०. १३२ अन्ते यदधिकं तदत्र दीयते-

त्रीण्युष्टस्य नामानि । हिरण्यं इत्येके अब्रवीत् ।

द्वौ वा ये शिशवः । नीलशिखण्डवाहनः ।

१६

विततो किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥
मातुष्टे किरणौ द्वौ नीवीतः पूरुषादृते । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥
निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमम् । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥
उत्तानायै शयानायै तिष्ठन्नेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥
श्लक्षणायां श्लक्षिकायां श्लक्षणेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ५ ॥
अव श्लक्षणमवभ्रशदन्तलोमवति हृदे । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवहिकाः' अथर्व २०. १३३; शांश्रौ १२. २२; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । आश्वश्रौ ८. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)-सु; निवृतः-अथर्व-शांश्रौ. पुरुषादृते-सु; पुरुषादृतिः-शांश्रौ; पुरुषानृते-अथर्व । ३. मध्यमं-का; मध्यमां-सु; मध्यमे-शांश्रौ-अथर्व. कर्णकौ; कर्तकौ-सु । ४. तिष्ठन्नेवाव-का; तिष्ठन्तीवाव-अथर्व । ५. गूहसि-गूहति-अथर्व । ६. अवभ्रशद्-का-सु; इव भ्रशद्-अथर्व-शांश्रौ. लोमवति-का-शांश्रौ; लोममति-अथर्व ।

१७

इहेत्या प्रागपागुदगधरांगराला उदमर्त्सत ॥ १ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराग्वत्साः सुषन्त आसते ॥ २ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराकस्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शांश्रौ १२. २३. १; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । सर्वास्त्वष्टु 'इहेत्या' इत्यस्य स्थाने 'इहेत्य' इति अथर्व-शांश्रौ-आश्वश्रौ-सु पुस्तकेषु ।

१. प्रागपागुदगधराक् = वासं ६. ३६. अराला-का-सु; अरालाग्-अथर्व-शांश्रौ. उदमर्त्सत-शांश्रौ; उदमर्त्सथ-अथर्व; उदमन्थते-सु । २. सुषन्त-का; पुरुषन्त-अथर्व । ३. स्थाली-पाको वि लीयते-का-शांश्रौ-अथर्व; सर्वापुत्सालिलीशये-सु । ४. सिलीपुच्छो वि लीयते-का; स्थालीपाको वि लीयते-सु; चिल्लीपु चिल्लीपते-शांश्रौ; स वै पृथु लीयते-अथर्व ।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपक्रान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिराध्यः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शांश्रौ १२. २३. २; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्रापि दृश्यन्ते ।

शरिति-सु; शलिति-अथर्व-शांश्रौ. अभिष्ठितः-का-सु; अपक्रान्तः-अथर्व-शांश्रौ. अप-क्रान्तः-का-सु; अभिष्ठितः-अथर्व-शांश्रौ ।

१९

वीमे देवा अकंसताभव्योः क्षिप्रं प्र चर । सुशस्तिरिद्रवामस्यति प्रखिदसो महत् ॥ १ ॥

अयम् 'अतिवादः' अथर्व २०. १३५. ४; शांश्रौ १२. २३. ४; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्रापि द्रष्टव्यः ।

अध्वर्योः-का; अध्वर्यो-शांश्रौ-अथर्व-सु. सुशस्तिः-सु; सुसत्यं-शांश्रौ-अथर्व. अस्यति प्रखिदसो महत्-का; अस्यति प्राक्खिदसो महै-सु; अस्यसि प्रखुदसि-शांश्रौ-अथर्व ।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

तां ह जरितर्न प्रत्यायन् तामु ह जरितः प्रत्यायन् ॥ १ ॥

तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन् तामु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् ।

अहा नेत सन्नविचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः ॥ २ ॥

उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्ठः । उतेमाशु मानं पिपति ॥ ३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः प्रति गृम्णीह्वङ्गिरः ।

इदं राधो बृहत्पृथु देवा ददत्वा वरम् ॥ ४ ॥

तद्गो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत ॥ ५ ॥

एता देवनीयाभिधा ऋचः अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐत्रा ६. ३५; शांश्रौ १२. १९. १-४; सु एतेषूपलभ्यन्ते । ऐत्रा-आश्वश्रौ (८. ३) मध्ये 'सप्तदश पदानि' इति तासां संज्ञा ।

१. दक्षिणाः; ऽथं दक्षिणां-शांश्रौ. जरितर्न-का; जरितः-अथर्व । २. जरितर्न-का; जरितर्नः-अथर्व. जरितः-का; जरितर्नः-अथर्व. प्रत्यगृभ्णन्-का; प्रत्यगृभ्यः-अथर्व. नेत-का; देत-शांश्रौ. जज्ञा-का; यज्ञा-शांश्रौ. नेत-का; देत-शांश्रौ. अहानेतर्नसं न वि चेतनानि यज्ञानेतर्नसं न पुरोगवामः-अथर्व । ३. जविष्ठः-का; यविष्ठः-अथर्व-शांश्रौ. आशुपत्वा उतो-का; आशुपत्वोतो-शांश्रौ. उतेमाशु-का-सु; उतो आशु-शांश्रौ । ४. स्वेळते-सु-ऐत्रा; त्वेजुत-अथर्व; त्वेजुत-शांश्रौ. इदं राधो बृहत्-सु-ऐत्रा-आश्वश्रौ; इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत्-अथर्व. ददत्वा वरं-का; ददत्वासुरं-अथर्व; ददतु यद्वरं-शांश्रौ. युष्मे-का; युष्मौ-अथर्व । ५. सुचेतनं-का; सजोषणं-शांश्रौ. प्रत्येव-का; प्रत्येव-शांश्रौ ।

२१

त्वमिन्द्र शर्मन्नरिणा हव्यं पारावतेभ्यः । विप्राय स्तुवते वसु ऋजुरिच्छ्वसे वहः ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय चिञ्चनपक्षाय वञ्चते । श्यामाकं पक्वं विरुज वारस्मा अकृणोर्बहु ॥ २ ॥

आरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्ययाः । इरामु ह प्र शंसत्यनिरामप सेधत ॥ ३ ॥

एताः 'भूतेच्छदः' अथर्व २०. १३५. ११-१३; शांश्रौ १२. १९. ४, ५, ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते ।

१. शर्मन्नरिणा-का; शर्मरिणा-इतरेषु. पारावतेभ्यः-का; परावतेभ्यः-सु. वसु ऋजुरिच्छ्वसे वहः-का; वसुनि जुरश्रवसे महे-सु; वसुवनि दुरश्रवसे वह-अथर्व; वसु नि दूरश्रवसे वहः-शांश्रौ । २. वि रुज-का; पीछ न-सु-अथर्व-शांश्रौ. अकृणोः-अथर्व-शांश्रौ; अकृणोद्-का-सु । ३. आरङ्गरो-का-सु; अरङ्गरो-इतरेषु. वरत्ययाः-का; वरत्रया-इतरेषु. उ ह; अह-अथर्व. शंसत्यनिराम-का; शंसत्यनिराम-सु. सेधत-का; सेधति-अथर्व-शांश्रौ; बाधतां-सु ।

२२

यदस्या अंहुमेद्याः पृथु स्थूरमुपातसत् । मुष्का इदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ १ ॥
 यदा स्थूरेण पससा अणू मुष्का उपावधीत् । विश्वञ्चावस्यार्दतः सिकतास्त्रिव गर्दभौ ॥ २ ॥
 यदल्पिका स्वल्पिकां कर्कन्धुकेव पच्यते । वासन्तिकमिव तेजनं यम्यमाना त्रि नम्यते ॥ ३ ॥
 यदेवासो ललाबुकं प्र विघ्नीमिनमाविषुः । सक्थ्ना ते दृश्यते नारी सत्यस्याक्षीभगो यथा ॥ ४ ॥
 महानग्न्युप ब्रूतेऽश्वस्या वेशितं पसः । ईदृक्फलस्य वृक्षस्य शूर्पं शूर्पं भजेमहि ॥ ५ ॥
 महानग्न्यदसं हि सौऽक्रन्ददस्तमासदत् । शक्नुकामनां मुव मशकं संक्थ्युबतम् ॥ ६ ॥
 महानग्न्युल्लखलमति क्रामन्त्यब्रवीत् । यथैव ते वनस्पतेऽपि घ्नन्ति तथैव मे ॥ ७ ॥
 महानग्री कृकवाकुं शम्यया परिधावति । इदं न विघ्न तेजनं शीर्ष्णां भवति धानिका ॥ ८ ॥
 महानग्री महानग्नं धावन्तमनु धावति । इमास्तदस्य गां रक्ष यम मामद्भयोदनम् ॥ ९ ॥
 महान् वै भद्रो बिल्वो महान् पक्व उदुम्बरः । महौ अभिङ्ग बाधते महतः साधु खोदनम् ॥ १० ॥
 कपृन्तरः कपृथमुद्घातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
 निष्ठिप्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सौमपीतये ॥ ११ ॥
 यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरध्राणिकीः । हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धुदयाशवः ॥ १२ ॥
 दधिकाव्णो अकारिषं जिष्णोश्चस्य वाजिनः । सुरभिं नो मुखा करत् प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १३ ॥

इत्यृग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐत्रा ६. ३६ अनुसारेण खिलानुक्रमणीमते चेदं दशर्चं सूक्तम् । वृषाकपिशत्र आहनस्यानन्तरं
 'कपृन्तरः' 'यद्ध प्राची' इति तृचौ 'दधिकाव्णो' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्त्यास्तिस्र ऋच
 आहनस्याभिः संलग्नाः । शांत्रा ३०. ७-८; शांश्रौ १२. २४. २; १२. २५. १; आश्वश्रौ ८. ३. → 'होतृ-
 प्रतिगरित्रोः संवादः' इति खिलानुक्रमणी । आद्या दशर्चः 'आहनस्याः' इतिसंज्ञकाः । ऐत्रा ६. ३६.
 भाष्यं; शांत्रा ३०. ६; गोत्रा २. ६. १५; शांश्रौ १२. २४. १; आश्वश्रौ ८. ३; वैसू ३२. ३१ द्रष्टव्यम् ।
 अश्वमेधे 'यदस्या अंहुमेद्याः' इत्यनयोद्गाता परिवृक्तां महिषीमभिमेधति → शांश्रौ १६. ४. सु-
 पुस्तके अष्टमौ नवमी च वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाहनस्याः ।

१-४ = अथर्व २०. १३६. १-४. १ = वासं २३. २८; शांश्रौ १२. २४. २. २; १६. ४.
 ३. २ = शांश्रौ १२. २४. २. ३. ४ = वासं २३. २९; शांश्रौ १२. २४. २. १; १६. ४. ६.
 ५ = अथर्व २०. १३६. ९; शांश्रौ १२. २४. २. ६. ६ = अथर्व २०. १३६. ५. ७. = अथर्व
 २०. १३६. ६; शांश्रौ १२. २४. २. ७. ८ = अथर्व २०. १३६. १०; शांश्रौ १२. २४. २. ५.
 ९ = अथर्व २०. १३६. ११; शांश्रौ १२. २४. २. ४. १० = अथर्व २०. १३६. १५; शांश्रौ
 १२. २४. २. ८. ११ = ऋसं १०. १०१. १२; अथर्व २०. १३७. २. १२ = ऋसं १०. १५५.
 ४; अथर्व २०. १३७. १. १३ = ऋसं ४. ३९. ६; अथर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; कृधु-अथर्व-वासं-शांश्रौ. स्थूर-का-मु; स्थूल-अथर्व-वासं-शांश्रौ. मुष्का
 इदस्या-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. एजतो-का; एजते-मु. गोशफे → खिल ५. १५. ५१. २.
 स्थूरेण-का-मु; स्थूलेन-अथर्व-शांश्रौ. पससा अणू-का; पससा अणू-मु; पससाणी-अथर्व-शांश्रौ.

अर्दतः-का; वर्धतः-अथर्व-शांश्रौ; अर्दते-मु. सिकतास्विव-का; सिकतास्वेव-अथर्व. गर्द्भौ-
 का; गर्दभः-मु। ३. कर्कन्धुकेव-मु; कर्कन्धुकेव-अथर्व. पृथ्यते-का-मु; पृथ्यते-अथर्व. तेजनं-
 का-अथर्व; तेजनो-मु. यभ्यमाना वि नभ्यते-का; यभ्यमाना वि तन्वते-मु; यन्त्य वाताय वित्थति
 -अथर्व। ४. ललाबुकं-का; ललामगुं-अथर्व-वासं-शांश्रौ; ललागमुं-मु. विष्टीमिनं-वासं-अथर्व-
 शांश्रौ; पिष्टीपिनं-मु. माविषुः-का; मापिषुः-मु. सक्थना-मु-वासं-शांश्रौ; सकुला-अथर्व. ते
 दृश्यते-का; देदृश्यते-मु; देदिश्यते-वासं-अथर्व-शांश्रौ. नारी-का; नरः-मु. सत्यस्याक्षीभगो
 यथा-का; सक्थ्यः साक्षीव गो यथा-मु; सत्यस्याक्षिभुवो यथा-अथर्व-वासं-शांश्रौ। ५. महानइयुप
 -का; महाणग्न्युप-मु. ऽश्वस्या-का; अश्वस्या-मु; स्वसा-अथर्व; स्वस्त्या-शांश्रौ. ईदृक्-का-मु; इत्थं
 अथर्व-शांश्रौ. शूर्पशूर्प-का; शूर्पेशूर्प-अथर्व। ६. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु. अदृष्टं-का-मु;
 अदृष्टं-शांश्रौ। अतृप्तं-अथर्व. हि सो-का-मु; वि मो-अथर्व. अस्तमासदत्-का; अस्तमासरत्-मु;
 अस्थानासरन्-अथर्व. शक्नु-मु; शक्ति-अथर्व. कामनाभुव-का; कानना शका-मु; कानना स्वच-
 अथर्व. सक्थ्युद्यतं-का; सक्थ्युद्यमत-मु; सक्नु पद्यम-अथर्व। ७. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु.
 यथैव ते-का-मु; यथा तव-अथर्व-शांश्रौ. ऽपि घ्नन्ति-का-मु; निरघ्नन्ति-अथर्व; निघ्नन्ति-शांश्रौ.
 तथैव मे-का-मु; तथैवति-अथर्व; तथा मम-शांश्रौ। ८. इदं-का; अयं-अथर्व; वयं-शांश्रौ. तेजनं-
 का; यो मृगः-अथर्व-शांश्रौ। भवति धानिका-का; हरति धाणिकां-अथर्व-शांश्रौ। ९. तदस्य-
 अथर्व; तु तस्य-शांश्रौ। १०. बिल्बो-अथर्व; बिल्बो-का. पक्व-का-मु; भद्र-अथर्व-शांश्रौ. अभिज्ञु-
 का-मु शांश्रौ; अभिक्त-अथर्व।

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२ प	रक्षःऽहा	रक्षःऽहा
"	११	२ सं	देवाय	देवाय
"	७७	२ सं	वेर्विज्ञान	वेर्विज्ञान
"	७९	४ सं	त्वच्य१प्सु	त्वच्य१प्सु
"	९३	४ सं	०रस्मश्च१गा	०रस्मश्च१गा
"	९४	५ सं	०भ्य१र्षींश्च	०भ्य१र्षींश्च
"	९७	३९ सं	नः	नः
"	"	५४ सं	स्नेहयच्चा०	स्नेहयच्चा०
"	"	" प	स्नेहयत्	स्नेहयत्
"	९८	७ सं	इत्परि	इत्परि
"	१०४	३ सं	दक्षसार्धनं	दक्षसार्धनं
"	१०७	१ सं	अप्स्व१न्तरा	अप्स्व१न्तरा
"	"	२ सं	स्रवाद्व्यः	स्रवाद्व्यः
"	१०८	३ सं	ह्य१ङ्ग	ह्य१ङ्ग
१०	२	७ सं	य	यं
"	१०	७ सं	यम्यं१	यम्यं१
"	"	१२ सं	पपृच्यां	पपृच्यां
"	२९	३ सं	अभ्यु१ग्रो	अभ्यु१ग्रो
"	३४	५ प	सखिभ्यः	सखिभ्यः
"	३५	११ प	सर्वतातये	सर्वतातये
"	३६	१० प	रयिमत्	रयिमत्
"	४४	३ प	सत्यऽशुष्मम्	सत्यऽशुष्मम्
"	४५	१० सं	सौश्रवसेष्वग्न	सौश्रवसेष्वग्न
"	८५	२६ प	त्वम्	त्वम्
"	८८	१६ प	सम्ऽईची	सम्ऽईची
"	९०	९ प	छन्दांसि	छन्दांसि
"	१०२	७ सं	०मध्याना०	०मध्याना०

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१०६	५ सं	मि॒त्रे॒व	मि॒त्रे॒व
"	"	११ सं	शो	य॒शो
"	"	" प	ऋ॒ध्या॒म	ऋ॒ध्या॒म
"	१०९	४ सं	ब्रा॒ह्म॒ण॒स्यो॒प०	ब्रा॒ह्म॒ण॒स्यो॒प०
"	"	५ सं	जु॒ह्वं॑	जु॒ह्वं॑
"	११२	५ सं	इ॒न्द्र	इ॒न्द्र
"	११३	८ सं	०सो॒म॒व॒त्या	०सो॒म॒व॒त्या
"	११५	४ प	अ॒य॒सा॒न॒स्य॑	अ॒य॒सा॒न॒स्य॑
"	११६	७ प	प॒कः	प॒कः
"	"	८ प	उ॒त	उ॒त
"	"	" प	प्र॒य॒स्व॒न्तः	प्र॒य॒स्व॒न्तः
"	११७	९ प	स॒मौ	स॒मौ
"	१२१	४ प	आ॒हुः	आ॒हुः
"	१३०	१ प	इ॒मे	इ॒मे
"	१३८	४ प	अ॒या॒र्यः	अ॒या॒र्यः
"	१४२	५ सं	न्य॑हु॒त्ता॒ना॒म॒न्वे॒षि	न्य॑हु॒त्ता॒ना॒म॒न्वे॒षि
"	१४६	१ सं	वि॒न्द॒ती॒३	वि॒न्द॒ती॒३
"	१४९	३ सं	०द्य॒ज॒त्र०	०द्य॒ज॒त्र०
"	१५७	४ सं	य॒दा॒य॒न्	०य॒दा॒य॒न्
"	१७३	६ सं	ध्रु॒वे॒ण	ध्रु॒वे॒ण

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६३		म. ९. अ. २. सू. ४७]	म. ९. अ. २. सू. ४६]
१०५	११	°ऊर्जम्	°ऊर्जम्
१३१	२६	°अनुष्वधं	°अनुष्वधं
१७९	३	ोमोऽष्टौ	सोमोऽष्टौ
१७९	९	कर्माथ	कर्माथे
१८३	३	हम्यं	तुम्यं
१९५	१०	°पुत्रस्	°पुत्रस्य
"	११	°द्वोदासिः	°द्वौदासिः
२०७	२१	पवित्र	पवित्रे
२११	९	°मक्ष्	°मक्षु°
२२१	७	वर्षणनमने	वर्षणनमने
३२३	१४	स्त्रीपुंसा°	स्त्रीपुंसा°
३३६	३०	विराट°	विराट°
३६५	७	द्रक्ष	द्रक्ष
३७२	१	वा यो	वायो
४३६	४	द्विता°	द्विता°
४३९	६	°मदस्वा	°मदस्वा
४६५	१८	सप्तचेन्द्रियाणि	सप्त चेन्द्रियाणि
४६६	१	असुस्त्वं	असुस्त्वं
५२५	६	सूक्तं वध्यश्च°	सूक्तं वध्यश्च°
५४३	५	लोकेऽनुमं	लोकेऽनुमं
५९०	२६	कुद्रा°	कुद्रा°
६७३	२५	वर्त	वर्ते
"	"	ह	हे
७५३	५	उद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा	उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा
७६६	१९	°युक्ताय	°युक्ताय
७६७	११	श्रुप्रत्ययः	श्रुप्रत्ययः
७८६	१६	°तु स्य	°तुस्तस्य
८२७	१२	षष्ठी	षष्ठी
८२९	१४	°स्व	°स्वं

